

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

2(125)

Jurnal

1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

BAKI - 2024

<u>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</u>	5-144
S. PƏNAHLI. Mədəniyyət və linqvomədəniyyət: onların kateqorial əlamətləri və vahidləri.....	5
G. AYLAXBERDİYEVA. Модели “свадебных” парадигм (на материале русского языка).....	8
T. ƏKBƏROVA. Mərkəzdəki dil situasiyası: mövcud durum, dəricə və onun araşdırılma.....	11
A. SAFIXANOVA, V. ABİYEVA. Morphological changes in the structure of adjectives.....	16
A. ABBASOVA. Frazeoloji birləşmələrdə əksliklər (antonimlik) və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	19
D. QULİYEVA. Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin problemləri.....	23
Ü. HÜSEYNOVA. Müxtəlif sistemli dillərdə ağılla bağlı invektivlər haqqında.....	27
I. FATHALLAH. Expressing a religious concept from the arabic language lexical analysis of words.....	33
A. KAZIMOV. Nitq hissələrinin təsnifinə dair.....	36
J. İLYASOVA. Azərbaycan dilində enantisemiya hadisəsi və antonimlik.....	40
Y. ABBASOVA. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlə daxilində sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	43
N. ALLAHVERDİYEVA. Xocavənd rayonu toponimləri kontekstində nomenklatur terminlər.....	46
İ. SƏRDAROVA. Müasir İngilis dilində cümlə semantikasına dair.....	50
T. İSMAYİLOVA İngilis və Azərbaycan dillərində feilin üslubi imkanları.....	53
A. SEYİDOVA. Prosodik elementlərin diskursun strukturunda tədqiqi.....	57
A. ƏMRAHOVA. Особенности смысловых оттенков слова «іş» в современном азербайджанском и русском языках.....	59
M. HACIYEVA Dil fəlsəfəsi müstəvisində dil və dünya.....	64
L. QƏDİMOVA. Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili.....	57
S. ABBASOVA. Mənalı və məna ifadə etməyə əsas əvəzlənmələrinin semantik xüsusiyyətləri.....	70
L. HÜSEYNOVA. İngilis dili frazeologiyasının zənginləşməsində şəxsprizmlərin rolu.....	73
U. AHMADOVA. Categorical analysis of media linguistics in a convergent media environment	76
H. NAĞİYEVA. Особенности перевода фразеологических единиц с русского языка на азербайджанский язык.....	80
B. HACIYEVA. Türk dilinin leksik-semantik inkişaf sistemində çoxmənalı sözlər və omonimlərin formalaşması.....	84
A. QADAŞOVA. Dil əlaqələri və alınmalar.....	89
T. NƏSİRƏVA, D. HƏNİFƏYEVA. Müasir ingilis ədəbi dilində assimilyasiya prosesi.....	92
K. ƏSGƏROVA. Heydər Əliyevin dil siyasəti.....	95
A. ŞÜKÜROVA. Kino diskursun koqnitiv spesifikasiyası.....	98
G. MƏMMƏDOVA. İngilis dili yeni variantlarda.....	101
L. MUSTAFAYEVA. Zevqmanın sintaktik strukturu haqqında.....	104
Ə. HÜSEYNOVA. Müasir ingilis dilində elmi-texniki tərcümənin leksik-grammatik xüsusiyyətləri və onun bəzi problemləri.....	107
A. HÜSEYNOVA. Sosial mediada ən çox işlənən feillər.....	110
H. ƏFƏNDİYEVA. Об истории развития традиционной лексикографии на Востоке.....	112
V. PƏNAHOVA. Frazeoloji birləşmələrin, idiomların Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı dəyişikliklər.....	117
M. GOJAYEVA. The initial stage of the evolution of the english language and its main features	120
A. NAMAZOVA. A Comparative view of the common vocabulary characteristics of contemporary.....	124
K. HƏSƏNOVA. İngilis dilində nitq mədəniyyəti.....	129
M. ÖZEREN, O. TİRYAKİ. Çağdaş türk lehçələrində akicləşmə.....	132
A. BAHRUZ NURİ. Dilin inkişafına təsir göstərən amillər: sinxroniya və diaxroniya.....	141
<u>ƏDƏBİYYATSUNSLIQ-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ</u>	145-221
XU СИНАН. Анализ художественных особенностей романа «Мать» М. Горького.....	145
F. VƏLİYEVA. Türkçülük, türənçilik və millətçilik ideologiyası.....	148
ФЕНГ ХИHXУАН. Китайские темы и образы в футуристической литературе.....	151
XIAODAN YANG. Даосская мысль в произведении И. А. Бунина «Сны чанга».....	153
S. GACANOVA. Особенности сентиментализма в повести И.Куткашенлы «Рашид бек и Саадет ханум».....	156
G. XUDAYAROVA. Satiriklərin azadlıq anlayışı.....	159
N. QAFQAZLI. Mirzə İsa Xəyalı	164
T. MƏMMƏDOVA. Zəlimxan Yaqubun “Hüseyn Saraçlı” dastan poeması.....	168
N. İSAYEVA. Naxçıvanda Dədə Qorqud izləri (Səfərəli Babayevin araşdırmalarında).....	171
G. ƏHMƏDOVA. Əli Nəzminin mənzum felyetonlarının forma və məzmun xüsusiyyətləri.....	174
O. İSMAYİLOVA. Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli dövlət xadimi və qüdrətli şəxsiyyət Heydər Əliyev obrazı.....	178
Ş. XƏLİLZADƏ. Satiranın genezisi və nəzəri estetik prinsipləri.....	182
Ə. HƏSƏNOV. Füzuli poeziya məktəbinin davam etdirilməsi ədəbi inkişafın stimullarından biri kimi.....	187
Z. MƏMMƏDHÜSEYNOVA. XIX Əsr Qarabağ qadın şairlərinin yaradıcılığında xalq şeiri üslubu və folklor motivləri.....	192
S. MƏMMƏDOVA. Aşiq Ələsgər şeirinin tərcümə özəllikləri.....	196
A. QASIMOVA. Hüseyn Arifin “Yəhya bəy Dilqəm” poeması.....	199
C. MƏMMƏDOVA. Devid Herbert Lourensin əsərlərində təbiət motivi.....	202
Ş. MƏMMƏDOVA. Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq şeirlərinin folklor qaynaqları.....	206
V. NƏBİYEVA. Con Steynbekin “Qəzəb salxımları” əsərində psixologizm.....	210
F. NAMAZOVA. İ.Əfəndiyev dramaturgiyasında ictimai-sosial problemlərin bədii-linqvistik təqdimi.....	214
R. MÜRŞÜDOVA. Böyük Vətən müharibəsi mövzusu sovet dövrü Azərbaycan hekayələrində.....	218
<u>JURNALİSTİKA-ЖУРНАЛИСТИКА</u>	222-236
G. SAHANI. Архитектор светского Азербайджана общенациональный лидер Гейдар Алиев.....	222
G. QƏRİBOVA. Böhranların idarə edilməsində ictimaiyyətə əlaqələrin rolu.....	226
S. ƏLİYEVA. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövrü mətbuatında felyeton janrı.....	230
R. İBRAHİMOV. Mobil jurnalistika medianin gələcəyi kimi.....	234
<u>PEDAQOGİKA-ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА-ПСИХОЛОГІЯ</u>	237-361
M. DƏJAFAROV, A. FƏYİZİYEVA. Из опыта проведения лексической работы на занятиях РКИ.....	237
H. MİR BABAƏVA. К проблеме изучения многозначных прилагательных в русском языке.....	240
R. SƏLİLOVA. Интегрированный урок как способ мотивации учащихся.....	243
T. ƏLİYEVA. Linqvistik komentariyadan istifadə etməklə dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin tarixi aspektə dəyişdirilməsi.....	246
P. TAХMAZOVA, H. ŞİRALİZADƏ. Письмо как вид речевой деятельности и средство обучения.....	250
H. SALAMOVA. Методика проведения бесед-дискуссий на материале спектактов и статей	253

MÜNDƏRİCAT-CONTENTS-ОГЛАВЛЕНИЕ

Д. КАЗИ-ЗАДЕ. Развитие письменной речи на занятиях русского языка.....	255
V. ABIYEVA, A. SAFIXANOVA. İngilis dilinin tədrisində nitq bacarıqlarının formalaşmasında tapşırıqların rolu.....	260
E. SÜLEYMANOV. Tarih eğitimi öğrencilerinin komşu imajına yönelik görüşleri-2.....	263
L. MƏMMƏDOVA, N. İSMAYİLOVA. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərə tədrisi.....	269
S. MUSTAFAYEVA. Azərbaycan dili və onun tədrisi məsələləri XXI əsrin əvvəllərinin metodik əsərlərində.....	273
S. ABBASOVA. Yazılı və şifahi nitqin inkişaf xüsusiyyətləri	277
M. İSMAYİLOVA. Dialoqlarda emotivlərin tətbiqi seçilməsi	281
A. ƏHMƏDOVA. Dərsin təşkilində forma və metodların düzgün seçilməsi.....	284
V. QURBANOVA. Sosial inteqrasiya.....	287
Ş. BAĞIRZADƏ. Musiqi fənninin inteqrativ tədrisi haqqına	290
BƏHRİ NAILƏ BƏDƏL. Kommunikativ bacarıqların formalaşmasında ədəbi dil normalarının rolu.....	292
N. CƏFƏROVA. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının keçdiyi inkişaf yolu haqqında (XIX əsr).....	295
M. ASLANLI. İslam fədailərinin hərbi və fiziki-iradi hünəri.....	299
P. ИМАНОВА. Формирование коммуникативной компетенции на уроках русского языка.....	303
N. ƏLİYEVA, İ.ƏLİYEVA. İsgüzar kommunikasiya və risk etmənin faydaları.....	307
A. SIRACOVA. Fonetika üzrə dil qaydalarının öyrədilməsində inteqrasiya	311
Ə. ƏLİZADƏ. Yaradıcı insanın şəxsiyyətində istedad və cəlqnlıq.....	315
A. ГУЛИЕВА, С. НУРИЕВА. Диалог как метод обучения и саморазвития курсантов.....	319
S. SƏFƏROVA, N. İSMAYİLOVA. İngilis dilinin öyrənilməsində qavrama növlərinin əhəmiyyəti	323
C. ИСАЕВА, А. ГУЛИЕВА. Специфика обучения русскому языку в военно-техническом вузе.....	326
S. CƏFƏROVA, Z. CƏFƏROVA. Motivasiyanın təlim prosesində rolu.....	330
S. MƏMMƏDOVA. Xalq pədaqogikasında sosial-psixoloji amillər.....	333
Q. RZAYEVA. Yeni təlim üsullarından istifadə yolu ilə tərcümeyi – hal materiallarının mənimsənilməsi.....	337
Ə. CƏFƏROVA. Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı və maarifçilik fəaliyyəti.....	341
Л. АЛЕКПЕРОВА, С. ЧЕРКЕЗ. Некоторые вопросы применения упражнений в обучении языку	345
T. ДЖАФАРЛИ. Понятие «речевая ситуация» в современной лингводидактике.....	348
Z. MƏNCİMOVA, L. MURADOVA. Перевод как методический приём в обучении русскому языку.....	351
S. QƏMBƏROVA. Ali məktəblərdə “Türkologiya” fənninə aid vəsaitlərə bir nəzər.....	355
V. QURBANOV. Problemlı müəhazirə: müəllimlərin və tələbələrin sualları əsasında.....	358
<u>KİTABSÜNASLIQ-KNİGOBELEDİNE</u>	362-364
S. ƏLİYEVA. Kitabxana-informasiya xidməti prosesində oxucu məmnunluğu.....	362
<u>MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ</u>	365-397
Y. İSGƏNDƏROVA. Xarici dillərin tədrisində əsas istiqamətlər.....	365
H. САЛАМОВА. Методическая концепция сознательно – практического метода.....	368
E. BƏBAYEVA. Vəxtiyar Vahabzadə – şair və müəllim.....	370
H. XƏLİLƏVA. О проблемах развития письменной речи студентов - азербайджанцев на занятиях РКИ.....	373
Z. MƏMƏDOVA. Педагогическая вербализация микронцентра «трех» в русском языковом сознании.....	377
G. ƏFƏNDİYEVA. “Ayvenhəu” əsərində üslubi tərcümə və simvolik təsvir.....	379
L. ГУЛИЕВА. Развитие устной и письменной речи в работе с иностранными магистрами на продвинутом этапе.....	382
Q. ALLƏHVERDİYEVA, M. MURADOVA. İngilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri.....	385
A. HASANOVA, S. TAGHİYEVA. Current and essential issues of pedagogical professionalism and competence.....	388
S. ƏLİZADƏ. Bitkin sadə cümlədə semantika və informasiya münasibəti.....	391
L. NURİYEVA, P. QƏDİRLİ. İngilis dilində modal feillər və onların Azərbaycan dilində ekvivalentləri.....	395
<u>YUBİLİYARLAR-ЮБИЛЯРЫ</u>	398
T. Джафарли. Профессору Микаилу Джафарову – 85 лет.....	398

Yığılmağa verilmişdir: 12.04.24 Çapa imzalanmışdır: 28.06.24 Şəhadətnamə № 27
Lisenziya: Seriya AB № 022471. Tirajı 1000. Qiyməti pulsuz.

Sura Tariyel qızı Pənahlı¹
MƏDƏNİYYƏT VƏ LİŊQVOMƏDƏNİYYƏT: ONLARIN KATEQORIAL
ƏLAMƏTLƏRİ VƏ VAHİDLƏRİ

Giriş. Mədəniyyət bəşər tarixində ən mürəkkəb və çoxcəhətli kateqoriya hesab olunur. Bu baxımdan mədəniyyəti yalnız həyatın özü ilə müqayisə etmək olar. Mədəniyyət ziddiyyətli kateqoriyadır: o bir tərəfdən konservativdir, digər tərəfdən isə progressivdir.

Əsas hissə. Mədəniyyət kateqoriyasının əksər araşdırmaçıları belə qeyd edirlər:

1. Mədəniyyət şəxsiyyətin və cəmiyyətin bütün qruplarını səciyələndirir.
2. Bəşər həyatının xüsusi üsuludur.
3. Mədəniyyətin öz zaman-məkan sərhədləri mövcuddur.

4. Mədəniyyət insanın davranışı, şüuru, fəaliyyəti; əşyalar, incəsənət əsərləri, əmək alətləri, dil formaları, simvollar və işarələrlə ifadə olunur.

Bu baxımdan, heç də təsadüfi deyildir ki, mədəniyyət çoxmənəli anlayışdır və onu bir neçə cümlə ilə müəyyənləşdirmək və ifadə etmək çox çətindir. Lakin bundan çox mənəsi və terminoloji anlamı olan digər hər hansı bir söz də tapmaq çətindir. Mədəniyyət anlayışının mürəkkəb və çoxcəhətli olmasına baxmayaraq, onu “sivilizasiya” sözünün mənasından fərqləndirmək lazımdır.

Burada dəyər faktoruna, yəni aksioloji faktora əsaslanmağa ehtiyac duyulur. Aksioloji (dəyər) faktoruna əsasən mədəniyyəti iki forması: sadə və yüksək formaları müəyyənləşdirilir.

Rus alimi P.S.Qureviçin fikrincə, “mədəniyyət insan həyatını və məişətini bütün dərinliyi və ölçüsüzlüyü ilə ifadə edir” [2, s. 34-36]. Hər bir tədqiqatçı mədəniyyətin hər hansı bir tərəfini araşdırır. Mədəniyyəti yalnız kulturoloqlar deyil, filosoflar, sosioloqlar, tarixçilər və antropoloqlar da araşdırır. Əlbəttə, onların hər biri mədəniyyət fenomeninin öyrənilməsinə öz metodları və üsulları ilə yanaşır.

Məlumdur ki, mədəniyyət problemi fəlsəfə tarixindən başlayaraq müxtəlif dövrlərin, xalqların, sivilizasiyaların maddi və mənəvi təkamülünü özündə ehtiva edir. Təəccüblü deyildir ki, “mədəniyyət” anlayışı bütün dillərdə, fərqli mətnlərdə ifadə olunur. Lakin ümumiyyətlə mədəniyyət – insanın mövcud olma və yaşam üsuludur. İnsan mədəni olduğu üçün mədəniyyətin bir hissəsi hesab olunur. Mədəniyyət – insan fəaliyyətinin ifadəsidir.

V.M.Mejev yazır: “Fəlsəfədə bütün aləm insanla bir vəhdətdə götürülür və mədəniyyət aləmi hesab olunur. Lakin mədəniyyət – fəaliyyətin özü deyil, onun təşkilidir. Bu mənada mədəniyyət insanın özünü ifadə edə bilmək bacarığıdır. Mədəniyyətin əsas məzmununu ictimai insanın, onun yaradıcı qüvvəsinin, münasibətlərinin, tələbatının, bacarığının və ünsiyyət formasının inkişafı təşkil edir” [6, s. 44-47].

“Mədəniyyət” termini elmə Avropa alimi Alfred Kreber və Klayd Klakson tərəfindən gətirilmişdir. Alfred Kreber və Klayd Klakson “mədəniyyət” termininin 152 mənasını qeyd edirdilər. Son tədqiqatlara əsasən, demək olar ki, elmdə artıq “mədəniyyət” termininin 500 mənası mövcuddur.

“Mədəniyyət” (“культура”) sözünün etimologiyasına müraciət edək. Bu söz latın mənşəli “kultura” sözündən yaranmışdır. Qədim romalıları “kultura” dedikdə torpağa qulluq, kənd təsərrüfatı mədəniyyətini başa düşürdülər. Zaman keçdikcə, bu söz məcazi mənə kəsb edərək, insanın mənəvi inkişafı, mənəvi mədəniyyəti kimi başa düşülməyə başladı. Artıq “mədəniyyət” termini tərbiyə, təşkil, inkişaf və yüksək davranış anlayışlarında başa düşülür.

Bizim eradan əvvəl 45-ci ildə Roma natiqi Siseron tərəfindən “kultura” sözü işlənmişdir. Siseronun fikrincə, “kultura” – “*ağıl və şüurun mədəniyyət, yəni fəlsəfədir*”. Orta əsrlərdə insanı iki zidd formanın: ilahi və təbii formaların vəhdəti kimi başa düşürdülər. Lakin zaman keçdikcə, yeni tarix dövründə məlum oldu ki, ilahi və təbii formalardan başqa, insanın özü tərəfindən yaradılmış aləm də mövcuddur. Məhz bu “kultura” adlandırılmağa başladı.

Beləliklə, “kultura” – “mədəniyyət” insanın özü tərəfindən yaradılmış aləmdir. Mədəniyyət obyektləri təbiətdən fərqli olaraq insan tərəfindən yaradılmış bütün predmetlər hesab olunur. Mədəniyyət aləmi, onun predmet və hadisələri təbii qüvvələrin təsiri ilə deyil, məhz insanlar tərəfindən yaradılmış məfhumlar hesab edilir.

V.Q.Qakın fikrincə, “dildə xalqın obyektiv ruhunun ifadəsi mədəniyyətdir və linqvokulturologiyanın obyekt olmalıdır” [1, s. 36-44]. Beləliklə, “mədəniyyət” insan cəmiyyətinin həyatını təbiətin həyatından ayıraraq, xüsusi kateqoriya yaradır. Bu kateqoriya insanın fəaliyyətidir.

Gördüyümüz kimi, burada da diqqət mərkəzində insanın ictimai fəaliyyəti dayanır. Bu baxımdan E.Sepirin fikirləri linqvokulturoloqlar üçün maraqlıdır. Dəyərlər ictimai irsin və ənənələrin rolunu yüksək qiymətləndirir.

1. Normativ dəyərlər: Bu dəyərlər iki qrupa bölünür. Birinci qrupda insanın həyat tərzini ideyası əsas götürülür. Həyat tərzini, insan cəmiyyətinə xas olub, mədəniyyətin əsas göstəricisi kimi müəyyənləşir. İnsan cəmiyyətinin inanc və adətlərinin məcmusu mədəniyyət hesab olunur. Bu baxımdan, mədəniyyət – insan cəmiyyətinin maddi və sosial dəyərlərinin məcmusu kimi götürülür. İkinci qrupda mədəniyyət – ideal və dəyərlərin məcmusu kimi qəbul olunur.

2. Psixoloji dəyərlər: Bu dəyərlər sistemi insanın ətraf mühitə uyğunlaşma, adaptasiya qanunlarına əsaslanır. Hər bir insan təkrar olunmaz fərddir. Linqvokulturologiyada “mədəniyyət” anlayışı mənəvi dəyərlər sistemi kimi qəbul olunur.

3. Təsviri dəyərlər: Burada ümumiyyətlə “mədəniyyət” anlayışı müəyyənləşdirilir. “Mədəniyyət” anlayışına

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı sara-1983@mail.ru

bu cür yaşamanın banisi antropoloq Eduard Teylordur. Bu alimin fikrincə, mədəniyyət – bilikləri, insanları, əxlaqları, qanunları, adət və ənənələri, bir sözlə, cəmiyyətdə insan tərəfindən qəbul olunmuş bütün məfhumları özündə birləşdirən kompleksdir. Mədəniyyət – ictimai insan və insan cəmiyyətinin bütün fəaliyyət növlərinin məcmusudur.

4. Tarixi dəyərlər: Tarixi dəyərlər müasir insan tərəfindən bəşər tarixinin bütün dövrlərindəki mövcud fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsidir. Bu barədə L.Y.Semeynin fikirləri maraqlıdır: “Mədəniyyət” – bizim həyatımızın qəbul etdiyi bütün fəaliyyət növlərinin ictimai kompleksidir” [7, s. 47-49].

Hər bir insan öz solumuna, öz dövrünə və mədəniyyətinə məxsusdur. Hər bir insan yaşadığı cəmiyyətdə qəbul olunmuş model və obrazlara uyğunlaşmalıdır. “Mədəniyyət” – biliklərin, inancların, incəsənətin, əxlaqın, adət və ənənələrin, bur sözlə, cəmiyyətin qanunlarının məcmusudur.

5. Struktur dəyərlər: Bu dəyərlər mədəniyyətin struktur təşkilinin ifadəsidir. Bu baxımdan mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin təşkil olunmuş təkrar reaksiyalarını özündə ehtiva edir. Bu dəyərlər insanlar arasındakı davranışın xüsusiyyətlərini ifadə edir və cəmiyyət üzvləri tərəfindən nəsildən-nəsilə ötürülür.

6. Genetik dəyərlər: Bu dəyərlər sistemi mədəniyyət məşəyinə aid edilir. Bu dəyərlər dörd qrupa bölünür:

1. Birinci qrupda mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsulu kimi dərk olunur. İki və ya daha çox cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə təsir edən şüurlu fəaliyyəti bu dəyərlər qrupunu təşkil edir.

2. İkinci qrupda əsasən, ideyalar vurğulanır. Burada mədəniyyət cəmiyyətdə ümumiləşdirərək nəsildən-nəsilə ötürülən məfhum kimi qəbul olunur. Bu konsepsiyaya əsasən maddi mədəniyyət obyektləri deyil, yalnız mənəvi mədəniyyət nəzərdə tutulur.

3. Üçüncü qrupda mədəniyyətin mahiyyəti simvollaşma ilə səciyyələnir. Burada mədəniyyət xüsusi fenomenlər sinfi ilə əlaqələndirilir. Bu fenomenlər insanın əqli fəaliyyətinin reallaşması nəticəsində yaranır.

4. Dördüncü qrupda mədəniyyət yalnız insana məxsus xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən məfhum kimi qəbul olunur. Mədəniyyət – bəşəriyyətin sosial irsidir. Sosial irs anlayışı mədəni antropologiyanın açar sözü kimi qəbul edilə bilər.

V.M.Şakleinin fikrincə, *mədəniyyət bəşər həyatının maddi və mənəvi baxımdan qəbul olunmuş irsinin ifadəsidir* [8, s. 37-40]. Mədəniyyət – qarşılıqlı əlaqəsi olan ideyaların kompleksidir. Amerika alimləri, Klark Uisler və Djeym Ford mədəniyyəti bir fərddən digərinə ötürülən ideyalar axını kimi qəbul edirdilər.

Mədəniyyət – xalqın standartlaşmış ideyalarının məcmusudur. Burada əsasən cəmiyyət üzvlərinin davranışı vurğulanır. Mədəniyyət – ümumi, standartlaşdırılmış ideyaların məcmusudur. Mədəniyyət vahidləri konsepsiyası nisbətən yenidir.

XX əsrdə mədəniyyət komponentlərini ifadə edən leksemlər: elementlər, səciyyəvi xüsusiyyətlər, ideyalar, dəyərlər və normalar kimi anlayışlarla səciyyələnirdi. Bu terminoloji ifadələr arasında mədəniyyət vahidi kimi “simvol” və “mema” götürülürdü.

Simvol termini uzun illərdir ki, linqvokulturologiyada istifadə olunur. Mədəniyyət vahidləri öz mahiyyətinə görə fərqlidirlər. Bu vahidlər əsasən üç kateqoriyaya bölünür:

1. Maddi mədəniyyəti ifadə edən vahidlər.
2. Mədəni davranışı ifadə edən vahidlər.
3. Mədəniyyətin intellektual səviyyəsini ifadə edən vahidlər.

Lakin bu vahidlərin heç biri mədəniyyət konsepsiyasını tam ifadə edə bilmir. Linqvomədəniyyət – etnomədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir. Linqvomədəniyyətdə dil və mədəniyyət etnodil şüurunda birləşir. Bəzən linqvomədəniyyəti üçüncü semiotik sistem hesab edirlər. Linqvomədəniyyət sinxron və diaxron ola bilər. Sinxronik baxımdan linqvomədəniyyət müasir nitq-şüur fəaliyyətini özündə ehtiva edir. Diaxronik baxımdan linqvomədəniyyət tarixi xüsusiyyətə malik olur. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi hələ antik dövrdə qədim yunan filosoflarının əsərlərində ifadə olunurdu. Dilin bəşər mədəniyyətinin fenomeni olduğunu isə XIX əsrdə alman alimi V.fon Humboldtun yaradıcılığı sübut etdi [3, s. 102-106].

Alimin fikrincə, *hər bir dilin öz daxili forması vardır. Humboldt dili fikir yaradan orqan hesab edirdi*. Ernst Kassirer mədəniyyətin simvolik mahiyyətini ifadə edən ideyanın tərəfdarı idi.

E.Kassirerin fikrincə, *simvol insan təbiətinin açarıdır*. XX əsrin görkəmli dilçisi Yoxan Vaysberqer dil cəmiyyətini bəşər cəmiyyətinin əsas forması hesab edir. Alim dili insan cəmiyyətindən təcrid olunmuş forma hesab etmir.

Nəticə və elmi yenilik. Mədəniyyətin mahiyyəti bəzi alimlər tərəfindən insan cəmiyyətini kollektiv həyatının xüsusi funksiyası hesab edilir. Burada cəmiyyətə insanın inkişafı xüsusi olaraq vurğulanır.

A.İ.Kravçenkonun fikrincə, “adi həyatda “mədəniyyət” anlayışını üç mənada başa düşmək lazımdır:

1. “Mədəniyyət” cəmiyyətin həyatının xüsusi sahələrini əhatə edir: Mədəniyyət nazirliyi, orta və ali təhsil müəssisələri mədəniyyət işçilərini hazırlayan (institut və texnikumlar) jurnallar, cəmiyyətlər, klublar, teatrlar, muzeylər (mənəvi dəyərləri yaradan və tərbiyə edən müəssisələr).

2. “Mədəniyyət” anlayışı böyük sosial qruplara, insan cəmiyyətlərinə, xalq və millətə xas olan mənəvi dəyərlərin məcmusunu özündə ehtiva edir [1, s. 49-52].

3. Mədəniyyət insanın mənəvi nailiyyətlərinin yüksək forması hesab olunur. Mədəni insan – yüksək tərbiyə görmüş insan hesab olunur [5, s. 51-54].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гак В.Г. Русская динамическая картина мира. // Сб. Статей Азбуковник, – 2000. Вып. 1. – с. 36-44.

2. Гуревич П.С. Культурология. – Москва: Юнити, – 2008.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Наука, – 1985.
4. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления. – Москва: Языки славянской культуры.
5. Кравченко А.В. Когнитивный горизонт языкознания. – Иркутск, – 2008.
6. Межев В.М. Культурология и философия культуры. // Социологические исследования. – № 2. – 2008. – с. 24-35.
7. Семейн Л.Ю. Когнитивные аспекты лингвокультурологии. – Омск, – 2004.
8. Шапкин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. – Москва: Наука, – 1997.

Açar sözlər: mürəkkəb kateqoriya, bəşər tarixi, cəmiyyətin həyat fəaliyyəti, mədəniyyət anlayışı, fəaliyyətin sərhədi, fəlsəfə tarixi, sözün etimologiyası, mədəniyyət obyektləri, insan cəmiyyətinin həyatı, həyat tərzü

Ключевые слова: сложная категория, история человечества, жизнедеятельность общества, понятие культуры, граница деятельности, философия истории, этимология слова, объекты культуры, жизнь человеческого общества, образ жизни

Key words: complex category, human history, life activity of society, concept of culture, boundary of activity, history of philosophy, etymology of the word, cultural objects, life of human society, lifestyle

Mədəniyyət və linqvomədəniyyət: onların kateqorial əlamətləri və vahidləri

Xülasə

Mədəniyyət – bəşər tarixində ən mürəkkəb və çoxcəhətli kateqoriya hesab olunur. Bu baxımdan mədəniyyəti yalnız həyatın özü ilə müqayisə etmək olar. Mədəniyyət ziddiyyətli kateqoriyadır: o bir tərəfdən konservativdir, digər tərəfdən isə progressivdir.

Mədəniyyət insan həyatını və məişətini bütün dərinliyi və ölçüsüzlüyü ilə ifadə edir. Hər bir tədqiqatçı mədəniyyətin hər hansı bir tərəfini araşdırır. Mədəniyyəti yalnız kulturoloqlar deyil, filosoflar, sosioloqlar, tarixçilər və antropoloqlar da araşdırır.

Культура и лингвокультура: их категориальные особенности и единицы

Резюме

Культура является самой сложной и всеобъемлющей категорией в истории человечества, с которой сопоставим феномен жизни вообще. Культура внутри противоречива, несет в себе два начала: консервативное и прогрессивное.

Под культурой подразумевают определенную сферу жизни общества, совокупность духовных ценностей, уровень качественного развития и духовных достижений.

Culture and linguculture: their categorical properties and units

Summary

Culture is considered the most complex and multifaceted category in human history. In this respect, culture can only be compared with life itself. Culture is a contradictory category: it is conservative on the one hand, and progressive on the other. Culture expresses human life and everyday life in all its depth and immensity. Every researcher investigates some aspect of it. Culture is studied not only by culturologists, but also by philosophers, sociologists, historians and anthropologists.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

**Гюнель Зохраб кызы Аллахвердиева
МОДЕЛИ «СВАДЕБНЫХ» ПАРАДИГМ
(на материале русского языка)**

Свадебный обряд имеет особое значение место в культуре всех народов мира. В связи с этим концепт «свадьба» обладает особым статусом в картине мира различных народов. Концепт «свадьба» вербализуется в семантической системе языков не одним словом, а целостной парадигмой. В русском языке эта парадигма также представлена широко. Слова-вербализаторы концепта распространяют это смысловое поле по обеим осям системы: как парадигматически, так и синтагматически. В Словаре М. Фасмера указывается, что «свадьба ... || От сват, собственно сватовство» (4, 568). М. Фасмер считает «неприемлемым ввиду русск.-цслав. Свидетельства сближение с *веду, водить*» (4, 568). В статье отмечается также народная этимология, связывающая слово *свадьба* с глаголом *свариться*, означая «ссориться» (4, 569). По логике вещей и «сватовство» может быть связано с понятием «сводить». В русском языке существует, например, и слово *сводня*, которое обладает негативным оттенком. Например, в Словаре Д. Н. Ушакова читаем: «СВОДНЯ (разг. презрит.). Женщина, занимающаяся сводничеством» (3, 161). Но если отбросить коннотацию и рассматривать только само понятие, т.е. сигнификат лексического значения, то между понятиями «сватовство» и «сводничество» можно усмотреть связь. Во всяком случае если слова *сватовство* и *сводничество* подвергнуть компонентному семантическому анализу, то можно обнаружить общие для них семантические множители. И в том, и в другом случае речь идет о том, чтобы поженить (свести, объединить) парня и девушку.

В Словаре В. И. Даля значение слово *свадьба* определяется следующим образом: «Свадьба [сватъба ж.] от *свадить, сводить; свадить* и *сватать* общего корня, обручение, совершение брака, женитьба и замужество, повенчанье, со всеми брачными обрядами и пирушками. Справлять запд. играть свадьбу. *Не было свадьбы, а все плясали?* Грелись на морозе. *Свадьба уходит*, краденая, без согласия родителей невесты. *слушал черт свадьбу, да сам и тягу* (гов. о сплетнях). *Вся свадьба песни не стоит. Добрая свадьба неделю* (празднуется попойкою). *С трубами свадьба, и без труб свадьба. На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом. После свадьбы всякий тысяцкий. Маланьина свадьба. Чертова свадьба* (когда вихорь пыль столбом несет; также говорится о чете, живущей в ссоре, даже в драке). Свадьба в нвг. произнс. Сварьба, сварёбка) (в Царицыне на Волге: сварба), а свадебных гостей зовут сваребными, сваребными. Относительно частностей свадьбы и отдельных обрядов см. *рукобитье*. Ср. *свадебный*; ср. *сватать*» (2, 4, 49).

Как можно заметить, *свадьба* употребляется в устойчивых конфигурациях и формально, и содержательно. Например, в структуре выражения *Вся свадьба песни не стоит* слово *свадьба* носит символический характер. Эта поговорка синонимична выражению *Овчинка выделки не стоит*. Ср. азербайджанское *Astari üzündən bahadır*. Выражение *Добрая свадьба неделю*, т.е. неделю люди пьют по поводу свадьбы, носит реальный характер. Видимо, в русских деревнях свадебные попойки длились неделю. Если попойка была короче, для русского человека это была плохая свадьба. Возможна и другая мотивация: эту послесвадебную неделю ели и пили то, что осталось после свадьбы, т.е. фактически свадебные угощения. Потому-то и считалась свадьба доброй, что остатков хватало на целую неделю. Ср. также: *Свадебные остатки доедаем* (2, 4, 49).

Очень мудрым является выражение *С трубами свадьба, и без труб свадьба*. Иными словами, любая, даже бедная, свадьба – это большое веселье. Кроме того, здесь содержится успокоительный совет беднякам, мол, не надо печалиться, если не всё так, как вам хочется. Мол, и с трубами, и без труб она может быть, – не это главное.

Выражение *На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом* также отражает стандарты поведения народа. То есть на поминки приходят поест. С другой стороны, на поминках не есть, сидеть и ни к чему не притрагиваться неправильно. Степенность может восприниматься как гордость, чванство. Кроме того, еда на поминках интерпретируется как тризна в честь покойного, поминание его, т.е. не только хозяева делают богоугодное дело, устраивая такого рода поминальный стол, но богоугодное дело делают и те люди, которые едят и пьют, поминая покойного. Можно провести параллель с азербайджанской культурой. В народе считается, что не поест на поминках грех. Еда на поминках считается «добрым делом» – *ehsan* – к которому не притронуться нельзя. Поэтому люди, оправдываясь, произносят фразы типа «Ну я же выпил стаканчик чая, чай это тоже *ehsan*», т.е. я свой долг выполнил, а хозяева могут быть спокойны.

Если на поминках стандартное поведение предписывает есть и пить, то на свадьбе главное это веселиться и смотреть на танцующих и поющих. Нельзя только сидеть за столом и есть, надо активно участвовать в веселии. Очевидно, что здесь представлены стандарты, раскрывающие миропонимание русского народа. Выражение *После свадьбы каждый тысяцкий* также отражает миропонимание народа и поэтому носит когнитивное содержание. Ясно, что в структуре этой пословицы концепт «свадьба» не реализуется, здесь не идет речь о свадьбе. Лексема же *свадьба* используется здесь формально и носит символический характер. Ср. в азербайджанском языке *Toydan sonra nağara, Daldan atlan daş topuğa dəyər*. Вместе с тем надо отметить, что эти азербайджанские выражения только отчасти синонимичны русскому. Пословица *После свадьбы каждый тысяцкий* отражает стандартную ситуацию, когда после того, как буря уляжется, пройдет напряжение, каждый старается приукрасить свою роль, показать, что именно он был на переднем крае и

способствовал снятию напряжения. Азербайджанское *Toydan sonra nağara* также отражает стандарт, но другой: буря улеглась, а кто-то начинает проявлять уже ненужную бурную активность. Пословица *Daldan daş topuğa dəyər* буквально означает: «камень, брошенный в догонку, попадает в щиколотку». Ситуация носит стандартный характер, и все три выражения соответствуют друг другу, хотя и различаются по нюансам. *Маланьина свадьба* не объясняется Далем, но можно строить определенные догадки. Например, в ФСРЯ под редакцией А. И. Молоткова отмечается устойчивое сравнение *как на Маланьину свадьбу*, значение которого определяется следующим образом: «В изобилии, в очень большом количестве, очень много (готовить, наготовить, наварить и т.п.)» (5, 410). Таким образом, можно предположить, что Маланья становится своеобразным символом изобилия. Следовательно, *Маланьина свадьба* может объясняться как свадьба, на которой очень много угощений. *Чертovu свадьбу* Даль специально и подробно объясняет. Исходя из этого можно провести сравнение и вывести когнитивный признак, представляющий здесь концепт «черт». Например, в сознании русского народа черт всегда ассоциировался с вихрем. В сказках он и появляется с вихрем, и с вихрем исчезает.

В статье на слово *свадьба* Даль дает отсылку на слово *свадебный*. В статье приводится несколько лексических единиц, раскрывающих историко-культурное содержание обряд. Статья начинается с устойчивого выражения *свадебные остатки доедаем*. Устойчивость здесь носит логико-предметный характер, следовательно, и когнитивный. Дело в том, что после свадьбы некоторое время доедали оставшееся. Следовательно, устойчивой была сама жизненная ситуация. Приводится слово «*свадебник* (сваребник) новг. = ница (ж.). один, одна из гостей свадебных из поезжан» (2, 4, 48). «Свадебничать (сваребничать) пировать на свадьбе или отправлять на ней какую-либо должность *арх*. Просвадебничали неделю, а хлеб в поле стоит. Свадебное ср. стар. Пошлина, подать с каждой свадьбы: обычай этот местами держался до уничтожения креспостного быта; брали по несколько рублей, по два полотенца или новину, холст с новоженов. Свадебный поезд. Свадебный поезд выезжает нечетом. Свадебные песни, на девичнике это плачи, по невесте; после венца, величание молодых и родителей их, пожелания и предреченья счастья, богатства нпр. Свадебщик (м.) – щипца (ж.) один, одна из гостей свадебных, как поезжан, свадебник (ср. свадьба, сватать) (2, 4, 48-49). Рассмотренные статьи из Словаря Даля охватывают случаи вербализации концепта «свадьба». Как можно заметить, статьи носят этнографический характер, раскрывая содержание лексических и фразеологических единиц, В. И. Даль приводит выражения, содержание которых непосредственно представляет место и статус «свадьбы» в картине мира русского народа. Вместе с тем можно предположить, что это предложение носит назидательный характер, т.е. оно предписывает девушкам не ходить даже в церковь. Потому что и в церкви, где много людей, их могут увидеть, они могут кому-то понравиться, кто-то захочет отбить их от жениха и т.д. Если исходить из фактора назидания, то следует признать, что здесь мы имеем дело с пословицей. В любом случае пословица или просто фиксация этнографического опыта носит высоконравственный характер, обладает нравственным содержанием. Можно даже сравнить ее содержание с исламским менталитетом, когда на обрученную девушку даже смотреть нельзя. Ироничный характер носит вторая поговорка или просто второе устойчивое выражение данной главы: *Пошла смывать девьи гульбы, прохладушки* (предсвадебная баня) (1, 219). Это выражение также может быть прочитано и истолковано по-разному. Первое прочтение связывает поговорку со стандартной ситуацией, предсвадебной баней. Два фактора – баня (очищение) и то, что она перед свадьбой, накануне свадьбы – направляется на иронию, т.е. девка очищается перед свадьбой. Второе прочтение уже лишено иронии и носит назидательный характер: мол, всё, что было до свадьбы (гулянки, возможные свидания), нужно смыть с себя и оставаться верной мужу. Забыть обо всем, кроме мужа и семьи. И в том, и в другом случае выражение обнаруживает глубокое когнитивное содержание.

Глава содержит много буквальных этнографизмов, т.е. выражений, устойчивых фраз, сопровождающих различные свадебные ритуалы. Например, *На мыльце, белильце, на шелковом венчике, малиновом паре* (благодарность за баню) (1, 219). Казалось бы, это обычное свадебное выражение, однако сложность его заключается в том, что здесь перечислены все составляющие бани. Не отмечена только вода как, возможно, ничего не стоящий продукт, составляющая бани. Характер приметы носит выражение *Чтоб молодой не бил жены своей, не бить клюкой головешку в бане* (1, 219). Выражение носит также содержание суеверия. Чистым этнографизмом является выражение *Выбирай такого дружку, чтоб загадки разгадывал* (1, 219). В. И. Даль дает объяснение: «женихов поезд не впускается в избу невесты, доколе не разгадают всех предложенных подругами загадок. Псков» (1, 219). Или: Кунами ли богаты, ногами ли (т.е. силою) доступны до нашего дитяти? (*Вопрос родственников невесты на стук тысяцкого у ворот; ответ: «И кунами, и ногами»*) (1, 219).

Таким образом, проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы. Концепт «свадьба» занимает особое место в языковой картине мира русского народа. Он вербализуется на различных уровнях и охватывает многие сферы жизни. Лексическая единица *свадьба* употребляется в русском языке и символически, и в соответствии со своим специальным значением. Символическое употребление также свидетельствует о значимости самого явления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Даль В. И. Пословицы русского народа. Том 2. М.: Художественная литература, 1984.

2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. СПб.-Москва, т-во М. О. Вольфа, 1911.
3. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка. Том 3. М.: Вече. Дом книги, 2001.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 3. М.: Прогресс, 1971.
5. Фразеологический словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986.

Ключевые слова: *свадьба, парадигма, словарь, конфигурация.*

Açar sözlər: *toy, paradiqm, lüğət, konfigurasiya.*

Key words: *wedding, paradigm, dictionary, configuration.*

XÜLASƏ

"Toy" paradiqmalarının modelləri (rus dilinin materialında)

Məqalə rus dilinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində "toy" paradiqması dayanır. Aparılan təhlil göstərir ki, "toy" konsepti rus dili lüğətlərində dolğun şəkildə əks olunur. Xüsusilə də V. İ. Dalın lüğəti bu baxımdan seçilir. Eyni zamanda lüğətlər "toy" konseptinin rus xalqının təfəkküründəki yerini nümayiş edir.

Models of "wedding" paradigms (based on the material of the Russian language)

Summary

The article deals with the Russian. The paradigm "wedding" is the centre of attention. The research shows that the concept "wedding" is fully presented in the Russian dictionaries. The dictionary by V.I.Dal stands out in this respect. At the same time dictionaries show the place of the concept in the Russian consciousness.

Rəyçi: dosent Xəlidə Babəşova

Təranə Əkrəm qızı Əkbərova ²
MƏRAKƏŞDƏKİ DİL SITUASIYASI: MÖVCUD DURUM, DƏRİCƏ VƏ ONUN
ARAŞDIRILMA TARİXİ

Hər hansı bir dilin çoxlu sayda ləhcə və dialektlərə malik olması onun lüğət fondunun zənginliyinə dəlalət edən amillərdən biri kimi ən önəmli məqam hesab oluna bilər. Zamanında müxtəlif məhəlli dialektlərdən ibarət olmuş ərəb dilinin sonrakı inkişaf mərhələsində, yəni “ədəbi dil” kimi formalaşmasında Qüreyş danışıq dili mühüm rol oynamayıb. Bu da, Qrani-Kərimin həmin dildə olması ilə bağlı idi. Quranın dili birmənalı şəkildə mükəmməl ərəb dili hesab olunaraq təkzibedilməz bir fakt kimi qəbul olunmuşdur. Ərəb dilinin yayılma arealında dialekt fərqliliyinə dəlalət edən və bizə gəlib çatan ilkin məlumatlar hicri tarixinin ilk əsrlərinə təsadüf edir. İbrahim Əninin fikrincə, dialektlərin yaranmasında iki əsas amil vardır: 1) vahid bir xalqın yaşam mühiti arasında yaranmış olan izolyasiyalar və 2) fütühat və köçlər nəticəsində meydana gələn dil mübarizəsi [12, 22].

Məlum olduğu kimi, ərəb ədəbi dilinin ərəb ölkələrində rəsmi dövlət dili olmasına baxmayaraq, məişətdə, evdə, işdə və gündəlik ünsiyyətdə ərəblər bir qayda olaraq dialekt nitqindən istifadə edirlər. Ərəb dialektlərinin bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməsi onları səciyyələndirən əsas amil hesab olunur. Dialektləri şifahi xalq yaradıcılığı xəzinəsinin qoruyucusu kimi dəyərləndirsək yanılmazıq. Son dövrlərdə hətta bir çox ədiblər və yazarlar ədəbi dilə yanaşı dialekt nitqində də öz əsərlərini yazırlar. Bütün bunlar ərəb aləmində diqlossiya təzahürün ən yüksək səviyyədə mövcudluğuna açıq-aşkar işarət edir və bunun həlli üçün konstruktiv addımların atılmasını şərtləndirir.

Avropa ərəbşünaslığında üstünlük təşkil edən əsas fikir odur ki, dialektlərə öz başlanğıcını klassik ərəb dilindən götürən idioma kimi deyil, əksinə onlara klassik dil ilə sinxron şəkildə mövcud olan təzahür kimi baxmaq lazımdır. Ərəb dialektlərinin klassik dilin bizə məlum olan şəkildə formalaşmasından xeyli əvvəl real mövcudluğu praktik olaraq danılmazdır. Dialekti də ədəbi dil kimi mühüm linqvistik rekonstruksiya hesab etmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq son onilliklərdə dialektlərin öyrənilməsinə olan marağın artması təbii bir hal kimi qarşılanmalıdır ki, bu da təkcə praktik ehtiyaclar və tətbiqi dilçiliyin vəzifələri ilə deyil, habelə ərəbşünaslığın və semitologiyanın ümumi inkişafı ilə izah olunur.

Hər bir ərəb ölkəsində, o cümlədən Mərakeşdə ölkənin tarixi inkişafı, əhalisinin etnik tərkibi, adət-ənənələri, habelə dövlətin dil siyasətindən asılı olan linqvistik və ya dil situasiyası formalaşır [8, 90]. Ölkədəki dil situasiyası hazırda da diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olub, dünya şərqşünasları tərəfindən daim izlənilir və o, ölkədə baş vermiş tarixi hadisələrin, burada hökm sürən çoxdilliliyin, ölkənin elmi-mədəni tərəqqisinin və çoxmillətli bir dövlətin inkişafının əksi və təcəssümü kimi dəyərləndirilir [4, 4]. Hazırkı vaxtda Mərakeşdə çox rəngarəng bir dil situasiyası hökm sürür. Belə ki, klassik ərəb dili və müasir ərəb ədəbi dili rəsmi dövlət dairələrində, ali təhsil müəssisələrində, KİV, tele-radio yayımı və nəşriyyat sahəsində mövcuddur. Mərakeş dialekti və ya Mərakeş danışıq dili- الدارجة bütün ölkə əhalisi tərəfindən istifadə olunaraq ümumi bir dilə çevrilmişdir. Hətta Mərakeş kralı II Həsən özünün xalq qarşısındakı çıxışlarında ona daha yaxın olmaq üçün klassik ərəb dilindən çox asanlıqla dəricəyə keçərdi [7, 179]. Müasir mərakeş yazıçısı Fuad Larui dəricəyə dövlət statusu verilməsi fikrini dəstəkləyərək, onu klassik ərəb dili, fransız, ispan və ingilis dillərinin qarışığı kimi qiymətləndirir. Yazıçı “Trop de langues tue la langue” əsərində bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır [17]. Əhalinin təqribən 40% bərbər dillərində, o cümlədən amaziq (2011-ci ildə konstitusiyaya əsasən II rəsmi dövlət dilidir) dilində danışır. Fransız dili məktəblərdə və mədəni sferada öz üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Habelə, Mərakeşin şimalında əhalinin bir qismi ispan dilindən də istifadə edir. İngilis dilinə gəlincə isə, geniş yayılma dairəsinə malik olmasa da, dəb tendensiyaları çərçivəsində bəzərlər olmağa səy göstərir. Bütün bu rəngarənglik fonunda onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, məhz klassik ərəb dili Mərakeş konstitusiyasında əsas dövlət kimi qeyd edilir. Bu status 2003-cü ildə verilmiş fərmana əsasən bir daha təsdiqlənib. Həmçinin, bu fərmana əsasən VI Məhəmməd adına Ərəb Dili Akademiyasının yaradılması təsdiqlənmişdir [8, 90]. Mərakeş hökumətinin atdığı bu zəruri addımlar ərəb ədəbi dilinin linqvistik xəritədən yox olmamasına yönəlmişdir ki, bunun da tutarlı səbəbləri vardır. Belə ki, dili istənilən xalqın milli ruhunun möhkəmliyinin barometri kimi dəyərləndirsək, Mərakeşdə hökm sürən dil situasiyasını ədəbi dil üçün real təhlükə mənbəyi də hesab etmək olar. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, Mərakeş ərəblərinin 65, 35% və ərəbdilli bərbərlərin də 4,1% daxil olmaqla digər etnik qrupların nümayəndələrin təqribən 1,4 milyonunun ərəb dilinin Mərakeş variantında danışdığını nəzərə alsaq, ərəb ədəbi dili qarşısında böyük bir təhlükənin olduğunu görmüş olarıq. Belə ki, göstərilən say ölkə əhalisinin 2/3 deməkdir. Rus tədqiqatçısı Y.İ.Kosenkonun fikrincə, ədəbi dil konservativdir, halbuki dəricə tam şəkildə zamanla ayaqlaşır. Hətta müasir Mərakeş cəmiyyətində dəricəyə latın əlifbasına keçməklə dövlət dili statusu verilməsi məsələsi də müzakirə obyektinə qalır. Müəllifin fikrincə, bu addımları vaxtından qabaq hesab edənlər onu da nəzərə almalıdırlar ki, gənc məğribilər sosial şəbəkələrdə ünsiyyət zamanı latın qrafikasından çox aktiv istifadə edərək bunu problem hesab etmirlər. Son nəticə olaraq dəricə çoxfunksiyalıdır: onu küçə, stadion, kafe, bazar, dükən, ofis da daxil olmaqla hər yerdə eşitmək mümkündür. Müəllif məqaləsində dəricənin də dövlət dili statusu qazanmasını tam şəkildə dəstəkləyir və bunu hətta qaçılmaz bir addım hesab edir [7, 178-281]. Səlimə Məhfuzinin fikrincə, idari işlərin, məktəb və universitetlərin ərəbləşdirilməsi hələ bunun xalq tərəfindən dəstəklənməsi demək deyildir. Məğrib ölkələrində kütlə və gənclərin çoxu ərəbcənin ləhcələrini fransız dili ilə qarışdıraraq fəsih ərəb dili yerinə onlara daha rahat olan işlək bir dilə üz tuturlar. Habelə, müəllifə görə, texnologiyanın inkişafı və texnoloji inqilab da

² BDU filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

cəmiyyəti ərəb ədəbi dili ilə olan bağlarından uzaqlaşdırma bilmək məsələsində böyük təsirə malikdir. Digər tərəfdən isə dünyasının reallıqları da fransız və ya ingilis dilinə olan tələbatı artırır. Müəllifin fikrinə görə, ərəb ədəbi dilinin çağdaşlıqdan və yeniliklərdən uzaq olması, habelə ərəb ədəbi dilinin elm dili deyil, poeziya dili olması kimi yanlış fikirlər toplumun digər dillərə üz tutmasına səbəb olmuşdur. Doktor Səlimə Məhfuzi ərəb ədəbi dilinin layiq olduğu mövqeni gələcəkdə yenidən qacanacağına və sözün əsl mənasında beynəlxalq bir dil olacağına ümid edir [3]. Məhəmməd Budhanın fikrincə də, dəricəyə ərəb dilindən asılı olmayan müstəqil bir dil kimi baxmaq lazımdır. Dəricə nə ədəbi dilə tabedir, nə də ondan törəmədir. Müəllif fikirlərini belə əsaslandırır ki, savadsız bir şəxs ərəb ədəbi dilindən xəbərsiz şəkildə dəricədə mükəmməl səviyyədə danışır. Bu da onu göstərir ki, ərəb ədəbi dilinin mövcud olub-olmamasının dəricənin mövcudluğuna heç bir təsiri yoxdur. Dəricəyə daxil olan sözlər də onun leksikasının bir hissəsinə çevrilmişdir. Müəllif vurğulayır ki, ərəb dili ölü və yoxa çıxmış dillərin leksik tərkibini ehtiva edir. Bu heç də o demək deyildir ki, ərəb dili də bu sözləri istifadə etdiyi üçün inqıraza uğramalıdır. Və dəricənin mövcudluğunu davam etdirmək üçün ərəb dilindəki qrammatik vasitələrə ehtiyacı yoxdur [15, 8]. Təbii ki, bu fikirləri nə tam dəstəkləmək, nə də inkar etmək mümkündür.

Mərakeş əhalisinin 13,3% müxtəlif bərbər dillərində danışır. Əhalinin 18% ünsüyyət üçün fərqli dillərdən yararlanı ki, bunların arasında da ərəb dilinin Livan dialektini qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, o da Mərakeş ərazisində məskunlaşmış Livan diasporasının dilidir. Saxaranın qərbində yaşayan ərəb-bərbər əhali həsaniyyə dilindən istifadə edir. Fransız dilinə gəlinə isə, o ölkə ərazisində faktiki olaraq III qeyri-rəsmi dil olaraq qalır. O, geniş şəkildə tədris olunur, ticarətin və iqtisadiyyatın dili olaraq hökm sürür [16]. Habelə, Fransada təhsil alıb ölkəsinə qayıtmış məğribilər də bu dilə xüsusi hüsn-rəğbətlə yanaşırlar. Bəzən fransız dili məğribli gənc tədqiqatçıların dünyada baş verən elmi kəşflər və yeniliklərdən xəbərdar olmasını təmin edən və onların da öz elmi nailiyyətlərini və kəşflərini dünyaya çatdırmaları üçün yeganə bir vasitə kimi qəbul edilir [6, 4]. Habelə universitetlərdə predmetlərin fransız dilində tədris edilməsi ilə ölkənin ərəbləşdirilməsi siyasətinə böyük zərbə vurularaq fransız dilinin ölkə daxilində statusunun bir daha möhkəmləndirilməsinə şərait yaradılır. Mərakeşin 1956-cı ildə müstəqillik qazanmasına baxmayaraq, Fransız müstəmləkəsinin təsiri hələ də ciddi şəkildə hiss olunmaqdadır. Alimlər bunu neokolonizasiya kimi dəyərləndirirlər. Bu, bir növü biznesin və mədəni imperializmin qloballaşması fonunda irəli sürülən bir geosiyasi praktikadır [6, 4].

Bərbər dillərinin, xüsusilə amaziq dilinin dəricəyə təsiri mübahisəedilməzdir. Belə ki, amaziq sözlərinin və ya amaziq mənşəli kəlmələrin sayı dialektə yüzlərlədir və onlar ailə, gündəlik həyat, peşə ilə bağlı sözləri, habelə flora, fauna, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və s. ilə əlaqəli leksikamı əhatə edir. Ədəbi dilin, fransız və ispan dillərinin təsiri ilə bu sözlərin bəziləri kifayət qədər böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Mubərək Belqasim 100-ə yaxın dəricədə işlənən amaziq sözünün tam açıqlamasını vermiş və məruz qaldığı dəyişikləri dəqiqliklə izah etmişdir. Məs., çox məşhur geyim adı olan “*burnus البرنوص*” amaziq kökənlilə *abernoj* və ya *abernos*-dan yaranıb [18].

Ölkə daxilində əsas üç şivə-şəhər, kənd və bədəvi şivələri mövcuddur. Şəhər və kənd şivələrinin təşəkkülü Mərakeşin ərəbləşdirilməsinin I dövrünə (VII əsr), bədəvi şivələrinin formalaşması isə XII əsrdə başlayan ölkənin ərəbləşdirilməsinin II dövrünə təsadüf edir. Mərakeşin bədəvi şivələri şəhər və kənd şivələrindən daha çox qərbi Əlcəzairin bədəvi şivələrinə daha yaxındır. Qeyd etmək lazımdır ki, bədəvi şivələri bərbər dilinin təsirinə kənd və şəhər şivələrindən daha az məruz qalmışdır [1, 72].

Məğrib dialektlərinin öyrənilmə tarixini XIX əsrin sonlarına gedib çıxır və burada Avropa şərqşünaslarının fəaliyyətini xüsusi şəkildə vurğulamalıyıq. Alman alimləri A.Sosinin, A.Fişerin, B.Maysnerin bu sahədəki xidmətləri ön plana çıxır. Mərakeş üzərində Fransanın protektoratı bərqərar olduqdan sonra, təbii ki bu sahədə B.Marse tərəfindən əsas qoyulmuş Fransız məktəbinin nümayəndələrinin daxil olduğu ərəbşünas-dialektoloqlarının fəaliyyəti xüsusi şəkildə diqqəti çəkir. Hal-hazırda bu sahədə tədqiqatların sayı artmaqdadır, dialekt nitqinə dair kifayət qədər toplular ərsəyə gəlmişdir ki, onlar da tematik mövzularının zənginliyi ilə səciyyələnərək dialektlərin elmi aspektdən tədqiqi üçün mötəbər mənbə hesab oluna bilərlər. Bu toplular içərisində 1911-ci ildə çap olunmuş V.Marsenin “Арабские тексты Танжера” adlı əsəri xüsusi şəkildə qeyd olunmalıdır. Belə ki, L.Bryünonun təbirincə desək, bu klassik əsər Mərakeş dialektologiyası üzrə mütəxəssislərin stolüstü kitabıdır və indiyədək də digər müəlliflərin bu sahədəki əsərlərini dəyərləndirmək üçün bir etalon rolunu oynayır [9, 8]. Hətta onu da demək lazımdır ki, Məğrib dialektlərinin tədqiqatçıları B.Marsenin fundamental əsərində verilmiş vahid metoda istinad edirlər. 1913-cü ildə Alarkon-a-Santonun “Тексты на арабском говоре Лараша” adlı toplusu işıq üzü gördü [10]. Qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci illərə qədər Mərakeşin yalnız şəhər şivələri tədqiqat obyektinə kimi araşdırmaların mərkəzində dururdu. 1920-ci ildə J.Kolenin «Заметки по арабскому говору северней части области Таза» əsərinin çap olunması ilə kənd şivələrinin öyrənilməsinin əsası qoyuldu. Maraqlı burasıdır ki, haqqında danışılan əsər öz məğzində və tamlığına görə “qeydlər” hüdudlarını aşmışdı. Bu əsər öz-özülüyündə *branes* dağ tayfasının şivəsinin tədqiqinə həsr olunmuş sistemativ və bitkin bir iş idi. Məhz bu əsər sayəsində ilk dəfə olaraq Şimali Mərakeşin kənd və şəhər şivələrinin yaxınlığı və mütəmadi bir-birinə olan qarşılıqlı təsiri faktı təsdiqlənir. Bu əsərə resenziya yazmış L.Bryüno belə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir ki, Fəs şivəsinə həsr olunacaq monoqrafik tədqiqat da Branes və ya Uaraq şivələri üzərinə aparılmış tədqiqata çox bənzəmiş olacaqdır. 1922-ci ildə E.Levi-Provansalın “Арабские тексты из Уарага” əsəri işıq üzü gördü. Beləliklə, Mərakeşin kənd şivələrinin öyrənilməsinin arealı genişlənməyə başladı. E.Levi-Provansalın tədqiqatı bir daha şəhər və kənd şivələrinin yaxınlığı təsdiq etmiş oldu. E.Levi-Provansalın əsərinə resenziya yazmış L.Bryüno qeyd etmişdi ki, dağlıların bu şivəsi həm fonetika, həm də morfologiya cəhətdən şəhərlilərin, xüsusilə də düzəngah ərazilərinin əhalisinin şivəsinə bənzəyir [11, 153]. Bəzi xüsusi terminləri çıxmaq şərti ilə bu bənzərlik leksikada da

özünü büruzə verirdi. 1931-ci ildə L.Bryüno müəllimi V.Marsenin yolu ilə gedərək “Арабские тексты из Рабата” əsərini ərsəyə gətirdi. Müəllif V.Marsenin toplusundan fərqli olaraq həmcə qısa, kəmiyyət baxımından isə daha çox mətn təqdim edərək daha sadə transkripsiya sistemindən istifadə etmişdir. L.Bryünonun mətnlərinin qlossarisinə gəlincə isə, o yalnız 1952-ci ildə işıq üzü gördü. Müəllifin gəldiyi nəticə ondan ibarət olur ki, ərəb leksikası bərbər leksikasını sıxışdırıb çıxarmağa çalışsa da, şəhər ərəb şivələrinin fonetikasi və üslubu, çox güman ki, bərbər dilinə itaət etmiş olacaq. Mərakeşin şəhər şivələrinə aid ümimiləşdirmə xarakterli əsər 1939-cu ildə J.Kolen tərəfindən ərsəyə gətirilərək “Марокканская хрестоматия” adını daşıyırdı [9, 11]. Burada Rabat və Tanjerdə toplanmış mətnlərlə yanaşı, cənub şivələrinin, eləcə də Şimali Mərakeşin kənd şivələrinin daşıyıcılarının dilindən qələmə alınmış çoxlu sayda mətnlər vardır. Bütün toplanmış material xüsusi işləmədən və adaptasiya prosesindən keçmiş, mətnlərin dili aralıq bir şivəni təqdim etmək məqsədilə tənzimlənmiş, Mərakeşin şimalındakı Rabat, Sale, Meknes və Fəs kimi böyük şəhərlərin əhalisinin danışdığı aralıq bir şivə (*le dialect moyen*) təqdim olunmuşdur. Hətta, E.Levi-Provansalın “Арабские тексты из Уарага” əsərindən əxz edilmiş materiallar da müəllif tərəfindən adaptasiya mərhələsindən keçirilmişdir. Beləliklə, bu kitab, əsasında şəhər şivələrinin durduğu Mərakeş dialekti koynesi zəminindəki mətnlərin cəm olduğu bir əsərdir. Müntəxabat öz formatında bu qəbildən olan ilk nəhəng və uğurlu bir əsər sayılırdı. 1955-ci ildə bu müntəxabat yenidən çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Mərakeş dialekti ilə bağlı əsərlərə nəzər salınsa, araşdırma obyektinə olaraq dialekt leksikası daha ön plana çıxır. Dialektin fonetika və fonoloji strukturu ilə bağlı məsələlərə gəlincə isə, buradakı tədqiqatlar daha azlıq təşkil edir. Mərakeş dialektinin fonoloji strukturunu təhlil etməyə struktur linqvistikaya üzrə tanınmış alim olan Z.Harris cəhd göstərmişdir. Lakin onun bu sahədəki atdığı addım heç də uğurlu olmadı. Belə ki, o, özündən xeyli əvvəl aparılan tədqiqatların nəticələrini hesaba almamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə A.Fişer (1898, 1899, 1917), H.Kampfmeyer (1908), J.Kantino (1941) müəyyən işlər görmüşdür. Z.Harrisin “Фонемы марокканского диалекта арабского языка” məqaləsi J.Kantino sət, lakin haqlı tənqidinə məruz qaldı. J.Kantino məsələ ilə bağlı “К вопросу о фонологии марокканского диалекта арабского языка” məqaləsini yazır. J.Kantino fikrincə, Z.Harrisin ən böyük xətası ondan ibarət idi ki, o, özünün linqvistik anketi üçün Kasablanka şəhərinin şivəsini seçmişdi. Belə ki, o zaman üçün həmin şəhər çox yeni və əhalisinin yekcins olması ilə fərqlənirdi və belə bir səpgidə araşdırma üçün qətiyyət uyğun deyildi [9,12]. Z.Harrisin Mərakeş dialekti sahəsindəki praktik biliklərinin yetərsiz olması bir sıra ciddi faktiki xətalara və yanlışlara gətirib çıxarmışdır. Habelə, J.Kantino Z.Harrisə nəzəriyyə və metodlarla bağlı etirazlarını da bəyan etmişdi. Ən böyük fikir ayrılığı iki alim arasında qısa sait fonemlərlə əlaqədar olaraq ortaya çıxmışdır. Belə ki, Z.Harris 4 qısa fonemin- *i, u, a, ə*-nin olduğunu göstərdiyi halda, J.Kantino fikrincə Mərakeş dialektində onların sayı ikidir: *ə* və *u*. Habelə J.Kantino 4 uzun saitin- *i:, u:, o:/e:, a:*-nin yerinə 3 uzun saitin olduğunu iddia etmişdir: *i:, u:, a:*. Samit fonemlərə gəlincə isə, o, Z.Harrisin təhlilini ümumən qənaətbəxş hesab etmişdir. Dəricə sintaksisi daha çox tədqiqata ehtiyac duyan sahələrdən biri olaraq qalır. 1962-ci ildə Mərakeş dialekti ilə bağlı R.S.Harrelin “Краткая практическая грамматика марокканского диалекта арабского языка” əsəri işıq üzü görür. Bu kitab ilk növbədə Mərakeş dialektini praktik şəkildə mənimsəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və metodik dəqiqliyi və ölçətanlığı ilə səciyyələnirdi. Habelə, bu əsər ərəb dialektologiyası sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün də çox maraqlı və faydalı vəsait hesab olunurdu. Belə ki, müəllif anoloji əsərlərdən yararlanaraq əldə etdiyi nəticələrlə kifayətlənməmiş, özü bir sıra müstəqil müşahidələr və araşdırmalar apararaq yeni faktları ortaya qoya bilmişdi. Xüsusilə “Mürəkkəb cümlə” adlı bölmə çox uğurlu şəkildə işlənmişdir. Fonetika, samitlərin emfatisasiyası və s. bu kimi məsələlər lazımı səviyyədə tədqiq edilə bilmişdi.

Məlum olduğu kimi ərəb ləhcələrinin yaranması, inkişarı və s. bu kimi məsələlərin tədqiqi ilə əlaqədar ərəblər özləri də kifayət qədər böyük işlər görmüşlər [12; 14]. Məsələlərin araşdırılmasında daha çox ənənəvi yolu tutaraq klassik üslubla hərəkət etmişlər. Müasir dövrdə Mərakeş dialekti ilə bağlı yeni nəşrlərin ərsəyə gəlməsi sevindirici hal sayıla bilər. Xüsusi şəkildə dialektin leksikasını əks etdirən lüğətlər öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Məhəmməd Şəfiqin “الدارجة المغربية مجال توارد بين الأمازيغية والعربية” əsəri Mərakeş dialekti ilə bağlı dəyərli əsərlərdən hesab olunur [14]. Bu kitabda dəricənin amaziq və ərəb ədəbi dili ilə əlaqəsi barədə müfəssəl məlumatlar və çoxlu misallar vardır. Müəllifin fikrincə, dəricə amaziq və ədəbi dil arasındakı qarşılıqlı təsirin və qaynayıb-qarışmanın məhsuludur. Bu proses özü-özlüyündə dəricəni müstəqil dil edir. Yəni, o nə tam ədəbi dil, nə də amaziq dilinə tabe deyildir. Bir növü hibrid dil (hibrid language) və ya qarışıq dil (mixed language) və yaxud kreol dil (creole language) sayıla bilər. O, sözləri, tələffüz qaydalarını, tərkibləri və bəzi qaydaları ədəbi dil və amaziq dilindən əxz etsə də, daha sonra müstəqil dil kimi inkişaf etmişdir. Habelə, kitab amaziq əsilli 1500 sözü, istilahlı və adı ehtiva edir.

Digər diqqətəlayiq əsərlər içərisində Fuad əl-Aravinin (Larui) “الدراما اللغوية المغربية” kitabını qeyd etməyə dəyər. Üç fəsildən ibarət olan bu kitabın ilk fəslı “لغات المغرب” adlanır və ərəb, dəricə, amaziq, fransız və ispan dilləri kimi Mərakeşdəki dil arealının linqvistik və tarixi xüsusiyyətlərinin icmalını oxuculara təqdim edir. “إشكالية الأزواجية اللغوية” başlıqlı II fəsildə müəllif digər dillərlə müqayisə fonunda ərəb dilində hökm sürən diqlossiyanın mövcudluğunun müddətinə toxunur. Habelə, onun psixoloji müstəvidə təlim və təhsilin uğuruna, ədəbi fəaliyyətə təsirlərini açıqlayır. III fəsil “الجدل حول الدارجة” adlanaraq dəricə ətrafında cərəyan edən mübahisələrə və polemikalara toxunur. Burada müəllif Mərakeş ləhcəsinin faktiki olaraq dövlətin rəsmi dili olmasını dəstəkləyən və təkzib edən fikirləri müqayisə edir və tənqid edir. Onun fikrincə, problemi həll etməyin ən doğru yolu dəricənin latin əlifbasına malik rəsmi dil kimi qəbul edilməsidir [13].

Azərbaycan ərəbşünaslığında dialektlərin öyrənilməsinə geniş yer ayrılsa da, Mərakeş dialekti xüsusi bir monoqrafik tədqiqatın obyektinə olmamışdır. Daha çox tədqiqatlar Məşriq dialektləri üzərinə aparılmış, Misir, İraq, Suriya, Küveyt dialektləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur [1; 5]. Dəricəyə gəlincə isə, bu haqda ümumiləşdirilmiş mə-

lumata S.Əhmədovun monoqrafiyasında rast gəlinir [2]. Təbii ki, monoqrafiyanın obyektı olaraq ərəb dialektləri fonunda müəllif bu məsələyə yığcam şəkildə toxunmuşdur.

Rus ərəbşunasları tərəfindən də ərəb ölkələrinin dialektologiyasının öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüş, fundamental əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Y.N. Zavadovskinin “Арабские диалекты Магриба” kitabı diqqəti cəlb edən mənbələr arasındadır. Müəllif Məğrib dialektlərinin hər biri haqqında, o cümlədən Mərakeş dialekti haqqında məlumat vermiş, onların leksikası, morfolojiyası, sintaksisini müqayisəli təhlilə cəlb etmişdir. Habelə o, həmin dialektlərə müxtəlif əcnəbi dillərin təsiri bağlı məsələlərə toxunmuş, müxtəlif Məğrib dialektlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini təhlilini aparmışdır. Əsər sırf Mərakeş dialektinə həsr olunmasa da, bu dialektə orda xüsusi bir hissə ayrılmışdır ki, bu da dialektologiya ilə məşğul olanlar üçün faydalı hesab oluna bilər [5, 14-15]. Digər fundamental tədqiqatlardan biri məhz Mərakeş dialektinə həsr olunmuş S.X.Kamilevin “Марокканский диалект” əsəridir. Öz təmliyi və bitkinliyi baxımından kitab fikrimizcə, bu sahədə ərsəyə gəlmiş ən yaxşı əsərlərdən biridir. Müəllif əsərdə samit və sait fonemləri ifadə etmək üçün xüsusi bir transkripsiya sistemi təklif etmiş, dialekin morfolojiyası, ad qruplu sözlər sistemi, sintaksisi də daxil olmaqla bütün məsələləri demək olar ki, əhatə etməyə müvəffəq olmuşdur. Müəllif özündən qabaqki araşdırmalardan məhsuldar şəkildə bəhrələnməyə müqayisəli zəmində bir tədqiqatın ərsəyə gəlməsinə nail olmuşdur. S.X.Kamilev saitlər sistemi haqqında danışarkən [ə] və [u] qısa sait fonemləri üzərində durur ki, onlar da ədəbi dildəki *a* və *i*-yə daha uyğun gəlir [9, 25]. Müxtəlif samit qrupları sait səslərin keyfiyyətinə fərqli şəkildə təsir edir. Məs., emfatik samitlər açıq sait səsləri daha qapalı, qapalıları isə daha açıq edir. Saitlərin keyfiyyətli şəkildə realizə edilməsinə təsir edən faktorların bolluğu çoxsaylı tembr çalarlarına gətirib çıxarır. V.Marse öz əsərlərinin də saitlərin 17 tembrini, L.Bryüno isə 13-nü üzə çıxarmışdır. Onlar [a:] fonemini 4 mümkün reallaşma formasını ortaya çıxarmışlar ki, bunların arasında ədəbi dildəki imalə şədi:də və imalə mutavassıtə uyğun gələn variantlar da vardır. [i]-nin realizasiyasına gəlincə, emfatik, velyar və fərinqal samitlərlə işləndiyi zamanı [e] kimi səslənir. Velyar, larinqal, fərinqal və emfatik samitlərlə işləndikdə [u:]-nun daha çox [o:] kimi səslənməsi diqqəti cəlb edir. Uzun saitlər ümumən öz kəmiyyət sabilliyi ilə səciyyələndiyi halda, qısa saitlər bu baxımdan dialektə qeyri-sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Samitlər sisteminə gəlincə, burada əlifbadakı hərflərlə yanaşı dildə olmayan samit səslər də vardır: ç, g, p, j. Bu səslərin ortaya çıxması dialektə kifayət qədər əcnəbi sözlün daxil olması ilə bağlıdır. [j]-ədəbi dilin və bir çox ərəb dialektlərinin [ç] affrikatına uyğun gəlir. [q]-nın artikulyasiyası müasir ərəb dialektlərinin təsnifatlaşdırılmasının mühüm əlamətlərindəndir [1, 73]. Bu fonemin kar [q], [k], [k̄] və [ʔ] kimi təzahür etdiyi şivələr şəhər şivələrinə, [ç], [ğ] kimi təzhür etdiyi şivələr isə bədəvi şivələrinə aiddir. Digər müasir ərəb dialektlərində olduğu kimi Mərakeş dialektində, [ay] və [ey] diftonqları [i:] və [e:]-yə, [au] diftonqu isə [o:/u:] -yə keçir. Bundan əlavə dialektə diftonqların yarandığı xüsusi məqamlar da vardır: 1) [a:ʔi] qrupu olan yerdə: xa:yf-qorxan (xə:ʔif-yerində); 2) Bitişən əvəzliyin samiti qarşısında və ya sözlün sonunda feil suffiksi [-u] gələrsə: *klauhom*-onlar onu yedilər [1, 73].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əhmədov S.M. ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-türkman dili arasında əlaqə. Bakı, 2017, 216 s.
2. Musayeva K.R. Misir ləhcəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 166 s.
3. Doç.Dr.Selime Mahfuzi. Mağrip ölkələrindəki “Arapça” savaşı. Cezayir, 2015. Mütercim: Ayşe Sümeyra Aydoğdu-ZeynepTüfekçi
4. Багана Ж. Языковая ситуация в современном Марокко/Ж. Багана, Д.В. Тулейко//Вестник РУДН, серия Лингвистика. 2015, № 2, С. 9-15.
5. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. Москва: Издательство «Восточной Литературь», 1962, 105 с.
6. Калегина Т.Е., Середина А.Ю. Статус арабского языка в системе преподавания естественнонаучных дисциплин в Марокко//Современный мусульманский мир. Казан, 2017, с. 1-9
7. Косенко Е.И. Может ли стать дарига официальным языком Марокко?//Вестник Ленинградского университета им.А.С.Пушкина. Санкт-Петербург, 2015, с.178-281
8. Кухарева Е.В. Проблемы арабского литературного языка в Королевстве Марокко и их решение в Университети Абдельмалика Ас-Саади (Тетуан) // Филологические науки в МГИМО, Москва, 2020, с.89-99
9. Кямилев С.Х. Марокканский диалект арабского языка. Москва: Издательство «Наука», 1968, 132 с.
10. Alarcon-y-Santon. Textos arabes en dialecto vulgar de Larache. Madrid, 1913
11. Brunot L. Introduction a l'arabe marocain. Paris, 1950
12. فؤاد العروى، الدراما اللغوية المغربية. المغرب: الفناك، 2011، 192 ص.
13. ابراهيم انيس. في اللهجات العربية. القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية، 1998، 349 ص.
14. محمد شفيق. الدارجة المغربية. مجلد توارد بين الأمازيغية والعربية. الرباط: مطبعة المعارف الجديد، 1999، 177 ص.
15. محمد بودهان. هل الدارجة المغربية لهجة عربية؟ 2013، 10 ص.
16. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>
17. http://www.telquel-online.com/archives/474mage_culture2_474.shtml
18. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>

Açar sözlər: dialekt, ərəb ədəbi dili, dəricə, fransız dili, amaziq dili

Ключевые слова: диалект, арабский литературный язык, дарига, французский язык, амазигский язык

Key words: dialect, arabic literature language, darija, french language, amazigh language

Языковая ситуация в Марокко: реалий, дарига и история его исследования

Резюме

В статье рассматривается языковая ситуация в Марокко. Как известно, сосуществования различных языков в современном марокканском обществе является одним из актуальных проблем. Такая сложная языковая ситуация создает трудности для выхода АЛЯ за рамки статусных для него сфер. Выявляется роль диалекта дарига в плане его социально-культурной адаптации, а также мотивы приобретения им статуса официального языка страны.

Language situation in Morocco: the realities, darija and history of his studying

Summary

This article is about the language situation in Morocco. As is well-known, the coexistence of different languages in Moroccan society is one of the most actually problems. In fact, such complicated language situation poses difficulties to going beyond of Arabic literary language his status spheres. Dialect darija shows his role in terms of his social-cultural adaptation. And the reasons of his acquisition of status official language is being to appear.

Rəyçi: prof.N.N.Məmmədov

MORPHOLOGICAL CHANGES IN THE STRUCTURE OF ADJECTIVES

In linguistics, an adjective is a word whose main syntactic role is to modify a noun or noun phrase. Its semantic role is to change information given by the noun. Adjectives are one of the main parts of speech of English language, although historically they were classed together with nouns. Certain words that were traditionally considered to be adjectives including pronouns usually classed separately as determiners. Adjectives come from Latin *nomen adjectivum* a calque of Ancient Greek. In the grammatical tradition of Latin & Greek. Because adjectives were inflected for gender number and case like nouns (a process called declension) they were considered a type of noun. The words that are typically called nouns were then called substantive nouns. The terms nouns substantive and noun adjectives were formerly used in English but are now obsolete. A given occurrence of an adjective can generally be classified into one of three kinds of use. Attributive adjectives are part of the noun phrase headed by the noun they modify, for example happy is attributive adjective in happy people. In some languages attributives precede their nouns in others they follow and in yet others. Independents on the adjectives or on its exact relationship to the noun. English attributive adjective usually precede their nouns in simple phrases. But follow when they are modified or qualified by a phrase acting as an adverb for example. I saw three happy kids with ... and I saw three kids happy enough to jump up and down with glee (1, səhş 13–15). Predicative adjectives are linked via a copula or other linking mechanism to the noun or a pronoun modify, for example in “they are happy” and in that made me happy. Nominal adjectives act almost as a noun. One way this happens is by eliding a noun that behind is attributive adjective. In the sentence “I read two books to them he preferred the sad book, but she preferred the happy. Happy is a nominal adjective shirt for happy one” or happy book. Another way this happens is in phrase like out with the old. In with “the new” in English it may also function as a plural count noun denoting a collective group as in “the meek shall inherit the Earth, where the meek” those who meek. “meek” those who are meek or all who are meek. As adjectives a part of speech in most languages serve the semantic function of adjectives are categorized together with some other class, such as nouns or verbs. In the phrase a “Ford car”. Ford is unquestionably a noun but its function is adjective. In some languages adjectives can function as nouns. As for “confusion” with verbs rather than as adjective meaning “big” language might have a verb that means “to be big” and then use an attributive verb construction analogous to “big – being house” to express what in English is called house – (big house). Different languages do not use adjectives in exactly the same situations. In languages that have adjectives as a word class, it is usually an open class it is relatively common for the new adjectives to be formed via such processes as derivation (2, səh 32-35). Languages today distinguish determiners from copy-considerably then to be two different parts of speech but formerly determiners were considered to be adjectives in some their uses. Determiners are the words that are neither nouns nor pronouns, yet reference a thing already in context. They generally do this indicating definiteness quantity or another such property. An adjective acts as the head of an adjective phrase or adjectival phrase. In the simplest case, an adjective phrase consists solely of the adjective more complex adjective phrases may contain one or more adverbs modifying are adjectives (very strong) or more complements. In English adjective phrases that include complements typically follow noun that they qualify. Unlike adjectives nouns acting as modifiers usually are not predicative, a beautiful park as beautiful but a car park is not “car”. The modified of then indicates origin purpose semantic patient (man eater) or semantic subject “child actor”. However it may generally indicate almost semantic relationship. It is also common for adjectives to be derived from nouns as bird like behavioural famous mainly angelic and so on. Many languages have special verbal forms called participles that can act as nouns modifiers. Sometimes participles develop into prepositional adjectives. Examples in English relieved spoken (the present participle of the verb) go, used as an adjective in such phrases as “the going rate”. In many languages some adjectives are comparable and the measure of the comparison is called degree. For example, a person may be “polite and third person may be most polite” of the three. The word “more” here modifies the adjective “polite” to indicate a comparison is being made and “most” modifies the adjective to indicate an absolute comparison (a superlative). Among languages that allow adjectives to be compared, different means are used to indicate comparison. Some languages do not distinguish between comparative and superlative forms. In English many adjectives can be inflected to comparative and superlative by taking the suffixes “er” and “est” forms by sometimes requiring additional letters before the suffix “great” “greater” “the greatest”. Many adjectives do not naturally lend themselves to comparison. For example some English speakers would argue that it does not make sense to say that one thing is more “ultimate” than another or that something is “most ultimate” since the word “ultimate” is already absolute in its semantics. Some pure vowels have lost their value. In addition the pronunciation of words depended on the dialect for example the letter [y] was not labial in the north was in the south. The second change in the adjectives took place in the composition of European culture. Interest in science during the verbal occurred during the borrowing of words from the ancient Greek and Latin languages. During this period, Latin words were easily translated into English, since these words were easily translated into English, since these words were similar to the words of the previous French language (3, səh.46-47). Some borrowed Latin words are in a range of international words, since it is found in some or all of the phonetic volumes, grammatical structures and meanings in many languages, the main part of the international language is of Latin origin. In modern science, Latin words have a

³ Azerbaijan Medical University, asefixanova@gmail.com, vabiyeva@amu.edu.az

certain weight for example, obligation, slimatik, tradition. Learning borrowed English words, including their ability to reveal their various meanings, can help translate from foreign languages into their native language. Adjectives are one of the traditional eight. Elnish parts of speech. Adjectives are the part of speech which – are used to quality or modify noun. To quality or to modify nouns mean to give more information their nouns give more information about the noun. Generally an adjective in used before noun or after verb be. Adjective it relatively common for new adjective to be formed by such processes as derivation. Derivation can affexiation the derivational process there is a way inwhich lexemes are process to one another through prosecc such as affixation. Adjective can be derived from member other word classes such as: adjective derived from adjective, adjective derived from adjective, adjective derived from verived from verb. Word class (part of speech) is a category of words (or more generally of lexical items). Which have similar grammatical properties. Words that are assigned in the some part of speech generally diplay similar behaviour in therms of syntaxs they play similar roles within the grammatical structure of sentences and sometimes in terms of morphology in that they undegro inflection for similiar properties commanly listed English parts of speech noun, verb adjective adverb, pronoun preposition conjunctions, interjection and sometimes article or determiner (4, səh.11-15). Word class (part of speech) – particularly in more modern classifications which often make more precise distinctions that the traditional scheme does-may also be called a word class lexies class or lexical category although the term lexical category refers in some contexts to a particular type of syntactic category and may thus exludepnts of speech that are considered to be functional such as pronouns. The term form class is also used although this has various conflichingdefinitions. Word classes may be classified as open or closed; open classes (like nouns, verbs and adjectives) acquire new members constantly while closed classes (such as pronouns and confinchous) aequire now members indrerequently, if at all. Almost all language have the word classes noun and verb, but beyond these there are signficat variationses in diferent languages. Derivational morphology is a process where one word is changed into another. The process takes a word stem like “national” and adds a prefix, suffix and predicative.

Derivation is the formation of a new word or infleed – able stem from another word or stem. It typically occurs by the addition of an affix (prefix or suffix). Derivation stands in contract to the process of inflection, whih means the formaion or grammatical variants of the some word, as with determine. In linguists morphological derivation is the processes of forming a new word on the basis of an existing word example happiness and unhappy from the root happy, a determination from determine. It is often involves the addition of a morpheme in the form of an affix such as-ness, un-an-ation in the preceding axamples. Derivational morphology often involves the addition of a derivational suffix or other affix. Such an affix usually applies to a word of one lexical category (part of sppech) and changes them into words of another such catogoty. For example the derivational suffix by adverbs (slow – slowly) examples of English derivational patterns and their suffixes.

- adjective – to – noun – ness (slow – slowness)
- adjective to verb – ise (modern – modernite)
- (archaic – archaicise)
- adjective – adjective (ish – red – reddish)
- adjective – to adverb by (personal – personaly)
- noun – to – adjective – al (recreation – recriational)
- noun – to verb – (glory – glorify)

verb – to adjective able (drink – drinkiable, eat – eatable) (4 səh. 28-30). From the earliest time, when we talk about every aspect of public life, there were specific words that have more jobs than others. The extent to which specific words are used to denote context is related to the social activity were not affected by the names of the tools used in this action and this was reflected in all languages. After writing the lexical – semantic vocabulare groups specific to each area of acrivity, specific to certain foundaries were formulated and reflected in the texts. Some of the words that are included the language dictionare reinforced in the language and become the true language of this language. There are however some words that come out of the vocabulary of a language, therefore some words are a neologism in this language, some of them are a archaic and become passive language. Comparative and superlative forms are also occsionally used for other purposes than componoun. In English comporatives ccan be used to suggests that a statement is only tendential, one might say: “Jolin is more shy and retiring type. Where the comparative “more” is not really comporing him with other people or with oter impressions on the whole. The degre of adjectives is often used to compare the simular quanties of two or more nouns. The there degrees of adjectives are positive cimporative and luperlative degrees. Examples hot tea, old man, beautiful girl, white shirt, intelligent student, interesting story, hand some boy, huge room etc. in the above examples hot, old, beautiful, white, intelegent are adjectives because they modify (give more information about the attached nouns. Every adjectives has its threee degrees: 1) psitive, 2) comporative, 3) superlative adjective. The degrees of adjective express the intensity of an adjective incrising order e.g big – bigger – biggest, good – better – best. In some languages after the form to reflect he gender, case and number of the noun that they (describe).

ƏDƏBIYYAT

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996.
2. Yunusov D.A. Quide to English Grammar. Bakı, 2004.
3. Gordon E.M., Krylova İ.P. A Grammar of Present Day. 1974.
4. Ərəbov V., Süleymanova Z. English for all. Bakı, 2004.

MORPHOLOGICAL CHANGES IN THE STRUCTURE OF ADJECTIVES

SUMMARY

Key words: adjective, morphology, phrase, degree classification.

In this article adjectives tell us about a person or a thing. (Mandy is a careful girl, this is a nice car). An adjective can be put before the noun. Then it is an attribute when we speak about something looks like, smell, sounds and tastes. We use adjective. Mind the difference between adjective and adverb. (I feel great, she looks good). Adjectives can be used without nouns. Mind the definite article and adjective can be used without nouns, (the rich). There are adjectives ending in -ing and -ed. There are participle constructions, used like adjectives. Another source in enrichment of the phraseology of English language during this period was King James Bible, the translations of the holy book. The religious idioms of the Bible have been massively involved in the lexicon of the English language from this source. I read an amusing story in a magazine. We know that an adjective is a word which modifies a noun or a pronoun. Every adjective modifies them by providing descriptive or specific detail. Unlike adverbs adjectives do not modify verbs, other adjectives or adverbs. Adjectives answer the following questions, what kind of? how many or which ones? Certain words that were traditionally considered to be adjectives including the this my etc. are today usually classed separately as determiners. In linguistics an adjective is a whose main syntactic role is to change information given by a noun. Historically adjectives were classed together with nouns.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СТРУКТУРЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: прилагательные, фраза, определения, сравнение, превосходственные.

Имя прилагательное – это самостоятельная часть, обозначающая признак предмета отвечающая на вопросы: какой, который, чей. По своему строению английские прилагательные делятся на простые, производные и сложные. Простые прилагательные не имеют в своем составе суффиксов и приставок left – левый, red – красный. В составе производных есть суффикс или приставки.

Helpful – полезный, international – международный. Другим источником обогащения фразеологии английского языка в этот период был английский перевод Библии Короля Якова из Библии. Религиозные идиомы Библии были широко вовлечены в лексику английского из этого источника. Для английских прилагательных характерны следующие суффиксы: able – adorable, allhistorical – ant – assistant и т.д. Виды знаний английские прилагательные делятся на два вида: качественные и относительные. Качественные прилагательные обозначают качества предмета прямо soft – мягкий и т.д. В отличие от относительных, они могут быть выражены в большей или меньшей степени и поэтому имеют степень сравнения (softer – the softest). От качественных прилагательных часто можно образовать соответствующее абстрактное существительное – softness мягкость, darkness – темнота. Относительные прилагательные не имеют степени сравнения. Английские прилагательные бывают разные. Одни помогают выразить эмоции, чувства и настроения или изменения статуса. Имена прилагательные имеют степень сравнения. В отличие от прилагательных в азербайджанском и английском они не изменяются ни по родам, ни по падежам. Просто берем прилагательное и после него ставим любое существительное.

SİFƏTLƏRİN STRUKTURUNDA MÖRFOLOJİ SİNTAKTİK DƏYİŞİKLİKLƏR XÜLASƏ

Açar sözlər: sifət, müqayisə, üstünlük, ifadə, dərəcə, təsnifat.

Sifət əşyanın əlamətini bildiren bir nitq hissəsi hesab olunur. Sifətlər əsasən əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və rəngini zahirə görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Əşyanın rəngi də onun əlamətlərindən biridir. Sifət həmişə isimə aid olur. Sifətdən sonra gəlir, cümlədə ən çox təyin funksiyasında olur. Sifət digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri onun dərəcələridir. Müxtəlif əlamət, keyfiyyət dəyişmələrini ifadə etmək üçün sifətlərin düşdüyü şəkillərə sifətin müqayisə və üstünlük dərəcələri sifətin tərkib hissəsidir. İngilis dilinin frazeologiyasının zənginləşməsində digər bir mənbə King James Bibli adlı müəllidin Bibliyadan ingilis dilinə tərcüməsi olmuşdur. Bibliyadakı dini idiomlar bu mənbənin ingilis dilinin leksikasına kütləvi şəkildə daxil olmuşdur. Adi dərəcə əlaməti normal bildirir və bütün dərəcələrə meyar hesab olunur. Müqayisə dərəcəsi əlamətini (bigger), üstünlük dərəcəsinə (the biggest) belə göstərmək olar. Sifətin quruluşca 3 növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Sadə sifətlər bir kökdən ibarətdir. Mürəkkəb sifətlər kök və şəkilçilərdən ibarətdir. Mürəkkəb sifətlər isə iki sifətin birləşməsindən əmələ gəlir, bəzi mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Müasir ingilis dilində sifətlər müxtəlif nitq hissəsinin birləşməsindən düzəlir və isim+sifət, isim feli sifət, sifət + sifət, isim + sifət + ed, say + isim + ed formasında düzəlir.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.

Abbasova Aygün Vüqar qızı⁴
**FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ ƏKSİKLİKLER (ANTONİMLİK) VƏ ONLARIN
 STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın dilində, o xalq mövcud olmağa başladığı andan formalaşmağa başlamış, tarixən zənginləşərək, bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Onlar sabitləşmiş, formalaşmış dil vahidləri olmaqla öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə həmişə seçilməkdədir.

Frazeologizmlərin yaranmasında əsas rol alan sözlər və sərbəst söz birləşmələri, öz müstəqilliyini, həqiqi mənada işlənmək keyfiyyətini tam formada itirərək, məcazlaşma prosesinə məruz qalaraq, mənaca bütöv, eləcə də cümlə daxilində onun bir üzvü kimi çıxış edərək frazeologizmlər əmələ gətirir. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, frazeologizmləri əmələ gətirən sözlərin özləri ayrılıqda müstəqil semantik mənaya və söz quruluşuna malik olmalarına baxmayaraq, frazeologizm olaraq, öz əvvəlki mənə çalarlarını və keyfiyyətlərini itirərək, birbaşa frazeoloji birləşmənin mənə strukturunun bir elementinə çevrilir. Onların birləşmədən kənar malik olduqları müstəqil mənalar, birləşmə daxilində itirərək yeni semantik mənalar qazanır və müstəqil bir frazeoloji birləşmə yaranır. Bu frazeoloji birləşmə o vaxt frazeoloji xarakter qazanır ki, o, tamamilə struktur və semantik əlaqə əsasında formalaşmış olsun.

Frazeoloji birləşmələr barədə bir çox tədqiqat əsərlərinin yazılmasına baxmayaraq, hələ də həll olunmamış məsələlər qalmaqdadır. Bir çox tədqiqatçılar frazeoloji birləşmələrlə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Fikirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, bütün tədqiqatçıları birləşdirən bir ideya əsas götürülür ki, frazeoloji birləşmələr, dilin sabit vahidləri olmaqla, tərkib hissələri iki müstəqil leksik elementdən ibarətdir. Frazeoloji birləşmə daxilində işlənən bu elementlər isə elə bölünməz struktura malikdir ki, onları bir-birindən ayırmaq və ya birini digəri ilə əvəz edərək yerini dəyişmək belə mümkün deyildir. Burada işlənən sözlərin hamısı vahidlik təşkil edərək bir mənaya malik olub, fikrin emosionallığını özündə ehtiva edir və onları ayrılıqda komponentlərə bölmək heç də asan olmur. Məhz belə frazeoloji birləşmələr əsl ifadə vasitələri olub Azərbaycan və ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeoloji birləşmə daxilində olan frazeologizmlər dilin rəngarəngliyinin və ifadəliliyin artmasına nəinki köməklik göstərir, həmçinin anlayış və məfhumları da ifadə etmək gücünə malikdir.

Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlərdən biri də frazeoloji əksliklərdir. Bəs əkslik nədir və o frazeoloji birləşmə daxilində özünü necə göstərir? Leksikologiyada antonimlər adı altında qəbul edilən əkslik, təkcə struktur deyil, həm də özündə dilin və nitq antonimlərinin frazeoloji birləşmə daxilində sinxron statusunu, digər semasioloji hadisələrlə bağlılığını, antonim cərgənin sərhədlərini və s. ehtiva edir. Əksliklər barədə bir çox tədqiqatçılar tədqiqat işləri yazmış, özlərinə məxsus fikirlər irəli sürmüşlər. Azərbaycan tədqiqatçılarından Bayramov H.A., Qurbanov A.M., Mirzəliyeva M.M., Vəliyeva N.G., Hacıyeva Ə.H. və s. misal göstərmək olar. Antonimlik (əkslik) problemləri ilə bağlı olan məsələlərə digər tədqiqatçılar da nəzər yetirmişlər. Antonim əksliyin həmçinin fəlsəfi və məntiqi əsasları barədə isə Krasnov A.E., Miller E.H., Mixaylov V.A., Novikov C.A. və s. başqaları bir sıra tədqiqat əsərləri yazmışlar və bu məsələlər onlar tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Digər tədqiqatçılardan Alexina A.A., Arnold İ.V., Axmatova O.S., Kunin A.V., Vasilyev A.İ. və digərləri isə frazeoloji birləşmə daxilində əksliyi (antonimliyi) yaradan problemlərin və münasibətlərin struktur-semantik cəhətdən həllini tapmağa çalışmışdır. Bütün bu aparılan tədqiqat əsərlərinin əsas qayəsi isə, frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan antonimlik (əkslik) problemlərini bir sistem halında öyrənmək və izah etmək olmuşdur. Məhz bu baxımdan struktur-semantik forma əsas götürülərək antroposentrik planda antonimliyin nitq prosesində ziddiyyətlik (kontrast) yaratmada rolunun nə dərəcədə aktiv olduğunun göstəricisi kimi nəzərdən keçirilir. Bütün bu fikirlərə tədqiqatçılar ayrı-ayrılıqda münasibət bildirmişlər. Məsələn: rus tədqiqatçısı A.İ. Vasilyev yazır ki, *“Frazeoloji antonimlik hadisəsi, leksik-semantik hadisəsindən fərqli xüsusiyyətə malikdir. O, daha mürəkkəb olmaqla, ayrı-ayrılıqda formalaşmış ifadələri və ya birləşmələri təşkil edir. Çünki, frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlərdə özünə məxsus mənə axınları baş verdiyindən, belə frazeoloji birləşmələr, sözlərə nisbətən daha yüksək səviyyəli dil vahidləridir”* (7, s. 35).

E.F. Mirişova isə M.B. Turapınadan sitat gətirərək yazır ki, leksik və frazeoloji antonimlərin hər birinin özünə məxsus təbiəti vardır. Onlar arasındakı fərq dilçilik ədəbiyyatında belə ifadə olunur: *“Leksik və frazeoloji antonimlər arasında semantik üslubu və funksional fərqlər mövcuddur, bununla belə antonimliyin hər iki sferası vahid semantik əks mənəli əsasə malik olur, həmin əsaslar dildə qarşılaşdırılan söz və söz birləşmələri arasında semantik cəhətdən bir-birinə əks mənalar yaradır”* (5, s. 15).

Frazeoloji birləşmələr aid yazılmış tədqiqat əsərlərində onların yaranması, bir növ dilin milli-mədəni dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Bütün bu məsələlərlə isə “frazeoloji antonim”, “frazeoloji “əkslik”, “frazeoloji “riversivlik” kimi terminoloji vahidlərin ziddiyyətlik, əks mənə bildirməsi əsas planda irəli çəkilir.

Tədqiqatçılar əsasən bu prosesləri distributiv metodla tədqiqata cəlb edirlər. Bu zaman onlar leksik-semantik əlaqələrdə əsas olaraq struktur münasibətlərinin, uyğunlaşmaların xarakterinin təyin olunmasını başlıca vəzifə olaraq əsas hesab edirlər. Bu barədə E.F. Mirişova yazır: *“Frazeoloji vahidlərin distributiv modeli müəyyən pozisiyalarda əksliyin cəmini təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu modellərin (əks, zidd strukturun, məsələn mean business (have serious intentions) – mean mischief (have bad intentions) müqayisə olunmasında, qarşılaşdırılmasında əsas məsələ bu*

⁴ BDU-nun Filologiya fakültəsi İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 0.5 ştat müəllimi abbasova.aygun.1995@gmail.com

və ya digər frazeoloji vahidin bütün xarakterik nöqtələrinə görə qarşılaşdırmasıdır. Belə olduğu halda bütün mümkün olan mövqelər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, *to keep one's countenance (to maintain one's composure) – to lose countenance (to lose composure)* frazeologizmlərinin antonimliyini bildirmək üçün onların birləşmələrini sadalamaq lazım gəlir. Əlbətdə bu cür göstəricini antonim olan bütün frazeoloji ifadələrə tətbiq etmək mümkün deyildir. Ona görə də tədqiqatçılar distributiv metodla təhlil aparılmasını dəqiqləşdirir, frazeoloji antonimlərin mütləq ümumi bir distribusiyaya malik olması fikrini irəli sürürlər. Ancaq oda qeyd olunmalıdır ki, “*distribusiya*” termini mənə münasibətlərindən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir, yəni, bu termin, antonim münasibətlərdən savayı, başqa hadisələri də (məsələn, sinonim münasibətləri və s.) əhatə edir”. (5, s. 17-18).

Daha sonra tədqiqatçı digər bir metod olan substitutiv metoddan bəhs edərək qeyd edir ki, belə metodda əsasən müvafiq kontekstdə frazeoloji antonimlərin *in cold blood (calmly, deliberately, without provocation, excitement or passion) – in hot blood (in anger or passion)* qarşılıqlı əvəzlənməsi əsas götürülür. Bu zaman qarşılıqlı əvəzlənmədə üç əsas prinsip vacib hesab edilir:

- 1) Zidd semantik əsas, məzmun;
- 2) Frazeoloji əlaqənin xarakterinə görə mətdəki frazeoloji antonimlərin eyni və ya qismən uyğunluğu;
- 3) həm əks semantik məzmun, həm də frazeoloji əlaqənin xarakterinə görə mətdəki frazeoloji əksliyin eyni, ya qismən uyğunluğu əsas götürülür (5, s. 18).

Əksliklər əsasən daxildən qütbləşmə prosesinə məruz qalır və yenidən ziddiyyətə girən tərəf olmaqla, prosesin səbəbkarı kimi çıxış edir.

N.Hacıyevə görə isə əksliklər dialektikanın üç qanununa uyğun olaraq paralel, ardıcıl və perpendikulyar münasibətdə də ola bilərlər (1, s. 78).

Eyni zamanda da onların ayrılan və həmçinin birləşən tərəfləri də olur. Ayrılan varlığı əks etdirən əkslik ilə birləşən varlığı əks etdirən əkslik yeni qarşılıqlı ziddiyyətə girirlər. Frazeoloji birləşmə daxilində mövcud olan əkslik müəyyən gerçək tərəfləri, ziddiyyətlər isə bu tərəf arasında münasibətləri əks etdirir.

Frazeoloji əksliyin (antonimliyinin) ən əsas başlıca xarakterik xüsusiyyəti və funksiyası prosesə qoşulunca inkişafa nail olmaqdır. Bu inkişafa görə təşkil edən cütlükləri bir sıra hissələrə bölməklə, onların təsnifatını göstərmək mümkündür:

- 1) mütləq və nisbi frazeoloji əksliklər təbiətin daxili ziddiyyətlərini və daimi varlığı özündə əks etdirir.
- 2) Daxili və xarici frazeoloji əksliklər sistemləri və inkişaf prosesini yaradır.

Bu sahədə konsepsiya isə aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

- 1) İngilis dilində sərbəst söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlər əsas dayanıqlı, sabit frazeoloji vahidlərə uyğundur.
- 2) Frazeologizmlər dil vahididirlər, amma sabit frazeoloji vahidlər fərdi yaradıcılıq məhsuludur.
- 3) Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik sabitliyi, möhkəmliyi struktur-semantik modellər yarada bilmir.
- 4) Semantik sabitlik, invariantlıq bütöv və hissələrlə başqa formada dərk edilir, yenidən mənalandırma, qiymətləndirmə ortaya çıxır.
- 5) Leksik-semantik və s.nəinki komponentlərin dəyişməsinə imkan yaradır, həm frazeoloji variantlıq çərçivəsində sinonim strukturu leksik invariantlarda saxlayır.
- 6) Sintaktik sabitlik və s. söz sırasını birləşdirir, normativ variantları dəyişir (5, s. 23).

Yuxarıdakı qeydlər barədə müxtəlif tədqiqatçılar fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn: M.F.Çernov yazır: “*Frazeoloji birləşmələrin antonim paradigmaları kəmiyyət etibarlı ilə sinonimlərdən, az da olsa da üslubifunksional planda onlar heç də az əhəmiyyət kəsb etmirlər, eləcə də az ifadəli deyillər. Onların aktiv mənimsənilməsi və onlardan ağıllı surətdə istifadə olunması həm şifahi, həm də yazılı nitqi zənginləşdirir*” (10, s. 20).

Onu da qeyd edək ki, frazeoloji əksliklərdə daha çox rus tədqiqatçıları tədqiqat işləri aparmışlar. Onlardan daha çox rus dili frazeologiyasının əsasları barədə yazan A.İ.Molotkov qeyd edir ki, “əks qütblü” mənaları təşkil edən frazeologizmlər, özlərinin struktur baxımından eyni formada təşəkkül tapması və onların komponent baxımından tərkiblərinin tam formada oxşar olması, həmin antonimlik təşkil edən frazeoloji birləşmələrin leksik mənalarının əhatə dairəsi ilə eyni mənali, bir başqası ilə isə çoxmənali və s. mənali frazeologizm ola bilər”. Tədqiqatçı daha sonra yazır: “*Frazeologizmlərin antonimliyi ayrı-ayrı dil vahidləri olaraq eyni zamanda öz tərkiblərinə daxil edən sözlər və frazeologizmlərin kontekstlərinin antonimliyi ilə qarışdırmaq olmaz*” (8, s. 65; s. 163).

Frazeoloji əkslik problemi əsas etibarlı ilə linqvokoqnitiv yanaşmada daha çox tədqiqata cəlb edilir. Bu zaman isə koqnitiv linqvistika əsas götürülür. Məlum olduğu kimi dil vasitəsilə insan beynində əks olunan bilik sistemlərinin alt və üst səviyyədə qavranılması və dərk edilməsi ilə bərabər, onun kateqoriyalaşması koqnitiv linqvistikanın araşdırılmasının cəmi kimi qəbul edilir. Belə ki, bütün bu prinsipləri qoruyan və gözləyən tədqiqatçılar əkslik kateqoriyasının və həmçinin frazeoloji koqnitiv əsaslarını müəyyənləşdirmək məsələsini daha çox qabardırlar. Bunun əsas səbəbi isə belə məsələlərin birbaşa hafizə psixologiyası ilə birbaşa bağlı olmasındandır. Maraqlısı odur ki, frazeoloji model birbaşa insan hafizəsində yerləşdirilir. Bu barədə Y.A.Buryak yazır: “*Sema strukturu analizi*” vasitəsilə ziddiyyət kateqoriyasının koqnitiv əsaslarının, onları qarşılaşdıran frazeoloji mənaların uyğun (ümumi) olmasının aşkar edilməsi və əks qütblü, minimal mənə elementlərinin (zidd) olmasının, aşkar edilməsi baş verir. Başqa sözlə desək, frazeoloji antonimlik problemi koqnitiv semasioloji analiz səviyyəsində, yəni onun digər mərkəzində dayanan oppozisiya, eləcə də o şəkildə də həll edilməsidir:

- 1) *Kateqorial (çoxtezlilikli) semantika sferasında;*

- 2) *Kognitiv-intensal xarakteri (frazemlərin, daxili səviyyəsində və ya daxili səviyyəsi formasında);*
- 3) *Qarşılaşdırılan frazemlərin sema strukturu səviyyəsində* (6, s. 3).

Sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlərin dilin struktur təşkilində rolu danılmazdır. Bunu müasir linqvistik metodologiya da kifayət qədər təsdiqləmiş olur. Belə ki, hər iki münasibət struktur səviyyədə ontoloji vasitə kimi çıxış edərək frazeoloji əksliyin paradiqmatikliyi və sintakmatikliyin xüsusiyyətlərini tam formada meydana çıxarmış olur. Bu barədə tədqiqatçı İ.Məmmədov yazır: “*Dil elə qurulmuşdur ki, danışan fikrini ifadə edərkən bu və ya digər sözün, onun daxil olduğu, semantik cəhətdən yaxın olan sözlərin içərisindən seçir və müvafiq sözlərlə əlaqələndirilir. Buna uyğun olaraq dinləyən eşitdiyi sözləri, mənaca yaxın sözlərlə tutuşdurur və verilən informasiyanı dəqiq anlayır. Bu, dildəki sözlər arasındakı iki əlaqə forması sayəsində mümkün olur. Şaquli əlaqə (paradiqmatika), üfqi əlaqə (sintaqmatika). Paradiqmatik əlaqədə sözlər müəyyən semantik əlamətə, ümumiliyinə görə birləşir. Sintaqmatikada isə sintaqmatik münasibət paradiqmatik əlamətləri reallaşdırır. Onların xətti düzülüşünü təmin edir.*

Ümumən eyni paradiqmaya daxil olan dil vahidləri, sintakmatik, münasibətdə olduğu sözlərə uyğun gəlir. Sözlərin paradikmatik xüsusiyyəti ilə sintakmatik xüsusiyyətləri arasında qanunauyğun əlaqə özünü göstərir” (4, s. 19).

Antonimliyin özü birbaşa paradiqmatikada, paradiqmatik münasibətlər fonunda məhz idiomatik mühitdə gerçəkləşdiyindən, həm də bu münasibətlər frazeoloji sistemdə də həyata keçirilir və tətbiq edilir. Bu isə dörd xüsusiyyəti özündə birləşdirir:

- 1) Frazemin tərkibində leksik tərkibin variantlığının meydana çıxması fonunda.
- 2) Sinonim və antonim münasibətlərin xarakterinin açılması fonunda;
- 3) Frazemlərdə çoxmənalı hissələrin mənasının nəzərə alınması fonunda;
- 4) Tematik sıra frazemin ümumi referent münasibətinin formalaşması fonunda.

Bütün bunların nəzərə alınaraq tədqiqat işlərində tətbiq edilməsi frazeoloji antonimlərin, leksik antonimlərdən fərqləndirilməsinə şərait yaradır. Məsələn Novikov L.A. bu barədə yazır: “*Leksik antonimlərdə əks mənalar arasındakı semantik münasibət, formal cəhətdən sözlər vasitəsi ilə ifadə olunur, məndə əks qütbü realizə edir. Əksliyin mahiyyətində isə tərəflərin bir-birinə qarşı durmağı, qarşı-qarşıya gəlməyi və onun polyar təyini dayanır*” (9 s. 144).

Əksliklərin semantik təhlili barədə Ə.H.Hacıyevanın da maraqlı fikirləri var. O, özünün yazılmış olduğu “*İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları*” adlı əsərində ingilis dilində antonim somatik frazeologizmləri əsasən iki hissəyə ayırır:

- 1) Təkmənalı somatik frazeoloji vahidlərin antonimliyi;
- 2) Əsas sözü eyni olub, quruluşuna və feli komponentlərinin leksik mənasına görə fərqli səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlərin antonimliyi.

Tədqiqatçı hər iki xüsusiyyətlə bağlı öz tədqiqat əsərində geniş məlumat vermiş və bildirmişdir ki, somatik antonim frazeoloji birləşmələr ingilis dilinin zəngiliyinin əyani sübutudur (2, s. 180).

Azərbaycan tədqiqatçısı H.Həsənov, frazeoloji antonimləri təşkil edən komponentləri nəzərə alaraq frazeoloji antonimləri əsasən üç əsas hissəyə bölmür. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Birinci komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan frazeoloji birləşmələr;
- 2) İkinci komponentləri antonim, birinci tərəfləri eyni olan frazeoloji birləşmələr;
- 3) Hər iki komponenti antonim olan frazeoloji birləşmələr (3, s. 235).

Tədqiqatçıların fikirlərinə münasibət bildirərkən onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, doğrudan əgər hadisə və əşya, məhfumlar və məhfumun arasında qarşılıqlı ziddiyyətlər olmasa, o dildə antonimlik yaranma bilməz. Məhz həmin ziddiyyətli əks mənalı frazeoloji vahidlər, həm də obyektiv gerçəkliyin bir sahəsi olmaqla əksi inikas edən ziddiyyətlərlə də bağlı olur. Amma, bu zaman antonimliklə, inkarlığı eyniləşdirmək və ya qarşıdırmaq olmaz. Belə ki, antonimlik əks halda və əks adla (ikisöz və birləşmələrlə) ifadə olunduğu halda, inkarlıq eyni söz və birləşmələrin müxtəlif, əks halda işlənməsi kimi tanınır. Buradan isə belə qənaətə gəlmək olar ki, frazeoloji antonimlik eyni zaman kəsiyində əks mənalı, frazeoloji vahidlər üçün də səciyyəvi xarakterə malikdir.

Buna misal olaraq aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

To mind one's own business (öz işi ilə məşğul olmaq) frazeoloji vahidi *to mind one's own business* kimi işlətsək, eyni frazeoloji birləşmənin əksliyi deyil, inkarlığı alınacaq. Eyni zamanda *to stick one's nose in* dedikdə *to mind one's own business* frazeoloji birləşməsinin əksi olunur. Mənası isə *burnunu bir yerə soxmaq kimi anlaşılır*. Bütün bunların fərqli xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb isə komponentlərə əlavə olunan inkar şəkilçiləridir. Onların əsas rolu isə frazeoloji birləşmələrinin komponentləri təsdiq və inkar formalarda işləyərkən, onlar arasında olan eyni köklü sözlərin arasında ziddiyyətlərin yaranmasındadır. Bu zaman həmin komponentlər bir-biri ilə antonim olmayıb, əks mənalılıq həmin sözlərin öz leksik mənası ilə deyil, onlara əlavə edilən çəkilçilərlə bağlılığından yaranır.

Dilçilikdə antonim və antonimlik bəzən, bir-birinin eyni kimi götürülə bilər. Əgər antonimlər bir-birinə mənaca əks olan və birləşmələri bildirilsə (Məsələn, *on the wagon - içkini tərgitmək*). *Peter used to drink alcohol. To excess but how he doesn't drink anymore, he is on the wagon*). Lakin, *off the wagon (aludə olmaq) - He is off the wagon, he can't abstain from drinking (əl çəkə bilmir)*, onların arasında bir ümumilik olsa da, onlar başqa-başqa anlayışları olub, müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir.

Antonimlik isə həm antonim söz birləşmələri, həm də inkar şəkilçili eyniköklü söz və birləşmələr də özündə ehtiva edir. Məsələn: *blue collar worker (yaşayışını güclə təmin edən fəhlə) - while collar worker (konfor işçisi)* və

yaxud *open mind (keep an open mind) (qərəzsiz, zəkali, vicdanlı) – close minded (vicdansız, qərəzli): to take care (ehtiyatlı olmaq, ölçü götürmək) – pot to take care (ölçü götürməmək, ehtiyatsız hərəkət etmək); to lose one's face (adını batırmaq) – to save one's face (abrını gözləmək) və s. kimi (5, s. 33).*

Frazeoloji əksliklərin mənaları bir növ leksik vahidlərin bazasında əmələ gəlir. Əkslik mənaları isə əsasən söz birləşmələrinin tərkib hissəsində öz ifadəsini tapır. Bu baxımdan antonim cütlüklər iki müxtəlif təkköklü sözdən yaranıb, əsas köklərdə birləşərək, onların semantikasının bir-birinə əksliyini formalaşdırır

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hacıyev N.B. Sistemlər, inkişaf qanunu və kainat/ Bakı: "Çinar" çap-2007. 316 s.
2. Hacıyeva Ə.N. İngilis və Azərbaycan dillərində fonetik frazeologiyanın əsasları/Ə.Hacıyeva-Bakı: Elm və Təhsil-2006-220 s.
3. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti/H.Ə.Həsənov-Bakı-Ənənəsi-1986-315 s.
4. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi/İ.Məmmədov-Bakı: "Xəzər" nəşriyyatı-2006-108 s.
5. Mirişova E.F. İngilis dilində frazeoloji əksliklərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı-2021, 123 s.
6. Буряк Ю.А., Алефиренко И.Ф. Антонимия в русском фразеологии и пути ее выявления: лингвокогнитивный подход.
7. Васильев А.И. Фразеологическая антонимия в древнерусском языке: Ученые записки. (Электронный ресурс). Филологические науки, электронно-научный журнал Курского Государственного Университета, 2012. № 3 (23).<http://cyberleninka.ru/article14576452.p.a.g>.
8. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка/А.И.Молотков. Ленинград: Изд-во «Наука». Ленинградское отделение-1977. 283 с.
9. Новиков Л.А. Семантика русского языка. Учеб. пособ.//Л.А.Новиков. Москва: Высшая школа-1982. 272 с.
10. Чернов М.Ф. Типы свободных и не свободных сочетаний слов в современном чувашском языке// - Советская тюркология-1979. № 5. 26 с.

Açar sözlər: dilçilik, frazeoloji birləşmələr, əks mənalı sözlər, antonimlər, paradigma, atalar sözü, zərb-məsəllər, struktur tiplər, semantika.

Ключевые слова: лингвистика, фразеологизмы, противоположные слова, антонимы, парадигма, пословица, пословицы, структурные типы, семантика.

Key words: linguistics, phraseological units, opposite words, antonyms, paradigm, proverb, proverbs, structural types, semantics.

Xülasə

Müxtəlif dillərin frazeologiyasında əks olunan antonimlik və əksmənalılıq bir növ gerçək obyektin xüsusiyyətlərdən qaynaqlanır. Antonimlik universal hadisə olmaqla leksikologiyanın mürəkkəb kateqoriyalarından biridir. O, həm gerçək fəaliyyət zamanı meydana çıxan əksliklərlə bağlı olmaqla yanaşı həmçinin frazeoloji vahidlərin antonimlik keyfiyyəti ilə ölçülür. Eyni zamanda onlar müəyyən bir kateqoriyaya aid olan əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin qarşılaşdırılması sayəsində yaranan əks keyfiyyət və əlamətləri də özündə ehtiva edir.

Резюме

Антонимия и противоположное значение, отраженное во фразеологии разных языков, обусловлены особенностями рода реального предмета. Антоним – явление универсальное и входит в число сложных категорий лексикологии. Оно измеряется также антонимичностью фразеологизмов, а также связью с контрастами, возникающими в ходе реальной деятельности. В то же время они содержат и противоположные качества и признаки, возникающие вследствие противопоставления противоположных сторон, свойственных предметам и событиям, принадлежащим к определенной категории.

Summary

The antonymy and opposite meaning reflected in the phraseology of different languages are caused by the characteristics of a kind of real object. Antonym is a universal phenomenon and is one of the complex categories of lexicology. It is also measured by the antonymic quality of phraseological units, in addition to being related to contrasts that occur during actual activity. At the same time, they also contain the opposite qualities and signs that arise due to the opposition of the opposite aspects inherent to objects and events belonging to a certain category.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Dilşad Mahmud qızı Quliyeva⁵

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN PROBLEMLƏRİ

«Qloballaşma» sözü ingilis dilinin hökmran olduğu bir dünya təsəvvürü yaradır. Şübhəsiz ki, ingilis dili dünyada aparıcı dildir. Həmin dildə danışanların sayına görə (1500 milyon nəfər) o, ikinci yerdə, danışanların ana dili kimi dördüncü yerdədir [1, s. 10]. İngilis dili ticarət sahəsində də aparıcı dildir. Bundan əlavə tərcümə dillərinə məhdudiyət qoyulmur, ingilis dili əsas olmaqla tərcüməçinin başqa dilləri bilməsi də zəruri sayılır [2, s. 43]. İngilis dili təkcə ticarət dili yox, həm də mədəniyyət, diplomatiya, internet və media sahəsində də aparıcı dildir. İngilis dilinin hegemon rolunu nümayiş etdirmək üçün ABŞ-da tərcümə üzrə alim Lourens Venuti iddia edir ki, əgər tərcümələrdə məxəz dil ingilis dili olduğu halda, ingilis dilinə çox az sayda iş və sənədlər tərcümə olunur. UNESCO-nun «tərcümə göstəricisi» ndə deyilir ki, qeydə alınmış tərcümələrin ən azı 50%-ində məxəz dil ingilis dilidir. Bununla belə, ABŞ və İngiltərədə nəşr olunan bütün kitabların yalnız 2-4%-ni tərcümə təşkil edir. Bu rəqəm Almaniyada 11-14%, Fransada 15-18%, İtaliyada 25%, İspaniyada 25-26%-dir [2, s. 45].

Qloballaşma dünya miqyasında ölkələr, iqtisadiyyatlar, mədəniyyətlər və cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığın artması prosesini ifadə edir. O, texnologiya, kommunikasiya, nəqliyyat və iqtisadi inteqrasiyada irəliləyişlərlə asanlaşdırılan malların, xidmətlərin, məlumatların, ideyaların və insanların sərhədləri aşaraq sürətli mübadiləsinə nəzərdə tutur. Dildə qloballaşmaya bir neçə amil kömək edir:

İqtisadi qloballaşma: Bazarların və iqtisadiyyatların qloballaşması beynəlxalq ticarətin, investisiyaların və biznes fəaliyyətlərinin artmasına səbəb olur. Şirkətlər öz əməliyyatlarını qlobal miqyasda genişləndirdikcə ingilis dili tez-tez geniş istifadəsi və qəbul edilən neytrallığına görə ticarət, maliyyə və texnologiyada üstünlük verilən dil kimi ortaya çıxır.

Texnoloji irəliləyişlər: İnternet, sosial media və mobil rabitə cihazları kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) yüksəlişi dil və coğrafi sərhədlər arasında ani ünsiyyət və əməkdaşlığı asanlaşdırıb. İngilis dili internet və rəqəmsal kommunikasiya platformalarının dominant dilinə çevrilərək onun qlobal yayılmasını daha da sürətləndirdi.

Mədəni qloballaşma: Filmlər, musiqi, ədəbiyyat və televiziya proqramları kimi mədəniyyət məhsullarının yayılması dillərin mədəni artefakt kimi yayılmasına kömək edir. İngilisdilli media, xüsusilə Hollivud filmləri və Amerikanın məşhur musiqisi qlobal mədəni tendensiyalara və ingilis dilinin lingua franca kimi qəbul edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Təhsilin qloballaşması: Tələbələr ingilisdilli ölkələrdə və ya çoxmillətli şirkətlərdə ali təhsil və iş imkanları axtardıkları üçün təhsilin qloballaşması ilə ingilis dili biliklərinə tələbat artıb. İngilis dili tez-tez dünya miqyasında məktəblərdə ikinci və ya xarici dil kimi tədris olunur və bu, onun qlobal lingua franca statusunu daha da möhkəmləndirir.

Miqrasiya və mobillik: Beynəlxalq miqrasiya və səyahət dillərin mədəniyyətlərarası mübadiləsinə və dillərin saxlanıldığı və dəyişdirildiyi diaspor icmalarının formalaşmasını asanlaşdırır. İngilis dili biliyi tez-tez sosial mobillik və iqtisadi imkanlarla əlaqələndirilir, miqrantları və əcnəbiləri qəbul edən ölkələrdə inteqrasiya və irəliləyiş üçün ingilis dilini öyrənməyə aparır.

Qloballaşma kontekstində ingilis dili bir sıra problemlərlə üzləşir. Dominantlıq və linqvistik imperalizm - İngilis dilinin qlobal lingua franca statusu digər dillərin və mədəniyyətlərin marginallaşmasına, linqvistik imperalizmin və qeyri-bərabər güc dinamikasının davam etdirilməsinə səbəb ola bilər. Standartlaşdırılmaya qarşı müxtəliflik - İngilis dilinin müəyyən standart növlərinin üstünlüyü digər ingilis dili növlərini marginallaşdırma və vurğu və ya dialektə əsaslanan linqvistik ayrışdırıcıya kömək edə bilər [2, s. 35]. Dilin dəyişməsi və təhlükə - İngilis dilinin yayılması azlıqların dillərinin tənəzzülünü sürətləndirə bilər, çünki nəticələr iqtisadi, təhsil və sosial inkişaf üçün ingilis dilindən istifadə edir, bu da dilin təhlükə altına düşməsinə və dil müxtəlifliyinin itirilməsinə səbəb olur. Dil biliyi bölgüsü - İngilis dili biliyindəki fərqlər təhsilə çıxış, məşğulluq və qlobal şəbəkələrdə iştirakda bərabərsizliklər yaradır, ingilis dilini bilməsi məhdud olanları əlverişsiz edir. Mədəni təsir və kimlik - İngilis dilinin üstünlüyü fərdlərin dil və mədəni kimliklərinə meydan oxuya bilər, mədəni yadlaşma və itki hisslərinə səbəb olur və neokolonial güc dinamikasını davam etdirir.

Bu problemlərin həlli dil müxtəlifliyinin vacibliyini dərk etməyi, çoxdilliliyi təşviq etməyi və bütün dillərdə danışanlara qloballaşan dünyada mənəli şəkildə iştirak etmək imkanı verən inklüziv dil siyasətini təşviq etməyi tələb edir.

Qloballaşma ingilis dilinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərmişdir. Qloballaşma kontekstində ingilis dilinin üzvləşdiyi əsas problemlərdən bəziləri bunlardır:

Dominantlıq və müxtəliflik: İngilis dilinin qlobal lingua franca kimi üstünlüyü digər dillərin və mədəniyyətlərin marginallaşmasına səbəb ola bilər. Bu üstünlük bəzən linqvistik müxtəlifliyi boğa və azlıqların dillərinin aşınmasına səbəb ola bilər.

Standartlaşdırma və çeşidlər: İngilis dilinin yayılması müəyyən standart sortların (məsələn, Amerika və ya Britaniya İngilis dili) üstünlük təşkil etməsinə, digər ingilis növlərinin (məsələn, Hind İngilis dili, Nigeriya İngilis dili) marginallaşmasına səbəb ola bilər. Bu, linqvistik ayrışdırıcılıq və vurğu və ya dialektə əsaslanan imkanlara qeyri-

⁵ Bakı Dövlət Universiteti İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi, dilshad.quliyeva5@gmail.com, +994 505327233

bərabər çıxış problemləri yarada bilər.

Dil imperializmi: İngilis dilinin müxtəlif sahələrdə (məsələn, biznes, elm, akademiya) əsas ünsiyyət dili kimi tətbiq edilməsi, ingilisdilli xalqların və ya qurumların qeyri-İngilis dilində danışanlara lazımsız təsir göstərdiyi linqvistik imperializmin bir forması kimi qəbul edilə bilər. .

Dilin yox olması: Qloballaşma nəslə kəsilməkdə olan dillərin tənəzzülünü sürətləndirə bilər, çünki nəticələr iqtisadi, təhsil və sosial inkişaf üçün İngilis dilindən istifadə edirlər. Dil müxtəlifliyinin bu itkisi dərin mədəni və koqnitiv nəticələrə səbəb ola bilər.

İngilis dili biliyi bölgüsü: İngilis dili biliklərində fərqlər ölkələr daxilində və ölkələr arasında mövcuddur ki, bu da təhsilə çıxış, məşğulluq və qlobal şəbəkələrdə iştirakda bərabərsizlik yaradır. İngilis dilini məhdud səviyyədə bilənlər qlobal iqtisadiyyatda əlverişsiz ola bilər.

İngilis dili bir maneə kimi: İngilis dili qlobal ünsiyyət üçün vacib bir vasitə olsa da, onun geniş yayılması həm də ana dili olmayanlar, xüsusən də marjinal icmalardan olanlar üçün maneələr yarada bilər. Dil biliyinə və ya vurğuya əsaslanan diskriminasiya sosial inteqrasiyaya və mobilliyə maneə ola bilər.

Neokolonializm: İngilis dilinin yayılması, ingilisdilli və qeyri-İngilisdilli ölkələr arasında güc dinamikasını gücləndirən müstəmləkə irsinin davamı kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu, qlobal arenada resurslara və imkanlara qeyri-bərabər çıxışı davam etdirə bilər. Bu problemlərin həlli dil müxtəlifliyinin vacibliyini dərk etməyi, çoxdilliliyi təşviq etməyi və bütün dillərdə danışanlara qloballaşan dünyada mənalı şəkildə iştirak etmək imkanı verən inklüziv dil siyasətini təşviq etməyi tələb edir. Alimlər qloballaşma kontekstində İngilis dilinin çətinlikləri və təsirləri ilə bağlı müxtəlif perspektivlər təklif ediblər: Linqvistik imperializm: Robert Phillipson kimi alimlər iddia edirlər ki, İngilis dilinin qlobal yayılması linqvistik imperializmi davam etdirir, burada dominant ingilisdilli ölkələr və qurumlar qeyri-İngilisdillilər üzərində qeyri-qanuni təsir göstərərək, digər dillərin və mədəniyyətlərin marginallaşmasına gətirib çıxarır. İngilis dili Lingua Franca kimi: Cennifer Jenkins kimi bəzi alimlər İngilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət üçün lingua franca kimi praqmatik zərurətini qəbul edirlər, lakin müxtəlif İngilis dillərinin qəbulunu və qlobal linqvistik reallıqları əks etdirən İngilis dili tədris materiallarının hazırlanmasını müdafiə edirlər. Dil siyasəti və planlaşdırma: Bernard Spolski kimi dil siyasəti üzrə alimlər İngilis dilinin qlobal dil kimi təbliğini dil müxtəlifliyinin və azlıqların dil hüquqlarının qorunması və təşviqi ilə balanslaşdıran dil siyasətinin vacibliyini vurğulayırlar. İngilis dili təhsili: David Crystal kimi tədqiqatçılar qloballaşma kontekstində İngilis dili təhsilinin rolunu araşdıraraq, ali təhsildə İngilis dilini Tədris Vasitəsi kimi, İngilis dili biliklərinin bölünməsi və İngilis dilinin təsiri kimi məsələləri araşdırırlar. Qlobal İngilislər: Braj Kachru və Andy Kirkpatrick də daxil olmaqla, Dünya İngilisləri sahəsində alimlər İngilis dilinin dinamik təbiətini öyrənərək, İngilis dilinin müxtəlif növlərinin çoxluğunu və İngilis dilini başa düşməyin vacibliyini vurğulayaraq, bütün dünyada danışanlar tərəfindən istifadə edildiyi və uyğunlaşdırılmışdır. yerli və qlobal kontekstlər. Kritik dil tədqiqatları: Alastair Pennycook kimi tənqidi dil tədqiqatları üzrə alimlər, dil təhsili və dil siyasətində güc, bərabərsizlik və sosial ədalət məsələlərini vurğulayaraq İngilis dilinin tədrisi və qloballaşmanın əsas müzakirələrini tənqid edirlər. Dil və kimlik: Peter Trudgill kimi sosiolinqvistlər dil, kimlik və qloballaşma arasındakı mürəkkəb əlaqəni araşdıraraq, qloballaşmanın formalaşdırdığı çoxdilliliyi və multikultural kontekstlərdə fərdlərin öz dil və mədəni kimliklərini necə müzakirə etdiklərini araşdırırlar.

Bu alimlər qloballaşma kontekstində dilin linqvistik, mədəni, sosial və siyasi ölçülərini nəzərə alan fənlərə yanaşmalara ehtiyacı vurğulayaraq, İngilis dilinin qlobal yayılmasının təqdim etdiyi çətinliklər və imkanların nüanslı təhlillərini təklif edirlər. Dil siyasəti və planlaşdırma qloballaşmanın dillərlə bağlı yaratdığı problemlərin həllində həlledici rol oynayır. Qloballaşmanın linqvistik müxtəlifliyə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün siyasətçilərin nəzərdən keçirə biləcəyi bəzi strategiyalar var. Məsələn, çoxdilliliyin təşviqi: Dil müxtəlifliyinin dəyərini mədəni sərvət və sosial birliyi gücləndirmək vasitəsi kimi dərk edərək, cəmiyyət daxilində çoxlu dillərin istifadəsini və saxlanmasını təşviq etmək. İkidilli və çoxdillili təhsil: İkidilli və ya çoxdillili tədrisi dəstəkləyən təhsil proqramlarını həyata keçirin, tələbələrə mədəni irslərini qoruyaraq bir çox dildə bacarıqları inkişaf etdirməyə imkan vermək. Beynəlxalq əməkdaşlıq: Dillə bağlı problemləri həll etmək və dil siyasəti və planlaşdırmada ən yaxşı təcrübələri bölüşmək üçün hökumətlər, QHT-lər və beynəlxalq təşkilatlar arasında beynəlxalq əməkdaşlığı və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və s.

Bu dil siyasətini və planlaşdırma strategiyalarını həyata keçirməklə siyasətçilər qloballaşmanın dillərə mənfi təsirlərini azaltmağa və qloballaşan dünyada dil müxtəlifliyini, mədəni irsi və sosial inklüzivliyi təşviq etməyə kömək edə bilərlər. Qloballaşma kontekstində İngilis dilinin problemlərini araşdıran görkəmli kitablardan biri Devid Kristalın "İngilis dili qlobal dil kimi" kitabıdır. Bu kitab İngilis dilinin qlobal lingua franca kimi yüksəlişinin tarixi, sosial və linqvistik aspektlərini araşdırır və onun bütün dünyada ünsiyyət, mədəniyyət və şəxsiyyət təsirinə araşdırır [2, s. 55]. Kristal İngilis dilinin qlobal yayılmasına səbəb olan amilləri, o cümlədən müstəmləkəçilik, texnologiya və iqtisadi qloballaşmanı müzakirə edir və İngilis dilinin üstünlük təşkil etməsinin dil müxtəlifliyi, dil siyasəti və dil təhsili üçün təsirlərini təhlil edir. O, həmçinin İngilis dilinin müxtəlif növlərinin yaranması və qlobal ünsiyyət normalarının və mədəni təcrübələrin formalaşmasında İngilis dilinin rolunu araşdırır. Qlobal dil kimi İngilis dilinin mürəkkəbliklərini hərtərəfli araşdıraraq, Crystal-ın kitabı getdikcə bir-birinə bağlı olan dünyada İngilis dilinin yaratdığı problemlər və imkanlar haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir [2, s. 86].

Kristal İngilis dilinin qlobal yayılmasına, o cümlədən müstəmləkəçilik, texnologiya və iqtisadi qloballaşmaya töhfə verən tarixi, sosial və linqvistik amilləri araşdırır. Kitabda İngilis dilinin dünyada yaranmış müxtəlif növlərindən bəhs edilir və onların dil xüsusiyyətləri və sosial kontekstləri təhlil edilir. Kristal həmçinin

çoxmədəniyyətli və çoxdilli cəmiyyətlərdə ünsiyyət normalarının, mədəni təcrübələrin və şəxsiyyətin formalaşmasında ingilis dilinin rolunu araşdırır.

Ümumilikdə, “Qlobal dil kimi ingilis dili” ingilis dilinin qlobal mövcudluğunun çoxşaxəli təbiəti və onun fərdlər, icmalar və getdikcə daha çox əlaqəli dünyada olan cəmiyyətlər üçün təsirləri haqqında dəyərli fikirlər təklif edir.

David Crystal-ın “Qlobal dil kimi ingilis dili” əsəri qloballaşmaya qarşı mübarizə ilə bağlı açıq təkliflər verməkdənsə, ilk növbədə ingilis dilinin qlobal dil kimi fenomenini və onun təsirini təhlil etməyə yönəlib. Bununla belə, Crystal daha geniş qloballaşma mövzusunə dolayısı ilə toxunan ingilis dilinin qlobal yayılması ilə bağlı müxtəlif təsirləri və mülahizələri müzakirə edir [2, s. 220].

Qloballaşma kontekstində dilin yaratdığı problemlər qarşısında hər bir vətəndaşın dil müxtəlifliyinin, mədəni anlaşılanın və inklüziv ünsiyyət təcrübələrinin təşviqində rolu var. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün fərdlərin görə biləcəyi bəzi məsuliyyətlər və tədbirlər bunlardır:

Çoxdilliliyi təşviq etmək: Fərdlər öz doğma dil (lər) i və azlıqlar və ya immiqrant icmaları tərəfindən danışılan dillər də daxil olmaqla, bir çox dilləri öyrənərək və istifadə etməklə linqvistik müxtəlifliyi fəal şəkildə dəstəkləyə və qeyd edə bilərlər. Bu, linqvistik irsin qorunmasına kömək edir və müxtəlif dillərdə danışanlar arasında qarşılıqlı hörməti gücləndirir. **Dil müxtəlifliyinə hörmət etmək:** Müxtəlif dillərin və dialektlərin zənginliyini qiymətləndirərək dil müxtəlifliyinə hörmət göstərmək. Vurğu, dialekt və ya bilik səviyyəsinə görə dil ayrışdırılmasından və ya damğalanmasından çəkinmək və mədəni kimliklərin formalaşmasında bütün dillərin əhəmiyyətini dərk etmək. **Dil təhsilinə dəstək:** Çoxdilliliyi təşviq edən və sosial-iqtisadi statusundan və ya dil mənşəyindən asılı olmayaraq bütün fərdlər üçün dil öyrənmə imkanlarına bərabər çıxışı təmin edən inklüziv dil təhsili siyasətləri və proqramlarını müdafiə etmək və s [3, s. 13].

Nəticə olaraq, bütövlükdə dildə qloballaşma cəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və müxtəlif beynəlxalq kontekstlərdə effektiv ünsiyyət ehtiyacı ilə şərtlənir. Tarixi, iqtisadi, texnoloji və mədəni amillərə görə ingilis dili qloballaşmanın əsas dili kimi ortaya çıxdı, lakin digər dillər də qlobal ünsiyyət və mədəni mübadilədə mühüm rol oynayır. Qloballaşma linqvistik mənzərələri yenidən formalaşdırır, həm mədəniyyətlərarası ünsiyyət imkanlarını, həm də dil müxtəlifliyi, bərabərsizlik və mədəni kimliklə bağlı problemləri gücləndirir.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyim tədbirləri həyata keçirməklə, fərdlər qloballaşma kontekstində bütün dillərin və dil birliklərinin qiymətləndirildiyi və hörmət edildiyi daha əhatəli, ədalətli və mədəni baxımdan zəngin linqvistik mənzərənin qurulmasına töhfə verə bilərlər.

Ədəbiyyat.

1. Brisset A. və P.St. Pierre, Tərcümə və Qloballaşma. Yeni Dünya Nizamında Mədəniyyətlərarası Ünsiyyət, 2014, 348 s.
2. David Crystal, İngilis dili Qlobal Dil kimi. Cambridge U. Press, 2000. 229 s.
3. Lawrence Venuti, The Translators Invisibility // Routledge, London və New York, 1995, s.13-15.

XÜLASƏ

İngilis dili bütün dünyada geniş istifadə olunan dil olduğundan qloballaşma prosesində mühüm rol oynayır. Lakin qloballaşma ilə birlikdə bəzi problemlər də yaranır. Qloballaşma prosesində ingilis dilinin üzləndiyi bəzi problemlər var. İngilis dilinin doğma dil kimi sıxışdırılması ingilisdili bir çox ölkədə rəsmi və ya ikinci dil kimi qəbul edilsə də, bu, bəzi yerli dillərin yox olmasına və ya zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu, mədəni müxtəlifliyin azalmasına səbəb ola bilər. Ünsiyyət boşluğu nəticəsində ingilis dilini bilməyənlər üçün bu, qlobal ünsiyyət üçün maneə ola bilər. Bu, məlumat əldə etməkdə və beynəlxalq əməkdaşlıqda bərabərsizliyə səbəb ola bilər. Bundan başqa, mədəni assimilyasiya ingilis dilinin təzyiqi altında bəzi mədəniyyətlər öz dillərini və adət-ənənələrini qorumaqda çətinlik çəkə bilər. Bu, mədəni assimilyasiyaya və şəxsiyyətin itirilməsinə səbəb ola bilər. Qeyri-adekvat dil bacarıqları nəticəsində ingilis dili bütün dünyada daha çox yayılsa da, bir çox insanlar ingilis dilini mükəmməl bilməyə bilər. Bu, onların beynəlxalq əməkdaşlığa, təhsilə və iş imkanlarına çıxışını məhdudlaşdırır. İngilis dilinin qlobal dil kimi qəbulu və istifadəsi özü ilə bir çox imkanlar gətirsə də, bu cür problemləri də gətirə bilər. Ona görə də dil müxtəlifliyini və mədəni fərqliliyi qorumaq vacibdir.

Açar sözlər: dominatlıq, qloballaşma, təhsil, əməkdaşlıq, çoxdillilik.

ПРОБЛЕМЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ГЛОБАЛИЗАЦИИ РЕЗЮМЕ

Английский играет важную роль в процессе глобализации, поскольку он широко используется во всем мире. Однако с глобализацией возникают некоторые проблемы. В процессе глобализации английский язык сталкивается с некоторыми проблемами. Подавление английского как родного языка. Хотя английский признан официальным или вторым языком во многих странах, это может привести к исчезновению или ослаблению некоторых местных языков. Это может привести к уменьшению культурного разнообразия. В результате разрыва в общении это может стать барьером для глобального общения для тех, кто не говорит по-английски. Это может привести к неравенству в доступе к информации и международному сотрудничеству. Более того, под давлением культурной ассимиляции английского языка некоторым культурам может быть трудно сохранить свой язык и традиции. Это может привести к культурной ассимиляции и потере идентичности. Хотя английский язык становится все более распространенным во

всем мире из-за неадекватных языковых навыков, многие люди не владеют английским языком свободно. Это может ограничить их доступ к международному сотрудничеству, образованию и возможностям трудоустройства. Хотя принятие и использование английского языка в качестве глобального языка открывает множество возможностей, оно также может принести и такие проблемы. Поэтому важно сохранять языковое разнообразие и культурное разнообразие.

Ключевые слова: доминирование, глобализация, образование, сотрудничество, многоязычие.

PROBLEMS OF THE ENGLISH LANGUAGE IN GLOBALIZATION SUMMARY

English plays an important role in the process of globalization as it is a widely used language all over the world. However, some problems arise with globalization. There are some challenges facing English in the process of globalization. Suppression of English as a native language Although English is accepted as an official or second language in many countries, it can lead to the disappearance or weakening of some local languages. This can lead to a decrease in cultural diversity. As a result of the communication gap, it can be a barrier to global communication for those who do not speak English. This can lead to inequality in access to information and international cooperation. Furthermore, under the pressure of cultural assimilation English, some cultures may find it difficult to preserve their language and traditions. This can lead to cultural assimilation and loss of identity. Although English is becoming more common around the world as a result of inadequate language skills, many people may not be fluent in English. This can limit their access to international cooperation, education and work opportunities. Although the adoption and use of English as a global language brings with it many opportunities, it can also bring such challenges. Therefore, it is important to preserve linguistic diversity and cultural diversity.

Keywords: dominance, globalization, education, cooperation, multilingualism.

RƏYÇİ: dosent Seyidzadə Natəvan Bəhram qızı

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ AĞILLA BAĞLI İNVEKTİVLƏR HAQQINDA

Mövzunun aktuallığı. Dil antroposentrik yanaşma insanlararası münasibətlərdə, xüsusən ünsiyyət prosesində dil vasitələrindən istifadə olunması xüsusiyyətlərinin, prinsiplərinin və normalarının öyrənilməsinin əhəmiyyətini artırmışdır. Dilçilikdə etiket normaları, etiket qəlibləri, kommunikativlər, spesifik vokativlər geniş tədqiq olunmuşdur. Bundan fərqli olaraq, etiket normalarının kobud pozulması halları, mənfi emosiyanın, mənfi münasibətin kommunikasiya prosesində verballaşması məsələləri müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə az diqqət verilmişdir.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən müxtəlif sistemli dillərdə invektivlərin sırf lingvistik və etnolingvistik səviyyələrdə müqayisəli tədqiqatı, invektivlərin tipologiyası məsələləri də müasir dövr dilçiliyində aktuallığı ilə seçilir. Azərbaycan dilçiliyində bu günə qədər qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatlar aparılmamışdır. Doğrudur, dilçiliyimizdə qeyri-normativ leksik vahidlərə aid bəzi tədqiqatları olmuşdur. Lakin bu işlər azdır və müasir dilçiliyin qoyduğu tələblərə cavab vermir.

Fərdin müsahibinə əxlaqi, fiziki və mənəvi ziyan vurmaq cəhdini özündə birləşdirən davranış invektiv davranış adlanır. Adresata təhqir məqsədli təsirin verbal, eləcə də qeyri-verbal vasitələri invektivlər adlanır. Söyüşlər və tabular invektivlərdir.

Hər bir dildə invektivlər müəyyən çoxluq təşkil etsə də, belə vahidlərin ekvivalentlik və adekvatlıq dərəcələri kifayət dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Bu məqalədə rus, ingilis və Azərbaycan dilində ağıl kəməli ilə bağlı olan invektivlərin müqayisəli təhlilini vermək, üç dildə konkret konsept sahəsinə daxil olan invektivlər çoxluğunu müəyyənləşdirmək, ağıl kəməli kimi verballaşan ümumi invektiv mənşərini açmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

1. Müxtəlif sistemli dillərdə “ağıl”, “axmaq” konsepti

Konsept idraki kateqoriyadır. Ağıl/ ağılsızlıq və ya ağıl/axmaqlıq konsepti özü mental konsept olmaqla idrakla, düşüncə tərzilə və beləliklə, etnosla, etnokulturoloji amillərlə daha sıx əlaqəlidir.

V.A.Maslova konseptə verilmiş çoxsaylı tərifləri nəzərdən keçirərək son nəticədə onu belə ümumiləşdirmişdir: “Konsept lingvokulturoloji spesifikliyə aid olmaqla müəyyən etnomədəniyyətin daşıyıcılarını xarakterizə edən semantik quruluşdur” [1, s. 47]. Müəllifin fikrinə görə, konsept etnik dünyagörüşü əks etdirməklə dünyanın etnik mənşərini qeydə alır və mövcudluğu qurmağın elementi rolunu oynayır. Konsept insanın mental dünyasında əsas mədəni qatı təşkil edir.

Konseptin, xüsusən də ağıl konseptinin koqnitiv təhlilinin mürəkkəbdir və geniş əhatə dairəsinə malikdir. Belə təhlil zamanı konseptin nominativ sahəsinə müəyyənləşdirmək, onu verballaşdıran dil vasitələrini aşkara çıxarmaq, bu cür vasitələrin məna və məzmununu aydınlaşdırmaq vacibdir. Konsepti öyrənərkən, onun adını və həmin ada semantik yaxın sözlərin mənalarnı təhlil etmək lazım gəlir. Tərkibində konseptin adı olan paremioloji vahidləri, frazeoloji birləşmələri təhlil etmək bu zaman daha effektiv nəticə verir.

“Ağıl yaşda deyil, başda olar” (Azərbaycan). “Two heads are better than one” (ing.), “У глупого что на уме, то и на языке” (rus). Üç xalqa aid olan bu paremioloji birləşmələr ağıl konseptinin fərqli aspektlərini açır. Azərbaycan atalar sözlərində ağıl yaşanmış ömürlə deyil, təfəkkürlə, mental xüsusiyyətlə ölçülür. İngilis idiomunda kəmiyyətin keyfiyyətə təsiri açılır. Rus atalar sözlərində isə ağılın düşünmə qabiliyyətində asılılığı mənşəsinə konkret vəziyyətlə izah edilir. Azərbaycan dilində bunu “ağzına gələni danışmaq”, “ağına-bozuna baxmaq”, “gözünü yumub ağzını açmaq” kimi ifadələrlə yozmaq, qarşılaşdırmaq mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş üç atalar sözlərindən hər birinin başqa dillərdəki ekvivalentlərini tapmaq mümkündür. Bu cəhətə ondan irəli gəlir ki, fərqli etnosların real gerçəklik hadisələrinə eyni, ümumi və oxşar münasibəti olduğu kimi abstrakt məfhumlara da münasibətdə eyni vəziyyəti müşahidə etmək olur.

«Концепт - содержательная сторона словесного знака (одно значение или некий комплекс ближайшие связанных значений), за которой стоит понятие ... принадлежащее умственной, духовной или жизненно важной материальной сфере существования человека, выработанное и закрепленное общественным опытом народа, имеющее в его жизни исторические корни, социально и субъективно осмысляемое» [2, s. 89].

“Ağıl” konseptinin əsasında Azərbaycan dilində “ağıl”, ingilis dilində “mind”, rus dilində isə «ум» sözü durur. Hər üç dildə bu sözlər “ağıl” konsept sahəsinin nüvəsini təşkil edirlər.

N.V.Qordeyeva və S.V.Kuznetsova ingilis dilinin “mind” konsept sahəsində “learn”, “head”, “alın”, “beyin”, “şüur” kimi leksik vahidlərin olduğunu qeyd etmişlər [3]. Eyni nominativ vahidlər həm Azərbaycan, həm də rus dilinin müvafiq konsept sahəsində yer alırlar.

İngilis dilinin “mind” sözünün isim kimi rus dilinə tərcüməsinin ən azı 13 müxtəlif mənası göstərilir: 1) ум, разум; 2) интеллект, ум; мышление, умственная деятельность (ağıl fəaliyyəti); 3) рассудок, ум; 4) yaddaş; память; 5) настроение, состояние духа; 6) направление мыслей; 7) склад ума; 8) мнение; взгляд; 9) намерение, желание; 10) мысли, думы; 11) стремление, помыслы; 12) дух; 13) душа [4].

Mind sözünün qeyd edilən bütün mənalarnı onun konsept sahəsinə daxil olur. Sözlənin rus dilindəki məna qarşılıqlarının hər biri rus dilinin «ум» konsept sahəsinə aiddir. Eyni sözləri Azərbaycan dilinin “ağıl” konsept sahəsi

⁶ Bakı Dövlət Universiteti ingilis dili (təbiət elmləri üzrə) müəllimi ulka.huseyn1011@mail.ru

ilə bağlı da söyləmək olar.

Rus dilində “ağıl” və “axmaqlıq” antonim kimi qarşılaşdırılır. Azərbaycan dilində antonimlər lüğətində “ağıl” sözünün antonimi yoxdur. Bu sözün derivatlarının antonimləri isə göstərilir: ağıllı – axmaq; ağıllı – gic; ağıllı – yekəbaş; ağıllılıq – dəlilik [5, s. 9]. sözünün İngilis dilində mind sözünün antonim cərgəsi genişdir. Bu cərgədə being, body, ignorance, incapacity, physicality, reality, stupidity (Strongest opposites); incompetence, unsoundness (Strong opposites); amnesia, corporeality (Weak opposites) qeyd olunur [6].

Ağıl insana xas olan keyfiyyətdir, onun konkret şəxsə ünvanlanması həmin şəxsin əqli keyfiyyətləri haqqında məlumat və ya informasiya verir. Ağıl konsept sahəsinin elementlərinin konkret şəxsə aidliyi bu şəxsə aid münasibət formalaşdırır. Bu münasibət ağıllı-axmaq antonym qütbləri arasında olduqda şəxsin əqli keyfiyyətlərinin müsbət və mənfi şəkildə təqdim olunması baş verir.

2. Müxtəlif sistemli dillərdə ağılla bağlı inektivlər

İnsan həyatında ağıl müstəsna rol oynayır. Bu baxımdan ağıl vacib konseptlərdən biridir. İnsanlararası münasibətlərdə konflikt situasiyalarında tərəflərin qarşılıqlı nitq təsirlərində ağılla bağlı fikirlərin tez-tez üzə çıxması müşahidə olunur. Konflikt situasiyalarında, yaxud yüksək emosionallıq zamanı başqasının ağıl və digər mental xüsusiyyətlərinə neqativ münasibət inektivlik yaradır.

Dilin inektiv-qiymətləndirmə vasitələrinin təyin olunması müəyyən meyarlara əsaslanmalıdır. Belə meyarların tapılması, ilk növbədə, inektiv leksikanın müəyyənləşdirilməsi məsələsini həll etməyi tələb edir. Lakin bununla yanaşı, inektiv leksikanın işlənmə kontekstləri, inektiv leksikanın distributiv imkanları, tabular, inektiv frazeoloji vahidlər və inektiv qəliblər (söyüşlər) də tədqiqat obyektini kimi xüsusi maraq doğurur. İntektivin kontekstdə işlənməsi sərtalrı mənə daşıya bilər. Bu baxımdan inektiv və podtekt məsələsinin araşdırılması da əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

İntektiv leksikanın bir funksiyası adresatı təhqir etmək, alçaltmaqdır. Ümumiyyətlə, semantikasında ekspressiv çalar və adresatı təhqir edən sözlər inektiv leksikaya aid edilir. Lakin inektiv leksika qrupuna daxil edilən sözlər ayrılıqda götürüldükdə leksemlərdir. Onların təcrid edilmiş şəkildə götürülən mənası neqativ olsa da, konkret ünvanlanma olmadıqda bu cür leksikanın funksionallıq dairəsi dəyişir. Deməli, inektiv leksikanın adresata kobud, alçaldıcı, ədəbsiz formada ünvanlanması onun qiymətləndirilməsində özünəməxsus rol oynayır.

Azərbaycan dilində “ağılı itirmək” frazeoloji birləşməsi vardır. Bu frazeologizm lüğətdə belə izah olunur: “*Dəli olmaq, səfəhləmək; ~ ağılı başından çıxmaq (getmək), başı pozulmaq, huşu başından çıxmaq, başına soyuq dəymək, başına at təpmək*” [7]. İzahdan görüldüyü kimi frazeoloji birləşmənin sinonimi və ya ekvivalenti kimi, “dəli olmaq”, “ağılı başından çıxmaq (getmək)”, “başı pozulmaq”, “huşu başından çıxmaq”, “başına soyuq dəymək”, “başına at təpmək” frazeologizmləri dildə işlənir. Bu frazeoloji birləşmələrin hər birində neqativ fikir dominantdır və onlardan hər hansı biri konkret şəxsə ünvanlıqda onu bu və ya digər dərəcədə aşağılayır, alçaldır. Qeyd edilən frazeoloji birləşmələrdə inektivlik dərəcəsi müəyyən qradasiyaya malikdir. Qradasiya məsələsi inektivliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri sayılır. Bu məsələ növbəti bölmədə tədqiq olunacaqdır. Burada Azərbaycan dilində ağılla bağlı inektivlik ifadə edən vahidlərin müəyyən qismini aşkara çıxarmaq lazımdır. Lüğətdə verilmiş informasiyanı əsas götürsək, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində ağılla bağlı inektiv vahidlər sırasına aşağıdakılar daxil olur: dəli olmaq, ağılı başından çıxmaq, ağılı başından getmək, başı pozulmaq, huşu başından çıxmaq, başına soyuq dəymək, başına at təpmək, ağıla korluq verməmək, başı yerində olmamaq, başı oynamaq, ağılı yerində olmamaq və s.

Tədqiqat göstərir ki, inektivlik yalnız frazeoloji vəpremioloji vahidlər vasitəsi ilə reallaşır. İntektivliyi ifadə olunmasında leksik vahidlərdən də geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilində ağıl konsept sahəsinə daxil olan leksik inektivlər də az deyildir. Səfeh, səfəhləmək, dəli, axmaq, gic, gicbəsər, başıpozuq, başıboş, manqurt və s. Bu vahidlər sırasına bəzi təkrar nominasiya vahidləri də girir. Məsələn: ağılı azmış, ağıldan kəm, ağılı çəmiş, başdan xarab, başı işləməmək və s. Ağılla bağlı inektiv vahidlərin sayım az deyildir. Qeyd olunan vahidlərin hər biri ağılla bağlı inektiv olub ağıl şatışmazlığını eksplisit şəkildə ifadə edir. İntektiv ağıl sahəsinə daxil olan və ağıl azlığını implisit şəkildə ifadə edən vahidlər də Azərbaycan dilində müəyyən çoxluq təşkil edir. Məsələn, küt, kötük, eşşək, heyvan, mal, mal kimi baxmaq, gözünü döymək, ağıla dua yazdır, allah ağıl verəndə sən harada idin, allahın heyvanı və s.

Yuxarıda Azərbaycan dilinin ağıl konseptinə daxil olan inektiv vahidlərinin əsas qismini qeyd etdik. Bu cür vahidlər həm ingilis, həm də rus dillərində də vardır.

Rus dilində «глупость» konsept sahəsinə leksik, frazeoloji və premioloji vahidlər daxil olur. Bu vahidlər kommunikasiya prosesində inektiv vahidlər kimi çıxış edə bilərlər. İzahlı lüğətdə “глупость” sözü недостаток ума, глупый поступок, глупые слова, глупые мысли kimi izah edilir [8, c. 325]. Rus dilində “глупость” sözünün “тупость”, “идиотизм”, “слабоумие”, “имбецильность”, “дебилизм”, “бредовость”, “бред”, “чушь”, “чепуха”, “бессмыслица”, “ерунда”, “алогичность” və s. sinonimləri vardır. Qeyd olunmuş sinonim variantlardan bir qismi fərdin və ya şəxsin söylədiklərinə münasibət bildirmək məqamında işlədilir. Bu zaman şəxs haqqında birbaşa “qlupiy” qiymətləndirilməsi işlədilməyə də, söz assosiativ olaraq özünü göstərir. Daha dəqiq desək, danışan şəxsin söz və fikirlərinə “бред”, “чушь”, “чепуха”, “бессмыслица”, “ерунда” və s. dedikdə, bu şəxsin neqativ qiymətləndirilməsi baş verir və həmin şəxs ağıldan kəm kimi təqdim olunur.

İngilis dilinin materiallarının təhlili prosesində də oxşar vəziyyətlə qarşılaşırıq. Əgər Azərbaycan dilinin “axmaq” konsept sahəsinə daxil olan sözlərin ingilis və rus dillərindəki ekvivalentlərini sadalasaq, bu sözlər ingilis və rus dilinin “axmaqlıq” konsept sahəsindəki inektivlər olacaqdır. Təbii ki, hər bir dilin ağıl sferasına aid olan sözünün

spesifik inektivləri də vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə türk dillərində “manqurt” sözü spesifik inektivdir. Bu söz nə rus, nə də ingilis dilində ağılla bağlı inektivlik sahəsinə daxil olmur. “Manqurt” sözü türk dillərinin inektivlik sahəsinin xüsusi vahididir. Əslində, bu inektiv vahid ilk dəfə Ç.Aytmatovun “Plaxa” əsərində işlədilmiş və onun mənası izah edilmişdir. Manqurt sözü qırğz əfsanə və rəvayətlərində şüursüz kölədir. İnsanı manqurta çevirmək üçün onun bağı qırqıb yaş dəvə sərısını başına keçirib onu günün altında saxlayırmışlar. Dəvə dərisi gün istisində quruduqca insanın bağı sıxır, dəhşətli ağrılara səbəb olurmuş. Bu ağrılar nəticəsində insan ağılı və yaddasını itirmiş. Beləliklə, sahibinin hər əmrinə tabe olan, ağılı və yaddışı olmayan insan formalaşmış və sahibi tərəfindən idarə olunurmuş [9]. Türk dillərinin daşıyıcılarının leksikonunda yer almış manqurt sözü inektivdir və insanı alçaltmaq mənasında işlədilir. Elə söz və ifadələr vardır ki, onlar müəyyən region və areallarda inektiv mənə qazanmış və danışıq dilində istifadə olunur. Məsələn, azərbaycan dilində qoyun, eşşək, manqurt, çuşka və s. Rus dilində: барань, чушка, осель və s.

Bir çox dillərdə elə cümlə qəlibləri vardır ki, onlar inektiv səciyyəsi daşıyır. Məsələn, ingilis dilindəki “Have you lost your mind?” cümləsi ağılı itirmək mənasındadır. Bu cümlənin başqa formaları da vardır: Did you go off your head? Have you gone mad/crazy? Are you nuts?! Are you out to your mind?! Bu cümlə formalarının Azərbaycan və rus dillərində işlənməsi də müşahidə olunur.

Məlumdur ki, dilin leksik sistemini təşkil edən sözlər semantik qruplar əmələ gətirir. Belə semantik qruplardan birisini də neqativ mənə daşıyan sözlər təşkil edir. Elə söz və ifadələr vardır ki, onlar kontekst daxilində neqativ mənə qazanır. Sözlün işlənməsinə məhdudiyyət qoyulması, bu məhdudiyyətlərin linqvistik və ekstralingvistik olması, istifadəsinə məhdudiyyət qoyulan sözlərin hansı kommunikativ sferada işlənməsinə aid araşdırmalar əsasında müəyyənləşir. “Söz bizi əhatə edən aləm haqqında bilikləri özündə ehtiva edir, toplayır, qoruyur. O, dilin daşıyıcılarının tələbatını ödəyən mühüm vasitədir, mədəniyyət abidəsidir, millətin keçmişinin və bugününün güzgüsüdür, hər bir dəyərli xalqın həyat tarzini anlamağın açarıdır, ümumiyyətlə, bilikləri gerçəkləşdirən vasitədir” [10, s. 3]. Bu vasitələr eyni mahiyyət daşıyır, funksionallığı, işləkliyi ilə fərqlənirlər. Qeyd olunanlar və təhlil göstərir ki, inektivlərin təyini üçün kontekst və nitq situasiyası əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda inektiv leksika və frazeologiya müəyyən qradasiyaya məqlik olur. Neqativ mənə kəsb edən söz və ifadələrin konteks daxilində əldə etdiyi məzmun onları dərəcələməyə, müəyyən ardıcılıqla düzməyə imkan verir.

Müxtəlif sistemli dillərdə inektivlərin qradasiyası

Kommunikasiya prosesində kommunikantlardan biri müəyyən səbəblərdən digər tərəfə qarşı aqressiv mövqə tutur, işlətdiyi inektiv səciyyəli söz və ifadələrlə onu təhqir edir, alçaldır və ya onun heysiyyətə toxunur. Fərdin müsahibinə əlaqə, fiziki və mənəvi ziyan vurmaq cəhdi bu fərdin inektiv davranışından irəli gəlir. Inektiv davranış, eləcə də inektiv təsir dərəcələməyə bilər.

Adresata müəyyən qüsurları şamil etmək, onun sosial statusunu aşağılama özünü müxtəlif şəkillərdə göstərir. Bu fərqlilik nitqdə istifadə edilən sözlün inektivlik dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Məsələn, şəxsə küt deməklə, onu eşşək adlandırmaq arasında kifayət qədər fərq vardır. Rus dilində bu məqamda «тупой» - «осель» qarşılaşdırılması baş verir.

Dilin inektiv-qiyətləndirmə vasitələrinin təyin olunması müəyyən meyarlara əsaslanmalıdır. Belə meyarların tapılması, ilk növbədə, inektiv leksikanın müəyyənləşdirilməsi və bundan sonra onların qradasiyasını tələb edir. Eyni zamanda inektiv vahidin işlənmə konteksti, inektiv leksikanın distributiv imkanları, tabular, inektiv frazeoloji vahidlər və inektiv qəliblər (söyüşlər) bir-biri ilə inektivlik dərəcəsinə görə ayrılır. Hələlik mənalı vahidin, sözün, yaxud frazeologizmin inektivlik dərəcəsinə təyin etmək üçün xüsusi meyar yoxdur. Inektivlərin müqayisəsi və onların kobudluq dərəcəsinə, neqativ təsir gücünə əsasən qradasiyası çətinidir.

Azərbaycan dilində eşşək və tərkibində bu söz olan birləşmələrin müəyyən sırasını qurmaq mümkündür: eşşək, eşşək ki, eşşək, eşşəyin biri eşşək, eşşəyin dal ayağı, eşşək balası, eşşək oğlu eşşək və s. Bu sıranı daha da genişləndirmək mümkündür. Bu sıradakı hər hansı vahidin digər vahidlərlə müqayisədə daha kobud olması, ünvanlandığı şəxsi daha çox təhqir etməsinə təyin etməyin konkret kriteriyası yoxdur. Buna baxmayaraq, sıradakı vahidlərin mənası, ifadə etdikləri məzmun adresata münasibətdə aqressivliyin dinamikasının artması ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləməyə əsas verir. Belə əsas, ilk növbədə, cəmiyyətdə qəbul edilmiş müəyyən norma və etikətlərlə bağlı formalaşır. İkinci aspekt istifadə olunan söz və ya ifadənin neqativliyinin müqayisədə çox və ya az olmasının linqvistik təyini ilə əlaqədardır. Bu halda neqativlik səviyyəsinin təyində subyektiv münasibət də öz rolunu oynayır.

Eşşək. –ev heyvanının adıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “eşşək” sözünün məcazi mənada neqativ funksiyada işlənməsi qeyd olunur: “*Qanmaz, kobud, küt, axmaq, cahil adam haqqında (söyüş kimi işlənilir). [Nəcəf bəy:] Eşşək, məlum! Sənin sözün də var ata qabağında danışmağa?! Ə.Haqverdiyev*” [11].

“Eşşək” sözünün müxtəlif dillərdə eyni neqativ mənada işlənməsi məlumdur. **Ass** - a stupid or stubborn person. **informal + impolite:** a stupid, stubborn, or detestable person; a pompous ass; made an ass of himself [12]; «ОСЕЛ муж. животное конского рода, Equus asinus, ишак. * Глупый, ленивый человек. Ослова прыть. Ослий, ослиный розум. Ослячьи уши. Осла знать по ушам, медведя по когтям, а дурака по речам. Осел на осле, дур ак на дураке» [13].

Göründüyü kimi, müxtəlif sistemli dillərdə “eşşək” sözü “axmaq, səfeh” neqativ mənasında işlənilir. “Eşşək ki, eşşək” birləşməsində eşşək sözü iki dəfə işlənməmişdir. Təkcə “eşşək” sözündən fərqli olaraq bu birləşmə adresat haqqında onun əvvəl də eşşək olması, yəni qanmaz, səfeh, axmaq olması və indi də o cür qalması fikri qabardılmışdır. Bu da ayrıca işlənen “eşşək” sözü ilə müqayisədə neqativ mənənin güclənməsini təsdiq edir.

Eşşək oğlu eşşək ifadəsi söyüş mənasında işlənir. Burada yalnız adresat deyil, onun atası da eşşək adlandırılmış olur. Neqativ mənə bu birləşmədə daha yüksək səviyyədədir. Beləliklə, ağıl konseptinin neqativ sahəsində yer alan və tərkibində eşşək komponenti olan söz və söz birləşmələrinin neqativ mənənin intensivləşmədi istiqamətində sıralanması təsdiqini tapır.

Dilçilikdə invektiv müxtəlif tədqiqat işlərində öyrənilmişdir. Q.V.Kuskovun tədqiqat işində invektiv leksika və frazeologiya anlayışlarının təyin edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Müəllifin fikrinə görə, invektivlərin üç forması vardır: 1) ədəbi söyüşlər; 2) məişət-danışq invektivləri; 3) ümumişlək invektivlər [14, s. 12-13]. Müəllifin qeyd etdiyi invektiv formaları neqativlik dərəcəsinə görə invektivlərin qradasiyasında tətbiqini tapa bilər.

“Ağıl” konsept sahəsinə müxtəlif vahidlər daxil olur. Məsələn, “beyin” və “şüür” da bu qəbildən olan vahidlərdir. Onları neqativ mənada işlədərkən insanda bu adların ifadə etdikləri şeyin olmadığı diqqət mərkəzinə çəkilir: şüursuz, beyinsiz, boşbeyin və s.

N.A.Poqrebnyaya göstərir ki, brain və mind sinonim cərgə təşkil edir və bu cərgəyə beyin, «reason» - düşünmək bacarığı, senses – şüür və «understanding» - anlamaq kimi anlayışlar da daxil olur. Bu sözlər başqa sıranın simple - mindedness – stupidity, eləcə də absurdity sözlərinə qarşı qoyulur. Onun firinə görə axmaqlıq sahəsində sonuncu söz «bluntness» olur və bu söz kütlüyü ifadə edir [15].

Söz müəyyən bir kontekstdə sətiraltı mənə daşıya bilər. Sətiraltı mənə da neqativ səciyyəli olur. “Ay mənə bəyənilib sevməyən gözəl, Məndən yaxşısını sevəydin bari”. Mahnının sözlərindən götürülmüş bu parçada sətiraltı mənə müşahidə olunur. Kimi isə bəyənməmək özünü daha yaxşı, daha üstün saymaqdır. Əgər insan bəyənilməyəndən yaxşısını tapa bilmirsə, bu zaman onun özünün yaxşı olmadığı aşkara çıxır. Burada mənə yox, sən özün püssən mənəsi implisit şəkildə verilmişdir.

Invektivlərin qradasiyası zamanı implisit verilmiş neqativ mənə eksplisit ifadəsini tapan neqativ mənədən aşağı dərəcəli olur.

Beləliklə, təhlil göstərir ki, invektivlər neqativlik dərəcəsinə görə bir-birləri ilə müqayisə olunandılar. Bununla yanaşı, eyni tərtibli və yaxud mənəyə yaxın invektivlərin mövcudluğunu da söyləmək mümkündür.

Sözlərin elə bir qismi də vardır ki, onların dildə işlənməsinə müəyyən məhdudiyətlər qoyulur. Dilin ümumişlək leksik qatına daxil olan sözlər ünsiyyət prosesində məhsuldar şəkildə istifadə olunur. Ümumişlək leksik vahidlərin miqdarı qeyri-fəal sözlərdən azdır.

Discussions

Invektivlərin konkret leksik-semantik qrupu yoxdur. Bir çox dillərdə qeyri-normativ leksika və qeyri-normativ ifadələri ayırmaq, qeyri-normativ sözlərin lüğətlərini düzəltmək təcrübəsi müşahidə edilsə də, belə sözləri ayırmanın dəqiq meyarı göstərilmişdir [16].

Invektivlərin işlədilməsi nitq davranışı, nitq vərdişi və fərdin dil biliyi səviyyəsi, emosionallıq, ekspressivlik, eləcə də neqativ nitq təsiri ilə bağlılığa da malikdir. Hüquqda invektivlərin təyin edilməsi, kontekstual neqativ mənənin müəyyənləşdirilməsinə, qiymətləndirilməsinə daha çox ehtiyac yaranır. Şəxsin şərafət və ləyaqətini alçaltdırma, onun işgüzar nüfuzuna xələl gətirmə ilə bağlı linqvistik ekspertizaların keçirilməsi zamanı invektiv vahidləri ayırmaq tələbi ortaya çıxır. Bu cəhətdən hüquqla bağlı dilçilik işlərində sözlərin neqativ mənəyə görə təsnifi məsələlərinin həlli diqqət mərkəzinə çəkilir.

Linqvistik ekspertizada və ya hüquqla bağlı dilçilik tədqiqatlarında “təhqiredici sözlər” söz birləşməsindən istifadə olunur. Elmi anlayış kimi bu söz birləşməsinin konkret və dəqiq definisiyası verilmir və bu ad altında toplana biləcək sözləri necə müəyyənləşdirmək haqqında da dəqiq məlumat verilmir. İ.A.Sternin bu barədə yazır: “*Необходимо иметь в виду, что оскорбительная лексика и фразеология – не отдельный структурно-семантический разряд языковых единиц в системе языка (в отличие, например, от оценочной или эмоциональной лексики), который можно выявить и представить в виде списка*” [17].

İ.A.Sternin leksikanı normativliyə, üsluba və əxlaqi-etik mənsubluğa görə təsnif etmişdir. Qeyd edək ki, İ.A.Sternin, hər şeydən əvvəl, normativlik meyarı əsasında normativ və qeyri normativ leksikanı ayırmışdır. Üslubi-qeyri-normativ leksikaya münasibətdə müəllif üç qrupu fərqləndirmişdir. Bunlardan birincisinə slenq, jarqon və loru sözlər daxil edilmişdir. İkinci qrupda vulqar, üçüncüdə söyüş, dördüncüdə ədəbsiz sözlər yer almışdır. Son üç qrup (vulqar, söyüş və ədəbsiz sözlər) kobud sözlər qrupunda birləşdirilmişdir [17]. Beləliklə, aydın olur ki, kobud sözlər təhqiredici mənə daşıyır və invektivlər kimi qəbul oluna bilər.

Dilçilikdə invektiv anlayışı ilə yanaşı, “invektiv leksika”, “məxsusi invektiv leksika”, “leksikanın invektiv işlənməsi”, “invektivlik”, “potensial invektiv leksika” kimi anlayışlardan da istifadə olunur [18, s. 8]. Bu anlayışlar invektivlərin funksional semantik paylanma mənzərəsinin müxtəlifliyindən xəbər verir.

Invektivlik invektiv vahidin ünvanlanması prosesində özünü göstərir və məhz bu zaman onun semantikasındakı təhqiredici, alçaltdırıcı mənənin aşkarlanmasına ehtiyac yaranır. Təhqiretmə, aşağılama şəxsin müəyyən keyfiyyətlərindəki neqativ xüsusiyyətlərin dilə gətirilməsi ilə gerçəkləşir. İnsanın əqli keyfiyyətlərinin neqativ qiymətləndirilməsi invektivlik sahəsində əhəmiyyətli yer tutur. Invektivlərin bu qrupu ağıl və axmaq konseptinə aiddir. Müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən ingilis, rus və Azərbaycan dillərində insanın əqli keyfiyyətləri neqativ qiymətləndirmə obyektinə ola bilər. Əqli keyfiyyətləri neqativ qiymətləndirmə dilin sistemi ilə bağlılığa malik deyildir. Hər bir dildə neqativ qiymətləndirmə üçün leksik vahidlərdən, frazeologizmlərdən istifadə olunur. Invektiv leksikanın müqayicəli şəkildə öyrənilməsi üçün ilk növbədə ayrı-ayrı dillərdə insana aid müəyyən keyfiyyətin hansı vasitələrlə qiymətləndirilməsi məsələsi həll olunmalı, neqativ qiymətləndirmənin vahidləri təyin olunmalı və bundan

sonra bu və ya digər dildə fərqli invektivlərin mövcudluğunun səbəbləri aydınlaşdırılmalıdır. Aparılmış tədqiqata istinadla demək olar ki, rus dilində kütlüyü qiymətləndirmək üçün «дуб» sözündən istifadə olunursa, Azərbaycan dilində bu məqamda “kötük”, “taxta” sözləri işlədilir. İki dildə eyni neqativ xüsusiyyətin ifadəsi zamanı istifadə olunan vahidlər bir istiqamət üzrə bir-biri ilə əlaqəyə malikdir. Bu istiqamət ağac (дуб) → kötük; ağac (дуб) → taxta şəklində özünü göstərir.

Analoji qaydada müxtəlif dillərdə invektiv frazeologizmlərin bir-birinə hansı istiqamət, yaxud hansı keyfiyyət əsasında yaxınlaşması invektivliyin daha geniş planda tədqiqi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıya bilər. İmplicit invektivlik və kontekstual invektivlik də gələcək tədqiqatların obyekt olmalıdır.

Conclusion

Kommunikasiya adamların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin çoxtərəfli mürəkkəb prosesidir. Bu prosesdə emosionallıq, ekspressivlik, kommunikasiya iştirakçıları arasındakı münasibət, eləcə də qarşılıqlı nitq təsirləri əhəmiyyətli rol oynayır. İnvektiv leksikanın, həmçinin invektiv frazeoloji birləşmələrin nitqdə işlədilməsi qeyd olunan amillərlə birbaşa bağlıdır.

İnvektivlik və invektivlər dilçilikdə ayrıca tədqiqat obyektı olub çoxplanlı mahiyyət daşıyır. Bu vahidlərin təyini onların ifadə və məzmun planlarını qarşılıqlı əlaqəli şəkildə araşdırmaq yolu ilə reallaşa bilər.

Hər bir dildə invektivlər mövcuddur. İnvektiv leksikanın müxtəlif sistemli dillərdə eyni mənalı sözləri əhatə etməsini qeyd etmək olar. Bununla yanaşı, bəzi dillərdə neqativ münasibəti ifadə edən fərqli leksik vahidlərin olması da qəbul edilməlidir. Məcəzi mənası neqativ münasibəti ifadə edən sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə eyni olmasını iddia etmək olmaz.

İnvektivlər təsir və neqativlik gücünə görə qradasiya oluna bilər. Belə qradasiya şkalasının dəqiq qurulması çətinidir. Şkalanın qurulmasına subyektiv münasibət təsir göstərir.

İnvektivliyin implicit ifadə olunması neqativ təsir baxımından daha zəif səciyyə daşıyır. Söyüşlərin, ədəbsiz və kobud sözlərin neqativ təsir gücü yüksəkdir və onlar təhqiredici invektivlər kimi ayrılabilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Маслова 2018 - Маслова, В.А. Концептуальные основы современной лингвистики / В.А.Маслова. - Москва: Флинта; Наука, 2018. - 296 с.
2. Шведова Н. Ю. Русский язык: Избранные работы / Н. Ю. Шведова. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 639 с.
3. Гордеева Н. В., Кузнецова С. В. Концепт «ум» в английских и немецких паремиях// Дневник науки. Электронный журнал. 2021, № 1. www.dnevniknauki.ru | СМІ ЭЛ № ФС 77-68405 ISSN 2541-8327
4. Mind// <https://woordhunt.ru/word/mind>
5. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007. -144 s.
6. Mind2// <https://www.thesaurus.com/browse/mind>
7. Məhəpəmlı, Q., İsmayilov, R. Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. – Bakı: Altun Kitab, 2015. -288 s.
8. Большой толковый словарь русского языка / ред. С. А. Кузнецов. - СПб.: Норинт, 1998. - 1536 с.
9. Manqurt//<https://az.wikipedia.org/wiki/Manqurt>
10. Жельвис, В.И. Грубость: проблемы классификации лексики / В.И.Жельвис / Вопросы психолингвистики. Москва, 2008, № 7. с. 109-113
11. Eşşək// <https://obastan.com/eşşək/11887/?l=az>
12. Ass//<https://www.merriam-webster.com/dictionary/ass>
13. Ocel//<https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/381169>
14. Кусков, Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 27 с.
15. Погребная Н.А. Антонимический концепт «ум-глупость» в русской и английской наивной картине мира// ЭБ БГУ: Общественные науки: Языкознание. 2004// <https://elib.bsu.by/handle/123456789/35326>
16. Kərimli, Y. The dictionary of non-formal lexicon in the English and Azerbaijani languages. – Bakı: Elm və Təhsil, 2010. -528 s.
17. Стернин, И.А. Оскорбление и оскорбительное словоупотребление: проблемы разграничения в лингвистической экспертизе текста// <https://lingva-expert.ru/articles/Oskorblenie-oskorbitelnoe-slovouputreblenie>
18. Коряковцев, А.В. Инвективность как функционально-семантическая категория русского языка: Автореф. Дисс. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2009. -26 с.

Açar sözlər: invektiv, invektivlik, kobud sözlər, ədəbsiz sözlər, loru sözlər

Ключевые слова: инвектива, инвектива, грубые слова, нецензурные слова, грязные слова.

Key words: invective, invective, rude words, obscene words, dirty words

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərdə invektiv leksikanın toplanması, nizama salınması, izahı və müqayisəli tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dilçilikdə daha çox qeyri-normativ leksika adı altında öyrənilən sözlərin neqativ semantika baxımından araşdırılmasına linqvistik ekspertizada böyük ehtiyac vardır. İnvektivlər daşdıqları neqativ mənaya və neqativ təsirə görə qradasiya oluna bilər. Ayrı-ayrı dillərdə belə leksik vahidlər, frazeologizmlər və paremiyalar vardır. Müxtəlif sistemli dillərdə invektivlərin eyni və fərqli sözləri əhatə etməsi müqayisəli tədqiqat tələb edir. Bu məqalədə ingilis, Azərbaycan və rus dillərində ağıl konsept sahəsinə daxil olan invektivlər tədqiq olunur.

Об инвективах, связанных с разумом, в языках разных систем

Резюме

Особое значение имеет сбор, систематизация, объяснение и сравнительное изучение инвективной лексики в языках разных систем. В лингвистике существует большая потребность в лингвистических знаниях для рассмотрения слов, изучаемых под названием ненормативной лексики, с точки зрения негативной семантики. Инвективы можно классифицировать в зависимости от негативного значения и негативного воздействия, которое они несут. В разных языках имеются такие лексические единицы, фразеологизмы и паре-

мии. Тот факт, что инвективы охватывают одни и те же и разные слова в языках разных систем, требует сравнительного исследования.

On invectives related to reason in languages of different systems

Summary

The collection, arrangement, explanation and comparative study of the invective lexicon in languages with different systems is of particular importance. In linguistics, there is a great need in linguistic expertise to examine the words studied under the name of non-normative lexicon from the point of view of negative semantics. Invectives can be graded according to the negative meaning and negative impact they carry. Different languages have such lexical units, phraseologies and paroemias. The fact that invectives cover the same and different words in languages with different systems requires a comparative study. In this article, invectives included in the concept of mind in English, Azerbaijani and Russian languages are studied.

Rəyçi: prof. Abbas Qurban oğlu Abbasov

**EXPRESSING A RELIGIOUS CONCEPT FROM THE ARABIC LANGUAGE
LEXICAL ANALYSIS OF WORDS**

The 7th century, which entered human history as the emergence of the Islamic religion, caused fundamental changes in the history of both culture and literature. "All these changes in the social-political, economic and cultural life of the newly formed Arab caliphate: the conquest of new territories, the expansion of economic and cultural relations, the development of science and culture in the cities only showed that the Arabs achieved a lot of success in a short time" (1, 22). The processes that took place in public life and everyday life spread to the language and literature of those conquered peoples and led to further enrichment of the topics. "Yes, the religion of Islam brought a new way of thinking and life, and here the processes that developed in two directions, but led to the same result, began: on the one hand, the orientation and adaptation of existing knowledge and thought in a new direction, and on the other hand, only the specific ideas of Islam went away. "-go flourishing" (2, 23).

Of course, when we conducted a study of Arabic loanwords in the Azerbaijani language, we considered more classic examples of Azerbaijani literature, and by grouping the religious lexicon of Arabic loanwords, it was possible to classify the religious lexical units approximately as follows:

1) basic religious lexicon; Allah (الله), islam (اسلام), din (دين), dua (دعاء), şəhadət (شهادة), həcc (حج), səcdə (سجدة), məscid (مسجد), cümə (جمعة), təriqət (طريقة), şəriət (شريعة), məzhəb (مذهب), sirat (صراط), qiyamət (قيامه), zəkāt (زكاة) etc.

2) the names of religious groups and religious ranks to which people belong: müsəlman (مسلمان), rəsul (رسول), ustad (استاذ), şeyx (شيخ), mömin (مؤمن), ruhani (روحاني), sufi (صوفي), vali (والي), şəhid (شهيد), nəsrani (نصراني), kafir (كافر) etc.

3) lexicon related to religious rituals and holidays; qurban (قربان) fitr (عيد الفطر) (the variant of fitra is used among the people), ramazan (رمضان), şəbih (شبيه), məhərrəm (محرم), aşura (عشورة), cumar (جمار) (daşatma)

4) religious texts and vocabulary containing content; "Quran" (قران), "Tövrat" (تورات), "İncil" (انجيل), "Zəbur" (زابور), qissə (قصة), ayə (آية), yasin (ياسين), fatihə (فاتحة), təfsir (تفسير), hədis (حديث), surə (سورة) etc.

5) names of religious entities and objects; mələk (ملك), İblis (ابليس), şeytan (شیطان), şeytatin (شیطانتین) (it is the plural of the word shaytan, it is used as part of a compound word in Azerbaijani), cin (جن), qılman (قلمان), huri (حوري), Buraq (بوراق) etc.

6) combinations related to religion: For example: Allah knows - in the sense of unknown; Allah's side - fair, fair, honest, fair; For the love of Allah, for the sake of Allah - to capture the heart, to lead the way, to improve the house of Allah - in the sense of thanking Allah etc.

7) words that are a combination or sentence in Arabic and are used as an exclamation in Azerbaijani: Bismillah, Mashallah, İnşallah, Alhamdulillah, etc.

8) lexicon denoting a religious place: cənnət (جنة), cəhənnəm (جهنم), gardens of Eden, Arasat (اراسه), Arafat (عرفات) etc.

The lexicon expressing the main tenets of the religion also began to spread and be applied in the conquered territories. Five times prayer (səlat - صلاة), "Quran" (قران), kəlimeyi-şəhadət (كلمة الشهادة), surə (سورة), ayə (آية), zəkāt (زكاة), xüms (خمس), səcdə (سجدة), rükət (ركاة), sübh (صبح) the words of people's obedience to religion It entered the active lexicon and it continues to this day. It should be noted that in the examples of literature that I met, we saw that the religious lexicon was actively used even in the Soviet period.

In the Mother book of Azerbaijanis - "Kitabi-Dade Gorgud" (events that took place around the 7th century were written down in the 11th century) Allah is called God in the same sentence as the Oghuz singer Deda Gorgud. That is, at the time the book was written, the words God and God were used equally:

God is visible

Be my dear God who has been a friend

Good luck, lady, hey! (3, 22)

(Thanks to God, who is like no other, who created all the worlds!

May the great God whom I praise be a friend and help you, madam, hey!)

The ideas that formed the core of classical literature directly referred to Islamic doctrines, and of course, at that time, they turned to the Supreme Power - Allah. Since they wrote their works, especially their large-scale works - poems, in a traditional style, even the lexemes of Islam, Allah, and the Prophet were in the leading position, and most of the content was reflected in the connection of this topic.

For example, the genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi wrote his poems included in "Khamsa" (1141-1209) with a traditional beginning, and praised God and his names in "Tawhid", "Minajat", "Nat" and other chapters.

philosophical poetry, also used this lexeme when addressing God in his mystical poetry, as well as İlahi (الاهي), Rəbb (رب), Xaliq (خالق), Haqq (also uses the words حق) a lot. Sometimes the Uncertain-Absolute also uses the lexeme:

The secret of the Unseen-Absolute is shown by the hidden,

⁷ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. ibrahimfathallah459@gmail.com

It is obvious that kondozun ber vachi-insan shows (4, 170).

The word Adam means "man" and according to religious traditions, he is the first created man-prophet. The anthroponomic lexicon of Azerbaijani religion-mythology preserves such ancient lexical-semantic traces that they become a direct mirror of the national consciousness of the people. For example, in the Azerbaijani language, the combination "son of Adam" is used both in the sense of a good person and also refers to the Prophet Adam (pbuh) as an ancestor. The next group of the religious lexicon consists of the names of "good, bright" forces and entities. The religious beings we include in this group of meanings - angels, spirits, ghouls, demons, etc. has taken place. "Angels" are human-bodied winged beings who serve Allah in the Jewish, Christian, and Muslim traditions, and are personalized and created from light. According to legends, angels shine because they are made of light. In the "Quran", the obedience of angels to God is mentioned in the 21st verse of the 27th verse:

اَيَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ

(The angels) do not speak before Him and act only by His command) (5)

Angels sometimes have the same meaning as *fairy lexeme* in Azerbaijani language. *Fairies* like *angels*, they help the heroes in fairy tales, myths, legends and legends to gather strength, appear from the unseen and give them advice, show them the right path, and help them get out of trouble. Those who hurt *the fairy* and do not follow her advice always suffer damage. In legends and myths, in religious narratives, heavenly girls are called *huri* and are associated with the word *angel* in the Azerbaijani language. Since *huri* also means "big-eyed" in Arabic, "huri" is used more figuratively as one of the epithets of beauty in classical examples of poetry. Muhammad Fuzuli (1494-1556) in his poem "Yeddi cam" compares the beauty who plays the Law to a huri-angel:

One night we had a party from which,
Chokh-chokh had run away, pain, grief, hijran.
Making the world happy with pleasant songs,
A huri-angel-faced played the big Law (6, 151).

As we mentioned, the lexical unit *huri* is often used together with the word *angel*. The compound word "*huri-malek*" is actively used both as a specific and a common noun in the modern Azerbaijani language.

The famous Azerbaijani writer Jalil Mammadguluzade (1869-1932) wrote in his article "I came to tell you" that mothers use this presence to scare their children:

"In the end, your poor mother used to tell you: - Baby, don't cry, he will come and take you away!" (7, 4).

Religious thinking is interconnected. If the word with religious content performed a sacral-magical function in the primitive ritual, it is considered to be deprived of this feature in modern times. In this regard, belief in demons, demons, devils and, in general, evil forces, attitude towards them and struggle with these beings have taken certain forms in different peoples. Information about those religious beings is also available in divine religions.

Satanic mythology derived from the Arabic language derives from the same root as the Latin word *satana*, and even now these words generally mean the same thing, with a slight semantic difference. Another information about Satan can be found in the Jewish Kabbalist literature of the 8th century.

We have considered that mythologisms such as Satan and Iblis, which are common entities of various religions and mythological worldviews, always have a negative impact on human life. The main reason why these mythologies are still used in the Azerbaijani language today is that the people who cause all the disasters and wars in the world have the characteristics of these religious beings.

Iblis, created by the famous Azerbaijani playwright Huseyn Javid (1882-1941), has its own important place in this regard. For example, in his tragedy "Iblis" he revealed the essence of Iblis in a very interesting philosophical way:

Iblis!.. What a great name up to calibi-surprise!
Every in the country, every in the language that glory in being remembered.
Devil in every hut, house, ruin!
The Devil is always in the Kaaba, in the temple, in the tavern!
Everyone listens to me, but they still hate me.
While everyone is a helpless slave to me, they harbor enmity...
What is the devil?
- The sentence is based on betrayals...
What is a person who betrays everyone?
- Devil ... (8, 103-104).

Iblis derived a number of words in the Azerbaijani language from the lexical unit. For example, demonic (adjective and adverb), *iblisləşmə*, *iblisləşmək*, *iblislik* etc. An important part of the religious lexicon is made up of words related to religious rituals and holidays. Islamic rites are treated with special attention and respect in Azerbaijan. Starting with prayer, all rituals are performed as accurately and neatly as possible. Religion has dominated the thinking and consciousness of modern people so strongly that many religious rites and ceremonies, holidays are closely intertwined with the national and historical traditions of the people, and some of them have become absolute. From this point of view, lexical groups related to religious rituals and holidays include praying, fasting, Eid al-Adha, Ramadan Eid, ablution, adhan, preaching, sahur, iftar, etc. religious terms can be attributed. It is interesting that one of the religious rites during Hajj is called the ceremony of transporting the devil or jamra. In classical Azerbaijani literature, this rite is called "jumar" as it is in Arabic. "Jumar - it is said that those who come to pilgrimage should

throw stones for three days after the Eid al-Adha in the plain (mountain - I.F.) of Mina in Mecca" (9, 104).

Religious places are related to the Kaaba, which is mentioned in the "Quran" and is located in the city of Mecca. From this point of view, the mentioned spaces are considered in time-space projection and are connected with the fragments (concepts) of birth, life, and death. There is no eternal world for the human race, it is mortal fanidir (فانی) – fəna (فناء) character and can be replaced by the following lexemes in Azerbaijani language: axirət (آخرة), cənnət (جنة), cəhənnəm (جهنم) grave house, etc.

When the religious lexicon that exists in the Azerbaijani language and belongs to different periods is reviewed in the mentioned thematic groups, it becomes clear that the religious concepts that entered the language after Islam are mainly words of Arabic and Persian origin. Many of these are associated with other worldly religions and are associated with people, places, etc. Thus, the existence of these lexical units in the form of beliefs in the religious thinking of the people is once again confirmed.

References:

1. Məjidova Sh. Moral and didactic motives in "Divan" of Ali ibn Abu Talib. Baku: Science and education, 2015, 216 p.
2. Bunyadzade K. Islamic philosophy: history and modernity. Baku: Çashioğlu, 2010, 154 p.
3. Kitabı-Dada Gorgud (original and simplified texts). Baku: Leader, 2004, 378 p.
4. Nasimi İmadedin. Selected works (in two volumes), volume II, Baku: Leader, 2004, 376 p.
5. The Koran.
6. Fuzuli Muhammad. His works (in 6 volumes), Volume V, Baku: East-West, 2005, 224 p.
7. Məmmədquluzadə C. Works (in 3 volumes), volume II, Baku: Ander publishing house, 2004, 584 p.
8. Javid H. Works (in five volumes), Volume III, Baku: Leader, 2005, 305 p.
9. Interpretation of the names used in the classical literature of Azerbaijan. Baku: Maarif, 1974, 136 p.

Açar sözlər: ərəb dili, leksik təhlili, dini anlayış, dini leksika, klassik ədəbiyyatı, ərəb alınmaları

Key words: Arabic language, lexical analysis, religious understanding, religious vocabulary, classical literature, Arabic borrowings.

Ключевые слова: Арабский язык, лексический анализ, религиозное понимание, религиозная лексика, классическая литература, арабские заимствования

Expressing a religious concept from the arabic language Lexical analysis of words

Summary

The study of the religious lexicon, the involvement of various fields of the language in the research is relevant for all times. By studying the religious lexicon, every linguist-scientist helps to accurately assess the poetic world and word base of any writer or poet, as well as learn the historical and semantic features of borrowings. Religious lexicon manifests itself mostly in examples of classical literature. Because every poetic figure mentioned in the works of classical poets and writers was the bearer of a certain logical semantic content and was related to the Islamic religion. In classical literature, after the word God, the most frequently addressed and mentioned is, of course, the Islamic prophet Muhammad ibn Abdullah (محمد بن عبد الله) (pbuh).

A certain number of religious characters and words in the Azerbaijani language and classical poetry are beings, and we recommend including such religious concepts in this group.

Ərəb dilindən alınmış dini anlayış ifadə edən sözlərin leksik təhlili

Xülasə

Dini leksikanın öyrənilməsi, dilin müxtəlif sahələrindən tədqiqatə cəlb edilməsi bütün dövrlər üçün aktualıq kəsb edir. Dini leksikanı tədqiq etməklə hər bir dilçi-alim istənilən yazıçı və ya şairin poetik dünyasına, söz bazasına doğru-düzgün qiymət verməklə bərabər, alınmaların tarixilik və semantik xüsusiyyətlərini də öyrənməyə kömək edir. Dini leksika özünü daha çox klassik ədəbiyyat nümunələrində büruzə verir. Çünki klassik şair və yazıçıların əsərlərində adı çəkilən hər bir poetik fiqur müəyyən məntiqi semantik məzmunun daşıyıcısı olub islam dini ilə əlaqədar verilirdi. Klassik ədəbiyyatda Allah, İlahi kəlməsindən sonra ən çox müraciət edilən, adı çəkilən, təbii ki, islam peyğəmbəri Məhəmməd ibn Abdullahdır (محمد بن عبد الله) (s). Azərbaycan dilində və klassik poeziyada dini personajların, sözlərin bəlli bir qismi varlıqlardır ki, biz də qeyd etdiyimiz bu qrupa bu qəbildən olan dini məfhumlar daxil etməyi məsləhət bilirik.

Выражение религиозной концепции на арабском языке лексический анализ слов

Резюме

Изучение религиозной лексики, привлечение к исследованиям различных областей языка актуально во все времена. Изучая религиозную лексику, каждый ученый-лингвист помогает точно оценить поэтический мир и словесную основу любого писателя или поэта, а также узнать историко-семантические особенности заимствований. Как мы уже упоминали, религиозная лексика проявляется преимущественно в примерах классической литературы. Потому что каждая поэтическая фигура, упоминаемая в произведениях поэтов и писателей-классиков, была носителем определенного логического смыслового содержания и была связана с исламской религией. В классической литературе после слова Бог чаще всего обращаются и упоминают, конечно же, исламского пророка Мухаммада ибн Абдуллу (محمد بن عبد الله) (мир ему и благословение Аллаха). Кроме того, определенное количество религиозных персонажей и слов в азербайджанском языке и классической поэзии являются сущностями, поэтому мы рекомендуем включить религиозные понятия такого рода в упомянутую нами группу.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

Arif Sədrəddin oğlu Kazımov¹
NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFİNƏ DAİR

Dilçiliyə dair yazılmış əsərlərin əksəriyyətində nitq hissələrinin çox vəzifəli olması qeyd edilir. Ancaq onların bu vəzifələrdə necə işlənməsi barədə məlumat səthidir. Məlum olduğu üzrə, hər bir nitq hissəsinin bir aparıcı mənası və buna uyğun da bir aparıcı vəzifəsi vardır. Məsələn, isimlər əşya bildirir, əsasən mübtədə və tamamlıq olur, feil hərəkət bildirir, əsasən xəbər olur və.s.

Dilçiliyimizdə bir sözün iki nitq hissəsi kimi götürülməsi (“yaxşı oğlan, yaxşı oxuyur” cümləsində “yaxşı” sözünün (sifət=zərf) indiyədək mübahisə obyektinə olaraq qalmaqdadır. Əksər dilçilər bunun dilimiz üçün xarakterik olmadığını və nitq hissələrinin təsnifində sintaktik prinsipə üstünlük verilməsi ilə izah etməyə cəhd göstərsələr də, bu məsələ konkret həllini tapmadığına görə tədris prosesində bir sıra dolaşıqların yaranmasına səbəb olur. Nitq hissələrinin təsnifi ümumi dilçilikdə, o cümlədən türkologiyada həllini tapmamış məsələlərdən biri kimi indiyədək mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Nitq hissələrinin təsnifi ilə eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq alimlər məşğul olmuşlar. Hələ eramızdan əvvəl qədim hind alimləri Panini və Yoska nitq hissələrini dörd yerə bölmüşlər. Yunan alimlərindən Aristotel nitq hissələrini üç yerə - adlara, feillərə və köməkçi sözlərə ayırmışdır. İsgəndəriyyə məktəbinin nümayəndəsi Aristrax nitq hissələrini səkkiz yerə bölərək təsnifatda leksik və morfoloji prinsipə üstünlük vermişdir. O, sözlərin leksik mənasını və morfoloji əlamətini əsas götürmüşdür.

Nitq hissələri haqqında təlimin tarixi çox qədimdir. Platonun(Əflatunun) göstərdiyinə görə, hələ eramızdan əvvəl V əsrdə adlarla feilləri fərqləndirən qədim yunan alimlərinin fikrincə, cümlə bu adlarla feillərin əlaqələnməsi nəticəsində düzəldilir. Platon özü də nitqdə iki qism sözləri-adları(onoma) və feilləri (rhema) fərqləndirirdi. O, həmin sözləri sintaksis baxımından şərh edir. Mütəfəkkirin fikrincə, adlar o sözlərdir ki, cümlədə mübtədə kimi işlənir. Feillər isə ad-mübtədə haqqında nə deyildiyini bildirir. Deməli, o feil dedikdə xəbəri nəzərdə tutmuşdur.

Eramızdan əvvəl 385-ci ildə Yunanıstanın Stagir şəhərində qədim həkimlər nəslində, Nikomaxın ailəsində doğulmuş Aristotel “Orqanun” əsərində qədim yunan dilində 3 nitq hissəsi müəyyənləşdirmişdi: ad (onoma), feil (rhema) və bağlamalar (bağlayıcı, artıqlıq, əvəzlilik). Həmin əsərdə ad - mübtədə olan sözlər müstəqil mənalı sözlər kimi səciyyələndirilir, bağlayıcı və artıqlıq isə yalnız qrammatik funksiyaya malik sözlər hesab edilir. Aristotelin fikrincə, ad - zaman anlayışı bildirməyən müstəqil mənalı sözə deyilir, feil isə zaman anlayışı bildirən müstəqil mənalı sözdür.

Aristotel isə adla məntiqi subyekti əyniləşdirmiş və belə hesab etmişdir ki, adlar yalnız adlıq halda işlənən sözlərdir, sözlərin başqa formaları isə bu ad-subyekt normasından kənara çıxma halındadır.

Feillərdə də yalnız indiki zamanda birinci şəxsin tək forması feil hesab edilir, qalan formalar bu normadan kənara çıxmazdır. İsgəndəriyyə dövrü qrammatikalarında nitq hissələrinin miqdarı səkkizə çatdırılmışdır (ad, feil, Feili sifət,artıqlıq, əvəzlilik ,zərf ,qoşma ,bağlayıcı) . İsgəndəriyyə qrammatikalarında nitq hissələrini sintaktik cəhətdən deyil, morfoloji cəhətdən şərh etməyə çalışmışlar.Latın dili əsasında qrammatika yazan Roma dilçiləri artıqlıqları nitq hissələri sırasından çıxarmış (latın dilində artıqlıq yoxdur), bu sıraya nidaları daxil etmişdilər. Onlar sayları sıra və miqdar saylarına ayırmışdılar.(1. 24-32)

Orta əsrlərdə sifətlər fərqləndirilmişdir.Qədim dövr dilçiliyində nitq hissələrinin təsnifi əslində məntiqə tabe edilirdi; nitq hissələri cümlə üzvləri ilə əyniləşdirilir, bunlar hökmün üzvlərinə deyil, məntiqi kateqoriyalara bərabər hesab olunurdu. Bununla belə, həmin təsnifatda qismən də olsa, qrammatik xüsusiyyətlər nəzərə alınır; bəzi nitq hissələri müəyyən qrammatik forma və mənalının olmasına əsasən fərqləndirilirdi.

XIX əsrin ortalarına qədər dilçilikdə nitq hissələri məntiqi- qrammatik kateqoriya kimi şərh edilmişdir.XIX əsrdə, ümumiyyətlə, dilçilik,xüsusilə morfolojiya sahəsi çox inkişaf edir. Bu dövrdə çoxlu və müxtəlif dillər öyrənilir və nəticədə qarşıya belə bir məsələ çıxır; nitq hissələrini hansı meyarlar əsasında təsnif etmək lazımdır, müxtəlif dillərdə nitq hissələrinin fərqləri varmı, əgər varsa, hansılardır?. Həmin dövrdə nitq hissələri üçün başlıca meyar kimi morfoloji prinsip götürülürdü. Nitq hissələri probleminə belə formal-morfoloji baxımdan yanaşma F.F.Fortunatovun tədqiqatına xasdır. O, nitq hissələrini” formal söz qrupları” hesab edir, əsas meyar kimi onların sözdəyişmə formasına malik olub-olmamasını götürürdü. Bu cəhətdən də sözləri qruplaşdırırdı. Hallanan sözlər, təsriflənən sözlər,hallanmayan və təsriflənməyən sözlər. Həmin dövrdə morfoloji meyarla yanaşı, nitq hissələrini fərqləndirməkdə məntiqi-sintaktik meyar da nəzərə alınır. Sintaktik baxımdan eyni cümlə üzvü olan sözlər, eyni bir nitq hissəsi hesab edilirdi. Məsələn, təyin olan bütün sözlər sifət kimi götürülürdü. Nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsində formal-morfoloji meyar qənaətbəxş meyar deyildir.Çünki nitq hissələrinə sırf morfoloji forma əsasında yanaşdıqda belə formadan məhrum olan bir sıra sözlər(zərf,ədat,nida) Tədqiqatdan kənarda qalır. Sözdəyişmə(morfoloji) formaları çox və zəngin olan dillərdə də nitq hissələrini yalnız forma əsasında qruplaşdırmaq mümkün deyildir.Məsələn, bəzi dillərdə qrammatik cins kateqoriyası vardır, dünyanın əksər dillərində isə bu yoxdur. Deməli, isimlər üçün qrammatik cins kateqoriyasını heç də səciyyəvi hesab etmək olmaz. Yaxud başqa bir nümunə: həm Azərbaycan, həm də rus dilində sifət kateqoriyası mövcuddur, lakin hər bir dildə həm xüsusi qrammatik kateqoriya baxımından, həm də morfoloji-struktur baxımından sifətlər müxtəlifdir. Rus dilində sifətin xüsusi qrammatik kateqoriyaları; hal və kəmiyyət kateqoriyalarıdır. Azərbaycan dilində isə sifət isimlərə məxsus xüsusi kateqoriyalara malik deyildir.

Nitq hissələrinin morfoloji əlamətləri həmin nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirməyə qismən kömək edə bilər, lakin onları müəyyənləşdirməyin ümumi meyarı hesab olunmur. Bu morfoloji (sözdəyişmə) əlamətləri nitq hissələrinin bölgüsü işində yalnız morfoloji cəhətdən inkişaf etmiş dillərdə (Hind-Avropa dilləri, sami dilləri, türk dilləri) az-çox tətbiq edilə bilər. Odur ki, həmin meyardan çıxış edən tədqiqatçılar Çin-Tibet dilində, Uzaq Şərqdəki bir sıra dillərdə nitq hissəsi olmadığı qənaətinə gəlmişlər. Çin, Tan, Vyetnam dillərində morfoloji cəhətdən fərqlənməyən sözlər çoxdur və bu sözlər sintaktik funksiyası ilə əlaqədar gah isim, gah sifət, gah feil kimi işlənir. İzah məqsədilə Azərbaycan dilində bəzi nümunələr verək: *gələcək(feil forması)- “İndicə gələcək”, gələcək (isim)- “Yaşasın gələcək, böyük gələcək”, gələcək(sifət)- “Gələcək zaman”,- yemək,don,köç (feil)- yemək,don,köç (isim).*

Nitq hissələrini müəyyənləşdirməkdə sintaktik meyarın mahiyyəti belədir ki, nitq hissələri cümlə üzvləri əsasında qruplaşdırılır. Həm nitq hissələri, həm də cümlə üzvləri eyni qrammatik kateqoriya əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, bir nitq hissəsi kimi isim qrammatik kateqoriya olan mübtəda ilə əlaqələndirilir, onunla əlaqədar izah edilir və bu əsasda da məntiqi kateqoriya olan subyektlə əlaqələndirilir. Sintaktik vəzifəsinə görə türk dillərində sifət-zərf, isim-sifət-zərf, isim-əvəzlilik, isim-qoşma mübahisəli meydana çıxmışdır. Yəni bu sintaktik vəzifəyə görə Çin dilində sifət-feil-isim-say bir-birindən fərqləndirilə bilər.

Tədqiqatçılar hələ keçən əsrdə bütün dünya dillərində nitq hissələrinin olduğunu göstərmiş, bu kateqoriyanı ümumbəşər təfəkkürünün inkişaf tərzini və istiqaməti ilə əlaqələndirmişlər. Bütün dillərin nitq hissələrinə xas olan ümumi cəhət sözlərin leksik mənalari ilə əlaqədardır. Belə ki, hər şeydən əvvəl, sözlər öz leksik mənalari əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır. Ona görə də nitq hissələrini səciyyələndirmək üçün onların ümumi qrammatik mənalari “predmet”(“əşya”), “ iş və hərəkət”, “əlamət və keyfiyyət” və s. kimi terminlərlə ifadə edilir.

Nitq hissələri, adətən, ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Yalnız müstəqil leksik-qrammatik mənaya malik sözlər, yəni heç də bütün nitq hissələrinə daxil olan sözlər deyil, yalnız əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlər nitq hissələri hesab edilə bilər. Deməli, əslində köməkçi sözləri (qoşma, bağlayıcı, ədat və. s) və nidaları nitq hissəsi hesab etmək o qədər də düzgün deyildir.

Nitq hissələri həmişə bir sistem təşkil edir. Başqa sözlə, onların ümumi qrammatik mənalari bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olur və bir-birilə qarşılaşdırılır. Nitq hissələri sistemi tarixi səciyyə daşıyır. Bu sistem insan şüurunun inkişafı ilə əlaqədar yaranıb inkişaf etmişdir, insan təfəkkürü ilə əlaqədar yaranıb inkişaf etmişdir, insan təfəkkürü ilə üzvi şəkildə əlaqədardır və fikirlərin formalaşmasının, habelə ifadə edilməsinin ən mühüm dil vasitələrindəndir.

Bütün dillərdə əsas nitq hissəsi isim hesab olunur. İsim dedikdə, adətən, qrammatik əşyalıq anlayışı başa düşülür. İsmnin qrammatik əşyalılığı sözlərin leksik mənalariında, söz birləşmələrinin formalariında sözün sözdüzəltmə imkanlariniında və sintaktik vəzifələriniində təzahür edir. Dünyada hər şeyi əşya kimi ifadə etmək mümkündür ki, bu zaman ifadə edilən söz ümumi qrammatik mənə olan əşyalıq mənəsi, yəni isim mənəsi alır.

Ən qədim isimlərdən tədricən bu isimləri “əvəz edən” sözləri-əvəzliliklər və saylar meydana çıxmışdır. Odur ki, isimlər, əvəzliliklər və saylar (habelə substantivləşən digər sözlər) bütün dillərdə ümumi qrammatik mənə olan əşyavilik mənəsinə malik əsas nitq hissələri hesab edilir.

Əlamət bildirən sözlərin böyük bir qrupunun feillər təşkil edir. Feillərin ümumi qrammatik mənəsi hərəkət və proses əlamətini, dinamik əlaməti bildirməkdən ibarətdir. İsimlər kimi feillər də bütün dillərdə vardır, lakin feilə məxsus bir sıra kateqoriyalar- feili sifət, feili bağlama, məsdər, habelə qrammatik mənalari (şəxs və zaman, tərz, növ və. s) müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir.

Sifət statik qeyri- hərəkətli mənəyə malik olması ilə feillərə qarşı qoyulur. Bununla belə, ümumi qrammatik əlamət cəhəti bir sıra dillərdə (Çin dili) sifətləri feillərə tam yaxınlaşdırır. Zərflər də sifətlərin malik olduğu ümumi qrammatik mənəyə malikdir, yəni statik əlamət bildirir. Lakin zərf əlaməti (**çox gözəl, tez-tez danışmaq, daha qırmızı** və s) və əşyavi sözlərdən- isim və əvəzliliklərdən törəmiş sözlərdir.

Deməli, qeyri- əşyalıq (əlamət) bildirən sözlər qrupu daxilində əlamət bildirən (feil, sifət) sözlər bu əlamətlərin əlamətini bildirən (zərf) sözlərə qarşı qoyulur.

Əlamət bildirən sözlər də 2 yerə bölünür: statik əlamət bildirənlər feil hesab olunur. Nitq hissələrinin yaranması, meydana gəlməsi eyni zamanda olmamışdır. Bu, ardıcıl bir proses təşkil etmişdir. Bəs əvvəl yaranan ilkin nitq hissəsi hansıdır? Bu barədə müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür.

XIX əsrin görkəmli dilçilərdən Maks Müller (1823-1900) belə güman edirdi ki, ilkin sözlər hərəkət bildirən sözlər, yəni feillərdir. Doğrudan da hind- Avropa dilləriniində bütün sözlərin əsl- kök feillərlə bağlıdır. Həmin dillərdə “bütün sözlərin ilkin kökləri feillərdən ibarətdir.

Burada nəzərə almaq lazımdır ki, hind- Avropa dillərinin ulu kökünün tarixi 12-15min illik bir dövrü əhatə edir. Halbuki üzvlənmiş insan nitqinin mümkün deyildir. tarixi 200 min ildən artıqdır. Həmin tarix ərzində dil dəfələrlə dəyişilib, müxtəlif şəkllə düşə bilərdi. Deməli, M.Müllerin fikrini olduğu kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Görkəmli rus alimi N.Y.Marr (1864-1934) yazırdı ki, ilkin sözlər feillər deyil, isimlər olmuşdur. Özü də bunlar insan kollektivinin əməyi ilə əlaqədar əşyaların adını bildirən isimlər idi. Hətta N.Y.Marr bu barədə belə yazmışdır:” ...Yafəsi dillərin paleontologiyasında məlum olur ki, lap öncə yalnız adlar(isimlər) var idi..Bir sözlə, bir vaxt, uzun bir dövr, bir çox zamanlar ərzində ayrıca feil kateqoriyası ol-

mamış, yalnız adlar olmuşdur, yəni o adlar ki, sonralar qrammatikalarda isim kimi təlim adlar da əvvəllər bir-birindən fərqlənmirdi (2, 16)

Bəzi tədqiqatçılar belə güman etmişlər ki, ilk insan dili sözlərdən yox, cümlələrdən ibarət olmuşdur. İlk insanların çıxartdıqları ayrı-ayrı səsler məfhumların adı deyil, fikri ifadə edən cümlələr idi. Məşhur rus dilçisi A.A.Potebniya və bəzi digər tədqiqatçılar ilk sözlərin hərəkətdə olan əşyanı bildirdiyini güman etmişlər.

Hansı tip sözlərin əvvəl yarandığı məsələsi, ümumiyyətlə, dilin mənşəyi məsələsilə əlaqədardır və ondan asılıdır. İsim əvvəldir, yoxsa feil?..cümlə əvvəldir, yoxsa söz ? tipli sualların cavabı belədir: ən ibtidai dili təşkil edən səsler, sözlər və cümlələr bir kompleks təşkil edirdi, bunlar üzvlərinə ayrılmamışdı. Belə üzlənməyən” diffuz tərkiblərin bəzi qalıqlarına bir sıra müasir dillərdə də rast gəlinir (3. 195-200)

Əsasən heyvanlara müraciət üçün işlədilən qədim vokativ sözlər sonralar diferensiallaşmağa başlamış, vahid tərkibin daxilində parçalanma getmişdir. Səs-söz-cümlə, cümlə keyfiyyəti kəsb etdikcə, bunun tərkibində cümlə üzvləri yaranmışdır. Cümlə üzvlərdən nitq hissələri meydana gəlmişdir. Cümlədə mübtədə rolu oynayan sözlər isim kimi, xəbər rolu oynayan sözlər isə feil kimi xüsusiləşməyə başlamışdır.

İnsan təfəkkürü inkişaf etdikcə müxtəlif əşyalardakı əlamət və keyfiyyətlər də ifadə etmək ehtiyacı qarşıya çıxırdı. Təfəkkür dəqiqləşdikcə yeni sözlər, ifadə vasitələrinin işlədilməsi zəruri olmuşdur. İsimlər əşyanın adını bildirir, əşyanı bütövlükdə ifadə edirdi. Hər bir əşya adında isə külli miqdarda əlamət adı mövcuddur. Əşya əlamətlər məcmuyundan ibarətdir. Əşyanın bütün əlamətlərini deyil, bir əlamətini ifadə etmək ehtiyacı yarandıqda insanlar iki isimin yanaşı işlədilməsi üsulundan istifadə etməyə başlamışlar. Yanaşı gələn iki ismin birincisi sonrakının təyini funksiyasından çıxış etmiş sonralar təyin olan bu söz xüsusi bir leksik-qrammatik kateqoriya, yəni sifət adlanan nitq hissəsini təşkil etmişdir. İki ismin yanaşması ilə düzələn vahidlər əsasən metaforik mənada işlənirdi ki, bu faktın özü həmin ifadə üsulunun qədimliyini göstərir. Məsələn: **daş//taş bağa (tısbağa), bilək üzük (bilərik), Daşkənd** və s.

Obyektiv aləmin dərk edilmə prosesinin daha yüksək mərhələsində zərflər meydana gəlmişdir. Zərflər bir tərəfdən hərəkətin, yəni feilin əlamətini (**tez-tez gedir, bərk qaçır**), digər tərəfdən əlamətin, yəni sifətin (**çox yaxşı, ən uca**) əlamətini ifadə etməyə başlamışdır. Zərfin əslində çox sonralar yaranmış nitq hissəsidir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında zərflər çox azdır. Zərflərin sonralar meydana gəldiyini sübut edən cəhətlərdən biri də onların müxtəlif nitq hissələrindən düzəlməsidir. Deməli, digər nitq hissələri artıq var idi ki, onlardan zərflər düzəlmişdir. Məsələn, a) isimlərdən (**Səhər açıldı- Səhər gələrsən, Axşam düşdü- Axşam gələrik**); b) sifətlərdən (**Yaxşı tələbə- yaxşı oxuyur.**); c) saylardan (**birdən iki çoxdur- birdən dedi**); c) feillərdə (**Qaçaraq getdi- Qaçaraq getdi**).

Saylar isimlərdən törəmişdir. Əvvəllər kəmiyyət anlayışı məhz konkret isimlər vasitəsilə ifadə edilirdi. Sonralar isə bu kimi isimlərdə əşyalılıq məzmunu unudulmuş, onlar sırf say bildirən sözlərə çevrilmişdir.

Sonralar meydana gələn nitq hissələrindən biri də qoşmadır. Türk dillərindəki qoşmalar. Hind-Avropa dillərindəki önlüklərə funksiyaca müvafiq gəlir. Bəzi dillərdə belə bir nitq hissəsi yoxdur. Dilimizin qədim dövrlərinə getdikcə qoşmaların məhdud miqyasda işləndiyi müşahidə edilir. Hətta XIX əsrlə belə müqayisədə müasir dilimizdə qoşmaların çox geniş yayıldığını demək olar. Əsas nitq hissələri həm əşyevi, həm də qrammatik mənaya malik olub, bəzən leksik-qrammatik sözlər adlandırılır. Köməkçi nitq hissələrində əşyevi-leksik mənaya yoxdur, bunlar yalnız qrammatik mənalı sözlər olduğundan bəzən eləcə də (qrammatik sözlər) adlanırlar.

Ümumiyyətlə, şəkildən sözdən (əsasən köməkçi sözlərdən) düzəldiyi kimi, köməkçi nitq hissələri də əsas nitq hissələrindən düzəlmişdir. Həm əşyevi-leksik, həm də qrammatik mənaya kimi iki mənaya qanadına malik əsas nitq hissəsinin mənalarından biri (əşyevi - leksik mənaya) unudulduqda, o köməkçi nitq hissəsinə çevrilir ki, bu hadisəyə də “qrammatikləşmə” deyilir. Sözlün qrammatikləşməsi onun leksik mənadan uzaqlaşmasıdır, yalnız qrammatik mənaya bildirmək üçün işlənməsidir. Sözlün qrammatikləşməsi isə təfəkkürün mücərrədləşdirmə qabiliyyətini əks etdirir və onunla əlaqədardır (isimlərin, əvəzliliklərin, feillərin, zərflərin qoşmalara, bağlayıcılara keçməsi kimi).

Qoşma funksiyasında işlənən sözlər artıq qrammatikləşmiş sözlərdir. Qoşmaların başqa nitq hissələrindən törəməsi də bunların tarixən sonralar yarandığını sübut edir. Qoşma isimlərdən, zərflərdən və feillərdən qrammatikləşmə nəticəsində əmələ gəlmiş nitq hissəsidir.

Dilçilik ədəbiyyatında əvəzliyin ən qədim nitq hissələrindən olduğu və xüsusi inkişaf yolu keçdiyi göstərilir. Əvəzliliklərin ilkin vəzifəsi əşyanı göstərmək, ona işarə etmək olmuşdur. Deməli, ilk əvəzliliklər işarə əvəzlilikləri idi. Bütün qalan əvəzliliklər (şəxs, sual, təyini, qeyri-müəyyən əvəzliliklər) məhz işarə əvəzliliklərindən törəmişdir ki, bu ümumi qanunauyğunluq həm geri qalmış qəbilə dillərinin mövcud dil faktlarında, həm də inkişaf etmiş müasir dillərin tarixi materiallarında müşahidə olunur.

Ən qədim işarə əvəzliyi isə **bol// bul, şol// şul** şəklində olmuşdur. Həmin sözlər inkişaf edərək **bu, o** şəklini almışdır. Bəzi türk dillərində göstərilən əvəzliliklər **bu, şu** şəklindədir. **Şu** sözü hazırda bəzi dialektlərimizdə **şunu götür, şunu qoy** “frazoloji birləşməsi” daxilində işlənməkdədir. **Şol//şul** sözlünə klassik şeirimizdə rast gəlinir. **Şol dikənə göz dikmə ki, gülzarımı buldum**(Nəsimi).

Bu, şu əvəzlilikdəki maraqlı cəhət **b** və **ş** samitləridir. Bunların birincisi dodaq, digəri dil-diş samitidir. Bu sözlündəki [b] səsi birinci şəxs bildirən **bən (mən)** və biz əvəzliliklərində, şu sözlündəki [ş] səsi [s] səsinə keçməklə (belə keçid dilimizdə tamamilə təbiidir: **şıldırım-şıldırım, şillə-sillə** sözlərində də belədir) sən və siz əvəzliliklərində özünü göstərir. Belə bir faktın özü şəxs əvəzliliklərinin hamısının işarə əvəzliliklərinin təsiri ilə

yarandığını göstərir.

Cümlədə sözləri bir-birilə əlaqələndirməkdə, sözlər toplusunu cümlə şəklinə salmaqda əvəzlilərin çox böyük rolu var. Feillərdə şəxs sonluqları əslində müvafiq şəxs əvəzliyinin təzahüründən başqa bir şey deyildir. Hissi təsiri qüvvələndirmək məqsədilə birinci şəxs özü haqqında üçüncü şəxsin dilindən danışır. Bu məsələ, ümumiyyətlə, şəxs əvəzlilərinin yaranması, tarixi baxımdan da maraqlıdır. Şəxs əvəzliləri işarə əvəzlilərinə tövrədiyindən üçüncü şəxs əvəzliyi mənşəcə daha qədim olmuş, digər şəxs əvəzliləri sonradan meydana gəlmişdir.

Geri qalmış bir sıra ibtidai dillərdə yalnız 3-cü şəxs vardır, 1-ci şəxs əvəzinə 3-cü şəxsi bildirən sözlərin işlədilməsinin qalıqları müasir dilimizdə də özünü göstərir və bu hal indi yalnız üslubi məqsəd daşıyır. Şəxs “mən” yerinə öz adını məhz psixoloji gərginlik şəraitində işlədir və hissi təsiri qüvvələndirməyə nail olur. Məs: İ. Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanında əsəbiləşmiş Nəriman deyir: “Yox, Nəriman qocalıb, Nəriman geri qalıb. Nərimanda burjuaziya qalığı var. Nəriman çəkilib otursa, yaxşıdır” (5. 29-30)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М. 1966. 367 с.
2. Adilov. M. Əyləncəli dilçilik, “Elm və təhsil”, Bakı: 2014, 314 s.
3. Adilov. M. Verdiyeva Z. Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. “Maarif”, Bakı: 1989, 358 s.
4. Kazimov. Q. Müasir Azərbaycan dili “Elm və təhsil” Bakı: 2010, 400 s.
5. Seyidov. Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı: 2006, 365 s.
6. İ. Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri, 11 cild, “Yazıçı”, Bakı: 1978

О классификации частей речи...

Резюме

История классификации, формирования и формирования частей речи очень древняя. Начиная с V века до нашей эры мыслители высказывали различные мнения по поводу основных критериев классификации частей речи, возникших ранее начальных частей речи, и пытались обосновать свои мнения интересными фактами и аргументами.

Классификация частей речи тесно связана с тем, как классифицируются части речи (лексические, грамматические...). Семантическая, морфологическая и синтаксическая части речи. группировка по своим характеристикам. В современном языкознании части речи классифицируются по-разному: а) основные (автосемантические) части речи - существительное, прилагательное, число, местоимение, глагол, наречие; б) вспомогательные (синсемантические) части речи – союз, союз, наречие, модальные слова, восклицательный знак; г) имитационные и вокативные слова.

Ключевые слова: *автосемантика, синтаксический критерий, формально-морфологический принцип, логико-субъект, грамматическая родовая категория, грамматическая единица.*

On the classification of parts of speech...

Resume

The history of the classification, formation, and formation of parts of speech is very ancient. Since the 5th century BC, thinkers have expressed various opinions about the main criteria for the classification of parts of speech, the initial parts of speech that arose before, and tried to justify their opinions with interesting facts and arguments.

The classification of parts of speech is closely related to how the parts of speech are categorized (lexical, grammatical...). Parts of speech are grouping of words according to their semantic, morphological and syntactic characteristics. In modern linguistics, parts of speech are classified in different ways: a) basic (autosemantic) parts of speech - noun, adjective, number, pronoun, verb, adverb; b) auxiliary (synsemantic) parts of speech - conjunction, conjunction, adverb, modal words, exclamation; d) imitation and vocative words.

Key words: *autosemantic, syntactic criterion, formal-morphological principle, logical-subject, grammatical gender category, grammatical item*

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ENANTİSEMİYA HADİSƏSİ VƏ ANTONİMLİK

Giriş. Enantiosemiya, bir sözdə əks mənaların birgə yaşaması fenomeni bir çox dillərdə təqdim olunur və onun yayılması hər hansı bir dilin ana dilində danışan üçün ümumi olan bəzi psixoloji xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Enantiosemiya təkcə dillərarası deyil, həm də səviyyələrarası xarakter daşıyır: dilin müxtəlif vahidlərində rast gəlinir, təxminən eyni tiplərə, nitqdə kontekstual həyata keçirilməsinin eyni xüsusiyyətlərinə malikdir. Lüğətlərdə qeyd olunmayan aderent enantiosemiya fenomeni ümumiyyətlə hər yerdə müşahidə olunur və danışanın kommunikativ niyyətlərinə uyğun olaraq fəal şəkildə istifadə olunur. Bu, insanı inteqral enantonimlərin mənşəyi və dildəki məhsuldarlığı haqqında düşünməyə vadar edir.

Leksik yolla əmələ gələn sözlərin müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rol vardır (6, s. 62).

Misallara diqqət yetirək:

Buyurmaq. Müasir Azərbaycan ədəbi dilininin lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi rolunu oynayan eyni səs tərkibinə malik *buyurmaq* feili izahlı lüğətdə verilən: *əmr etmək, hökm etmək* və bunun əksinə: *söyləmək, demək, təklif etmək* mənaları ilə əksmənalılıq yaradır. Feilin ifadə etdiyi əks mənalar və bu mənalara dair nümunələr aşağıdakılardır:

1. *Əmr etmək, hökm etmək.* [Şah] bir dəqiqədən sonra başını qaldırıb Mirzə Sədrəddinə *buyurdu* ki: -Xub, mürəxxəssən, get (1, s. 367). [İvan bəy:] Səsinə kəs, *buyuraram* başına yüz tatarı vururlar (1, s. 367). Bəli, sizin “qulunuz” salam deyir uzaqdan, *Buyurun*, cavab verin, nə fayda var susmaqdan? (2, s. 39). *Buyur!* Misri qılınc deyərlər buna, Sadiq yaşamışdır, ana yurduna (2, s. 124).

2. *Söyləmək, demək, təklif etmək (hörmət və nəzakət ibarəsi olub, bəzən zarafat, yaxud kinayə və istehza üçün deyilir).* Nə *buyurursunuz?*- [Pirverdi bəy:] Bir sözü ki, böyükklərim mənə *buyurublar*, mən gərək ona əməl eləyəm (1, s. 367). [Səftərqulu:] Aqlım yoxdur, aqlı hardan tapım, *buyur*, görək (1, s. 367). [Kazım ağa:] Yoldaş özü *buyurdu* ki, dur get evə, qonaqlar gələcək, hazırlıq gördür (1, s. 367). [İlyasov:] Əyləş, Kazım dayı! Ümumi sözü deməyə nə var: *buyur* gəlsin, eşidirəm (1, s. 367).

Keçmək. Enantiosemiya hadisəsi əsasında yaranan eyni fonetik tərkibə malik *keçmək* feilinin: *yaşadığı, olduğu yeri dəyişmək, öz yerini dəyişmək* və *müəyyən müddət bir yerdə olmaq, qalmaq* mənaları sözdaxili antonimlik yaradır. Feilin əks mənalarına və bu mənalara dair nümunələrə nəzər yetirək:

1. *Yaşadığı, olduğu yeri dəyişmək, öz yerini dəyişmək.* [Çopov:] Yaşayış şəraiti fənallaşdığı üçün Cəməsb ailəsini və əqrabalarını götürərək Aran ölkəsinə *keçir* (2, s. 655). Nəbi... Naxçıvan səmtində olan Keçili yaylağına *keçir* (2, s. 655).

2. *Müəyyən müddət bir yerdə olmaq, qalmaq.* Dabbağ qəribə bir adam idi. Onun qırx illik ömrünün yarısı məhbəslərdə və sürgünlərdə *keçmişdi* (2, s. 655).

Qırmaq. Dilimizin lüğət tərkibini eyni səs tərkibinə malik əks mənəli sözlər hesabına zənginləşdirən *qırmaq* feilinin: *tez-tez yumub-açmaq, örtüb-açmaq* və birinci mənaya zidd: *gözlərini zilləyib baxmaq, gözünü çəkməmək* əks mənaları var. Feilin ifadə etdiyi əks mənalar və bu mənalar ilə bağlı nümunələr aşağıdakılardır:

1. *Tez-tez yumub-açmaq, örtüb-açmaq (gözü, kipriyi).* Musa kişi dərinlərə getmiş, təkcə giləsi işləyən gözlərini *qırpırdı* (3, s. 146).

2. *Gözlərini zilləyib baxmaq, gözünü çəkməmək.* Zeynəb də Nadirin kəmətinə girdikdə sakit oturub gözlərini *qırpmayaraq* otağın bucağında asılmış tüfəngin çaxmağına baxırdı (3, s. 146).

Qoxumaq. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin leksik yolla zənginləşməsində fəal iştirak edən eyni fonetik tərkibə malik *qoxumaq* feili: *müəyyən iy vermək* və bu mənənin əksinə: *pis iy vermək, üfünətlənmək, iylənmək* mənaları ilə sözdaxili əksmənalılıq yaradır. Bu feilin əks mənalarının işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. *Müəyyən iy vermək.* Bu yerlərdə müşkü ənbər *qoxuyur*, Nazlı dilbər gözən yerdir bu yerlər (3, s. 171). Səhərlər Muğan çöllərinin nəfəsi ətir *qoxuyur* (3, s. 171). Sanki mişk *qoxuyan* səbə yelidir, Gülün yanağından öpərək gəlir (3, s. 325).

2. *Pis iy vermək, üfünətlənmək, iylənmək.* Havalər istiləşdikcə fabrikin havası xarablaşır, çirkab suları küçələrə çıxır, *qoxuyur*. Bu rütubət və üfunət qoxusu oradan gəlirdi (3, s. 171). Pişiyin ağzı ətə çatmayanda deyər *qoxuyubdu* (2, s. 201). *Qoxudu* dağ-dərə barıtdan, qandan, Kəfənsiz cəsədlə doldu biyaban (3, s. 291).

Qurtarmaq. Qrafik cəhətdən eyni olan *qurtarmaq* feili: *xilas olmaq, özünü xilas etmək, qurtulmaq, nicat tapmaq* və *ölmək, keçinmək* əks mənalarına malikdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində feilin əks mənaları və mənalara dair nümunələr aşağıdakı şəkildə verilir:

1. *Xilas olmaq, özünü xilas etmək, qurtulmaq, nicat tapmaq.* İran şahları və başqaları.. düşməndən qaçıb *qurtarmaq* məqsədi ilə bu əcaib ölkəsi olan Qafqaza pənah gətirdilər (3, s. 219).

2. *Ölmək, keçinmək.* Amma anam onların köçməyini eşitcək, *qurtaracaq*, yəqin bil ki, haman dəqiqə keçinəcək (3, s. 219).

Öyrətmək. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənmə dairəsinə malik olan eyni səs tərkibli *öyrətmək* feilinin izahlı lüğətdə: *bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək* və adətən mənfi mənada işlənen *sövk etmək, təhrik etmək*

⁸ ADU, Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi. jaleilyasova001@gmail.com

kimi enantiosemiya hadisəsi sayılan əks mənaları var. Bu feilin ifadə etdiyi əks mənalara və bu mənalara dair nümunələrə nəzər yetirək:

1. Bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək. [Adil:] [Atam] əlləri salamat olan müharibə əlillərinə xarratlıq öyrədirdi (3, s. 559). Canımın səfası üçün iki cür səvab edibdi, Biri - göstərib səxavət, biri də söz öyrədibdi (2, s. 98). Tutmuş əllərindən bu mühit, bir-bir Onlara həyat və bilik öyrədir (3, s. 155).

2. Söyq etmək, təhrik etmək (adətən mənfə mənada). Pis işlərə öyrətmək (3, s. 559). Bizə meylin əzəlki tək nədən yox; Səni ha sonradan bir öyrədən yox (3, s. 559).

Son. Yazılış, forma və tələffüzəcə eyni olan *son* sözünün dilimizə məxsus izahlı lüğətdə iki əks mənası verilir: *bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı; axır və ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış*. Həmin əks mənalar aşağıdakılardır:

1. Bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı; axır. Bayramın Məşədibəygilə qonaq gəldiyi ilk gün *son* gün olmadı (1, s. 135). Əhmədov Əzizi ancaq işin *sonunu* xəbər verən zəng çalınanda buraxdı (4, s. 135). Toxtayın general, *son* nəfəsədək, Biz təslim olunca vuruşaq, gərək (2, s. 367).

2. Ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış. *Son* moda. Elmin *son* nailiyyətləri. *Son* xəbərlər (4, s. 135). Patefonda *son* dəbli bir oyun havası çalınır (4, s. 135). Şeirimiz öz fikir donunu yoxsa, İndi “*son modada*” geyinməlidir? (3, s. 42).

Yaman. Eyni səs kompleksinə malik *yaman* sözünün *pis* və birinci mənənin əksinə: *çox yaxşı, əla* mənaları əksmənalılığın ifadəsinə xidmət edir. Bu sözün sözdaxili antonimlik yaradan əks mənalarına və onlara dair nümunələrə diqqət yetirək:

1. Pis. Qəlbi qan, halı *yaman*, xanəxərab, Göz yaşı içdiyi su, bağıri kəbab (2, s. 55). Saday, paxıllıq etmə! Paxıllıq *çox yaman* sənətdir (2, s. 229). O, utancaq və titrək səslə: “*Yaman* gün görməyəsən, oğlum, inşaallah mən də xələlətindən çıxaram” - dedi (1, s. 84). Bu dünyada üç şey başa bələdi; *Yaman* oğul, *yaman* arvad, *yaman* at (2, s. 42).

2. Bəzən “çox yaxşı”, “əla” mənəsində işlənir. Dedim axund, seyid, dərviş *yamandı*, Mənim kimi axmaqlar da inandı (2, s. 109). Hər *yaman* yer ki, olur-yaxşılardan mənzilidir, Ləl daş içrə, xəzinə dəxi viranə düşər (1, s. 151).

Beləliklə, aydın olur ki, leksik yolla əmələ gələn eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər içərisində öz milli orijinallığı ilə dilimizin saflığını qoruyan feillər üstünlük təşkil edir. Həmin feillər dilimizin lüğət tərkibinin eyni səs kompleksinə malik əks mənalı sözlər hesabına zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Dialekt və şivələr hesabına yaranan eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər

Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma üsullarından biri də dialekt və şivələr hesabına söz artımıdır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivələrin xüsusi rolu vardır (1, s. 435).

Dilimizin lüğət tərkibini dialekt və şivələr hesabına zənginləşdirən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər aşağıdakılardır:

Aba. Enantiosemiya hadisəsi əsasında yaranan eyni səs tərkibli *aba* sözünün dialektoloji lüğətdə qeyd edilən: *ata* və *ana* əks mənalarına və onların işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. Ata (Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan). Bizdə hindi *aba* çox işdəmiyədü, ata diyəduğ (Quba) (3, s. 11). *Abam* taxıl biçiydi (Zəngilan) (3, s. 11).

2. Ana (Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir). *Abam* həmməşə bizi *çox* isdiyif (Şəmkir) (3, s. 11).

Adamcıl. Eyni fonetik tərkibli *adamcıl* sözünün sözdaxili antonimlik yaradan: *insan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən* (Şəmkir) və bu mənaya zidd *arif, qabil, adam tanıyan* əks mənaları və bu mənalara dair nümunələr aşağıdakılardır:

1. İnsan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən (Şəmkir). Köpəyoğlu İrəməzənoğlu *çox adamcıl* adam oluf, nə qədər adam öldürüf (Şəmkir) (3, s. 12).

2. Arif, qabil adam tanıyan. O kişi *çox adamcıldı*, ağzını açan kimi bilir, nə danışajaxsan (3, s. 12).

Fərş. Qrafik cəhətdən eyni olan *fərş* sözünün Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində: *döşmə* və *tavan* əks mənaları verilir. Sözün əks mənalarına və onların işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. Döşmə (Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Zərdab). *Fərş* simətdən, torpaxdan, taxdadan olur (Naxçıvan) (1, s. 170). Nəzərinəcə zirvəyəm mən, şüəra önümdə *fərşdir*; Məni qaldırar səməyə, bilinər məqamım ərşdir (2, s. 97).

2. Tavan (Qazax, Zərdab). Eyvanın *fərşinə* bax, valeh ol sən, Həşyəsi minalı fil sümüyündən (3, s. 283).

Xımız (Xanlar). Sözdaxili antonimlik yaradan *xımız* sözü dilimizin leksikasını: *sirsaxlayan* və *paxıl, xəbis* əks mənaları ilə zənginləşdirir və aşağıdakı nümunələrdə hər iki mənada işlənir:

1. Sirsaxlayan. *Xımız* adam nə desən hesabı içəri verər, axıra da əlinən nəilsə elər (1, s. 222).

2. Paxıl, xəbis. Həsən *çox xımız* adamdı (Kəlbəcər) (2, s. 222).

Mərəkə (Dəvəçi). Qrafik cəhətdən eyni olan *mərəkə* sözünün: *yığıncaq, məclis* və *dava-dalaş, qalmağal* əks mənalarına və onlara müvafiq nümunələrə nəzər yetirək:

1. Yığıncaq, məclis (Bakı, Bərdə, Borçalı, Cəlilabad, Qazax, Laçın). Getdix gördüx orda adam yığılıf, mərəkədi, kap ele:llər (Borçalı) (1, s. 352). Gəldim yenə İrana, təzə *mərəkə* açdım, İş tutmadı, çarəm kəsilib sonra uzaşdım (2, s. 137). Nəcə yaman olummuş, Yar olmayan *mərəkə* (3, s. 155).

2. Dava-dalaş, qalmağal (Bakı, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Tərtər, Tovuz). Qoy *mərəkəyi* yola salax (Qazax) (2, s. 352). Uğada adam yığışib ki, mərəkədü (3, s. 352). Çünki axşama az qalırdı, gərək gedib malları suvara idi, yubansa

Xudayar bəy *mərəkə* qalxızar (2, s. 122).

Qolay. Lüğət tərkibini dialekt sözlər hesabına zənginləşdirən eyni fonetik tərkibli *qolay* sözünün: *pis* və *yaxşı* əks mənaları ilə bağlı nümunələrə diqqət yetirək:

1. **Pis** (Biləsuvar, Kəlbəcər, Naxçıvan, Ordubad, Salyan, Yardımlı, Zaqatala, Zəngilan). Bu yeri *qolay* suvarmışan (Naxçıvan) (2, s. 307). Donumu illaf *qolay* tikiflər (Kəlbəcər) (3, s. 307).

2. **Yaxşı** (Başkeçid, Qax, Qazax, Zəngibasar, Şərur, Zəngilan). Ma: licə bir az *qolay* eliyir (Şərur) (1, s. 307). Qoluma *qolaydı* (2, s. 307).

Sıpxımax. Eyni səs tərkibli *sıpxımax* sözü *kökəlmək* və *arıqlamaq* kimi əks mənalara malikdir. Aşağıda sözün hər iki mənasına dair nümunə verilir:

1. **Kökəlmək** (Qafan). Bu nə yaman *sıpxıxib?*(Qafan) (2, s. 433).

2. **Arıqlamaq** (Zərdab). Sən laf *sıpxıfsan* (2, s. 433).

Vaz (Şəki, Culfa). Forma, yazılış və tələffüz baxımından eyni olan *vaz* sözünün dialektoloji lüğətdə qeyd edilən: *keyfiyyətsiz*, *sapdan toxunmuş kobud ipək*, və *keyfiyyətli ipək* əks mənaları ilə bağlı nümunə verilmir.

Zor. Eyni fonetik tərkibə malik *zor* sözü iki əks mənə bildirir: *ağır*, *çətin* və *yaxşı*. Bu sözün əks mənalarına aid nümunələr aşağıdakılardır:

1. **Ağır, çətin.** Bu çox *zor* işdi, öhdəsindən gəlməyəcəxsən (2, s. 565).

2. **Yaxşı.** Köçüf gəlməkdə laf *zor* iş görürsən (3, s. 565).

Nəticə. Beləliklə, dialekt və şivələrimizdə eyni səs tərkibinə malik əks mənəli sözlərin varlığı və dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında bu sözlərin xüsusi rola malik olması dilçilikdə enantiosemiya hadisəsinə təsadüfi yanaşılmanın yanlış olduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I cild). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.

2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.

3. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

4. Бессонова Л.Е. О некоторых условиях возникновения энантиосемии // Проблемы лексической и категориальной семантики. – Симферополь: СГУ, 1980. – Вып. 1. – с. 18–23.

5. Кравцова В.Ю. Энантиосемия лексических и фразеологических единиц: язык и речь: диссер. ... канд. филол. наук: 10.02.19; Ростовский гос. пед. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2006. – 167 с.

6. Махмутова Л.Р. Основные типы энантиосемии в современном русском языке: автореф. ... дис. канд. филол. наук: 10.02.01. – Казань, 2009. – 24 с.

Açar sözlər: enantiosemiya, leksik, antonim, dilçilik, əksmənalılıq, lüğət tərkibi

Ключевые слова: энантиосемия, лексика, антоним, языкознание, антонимия, словарный состав.

Key words: enantiosemy, lexicon, antonym, linguistics, antonymy, vocabulary composition

Феномен энантиосемии и антонимии в азербайджанском языке

Резюме

Энантиосемия, явление сосуществования противоположных значений в одном слове, присутствует во многих языках, и ее распространенность связана с некоторыми психологическими особенностями, общими для носителей любого языка, что отражает это явление и. Энантиосемия не только межъязыковая, но и межуровневая: она встречается в разных единицах языка, имеет примерно одинаковые виды, одинаковые особенности контекстуальной реализации в речи. Феномен адептивной энантиосемии, не упоминаемый в словарях, вообще наблюдается повсеместно и активно используется в соответствии с коммуникативными интенциями говорящего. Это заставляет задаться вопросом о происхождении и продуктивности интегральных энантонимов в языке.

The phenomenon of enantiosemy and antonymy in the Azerbaijani language

Summary

Enantiosemy, the phenomenon of the coexistence of opposite meanings in one word, is present in many languages, and its prevalence is associated with some psychological characteristics common to native speakers of any language, which reflects this phenomenon and. Enantiosemy is not only cross-linguistic, but also cross-level: it is found in different units of the language, has approximately the same types, the same features of contextual implementation in speech. The phenomenon of adherent enantiosemy, which is not mentioned in dictionaries, is generally observed everywhere and is actively used according to the communicative intentions of the speaker. This leads one to wonder about the origin and productivity of integral enantonyms in language.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SÖZLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərk etmə və düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt, hərəkət və obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarında mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin önünə və ya sonuna yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və ya xətti xarakter daşıyır.

S.Abdullayev Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası adlı kitabında öz fikrini belə izah edir: “Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cümlənin və təktərtibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyən edilir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvlərinin ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır. Ona görə də iki mərkəzin cümlədə müxtəlif mövqelərə çəkilməsi cümlədə sözlərin funksional yerləşməsinə təsirsiz qalmır. Lakin onların baza quruluşunun müvafiq yeri vardır, o, funksional yerləşməyə nisbətə sabitdir. Təktərtibli və cümlənin cümlələrdə sözlərin müvafiq sıralanma qaydası vardır. Buna görə də qeyd olunan cümlə tiplərində sözlərin sıralanmasını nəzərdən keçirək” (1, s. 123).

Sadə cümlələrdə söz sırası. Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness (G.Seymour). At close quarters. Bu cümlədə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturu üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır. Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında belə yazır: “Lakin müasir dövrümüzdə qeyd olunan bu məntiqi xüsusiyyət “S – V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır. Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feili sifətləri və feili sifət tərkiblərinin mübtədədən əvvəl gəlməsi cümlədə sıralanma baxımından təyin-təyonolunan münasibətlərinin şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-semantik mərkəzi mübtədəyə düşür; ona görə də tamamlıq və zərfliliklər xəbər sferasına düşməklə xəbərin predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyənləşdirir” (4, s. 94).

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. Bu qanunauyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. Məsələn:

1) “This old man talks nonsense” (3, s. 54);

2) “A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin” (3, s. 236);

3) “After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency” (6, s. 398).

1. “**Qatı** duman suyun üzünü bürüdü” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

2. “**Üzunquyruqlı** quş balıq axtarırdı” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

3. “**Balaca** uşaqlar, dəlləklər, küçələrdə dükan açmış yamaqçılar, çəkməçilər elə bir yarışa girmişdilər” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

4. “Kənarında **iri, yastı daş döşənmiş** küçənin hər iki tərəfi dükan idi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

5. “**Kəndin üstünə çökən** qaranlıq qaorxmış kimi Cahandar ağanın həyatına yaxın gəlmədi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Bəzən də həmcins mübtədalar təyinlə müşayiət olunur; bu vaxt da əvvəldə qeyd etdiyimiz prinsip pozulmur:

“**Sıldırım** yarpaqlar, **silkənli, burulğanlı** sular nəriləyib dəli Kürün şaxələnməmiş qolları gözünün önündən keçdi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Həmcins mübtədalar ümumiyyətlə, vahid mübtədə statusunu inkar etmir; o statusun əlamətlərində də qorunur. Məs.: Our marksman and your eye witness, and the hornet’s nest stirred... (6, s. 328).

1. “**Göyün üzü** tərtemiz idi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (söz birləşməsi)

2. “**Onun çiyinləri** qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Ədəbi dil normasına görə təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməməsi səbəbindən təyin mübtədə münasibətləri struktur cəhətdən dəyişməzdir.

Mübtədənin genişləndirilmiş üzvlərlə ifadəsi strukturca mürəkkəb olsa da, vahid bir üzv kimi mövcud olur, onların struktur mahiyyəti yox, qrammatik məntiqi anlamı diqqət mərkəzində durur. Təktərtibli cümlələrdə mübtədə və ya xəbər buraxıla bilinir. Mübtədə iştirak etməyəndə şəxs sonluqları onu əvəz edir, yəni məntiqən mübtədə meydana gəlir; onu bərpa etmək mümkün olur. Struktur cəhətcə tarixən mövcud olmuş subyekt predikatdan sonda gələn vahidin qrammatikləşmiş variantında ifadə olunur. Bu heç də yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri inkar etmir; çünki müasir dil nöqtəyi-nəzərindən qrammatikləşmiş subyekt müstəqil deyil, xəbərin morfoloji göstəricisinə

⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. ADİU “Xarici dillər” kafedrası

çevrilmişdir. Müstəqil subyekt qeyd etdiyimiz strukturda birinci subyektədir, yəni mübtədərdir. Sadə cümləyə müxtəsər cümlənin ikinci üzvü xəbərdir; o predikatdır. Predikat hansısa yeni məlumatı verir. Xəbərlər feili və ismi olmaqla iki cür ifadə formasına malikdir. İsmi xəbərlər *was, were, idi, imiş* köməkçi vasitələrin (eləcə də digər köməkçi fellər vasitəsilə) köməyi ilə ifadə olunur. Adlara predikativliyi verən də qeyd etdiyimiz köməkçi vahidlərdir; məlumat yükü də onların yaratdığı xəbər zonası olə bağlıdır. İngilis dilinin söz sırasına uyğun xəbər həmişə mübtədadan sonra gəlir. Azərbaycan dilinin söz sırası qaydasına görə xəbər həmişə cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyət təkcə dilçilik qanunları ilə deyil, həm də entolinqvistik düşüncə ilə bağlıdır. Əvvəlki bölmədə izah etdiyimiz kimi bu istiqamətdə tipoloji təsnifat da aparılmışdır.

S.Nuriyeva öz əsərində yazır: “Azərbaycan dilinin təməl sintaksisinə (*invariant*) görə xəbər sonda gəlməklə cümləyə məxsus predikativliyin ifadəçisidir, bu səbəbdən cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir” (5, s. 62).

Feili xəbərlər:

1. “Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırının ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən **qalxdı**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydəre **baxdı**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

3. “Bir azdan onlar çadırda, döşəkçələrin üstündə bardaş qurub **oturmuşdular**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

1) “The first letters he read were very from all, very carefully written and dealt almost entirely with local happenings” (3, s. 267);

2) “Take it easy, he told himself” (3, s. 340).

Deməli, xəbərə qrammatika, həm də kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq olur; hər iki halda xəbərlə bağlı fərqi məsələlər öyrənilir. Təməl sintaksisi dedikdə, baza sintaksisi nəzərdə tuturuq. Xəbər bu kontekstdə həmişə cümlənin sonunda gəlir, bu, xəbərfunksiyasını yerinə yetirən ismi xəbərə aiddir:

1. “Bir azdan sultanın anası **onun çadırında idi**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Sadə geyinmişdi, üstündə heç bir bəzək-düzək **yox idi**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

V.Aslanov bu haqda qeyd edir: “Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmədir; invariantın – dil modelinin nitqdə sərbəstləşməsi kommunikasiyanın tələblərinə uyğunlaşması ilə bağlıdır. Bu akseptdə kommunikasiya dil modelini tamamilə dəyişmiş; əsasən, cümlənin bir neçə üzvü yerini dəyişir. Invariantla törəmə struktur bir-birinə qarşə dayanmır, əksinə onunla sıx bağlıdır. Əslində invariant aktual üzvlənmənin – yeni strukturun formalaşma mənbəyidir” (2, s. 271).

Tamamlıq cümlədə mübtədə ilə xəbərin arasında yerləşir və xəbər zonasına daxildir. Qeyd olunan məkanda onların yerinin sabitliyi fərqlidir. Bu bərdə Ə.Cavadov yazır: “Vasitəli tamamlıqların forması onların cümlədəki yerini təmin edir”. Daha doğrusu, vasitəli tamamlığın forması onun cümlənin müxtəlif yerlərində işlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun əksinə, vasitəli tamamlığın yeri sabitdir, onun yeri cümlədəki başqa sözlərin sırasına görə müəyyənləşir. Vasitəsiz tamamlığın yeri, onu mübtədadan fərqləndirməyə imkan verir.

Nəticə. İstər vasitəli, istər vasitəsiz tamamlıqlar xəbərə aid olduğu üçün xəbərdən əvvəl gəlir və misallara müraciət edək:

1. Əgər cümlə üç üzvdən (mübtədə, tamamlıq və xəbər) ibarətdirsə, tamamlıq bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəl yerləşir:

“Heydəre **onu** bağrına basdı” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Din yolunda **döyüşə** hazırlayırdı”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”). Bu strukturlu cümlələrdə tamamlığın yeri sabitdir.

Bu tipli cümlələr digər üzvlərlə genişləndirilərsə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir, o, xəbərdən əvvəl – yəni onun yanında gəlir.

1. “Qala təslim olmaq istədiyi gün bürclərdə uzaqdan **toz qalxdığını** gördülər” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Yetirib yerdən bir ovuc **yovşan** qopardı”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Mütəasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998, s.123.
2. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild, Bakı: Elm, 2003, 271 s.
3. Hemingway E. For whom the Bell Tolls, p. 54; 236; 267.
4. Musayev O.İ. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007, s. 94
5. Nuriyeva S.T. Cerund, Bakı, 2011, s. 62.
6. Seymour G. At close Quarters. Diamond Books, 1987, 767 p., p. 398.

Açar sözlər: İngilis dili, sadə cümlə, söz sırası, mürəkkəb cümlə, Azərbaycan dili, inkişaf

Key words: English, simple sentences, word order, complex sentences, Azerbaijani language, development

Ключевые слова: английский язык, простые предложения, порядок слов, сложные предложения, азербайджанский язык, развитие

Lexical-semantic characteristics of words in simple sentences in modern english and Azerbaijan languages

Summary

The second part of a simple two-part short sentence is news; he is a predicate. The predicate provides some new information. News has two forms of expression, verbs and nouns. The noun news was, were, was, is expressed by means of auxiliary means (as well as through other auxiliary verbs).

The auxiliary units we have mentioned also give predicatives to names; The data load is also related to the news zone created by the om. According to the English word order, the message always comes after the clause.

Лексико-семантическая характеристика слов в простых предложениях в современном английском и Азербайджанском языках

Резюме

Вторая часть простого короткого предложения, состоящего из двух частей, — новость; он предикат. Предикат предоставляет некоторую новую информацию. Новости имеют две формы выражения: глаголы и существительные.

Существительное news was, were, was выражается с помощью вспомогательных средств (как и с помощью других вспомогательных глаголов). Упомянутые нами вспомогательные единицы также дают предикаты именам; Загрузка данных также связана с новостной зоной, созданной om.

Rəyçi: dosent Rəfiq Cəfərov

Allahverdiyeva Nuranə Elçin qızı¹⁰
XOCAVƏND RAYONU TOPONİMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ
NOMENKLATUR TERMINLƏR

Hər hansı elm, təhsil və sənət sahəsində işlənən əsas termin və anlayışların məcmusu, siyahısı *nomenklatura* adlanır. Nomenklatur terminlər coğrafi obyektlərin adlarının yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir və əsas yer tutur. Bu terminlər yer adlarının yaranmasında iştirak edirsə, bu proses Azərbaycan dilinin qrammatik qaydaları əsasında reallaşır. Deməli, *nomenklatur terminlər* toponimlərin yaranmasında iştirak edən sözlərdir.

E.M.Murzayev “Oçerki toponimiki” əsərində vurğulayır ki, terminlər toponimika elminin əsasını təşkil edir, bu vahidlər sintaktik yolla yaranan yer adlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu vahidlər təkliddə toponim hesab olunmur, onlara təyin olunan hissə əlavə edildikdə toponimik vahidə çevrilmiş olur. Buna görə də nomenklatur terminlər və ya coğrafi terminlər toponimlərin yaranmasında əsas yer tutur [14, səh. 13].

Azərbaycan dili nomenklatur terminlərin toponimlərin yaranmasında iştirak etməyinə əlverişli imkan yaratması baxımından zəngin bir dildir.

Azərbaycan toponimiyasındakı toponimik terminləri aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür:

- Yaşayış məntəqələrinə aid toponimik terminlər;
- Relyef formalarına aid toponimik terminlər;
- Hidronimlərə aid toponimik terminlər;
- Ölkənin tarixi keçmişi ilə bağlı olan toponimik terminlər;
- Mövqe bildirən və təbii sərvətləri əks etdirən toponimik terminlər;
- Spesifik toponimik terminlər;
- Din və mövhumatla əlaqədar olaraq yaranmış toponimik terminlər [10, səh. 169].

Tədqiqat apardığımız Xocavənd rayonu ərazisində yaşayış məntəqələrinə aid toponimik terminlərə *şəhər, kənd, qəsəbə, oba, binə, qışlaq* və s. sözləri nümunə göstərmək olar.

Rayon ərazisində **kənd** terminin iştirakı ilə yaranan *Ağkənd, Dərəkənd, Qarakənd, Kəndxurd, Quzumkənd, Ağcakənd, Yenikənd, Mirikənd* yaşayış məntəqələrinin adları aiddir.

Əhalisinin çoxu iqtisadi, sənaye, sosial, tarixi, mədəni, turizm obyektlərində, dövlət idarəetmə orqanlarında işləyən, şəhərə nisbətən kiçik inzibati ərazi vahidi adlanan **qəsəbə** yaşayış məntəqəsi adlı terminlə rayon ərazisində iki yaşayış məntəqəsinin adı qeydə alınmışdır: *Hadrut, Qırmızı Bazar qəsəbələri*.

Oba termini vasitəsilə yaranan yaşayış məntəqəsi olan *Xanoba* kəndinin adında bu söz “*köçərilərin müvəqqəti məskən saldığı yer*” mənasında işlənmişdir. Bu yaşayış məntəqəsi Qarabağ xanlarına məxsus məntəqələrdən biri olmuşdur [5, səh. 239]. Bu terminin köməyi ilə yaranan bəzi yaşayış məntəqələrinin adlarında söz “*qışlaqda mal-qara saxlanılan yer*” mənasında da qeydə alınmışdır.

Binə coğrafi termini rayon ərazisində *Binəkənd*in adında qeydə alınmışdır. Bu söz toponimiyada həm ayrılıqda, həm də topokomponent kimi geniş yayılaraq “*kənddən kənardə təsərrüfat məqsədilə yaradılan yer, yurd*”, müvəqqəti yaşayış yerləri böyüyüb yaşayış məntəqəsinə çevrildikdə isə “*daimi yaşayış yeri*” mənasında işlənir [5, səh. 98].

Azərbaycan toponimiyasında relyef formalarına aid terminlər üstünlük təşkil edir. Bu terminlər də 3 qrupda sistemləşir:

- a) *müsbət relyef formalarına aid terminlər*
- b) *mənfi relyef formalarına aid terminlər*
- c) *düzənlik terminləri*

Hazırda dilimizdə **dağ** şəklində işlənən müsbət relyef formalı coğrafi termin Xocavənd rayonu ərazisindəki bir çox oronimlərin yaranmasında fəal şəkildə iştirak etmişdir.

Toponimik ədəbiyyatlarda *Ərgünəş* şəklində təqdim olunan **Argünəş** oronimiyaxınlığındakı dağlardan hündür olmasına və günəş şüası ilk dəfə həmin dağın zirvəsinə düşməsinə görə belə adlandırılmışdır [5, səh. 46].

Xocavənd rayonunda Qarabağ silsiləsinin cənub hissəsində coğrafi obyektlərdən biri də **Ziyarət dağı** adlanır. Azərbaycan dilində də bu söz “*hörmət əlaməti olaraq birini görməyə gəlmə*” mənasında izah edilir. Bu mənə dağın adı üçün səciyyəvi ola bilər. Buna görə də toponim “*ziyarət*”, “*sitayış edilən yer*” kimi mənalandırmaq mümkündür.

Xocavənd rayonu ərazisində Əmiranlar kəndinin şimalında yerləşən **Kaftarlı dağı**nın yerləşdiyi ərazi əvvəllər sıx meşəlikdən ibarət olduğuna görə burada yırtıcı çöl heyvanı kaftara çox təsadüf edilirdi və bu səbəbdən də dağın adı belə adlandırılmışdır.

Azərbaycanın Qarabağ dağ silsiləsində yerləşən ən yüksək zirvələrdən biri də **Böyük Kirs dağı**dır. Dağın adındakı böyük sözü bu dağı Qarabağ silsiləsindəki *Kiçik Kirs dağı*ndan fərqləndirmək üçün verilmişdir - hündürlüyü 2725 m olan Böyük Kirs dağı Kiçik Kirs dağından 379 m hündürlükdədir [11, səh. 140].

Kirs sözü Daşkəsən dialektində “*küləyin çökək yerə topladığı qar*”, Zaqatala dialektində isə “*xörək adı*” kimi işlənərkəndir. Qarabağ ərazisi dialektlərində bu söz “*uca dağ*” mənasını da verir [1, səh. 282].

Bundan başqa rayon ərazisində dağ termininin iştirakı ilə yaranan *Bəylik dağı, Bəytəpə dağı, Böyük Oxlu və Kiçik Oxlu dağı, Daşlı dağı, Xaçmaz dağı, Xışqalası dağı, Quşçular dağı* oronimlərinə də rast gəlmək mümkündür.

¹⁰ BAAU-nun dissertanti

Qaya dağların müəyyən hissəsində daş süxurları olan çətin keçilən yer mənasında işlənən coğrafi terminlərdən biridir. Bu terminə Xocavənd rayonu ərazisində olan bir sıra oronimlərdə rast gəlmək mümkündür. **Ballı qaya, İt uçan qaya, Kəmər qaya, Qara qaya, Sarı qaya, Uluqaya** müsbət relyef formalarının adları qaya coğrafi termininin iştirakı ilə formalaşmışdır.

Yal hündür bir yerin təpəsinə, yoxuşun başına deyilir. **Çuxuryal, Edilli yalı, Xırman yalı, Kuhul yalı, Mənsur yalı, Murğuzlu yalı, Tuğ yalı** oronimləri rayon ərazisində yal komponenti ilə yaranan yer adlarıdır.

Müsbət relyef forması olan **təpə** termini ətəyi ilə zirvəsi arasında hündürlüyü 200 metrədən artıq olmayan yüksəklikdir. Tədqiqatını apardığımız rayonun ərazisində **Adsız təpə, Alı təpəsi, Canavartəpə, Daşlı təpə, Daşlıq təpə, Göy təpə, İlanlı təpə, Maraltəpə, Tək təpə** oronimləri qeydə alınmışdır.

Mənfi relyef formalı coğrafi terminlərə *çökək, çuxur, dərə, çala, qobu* və s. aiddir.

Dərə oronimiyada relyefin mənfi formalarından biridir. **Çaqqalı dərə, Dəhnə dərəsi, Dəmirçi dərəsi, Dəyirman dərəsi, Göllü dərə, Hatut dərəsi, Xan hüseyin dərəsi, Qaranlıq dərə, Qələm dərəsi, Qırğın dərə, Qızıldərə, Qurd dərəsi, Pambıqlı dərə, Pişikli dərəsi, Yorgən dərəsi, Üzərlik dərə** bu coğrafi adın köməyi ilə yaranan yer adlarıdır.

Qobu sözü monqol mənşəli olan coğrafi terminlərdən biridir. Sel və çay sularının uzun müddət axması və ya zəlzələ nəticəsində əmələ gələn çuxur, çuxur yer, uzun dərə mənasında işlənən bu terminin köməyi ilə Xocavənd rayonu ərazisində bir sıra oronimlərə rast gəlinir. **Ağ qobu, Çaqqal qobusu, Quru qobu** Xocavənd ərazisində mövcud olan oronimlərdəndir ki, qobu termini vasitəsilə yaranmışdır.

Düz termini enişi, yoxuşu, çuxuru, təpəsi olmayan, hamar yerdir. Bu söz Xocavənd rayonunda coğrafi adların tərkibində həm termin kimi (*Alxan düzü, Ağyoxuş düzü, Anabat düzü, Çəkət düzü, Haramı düzü, Qarqar düzü, Qızaran düzü, Enli düz, Ergi düzü*), həm də tərkib hissə kimi (*Arpadüzü kəndi*) işlənir.

Ölkənin tarixi keçmişi ilə bağlı olan toponimik terminlərə peşə, ləqəb, titul və vəzifə adları daxildir ki, bunlar da toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu silsilədən olan terminlərə *ağa, alp, baba, bəy//bəy, xan, dəli, məlik, keşiş, molla, seyid, mir, hacı, vəli, azat, soltar//sultan, əmir* daxildir. Bunların bir qismi Xocavənd ərazisindəki toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edib.

Bəy//bəy termini toponimiyada çox zaman tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan, zəngin, irəli gələn şəxs, bu zümrəyə mənsub adamların adına əlavə edilən şəxslərin adı ilə yaradılan yer adlarında işlənmişdir. Rayon ərazisində belə adlara – **Bəylik bağı, Bəylik dağı, Bəylik qışlağı, Bəytəpə dağı** oronimlərində rast gəlinir. Bu toponimlərdə bəy sözü titul mənasında işlənir və *“bəyə məxsus yer”* kimi mənada işlənir.

Əmir ərəb mənşəli söz olub mənası *“hökmdar”, “padşah”* deməkdir. Rayonda mövcud olan yaşayış məntəqəsi **Əmiranlar** kəndinin adını bəzi mənbələrdə Əmirallar [11, səh. 198] formasında görürük. Əsl yazılış forması *Əmiralılar* şəklində olmalıdır. Kəndin adını *əmiralı* nəslinə mənsub olan ailələr saldıqı üçün belə adlandırılmışdır [5, səh. 182]. *“Əmiralılar nəslinə mənsub olanlar”* mənasını verən bu toponim etnotoponimdir.

Hacı Məkkəni ziyarət edən şəxsə verilən ləqəbdir və şəxs, nəsil, tayfa adı vasitəsilə toponimiyaya daxil olmuşdur. **Hacı Əlikərəm yatağı, Hacıkərim kəhrizi, Hacı bağı** mikrotoponimləri bu termin vasitəsilə yaranmış yer adlarıdır.

Mir termininə insan adlarının tərkibində yer adlarında rast gəlinir. Bu söz bəzi sözlərin və adların əvvəlinə artırılaraq onların seyid nəslindən olduğunu göstərir. **Mirikənd** kəndinin adı bu yolla yaranan toponimlərdəndir.

Molla ərəbcə *“alim”, “dini təbliğ edən şəxs”* mənasında işlənir və dini titul kimi toponimlərin yaranmasında iştirak edir. **Molla dərəsi, Molla Nəsrəddin** yolu belə mikrotoponimlərdəndir.

Yer adlarının yaranmasında mövqe və cəhət bildirənbir sıra terminlər iştirak edir. Mövqe bildirən toponimik terminlərə - *quzey, güney, qiblə, namazgah, yanı, aralıq, yuxarı, aşağı* sözlərini nümunə göstərə bilərik. Xocavənd rayonu ərazisində bu terminlərin köməyi ilə yaranan bəzi toponimlərə nəzər salaq.

Aşağı bulaq Tuğ kəndində mövcud olan hidronimlərdən biridir. Rayon ərazisində *Yuxarı bulaq* və *Orta bulaq* da olduğuna görə onlardan aşağı ərazidə yerləşən bulağın bu şəkildə adlandırıldığı düşünürük.

Xocavənd rayonunun 1923-cü ilədək adı **Aşağı Qaranlıq** olmuşdur. Tarixən Qaranlıq şəklində işlənən söz sonralar səs tərkibinin dəyişməsi ilə Qaranlıq formasında işlənmişdir. Yaşayış məntəqəsinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olaraq toponim belə adlandırılmışdır. Məntəqə adını həmin ərazidə yerləşən Qaranlıq dağından almışdır.

Güney//günoy//günay//günavar formalarında olan bu coğrafi termin *cənub* mənasını verir. *“Gün düşən yer”, “gün tutan yer”, “günəşli yer”* mənasını verən [2, səh. 313] bu sözə **Güneyxırman, Güneyçartar** kəndlərinin adlarında rast gəlinir.

Quzey//quzoy//quz//qızo şəklində olan bu söz *şimal* mənasını verir. **Quzeyxırman, Quzeyçartar** kəndlərinin adlarında rast gəlinən bu söz *“günəş görməyən yer”, “həmişə kölgəli yer”* [3, səh. 228] mənasında işlənmişdir.

Yuxarı bulaq Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən hidronimdir. Digər hidronimlərdən fərqləndirmək üçün coğrafi yerləşməsinə görə bu şəkildə adlandırılmışdır.

Yuxarı qışlaq Xocavənd rayonu ərazisində tərkibində “yuxarı” sözü işlənən coğrafi obyektlərdən biri də Yuxarı qışlaq obyektidir. Heyvandarlıqla əlaqədar olaraq ailələr yaşayış məskəni bir qədər yüksəklikdə qışlaq ərazidə saldığına görə toponim belə ad verilmişdir.

Spesifik toponimik terminlər xarici görünüşü ilə bağlı terminlərdir ki, rayon ərazisində mövcud olan bir çox

toponimlərin yaranmasında iştirak edir. Bu terminlərə *ağ, boz, qara, qırmızı, göy, sarı, dəhnə, bağırsağ, şah* spesifik sözləri aiddir.

Ağ sözü toponimlərin tərkibində rəng, içməyə yararlı, böyük, təmizlik mənalarda işlənir. **Ağ ciğir, Ağ qobu, Ağ yoxuş, Ağbulaq kəndi, Ağburun kəndi, Ağdam kəndi, Ağdaş, Ağkənd** kəndi toponimlərinin yaranmasında iştirak edib.

Xocavənd rayonu ərazisində bu sözün köməyi ilə yaranan toponimlərdən bir neçəsinə nəzər salaıq.

Ağkənd toponimi *ağ* və *kənd* sözlərindən ibarət olub tərkibindəki *ağ* sözü rəng mənasında deyil, "*uca*", "*yüksək*", "*keyfiyyətli*" mənalarda işləndiyini də görürük.

Ağbulaq kəndinin də adı göründüyü kimi, *ağ* və *bulaq* komponentlərindən ibarətdir və buradakı *ağ* sözünü "*yeraltı suların yer üzünə çıxdığı çeşmə*" kimi mənalandırmaq mümkündür.

Yer adlarının yaranmasında əsas qaynaq rolunu oynayan vahidlərdən bir də **qara** sözüdür ki, Azərbaycan onomastik sistemində geniş yayılmışdır və onun bir çox məna çalarlarından – *hündür, böyük, geniş, aşağı, rəng, qorxulu* istifadə olunmuşdur. Ərazidə **Qaradağlı, Qaradərə, Qaradolaq məzrəsi, Qarakənd, Qara qaya, Qaratəpə, Qarazəmi** toponimlərinin yaranmasında bu sözdən istifadə olunmuş və müxtəlif mənalarda işlənmişdir.

Qara qaya toponimində *qara* sözünün rəng mənasını ifadə etməsinin səbəbi qayanı təşkil edən süxurların tünd rəngdə olmasıdır.

Qarabulaq toponimində *qara* sözü su ilə bağlı sözlərlə birləşib toponimlər yaratdıqda burada suyun rəngi nəzərə alınır, həmçinin belə su bir sıra xəstəliklərə səbəb ola biləcəyinə görə "*pis su*" mənasında başa düşülür.

Sarı sözü suyun, süxurun, dağın, zirvənin rəngi məna çalarlarında işlənir və Xocavənd rayonu ərazisində qeydə alınan **Sarı qaya** oronimi buna nümunədir. "*Sarı rəngə çalan qaya*" mənasında olan bu toponimə Daşkəsən, Gədəbəy, Füzuli, Kəlbəcər, Laçın, Qazax, Qubadlı, Şuşa ərazilərində də rast gəlinir.

Göy sözü toponimlərin tərkibində rəng və yaşillıq mənalərini bildirir. **Göy təpə** orfoqrafik obyektində müxtəlif tarixi dövrlərə aid maddi-mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir.

Qırmızı sözü obyektin rəngi ilə əlaqəli yaranan toponimlərdə işlənir. **Qırmızibazar** toponimində bu sözün işlənməsi ictimai quruluşla əlaqədardır. Yerli məlumatlara görə, 1924-cü ildə ilk dəfə burada 1 May Həmrəylik günü keçirilmiş və həmin vaxtdan da bu yer *Qırmızı Bazar* adlanmışdır [6, səh. 55]. **Qırmızı məbəd** toponimində isə söz rəng mənasını ifadə edir.

Şah sözü toponimiyada "*yüksəklik*", "*böyüklük*", "*şaha məxsus*" mənasında işlədilir. **Şah yolu, Şahyeri** kəndi toponimlərində də bu söz eyni mənada işlənmişdir.

Rayon ərazisində qeydə olunan **Bağırsağ meşəsi, Dəhnə dərəsi, Boz bazi** coğrafi obyektlərinin adları da spesifik terminlərin köməyi ilə yaranmışdır.

Pir, ziyarət terminləri din və mövhumatla əlaqədar olaraq yaranmış toponimik terminlərdəndir. **Pirəhməd tapı, Pir, Pirağ bulaq, Ziyarət dağı** bu terminlər vasitəsilə yaranan toponimlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. Ankara. 1999. 374 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, "Şərqi-Qərb", 2006. 791 səh.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, "Şərqi-Qərb", 2006. 671 səh.
4. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Bibliografiya. Bakı, "Zərdabi-Nəşr", 2016. 646 səh.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, "Şərqi-Qərb", 2007. 427 səh.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı, "Şərqi-Qərb", 2007. 304 səh.
7. Cavad Heyət. Türk dillərində rənglərin yeri. Bakı, "Təhsil", 2011. 354 səh.
8. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, "Altun Kitab", 2015. 287 səh.
9. Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası. Bakı, "Nurlan", 1999. 278 səh.
10. Məmmədov N.G. Toponimika. Bakı, "Bakı Dövlət Universiteti", 2007. 408 səh.
11. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı, "Zərdabi LTD", 2009. 543 səh.
12. Tarix terminləri lüğəti. Bakı, "Altun Kitab", 2006. 336 səh.
13. Medway D., Warnaby G. What's in a Name? Place Branding and Toponymic Commodification. Environment and Planning A: Economy and Space, 46. 2014, 153-167.
14. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. Москва, "Мысль", 1974. ст. 382

Açar sözlər: *Xocavənd rayonu, termin, nomenklatura, toponimlər*

Keywords: *Khojavand region, term, nomenclature, toponyms*

Ключевые слова: *Ходжавендский район, термин, номенклатура, топонимы*

Summary

NOMENCLATURE TERMS IN THE CONTEXT OF TOPONYMES OF KHOJAVAND DISTRICT

Also related to geographical terms in the field of modern linguistics and geographical sciences a lot of research has been done. Geographical terms are more linguistic than linguistics aspect, and geographers tried to analyze it in a geographical direction. All-Turkic languages of the phonetic composition and etymological analysis of geographical terms it is interesting for the onomastics of related languages to be compared with gives facts. Geographical terms are not just words, they have great meanings behind them and when comparing these meanings with the materials of related languages it becomes possible to discover many undiscovered linguistic facts. Detected language facts are very necessary for Turkological onomastics. Until now a number of ancient Turkic toponyms in Azerbaijani onomastics geographical terms have been discovered. The interesting aspect of toponyms is that they some of the geographic names that form independent lexical meaning in our language although it is used as a possessive word and serves to

create new toponyms, after that the same geographical object in order to realize the name to it again type indicator is added. For example, Aghkand village, Derakand village and etc.

Резюме

НОМЕНКЛАТУРНЫЕ ТЕРМИНЫ В КОНТЕКСТЕ ТОПОНИМОВ ХОДЖАВЕНДСКОГО РАЙОНА

Также относительно географических терминов в области современной лингвистики и географических наук было проведено немало исследований. Географические термины имеют более лингвистический, чем лингвистический аспект, и географы пытались анализировать их в географическом направлении. Общeturkские языки фонетического состава и этимологического анализа географических терминов интересны для сравнения ономастики родственных языков с фактами. Географические термины — это не просто слова, за ними стоят огромные значения, и при сравнении этих значений с материалами родственных языков становится возможным обнаружить множество неоткрытых лингвистических фактов. Выявленные языковые факты весьма необходимы для тюркологической ономастики. К настоящему времени обнаружен ряд древнетюркских топонимов в географических терминах азербайджанской ономастики. Интересная сторона топонимов состоит в том, что они являются одними из географических названий, образующих в нашем языке самостоятельное лексическое значение, хотя оно употребляется как притяжательное слово и служит для создания новых топонимов, вслед за тем же географическим объектом с целью реализации названия к нему. снова добавлен индикатор типа. Например, село Агканд, село Дераканд и т.д.

RƏYÇİ: prof. Ə.Ş.Tahirzadə

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ SEMANTİKASINA DAİR

Dilin yaranması, öyrənilməsi, mahiyyəti dilçiləri və filosofları həmişə düşündürmüşdür. Qədim yunanlar insanı öz həmcinsləri ilə ünsiyyətə girən sosial varlıq kimi başa düşürdülər. Fəlsəfə və təbiət elmlərinin inkişaf etməsi ilə dilin yaranması ilə bağlı çoxlu dəyərli fikirlər meydana gəlmişdir. Hər bir danışq dilinə sahib olan canlının beynində, yaddaşında olan sözlər toplusu vardır və insan həmin sözləri cümləyə çevirərək ünsiyyətə girir.

Dilin ünsiyyət vasitəsi olması üçün mütləq cümlə olmalıdır. Çünki ünsiyyət yaratmaq üçün mütləq cümlə qurmaq lazım gəlir. Odur ki, dilçilər qədim zamanlardan başlayaraq cümləyə tərif verməyə çalışmışlar. Doğrudur deyə bilmərik ki, cümləyə tam tərif verilmişdir. Amma ümumi qəbul olunan təriflər mövcuddur. Məsələn, O.Musayev cümləyə belə tərif verir: “Bitmiş bir fikir ifadə edən bir və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir” (1, s. 354). F.Y.Veysəlli isə cümlənin tərifini izah edərkən intonasiyanın da rolu olduğunu vurğulayır. O yazır: “Cümlə elə bir strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz yeri vardır” (2, s. 226). Araşdırmalar göstərir ki, konkret dildən asılı olmayaraq cümlənin tərfi ən azı aşağıdakı cümlələri özündə əks etdirməlidir:

- cümlənin nisbətən bitmiş fikir ifadə etməsi;
- cümlənin müəyyən sintaktik quruluşa malik olması;
- cümlənin xüsusi intonasiyaya malik olması;
- cümlənin modallıq ifadə etməsi.

O.Musayev bu cəhətləri ümumiləşdirərək cümlənin tərfini daha da dəqiqləşdirir:

“Müəyyən qrammatik quruluşa və intonasiyaya malik olan, modallıq bildirən nisbətən bitmiş fikir ifadə edən nitq vahidinə cümlə deyilir” (1, s. 355).

Məlumdur ki, cümlə ünsiyyət prosesində işlədilir və onun yaranmasına xidmət edir. Ünsiyyətin mürəkkəb hadisə olması isə danılmazdır. Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif şəkildə və fərqli həcmdə cümlələr qururlar. Ünsiyyət prosesində işlədilən cümlələr danışanın fikrini ifadə etmək məqsədilə işlədilir və qrammatik quruluşuna görə də fərqli olur. Odur ki, bu keyfiyyətlərinə görə cümlə adətən ünsiyyətdəki məqsədinə və malik olduğu quruluşa görə təsnif edilir. O.Musayev ünsiyyətdəki məqsədinə görə cümləni belə qruplaşdırır:

1. Nəqli cümlə;
2. Sual cümləsi;
3. Əmr cümləsi;
4. Nida cümləsi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi konkret dildən asılı olmayaraq cümlə ünsiyyətin əsas vasitəsidir. Müasir ingilis dilində cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür: 1. Sadə cümlə; 2.mürəkkəb cümlə.

Sadə bir fikir ifadə edən cümləyə sadə cümlə deyilir. Məsələn, She opened the window.

Sadə cümlələr iki qarımqrupa bölünür: 1. Sadə müxtəsər cümlə; 2. Sadə geniş cümlə. Məsələn, She is a doctor (1).

They return here in autumn (2).

Qeyd etməliyik ki, cümlənin semantik təhlili çox maraqlıdır. F.Veysəlli cümlə semantikasının birbaşa formal semantika ilə bağlı olduğunu iddia edir (2, s. 264). O qeyd edir ki, formal semantika, eyni zamanda model nəzəriyyəsi, gerçəklik şərtlərini açan, referensial, məntiqi və ya mümkün hallar semantikasi da adlandırılabilir.

Cümlə tərkibinə görə iki mərhələdə təhlil oluna bilər: 1. Təbii dil ifadələri xüsusi formal dilə tərcümə olunur, əsasən predikat məntiqinin bir variantı kimi. Mürəkkəb ifadənin tərcüməsi cümlənin komponentlərinin tərcüməsindən ibarət olur. 2. Tərcümələr, yəni ekvivalent götürülən məntiqi formullar model nəzəriyyəsi semantikasi formasında kompozisional şərh əldə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci mərhələ daha vacib hesab olunur, çünki burada məna təhlil olunur. Təhlil olunan məna təbii dil cümlələrinin semantik strukturunu açıb göstərir. İkinci mərhələdə götürülən formal dillər riyazi dəqiqliklə kompozisional təhlil olunur. Ona görə də adətən ikinci mərhələ vacib hesab olunmur. F.Veysəlli istinadən deyə bilərik ki, bəzən hər iki mərhələ birləşdirilir. F.Veysəlli yazır: “Semantika dilin böyük hissəsinin təhlilini verməkdə acizdir. Ona görə də formal semantikada fraqmentlə məhdudlaşırırlar, kompozisional qaydalar məhdud miqdarda leksem və sintaksis qaydalarına əsaslanır” (2, s. 269).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dilçilər, o cümlədən də C.Braun və C.Yül iddia edir ki, dilin qrammatik təsvirində sistem-cümlələrindən istifadə etmək daha münasibdir. Onların iddiasına görə hər iki terminin işlədilməsində iki yanaşma mövcuddur. Hər iki dilçi dilin tədqiqində açıq cümlə təsvirlərindən istifadə olunmasını dəstəkləyir. Bu məqsədlə qrammatist məlumatın, yəni cümləni təşkil edən elementlərin xüsusi vacib nöqtəsinə diqqətini cəlb etməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, məlumatın təqdim olunduğu cümlələr bitkin, eyni zamanda yığcam olsun. Cümləni istifadə edən şəxs işlətdiyi cümlələrdə nəinki mental prosesləri ehtiva edən məlumatdan istifadə edəcək, həmin cümlələr fiziki və sosial kontekstləri də özündə əks etdirəcəkdir. Bütün bu yanaşmanın hər birində məlumat, qaydalar, proseslər və kontekstlər hər iki yanaşmanı özündə əks etdirə bilər (3, s. 74).

Hazırda bizim məqsədimiz məlumatın tək cümlədə (single sentence) işlədilməsidir. Xüsusilə də dilin xüsusi quruluşunu təsvir edən tək cümlələr qrupunda. Bu proses demək olar ki, həmişə iksplisit təsvir olunmur. Bunu Qazdar belə təsvir edir: “Mən güman edirəm ki, ... cümlələrin yaratdığı bu cür qrammatik birlik dilçilik tədqiqatı

¹¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dillər Universiteti

üçün legitim məlumat qrupu yaradır və burada bir-biri ilə bağlılığı olan və müəyyən intuitiv qaydalar ifadə edən cümlələrdən söhbət gedir” (4, s. 11).

Nitq zamanı işlədilər məlumat yazılı mətnlərdə də işlədilər bilər. Bu eyni zamanda tək cümlələrin formasında da görünür. Tək cümlənin, yaxud dil materialının bu cür təsviri performans-məlumat (performans data) kimi də təsvir olunur. Bu tərkibli cümlələrdə N.Xomskinin dili təsvir etdiyi kimi tərəddüdlər, xətalər və digər qeyri-standard formalar da əks olunur. N.Xomski qeyd etmişdir ki, cümlənin bu cür təsviri dilin qrammatik forması kimi təsvir olunmamalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi cümlədə əks olunan məlumata iki yanaşma zəruri olaraq bir-birindən fərqlənir. Nitqi işlədən fərd danışığında geniş cümlə parçalarından istifadə edir. Məsələn, o düşünür ki, onun məlumatı cümlənin qrammatik düzəlməsini görə sıralanıb ya yox. Yaxud da orada əks olunan məlumat lazım olan qrammatik qaydanı əks etdirir ya yox. Təbii ki, cümlə istifadəçisi gündəlik həyatda rastlaşdığı danışığından kənara çıxmır. Onun nitqində işlətdiyi cümlələr adi danışıda işlədilər cümlələrdir və bu hal məlumatı qəbul edən tərəfindən qəbul olunur. Cümlə vasitəsilə məlumatın ötürülməsinə digər bir yanaşma Sampson tərəfindən irəli sürülür. Buna onun generativ qrammatikaya aid ilkin işlərində rast gəlinir. Onun qeydlərində cümlə-qrammatikası üçün məlumatın necə əks olunması yazılır. N.Xomski isə bu yanaşmanın məhdudluğunu iddia edir. O yazır: “Dilin öyrənilməsinin semantik və statistik əhəmiyyətinə və ona qarşı olan marağa baxmayaraq, qrammatik nitqin xarakterini və yaxud problemin müəyyən edilməsinin birbaşa anlama yolu mövcud deyil” (5, s. 17).

Yaradılmış cümlənin son versiyasına əsas yanaşma o zaman meydana çıxır ki, nəticə kimi ortaya çıxan cümlələr linqvistik öz-özünü təhlil etməyə qarşı sınaqdan keçirilərkən aşkar olunsun. Bu o anlama aparıb çıxarır ki, dilçinin istifadə etdiyi məlumat şəxsi təhlilin nəticəsi olsun. Sampsonun iddia etdiyi kimi problemin mənbəyi onda aşkar olunur ki, fərdi təhlil sınaqdan keçirilmir və bunu hər bir kəs istədiyi kimi istifadə edə bilər. Bu məhdud yanaşmadan belə fərziyyə ortaya çıxır ki, kommunikativ kontekstdə süni yaradılan cümlələr işlədilər və fikir buna yönəldilir. Bu metodu C.Layons kontekstləşdirilmiş, qaydaya salınmış, standartlaşdırılmış cümlələr kimi təsvir edir.

Sintaksisin tədqiqat obyektlərindən biri olan söz birləşməsi ilə əlaqədar mövcud olan problem söz birləşməsinin bir vahid olaraq hüdudlaşdırılması məsələsidir. Digər sözlə, biz nəyi, hansı tərkibə malik olan birləşmələri söz birləşməsi adlandırmalıyıq?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə dilçilərin fikri müxtəlifdir. Əksər rus dilçiləri, məsələn, V.V.Vinoqradov, V.N.Yartseva və başqaları belə hesab edirlər ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi adlanmalıdır. Bu dilçilərə görə ancaq ən azı iki əsas nitq hissəsinin birləşməsindən ibarət olan tərkiblər söz birləşməsi adlandırılır.

Digər qrup dilçilər, xüsusən qərb dilçiləri sözlərin hər cür birləşməsini söz birləşməsi adlandırlar. N.Burlakovanın dediyi kimi, qərb dilçiləri *wise men* söz birləşməsi ilə *to the lighthouse* birləşməsi arasında heç bir fərq görmürlər. Baxmayaraq ki, *wise men* iki əsas nitq hissəsinin (*sifat+isim*) birləşməsindən, *to the lighthouse* isə bir əsas (*isim*) və iki köməkçi nitq hissəsindən (*sözünü və müəyyənlik artikli*) ibarətdir, qərb dilçiləri onların hər ikisini eyni olaraq söz birləşməsi adlandırlar.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, nəinki qərb alimləri, hətta bəzi rus dilçiləri də belə hesab edirlər ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi adlandırılmalıdır. Məsələn, rus dilçilərindən olan B.İlyiş bu barədə belə yazır: “*We will term phrase every combination of two or more words which is a grammatical unit but is not an analytical form of some word (as, for instance, the perfect forms of verbs). The constituent elements of a phrase may belong to any part of speech. For instance, they may both be nouns, or one of them may be an adjective and the other a noun, or again one of them may be a verb and the other a noun, or one may be a preposition and the other a noun; or there may be three of them, one being a preposition, the other a noun, and the third a preposition, etc.*”

We thus adopt the widest possible definition of a phrase and we do not limit this notion by stipulating that a phrase must contain at least two notional words, as is done in a number of linguistic treatises” (6, s. 177).

Onu da qeyd etmək ki, B.İlyişin məsələyə bu cür yanaşmasının, yəni *sözünü+isim* tərkibli birləşmələri də söz birləşməsi hesab etməsinin səbəbini izah edərkən yazır ki, əgər belə olmasa, yəni *sözünü+isim* ibarət olan birləşmələr söz birləşməsi hesab edilməyə, o halda onlar, yəni *sözünü + isim* tərkibləri tədqiqatdan kənarda qalar (7, s. 177).

Biz belə hesab edirik ki, söz birləşməsinin meyarı haqqında rus dilçiliyində vətəndaşlıq hüququ qazanmış mülahizə daha elmi və daha inandırıcıdır. Məsələ burasındadır ki, köməkçi nitq hissəsi (*yaxud hissələri*) + əsas nitq hissəsindən ibarət olan birləşmələrdə (məsələn, *to school, the boy, under the tree, in the sky*) komponentlər müxtəlif səviyyəti olur; onlar bir sıra parametrlər üzrə (*leksik, qrammatik və fonetik*) bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Bir cəhəti də nəzərə alsaq ki, bəzi dilçilər (H.Suit, O.N.Sunik) köməkçi nitq hissələrini “boş söz” (*empty words*) adlandırlar, o zaman bir daha aydın olar ki, köməkçi nitq hissəsi + əsas nitq hissəsindən ibarət olan birləşmələrdə komponentlər həqiqətən də eyni səviyyəli, eyni hüquqlu ola bilməz. Buna görə də belə tərkiblərdən ibarət olan birləşmələri söz birləşməsi adlandırmamaq olmalıdır.

Söz birləşməsi ilə əlaqədar mövcud olan digər bir mübahisəli problem də bundan ibarətdir: predikativ əlaqə zəminində birləşən sözlər söz birləşməsidir, ya yox?

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər predikativ əlaqə zəminində birləşdikdə dərhal müəyyən bir fikir ifadə edir və intonasiyaya malik olur. Bunlar isə söz birləşməsinə deyil, cümləyə xas olan xüsusiyyətlərdir. Beləliklə, demək lazımdır ki, predikativ əlaqə zəminində söz birləşməsi yarana bilməz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997.
2. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Brown G. And Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
4. Gazdar C. Pragmatics. New York: Academic Press. United States of America, 1979.
5. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965.
6. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press. Great Britain, 1968.
7. Lyons J. Semantics. Cambridge University Press. Great Britain, 1977.

Açar sözlər: cümlə, sadə, mürəkkəb, semantika, quruluş, təsnifat

Key words: sentence, simple, compound, semantics, structure, classification

Ключевые слова: предложение, простое, сложное, семантика, структура, классификация

On the semantics of a sentence in modern english

Summary

The article investigates theories about the semantics of a sentence. It states that a sentence is a unit of speech whose grammatical structure conforms to the laws of the language; and it serves as the chief means of conveying a thought. Relying on various opinions of linguistics the author gives the classification of a sentence. The linguists such as N.Chomsky, G.Brown, G.Yule, J.Lyons and others have been analyzed comprehensively by the author. A lot of linguistics sources have been used in the article as well.

О семантике предложения в современном английском языке

Резюме

В статье исследуются теории о семантике предложения. В нем говорится, что предложение является единицей речи, чья грамматическая структура соответствует законам языка и это служит главным средством передачи мысли. Опираясь на различные мнения лингвистики, автор дает классификацию предложения. Лингвисты, такие как N.Chomsky, G.Brown, G.Yule, J.Lyons и другие всесторонне были проанализированы автором. Множество лингвистических источников также были использованы в данной статье.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Giriş. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dil insanların dinib demək, danışib söyləmək, anlayıb anlatmaq və anlaşımaq üçün əvəzədməz bir vasitədir. Dilin ən mühüm əlaməti danışmaq, yəni başqasına fikri anlatmaqdır.

İnsan ünsiyyətsiz yaşaya bilməz. İnsanlar arasında ünsiyyətin əsası əmək, ünsiyyətin ən güclü, ən kamil vasitəsi isə dildir.

Elmi texnikanın tərəqqisində ingilis dili böyük rol oynayır. Buradan aydın olur ki, dil fərdi hadisə deyil, məhz ictimai hadisədir və ictimai ünsiyyət tələbi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq dilin də xidmət dairəsi dəyişir. İndi ingilis dili ümumxalq dilinə çevrilib.

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” adlı əsərində yazır: “Məlum olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri istər genezis və istərsə də tipoloji quruluş baxımından müxtəlif dil qruplarına daxildir. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxil olub, analitik dil hesab edilir. Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olub, aqlyutinativ dil adlanır. Bu zəmində də, həmin dillər arasında ciddi fərqlər mövcuddur” (1, s. 19).

İngilis dilini öyrənən hər bir azərbaycanlı həmin fərqlər arasında meydana gələn çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Bu çətinliklərə üstün gəlmək üçün hər bir adam həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin qrammatikasını, leksikasını bilməli, çoxlu söz ehtiyatı ilə zənginləşməlidir. Dildə sözlər müxtəlif mənalarla bağlı olaraq müxtəlif şəkillərə düşür və eləcə də bir-biri ilə bağlanır, tərkiblər və cümlələr yaranır. İngilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə müxtəlif olduğu üçün onların hər birinə xas olan xüsusiyyətlər mövcuddur. Analitik quruluşlu ingilis dilinin əsas əlaməti sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiya və s. ilə, aqlyutinativ quruluşlu Azərbaycan dilində isə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr bir qayda olaraq, bir mənalı şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə edilir və həmin şəkilçilər sözlərin kökünə və ya əsasına artırılır.

Azərbaycan dilində sözlərin sırası nisbətən sərbəstdir, yəni cümlədə onların yerinin dəyişməsi, bir qayda olaraq, cümlənin mənasını dəyişmir, söylənilən fikrin müxtəlif məna çalarları alınır. Məsələn: Dünən ovçu ayı öldürdü. Ovçu ayını dünən öldürdü. Ayım ovçu dünən öldürdü.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası”nda qeyd edir ki “İngilis dilində sözlərin sırası eyni tipli, yəni nəqli cümlələrdə sabitdir - birinci yerdə mübtəda, ikinci yerdə xəbər, sonra tamamlıq, daha sonra isə zərflək gəlir. Məsələn: **The hunter killed a bear yesterday** cümləsində söz sırasını, yəni mübtəda ilə xəbərin yerini dəyişmək olmaz. İngilis və Azərbaycan dilinin səs sistemi də müxtəlifdir. Hər bir dildə səslər müxtəlif olduğu kimi, ayrı-ayrı dillərdəki oxşar səslər də tam eyniyyət təşkil etmir. İngilis dilində səslər həm kəmiyyət, həm də fizioloji və akustik cəhətdən Azərbaycan dilinin səs sistemindən çox fərqlənir. İngilis dilində 26 hərf və 44 səs olduğu halda, Azərbaycan dilində 32 hərf və 33 səs vardır. Azərbaycan dilində təkcə “k” hərfi iki cür tələffüz olunur. Məsələn: **kitab** və **kolkox** sözlərindəki kimi” (2, s. 12).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində bir hərf və hərf birləşməsi müxtəlif vəziyyətdə bir neçə səsi ifadə etdiyi kimi, eyni bir səs də müxtəlif hərfələrlə ifadə oluna bilər.

İngilis dilində Azərbaycan dilinə xas olmayan sait uzun və qısa tələffüzü ilə əlaqədar bir sözün mexaniki olaraq başqa sözlə əvəzlənməsi baş verir. Məsələn: live [liv] yaşamaq, leave [li:v] tərk etmək.

Dilçiliyin qrammatika adlanan bölməsində sözlərin quruluşundan və birləşməsindən bəhs olunur. Bu ifadədə olan sözlərin hər birinin təklidə bir söz kimi və bir məfhumun ifadəsi kimi, dilin lüğət tərkibində necə yer tutmasından, izahlı, etimoloji, dialektoloji, tərcüməli orfoqrafik və s. lüğətlərdəki mövqeyindən və s. nöqtəyi-nəzərindən də tədqiqi vacibdir.

H.M.Nağıyeva yazır: “Azərbaycan dilində hər hansı bir ifadəni üslubi cəhətdən aydınlaşdırmaq üçün seçmə normalarını bilmək lazımdır. Belə normalar isə ümumxalq dilinin, xüsusən ədəbi dilin müxtəlif üslubları ilə üzvi surətdə bağlıdır və üslubların tədqiqinə həsr olunan elmin, yəni üslubiyyatın mövzusunun əsasını təşkil edir. Dilçilik elmləri silsiləsində üslublardan və bu üslubların əsasını təşkil edən ifadəçilik vasitələrinin sistemindən bəhs edən müstəqil bir elm sahəsi vardır ki, bu da üslubiyyat adlanır” (3, s. 48-54).

Bizə aydındır ki, ümumxalq dilinin, xüsusən onun yüksək forması olan ədəbi dilin ümumiyyət tərəfindən məqbul normaları vardır və dilçiliyin bir sıra sahələri bu normaları dilin ümumi qayda və qanunlarının hərtərəfli tədqiqinə əsasən aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, qanuniləşdirir və dəqiqləşdirir. Üslubiyyat isə bu normaların həm müstəqil, həm də şərti məqsədə uyğunluq əsasında istifadə edilməsi mümkün olan variantlarını müəyyənləşdirir və tədqiq edir.

Buna görə də üslubiyyat dilçiliyin başqa sahələrinin, xüsusən fonetikanın, leksikologiyanın, qrammatikanın nəticələrinə əsaslanır və onlardan məqsədə-uyğunluq nöqtəyi-nəzərindən istifadənin yollarını müəyyənləşdirir.

Beləliklə, dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəz olunma imkanları, məna paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrində paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyatın mövzusunun təşkil edir. Üslubiyyatda dil vahidlərinin məqsədə uyğunluq əsasında seçilməsi məqsədin istiqaməti və xarakteri ilə üzvi surətdə bağlı olur. Sözün, ifadənin və ya cümlənin işlədilməsində məqsəd dil vahidlərinin bütün məqsədlər nöqtəyi-nəzərindən daha

¹² Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Xarici dillər kafedrası

əlverişli olanlarını seçmək üçün dildəki mənə və ya vəzifəyə yaxın olan - ümumən sinonim olan sözlərin quruluş formalarının bir-birinə olan nisbətini, qarşılaşdırılması, əvəzlənməsi qayda və prinsiplərini bilmək zəruridir. Belə qayda və prinsiplər isə üslubiyyatda öyrənilir.

Ağamusa Axundov yazır: “Üslubiyyatda səslərin, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin eləcə də bütün qrammatik qaydaların ölçülüb seçilməsi və hansının üstün məqsədə daha çox uyğun olmasını müəyyənləşdirmək yolları aydınlaşdırılır. Buna görə də üslubiyyatda geniş mənada sinonimlər, sözlər qrammatik vasitələr tutuşdurulur və hansının işlədilməsinin məqsədə uyğun olduğu öyrənilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bir çox yazıçıların bu sahədə gördükləri işlər, apardıqları əməliyyat və ya təcrübələr çox maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, bir çox yazıçı və şairlər kimi, Azərbaycan və ingilis yazıçıları da üslubiyyatın bu məsələlərini öz iş təcrübələrində daim nəzərə almışlar” (4, s. 131-137).

Belə nümunələri V.Şekspir və C.Cabbarlının da yaradıcılıq təcrübəsində görmək mümkündür. V.Şekspirin “Hamlet” əsərində Hamletin monoloqunda olan **“to be or not to be”** ifadəsinin ən düzgün formasını C.Cabbarlı vermişdir. Bu əsəri bir çox yazıçı tərcümə etmiş həmin ifadəni ya “olmaq ya ölmək”, yaxud “yaşamaq ya ölmək”, “olum ya olmayım”, yaxud “varlıqımı ya yoxluğumu” ifadələri kimi qələmə almışlar. C.Cabbarlı isə bu ifadələrdən daha üstün bir üslub kimi “olum ya ölüm” kimi tərcümə etmişdir.

Hər bir dilin üslubiyyatı əsasən sinonimlərdə ayn-ayrı sözlər vasitəsilə daha çox işlədilir. Məsələn: Azərbaycan dilində “gözəl” anlamını verən söz əvəzinə biz ingilis dilində “nice, pretty - qəşəng”, “beautiful - gözəl”, “handsome - yaraşılıq”, “elegant - zərif, incə”, “wonderful - cazibədar”, “charming füsunkar” kimi sözlərlə ifadə edə bilirik.

Ə.A.Bağirov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı əsərində qeyd edir: “Azərbaycan dilində feillər qrammatik vasitələr nöqtəyi-nəzərdən çox zəngin olduğu kimi, üslubi imkan və məqamlarına görə də zəngin bir nitq hissəsidir. Feillərin elə morfoloji vasitələri var ki, onlar, xüsusən, sinonimliyin və antonimliyin artımı üçün olduqca əlverişli imkanlar yaradır. Belə morfoloji vahidlərdən qrammatik qaydaların yaratdığı şərait əsasında istifadə edilməsi feilin üslubi məqsədəuyğunluq məqamlarını daha da artırır” (5, s. 77).

Beləliklə, eyni iş hərəkət məfhumunu ifadə etmək üçün sinonim vahidlər sırası yaranır. Eyni əsas məfhumu ifadə etmək üçün, məsələn, işin indiyə qədər davam etməsi və s. keçmiş zaman daxilində icra olunduğunu bildirmək üçün -di, -ib, -miş şəkilçilərindən hər hansı birini feilə bitişdirib işlətmək mümkündür. Müxtəlif mənə və ekspressivlik çalarlıqlarını ifadə etmək üçün bu vasitələr sırasına başqa vasitələri də qoşmaq olur və beləliklə, sinonimlər bir az da çoxalır.

Hər bir nitq hissəsinin üslubi imkanları olduğu kimi, feil zamanlarının da üslubi xüsusiyyətləri var.

Üslubi imkanlar feilin zamanlarının kontekstdə yürüdülmə fikirdən və onun istifadə olunma məqsədindən asılı olaraq yaranır. İngilis dilində hər hansı bir zamanı əmələ gətirən leksik vasitələr, Azərbaycan dilində isə morfoloji göstəricilər başqa zaman şəkilçilərinin mənasını ifadə edir.

İngilis dilində **“ago”** sözü işlənən cümlələr də buna aid edilə bilər. Məsələn: I saw him a minute ago. Bir dəqiqə bundan əvvəl indiki zaman olsa da biz bu feili keçmiş zamanda işlətməliyik.

Feilin zaman formaları da ikinci mənada - konnotativ mənada üslubi, emosional-ekspressiv çalarlar kəsb edir.

İngilis dilində analitizm, Azərbaycan dilində feil zamanlarına münasibətdə yüksək dərəcədədir. Analitik söz dəyişkənliyi Azərbaycan dilinin feillərində, xüsusən də zaman sistemində müstəsna dərəcədə məhsuldardır.

İngilis dilində bir sıra tərz-zaman formaları üslubi sərhətləri təyin etmək üçün işlədilir. Məsələn: Yaxın gələcəyi danışmaq dilində ifadə etmək üçün **Present Continuous** formasından istifadə olunur. Rəsmi üslubda isə (qəzet məlumatlarında) Present indefinite forması işlədilir.

İngilis dilinin şərt və zaman budaq cümlələrində gələcək zaman **Future indefinite** forması **Present Indefinite** forması ilə əvəz olunur.

İngilis dilində indiki zaman bədii, danışmaq, rəsmi, elmi üslublarda və mətbuatda da işlədilir. İndiki zamanın dialoji nitqdə işlənmə imkanları da genişdir. Dialoqların repikalannı təşkil edən indiki qrammatik zaman hərəkətin danışmaq vaxtı ilə tam uyğunluğunu, ümumi əlamətləri, uzun dövrlərə - keçmiş və gələcəyə aid olan proses və hərəkətləri semantik - üslubi cəhətdən aydınlaşdırır.

Nəticə. Beləliklə, feil zamanlarının üslubi imkanları üslubi morfolojiyada nəzərdən keçirilir. Üslubi morfolojiyaya indiki, keçmiş və gələcək zamanların hansı konkret şəraitdə bir-birinin yerinə işləmə bilmələrini tədqiq edib öyrənir. Üslubi morfolojiyaya həmin əvəzləmənin hər hansı bir fikrin ifadə edilməsinə nə cür təsir göstərdiyini müəyyən edir və ona istiqamət verir. Morfoloji vahidlərin məqsədəuyğun işlədilməsi üslubi imkanları genişləndirir. Bunun nəticəsində söz

üslubi normalara çevrilir. Keçmişdə baş vermiş iş, hal və hərəkətləri daha canlı şəkildə ifadə etmək üçün çox zaman keçmiş qrammatik zaman əvəzinə indiki zamandan istifadə olunur. Məsələn: Deyilər ki, bir gün qonşumuz Aslanın qoruğuna ot biçməyə gedir (danışmaq dilində). İ.V.Arnold yazır ki, ingilis dilində tərz - zaman formaları denotativ mənada-əlavə konnotasiyada işlənərək mühüm üslubi məqamlara xidmət göstərir. Zaman formaları arasında üslubi əvəzetmələr transpozitiv münasibətlərdə yaranır. S.Ballı feilin zaman formaları arasındakı münasibətləri transpozisiyaya adlandırır. Feil zamanlarının transformasiyaya görə bir-birinə ən yaxın olan qeyri-qəti gələcək forması isə indiki zamandır. Gələcək labüd və şübhəsiz sayıldıqda onun yerində indiki zaman forması işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1979, səh:19.
2. Musayev O. İngilis dilinin grammatikası. Bakı: Maarif, 1979, səh: 12.

3. Nağıyeva H.M. ENGLISH. Bakı: Maarif, 1982, səh: 48-54.
4. Axundov A. "Категория времена в Азербайджанском языке. Б., 1968, стр: 131-137.
5. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: ADU, 1985, səh: 77.

Açar sözlər: İnilis dili, feilin üslubi imkanları, inkişaf, Azərbaycan dili, termin

Key words: Inilis language, stylistic possibilities of the verb, development, Azerbaijani language, term

Ключевые слова: Английский язык, стилистические возможности глагола, развитие, азербайджанский язык, термин

Стилистические возможности глагола в английском и Азербайджанском языках

Резюме

Как известно, английский и азербайджанский языки относятся к разным языковым группам как по генезису, так и по типологической структуре. Английский принадлежит к германской группе индоевропейских языков и считается аналитическим языком. Азербайджанский язык входит в огузскую группу тюркских языков и называется агглютинативным языком. На этой основе между этими языками существуют серьезные различия.

В английском языке настоящее время употребляется в художественном, разговорном, официальном, научном стилях и в прессе. Широки также возможности употребления настоящего времени в диалогической речи. действия.

Stylist possibilities of the verb in english and Azerbaijan languagesy

Summary

As it is known, English and Azerbaijani languages belong to different language groups both in terms of genesis and typological structure. English belongs to the Germanic group of Indo-European languages and is considered an analytical language. The Azerbaijani language is included in the Oghuz group of Turkic languages and is called an agglutinative language. On this basis, there are serious differences between those languages.

In English, the present tense is used in artistic, colloquial, official, scientific styles and in the press. The possibilities of using the present tense in dialogic speech are also wide. The present grammatical tense, which constitutes the dialogues' reprikalan, is fully compatible with the speaking tense of the action.

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kəmalə Mehdixanlı

PROSODİK ELEMENTLƏRİN DİSKURSUN STRUKTURUNDA TƏDQIQI

Diskurs *Latın* sözü olan “*discursus*” sözündən götürülmüşdür, bu sözün mənası *yazı ilə nitq arasındakı əlaqə, debat* deməkdir. Diskurs terminini əsasən fransız filosofu M. Fukonun və onunla həmfikir olan digər sosial nəzəriyyəçilərin adı ilə bağlayırlar. M. Fukoya görə *diskurs* “Cümlə kimi işlənən işarələr ardıcılığının birliyi.” Cümlə elə bir mücərrəd məfhumdur ki, işarələrə, obyektlərə, subyektlərə və başqa cümlələrə spesifik təkrarlana bilən əlaqə imkanı yaradır. “*Diskurs*” termini çoxmənalı xarakterə mənsubdur. F.Y. Veysəlliyyə görə *diskurs* anlayışı belə müəyyənləşdirilir: “*diskurs*–alman dilində *Discurs* (m), ingilis dilində – *Discourse*, fransız dilində– *Discourtion*, Azərbaycan dilində isə – *Diskurs* kimi qeyd olunur, (1) mətnin müxtəlif aspektlərini müəyyən edən anlayış kimi; (2) söylənilmiş mətn kimi izah olunur. Bu mənaya uyğun olaraq *diskurs* formal-qrammatik struktur kimi göstərilən mətndən fərqlənir. *Diskurs* elə bir mətndir ki, onu həmsöhbətinə münasibət əsasında qurursan və sosiomədəni kontekstdə interaktiv proses məhsulu kimi qiymətləndirilir.

Mətn və *diskurs* anlayışı bir-birindən fərqlidir. Mətn və *diskurs* anlayışlarına ayrı-ayrılıqda nəzər yetirdikdə müasir tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dil materialı kimi mətn heç də həmişə *diskurs* nümunəsi olmur çünki, mətn *diskursa* nisbətən daha geniş anlayışdır, *diskurs* isə mətnin ayrıca bir formasıdır. Bunların hər ikisi bitkinlik, tamlıq, əlaqəlilik və s. kimi ümumi xassələrə malikdirlər lakin, onlar arasında fərq də mövcuddur. *Diskursa* məxsus olan vahid quruluş və seqmentasiya üsulları da vardır ki onu mətndən fərqləndirir. *Diskurs* və mətn anlayışları arasında bir fərq də vardır ki, *diskurs* nəzəriyyəsi həmişə dilin fəal, dinamik cəhətini önə çıxardır, o dili həmişə kommunikasiya aktında dilxarici amillərin təsirini nəzərə alan proses kimi və təsbit olunmuş mətn şəklində təqdim edən nəticə kimi qəbul edir. *Diskursun* təşkili zamanı intonasiya, fasilə, vurğu kimi *prosodik* vasitələri mühüm qeyd etməliyəkdir. İntonasiya *diskursun* formal substansional təşkilinin əsas əlamətindən biri kimi qeyd edilir. *Diskurs* səviyyəsində intonasiya konturları bir-biri ilə əlaqəyə girərək onun *prosodik* qəlibini yaradır [26, s. 68]. *Diskursu* təşkil edən hər bir element, onların başlanğıcı ,sonu intonasiya əlamətlərilə daha qabarıq ifadə olunur. Ümumiyyətlə ,şifahi *diskursda* məlumatın ötürülməsi əsas funksiyalardan biridir. Bu məsələnin öyrənilməsi, hələ Praqa Dilçilik məktəbinin alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür [24, s.153]. Sonrakı dövrlərdə, 1967-ci ildə mətn daxilində məlumatın ötürülməsi məsələsinə dilçi M.A.K.Həlidayin məqalələrində xüsusi nəzər salınmışdır. M.A.K.Həliday *diskurs* daxilində məlumatın ötürülməsinin və ümumilikdə məlumatın quruluşunun öyrənilməsində, onun ötürülməsi yollarının araşdırılmasında maraqlı idi [28, s.210]. Hər bir dildə danışan öz kommunikativ niyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən artikulyator proqram hazırlayır və onun reallaşmasında müəyyən akustik əlamətlərdən istifadə edir. Temporal və melodik komponentlər intonasiya üçün relevantlik kəsb edirlər [25, s. 68]. *Diskursun* müəyyənləşməsində onun struktur və intonasiya baxımından sintaqmlara bölünməsinin mühüm rol oynadığı danılmazdır. G.Braun və G.Yül yazırlar ki, şifahi *diskursda* struktur vahidləri danışmaq proqramları formasında olur və onlar *paratonlar* adlandırılı bilirlər [24, s. 77]. “Danışmaq paraqrafı” və ya “*paraton*” orfoqrafik paraqrafda olduğu kimi, sərhəd əlamətləri ilə tanınır. *Paraton* başlanğıc hissədir,danışanın nə demək istədiyini qalxan tonla göstərir, sonra isə danışmada mövzu dəyişikliyi edir. *Paratonun* sonu isə çox aşağı tonda, amplitudun zəifləməsi və fasilənin uzanması ilə ifadə oluna bilər ki, bu da *diskursun* proses kimi bitdiyini göstərir. F.Veysəlli, G. Braun və G. Yulun intonasiyasının subyektiv tərəfinin belə qabarıq formada göstərməsilə razılışdır. Digər tərəfdən, F.Veysəlliyyə görə *paraton* *diskursun* üzvlənmə vahidi kimi götürülə bilməz çünki, ton intonasiyanın bir komponenti kimi üzvlənmədə vasitə ola bilər, amma heç vaxt üzvlənmənin vahidi ola bilmir. Beləliklə, F.Veysəlli yazır ki, istənilən *diskursun* daxili üzvlənməsində həm fonetik bütöv təsiri bağışlayan, həm qrammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, həm də semantik baxımdan konkret bir mənə bildirən vahid olaraq sintaqmı götürmək olar [12, s.78].

M.A.K.Həliday iddiasına əsasən: “Ton qrupları vardır və onlar arasında həmişə ən yüksəkdə olan zirvə tonu mövcuddur. ... Ton hecası ton qrupları arasındakı aparıcı rol oynayan hecamı vurğulayır”. Buradan aydın olur ki, ton qrupu daxilində birləşmiş tək bir zirvəni müəyyən etmək çətindir, burada sadəcə güclü bir intonasiya hərəkəti mövcuddur. G.Braun., K.L.Kur və J.Kenvörs apardıqları silsilə eksperimentləri ilə hər bir vahidin sərhədini müəyyən etmək lazımdır nəticəsinə gəlmişlər [24, s.158]. Onlardan fərqli olaraq M.A.K.Həliday isə zirvə tonunu müəyyən etmək üçün vahid sərhədlərinin aydınlaşdırmağın kriteriyalarını açıqlamayaraq iddia edir ki, sərhədlərin göstərilməsini ancaq nitqin melodik quruluşu ilə müəyyən etmək olar: informasiyanın quruluşunun dərk edilməsində, anlaşılmasında fonoloji vahid kimi ton qrupu, yaxud da qrupları əsas rol oynayır [24, s.203]. *Diskurs* intonasiyası üzərində işləyən bir qrup alimlər *diskursda* fasilənin rolunun, müddətinin, fasilə vaxtının seçilməsinin danışanın niyyətinə uyğun olaraq dəyişə bildiyini, amma, hər bir danışanın özünə məxsus fasiləsi ola bilmədiyini xüsusi vurğulayırlar. Fasilənin müddətinin, vaxtının seçilməsi danışanın niyyətinə uyğun olaraq dəyişə bilər. Amma hər bir danışanın özünə məxsus fasiləsi ola bilməz:

- a. /but (o.8)//
- b. /as (o.3) is well known (1.1)//
- c. /it (o.2) very frequently happens that you you’ll get a (o.3) co-occurrence of (o.2) an item with (1.o)//
- d. /a recognised grammatical class (1.o)//
- e. /erm (o.4) say a class of possessives or a class of (o.7)//

¹³ Azərbaycan Dillər Universiteti . sevidli.avten@hotmail.com

f. /erm negatives of one sort or another (o.6)//

g. /so that it is (o.4) erm (1.1)//

h. /we cannot restrict lexical patterning (o.6)//

(*Nümunədə göstərilən rəqəmlər bir dəqiqədə fasilənin uzunluğu müddətini göstərir.*) Danışan nəzərdə tutduğu məlumatı verənə kimi bir neçə dəfə fasilə edir.

Mütəxəssislərin fikrincə fasilə 3 növə ayrılır:

1. Geniş fasilələr: Bu növ 3.2 saniyədən 16 saniyəyə kimi olan müddəti əhatə edir ki bu da, danışanın dinləyənin məlumatı dərk etməsi üçün, yaxud da deyiləni yazması üçün edilən fasilədir və yazıda ++ kimi göstərilir.
2. Uzun fasilələr: Bu fasilə növü 1.0 – 1.9 saniyələr arasında olur və + işarəsi ilə göstərilir.
3. Qısa fasilələr: Bu fasilələr 0.1-0.6 saniyələr arasında olur və - işarə ilə göstərilir.

G.Braun və G.Yül informasiya sərhədlərinin müəyyənləşməsində geniş və uzun fasilələrin rolu olduğunu iddia edirlər [24, s.138]. Bununla yanaşı, qısa fasilələr də vahid-intervalı kimi nəzərdə tutula bilər: /And as he's holding onto the handlebars he takes off with them (1.1) Um – (o.7) then (o.4) uh – (2.1) a girl – on a bicycle (1.15) comes riding towards him . . . in the opposite direction. / (O, velosipedin sükanını əlində saxlayır, velosipeddən düşür (1.1) Im - (o.7) sonra – (o.4) ah – (2.1) qız – velosipeddə (1.15) ona tərəf gəlir ... əks istiqamətdən).

U.Çeyf qeyd edir ki, diskurs informasiyasının sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə fasilənin rolunu, yazılı diskursda durğu işarələrinin terminal markerlər kimi istifadə olunması ilə müqayisə etmək olar [26, s.118]. Qeyd etmək lazımdır ki, U.Çeyf fasilənin uzunluğunu danışanın növbəti nitqə keçid alması üçün planlaşdırdığı vaxt hesab edir: "...məndəki fasilə yerlərinə paraqrafın yeni sərhədləri aiddir. Yuxarıdakı nümunədə danışan bir neçə dəfə dayanır və yenidən danışmağa başlayanda artıq digər yeni bir məlumatla sözü davam edir" [26, s.162]. Bu nümunədəki /...Um - və uh/ – "fasilə doldurucuları" adlandırılır. Birinci cümlənin sonunda danışanın təəddüdlə etdiyi fasilə vaxtı və digər cümlənin başlanğıcındakı vaxt 6.25 saniyədir. Burada aydın və məntiqli aqli prosesin nəticəsi aşkar görünür [26, s.162]. Diskurs tədqiqatçısının uzun və geniş fasilələri informasiya vahidlərilə əlaqədar olan fonoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirməsi üçün istifadə olunur.

Bəzi dilçilər fasilənin diskursun sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə əsas rol oynadığını iddia edirlər. A.A.Reformatiski yazır: "Mətni təşkil edən cümlələr müəyyən pauza ilə işlənir. Pauza cümlənin temp və ritmini qaydaya salır. Qaydaya salınmış cümlələr mətni, yaxud da diskursu düzəldir [23, s. 56]. John had dulled himself to Emily, but he would have needed to blind himself to miss the change that came over her now// (Con Emili üçün özünü kütlüyə vurardı, amma o, indi ona üstün gəlmək üçün dəyişmək imkanını da əldən verməzdi) Bu cümlədə intonasiya komponentləri məlumatın çatdırılmasında əsas rol oynayır.

Beləliklə, təhlildən belə nəticəyə gəlirik ki, diskursun formalaşmasında, onun mahiyyətinin açılmasında, sərhədlərinin müəyyənləşməsində **prosodik amillər** (*intonasiya, vurğu, temp, ritm, fasilə* və s.) aparıcı rola malikdir. Danışanın ötürdüyü məlumatın *yeni məlumat* kimi qəbul edilməsi və fonoloji zirvə kimi müəyyən edilməsi, yaxud da məlumatın *verilmiş* olması və fonoloji zirvə ilə işarələnməməsi diskursun quruluşundan asılı deyil. Bu danışanın nə demək istəməsi ilə onun dinləyicisinin informasiyanı qəbul etməsi arasındakı əlaqəyə münasibətdən asılıdır. Ünsiyyət prosesində informasiyanın ötürülməsi və qəbulu semantik, sintaktik və fonetik bütövü təmsil edən sözləmlər (sintaqm) vasitəsilə həyata keçirilir. Ötürülən informasiyanın adekvat anlaşılması üçün cümlələrin leksik, qrammatik və fonetik cəhətdən tərkib hissələr ilə üzvlənməsi vacib şərtidir. İntonasiya danışmaq aktında müşahidə olunan elə bir hadisədir ki, onun vasitəsilə cümlənin semantik tutumu, onda ifadə olunmuş predikativ münasibətlər, kommunikativ təyinatlar, modalıq, həmçinin leksik tərkib və sintaktik quruluş özünün konkret ifadəsini tapır. İntonasiya danışmaq aktında danışanın öz praqmatik intonasiyanın köməyi ilə müxtəlif semantik çalarlar ifadə etmək mümkündür. münasibətinin ifadəsində ən dəqiq və qənaətcil superseçmənt hadisədir. Cümlənin ayrı-ayrı semantik-qrammatik formaları onlar üçün ümumi məntiqi fikir formalarından başqa, müxtəlif praqmatik məqsədlərə xidmət göstərən modal, ekspressiv, emosional və ritorik xarakterli fikir rəngarəngliyi ifadə edirlər. L.R.Zinderə görə, "danışmaq aktında danışanın söylənilənə münasibətini səciyyələndirən cəhətləri emosional intonasiyanın linqvistik aspektinə aid etmək olar, danışanın ümumi vəziyyətini xarakterizə edən emosional intonasiya vasitələri isə linqvistik deyildir". Dilçilikdə sintaksis və intonasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi probleminə toxunan A.M.Peşkovski yazırdı ki, "Biz söylədiklərimizi nəqli, sual və nida yolu ilə ifadə edirik. Nitqin bu üç növü arasındakı fərq nə qədər mühüm olsa da, fərq fikrin maddi cəhətində deyil, onun ifadə formasındadır. "Kompensasiya prinsipinin" müəllifi kimi tanınan A.M.Peşkovski intonasiya və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən yazırdı ki, intonasiya ifadə planının digər qrammatik vahidlərlə funksional baxımdan eyni olan qrammatik vasitələrdən biridir. İntonasiyanın subyektiv mahiyyətli olması, yəni hər kəsin öz intonasiyası olması fikrinin dilçilikdə geniş yayılmasına diqqət yetirən L.R.Zinder bu mövqə ilə qətiyyətlə razılaşmır. O, bu məsələyə öz münasibətini belə ifadə edir: "... eyni mətni hər bir artist müxtəlif cür oxuyur. . . lakin fərqli oxunuşlar heç də mətnin qavranılması üçün əhəmiyyətsiz deyildir. Eyni mətni fərqli intonasiya ilə tələffüz edilməsi onun oxucular tərəfindən fərqli qavramalarından asılıdır. Eyni mətn müxtəlif intonasiya ilə tələffüz etmək mümkündür. Ancaq bu halda o, eyni bir cümlə kimi qalacaqmı? Əlbəttə, yox. O, hər dəfə bir qədər fərqli olacaq". Diskurs məlumatın yayılmasında, gündəlik fəaliyyət planının cızılmasında və keçmiş təhlil edib gələcəyə istiqamət götürməkdə mühüm rol oynayır. Özü də bütün diskurs növləri üçün bu eyni dərəcədə vacibdir. Elmi diskursda nəzəri konsepsiyaların qruplaşması, yeni istiqamətin formalaşması, polemika, irsə tənqidi münasibət və gələcəyə ümidli baxış əsasdır. Bütün bu işlərdə seçim, forma və intonasiya, habelə məkan və şərait mühüm rol oynayır. Söhbətə nədən başlayıb onu necə qurtarmaq auditoriyanı ələ almağın birinci amilidir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004.
4. Xomski N. Dil və təfəkkür. Bakı: BSU, 2006.
5. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2006.
6. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Maarif, 1986.
7. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001.
8. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşioğlu, 2010.
9. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qişmət, 1997.
10. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2001.
11. Sörsür. F. de Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəş., 2003.
12. Yadigar F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993.
13. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003.
14. Veysəlli F.Y. Struktur Dilçiliyin Əsasları. Bakı: Mütərcim, 2009.
15. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası. Bakı: Mütərcim, 2006.
16. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. Грозный: ЧИГУ, 1981.
17. Выготский В. Классификация дискурса. М., Прогресс, 1978.
18. Вейсалли Ф.Я. Структура и семантика текста. Баку: Мютарсим, 2008.
19. Вейсалли Ф.Я. Тарасова Д.В. Проблема дискурса в современном лингвистике. Bakı: Azərbaycanca xarici dillər, №2, 2007.
20. Дюбуа Д. Транскрипция дискурса. М.: Прогресс, 1993.
21. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. Трудов ВГПУ. Волгоград: Перемена, 2000.
22. Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. М., Прогресс, 1978.
23. Реформатский А.А. Очерки по филологии, морфологии. М., 1979.
24. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
25. Chafe W.L. The flow of thought and the flow of language. in (ed) T.Givon. Syntax and Semantics 12, pp. 159-81, Chicago, 1979.
26. Chafe W.L. Language and consciousness. Chicago, 1974.
27. Dale. R. Generating Recipes: An Overview of Opicure. R.Dale, C.Mellish and M.Zock. York: Academic Press, 1990.
28. Kukharaenko V.A. A Book of Practice in Stylistics. Moscow, 1986.
29. Nelson G., Buckley J. The Internet Grammar of English. London, 1998.
30. Howard L. Kill and Tell. USA: Pocket Star Books, 2003.
31. 30. Howard L. Kill and Tell. USA: Pocket Star Books, 2003.
32. 31. Mark T. The Adventures of Tom Sawyer. UK: Pinguin Books, 1876.

Аçar sözlər: diskurs, seqmentasiya, prosodik vasitələr, substansional, kommunikativ niyyət, paraton, sintaqm.

Key words: discourse, segmentation, prosodic means, substantial, communicative intention, paratone, syntagm,

Ключевые слова: дискурс, сегментация, просодические средства, субстанция, коммуникативная интенция, паратон, синтагма.

РЕЗЮМЕ

Понятие дискурса находится на стыке лингвистики, антропологии, литературоведения, этнографии, социологии, социопсихолингвистики, философии, когнитивной психологии и ряда других наук. На основании проведенного исследования можно сделать вывод, что теория дискурса в настоящее время формируется как самостоятельная междисциплинарная область, отражающая тенденцию интеграции в развитии современной науки. Понятия текста и дискурса различны. Уточняя сущность понятий текст и дискурс, современные исследователи отмечают, что текст как языковой материал не всегда является связной речью, т.е. дискурсивным примером. Текст – более широкое понятие, чем дискурс, а дискурс, в свою очередь, представляет собой отдельную форму текста. И тем, и другим, т.е. и тексту, и дискурсу, недостает полноты, связности и т.д. Хотя они имеют общие свойства, между ними есть и различия. Уникальная структура дискурса и методы сегментации отличают его от текста. Если мы хотим отличить понятия дискурса и текста друг от друга, то теория дискурса всегда подчеркивает активный, динамический аспект языка. Одним из аспектов, отличающих дискурс от текста, является то, что он всегда рассматривает язык как процесс, учитывающий влияние экстралингвистических факторов в акте общения и представляющий результат в виде закрепленного текста.

SUMMARY

The concept of discourse is at the intersection of linguistics, anthropology, literary studies, ethnography, sociology, socio-psycholinguistics, philosophy, cognitive psychology, and a number of other sciences. Based on the conducted research, it can be concluded that discourse theory is currently being formed as an independent interdisciplinary field, reflecting the trend of integration in the development of modern science. The concepts of text and discourse are different. While clarifying the essence of the concepts of text and discourse, modern researchers note that text, as language material, is not always coherent speech. Text is a broader concept than discourse, and discourse, in turn, is a separate form of text. Both lack completeness and coherence, among other aspects. Although they share common properties, there is also a difference between them. The unique structure of discourse and its segmentation methods distinguish it from text. If we want to distinguish the concepts of discourse and text from each other, discourse theory always emphasizes the active, dynamic aspect of language. One of the aspects that distinguishes discourse from text is that it always considers language as a process that takes into account the influence of extralinguistic factors in the act of communication and presents the result in the form of a fixed text.

Rəyi: fil.f.d. Səlimova Fidan Samir

Aynur Eldənizovna Əmrahova¹⁴

ОСОБЕННОСТИ СМЫСЛОВЫХ ОТТЕНКОВ СЛОВА «İŞ» В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Одной из характерных особенностей лексической системы азербайджанского языка является то, что значительная часть слов являются многозначными. Одним из таких слов является слово «iş». Имя существительное «iş» занимает особое место в лексике азербайджанского языка, благодаря множеству значений и смысловых оттенков, включая в себя до десяти основных и переносных значений, и десятки смысловых оттенков.

Одной из характерных особенностей лексической системы языка является развитость в нем полисемии (многозначность слов). Многие слова языка могут называть самые разные предметы и явления окружающего нас мира, причем эти слова относятся к основным частям речи и фактически трудно определить, в каком из них больше или меньше развита степень полисемии. Так, по степени развитости полисемии глаголы в русском языке занимают первое место [7, с. 40], а в азербайджанском наряду с глаголами, данное качество в большей мере присуще существительным, прилагательным и числительным. Слова: *ay* (луна, месяц), *baş* (голова), *qan* (кровь), *dağ* (гора), *dil* (язык), *əl* (рука), *iş* (работа, дело), *yol* (дорога, путь), *göz* (глаз), *od* (огонь), *söz* (слово), *su* (вода), *üz* (лицо), *ürək* (сердце), *can* (душа, дух), *ağız* (рот), *ağıl* (ум, разум), *ağır* (тяжелый, веский), *ayaq* (нога), *boyun* (шея), *qulaq* (ухо), *qara* (черный), *bir* (один) и многие другие в современном азербайджанском языке имеют десятки значений. В большинстве своем многозначные слова односложные и двусложные с закрытыми исходами; и они в основном относятся к исконной лексике.

Такая особенность характерна не только для азербайджанского языка, но и для многих других родственных и неродственных языков, лишь с той разницей, что в одном по степени развитости полисемии на первом месте стоят имена, в другом глаголы, а в третьем встречаются оба эти явления.

А.А.Оруджев отмечает, что многозначность слов в некоторых случаях у совершенно разносистемных языков может выявлять себя одинаково. Выявление всех основных и второстепенных значений слова частично зависит от исследования. Автор приводит конкретные языковые факты. Он пишет, что голова и нога в русском языке такие же многозначные слова, как *baş* (голова) и *ayaq* (нога) в азербайджанском языке. Однако, в четырехтомном академическом словаре русского языка (т. 1, М., 1957) слова «голова» представлено в шести основных значениях, три смысловыми оттенками и 53 фразеологических выражений, связанных с ним. В то же самое время в толковом словаре азербайджанского языка отмечается (МАС, т.1) для слова «*baş*» 17 основных значений, пять смысловых оттенков до 200 фразеологических выражений, связанных с ним [8, с. 72].

Автор отмечает, что количество значений слов еще не является решающим фактором. Первым делом необходимо выявить основные номинативные значения слова и определить, какие второстепенные значения и оттенки относятся к основным [8, с. 72-75].

Ко всему вышесказанному нужно добавить, что выявление номинативного значения слова не представляет особого труда, как определение его второстепенных значений и смысловых оттенков.

Как отмечает акад. В. В. Виноградов: «В системе значений, выражаемой словарным составом языка, легче всего выделяются значения прямые, номинативные, как бы непосредственно направленные на «предметы» явления, действия и качества и качества действительности (включая сюда и внутреннюю жизнь человека) и отражающие их общественное понимание. Номинативное значение слова - опора и общественно осознанный фундамент всех других его значений и применений» [6, с. 12].

Следовательно, задача исследования заключается в том, чтобы при исследовании основных и второстепенных значений он мог бы определить, в чем семантическое сходство и разница значений одного и того же слова.

В современном азербайджанском языке можно выделить условно три типа многозначных слов: а) основные и второстепенные (особенно смысловые оттенки) значения одного слова сравнительно далеко удаляются по смыслу друг от друга, но не теряют все же связи между собой. Например, слово «*arə*» в одном случае «промежуток, расстояние» (*Bakı ilə Moskvanın arası*. Расстояние между Баку и Москвой); в другом «интервал» (*İki sətirin arası*. Интервал между двумя строками); в третьем - «перерыв» (*Dərs arası*. Между уроками); в четвертом - «середина» (*Araya girmək*. Войти в середину) и т. д. К этому типу может относиться глагол «*çəkmək*»; (тянуть, таскать, дергать; привлекать, вовлекать; продолжать; выкачивать, черпать; курить; перегонять, дистиллировать; взвесить, свести; чертить, рисовать; уродиться (в кого-то...) и многие другие значения;

б) Основные и второстепенные значения многочисленны, но сравнительно близки друг к другу по значению. Например, «*baş*», хотя в одном случае «голова», в другом «исток, начало», в третьем «вершина», в четвертом «конец», в пятом «главный» и т. д., все же во всех случаях значения сосредоточены вокруг первого основного значения, а именно «*baş*» (голова);

в) Основные значения сравнительно близки, но зато смысловые оттенки, которые развивались из ос-

¹⁴ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Əcnəbi dillər kafedrasının müəllimi avohama@mail.ru

новых значений, сравнительно далеко удалены друг от друга. К таким типам многозначных слов относится «iş» (работа, дело, деяние, занятие...).

Слово «iş» в древности в азербайджанском языке имело более конкретное значение, вернее под этим словом подразумевалось «работа, труд», причем, в основном, «физический», который имел свои некоторые второстепенные значения и смысловые оттенки. В последующем функция исконного значения «iş» намного расширились. В связи с развитием науки, техники, промышленности, сельского хозяйства в стране, социального и философского мировоззрения азербайджанского народа, некогда единое значение слова «iş» расширило свою сферу и дало многочисленные побочные оттенки. Эти оттенки исходного значения «iş» постепенно переросли в самостоятельные значения и в свою очередь дали новые значения и оттенки. Несмотря на то, что эти оттенки в современном азербайджанском языке удалены друг от друга по смыслу и конкретно не обозначают «работу», «труд», «дело», тем не менее все они тесно связаны с основными значениями слова «iş». Общеизвестно, что различные значения одного и того же слова подчас могут сравнительно далеко удаляться друг друга, не теряя все же связи между собой.

Р.А.Будагов отмечает, что «в современном французском языке глагол «travailler» это и работать, трудиться (физически, умственно), и действовать, функционировать, и подвергаться действию... и обрабатывать... и многое другое. Но даже в тех случаях, когда «travailler» встречается, казалось бы, в необычном употреблении, то и эти значения подчиняются центральному значению - работать» [4, с. 44-45]. Этим же качеством, но выраженном в еще большей мере обладает слово «iş». В современном азербайджанском языке данное слово наряду с основными значениями имеет и многочисленные смысловые оттенки, сравнительно далеко удаленные друг от друга.

Л.А.Булаховский, С.Д.Канцельсон и другие языковеды-лексикологи отмечают, что многие значения и смысловые оттенки слова устанавливаются в контексте. «Лишь из связанной речи мы узнаем, например, хотел ли говорящий, употребив слово представление, обменяться с нами мыслями о предъявлении чего-нибудь (например, документа), о том ли, что кого-нибудь познакомили в несколько торжественной обстановке с другим, о письменном ли заявлении с каким-либо важным предложением, о театральном ли зрелище...» [5, с. 28]. Данное положение достаточно апробировано и оправдано, но оно не может быть отнесено ко всем многозначным словам, наличествующим в разных и разнотипных языках. Даже одно и то же многозначное слово в разных языках функционирует по-разному.

Попутно отметим, что существующие положения о необходимости обратиться к контексту для выявления второстепенных значений и оттенков нам является убедительным. Говоря о слове «работа» в русском языке, С.Д.Канцельсон пишет: «Работа» контекста по уточнению содержания многозначного слова состоит, следовательно, не в том, что контекст видоизменяется расплывчатое исходное значение, превращая его в «позиционные варианты», а в том, что контекст реализует заключенные в слове заранее (т. е. в слове как элементе языковой системы) различные значения. При этом «работа» контекста сводится к двум последовательным актам: отбору нужного в данный момент виртуального значения и его актуализации» [7, с. 54]. «Работа» в русском языке имеет более конкретное понятие, нежели «iş» в азербайджанском языке. Поэтому контекст на всегда устанавливает точное различие в каком именно значении употреблено (говорящим, пишущим) слово «iş» - в его прямом (обычном) смысле или же в переносном (образном, фигуральном), с развитием исходного значения в производные от него, вносящие новые оттенки мысли.

Для наглядности приведем несколько характерных примеров. Слово «iş», обозначая *процесс работы*, в одном случае может выражать более или менее конкретное понятие, а в другом – абстрактное, т. е. просто обозначать процесс любой работы: физической или умственной.

Сравните:

1. Tikinti və torpaq işlərini görüb qurtarıblar. - Закончили строительные и земельные работы (“Abşeron”, H.Mehdi).

2. Döşlü olmaq üçün işin içərisinə girmək gərək! - Чтобы быть смелым, надо вникнуть в процесс работы! (“Mehman”, S.Rəhimov).

В первом случае речь идет о строительных и земельных работах (хотя неизвестно кем они выполнены и конкретно какие работы), а во втором - вообще работа, какая бы она ни была. Причем, в обоих случаях за процессом работы стоят ее производители (человек, люди).

Данное положение не меняется и в другом значении слова «iş», а именно – “iş” как *обязанность*:

1. Gəlmisən fermaya, iş gör.

- Раз пришел на ферму, выполняй свою обязанность (“Böyük dayaq”, M.İbrahimov).

2. Doğrudur, təbliğat hamının işidir.

- Действительно, пропаганда - обязанность всех (“Mehman”, S.Rəhimov).

В приведенных примерах, хоть и подразумевается реальный субъект, как действующее лицо, его работа (обязанность) не всегда конкретна. Какие обязанности существуют на ферме или какая пропаганда является обязанностью всех – не известно. Известно лишь то, что работа - труд для реального субъекта служит обязательным атрибутом.

Смысловые оттенки слова «iş» дают конкретные понятия лишь в том случае, когда в контексте речь идет о каком – нибудь конкретном действии субъекта, о его конкретном занятии, долге, профессии и т. п.

Так, в приведенных примерах без контекста никак нельзя определить, что именно означает «iş götmək». При этом имеется ли в виду «заниматься делом, работать, быть пригодным к чему-нибудь или уладить, устроить какое-нибудь дело, слушать дело в суде и разбирать какое-нибудь дело».

“İstintaqa başladın, işi həm dərinədən, həm də sürətlə apar, süründürmə”. «Веди дело, причем веди его тщательно, начав следствие проводи его основательно и оперативно, не затягивай» (“Mehman”, S.Rəhimov).

Если бы не вторая часть приведенного примера, не было бы понятно, какое именно «дело» надо делать, но слово «istintaq» поясняет, что речь идет о следственном деле, которое ведет следователь (реальный субъект). Слово «iş» в значении «тяжелая работа».

В данном случае «iş» - любая тяжелая работа будь она физическая или умственная. Характер работы, труда определяется в сочетании со словами «ağır», «çətin». Например:

Məncə ağır işdən sonra möhkəm yatmaq daha faydalıdır. По- моему, после тяжелой работы полезнее крепко спать (“Abşeron”, H.Mehdi)

1. İş ağır olsa da isti-isti izinə düşmək gərəkdir. Хотя работа тяжелая (трудная), но надо написать на ее свежий след (“Mehman”, S.Rəhimov).

2. Kələndər yoldaş... çox ağır iş təklif edirsən... Товарищ Каландар... предлагаешь очень тяжелую (трудную) работу (“Böyük dayaq”, M.İbrahimov).

Абстрактность смысловых оттенков слова «iş» может быть объяснена не только тем, что основное номинативное значение его слишком многозначны и обозначают не только «работу», «дело», «труд» как, например, в русском языке, но и многочисленные другие понятия, связанные с деятельностью человека, а также она объясняется и тем, что как «iş», так и его другие значения, и смысловые оттенки являются синонимами десятков слов и словосочетаний в азербайджанском языке. Например, в первом примере, приведенном выше «iş» употребляется в значении «zəhmət» (труд) сравните «ağır iş» - «ağır zəhmət», во втором примере - в значении «преступного действия» (что-то преступление) в третьем примере - в значении «должности» (заведовать).

В современном азербайджанском языке слово «iş» может быть синонимом любого слова, обозначающего «деятельность человека». Слово «iş» для обозначения значения «поступки человека» может заменить почти все те слова, которые обозначают это явление. Например:

1. Belə başa düşürəm, əsil mənasında Əbdülqədirin işi yaşıdır. Насколько я понимаю, дела Абдулкадыра в самом деле плохие (букв. «мокрые») (“Mehman”, S.Rəhimov).

2. Mən işimi görüb, əvvəlcə qara qaya dibinə, sonra dağlara çəkildim. Выполнив свои дела, вначале удалился к черной скале, а затем в горы (букв: Я, завершив свои черные дела (преступления) в начале удалился к черной скале, а затем в горы) (“Mehman”, S.Rəhimov).

3. Hə, uşaqlar... heç yaxşı iş görmürsünüz. Да, ребята, вы не хорошо поступаете (букв: Занимаетесь не хорошим делом) (“Abşeron”, H.Mehdi).

Хотя в этих примерах смысловые оттенки слишком отделяются от основного номинативного значения «iş», но все же не теряют связи с ним. Эти «поступки», преступления, мокрые дела, делишки и т. д. связаны с «деятельностью» человека. Наряду со смысловыми оттенками, обозначающими абстрактные понятия, в азербайджанском языке существуют оттенки, имеющие более или менее конкретные значения. Они связаны как с номинативным значением «iş», так и с его основными значениям, особенно «дело», «труд». Например, слово «iş» в значении «дела», «документы», «долг», «судебный процесс», «работа как необходимость», «продукт труда», и некоторые оттенки значений связаны с его основными значениями: «дело», «труд». Приведем несколько примеров.

Судебный процесс:

1. Yaxşı, bu işdə sübutları nədir? На каких фактах строится этот процесс? (букв: Хорошо, какие доказательства имеют они в этом деле?) (“Mehman”, S.Rəhimov).

2. Əlbəttə, siz özünüz bu işi axıra qədər aparsanız, daha yaxşıdır. Данное предложение тоже может быть переведено двояко:

а) Конечно, будет еще лучше, если вы сами доведете этот судебный процесс до конца.

б) Конечно, будет еще лучше, если это дело вы сами доведете до конца (“Mehman”, S.Rəhimov).

Дела документы:

В этом случае имеется в виду более конкретное понятие-документы, дела.

1. Komsomol işini gətirmisən? - Принес комсомольские дела? (или: комсомольские документы) (“Abşeron”, H.Mehdi).

2. O işləri də aparım, xalamı da özümlə götürüb gətirim! - Эти дела (документы) тоже возьму с собой и тетю сам привезу! (“Mehman”, S.Rəhimov).

Работа как необходимость и поручения:

Usta düz deyir. İşsiz oturanda yadıma həmişə kənd düşür. Мастер говорит правду. Когда я сижу без дела (поручения), всегда вспоминаю (свое) село (“Abşeron”, H.Mehdi).

Böyük vətənpərvərlik konkret işdən başlayır.

В этом случае слово «iş» тоже может быть переведено двояко:

а) Большой патриотизм начинается с конкретного дела.

б) Большое геройство начинается с конкретного поручения. В обоих случаях «iş» - дело является необходимостью человеческой деятельности. В данных примерах «iş» дает конкретные понятия.

İş – как продукт труда. Данный процесс деятельности человека, каким бы он ни был (физическим или умственным), связан с его трудом, «İş» в значении «труд» имеет более широкое и вместе с тем конкретное понятие.

Nəz nə ki, bu dünyada abadanlıq naminə görürsünüz, hamısı yaradıcı işin, əməyin məhsuludur.

Все что вы делаете для благоустройства в этом мире, является плодом творческой работы, творческого труда.

(«Mehman», S. Rəhimov).

Заключение. Безусловно, что значения слов формируются и общаются исторически, расширяясь или сужаясь, в пределах своей логической схемы. Оттенок значения эвентуален, т. е. не находит своего отражения в значении, к которому относиться, не являясь для него актуальным.

Впервые были рассмотрены и проанализированы значения имени прилагательного «iş» на примерах произведений азербайджанских авторов («Абшерон» Х. Мехтиева, «Мехман» С. Рагимова и «Большая опора» М. Ибрагимова). В результате в данных произведениях показывается, что слово «iş» в азербайджанском языке обозначает: определенный рабочий процесс, связанное с работой событие, рассказ, приключение, состояние, действие, инициативу, задачу, долг, обязанность, поручение и т. д., и имеет множество смысловых оттенков. Хотя некоторые из этих смысловых оттенков далеки от первоначального истинного непроизводно-номинативного значения слова «iş», они тесно с ним связаны. Говоря об основных лексических значениях слова, В.В. Виноградов пишет, что хотя слово и является многозначным, фразеологические сочетания и выражения преимущественно связаны с его первым значением. Мнение В.В. Виноградова применимо и к таким многозначным словам, как «голова», «кровь», «рука» в азербайджанском языке. Но о слове «iş» сказать такое сложно. Во-первых, это слово не имеет конкретного значения в современном азербайджанском языке. Оно включает в себя всю работу, состояние, движение, труд и т. д., связанные с деятельностью человека (физической и умственной) и с его состоянием. Во-вторых, каждое значение слова «iş» имеет свой смысловой оттенок.

Суммируя вышесказанное, можно отметить, что «iş» в азербайджанском языке не только многозначное слово, но и слово с многочисленными смысловыми оттенками. Причем, каждое основное значение его имеет свои смысловые оттенки. В этом отношении «iş» отличается от многих других многозначных слов азербайджанского языка¹⁵.

Список использованной литературы

1. İbrahimov M. "Böyük dayaq" (URL: <https://mir.az/kitab/3101-mirze-ibrahimov-boyuk-dayaq-pdf.html>).
2. Mehdi H. «Abşeron» (URL: <https://achiqkitab.aztc.gov.az/az/file/view/mehdihuseyn-2-55e9908b66071.pdf>).
3. Rəhimov S. «Mehman» (URL: https://anl.az/el/r/rs_se2_2.pdf).
4. Будагов Р. А. Проблемы развития языка. Изд-во. «Наука» М.-Л., 1965. с. 44-45.
5. Булаховский Л.А. «Введение в языкознание», ч. II. Учпедгиз, 1953. с. 28.
6. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», М., №5, 1955. с.12.
7. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. «Наука», М.-Л., 1965, с.40-45.

Словари

8. Orucov Ə. Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965.
9. Словарь русского языка в 4-х томах под ред. А. П. Евгеньевой. М., 1957-1960.
10. Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах под ред. В.И.Чернышева. М. – Л.: АН СССР, 1948-1965 (условно БАС).

Ключевые слова: полисемия, азербайджанский язык, русский язык, оттенки значения, семантика.

Açar sözlər: çoxmənalılıq, azərbaycan dili, rus dili, məna çalarları, semantika.

Key words: polysemy, Azerbaijani language, Russian language, shades of semantic meanings, semantics.

Особенности смысловых оттенков слова «İŞ» в современном азербайджанском и русском языках Резюме

Статья посвящена описанию особенностей смысловых оттенков в полисемии имени существительного «iş» в современном азербайджанском и русском языках. Исследовав прямые и переносные значения, было определено, в чем семантическое сходство и различия значений одного и того же слова в азербайджанском и русском языках. Были выявлены сходства и различия, а также важность роли контекста, который не всегда может установить подразумеваемый говорящим смысл. В статье говорится о нюансах, связанных с различными значениями слова «iş», а также рассмотрены и выявлены оттенки значений.

Müasir Azərbaycan və rus dillərində “iş” sözünün semantik çalarlarının xüsusiyyətləri Xülasə

¹⁵ Например, во всех фразеологические оборотах и сочетаниях со словом *adam* «человек», *ayaq* «нога», «ножка», *baş* «голова», *big* «один», *qan* «кровь» подразумевается человек, нога, голова, один, кровь. Смысловые оттенки слова «iş» связаны не только со значением «работа», но и с «дело, деяние, занятие, труд» и даже «предприятие».

Məqalə müasir Azərbaycan və rus dillərində çoxmənalı «iş» isiminin semantik çalarların xüsusiyyətlərinin təsvirinə həsr edilmişdir. Həqiqi və məcazi mənalar araşdırılaraq həmən sözün azərbaycan və rus dillərindəki mənalarında hansı semantik oxşarlıqlar və fərqliliklərin olduğu müəyyən edilmişdir. Oxşarlıqlar və fərqliliklər, həmçinin kontekst rolunun əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir ki, bu da həmişə danışanın nəzərdə tutduğu mənaya istinad etməyə bilər. Məqalədə «iş» sözünün müxtəlif mənaları ilə bağlı məqamlardan bəhs edilir, eyni zamanda mənə çalarları araşdırılır və müəyyən edilir.

Features of semantic meaning shades of the word “iş” in modern Azerbaijani and Russian languages Summary

The article is devoted to the description of the peculiarities of semantic shades in the polysemy of the noun «iş» in modern Azerbaijani and Russian languages. The direct and figurative meanings have been defined and determined to identify what are the semantic similarities and differences in the meanings of the same word in the Azerbaijani and Russian languages. Similarities and differences, as well as the importance of the role of context were identified, which may not always refer the speaker's intended meaning. In the article, author clarifies the nuances associated with the different meanings of the word «iş», and also examines and identifies the shades of meanings.

Рецензент: *кандидат филологических наук, доц. Вафа Буньядова.*

DİL FƏLSƏFƏSİ MÜSTƏVİSİNDƏ DİL VƏ DÜNYA

Dil fəlsəfəsi digər konvergent elmlər kimi tarixi inkişaf proseslərində bir sıra maraqlı ideyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Konvergentlik nöqteyi-nəzərdən bir tərəfdən dilçiləri, digər tərəfdən filosofları maraqlandıran ortaqlıq məqamları əsasında bu iki böyük elm sahəsi bir araya gəlmiş, nəticədə bir sıra layihələrə imza atmışdır. Uzun illər dili ancaq fəlsəfi problemləri həll etməyə xidmət edən bir metavasitə hesab edən fəlsəfi istiqamətdən fərqli olaraq, bu konvergensiya əsas diqqət dil vasitəsilə fəlsəfi problemlərin həllinə yönəlmişdi. Belə bir əhatə dairəsində analitik yanaşma spekulativ yanaşmanı üstələmiş, dili bütün fəlsəfi problemlərin həllində əsas göstəricilərdən biri olaraq ön plana çıxarmışdır. Nəhayət ki, dil fəlsəfəsinin yaranışı XIX əsrdən başlayaraq, dilə dönüş mərhələsi kimi yenidən gündəmə gəldi.

Dilçilik nöqteyi-nəzərindən dilin məlum bir sıra vacib funksiyaları mövcuddur. Onların hər birinin ünsiyyət prosesində yerinə yetirdikləri xüsusi tapşırıqları var. Kodlaşma-dekodlaşma prosesləri məhz bu funksiyaların birgə fəaliyyəti nəticəsində gerçəkləşir. Dil fəlsəfəsi mövqeyində isə dil və fəaliyyət arasındakı bağlılıqdan dilin daha fərqli funksionallıqları üzə çıxmışdır. Dil və fəaliyyət qarşılaşması son dövrlərin də ən aktual problemlərindən biri kimi nəzərə çarpır. Bu istiqamətin dəstəklənməsi ilə metafizik yanaşmadan uzaqlaşan filosoflar dilə aid görünməz “dinamika”nı yavaş-yavaş ön plana çıxarmağa başladılar. Yenilənmiş yanaşmalar əsasında işarələr sistemi araşdırmalarında dilin fəaliyyət, dinamika, hərəkətlə məşğul olan pragmatika sahəsi digər sahələrdən təcrid olunaraq, müstəqil mövqə əldə etdi. Dilin fəaliyyətlə olan əlaqələri araşdırmalara cəlb edilmədiyi dövrlərdə semiotikanın ən aktual sahələrindən biri semantika sayılırdı: “Əgər semantika mənanın araşdırılması ilə məşğul olan elmdirsə, onda semantikanın çoxlu fərqli, lakin bir-birilə kəşif edilən sahələri olmalıdır: fəlsəfi semantika, psixoloji semantika, antropoloji semantika, məntiqi semantika, lingvistik semantika və s.” [4, s. 6]. Həmin sahədə mövcud olan bu kimi tədqiqatların müəllifləri hətta pragmatika ilə bağlı məqamları da semantika araşdırmaları çərçivələrinə daxil edirdi. Sonradan dil və hərəkət arasında olan münasibətlərə maraqların artması ilə pragmatika bir sıra sahələrlə də ortaqlıq məxrəcə gətirildi: fəlsəfi pragmatika, psixoloji pragmatika, antropoloji pragmatika, məntiqi pragmatika, lingvistik pragmatika və s. Bu baxımdan müasir tədqiqatlarda pragmatika semiotikanın sahəsi kimi çıxış etsə də, dil fəlsəfəsinə aid ayrılmaz hissə hesab olunur. O, dildən istifadə ilə əlaqədar meydana çıxan fəlsəfi problemlərin müzakirə edildiyi geniş bir müstəvidir. Dil fəlsəfəsində onun yaranma tarixi Ç.Pirs (1839-1914) adı ilə əlaqələndirilir.

XIX əsrdə elmi istiqamətlər üzrə sürətli irəliləmələr baş verirdi. Belə bir təsir dil fəlsəfəsindən də yan keçməmişdi. O, fəlsəfənin əsas sahələri olan ontologiya, epistemologiya, metafizika kimi sahələr üzərində təhlil edilməklə, öz yolunu müəyyənləşdirirdi. Fəlsəfi tədqiqatlardan məlumdur ki, uzun illər empiriklərlə rasionalistlər arasında ziddiyyətlər olmuşdur. Empiriklər biliklərin təcrübələrdən əldə edildiyini iddia etdikləri halda, rasionalistlər bunu təkzib edirdilər. Empirizmin ən görkəmli nümayəndəsi C.Lokdur (1632-1704). Empirizmin sahəsinə olan maraqlarından əlavə, C.Lok siyasi fəlsəfə, ictimai razılışma nəzəriyyəsi ilə də məşğul idi. Araşdırmalarını aparmaq və müəyyən nəticələr əldə etmək üçün o, ilk növbədə dillə bağlı problemlərə aydınlıq gətirməyə çalışırdı. Bu baxımdan dil fəlsəfəsinin başlanğıcını C.Lok yaradıcılığı ilə də bağlamaq mümkündür. Sonradan bu istiqamət Q.Frege maraqları altında davam etdirilmişdi. Q.Frege isə fəaliyyətini riyazi məntiqi təhlillər üzərində aparmağa üstünlük verir, dili də bu baxışlar üzərində təhlil edir, gündəlik dildən fərqlənən ideal bir dil yaratmağa çalışırdı. “Filosofa görə, gündəlik dil yarı obyektivdir. Onun əsas rolu xüsusi vəziyyətləri ifadə etmək, insanlar arasında əlaqələri qurmaqdır. Əlaqə proseslərində gündəlik dil çox böyük problem yaratmır, amma fəlsəfə və elm üçün uyğun deyil, çünki o, əvəzlilik, kəmiyyət göstəriciləri, bağlayıcılardan ibarət bir meşə kimidir: qarışıq, yetərsiz, xətalı, qərarlı və dəyişkəndir” [8, s. 49]. Filosof bu dili ideoqrafı adlandırır, onu həm də rəşional hesablamaya hesab edirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən gündəlik dil məntiqi standartlar üzərində təhlil edilirdi.

B.Rassel (1872-1970) da dil fəlsəfəsinin inkişafına öz töhfəsini vermiş filosoflardan sayılır. O da Q.Frege kimi tədqiqatlarında ideal dili müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bu mövqedə o, Q.Fregenin ideyalarına əsaslanır, bunun üçün dilə məxsus məntiqi struktur tapmağa çalışırdı. Dil fəlsəfəsinin inkişaf tarixində bunlardan da əlavə bir sıra filosofların adlarını çəkmək mümkündür. Bura bütün analitik yanaşma tərəfdarlarının adlarını daxil etmək olar. Uzun illərdən bəri fəlsəfi müstəvidə axtarılan sualların cavablarının çoxu məhz bu istiqamət üzrə özünə yer tapırdı. Dil fəlsəfəsi inkişafının pik nöqtəsi isə avstriyalı filosof L.Vitgenştayn (1889-1951) adı ilə əlaqələndirilir.

L.Vitgenştayn özündən öncə gələn analitik istiqamət filosoflarının ideyalarından qaynaqlanırdı. Yaradıcılığının ilk mərhələsində hətta fəlsəfəni çoxdan bəri narahat edən sualların cavablarını tapdığını güman edirdi. Q.Frege və B.Rassel kimi o da tədqiqatlarına ideal dil axtarışı ilə başlamış, dili məntiqi struktur əsasında izah etməklə buna nail olmağa çalışırdı. Onun yanaşmasına görə, dünyanın məntiqi strukturunu dilin məntiqi strukturuna əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Yaradıcılığının birinci mərhələsini bu istiqamətə həsr etmiş filosof dünya-dil qarşılaşmasını məntiqi təhlillər üzərində izah etməklə, bir sıra maraqlı faktlar irəli sürmüşdü: “Dünya şeylərin deyil, faktların məcmusudur. Dünya faktlarla və gerçəkdən var olan faktlarla müəyyənləşir. Çünki faktların məcmusu nəyin mövcud olduğunu, nəyin mövcud olmadığını müəyyənləşdirir. Məntiqi əhatədə olan faktlar dünyadır... Cümlə işarəsi bir-birilə müəyyən üsulla əlaqədə olan element və sözlərdən təşkil olunur” [12: 1.1, 1.11, 1.12, 1.13, 3.14]. Dildə və

¹⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumi dilçilik, dosent **Email:** Lehrerin81@mail.ru 0502102980

dünyada mövcud olan elementlərə bu formada yanaşan filosof dünyada olan mövcudiyatı dildə olan mövcudiyatla əlaqələndirməyə çalışırdı. Belə bir analogiya yaratmaq üçün o, məntiqi atomizm prinsipindən istifadə edirdi. B.Rasselin ideyalarına uyğun olaraq, filosof “Məntiqi-fəlsəfi traktat” əsərində nəsnələr adı altında hələ o dövrlərdə kəşf olunmamış atomların təsvirinə yer verirdi. Sanki dünya kimi dil də sadə və mürəkkəb nəsnələrdən yaranmışdır. İstənilən ifadəni həmin nəsnələr üzərində təhlil etmək guya dünya nəsnələrini də müəyyənləşdirməyə imkan yaradacaqdı.

Dil-dünya qarşılaşmasına məntiqi baxımdan olan yanaşmalara qarşı gələn birinci opponent də L.Vitgenştayn olmuşdur. Yaradıcılığının birinci mərhələsində B.Rassel, Q.Frege ideyalarını dəstəməklə tutduğu mövqə artıq onu qane etmirdi. Dil və dünyanı məntiqi düsturlar hesabına çərçivəyə salmaq namümkün görünürdü. Birinci mərhələdə buraxdığı səhvlərini düzəltməyə çalışan filosof mövqeyini bu dəfə başqa istiqamət üzrə izah etməyə çalışırdı. “Fəlsəfi tədqiqatlar” əsəri onun bu yolda həyata keçirdiyi yeni ideyaların nəticəsi idi. Burada filosof artıq dilə dünyanın güzgüsü kimi baxmırdı, çünki istənilən halda dil dünyanın yalnız bir fraqmentini işıqlandırmaq iqtidarına malikdir. Heç bir məntiqi düstur bunların eyniləşdirilməsinə səbəb ola bilməz. Dildə dünyanın təsviri isə özünü “oyunvari” tərzdə nümayiş etdirir. “Mən dil və fəaliyyəti, bir-birinə bağlanmış bütövü “dil oyun”u adlandıracağam... Daşın adlandırılması fəaliyyətini, deyilmiş sözdən sonra “deyiləcəyi” də “dil oyun”u adlandırmaq olar. Burada sözlərin istifadəsi ilə oynanılan dairəvi oyunları düşün” [12: 5, 7]. Göründüyü kimi, yaradıcılığında gözlənilməz dönüş edən filosof üçün dil dünyanın bir hissəsini özündə oyunlar şəklində əks etdirən bir fəaliyyətə çevrilmişdi.

Filosofun yanaşmasına görə, dünya fraqmentlərini dil üzərində əks etdirmək üçün əsas olan məqam dil funksiyası və dil fəaliyyətindən düzgün istifadə nəticəsində mümkün olur. Məhz bunun əsasında “dil oyun”ları meydana gəlir. Dilin adlanma ilə bağlı olan funksiyası filosofun hər iki yaradıcılığında təhlil edilmişdir. Məlumdur ki, dilin adlandırma funksiyası dünyanın kəşfi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Adlandırmaq üçün ilk növbədə dünyanı kəşf etmək və dərk etmək lazımdır. İnsanı əhatə edən dünyada ona görə olan hər bir işarə mütləq şəkildə adlandırılır. “Cümlədə istifadə olunan sadə işarələr adlar adlanır. Ad obyektı bildirir. Obyekt onun mənasıdır. Cümlədə ad obyektı təmsil edir. Obyektləri mən yalnız adlandırma bilərəm. İşarələr onları təmsil edir. Mən yalnız onlardan danışa bilərəm, onlar mən ifadə edə bilmərəm. Bir cümlə yalnız əşyanın necə olduğunu deyə bilər, onun nə olduğunu deyil” [12: 3.202, 3.203, 3.22, 3.221]. Bu, filosofun “Məntiqi-fəlsəfi traktat”da adlanma ilə bağlı verdiyi mülahizələrdir. “Fəlsəfi tədqiqatlar” əsərində də eynilə buna bənzər fikirlər səslənsə, yanaşmalarda müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır: “Dil öyrənilməsi obyektlərin adlandırılmasından ibarətdir. Nəyisə adlandırmaq bir əşyaya bərkidilmiş ad lövhəciyinə bənzər bir şeydir. Bunu sözün istifadəsinə hazırlıq adlandırmaq olar... biz şeylərin adını çəkirik, sonra onlar haqqında danışa bilərik, danışarkən onlara istinad edə bilərik... demək olar ki, adlandırma və onun korrelyatı (yəni əlaqələnməsi) və göstərdiyi müəyyənləşmə əsl “dil oyun”udur” [13: 5.26, 27]. Hər iki əsərdə dilin adlandırma funksiyası haqqında bir-birinə bənzər fikirlər səslənsə də, sonuncuda o, birbaşa “dil oyun”u termini ilə əlaqələndirilmişdir. Adlandırma “dil oyun”u ilə bağlı dil fəaliyyətinin ən sadə forması kimi özünü göstərir. İşarələrin adlandırılması oyunvari xarakter nümayiş etdirir.

Dil fəlsəfəsi müstəvisində “dil oyun”u anlayışı müasir dövrdə də bir sıra tədqiqatların aparılmasına da dəstəkləyici mövqedə çıxış edir. Fəaliyyət və dinamiklik baxımından onları da praqmatikanın əsas vahidlərindən biri hesab etmək olar. O, dilçilik aləmində istifadə olunan digər “oyun” anlayışlarından fərqli özəlliklərə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “oyun” fenomeni antik dövrlərdən başlayaraq çoxlu sayda tədqiqatların diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, Platon, F.Şiller, İ.Kant, Y.Xeyzinqa, M.M.Baxtin, Z.Freyd, R.Bart, M.Fuko və s. Sonrakı dövrlərdə oyunun dil ilə müqayisəsi hallarına F.de Sössür və A.A.Potebnya tədqiqatlarında da rast gəlmək mümkündür. L.Vitgenştayn ideyasından doğan “oyun” anlayışı isə burada fərqli mövqedə çıxış edir. Linqvistik-fəlsəfi fenomenə aydınlıq gətirmək məqsədilə filosof tədqiqatında bəzən elmi çərçivədən uzaqlaşmış, “dil oyun”u mövhumunu hamının sevərək oynadığı fərqli oyunlar üzərində izah etməyə çalışmışdı. Bunun üçün o, kart, top, döyüş və s. oyunları misal gətirmiş və dil ilə onlar arasında ümumi ortaq nəyinsə olduğunu bildirmişdir. Bu ortaq cəhətləri filosof “ailə” kimi adlandırmışdır. “Mən deyirdim ki, oyunlar ailəni tamladırlar” [13]. Filosof dil oyunlarının izahını ailə anlayışı baxımından maraqlı şəkildə izah edir. Bu analogiyaya görə, ailə üzvlərinin boy, üz cizgiləri, göz rəngi baxımdan fərqlilikləri və bəzi oxşarlıqları olduğu kimi, dil oyunları arasında da bunlara müvafiq oxşar və fərqli cəhətləri müşahidə etmək mümkün imiş. Bu cür dil oyunları sayəsində insan reallıqları dilin prizmasından dərk edir. “Oyun fizioloji hadisədən və psixi reaksiya ilə şərtlənən fizioloji hadisədən daha geniş mövhumdur...hər bir oyunun hansısa mənası var” [14, s.33]. Amma bu cür oyunlarla “dil oyunu”larını bir-birindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onlardan heç də həmişə əylənmək xatirinə istifadə olunmur. Bunlar dil vahidlərinin qeyri-adi formasıdır.

Digər linqvistik vahidlər kimi “dil oyun”larının da istehsalı, qəbulu prosesi düşünmə fəaliyyətinə uyğun olaraq sxemlərin, proqramların, planların, strategiyaların vasitəsilə həyata keçir. Belə bir təhlil prosesinin aparılmasında yaddaşın əsas operativ vahidləri ön plana çıxarılır: freymlər(stereotip situasiya), konseptlər (sözlərdən tutulmuş bütün mənalardan cəmi), gəşaltlar (dünya fraqmentləri) və s. “Koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən “dil oyun”ları deklarativ və prosedur biliklər olaraq, statiki, dinamik freymlər, skriptlər və ya ssenarilər kimi tədqiq olunur” [15, s.124-129]. Digər dil işarələrindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsə də, koqnitivlik baxımından “dil oyun”larının kodlaşması müəyyən mənada dil işarələrinin formalaşması prosesini xatırladır. L.Vitgenştayn nəzəriyyəsi ilə yanaşıqda belə çıxır ki, kodlaşma-dekodlaşma proseslərində dildən istifadənin hər bir vəziyyəti “dil

oyun"udur. Hər dəfəsində eyni sözün fərqli situasiyalar daxilində, fərqli praqmatik şərtlər çərçivəsində müxtəlif cür işlənmələrinə rast olunur. Belə hallar dilin oyunvari xarakterindən irəli gəlir. Məsələn,

Ali məktəbi bitirmək hər kəsin arzusudur;

Ali dərəcəyə ucalmaq hər kəsin arzusudur.

Burada eyni dil işarələri fərqli təzahür formalarında kodlaşdırılmışdır. Bu, dilin oyunvari xarakterinin göstəricisidir. Dil bu cür performanslarla kodlaşma-dekodlaşma proseslərinə rəngli çalarlar atır. Belə növ "dil oyun"ları sadə xarakterə malik olur.

Bunlardan əlavə "dil oyun"larının daha mürəkkəb formaları ilə də rastlaşırıq. Onlar daha çox dil normalarının pozulması ilə ortaya çıxır. Dil normalarının bilərəkdən pozulması praqmatik nöqtəyi-nəzərdən adresanta məxsus intensiyanın implisit kodlar altında qarşı tərəfə ötürülməsi üçün nəzərdə tutulur. Belə olan halda kommunikativ akt komik effektin yaranması ilə həyata keçir. Adresant-adresat qarşılaşmasında dil normalarının pozulması ilə gerçəkləşdirilən kodlaşmalar dekodlaşma prosesinə də öz təsirini göstərir. "Dil oyun"ları adresant intensiyanını komuflayaj edən ən əlverişli vasitədir. İlk baxışda onun yaranışı sadə prosesə bənzəyir. Əslində belə ifadələr yüksək səviyyəli koqnitiv bazanın nəticəsi kimi ortaya çıxır. Dil işarələrindən oyunvari şəkildə istifadə koqnitiv bazaya təsir göstərən ən önəmli vasitədir. Hər bir adresant ünsiyyət prosesində təbii ki, məqsəd və niyyət olmadan kodlaşmaya başlamır. İşarələrin kodlaşmasının və qarşı tərəfə yönləndirilməsinin əlbəttə ki, bir səbəbi olur. Əsas məsələ, dil işarələrini düzgün seçib, lazımi şəkildə kodlaşdırmaqdır. Adresant belə bir məqamda qarşısındakı həmsöhbətini nəzərə almaqla kodlaşmasını həyata keçirir. Əsas məqsəd isə sonda perlokutiv effekt əldə etməkdir. Buna isə nail olmaq çox çətindir. Qeyri-adi ifadələr kodlaşma-dekodlaşma prosesində bunun üçün uyğun bir şərait yaradır. Nəticədə oyunların əldə etdiyi performans müsbət effekt əldə edir. Mürəkkəb "dil oyun"ları kodlaşmasına daha çox siyasi, bədii, publisistik, media diskurslarında rast gəlmək mümkündür. Bunlar tərəflərə münasibətlərin saxlanılması və adresant niyyətinin gerçəkləşməsi üçün vacib faktlardan hesab olunurlar. Dildən və dil normasından bu cür istifadə etməklə əksər diskurslarda kodlaşma strategiyası gerçəkləşdirilir. Belə vəziyyətlərdə "dil oyun"ları manipulyativ strategiyanın icrasına xidmət edən və koqnitiv bazaya təsir edən əsas taktika kimi çıxış edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva, M.Ə. İşarələr sistemi və ünsiyyət. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2021.
2. Hacıyeva, M.Ə. Ünsiyyət prosesində linqvofəlsəfi konsepsiya. ADU: Elmi xəbərlər, 2018.
3. Hacıyeva, M.Ə. Sadə cümlələrdə propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin praqmatikası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2021.
4. Lyons, C. (1995). Linqvistik semantika: giriş. Kembriç Univ., Az.d.-ə tərc.-si. Bakı: 2014. 389 s.
5. Mehdiyev, R.Ə. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: "Şərç-Qərb", 2010. 360 s.
6. Nəzərova, A.H. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
7. Veysəlli, F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010. 336 s.
8. Özcan, Z. Dil fəlsəfəsi I. (Mantıqçı Paradıqma). Sentez Yayıncılıq: 2014. 399 s.
9. Özcan, Z. Dil fəlsəfəsi III. (İkinci Wittgenstein da Gramer Paradıqması). Sentez: 2018. 467 s.
10. Beckmann, S., König, P.P., Wolf, G. Sprachspiel und Bedeutung. "Festschrift für Franz Hundnurscher zum 65 Geburtstag." Tübingen. 2000.
11. Frege, G. Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl. Frankfurt am Main: 2020. 92 S.
12. Wittgenstein, L. Logisch-philosophische Abhandlung. Suhrkamp Verlag: 1918. 115 S.
13. Wittgenstein, L. Philosophische Untersuchungen. Great Britain: Oxford, 1953. 260 S.
14. Huizinga, J. Homo Ludens. London, reprinted 1980. 220 p. S.33
15. Richard, J. F. Mental activity. Understanding, reasoning, finding solutions. M.: 1998: 124-129

Açar sözlər: dil fəlsəfəsi, analitik yanaşma, spekulativ yanaşma, "dil oyun"u, manipulyativ strategiya, dil normaları

Keywords: philosophy of language, analytical approach, speculative approach, "language game", manipulative strategy, language norms

Ключевые слова: философия языка, аналитический подход, спекулятивный подход, "языковая игра", манипулятивная стратегия, языковые нормы

ЯЗЫК И МИР НА УРОВНЕ ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Статья посвящена установлению фактов, возникающих при конвергенции лингвистики и философии. Философия языка возникла в философских исследованиях как различные отношения к языку. Основной причиной возникновения направления стал интерес к аналитическому подходу. Философов, работавших в этом направлении, больше интересовало решение языковых проблем. В процессе исследования были уточнены некоторые моменты, связанные с концепцией языковой игры, соответствующие лингвофилософской концепции.

LANGUAGE AND THE WORLD ON THE PLANE OF LINGUISTIC PHILOSOPHY ABSTRACT

The article is devoted to the establishment of facts arising from the convergence of linguistics and philosophy. The philosophy of language originated in philosophical research as various attitudes to language. The main reason for the emergence of the direction was the interest of the analytical approach. Philosophers working in this direction were more interested in solving language problems. In the course of the research, some points related to the concept of language play were clarified, corresponding to the linguistic and philosophical concept.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Frazeologiya, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dilçiliyin xüsusi maraqlı sahəsinə daxil olan elm sahəsidir. Frazeologiya olduqca maraqlı sahə hesab olunur, çünki *frazeologiya* adı altında birləşən dil faktları mürəkkəb, eyni zamanda həm də rəngarəngdir.

Frazeoloji vahid adlanan konstruksiyalar empirik baxımdan nitq axınında çox asanlıqla müəyyən olunur, seçilir və diqqəti cəlb edir. Nitqin adresatı, həqiqi frazeoloji vahidlə rastlaşanda, müəyyən dərəcədə təəccüblənə bilər. Bu təəccüb ifadənin yüksək kommunikativ effekti ilə bağlıdır [1, s. 12].

Frazeologiya termininin əsasında olan *fraza* kökü deyimin qeyri-adiliyinə işarədir. Yəni bu və ya digər söz birləşməsi adi konstruksiya deyil, qeyri-adi, yəni leksik komponentlərin mənalarının cəmi olmayan deyimdir. Onlar bu cür kütləvi şüurda sabitləşir və eyni formada, eyni mənada və eyni funksiyada nitq prosesində işlədilir [2, s. 99]. Frazem göstərilən mühüm üç parametrlə nitqdə dəyişmərsə, deməli, nitq vahidi deyil, dil vahididir, onlar sadəcə olaraq nitqdə işlənir, nitqdə yaranmır.

Frazeoloji vahid adlandırdığımız sintaqmın əsas koqnitiv əlaməti işarə olunanın işarə edənə uyğun olmamasıdır. Frazeoloji vahid qlobal semantikaya malikdir. Lakin frazeoloji semantikanın qloballığını dərk edəndən sonra ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin müxtəlif dərəcədə qlobal semantikaya malik olması müəyyən olunur. Bəzi frazeoloji vahidlərin mənası tamamilə qlobal səciyyə daşıyır və komponentlərin etimoloji mənaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Digərləri isə həmin əlaqəni mühafizə edə bilər [3, s. 56]. Deməli, frazeologiyada semantikanın qloballaşması nisbi hadisədir.

Empirik üsulla seçilən və tədqiq olunan konstruksiyaların hamısı *frazeoloji vahid* adlandırılır, çünki əksər hallarda tədqiqatçılar iki cəhətə üstünlük verirlər: sabitlik və bərpa olunma. Əslində empirik üsulun özü tədqiqatçıya buna yönəldir. Digər tərəfdən, empirik yol induktiv səciyyə daşıyır, yəni tədqiqatçı ayrı-ayrı ifadələrdən çıxış edir və nəticə etibarilə onların müşahidə olunan cəhətlərini təsvir edir [4, s. 11].

İkinci yol deduktiv və rəasional səciyyə daşıyır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda dil sisteminin əsas qanunları nəzərə alınır. Frazeoloji vahidlər nitqdə müşahidə olunan və kommunikativ baxımdan yüksək effektə malik olan ekspressiv sintaqmlar kimi yox, dilin ümumi inkişaf qanunlarının məntiqi nəticəsi kimi yaranan konstruksiyalar kimi təhlil olunur. Yəni birinci halda nitqdən çıxış ediriksə, ikinci halda dil əsas götürülür.

Dil semiotik sistem olaraq müəyyən qanunlara tabedir. Frazeoloji vahidin təşəkkülü tamamilə həmin sistemin işlənməsinə uyğundur. Dilin (semiotik sistem olaraq) qanunları müəyyən məntiqə tabedirsə, frazeoloji vahidin yaranması da həmin məntiqə uyğun baş verir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidin yaranmasından danışanda və bu prosesi dildə gedən hadisələrlə bağlamaq istəyəndə, müəyyən bir dil hadisəsi kimi frazeolojişmədən danışılır. Bu halda frazeolojişmə mütləq dil qanunu təsəvvürü bağışlayır. Əslində isə frazeolojişmə daha geniş qanunun xüsusi təzahürüdür.

Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri semantik bütövlük, sabitlik, ayrıca forma və təkrarlanma qabiliyyətidir. Onlar semantik bütövlük ilə xarakterizə olunur: bütöv ifadənin mənası onun tərkib elementlərinin dəyərlərindən fərqlənir ki, bu da onların tam və ya qismən yenidən düşünməsinin nəticəsi kimi qəbul edilir.

Frazeoloji vahidləri motivasiya etmə dərəcələrinə görə bir neçə qrupa bölmək olar [5, s. 100]:

1) frazeoloji vahidlər (phraseological combinations), 2) frazeoloji birliklər (phraseological units) və 3) frazeoloji birləşmələr (phraseological fusions).

Bu üç bölgü arasında fərqi aydın izah etmək üçün ilk əvvəl "phraseological combinations" aid nümunələr verək və onların nə ifadə etdiklərini izah edək:

Frazeoloji vahidlər (phraseological combinations) qismən motivlidir; onların tərkibində birbaşa lüğəvi mənada işlənən bir komponent, digəri isə məcazi mənada olan komponent var. Məsələn: *break a law (qanunu pozmaq)*; *break a rule (qaydanı pozmaq)*; *break a promise (vədini pozmaq)* və s. Bu frazeoloji vahidlər qrupunda metaforik elementin mənasını pozmayan bəzi əvəzləmələr mümkündür.

R.Glaser-ə görə, frazeoloji vahid ümumi istifadədə olan leksikləşmiş, təkrarlana bilən bileksemik və ya polileksemik söz qrupudur [6, s. 125]. Onlar nisbi sintaktik və semantik sabitliyə malikdir, idiomlaşa bilər, konnotasiya daşıya bilər, mətnə vurğu və ya gücləndirici funksiyaya malik ola bilər.

Frazeoloji qovuşmalar (birləşmələr) (phraseological units) - A.V.Kuninə görə isə frazeoloji qovuşmalar mənaları qismən və ya tam köçürülmüş (məcazlaşmış) sabit söz qruplarıdır [7, s. 44]. Məsələn:

To kick the bucket (die) (ölmək); *Greek gift (a gift given or a favor done with a treacherous purpose) (verilən hədiyyə və ya düşmənçilik məqsədlə edilən yaxşılıq)*; *drink till all is blue (to get exceedingly tipsy) (həddindən artıq sərxoş olmaq)*; *drink as a fiddle (thoroughly drunk) (çox sərxoş olmaq)*; *drunk as a boiled owl (very drunk) (olduqca çox içkili olmaq)*; *as mad as a hatter (very crazy) (çox ağılsız; dəli)* və s.

Frazeoloji qovuşmalar qismən motivasiya edən birləşmələrdir, çünki onların mənası adətən bütöv frazeoloji vahidin metaforik mənası ilə anlaşıla bilər. Frazeoloji qovuşmalar, bir qayda olaraq, leksik komponentlərin nisbətən yüksək sabitliyi ilə seçilir.

Frazeoloji birləşmələr (phraseological fusions) – motivasiya dərəcəsi çox aşağı olur, onun tərkib hissələrinin

¹⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycan Dillər Universiteti laila_gadimova@yahoo.com

mənalarından bütövün mənasını təxmin etmək olmur, onlar yüksək dərəcədə idiomatik olur və başqa dillərə sözbəsöz tərcümə oluna bilmir. Məsələn: *to pull one's leg (to deceive) (aldatmaq); at sixes and sevens (in confusion) (çaşqınlıq içində); a mare's nest (a false discovery) (saxta kəşf)* və s.

V.V.Vinoqradov yazır ki, frazeoloji birləşmələr tamamilə motivasiya yaratmayan söz qruplarıdır [4, s. 120]. Məsələn: *Red tape (bureaucratic methods) (bürokratik üsullar); heavy father (teatr tamaşasında ciddi və ya təntənəli hissə)* və s. Bu birləşmələrdə komponentlərin mənasının bütün qrupun mənası ilə heç bir əlaqəsi olmur. Burada yaranan idiomatik məna, bir qayda olaraq, leksik komponentlərin tam sabitliyi və birləşmənin qrammatik quruluşu ilə birləşir.

Quruluşuna görə frazeoloji birləşmələr bir neçə qrupa bölünür:

1) Feil-zərf frazeoloji birləşmələri: *to bring up (look after a child until it is an adult) (uşağın böyüyənə qədər qayğısına qalmaq), to look up (search for and find a piece of information in a book or database) (kitabda və ya verilənlər bazasında məlumat axtarmaq və tapmaq), to drop in (make a casual or informal visit to a person or place) (bir şəxsə və ya yerə təsadüfi və ya qeyri-rəsmi səfər etmək), keep up with (move or progress at the same rate as someone or something else) (kiminləsə eyni sürətlə hərəkət etmək və ya irəliləmək)* və s.

2) Sözlü ismi birləşmələri: *by heart (əzbər öyrənmək), on Easy Street (in wealth) (sərvətdə), in like Flynn (be very attractive) (çox cəlbedici olmaq), for Pete's sake (exclamation of irritation or exasperation) (qıcıqlanma və ya əsəbilik nidəsi), by George (a mild oath) (xoş and), in Queer Street (to be in difficulty) (çətinlik içində olmaq)* və s.

3) Atributiv-nominal - bu tip frazeoloji vahidlər isim ekvivalenti kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn: *Brains trust (a group of official or unofficial advisers concerned especially with planning and strategy) (xüsusilə planlaşdırma və strategiya ilə məşğul olan rəsmi və ya qeyri-rəsmi məsləhətçilər qrupu), white elephant (an object no longer of value to its owner but of value to others) (artıq sahibi üçün dəyərli deyil, başqaları üçün dəyərli bir obyekt), Simple Simon (a simpleton, someone has a very low level of intelligence) (zəka səviyyəsi çox aşağı olan adam), Black Russian (a cocktail made from coffee liqueur and vodka) (qəhvə likörü və araqdan hazırlanmış kokteyl), Big Apple (the nickname of New York) (Nyu York şəhərinin ləqəbi), Windy City (Chicago) (Küləkli şəhər), Clever Dick (someone who is annoying because they think that only that are right) (yalnız bunun doğru olduğunu düşündüyü üçün əsəbiləşən biri), Blue Monday (feel depressed or unhappy) (özünü depressiyada və ya bədbəxt hiss etmək), Black Friday (marked by misfortune or disaster) (bədbəxtlik və ya fəlakətlə qeyd olunan gün), Nerviously Nelly (worry, insecurity and timidity) (narahatlıq, etibarsızlıq və qorxaqlıq), etc.*

4) Feil-nominal ifadələr: *to take place (come about) (baş vermək), go Dutch (to play for oneself) (özün üçün oynamaq), cut the Gordian cut (to solve a very complex problem in a simple way) (çox müəssisə problemi həll etmək adi bir işdir), to raise Cain (to complain a lot of something in an angry or noisy way) (qazəbli və ya səs-küylü şəkildə bir şeydən çox şikayət etmək)* və s.

5) Frazeoloji təkrarlar: *ups and downs (a sequence of both good and bad experience) (həm yaxşı, həm də pis təcrübənin ardıcılığı), rough and ready ((of a person) without formality or refinement; rudely vigorous) (şəxsin) formallıq və dəqiqləşdirmə olmadan; kobudcasına güclü), Brahms and Liszt (drunk) (içkili), Jack and Lad (confident and not very serious) (inamlı və çox ciddi olmayan), Jekyll and Hyde (two-featured: one good and one bad) (iki xüsusiyyətli: biri yaxşı, biri pis)* və s. Bu ifadələr adətən zərflər və sifətlərdən təşkil olunur.

6) Zərflik birləşməli frazeoloji vahidlər: *every other day (on every alternate day), and Tom, Dick and Herry (everyone or there is no limit on who can do a particular activity) (hər kəsin və ya kimin müəyyən bir fəaliyyətlə məşğul ola biləcəyinə dair heç bir məhdudiyat yoxdur), another Richmond in the field (an unexpected person or unforeseen participant in the same situation) (gözlənilməz şəxs və ya eyni vəziyyətdə gözlənilməz iştirakçı)* və s.

Frazeoloji vahidin əsas vəzifəsi münasibət bildirməkdir. Münasibət bildirmə vəzifəsi yerinə yetirərək, frazeoloji vahid ya müsbət, ya da mənfi konnotasiyaya malik olur. Münasibət neytral ola bilməz, o ya müsbət, ya da mənfi olmalıdır. Əgər bu və ya digər dildə müəyyən frazeoloji vahid üslubi baxımdan neytral təsəvvür bağışlayırsa, deməli, onun ekspressiv tutumu zəifləyib, işləndikcə dil vahidinin ekspressiyası ümumiyyətlə zəifləyir. Ya da ki, biz frazeoloji vahid adlandıığımız sintaqm əzəldən ekspressiyadan məhrumdursa, deməli, həmin sintaqm frazeoloji vahid deyil, sadəcə sabit söz birləşməsidir. Dil kodunun heterogenliyi və dil işarəsinin asimmetrik təbiəti nəticəsində yaranan sintaqmlar ikinci dərəcəli nominasiya vahidləridir. İkinci dərəcəli nominasiya vahidinin əsas funksiyası müsbət ya mənfi münasibət bildirməkdir. Mənşə etibarilə ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri, o cümlədən də frazeoloji vahidlər, dilin ekspressiv vahidləridir.

Dilçilikdə frazeologizmlər konstruksiyasına, etimoloji, struktur-semantik, cümlədə hansı cümlə üzvü ola bilər, motivasiya səviyyəsi hansı söz qrupuna görə ifadə edilir və digər xüsusiyyətlərinə əsasən müəyənləşdirilə bilər. Frazeologiya müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən xüsusi bir sahədir, bilavasitə leksikologiya, qrammatika, üslubiyyat, fonetika, fəlsəfə və bir çox digər elmlərlə yanaşı inkişaf edir. Frazeoloji vahidlər dildə asanlıqla saxlanılan ifadələrdir və onların həmişə aydın mənası, məzmunu və quruluşu olur. Onlar adətən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından sabit vahidlər kimi qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963, 208 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.: Иностраный язык, 1959, 300 с.
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М.: Просвещение, 1990, 303 с.
4. Виноградов В.В. Избранные труды. М.: Наука, 1975, 420 с.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., Издательство литературы на иностранных языках, 1958, 200 с.

6. Gläser, R. The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis, in A.P. Cowie (ed.). 2001, *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, pp. 125-143, Oxford: Oxford University Press.
7. Kunin A.V. *English-Russian Phraseological Dictionary*. Moscow: Russky yazyk, 1984, 944 p.
8. Arnold I.V. *The English Word*. M.: Visshaya shkola, 1973, 300 p.
9. *Collins Cobuild Idioms Dictionary*, Harper Collins, 2012, 576 p.

Açar sözlər: frazeologiya, vahid, məna, struktur, semantik, motivasiya

Key words: phraseology, unit, meaning, structure, semantics, motivation

Ключевые слова: фразеология, единица, значение, структура, семантика, мотивация

Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili araşdırılır. Müəllif ilk əvvəl frazeologiya haqqında müəyyən məlumat verir. Məqalə frazeologiya 20-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilik üçün xüsusi maraq kəsb edən elm sahəsi kimi təqdim edilir. Daha sonra müəlluf frazeologiya termininin əsas məzmununu izah edir. Məqalədə frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri də izah olunur.

Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin ifadə etdikləri məna baxımından bölgüsü də məqalədə ehtiva olunur. Müəllif frazeoloji vahidlərin motivasiya dərəcələrindən asılı olaraq bölünməsi ilə bağlı bəzi dilçilərin təsnifatına da toxunmuşdur. Məqalədə xüsusi olaraq ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili də tədqiq edilir.

Structural-semantic analysis of phraseological units

Summary

The article deals with the structural-semantic analysis of phraseological units. It firstly gives some information about Phraseology. Reading the article, it turns out that phraseology, starting from the second half of the 20th century, is a field of science that is of special interest to linguistics. Then the main content of the term *phraseology* has been explained by the author in the article. The features of the phraseological units have been stated in the article.

The division of phraseological units has been included in the as well. The classification of some linguists relating to the division of phraseological units depending on their motivation meanings have been touched too. Besides, the article also highlights the structural-semantic analysis of phraseological units in English.

Структурно-семантический анализ фразеологических единиц

Резюме

В статье речь идет о структурно-семантическом анализе фразеологизмов. Во-первых, он дает некоторую информацию о фразеологии. Читая статью, выясняется, что фразеология, начиная со второй половины XX века, представляет собой область науки, представляющую особый интерес для лингвистики. Затем в статье автором раскрыто основное содержание термина фразеология. В статье изложены особенности фразеологизмов.

Также включено деление фразеологизмов. Затронута также классификация некоторых лингвистов, касающаяся разделения фразеологизмов в зависимости от их мотивационного значения. Кроме того, в статье также освещается структурно-семантический анализ фразеологизмов английского языка.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Səhilə Vağır qızı Mustafayeva

MƏNALI VƏ MƏNA İFADƏ ETMƏYƏN SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Mənalı (və ya mənə ifadə edən) səs əvəzlənmələri elə əvəzlənmələrdir ki, kontekstlə şərtlənmiş və hansısa qrammatik mənanın yeganə ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Mənalı səs əvəzlənmələri affiksəl morfemlərin ifadə etdiyi eyni funksiyaları yerinə yetirir və morfoloji səviyyəyə aid olur. Mənalı səs əvəzlənmələri ilə bağlı olaraq dilçilik tarixində müxtəlif terminoloji ifadələrin istifadəsinə rast gəlmək olur. Ümumi şəkildə qeyd edək ki, ingilis dilində *sing* ~ *sang* ~ *sung* və *clink* ~ *clank* ~ *clunk* şəklində təzahür edən, qrammatik və ya qeyri-qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edən sait dəyişmələrində ön sıra saitlərin arxa sıra saitlərlə əvəzlənməsi müşahidə olunur. Saitlərin bu şəkildə əvəzlənməsi üçün XIX yüzilliyin əvvəllərində Yakob Qrimm “ablaut” terminini istifadə edir. Bu terminin ekvivalenti olaraq sonralar yunan dilindən tərcümə olunaraq ingiliscəyə uyğunlaşdırılmış *apofoniya* (*apophony*) dövryyəyə daxil edilir. Dilçilik ədəbiyyatında geniş istifadə olunan və yenə də Y.Qrimm tərəfindən adlandırılmış “umlaut” termini *goose* ~ *geese*, *man* ~ *men* və s. kimi sözlərdə qrammatik informasiyanın verilməsində arxa sıra saitlərin ön sıra saitlərlə əvəzlənməsi kimi halların terminoloji ifadəsində istifadə olunur. Həmin termin də analoji olaraq *metafoniya* (*metaphony*) şəklində ingiliscəyə uyğunlaşdırılır. Linqvistik ədəbiyyatda arxa sıra saitlərin ön sıra saitlərlə əvəzlənməsi prosesini *epifoniya* (*epiphony*) adlandıran Rojer Uescot “apofoniya” termininin daha ümumi olduğunu əsas götürərək bütövlükdə sait əvəzlənmələrinin öyrənilməsi üçün ümumi ad kimi “apofonologiya” (*apophonology*) sözünün ağılabatan olduğunu qeyd edir (Wescott, 1970, s. 310).

Mahiyət etibarilə morfem daxilində qrammatik informasiyanın reallaşmasına xidmət edən mənalı səs əvəzlənməsi kimi apofoniya termini diaxronik dilçilikdə və xüsusilə hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasına həsr olunmuş tədqiqat işlərində daha çox dar mənada işlədilir, yəni konkret sözformanın qrammatik tipi ilə şərtlənsə, onun morfoloji işarələnməsi ilə əlaqələndirsə, feil əsaslarında e ~ o ~ 0 (sifir) sait əvəzlənmələrinə aid edilir (Melçuk, 2001, s. 329).

Bu halı müşahidə edən tədqiqatçı eyni tipli, lakin yalnız sait səslərin əvəzlənmələrinə aid edilən ablaut termininin də geniş yayıldığını vurğulayır. Digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, İ.Melçuk apofoniya termininə məzmun etibarilə daha ümumi yanaşaraq onu morfoloji cəhətdən mənə kəsb edən bütün səs əvəzlənmələrinə, yəni həm sait, həm də samit səs əvəzlənmələrinə şamil edir.

Mənə ifadə etməyən səs əvəzlənmələri: Yuxarıda qeyd olunan mənalı səs əvəzlənmələrindən fərqli olaraq, mənə ifadə etməyən, yəni boş səs əvəzlənmələrində hansısa semantik yükədən söhbət getmir. Mənə ifadə etməyən əvəzlənmələr heç bir qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət etmir və yalnız müxtəlif növ sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfoloji proseslərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Məhz mənə ifadə etməyən əvəzlənmələrin təsiri ilə allomorf hadisəsi şərtlənir, onun meydana çıxmasına səbəb olur. Dillərin böyük əksəriyyətində mənə ifadə etməyən əvəzlənmələr mənalı əvəzlənmələrə nisbətən daha çox yayılmışdır. Bu səbəbdən bəzən məhz onlara, yəni mənə ifadə etməyən əvəzlənmələrə “alternasiya” termini şamil edilir, mənalı əvəzlənmələr isə “apofoniyalar” adlandırılır.

Fonetik-fonoloji əvəzlənmələr, yaxud elmi ədəbiyyatda adlandırıldığı kimi avtomatik əvəzlənmələr mənə ifadə etməyən əvəzlənmələrdir. Belə əvəzlənmələrin reallaşması nə sözün morfem tərkibindən, nə də onun qrammatik səciyyəsinə asılıdır. O yalnız fonetik-fonoloji kontekstlə müəyyən olunur ki, buraya da əhatəyə daxil olan səslərin xüsusiyyətləri, fasilə, vurğunun yeri və s. aiddir. Məsələn, bir sıra dillərdə assimilyativ prosesin nəticəsi kimi ortaya çıxan, söz daxilində və söz sonunda kar samitdən əvvəlki mövqedə cingiltili samitin karlaşması, bunun əksi olan, cingiltili samitdən əvvəlki mövqedə kar samitin cingiltiləşməsi, palatallaşma və digər hadisələr bu qəbildən sayıla bilər.

Avtomatik olmayan, yəni fonetik-fonoloji kontekstlə müəyyənəlməyən istənilən mənə ifadə etməyən əvəzlənmələr morfonoloji əvəzlənmələrdir. Belə əvəzlənmələri doğuran amillər müxtəlif ola bilər. Bu amillər morfem sərhədi, sözforma daxilində müəyyən morfemin və ya semantik-qrammatik tipli xüsusi morfemin olması kimi məsələləri əhatə edir. Morfonoloji əvəzlənmələrdə morfoloji-qrammatik amillə yanaşı, çox zaman fonoloji amil də mühüm rol oynaya bilər. Məsələn, rus dilində *-ся* formantında son saitin düşməsi, əvvələn, həmin morfemə xas olan xüsusiyyətdir, ikincisi, yalnız saitdən sonrakı mövqedə mümkündür: *рассталась – расстался, осталась – остался* və s. (Veysəlli, 2008, s. 122).

Bütün bunlar iki məsələyə diqqət yetirməyi tələb edir: a) mənə ifadə etməyən əvəzlənmənin fonoloji və morfoloji cəhətdən şərtliliyi, b) mənə ifadə etməyən əvəzlənmənin istiqaməti.

Qeyd olunan səs əvəzlənmələrinin təhlili göstərir ki, onlar fonem və fonem silsilələrinin, eləcə də prosodem komplekslərinin modifikasiyasının (şəklini dəyişməsinin) növlərindən biridir. Ümumi şəkildə səs əvəzlənməsi /x/ => /y/ | ε formulu şəklində göstərilir ki, burada /x/ əvəzlənmənin sol, /y/ sağ tərəfi, ε isə bu əvəzlənmənin şərtini təmsil edir. Səs əvəzlənmələri işləndiyi mühitə, kontekstə münasibətinə görə iki qrupa bölünür: 1) kontekstdən asılı olmayan əvəzlənmələr; 2) kontekstdən asılı əvəzlənmələr (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020, s. 144).

Əgər hansısa əvəzlənmənin ε şərti boşdursa, o, kontekstdən asılı olmayan əvəzlənmədir. Kontekstdən asılı

¹⁸ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı. E-mail: sadagatabbasova86@gmail.com

olmayan əvəzlənmələr mahiyyət etibarilə məcburi və qeyri-məcburi (fakültativ) ola bilər.

Sol tərəfində yalnız bir elementə malik bütün kontekstdən asılı olmayan (məna ifadə etməyən) əvəzlənmələr fakültativdirlər, çünki onlar məna və kontekst baxımından şərtlənmirlər.

Belə əvəzlənmələrə nümunə olaraq Qafqaz dillərində sözformada *r*, *l* sonor səslərinin düşməsinə göstərmək olar: laz dilində *oxori* ~ *oxoi* “ev”, *girini* ~ *giini* “ulaq” (Abbasova, 2022, s. 102).

Mənasız, kontekstdən asılı olmayan əvəzlənmələr, sol tərəfində ən azı iki elementi varsa, bu zaman qovuşma məcburi də ola bilər. Məsələn, sanskrit dilində belə qaydanın olduğu qeyd edilir.

1) İki müxtəlif sözformaya aid olub, yanaşı işlənən iki eyni və ya yalnız uzunluğa görə fərqlənən sait bir uzun saiddə qovuşur:

na asti iha => *nāstīha* “O burada yoxdur”;

madhu utsarati => *madhūtsarati* “Bal tökülür” (Melçuk, 2000, s. 94).

tasya açvah => *tasyāçvah* “onun atı”,

devī iva => *devīva* “tanrıça kimi”,

su + uktam => *sūktam* “himn”,

pra + āptum => *prāptum* “nail olmaq” (Zalinyak, Sanskrit, s. 806).

2) Qısa və uzun /a/ sonra gələn /e/ və /o/ ilə müvafiq olaraq /ai/ və /au/ diftonqunda qovuşur. Məsələn:

adya eva => *adyaiva* “elə bu gün” (Melçuk, 2000, s. 95)

jīvā eva => *jīvaiva* “canlı kimi (живая-то)” (Zalinyak, Sanskrit, s. 797)

upa + eti => *upaiti* “yaxınlaşır”;

rājā ojasvī => *rājaujasvī* “böyük hökmdar” (Zalinyak, Sanskrit, s. 806-807).

Əgər əvəzlənmənin ə şərti boş deyilsə, belə əvəzlənmələr kontekstdən asılı əvəzlənmədir. Kontekstdən asılı olan əvəzlənmələr qrupuna fonoloji və morfonoloji əvəzlənmələr aid edilir. Kontekstin tipindən, yəni əvəzlənmələrin özündə daşdığı informasiyanın tipindən asılı olaraq, fonoloji cəhətdən şərtlənən və morfoloji cəhətdən şərtlənən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir.

Məna ifadə etməyən əvəzlənmələrin istiqaməti: Morfonologiyanın əsas aspektinin morfemlərin fonoloji variativliyi olduğunu qəbul etsək, onda həmin variativliyin istiqamətinin müəyyən edilməsinə diqqət yetirilməlidir. Başqa sözlə desək, morfemin əsas variantının seçilməsi mühüm məsələ olaraq ortaya çıxır. Qeyd edilməlidir ki, deskriptiv dilçiliyin banilərindən biri L.Blumfeld menomini dilinin materialı üzərində morfem variantlarının stratifikasiyana ilk cəhdlərdən birini etməklə, morflardan birini əsas kimi fərqləndirmişdir (Kaseviç, 1986, s. 33).

Yuxarıda göstəriləni kimi, bütün səs əvəzlənmələri, o cümlədən məna ifadə etməyən səs əvəzlənməsi istiqamətlənmiş hadisə xarakteri daşıyır və bu istiqamət əvəzlənmənin sol üzvündən sağ üzvünə yönəlir. Hər hansı iki dil elementindən ibarət olan əvəzlənmənin sol və sağ üzvü arasındakı fərq mühüm xüsusiyyət kimi çıxış edərək əvəzlənmədə üzə çıxan dəyişikliyin istiqamətini göstərir. Dəyişmə prosesinin başlanğıcı sol üzvlə bağlı olduğuna görə, sol üzv çıxış forması və ya ilkin forma kimi qəbul edilir.

Hər bir morfemin çoxsaylı variantları arasından birini çıxış forması və ya ilkin forma kimi fərqləndirməklə, morfonoloji təsviri sistemli şəkildə təqdim etmək olar. Məsələn bu şəkildə qoyulması ilkin forma və dəyişmənin istiqamətini müəyyən etmək probleminin həllinə işiq sala bilər.

Əvəzlənmələrin istiqamətinin müəyyənəndirilməsi mühümdür. İstiqamətin müəyyən edilməsi allomorfların hər hansı bir cütü üçün onlardan birinin ilkin forma olaraq seçilməsinə, ikincisinin isə bəzi çevrilmələrlə birincidən alınan kimi təsvir edilməsinə gətirib çıxarır. Əvəzlənmələrin istiqamətini təyin edərkən hansı meyarlara əməl edilməli olduğu məsələsi də kifayət qədər mürəkkəbdir.

Morfem bir sıra variantlarla təmsil olunduqda, onlardan hansı birinin ilkin forma kimi qəbul etməyə və müxtəlif variantlarda dəyişmənin istiqamətini təyin etməyə imkan verən meyarların lazım olduğunu qeyd edən İ.Melçuk bunun həlli yolunu aşağıdakı şəkildə görür: “Əgər müşahidə olunan fonem münasibətləri onların üzvlərinin (fonoloji və ya morfoloji) kontekstə nisbətən əlavə olaraq paylanması şəkildədirsə, müvafiq əvəzlənmələrin istiqaməti elə seçilməlidir ki, bu paylanma mümkün qədər sadə təsvir edilsin” (Melçuk, 2000, s. 126).

Mahiyyətinə görə, “daha az mürəkkəb şərt” prinsipini “müxtəliflikdən eyniliyə” prinsipi də adlandırmaq olar. Burada əsaslandırma ondan ibarətdir ki, əvəzlənmənin istiqamətinin bu şəkildə müəyyənəndirilməsi təsdiq edir ki, müxtəlif seqmentlər müəyyən kontekst və ya şərt daxilində üst-üstə düşür, əks halda eyni kontekstdə bir seqmentin müxtəlif seqmentlərə keçməsinə izah etmək heç də asan olmayacaqdır.

Əvəzlənmələrin təhlilində onların inkişafının iki – konvergent və divergent istiqamətini nəzərə almaq vacibdir. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsipə uyğun gəlir. Fərz edək ki, dildə /x/ ~ /y₁/, /x/ ~ /y₂/, /x/ ~ /y₃/, ..., /x/ ~ /y_n/ tipli fonem nisbətləri vardır. Bunlara uyğun olan boş (məna ifadə etməyən) əvəzlənmələr ya /y₁/-dən /x/ istiqamətində, ya da /x/-dən /y₁/ istiqamətində ifadə edilə bilər. Birincisi konvergent, ikincisi divergent istiqamətdir (Kazimov, 2010, s. 114).

Nəticə. Morfoloji vasitə kimi təzahür edən bütün səs əvəzlənmələri və morfonoloji əvəzlənmələr özlərinin tərkibi, morfoloji cəhətdən şərtlənməsi, məhsuldarlığı və funksiyaları baxımından səciyyəvləndirilə bilər. Morfem qovşağında baş verən əvəzlənmələr ən mürəkkəb əvəzlənmələr hesab oluna bilər. Səs əvəzlənmələri onların sait və ya samit dəyişikliyi sinfinə aidiyyəti baxımından nəzərdən keçirilə bilər, çünki bu xüsusiyyətlər öyrənilən dilin ümumi xarakterini qiymətləndirmək üçün vacibdir.

Səs əvəzlənmələrinin əsas qrupları kimi qəbul etdiyimiz substitusiyaya, qısalma, genişlənmə və metatetik əvəzlənmələrinin iyerarxiyasını aşağıdakı şəkildə təqdim etmək olar: *substitusiyaya* > *qısalma* > *genişlənmə* > *metatetik əvəzlənmə*. Belə iyerarxiya münasibət onların təbiətindən irəli gəlir. İyerarxiyanın ən yuxarı səviyyəsində qərarlaşan substitusiyalar dünya dillərində ən geniş müxtəlifliklə təzahür edir, geniş yayılmış və böyük sayda xüsusi qruplara malikdirlər. Substitusiyaların dil sistemindəki xüsusi çəkisi də bu cəhətdən böyükdür. Qısalmaların ifadə imkanları daha məhdud və sistemdəki xüsusi çəkisi daha azdır. Genişlənmələr qısalmalara nisbətən daha məhdud, metatetik əvəzlənmələr isə iyerarxiya cərgəsinin son pilləsi olmaq etibarilə ən məhdud olanıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova, S. (2022). Bəzi dillərdə xətti və ya seqment səs əvəzlənmələrinin tipləri. İpək Yolu, №1, s. 101-106.
2. Adilov, M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil.
3. Hacıyeva, A. (2007). Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı: Nurlan.
4. Kazimov, Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan.
5. Wescott, R. W. Types of Vowel Alternation in English // Word, 1970, Vol. 26, Iss. 3, pp. 309-343. // <https://doi.org/10.1080/00437956.1970.11435602>
6. Yadigar, F. (1993). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif.
7. Зализняк А.А. Грамматический очерк санскрита. // http://sanskrt.org/wp-content/uploads/2018/01/%D0%97%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D1%8F%D0%BA_ocherk_sanskrita.pdf - Accessed: 20.08.2021.
8. Касевич В. Б. (1986). Морфонология. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
9. Мельчук, И. А. (2000). Курс общей морфологии. Москва - Вена: Языки русской культуры.
10. Veysəli F. Y. (2008). Struktur dilçiliyinin əsasları. Studia philologica. II. – Bakı: Mütərcim.

Açar sözlər: Mürəkkəb dil vahidləri, nitq səsləri, müxtəlif dillər, qrammatik forma, semantik əvəzlənmələr

Keywords: Complex language units, speech sounds, different languages, grammatical form, semantic substitutions, s

Ключевые слова: сложные языковые единицы, звуки речи, разные языки, грамматическая форма, семантические замены.

Xülasə

Mürəkkəb dil vahidlərinin tərkibindəki nitq səsləri müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik formaların və ya söz köklərinin əmələ gəlməsində bir-birini əvəz edərək dəyişirlər. Bu cür dəyişmələr və ya səs əvəzlənmələri sözün kökündəki sailləri, sözün kökündəki son samitləri, müxtəlif nitq hissələrini əmələ gətirən affikslərin (xüsusilə suffiks və prefikslərin) son samitlərini və s. əhatə edir. Səs əvəzlənmələri morfonoloji kontekstdə müəyyən semantik yük daşıma qabiliyyətinə malikdirlər.

Dilçilik ədəbiyyatında semantik yük daşımından və daşımamasından asılı olaraq mənalı və məna ifadə etməyən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir.

Bu məqaləmizdə söz və ya sözformada ortaya çıxan semantik yükə nisbətə səs əvəzlənmələrindən, yəni məna ifadə edən (mənalı) və məna ifadə etməyən (boş) səs əvəzlənmələrindən bəhs ediləcək, məna ifadə etməyən əvəzlənmələrin fonoloji və morfoloji cəhətdən şərtlənməsi, bu tiptən olan əvəzlənmələrin istiqaməti, əvəzlənmələrin iyerarxiyası kimi məsələlər araşdırılacaq.

Semantic characteristics of meaningful and non-meaningful sound substitutions

Summary

Speech sounds in the composition of complex language units change by replacing each other in the formation of different grammatical forms or word roots in different languages. Such changes or sound replacements include vowels in the root of the word, final consonants in the root of the word, final consonants of affixes (especially suffixes and prefixes) forming various parts of speech, etc. Sound substitutions have the ability to carry a certain semantic load in the morpho-phonological context.

In the literature of linguistics, meaningful and non-meaningful sound substitutions are distinguished, depending on whether they carry a semantic load or not.

In this article, we will talk about sound substitutions in relation to the semantic load appearing in a word or phrase, that is, sound substitutions that express meaning (meaningful) and voice substitutions that do not express meaning (empty), the phonological and morphological conditioning of substitutions that do not express meaning, the direction of substitutions of this type.

Семантическая характеристика значимых и незначимых звуковых замен

Резюме

Звуки речи в составе сложных языковых единиц изменяются, сменяя друг друга при образовании разных грамматических форм или корней слов в разных языках. К таким изменениям или заменам звуков относятся гласные в корне слова, конечные согласные в корне слова, конечные согласные аффиксов (особенно суффиксов и приставок), образующих различные части речи, и т. д. Крышки. Звуковые замены обладают способностью нести определенную смысловую нагрузку в морфонологическом контексте.

В лингвистической литературе различают осмысленные и бессмысленные звуковые замены в зависимости от того, несут ли они смысловую нагрузку или нет.

В данной статье речь пойдет о звуковых заменах применительно к смысловой нагрузке, появляющейся в слове или словосочетании, то есть о звуковых заменах, выражающих значение (содержательные) и голосовых заменах, не выражающих значения (пустые), фонологическом и морфологическом. обусловленность замен, не выражающих смысла, направление замен этого типа, будут исследованы такие вопросы, как иерархия замен.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Lalə Aslan qızı Hüseynova ¹⁹
İNGİLİS DİLİ FRAZEOLÖGİYASININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ
ŞEKSPRİZMLƏRİN ROLU

Giriş. Hər bir dilin lüğət tərkibi sabit söz birləşmələri ilə zəngindir. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, artımında böyük rol oynayır. Belə ifadələr daha çox milli səciyyəlidir. Hər dilin özünəməxsus maddi ifadəsi vardır. Məşhur rus alimi, yazıçı V.Q.Belinskiyin qeyd etdiyi kimi, “Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir”. Bunlardan xalqın ağıl və biliyi, sevinc və kədəri, məhəbbət və nifrəti, gülüş və göz yaşları, zəhmətkeşliyi və tənbelliyi, mübarizəsi və s. əks olunmuşdur (1, s. 156).

Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrasis-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir.

İngilis dilinin frazeologizmləri müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Frazeoloji vahidlər etimoloji cəhətdən təsnif olunarkən onların necə yaranmalarına nəzər salmaq lazımdır. Adətən, frazeologizmlər milli xarakter daşıyır. İngilis frazeoloji fonduna yerli və alınma frazeologizmlər daxildir ki, bunların arasında birinci üstünlük təşkil edir.

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət və ənənələrini, mentalitetini, müdrikliyini, hazırcavablığını, mürəkkəb situasiyalardan baş çıxarmaq qabiliyyətini əks etdirən obrazlı linqvistik vahidlərdir. Zamanın sınağından çıxan, nəsil-dən-nəsilə ötürülən frazeoloji vahidlər özlərinin kommunikativ ifadə zənginliklərini saxlamaqla cəllənir, saflanır, yeni-yeni məna çalarları kəsb edir. Dilin belə tarixi xəzinəsinin tədqiqatı böyük ehtiyacı vardır.

Müasir ingilis dilində külli miqdarda frazeologizmlər var ki, onların da əsas funksiyası dilin estetik aspektini gücləndirməkdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox frazeoloji vahidlər adət, reali, tarixi faktlarla əlaqədar yaranıb, lakin ingilis frazeoloji fondunun müəyyən hissəsi bu və ya başqa cəhətdən, bədii-ədəbi əsərlərin sayəsində formalaşmışdır. Bu onu deməyə əsas verir ki, ingilis dili frazeologizmlərinin böyük bir qismini ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlər təşkil edir.

A.Кунин öz lüğətində qeyd edir: “İngilis dilinin frazeologizmlərinin əsas mənbəyini Bibliya, bədii ədəbiyyat, mifik nəvayətlər və əfsanələr təşkil edir. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə o qədər zəngindir ki, onları saymaq qeyri-mümkündür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilində geniş yayılmış bibleizmlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: “alın təri ilə”; a labour of love “təmənnəsiz”, “şəxsi mənfəət güdməyən”; the olive branch “zeytun budağı” (sülh simvolu); the law of the Medes and Persians “dəyişməyən qanun”; the mammon of unrighteousness “pul”, “zənginlik”; a little bird (whispered to) me “yerin də qulağı var” (Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь) (2, s. 431).

Frazeologizmlərin bəziləri dualardan götürülmüşdür. Məsələn: for better, for worse “yaxşı və pis gündə”, “hər nə olursa, olsun”; from the bottom of the heart “səmimi qəlbədən”, “ürəkdən”; lay violent hands on oneself “özünə qəsd etmək”; the world, the flesh and the devil “yanlış həvəs”; like a giant refreshed “yeni qüvvə ilə”, “yeni hissələ” (The Book of Common Prayer).

Bəzi bibleizmlər zaman keçdikcə formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur: The gall and the wormwood “nifrət oyadan bir şey”, “mənfur” frazeologizmin komponentlərindən “the” artıqlı götürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “wormwood and gall”.

A man soweth, that shall he reap “nə əkərsən, onu da biçərsən” frazeologizmində to sow felinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: “Whatever a man sows, that shall he reap”.

Şekspirin Maqbet əsərində yazılır: “Hope against hope” “möcüzəyə ümid etmək”, “möcüzələrə inanmaq” frazeologizmi “who against hope be alieved in hope” frazeologizminin müasir formasıdır. A lost sheep “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış (adam)” frazeologizmi bibliyada “for I found my sheep which was lost” formasındadır. A drop in the bucket “də-nizdə bir damla”, “çox az” (Bibliyada: as a drop of bucket) (3, s. 112-134).

Müasir qloballaşma dövründə dünya xalqları ictimai həyatın bütün sahələrində: elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət, ədəbiyyat, incəsənət və s., bir-biri ilə qarşılıqlı və sıx əlaqədədir. Bu dillərin yaxınlaşması və bir dildən digərinə frazeoloji birləşmənin keçməsi üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır. İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. Bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The golden age “qızıl əsr” (bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poeməsindən götürülmüşdür. Bu poemada Saturun əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər); a labor of Hercules “Herkules əməyi” (həddindən artıq çətin iş); Lares and Penates “lirlər və penatlar” (dindar ailə); Achilles’

¹⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi q-lala-58not@mail.com

heel “axilles dabanı” (yeganə ən zəif yer); Augean stables “avgi tövlələri” (bərbad, çirkin, baxımsız, xaraba qalmış bir yer); a labour of Sisyphus “sizif əməyi” (ağır və faydasız əmək).

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our muttons

İngilis klassiki V.Şekspirin əsərləri ingilis dilini zənginləşdirən frazeologizmlərin sırasında ən mühüm ədəbi mənbələrdən biridir və bu frazeologizmlər dildə yüzlərlədir. Elə yalnız “Hamlet” əsərindən götürülmüş “to be or not to be” - *olum ya ölüm* demək olar ki, bütün dünya dillərində işlədilən bir ifadədir. İngilis dilini zənginləşdirən frazeologizmlər arasında Şekspirin əsərlərində işlənənlər İncildən sonra ikinci yerdə gedir. İngilis dilində geniş yayılmış bu frazeologizmlərin çoxu **şekspirizmlər** adlandırılır. XVI əsrdə yazıb yaratmış V.Şekspir haqqında bu günə kimi nə qədər tədqiqat işləri yazılsa da, onun yaradıcılığı tam tədqiq olunmamış, xüsusilə də frazeologiyaya verdiyi töhfələr hələ də frazeoloji lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır.

V.Şekspir dilinin lüğət tərkibi sosial-ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir: adətlər, geyim, idman və oyunlar, musiqi, incəsənət, hərbi ifadələr, qanun, təbiət hadisələri – bütün bunlar Şekspirin dilində öz əksini tapır. Onlara misal olaraq aşağıdakı frazeologizmləri göstərmək olar.

“Macbeth” əsərindən: *the sear, the yellow leaf – ahıl yaş; full of sound and fury – mənasız hay-kiylü nitq; the milk of human kindness – gözəl qəlbin balzamu.*

“Hamlet” əsərindəki bəzi nümunələrə nəzər salmaq: *stars with trains of fire – kometa; the of day – günəş; our sometime sister – vaxt bizə bacı olmayan kəs* və s.

“Otello” əsərində: *knew-crooking – itaətli, əyilən; to wear one’s heart upon one’s sleeve – açıq qəlbli, ürəyi açıq; the pity of it! – çox heyf!* və s.

Bundan əlavə, Şekspirin başqa əsərlərində işlənən aşağıdakı ifadələr də şekspirizmlər adlanır: *to gild refined gold – boş şeyə vaxt sərf etmək (King John); how the world wags? – işlər necə gedir? (As You Like It)* və s.

V.Şekspir yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmlərlə öz fikrini çox yığcam, aydın və odrazlı ifadə etmişdir. Şekspirizmlərin obrazlı dilindən verilməsinə nümunə olaraq bu ifadələrin kontekst daxilində işlədilməsinə dair bir neçə nümunələrə nəzər salmaq məqsədəuyğundur.

Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərində yazılır: *“Rose by any other name would smell as swell – qızıl güllü necə adlandırsan da o həmişəki ətrini verəcək.*

Bu frazeoloji birləşmə Şekspirin “Romeo və Culyetta” (1600) əsərindən götürülmüşdür.

All that glitters is not gold – hər palayan qızıl deyil (4, s. 56-68).

Bu ifadə Şekspirin “Venesiya Taciri” (1596) əsərindən götürülmüşdür. Frazeoloji birləşmə əsərdə Morocco xarakterinin dilindən verilmişdir.

Salad Days – Gənlik dövrü, ömrün təcrübəsiz çağları.

Bu, Şekspirin əsərlərində istifadə etdiyi ən məşhur ifadələrdən biridir. Salad Days ifadəsinə Şekspirdən sonra bir sıra bədii əsərlərdə də rast gəlinmişdir. ifadə V.Şekspirin «Antonius and Cleopatra» (1606) əsərindən götürülmüşdür.

To be or not to be, that is a question – olum və ölüm.

Bu ifadə Şekspirin «Hamlet» əsərində Hamlet obrazının dilindən verilmişdir. TO be or not to be ifadəsi Şekspirin ən məşhur frazeoloji birləşmələrindən biridir və müxtəlif dillərə tərcümə olunmaqla başqa əsərlərdə istifadə olunmuşdur.

All’s well that ends well – Təki hər şey yaxşı qurtarsın.

Bu ifadə də Şekspirin məşhur şekspirizmlərdən biridir. Lakin Şekspirdən əvvəl bu ifadə atalar sözü kimi mövcud olmuşdur. 1546-cı ilə John Heywood bu atalar sözündən istifadə etmişdir. Şekspir Heywood-un əsərləri ilə yaxından tanış idi və 1601-ci ildə “All’s Well That Ends Well” pyesini yazdı. Bu ifadə Şekspirin pyesində istifadə olunmaqla yanaşı həm də pyesin adı kimi işlənmişdir. Əsərin daxilində ifadə Helena obrazının dilindən verilmişdir.

Nəticə. İngilis dili frazeologiyasının zənginləşməsində Şekspirizmlərin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu frazeoloji birləşmələrə yazıçının faciə və komediyaları ilə bərabər sonetlərində də rast gəlmək olar. Tədqiqat zamanı Şekspirin əsərlərində rast gəlinən frazeoloji birləşmələrin bəzilərinin arxaik xarakter daşdığını müşahidə etmək mümkündür. Bu ifadələrin bəzilərinə Şekspirdən əvvəl müxtəlif əsərlərdə rast gəlinmişdir. Lakin Şekspir bu frazeoloji birləşmələrin bəzilərinə dəyişdirməklə, kontekstin tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etmişdir. Şekspirin əsərləri ilə tanış olduqda görürük ki, frazeoloji birləşmələr əsasən obrazların dilindən verilmişdir. Müasir ingilis dilində də şekspirizmlərin bəziləri hələ də işlənməkdədir. Bu baxımdan Şekspirin əsərlərinin dərinə tədqiqi, bu əsərlərdəki şekspirizmlərin ararşdırılaraq mənalarnın açıqlanması əsasında yeni frazeoloji lüğətlərin hazırlanması çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Белинский В.Г. Основные критерии русско-английской фразеологии. М., 1894, стр:156.
2. Кунин А. Некоторые вопросы английской. М., 1956, стр: 431.
3. Shakespeare W. Macbeth. М., 1977, p. 112-134.
4. Shakespeare W. Romeo and Juliet. М., 1972, p. 56-68.

Açar sözlər: şekspirizmlər, frazeologizmlər, kontekst, arxaizmlər, atalar sözləri

Key words: shakespearean phrases, phraseological units, context, archaisms, proverbs

Ключевые слова: шекспиризм, фразеологизмы, контекст, архаизмы,
Пословицы

The role of shakespeareisms in the enrichment of english phraseology

Summary

The vocabulary of a language is enriched not only by words but also by phraseological units. Phraseological units are word-groups that cannot be made in the process of speech, they exist in the language as ready-made units. A lot of phraseological units in English were taken from works by W.Shakespeare. Moreover he takes the second place after the Bible in number of such phrases. These units are widely used in modern English language because W.Shakespeare enriched this language approximately by one hundred phraseological units.

Роль шекспиризмов в обогащении английской фразеологии

Резюме

Фразеологизмы и фразеологические сочетания отражают многовековую историю английского народа, своеобразие его культуры, быта, традиции. Фразеологизмы являются фигурами речи, пересмысленными оборотами, которые используются не в обычных, а в особых переносных значениях. Автор статьи исследует роль шекспиризмов в современном английском языке и приходит к заключению, что эти выражения обогатили фразеологический состав английского языка. Шекспиризмы занимают второе место после Библии в обогащении фразеологического фонда английского языка. Многие из этих выражений стали крылатыми фразами не только в английском но и других языках.

Məqaləni nəşrə tövsiyə edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdiqanlıdır.

CATEGORICAL ANALYSIS OF MEDIA LINGUISTICS IN A CONVERGENT MEDIA ENVIRONMENT

Rationale for the Revitalization of Media Linguistics Research and its Categorical Constituents. The contemporary information landscape, characterized by the pervasive influence of the internet, telecommunications, and mass media, presents a unique context for examining the evolution of media linguistics. The unprecedented speed and accessibility of information dissemination within this digital environment have transformed the ways in which individuals create, modify, and share information, both synchronously and diachronically. The emergence of the internet has profoundly impacted the structure, format, and dissemination of information in contemporary media, necessitating a clear distinction between traditional print media and the burgeoning digital media landscape.

While the advent of new media has not entirely supplanted traditional forms, it has created a complementary dynamic within the media ecosystem. As A.S. Yufereva asserts, the ‘mutual penetration of previously distinct domains, the erosion of centralized structures, and the ascendancy of the virtual world over the physical realm’ have led to the ‘dissolution of numerous local information structures, resulting in a uniform, homogenized space characterized by a sudden inward explosion’ [8, p. 81]. This process has fostered a symbiotic environment in which various media forms converge, creating a highly dynamic multimedia ecosystem.

The influence of digital technologies has spurred a transformation in the format and delivery of traditional media, propelling them into a virtual sphere of existence. This convergence has resulted in the emergence of new media, which signifies the amalgamation of media industries, including computers, communication technologies, and media itself. As E.I. Stefanovskaya argues, new media have ‘adapted and developed a sophisticated toolkit for persuasive, expressive-emotional, and figurative-evaluative interpretation of fragments of reality, accumulating means of realizing diverse intentions, shaping a predetermined perceptual perspective in the target audience, and imbuing communication with a desired dimension’ [7, p. 128]. This has resulted in a fundamental reshaping of the communicative process between creators (addressers) and receivers (addressees) of information.

The boundless potential of information technologies, coupled with the expanding functionalities and services offered by electronic devices, especially communication technologies, has rendered every corner of the information space and an immense volume of information readily accessible. The World Wide Web has become a repository of information that can be effortlessly retrieved, read, downloaded, and disseminated. Print media, having undergone significant qualitative transformations through the integration of digital technologies and the globalization of information flow, have effectively converged into a unified global digital media environment. This necessitates that information be structured, formatted, and transmitted in ways that ensure its effective delivery to the intended recipient or target audience.

This transformation has fundamentally altered the very fabric of verbal communication, including the structure, organization, and generation of speech and text. The study of these evolving dynamics has become a central focus of research across a wide range of scientific disciplines. Given that a significant majority of communicative acts now occur within virtual spaces, media linguistics and its product—media text—have become the most pertinent subjects of investigation for linguists.

To provide a clear understanding of these concepts, this article will delve into a detailed description of media linguistics as a burgeoning field of linguistic study. We will then carefully delineate the concepts of text and media text, followed by a rigorous exploration of its constituent elements, including its specific tools and methodologies.

The Genesis and Evolution of Media Linguistics: A Multifaceted Discipline. The emergence of media linguistics as a distinct field of inquiry is intricately intertwined with the profound transformations reshaping the contemporary media landscape. The term ‘media linguistics,’ first coined by the British linguist John Corner in his seminal 1998 article ‘The Scope of Media Linguistics’ [10], captures the essence of this burgeoning field. Corner astutely recognized the interdisciplinary nature of media linguistics, emphasizing the need for a comprehensive approach that integrates diverse theoretical perspectives and methodological frameworks [9, p. 63].

This emphasis on interdisciplinarity reflects the multifaceted nature of media linguistics, which draws upon insights from diverse fields, including linguistics, communication studies, sociology, and psychology. The emergence of the term ‘media text,’ widely employed in English-language scholarship since the late 1990s, further underscores the importance of analyzing the unique linguistic features and communicative functions of media content.

Pioneer researchers in the West, including T. van Dijk, R. Fowler, M. Montgomery, A. Bell, and N. Fairclough, have made significant contributions to the field, focusing on the functional-stylistic characteristics of media language, the conceptualization of ‘media text,’ and the typology of media texts. Their work has provided a foundation for understanding the complex relationship between language, media, and society.

In the scholarly landscape of the former Soviet Union, researchers such as A.Ya. Mammedov, R.M. Alugulyev, N.M. Hudiyev, and I.O. Mammedov have similarly contributed to the study of mass media language. Likewise, Russian scholars including A.N. Vasilyeva, A.A. Leontiev, S.I. Bernstein, V.G. Kostomarov, T.M. Dridze,

²⁰ Doctoral Candidate, Baku State Universit, Azerbaijan University of Languages Institute of Law and Human Rights (Public Legal Entity), ulva.gemini777@gmail.com 055 409 33 03

Ya.N. Zasursky, D.N. Shmelev, N.N. Kokhtev, and G.Ya. Solganik have advanced the understanding of media language within the Russian context.

The concept of media linguistics as a distinct discipline was further solidified by T.G. Dobrosklonskaya in her dissertation, 'Theory and Methods of Media Linguistics.' Dobrosklonskaya posits that media linguistics encompasses a comprehensive approach to analyzing media discourse, seeking to unravel its external characteristics as well as its internal mechanisms of production, dissemination, and influence on audiences [3, p. 4]. She emphasizes the key elements of 'media' and 'linguistics' as integral components of this field, defining media linguistics as the 'study of the functioning of language in the sphere of mass communication' [3, p. 34]. Dobrosklonskaya's work has been instrumental in establishing a theoretical framework for understanding the complexities of language within the media environment.

Dobrosklonskaya's framework and her emphasis on a systematic approach to analyzing media language have paved the way for the recognition of 'media text' as a distinct category within media linguistics. The emergence of this field as a separate discipline, alongside the increasing sophistication of research methodologies, suggest that media linguistics has the potential to become a prominent and autonomous domain within the broader field of linguistic inquiry.

Delineating the Boundaries of Text and Media Text: Fundamental Components of Media Language.

To engage in a comprehensive analysis of media text, we must first establish a rigorous distinction between the concepts of 'text' and 'media text.' This distinction serves as a foundational element in the study of media language, which is increasingly recognized as a distinct and dynamic field of inquiry. M.M. Bakhtin, a prominent figure in literary theory and linguistics, viewed 'text' as a fundamental concept that permeates diverse scholarly disciplines. As O.V. Krasnoyarova argues, in the context of the contemporary information age, text remains a universal, foundational element for research across disciplines including linguistics, journalism, philosophy, and cultural studies [5, p. 86].

While Bakhtin's emphasis on the universality of text is significant, it is important to acknowledge that the notion of 'text' has evolved within contemporary linguistic theory. I.R. Galperin, a leading Russian linguist, defines text as 'a completed written document, an objectified and finished product of written speech, characterized by specific lexicosemantic and communicative-grammatical organization' [2, pp. 18-19]. However, contemporary linguistic scholarship encompasses a broader understanding of text, recognizing both spoken language and even semiotic signs as potential forms of text.

To further illuminate the distinction between 'text' and 'media text,' we can draw upon Roland Barthes' seminal work on semiotics, specifically his distinction between 'text' and 'work.' Barthes posits that the 'work' is a physical object, occupying a specific space within a library or other repository, whereas the 'text' is a more abstract entity, a field of methodological operations [1, p. 415]. He further asserts that text lacks a clearly defined addresser, but rather belongs to the addressee, who engages in the process of interpreting and constructing meaning. Conversely, the 'work' is fully owned by its addresser, the creator of the work, and is intended for acceptance and reception without necessarily engaging the recipient in an active dialogue.

Applying this conceptual framework to the distinction between 'text' and 'media text' reveals a crucial difference: text, from a philosophical perspective, represents a conceptualization of the world, connecting individuals to their surroundings through a multifaceted network of textual experiences. This connection evokes specific associative experiences, emotions, and mental images. Media text, in contrast, reflects a dynamic relationship between 'individuals and mass media,' where event-situational reality is presented in a fixed and predetermined form, intended for consumption rather than active engagement.

The concept of 'media text' has been further elaborated upon by N.A. Kuzmina, who views it as a complex and dynamic entity that facilitates the communicative process within the media environment. She identifies three key spheres of media text functioning: advertising, journalism, and public relations [4, p. 34].

T.G. Dobrosklonskaya offers a particularly insightful definition of media text, emphasizing its broader scope: 'The definition of media text goes beyond the traditional view of text as a sequence of words printed or written on paper. The concept of media text is much broader: it includes vocal qualities, music, and sound effects, visual images—in other words, media texts essentially reflect the technologies used for their production and dissemination' [3, p. 40].

I.V. Rogozina further emphasizes the dynamic and multifaceted nature of media text, describing it as a 'fluid, regulated socio-speech formation that serves both communicative and other objectives, as well as a tool for shaping public opinion within a given society and beyond' [6, p. 127].

Despite the recognition of media language as an independent functional-stylistic phenomenon, its fluid nature, heterogeneity, multidimensionality, multimodality, and syncretism have presented significant challenges in establishing systematic and comprehensive functional-stylistic differentiations.

Conclusion: Media Linguistics: A Critical Lens for Understanding the Digital Age. The expansive reach of the internet, its integration into the sphere of mass communication, and the subsequent evolution of media into a multimodal, multidimensional, and interactive global communication platform have fundamentally reshaped the landscape of language study. This dynamic transformation has underscored the emergence of media linguistics as a distinct and indispensable field within the broader discipline of linguistics.

The ubiquitous nature of digital media, driven by forces of globalization and digitization, has resulted in the

proliferation of novel texts, each exhibiting unique characteristics in terms of size, structure, form, content, and communicative intent. This dynamic interplay of traditional language norms and emergent linguistic forms necessitates a continuous reevaluation of established linguistic conventions and a constant engagement with the evolving landscape of media discourse.

The influence of the media environment extends beyond the realm of linguistic structure and form, impacting the cognitive and behavioral patterns of society as a whole. This transformative influence is further accentuated by the role of media products, specifically media texts, in shaping the ways individuals acquire, process, and interpret information. Recognizing that media serves a multifaceted role, encompassing functions such as manipulation, information dissemination, ideology construction, cognitive development, education, entertainment, and advertising, highlights the crucial position of media linguistics in understanding the complex relationship between language, media, and society.

This multifaceted nature of media linguistics, encompassing both the analysis of media texts and the broader social and cultural contexts in which they operate, underscores the need for a comprehensive and multidisciplinary approach to its study. In conclusion, by synthesizing the insights of various linguistic scholars, this analysis underscores the critical importance of media linguistics as a vital lens for understanding the complexities of communication in the digital age. Further research into the evolving dynamics of media language, drawing upon insights from linguistics, communication studies, and related disciplines, will be essential for enriching our understanding of the transformative impact of media on language, culture, and society.

References

1. Barthes, R. (1989). From Work to Text. *Selected Works. Semiotics. Poetics*. pp. 413-423. Moscow: Progress.
2. Galperin, I.R. (1981). *Text as an Object of Linguistic Research*. Moscow: Nauka. 148 p.
3. Dobrosklonskaya, T.G. (2008). *Media Linguistics: A Systemic Approach to the Study of Media Language: Modern English Media Speech*. Flint, Nauka. 264 p.
4. Kuzmina, N.A. (2011). *Modern Media Text*. Textbook. Omsk. 414 p.
5. Krasnoyarova, O.V. (2015). Text and Media Text: The Problem of Differentiation of Concepts. *Questions of Theory and Practice of Journalism*, 4(1), pp. 85-100.
6. Rogozina, I.V. (2003). *Media Picture of the World: A Cognitive-Semiotic Aspect*. Monograph. Altai State Technical University, Moscow-Barnaul. 289 p.
7. Stefanovskaya, E.I. (2017). Metaphor as a Tool for Aestheticization and Expressiveness of Modern Sports Media Discourse. *Stylistics, Language, Speech, and Text*. Education and Upbringing, Minsk. pp. 127-135.
8. Yufanova, A.S. (2016). Media Convergence: Main Approaches to Defining the Concept. *Scientific Yearbook of the Institute of Philosophy and Law, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences*, 16(2), pp. 80-93. Retrieved from yearbook.uran.ru
9. Comer, J. (1995). Documentary Television: The Scope for Media Linguistics. *Applied Linguistics Across Disciplines*. Liverpool. pp. 62-67.
10. Comer, J. (1998). The Scope of Media Linguistics. *BAAL- Newsletter*. 188 p.

Keywords: Media Linguistics, media text, convergent media, digital media, language of media, communication, text analysis

Ключевые слова: Медиалингвистика, медиатекст, конвергентные медиа, цифровые медиа, язык СМИ, коммуникация, анализ текста

Açar sözlər: Media dilçiliyi, media mətni, konvergent media, digital media, media dili, kommunikasiya, mətn analizi

Summary

This article investigates the historical underpinnings of media linguistics, a discipline that has rapidly emerged as a distinct and promising field of linguistic study. The contemporary world is characterized by an unprecedented level of interconnectedness, driven by the proliferation of internet platforms and advanced information technologies. This has led to the digitization of media space, a transformation that has catalyzed profound and irreversible changes across various scientific domains.

One prominent manifestation of this digital shift is the phenomenon of media convergence. Derived from the Latin ‘convergere’, meaning to converge or come together, media convergence denotes the integration of print media with newer digital forms. This convergence has created a virtual media landscape that has become an integral part of modern life, enabling individuals to access information at unprecedented speed. Consequently, the demand for traditional sources of information has diminished, raising questions about their future relevance.

However, the implications of media convergence extend far beyond the shift in information consumption. The process is multidimensional and intricate, making it difficult to fully comprehend its long-term ramifications. The impact of this transformed media environment on linguistics is particularly noteworthy. Media convergence necessitates a parallel convergence of language itself. The evolving media landscape demands not only adaptations in the format and presentation of information, but also fundamental changes to the linguistic structure and composition of media texts. These changes are driven by the evolving needs and intellectual sophistication of information consumers. To fully comprehend the nature of media text, it is crucial to first clarify the concepts of ‘text’ and ‘media text,’ as these are fundamental elements in the study of media linguistics.

КАТЕГОРИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕДИАЛИНГВИСТИКИ В СРЕДЕ КОНВЕРГЕНТНЫХ МЕДИА

Резюме

Данная статья исследует исторические основания медиалингвистики, дисциплины, которая стремительно развивается как отдельная и перспективная область лингвистических исследований. Современный мир характеризуется беспрецедентным уровнем взаимосвязанности, обусловленным распространением ин-

тернет-платформ и передовых информационных технологий. Это привело к оцифровке медиапространства, преобразованию, которое вызвало глубокие и необратимые изменения в различных научных областях.

Одним из ярких проявлений этого цифрового сдвига является феномен медиаконвергенции. Происходящее от латинского слова ‘convergere’, означающего сходиться или объединяться, медиаконвергенция обозначает интеграцию печатных СМИ с новыми цифровыми формами. Эта конвергенция создала виртуальное медиапространство, которое стало неотъемлемой частью современной жизни, позволяя людям получать доступ к информации с беспрецедентной скоростью. В результате спрос на традиционные источники информации снизился, вызывая вопросы об их будущей значимости.

Однако последствия медиаконвергенции выходят далеко за рамки изменения потребления информации. Процесс многогранен и сложен, что затрудняет полное понимание его долгосрочных последствий. Влияние этого преобразованного медиапространства на лингвистику особенно заметно. Медиаконвергенция требует параллельной конвергенции самого языка. Эволюционирующее медиапространство требует не только адаптации формата и презентации информации, но и фундаментальных изменений в языковой структуре и составе медиатекстов. Эти изменения обусловлены развивающимися потребностями и интеллектуальной утонченностью потребителей информации.

Для полного понимания природы медиатекста важно сначала уточнить понятия «текст» и «медиа-текст», поскольку они являются фундаментальными элементами в изучении медиалингвистики.

KONVERGENTMƏDİA MÜHİTİNDƏ MƏDİA DİLÇİLİYİNİN KATEQORİAL ANALİZİ

Xülasə:

Bu məqalə media dilçiliyinin, sürətlə inkişaf edən və perspektivli bir dilçilik sahəsi olaraq, tarixi əsaslarını araşdırır. Müasir dünya internet platformalarının və qabaqcıl informasiya texnologiyalarının yayılması ilə idarə olunan misilsiz bir qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Bu, müxtəlif elmi sahələrdə dərin və geri dönməz dəyişikliklərə səbəb olan media məkanının rəqəmsallaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Bu rəqəmsal dəyişikliyin ən diqqət çəkən təzahürlərindən biri də media konvergeniyası fenomenidir. Latın dilindən “convergere”, yəni bir yerə gəlmək və ya birləşmək mənasını verən media konvergeniyası, çap mediası ilə yeni rəqəmsal formaların inteqrasiyasını bildirir. Bu konvergeniya, müasir həyatın ayrılmaz hissəsi halına gəlmiş və insanlara əvvəllər görülməmiş sürətlə məlumata çıxış imkanı verən virtual media məkanını yaratmışdır. Nəticədə, ənənəvi informasiya mənbələrinə olan tələbat azalmışdır, bu da onların gələcək əhəmiyyəti ilə bağlı suallar yaradır.

Lakin media konvergeniyasının nəticələri informasiya istehlakında baş verən dəyişikliklərdən daha genişdir. Proses çox ölçülü və mürəkkəbdir, bu da uzunmüddətli nəticələrini tam şəkildə anlamağı çətinləşdirir. Bu transformasiya olunmuş media mühitinin dilçiliyə təsiri xüsusilə diqqət çəkir. Media konvergeniyası, dilin özünün paralel bir konvergeniyasını tələb edir. İnkişaf edən media məkanında yalnız informasiyanın formatı və təqdimatında deyil, həm də media mətnlərinin dil quruluşu və tərkibində əsaslı dəyişikliklər tələb olunur. Bu dəyişikliklər informasiya istehlakçılarının inkişaf edən ehtiyacları və intellektual inkişafı ilə idarə olunur.

Media mətninin mahiyyətini tam şəkildə anlamaq üçün əvvəlcə “mətn” və “media mətni” anlayışlarını aydınlaşdırmaq lazımdır, çünki bunlar media dilçiliyinin öyrənilməsində əsas elementlərdir.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Нурлана Ашир гъзы Нагиева²¹
ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С РУССКОГО ЯЗЫКА
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фразеологическая единица или фразеологизм – это лексически неделимая единица языка, устойчивое семантически связанное сочетание слов, целостное по своему значению, отличающееся образностью, экспрессивностью, стилистической и эмоциональной окраской, полностью или частично переосмысленное. Фразеологические единицы обладают оценочной функцией, то есть выражают отношение говорящего к тому или иному предмету или явлению, придают речи живость и выразительность и являются мощным инструментом воздействия на аудиторию.

Существует большое количество классификаций фразеологических единиц, в основе которых лежат различные критерии. Наиболее известная из них принадлежит В.В. Виноградову. Она сосредотачивает внимание на структуре фразеологизмов и иллюстрирует разную степень зависимости элементов и семантической спаянности. Согласно этой классификации, фразеологические единицы делятся на фразеологические сращения, фразеологические единства и фразеологические сочетания [2, с. 206].

Фразеологические сращения стилистически и эмоционально окрашены, часто национально специфичны, а также неделимы и обладают наибольшей спаянностью частей. Слова, входящие в их состав, утратили свою семантику, поэтому значения фразеологических сращений невозможно вывести из значений составляющих их элементов, их значения не мотивированы. Ввиду этого иногда бывает трудно догадаться о значении незнакомого фразеологического сращения. Если переводчику не удастся найти эквивалент или аналог фразеологического сращения в переводящем языке, он может передать его смысл при помощи описательного перевода.

Фразеологическим единствам присущи образность и мотивированность, они подвижны и допускают некую вариативность. Они используются в переносном значении, но из входящих в них компонентов может быть выведено значение всего выражения. При переводе иногда достаточно найти соответствие, которое пусть и построено на ином образе, но совпадает по смыслу.

Фразеологические сочетания представляют собой устойчивые сочетания слов, значения которых складываются из значений входящих в них компонентов, но одно из слов всегда употребляется в переносном значении. Они не обладают национальной специфичностью, и благодаря прозрачности их внутренней формы и зачастую отсутствию образности понять их значение несложно. Фразеологические сочетания часто переводятся словами в прямом значении с нужной стилистической окраской.

Нельзя не отметить, что фразеологизмы считаются наиболее труднопереводимой лексической категорией, что объясняется рядом причин. Во-первых, становясь компонентами фразеологизма, слова со свободным значением утрачивают свою семантику и приобретают новое, связанное значение. По этой причине для перевода фразеологизмов недостаточно просто подобрать словарное соответствие для каждого компонента. Во-вторых, переводчику, плохо знакомому с фразеологией языка оригинала, может быть трудно распознать фразеологизм в тексте перевода, что приведёт к пословному или буквалистскому переводу, а это, в свою очередь, – к искажению смысла и последующему неверному восприятию информации целевой аудиторией. Здесь же стоит отметить, что у переводчика, плохо разбирающегося во фразеологии переводящего языка, также неизбежно возникнут трудности. Они будут связаны с нахождением эквивалента оригинального фразеологизма в переводящем языке или подбором аналога. В-третьих, иногда даже при наличии эквивалентного фразеологизма в языке перевода переводчику необходимо искать другие способы передачи значения из-за того, что этот фразеологизм не соответствует контексту. В связи с этим также стоит учитывать, что аналогичные обороты азербайджанского и русского языков могут иметь разную оценочную коннотацию.

Кроме того, при переводе фразеологической единицы задача переводчика заключается не только в том, чтобы верно передать её смысл, но и отразить эмоционально-экспрессивные характеристики, оценочную коннотацию, функционально-стилистические особенности. Также причиной возникновения трудностей при переводе фразеологизма может стать высокая степень его национальной специфичности. В таких случаях задачей переводчика будет его адаптация к культуре и языку целевой аудитории. Ещё одной трудностью является внешнее сходство фразеологических единиц в исходном и переводящем языках, имеющих разную семантику, что может привести к ложным ассоциациям и неправильному переводу.

Рассмотрим ряд приёмов перевода фразеологических единиц и проанализируем их применение на практике, взяв за основу произведение А.С.Пушкина «Метель», «Арап Петра Великого» и их переводы на азербайджанский язык А.Эфендиева, М.Рзагулузаде.

1. Подбор эквивалента

Эквиваленты подразделяются на полные и частичные. Полные эквиваленты во всём совпадают с единицами переводящего языка: в семантике, образности, стилистической окраске, компонентному составу, грамматической структуре. Частичные характеризуются небольшими различиями в плане выражения фразеологических единиц тождественной семантики.

²¹ Кандидат филологических наук, доцент. Азербайджанский университет языков nurlananagiyeva09@gmail.com

...Графиня Д., *уже не в первом цвете лет*, славилась еще своею красотою... [7, с. 4].
Gəncliyinin çiçəklənmə dövrünü çoxdan keçirən qrafinya D. hələ də öz gözəlliyi ilə məşhur idi... [6, с. 330].

...Все дамы желали видеть у себя Le Negre и ловили его на перехват [7, с. 4].

...Bütün xanımlar onu öz evində görmək istəyir, onu bir-birinin əlindən qapırdılar [6, с. 329].

Согласно классификации В.В.Виноградова [2, с. 206], данный фразеологизм пример фразеологических единств. Для перевода данного фразеологизма автор использовал его полный эквивалент в русском языке. Эти два фразеологизма имеют одинаковую семантику и функционально-стилистические особенности. На наш взгляд, перевод выполнен удачно.

2. Подбор аналога

Число эквивалентов в азербайджанском и русском языках невелико, поэтому часто приходится прибегать к поиску аналогов, фразеологических единиц, передающих тот же смысл, но основанных на другом образе.

...Переписываясь и разговаривая таким образом, они (что весьма естественно) дошли до следующего рассуждения: если мы друг без друга *дышать не можем*, а воля жестоких родителей препятствует нашему благополучию, то нельзя ли нам будет обойтись без нее? [7, с. 77].

...Bu qayda ilə məktublaşaraq və söhbət edərək onlar (bu çox təbiidir) dələ bir nəticəyə gəlmişlər: bir halda ki, biz *bir-birindən ayrı yaşaya bilmirik*, daş ürəkli ata-anamızın rəyi isə bizim xoşbəxtliyimizə mane olur, biz onların rəyi ilə hesablaşmasaq olmazmı? [6, с. 30].

Согласно классификации В.В. Виноградова [2, с. 206], данный фразеологизм относится к категории фразеологических сращений. Ввиду отсутствия эквивалента данного русского фразеологизма в азербайджанском языке, переводчик подобрал ему аналог, построенный на другом образе. Она была вынуждена отказаться от передачи образа фразеологизма оригинала. Его сохранение и буквальный перевод был бы непонятен азербайджанскому читателю, поскольку здесь прослеживается национальная специфика. Однако семантика азербайджанского фразеологизма в тексте перевода отличается от семантики фразеологизма в тексте оригинала. Выражение «*bir-birindən ayrı yaşaya bilmirik*» обычно характеризует человека, который не может жить друг без друга. В русском же фразеологизме подчёркивается то, что человек не может дышать даже без другого человека, дыхания ему не хватает. Предложенный переводчиком вариант несколько неточен, однако может считаться удачным, поскольку он передаёт большую часть информации, заложенной в оригинале. Также этот фразеологизм можно перевести как «*bir-birindən ayrı nəfəs belə ala bilmirik...*».

В тех случаях, когда не удаётся найти эквиваленты или аналоги фразеологических единиц, используются *нефразеологические средства*:

1. Описательный перевод

Описательный перевод представляет собой лексическую замену с добавлениями, то есть значение фразеологической единицы передаётся с помощью свободных словосочетаний с использованием объяснений, сравнений, описаний. К нему прибегают тогда, когда в языке перевода отсутствует эквивалент и аналог фразеологизма оригинала. Иногда переводчику приходится прибегать к пояснениям в силу различий культурных и языковых реалий, чтобы облегчить восприятие текста перевода людьми другой культуры.

...Между тем война со славою была кончена. Полки наши возвращались из-за границы. Народ *бежал им навстречу*. Музыка играла завоеванные песни: *Viva Henri-Quatre*, тирольские вальсы и арии из *Жюконда* [7, с. 3].

...Elə bu zaman müharibə şərfəflə qurtardı. Polklarımız xarici ölkələrdən qayıdırdılar. Xalq onları qarşılamağa *can atırdı*. Orkestrlər *fəth edilmiş yerlərin* mahnılarını: “Vive Henri-Quatre” Tirol valsarı və “Jokonda” ariyalarını çalırdı [6, с. 37].

Согласно классификации В.В. Виноградова [2, с. 206], данный фразеологизм относится к категории фразеологических сращений. В данном случае переводчик применил описательный перевод. В оригинале мы видим метафоричность, однако переводчик был вынужден отказаться от неё при переводе. Её сохранение и буквальный перевод фразеологизма как «*qarşısına qaçırdı*» были бы непонятны азербайджанскому читателю, поскольку здесь явно прослеживается национальная специфика. На наш взгляд, перевод выполнен удачно.

2. Лексический перевод

К лексическому переводу или замене прибегают, когда в исходном языке понятие обозначается фразеологической единицей, а в переводящем – лексемой.

...Офицеры, ушедшие в поход почти отроками возвращались, возмужав *на бранном воздухе*, обвешанные крестами... [7, с. 83].

...Demək olar ki, oğlan çağında səfərə getmiş zabitlər *cəbhələrdə* kişiləşərək, döşlərinə xaç nişanları taxılmış halda qayıdırdılar. [6, с. 37].

Согласно классификации В.В. Виноградова [2, с. 206], данный фразеологизм относится к категории фразеологических единств. В данном случае мы имеем дело с лексическим переводом, поскольку рассматриваемый нами фразеологизм переведён на азербайджанский язык одной лексической единицей. Кроме того, здесь наблюдается его переосмысление автором.

3. Антонимический перевод

Антонимический перевод представляет собой перевод фразеологизма исходного языка фразеологизмом с противоположной семантикой, а также трансформацию утвердительной конструкции в отрицательную и наоборот.

... Девушку подняли. Она *показалась* мне *не дурна*... [7, с. 86].

... O gözümə çirkin görünmədi... [6, с. 42].

Согласно классификации В.В. Виноградова [2, с. 206], данный фразеологизм относится к категории фразеологических единств. Данный фразеологизм метафоричен, имеет не отрицательную семантику, означает смазливая, симпатичная, относится к разговорной лексике и часто переводится на азербайджанский язык как «*şirin, gözəgəlimli və s.*». В данном же случае переводчик прибегнул контекстуальному переводу и полной замене образа. На наш взгляд, перевод выполнен удачно и без смысловых потерь.

4. Контекстуальный перевод

Контекстуальный перевод представляет собой подбор фразеологизму контекстуального соответствия, логически связанного с ним и отличного от словарного.

... Владимир Николаевич в каждом письме умолял ее *предаться ему*, венчаться тайно, скрываться несколько времени, *бросится потом к ногам* родителей, которые конечно будут тронуты наконец героическим постоянством и несчастьем любовников, и скажут им непременно: Дети! Придите в наши объятия... [7, с. 77].

... Vladimir Nikolayeviç hər məktubunda qız yalvarırdı ki, *vəfali olsun, gizlicə kəbin kəsdirsinlər, bir müddət gözdən itsinlər, sonra ata-anasının ayaqlarına yıxılıb*... [6, с. 130].

Согласно классификации В.В. Виноградова [2, с. 206], данный фразеологизм относится к категории фразеологических единств, так как его компоненты метафоричны и используются в переносном значении. Этот вариант перевода мы считаем удачным. Принимая во внимание контекст, который здесь немаловажен, мы полагаем, что вариант, предложенный переводчиком, звучит более уместно.

5. Калькирование

Калькирование применяется тогда, когда фразеологическая единица достаточно мотивирована значениями её компонентов. Оно помогает передать образную характеристику фразеологизма, воссоздать уникальный авторский стиль и практически предотвращает потери.

... Оставить Париж и отправиться в Россию, куда давно призывали его и Петр и *темное чувство собственного долга* [7, с. 7].

...Pariji tərkdib, Rusiyaya qayıtmağı düşünürdü: onu ora çoxdan bəri həm Pyotr, həm də *tutqun bir halda duyduğu vəzifə hissi* dəvət edirdi [6, с. 333].

Согласно классификации В.В. Виноградова [2, с. 206], данный фразеологизм относится к категории фразеологических единств, так как его компоненты метафоричны и используются в переносном значении. Данный фразеологизм построен на сравнении и выражают оценку, поэтому, чтобы сохранить образность и оценочность, заложенные автором в оригинале, для его перевода переводчик прибегнул к калькированию. В азербайджанском языке можно найти его аналог – «*vəzifə borsu*», но все же мы полагаем, что использование калькирования здесь оправдано.

Итак, фразеология – сложное явление, требующее особого внимания переводчиков, поскольку фразеологические единицы не являются простыми словосочетаниями со свободными значениями компонентов и при их переводе можно столкнуться с рядом трудностей. Проведенный нами анализ позволил убедиться в том, что в каждом конкретном случае стратегия перевода варьируется и на переводческое решение может повлиять ряд факторов. К ним можно отнести особенности употребления фразеологической единицы в том или ином контексте, её структуру, семантику, эмоциональную-экспрессивную окраску. В зависимости от ситуации и особенностей фразеологической единицы переводчик может найти эквивалент, аналог, использовать описательный, лексический, контекстуальный, антонимический перевод, калькирование. Чтобы выполнять перевод качественно, переводчику необходимо быть хорошо знакомым с вышеперечисленными приёмами перевода фразеологических единиц.

Литература

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений / И.С. Алексеева. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Москва: Академия, 2004. - 352 с.
2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы): учебное пособие / В.С. Виноградов. — Москва: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. — 224 с.
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: учебное пособие / И.В. Арнольд. — 2-е изд., перераб. — Москва: ФЛИНТА: Наука, 2012. — 376 с.
4. Фёдоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка: около 13000 фразеологических единиц / А.И. Фёдоров. - 3-е изд., испр. - Москва: АСТ: Астрель, 2008. — 878 с.
5. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие. / В.Н. Комиссаров — Москва: ЭТС, 2001. — 424 с.
6. Puşkin A.S. Povestlər. Bakı: Gənclik, 1974.
7. А.С. Пушкин. Полное собрание сочинений. Том 8, Изд-во АН СССР, 1948.

Ключевые слова: фразеологическая единица; фразеологизм; классификация фразеологизмов; трудности перевода; приёмы перевода

Açar sözlər: frazeoloji vahid; frazeologiya; frazeoloji vahidlərin təsnifatı; tərcümə çətinlikləri; tərcümə texnikaları

Key words: phraseological unit; phraseology; classification of phraseological units; translation difficulties; translation techniques

Резюме

В данной статье рассматриваются лингвистические особенности фразеологических единиц, их классификация, трудности, возникающие при переводе фразеологизмов, приёмы их перевода с русского языка на азербайджанский язык, а также анализируется применение определённых приёмов на практике на примерах из романов А.С.Пушкина «Метель» и «Арап Петра Великого». В статье также обосновывается необходимость использования в речи фразеологических единиц лингвистическими фактами, стилистическая фразеология представлена как область науки, исследующая стилистическое разнообразие речи. Исследуются происхождение, употребление и способы разработки фразеологических единиц.

Frazeoloji vahidlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə xüsusiyyətləri

Xülasə

Bu məqalədə frazeoloji vahidlərin dil xüsusiyyətləri, təsnifatı, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı yaranan çətinliklər, onların rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsulları, eləcə də A.S. Puşkinin “Boran” və “Böyük Pyotrın zəncisi” romanları frazeoloji vahidlərin işlənməsi baxımından araşdırılır. Məqalədə frazeoloji vahidlərdən nitqdə istifadə zəruriliyi dil faktları ilə əsaslandırılır və üslubi frazeologiya nitqin üslubi rəngarəngliyini araşdıran elm sahəsi kimi təqdim olunur. Frazeoloji vahidlərin mənşəyi, istifadəsi və işlənmə üsulları araşdırılır.

Features of translating phraseological units from russian to Azerbaijani language

Summary

This article examines the linguistic features of phraseological units, their classification, difficulties arising when translating phraseological units, methods of translating them from Russian into Azerbaijani, and also analyzes the use of certain techniques in practice is analyzed using examples from A.S.Pushkin's novels “The Snowstorm” and “The Blackamoor of Peter the Great.” The article substantiates the need to use phraseological units in speech with linguistic facts, stylistic phraseology is presented as a field of science that explores the stylistic diversity of speech. The origin, use and methods of development of phraseological units are investigated.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Bənövşə Niyaz qızı Hacıyeva
**TÜRK DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK İNKİŞAF SİSTEMİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR VƏ
OMONİMLƏRİN FORMALAŞMASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Türk dilləri içərisində Azərbaycan və Türk dilləri fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri baxımından nə qədər yaxın olsalar da, bu dillərdə uyğun dil elementləri ilə yanaşı, fərqli leksik və qrammatik xüsusiyyətlər mövcuddur.

Söz və məna problemi dilçiliyin ən mühüm amili kimi aktuallığını həmişə qoruyub saxlayır. Söz və ifadələrin məna xüsusiyyətləri istər dilçilərin, istərsə də filosofların tədqiqat obyektinə olmuş və bu məsələlərlə bağlı müxtəlif mülahizələr və yanaşmalar meydana çıxmışdır.

XIX əsrdən etibarən dilçiliyin müstəqil bölməsi kimi sözün mənası haqqında elm-semasiologiya elmi meydana gəlmişdir. Dilçilikdə sözün mənası və məna dəyişməsi ilə məşğul olan sahə semantika və semasiologiya adlanır. Semasiologiya sözün mahiyyətini, leksik mənanın təbiətini, növlərini, məna strukturunun ayrı-ayrı üsurlərinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini araşdıran elm sahəsidir.

Semasiologiyada tədqiqat obyektinə kimi sözlə əşya və məfhum arasındakı əlaqə və münasibət; məna strukturu; mənanın dəyişməsi və inkişafı; leksik semantik söz qrupları (çoxmənalılıq, omonimlik; sinonimlik və antonimlik) məsələləri araşdırılır. Dildə olan əksər sözlər təkmənəlilikdən çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Qədimdə ümumi və cins mənalı sözlərin bir qismi sonralar həmin cinsə aid olan növlərdən birini bildirir, qalan növlərin mənası isə başqa sözlərlə ifadə olunur: kişi sözü qədimdə adam, insan mənasını ifadə etmiş, müasir dildə isə adamın cinsini bildirir. Türkiyə Türkcəsində adam, insan mənasında işlədilməkdədir.

Türk dilinin leksik-semantik sistemində omonim və çoxmənalı sözlərin formalaşması dilin zənginləşməsi prosesini təmin edən ən mühüm dilçilik hadisələrindən biridir. İstər Türkiyə və Azərbaycan türkcələri eyni kökdən gələn iki qonşu dildir. Dillərimizin yaxınlığı bu iki dilin tamamilə eyni olması demək deyildir. Xüsusilə də, omonimlərin və çoxmənalı sözlərin formalaşması prosesini araşdırarkən bu fərqliliklərə rast gəlmək mümkündür. Bu aktual mövzuya dilçilik tarixində dəfələrlə müraciət olunmuş və bir çox elmi araşdırmalar, tədqiqat işləri aparılmışdır. Mövzu haqqında müxtəlif zamanlarda, müxtəlif ölkələrin dilçi alimləri tərəfindən fərqli fikirlər səslənmişdir. Dil daima inkişafda olduğu üçün dildə yeni sözlərin yaranması, yeni anlayışların meydana çıxması və digər dillərdən ekvivalentlərin daxil olması sürəklil bir prosesdir. Buna görə də bu mövzu hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Söz dilin vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən elm leksikologiya adlanır. Leksikologiya yunanca iki sözdən lexikos-lüğət və logos-təlim sözlərindən ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də, tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Dilimizdəki sözlərin çoxunun həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır. Sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun leksik mənası deyilir. Başqa sözlə desək, sözün leksik mənası onun məzmununu bildirməsi, hər hansı bir anlayışı ifadə etməsidir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Sözlər əşyaları, hərəkəti, əlaməti, miqdarı və s. ifadə etməyə xidmət göstərir. Leksikologiyanın əsas məqsədi sözün mahiyyətini, tərkibini sözlərin mənasını çoxmənalılığını aydınlaşdırmaqdan, sözün inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Burada, eyni zamanda, sözlərin əmələgəlmə tarixi və müasir ədəbi dilin lüğət tərkibinin necə yarandığı və inkişaf etdiyi də nəzərdən keçirilir.

Leksikologiya müasir və tarixi leksikologiya olmaq etibarilə iki yerə ayrılır. Müasir leksikologiya o dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin əsas söz qruplarını və onların müasir vəziyyətini öyrənir. Tarixi leksikologiya isə lüğət tərkibinin əmələ gəlməsindən və onun inkişaf yollarından bəhs edir. (4, s.10)

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbələrdən danışarkən sözlərin müxtəlif yolla yaranma üsulları da nəzərə alınmalıdır:

1. Leksik yolla yaranan sözlər – Ümumxalq danışq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkilçiləri və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və istərsə də müasir dildə yeni sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur.

2. Morfoloji yolla yaranan sözlər – Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər; ön, orta və son olmaq üzrə üç yerə bölünür. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür. Məhsuldar şəkilçilərin köməyiylə bir çox yeni söz və terminlər düzəltmək mümkündür

3. Sintaktik yolla yaranan sözlər – Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin birləşdirilməsinin də rolu az deyil. Bu üsulla yaradılan sözlər müxtəlif mənşədən ola bilər.

4. Kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlər – Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilin öz daxili materialı əsasında yaradılır.

Dildə sözün mənası çox zaman sabit olur. Lakin, bu o demək deyil ki, sözün mənası dəyişilməz qalır. Sözün mənası dəyişilir. Bu dəyişmə özbaşına əmələ gəlmir. Bu, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşu, dünyagörüşü və s. ilə əlaqədar olaraq gedən bir prosesdir. Çünki, bu sözlər aid olduğu məna və məfhumla obyektiv gerçəkliyi əks etdirir. Bu sözlərin məna qruplarına gəlincə, onları belə qruplaşdırmaq olar: çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s. Omonimlər fonetik və qrafik cəhətdən eyni olub, mənacə fərqlənən sözlərə deyilir. Omonim olan sözlər iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın, bəzən də heç bir məntiqi yaxınlığı olmayan

müxtəlif məfhumları ifadə edir. Hər bir dildə omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcüd olmuşdur. Omonimlik həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilər. Danışqıda eləcə də, bədii ədəbiyyatda omonimlərdən istifadə olunması, fikrin ifadəliliyinə, təsir qüvvəsinin artırılmasına kömək edir və nitqə emosionallıq verir. Zamanla dilə başqa dillərdən omonimlər, sinonimlər və antonimlər keçir. Bu da lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Sözlər insanlar arasında ünsiyyəti formalaşdıran, dilin müstəqil mənə verən ən kiçik hissəsidir. Sözlər dildə varlığı, anlayışı əvəz edir. Zaman-zaman bu sözlər dildə baş verən dəyişikliklərin təsiri ilə müxtəlif mənalar qazana bilər:

Dünkü maçta **kolu** kırılan çocuk, okula gelemedi.

Ağacın **kollarından** biri fırtınada gövdesindən ayrıldı.

Cümlələrə diqqət yetirdiyimiz zaman birinci cümlədə “insan bədənində çiyinlərdən barmaqlara qədər uzanan hissə”, ikinci cümlədə “ağaclarda gövdədən ayrılan qalın budaq” mənasında işləndiyini görürük.

Bu misallardan göründüyü kimi bir söz, müxtəlif cümlələrdə, müxtəlif mənalar qazana bilər. Sözlərin bu fərqli anlamları omonimlik və sözlərin həqiqi, məcazi mənalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Azərbaycan və Türk dilinin qrammatikasında bir sıra oxşarlıqlar var ki, bu da onların eyni kökə aid olmasından, qohum dil ailələrinə mənsub olmasından irəli gəlir. Bu sözlərin fərqliliyi, müxtəlif mənalarda işlənməsi dilin zənginliyindən, rəngarəngliyindən xəbər verir. Fonetik və qrafik cəhətdən eyni olub, məzmunca müxtəlif məfhumlar bildiren sözlər omonim hesab olunur:

-Padişah Keloğlan'a bir **kese** altın vermişti. (kiçik torba, kisə)

-Keloğlan **kese** yoldan evinə koştı. (qısa, kəsə yol)

Omonim sözü yunanca homos (bərabər, oxşar) və onima (ad deməkdir) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş dilçilik terminidir.

Müstəqil olduqları kimi şəkilçi qəbul etmiş halda da ola bilərlər. Şəkilçi qəbul etmiş və qəbul etməmiş sözlər arasında da omonimlik aktual mövzudur. Bu şəkilçilər vəzifəcə fərqli şəkilçilər də ola bilərlər:

“**kara**” və “**kar-a**” (a- yönəlmə eki)

Sözlərin çoxmənalılığı türk dillərində hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən “türkün sözü” ifadəsi bunu isbat edir. Türkün sözü ifadəsi bir sözün başqa mənada, xüsusilə də mənfi mənada başa düşülməməsi üçün işlədilir. (4, s.17.)

Omonim olaraq bildiyimiz sözlər cümlədə yerinə görə çoxmənalı sözlərlə qarışdırılır. Omonimlərə qısa şəkildə “yazılışı eyni, mənaları fərqli sözlər” şəklində tərif vermək mümkündür. Burada diqqət olunmalı əsas məsələ eyni səslərin köməyi ilə müxtəlif və bir-biriyə əlaqəsi olmayan anlayışların ortaya çıxmasıdır. Yəni səs etibarını eyni olan bu sözlər mənə etibarını fərqlidirlər. Deməli, çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasında ciddi fərq vardır. Belə ki, çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir söz nə qədər müxtəlif mənalar ifadə etsə də, onlar əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq müxtəlif mənə qrupları əmələ gətirir. Buna görə də bir sözün bir neçə mənəsi ola bilər. Məsələn “yüz” ifadəsi:

-**Yüzü** bana dönüktü. (üz: çöhrə, sima)

-Düğününə **yüz** kişi gelmiş. (yüz: say)

-Kıyıda iki çocuk **yüzüyordu**. (üzmək: suda)

-Koyunun derisini **yüzdüler**. (üzmək: dərisini çıxarmaq, soymaq)

Bu xüsusiyyətlər çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsinin əsas göstəriciləridir. Lakin omonimləri əmələ gətirən sözlərdə vəziyyət başqadır. Omonim olan sözlər formaca nə qədər bir-birinə oxşasa da, onların arasında mənə yaxınlığı olmur, yəni bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mənaları ifadə edir. Ümumiyyətlə, çoxmənalı sözlər müəyyən bir məfhumun müxtəlif cəhətlərini bildirdiyi halda, omonimlər müxtəlif məfhum ifadə edir. (7, s.401.) Nümunələrə nəzər salmaq kifayətdir:

1. **El** insanın ən önəmli organıdır bence. (əl, insan orqanı)

El elin eşəğini türkü çağıraraq ararmış. (yad, özgə)

2. Adresimi hemen bir kenara **yaz**. (yazmaq feili)

Bu **yaz** yurtdışına çıkmayı düşünüyorum. (yay fəslə mənalarını verir)

3. Depodaki bidonlar ağzına kadar **dolu**. (sifət kimi işlənilib)

Bu mevsimde buralarda **dolu** yağar. (isim kimi işlənilib, yağışın iri damlalı donmuş vəziyyətidir).

4. **Ben**, sizinle gelmek istemiyorum. (şəxs əvəzliyidir, I şəxsin təkini ifadə edir)

Çenesinde küçük bir **ben** vardı. (isim kimi işlənilib, ləkə, xal mənalarını daşıyır)

Türk dilində incəltmə işarəsi (^) olan sözlərin oxunuşları, yazılışları və mənaları fərqli olduğu üçün omonimlikdən (sestəşlik) söhbət edə bilməz.

Hala (bibi) – **hl** (hələlik, indiyə qədər)

Aşık (aşıq, qədim musiqi sənətini yaşadan) – **şık** (sevən insan, vurğun)

Adet (say, ədəd) – **det** (adət-ənənə)

Kar (qar) – **kr** (gəlir)

-Hava soğuktu **kar** yağıyordu.

-Bu seneki **krımız** iyi.

Aşık (sümük) – **Aşık** (vurğun)

Yar (uçurum) – **Yar** (sevgili)

adet (ədəd) -**det** (adət-ənənə)

kar (qar) - **kr** (qazanc)

hala (babanın kız kardeşi)- **hl**(hələlik)

hâk (torpaq sahəsi)-**hak** (haqq, ədalət)

Bu nümunələr omonim hesab edilə bilməz.

Omonimlik həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilir.(11, s.101.)

Vurğusuna görə fərqlənən sözlər də oxunuşları fərqli olduqları üçün omonim hesab edilmir.

Küçük bir **salla** karşı kıryya geçtik.

Çocuğu hemen bakkala **sal**, kahve ile şeker alsın.

El eliyle yılan tutulmaz. (1-ci el yad, 2-ci el əl mənasındadır)

Her **yanım** çayır çayır **yanıyor**. (I yan tərəf, II yan yanmaq mənasını verir)

Her yaz yaylaya çıkar, orada yarım kalan hikayesini yazmaya çalışırdı.

Çoxmənalılıq ilə omonimlik məfhumları fərqləndirilməlidir.Omonim sözlərdə məna baxımından heç bir yaxınlıq yoxdur.Çoxmənalı sözlərdə isə bir sözün əsas mənası çoxmənalılığı şərtləndirir.

Neden her kime **yüz** tuttum ben andan **yüz** bela gördüm (Fuzuli) (I “yüz” sözü üz, çöhrə; II “yüz” sözü say mənasını ifadə edir).

Lüğətlərdə omonim sözlərin hər birinin mənası ayrıca olaraq verilir.Aşağıda omonim sözlərə verilən nümunələri türk dilinin leksik- semantik zənginliyinin göstəricisi hesab edə bilərik:

- **Aç**: yemek yemesi gereken -**Aç**: açmak fiilinin emir
- **Açık**: kapalı olmayan - **Açık**: koyu olmayan renk
- **Açma**:açmak işi - **Açma**: Bir tür susamsız, kalınca, yağlı çörek
- **Ağız**: bir organ adı- **Ağız**: anadilin değişik söyleyişi - **Ağız**: yeni doğmuş memelilerin ilk sütü

Alay: belli sayıdaki askeri birlik - **Alay**: biriyle eğlenmen, dalga geçmek

An: çok kısa zaman parçası -**An**: anmak mastarının emri

Arı: bal yapan böcek - **Arı**: katıksız saf -

Arz: sunma -**Arz**: yeryüzü yer

Ay: yılın on ikide biri- **Ay**: gök cismi

Atlet: atletizmle uğraşan kimse - **Atlet**: kolsuz erkek fanilas

Aşı: bir ağacın dalı üzerinden alınan dal- **Aşı**: Organizmada birtakım hastalıklara karşı bağışıklık sağlamak için vücuda verilen zayıflatılmış mikrop

Bar: Erzurum yöresinde oynanan bir halk oyunu-**Bar**: içki içilen yer

Bel: insanın göğüsle gövde arasındaki dar bölge-**Bel**: toprak kazmaya yarayan araç -**Bel**: ses şiddeti ile ilgili birim

Bere: bir şeydeki hafif yara-**Bere**: bir tür baş

Bin: bir sayı - **Bin**: binmek mastarından emir

Boy: bir şeyin uzunluğu - **Boy**: göçebe topluluklarda kabile

Çil: yüzdeki küçük benekler - **Çil**: bir av kuşu

Diz: bacağın ortasındaki ortak bölme - **Diz**: dizmek mastarından emir

Don: iç çamaşır - **Don**: at tüyünün rengi -**Don**: suların buz tutması

Er: rütbesiz asker - **Er**: erken

Han: eskiden Türklerde devlet başkanı-**Han**: şehirlerde meslek sahiplerinin çalıştığı birkaç katlı yapı

Harp: savaş-**Harp**: telli bir çalgı

Hayır: olumsuzluk belirten söz - **Hayır**: iyilik

İN: küçük mağara - **İN**: inmek mastarından emir

Kanep: birkaç kişinin oturduğu koltuk-**Kanep**: küçük ekmek dilimi

Kara: siyah-**Kara**: yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü

Kıta: dört dizeden oluşan şiir bölümü -**Kıta**: büyük kara parçası -**Kıta**: askeri birlik

Kupa: maden bardak ya da vazo -**Kupa**: bir tür atlı araba-**Kupa**: yarışma ödülü olarak verilen

Kuşak: beze sarılan dar uzun kumaş, kəmər -**Kuşak**: nesil

Mil: bir uzunluk ölçüsü birimi-**Mil**: selin bıraktığı çamurlu birikinti **Mil**: ince uzun madeni çubuk

Maskara: eğlendirici, güldürücü -**Maskara**: maske.-**Maskara**: kirpik boyası

Makam- mevki, yer-**Makam**: Türk müziğinde bir dizinin işleniş biçimine verilen ad

Mayıs: yılın beşinci ayı -**Mayıs**: taze sığır gübresi

Pas: madenlerin yüzeylerinde oluşan tabaka -**Pas**: oyuncuların topu başkasına geçirmesi

Patron: özel bir kuruluşun sahibi -**Patron**: bıçkı modeli

Saf: katıksız arı -**Saf**: dizi sıra

Satır: sayfadaki yazı dizileri -**Satır**: et kesmeye yarayan bıçak

Saz: ince karniş -**Saz**: çalgı

Soluk: nefes -**Soluk**: rengi atmış

Yar: uçurum,yarğan -**Yar**: sevgili

Bir sözün həqiqi mənasıyla (temel anlam), məcazi mənası (mecaz anlamı) arasında da omonimlik ola bilməz. Çünki bu sözlər arasında məna əlaqəsi qopmamışdır.

-**Kuru** otlar, bir kibrit değse tutuşuverəcək. (temel anlam)

-Bu yazarın **kuru** bir anlatımı var. (mecaz anlam)

-Karabatak suya **daldı**.

-Uzmanlığını hangi **dalda** tamamladı?

Bu cümlələrdə “dal” sözü omonim deyil, çünki, birinci cümlədə həqiqi mənada, ikinci cümlədə isə ağacın bir orqanı olan budaq (dal) sözünün digər mənasında işlədilmişdir.

Zar – 1.zər; 2. Nazik pərdə, örtük, qabıq; Kulak zarı- qulaq pərdəsi

Yarma – 1.keçid; 2.şorba növü; 3.kobud

Sinir – 1.əsəb, hirs; 2.vətər

Yalın – 1.çılpaq; 2.tək, yalnız; 3.saf, sadə

Türk dilində yazılışca və deyilişcə bir-birinə bənzəyən sözlər vardır ki, bunları omonimlərlə səhv salmaq olmaz.

Öğle – zaman öğle vakti - **Öyle** – işaret sözcüğü

Eğer – koşul zarfı -**Eyer** – binek hayvanların sırtına konan oturmaq

İyi- yaxşı -**İgi**- toxumaq üçün mil

Araşdırmalar zamanı belə bir nəticəyə gəlirik ki, Türk və Azərbaycan dillərində omonimlərin bir çox oxşar, eyni zamanda fərqli cəhətləri də vardır. Yazılışları eyni, mənaları və tələffüzləri fərqli olan “uzatma inceltmə” işarəsi ilə yazılan sözlər dilimizdə fərqli olaraq yalnız türk dilində mövcuddur.(âlem, şura, âdet, hâlâ, âşık, vb.) Bu sözləri omonimlər kimi qəbul etmirik. İstər Azərbaycan, istər türk dillərində sinonimlər alınma sözlərin köməyi ilə də formalaşdırılır.. Dildə olan əksər sözlər təkmənallıqdan çoxmənallığa doğru inkişaf edir. Qədimdə ümumi və cins mənalı sözlərin bir qismi sonralar həmin cinsə aid olan növlərdən birini bildirir, qalan növlərin mənası isə başqa sözlərlə ifadə olunur. Türk dilinin leksik-semantik sistemində omonim və çoxmənalı sözlərin formalaşması dilin zənginləşməsi prosesini təmin edən ən mühüm dilçilik hadisələrindən biridir.Türkiyə və Azərbaycan Türkcələri eyni kökdən gələn iki qonşu dil olsa da, dillərimizin yaxınlığı bu iki dilin tamamilə eyni olması demək deyildir. Dil daima inkişafda olduğu üçün dildə yeni sözlərin yaranması, yeni anlayışların meydana çıxması və digər dillərdən ekvivalentlərin daxil olması sürəkli bir prosesdir. Buna görə də bu mövzu hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Hər bir dilin leksikası cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirir. Meydana gələn yeni əşyalar,hadisələr öz əksini ilk növbədə sözlər şəklində dildə tapır.Bir sıra sözlər öz məzmununu dəyişərək yeni məzmun kəsb edir. Omonimlər və çoxmənalı sözlər dilin leksik zənginliyinin göstəricisidir. Bir dili mükəmməl bilmək üçün dilin məhz bu vahidlərinə dərinlən bələd olmaq lazım gəlir. Zamanla yeni məfhumlar formalaşdıqca, dil zənginləşdikcə bu daha da zəruri olur.Bir dilin leksik-semantik vahidlərinin düzgün mənimsənilməsi o dilin dərinlən oyrənilməsinin vacib prinsipi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1983. 320 s.
2. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası (nəzəri kurs), Bakı, 1962, 301 s.
3. Ə.A. Rəsulov, R.Ə. Rüstəmov. “Türk dili” Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 307 s.
4. S.Ə.Cəfərov. ”Müasir Azərbaycan dili. Leksika”, II hissə ”Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007,191 s.

Rus dilində:

5. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение, М., Наука, 1975. 287с.
6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.- Л., Издательство АН СССР. 1956. 569 с.
7. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, М., Издательство восточной литературы, 1962. 607с.

Türk dilində:

8. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. İstanbul: Baha Matbaası, 1974,630 s.
9. Bilgegil Kaya. Türkçe Dil Bilgisi. Ankara yayınları, 2010, 286 s.
10. Ergin M. Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1987. 407 s.
11. Z. Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi 4.baskı, İstanbul, 2014, 1027 s.

Açar sözlər: leksikologiya, semasiologiya, çoxmənalı sözlər, omonimlər

Ключевые слова: лексикология, семасиология, многозначные слова, омонимы

Keywords: lexicology, semasiology, polysemous words, homonyms

Xülasə

Türk dilləri içərisində Azərbaycan və Türk dilləri fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri baxımından nə qədər yaxın olsalar da, bu dillərdə uyğun dil elementləri ilə yanaşı, fərqli leksik və qrammatik xüsusiyyətlər mövcuddur.

Söz və məna problemi dilçiliyin ən mühüm amili kimi aktuallığını həmişə qoruyub saxlayır.

Omonim olaraq bildiyimiz sözlər cümlədə yerinə görə çoxmənalı sözlərlə qarışdırılır. Yaxın mənalı və əks mənalı sözlər kimi omonimlərin də izahı və qavranılması aktual mövzudur. Omonimlərə qısa şəkildə “yazılışı eyni,

mənaları fərqli sözlər" şəklində tərif vermək mümkündür. Burada diqqət olunmalı əsas məsələ eyni səslərin köməyi ilə müxtəlif və bir-biriylə əlaqəsi olmayan anlayışların ortaya çıxmasıdır. Yəni səs etibarı ilə eyni olan bu sözlər mənə etibarı ilə fərqlidirlər. Deməli, çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasında ciddi fərq vardır. Belə ki, çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir söz nə qədər müxtəlif mənalar ifadə etsə də, onlar əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq müxtəlif mənə qrupları əmələ gətirir.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ И ОМОНИМОВ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Несмотря на то, что азербайджанский и турецкий языки среди тюркских языков весьма близки по своим фонетическим, лексическим и грамматическим особенностям, в этих языках существуют не только соответствующие языковые элементы, но и различные лексические и грамматические особенности. Проблема слова и значения всегда оставалась актуальной как один из важнейших аспектов лингвистики.

Слова, которые мы знаем как омонимы, в предложении иногда путают с многозначными словами в зависимости от их контекста. Омонимы, как и синонимы и антонимы, легко объясняются и воспринимаются. Коротко омонимы можно определить как "слова, одинаковые по написанию, но разные по значению". Основное, на что следует обратить внимание, это появление различных и не связанных между собой понятий с помощью одинаковых звуков. То есть, эти слова одинаковы по звучанию, но различны по значению. Таким образом, существует значительная разница между многозначными словами и омонимами. Так, в многозначных словах, хотя одно слово выражает разные значения, они, как правило, объединены вокруг одного понятия, образуя различные группы значений.

THE MAIN FEATURES OF THE FORMATION OF POLYSEMOUS WORDS AND HOMONYMS IN THE LEXICAL-SEMANTIC SYSTEM OF THE TURKISH LANGUAGE SUMMARY

Although Azerbaijani and Turkish are quite close in terms of their phonetic, lexical, and grammatical features among the Turkic languages, these languages contain not only corresponding linguistic elements but also different lexical and grammatical characteristics. The issue of words and meanings has always maintained its relevance as one of the most important aspects of linguistics.

The words we know as homonyms are sometimes confused with polysemous words in sentences depending on their context. Like synonyms and antonyms, homonyms are easily explained and understood. Homonyms can be briefly defined as "words that are spelled the same but have different meanings." The main point to pay attention to here is the emergence of different and unrelated concepts using the same sounds. That is, these words are the same in sound but different in meaning. Thus, there is a significant difference between polysemous words and homonyms. In polysemous words, although one word expresses different meanings, they generally gather around one concept, forming various meaning groups.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor R.Ə.Rüstəmov

DİL ƏLAQƏLƏRİ VƏ ALINMALAR

Giriş. Dillərin inkişafı və təkamülündə dil münasibətləri və alınma mühüm rol oynayır. Qloballaşma və intensiv mədəniyyətlərəarası təmaslar şəraitində alınma prosesi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Dil əlaqələri həm xalqların bilavasitə təmasları ilə, həm də onların yoxluğunda mədəniyyətlərin dolaylı təmaslarının mühüm hissəsini təşkil etməklə baş verir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin ciddi nəticələrindən biri də mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesində eyni zamanda müəyyən bir mərhələni xarakterizə edən dil vahidlərinin alınmasıdır. Dil əlaqələri mütləq olaraq bir dildən digər dillərdə sözlərin alınmasına gətirib çıxarır. Alınma həmişə sosial-lingvistik bir hadisə olaraq, dilin inkişafının istənilən dövrü üçün xarakterikdir. Dillərdə təmasların sayının artması nəticəsində lüğətin aktiv şəkildə alınması baş verir. “Cəmiyyətin dilini qoruyarkən dil əlaqələri dildaxili amillərə və ya digər dillərlə məhdud əlaqəyə əsaslanan dildə kiçik dəyişiklikləri nəzərdə tutur” [9].

Dillərin əlaqəsi zəruridir, lakin alınma üçün heç bir şərt yoxdur. Xarici dil elementlərinin alıcı dil tərəfindən qavranılması da bir sıra sosial-tarixi, sosial-psixoloji, sosial-mədəni amillərlə müəyyən edilir. Bütün bunlar dilin inkişafının ekstralingvistik səbəbləri adlanır, onlar təkcə cəmiyyətin, elm və texnikanın inkişafı ilə deyil, həm də dildənkənar reallığın çox təyin olunmuş obyekt və hadisələrinin dəyişməsi ilə bağlıdır.

Linqvistik qarşılıqlı təsir ən çox dil əlaqəsi şəraitində hiss olunur və ünsiyyət ehtiyacından irəli gəlir. Xarici dillərin intensiv təsiri dilin strukturunda dəyişikliklərə səbəb ola bilər, bir qayda olaraq, dil əlaqəsi vəziyyəti leksik səviyyədə çoxlu sayda yeniliyin yaranması üçün ilkin şərtədir [8]. Bu məqalədə linqvistik münasibətlərin və alınmaların müxtəlif aspektləri, onların səbəbləri, mexanizmləri və nəticələri araşdırılır.

Alınmalar müxtəlif səbəblərə görə baş verir, bunlar arasında aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Mədəni əlaqələr: Ticarət, müharibə, miqrasiya və digər təmas formaları vasitəsilə mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə lüğətin və digər dil elementlərinin alınmasına gətirib çıxarır.

2. Texnoloji və elmi nailiyyətlər: Yeni texnologiyalar və elmi kəşflər çox vaxt terminlərin ilk təsvir olunduğu dildən götürülməsi ilə müşayiət olunur.

3. Sosial prestij: Bəzi dillərin yüksək sosial statusu və mədəni nüfuzu var, bu da onlardan söz almağa təşviq edir.

4. Zərurilik: Yeni anlayışların, əşyaların və hadisələrin yaranması tez-tez başqa dillərdən götürülmüş yeni sözlərin daxil edilməsini tələb edir.

Linqvistik terminlər lüğəti alınmanın aşağıdakı tərifini verir – alınma “dil əlaqələri, qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir dilin elementlərinin digərinə keçməsidir; eləcə də bir dildən digər dilə keçən sözün öz elementlərinə, morfoloziyə, sintaktik strukturlara və s.) aid edilir” [4, s. 150]. Oxşar tərifə “Rus dili” ensiklopediyasında da rast gəlirik [7, s. 84]. M.A. Breiter öz tədqiqatlarında yazırdı ki, “alınma müəyyən bir sözün ara-sıra istifadəsindən onun dil sistemi vasitəsilə tədricən inkişaf yolu ilə irəliləməsi və nəticədə dildə tam hüquqlu element kimi dilə tam daxil olmasıdır” [6, s. 60]. Alınma prosesi müxtəlif yollarla baş verə bilər:

1. Birbaşa alınma. Sözlər və ifadələr əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmədən bir dildən digərinə birbaşa alınır. Məsələn, ingilis sözü olan "kompüter" dünyanın bir çox dillərində dəyişdirilmədən istifadə olunur.

2. Kalka. Sözlər və ya ifadələr hərfi tərcümə olunur. Məsələn, almanca "Fernsehen" (hərfi mənada "uzaq görmək") sözü rus dilinə "televiziya" kimi tərcümə olunur.

3. Uyğunlaşma. Alınan sözlər qəbul edən dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, ingiliscə "internet" Azərbaycan dilinə "İnternet" kimi uyğunlaşdırılmışdır.

Dillər arasında lüğət və digər linqvistik elementlərin alınması bir neçə əsas mexanizm vasitəsilə baş verir. Bu mexanizmlər yeni söz və konstruksiyaları qəbul edən dilin fonetik, morfoloji və sintaktik normalarına uyğunlaşdırmağa kömək edir. Bu yazıda biz alınmaların əsas mexanizmlərinə baxacağıq: birbaşa alınma, izləmə, uyğunlaşma, leksik hibridləşdirmə və semantik alınma.

1. Birbaşa alınma. Birbaşa alınma sözlər və ya ifadələr bir dildən digər dilə əhəmiyyətli dəyişikliklər olmadan alındıqda baş verir. Məsələn, rus dilində: "computer" (ingiliscə "computer" dən), "Internet" (ingiliscə "internet" dən); ingilis dilində: "tsunami" (Yapon dilindən "津波"), "safari" (suahili dilindən "safari"). Birbaşa alınmalar çox vaxt elm, texnologiya və mədəniyyət sahələrində baş verir, burada yeni anlayışlar və obyektlər yeni terminlər tələb edir. Bu cür alınmalar, xüsusən də xüsusi lüğəti təmsil edərsə, çox vaxt orijinal formasını saxlayır.

2. Kalkalaşma. Kalkalaşma sözlər və ya ifadələr bir dildən digərinə sözbəsöz tərcümə edildikdə baş verir. Məsələn: rus dilində: "лесовоз" (ingilis dilindən "forest truck"), "dünyaya baxış" (alman dilindən "Weltanschauung"); ingilis dilində: "superman" (almanca "Übermensch"), "skyscraper" (italyanca "grattaciolo"dan).

Kalkalaşma sözü qəbul edilən dilin leksik və sintaktik normalarına uyğunlaşdıraraq, alınma sözün və ya ifadənin strukturunu və mənasını qorumağa imkan verir. Bu mexanizm çox vaxt mürəkkəb anlayış və terminləri götürmək üçün istifadə olunur.

3. Uyğunlaşma. Uyğunlaşma alınma sözləri qəbul edən dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun olaraq dəyişdirildikdə baş verir. Məsələn, rus dilində: "бутерброд" (almanca "Butterbrot"dan), "футбол" (ingilis dilindən "futbol"); ingilis dilində: "kindergarden" (almanca "Kindergarten"), "ballet" (fransızca "ballet").

²² Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Tibb Universiteti, baş müəllim Agadashova@amu.edu.az

Uyğunlaşmaya alınma sözlərin tələffüzü, yazısı və hətta morfolojiyasının dəyişdirilməsi daxil ola bilər. Bu mexanizm alınmaların dil sistemində daha təbii şəkildə inteqrasiyasına imkan verir.

4. Leksik hibridləşmə. Leksik hibridləşmə iki dildən olan elementlərin yeni söz və ya ifadə yaratmaq üçün birləşdirildiyi zaman baş verir. Məsələn: rus dilində: “автостоп” (yunanca “auto” və ingiliscə “stop”), “киберпространство” (yunanca “cyber” və rusca “пространство”); ingilis dilində: “franglais” (fransızca “français” və ingiliscə “English”), “spanglish” (ispan “español” və ingiliscə “English”).

Xüsusiyyətlər: Leksik hibridləşmə tez-tez intensiv mədəni əlaqə vəziyyətlərində, dillərin qarışması normaya çevrildikdə baş verir. Belə hibrid sözlər danışq nitqi və populyar mədəniyyət vasitəsilə tez yayıla bilər.

5. Semantik alınma. Semantik alınma bir dildəki söz və ya ifadənin başqa bir dilin təsiri altında yeni məna kəsb etdiyi zaman baş verir. Məsələn: Azərbaycan dilində: “siçan” sözü (“kompüter siçanı” mənası ingiliscə “mouse” sözündən götürülüb), ingilis dilində: “robot” sözü (“robot”un mənası çex dilindəki “robot” sözündən götürülüb). Semantik alınma çox vaxt mədəni və elmi mübadilələr kontekstində, yeni anlayışlar artıq mövcud sözlər üçün yeni mənalar tələb etdikdə baş verir.

Alınma prosesinin tədqiqi dilçilikdə yeni hadisə deyil, bununla belə, onun araşdırılmasının səbəbini müxtəlif cür qeyd edirlər. A.Abbasova onun səbəbini dillər arasında müşahidə olunan prosesin ümumi mənzərəsini kifayət qədər işıqlandırılmamasında, nəticə etibarilə, sözlərin bütün dillər üçün ümumi qanunauyğunluqların üzə çıxarılmamasında görür [1, s. 3]. Dilçilər bu prosesin dil əlaqələri nəticəsində baş verən proses olduğunu qəbul etsələr də, yekdil fikrə gəlməmişlər. Bəziləri bu prosesi leksika ilə məhdudlaşdırırsa, digərləri bunu dilin bütün səviyyələrində aid olduğunu qeyd edir. “Alınmalar dedikdə, bu proses nəticəsində bir dildən digərinə və ya əksinə keçən, fonetik, leksik, qrammatik vahidlər nəzərdə tutulur. Bunu göstərməkdə məqsədimiz odur ki, dilçilikdə bəzi alınmalar termini altında yalnız leksik alınmalar təqdim edilir ki, bu da səhv fikirdir” [2, s. 25]. R.Heydərovun fikrincə, alınma müəyyən şəraitdə bir dildə predmetin və ya məfhum ifadə edən sözün olmaması ucbatından digər dildə zəruri olaraq söz alınmasıdır [3, s. 106]. Digər dillərdən alınmalar daim baş verir, bəzən bu, yeni anlayışların alınması, yeni şeylərin ortaya çıxması ilə əlaqələndirilir və bəzən onların görünüşünün yeganə səbəbi ya “yad” modası, ya da evfemizmlərin yaradılmasıdır [10, s. 170]. “Alınmalar, əsasən, ayrı-ayrı obyektləri və xüsusiyyətləri hələ konkret dildə zəif inkişaf etmiş şifahişdirilməmiş semantik zonalar, boşluqların bir növ işarəsi kimi çıxış edə bilər” [5, s. 11]. Alınmalar qəbul edən dillərə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bunu aşağıdakılarla sübut etmək olar:

1. Lüğətin genişləndirilməsi: Alınmış sözlər dilin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, fikirləri daha dəqiq və müxtəlif şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

2. Fonetik sistemin dəyişdirilməsi: Alınma dildə yeni səslərin və fonetik birləşmələrin yaranmasına səbəb ola bilər.

3. Qrammatik dəyişikliklər: Bəzi hallarda alınmalar qrammatik strukturlara təsir göstərərək, yeni söz əmələ gəlməsi və ya sintaktik konstruksiyalar təqdim edə bilər.

Qloballaşma şəraitində dil alınmalarına daha çox rast gəlinir. Qlobal ünsiyyət və texnologiya dili olan ingilis dili dünyanın bir çox dillərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda bunun əksi proses də müşahidə olunur - xüsusilə kulinariya, moda və mədəniyyət sahələrində başqa dillərdən ingilis dilinə çoxlu sayda söz keçir.

Alınmaların öyrənilməsi dilçilik, sosiolinqvistika, mədəniyyətsünaslıq və tarix daxil olmaqla, fənlərarası yanaşma tələb edir. Gələcək tədqiqatçılar alınmaların lingvistik kimliyə və mədəni irsə təsirinin təhlili, müxtəlif dil sistemlərində alınma sözlərin uyğunlaşması proseslərinin öyrənilməsi sahəsində, eləcə də müxtəlif mədəniyyətlərdə alınmaların qavranılmasının sosial və psixoloji aspektlərinin öyrənilməsini diqqət mərkəzində tutaraq, daha maraqlı nəticələr əldə edə bilər.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, alınma mexanizmləri dillərin təkamülündə əsas rol oynayır, onların zənginləşməsinə və inkişafına kömək edir. Birbaşa alınma, izləmə, uyğunlaşma, leksik hibridləşdirmə və semantik alınma alınan yeni leksik vahidlərin və anlayışların dil sistemlərinə inteqrasiyasının əsas üsullarıdır. Bu mexanizmləri başa düşmək bizə dilin təması və alınma proseslərini, eləcə də onların dillərin formalaşmasına və dəyişməsinə təsirini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Qloballaşma və intensiv mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə şəraitində alınma mexanizmlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözlərin alınmasının əsasları. Bakı: Azərşəfər, 1994, 91 s.
2. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsinə rolu (Azərbaycan dili materiallarının əsasında). Fil.ü.f.d. diss. Bakı, 1998, 147 s.
3. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 216 s.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: УРСС, 2004, 571 с.
5. Богданова Л.И. Иноязычное слово в контексте русской культуры: когнитивный аспект. // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 4/2008. – с. 11-17.
6. Брейтер М.А. Процесс языкового заимствования как способ реализации коммуникативных потребностей в рамках межкультурного взаимодействия // Красных В.В., Изотов А.И. (ред.) Лингвокогнитивные проблемы коммуникации. М.: Филология, 1997, с. 49-65.
7. Караулов Ю.Н. (ред.) Русский язык. М.: Большая Российская энциклопедия, 1997, 703 с.
8. Трещёва Н.В. Языковой контакт как одно из условий возникновения заимствований - <https://core.ac.uk/download/pdf/151225558.pdf>
9. Хабиров В.П. Языковые контакты при сохранении языка сообщества: интерференция и заимствования. Лингвистические чтения Пермь, 2008, с. 16-23.
10. Широков О.С. Языковедение. Введение в науку о языках. М., 2003.

Açar sözlər: alınma, dil, təhlil, leksik tərkib, proses

Ключевые слова: заимствование, язык, анализ, лексический состав, процесс
Keywords: borrowing, language, analysis, lexical content, process

Xülasə

Məqalədə dil münasibətləri və alınma hadisələri, onların dillərin və mədəniyyətlərin təkamülündə rolu, habelə bu proseslərin səbəbləri və mexanizmləri araşdırılır. Müxtəlif dillərdə alınma nümunələrinin təhlilinə, onların leksik tərkibə və qrammatik quruluşa təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. Cari tendensiyalar və dil təmasları və alınmalar üzrə gələcək tədqiqatların perspektivləri də müzakirə olunur. Bu məqalədə linqvistik münasibətlərin və alınmaların əsas anlayışları, onların səbəbləri, mexanizmləri və nəticələrinin icmalı təqdim olunur, həmçinin bu sahədə mövcud tendensiyalar və gələcək tədqiqatların perspektivləri təhlil edilir.

Языковые контакты и заимствования

Резюме

В статье рассматриваются языковые контакты и заимствования, их роль в эволюции языков и культур, а также причины и механизмы этих процессов. Особое внимание уделено анализу закономерностей заимствований в разных языках, их влиянию на лексический состав и грамматический строй. Также обсуждаются современные тенденции и перспективы будущих исследований языковых контактов и заимствований. В данной статье дается обзор основных понятий языковых контактов и заимствований, их причин, механизмов и последствий, а также анализируются современные тенденции и перспективы дальнейших исследований в этой области.

Language contacts and borrowings

Summary

The article examines language contacts and borrowing phenomena, their role in the evolution of languages and cultures, as well as the causes and mechanisms of these processes. Special attention is paid to the analysis of borrowing patterns in different languages, their impact on the lexical composition and grammatical structure. Current trends and prospects for future research on language contact and borrowing are also discussed. This article provides an overview of the main concepts of linguistic contacts and borrowings, their causes, mechanisms and consequences, as well as analyzes current trends and perspectives for future research in this field.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNDƏ ASSİMLYASIYA PROSESİ

İngilis dili erkən orta əsrlərdə anqlo-sakson dillərinin törəməsi kimi yaranmışdır. “Böyük Britaniyada yaşayan tayfalar tam məskunlaşdıqdan sonra və Britaniya İmperiyasının ərazi artımı ilə ingilis dili Asiya, Afrika, Şimali Amerika və Avstraliyaya yayıldı. Britaniya müstəmləkələri müstəqillik əldə etdikdən sonra ingilis dili ya əhalinin əksəriyyətinin (ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya) doğma dili, ya da rəsmi dillərdən biri (Hindistan, Nigeriya) olaraq qalırdı. Sabit söz normalarının meydana gəlməsində müasir ingilis dilinin yaranması üçün əsas oldu” (1, 23). Dildə olan arxaik qrammatik qaydalarda dəyişiklik aparıldı, fonetika sadələşdirilirdi və bu gün bizə məlum olan ingilis dilinin müasir forması təşəkkül tapmağa başladı. XVIII əsrin ortalarında Samuel Conson tərəfindən yaradılmış “İngilis dilinin izahlı lüğəti” nəşr olundu. Bu nəşr dilçilər tərəfindən New English-i Early New English-dən ayıran sərhəd kimi qəbul edilir. Conson tərəfindən sistemləşdirilən yazı qayda normaları, ingilis dilinin inkişafına təkan verdi.

Dildə assimilyasiya-səs uyuşması səslərin sonluq və başlanğıc mərhələlərinin əsasında baş verir.

“Assimilation occurs when a phoneme (sound) in one word causes a change in a sound in a neighbouring word. For example, try saying the following pairs of words: in Bath last year Hyde Park

We’ll notice that the last sound of the first word changes in each case. The /n/ sound becomes /m/, /t/ becomes /tʃ/ and /d/ becomes /b/.”

Assimilyasiya ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların dominant mədəniyyətin aspektlərini mənimsəmə prosesini nəzərdə tutur.

“Assimilyasiya - yeni məlumatların dünya haqqında mövcud anlayışınıza uyğunlaşdırılmasının koqnitiv prosesidir. Mahiyyət etibarilə, yeni bir şeylə rastlaşanda onu artıq bildiyimiz anlaşımlarla müqayisə edərək anlamağa çalışırıq”(2,34). Certainly! Assimilation in English refers to the process by which a speech sound becomes similar or identical to a neighboring sound. Here are a few examples:

Partial Assimilation:

In the phrase “ten bikes,” the normal colloquial pronunciation would be /tem baiks/, where the /n/ sound has assimilated to the following /b/, adopting its bilabiality (becoming /m/), but not its plosiveness.

Similarly, in “ten mice,” the /n/ sound is now identical with the /m/ that influenced it, resulting in /tem mais/.

Alveolar Nasal Assimilation:

Many adults and children assimilate the place of articulation of the nasal to the following labial consonant in the word “sandwich.” For example:

“sandwich” /sænwiç/ → /sæmwiç/ (where /n/ assimilates to /m/ by changing the alveolar to a bilabial)

Yer üzündə mövcud olan dillər mütəmadi olaraq bir-biri ilə əlaqədədir, bu əlaqələrin nəticələrini isə dilçiliyin sosiolinqvistika sahəsi öyrənir. Dillərin inkişafı və dəyişməsi anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Hər bir dəyişiklik hələ inkişaf demək deyildir. İnkişafdan yalnız dil sisteminin mürəkkəbləşməsi şəraitində bəhs etmək olar. Bundan başqa, “Dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən dəyişmələr təkcə dilin daxili inkişaf qanunları ilə izahını tapmır. Bu dəyişmələr xalqın ümumi tarixi inkişaf kontekstində öyrənilir. Hər bir xalqın öz dili olduğu kimi, öz tarixi, öz yaşayış ərazisi vardır. Bu üç amilin qarşılıqlı təsiri dil əlaqələri üçün əsas yaradır”. (1.s.2) İngilis dilinin fonetikasi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bildiyimiz kimi İngilis əlifbasında 26 hərflər və 44 səs mövcuddur. Bu səslər müxtəlif assimilyasiya prosesinin nəticəsidir.

Sait səslərin assimilyasiyası, səslərin bir-birinə yaxınlaşması və birləşməsi prosesidir. Bu, səslərin tələffüzünü daha asan və doğru etmək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Assimilyasiya, səslərin bir sözün sonunda və ya başında digər səslərlə uyğunlaşmasını ifadə edir. Məsələn, “handbag” sözündə “d” səsi “g” səmindən təsirlənir və “hæmbæg” kimi tələffüz olunur. Monofonqlar, bir və ya daha çox səs birliyinin eyni səsə çevrilməsi prosesidir. Bu proses, səs birliyinin yanındakı səsə uyğun gəlməsi ilə baş verir. Məsələn, “k” səsi “p” səsinə çevrilə bilər. Bu, dilin səslərinin təsir altında bir-birinə yaxınlaşmasının nəticəsidir.

Diftonqların assimilyasiyası, iki fərqli səs bir araya gəldikdə bir səsin digərinin tərkib hissəsi kimi dəyişməsi prosesidir. Bu, səslərin daha rahat və sürətli ifadə edilməsinə imkan verir. Məsələn, “hand” sözündə “n” səsi “m” səsinə yaxınlaşır və “hænd” kimi ifadə olunur.

İngilis dilinin fonetikasını Azərbaycan və Rus dilləri ilə müqayisədə nəzərdən keçirsək assimilyasiya prosesini başa düşə bilərik. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində açıq və qapalı hecalar mövcuddur bu zaman ingilis dilində sait hərflərin ikili səslənməsinin şahidi olurduq

A a hərfi [ei] – [ey] plane, plate, take – açıq heca

Qapalı hecada isə [æ] – [ə] kimi oxunur – map, mat, hand

Rus dilində isə [æ] səsi olmadığı üçün asimilyasiyaya uğrayaraq daha çox [ə]

kimi tələffüz edilir [map-мәп, cat-кәт, sat-сәт]

İngilis əlifbasında Hh hərfi [h] azərbaycan dilində qarşılıqlı olaraq h səsi ilə uğulaşır

Helen- Həmid hen- hər, rus dili ilə müqayisə etsək o dildə h səsi yoxdur, və rusdilli insanlar onu “x” səsi ilə

²³ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut nasirovatutkan@yahoo.com

tələffüz edirlər

Helen-Xelen, hand-xend və s.

Song, sing sözlərinin tələffüzündə “ng” sonor səslər kimi qəbul edilmişdir-yəni burun səsləri.

Azərbaycan ədəbi dilində belə səslər yoxdur. Bu səslər dialekt və şivələrimizdə işlənən səslərlə müqayisə oluna belə bilər. “Mana” “Sana” kimi yerli şivələrdən istifadə oluna bilər. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də samitlər fəal danışmaq üzvlərinin iştirakına, əmələ gəlmə yerinə və s. görə bir-birindən fərqlənir və müxtəlif qruplar təşkil edir. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis dili samitləri istər fizioloji, istərsə də akustik cəhətdən Azərbaycan dilində danışanlar üçün bir sıra problemlər yaradır. Belə ki, onların bəzisini tələffüz etmək üçün azərbaycanlılarda heç bir vərdiş yoxdur. Bu səslər rus dilində də olmadığından akustik cəhətdən də azərbaycanlılar tərəfindən çox çətin qavranılır. Məhz buna görə də, Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis samitləri bəhsi bir qədər spesifik xarakter daşıyır.

Belə ki, bu samitlərin Azərbaycan dilində müqayisə obyektləri yoxdur. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis samitləri aşağıdakılardır: [θ], [ð], [w], [ŋ], Bunlardan [θ] və [ð] dışarısı samitlərdir. [θ], [ð] samitləri ingilis dilində “th” hərf birləşməsi ilə göstərilir. [θ], [ð] dilucu, dışarısı novlu samitlərdir, onlar Azərbaycan ədəbi dilində heç bir samit səsə uyğun gəlmir. Azərbaycanlı tələbələr bu səslərin tələffüzündə buraxdıqları səhlər aşağıdakılardan ibarətdir. Onların əksəriyyəti [θ] səsini [t] kimi, [ð] səsini isə [d] kimi tələffüz edirlər: Məsələn: thank [θæŋk]- [tæŋk], three [θri:] – [tri:] kimi, the [ðə] – [de], this [ðis] – [dis] kimi, that [ðæt] – [dæt] kimi. Orta məktəbi qurtaranlar arasında [θ] səsini [s] kimi, [ð] səsini [z] kimi tələffüz edənlər də çoxdur. Məsələn, three [θri] – [sri], [θæŋk] – [sæŋk] kimi, the [ðə] – [ze], that [ðæt] – [zæt], those [ðouz] – [zouz] kimi və s. Bu səsləri düzgün tələffüz etmək üçün birinci növbədə onların təsvirini vermək lazımdır. Bunun üçün isə həmin dilönlü, apikal, novlu [θ] və [ð] samitlərinin dörd mərhələdən ibarət tələffüz qaydasını öyrənmək lazımdır. Bunun üçün: a) dodaqlar azacıq kənara çəkilir və dişlər bir-birinə yaxınlaşır. b) ağız bir qədər açılır c) dilin ucu dişlərin arasından azca çölə çıxır d) hava axını dil və diş arasında əmələ gəlmiş hamar novdan keçir Bu mərhələdən sonra ingilis dilindəki [θ] və [ð] səsləri alınır. Çalışmaq lazımdır ki, bu səslərin tələffüzü zamanı [t], [d], [s], [z], [l], [f] səsləri alınmasın və onların tələffüzündə dodaqlar iştirak etməsin. Azərbaycan dilli şəxslər üçün çətinlik yaradan samitlərdən biri də [w] səsidir. Bu samit səs də Azərbaycan ədəbi dilində olmadığından onu ya dodaq-diş, novlu, cingiltili [v] kimi, ya arxa sıra, dodaqlanan [y] saiti, yaxud da ön sıra, dodaqlanan [ɣ] saiti kimi tələffüz edirlər, məsələn: what [wət] [vət] [yət] və ya [ɣət]. Hər uç halda bu, ciddi səhvdır və ingilis dilində olan [w] səsini əsla ifadə etmir. [w] samiti qoşadodaq, ikinci arxa keçidli orta sonat samitdir. Bu səsi düzgün tələffüz etmək üçün aşağıdakı qaydaları yadda saxlamaq vacibdir: 1. Dodaqlar son dərəcədə gərgin dairəvi vəziyyət alır və azacıq irəli uzanır. Beləliklə, çox və ya az dərəcədə dairəvi dar nov əmələ gəlir. 2. Eyni zamanda dilin arxa hissəsi yuxarı dartılaraq yumşaq damağa doğru qalxır. Beləliklə, [w] samitinin başlanğıc məxrəci çox dodaqlanan qapalı [u] saitinin məxrəcinə oxşayır. [w] səsini tələffüzünü öyrənərkən çalışmaq lazımdır ki, alt dodaq yuxarı dişlərə dəyməsin. Çünki bu halda [w] səsi əvəzinə [v] samiti əmələ gələr ki, bu həm tələffüz, həm də fonoloji səhvə səbəb olar. Məsələn: wheel [wi:l] (çarx) və veel [vi:l] (dana əti). İngilis dilində qarşılığı olmayan Azərbaycan dili samitləri aşağıdakılardır: [k], [g], [x], [ğ]. Qeyd etmək lazımdır ki, [x] istisna olmaqla, bu samitlər

Avropa dillərində yoxdur və ümumiyyətlə, dünya dillərində çox az yayılmışdır. [ğ] səsi Azərbaycan dilinə məxsus spesefik fonemlərdən biridir.

“AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QARŞILIQLARI OLMAYAN SAMİTLƏR” adlı məqaləsində həmkarımız dilçi filoloq NƏCƏFOVA ŞƏFİQƏ YUSUF qızı belə bir fikir söyləmişdir: “Avropa dillərindən demək olar ki, heç birində bu səsə bənzər samit mövcud deyildir”. Biz fikirlə razılaşıraq, sadəcə bir haşiyəyə çıxmaq istərdik, Avropa dillərindən olan fransız dilində ədəbi dildə olmasa da Parisin şimal hissəsində yaşayan fransızların şivəsində “r” hərfi “ğ” kimi tələffüz olunur.” Paris is the the capital of France” cümləsi fransız dilində belə yazılı “Paris est une capitale de la France” Belə sələnir(Pağı etün capital dö lya Fğans)- Bu səs [x] səsindən özünün ancaq cingiltili olması ilə fərqlənir; bunların arasında olan akustik və fizioloji fərq yalnız bundan ibarətdir.

“Qeyd edək ki, [ğ] səsi novlu samitdən daha çox titrək samitdir. Yalnız söz axırında o, novlu samit kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, maneənin dərəcəsi prinsipinə görə, [ğ] samitinin geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Lakin [x] və [ğ] səsləri arasında işlənmə dairəsi nöqtəyi-nəzərdən çox böyük fərqlər vardır. Belə ki, [x] səsi sözün hər yerində gələ bilər, [ğ] səsi yalnız sözün müəyyən yerində işləne bilər.”(3,24)

Bu səs söz ortasında və təkhecalı sözlərin axırında işlənir; məsələn: bağı, ağ, yağ, doğma, qarğa, lovğa və s. Dilimizdəki [ğ] səsini ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o yalnız qalın saitlərin əhatəsində özünü göstərə bilər. Əlbəttə, başqa dillərdən keçmiş “məşğələ”, “rəğbət” və başqa bir neçə bu kimi sözlər müstəsna təşkil edir

In spoken discourse the boundaries between words are very often not clear-cut. Words and sounds are lost and linked together in different ways to enable us to articulate with minimal movement.

This is one of the reasons learners find spoken discourse more difficult to understand than written discourse. At higher levels it is often not a lack of vocabulary which prevents understanding, but lack of ability to deal with these features of connected speech.

Native speakers are more able to use top-down processing to decide whether what they have heard is **red dye** or **red eye**.

Assimilation occurs when a phoneme (sound) in one word causes a change in a sound in a neighbouring word. For example, try saying the following pairs of words:

in Bath Last year Hyde Park

You'll notice that the last sound of the first word changes in each case. The /n/ sound becomes /m/, /t/ becomes /tʃ/ and /d/ becomes /b/.

“**Elision** is the loss of a phoneme, most commonly the last phoneme of a word, and most commonly the /t/ and /d/ sounds. Have a look at these examples:

left back stand by looked back I must go

In each case the last phoneme of the first word is elided (lost). In the most simple terms, the reason is that the time and effort required to change the mouth position from the /t/ to the /b/ sound (as in the first example) or the /t/ to the /g/ sound (as in the last example) is too great!” (4,78)

Delayed plosion: Our “red dye” and “red eye” is an example of this. To articulate “red dye”, we must take a very short pause before the /d/ sound. The /d/ is an example of a **plosive**, consonant sounds where the vocal tract stops all airflow. Other examples are /b/, /d/, /g/, /p/, /t/ and /k/. This pause before the plosive gives us the name of this feature, delayed plosion. Another example: the **right tie** (delay) – the **right eye** (no delay) **In catenation** the last consonant of the first word is joined to the vowel sound at the start of the second word. For example: pick it up – (learners will hear something like pi ki tup) what is it – (learners will hear something like wo ti zit)

The r-intrusion happens in British English. It is viewed substandard in general (standard) American English. In American English, /j/ intrusion happens between two high vowels, and /w/ intrusion happens between two low vowels.

/j/ occurs when connecting /i/ to other vowels. That's why we pronounce ‘the’ with /i/ when connecting to a vowel (e.g. ‘the air’). **Note** that several diphthongs end in /i/ and connect accordingly. /w/ occurs whenever we connect /u/ to a vowel, which is why we pronounce ‘to’ /tu/ before vowels (we generally use a schwa before consonants).

Note that diphthongs /əʊ/ and /aʊ/ end in /u/ (more or less) and connect accordingly. All other vowel sounds connect with /r/.

Note that most words that end in a vowel sound (if we're being non-rhotic) are *spelt* ending in the letter ‘r’ (e.g. ‘car’ /kɑ:/), which is why students generally find this quite intuitive. Students get confused with words like ‘law’, which end in a vowel (not /i/ or /u/) but aren't *spelt* ending in the letter ‘r’. The main issue is that students tend to be overly concerned with spelling, to the detriment of their pronunciation.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Richard Hogg, David Denison A History of the English language Cambridge University Press, 2008
2. İ. Hüseynova, Nitq mədəniyyəti (Qloballaşma və multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı), elibrary.az/docs/jurnal/jm2017
3. N. Seyidəliyev, Afad Qurbanov və ümumi dilçilik, Bakı, 2019.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Едиториал УРСС, 2000
5. Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социолингвистика, Пилигрим, 2012.

Açar sözlər termin linqvistika fonetika fonem səs tələffüz

Ключевые слова терминология лингвистика фонетика фонем звук произношение

Key words terminology linguistics phonetics phoneme sound pronunciation

SUMMARY

All languages change in the course of time. Written records make it clear that 15th-century English is quite noticeably different from 21st-century English. Certain common types of sound change, most notably assimilation and dissimilation, can be explained, at least partially, in terms of syntagmatic, or contextual, conditioning. By assimilation is meant the process by which one sound is made similar in its place or manner of articulation to a neighbouring sound. For example, the word “cupboard” was presumably once pronounced, as the spelling indicates, with the consonant cluster **pb** in the middle. The **p** was assimilated to **b** in manner of articulation (i.e., voicing was maintained throughout the cluster), and subsequently the resultant double consonant **bb** was simplified.

Резюме

Ассимиляция в лингвистике — главным образом фонологический термин, обозначающий уподобление одного звука другому.” Ассимиляция происходит между звуками одного типа (гласными или согласными). Ассимиляция может быть *полной* (в этом случае ассимилируемый звук полностью совпадает с тем, которому он уподобляется) и *неполной* (соответственно, изменяется лишь несколько признаков ассимилируемого звука).” (5, 47) По своему направлению ассимиляция может быть *прогрессивной* (предыдущий звук влияет на последующий), *регрессивной* (последующий звук влияет на предыдущий) и *взаимной* (два соседних звука влияют друг на друга, сообщая какие-то черты артикуляции друг другу).

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Əsgərova Kəmalə Tofiq qızı²⁴

²⁴ AzMİU-nun Əcnəbi dillər kafedrasının baş müəllimi kamala.hajiyeva@hotmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Giriş: Dil ictimai hadisədir. Cəmiyyətin ictimai həyatının inkişafında dil amilinə səciyyəvi cəhətlərinə görə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Dil şüurla vəhdətdə götürülür və insanın idrakı fəaliyyəti prosesində ünsiyyətin ən mühüm forması kimi iştirak edir. Dilin cəmiyyətlə, ictimai həyatla əlaqəsi bitkin sistem halında insan şüurunda əks olunur. Bunun üçün dilin cəmiyyətlə bağlılığı və prinsipial inkişafı onun ictimai funksiyasının sistemini müəyyənləşdirir və lingvistik amillər əsasında reallaşır.

Dilin dövlət dili olması üçün onun elmi-nəzəri əsasları müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün birinci növbədə milli köklərə əsaslanan dövlətçilik ənənəsi və bununla yanaşı zəngin leksik baza əsas şərtlərdən hesab edilir. Bu şərtlərin hər ikisi hər hansı bir dilin dövlət dili kimi işlənməsinə imkan verir.

Dil siyasəti anlayışı barədə müxtəlif fikirlər vardır. V.N.Qriqoryevə görə “dil siyasəti dil inkişafının gedişinə cəmiyyətin şüurlu müdaxiləsi in nəzəriyyəsi və təcrübəsidir”. [1, 8]

Dil siyasəti əslində, mürəkkəb struktura malik hadisədir, ona görə ki, burada dilin təbii imkanları, tarixi situasiya qarşılaşır. Dil siyasətinin ən humanist forması dil quruculuğudur ki, burada elmi –mədəni təşkilatçılıq öz rolunu oynayır.

Əsas hissə: Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi inkişafında Ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olub. Ümummillə lider Heydər Əliyevin dil quruculuğu siyasəti onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi olaraq bütöv bir sistem təşkil edib.

Ulu Öndər 60-cı illərin sonundan başlayaraq öz siyasi iradəsi, zəngin təcrübəsi, mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinləndirən bələd olması sayəsində milli dilimizi qorumuşdur.

Ulu öndər Azərbaycan dilinə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti kimi yanaşırdı. Hələ 1970-ci illərdən başlayaraq Ulu öndər ana dilimizin qayğısına qalıb, Azərbaycan dilinin inkişafı üçün öz səyini əsirgəməyib. Ana dilinə böyük məhəbbət, onun incəliklərini dərinləndirən bilmək, sadə, səmimi cümlələrlə insanlarda möhkəm nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarının əsas xüsusiyyətlərindən idi.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin (BDU) 50 illik yubiley tədbirində Heydər Əliyev rus dilində deyil, doğma ana dilində çıxış edib. Respublikanın birinci şəxsi bu cəsarətli addımı ilə həm ziyalılarımızın böyük rəğbətini qazanıb, həm də onlara mənəvi dəstək verib.

Dilimizin inkişafı, qorunması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi kimi tarixi missiyanın yerinə yetirilməsində Ulu Öndərin müstəsna rolu vardır. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumşlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyevin dil siyasətindəki uzaqgörənlik, müdriklilik məntiqə əsaslanır. Onun bütün çıxışlarında bunu görmək olar. Bu onun fikirlərinin təsir qüvvəsini artırmağa, dinləyicilərə güclü inam hissi yaratmağa xidmət edir.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1973-cü ildə İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyi beynəlxalq miqyasda qeyd edilib. Həmin illərdən başlayaraq Nəsiminin dilinə aid xeyli sayda tədqiqat işi aparılıb. Məhz o vaxtdan etibarən Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan və dünya mədəniyyəti miqyasında bir daha tanınılıb.

Tarixi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi, bir tərəfdən onların xalq qarşısında, millət qarşısında xidmətlərinə verilən qiymətdir. Digər tərəfdən isə, belə yubileylərin keçirilməsi xalqın, millətin zənginliyini nümayiş etdirir. Eyni zamanda bu yubileylər xalqın, millətin daha da yüksəlməsinə kömək edir.

Sovet hakimiyyəti illərində ali məktəblər üçün yazılmış “Müasir Azərbaycan dili” dərsliklərinin Dövlət Mükafatına layiq görülməsi, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təbliği Ulu Öndərin cəsarəti və düşünülmüş siyasəti nəticəsində mümkün olub.

Ümummillə lider bu barədə deyirdi: “Bizim dilçilərin, alimlərin xatirində olmalıdır ki, 1970-ci illərin axırı idi-dövlət mükafatları verildirdi. Biz xüsusən, Azərbaycan dili haqqında kitab yazmış böyük bir kollektivə dövlət mükafatı verdik. Bu kitabı onun müəllifinə görə yox, əsərin özünə və bu kitabın dilimizin təhlilinə həsr olunmasına görə verdik. Burada mənim şəxsi təşəbbüsüm, şəxsi məqsədim o olubdur ki, ictimaiyyət bir daha bilsin ki, biz dilimizin inkişafına nə qədər fikir veririk”.

Ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü və qətiyyəti, sarsılmaz iradəsi və ciddi səyləri ilə 1978-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəaliyyəti haqqında ayrıca maddə daxil edilib.

Dil siyasəti cəmiyyətin dil həyatının inkişafı proseslərinə şüurlu və məqsədyönlü təsiri əhatə edir və dövlət tərəfindən qanunlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Ölkəmizdə ana dilinin hərtərəfli inkişafında, onun saflığının qorunmasında, işlək dilə çevrilməsində və beynəlxalq münasibətlər sistemində yol tapmasında ümummillə lider Heydər Əliyevin mühüm xidmətləri olub. Görkəmli dövlət xadimi ana dilinə - Azərbaycan xalqının milli dilinə daim böyük əhəmiyyət verib.

Dövlət dilinin adı ilə bağlı müzakirələrdə Ulu Öndər bu məsələyə xalqın, ölkənin gələcəyi üçün taleyüklü bir məsələ kimi baxır, onun düzgün həllini ölkənin hər bir vətəndaşı üçün şərəf sayırdı. Xalqın, millətin mənliliyini təyin edən ən mühüm amillərdən olan dövlət dili uğrunda mübarizədə hər cür çətinliklərlə qarşılaşmış ulu öndər bu məsələdə səmimi mövqedə durmağı insan həyatına bərabər tuturdu.

1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada Azərbaycan dili milli dövlətçiliyimizin rəmzlərindən biri olaraq təsbit edilib.

Konstitusiyanın müzakirəsi və qəbulu prosesi də göstərdi ki, Heydər Əliyevin dil siyasəti onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin üzvü tərkib hissəsidir.

Heydər Əliyev dilimizin adı məsələsində istəyirdi ki, hər bir şeyə aydınlıq gətirilsin, araşdırılma, müzakirə olunma yolu ilə mülahizələrə son qoyulsun.

Ulu Öndər Heydər Əliyev ana dilimizin tarixi keçmişi ilə yanaşı, bugünkü durumunu və mövcud problemlərini də daim diqqət mərkəzində saxlayıb və bu yöndə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə ilkin olaraq imza atıb.

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərindən danışarkən onun yazı mədəniyyətimiz, əlifba islahatı sahəsindəki xidmətləri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində gördüyü ən böyük xidmət dilimizə Dövlət status verilməsi istiqamətində gördüyü işlərdir.

Azərbaycan dilinin siyasi hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan addımlardan biri də ulu öndərin 2001-ci il iyunun 18-də imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı oldu. Fərmanda həm dilimizin tarixi ilə bağlı bir sıra incə və həssas məqamlara aydınlıq gətirilir, həm də onun keçdiyi inkişaf yolları və mərhələlərinin yığcam təhlili verilir. Fərmanda, həmçinin müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin ölkədə geniş miqyasda tətbiq edilməsi və hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması qeyd olunur və bu məqsədlə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulurdu.

Heydər Əliyev milli dil məsələsinə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Ümummilli liderin "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanı Azərbaycan dilinə, onun inkişafına dövlət qayğısının ən bariz nümunəsidir. Heydər Əliyevin qətiyyəti, siyasi iradəsi və prinsipliliyi nəticəsində respublikamız həmin tarixdən etibarən tam şəkildə yeni əlifbaya - latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçdi. Beynəlxalq aləmə daha yaxın olan yeni latın qrafikasının qəbulu milli dəyərlərimizin daha geniş dairədə tanınmasına şərait yaratdı. Azərbaycan əlifbasına keçidi sürətləndirdi və bundan sonar respublikada bütün yazılı sənədləşmələr heç bir istisnaya yol verilmədən bu qrafika ilə aparıldı.

Dilin tətbiqi məsələlərinin həyata keçirilməsində əlifbanın qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dili ilə bağlı vacib addımlardan biri də Ulu Öndərin 2002-ci il sentyabrın 30-da imzaladığı "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ana dilinə hərtərəfli qayğısının təcəssümünü özündə əks etdirən bu qanunda dövlət dilinin işlənməsi, inkişafı, saflığının qorunması, ədəbi dilin normalarına əməl edilməsi, ölkəmizdə dilçilik elminin nəzəri və tətbiqi sahələrinin inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması və s. kimi məsələlər də nəzərdə tutulub.

Bu qanun, ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayırdı. Ulu Öndər siyasi məzmunlu çıxışlarında ana dilinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin bütün imkanlarını bu işə səfərbər edirdi. İ

Ölkəmizdə ana dilinin hərtərəfli inkişafında, onun saflığının qorunmasında, işlək dilə çevrilməsində və beynəlxalq münasibətlər sistemində yol tapmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin mühüm xidmətləri olub.

Heydər Əliyevin ana dilinin zənginləşməsi sahəsindəki siyasəti də onun milli dil siyasətinin əsas tərkib hissələrindəndir. Ulu Öndər dogma dili zənginləşdirməyi bütün xalqın, ilk növbədə ziyalıların ən vacib vəzifəsi sayır.

Heydər Əliyevin milli dil siyasətində ana dilini bilməyin, onu dərinləndirən öyrənməyin vacibliyini mühüm yer tutur.

Heydər Əliyevin milli dil siyasətində ana dilinə hörmət, onun inkişafına qayğı və bu dili təbliğ etmək əsas yer tutur. Çünki ana dili xalqın tarixini, mədəniyyətinin, milli-mədəni ənənələrinin ifadəçisidir.

Heydər Əliyevin milli dil siyasətində dilimizin təbliğinə də ciddi diqqət yetirilir. Aparılan dil siyasəti dilin ölkə daxilində inkişafının sistemli aparılmasına istiqamətlənmişdir.

"Milli televiziyanın 40-cı ildönümünə həsr olunmuş yubiley tədbirində Heydər Əliyev çıxış edərək televiziyanın xidmətini yüksək qiymətləndirməklə bərabər, onun qarşısında duran mühüm vəzifələri də göstərmişdir. : Azərbaycan dilinin təbliği sahəsində televiziya çox iş görə bilər. Tamaşaçılar qarşısında çıxış edən televiziya işçiləri Azərbaycan dilində nə qədər səlis, gözəl, mədəni danışsalar, o qədər də hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz dilini sevacək, həmin televiziya verilişlərindən nümunə götürəcək. Və öz dilini inkişaf etdirəcəkdir. Bu televiziya qarşısında duran çox böyük vəzifədir, mən bunu xüsusi qeyd edirəm".[2, 27]

Bugünkü Azərbaycan dilinin inkişafı, qorunması da Heydər Əliyevin xidmətləridir və onun adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin dil quruculuğu siyasəti sayəsində Azərbaycanda elmin, təhsilin elə bir sahəsi yoxdur ki, dövlət dilinin işlənməsi və fəaliyyəti konkret maddələr əsasında öz əksini tapmış olsun.

Azərbaycan dilinin qədimliyi, zənginliyi Ulu Öndər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və qətiyyətlə siyasi mövqeyini dinləyicilərə çatdırırdı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayırdı. Ulu Öndər siyasi məzmunlu çıxışlarında ana dilinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin bütün imkanlarını bu işə səfərbər edirdi.

Nəticə: Ümummilli Liderin dil siyasəti, doğma dilimizin inkişafında göstərdiyi tarixi xidmətləri bütün dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində yeni-yeni tədqiqatların aparılmasına mühüm istiqamət olacaq.

Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin irsi xalqımızın milli sərvətidir və bu tükənməz xəzinədən hamıya – hər bir siyasətçiyə, dövlət adamına, iqtisadçıya, diplomata, elm, təhsil və mədəniyyət xadimlərinə, bütövlükdə hər bir ölkə vətəndaşına pay düşür.

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq deyirdi: “Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur”. [3,182]

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilini müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul etmiş, onun digər dillər arasında yaşaması üçün konseptual ideyalar irəli sürmüşdür.

Əminlik ki, nə qədər Azərbaycan və Azərbaycan xalqı var, Heydər Əliyev də qəlbimizdə əbədi olaraq yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 12-ci kitab, Bakı, Azərneşr, 2004
2. Heydər Əliyev – Azərbaycan dili və Azərbaycançılıq. Elm və təhsil, Bakı, 2023
3. Salatin Əhmədova. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, “İncə” nəşriyyat evi, 2000

Açar sözlər: dil quruculuğu, siyasət, dövlət, cəmiyyət, ictimai həyat.

Ключевые слова: языковое строительство, политика, государство, общество, общественная жизнь.

Key words: language construction, politics, state, society, public life.

Xülasə

Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə çox böyük qayğı ilə yanaşmış, onun keşiyində dayanmışdır. Ulu Öndərin Azərbaycan dili haqqında fərman və sərəncamları dilin tətbiq dairəsinin genişlənməsində və inkişafında böyük önəm daşıyır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin sosiolinqviistik vəziyyətini nəzərə alırsa, digər tərəfdən yeni vəziyyət və şəraiti diqtə edir, yeni perspektivlər müəyyənləşdirir.

Резюме

Языковая политика Гейдара Алиева

Гейдар Алиев очень бережно относился к азербайджанскому языку и стоял на страже его. Указы и распоряжения Великого Вождя об азербайджанском языке имеют большое значение в расширении и развитии сферы применения языка.

Языковая политика общенационального лидера Гейдара Алиева, с одной стороны, учитывает социолингвистическую ситуацию азербайджанского языка, с другой стороны, диктует новые условия и условия, определяет новые перспективы.

Summary

Language policy of Heydar Aliyev

Heydar Aliyev treated the Azerbaijani language with great care and stood guard over it. The decrees and orders of the Great Leader about the Azerbaijani language are of great importance in the expansion and development of the scope of application of the language.

National leader Heydar Aliyev's language policy, on the one hand, takes into account the sociolinguistic situation of the Azerbaijani language, on the other hand, it dictates new conditions and conditions, and defines new perspectives.

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva

Aysel İsfəndiyar qızı Şükürova ²⁵
KİNO DİSKURSUN KOQNİTİV SPESİFİKASI

Giriş : Müasir dövrdə dilçilik elmi ictimaiyyət tərəfindən daha çox şəxsiyyətyönümlü, funksional nöqtəyi-nəzərdən təyin olunan bir sahə kimi qiymətləndirilir; həm şəxsiyyətyönümlü, həm də funksional nominasiyalarda yeni fikirlər aktuallaşır. Köhnə biliklər isə fərqli şəkildə özünü büruzə verən nəzəri-praktiki müstəvidə və sərhəldə meydana çıxır.

Məhz funksionalizm dilin təsvirində koqnitiv-diskursiv paradigmanı müəyyən edən integrativ modelə yönəlmişdir. Bununla da funksional dilçilik dil sisteminin istifadəsini, məlumatın ötürülməsini koqnitiv və sosial mühitlərdə təhlil edir.

A.Y.Məmmədov və M.M.Məmmədova görə, *“Dil informasiyası dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Bu informasiya həmin vahidlərin referensial, qrammatik və pragmatik vahidlərində mövcuddur. Dil informasiyasında əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlidir”* [3, s.15]. Belə ki, şüur və dil arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibəti dərk etmədən diskursda mətn modellərini yaratmaq, eləcə də onların fərqli mədəniyyətlər sistemində yerini təyin etmək mümkün deyil.

Yuxarıda qeyd edilənlər kino diskursun tədqiqatına da aiddir. Həyatın bütün sahələri, bəşəriyyətin ən son nailiyyətləri, aktual problemlər, fəlsəfi düşüncələr istirahət və əyləncə növlərindən biri olan kinonun mövzusunda daxildir; kino cəmiyyətin, hər bir insanın həyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi ona üstünlük verən auditoriya sayına görə audiovisual resurslar arasında ön sıralarda olub informativ, öyrədici, kulturoloji funksiyaları yerinə yetirir.

Fənlərarası elmlər kontekstində kino diskursun koqnitiv spesifikasiyasının təhlili önəmlidir. Belə ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq nəzəri və praktiki biliklərin müxtəlif sahələri fəal şəkildə birləşir. Bu məqam koqnitiv dilçiliyə də aiddir.

Koqnitiv dilçilik informasiyanın mənimsənilməsi, emalı ilə bağlı bir çox paradigmaları, məsələn, psixologiya, dilçilik, süni intellekt nəzəriyyəsini özündə cəmləyən toplu olub idrakın fərqli aspektlərini öyrənir, şüurumuzda söz-obraz-anlayış-səs münasibətini əks etdirir. Son dövrlər bir çox elmlərə koqnitivizm prizmasından baxıldığına görə koqnitiv dilçilik də inkişaf edir.

Ə.Ə.Rəcəbliyə görə, *“Dil vahidlərinin leksik və qrammatik semantikasının təsviri üçün istifadə olunan, dilçilik metodları lingvistik koqnitivizmin tədqiqat metodlarına çevrilir. Koqnitiv dilçilik vahidlərin semantikasını araşdırır, dildə bu və ya digər konsepti verballaşdırır”* [4, s.41]. Buna görə də həm dilin, həm də koqnisianın ontoloji xüsusiyyətlərini koqnitivistika, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, sosiologiya kimi nəzəri istiqamətlərin metodoloji, terminoloji aparatı müəyyən edir və insan amili təhlil sistemində cəlb olunur.

Beləliklə, dilin əsas funksiyaları ontoloji cəhətdən vəhdətdə olub bir-birindən qarşılıqlı asılıdır. Ə.Ə.Abdullayevə görə, *“Koqnitivistikada əsas diqqət insan koqnisiasına yönəldilir, təkcə müşahidə edilən hərəkətlər deyil, həm də onların mental (əqli) təqdimatı (daxili təzahürü modeli), simvolu (rəmzi), insanın strategiyası da tədqiq edilir ki, bütün bunlar biliklər əsasında hərəkət doğurur; yəni insanın koqnitiv aləmi onun davranışı və fəaliyyəti üzrə öyrənilir. Bunlar da öz növbəsində istənilən insan fəaliyyətinin nitq-düşüncə əsasını əmələ gətirən dilin fəal iştirakı ilə gedir və dil burada insan fəaliyyətinin səbəb və quruluşunu əmələ gətirməklə nəticəni əvvəlcədən xəbər verir. Beləliklə, koqnitivizmin mühüm prinsipləri sırasına fəaliyyət göstərən, məlumatı fəal şəkildə dərk edən və şərh edən, özünün təfəkkür fəaliyyətində müəyyən sxemləri, proqramları, planları və strategiyaları rəhbər tutan insanın şərhli də daxildir”* [1, s.39].

Aktor nitqinin xüsusiyyətləri unikaldır; onun fərdi cəhətlərini ssenarilərin əsasında həm şifahi, həm də yazılı formada təhlil etmək olar. Kino diskursda mətn müəllifi fikirlərini, düşüncələrini, sözlərini fərqli kontekstlərdə işlədə bilər. Bu zaman isə tamaşaçının dil şüurunda assosiativ biliklər və konseptlər yaranır.

Kino diskursun koqnitiv spesifikasiyasının təhlilinə koqnitiv semantika və semantik sahə məsələsi kontekstində yanaşılır. Koqnitiv semantika qarşısında qoyulmuş yeni problem insanın gerçək dünya ilə birbaşa rəhbərliyinin dil semantikasında şərhidir. Məsələn, A.A.Abdullayevə görə, *“Koqnitiv dilçiliyin daha bir mənbəyi Lingvistik Semantikadır. Bəzi dilçilər koqnitiv dilçiliyi “çox dərin semantika” kimi müəyyənləşdirir və ona semantik ideyaların təbii inkişafı kimi baxırlar. Onlar dil semantikasını arxasında daha ümumi aydın kateqoriyalar görürlər ki, bunları dünyanın insanın idrakı tərəfindən mənimsənilməsinin nəticəsi kimi təsvir etmək olar”* [1, s.53]. Belə ki, semantikanın tədqiqi koqnitiv dilçilik problemlərində mərkəzi yer tutur. F.Y.Veysəlli qeyd edir: *“Koqnitiv psixologiyanın semantika üçün əhəmiyyəti ondadır ki, o, konsept və kateqoriyaların tədqiqini və nəzəri modellərini hazırlamaqda mühüm köməklik göstərir”* [5, s.272].

Koqnitiv dilçilikdə mənanın integrativ xüsusiyyətlərinə əsasən dil semantikasını ilə ekstralingvistik biliklər arasında sərhəd yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzər həm də lingvistik və koqnitiv strukturların qarşılıqlı asılılığı haqqında ideyalara əsaslanaraq fərqli yanaşmalarda, müxtəlif üsullar toplusunda modelləşir.

Dil və koqnitiv strukturların integrasiyası, həmçinin şüurun təcəssümü haqqında fikirlər tədqiqatçıları həm fiziki, həm də mədəni mühit arasındakı dəyərlərlə müəyyən edilən mənanın yeni modellərini axtarmağa sövq edir. Məna idrak proseslərinin növləri ilə dinamik şəkildə bağlı olub müxtəlif şəraitlərdə, subyektlərin fərqli təmasları nəticəsində yaranır.

²⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası

Məna sistemlərinə stimül-signal, əlaqəli biliklər, eyni zamanda simvolik sistemləri də aid etmək olar. Mənanı yaradan şəxs onun əvvəlki növünə istinad edərkən yeniləri köhnələrin kontekstində dəyişir.

Həm müəssəkkil struktur, həm də məntiqi-intuitiv vahid obraz kimi məna “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti”ndə aşağıdakı kimi izah edilir:

“1. *Semantik məzmunudur ki, onun əsasında iki dilin vahidi arasında qanunauyğun müvafiqlik qurulur; tərcümə zamanı invariant məna olur.*

2. *Tərcümə nəzəriyyəsində nitq əsərinin konkret verilmiş situasiyada məzmunu semantik və situasiya informasiyasının qarşılıqlı hərəkəti kimi nəticəsi olur.*

3. *Bu, sözün, yaxud söz birləşməsinin konkret nitq situasiyasında qazandığı mənadır*” [2, s.51-52]. Beləliklə, məntiqi şəkildə düzülmüş, obrazlı, emosional, həssas qütblərə müxtəlif dərəcədə yaxınlaşan mənaların inkişafı və konseptlərin formalaşması məhz kino diskursda reallaşır.

Koqnitiv dilçiliyə görə mənalar məntiqi təfəkkür mexanizmlərində formalaşır, dil isə onları işarələmək üçün nəzərdə tutulub. Tamaşaçı aktyorun təqdim etdiyi məlumatı sözlərin səs quruluşları vasitəsilə şüurda emal edir, həmçinin malik olduğu leksik fond hesabına koqnitiv prosesə qoşulur.

Demək, kinoda mənanı dünyanın lingvistik mənzərəsi sayılan konseptual strukturlar toplusu baxımından nəzərdən keçirmək olar. Burada dünyanın dil mənzərəsi insanın fiziki şəraitlə təmasına vasitəçilik edən, təsir göstərən semiotik mühit kimi şərh olunur. Bu zaman isə kino diskursun lingvistik təhlilinin məqsədi hər bir dil kateqoriyasının təməlinə duran rəylərin, qiymətləndirmə strukturlarının ətraflı təsviridir.

Koqnitivliyin bəxış nöqtəsindən kino diskurs məsələsinə yanaşıldıqda müəyyən etmək olar ki, istənilən diskurs növündə olduğu kimi, kino diskursda da məntiqi strukturlar emosiyalar, hisslər və duyğularla vəhdətdədir. Kinodialoqda niyyətlərin gerçəkləşməsi sadəcə ünsiyyətin emosional məzmununu ifadə etmək ehtiyacı ilə bağlı deyil; burada iradə və hisslərin, rasionallıq və irrasional olanların qarşılıqlı bağlantısını görmək olar. Belə elmi prizmanın çərçivəsində kino diskursun izahındakı istiqamətlər dil tədqiqatlarının sərhədlərini genişləndirir. Bununla da “kino diskurs”, “kinodialoq”, “kino mətni” anlayışlarının təhlili pragmatika, konseptual metaforlar, konseptlər, koqnitiv-semantik təhlil, kateqoriyalaşma, konseptual struktur, dil modelləri və digər fənlərarası nəzəriyyələri əhatə edir.

İdrak nəzəriyyəsi çərçivəsində əsas lingvokoqnitiv mexanizm olan metafora maraq daha da artır. Buna görə də kino diskursun koqnitiv spesifikasiyasına konseptual metaforlardan tez-tez istifadə aiddir ki, onlar da öz növbəsində ilkin anlayışlardan simvolik çevrilmə, mücərrədləşmə nəticəsində yaranır. Məsələn, metaforun kino diskursda işlənmə formasına nəzər yetirək:

“The cancer of racism imbrues our national character.

It stains the spirit.

It taints the soul.

It's a blot, a shameful greasy spot on the fabric of our national conscience!” [6].

(İrçilik xərcəngi milli xarakterimizə nüfuz edir.

Mənəviyyatı korlayır.

Qəlbi çirkləndirir.

Milli şüurumuzun parçasına düşmüş bir kirdir, biabırçı yağlı ləkədir!)

Yuxarıdakı nümunədə məktəb müəllimi şagirdlərə irçiliyin cəmiyyət üçün böyük bir bəla olduğunu izah edir və bu məqamda irçilik problemi xərcəng xəstəliyinə, daha sonra isə ləkəyə bənzədilir.

Dinamika nöqtəyi-nəzərindən, kinonun əlaqəli olduğu fərqli mədəni sistemlərin sayı çoxdur. Buna görə də kinodialoqun strukturunu koqnitivizm kontekstində izah edərkən bu anlayışa dinamik hadisə kimi yanaşılır. Bildiyimiz kimi, teatr və televiziya tamaşaçı ilə birbaşa interaktiv kommunikasiya yaratmaq mümkündür; kino adını qeyd etdiyimiz hər iki sahə ilə bağlıdır. Bundan əlavə, kino həm elmi, həm də bədii ədəbiyyatdan qaynaqlanır. Bəzən isə bədii filmlər kompüter oyunlarının ssenarisi əsasında çəkilir. Demək, kino müxtəlif incəsənət növlərinin qovuşması fonunda reallaşır. Bu səbəbdən də kino diskurs fənlərarası sahələrin çərçivəsində interaktivlik nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir. Onun gerçəkləşməsi zamanı incəsənətin həm müasir, həm də klassik sayılan növləri kinodialoqdakı dinamik prosesə nüfuz edərək mənanın dekodlaşmasını asanlaşdırır.

Nəticə: İstənilən diskurs modelində, o cümlədən kino diskursda mental, yəni koqnitiv modellər dil kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır. İngilisdilli kino diskurs koqnitivlik baxımından izah edilərkən onun kodlaşmasında və dekodlaşmasında lingvistik, ekstralingvistik hadisələrin inteqrasiyası nəzərə alınır.

Kino diskursa koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşma fərqli elmlərin nailiyyətlərini cəlb etmək deməkdir; bunun əsasında həm idrakın, həm də dilin qanunauyğunluqları durur və yeni mənalar aşkar olunur. Demək, koqnitivlik müstəvisində audiovizual təhkiyə problemini insanın biliyi, təcrübəsi ilə müxtəlif dil strukturlarının qarşılıqlı münasibəti kontekstində həll etmək mümkündür.

Kino diskursun semantik, koqnitiv, üslubi xüsusiyyətləri probleminə toxunmaq, kinoda diskursiv komponentə diqqət yetirmək çoxşaxəli sistemlərin öyrənilməsinin əsasında, fərqli üsullardan istifadə olunmaqla reallaşır. Belə təsvir zamanı öz həddlərindən kənara çıxa bilən diskursda dil-nitq münasibətləri idrakın digər növləri, formaları ilə əlaqəli şəkildə şərh edilir və kino diskurs çərçivəsində dil vahidlərinin təqdim etdiyi məlumat haqqında nəzəri fikirlər, ideyalar irəli sürülür.

Kino dilinin spesifikasiyasını vəhdətdə qavramaq məqsədilə hər bir elmin nailiyyətini birləşdirərək vahidlik yaratmaq; dilçilərin, semiotiklərin, mədəniyyətşünasların və koqnitivistika üzrə mütəxəssislərin təşəbbüslərini

birleşdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları/Ə.Ə.Abdullayev. -Bakı: ADU nəşriyyatı, -2006. - 228 s.
2. Manafoğlu, R.M. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti/R.M.Manafoğlu, N.T. Tağısoy, R.K.Kamal, -Bakı: Mütərcim, -2010. -164 s.
3. Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri/A.Y.Məmmədov, M.M.Məmmədov. -Bakı: Çarşıoğlu, -2010. -96 s.
4. Rəcəbli, Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik/Ə.Ə.Rəcəbli. -Bakı: Elm və təhsil, -2021. -304 s.
5. Veysəlli, F.Y. Semiotika/F.Y.Veysəlli. -Bakı: Mütərcim, -2010. -336 s.
6. <https://assets.scriptsug.com/live/pdf/scripts/lean-on-me-1989.pdf>

Açar sözlər:kino diskurs, koqnitiv dilçilik, nitq, informasiya, kommunikasiya, leksik vahidlər, mental leksikon, konseptual struktur, semantika

Keywords: cinema discourse, cognitive linguistics, speech, information, communication, lexical units, mental lexicon, conceptual structure, semantics

Ключевые слова: кинодискурс, когнитивная лингвистика, речь, информация, общение, лексические единицы, ментальный лексикон, концептуальная структура, семантика

КОГНИТИВНАЯ СПЕЦИФИКА КИНОДИСКУРСА

РЕЗЮМЕ

В статье кинодискурс объясняется с точки зрения когнитивизма и интеграции языковых и экстралингвистических явлений при его кодировании и декодировании; при этом учитывается взаимодействие вербальных и невербальных элементов. Подход к кинодискурсу с точки зрения когнитивной лингвистики означает привлечь теоретические положения разных наук, а также достижения эмпирического знания. В работе автор затрагивает проблему семантических, когнитивных и стилистических особенностей кинодискурса, уделяет внимание дискурсивной составляющей в кино, вопросу интеграции разных языковых единиц, теории концептуальной метафоры.

При этом автор отмечает, что для изучения языка и дискурсивной системы используются разные методы. оэтому при объяснении структуры кинодиалога в контексте когнитивизма данное понятие трактуется как динамическое явление, а не как статическое. Языковые и речевые отношения интерпретируются во многих аспектах в связи с другими видами и формами познания в дискурсе, что при таком описании может выходить за его пределы.

COGNITIVE SPECIFICITY OF CINEMA DISCOURSE

SUMMARY

In the article, the film discourse is explained from the point of view of cognitivism and the integration of linguistic and extralinguistic phenomena in its coding and decoding; in this context, the interaction of verbal and non-verbal elements is taken into account. Approaching the cinema discourse from the point of view of cognitive linguistics means to attract the theoretical principles of different sciences, as well as the achievements of empirical knowledge. In the work, the author touches on the problem of semantic, cognitive and stylistic features of cinema discourse, pays attention to the discursive component in cinema, the issue of integration of different language units, and the theory of conceptual metaphor.

At the same time, the author notes that different methods are used for the study of language and discursive system. Therefore, when explaining the structure of film dialogue in the context of cognitivism, this concept is treated as a dynamic phenomenon rather than a static one. Language and speech relations are interpreted in a multifaceted aspect in connection with other types and forms of cognition in the discourse, which can go beyond its limits during such description.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Gülərə Hüseyin qızı Məmmədova²⁶ İNGİLİS DİLİ YENİ VARIANTLARDA

İngilis dili bu gün dünyada ən geniş yayılmış dillərdəndir. D.Kristal Hazırda dünyada ingilis dilində 427 milyondan çox insan danışır [2, s. 289].

İngilis dili haqqında danışılarda üç cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

1. İngilis dilini birinci dil kimi danışanların sayı.
2. İngilis dilini ikinci dil kimi danışanların sayı. Burada öz ana dilindən başqa ingilis dilindən ikinci ünsiyyət dili kimi istifadə edənlər nəzərdə tutulur.
3. Nəhayət, ingilis dilini xüsusi məqsədlər üçün öyrənənlərin sayı. Bütün bunları bir yerə toplasaq, onda ingilis dilinin müasir dünyada qlobal dilə çevrildiyinin şahidi olarıq.

Hazırda bütün ölkələrdə ingilis dilinin rolu birmənalı şəkildə qəbul edildiyindən onu qlobal dil hesab edirlər [2, s. 2].

İngilis dilinin qlobal dil kimi digər ölkələr tərəfindən qəbul edilməsinin iki yolu var: rəsmi dil kimi təsbit edilməsi; təhsildə rəsmi dil kimi qəbul edilməsi.

Hazırda ingilis dili dünyanın 100 ölkəsində xarici dil kimi tədris olunur. D.Kristalın yazdığına görə, 1996-cı ildə Əlcəzairdə ingilis dili fransız dilini sıxışdırıb aradan çıxartdı [2, s. 4].

1990-cı illərdə dünya əhalisinin təxminən 1,2-1,5 milyardı ingiliscə danışır. Ancaq yuxarıda deyildiyi kimi, bu məsələdə say göstəricisi həlledici ola bilməz. Məsələn, Çində eyni vaxtda 8 müxtəlif dildə danışılarsa da və 1,1 milyard ümumi yazı sistemi kimi heroqliflərdən istifadə etsə də, o, bir dil kimi qlobal dil səviyyəsinə yüksələ bilmədi.

Beləliklə, biz qloballığı şərtləndirən amillərin üzərinə gəlirik. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, qloballığın müəyyənləşməsində say amili həlledici amil ola bilməz. Müqayisə üçün latın dilinə nəzər salaıq. Roma imperiyası dövründə latın dili beynəlxalq dil idi. Ona görə yox ki, bu dildə danışanların sayı çox idi. Ancaq bilirik ki, latın dili beynəlxalq dil kimi həyatın bütün sahələrində işləyirdi.

Dil situasiyasının müasir anlamı, o cümlədən müasir dünyada ingilis dilinin sosial statusu xüsusi elmi ədəbiyyatdan, hər şeydən əvvəl, Böyük Britaniya və ABŞ-dakı dil situasiyası haqqında göstəricilərin ümumiləşdirilməsini tələb edir. İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsinin əsas səbəblərini D.Kristal aşağıdakı amillərlə əlaqələndirir: İngiltərənin müstəmləkələri, siyasi və işgüzar mühitdə, hər şeydən əvvəl, kompüter texnologiyası və əyləncə sənayesində Amerikanın güclü təsiri. Bundan başqa, beynəlxalq ticarətdə, biznesdə, diplomatiyada, təhlükəsiz məsələlərində, kütləvi kommunikasiya vasitələrində, mətbuat və mədəniyyət mübadilələrində və beynəlxalq əməkdaşlığın digər sahələrində Beynəlxalq ünsiyyət dilinə olan zəruri ehtiyac [3, s. 65].

Dil formalarının variativliyi müxtəlif ölkələrdə yayılmış və hər bir ərazidə öz tarixinə malik olan bütün dillər, xüsusilə ingilis dili kimi inkişaf etmiş ədəbi dil üçün tam xarakterikdir. Variativlik, bir qayda olaraq, sosial xarakter daşıyır, çünki o, sosial baxımdan məhdudlaşmış müəyyən dil cəmiyyətinin üzvlərinin ünsiyyət prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Yeni mahiyyəti yaranması ilə nəticələnməyən variativlik əsas etibarilə bu və ya digər səsə tələffüzdəki dəyişmələrlə və leksik layın inkişafı, nisbətən zəif dərəcədə isə dilin qrammatik quruluşu ilə əlaqələnməmişdir. Buna görə də müasir ingilis dilinin şifahi formaları yazılı formaları ilə müqayisədə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

İngilis dilinin tələffüz variativliyi müasir sosiolinqvistik nəzəriyyələrdə iki aspektdən nəzərdən keçirilir: bir tərəfdən, dilin inkişafında meyillərin təzahürü kimi, digər tərəfdən, identifikasiya (eyniləşdirmə) vasitəsi və danışan-dinləyənin şəxsiyyətinin solumda koqnitiv inkişafı kimi nəzərdən keçirilir.

Tarixi faktların təhlili göstərir ki, dilin variantlara parçalanması yüzillərlə baş verən prosesdir. Geniş yayılmamış ikinci variantın ilkin təzahürü mühakimə edilə bilər və konservativ, daha nüfuzlu variantına qarşı qoyula bilər. Buna görə də ondan düşünülmüş və ya düşünülməmiş şəkildə istifadə edən dil daşıyıcıları onların tələffüz xüsusiyyətlərinin solumədəni səviyyəsini səciyyələndirən xüsusi markerlərə malik olurlar. Müasir linqvistik müstəvidə danışq aktında özünü büruzə verən bu növ informasiya indeks adlandırılır, çünki o, tanıtmağa, yeni şəxsiyyətin identifikasiyasına xidmət edir [4, s. 108].

İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsindən danışarkən mütəxəssislər bir məsələyə xüsusi münasibət bildirməyi vacib sayırlar. Bizə qlobal dil lazımdır? Məlumdur ki, yüz illər boyu tərcümə interaktiv ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynayıb və hazırda da oynamaqdadır. Ümumilikdə götürüldükdə isə, adətən, iki və ya üç dil qrupu üz-üzə gəlir və bundan asılı olaraq ikidillilik (bilinqvizm) və ya üçdillilik (trilingvizm) formalaşır. Ənənəvi olaraq bu mənada "lingua franca"dan danışılır.

Hazırda dünyada qeyri-adi fəallıq və işgüzarlıq duyulmaqdadır. Dünyada saysız-hesabsız tədbirlər, gediş-gəlişlər xalqların və ölkələrin ardıcıl təmaslarına, iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrinə müxtəlif səviyyələrdə münbit şərait yaradır. Heç vaxt dünyada indiki kimi ünsiyyətin genişlənməsi və artması olmayıb. Bütün bunlar qlobal dilin yaranmasını qaçılmaz edir [5, s. 67].

Deməli, üç şərti əsas götürməklə - birinci dil, rəsmi dil və xarici dil bir yerdə çulğalaşanda daha cazibədar olan bir çevrəyə düşmüş olur. İndiyə qədər verdiyimiz şərhələrdə ingilis dili aparıcı olduğu üçün onun qlobal dil kimi işlənilməsinə maneçilik törədən heç bir əngəllə üzləşməmişik.

²⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti İngilis dilinin qrammatikası kafedrası gularemammed@yahoo.com

1990-cı illərdə dünya əhalisinin təxminən 1,2-1,5 milyardı ingiliscə danışır. Ancaq yuxarıda deyildiyi kimi, bu məsələdə say göstəricisi həlledici ola bilməz. Məsələn, Çində eyni vaxtda 8 müxtəlif dildə danışılrsa da və 1,1 milyard ümumi yazı sistemi kimi heroqliflərdən istifadə etsə də, o, bir dil kimi qlobal dil səviyyəsinə yüksələ bilmədi.

Beləliklə, biz qloballığı şərtləndirən amillərin üzərinə gəlirik. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, qloballığın müəyyənləşməsində say amili həlledici amil ola bilməz. Müqayisə üçün latın dilinə nəzər salaq. Roma imperiyası dövründə latın dili beynəlxalq dil idi. Ona görə yox ki, bu dildə danışanların sayı çox idi. Ancaq bilirik ki, latın dili beynəlxalq dil kimi həyatın bütün sahələrində işləyirdi. O, insanların həyatına və qanına daxil olmuşdu, çünki o, bir tərəfdən, katolikliyin rəmzi idi, digər tərəfdən, təhsil, maliyyə, ticarət, hərbi və s. sahələrdə insanların gündəlik tələbatını ödəyən bir ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Bütün bunlar çökəndə dil də çökmüş olur. Bu yaxınlığın təcrübəsi də bunu sübut edir. Rus dili sosializmin və kommunizmin rəmzi idi. Sosializm sistemi çökən kimi, dil də öz nüfuzunu itirmiş oldu. Düzdür, indi o, Rusiyanın və əhali sayına görə xeyli azalan rus imperiyasının rəmzidir, amma sabah rus imperiyası süqut edən kimi, onun dili də, təbii ki, süqut edəcək. Bunu bir zamanlar hegemonluq edən yunan, latın, ərəb, fransız və s. dillərin təmsalında da aydın görmək olar.

Təbii ki, qlobal dünyada yaranan qlobal dil də bəzi dillərin hegomonluğu, bəzilərinin isə tənəzzülü deməkdir. İndi kiçik xalqların dünya səviyyəsinə qalxma ehtimalı getdikcə azalır, insanlar daha çox təcrid olunmağa məcbur olur, çünki internet hədsiz imkanları ilə adamları əhatə edir, çat, facebook, e-mail və s. sahələrində ünsiyyət getdikcə başqa dilləri sıradan çıxardır. İndi hər kəs bir anın içində yüzlərlə insana informasiya göndərib və onu qəbul etməyi bacarır.

Beləliklə, qloballaşma labüddür və hazırkı dünyamızda ingilis dilinin qloballığının qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Maraqlı orasıdır ki, ingilis dilinin bu missiyaya gəlib çatacağını qabaqcadan duyanlar olub. Məsələn, U.Hans-Georg yazırdı ki, fransız dili beynəlxalq diplomatiya dili kimi tanınır, eləcə də Amerikada ingilis dilinin gələcəkdə tanınması üçün Amerika açar olacaqdır. Qoy fransız dili dillərin fəvqündə dursun, ancaq Amerikada sabitlik və davamlılıq ingilis dilinin genişlənməsinə və ucalmasına səbəb olacaqdır [5, s. 66]. Belə nəticə çıxartmaq olar ki, ingilis dilinin qlobal dilə çevriləcəyini artıq o zamanlar gördülər. Amerikada milyonlarla adam danışmaq və yazmaq üçün müxtəlif səviyyələrdə ingilis dilindən ana dili kimi istifadə edir. Bu da heç zaman olmadığı kimi bu dilin qarşısında geniş perspektivlər açır.

Hazırda dünyanın fərqli yerlərində ingilis dilinin fərqli şəkillərdə işlədilməsinə rast gəlmək olar. Bu variantlar ərazidən əraziyə dəyişir. Onlar olduqca maraqlı doğurur və ona görə də onlara diqqət yetirməyi lazım bildik.

Hazırda mandarin (Çin) dili Cənubi-Şərqi Asiyada vacib dil hesab olunur. Çin dilinin geniş yayılmasına baxmayaraq, ingilis dili həmin ölkədə çox geniş istifadə olunur. Diqqəti cəlb edən budur ki, Çində ingilis dili xüsusi formada işlədilir. Çində işlədilən ingilis dili "Chinglish" kimi adlandırılır [5, s. 45].

R.Zandwoort ingilis dilinin bu yeni variantını belə ifadə edir: "Çin dili və mədəniyyətinin ingilis dilinin yazı və nitqinə təsirini özündə əks etdirən ingilis dili" [6, s. 149]. Çində işlədilən ingilis dili *Chinese English* və ya *China English* (qısa şəkildə Chinglihs) adlanır. Göründüyü kimi, Chinglish Chinese və English sözlərinin qarışığından yaranır. Bundan əlavə, Chinglish Çin sözlərinin ingilis dilində istifadəsinə də istinad edə bilər və ya əksinə. C.Cenkins yazır: "Yəqin ki, dünyada ingilis dilində danışan daha çox çinli var nəinki başqa bir millət" [6, s. 150].

Hazırda 250 milyona yaxın çinli ingilis dilində danışmağı öyrənir və ya artıq səlis danışır, tezliklə Çində ingiliscə danışanların sayı bütün Britaniya ölkələrindən daha çox olacaqdır. Hər bir Çin ideogramı bir çox mənə və təfsirlərə malik olduğu üçün, Çin fikirlərini ingilis dilinə tərcümə etmək həqiqətən də çox çətinidir. Buna görə də, Çin-ingilis hibrid sözləri olduqca çox işlədilir. Çində işlədilən və yaradılan bu yeni sözlər yalnız Çinin sərhədləri daxilində qalmır, onlar artıq çinlilərlə birlikdə dünyanın bir yerlərinə yayılmağa başlayıb. Hətta İngiltərənin özündə belə *Chinglish* variantını eşitmək mümkündür. D.Kristal yazır ki, hazırda Britaniya ərazisində "No noising" ifadəsini "Quiet please" (Sakit olun, xahiş edirəm) və ya "Slippercraft" sözünü "Traacherously icy road" (Lənətəgəlmiş buzlu yol) ifadəsinin əvəzinə işlətmək olar. Bu cür yeni yaranan çin-ingilis sözlərinin qarışığı çox zaman yumur, əyləncə variantı kimi də işlədilir [2, s. 50].

P.Paul bununla bağlı belə yazır: "Buna baxmayaraq, yeni söz və ifadələrin bu bolluğu, göründüyü kimi, ingilis dilinin qloballaşmasının əsas hərəkətverici amillərindən biridir" [4, s.11].

Qeyd edək ki, *China English* variantı *Chinese English* variantından fərqlənir. *China English* - Çin İngilis dili Çində istifadə olunan standartlaşdırma və ya standartlaşdırılmış müxtəliflik kimi başa düşülür. *Chinese English* - Çin dili öyrənənlər tərəfindən istifadə olunan ingilis dili növlərinə aiddir.

Çin İngilis dili "standart ingilis dili qədər yaxşı ünsiyyət vasitəsi olan, lakin mühüm Çin xüsusiyyətlərinə malik bir dildir" [7, s. 90].

Çinlilərin işlətdiyi ingilis dilinə aid nümunələr təqdim edək:

At K-mart, I buy hen duo clothes (K-martdan mən 10 cüt paltar aldım).

Digər nümunələr:

No parking. Trespassers will be violated.

Please cherish the water and electricity (Zəhmət olmasa su və elektrik enerjisinə qənaət edin).

Slip and fall down carefully (Ehtiyatla düşün).

Toilet is on the right, please use it friendly (Tualet sağdadır, zəhmət olmasa ondan nəzakətlə istifadə edin).

Please wait outside a moment, we make you pretty (Zəhmət olmasa bayırda gözləyin, sizi dəvət edəcəyik).

Please keep clean, no spitting (Zəhmət olmasa ətrafı təmiz saxlayın və tüpürməyin).

Please pay attention to safety, beware of slippery (Təhlükəsizliyə diqqət yetirin və sürüşməyin).

Gentlemen take ladies, please (Cənablar, ilk növbədə xanımlara yol verin).

Beware of safety, please walk slowly (Təhlükəsizliyə diqqət yetirin və ehtiyatla gəzin).

Çinliş Çin dilindən təsirlənən və ya zəif tərcümə olunan danışıq və ya yazılı ingilis dili üçün jarqondur. Bu termin adətən Çin kontekstlərində qeyri-qrammatik və ya düzgün olmayan ingilis dilinə tətbiq edilir; bəzən aşağılayıcı və ya mənfi, bəzənsə yumoristik konnotasiyalara malik ola bilər. Hazırda *çinliş* dünyada geniş yayılmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, 150 p.
2. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, 150 p.
3. Phillipson R. Linguistic Imperialism. Oxford University Press, 1993, 365 p.
4. Paul J. J. Payack. A Million Words and Counting: How Global English Is Rewriting the World. UK: Kensington Publishing Corporation, 2008, 208 p.
5. Hans-Georg Wolf. Focus on English. Germany: Leipziger Universitätsverlag, 2008, 270 p.
6. Zandvoort R. W. A Handbook of English Grammar. Prentice-Hall: Longmans, 1962, 349 p.
7. Wateman J. Perspectives in Linguistics. Phoenix Books, Chicago University Press, 1963, 105 p.
8. Yule G. The Study of Language. Cambridge University Press, 2009, 273 p.

Açar sözlər: ingilis dili, variant, ikinci dil, ünsiyyət, qlobal, tələffüz

Key words: English, variation, second language, communication, global, pronunciation

Ключевые слова: английский, вариация, второй язык, общение, глобальный, произношение

English in new variations

Summary

The article deals with the English language in new variations. The English language is meant to be one of the most widely spoken languages in the world in the article. Relating with the stated problem the thoughts of the linguists such as D. Crystal has been mentioned. Referring to D. Crystal the article states that currently, more than 427 million people speak English in the world.

The author draws the attention to the facts that need to be attentive speaking English. The three aspects of the English languages are highlighted.

The article especially talks about the new variants of English such as Chinglish. It is the variant of English that is used in China by Chinese. Chinglish is observed to be spreading not only in China as well as around the world.

Английский в новых вариантах

Резюме

В статье рассматривается английский язык в новых вариациях. В статье английский язык считается одним из наиболее распространенных языков в мире. По поводу заявленной проблемы упомянуты мысли таких лингвистов, как Д. Кристал. Со ссылкой на Д. Кристала в статье говорится, что в настоящее время в мире более 427 миллионов человек говорят по-английски.

Автор обращает внимание на факты, на которые необходимо быть внимательными, говоря по-английски. Выделены три аспекта английского языка.

В статье особенно говорится о новых вариантах английского языка, таких как чинглиш. Это вариант английского языка, который используется китайцами в Китае. Наблюдается распространение чинглиша не только в Китае, но и во всем мире.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva

Layə Əbdürəhim qızı Mustafayeva²⁷
ZEVQMANIN SİNTAKTİK STRUKTURU HAQQINDA

Sintaktik roluna və leksik mənasına görə feillər bir neçə qrupa bölünür: *sadə feillər, köməkçi feillər, bağlayıcı feillər, modal feillər*.

Nitq hissələri içərisində mühüm yer tutan feil zevqmanın yaranmasında, yəni zevqmanın sintaktik strukturunun formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Mühüm üslubi xüsusiyyətə malik olan zevqma, eyni zamanda vacib sintaktik quruluşu da ehtiva edir. Həmin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək.

I aparıcı sözün feil olduğu sintaktik struktur.

Feilləri obyektə olan münasibətlərinə görə təsnif etsək, görürük ki, onlar iki qrupa bölünür: 1) özlərindən sonra obyekt tələb edən feillər; 2) özlərindən sonra obyekt tələb etməyən feillər [1, s. 131].

İngilis dilinin qrammatikasında birinci qrupa daxil olan feillər *təsirli feillər* kimi qəbul edilir; ikinci qrupa daxil olan feillər isə, yəni bu feillər özlərindən sonra obyekt tələb etmir və onları *təsirsiz feillər* kimi adlandırırlar [2, s. 132].

Təsirli feillərə nümunə olaraq *to send, to bring, to see, to make, to do* və s. göstərmək olar. Təsirli feillərdən sonra adətən vasitəsiz tamamlıq işlənir. Məsələn:

My brother *showed his picture* to me [show – feil; his picture - vasitəsiz tamamlıq].

Təsirsiz feillərə nümunə olaraq *to laugh, to sleep, to go, to enter, to swim* və s. göstərmək olar. Təsirsiz feillər cümlədə obyektə işlənir, yəni onlar cümlədə müstəqil işləyə bilər. Məsələn:

They *laughed* all together [laugh- feil; - x].

İngilis dilinin müasir qrammatikasına əsaslanaraq, bəzi feillər həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işləyə bilər. Həmin feillərdən bəzilərinə nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar: *to begin, to hear, to read, to go, to stop, to move, to execute* və s.

Bu feillərdən sonra bəzi hallarda vasitəsiz tamamlıq işlənir, bəzi hallarda isə işlənmir.

II Mübtəda+mübtəda+ feil sintaktik struktur.

They *sought it with thimbles, they sought it with care*.

Bu nümunədə işlədilən zevqmalar – *seek with thimbles – üsküklərlə axtarmaq; seek with care - ehtiyatla axtarmaq*.

Zevqma mətnə bədii ifadəlik qatan, ona bədii güc əlavə edən linqvistik nitq fiqurlarından biri olaraq qəbul edilir. Bu, bir sözün eyni qrammatik quruluşda, lakin hər hansı bir kontekstdə iki bitişik sözlə fərqli semantik əlaqədə istifadəsi kimi qəbul edilir. Semantik əlaqələrdə işlədilən sözlər bir tərəfdən hərfi, digər tərəfdən məcazi mənalar yarada bilər [2, s. 43].

Zevqma müxtəlif dil səviyyələrində təlqin edilə bilər. Bundan əlavə, ədəbiyyatda, xüsusən də şeirdə bir sıra funksiyaları yerinə yetirə bilər.

Bir nümunəyə baxaq:

Here Thou, great Anna! Whom three Realms obey, Dost sometimes Counsel take and sometimes Tea [3].

Nümunədə *Counsel* və *tea* zevqmanı göstərir. *Take* feili zevqmatik ifadəni idarə edir və özündən sonra iki tamamlıq qəbul edir. Sətirlərin maraqlılığı ondadır ki, *feil (take)* qoşa məna daşdığı üçün iki söz bir-birinə uyğun gəlir.

M.Abrams və C.Harpham [4, s. 233] yazırlar ki, bir söz iki və ya daha çox başqa sözlə eyni qrammatik əlaqədə ola bilər, lakin eyni zamanda dəyişikliyə malik olur və yeni mənalar, zevqmatik praqmatik mənalar yaradır. Bəzən söz bir münasibətdə hərfi, digər münasibətdə isə məcazi məna daşıya bilər. C.Tissol [5, s. 218] iddia edir ki, feil çox tamamlıqla işləyə bilər və onların hər biri tək bir feilə aid olub fərqli praqmatik mənalar yarada bilər. K.Koelb [6, s. 82] bu fiqura “zevqma” kimi istinad edir və yazır ki, bu cür “reallıqda” ayrı olduğu güman edilən anlayışları birləşdirən müəyyən linqvistik formaların semantik ikiliyini açıq şəkildə göstərmək olar və eyni zamanda, iki anlayış arasında ekvivalentlik də ola bilər. Zevqma bəzən cümlələrdə sintaktik və semantik çəşqinlik yarada bilər. Lakin eyni zamanda bəzi rəngarəng ifadə də əlavə edə bilən üslubi, qrammatik vasitədir. Zevqma vasitəsilə iki və ya daha çox sözü dəyişdirmək və ya idarə etmək olar və həmin yaranan ifadələrin hər birində həqiqi məna ilə yanaşı, fərqli mənalar, yəni məcazi mənalar da yarada bilər.

C.Çoserin “The Book of the Duchess” [7, s. 12] əsərindən seçdiyimiz nümunələri izah edək. Məlum olduğu üzrə, əsər C.Çoserin yaradıcılığının əvvəllərində yazdığı əsərlərindən biri kimi tanınır. Bu gözəl və məcazlarla dolu bir şeirdir, yuxu şeiridir. Xəstəlik və onun sağalma yolları C.Çoserin ilk yuxu şeiri olan “Düşesin kitabı”nın əsas mövzunu təşkil edir. Şeir orta əsr poeziyasının romantikasını əks etdirir. C.Çoserin yuxunu əks etdirən bu şeirində zevqmanı istehza şəklinə semantik olaraq işlədir. O, zevqmanı *yatmaq* istəyi ilə bağlı fikirlərini ifadə etmək üçün işlədir:

Deflate of sleep and heaviness,
Hath slain my spirit of *quickness*,
That I have lost all *lustyhede* (Line 25-27).

Nümunədə C.Çoser praqmatik məna yaratmaq üçün zevqmatik quruluşdan istifadə edir. Burada zevqma belə

²⁷ Azərbaycan Dillər Universiteti layemustafayeva@gmail.com

əks olunur:

Has slain (feil) *my spirit* (tamamlıq) *of quickness* (isim) və o digər cümlədə işlədilən *all lustyhede* (tamamlıq) ilə birləşir və nəticədə zəvqmatik mənə yaranır.

Burada *quickness* – “canlı olma vəziyyəti; qüvvət” mənasını ifadə edir; *lustyhede* isə- “şənlik, həyat eşqi” mənasını ifadə edir. Hər iki termin *cəldlik və həyat eşqi* anlamlarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. C.Çoser fikrini daha təsirli işıqlandırmaq üçün zəvqmatik quruluşdan, yəni sözlərin qarşılığından istifadə edir.

Şeirin 30-36 sətirlərində C.Çoser mətni kimin və hansı nöqteyi-nəzərdən oxumasından asılı olmayaraq, eyni vaxtda iki fərqli şəxsin vəziyyətini təsvir edən və oxucuları çaşdıran şəkildə zəvqmadan istifadə edir:

*But men might axe why so
I may not sleep and what me is
But knotholes, who asks this
Lester his asking truly.
Me even cannot tell why
The soothe; but truly, as I guess,
I hold hit be a sicknesses (Line 30-36).*

Misra (31) (S.-P.-P.-O.-P.) və misra 36 (S.-P.-P.-O.): I (S.) may not (P.) sleep (P.) və what me (O.) is (P.) / I (S.) hold (P.) hit be (P.) a sickness (O.) Şeir bu hissəsində, yuxarıdakı sətirlərdə iki fərdən sonra (may not sleep) and (hold, be) mübtədə (I) gəlir; (me) tamamlığından sonra (is) xəbərin bir hissəsi işlədilir.

Belə bir quruluş, bu misrada rast gəlinən iki fərdin yuxululuq və xəstəlik vəziyyətini başa düşmək üçün oxucuları münaqişəyə salmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Burada C.Çoser struktur və funksional olaraq zəvqmadan istifadə edir.

İndi də C.Çoserin məşhur “The Canterbury Tales” əsərindən seçdiyimiz bəzi zəvqmatik strukturları nəzərdən keçirək. Əsər Canterbury yolunda zəvvarlar arasında baş tutan nağıl yarışmasını əks etdirməklə, sosial satira və insan həyatının satirası kimi mövzulardan bəhs edir. Buradakı mövzu dərin sevgi və istək, heyranlıq və məhəbbəti nəciblik və mərdliklə təsvir edən orta əsr konsepsiyasıdır. Bu əsərdə C.Çoser söz oyunlarından, o cümlədən zəvqmadan məharətlə istifadə edir. İşlədilmiş nümunələrdə iki mənə bir-birinə uyğun gəlir, lakin sanki zəvqma meyarlarını yerinə yetirmək üçün həm də fərqli olaraq qalır. Aşağıdakı sözlər *semantik səviyyədə zəvqma* kimi qəbul edilir: Misra 3 *vine*, misra 35 *space*, misra 87 *little space*, misra 142 *conscience*, misra 152 *eye grey as glass*, misra 161 *crowned*. [7, s. 16].

And bathed every *vine* (of the plants) in such liquid (Line 3),

But nonetheless, while I have time and *space* (Line 35);

And conducted himself well, for so little *a space of time* (Line 87),

But to speak of her *conscience* (Line 142).

Her nose well formed, her *eyes gray as glass* (Line 152),

On which there was first written an A with a *crowned* (Line 161).

Zəvqmanın sintaktik səviyyəsi isə aşağıdakı sətirlərlə təmsil olunur:

And bathed (P.) every *vine* (Adv.) (of the plants) in such liquid (O.),

But nonetheless, while I have (P.) time and *space*;

And conducted (P.) himself (O.) well (Adv.), for (Prep.) so little *a space of time* (Adv.),

But to speak (I.) of (Prep.) her *conscience* (O.).

Her nose (NP) well formed, her *eyes (NP) gray as glass* (Adj.),

On which there was first written (P.) an A with a *crowned* (O.).

Yuxarıdakı sətirlərin sintaktik nümunələri bu sözlərin tapıldığı ifadəyə uyğun olaraq müxtəlif mənalar vermək baxımından C.Çoserin işlətdiyi həqiqi söz oyununu vurğulamaq üçün bu şəkildə verilmişdir. C.Çoser burada zəvqmadan bir növ satira kimi istifadə edir. O, zəvqmanın əsas funksiyası olan ironiyadan istifadə edərək lazım olan məqamlara diqqəti cəlb etməyə çalışır.

She wiped her upper lip so clean (line 133),

That *in her cup there was* seen no tiny bit (134).

Bu sətirlərə zəvqma işlədilir və onun sintaktik strukturu belə müəyyən olunur:

[S.-V.-O.-Adv.-V./NP. -S.-V.-SC.]

She (S.) wiped (P.) her upper lip (O.) so (adv.) clean (adj.).

That *in her cup (NP.) there (S.) was* seen (P.) no tiny bit (SC.).

Bu quruluşda iki əsas elementə rast gəlinir: mübtədə (she) və xəbər (wiped) və ismi birləşmə (That in her cup) və sonra feil (was seen) o zaman mövcud olan cəmiyyətin tənqidinə diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, bir çox digər ritorik fiqurlar kimi, zəvqma ifadənin semantik cəhətdən güclənməsinə və yeni mənaların yaranmasına kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 609 s.
2. Blackwell, W. Sociolinguistic Styles. River Street Hoboken, NJ07030, USA. Library of Congress Cataloging in Public Data, 2016.<http://www.wiley.com/go/permission>
3. Alexander Pope, The Rape of the Lock, Canto III.

- Abrams, M.H and Harpham, G. A Glossary of Literary Terms. 2009, USA: Cengage Learning, 393 p.
- Tissol, G. The Face of Wit, Narrative, and Cosmic Origins in Ovid's Metaphors. 1997, Princeton: Princeton University Press, 238 p.
- Koelb, C. The Incredulous Reader Literature and the Function of Disbelief. 1984, Cornell: Cornell University Press, 240 p.
- Chaucer, G. The Book of the Duchess. UK: Hesperus Press, 2007, 94 p.
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/execute#:~:text=transitive%20verb,executed%20the%20plan>
- Roddenberry, Gene, and Rick, Berman. Star Trek: The Next Generation. Paramount Domestic Television, 1987.
- <https://brainly.com/question/18666768>
- Carroll, L. The Hunting of the Snark. UK: Book Jungle, 2009, 48 p.
- Dickens Ch. The Cricket on the Hearth. Berlin: Tauchnitz, 1846, 82 p.
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/stand>

Açar sözlər: zevqma, ritorik, sintaktik, quruluş, vasitə, feil

Key words: zeugma, rhetorical, syntactic, structure, means, verb

Ключевые слова: zeugma, риторический, синтаксический, структура, средство, глагол

Xülasə

Məqalədə ritorik fiqurlardan olan zevqmanın sintaktik strukturu araşdırılır. Üslubi fiqur kimi zevqma müxtəlif mətnlərdə işlədilir və mətnin bədiiliyini, ifadəliliyini artırmağa xidmət edir.

Zevqmanın sintaktik quruluşunun formalaşmasında da müəyyən qaydalara əməl olduğunu görmək olur. Məsələn, bu məqalədə zevqmanın sintaktik quruluşunun belə variantlarına rast gəlmək olar: feil+tamamlıq+tamamlıq; mübtədə+mübtədə+ tamamlıq və s. Göründüyü kimi, müəyyən qrammatik vasitələr var ki, onlar zevqmanın sintaktik strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə bir çox əsərlərdən dil faktları seçilmiş və onların üzərində zevqmanın sintaktik strukturu müəyyən edilmişdir.

On syntactic structure of Zeugma

Summary

The article deals with the syntactic structure of rhetorical figures of zeugma. Zeugma as a stylistic figure is used in various texts and serves to increase the artistic and expressiveness of the text.

It can be seen that certain rules are followed in the formation of the syntactic structure of zeugma. For example, in this article, one can find such variants of the syntactic structure of zeugma: verb+object+object; subject+subject+ object, etc. Apparently, there are certain grammatical means that play an important role in the formation of the syntactic structure of zeugma. Some language facts have been selected from various literature and the syntactic structure of zeugma has been determined on them in the article.

О синтаксической структуре Зевгмы

Резюме

В статье рассматривается синтаксическая структура риторических фигур зевгмы. Зевгма как стилистическая фигура используется в различных текстах и служит для повышения художественности и выразительности текста.

При формировании синтаксической структуры зевгмы соблюдаются определенные правила. Например, в этой статье можно встретить такие варианты синтаксической структуры зевгмы: глагол+объект+объект; субъект+субъект+объект и т. д. По-видимому, существуют определенные грамматические средства, играющие важную роль в формировании синтаксической структуры зевгмы. В статье выбраны некоторые языковые факты из различной литературы и на их основе определена синтаксическая структура зевгмы.

Rəyçi: fil.e.d., dosent Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ELMI-TEXNİKİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK -GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Giriş. Bu məqalədə elmi-texniki tərcümənin bir sıra çətinliklərindən danışılır.

Texnikanın sürətlə inkişafı və elmi-texniki informasiyanın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, elmi-texniki tərcümənin praktik əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Tərcümə zamanı meydana gələn çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını göstərən bu məqalədə əsas məqsəd elmi-texniki mövzuda mətnin müxtəlif elementlərini analiz edə bilmək, düzgün tərcümə etmək bacarığı və vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Giriş və üç hissədən ibarət olan bu məqalədə əsasən ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik, qrammatik və stilistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Birinci hissədə, yəni “Elmi-texniki tərcümənin leksik problemləri”ndə elmi texniki tərcümənin bəzi xüsusiyyətlərindən, neologizmlərin yaranması üsullarından, onların qurulmasından və tərcümə vasitəsi ilə çatdırılmasından bəhs edilir. İkinci

hissədə – “Tərcümənin qrammatik problemləri”ndə praktik tərcümə zamanı rast gələn olduqca mürəkkəb qrammatik quruluşlar araşdırılır. Feilin şəxsiz formaları və onların tərkiblərinin izahına xüsusi yer ayrılır. Bu hissədə xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif struktur quruluşundan irəli gələn tərcümə problemlərinə fikir verilir, məchul növlü tərkiblər, sözün çoxmənalılığı və çox funksiyalılığı izah edilir.

Üçüncü hissədə – “Elmi-texniki mətnlərin praktik tərcüməsi”ndə isə texniki məqalələrin başlıqlarının struktur və tərcüməsi açıqlanır.

N.Xudiyev elmi-texniki məqalələrin tərcümə edilməsindən bəhs edərkən yazır: “Elmi-texniki məqalələrin tərcümə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onların dili ümummilli dilin bir hissəsi olsun. Elmi-texniki ədəbiyyatın dilini bədii ədəbiyyatın dilindən fəqləndirərkən əsas cəhət mətnlərdə müəyyən edilən termin bolluğudur (1, s. 231).

Mətnin tam dolğun bir şəkildə tərcüməsi üçün vacib olan tələblər aşağıdakılardır:

1) Orijinalda olan mətnin dəqiq dolğun verilməsi; 2) Fikrin tam aydınlığı ilə lakonik formada çatdırılması. Bunun üçün ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində əks etdirmək vacib deyil və burada milli kalorit gözlənilməlidir.

3) Tərcümə tam şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını özündə qoruyub saxlamalıdır. Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində yox dərəcəsində olan, lakin ingilis dili üçün xarakterik hesab edilən sintaktik tərkiblərin nəzərə alınması da vacibdir. Elmi-texniki ədəbiyyatda sübhəsüz ki, emosionallıq, obrazların fərqliliyi, metafora, yumor və s. olmur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışmaq dilinə aid olan bu ifadə üsulları olmasa da, elmi-texniki mətnlərdə bəzən texniki üslubda obrazlı frazeoloji birləşmələrə də rast gəlmək olar.

Məsələn: *The wife is alive – Məfil cərəyan altındadır.*

Dead man's handle – Təhlükəsizliyi təmir edən diyməli dəstək.

4) Elmi-texniki terminologiyada bir neçə komponentdən ibarət çoxlu terminlər vardır. Çoxkomponentli terminlər elə sözbirləşmələridir ki, onların komponentləri arasında məntiqi əlaqə uzlaşma əlaqəsi ilə ifadə olunur.

Məsələn: *load governor – gücün tənzimlənməyicisi.*

Onlar həm də elə söz birləşmələridir ki, bunların komponentləri qrammatik yolla, yəni sözünü vasitəsilə, ya da saysız-hesabsız şəkildə köməyiylə düzəlir.

Məsələn: *rate of exchange – valyuta kursu.*

A.Qarayev öz əsərində qeyd edir: “Terminli söz birləşmələri sözün həqiqi mənasında tam leksik vahidlərdir.

Birinci qrupa elə terminli sözbirləşmələri aiddir ki, onların hər iki komponenti xüsusi lüğətə aid olan sözlərdir. Onları sərbəstdirlər və verilmiş birləşmələrdən kənarında işləyə bilər. Məsələn: *brake – tormoz.*

Belə ki, bu komponentlərdən ibarət olan terminli birləşmələr sərbəst şəkildə yeni məna kəsb edir. Məsələn: *brake gear – tormozlaşdırma avadanlığı* (2, s. 116-131).

İkinci qrupa elə terminlər aiddir ki, bu terminlərin birinci komponenti olan sifət bu və ya digər elm sahəsi ilə bağlı xüsusi, spesifik məna kəsb edir. Məsələn: *vitreous electricity – yarımkeçirici cərəyan.*

İkinci qrupa həm də elə termin birləşmələri aiddir ki, onların II komponenti həqiqi mənalarla işlənmiş olsun, lakin I komponentlə birləşmədə isə müəyyən elmi sahəsinə uyğun xüsusi, spesifik məna kəsb etsin. Məsələn, *electric eye – foto element.*

Üçüncü qrupa aid terminlər terminoloji cəhətdən bölünməzdirlər və onların komponentləri arasındakı əlaqə bir qədər sıx olur. Məsələn, *wire – gərginlik altında olan naqıl; live steam – ilkin buxar.*

E.Haugen öz məqaləsində yazır: “Terminin xarakter xüsusiyyəti onun müəyyən anlayışla çıx əlaqədə olması, dəqiqliyi və təkmənalılığa meydan etməsidir. Terminli birləşmələrin komponentləri təyini əlaqədə olur. Bir qayda olaraq terminli birləşmələrin əsas komponenti axırda işlənir. Elmi-texniki terminli birləşmələrin tərcüməsinin əsas üsulları bunlardır (3, s. 140).

5) Təyin kimi işlənən birləşmədə komponentlərin ardıcılığında dəyişiklik etməklə tərcümə. Məsələn: *automobile repair plant construction project – avtomaşın təmiri zavodunun tikinti proyehti.*

Elmin inkişafı, xüsusən də texnikanın, radiotexnikanın inkişafı dildə bir sıra neologizmlərin yaranmasına təkan

²⁸ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, “İngilis dili” kafedrasının assistenti

vermişdir. Yeni sözlər digər bir tərəfdən atom texnikasının mənimsənilməsi tələbatından yaranmışdır. Məsələn, *atom* sözündən bir çox terminlər əmələ gəlmişdir – *atomize, atomizatron, atom energy* və s.

Elmi-texniki terminologiyada neologizmlərin yaranma yolları aşağıdakılardır:

şəkilçilərlə; konvensiya yolu ilə; mürəkkəb elmi-texniki sözlərlə; ixtisar etmə yolu ilə. Şəkilçilərlə düzələn neologizmlər özləri də iki yerə bölünür: suffikslər və prefikslər. Elmi-texniki terminologiya sahəsində ən geniş istifadə olunan prefikslər isə bunlardır: *-re, -over, -under*. Məsələn: *undervoltage* – *azaldılmış gərginlik, instellar - ulduzlar* və s.

İngilis dilində yeni sözlər əksər hallarda dildə mövcud olan sözlərin dəyişmədən bir nitq hissəsindən, başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə əmələ gəlir. Bu proses **konvensiya** adlanır. Konvensiyanın ən geniş yayılmış növü isimlərin feilləşməsi prosesidir. Məsələn: *power, to power, motor, to motor* və s.

Mürəkkəb elmi-texniki terminlər yeni söz əmələ gətirmənin elə bir üsuludur ki, burada iki sözün birləşməsindən bir söz yaranır və onlar ya bitişik, ya da defislə yazılır. Məsələn, *bootleg – kabelin dirəyi, flashbulb – impuls lampası*.

Bəzi mürəkkəb neologizmlər bir-birinə sözün vasitəsi ilə birləşən iki sözdən ibarət olur. Məsələn, *voltage to ground – yerə nisbətən gərginlik*. Son zamanlar ixtisarlara yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə tendensiyası xeyli genişlənmişdir. İxtisarlara sayca artımı onunla izah oluna bilər ki, mürəkkəb söz və söz birləşmələri həcmcə böyük və əlverişli deyillər və təbii ki, buradan onların qısa şəkildə verilməsi tələbatı yaranır. İxtisarlara aşağıdakı növləri var:

- hərbi ixtisarlara – *E-east, R-ramlway, HB-hidrogen bomb*;
- hecalarla ixtisarlara – *Maxcap-maximum capacity – maksimum güc*;
- yeni söz əmələ gələrkən bəzən başlanğıc sözdən şəkilçi düşür;
- sözün sonuncu hecasının saxlanması ilə əmələ gələn neologizmlər: *chute – parachute*;
- iki sözdən süni yolla əmələ gələn neologizmlər də vardır ki, buraya əsasən *electronic – elektrikin köməyi ilə hərəkət edən, motel – avtoturistlər üçün mehmanxana* və s. bu kimi sözlər daxildir.

R.C.Cəfərov öz dərsliyində qeyd edir: “Elmi-texniki neologizmlərin tərcüməsi zamanı ilk növbədə onların yaranması üsullarını bilmək, bunlardan başqa söz və söz birləşməsinin strukturunu da analiz etmək barəcəyinə malik olmaq lazımdır. Belə ki, *follower* sözündəki *er* suffiksi yarışın icraçısını, ya da əşyanı göstərə bilər. Bu sözün əsas mənası isə **follow** sözündən yaranan **izləmək** sözüdür. Sözün strukturuna baxımından məzmununa istinad edərək Azərbaycan dilində *follower* termininə bir qədər uyğun gələn mənə tapırıq: *təkrarlayıcı, izləyici mexanizm*. Azərbaycan dilində oxşarlığı olmayan neologizmlər bir qayda olaraq əvvəlcə müxtəlif cür tərcümə olunur və müəyyən vaxt keçəndən sonra verilmiş neologizm üçün irəli sürülmüş variantlardan ən yaxşısı seçilir və doğma dilimizdə möhkəmləndirir (4, s. 38-42).

İngilis dilində formaca məlum, məzmunca isə məchul olan feilin şəxsiz formalarına rast gəlmək olar. Bunlara misal olaraq gerund və məsdəri göstərmək olar. Məsələn: *after weighing the loads were shipped to the consumers – yüklər çəkiləndən sonra adiyata göndərildi*.

Bu cür cümlələr xəbəri məchul növdə olan tabeli mürəkkəb cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

To need, to want, to require, to stand, to endure və s. feillərindən sonra **gerund** məlum növdə işlənir, lakin mənacə məchul növ olur. Bu halda onun ifadə etdiyi hərəkətin kiminsə tərəfindən icra edildiyi və ya icra edilməli olduğu göstərilir. Məsələn: *The equipment needs repairing – Bu avadanlıq təmir olunmalıdır*.

Bəzən elmi-texniki məqalələrdə bu cür cerundla yanaşı formaca məlum, məzmunca isə məchul növdə olan məsdər də işlənir. Məsələn: *They were not to use* – Onlardan istifadə etmək lazımdır, gəlməlidir.

Bu cür məsdər əksər hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə təyin budaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Beləliklə, formaca məlum növdə, lakin məzmunca məchul növdə olan məsdər və cerundlu cümlələr Azərbaycan dilinə ya məlum növdə olan qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə, ya da müxtəlif budaq cümlələrdə tərcümə oluna bilər. Digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də modal qateqoriyası bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də **modal feillərdir**. Modal feillər məsdərin müxtəlif formaları ilə işlənir. Məsdərlə işləyərkən, modal feillər hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gerçəkliyini, lazımlığını və s. bildirir. Modal feillər *car, may, must* məchul növdə olan məsdərlə işləyərkən Azərbaycan dilinə ola bilər, lazımdır və İnfinit-də olan məsdərlə tərcümə olunur.

Məsələn: *The machine tool can be stopped at any moment –*

Dəzgahı istənilən anda dayandırmaq olar

və yaxud; *Dəzgah istənilən anda bayandırılı bilər. Must, may və nicht* kimi modal feillər məsdərin bitmiş forması ilə işləyərkən bu zaman hərəkətin bitməsinə əhəmiyyətli dərəcədə **əminlik** ifadə edir. Məsələn: *He may have got the condenser he needed – Bəlkə də o, ona lazım olan kondensiyoneri alıb*.

İndiki zaman feili sifəti, yəni Participle I cümlədə əsasən 2 funksiyasını – təyin və zərflilik funksiyalarını yerinə yetirir və əsasən feilin axırına – *ing* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Bu feili sifət məchul növdə olanda çox nadir hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və təyin olunan sözdən sonra işlənir. Məsələn: *The compound being treated for several hours turned dark red – Bir neçə saat ərzində tədqiq olunan maddə tünd qırmızı rəngə çevrildi*.

Keçmiş zaman feili sifəti, yəni P II əsas feilin 3-cü formasından əmələ gəlir və sərbəst işləndikdə iki funksiyasını yerinə yetirir. Təyin funksiyasında olanda o təyin etdiyi söz və yaxud isimdən əvvəl yazılır. Feili sifət II təyin etdiyi sözdən sonar gələ bilər. Bu halda feili sifət indiki və keçmiş zamanın məchul növü ilə, ya da bucaq cümlə kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn: *He offered the best solution of the problem concerned – O müzakirə olunmuş problemin çox yaxşı həllini təklif etdi*.

Bəzi hallarda Partisiple I tərcümə edərkən Azərbaycan dilində söz sırasının dəyişməyi tələb olunur. Məsələn: *The capacitance received is belived to be half the total capacitance required – Əldə edilmiş həcm tələb olunan ümmüi həcmnin yarısı hesab olunur.*

Feili sifət I və feili sifət II izah edici sözlərin köməyi ilə bir təyin birləşmə əmələ gətirir ki, bu da Azərbaycan dilinə ya indiki və keçmiş zamanın məlum və məchul növləri, ya da təyin budaq cümləsi şəklində tərcümə oluna bilər.

Feili sifət II zərflik funksiyasında işləndə onun qarşısında *when, while, if, az, though* bağlayıcıları işlənir. Bu zaman onlar Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi və güzəşt bucaq cəmləri şəklində, ya da feili bağlama kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn:

They worked as ordered – Onlar tələb olunduğu kimi işlədilər.

While used precision instruments require very dedicate handing –

Dəqiq qurğulardan istifadə edərkən, onlarla ehtiyatla davranmaq tələb olunur.

İngilis dilində tamamlıq feili sifət tərkibi mövcuddur ki, bu da əsasən ümumi halda isim və feili sifətdən ibarətdir. Bu tərkib bütövlükdə cümlədə mürəkkəb tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə budaq cümlə vasitəsi ilə, ya da təsirlik halda olan isim və feili sifət vasitəsilə tərcümə edilir.

Tamamlıq feili sifət tərkibi adətən hissi və əqli qavrayış ifadə edən feillərdən – *to have, to get* feillərdən və arzu, istək, niyyət ifadə edən *to want, to wish, to keep* feillərindən sonra işlənir. Məsələn: *They wanted the test results plotted and explained – Onlar istəyirdilər ki, yoxlamanın nəticələri diaqramlar şəklində olsun və izah edilsin.*

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: Maarif, 1987, s.: 231.
2. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Elm, 1989, s.: 116-131
3. Haugen E. The analyse of indiguistic horriwing. "Lang.", 1950. p. 140.
4. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilində işlənen Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2001, s.: 38-42

Açar sözlər: İngilis dili, tərcümə, binkişaf, termin, Azərbaycan dili, leksika

Ключевые слова: английский язык, перевод, развитие, термин, азербайджанский язык, лексика

Key words: English language, translation, development, term, Azerbaijani language, lexicon

Lexical and grammatical characteristics of scientific-technical translation in modern english language and some of its problems

Summary

This article talks about a number of difficulties of scientific and technical translation.

Due to the rapid development of technology and the expansion of scientific and technical information, the practical importance of scientific and technical translation has increased significantly. The main goal of this article, which shows the ways to overcome the difficulties that arise during translation, is to be able to analyze various elements of the text in a scientific and technical topic, to develop the skills and habits of correct translation.

When translating scientific and technical articles, it is necessary to take into account that their language is part of the national language. When distinguishing the language of scientific and technical literature from the language of fiction, the main aspect is the abundance of terms defined in the texts.

Лексико-грамматическая характеристика научно-технического перевода в современном английском языке и некоторые его проблемы

Резюме

В данной статье говорится о ряде сложностей научно-технического перевода.

В связи с быстрым развитием техники и расширением научно-технической информации практическое значение научно-технического перевода значительно возросло. Основная цель данной статьи, показывающей пути преодоления трудностей, возникающих при переводе, - уметь анализировать различные элементы текста по научно-технической теме, развивать навыки и навыки правильного перевода.

При переводе научно-технических статей необходимо учитывать, что их язык является частью национального языка. При отличии языка научно-технической литературы от языка художественной литературы главным аспектом является обилие определяемых в текстах терминов.

Rəy verən: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov

SOSIAL MEDIADA ƏN ÇOX İŞLƏNƏN FEİLLƏR

Internetdilçiliyi elmə ilk dəfə David Kristal tərəfindən gətirilmişdir. Internet dilçiliyi dedikdə internet fəaliyyətinin bütün sahələri – elektron poçt, veb sahifələr, o cümlədən kompüter ilə əlaqəli ünsiyyət sahələrində dilin sinxron təhlili nəzərdə tutulur[20].

Bugünün erası rəqəmsal əsr kimi tanınır və bunun da səbəbi sosial mediadır. Sosial media istifadəçilərə öz şəbəkələrində digər insanlarla rahat şəkildə hər hansısa bir məlumatı, mətni paylaşmağa imkan verir. Bütün dünyada insanlar “instant messaging” dediyimiz mesajlaşma vasitəsi olan Whats App, Telegram, Instagram və s bir-biri ilə əlaqə yaradır, Snapchat kimi təsvir proqramları ilə müxtəlif şəkillər üzərində işləyə bilirlər. Bu halda ünsiyyətin həmişəkindən daha asan olması sosial medianın populyarlığını artırır.

Sosial şəbəkə nəinki ünsiyyəti asanlaşdırır, hətta dilimizə yeni sözlər gətirir. Gündəlik danışığımızda öz yerini alan yeni sözləri hətta bugün Oxford lüğətlərində görmək mümkündür. Sosial media öz yeni dilini yaratmışdır. Blog, hashtag, tweet kimi sözlər daha əvvəl mövcud olmamışdır. Yeni ifadələrin yaranması istifadəçilərə fikirlərini şəbəkələrdə izah etmək üçün imkanlar yaradır. Məsələn, bio, chat, follower kimi sözlər təməmilə yeni mənə qazanmışdır. “Bio” sözü kiminsə profilində onun şəxsi məlumatlarını təsvir edən qısa məlumatlardır. Gördüyümüz kimi söz yaradıcılığı sosial media lüğətinin böyük bir hissəsinə təsir göstərmişdir. Bəs sosial şəbəkələrdə hansı növ feillərin mənə dəyişikliklərinə rast gəlmək olar.

Global networkun son 10-20 ildəki inkişafı bütün dünya dillərinin dəyişməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Bu texnoloji kainatı təsvir etmək üçün sosial medianın yeni və müxtəlif sözlərə ehtiyacı vardır. Bu sözlərin arasında mövcud feillərdən əmələ gələn sözləri tapa bilərik. Dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunan, ən çox işlənən sözləri və ya ifadələri izah edərək nümunələrə nəzər yetirək. Həmin feillər, onların əvvəlki və ya yeni mənalarının nəyə əsaslandığını araşdırılaraq öyrəniləcəkdir. Əgər yeni sözlər feillərdən götürülsə onların stativ(hal-vəziyyət bildirən feillər) və ya durative (davamlı feil), təsirli, təsirsiz və ya ditransitive (yəni, iki tamamlıqlı feillər), punctual(dəqiq) və ya dinamik olub olmaması araşdırılmalıdır. Bir nümunəyə nəzər yetirək. Məsələn: “a text message” ifadəsi sonradan “a text”, daha sonar isə “to text” feili kimi dildə yaranmağa başladı ki, “to text” sözünün mənası telefon vasitəsi ilə məktub, mətn göndərmək mənasını verir. Bu halda söz dəyişimi sıfır morfem və ya konversiya vasitəsi ilə baş vermişdir. Millərin fikrincə “stative verbs” (hal vəziyyət bildirən feillər) xüsusi feillərdir ki, onlar davamedici zamanda işlənir. Bəs feilin hal-vəziyyət bildirən feil olub-olmamasını necə bilmək olar. Feilin qarşısına “I am” və feilin davamedici formasını əlavə etməklə müəyyən etmək olar.

I'm counting sheep[23].

I'm knowing your neighbour[23].

Buradan da göründüyü kimi “to know” feili hal-vəziyyət bildirən feildir. Çünki “counting” feili daha təbii səslənir və məzmunu daha dinamik edir. Əgər feilin dinamik olub-olmamasını müəyyən edirsə, növbəti addım onun “telik və ya atelik” olub olmamasıdır. Charlie stared at the great glass elevator[23]. They ripped the letter in half[23].

Birinci cümlədə hərəkətin sonu görülmür, hərəkət başladıqdan eyni vəziyyətdədir. İkinci cümlədə isə hərəkət bitmişdir və mənə, hardasa, dəyişilmişdir. Feillərdən danışarkən, sosial mediada ən çox işlənən feillərə nəzərə yetirək. to post Azərbaycan dilinə “paylaş” kimi tərcümə olunur. Mənası hər hansı bir şəkli və ya məzmunu, statusu paylaşmaq kimi başa düşülür. Buradan yeni bir söz “status” da aşkara çıxır ki, əvəllər bu ifadənin mənası təməmilə fərqli idi. To post felini biz “to post to Facebook”, “to post to Instagram” kimi işlədə bilərik [24].

Add (as a friend) / Follow - sosial media yaranmamışdan öncə bu feillər təməmilə fərqli mənələrə gəlsələr də, bugün dilimizdə bir-birinin sinonimi kimi istifadə etmək mümkündür. Hər iki feil dostluğa qəbul etmək mənasını verir. Sadəcə olaraq ‘add as a friend’ ifadəsinə facebookda, follow ifadəsinə isə Twitter, Instagramda daha çox rast gəlmək mümkündür. Məsələn, I follow some really interesting people on Twitter." və “She added me as a friend at the party”[24]. Həmin bu feillərə “un” prefixini əlavə edərək “Don't follow me” əvəzinə “unfollow”, ‘unfriend’ sözlərindən istifadə edərək fikrimizi çatdırmaqla bilərik. Növbəti maraqlı bir feil isə “tweet” feilidir ki, əvəllər quşların çıxardığı səslə əlaqələndirilirdi, bugün isə Twitterdə hər hansısa bir posta bildirilən fikri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Elə həmin sosial şəbəkənin adı da oradan götürülmüşdür.

"I tweet many times a day" [24]. "You never tweet anything interesting"[24]. Araşdırmalar göstərir ki, bir çox feillər texnologiyanın inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq yeni mənə çalarları qazanmışdır. Bəzi hallarda feillərin istiqaməti dəyişilmiş, bəzi hallarda isə öz mənasını qoruyub saxlamışdır. To repost, to retweet, to share, to delete bu feillərdəndir. Dildəki dəyişikliklərə həyatın bir çox aspektləri öz təsirini göstərir ki, bunlardan biri texnologiyadır. Kommunikasiyanın xüsusi növü olan onlayn kommunikasiyanı təmin edən sosial şəbəkə xidmətlərinin bir neçə növünü müasir texnologiya təmin edir. Qeyd olunan qarşılıqlı əlaqənin fərqli xüsusiyyətləri vardır ki, onları bu əldə edilən nəticələr vasitəsi ilə görmək, müşahidə etmək olar. Həyatımızın son dövrlərində baş verən hadisələr fikrimizi bütün dünyaya çatdırmaq üçün sosial şəbəkələrin, texnologiyanın əhəmiyyətini bir daha önümüzdə sərdi. Hər bir şeyin olduğu kimi texnologiyanın da mənfi və müsbət tərəfləri vardır ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı məlumatın yanlış, səhv yayılması kimi, sosial şəbəkələrdə paylaşılan hər bir informasiyanın düşmənin xeyrinə çevriləcək qədər təhlükəli olması kimi nüanslarla qarşılaşdıq.

²⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti aytac.memmedovah@gmail.com

Müasir dövrü texnologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Aparılan araşdırmalar onu göstərdi ki, artıq qarşımızda yeni bir texnologiya dövrü başlayıb ki, buradan yeni sözlər, neologizmlər, akronimlər, qısaltmalar meydana çıxmağa başlamışdır. Texnologiya dilimizdə istifadə olunan sözlərin qısdılmasına və akronimlərə çevrilməsinə şərait yaradır. Necə ki elektron poçt sonralar e-mail, daha sonralar isə email olaraq istifadə olunmağa başladı. Zamana, vaxta qənaət etmək məqsədi ilə ən çox bilinən, tanınan 'OMG' və 'LOL' akronimləridir. Bu cür qısdılmaların yaranması, meydana çıxması hər nə qədər zamana qənaət məqsədi ilə istifadə edilsə də yazı və danışmaq bacarıqlarını "dumb down" - lal edir. İnternet dilə yeni üslubi çeşidlər bəxş etdi. Bu sahə insanların diqqətini ona görə daha çox cəlb etməyə başladı ki, onlar bu ünsiyyətdə qeyri-rəsmilik görməyə başladılar. Bəzi dilçilər hər yeni texnologiyanın bu və ya digər şəkildə dilə təsir etdiyini düşünür. 15-ci əsrdə çap, 19-cu əsrdə telefon, 20-ci illərdə yayım yarandıqdan sonra İnternet yazılarının standard ingilis dilinin bir neçə qaydalarının pozduğunun aşkar edildiyi iddia edilirdi[21]. Bu dəyişikliklər özünü durğu işarələrində və orfoqrafiyada göstərirdi. Əslində bu baş verənlər dilin resurslarının yazılı şəkildə, qeyri-rəsmi ifadə etmək üçün artmasıdır, hansı ki, orta əsrlərdən bəri və 2011-ci ildə standard ingilis dilinin qurulması başlandığı vaxtdan görülməyən bir şeydir. Bunu qınamaq əvəzinə İnternetin bizə yazı dilinin gücünün yaradıcı şəkildə bir daha kəşf etməyə imkan verdiyinə sevinməliyik.

Məqalədə sosial şəbəkələrdə ən çox işlənən feillər haqqında danışılmış, onlara linqvistik baxımdan yanaşılmışdır. Belə bir nümunəyə nəzər yetirək, "DM me tonight". İlk baxışdan heç bir məna ifadə etməyən "DM" – "direct me" ifadəsinin akronimidir. Sonra "He tweeted me two times yesterday". "tweet" sözünün əvvəlki mənşəyinə fikir versək bir quşun çıxardığı səsi ifadə etmək üçün istifadə olunduğu halda müasir dövrdə "to comment" sözünün həmin məşhur sosial şəbəkədəki qarşılığıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, texnologiya vasitəsi ilə dilimizə gələn yeni feillər sadəcə keçmiş zamanında qaydalı feilin xüsusiyyətlərini öz üzətinə götürür – DM ed, facebooked, commented. Təhlil göstərdi ki, sosial şəbəkələrə aid törəmə feillər fəal şəkildə yaranır və formalaşmağa başlayır. Affiksələr, xüsusən də prefiksələr feillərlə birləşərək öz söz əmələ gətirmə potensialını göstərir. Rus dili ilə müqayisə etsək "лайкать", "тегить"и "шерить" bəyənmək, etiketləmək və paylaşmaqdan başqa feillər xəbər feili kimi fəaliyyət göstərir və çox vaxt eyni söz əmələ gətirmə modellərinə uyğun yaradılır[25].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, "Mütərcim", 2015, 375 s.
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, "Qismət", 2007, 608 s.
3. Musayev O.İ. İngiliscə- Azərbaycanca lüğət. Bakı, "Qismət", 2003, 1670s.
4. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı-Elm-2001. 143s
5. Леонтьев А.А. Прикладная психолингвистика речевого общения и массовой коммуникации./А.А. Леонтьев //М.: Смысл, 2008
6. Маслова В.А. Современные направления в лингвистике. /В.А.Маслова //М.: Академия, 2008
7. Матушевич А. А. Общение в социальных сетях: прагматический, коммуникативный, лингвостилистический аспекты характеристики. 2016.
8. Смирницкий А.И. Лекции по истории английского языка. Добросвет КДУ 2011. —232
10. Azar B.S. Understanding and Using English Grammar. Washington Georgetown University Press, 1999, 437 p.
11. Azar B.S. Fundamentals of English Grammar. Washington Georgetown University Press, 2003, 503 p
12. Frodesen J., Eyring J. Grammar Dimensions IV. New York, Heinle&Heinle. 2009, 448 p.
13. Gordon E.M. Krylova I.P. A Grammar of Present-day English. Moscow, 1986, 430 p
14. Gordon E.M., Krylova I.P. Modality in Modern English. Moscow, 1968.
15. Huddleston R., Pullum G. The Cambridge Grammar of the English language. Cambridge University Press, 2002, 661 p.
16. Ilyish B.N. The structure of Modern English. Moscow, 1965, 365 p.
17. JelenallicPlauc,IvonaSetkaCilić. Today's Usage of Neologisms in Social Media Communication., 2021,139
18. <https://nauchkor.ru/pubs/osobennosti-vazyka-sotsialnyh-setev-na-primere-facebook-twitter-5b8883837966e1073081b785>
19. <https://az.wikipedia.org/wiki/Morfologiya>
20. <https://az.wikipedia.org/wiki/Sintaksis>
21. http://www.anl.az/el/aa_ud.pdf
22. https://en.wikipedia.org/wiki/Media_linguistics#:~:text=Language%20and%20media%20ideologies%20intertwine,impact%20the%20way%20people
23. <https://www.davidcrystal.com/Files/BooksAndArticles/4113.pdf>
24. https://www.researchgate.net/publication/349108997_Today's_Usage_of_Neologisms_in_Social_Media_Communication
25. <https://www.englishclass101.com/lesson/absolute-beginner-american-english-for-every-day-118-10-social-mediarelated-verbs?p=95>
26. <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/SRG/article/view/3863>

Açar sözlər: sosial media, ünsiyyət, feillər, mesajlaşma.

Ключевые слова: социальные сети, общение, глаголы, обмен сообщениями.

Key words: social media, communication, verbs, instant messaging.

Резюме

Самые популярные глаголы в социальных сетях

Человеческий язык - это отражение культурной, политической и социальной эволюции. Слова — это атомы языка. Все более широкое использование электронных текстов в качестве средства общения, таких как электронная почта, обмен текстовыми сообщениями и социальные сети, позволяет нам количественно оценить ранее не наблюдавшиеся новые механизмы языкового развития.

Summary

The most popular verbs in social networks

Human language reflects cultural, political and social evolution. Words are the atoms of language. The increasing the use of electronic texts as a means of communication, such as e-mail, text messaging, and social media, allows us to quantify previously unobserved mechanisms of linguistic development.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Эфендиева Н.К.³⁰

ОБ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ НА ВОСТОКЕ

История развития арабских словарей является одним из значимых вопросов истории арабского языкознания, в частности, арабской лексикографии. С точки зрения теоретического изучения данного раздела языкознания, имеется достаточное количество лингвистических инструментов как в исследовании первых фундаментальных арабских словарей, таких как словари известных арабских языковедов-лексикографов Абу Убейда, аль-Асмаи, аль-Ансари, Ибн ас-Саккита, аль-Искафи, Ибн Сиды, Абу Зейда, Кутруба, ас-Сагани и аз-Замахшари, служащих замечательным фундаментом для всех последующих поколений различных видов словарей, вплоть до классических толковых арабских словарей влиятельных представителей различных филологических школ средневекового Востока Халили ибн Ахмеда аль-Фарахида, аль-Азхари, аль-Кали, Ибн Сиды, Ибн Фариса, Ибн Дурейда, аль-Джавхари, ас-Сагани, Ибн Манзура, Фирузабади,

Известно, что основная сфера деятельности арабских лексикографов заключалась в составлении толковых словарей, целью которых было фиксирование всего словарного состава арабского литературного языка с расположением его в определенном алфавитном порядке и разъяснение сущности значений входящих в них слов. Современные толковые словари исследователей-лексикографов периода новой арабской лексикографии, берущей начало во второй половине XIX столетия, наряду с первыми переводными двуязычными словарями с исходным принципом построения словарей европейцев-лексикографов с опорой преимущественно на итоговые теоретические и практические принципы, установившиеся в арабской лексикографии, представляют большой интерес для современной лексикографии.

Сама по себе лексикография, как актуальное научное направление, способна дать бесценную информацию. Благодаря ее достижениям стираются так называемые определенные условные границы восприятия текста между носителями различных языков, когда благодаря им языковые понятия становятся очевидными для представителей других народов, в данном случае - не арабов, делаются открытия в той или иной области благодаря пониманию и восприятию тончайших языковых нюансов лексики при исследовании нами арабских рукописей и ценных средневековых источников.

Исследование общих и частных принципов собирания, размещения и толкования лексики в арабских средневековых словарях, всесторонний анализ, содержащегося в них фактического материала с тем, чтобы в конечном итоге, проследить закономерности в трактовке и демонстрации в них отдельных лексических единиц считается важным аспектом современного языкознания. Изучение данных вопросов системном языкознании содержит путь к пониманию характера практического пользования толковыми словарями различных типов и систем, расширяет лексикологическую базу семитологии, исходя из, того, что по сравнению с другими языками семитской группы в арабской лексикографии наиболее полно представлено толкование редких малопонятных слов; помогает в «усовершенствовании университетского преподавания дисциплин, связанных с общим языкознанием, лингвистическими учениями прошлого, арабской филологией источниковедением»; облегчает процесс подготовки издания рукописных словарей; усовершенствовать работу по составлению двуязычных словарей.

Арабская лексикография развивается в тот период, когда древняя поэзия стала восприниматься как выражение несколько угасающей культуры. В результате «прием использования информантов-бедуинов стал сменяться апелляцией к тексту, материально зафиксированному образу слова. Потребность любыми средствами объяснить этот образ привела к фабрикации и подделкам ссылок и иллюстраций и даже выдумыванию отдельных слов». Средневековые арабские лексикографические труды составлялись с целью собирания и объяснения слов, которые редких или устаревших, вышедших из оборота или непривычных с грамматической точки зрения. Значительная доля арабской письменной культуры становится понятной благодаря трудам арабских лексикографов. Итоги исследования данных вопросов современными известными учеными позволяют им сделать следующие, заслуживающие внимания, выводы о том, что механизм образования лексических, "помех" и "погрешностей", появления малодостоверных, сомнительных словоформ состоит в смешении в лексикографической практике разноаспектных и разноплановых: плоскостей трактовки лексики; в лексикографической практике УШ-ХУШ вв. слова группировались по лексико-семантическому и аналитико-морфологическому принципам; отличие от группировки, аранжировка лексики основывалась на объединении однокоренных дериватов в пределах развернутой словарной /корневой/ статьи; начиная с первого общего толкового словаря, «принципы размещения словарных статей объединяет ряд линий преемственности: употребляемый алфавит /фонетический, общепринятый, традиционный семитский/ и его порядок /прямой, обратный, смешанный/, употребление пермутации /перестановки корневых местами/, классификация корней в зависимости от количества корневых»; отличие от непрерывного совершенствования принципов аранжировки корней, преемственности между ними, построение словарных статей являлось делом индивидуальной интерпретации каждого лексикографа (прослеживается преемственность лексического материала).

Обращаясь к вопросу истории составления классических и современных толковых арабских словарей, прежде всего заметим, что основной сферой деятельности арабских лексикографов было составление

³⁰ Dos. BDU

толковых словарей, имевших целью зафиксировать весь словарный состав арабского литературного языка с расположением его в определенном алфавитном порядке и истолковать значения входящих в них слов.

Обращение к лексике арабского языка в целом, повлекшее за собой появление словарей, в которых собрана лексика определенных слоев литературного языка, является, в основном результатом большого интереса к лексике Корана и преданий. Постепенно создавались небольшие и капитальные словари редкой и устарелой лексики. В этом ряду особое место занимает словарь «аль-Гариб аль-мусаннаф», автор которого Абу Убейдасобрал и классифицировал на тематической основе в двадцати пяти книгах непонятную и устарелую лексику староарабской поэзии и некоторых иных памятников. Отмечается, что данный словарь состоит последовательно из следующих книг: о телосложении человека, книг о женщинах, одежде, пище, болезнях, домах и местностях, лошадях, оружии, птицах и насекомых, сосудах и котлах, горах, деревьях и растениях, водах и водных потоках, пальмах, облаках и дождях, временах и ветрах, об именных словообразовательных моделях, глагольных словообразовательных моделях, словах с противоположными значениями, различных именах для одной вещи, верблюдах и их качествах, зверях, хищниках, словах по корням. Причем, каждая книга состоит из глав с более узкими обобщающими признаками слов и содержит множество поэтических цитат из названных и анонимных поэтов, что считается ценным фактором.

Проявление особого интереса старых лексикографов к экзотической лексике проявляется в создании широко распространенных «кутуб аль-лугат» («Книг племенных слов») и «кутуб ан-навадир» («Книг редких слов»), в которых собрана и сопоставлена в отношении вокализации, расхождения словообразовательных типов, лексика различных арабских диалектов (в частности, в противопоставлении восточноаравийских и западноаравийских диалектов). В свою очередь, «Китаб аль-джим» аш-Шейбани стало наиболее полным собранием древнеарабской племенной лексики, а в «Ислах аль-мантыг» Ибн ас-Саккитом приводится большое количество слов, имеющих две формы и одно значение, имеющие разноплеменное происхождение.

Основой для создания более крупных, многоплановых тематических словарей, стремившихся с наибольшей полнотой классифицировать словарный состав арабского языка в соответствии с различными понятиями, служили многочисленные небольшие однотипные словари. Большинство этих словарей не наделены строгой логической последовательностью и системой расположения материала. В некоторых («Китаб тахзиб аль-альфаз») лексика разделена тематически: богатство и изобилие, бедность и скудость, мимоходом упоминает некоторое количество «верблюжьей» лексики, далее следуют смелость и трусость, вино, женщины, солнце, луна, время, вода, горе, сочувствие, сон, голод, еда, оружие, украшения, одежда. В труде «Мабади аль-луга» аль-Искафи классифицирована лексика последовательнее; начинается словарь с явлений природы: это звезды и созвездия, время – день и ночь, затем одежда, утварь, еда, питье, оружие, затем дается большой раздел о лошадях и более короткий о верблюде и льве и других животных, зверях и птицах, названия сельскохозяйственных орудий, деревьев, растений даются в конце книги. Самый известный и полный из систематизирующих словарей – «аль-Мухассас», семнадцатитомник Ибн Сиды, в котором последовательно излагаются более общие и существенные, а затем частные, второстепенные явления и понятия. Известно, что этот словарь с перестроенной его структурой, добавлениями из других источников и устраненными повторениями, был переработан в двухтомник «аль-Ифсах фи фикх аль-луга» современными авторами Хусейн Юсуф Мусой и Абдулфаттахом ас-Саиди.

Целью общих и частных тематических словарей было снабдить их необходимыми лексическими средствами, выражающими оттенки определенных понятий для описания определенных явлений и понятий. Научный интерес представляют словари, построенные, исходя из определенных лексико-семантических групп; такие, как словари омонимов («аль-Муштарак аль-лафзийю»), авторами которых являются аль-Асмаи, Абу Зейд и другие, словари энантиосемии («ат-Тададд»), принадлежащие Кутрубу, ас-Сагани, Ибн Сиккиту, аль-Анбари и др., а также словари иностранной лексики, заимствованной арабским языком («Аль-муарраб»). Самой полной в последней области является «Китаб аль-муарраб» аль Джавалики, из новейших «Китаб аль-альфаз аль фарисийя аль-муарраба» Адди Шири, изданная в Бейруте в 1908 году и содержащая наряду с лексикой персидского происхождения также слова, заимствованные из греческого, латинского, арамейского, турецкого, итальянского, французского и других языков, отмечаются исследователями по значимости из их ранних работ.

Особняком, в стороне от общего пути развития традиционной арабской лексикографии, располагается «Асас аль-балага» Джаруллаха аз-Замахшари, который является разновидностью фразеологического словаря. В нем значение слова автор показывает, начиная с основного, первичного и кончая метафорическим. Примечательно, что автор интересовался словом, как частью словесной конструкции, а не как изолированным явлением, «хотя и объяснял значения отдельных слов, основное внимание уделял фразеологическому единству, показывая конкретное употребление слова на оборотах поэтической и прозаической речи». Указанная разновидность фонетического словаря содержит ценный лексический материал.

В русле исследований арабских лексикологов и лексикографов особую роль играют словари-каталоги, занимающие своеобразную нишу лингвистических трудов арабских языковедов. Данные труды заложили основу большинства современных исследований в указанных областях. Конечно же, ввиду лишь условного названия их «словарями», они не являются лексикографическими трудами в полном понимании данного выражения. Однако хотелось бы попутно коснуться одного из них, являющегося большим «под-

спорьем для самих лексикографов того периода в процессе создания ими трудов». Их наименование (словари-каталоги) невозможно обойти стороной в процессе исследований ввиду содержащегося в них ценного материала. Самым значимым из них по праву считается средневековый «Словарь» арабских филологов, если сказать точнее, «каталог» имен и основных данных о ведущих арабских филологах Средневекового периода, созданный Джалаладдином ас-Суюти. Автор, крупнейший представитель египетской грамматической школы, оставил после себя большое наследие по языкознанию и литературе, в частности, по истории арабского языкознания.

Большое количество его трудов в данных областях содержат ценную библиографическую информацию по арабской лексикологии и лексикографии значительного временного отрезка. Среди таковых отметим его научное произведение «Табагату-н-нахвийин ва-л-луговийин» («Классы грамматистов и лексикологов»). Данный труд написан автором после завершения работы над его не менее ценными трудами «Табагату-л-хуфаз» («Классы знатоков Корана»), рукопись которой находится под номером 123 в египетской городской библиотеке Александрии, а также «Табагату-л-муфсириин» («Классы комментаторов»), которая, в свою очередь, ввиду ее определенной значимости, была издана в Лейдене в 1839 году. До нашего времени, к сожалению, дошли лишь 43 его страницы, которые содержат, несмотря на их краткость, довольно ценные пояснения и фикхисты (библиографические указатели). Однако имеется также латинский перевод названного труда, дающий наиболее полную информацию о названном произведении ученого.

Автор пишет об «авторитетных» филологах данного исторического периода, об ученых, чье творчество в той или иной мере соприкасалось с чтением Корана и хадисов. Здесь хотелось бы отметить, что большинство исследований ас-Суюти, связано, прежде всего, с Исламом. Изучив опыт языковедов, предшествовавших ас-Суюти, опыт его современников, и опыт его самого, очевидно, что языкознание у этих исследователей всегда было связано с их отношением к религии, Корану, хадисам, фикху, чтениям Корана нараспев и другим религиозным наукам.

В контексте данного материала следует упомянуть большой вклад в историю арабского языкознания двух крупных произведений ас-Суюти. Это «Китабу-л-игтирах фи усули-н-нахв» («Книга предложений по основам грамматики») и «ал-Ашбах ва-н-назаир» («Взгляды и мнения»). Отметим, что академик Мамедалиев В.М. считает, что в данных трудах ученого сконцентрированы все основные методы внедрения фикха в грамматику, применяемые такими крупными арабскими учеными, как Ибн Джинни, Абульбаракат Абдуррахман ал-Анбари (являлся одним из видных представителей знаменитого университета Низамийе), а также многими юристами и языковедами, предшественниками поколения ас-Суюти. Причем, автор усовершенствовал, в свою очередь, известные методы и развил их, насколько это было возможно.

Ученый в своих трудах, будь то исследование по языку или его другие работы, постоянно ссылается на Коран. Ведь изучение языка само зарождалось на Востоке, в основном, наряду с изучением Корана. В данном контексте уместно упомянуть его ценный труд «Об арабизированных словах, имеющих в Коране», который к тому же содержит персидские слова и выражения, а также турецкие, средне-ассирийские, еврейские (на иврите), индийские, эфиопские, коптские, и греческие слова и выражения. Отметим, что рассматриваемый нами «Словарь» языковедов, дает руководящую нить относительно многих знатоков языка и литературы, особенно, в сфере поэзии. Он, в частности, указывает на известного ученого Шарафаддина б.ал-Мустауфи, представлявшего определенную ценность для данной научной сферы, о котором ранее имелось очень мало сведений. По этой книге обнаруживаются и многие другие сведения по арабскому языкознанию и арабской литературе.

Отметим тот факт, что ас-Суюти переписывал это свое произведение три раза, и, таким образом, оно имелось в трех вариантах. Самым удачным является третий вариант с очевидными дополнениями, сделанными самим автором. Автор создавал его в 868 г.х., основываясь на своих исследованиях произведений ас-Сирафи, аз-Зубейди, ал-Фирузабади, в основном на их сборниках по истории языка и литературы, а также на трудах по истории, принадлежащих перу Абубакра ал-Хатыби «Тарих Багдад» («История Багдада»), Абу Асакири «Тарих Димашг» («История Дамаска»), а также на произведениях других известных историков.

Книга с предисловием, в свою очередь изданная в Париже, вышла многочисленным тиражом. Она была составлена по фонетическому принципу расположения согласных. Притом, начиналась она с имен Мухаммед и Ахмед (с имени пророка). Однако, позднее составление данной книги было несколько пересмотрено, и она оказалась составлена по алфавитному порядку.

Все произведение насыщено различными историческими и филологическими данными и достоверными сведениями. Первые главы посвящены известным представителям языкознания и литературы, а конечные главы – их предкам и потомкам, а также другим их родственникам, заслуживающим упоминания в данной области.

Имеется также один экземпляр этой книги, находящийся в Египте в библиотеке «Дару-л-кутуб»; сто страниц в нем отведено грамматике. Имеется 2300 его переводов, что свидетельствует очевидно о его большой популярности. Его первый экземпляр издан в Париже в 1322 году небольшой книгой под названием «Бугйату-л-вуат фи табгати-л-луговийин ва-н-нухат» («Благая цель классов лексикологов и грамматистов»). В 1326 году это произведение было издано и в Египте. Настоящее издание содержит в себе 463 страницы. В свою очередь, рукописные экземпляры этого труда ас-Суюти имеются в библиотеках в Бер-

лине, Афинах, Коберли и в некоторых европейских городах.

Данный труд является результатом плодотворных исследований великого средневекового арабского ученого, результатом изучения и анализа автором творчества своих предшественников. В его труде нашли свое отражение все основные положения прочитанных им книг по языкознанию, а их ученый прочитал, по имеющимся сведениям, немало. Его заслуга и в том, что он не позволил кануть в забвение канонам творчества своих предшественников и пронес их через все свое творчество. Таким образом, мы уделили внимание именно этому труду ученого в связи с тем, что несмотря на очевидность его значимости, в современном языкознании ему не было уделено должного внимания, и оно заслуживает более глубокого изучения и в нашей арабистике.

В арабских словарях лексические единицы располагаются как по месту образования согласных, так и по алфавиту с учётом последнего корневого согласного либо первого корневого согласного. Как отмечалось, первым из них был арабский словарь Халиля ибн Ахмада «Китаб ал-айн» (расположение слов по фонетическому принципу — от фарингальных к лабиальным; сперва корни двухсогласные, затем трёхсогласные, далее многосогласные; указание на все возможные модификации корня; использование метода анаграмм). Метод, который был использован в составлении этого словаря, использовался на протяжении трёх веков. В дальнейшем новые достижения фонетики привели к усовершенствованию словарей, что нашло свое отражение в словаре ибн Манзура «Лисан аль-араб», ставшего вершиной арабской средневековой лексикографии. В свою очередь, особое место в науке Арабского халифата занимал Махмуд ибн-ал-Хусейн ибн Мухаммед / Махмуд Кашгарский, автор выдающегося двуязычного «Словаря тюркских языков» с объяснениями на арабском языке. В словарь была включена лексика с указанием её племенной принадлежности, сведений о расселении тюркских племён, об их истории, этнографии, поэзии и фольклоре, о классификации тюркских языков, сведений по тюркской исторической фонетике и грамматике, самой старой тюркской карты мира. Автор осознавал разносторонность тюркских языков и арабского (он отмечал использование первыми агглютинации и последним внутренней флексии). В словаре были рассмотрены вопросы взаимодействия (контактов) между языками тюркскими, иранскими и арабским. Махмуд Кашгарский различал букву и звук. Он провёл обстоятельный анализ словообразовательных и залоговых аффиксов, охарактеризовал отдельные словоизменительные аффиксы. Этот мыслитель понимал природу многозначности слов. Он отграничивал омонимы от многозначных слов. Имеются у него некоторые этимологические сведения. Нужно подчеркнуть, что у Махмуда Кашгарского не было предшественников в области изучения тюркских языков. Он настаивал на признании равноправия тюркских языков с арабским языком. Его вклад в развитие лексикографии неоспорим.

Согласно наблюдениям современных исследователей, арабские языковеды активно исследовали лексику как литературного языка, так и диалектов. Они создали многообразные классификации слов (по структуре, семантике, происхождению), осуществили подсчёт возможного количества корней в арабском языке, разработали правила совместимости определённых корневых согласных, изучали устаревшие, редкие, заимствованные, арабизированные слова, слова однозначные и многозначные, с прямыми и переносными значениями, уделяя особое внимание синонимам, омонимам, антонимам и так называемым словам «аль-аддад». В лексикографии они достигли особых успехов составлением словарей толковых, предметных, синонимов, редких слов, заимствований, переводных, словарей рифм, и в данном ряду — словарей-каталогов, стоящих несколько обособленно, что нами было описано выше.

Как было указано выше, классические арабские словари представляют слова в алфавитном порядке с трехбуквенным корнем, приводя примеры употребления, наиболее часто взятые из Корана, хадисов и древней поэзии. Эта классификация по корням была взята на вооружение авторами французских арабских словарей, таких как Де Биберштейн Казимирски (Париж, 1860 г.) и Даниэль Рейг (Париж, 1983 г.); однако другие авторы, такие как Джаббур Абдель-Нур (Бейрут, 1983), следовали алфавитной классификации слов, идентичной той, что используется в словарях латинского и германского языков, и более простой в использовании, чем классификация корней. Относительно недавно Жан-Пьер Милелли (Paris, 2006) представил новшество, включив в качестве входных данных слова множественного числа, формы которых являются разнообразными и порой непредсказуемыми.

Арабская лексикография зиждется на арабской языковедческой традиции, в то же время став сама по себе ее неотъемлемой частью. В свою очередь, арабская языковедческая традиция является законченным учением, вобравшим научные идеи своей эпохи, в формировании которых известную роль играло наследие древнегреческих и древнеиндийских традиций, и оказавшим в свою очередь, влияние на средневекового тюрколога, лексикографа Махмуда Кашгари; её методы применялись ещё в 11 в. при составлении грамматики древнееврейского языка, определяли филологические направления европейской арабистики, а ряд идей морфологического исследования (понятия корня, внутренней флексии и аффиксации) были заимствованы при некотором преломлении европейским языкознанием 18—19 вв. Моделирование просодического и словообразовательного построения слова, анализ его лексического значения, различение формы и значения и разграничение плана содержания на смысловое и собственно языковое (функциональное) значения, относятся к исследовательским идеям современности, что также определяет место арабской языковедческой традиции в истории лингвистических учений, в частности, в области лексикологии и лексикографии.

Литература

1. Баранов Х.К. «Арабско – русский словарь». Издательство “Русский язык”, Москва, 1985.
2. Борисов В.М. «Русско – арабский словарь». Издательство “Русский язык”, Москва, 1982.
3. Джалаладдин ас-Суьоти. Лирика словесных наук и их разновидностей (на араб.яз.) – Каир, 1966.
4. История лингвистических учений. Средневековый Восток. Издательство «Наука», Ленинград, 1981.
5. Кузнецов Н.С., Никишин А.А. «Русско-арабский словарь по естественно-научным дисциплинам». Издательство «Русский язык», Москва, 1982.
6. Мяммядялийев В.М. «Яряб дилчилиийи». «Маариф» няшрийаты, Баку, 1985.
7. 1985.
8. «Мухит аль-Мухит». I-II, Бейрут, 1867-1870.
9. Рыбалкин В.С. «Принципы построения арабских лексикографических трудов VIII-XVIII вв». 1984.
10. Фавзи А.М., Шкляр В.Т. «Учебный русско-арабский фразеологический словарь». Издательство «Русский язык», Москва, 1989.
11. Шауки Дайф. Грамматические школы. (на араб.яз.) – Каир, 1983.

Резюме

Арабская лексикография зиждется на арабской языковедческой традиции, в то же время став, сама по себе, ее неотъемлемой частью. Основной сферой деятельности арабских лексикографов было составление толковых словарей, имевших целью зафиксировать весь словарный состав арабского литературного языка с расположением его в определенном алфавитном порядке и истолковать значения входящих в них слов. Учеными излагались важные взгляды и теории, ставшие впоследствии основанием для арабской языковедческой теории.

Глубокое понимание ими природы языка, и в этом смысле теоретические положения, содержащиеся в их бесценных трудах, послужили исходным пунктом для дальнейшего развития арабской лексикографии. Традиционные словари используют традиционное гнездовое расположение лексического материала по алфавиту первых корневых согласных и стремятся избавиться от прежней неупорядоченности в расположении лексики внутри гнезда, что столь сильно затрудняло пользование предшествующими словарями. Большое внимание к истории арабской лексикографии обусловлено прежде всего тем, что в соответствии с богатством своего лексического состава, в частности синонимии, ни один язык не может сравниться с арабским языком.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN, İDIOMLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI DƏYİŞİKLİKLƏR

Frazeologiya yunanca phrasis-ifadə və logos təlim sözlərindən ibarətdir. Frazeologiya dilçiliyin çox işlənən bir qolu olub, ötən əsrdən bəri dilçilərin daim müraciət etdiyi bir fəsil olmuşdur.

Dilin inkişafı, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Yüzlərlə elmi araşdırmalar aparmaq istək və həvəsində olan elm adamları frazeologiyani araşdırmaq, təhlil etmək marağında olmuşlar. Biz də frazeologiyani fərqli bir tərəfdən araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məqalə frazeoloji birləşmələrin təhlilinə əsaslandığı üçün dilçilikdə bu problemin müxtəlif dillərdə təhlilinə geniş yer vermişik. Bu səbəbdən də həm Azərbaycan, həm də İngilis dilinin dilçiliyində frazeologiya ilə bağlı müxtəlif dilçilərin fikirlərinə müraciət etmişik.

Hansı dil olduğundan asılı olmayaraq hər bir dilin sözyaradıcılığında sözdüzəltmə və onun məhsuldar və qeyri-məhsuldar yolları mövcuddur. Dilçilikdə daim aktual olan və illər boyu dilçilər tərəfindən araşdırılıb tədqiq edilən sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Hər bir dilin zənginliyi həmin dilin lüğət tərkibində çoxsaylı yeni sözlərin yaranmasından asılıdır və bu yolda sözdüzəltmənin rolu danılmaz və əvəzsizdir.

Sözdüzəltmənin məhsuldar yollarına affiksasiya, mürəkkəb sözlər, konversiya, qısaltmalar (shortening) və əlbəttə ki, frazeoloji birləşmələr aiddir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, texnoloji inqilab davam etdikcə, insanların həyat tərzini dəyişdikcə dil dəyişir-inkişaf edir, dilimizdə bir çox sözlər yeniləri ilə əvəz olunur. Bu hal özü-özlüyündən yaranır, və bu halda sözdüzəltmənin məhsuldar yolları öz gücünü göstərir, yeni sözlər yaranır, dilin lüğət tərkibi zənginləşir.

Yaranmasına görə müəyyən və konkret şəraitlə bağlı olan, buna görə də hər dildə fərdi və səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edən, başqa sistemli dillərə adətən hərfən tərcümə ediləbilməyən sabit (leksik) söz birləşmələri idiom adlanır. Idiom bir məflum bildirir və onun bütövlükdə mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənalınının riyazi cəminə bərabər olmur. Məsələn,

çörək ağacı-bread winner,

gözündən düşmək-to fall into disesteem, to fall into a disgrace,

gözünə girmək-to ingratiate oneself with smb.,

göz görə-görə yalan danışmaq/söyləmək-to carry smb's favour,

gözünə ağ salmaq-to punish severely,

gözü su içməmək- to have one's doubts (as to) və s.

Bəzi tədqiqatçılar məcazi mənalı tək-tək sözləri də idiomlara daxil edirlər. Əsl idiom-nitqdə söz oyunu, zarafat, yumor məqsədi ilə işlədilər, üslubi çalarlığı çox aydın və qüvvətli olan frazeoloji vahiddir. Məsələn, dabanına tüpürmək-to take to one's hell, to make a dash, to show a clear pair of heels.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığını müəyyənləşdirərkən bu meyar leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə əlaqələndirilir, yəni dildəki bir sıra sözlərin də çoxmənalılıq səciyyəsi kəsb etdiyi xatırladılır. Leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə isə N.N.Amosovanın qeyd etdiyi kimi "...eyni leksik vahidə bir sıra mənalının toplanması nəticəsində yaranır.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, sözlərin çoxmənalılığı onların və ya digər sözlə əlaqəsi zamanı, yəni mətnlə bağlı olaraq müəyyənləşir. Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı da onların nitq prosesində, başqa sözlərlə əlaqəsi şəraitində müəyyən olunur. Müasir dilimizdə bunlardan iki mənalılar daha çox, üç mənalılar nisbətən az, dörd mənalılar isə son dərəcə məhduddur.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər ilk baxışda omonim frazeoloji vahidlərə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən tamamilə fərqli xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin sonrakı mənalıları onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur. Məsələn, üz vermək-to be indulgent to, to spoil, to give encouragement.

Sinonim frazeoloji vahidlərdə də öz xüsusiyyətləri etibarilə sinonim leksik vahidləri xatırladır. Dilimizdə müəyyən sözlər, o cümlədən "almaq" leksik vahidi bir sıra başqa mənalılarla birlikdə "götürmək" mənasını da ifadə edir. İngilis dilində olan - to lend – borc vermək mənasındadır. Lakin - to lend the book from the library-kitabxanadan kitab götürmək kimi tərcümə olunur.

Antonim frazeoloji sistemi antonim frazeoloji vahidlərə də malikdir. Bunları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Təkmənalı vahidlərin antonimliyini.

2. Omonim frazeoloji vahidlərin mənalılarından birinə qarşı təkmənalı frazeoloji vahidin antonimliyini.

Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərin antonimliyinin bir növü də belə sabit birləşmələrin bəzilərini omonim mənalı frazeoloji vahidin mənalılarından birinə qarşı olmasından ibarətdir. Lakin belə antonimlik dilimizdə olduqca məhduddur ki, bu da omonim frazeoloji vahidlərin özlərinin məhdud olması ilə əlaqədardır. Dilimizdə mövhumi mənada (həm də hamiləliklə əlaqədar olaraq) məsələn,

ayağı ağır – pregnant

frazeoloji vahidin birinci mənasına antonim olaraq məsələn,

ayağı yüngül – lucky;

həm bir işi yerinə yetirmək haqqında razılıq vermək, həm də məclisdə danışmaq üçün birinə icazə vermək mənasında işlədilər söz vermək – ingilis dilində məsələn,

³¹ ADU

promose – vəd etmək kimi, sabit birləşməsinin birinci mənasına antonim olan söz almaq – to make smb. promise; to force smb.; to tell smth.;

to try to make smb.; tell smth. sabit birləşməsi haqqında bəhs etdiyimiz əlamətə malik olan antonim frazeoloji vahidlər sırasındadır.

İngilis yazıçısı Uilyam Tekkerey frazeologizmlərin müəllifi sayılır. Onun əsərlərində istifadə etdiyi frazeologizmlərə diqqət yetirsək onların tamamilə müxtəlif mənada işləndiyini görürük. Bu cür frazeologizmlərin mənası əsasən kontekstdən aydın olur. Məsələn,

A skeleton in the closet-rəfdə skelet (kənar şəxslərdən saxlanılan ailə sirri)

Misal gətirdiyimiz frazeologizm də mənası əsasən kontekstdən asılı olaraq başa düşülən (oxucuya açılan) frazeologizm sayılır.

Sözyaradıcılığın ayrılmaz hissəsi olan frazeologiya haqda bir çox dilçilər araşdırmalar aparmışdır, məsələn, Vinqradov, Amosova, Kunin. Onlardan leksik-semantik təhlil Vinqradova, qrammatik isə Kuninə aiddir.

Bütün dilçilər illər boyu frazeologiyanın sözyaradıcılığında ayrılmaz rolu, dildə və dilçilikdə əsas prinsiplərini araşdırmağa çalışıblar. İlk növbədə dildə ünsiyyət zamanı frazeoloji birləşmələrdən istifadə dilin zənginliyinə dəlalət edir. Həmçinin hər bir dilin zənginliyi həmin dilin mənsub olduğu zəngin söz ehtiyatından, zəngin lüğət tərkibindən asılıdır. Aşağıda bir neçə frazeoloji birləşmə nümunələrini qeyd edək, məsələn,

To hang by a thread-tükdən asılı vəziyyətdə olmaq

To take oneself in hand-özünü ələ almaq

To be in the seventh heavens-göyün yeddinci qatında olmaq

Hungry as a hunter-canavar kimi ac olmaq

To sit on the phone-telefonda asılmaq(çox tanışmaq)

A heavy heart-ürəyindən daş asılma

Frazeologizmlər və ya idiomlarda qədim xalq mədəniyyəti, adət-ənənəsi özünü büruzə verir. Hətta bir çoxlarında hər bir dilin mənsub olduğu xalqın milli xüsusiyyətləri əks olunur.

Çoxlu sayda frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi zəngin söz ehtiyatının olmasının əksidir. Həmçinin frazeologizmlərin öyrənilməsi yüksək intellektin inkişafına gətirir, insanlarda həmin dilə olan marağı artırır və oxuduğu zaman mətni hərfi deyil, məhz kontekstdən asılı olaraq mənasını anlamağa yardımçı olur.

Dilçilikdə frazeologizmlər aktual olsa da, ünsiyyət zamanı bəzi insanlar onların istifadəsindən qaçır. Amma dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurduqları zaman onları eşitdikdə mənalarnı bilmədikləri üçün problemlə qarşılaşırlar. Əslində bu hal öz ana dilimizdə ünsiyyət qurduğumuz zaman da görürük. Hansı dildə ünsiyyət qurmağımızdan asılı olmayaraq onu daha emosional və canlı etmək üçün idiomlardan istifadə edirik.

İngilis dilində təxminən 25000 idiom mövcuddur. Bütövlükdə ingilis dilində idiomları iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan dilində işlənən idiomlara oxşayanlar, ikinci qrupa isə mənə baxımından Azərbaycan dilində işlənən idiomlarla heç bir əlaqəsi olmayan idiomlar. Elə ikinci qrupa aid olan idiomlar da dildə bəzi çətinliklərin olmasına səbəb olur.

Apardığımız tədqiqatlar bir daha göstərir ki, frazeologizmlər və ya idiomlarda qədim xalq mədəniyyəti, adət-ənənəsi özünü büruzə verir. Hətta bir çoxlarında hər bir dilin mənsub olduğu xalqın milli xüsusiyyətləri əks olunur.

İstənilən dildə çoxlu sayda frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi zəngin söz ehtiyatının olmasının əksidir. Həmçinin frazeologizmlərin öyrənilməsi yüksək intellektin inkişafına gətirir, insanlarda həmin dilə olan marağı artırır və oxuduğu zaman mətni hərfi deyil, məhz kontekstdən asılı olaraq mənasını anlamağa yardımçı olur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev S.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2001
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001
5. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı, 2001

Rus dilində

6. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии современного английского языка, М., 1970
7. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, М., 1959
8. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка, М., 1972
9. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка, М., 1973
10. Хаскина Е.М. Продуктивные способы словообразования в современном английском языке // Иностранные языки в школе. – 1953.
11. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. М., 1992
12. Царев П.В. Производные слова в английском языке. Учеб. пособ. М.: МГУ, 1977

İngilis dilində

13. Andrew Sihler, Language History.
14. Arnold I.V. The English Word, M., 1986
15. Jana Molhova. Outlines of English Lexicology, second edition, 1967
16. Lynch, Jack. The Lexicographer's Dilemma, New York; Walker Publishing Cj., Inc., 2009
17. Mednikova E.M. Seminars in English Lexicology. M., 1978

Açar sözlər: Sözyaradıcılıq, frazeologiya, dilinlüğəttərkibi, frazeoloji vahid, idioma.

Ключевые слова: Словообразование, языкознание, словарный запас языка.

Keywords: Word formation, linguistics, vocabulary, phraseology, idioms.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются история образования и лексические свойства фразеологизмов, используемых в английском языке. В статье также анализируются изменения значений слов путем замены компонентов фразеологических единиц и производится сравнение полученных новых единиц в современном английском языке.

SUMMARY

This article is devoted to the history of phraseological units and their lexical meanings used in the English language. In the article we tried to analyse the meaning of phraseological units by the way of changing the components of these units. Phraseological units are translated into different languages, especially Azeri and English..

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

THE INITIAL STAGE OF THE EVOLUTION OF THE ENGLISH LANGUAGE AND ITS MAIN FEATURES

One of the most classic examples of modern analytical languages is English. Diachronic studies show that the English language had undergone profound changes during its evolution and become a completely different language due to its phonetic sound system, internal grammatical structure, and rich vocabulary. Undoubtedly, the role of intra-linguistic and extra-linguistic influences, depending on the history of the English language, was great in the English language undergoing such radical changes, because it is impossible for it to undergo changes without external influences on the language. As for the English language, since its establishment, this language had been under the long-term influence of other languages and had gone through stages of evolution.

During its evolution period the English language had passed through three distinct stages: Old English period, Middle English period, and Early Modern period, and the Late Modern English era is currently ongoing. If we note that the ancient or Old English language, which was used in the period between the 5th and 11th centuries, according to its pronunciation and grammatical system, vocabulary, was the second similar or twin of the Modern German language, we will probably not be mistaken, because written monuments from that period prove it. The evolution of the English language is full of interesting facts and socio-political and historical events. T.A.Rastorguyeva, who studies the English language from a diachronic aspect, writes in this regard: “*The history of the language is of considerable interest to all students of English, since the English language of today reflects many centuries of development*” [8; 10].

Researches show that while some countries in Europe, such as, the ancient Greek and Roman slave states, were at a high stage of their development, neither the English people nor the English language existed in the British Isles. The first inhabitants of the islands known to science were the Iberians, but very little was known about them to the science as there was no written monument about the Iberians and in the 6th-3rd centuries BC, the Celtic tribes forced them out of the islands and occupied the island lands. The Celtic tribes were the first inhabitants of the island that their language was first known to the science [1; 51]. The Britons, the strongest of the Celtic tribes, named the area Britain after capturing the island.

The first writings about the British Isles can be found in the works of travelers and historians who traveled here. Historically, the old inhabitants of the British Isles were subjected to a difficult test several times by the new invaders, and were enslaved by them for a long time. “*It is entirely fitting that the first major history of English-speaking Britain, although written in Latin, should be called ‘An Ecclesiastical History of the English People’*” [10; 10]. It should be noted that the work was written by the Venerable Bede (673-735) in 731 and is currently kept in the British Museum as the most valuable source of Anglo-Saxon history.

After the Celts, in the 1st century AD, the islands were occupied by the Roman army led by Emperor Claudius and were under their slavery until the middle of the 5th century. Emperor Julius Caesar who first attacked here in 55 years described the battles with the Celts in his “*Commentaries on the Gallic War*” [11; 8] and described the Celts as brave, warlike tribes. During these periods covering the years 43-449, Latin and Greek were the main languages in Britain, Christianity became a single religion on the islands, a large number of churches and monasteries were built, science, education and culture were taught at a high level through the Latin language. Famous intellectuals of that time were educated in Latin. St. Bede was thoroughly educated in Latin. If you look at the vocabulary of modern English, you can see a large number of words of Latin and Greek origin. Some of these words were transliterated and adapted to the pronunciation system of the English language, while others remained as they were. For example, *stratum, memorandum, sanatorium, phenomenon, criterion, galaxy, morothon, physics, chemistry, mathematics, philology, phonology, datum, basis, bibliography, ideology, linguistics, aerosol, archaic, archeology, cosmic, democracy* [3] etc. and hundreds of other words entered the English language from Greek and Latin. Because Latin had been the dominant language nearly five centuries. Here, the role of the high position of the church and clergy in the state and society had been great.

In the middle of the 5th century, when the new invaders occupied the islands, the Romans left the islands and their place was taken by the Anglo-Saxon tribes who occupied the islands. Thus, in 449, the barbaric tribes of Jutes, Saxons and Angles who terrified Europe at that time, crossed the North Sea and attacked the British Isles and occupied it. They were the tribes from the territory of modern Scandinavia that first attacked Europe and then the islands located in the north-west of the continent with the claim of invasion, robbery, and seizing new lands. Incessant attacks of these tribes, internal strife and slave revolts led to the fall of the Roman Empire. New tribes, known in history as Anglo-Saxon tribes, took over the islands and became their full owners, they pushed the Romans, Celts from the islands to the mountainous areas of the country, or subjugated them. It is for this reason that languages of Celtic origin are spoken today in the highlands of the British Isles, in Scotland and Wales.

It should be noted that the new inhabitants of the islands also became permanent residents and settled on the islands. Because the foreigners who came before and after these tribes could not fully own the islands. Newly arrived foreigner displaced the old tribes from the islands. Only the Anglo-Saxons became the permanent residents of the

³² Azerbaijan University of Languages. Ph.D on Philology, associate professor. gocajeva-m@bk.ru

islands by showing tolerance to all the historical deprivations and sufferings experienced on the islands after them. The history of the English people and language, which was founded in the British Isles in the 5th century, begins when the Anglo-Saxon tribes occupied the islands. Scientists note that the history of the English language continues from the 5th century to the present day. The English language formed by the evolution of the Anglo-Saxon and Jute tribes sharing the same territory since the middle of the fifth century is the first national Germanic language (*vernacular language*) [4; 130] established in the British Isles. During its evolution, the English language, which developed in a different direction from the group of Germanic languages to which it belongs, is distinguished from other related languages by its unique historical periodization. Comparisons and studies show that the English language had gone through various stages of development until it reached its modern standardized state, and at each stage of evolution, the English language appeared in different environments. This is proved by the writing samples of each period.

The initial stage of the evolution of the English language covered the 5th-11th centuries, and the English language of this period was fundamentally different from the English language of other periods with its characteristic features. This period itself was internally divided into certain stages.

The period between the V-VII (450-700) centuries covered the period from the period of primitive tribal development of the Anglo-Saxon tribes settling on the islands to the period of the seven kingdoms they created on the islands. The seven kingdoms, called *the heptarchy* [4; 3] in Anglo-Saxon English, included the kingdoms of Kent, Northumbria, Sussex, Wessex, Essex, Mercia and East Anglia. In these kingdoms, the same High Germanic language was spoken in four different dialects - Kentish, Northumbrian, Wessex and Mercian. Since the aforementioned tribes attacked the islands at different times and settled at different times, one of them was not at all happy with the arrival of the other. There was a struggle for dominance on the island between the seven kingdoms created by the tribes.

In linguistics, starting from the 19th century, the issue of identifying related languages with the application of the historical-comparative method, which studies the genealogical features of languages, to the internal structure of languages, is valued as a great historical event. Studies show that the modern English, German, Danish, Dutch, Norwegian, Swedish, Frisian, and Faroe Islands languages have branched out from the obsolete High German language. However, in the later stages of evolution, these languages were lost due to various reasons, such as wars of conquest, attacks by other tribes, migration, etc. Due to reasons, similar languages that originated from the same language, developed in different directions, gained individual characteristics and became different languages. But studies show that genetic links between related languages never disappear. For example, according to researches, the above-named languages share many similar characteristics, belonging to the West Germanic language division of the Germanic language subgroup of the Indo-European language family. Among these languages, English has undergone the most radical changes. Because the Old English language is not different from these languages, being a language with suffixes, morphological features, grammatical categories, and a complex noun and verb system. However, in the developing periods of historical evolution, the English language has undergone radical changes under the influence of intra-linguistic and extra-linguistic factors, and has turned from a synthetic suffixed language into an analytical one. This is a reason to note that the evolution process of the English language was not easy at all.

H.Suit, who studied the internal structure of the English language and phonemes from a diachronic aspect, divided its evolutionary period into three stages - Old, Middle and Modern stages while giving a lecture on the phoneme system of the English language in 1873. H.Suit's division was based on the characteristics of the morphological system of the English language corresponding to each period. The scientist called the Old period rich in suffixes, the Middle period when suffixes weakened and gradually left the language system, and the Modern period without suffixes [9; 163]. The division put forward by H.Suit is clearly still being worked on. Even the term *Anglo-Saxon* was used for the first time in linguistics by H.Suit.

The initial period of the evolution of the English language covers the period from the 5th to the middle of the 11th century, or rather from 449 to 1066, from the settlement of the Anglo-Saxons on the islands to the Norman invasion. The peculiarities of this period fundamentally distinguish Old English from other periods. In ancient times, the English language was a synthetic language rich in suffixes, with a multi-category rich noun and verb system, characterized by a free word order in the sentence. In contrast to modern English, in Old English, the noun had case and grammatical gender categories, which were characterized by rich morphological features, controlled the grammatical system of the language. The noun had five cases (even in some sources eight cases). Depending on the root vowel and consonant sounds, nouns had strong and weak declensions. Strong declension nouns were with vowels *-a, -i, -o, -u*; nouns with the letters *n, r, s* in the root belong to the weak declension. The noun and its defining parts of speech - articles, adjectives, numerals agreed with the noun according to person, number, case and gender. As in modern Russian, German, French, Spanish, etc. languages, in Old English the grammatical relations between the components within the sentence were governed by grammatical agreement depending on the gender, case, number and person of the noun. As in modern German, the gender of nouns in Old English was differentiated according to the articles - *sē, sēo, þæt*. *Sē* masculine, *sēo* feminine, *þæt* were used with neuter gender nouns. For example, *sē cyning - king, sē stān - stone, sē bāt - boat* nouns for masculine gender; *sēo talu - tale, sēo glōf - glove, sēo brycg - bridge* etc. nouns for feminine gender; *þæt scip - ship, þæt brim - sea, þæt geat - gate* etc. nouns for neuter gender [7; 20-25].

The mentioned features were characteristic of the Old English language. This period had the perfect gender division of nouns in English. Both their natural-biological and morphological characteristics played an important role in

the division of nouns by gender, as in the Modern German language. In Old English, nouns had a contrasting grammatical gender category. For example, the nouns *sē stān* – stone, *sē dæg* – day, *sē scōh* – shoe; *sēo giefu* – gift, *sēo lār* – teaching had no gender, but they were used in masculine and feminine genders in Old English [6; 22-27]. But the noun *þæt mægden* - girl was used in neuter gender but it had naturally feminine gender.

Old English or Anglo-Saxon English as a suffixed synthetic language has been studied at various levels in the diachronic aspect. Like other West Germanic languages, Old English was not very rich in vocabulary. The large number of homonymous suffixes that create syncretism in the grammatical structure of the language shows that the grammatical structure of the Old English language was not so stable. For example, the same case suffix is used in the case of nouns of different genders. For example,

	Singular			Plural		
	masculine	neuter	feminine	masculine	neuter	feminine
Nom.	stān	scip	ziefu	stānas	scipu	ziefu
Acc.	stān	scip	ziefu	stāna	scipa	ziefu
Gen.	stānes	scipes	ziefu	stānum	scipum	ziefum
Dat.	stāne	scipe	ziefu [2; 65].			

In the initial stage of the evolution of the English language, the most important historical event was the invasion of the British Isles by the Scandinavian tribes of Denmark, Norway and Sweden at the end of the 9th century. Norse tribes occupied six of the seven kingdoms, except the kingdom of Wessex, and settled there, calling the area Danelaw. At that time the kingdom of Wessex was ruled by Alfred the Great and he did not surrender the kingdom to new tribes. King Alfred began to develop English as the main language in the kingdom of Wessex, based on the Wessex dialect. Writings in Latin were translated into this language, and education began to be given in this dialect. One of the characteristics of the early stage of the evolution of the English language is that it was during this period that the English language first began to become a standard language.

Anglo-Saxon and Scandinavian tribes lived as equal tribes in the same area during the 9th-11th centuries, and the initial changes in the English language began from this period. Researches show that communication was not difficult for the Anglo-Saxon and Scandinavian tribes because they spoke closely related languages. However, both languages had been rich in suffixes. In particular, the abundance of homonymous suffixes made communication between the Anglo-Saxon and Scandinavian tribes that spoke related languages difficult, therefore, as time progressed, these suffixes left the language system, and a completely new language model was formed for the emerging generations. O.Jespersen, A.Kurzan, V.D.Arakin, N.F.Blake, A.I.Smirmitsky and other scientists note that the radical changes in the English language began in the 10th century when the Danish, Norwegian and Swedish tribes of Scandinavian origin arrived on the islands. This is natural, because when a language comes together with other languages, it is influenced by them, it derives from them. It is known that the Anglo-Saxons and Scandinavians (Vikings) lived in the same area during the 9th-11th centuries and shared the same customs and language. The Scandinavians did not leave the islands even after surrendering to the British. Thus, the coming Scandinavian tribes assimilated into the native English and became a people who spoke a single language. O. Jespersen specially emphasized the role of *Scandinavian elements* [5; 59] in the transformation of the English language into a rich language.

The initial stage of the evolution of the English language ended in 1066 with the Norman invasion. Suffice it to say, that Old English is a completely foreign language to modern English learners, because reading and understanding writings in this language is difficult in every way for a modern English reader.

References

1. Baugh, Albert C., Cable, Th. A History of the English Language. Fifth Edition. – Routledge, - 2002, - 459 p.
2. Blake, N.F. A History of the English Language. Palgrave – 2003, - 398 p.
3. Greek and Latin Root Words. www.yourdictionary.com/articles
4. Hough, C., Corbett, J. Beginning Old English. Palgrave, Macmillan – 2007, 251p. www.users.pfw.edu/flmingd/Hough_Beginning...
5. Jespersen, O.H. Growth and Structure of the English Language. Printed by B.G.Teubner, Leipzig, 1905. 267 p. [www.forgottenbooks.com/...](http://www.forgottenbooks.com/)
6. Mitchell, Bruce., Robinson, Fred C. A Guide to Old English. Blackwell Publishers Ltd. Oxford, UK. Fifth Edition, 1997. 376 p.
7. Quirk, R., Wrenn, C.L. An Old English Grammar. METHUEN & Co LTD. London, 1960. 174 p. www.theswissbay.ch/
8. Rastorguyeva T.A. A History of English. Moscow, «Vysšaja škola»-1983. 347 p.
9. Sweet, Henry M.A. A History of English Sounds from the Earliest Period. London: 1883, 165 p. www.books.google.az/
10. The Cambridge History of the English Language. Volume I. The Beginnings to 1066. Edited by Richard M.Hogg. Cambridge University Press, 2005. 613 p.
11. Zaitseva, S.D. Early Britain. Second Edition. Moscow, “Prosveshcheniye”, 1981. 254 p.

Açar sözlər: təkamül mərhələsi, sintetik dil, analitik dil, hal kateqoriyası, qrammatik uzlaşma, alınma sözlər, təbii bioloji cins, qrammatik cins.

Ключевые слова: этап эволюции, синтетический язык, аналитический язык, падежная категория, грамматическое согласие, заимствованные слова, естественно-биологический род, грамматический род.

Key words: evolutionary stage, synthetic language, analytical language, the category of case, grammatical agreement, loan words, natural-biological gender, grammatical gender.

Summary

Among the world’s languages, English is a language that is distinguished by its unique evolutionary characteristics. Like all natural languages, the English language has gradually become a sophisticated language since its initial origin and is currently used as the main language that serves its importance and the creation of common communication between people in the world. According to researches, the basis of the English language was laid by the arrival of

the Anglo, Saxon and Jute tribes to the British Isles in the middle of 5th century, and the English language underwent fundamental changes due to the influence of historical events on the islands, as well as foreign languages, in its development during the Old English period, the Middle period and Early Modern period which had already passed and it is living the Late Modern era. Each stage of the evolution of the English language differs according to the period in which it was formed and the internal characteristics of the language corresponding to that period. The presented article provides information about the initial period of evolution of the English language and the impact of the historical events that occurred at that time on the language. The fact that the English language was a synthetic one like other Germanic languages in the first stage of its evolution was explained by examples taken from written monuments of the old period.

İngilis dilinin təkamülünün ilkin mərhələsi və onun əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Dünya dilləri içərisində ingilis dili özünəməxsus təkamül xüsusiyyətlərinə malik bir dildir. Bütün təbii dillər kimi, ingilis dili də təkamülü ərzində tədricən mürəkkəb bir dilə çevrilmiş, hazırda cəmiyyətdə öz əhəmiyyətinə və dünyada insanlar arasında ünsiyyətin yaradılmasına xidmət edən əsas dil kimi istifadə olunur. Araşdırmalara görə, ingilis dilinin əsası 5-ci əsrin ortalarında Britaniya adalarına Anqlo-Sakson və Yut tayfalarının gəlişi ilə qoyulmuş, ingilis dilində tarixi hadisələrin təsiri altında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. İngilis dili təkamülü ərzində qədim, orta, erkən müasir dövrləri keçirmiş və ən müasir dövrü keçirməkdədir. İngilis dilinin təkamülünün hər bir mərhələsi onun formalaşma dövründən və bu dövrə uyğun gələn dilin daxili xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir. Təqdim olunan məqalədə ingilis dilinin ilkin inkişaf dövrü və bu dövrdə baş vermiş tarixi hadisələrin dil təsiri haqqında məlumat verilir. İngilis dilinin təkamülünün ilkin mərhələsində digər german dilləri kimi sintetik dil olması qədim dövrün yazılı abidələrindən götürülmüş nümunələrlə izah edilmişdir.

Начальный этап эволюции английского языка и его основные особенности

Резюме

Среди языков мира английский является языком, который отличается уникальными эволюционными характеристиками. Как и все естественные языки, английский язык постепенно стал сложным языком с момента своего первоначального возникновения и в настоящее время используется в качестве основного языка, который служит его важности и созданию общего общения между людьми в мире. Согласно исследованиям, основу английского языка заложил приход Англосаксонских и Джутских племен на Британские острова в середине V века, а английский язык претерпел фундаментальные изменения под влиянием исторических событий на Британские острова. А также, английский язык в своем развитии в течение древнеанглийского периода, среднего периода и периода раннего Нового времени, который уже прошел и переживает эпоху позднего Нового времени. Каждый этап эволюции английского языка различается в зависимости от периода его формирования и внутренних особенностей языка, соответствующих этому периоду. В представленной статье представлены сведения о начальном периоде развития английского языка и влиянии на язык исторических событий, произошедших в это время. Тот факт, что английский язык был синтетическим языком, как и другие германские языки на первом этапе своего развития, объяснялся примерами, взятыми из письменных памятников древнего периода.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

A COMPARATIVE VIEW OF THE COMMON VOCABULARY CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY TURKISH AND WEST AZERBAIJAN DIALECT

It is said that there are three thousand living languages in the world today, and according to some sources, around five thousand. However, very few of these languages have the feature of being written languages. Especially when we take into account those with official state languages, this number drops to around 100. When we limit the number of speakers to at least 50 million in order to determine the prevalence and power of the language in the world, it is also possible to reduce this number to 30. Some scientific institutions or language research centers rank languages in terms of the age of the written language, the number of speakers, and the width of the geographical area where they are spoken, thus trying to identify the world's largest languages. Today, we can proudly say that Turkish is among the top ten largest and most widespread languages in the world, in light of all these linguistic criteria.

Turkish today extends from inner China to the Balkans; It is spoken and written as a native language in a vast area of approximately 12 million square kilometers, from the Arctic Ocean to the Indian Ocean. Based on just these three criteria, it has been scientifically demonstrated that Turkish is one of the largest and most established languages in the world today. Today, Turkish is one of the most prominent languages in the world with its high number of dialects and dialects. This great language, which has such an old historical depth and is spoken by millions of people in such a wide geography, will of course have dozens of different dialects, perhaps hundreds of dialects. Today, there are nearly thirty identified dialects of the Turkish Language:

1. Türkiye Turkish; 2. Azerbaijani Turkish; 3. Gagauz Turkish; 4. Turkmen Turkish; 5. Uzbek Turkish; 6. New Uyghur Turkish; 7. Kazakh Turkish; 8. Kyrgyz Turkish; 9. Tatar Turkish; 10. Karakalpak Turkish; 11. Nogai Turkish; 12. Bashkir Turkish; 13. Crimean-Tatar Turkish; 14. Karachay-Balkar Turkish; 15. Kumuk Turkish; 16. Altai Turkish; 17. Khakassian Turkish; 18. Tuvan Turkish; 19. Yakut (Sakha) Turkish; 20. Chuvash Turkish; 21. Khorasan Turkish; 22. Salar Turkish; 23. Karaim Turkish; 24. Yellow Uyghur Turkish; 25. Shor Turkish; 26. Chulym Turkish; 27. Fuyu Turkish; 28. Halach Turkish.

The first 20 of the dialects listed above have written languages. 6 of these twenty written dialects (Turkish Turkish, Azeri Turkish, Turkmen Turkish, Uzbek Turkish, Kazakh Turkish, Kyrgyz Turkish) are also state languages. All these dialects also have dozens of dialects. Today, there are more than a hundred identified dialects of Turkey Turkish alone. Each of these dialects and dialects has thousands of unique words. Today, the "Comprehensive Dictionary of the Turkish Language", which includes all dialects and dialects of the Turkish language, has not yet been prepared. If such a dictionary could be prepared, it would be clear that Turkish today has a vocabulary of over one million, and it would be scientifically proven that the Turkish Language is one of the three or five richest languages in the world in terms of the number of words. For example, today there are thousands of words that exist in Turkey Turkish but not in Kazakh Turkish, that exist in Kazakh Turkish but do not exist in Turkey Turkish. This situation is the same among other dialects, and all the words in these dialects are Turkish's own property.¹

It is an indisputable issue that language is the most important factor in the formation, or formation, and shaping of contemporary Turkish peoples, and that most of the contemporary Turkish languages are derived from certain dialects that exhibited a clear separation feature at the end of the Middle Ages and the beginning of the New Period. The "foreign eye" and "neutral" dictionaries of the period prove this.

For example, in the XVIII. "Comparative Dictionary of All Languages and Dialects" (1733-1787) made in Russia in the 19th century - Turk (Turkish language); The language of Kazan Tatars; Mesheryak (Mizar Tatars) language; Bashkir language; Nogai language; Kazakh (now Azerbaijan); It also includes the languages of Tobolsk, Chats, Chulym, Yenisey, Kuznetsk, Barabin Tatars, Kanshat, Teleut, Bukhara, Khiva (Khorezm), Kyrgyz (now Kazakh), Turkmen, Truhmen, Yakut and Chuvash (Baskakov 2008: 11).

An important mistake made when comparing the word numbers of languages is not comparing dictionaries of the same nature. For example, when comparing English with Turkish, dictionaries with different features prepared for different purposes are taken into account. It is true that there are around 600 thousand words in the Large Comprehensive Redhouse dictionary of English. However, when we examine this dictionary, it is seen that it contains all the local and foreign words used in both historical and contemporary texts of English, and also includes all dialects of English, and includes the entire vocabulary of English, even local words. We encounter the same situation in languages such as French, German, Spanish, Russian, Arabic and Persian. When talking about the vocabulary richness of these languages, all their vocabulary, including all historical and contemporary dialects, are taken into consideration and compared with the Turkish dictionary of Turkey, which is only one branch of Turkish. This is an attitude that is contrary to both science, reason and conscience. If a healthy comparison is to be made, the vocabulary of all dialects of both languages being compared must be determined, comprehensive dictionaries of both languages must be created, and they must be weighed accordingly. Unfortunately, today, a comprehensive dictionary that includes all dialects and dialects of Turkish has not been prepared, so the richness of Turkish has not been benefited sufficiently. However, Turkish

³³ ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı
ORCID: 0009-0001-2498-8880
E-Poçt: aynamaz@mail.ru

Language is a single language with all its dialects and dialects, and this language should have a single dictionary. When such a dictionary is prepared, it will be revealed that Turkish is one of the richest languages in the world in terms of its vocabulary. When we think of the Turkish Language as a big plane tree, the roots of this old plane tree are deep and its branches and knots are spread over the earth. Türkiye Turkish is just one of these branches. However, as far as determined by TDK, even this branch's vocabulary is around 110 thousand. The Turkish Language Association has already increased this number to 616 thousand by adding the Anatolian dialects dictionary and the dictionaries in our historical sources to the Turkey Turkish dictionary. Currently, this dictionary is available on TDK's official website under the name "Great Turkish Dictionary" and its numerical vocabulary is 616,767.

However, the words of our historical dialects, Göktürk, Old Uyghur Turkish, Karakhanid Turkish, Khwarezm Turkish, Kipchak Turkish and Chagatai Turkish, are not included in this Great Turkish Dictionary. Again, some words of Arabic and Persian origin used in Ottoman Turkish were not included in this dictionary. However, every word used in our historical texts should be added to the Great Turkish Dictionary, regardless of whether it is local or foreign. When the words of these historical dialects are included in this Comprehensive Dictionary of the Great Turkish Language, it is certain that the number of words will exceed 700 thousand. When we consider that the words in Contemporary Turkish Dialects and Dialects are added to this comprehensive dictionary, it is clear that the Turkish Language vocabulary will exceed one million.

Turkish, which has been developed and developed in different geographies for centuries, has reached today and has taken its place among the important languages of the world in terms of both its vocabulary and expressive power. Today, the Turkish Language is one of the few largest languages in the world in terms of both the antiquity of the written language, the width of the geographical area where it is spoken, and the number of speakers. This great language has dozens of dialects and hundreds of dialects today. However, until today, a comprehensive dictionary covering all dialects and dialects of Turkish has not been prepared, so the richness of Turkish has not been utilized sufficiently. However, if the Turkish Language is a single language with all its dialects and dialects, this language should also have a single dictionary. When such a dictionary is prepared, it will be clear that Turkish is one of the richest languages in the world in terms of its vocabulary.

Opinions on the formation of contemporary Turkish literary languages from the medieval Turkish literary (written) language (Türki) are, of course, wrong. First of all, literary languages are often deprived of the possibility of decomposition and normative stability of manifestation of existence; Thus, space (geographic) and time (historical) boundaries are also determined.

Therefore, the widely spread views that modern Uzbek is the direct successor of Nevayi and Azerbaijani Turkish is the direct successor of Fuzuli's language are open to criticism. But then there is the issue of heterogeneous inheritance. Of course, the chronology of this mediation cannot raise any objections by reaching its details. In totality, if we accept the problem, that is, the idea that Turkic literary languages are derived from the Medieval Turkish literary language, or to be more precise, that Turkic is derived from East - Turkestan (Karluk-Uyghur) and West - Azerbaijani - Anatolian (Oghuz) elements, even Tatar, Bashkir and b. Even if we consider the languages as "Northern variants" of Eastern elements, Siberian Turkic literary languages along with many modern Kipchak languages will remain out of the problem.

Some Turkologists claim that contemporary Turkish literary languages, which do not have a medieval tradition, were created artificially, in other words, on the basis of deliberate political and ideological directives, in order to fragment general Turkish (Turkish languages in general) during the Soviet period. However, it should not be forgotten that despite the Soviet administration's idea of pursuing an extremely conservative policy towards the Turks, they did not undertake a serious "project", assuming that creating a different literary language for each of them was far from reality, on the contrary, they were content to continue the old imperial policies. It was more appropriate to strengthen the position of Russian by keeping it in the form of dialects than to elevate "Turkish" to the level of a literary language. But in the XVII.-XVIII. The separation between dialects that has been going on for centuries, in the 19th century. From the 19th century, this separation process deepened qualitatively and covered a wider geography, as well as Turkey Turkish, Azerbaijani Turkish, Uzbek, Turkmen, Tatar, Kazakh, Kyrgyz, Kumyk, etc. The emergence of sufficiently perfect literary (written) language variants (experiments) in different "dialect geographies" was a serious "warning" to Soviet domination. In other words, the history of development and differentiation of "Turkish" had practically completed its mission until the "Great October Socialist Revolution".

Undoubtedly, if new cultural technologies had started to develop in Asia towards the end of the Middle Ages, as in Europe, contemporary Turkish literary languages, that is, "Turkish" in general, would have ended their formation-distinction process more quickly. Although there is no tradition in linguistics of comparing any literary language with its "predecessor" or "successor", literary languages are always pitted against the dialects to which they are oriented (Ahundov 2011: 109-112). This shows that there were appropriate dialects that were the main basis (and source) for the Turkish literary languages that began to emerge from the beginning of the new period. But the concept of "proper dialect" also needs to be considered historically, from an analytical perspective, as in the diagram below:

Although the schema relationship is generally not in doubt, the concepts of "Anatolian or Asia Minor dialect", "Azerbaijani dialect" and "Turkmen dialect" are a condition in the sense that these dialects are never a single genus within themselves. Let's even say that the Azerbaijani dialect, which is the result of the differentiation of the medieval Oghuz dialect, also includes Kipchak dialect elements within itself (for example, "men" instead of "ben", "yahşi" in-

stead of "good", "desert" instead of "yazi", etc.), or Turkey Turkish (Turkish Literary Language), which is a product of the "Anatolian or Asia Minor dialect", was shaped not on the basis of the Eastern Anatolian dialects, which are slightly different from the "Azerbaijani dialect", but generally on the basis of the Istanbul koine, which is the Western three points of "Turkish".

XVII.-XVIII. Since cultural centers are of great importance in the formation of contemporary Turkish literary languages, which have started to develop since the 19th century, certain forms of "Turkish" are traditionally defined with the names of these centers. This creates a certain geolinguistic orientation as well as the development of the history of the Turkish language in general. It may also cause serious debate in terms of strategy.

In the formation of modern Turkic languages, XVII.-XVIII. The importance of the cultural centers that emerged starting from the 19th century BC was very great, so certain literary forms of "Turkish" were traditionally named after those centers, which, in addition to creating a certain geolinguistic direction, causes serious debates in terms of the development strategy of the history of the Turkish language in general.

Ferdinand de Saussure writes about the issue in terms of typological generalization: "Language in itself is fragmented into dialects, none of which interferes with the domain of the other, and in such a situation the language is subject to extreme fragmentation. However, as the development of civilization strengthens the communication between people, one of the existing dialects, as a result of a unique acceptance, assumes the role of a tool that can present everything that is of interest to the public as a whole" (Saussure 2003: 345). The famous linguist states that "the motives for choosing only this dialect and not another are very diverse: in some cases, preference is given to the culturally more developed dialect, in other cases, the dialect of the province with political authority and in which the central state is located; And there are cases where the aristocracy (the court) necessarily imposes its own language on the people" (Saussure 2003: 345).

After a historical and comparative study of the common words of the Turkish dialects, let's consider some words that are also common with the West Azerbaijani dialect:

ağa→ aga: Military title in Sultanate Turkey. It is stated that it is used in the Polish language for pan (bey) in Turks and Iranians. It remained in the old language and is not used today. Ağa -In Western Azerbaijan, a state man or the lord of a village.

bəxşiş→ bahşiş, baxşiş: Something given as a gift. In Polish sources, it is recorded that the word is of Persian origin, but passed into Polish from Turkish. It is still used in the same sense. Turkish – Polish similar words. It has the same meaning in the Western Azerbaijani dialect.

başbozuk→ başıxarab: 1. The name given to non-regular warrior groups from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century. 2. Naughty, lazy. Civilian warrior mixed with soldiers. Disorganized community. It is not used today. It has the same meaning in the Western Azerbaijani dialect.

bey→ beg, bəy: The title formerly given to civil and military officers in Turkey. It is stated that during the period when the Turks ruled Tunisia, it was translated into French and was used in the sense of presidency and chief. In today's Polish language, it is used as a slang among young people to mean someone who is well off and does nothing or does not work. A man belonging to the asizlzade clan in Western Azerbaijan. It was said to those who had a lot of property, villages or other property Turkish – Polish similar words.

beylerbeyi→ beglerbej: It is defined as the person who carries out the authority of the vizier in the provinces in the Ottoman state administration and is used in its Turkish sense. The head of the sanjak lords. It remained in the old language and history texts. It has the same meaning in the Western Azerbaijani dialect.

çavuş→ çaus: Old language courier, errand boy. It is not used today. Turkish – Polish similar words.

çoban→ çobani: Used in Old Polish with its Turkish meaning. It is recorded that it passed from Turkish to Ukrainian and then to Polish. It is not used today.

damğa→ tamğa: Mark, mark, seal. It is not used today. It is also called a sign used to distinguish one's own animal from someone else's animal in the West Azerbaijani dialect.

fərman→ ferman: It was used in written texts and in old spoken language in the Turkish and also in West Azerbaijan Khanate sense as a written document containing the orders of the sultans among the Turks and Iranians.

han→ xan: The title given to the king who rules the people among the Turks and Mongols. It is still used. Turkish – Polish similar words.

haraç→ xərac: It is mentioned in old literary language, especially in novels and history texts. Today, it is used only by mafia and police circles in its Turkish sense.

kadı→ qazı: It was used to mean prosecutor in old Polish with its Turkish meaning.

caravanserai→ karwanseraj, karvansaray: Still used with its Turkish meaning.

mascara→ maşkara, məsxərə: 1. Someone with a very ugly face or an ugly figure. 2. Mask. It is recorded in the sources that the word comes from Arabic. However, the Turkologists we talked to think that this word comes from Turkish. Today, it is used to mean ugly person and very ugly statue in architecture. In the Western Azerbaijani dialect, it is used in the sense of making fun of a person. "They make fun (məsxərə) of you". Turkish – Polish similar words.

madrasa→ madrese, mədrəsə: It was used in Old Polish with its Turkish meaning, and although it is not common today, it is used by intellectuals.

mukhtar→ muchtar: The person who manages villages in Turks. It is recorded that the word passed from Ar-

abic to Turkish. It is not used today.

sultan → padşah, padşah: The title given to the sultan among the Turks, the shah among the Iranians, and those who have ruled in Afghanistan since 1926. It is noted that this word, which came to Polish from Turkish, is of Persian origin. It is still used in historical texts and literary language.

pasha → pasza: An honorary title given to people who held high-level civil and military positions in the Ottoman Empire. It is stated that it is used in Jordan, Libya and Sudan to this day. It is still used. Turkish – Polish similar words.

pazar → bazar: A place where different kinds of goods are sold. It is stated in the sources that the word is not from Turkish, but from Persian. It is still used today.

saltanat → sultanat: Turkish meaning is still used in works related to history.

sancak → sandzak: It is a word used in the past in the Turkish sense.

sancakbeyi → sandzakbey: Someone who manages the Sanjak. Only used in texts related to history.

sultan → soltan: 1. The king who ruled the country in Turks until 1922, used in other Muslim countries as well. 2. Turkish tobacco variety. It is recorded that the word is of Arabic origin and passed from Polish to Turkish. Today, it is used in texts related to history and art written on Eastern Islamic civilization.

tugra → tugra: A special symbol used by kings instead of a signature. Today, the educated participle is used especially by orientalis. Turkish-Polish similar words.

ulus → ulus: nations with state and constitution in Mongols and Tatars. It is not used today.

vezir → vazīr: a minister-level official in Turkey and Middle Eastern countries, or the highest-ranking man in charge of the military. It is recorded that the word passed from Arabic to Turkish, from Turkish to Polish. It is not used today.

vilayet → vilayət: a region governed by a governor. It is recorded that it is of Arabic origin and comes from Turkish to Polish. It is not used today.

Conclusion As a result, the history of the emergence of new Turkish literary languages is a process that is not directly connected in origin with the Medieval Turkish literary language (Türki). Therefore, it is not possible to replace the concept of "Turkish literary languages" with the concept of "Turkish dialects" or to divide them under the literary authority of "Eastern or Western Turkish" from the end of the Middle Ages to the beginning of the New Period.

References

1. Akhundov Aghamusa. (2011). General Linguistics. Baku: Sark-Qarp Publishing.
2. Jafarov Nizami. (2016). Introduction to Turkology. Baku: Elm ve Tehsil Publishing.
3. Demircizade Abdulazel. (1979). History of Azerbaijani literary language. Baku: Education
4. Ferdinand de Saussure. (2003). General linguistics course. Baku: BSU publications
5. Caferoğlu Ahmet. (1984). History of Turkish Language. Istanbul: Enderun Bookstore
6. Ercilasun Ahmet Bican. (2007). Turkish Language from the Beginning to the Twentieth Century
7. vate. Ankara: Akçağ Yay.
8. Baskakov Nikolay. (2008) Tyurkskiye yazi, Moskva, LKİ Matb.
9. Zakiyev Mirfatix. (1988). O periodizatsii istorii tyurkskix pismennix literaturumix yazikov. - Sovetskaya Tyurkologiya. C. 5. 3-11.
10. Hakimzyanov Ferit. (1988). İstoriya Tatarskogo literaturumogo summer. C. 3. 78-82.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, çağdaş, türk ləhcələri, dialekt, araşdırma, qarşılıqlı, müqayisəli, termin

Key words: Western Azerbaijan, contemporary, Turkish dialects, dialect, research, mutual, comparative, term

Ключевые слова: Западный Азербайджан, современник, турецкие диалекты, диалект, исследование, взаимный, сравнительный, термин

Summary

In the studies of contemporary Turkish dialects, a term unity has not yet been established regarding their naming. It is difficult to say whether these dialects are independent languages or dialects without determining the rates of mutual overlap (similarity). In the future, these dialects can be compared in terms of the average of 2-3 thousand basic roots in one language, in terms of basic root types, and in terms of morphological and syntactic overlapping and differences. In one of his articles, compared contemporary dialects mainly in terms of "sound", "morphological" and "basic words". The method of comparison applied in this article by Ahmet B. Ercilasun can be further improved. Thus, we are of the opinion that the solution of the problem will be one step further.

Qərbi Azərbaycan şivəsinin və çağdaş türk ləhcələrinin ortaq lüğət xüsusiyyətindəki müqayisəli baxış Xülasə

Çağdaş türk ləhcələri ilə bağlı araşdırmalarda onların adlandırılması ilə bağlı termin birliliyinə hələ də nail olunmamışdır. Qarşılıqlı üst-üstə düşmə (oxşarlıq) nisbətlerini təyin etmədən bu dialektlərin müstəqil dillər və ya dialektlər olduğunu söyləmək çətindir. Gələcəkdə bu dialektləri bir dildə mövcud olan orta hesabla 2-3 min əsas kök, əsas kök növləri, morfoloji və sintaktik üst-üstə düşmələri və fərqlilikləri baxımından müqayisə etmək olar. Ərcilasun məqalələrinin birində çağdaş dialektləri "səs", "morfoloji" və "əsas sözlər" baxımından müqayisə etmişdir. Ahmet B. Ercilasunun bu məqalədə təbii müqayisə üsulu daha da inkişaf etdirilə bilər. İnanırıq ki, bu, problemin həllində daha bir addım olacaq.

Сравнительный обзор общих лексических характеристик западно-Азербайджанского и современных турецких диалектов

Резюме

В исследованиях современных турецких диалектов единство терминов в отношении их наименования пока не достигнуто. Трудно сказать, являются ли эти диалекты самостоятельными языками или диалектами, не определив степени их взаимного перекрытия (сходства). В дальнейшем эти диалекты можно будет сравнивать по наличию в среднем 2-3 тысяч основных корней, существующих в языке, по типам основных корней, морфологическим и синтаксическим совпадениям и различиям. В одной из своих статей Эрджиласун сравнил современные диалекты с точки зрения «звучания», «морфологии» и «основных слов». Метод сравнения, примененный Ахметом Б. Эрджиласуном в этой статье, может получить дальнейшее развитие. Мы считаем, что это станет еще одним шагом вперед в решении проблемы.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

İngilis dilində nitq mədəniyyətindən bəhs etməmişdən qabaq nitq mədəniyyəti anlayışına, onun izahına nəzər salmaq lazımdır. Bəzi mənbələrdə, eləcə də dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyəti anlayışı bu şəkildə izah olunur: "Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahələrindən biri olub hər hansı bir dilin orfoqrafik, orfoepik, qrammatik, leksik və üslubi və s normalalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir" [1].

Bu fikri fərqli şəkildə ifadə etsək, deyə bilərik ki, nitq mədəniyyəti yazı və danışmaq prosesində orfoepik və orfoqrafik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz bazasına sahib olmaq, nitq etiketləri normalarını gözləməkdir. Nitq mədəniyyəti praktik sahə hesab olunur. Eyni zamanda dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin bütün normalarını – fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik və orfoqrafik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək vacibdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsidir. Hətta dilçiliyin nəzəri fikirləri, praktiki şəkildə həyata keçirilir. Nitq mədəniyyətinin tədqiqat sferasına ayrı-ayrı dil faktları və hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunlar sistemi daxildir.

Nitq mədəniyyətinin konkret şəkildə predmetini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Nitq mədəniyyəti dedikdə filologiyanın dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını, elmin əsasında öyrənilən sahəsi nəzərdə tutulur. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, həmin anlayışdan bu və ya digər nitq təzahürünün keyfiyyətini bildirmək üçün istifadə edilir.

Nitq - xalqın hər bir nümayəndəsinin ünsiyyət vasitəsindən fərqli şəkildə istifadəsidir, ayrı-ayrı insanların danışığıdır. Xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Səlis nitqə sahib olmaq üçün iki əsas şərt var:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanlarının olması
2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi [4].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tələblər, qayda-qanunlar uzun tarixi təkamülün məhsuludur. Bu normalar cəmiyyətin normal ünsiyyətinə xidmət edir. Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun şəkildə ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarından ifadəlilik vasitələrindən istifadə edəbilmə bacarığıdır.

Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki mərhələsini özündə birləşdirir.

1. Düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi

2. Nitq məharəti. Yalnız nitq normalarını deyil, eyni zamanda hazır şəkildə mövcud olan variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyğun dil vahidini seçib işlədə bilmək [4].

Nitq mədəniyyətinin digər üslubi keyfiyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubların vəhdətidir. Digər bir araşdırmada mədəni nitq, nitq mədəniyyəti anlayışı bu şəkildə izah olunur: "Nitq mədəniyyəti- nitqin əsəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə imkanları və vasitələrindən nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq surətdə istifadə etmək bacarığı; dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi problemlərini, dil hadisə və proseslərinin inkişaf xəttini, üslubiyyat məsələlərini araşdıran dilçilik bəhsi".

Nitq mədəniyyətinə sahib olmaq üçün dilin lüğət tərkibini dərinləndirərək mənimsəmək, onun leksik, semantik, fonetik və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək zəruridir. Söz ehtiyatı çox olan, sözlərin mənə çalarlarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran, zəngin dünyagörüşünə malik olan insan öz fikrini çətinlik çəkmədən məntiqi cəhətdən ifadə edə bilmək qabiliyyətində olur. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblərə bunlar aiddir; aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimiyyət və s.

Orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də yazılı nitq mədəniyyətinə daxil olan amillərdəndir. Bütün bu keyfiyyətlər həm ayrılıqda, həm də birlikdə yüksək səviyyəli, normativ qaydalara uyğun gələn nitq yaradır ki, bu nitqə yiyələnlər, natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük nailiyyətlər qazanır. Məlum olduğu kimi ingilis dili beynəlmiləl dildir. Məhz beynəlxalq dil olduğu üçün və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki dövrdə düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və səlis danışma və yazma bilmək, bir sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan, səlis, rəvan, düzgün və mənalı danışmağı bacaran insan natiq hesab edilir.

Natiqlik sənətinə yiyələnmək ictimai həyatda olduğu kimi nitq mədəniyyəti sahəsində insanən əldə etdiyi çox böyük nailiyyətdir. Bu sənətin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Düzgün, dəqiq intonasiya ilə danışmaq
2. Dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə alaraq onların başa düşəcəyi dildə danışmaq
3. Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və jest, mimikalardan yerli-yerində istifadə etmək
4. Qısa, konkret danışmaq, dinləyiciləri yormamaq
5. Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq, müqayisələr aparıb nəticə çıxarmaq [2].

Nitq mədəniyyəti insanın təfəkkür mədəniyyəti, yüksək ictimai mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi ilə bağlı keyfiyyətdir. Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, nə qədər nitq

³⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti. konulhesenova211@gmail.com

düzgündürsə, qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxttir. Bu fikri dilin bütün daşıyıcılarına aid etmək olar. Aydın, səlis və rəvan nitq üçün aşağıdakı tələblər izlənilir:

1. dilin səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi
2. həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanmaq vərdislərinin olması

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nitq mədəniyyəti dilin normalarını- qrammatik, leksik, orfoqrafik və orfoepik normaları özündə ehtiva edir. Orfoqrafik normaların bir neçəsinə nəzər salmaq yerinə düşərdi:

1. Sonu samitlə bitən sifətlər müqayisə dərəcəsinə işlənərək onlarda samit artımı müşahidə olunur. Məsələn: *hot-hotter, big-bigger*. Eyni zamanda bəzi sonu y hərfi ilə bitən sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcəsinə düzəldərkən y hərfi i hərfinə çevrilir. Məsələn: *happy – happier, early- earlier*.
2. Sonu f;fe səsləri ilə bitən isimlər cəmdə işləndiyi zaman onlarda dəyişim iki cür baş verir: səstərtmə və səsdəyişmə yolu ilə. *Məsələn: leaf – leaves, wolf – wolves, knife-knives*;
3. Sonu y hərfi ilə bitən isimlər cəmlənərkən iki cür dəyişiklik olur. *Məsələn: lady-ladies, party-parties, army-armies*;
4. Adi keçmiş zamanda sonu y hərfi ilə bitən feillərdə dəyişiklik baş verir. *Məsələn: study-studied, worry-worried, carry-carried*;
5. *happy+ness, busy+ness* şəkilçisi bu sözlərdə isim yaratdıqda kökün son samiti y-i ilə əvəz olunur. *Məsələn: happiness, business və s.*
6. Sonu –s, –ss, –ch, –sh, –tch, –x hərfləri ilə bitən isimləri cəm halına keçirərkən i səstərtmə dil hadisəsi müşahidə olunur və s əvəzinə es həm yazıda, həm də tələffüzdə mövcudluğunu qoruyub saxlayır. *Məsələn: bus-buses, class-classes, bench-benches, fox-foxes*.
7. Qaydalı feillərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən formasını düzəltmək üçün işlənən –ed suffikisi. *Məsələn: invited, worked və s.*

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşu cümlələrdə, dildə sabitləşmiş söz birləşməsindəki sözlər arasında mövcud olan sintaktik əlaqələrdə başlıca olaraq köməkçi sözlər, köməkçi sözlər, köməkçi feillər, sözlüləri, artıqlıq, söz sırası və digər vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn: müasir ingilis dilində feilə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi feillər vasitəsilə düzəldilir. Eyni zamanda müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə, habelə, söz birləşmələrində sırası da sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır.

İngilis dili mədəniyyətini dərinlən araşdırmaq üçün bəzi nəzəri yanaşmalara diqqət yetirmək lazımdır. Eyni zamanda elmi araşdırmalar göstərir ki, nitq mədəniyyətini tədqiq edərkən təkə “mədəniyyət” anlayışı deyil, həm də “xarici dil mədəniyyəti” mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir pedaqogika ilə məşğul olan tədqiqatçılar əsərlərində “xarici dil” anlayışının sinonimi verilən “xarici mədəniyyət” anlayışı da mövcuddur. Lakin dilçi alimlərin fikrincə bu terminlər hissə və bütövlükdə münasibətdədir, çünki yad mədəniyyət xalqın mədəniyyətidir və dillə yanaşı xarici mədəniyyətin yalnız koqnitiv aspektinin obyektini təşkil edir, yeni bir elementə, hissəyə, tərkib hissəsinə çevrilir. Beləliklə, məzmunu əsas bilik, ideya, sənətdə və bacarıqlar məcmusunu təşkil edən xarici dil mədəniyyətinin inkişafında xarici dil təhsili böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində nitq mədəniyyətindən danışarkən bu prosesin formalaşması məsələsinə diqqət yetirməmək olmaz.

XX əsrin birinci yarısında İngiltərədə ictimai həyatın demokratikləşməsi prosesi davam etdiyi bir dövrdən müasir dövrimizə qədər ingilis xalqının həmsöhbətin nitqinin sosial markerlərini oxumaq, onun sinfi statusu haqqında nəticə çıxarmaq ənənəsi hələ də qorunub saxlanılır.

Müasir ingilis cəmiyyətinin bütün təbəqələrindən olan nümayəndələr daha çox öz nitqlərində müqayisə metoduna müraciət edir, tez-tez nitqlərində canlı obrazlar yaradırlar. Məhz müqayisə vasitəsilə natiqlik sənətinə yiyələnən şəxslər deyilən fikirlərin obrazlılığını artırır, təsvir olunan əşya və hadisələrin əsas xüsusiyyətlərini vurğulayır, öz emosiyalarını təsvir edir və öz qiymətlərini verirlər. Bu fikirdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, müxtəlif sosial qruplar öz profillərinə uyğun olaraq dilin ümumi inventarından qeyri-bərabər vahidlər seçirlər. Yüksək təbəqəyə məxsus xüsusi seçilmiş söz konstruksiyalarından, frazeoloji birləşmələrdən istifadə edir, digərlərindən – yəni aşağı təbəqəyə məxsus olan insanların işlətdikləri söz və ifadələrdən çəkinirlər [3].

Nitq mədəniyyətindən bəhs edərkən dil ilə mədəniyyət arasındakı əlaqədən bəhs etmək yerinə düşərdi. Dil mədəniyyətin güzgüsü hesab edilir. O yalnız insanı əhatə edən real həyat şəraitini, eyni zamanda xalqın ictimai mənlik şüurunu, mentalitetini, milli xarakterini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, ədəbi-məişət şəraitini əks etdirir.

Nitqi mədəniyyət xəzinəsi hesab etmək olar. O mədəni dəyərləri- lüğətdə, qrammatikada, idiomlarda, atalar sözlərində, zərbi məsəllərdə, folklorlarda, bədii və elmi ədəbiyyatda, yazılı və şifahi nitq formalarında saxlayır. Nitq mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Milli mədəniyyətin özündə toplanmış sərvətlərini nəsildən-nəslə ötürür. Uşaqlar ana dilini mənimsəyərkən onunla bərabər nəsillərin ümumiləşdirilmiş mədəni təcrübəsini də öyrənirlər. Dil müəyyən nitq birliyinin mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, ictimai özünüdərkinin saxlanması və ötürülməsi yolu ilə etnosu insan axını formalaşdırır güclü sosial vasitədir. Dil mədəniyyətin milli-spesifik komponentləri arasında birinci yeri tutur. Hər şeydən əvvəl dil mədəniyyətinin həm ünsiyyət vasitəsi, həm də insanları bir-birindən ayıran bir vasitə ola biləcəyinə kömək edir. Dil insanların – həmin dildə danışan dil daşıyıcılarının müəyyən bir cəmiyyətə mənsub olmasına işarədir. Dil və mədəniyyətin əlaqəsi çoxşaxəli və çoxcəhətlidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, nitq mədəniyyəti mədəniyyət məhfumunun ən vaci şəxələrindən biridir. Nitq cəmiyyətin bir-biri ilə ünsiyyət saxlamasını əsaslı şəkildə təşkil edən yazılı və şifahi məhfumdur.

Ümumiyyətlə cəmiyyəti sözsüz, nitqsiz təsvir etmək olmaz. Nitq mədəniyyətinin inkişafı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlər daşıyır, eləcə də ingilis dilinin nitq mədəniyyətinin də müxtəlif cür çoxşaxəli inkişafı bir çox xüsusiyyətlərdən asılıdır. İngilis dilini öyrənən insanlar dərk eləyirlər ki, dili həmin xalqın mədəniyyəti ilə paralel şəkildə öyrənməlidir. Bu zaman dil öyrənilməsi prosesi daha səmərəli, daha yaradıcı ola bilər.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı 2013
2. Hacıyeva V. İngilis dilində nitq mədəniyyətinə verilən tələblər, Dil və ədəbiyyat.
3. Ronani G. Ketabi, The effect of Context on the Iranian EFL learners, İdiom Retention, 2012.
4. https://az.wikibooks.org/wiki/Ana_s%C9%99hi%C9%99

Speech Culture in English language

Summary

Firstly, the article deals with the speech culture, its position in linguistics literature and the relationship between language and speech.

Information about the language norms used to have fluent speech is reflected in the article. Then the methods used to master the culture of speaking in English, the correct acquisition of the language, clear, fluent speech and the art of oratory are examined. The requirements for the correct use of speech while learning a foreign language – English language form the plot of the article.

Finally, the leading role of language and speech in the development of society is discussed in the article.

Культура речи на Английском языке

Резюме

В статье впервые говорится о речевой культуре, ее положении в лингвистической литературе, о соотношении языка и речи. В статье отражены сведения о языковых нормах, используемых при белгой речи. Затем рассматриваются методы, используемые для освоения культуры речи на английском языке, правильного усвоения языка, четкой речи, искусства публичного выступления. Требования к правильному использованию речи изучении английского языка как иностранного составляют сюжетную линию статьи.

В конце обсуждается ведущая роль языка и речи в развитии общества.

REYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Mehmet Özeren³⁵, Okan Tiryaki³⁶
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE AKICILAŞMA

GİRİŞ: Çağdaş Türk lehçeleri gramerlerine konu olan süreklileşme, süreksiz b, c, ç, d, g, i, k, p, t ünsüzlerinin çeşitli sebeplerle sürekli f, ğ, h, j, l, m, n, r, s, ş, v, w, y, z ünsüzlerine değişmesi olayıdır. Sürekli ünsüzler, akıcı ünsüzler ve sızıcı ünsüzler olarak iki alt başlık altında incelenmektedir.

Akıcılışma

Akıcılışma, patlayıcı özellik gösteren b, p, c, ç, d, t, d, k, ünsüzlerinin r, l, m, n veya y ünsüzlerine dönüşümüne ve ses yolunda oluşan genişlemeye denir (Korkmaz, 2017).

b>m değişmesi

Türkçede özellikle söz başında ve az olarak da söz içinde görülen bir ses değişmesidir. Bu değişim genellikle söz içinde ve söz sonunda bulunan /n/, /r/ gibi geniz ünsüzlerinin komşuluğu sırasında ortaya çıkmaktadır: men<ben, murlug<burlug “dertli”, merkü<bergü “ebedi”, min- < bin-, mir< bin “bin, sayı” (Tekin,2003 a: 70; Alkaya, 2008 a: 160). Bu ses değişimine çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde rastlanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde

“Eski Türkçeden itibaren görülen bu ses değişimi Azerbaycan Türkçesinde de yaygın bir şekilde görülmekte olup bu lehçenin de önemli ve ayırt edici bir ses özelliği durumundadır”. ET. ben > AO. ben > Az. men “ben”; ET. bin- > AO. bin- ; Az. min- “binmek”, ET. bir> Az. min “bin, 1000” (Tekin, 2003: 240; Gabain, 2003: 267-268, Gülensoy, 2007: 159; Choi, 1992: 206).

Alıntı Sözcüklerde: gülmeşeker(< Far. gül-be-şeker) “şirin, güzel” (Yalçın, 2018: 146).

Türkmen Türkçesinde

ET. ben> AO. ben >Tkm. men “ben”, ET. bin- > Tkm. mün- “binmek”, ET.bir > Tkm. mür “ bin, 1000”. Bu değişimin sebebi geniz sesleridir (Kara, 2021: 249).

Gagavuz Türkçesinde

Alıntı Kelimelerde: bana maana bulan (D.Ö.15)> Far. bahâne (Nevzat Özkan, 1996: 75).

Yeni Uygur Türkçesinde

ET. bbn> Y.Uyg. mbn “ben”, ET. bir > Y. Uyg. mir “bin”, ET. buz> Y.Uyg. muz “buz”, bengü> mergü “ebedi”, bayram> meyrem (Alkaya ÇTYD-2, 2018 : 107).

Özbek Türkçesinde

muz (buz), men (ben), mbrgü (bengü, ebedi), ming (bin), min- (bin-), mung (bun, sıkıntı), munçaq (boncuk, kolye), mol (bol), maşaq (başak), miya (beyin) (Alkaya ÇTYD-2, 2018 : 34).

Kırgız Türkçesinde

“Kelime başında bulunan /b/ çift dudak ünsüz, Kırgızcada bazı kelimelerde, genellikle /n/ ve /r/ ünsüzlerinin etkisiyle /m/ ye döner: burun> murun “burun, önce”, boyun> moyun, ben>men, boynuz> müyüz, boncuk>monçok, bol> mol, buz>muz, buzağı>muzoo, bir>mir, başak>maşak, bur>mur “sıkıntı, dert, yokluk,” bin->min- “binmek” (Kasapoğlu, 2005 : 89-90).

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

Türkçe Sözcüklerde

“Tarihî Kıpçak Türkçesinde ön sesteki “b-” sesinin /n/, /ñ/ etkisiyle “m-” sesine değişimi yaygındır” (Güner, 2013: 86). Aynı değişim PAKTA“da kurallı olarak bulunur (Pekacar, 1995: 101). TKT“deki Türkçe sözcüklerde de başta bulunan süreksiz “b-” seslerinin söz içinde ve sonunda bulunan akıcı /n/, /ñ/ gibi geniz seslerinin etkisiyle yaygın olarak akıcı “m-” sesine değiştikleri görülür (İmanaliyev ve Mukambayev, 1966: 89): moyun (< boyun ETG 269) (86-39) “boyun”, miñ (< biñ OTG 296) (24-14) “bin”, min- (< bin- OTG 297 < *bmn- TDBUÜ 183) (56-1) “bin-”, men (< ben OTG 296) (62-1) “ben”, mumi (< buni OTG 298) (65-41) “bunu”, munça (< bunça OTG 298) (42-16) “bunca, bu kadar”, muñ (< buñ OTG 298) (46-45) “sıkıntı, dert”, murun (< burun ETG 270) (65-62) “burun”, mük (< bük “köşe” OTG 298) (93-2) “büküm, kat, kıvrım”, muz (< *büz TDBUÜ 179) (28-11) “buz”, muwuz (< boğuz OTG 297) (54-47) “boğaz”, maş (< baş OTG 296) (61-33) “baş”, mayram (< bayram DLT 579) (63-8) “bayram”. “Cergetal ağzındaki bir örnekte başta bulunan süreksiz “b-” sesinin söz içinde ve sonunda akıcı /n/, /ñ/ gibi geniz sesleri olmadan da akıcı “m-” sesine değiştiği görülür: maş (61-33) “baş”. TKT“deki Türkçe sözcükte ortada bulunan “-b-” sesinin söz sonunda bulunan /n/ geniz sesinin etkisiyle “-m-” sesine değiştiği görülür: taman (< taban DLT 847) (55-17) “taban” ” (Özeren, 2020: 297).

Alıntı Sözcüklerde: TKT“deki Arapça alıntı sözcükte ortada bulunan süreksiz “-b-” sesinin söz sonunda bulunan akıcı /n/ geniz sesinin etkisiyle akıcı “-m-” sesine değiştiği görülür: qurman (< Ar. qurbān) (62-35) “kurban”.

TKT“deki Arapça alıntı sözcükte sonda bulunan süreksiz “-b-” sesinin yandaki yardımcı fiilin başında bulunan süreksiz “b-” dudak sesi ile benzeşmezlik oluşturarak yine dudak ünsüzü olan ama akıcı “-m-” sesine değiştiği görülür: qayım bol- (< Ar. ğayb) (42-21) “kaybol-”.

TKT“deki Farsça alıntı sözcükte de ortada “-b->-m-” değişimi görülür: tarmıs (< Far. xarbüz) (93-14) “karpuz”

³⁵ Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ, mehmetozeren@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4386-8312

³⁶ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

(Özeren, 2020: 297-298).

Kazak Türkçesinde

men "ben", mir "bin", min- "bin-", moyın "boyun", murın "burun", mural- "bunal-, mıy "beyin" (Tamir, 2021 : 455).

Karakalpak Türkçesinde

moyın "boyun", megeze- "benze-", min- "bin-", mollık "bolluk", monşaq "boncuk", muz "buz" (Alkaya ÇTYD-3, 2019: 436).

Nogay Türkçesinde

moyın "boyun", mıyık "bıyık", min "ben", min- "bin-, çıkmak"

Alıntı Kelimelerde: maca (Far. bâce) "baca" (Alkaya ÇTYD-3, 2019: 306).

Kazan Tatar Türkçesinde

m^{ır} (bin), min (ben), mⁿ- (bin-), muyn (boyun), mıyık (bıyık), minç^ıl (bencil), mor (bun, sıkıntı) (Alkaya ÇTYD-3, 2019: 40).

Sibirya Tatar Türkçesinde

"Türkçe kelime başı ve seyrek olarak kelime içi /b/ sesi STT' de /m/ ye dönüşür. Kelime başındaki b- > m- değişmesi Eski Türkçeye kadar uzanmaktadır. Özellikle söz içinde bulunan /n/, /r/ gibi geniz ünsüzleri bu değişime sebep olmaktadır: men, mara, meri, murlug "dertli", merkü "ebedi", min- "bin-", mir "bin" (Talat Tekin, age, 2003, s. 70).

Sibirya Tatar Türkçesinde geniz ünsüzlerinin bulunduğu örneklerde b>m değişimi görülmektedir: muyn (< boyun. ETG.269) (48-8/ SDM, 85) "boyun", merki (bengü, OTG, 240) (15-35/SDM, 52) "ebediyen", mⁿ (16-1/SDM, 53)"bin, 1000", min (61-7/YBT, 66)"ben"

Geniz ünsüzlerinin bulunmadığı bazı kelimelerde de görülmektedir: mıyık (<bıyık. KTS, 30) (54-91/ETD, 201) "bıyık", mus(<buz) (ETD,126) "buz"

Kelime içinde yaygın değildir: qomuz (<qobuz, EUTS,118) (73-.2/SDM.113)"kopuz", tümen(<töben. KTS, 281) (ETD, 126) "alt, aşağı", tsümek (<çüb^ok<çüp+^ok) (DZT, 81) "kıtlık", amışqa (<abuçka. EUTS, 1) (YBT, 85) "ihtiyar", ç^omⁿ (<çibin. DTS, 145/çıypın. TDBU, 176) (YTS, 134) "sivrisinek".

Alıntı Kelimelerde: miyeley (<Moğ. begelei. TDES, 132) (ETD, 126) "eldiven", qybat (<qiyet) (79-34/SDM, 106) "kıymetli, değerli", qorman (<Ar. qurban) (10-10/SDM, 20) "kurban", maqattır (<Moğ. bağatur. TDES, 133) (SDST, 147) "bahadır" (Alkaya, 2008: 160).

Mişer Tatar Türkçesinde

"Mişer Tatar Türkçesinde geniz ünsüzlerinin bulunduğu örneklerde kelime başında b>m değişimi görülmektedir: muyn (<boyun. ETG.269) (105-15) "boyun", m^{ır} (31-2) "bin, 1000", min (34-18) "ben", minnan (16-16) "buradan", mırılı (<bur. OTG, 242) (94-2) "sıkıntılı" (Alkaya, 2014: 154)

Bazı ağızlar da içerisinde geniz ünsüzleri bulunmayan iki örnekte de tespit edilmiştir: m^{ır}o (<böri OTG, 241) (TTDS, 303) "börü, kurt", mek^o (<bek^o) (TXS II, 56) "buzda açılan delik".

Alıntı Kelimelerde: korman (<Ar. qurban) (55-1) "kurban", ızma (<Rus. izba) (TTDS, 525) "ev, köy evi", birma (<Rus. verba) (TXS II, 80) "sögüt", minçit (<Rus. vençat) (TXS II, 80) "kilise nikahı" (Alkaya, 2014: 154).

Kreşin Tatar Türkçesinde

"Türkçe kelime başı /b/ sesi KTT' de /m/ye dönüşür. Kelime başındaki b- > m- değişmesi Eski Türkçeye kadar uzanmaktadır. Özellikle söz içinde bulunan /n/, /r/ gibi geniz ünsüzleri bu değişime sebep olmaktadır: men, mara, meri "sevinc, mutluluk", murlug "dertli", merkü "ebedi", min- "bin-", mir "bin"³⁷.

Kreşin Tatar Türkçesinde geniz ünsüzlerinin bulunduğu örneklerde kelime başında b>m değişimi görülmektedir: man- (<ban-. KTG, 23) (25-3) "ban-, batır-", morno (<bur. OTG, 242) (7-1) "gamlı, kederli", muyn (<boyun. ETG. 269) (83-30) "boyun", m^{ır} (69-9) "bin, 1000", min (27-5) "ben", monda (28-6) "burada", minnan (74-1) "buradan", mⁿ- (<bin-. OTG, 240) (8-5) "bin-; bir yere çık-" (Alkaya, 2018: 298).

Alıntı Kelimelerde: qorman (<Ar. qurban) (37-1) "kurban", madiyan (<Rus. badyan) (17-16) "anason" (Alkaya, 2018: 298).

Kırım Tatar Türkçesinde

"Kelime başında meydana gelen b->m- hadisesi, sonunda /n/ sesi olan bazı kelimelerde görülür. Bu değişikliğe ilerleyici uzak normal benzeşme sebep olmuştur: bin- > min- "binmek", bunta > mında "burada", ben > men "ben" (Yüksel, 2021: 860).

Başkurt Türkçesinde

mir (bin), ET. bbr> Bşk. min "ben", ET. bin- > Bşk. mⁿ- "binmek", muyn (boyun), murun (burun) (Ersoy, 2021: 795).

Karaçay – Malkar Türkçesinde

Eski Türkçede söz başındaki b- sesi genizsilleşme yoluyla Karaçay – Malkar Türkçesinde m- sesine değişir. Genizsilleşme, geniz ünsüzleri sayılan m, n, r ünsüzlerinin benzeştirme yoluyla yakınındaki ünsüzleri kendi boğumlanma (articulation) noktasına çekmesi olayıdır (Korkmaz, 1992: 71).

ben> men "ben, 1. Şahıs zamiri", bir> mir "bin", bin- > min- "binmek", bengü > mirri "ebedi, sonsuz",

³⁷ Talat Tekin, age., 2003, s. 70.

bedük > miyik ‘yüksek’ (Tavkul, 2021:934).

Kumuk Türkçesinde

man- ‘banmak’, men ‘ben’, mıyık ‘bıyık’, mir ‘bin, 1000’, min- ‘binmek’, munça ‘bunca; böyle’, mun ‘keder, elem’. Bu değişme Arapça alıntı olan ‘bina’ kelimesinde de görülür.

Alıntı Kelimelerde: mina ‘bina’ (Pekacar, 2021: 996).

Hakas Türkçesinde

ben/men > min, boyun> moyun, boynuz> müüs, bunu> muni, bin- > mün-, bolat> molat, bunca> munca, bayıl- > mayıl- ‘yorulmak’ (Arıkoğlu,2021: 1133).

Tuva Türkçesinde

boynuz> muys, boyun> moyun, ben> men, bin- > mun- ‘binmek’.

Bilig ‘bilgi’ kelimesi dönüşlük eki /n/ ünsüzünü alınca gerileyici ünsüz benzeşmesi yoluyla kelimenin başındaki b- ünsüzü m-‘ye dönüştür. Bu sırada kelime kökünde -l- > -n- benzeşmesi de olur: bil- in- > minir ‘bilinmek’ (Arıkoğlu, 2021: 1204).

Altay Türkçesinde

majak (başak), malta (balta), men (ben), mer (ben, doğum lekesi), min- (binmek), moyın (boyun), möörö- (böğürmek) (Buran - Alkaya - Özeren ÇTYD-4, 2019: 38).

Saha (Yakut) Türkçesinde

ben> min, bin- > miin-, boyun > mooy, buz> muus (Kirişçioğlu,2018: 125).

Halaç Türkçesinde

men ‘ben’, min ‘bin’ (Gökdağ - Doğan, 2018: 206).

-d- > -y- değişmesi

Bu ses değişimine çağdaş Türk lehçelerinde genel olarak rastlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde

‘Eski Türkçedeki sızıcı d sesleri Türkiye Türkçesinde y sesine dönüşmüştür’: ET. adak> TT. ayak, ET. adgır > TT. aygır, ET. adnı- > TT. ayrıl-, ET. bod> TT. boy, ET. edgü> TT. iyi, ET. yadag> TT. yaya (Kartallıoğlu - Yıldırım, 2021:48).

Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülen bir ses değişmesidir.

ET. oudui > AO. quyui > Az. quyu ‘kuyu’; ET. oudruo > AO. quyruq > Az. quyruq ‘kuyruk’ (Gabain, 2003: 268-284; Choi, 1992: 156-245).

Türkmen Türkçesinde

‘Eski ve Orta Türkçe dönemine ait bazı kelimelerin ortasında ve sonunda bulunan dış arası d’ler Türkmencede y’ ye dönüşmüştür: DLT. adır- > Tkm. ayır- ‘ayırmaq’, DLT. bod > Tkm. boy ‘boy, kamet’, DLT. kadış ‘kayış’ > Tkm. gayış ‘tabaklanmış deri’, DLT. sedrek > Tkm. seyrek ‘seyrek’ (Kara, 2021: 250).

Özbek Türkçesinde

ET. adak > ÖT. oyoq ‘ayak’, ET. adgır > ÖT. ayg‘ir ‘aygır’, ET. bod > ÖT. b‘oy ‘boy’, ET. yadag > ÖT. yayov ‘yaya’, ET. ked- > ÖT. kiy- ‘giymek’, qo‘y- ‘koymak’ (Buran-Alkaya, ÇTYD-2, 2018: 34).

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

kiy- (< ked- ETG 279) (2-3) ‘giy’, biyik (<bedük OTG 296) (43-15) ‘büyük’, biyle- (< büdüg ‘oyun’ DLT 606) (61-27) ‘oyna-’, qoy- (qod-ETG 281) (17-2) ‘koy-’, küyöv (< küdegü OTG 305) (13-1) (72-22) ‘damat’, ayır (adır OTG 293) (2-9) ‘aygır’, qayı (qadiu, qatqu, qayıu ETG 276) (40-47) ‘kaygılan-’, quyruq (<qudrüq OTG 304) (23-9) (46-10) ‘kuyruk’, ayaq (adaq OTG 293) (43-11) ‘ayak, son’, oyion- (< odun-, odhon-, otom- ETG 288) (71-35) ‘uyan-’, boy (<bod ETG 269) (90-240) ‘boy’ (Özeren, 2020: 298).

Nogay Türkçesinde

ET. kedim > keyim, tod- (ET.)> toy- (Ergönenç, 2021: 655).

Tatar Türkçesinde

Sibirya Tatar Türkçesinde

‘Bu ses değişimi Karahanlı Türkçesi döneminde dış arası d’ye dönüşmüştür. Hatta bu dönüşüm alıntı kelimelerde bile görülür: Fars. badam > bayam ‘payam, badem, çağla’. Çağatay Türkçesinde olduğu gibi STT’de de Eski Türkçe d>ğ >y gelişimi tamamlanmıştır: ayaq (< adaq. OTG, 237) (68-8/ YBT, 102) ‘ayak’, yeyew (< yadağ. OTG, 257) ‘yaya’, kiyew (< küdegü. ETG, 285) (87-1/SDM, 36) ‘damat’, iye (<idi. OTG, 244) (76-61/SDM. 100) ‘sahip, malik’ (Alkaya, 2008: 161).

Mişer Tatar Türkçesinde

Kaygır- (<qadğur-. ETG, 276) (86-6) ‘kaygılan-’, aygır (<adgır. OTG, 237) (97-10) ‘aygır’, kiyev (< küdegü. ETG, 285) (45-5) ‘damat’, ayak (< adaq. OTG, 237) (131-29) ‘ayak’, biy‘k (<bedük. OTG, 240) (54-32) ‘yüksek’, koyrok (<qudrüq. OTG, 248) (39-13) ‘kuyruk’, iye (<idi. OTG, 244) (54-20) ‘sahip, malik’, kiy‘z (<kidiz. OTG, 247) (139-39) ‘keçe’, tıy- (<tıd-. OTG, 254) (42-24) ‘engel ol-’, uyla- (<od. oğğar- : düşünme sonunda anla-. DLT I, 255) (105-26) ‘düşün-’, kuy- (<qod-. OTG, 248) (56-2), ‘koy-’.

Fiillerin birleşik çekiminde ve isim çekiminde i- (<er-) uardımcı fiilden sonra gelen –dl geçmiş zaman eki özellikle Baykıbaş, Sterlitamak, Çistay Kreşinleri ağızlarında ve daha az olmak üzere diğer ağızlarda bazen iki ünlü

arasında kalarak -y-'ye dönüşür: yasıylar ıy (32-11) ‘‘yapıyorlardı’’, bar ıy (38-4) ‘‘vardı’’, yug iy^o (34-15) ‘‘yoktu’’, süliler iy^o (87-14) ‘‘söylüyorlardı’’ (Alkaya, 2014: 158).

Kreşin Tatar Türkçesinde

‘‘Eski Türkçede kelime içinde ve sonunda bulunan /d/ler KTT’de akıcılaşarak /y/ olmuştur. /d/ sesi Karahanlı Türkçesi döneminde dış arası Ğ’ye dönüşmüştür³⁸. Harezm dönemi eserlerinde Muhabbetname hariç (tamamen /y/lidir), genellikle /Ğ/li olarak görülen /d/ sesi (Ğ-y)³⁹, Kıpçak Türkçesinde artık tamamen /y/ye dönüşmüştür. Hatta bu dönüşüm alıntı kelimelerde bile görülür: Far. badam>bayam ‘‘payam, badem, çağla’’⁴⁰. Kitabü’l İdrâk’teki aÇaq gibi tek tük örnekler eski şekle bağlılık veya imlâ özelliğinden kaynaklanır⁴¹.

Çağatay Türkçesinde olduğu gibi⁴² KTT’de de Eski Türkçe d>Ğ>y gelişimi tamamlanmıştır’’ (Alkaya, 2018: 299).

ayu (<adığ. OTG, 237) (74-2) ‘‘ayı’’, kaygır- (<qadğur-. ETG, 276) (49-13) ‘‘kaygılan-’’, kiyew (<küdegü. ETG, 285) (64-8) ‘‘damat’’, ayak (<adağ. OTG, 237) (16-41) ‘‘ayak’’, biy^ok (<bedük. OTG, 240) (31-48) ‘‘yüksek’’, iye (<idi. OTG, 244) (36-11) ‘‘sahip, malik’’, kiyyz (<kidiz. OTG, 247) (68-39) ‘‘keçe’’, qayt- (<qadıt-. DLT II, 301) (1-5) ‘‘dön-, geri gel-’’, kayın (<qaÇır. DLT I, 32) (1-40) ‘‘kayın ağacı’’, iyer (<eGer. DLT III, 11) (4-14) ‘‘takip et-, ardına düş-’’, qayış (<qaÇış. DLT I, 369) (62-11) ‘‘kayış’’.

ıy- (<tıd-. OTG, 254) (4-3) ‘‘yasakla-, engel ol-’’, uy (<od. oĞğar-: düşünme sonunda anla-. DLT I, 255) (82-2) ‘‘düşünce’’, quy- (<qod-. OTG, 248) (7-12) ‘‘koy-’’, tuy- (<tod-. OTG, 254) (17-10) ‘‘doy-’’.

Fiillerin birleşik çekiminde ve isim çekiminde i- (<er-) yardımcı fiilinden sonra gelen -dl geçmiş zaman eki özellikle Kazan ardı Kreşinlerinde ve daha az olmak üzere diğer ağzılarda bazen iki ünlü arasında kalarak -y-'ye dönüşür: dcıyıla toğan ıy (2-11) ‘‘toplanmışlardı’’, qaytalar ıy (3-4) ‘‘dönerlerdi’’, baradıryıq (<baradır idik) (17-41) ‘‘gidiyorduk’’, cuğ ıy (18-14) ‘‘yoktu’’, bar ıy (19-3) ‘‘vardı’’, eyteler iy^o (6-3) ‘‘söylerlerdi’’, ir^onmid’r iy^o (14-28) ‘‘erinmiyordu’’, kitken iy^o (16-54) ‘‘gitmişti’’, yeş iy^om (17-34) ‘‘gençtim’’ (Alkaya, 2018: 299-300).

Karaçay – Malkar Türkçesinde

adı > ayrı ‘‘yaba, çatal’’, budut- > buyuq- ‘‘uyuşmak, miskinleşmek’’, yad- > cay- ‘‘yaymak’’, yadai > cayav ‘‘yaya’’, yıd > cıy ‘‘koku’’, yod- ‘‘coy- ‘‘yok etmek, harcamak’’, qadır- > qayır- ‘‘döndürmek, büktürmek’’ (Tavkul, 2021: 934-935).

Kumuk Türkçesinde

ayaq ‘‘ayak’’, boya- ‘‘boyamak’’, toymaq ‘‘doymak’’ (Pekacar, 2021: 996).

g>y değişmesi

Bu ses değişimine Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Kırgız (Tacikistan Kırgız) Türkçesi, Nogay Türkçesi, Tatar (Sibirya, Mişer, Kreşin) Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde rastlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde

Eski Türkçedeki ilk hecenin sonundaki g’ler Türkiye Türkçesinde y’ sesine dönmüştür: ET. beg > TT. bey (Kartallıoğlu, 2021: 48).

Azerbaycan Türkçesinde

ET. tegül > AO. tegül > (değül) > Az. ddyil ‘‘değil’’ ; ET. öğ- > AO. öğ- > (öğ- >) Az. öy- ‘‘övmek’’ ; ET. öğren- > AO. öğren- > Az. öyren- ‘‘öğrenmek’’; ET. tüğ- ‘‘dügümlmek’’ > AO. tüğ-me ‘‘dügme’’ > (dügme) > Az. düyme ‘‘dügme’’

(KB: 477; Choi, 1992: 173-174-216-218-233-375; Gülensoy, 2007: 300-321-676).

Alıntı Sözcüklerde: ciyer (< ciğer < Far. ciğer) ‘‘ciğir’’ (Yalçın, 2018: 147).

Gagavuz Türkçesinde

Bu ünsüz değişikliğinde hece içinde bulunan ı, i ünlüsünün de etkisi vardır: sıymazdı (p.208) < sığmazdı, iyrenerdi (c.118) < iğrenirdi, Çiydem (S.G.8) < Çığdem, sıyramazdım, iyri (c.39) < eğri, ayleyrbk (G.F.23) < ‘‘ağlayarak’’ (Özkan, 1996: 76).

Kırgız Türkçesinde

teg- > tiy- ‘‘değmek’’, tüğ- > tüy- ‘‘dügümlmek’’, eg- > iy- ‘‘eğmek’’, yıy- > cıy- ‘‘yığmak’’.

Eski Türkçe teg ‘‘gibi’’ edatının son sesi /d/, /y/ ye döner ve bu edat Kırgızcada ekleşmiştir. (+DAY/ + Doy) (Kasapoğlu Çengel, 2005, 90).

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

Üyröt- (< öwret- < öğret- ETG 290) (65-163) ‘‘öğretmek’’, mandey (< mınday) (66-119) ‘‘ böyle, bu şekilde’’, mındayraq (8-3) ‘‘ bu şekilde , mınday (9-3) ‘‘şöyle’’.

TKT’deki Farsça alıntı bir sözcükte ortada bulunan süresiz ‘‘-g-’’ sesinin akıcı -y- sesine değiştiği görülür: leylek (< Far. legleg (68-21) ‘‘leylek, yer adı’’ (Özeren, 2020: 299).

Nogay Türkçesinde

ügil- (ET) > üyil- baila- (ET) > bayla-, teg- (ET) > tiğ- (değ-) (Ergönenç, 2021 : 655).

³⁸ Ahmet B. Ercilasun, *age.*, 2004, s.350.

³⁹ Recep Topralı, *age.*, s.25.

⁴⁰ Omelijan Pritsak, ‘‘Kıpçakça’’, *Tarihi Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 117.

⁴¹ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *age.*, s. 15.

⁴² Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 198, s. 25.

Tatar Türkçesinde

Sibirya Tatar Türkçesinde

töyme (tüğme, DLT I, 433) (88-7 /SDM, 137) “dügme”, *y^ol- (< eğıl- DLT I 198) (76-100/SDM, 103) “eğıl”, t^oy- (< teg, OTG, 253) (2-4/ SDM, 72)” deę-“, t^oy- (< tog- DLT III, 184) (32-5/ SDM,60) .

Alıntı Kelimelerde: möyet (< Moę. möger: çember, kasnak. MTS I. 852) (27-2/SDM,57)” hamut”(Alkaya, 2008: 162).

Mişer Tatar Türkçesinde

MTT’de çeşitli örneklerde bu deęişim görölmektedir: köy (<kög. ETG, 282) (143-17) “şarkı, ezgi”, öyre- (<ögre-t. ETG, 290) (38-3) “öğren-“, sıyın- (<sıgın-. DLT II, 152) (80-8) “sıgın-“, bey-le- (<baę. OTG, 266) (54-69) “baęla-“, cıy- (<yıę. OTG, 259) (75-6) “yıę-, topla-“, sindey (<sen teg) (54-69) “senin gibi”, andıy (<anı teg) (95-26) “böyle”.

Alıntı Kelimelerde: biyeli (< Moę. begelei. TDES, 132) (34-6) “eldiven” (Alkaya, 2014: 158-159).

Kreşin Tatar Türkçesinde

“Kelime içi ve sonunda bulunan /g/ sesleri akıcılaşarak /y/ ye dönüşür” (Alkaya, 2018: 300).

Kelime içi ve sonunda g>y dönüşmesi Kıpçak Türkçesinin başlıca ses deęişmelerinde biridir. Kıpçak dönemine ait hemen hemen bütün eserlerinde bu deęişim görölür: begen- >beyen-, eğıl- > eyil-, deęin>deyin; deę>tey, teg-> tey- vb⁴³.

KTT’de iç ve son seste çeşitli örneklerde bu deęişim görölmektedir: köy (<kög. ETG, 282) (21-3) “şarkı, ezgi”, öyren- (<ögre-t. ETG, 290) (21-2) “öğren-“, t^oyönç^ok (<tügün. ETG, 303) (64-3) “bohça, çıkım”, sıyr (<sıyr. DLT I, 364) (79-13) “inek”, bey-le- (<baę. OTG,266) (39-17) “baęla-“.

dıy- (<yıę-. OTG, 259) (1-6) “yıę-, topla-“, andıy (<anı teg) (18-20) “böyle”, tiy- (<tüg-. OTG, 256) (64-125) “yükle-, düğüml-, baęla-“, baldıy (<bal teg) (17-7) “bal gibi” (Alkaya, 2018: 300).

Kırım Tatar Türkçesinde

“Kırım Tatar Türkçesinde bu hadise daha çok tek heceli kelimelerin sonunda meydana gelir. Ancak, bazen çok heceli kelimelerde de bu ses hadisesine rastlanır: teg- > tiy- “deęmek”, t^oy- > t^oy- “düğümlmek”, beg >bey “bey”, yi> cıy- “yıęmak, toplamak”” (Yüksel, 2021: 860).

Karaçay – Malkar Türkçesinde

Siit > sıyıt “feryat, ağlama”, yiin > cıyın “grup, topluluk”, yıg- > cıy- “toplamak”, küg > küy “ağıt”, t^oy- > t^oy- “baęlamak”, yigirme > cıyırma “yirmi” (Tavkul, 2021: 935).

Kumuk Türkçesinde

Kelime İçinde: İyel- “eğılmek”, üyren- “öğren-, alışmak”, tiy- “deęmek”, t^oy- “kesmek; düğümlmek, dövmek”, baylamaq “baęlamak”, sıyę “süimək”

Kelime Başında: Bir kelimedede görölür: yimik “gibi” (Pekacar, 2021: 996).

k>y deęişmesi

Bu ses deęişimine Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Tatar (Sibirya) Türkçesinde rastlanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde

AT. kuk > AO. kuk (gök> göę>) Az. göy “gök” ; AO. çekirdek > (çegirdek > çegirdek>) Az. çeyirdek/çerdek “çekirdek” ; AT. sök- > AO. sök- (sög- > söę->) Az. söy- “sövmek”; AT. kdkir- > AO. kdgir- > (kegir- > keęir- >) Az. geyir- “geęirmek” (TDBUÜ: 181-183-184 Clauson, 1972: 416; Gülensoy, 2007: 242).

Gagavuz Türkçesinde

iysilbrdi< eksilirdi, alacaydım< alacaktım, kemiciynbn (C.121)< kemicik + i + ile + n, barayıp< bırakıp, pineceyz < bineceęiz⁴⁴ (Özkan,1996: 75).

Tatar Türkçesinde

Sibirya Tatar Türkçesinde

/k/ sesi az sayıda kelimedede önce tonlulaşıp g’ye ardından akıcılaşarak /y/ye dönüşür: t^oy-genner (<tik- OTG,254) (11-8/SDM,21)”dikmişler”, söymen (< sök-, yarırt-, DLT I, 444) (30-35/ SDM,43) “buzu delmek için kullanılan alet”, i- (<er-) yardımcı fiilinden sonra kullanılan -ken zarf fiil ekindeki /k/ ünsüzü Saz yöresi ağızlarında akıcılaşarak /y/ye dönüşür: qan iyen (< i-gen < i-ken < er-ken) (38-26/ZGTİY, 154) “ kan imiş”.

Alıntı Kelimelerde: ş^oy^oll^o (< Ar. şekl) (38-23/ZGTİY,154) “gibi, şekilli” (Alkaya, 2008: 163).

Mişer Tatar Türkçesinde

/k/ sesi aşığıdaki örnekte önce tonlulaşıp /g/ye ardından akıcılaşarak /y/ ye dönüşür.

niye (<nege<ne+ke) (35-8) “niye, niçin” (Alkaya, 2014: 159).

g, i > y deęişmesi

Bu ses deęişimine Azerbaycan Türkçesi, Kırgız (Tacikistan Kırgız) Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi ve Karaçay-Malkar Türkçesinde rastlanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde

ET. soıık > (soęuk> AO. soęiq > Az. soyuq “soęuk” (Yalçın, 2018: 147).

⁴³ Ali Fehmi Karamanlıoęlu, *age.*, s. 16-17.

⁴⁴ Anadolu ağızlarında örneęi fazladır. Krş. AAKD. S. 13. bysik (Afyon), byşi (Ordu- Kastamonu), öysür- (Bolu). KİA.5.116; seysen . göy, götüreceyseniz (Kars). Rumeli ağızlarında az rastlanır: DTA , S.195; eysik, eyşi (Makedonya). R.A.Ü .s.119: aşıam (Lomec, Plevne, Beglez).

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

cıy- (< yii- OTG 315) (16-17) “yığmak, toplamak”, iyib (< yuila- ETG 310) (93-95) “ağla-”, ayı (< aail OTG 293) (61-1) “köy”, sıyr (< siir DLT 818) (6-1)B “sığır”.

Alıntı Sözcüklerde: TKT’deki Farsça alıntı bir sözcükte sonda bulunan süreksiz “-i-” sesinin akıcı “-y-” sesine değiştiği görülür: çirby (< Far. çerai) (31-18) “çıra” (Özeren, 2020: 299).

Kırım Tatar Türkçesinde

teg- > tiy- “değmek”, tüg- > tüy- “dügümlemek”, beg > bey “bey”, yii- > cıy- “yığmak, toplamak” (Yüksel, 2021: 860).

Karaçay – Malkar Türkçesinde

siit > sıyt “feryat, ağlama”, yiiin > cıyın “grup, topluluk”, yig- > cıy- “toplamak”, küg > küy “ağıt”, tüg- > tüy- “bağlamak”, yigirme > cıyırma “yirmi” (Tavkul, 2021: 935).

o > (i>ğ >) y değişmesi

Bu ses değişimine Azerbaycan Türkçesinde rastlanmaktadır.

ET. taouu > AO. tağuş > (taiuo >) Az. toyuq “tavuk” (Yalçın, 2018: 147).

p>(b>)m değişmesi

Bu ses değişimine Azerbaycan Türkçesi, Kırgız (Tacikistan) Türkçesi ve Tatar (Sibirya, Mişer, Kreşin) Türkçesinde rastlanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde

“Seyrek olarak iç seste görülür. /-p-/ sesi önce /-b-/ ye ardından /-m-/ye dönüşür: AT. k±p “şekil, kalıp”, AO. kibi/gibi > Az. kimi “gibi”” (TDBUÜ: 182).

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

qomuz (< qopuz DLT 729) (39-14) “kopuz” (Özeren, 2020: 300).

Tatar Türkçesinde

Sibirya Tatar Türkçesinde

kerm^oç (< kerpiç. DLT I, 455) (76-100/ SDM 103) “kerpiç”, yamın- (< yabın- < yap-ın- ETG, 308) (SDST,68) “örtün-”.

Alıntı Kelimelerde: mamıq (< Far. panbuq) (34-3/ SDM, 61) “pamuk” (Alkaya, 2008: 163).

Mişer Tatar Türkçesinde

Alıntı Kelimelerde: mamık (< Far. panbuq) (4-6; 54-13) “pamuk”, miç (< Rus. peç (139-201) “ocak, fırın” (Alkaya, 2014: 159).

Kreşin Tatar Türkçesinde

Alıntı kelimelerde ön seste tespit edilen bu ses olayına /-p-/ sesi önce /-b-/ye ardından /-m-/ye dönüşür.

Alıntı Kelimelerde: mamık (< Far. panbuq) (40-3) “pamuk”, miç (Rus. peç) (64-42) “ocak, fırın” (Alkaya, 2018: 300).

b>y değişmesi

Bu ses değişimine Yeni Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde rastlanmaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde

ET. eb > Y.Uyg. öy “ev”, ET. seb- > Y. Uyg. söy- “sevmek”, ET. sebin- > Y.Uyg. süyün- “sevinmek” (Ersoy, 2021: 386).

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

“TKT’de benzer Türkçe iki sözcükte sonda bulunan süreksiz “-b-” seslerinin “-b>-w>-y” yoluyla akıcı “-y” sesine değiştikleri görülür: süy-ün- (< seb-in- OTG 308)(37-39) “sevin-” üy (< eb OTG 298) (1-8) “ev”.

Alıntı Kelimelerde: Bir alıntı sözcükte ortada “-b-> -y-” değişimi görülür: kiyiz (< Moğ. kebis, hivs MTS 701) (1-1) “keçe” (Özeren, 2020: 298).

1.1.8.3. Tatar Türkçesinde

1.1.8.3.1. *Sibirya Tatar Türkçesinde*

“Bu değişim b>w>y şeklinde olmuştur: töye (< tebe, tebi. OTG.253) (67-9/ SDM) “deve”, öy (< eb. OTG, 243) (38-23/ ZGTİY,154) “ev”” (Alkaya, 2008: 161)

1.1.8.3.2. *Mişer Tatar Türkçesinde*

“MTT’de yalnızca ev kelimesinde son seste görülen bir değişimdir. Bu değişim b>w>y şeklinde olmuştur. Ancak bu kelimedeki b>y değişimi kurallı ve yaygın değildir. Kelimenin ^v (69-7), ^w (125-8) şekilleri daha yaygındır.

öy (< eb. OTG, 243) (99-14) “ev”, iy (105-41) “ev”, üy (141-1) “ev”” (Alkaya, 2014: 154).

1.1.8.3.3. *Kreşin Tatar Türkçesinde*

KTT’de yalnızca ev ve sev- kelimelerinde son seste görülen bir değişimdir. Bu değişim b>w>y şeklinde olmuştur: öy (< eb. OTG, 243) (1-4) “ev”, söy- (< seb-. OTG, 252) (41-53) “sev-”.

b>y değişmesi aynı kelimelerde Tatar, Başkurt, Kazak, Nogay, Türkmen gibi lehçelerde de görülmektedir: Tat.

Öy ‘ev’, döye ‘deve’; Baş. seb- > söy- ‘sev-’, döye ‘deve’; Nog. süy- ‘sev-’, üy ‘ev’, tüye ‘deve’; Kaz. tüye ‘deve’; Türkm. öy ‘ev’, düye ‘deve’ gibi (Alkaya, 2018: 298).

1.1.8.4. Başkurt Türkçesinde

ET. eb > Bşk. {y ‘ev’, ET. seb- > Bşk. h{y- ‘sevmek’ (Ersoy, 2021: 795).

1.1.8.5. Kumuk Türkçesinde

Az görülür: süy- ‘sevmek; istemek’, tüye ‘deve’, üy ‘ev’ (Alkaya, 2019: 504).

h>l değişmesi

Seyrek olarak Gagavuz Türkçesinde rastlanmaktadır.

Gagavuz Türkçesinde

sölpet < Ar. şuhbet (Özkan, 1996: 76).

k>n değişmesi

Gagavuz Türkçesinde

ansırdım (İ.T.193)< aksırdım (Özkan, 1996: 76).

h>y değişmesi

Bu ses değişimine Gagavuz Türkçesi ve Kırgız (Tacikistan) Türkçesinde rastlanmaktadır.

Gagavuz Türkçesinde

cayl < Ar. câhil, yısım < hısım (Özkan, 2021: 90).

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

Alıntı Sözcüklerde: miymbn (< Far. mihman) (61-8) ‘konuk’, miymanqana (< Far. mihman + xane) (66-48) ‘otel, konukevi’, miyman (< Far. mihman) (90-64) ‘konuk’, ybm (< Far. hem) (2-5) ‘da, de’, diyqan (< Far. dihqan) (62-6) ‘çiftçi’⁴⁵ (Özeren, 2020: 300).

-d > -l- değişmesi

Kırgız Türkçesinde

‘Kırgızcada bu değişme, isimden isim yapma eki +lAş + lOş eki ile hikâye çekiminde kullanılan ‘ele’ kelimesinde görülür. Tonlu ünsüzle biten isimlere d’ li; tonsuzla biten fiillere t’ li şekilleri eklenirken ünlüyle biten isimlere ekin l’ li şekli getirilir. Bu ekte, ön seste yer alan /l/ ünsüzü, /d/ den gelmiştir. Bu değişme +daş/+deş ekinin, +Llk/+LUk ; +IUU, +dUU,+tUU, +LA-/LO- vb. eklere yakıştırma yoluyla benzetilmesi sonucunda meydana gelmiş olabilir: ata-daş > ata-laş ‘aynı babadan olan’, ene-leş ‘aynı anneden olan’. e- (<er-) fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi olan edi kelimesindeki /d/nin /l/ye dönmesi ise izah gerektiren bir husustur: algan edi > algan ele ‘almıştı, biler edi > biler ele ‘bilirdi’ ’ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 90).

-c > y- değişmesi

Bu ses değişimine Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Nogay Türkçesinde rastlanmaktadır.

Tatar Türkçesinde

Sibirya Tatar Türkçesinde

Alıntı Kelimelerde: yoma (< Ar. cum’a) (71-21/SDM. 123) ‘hafta’, yan (<Far.can) (77-34 SDM, 99) ‘can’ (Alkaya, 2008: 161).

Mişer Tatar Türkçesinde

Alıntı Kelimelerde: yafa (<Ar. cefa) (32-15) ‘cefa’, yemiyet (<Ar. cem’iyyet) (137-23) ‘cemiyet, toplum’, yıma (<Ar. cum’a) (2-43) ‘cuma’, yan (<Far. can) (16-3) ‘can’, yanwar (<can-aver) (18-1) ‘canavar’ (Alkaya, 2014: 155).

Başkurt Türkçesinde

‘Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde kelime başı /c/ sesleri sistemli bir şekilde /y/ olmuştur: y^onbybt ‘cinayet’ (Ar. cinayet), yaza ‘ceza’ (Ar. cbza), ybnnbt ‘cennet’ (Ar. cbnnbt), y^os^om ‘cisim’ (Ar. cism), Yabrail ‘Cebrail’ (Ar. Cbbrail), ybmbibt ‘cemaat’ (Ar. cbma’at), ybn ‘can’ (Far. can), yıhan ‘cihan’ (Far. Cihan) (Ersoy, 2021: 795).

Nogay Türkçesinde

Alıntı Kelimelerde: cevab > yawap, can > yen, cema’at > yemeğet, cevab > yavap (Talat Tekin- Mehmet Ölmez, age. , s. 106).

i>m değişmesi

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

‘Tacikistan Kırgız Türkçesinde bir sözcükte ortada bulunan süreksiz ‘-i-’ sesinin akıcı ‘-m-’ sesine değiştiği görülür: capırmaq (< yalpırmaq, yapırmaq ETG 308) (24-14) ‘yaprak’ ’ (Özeren, 2020: 300).

v>y değişmesi

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

‘Tacikistan Kırgız Türkçesindeki Rusça alıntı bir sözcükte sonda bulunan sızıcı ‘-v-’ sesinin akıcı ‘-y-’ sesine değiştiği görülür: uçasqoy (< Rus. Uçastkov BRTS 961) (65-129) ‘bölge milis subayı’ ’ (Özeren, 2020: 300).

⁴⁵ Aynı değişim PAKTA’ da Farsça alıntı sözcüklerin yanı sıra Arapça alıntı sözcüklerde de görülmektedir (Pekacar, 1995: 106).

‘(ع)>y değişmesi

Kırgız Türkçesinde

Tacikistan Kırgız Türkçesinde

Alıntı Sözcüklerde: Arapça sızıcı- sürtünücü boğaz sesi (pharyngal fricativ) (Kılıç, 1991 : 255) olarak tanımlanan sesin TKT’deki ‘y’ sesine değiştiği görülür: peyl (< Ar. fi’l) (57-11) ‘davranış’, şbriyat (< Ar. şerm’at) (62-36) ‘şeriat’, waqiya (< Ar. vaqi’a) (27-3) ‘olgu’, dayım (< Ar. da’ima) (53-64) ‘daima’ (Özeren, 2020: 300).

ğ>y değişmesi

Gagavuz Türkçesinde

‘Gagavuz Türkçesinde /ğ/ sesi yumuşama eğilimindedir. Özellikle /ğ/ ünsüzü büyük ölçüde komşu ünlüyü uzatmaktadır. Uzunluğun ortaya çıkmadığı durumlarda ise yerini yarı ünlü /y/ ünsüzüne bırakır. Bu ünsüz değişikliğinde hece içinde bulunan ı, i ünlüsünün de etkisi vardır: çiydem<çigdem, iyrenmek<iğrenmek, iyri<egri, sıymaa<sığmak’ (Özkan, 1996: 76).

Kazan Tatar Türkçesinde

iy- ‘eğ-’, üyren- ‘öğren-’, töyme ‘düğme’, beyle- ‘bağla-’, cıy- ‘yığ-’ (Buran - Alkaya ÇTYD-3, 2019: 40).

Sibirya Tatar Türkçesinde

Kelime içinde ve sonunda birkaç kelimeye görülür.

sıyr (<sıgir. DLT I, 364) (45-1/SDM, 80) ‘inek’, ayl (<ağıl. OTG, 237) (YST, 136) ‘köy’.

Pay-la- (<bağ. OTG, 236) (1-12/ETD, 186) ‘bağla-’, yıy- (<yığ-. OTG, 259) (35-10/SDM, 63) ‘yığ-, topla-’ (Alkaya, 2008: 162-163).

-g,-γ>-y değişmesi

Kırgız Türkçesinde

‘Eski Türkçede kelime sonunda yer alan /g/ ve /γ/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinde bazı kelimelerde akıcılaşarak /y/ ünsüzüne döner: teg->tiy- ‘değmek’, tüg->tüy- ‘dügümlemek’, eg->iy- ‘eğmek’, yıy->cıy- ‘yığmak’.

Eski Türkçe teg ‘gibi’ edatının son sesi /d/ /y/ ye döner ve bu edat Kırgızcada eklemiştir (+DAy/+Doy)’ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 90).

-δ,-δ>-y,-y değişmesi

Kırgız Türkçesinde

‘Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda yer alan /δ/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinde /y/ye döner⁴⁶: küdegi>küyöo ‘damat’, qurδruq>kuyruk ‘kuyruk’, boδ>boy ‘boy’, yoδ->coy- ‘yok etmek, yitirmek’, tıδ->tıy- ‘menetmek, tutmak’, yaδ->cay- ‘sermek, yaymak’, toδ->toy- ‘doymak’, qoδ->koy- ‘koymak’ ’ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 90).

3. SONUÇ:

Akıcılaşma, içerisinde yaklaşık olarak yirmi tane ses değişimi bulundurmaktadır. Bu ses değişimlerinden en yaygın b>m değişmesi ve d>y değişmesi olarak karşımıza çıkarken g>y ve b>y değişimleri de geriye kalan on beş ses değişimine nazaran daha fazladır. En yaygın ses değişimi olarak adlandırdığımız b>m değişmesi günümüz Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde görülmektedir. En yaygın diğer bir ses değişimi olan d>y değişimine de Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kırgız, Tacikistan Kırgız, Nogay, Tatar (Sibirya, Mişer, Kreşin), Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde rastlanmaktadır. Üçüncü olarak g>y değişimi ise Türkiye, Azerbaycan, Gagavuz, Kırgız, Tacikistan Kırgız, Nogay, Tatar (Sibirya, Mişer, Kreşin), Kırım Tatar, Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçesinde yer almaktadır. Yaygın olarak rastlanan diğer bir ses değişimi olan b>y değişimine ise Yeni Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tacikistan Kırgız Türkçesi, Tatar (Sibirya, Mişer Kreşin) Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde rastlanmaktadır. Yukarıda belirtilen bu ses değişimlerinin yanı sıra birkaç lehçede rastlanan h>l, k>n, h>y, -d>l-, -c>y-, i>m, v>y, è(ع)>y, ğ>y, -g,-γ>-y ve -δ,-δ>-y,-y değişimleri de akıcılaşma başlığı altında yer almaktadır.

KAYNAKLAR

1. Kartallıoğlu, Y., Yıldırım, H. (2021). ‘‘Türkiye Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
2. Özkan, Y. (2021). ‘‘Gagavuz Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
3. Kartallıoğlu, Y., Yıldırım, H. (2021). ‘‘Azerbaycan Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
4. Kara, M. (2021). ‘‘Türkmen Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
5. Öztürk, R. (2021). ‘‘Özbek Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
6. Yazıcı Ersoy, H. (2021). ‘‘Yeni Uygur Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
7. Tamir, F. (2021). ‘‘Kazak Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
8. Kasapoğlu Çengel, H. (2021). ‘‘Kırgız Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
9. Uygur, C. V. (2021). ‘‘Karakalpak Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
10. Ergönerç, D. (2021). ‘‘Nogay Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
11. Öner, M. (2021). ‘‘Tatar Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
12. Yazıcı Ersoy, H. (2021). ‘‘Başkurt Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
13. Yüksel, Z. (2021). ‘‘Kırım - Tatar Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
14. Tavkul, U. (2021). ‘‘Karaçay - Malkar Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
15. Pekacar, Ç. (2021). ‘‘Kumuk Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
16. Güner Dilek, F. (2021). ‘‘Altay Türkçesi Grameri’’. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

⁴⁶ Kelime içinde ve fiilin sonunda yer alan /δ/, Fu-yü Kırgızcasında, Hakas, Sarı Uygur ve Şor Türkçelerinde olduğu gibi /z/ye dönmüştür (Fu-yü azıyr ‘‘aygır’’, azax ‘‘ayak’’, giz- ‘‘giymek’’, uzı- ‘‘uyumak’’, krş. S.Uyg. qoz- ‘‘koymak’’, kez- ‘‘giymek’’, Şor. kes- ‘‘giymek’’). E. Tinişev, Drevne-Kırgızskiy yazık, Bişkek ‘‘Kırgızstan’’, 1997. s. 7; T. Tekin, M. Ölmez, Türk Dilleri, İstanbul, 1999., s. 85.

17. Arıkoğlu, E. (2021). "Hakas Türkçesi Grameri". Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
18. Arıkoğlu, E. (2021). "Tuva Türkçesi Grameri". Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
19. Kirişioğlu, M. F. (2021). "Saha (Yakut) Türkçesi Grameri". Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
20. Ersoy, F. (2021). "Çuvaş Türkçesi Grameri". Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
21. Buran, A.- Alkaya, E.- Yalçın, S. K. (2017). Çağdaş Türk Yazı Dilleri-1, Güneybatı Oğuz Grubu, Ankara: Akçağ Yayınları.
22. Buran, A.- Alkaya, E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri-2, Güneydoğu Karluk Grubu, Ankara: Akçağ Yayınları.
23. Buran, A.- Alkaya, E. (2019). Çağdaş Türk Yazı Dilleri-3, Kuzeybatı Kıpçak Grubu, Ankara: Akçağ Yayınları.
24. Buran, A.- Alkaya, E.- Özeren, M. (2019). Çağdaş Türk Yazı Dilleri-4, Kuzeydoğu Grubu, Ankara: Akçağ Yayınları.
25. Ersoy, F. (2018). "Türk Dilinin Uzak Lehçeleri". (Ed. A. Buran), Ankara: Akçağ Yayınları.
26. Kirişioğlu, F. (2018). "Türk Dilinin Uzak Lehçeleri". (Ed. A. Buran), Ankara: Akçağ Yayınları.
27. Gökdağ, B. A. (2018). "Türk Dilinin Uzak Lehçeleri". (Ed. A. Buran), Ankara: Akçağ Yayınları.
28. Doğan, T. (2018). "Türk Dilinin Uzak Lehçeleri". (Ed. A. Buran), Ankara: Akçağ Yayınları.
29. Yalçın, S. K. (2018). "Azerbaycan Türkçesi Grameri". (Ed. A. Buran), İstanbul: Kesit Yayınları.
30. Alkaya, E. (2008). "Sibirya Tatar Türkçesi", Ankara: Turkish Studies Publication.
31. Alkaya, E. (2014). "Mişer Tatar Türkçesi". (Ed. A. Buran), İstanbul: Kesit Yayınları.
32. Alkaya, E. (2018). "Kreşin Tatar Türkçesi". (Ed. A. Buran), İstanbul: Kesit Yayınları.
33. Özeren, M. (2020). "Tacikistan Kırgız Türkçesi". (Ed. A. Buran, E. Alkaya, S. K. Yalçın), İstanbul: Kesit Yayınları.
34. Kasapoğlu Çengel, H. (2005). "Kırgız Türkçesi Grameri", Ankara: Akçağ Yayınları.
35. Özkan, N. (1996). "Gagavuz Türkçesi Grameri", Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
36. Yıldırım, H. (2020). "Özbek Türkçesi", Ankara: Delta Kültür Yayınevi.

Özet

Süreklileşme başlığı kendi içerisinde Akıcılaşma ve Sızıcılaşma olarak iki alt başlık içermektedir. Bu başlıklar kendi içerisinde farklı ses değişimleri barındırmaktadır. Örneğin b>m değişmesi Akıcılaşma başlığı altında incelenirken b>v değişimi ise Sızıcılaşma başlığı altında incelenmektedir. Bu ses değişimleri her ne kadar ayrı başlıklar altında incelense de aslında hepsi süreklileşmeyi ifade etmektedir.

Üzerinde durduğumuz bu çalışmada, Akıcılaşma başlığı kendi içerisinde yaklaşık olarak yirmi ses değişimi barındırırken bu ses değişimlerinin her biri de ayrı bir başlık oluşturup bu başlıklarla beraber her lehçede görülen akıcılaşma olayları lehçe lehçe sıralı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Süreklileşme, Akıcılaşma, Çağdaş Türk Lehçeleri

FLUENCY IN CONTEMPORARY TURKIC DIALECTS

Abstract

The heading "Continuation" includes two subheadings, namely "Fluency" and "Frication". These headings contain different sound changes within themselves. For example, while b>m change is analyzed under the heading of Fluency, b>v change is analyzed under the heading of Inflection. Although these sound changes are examined under separate headings, they all express continuity.

In this study, while the title of Fluency contains approximately twenty sound changes within itself, each of these sound changes constitutes a separate heading, and with these headings, the fluency events seen in each dialect are examined sequentially from dialect to dialect.

Keywords: Continuation, Fluency, Contemporary Turkic Dialects

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Alaviyya Bahruz Nuri⁴⁷**DİLİN İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR: SİNXRONİYA VƏ DİAXRONİYA**

Məlumdur ki, Cənubi Afrika qayalarında tapılan fosil tapıntıları Yer üzündə həyatın 3,4 milyard il əvvəl mövcud olduğunu göstərir. Və yenə də insan danışan yeganə məxluqdur. O, “Homo loquens”dir. İnsanların ilk dəfə nitq necə əldə etdiyinə dair bir neçə psevdolinqvistik nəzəriyyə mövcuddur.

Alman linqvisti və filosofu Vilhelm fon Humboldt dilçiliyin banilərindən biridir. O, dil haqqında doktrinasını davamlı yaradıcılıq prosesi kimi, “dil daxili forması” haqqında isə insanların fərdi dünyagörüşünün ifadəsi kimi inkişaf etdirmişdir. V.fon Humboldt görə, “*Dil xalq ruhunun sanki xarici təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – daha çox eyniyyət təşkil edən bir şey təsəvvür etmək çətindir*”[3, s.135].

Linqvistik tədqiqatlar üçün səciyyəvi hal professional ünsiyyətə həssaslıqla yanaşmadır. Dünya elm məkanına inteqrasiya və elmi mübadilə proseslərinin qloballaşması şəraitində institusional və professional kommunikasiyanı təmin edən fərqli kompetensiyaların hazırlığı prosesi aktual və vacib məsələdir. Xüsusi məqsədlər üçün işlədilən dil və dilin tətbiqi müasir linqvistik ənənənin fərqləndirici xüsusiyyətidir. Dil insanlar arasında ünsiyyətin ən mühüm, ən ümdə, ən kamil vasitəsidir. Dil cəmiyyətin həyatına böyük təsir göstərir. “*Dil kommunikativ məqsədlərlə ünsiyyətin müxtəlif sferalarına xidmət edir...*” [2, s.336]. Əmək prosesində və əməklə birlikdə meydana gələn, insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil təfəkkürün elə bir vasitəsidir ki, onunla fikirlərin canı ifadə olunur. “*Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edir, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir*”[2, s.3]. Dil eyni zamanda ən güclü silahdır. Yüzlərlə nəsillərin birgə səyi, birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranan, cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən inkişaf etdirilən, əsrlərin və nəsillərin dəyişməsi ilə dəyişməyən, öz kökü üzərində inkişaf edib təkmilləşən dilin gücü, sözün təsiri böyük bir ordunun gücündən də qat-qat artıqdır. V.A. Litvinov yazır ki, “*ədəbi dil ümumxalq dilinin yüksək normalı tipi kimi tədricən dialekt və interdialektləri sıxışdıraraq, həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətdə əsl ümummilliyə normanın ifadəçisi olur. Milli dilin əsas əlaməti bütün millət üçün ümumi olan, ünsiyyətin bütün sahələrini əhatə edən xalq dili əsasında təşəkkül tapmış normalı ədəbi dilin mövcudluğudur*”[10, s.98].

Məlum olduğu kimi, “*ədəbi dil millətin tarixi nöqtəyi-nəzərdən formalaşmış ümumi, universal ünsiyyət vasitəsi, mədəniyyətinin daşıyıcısı və ifadəçisi olan nümunəvi dildir...*” [2, s.303]. Dil işarələr və simvollar sistemdirsə, nitq dilin reallaşdırılması prosesidir.

“Ümumi dilçilik” monoqrafiyasında Ağamusa Axundov qeyd edir: “*Dilin strukturasi strukturalizm üçün mühüm məsələdir. Bu cərəyanın nümayəndələri ənənəvi dilçiliyin də tədqiqat obyektini olan dil strukturasını ümumiyyətlə, dilçiliyin, o cümlədən dilçilik nəzəriyyəsinin əsası hesab edirlər*”[1, s.56].

Nigar Vəliyeva belə qənaətə gəlir ki, “*XX əsrdə diqqəti cəlb edən əsas cərəyanlar – sosioloji cərəyan və strukturalizm cərəyanıdır ki, bunlardan da ən görkəmli yeri strukturalizm tutur*”[4, s.31].

A.A.Axundov yazır: “*Əgər XIX əsrin əsas dilçilik cərəyanı gənc qrammatizm hesab edilirsə, bizim yüzilliyin yeni mühüm dilçilik istiqaməti strukturalizm sayıla bilər. Strukturalizm xalis dilçilik cərəyanı deyildir. “Struktur” termininə bütün elmlərdə rast gəlirik*” [1, s.48].

“*Bəzən dilçiliyin yeni dövrünü struktur və riyazi dilçiliyin yaranması, çiçəklənməsi dövrü hesab edirlər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, strukturalizmə yanaşı, ənənəvi dilçilik də inkişaf edir və heç bir məktəbə, yaxud cərəyanı üstünlük vermək düzgün olmazdı. Adətən, dilçilikdə “struktur” anlayışı Ferdinand de Sössürün adı ilə bağlayırlar və strukturalistlər F. Sössürü bu məktəbin banisi kimi sayır, onun fikirlərini davam etdirirlər*”[4, s.31].

Gerçəkliyin hər bir hadisəsi kimi dil bir yerdə dayanmır, o, daim inkişaf edir, dəyişir. Nəzəri dilçilik yaranma tarixindən indiki dövrə qədər dilin dəyişmə və inkişaf prosesləri ilə maraqlanır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dilin dəyişməsi xüsusi səciyyə daşıyır, aşkar qarşıdurma ilə fərqlənir.

A.Qreçkonun fikrinə görə, bu və ya digər dil hadisələrin dəyişməsinin konkret səbəblərinin aşkarlanması bu hadisələrin tarixinin nəzərdən keçirilməsini, eləcə də dil sisteminə sinxronik və diaxronik nöqtəyi-nəzərdən əlaqə və asılılıqların tədqiqini tələb edir [8].

Müasir tədqiqatçılar konseptuallaşmada terminlərin etimologiyası daxil olmaqla, son verilənlərə əsaslanırlar. “Sinxroniya” yunan sözü olub, “syn” - “birlikdə” və “chronos” - “zaman”, yəni “eynizamanlıq” deməkdir. O, dilin eyni zaman kəsiyinə aid hadisələrin müqayisəsinin önə çəkilməsidir. Sinxroniya özündə “*zamanda hər hansı bir müdaxiləni kənarlaşdıran şeylər mövcud olan münasibətlərə aid eynizamanlıq oxudur*” [7, s.135].

O, eyni zaman dövründə dilin (və ya hər hansı işarələr sisteminin) tərkib hissələri arasında əlaqə baxımından nəzərdən keçirilməsidir. Dilin sinxroniyada öyrənilməsinin ən yüksək səviyyəsi qədim hind, antik və yeni Avropa qrammatikalarında verilmişdir. Lakin nəzəri əsaslanmasını F.de Sössürün təlimində əksini tapmışdır.

Ağamusa Axundov qeyd edir: “*F.de Sössür sinxronik və diaxronik dilçiliyi bir-birindən fərqləndirərkən, bir sıra digər məsələlərə də toxunmuşdur. Məsələn, o, dil faktlarının eyni zamanda həm sinxronik, həm də diaxronik baxımlardan öyrənilməsinə qeyri-mümkün hesab etmişdir. Onun fikrincə, iki nöqtəyi-nəzərin (sinxronik və diaxronik) qarşı-qarşıya qoyulması mütləqdir və heç bir güzəştə dözmür. F.de Sössür sinxronik dilçiliyi daha mühüm və vacib hesab edir, onun fikrinə görə, danışan kütlə üçün yalnız o, əsil və yeganə reallıqdır. ...Sinxronik dilçiliyin obyektini*

⁴⁷ mavisnuri422@gmail.com. PHD student, Nakhchivan State University (English teacher)
<https://orcid.org/0000-0003-4219-1071>

dildir. *F.de Sössürə görə, dil ideyalar ifadə edən işarələr sistemidir*" [1, s.54-55].

Həmçinin Ağamusa Axundov yazır: "*F.de Sössürün dilçilik təlimində mənə və dəyərlik (mənalıq) xüsusi yer tutur. Hər iki anlayış, xüsusən mənalıq anlayışı dil sistemi ilə bağlıdır. F.de Sössür göstərir ki, sös sistemin tərkibinə daxil olarkən nəinki mənaya, daha çox dəyərliyə bürünmüş olur. Deməli, sözün dəyərliyi onun ifadə etdiyi obyektə münasibətinə görə deyil, başqa sözlərə, onların həmin dildəki mənalara münasibətinə görə müəyyən edilir ...dəyərlik sistemin funksiyasıdır; dəyərlik həmin dilin sisteminə dil faktının mənası deməkdir*"[1, s.55].

Ferdinand de Sössürün müqayisələri haqqında Nizami Cəfərov yazır:

"*Ümumən dil haqqındakı elmin – ümumi dilçiliyin tarixində Vilhelm fon Humboldt istisna olunmaqla, ikinci elə bir dahi təsəvvür etmək mümkün deyil ki, Ferdinand de Sössür müqayisəyə gələ bilsin. Ancaq onu da nəzərə alsaq ki, alman mütəfəkkiri (V.fonHumboldt) öz dilçilik təlimində "klassik fəlsəfəsi"ndən tamamilə ayrılıb bilavasitə dilçi statusuna hələ tam yiyələnmişdi, onda F.de Sössürə bir az da üstünlük vermək lazım gəlir. Çünki o, təpədən-dırnağa dilçi idi. Və heç şübhəsiz, dil haqqındakı elm müasir səviyyəsinə görə ilk növbədə onun dihasına minnətdar olmalıdır*"[11].

Nizami Cəfərov "Ümumi dilçilik kursu" elmi əsərində qeyd edir: "*F.de Sössürün müqayisələri həm elmi-məntiqi interpretasiya gücünə, həm də bədii-estetik sığlatına görə həmin müqayisələrin müəllifinin yaradıcı təfəkkürünün dil haqqındakı elə təzahürləridir ki, dil haqqındakı elm "özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk etmək" də, həmçinin bu nüfuzedici təzahürlərə minnətdardır*" [12].

Ümumi sinxronik linqvistikanın əsas məsələsi hər hansı bir sistemin əsasında olan prinsiplərin müəyyənəlməsi və dilin hər hansı vəziyyətinin konstitutiv amillərinin aşkarlanmasıdır ki, o da verilən zaman anında götürülməlidir. Sinxronik dilçilik dili sistem kimi öyrənir. O, mövcud üstünləri birləşdirən və sistem əmələ gətirən məntiqi və psixoloji münasibətləri öyrənməlidir. Sinxroniya diaxroniyaya qarşı qoyulur. Bəzi alimlər bu terminlərin yalnız dilin mövcud olan real formalarına münasibətdə işlənməsini məqbul sayır, dil hadisələrinin zaman formalarının tədqiqində "sinxron təhlil" və "diaxron təhlil" terminlərindən istifadəni önə çəkir.

Diaxroniya dildə hadisələrin inkişafını zamanda öyrənir. Diaxroniya yunan sözü olub, dia "üstündən, üzərindən" və chronos "zaman" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, yəni dilin zamanda dəyişməsi və inkişafı anlayışını əks etdirir. Diaxronik tədqiqatlarda müəyyən dil strukturlarının necə və nə zaman dəyişməsi müşahidə edilir. Diaxroniya "*əşyanın bir dəfədən artıq olmayaraq bütün hadisələrin bütün dəyişikliklərlə verilən ardıcılıq oxudur*"[9, s.126].

Diaxronik proses qaydaya salınmış sistem qaydalar halında sinxroniyanın hesabına aşkar olunur. İnkişaf dinamikasının sinxroniyada aşkarlanması eyni zamanda funksionallaşan üslubların müqayisəsi nəticəsində baş verə bilər, bu zaman keçmiş cizgiləri qoruyaraq danışq dilinə yönələn dilin inkişafı istiqamətləri da göstərilə bilər. Son dövrlər diaxronik tədqiqatlarda sinxron kəsiklərinin təhlili nəticələri daha geniş işlənir. Dilə diaxron baxış bu və ya digər hadisənin necə olduğunu və müasir vəziyyətini görməyə imkan yaradır.

Beləliklə, sinxroniya dilin cari və ya keçmişdə sabitlənmiş hər hansı vəziyyətinin təsviridir, diaxroniya onun tarixinin, sinxron vəziyyətlərdəki dəyişikliklərin təsviridir. Müasir dövrün dilçilik elmi ilk növbədə Hind-Avropa dillərinin qohumluğuna maraqlardan yaranmışdır.

Diaxroniya və sinxroniya dilçiliyin iki əks aspektidir. Bu anlayışları Ferdinand de Sössür təqdim etdi. XIX-cu əsrdə dilçilikdə ümumi qəbul edilmiş diaxronik - müqayisəli-tarixi yanaşması ilə müqayisə edərək Ferdinand de Sössür sinxronik təhlili əsaslandırdı. F.Sössürə görə, diaxronik analiz müxtəlif zaman dövrlərinə aid olsa belə, dilin sinxron sistemlərini müqayisə edir.

Dildə dəyişiklikləri sistemdən kənarında, əlaqəsiz qavramaq olmaz. Dil sisteminin struktur qanunları bir vəziyyətdən digər vəziyyətə keçidin müxtəlif yollarının mümkünliyünü məhdudlaşdırır. Bu keçidlər bütövlükdə dil kodunun hissəsini özündə əks etdirir. Keçidin mümkünliyünü qəbul etmək olar, lakin zaman amili ilə bağlı hadisələrin universal qanunauyğunluqlarını tapmaq mümkün deyil.

Qrammatik strukturun inkişafı sintaqmatika ilə paradiqmatikanın "dialog"unda müəyyən olunur, yəni dil vahidlərinin sıralanması onların daimi təkrarı ilə "sıxılır". Və sintaqmatika, tamamilə təbii olaraq, paradiqmatikanın (assosiativ dil təfəkkürünün) elə bir təsir dairəsinə düşür ki, bunsuz onun heç bir "flektiv dəyər"i olmazdı.

F.H.Zeynalov qənaətinə görə: "*dil və danışq (nitq) qarşılaşdırılması zəminində bir sıra digər qarşılaşmalar (diaxronik, sinxronik, paradiqmatik, sintaqmatik və s.) kimi yeni müddəalar məhz bu yüzillikdə öz elmi-nəzəri həllini tapmışdır*" [5, s.5].

Dilin tarixi problemi, görünür ki, dillərin tarixi problemindən heç vaxt kənarında düşünülə bilməz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, dillər həm genetik, həm də tipoloji baxımdan bir-biri ilə fəvqəladə dərəcədə bağlıdır. Dilin tarixini dildaxili amillərlə yanaşı, dilxarici amillər də yaradır ki, buraya coğrafi, siyasi və mədəni-intellektual xarakterli, çox zaman sıx qarşılıqlı əlaqələrdə mövcud olan rəngarəng hadisələr polifoniyası daxil edilir.

İstər coğrafi, istər siyasi, istərsə də mədəni-intellektual (xüsusilə dini) amillər bu və ya digər dil təzahürünü ədəbi səviyyəyə yüksəldə, ona digər qohum, yaxud qohum olmayan təzahürlərlə müqayisədə xüsusi status verə, hətta xalq dilinin aristokratik fəvqünə ucalda bilər, lakin heç bir dilxarici amil mövcud dilin nə strukturunu dəyişə, nə də yeni dil yarada bilməz. Azərbaycan, rus, ingilis ədəbi dillərinin tarixi "dil tarixi" anlayışına daxil olmayıb, əslində, Azərbaycan, rus və ingilis xalqlarının ümumi tarixində müvafiq dillərin göstərdikləri xidmətlərin tarixidir ki, çox zaman başqa dillərlə sıx qarşılıqlı əlaqələrdən irəliləyir. Beləliklə, dilin inkişafına təsir göstərən amillərin təhlili zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müasir dilçilik etnik dünyagörüşün spesifik cəhətlərini müəyyənləşdirməyə

yönlənmişdir.

Müasir dilçilikdə mental və koqnitiv prinsiplərinin tədqiqinə həsr edilmiş elmi tədqiqat işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir və onlara xüsusi önəm verilir. Koqnitiv linqvistikada bir çox sahələri özündə ehtiva edir, məsələn: leksikologiya, semantika, üslubiyyat, kulturologiya, koqnitiv sosiologiya, koqnitiv psixologiya, linqvokulturologiya, həmçinin kontrastiv leksikologiya və müqayisəli tipologiya.

Keçən əsrdə dilçilər elmi tədqiqatlarda əsas vəzifə kimi təbii dilin ümumi və universal sxem-quruluşunun kəşfində görürdü. Dil fikrin ifadəsi kimi dərk edilir, çünki təfəkkür söz və cümlə formalarında öz ifadəsini tapır. Dil daşıyıcılarının şüurunda müəyyən anlayış, konsept və obrazlar səs və qrafemlərlə canlanır. Təfəkkür prosesi söz və cümlə formalarının əsasında reallaşır.

O dövrdə dilçilər hesab edib ki, dilin formal alqoritmik modelinin qurulması prosesində alqoritm və qaydalar hər mərhələdə daha mürəkkəbləşir. Və buna baxmayaraq, hər dəfə belə çıxır ki, təbii dilin bəzi fraqmentləri hələ də yaranmır və yaradılan, əksinə dildə yoxdur, ona görə də getdikcə daha çox təkmilləşdirmə tələb olunur. Buna görə də, məhz dar bir alqoritmik modelin həddləri sual yaradır. Ola bilər ki, insan alqoritm modelinə uyğun olmayan, tamam başqa cür düşünür və danışır. Bu mənada koqnitiv dilçilik N.Xomskinin generativ yanaşmasına əsaslı alternativ kimi meydana çıxmışdır.

N.Xomski hesab edirdi ki, dilçiliyin vəzifəsi insanın idrak qabiliyyətlərini öyrənməkdir və semantika, ümumiyyətlə qrammatika kimi, psixologiyanın bir hissəsidir. Bu ideya Xomski modellərinin praktikasında heç bir şəkildə həyata keçirilmədi. Lakin bəlkə də bu, bir gün atəş açması lazım olan silah idi. Koqnitiv dilçiliyi yeni istiqamətə birləşdirən əsas ümumi fikir: insanın dil qabiliyyətinin onun idrak qabiliyyətlərinin bir hissəsi olmasıdır.

Bəzi ABŞ-ın görkəmli dilçiləri bir vaxtlar Xomskinin tələbələri idi. Lakin bir zaman sonra onlar həm standart nəzəriyyənin, həm də onun sonrakı dəyişikliklərinə qarşı oldu. Beləliklə, C.Lakof, R.Lengeker və R.Cekendof generativ qrammatika ilə başladılar və onların hamısı koqnitiv semantikada əhəmiyyətli fiqurlara çevrildi.

İlk dəfə “koqnitiv dilçilik” terminini amerikalı dilçi, koqnitiv dilçiliyin professoru Corc Lakoff işlədib. O fərdi düşüncədə, siyasi davranışda və sosial həyatda metaforanın mərkəzi rolu haqqında fikirləri ilə tanınır. Rene Dirven Avropada koqnitiv dilçilik sahəsində ən nüfuzlu simalardan biri olmuşdur. Koqnitiv linqvistik yanaşmanın populyarlaşmasındakı rolu çox böyükdür. Dirk Qerarts isə, koqnitiv dilçiliyin istiqamətlərini aşağıdakı kimi təsnif edirdi: “*Bu dilçilik istiqaməti dilin informasiya vasitəsi kimi təşkilini, informasiyanın ötürülməsi və təkmilləşdirilməsini müəyyən edir. Bu aspektdə dil formalarını müstəqil olaraq deyil, ətraf aləmin insan təfəkkürünə əks olunması baxımından dərkənin, onların dildə konseptuallaşma üsullarının və informasiyanın təşkili və təkmilləşdirilməsinin ümumi prinsiplərinin insanın dərkətmə təcrübəsi və ətraf mühitin ona təsiri nöqteyi-nəzərindən izahı müşahidə olunur*” [6, s.91]. Müasir zamanda Dirk Qerarts koqnitiv sosiolinqvistikada modulluqdan danışır. O hesab edir ki, müasir dilçilik üçün dil korpusu dilin özüdür. Korpus məlumatları modulluq haqqında danışmağa kömək edir, yəni dilin fərqli səviyyələrinin muxtariyyəti və muxtariyyətsizliyinin mövcudluğu. Məlumdur ki, dil səviyyələri arasındakı əlaqə populyar və məhsuldar bir mövzudur. Müasir dil nəzəriyyələrinin əksəriyyəti məhz onun tanınması və ya inkar edilməsinə əsaslanır. Koqnitiv dilçilik, ümumiyyətlə, modulluğu tanıyır. Bu nəzəriyyədə sintaksis semantika ilə müəyyən edilir, konstruksiyaların qrammatikası həm qurulma üsuluna, həm də ifadənin mənasına məhdudiyətlər qoyur.

Beləliklə, koqnitiv dilçiliyin inkişafı isə linqvistlərin maraqlarını fərdi idrak proseslərinə yönəltdi. İnsan təfəkkürü assosiativ xarakter daşıyır və semiotik sistem müəyyən sayda işarələrdən ibarətdir. Kod quruluşu eyni semiotik dəyərlərin təkrar istifadəsini bürüzə çıxardır. Koqnitiv dilçiliyin əsas konseptual kateqoriyası konseptlərdir. Koqnitiv dilçilik kompüter dilçiliyi ilə də sıx bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
2. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2023. – 512 s.
3. Rəcəbli, Ə.Ə. Dilçilik tarixi. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 528 s.
4. Vəliyeva, N.C. Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili. – Bakı: Avropa, – 2008. – 862 s.
5. Zeynalov, F.H. Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi. – Bakı, – Maarif, – 2023. – 464 s.
6. Березин, Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, – 1975. – 304 с.
7. Вознюк, А.В. Механизмы актуализации самосознания. – Житомир: Koobpublications, – 2018. – 172 с.
8. Гречко, В.А. Теория языкознания: Учебное пособие. – Москва: Высшая школа, – 2003. – 375 с.
9. Косерну, Э. Синхрония, диахрония и история. (Проблема языкового изменения). 2-е изд., стереотипное УРСС, Серия «Лингвистическое наследие XX века». – Москва: Эдиториал УРСС, – 2001. – 204 с.
10. Литвинов, В.А. Исторический характер лингвистической нормы. – Москва: Российский Гуманитарный журнал № 1, том 1, – 2012. – с.94-102.
11. <https://kriteri.az/articles/ferdinand-de-sossurun-muqayiseleri-haqqinda-akademik-nizami-ceferov-yazr>
12. <https://kriteri.az/files/products/sossur.800x600w.jpg>

Аçar sözlər: ədəbi dil, kommunikativ məqsəd, amillər, sinxroniya, diaxroniya.

Key words: literary language, communicative aim, factors, synchrony, diachrony.

Ключевые слова: литературный язык, коммуникативная цель, факторы, синхрония, диахрония.

Резюме

Факторы, влияющие на развитие языка: синхрония и диахрония

В условиях интеграции в мировое научное пространство и глобализации процессов научного обмена процесс подготовки различных компетенций, обеспечивающих институциональную и профессиональную коммуникацию, является актуальным и важным вопросом. Язык и использование языка в специальных це-

лях является отличительной особенностью современной лингвистической традиции.

Данная статья посвящена исследованию мнений различных лингвистов по историческому развитию современного языкознания. Здесь отмечается, что Вильгельм фон Гумбольдт исследовал внутреннюю форму языка; различая синхроническое и диахроническое языкознание, Ф. де Соссюр затронул и ряд других вопросов. В данной статье приводятся заключения известных азербайджанских лингвистов, таких как Агамуса Ахундов, Низами Джафаров, Фарман Зейналов, Нигяр Велиева. В ходе анализа факторов, влияющих на развитие языка, мы пришли к выводу, что современное языкознание направлено на определение конкретных сторон этнического мировоззрения.

В современном языкознании большое значение имеют научные исследования, посвященные изучению психических и познавательных принципов, и им придается особое значение. В статье говорится, что когнитивная лингвистика возникла как фундаментальная альтернатива генеративному подходу Ноам Хомского. Развитие когнитивной лингвистики направило интересы лингвистов на отдельные когнитивные процессы. Мышление человека ассоциативно, а семиотическая система состоит из определенного количества знаков. Структура кода обнаруживает многократное использование одних и тех же семиотических значений. Основной концептуальной категорией когнитивной лингвистики являются концепты. Когнитивная лингвистика также тесно связана с компьютерной лингвистикой.

Summary

Factor influencing language development: synchrony and diachrony

In the context of integration into the world scientific space and globalization of scientific exchange processes, the process of preparing various competencies that ensure institutional and professional communication is a relevant and important issue. Language and the use of language for special purposes is a distinctive feature of the modern linguistic tradition.

This article is devoted to the study of the opinions of various linguists on the historical development of modern linguistics. It is noted here that Wilhelm von Humboldt explored the internal form of language; distinguishing between synchronic and diachronic linguistics, F. de Saussure also raised a number of other issues. The given article presents the conclusions of famous Azerbaijani linguists such as Agamusa Akhundov, Nizami Jafarov, Farman Zeynalov, Nigar Valiyeva. In the course of analyzing the factors influencing the development of language, we came to the conclusion that modern linguistics is aimed at identifying specific aspects of the ethnic worldview.

In modern linguistics, scientific research devoted to the study of mental and cognitive principles is of great importance, and they are given special importance. The article states that cognitive linguistics arose as a fundamental alternative to Noam Chomsky's generative approach. The development of cognitive linguistics has directed the interests of linguists towards individual cognitive processes. Human thinking is associative, and the semiotic system consists of a certain number of signs. The structure of the code reveals the repeated use of the same semiotic meanings. The main conceptual category of cognitive linguistics is concepts. Cognitive linguistics is also closely related to computational linguistics.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Ху Синан¹
**АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ
 РОМАНА «МАТЬ» М. ГОРЬКОГО**

М. Горький – всемирно известный советский прозаик и писатель. А. Луначарский однажды так отозвался о нем, в книге «О Горьком»: «Пролетариат впервые осознает себя художественно, как он осознал себя философски и политически в Марксе, Энгельсе и Ленине».[3,с.88] Ленин также оценил М. Горького: «Горький — безусловно крупнейший представитель пролетарского искусства, который много для него сделал и ещё больше может сделать».[2,с.298]

Роман «Мать» открывает новую историческую эпоху пролетарской литературы. Это произведение впервые художественно воспроизвело жизнь и борьбу пролетариата, впервые создало образ пролетарского героя, осознающего свою историческую миссию, обозначив художественное осознание пролетариатом собственного существования. Художественные модели, описанные Горьким, являются не иллюстрациями идей, а художественной сублимацией из его наблюдений и жизненного опыта. Можно сказать, что «Мать» — это гимн социалистическим идеалам.«Мать» разделена на две части. В первой части описывается процесс постепенного роста марксистской группы, организованной Павлом Власовым под руководством Социал-демократической рабочей партии.Основной сюжет - изучение запрещенных книг, инцидент с "Марг Коби" и "Первомайский день". Произведение заканчивается тем, что Павла и других арестовывают и заключают в тюрьму за руководство первомайской демонстрацией. Во второй части описывается работа марксистской группы в массах и улучшение народного сознания, включая пробуждение матери, мобилизацию крестьян, судебные баталии, аресты на станции и другие центральные сюжеты.

Творческий стиль романа, структура романа, характеристики, творческие приемы и т. д. показывают, что данное произведение отличается от предыдущих произведений М. Горького.

По структуре, М. Горький ловко спроектировал три группы персонажей, чтобы подчеркнуть тему романа. Первая группа — революционеры в лице Павла (представитель передовых рабочих); вторая группа — рабочие и крестьяне в лице матери (представительница революционных масс), включая образ крестьянина Ребина; третья группа Царь в число врагов, представленных военной полицией и другими, входят фабриканты, прокуроры, председатели судов и т. д. В романе показаны идеологические изменения двух главных героев, матери и Павла, а также пробуждение народа через инцидент с «Бычком в вересковой пустоши», «Первомайским парадом», «Судебной дракой» и так далее.

С 1890-х годов М.Горький придавал большое значение созданию персонажей. В процессе написания романа М. Горький изобразил героических персонажей через описание языка и их психологической деятельности, а также показал рост Павла через изменения в языке.До присоединения к революции у Павла был грубый тон, простые предложения и скудный словарный запас. После присоединения к революции, он погрузился в чтение. Его речи стали более ясными и уместными, продолжали появляться политические термины:«Сознание великой роли рабочего сливает всех рабочих мира в одну душу, — вы ничем не можете задержать этот процесс обновления жизни, кроме жестокости и цинизма. Но цинизм — очевиден, жестокость — раздражает. И руки, которые сегодня нас душат, скоро будут товарищески пожимать наши руки.»[1,с.257] Таков язык речи Павла на суде. В этих словах мы видим, как Павел перешел от стихийного сопротивления к сознательной борьбе, от фабричного рабочего без классового сознания к революционному рабочему представителю с пролетарским политическим сознанием.

В произведениях М. Горького мать — образ, полный романтического духа, а язык ее более романтичен и поэтичен. Описывая её речь на вокзале, автор пишет: «Бедность, голод и болезни — вот что дает людям их работа. Все против нас — мы издыхаем всю нашу жизнь день за днем в работе, всегда в грязи, в обмане, а нашими трудами тешатся и объедаются другие и держат нас, как собак на цепи, в невежестве — мы ничего не знаем, и в страхе — мы всего боимся! Ночь — наша жизнь, темная ночь!» [1,с.214]Через эти тонкие детали в романе изображен процесс взросления пролетарского героя. Описание в романе многочисленных массовых сцен показывает, что революционеры укоренены в массах, получают поддержку масс и выражают их желания .

В творческих приемах романа М. Горький стремится динамично схватывать действительность в ее развитии. В начале романа «Мать» пишется: «День проглочен фабрикой, машины высосали из мускулов людей столько силы, сколько им было нужно. День бесследно вычеркнут из жизни, человек сделал ещё шаг к своей могиле».[1,с.1] Роман не пессимистичен в описании реальной жизни рабочих: окончание пятидесяти лет не означает, что их жизнь скоро кончится, а означает, что их жизнь вступит в новую эпоху. Собственно, предыдущая часть романа пишет о том, как муж Ниловны обращался с ней Ниловной и последовавших за этим известиях о смерти мужа.Все это метафоры жестокой, темной и феодальной эпохи, которая вот-вот погибнет.Сын не может понять отца, обращение с матерью и женой.Отношение семьи и пробуждение сына также возвещают начало новой эры.

Публикация этого романа является кульминацией 15-летнего творческого пути, идейно-художественных поисков писателя. Как гражданский писатель, испытавший много забот, изменение необоснованного статус-

¹ Магистрант кафедры Русской литературы БГУ. 1213238087@qq.com

кво в России должно было быть целью его жизни. Приняв марксистскую теорию, Горький погрузился в первую революционную бурю в России и лично ощутил недовольство русского рабочего класса царской системой и его революционный энтузиазм по поводу свержения этой системы. Эта реальность предоставила Горькому объективные условия для формирования образа передового рабочего. По художественному накоплению Горький в это время вошел и в новую творческую сферу. Если говорить о том, что его произведения 1890-х годов были скорее описанием злой реальности жизни, неразумно, то в XX веке его произведения были сосредоточены на стремлении к высоким идеалам. В этот период он особенно восхищался творчеством французского поэта-романтика Ростана, поскольку его произведения были наполнены ослепительными искрами надежды. По мнению М. Горького, идеалы — это искра жизни. Примерно в то время, когда он писал «Мать», это был период расцвета романтических литературных взглядов. Именно зрелость субъективных и объективных условий позволила М. Горькому создать в это время фундаментальное произведение соцреалистической литературы — «Мать», открыв тем самым новую эпоху пролетарской литературы.

С самого начала своей творческой деятельности М. Горький открыл новые перспективы в описании жизни. В отличие от его произведений 1890-х годов, использовавших густые тона и глубокие эмоции для описания страданий народа, «Мать» воплощает гармоничное единство двух тенденций: как критики старого мира, так и тоски по будущему, и романтических чувств. Роман раскрывает пробуждение нового поколения рабочих и показывает, как они переходят от стихийного сопротивления к сознательной борьбе. Автор всегда стремится динамично схватывать действительность по мере ее развития. Таким человеком, пробудившимся в борьбе за свержение старого мира, является героический образ пролетарского революционера, созданный Горьким впервые в истории мировой литературы. Эта уникальная реалистическая картина легла в основу литературно-философской мысли М. Горького в его творчестве.

«Мать» М. Горького в полной мере воплощает в себе новые особенности повествовательного искусства современных романов. М. Горький придает большое значение мировоззрению героев романа. Он очень ярко установил точку зрения матери Ниловны. Мы знаем, что чем очевиднее точка зрения героев романа, тем более усилятся их субъективность. М. Горький мобилизовал все художественные приемы, с помощью ее глаза, мимики, речевого тона, выбора слов, поведения, походки, психологические эмоции и изменения во многих аспектах, таких как отношения между окружающими людьми, изображают в произведении ряд трогательных сцен. В своих наблюдениях она пишет о пробуждении своего сына Павла, пробуждении многих интеллектуалов и фермеров, а также о последствиях, вызванных различными событиями в ее сердце. Мать становится центром повествования сюжета. С каждым шагом пробуждения матери ее наблюдение за окружающими ее вещами становится все яснее, а понимание персонажей — глубже.

«Мать» имеет огромное значение в истории мировой литературы. Ценность книги «Мать» заключается прежде всего в ее своевременности, что соответствует принципам, выдвинутым Лениным в опубликованной им статье «Партийная организация и партийная литература» в 1905 году: «Пролетарская литература должна стать неотъемлемой частью дела партии.» Этот роман представляет собой высокохудожественное изложение кульминации русской революции начала 20 века, а его сюжет и темы актуальны для того времени. Когда Ленин и М. Горький присутствовали на Пятом съезде партии в Лондоне в 1907 году, Ленин похвалил «Мать» как очень своевременную книгу. Однако значение «Матери» отнюдь не только в этом: это еще и очень ценное в художественном отношении литературное произведение.

В заключении можно сделать вывод, что «Мать» создает новую эпоху пролетарской литературы с ее правдивым описанием новой революционной действительности, ее глубоким изложением природы времени, ее героическими личностями с высокими идейно-художественными качествами, ее новыми творческими методами.

Список использованной литературы

1. Горький М. Мать. М., 1906, -с. 1-257.
2. Крутикова. В.И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1976, -с. 298
3. Луначарский А. У. О Горьком. М., 1928, -с. 88.

Ключевое слово: мать, художественная характеристика, революция, социалистический реализм

РЕЗЮМЕ

Максим Горький, советский писатель, поэт, критик, политический обозреватель и учёный. Его роман «Мать» был написан в 1906 году. В основе романа лежит «Первомайский парад» 1902 года в городе Солмове близ родного города Горького Новгорода. «Мать» написана по мотивам подвигов Заломва, лидера этого марша. «Мать» знаменует идейно-художественную зрелость писателя, является основополагающим произведением советской соцреалистической литературы и открыла новую эпоху пролетарской литературы в истории мировой литературы. Роман «Мать» схватывает действительности, интегрирует реалистическое изображение жизни и романтические страсти, образуя новый тип реализма; роман смотрит на развитие действительности и персонажей с динамической точки зрения. Художественная структура романа демонстрирует идеальное сочетание традиций и новаторства.

SUMMARY

Maxim Gorky, Soviet writer, poet, critic, political commentator and scientist. His novel "Mother" was written in 1906. The novel is based on the May Day Parade of 1902 in the city of Sormovo, near his hometown of Gorky Novgorod. "Mother" was written based on the exploits of Zalomva, the leader of this march. "Mother" marks the ideological and artistic maturity of the writer, is a fundamental work of Soviet socialist realist literature and opened a new era of proletarian literature in the history of world literature. The novel "Mother" captures reality, integrates a realistic depiction of life and romantic passions, forming a new type of realism; the novel looks at the development of reality and characters from a dynamic point of view. The artistic structure of the novel demonstrates the perfect combination of tradition and innovation.

RƏYÇİ: dos T.Əliyev

Vəliyeva Fidan Fəxrəddin qızı ²
**TÜRKÇÜLÜK, TURANÇILIQ VƏ MİLLƏTÇİLİK
 İDEALOGİYASI**

Turançılıq isə elə bir məfkurədir ki, bütün türkləri, o cümlədən Azərbaycan və Anadolu türklərini bir-birinə bağlayır. Milli ideoloqumuz - Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sözləri ilə desək, “turançılıq, türkçülük ədəbi məsləki Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayan ən davamlı bir bağ, mətanətli bir ip idi”(7, s.11). “Turançılıq məfkurəsi doğulunca millət beynəlmiləl islamıyyətçilik və federasiyon formullarını çıxarmış, sosiologiyada da “Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək” kimi üçayaqlı bir şüar ortaya atmışdı. İstanbul yurdçuları (Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp) bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan Turançıları (M.Ə.Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli) bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etdilər”.(5, s.32)

Artıq Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Turan məfkurəsi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Azərbaycandan qaynaqlanan Turançılıq ideyasına görə, bütün müsəlmanları “İslam birliyi altında birləşdirmək mümkün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir federasiya yarada bilərlər. Yəni Azərbaycan türkləri Turan məfkurəsinin gerçəkləşməsi üçün mühüm bir zəminin yaranmasına inanırdılar. Onlara görə, Azərbaycanın Cümhuriyyətinin qurulması, bəzilərinin fikirləşdiyi kimi Türk dünyasının parçalanmasına deyil, əksinə Turan Federasiyasının yaranmasına səbəb olacaqdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Turançılığının ideoloqu Rəsulzadə yazırdı: “Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır” (7, s.35). Bu anlamda Rəsulzadə əsrlərboyu sürən mədəniyyətlərərası savaqlar nəticəsində türkləşmiş farslardan, ya da farslaşmış türklərdən bəhs etsə də, sonuc olaraq Turan misiyasının davamının Turan Azərbaycanı olduğuna zərrə qədər də olsun şübhə etmir. Onun fikrincə, “Turanın mərkəzində Azərbaycan” adlı bir ölkə yaranmışdır ki, “yeni Turanın açarı” ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski- qədim Türk yurdudur (7, s. 36).

Türkçülüyn ideoloqları Ə. Hüseynzadə, Z.Gökalp, Y.Akçuranın irəli sürdükləri fikirlər çox maraqlıdır. “Çağımızın “panturanizm”ini Mustafa Kamal (Atatürk) həyata keçirir, çünki kamalçılıqların da əsas bayrağı pantürkizm, panturanizmdir. Bununla da, Rafail Əhmədlinin təbrincə desək, “əzilməyə məhkum edilmiş türk xalqlarını əsarətdən xilas etmək məqsədi ilə ortaya çıxan türkçülük ideologiyası türk düşmənləri tərəfindən “pantürkizm” və “panturanizm” kimi qələmə verilmiş, türklərin yenidən tarix səhnəsində söz sahibi olmasının qarşısı alınmağa çalışılmışdır” (2, s. 15).

Şübhəsiz, antitürk ideoloqları Türkiyəyə qarşı yönəlmiş ittihamların arxasında, onu Sovet Sosialist Respublikasına qarşı qoymaqla daha da təkləmək dayanırdı. Məhz bunun nəticəsi olaraq da “Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra geniş anlamdakı Türkçülük fikri bir anlamda arxa plana keçirilməyə başladı və onun yerini türkiyəçilik, ulusçuluq, anadoluculuq, ya da dövlətçilik-etatizm fikirləri tutmağa başladı. Atatürkün fikrincə, tək gerçək siyasət milli-ulusal siyasətdir ki, bu mənada “dünyanın bütün türklərini içinə alacaq bir dövlət yaratmaq amacı da gerçəkləşməz düşüncədir” (6, s.40). Ona görə də Ziya Gökalpın yazdığı kimi, artıq Türkiyə üçün utopik türkçülük, turançılıq deyil, real olaraq Türkiyəçilik önəmli idi. Gökalpa görə, Türkçülük-oguzçuluq və Turançılıq isə bütün Türklərin gələcək idealları idi.

Apardığımız araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, 1920-1930-cu illərdə türk ideoloqlarının və liderlərinin turançılığa belə bir münasibət göstərməsinin əsas səbəblərdən biri həmin dövrdə türk adı ilə tanınan millətlərin, o cümlədən Türkiyə türklərinin dünya müstəvisində istənilən gücə sahib olmaları idi. Belə ki, türklərin sahib olduğu iki böyük imperiya - Osmanlı İmperiyası və Qacarlar dağılmış, digər türk dövlətləri isə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmuşdur. Belə bir vəziyyətdə Gökalpın, Rəsulzadənin, Atatürkün və digər türk ideoloqlarının turançılığı daha çox mənəvi məfkurə kimi qəbul edib, siyasi real türkçülükdən çıxış etmələri təbii idi. Bu, onların turançılıqdan imtina etmələri deyil, Atatürkün də qeyd etdiyi kimi, zamanın tələblərinə və türk millətinin gücünə görə siyasət yeritmək idi. Müasir Türk alimi Ayvaz Gökdəmirin fikirləri burda yerinə düşür: “Z.Gökalp, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.Akçura, M.S.Aran kimi türk milliyətçiliyinə, turançılığa öncüllük və xidmət verən aydınların Türkiyənin sərhədlərinin xaricində qalan türk elləri ilə bağlı heç bir tələbdə bulunmamaları ağılabatan deyildir. Burada əsəf ediləcək şey, aydınların turançı olması deyil, Türkiyənin də, Türk dünyasının da yetəri qədər güclü olmaması və qalib gələ bilməməsidir”(8, s.45)

Millət və millətçilik anlayışına nəzər yetirdiyimiz zaman Qərbi dillərindəki “Millət” və “Milliyətçilik” anlayışları türk mədəni-siyasi lüğətində “Millət” və “Milliyətçilik” kimi şərh olunduğunun şahidi oluruq. Biz bəzən millətçiliyi millət olma ideologiyası kimi qəbul edirik. Turançılıq, Pantürkizm, Türk Birliyi anlayışlarına nəzər yetirdiyimiz zaman bu məhəfumlərin eyni məzmun və mənaya uyğun gələn, lakin kiçik fərqləri olan anlayışlar toplusu olduğunu görürük. Bu anlayışlar toplusunun türk turançılar ədəbiyyatında işlədilən mənası, ümumiyyətlə, türk mədəniyyətinə mənsub toplumlərin mədəni və siyasi birliyini yaratmaq fikrini ifadə edir. Türk Milliyətçiliyi və Turançılıq məhəfumu Osmanlı İmperatorluğunun yaranması ilə formalaşmağa başladı. Avropada milliyətçilik anlayışının ümumən “Pan” xarakteri daşması Türk Milliyətçiliyinə də öz təsirini göstərmiş və Pantürkizm kimi meydana çıxmışdır. Osmanlı dövlətində, xüsusilə siyasi ədəbiyyatda özünü əks etdirmişdir.

² BSU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Türk Milliyyətçiliyi ilə Turançılıq ideologiyası Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə ikiye ayıldı. Milliyyətçilik rəsmi ideologiyaya çevrildi, "Millət-Dövlət"ə uyğun bir fikrini özündə ehtiva etməyə başladı. Rəsmi siyasi səhnədən uzaqlaşdırılan turançılıq ideologiyası cəmiyyət daxilində, qeyri-hökumət təşkilatlarında və bir qrup şəxslər tərəfindən, bəzi kitab, jurnal, qəzetlərdə yaşamağa davam etdi. 1944-cü ildə Türkiyə siyasi tarixinə "İrçilik-Turançılıq" məhkəməsi kimi daxil olan hadisə ilə dövlət mexanizminin qərarvericiləri tərəfindən turançılıq ideologiyası və bu ideologiyanın davamçıları - turançılar mühakimə edilmişdir. Turançılıq türk siyasi fikrində xüsusi yeri olan siyasi cərəyanlardan biridir. Lakin Cümhuriyyət dövründə siyasi baxımdan inkar edilmiş ideologiyadır. İctimai-siyasi zəmində obyektiv mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq, mücərrəd, xəyali bir bədii ədəbiyyata (ədəbiyyatda özünü daha da kəskin şəkildə ehtiva edən Turançılıq idealarına) qarşı inkar ölkənin müxtəlif problemlərinə, xüsusən də bu sahədə yeni, fərqli, dəyişən yanaşmaların şüurlu və ya şüursuz inkişafının göstəricisi hesab edilə bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən də Turançılıq ideologiyası ayrı-ayrı şəxslər və qruplar tərəfindən irəli sürülən ideyaların, siyasi baxışların bir növ bloklaşmasına səbəb olmuşdur. Turançılıq Türk Milliyyətçiliyi ilə eyni siyasi anlayış deyil. Hilmi Ziya Ülkenə tutmuş Nurəddin Topçuya, "Anadolu" jurnalından "Həreket" dərgisinə qədər türk düşüncəsində mühüm mövqə tutan millətçilər Turançılıqı qəbul etmirdilər. Turançılıqı Türk Milliyyətçiliyinin fikri ünsürləri, başda Ziya Gökalp, Nihal Atsız və İdealistlər müdafiə etmiş və günümüzə çatdırmışlar.

Türk milliyyətçiliyi hərəkatının əsas aparıcı qüvvəsi olan və özünü Turançılıq ideologiyasına rəqib görən Anadoluçuluq ideologiyası I Dünya Mühəribəsi dövründə meydana çıxmışdı. Hilmi Ziya Ülken yazırdı ki, vətənpərvərlik (Anadoluçuluq) İkinci Legitimlikdən sonra ortaya çıxan üç ortaq ideologiyaya reaksiya olaraq doğulmuşdur: Osmanlıçılıq, İslamçılıq və Turançılıq. Və bildirir ki, bu hərəkatın ilk toxumu 1917-ci ildə Türk Ocağı daxilində kiçik türkçülük və ya böyük türklüyə qarşı türkçülük şəklində səpildi.[1] Türk Ocaqlarından doğan Anadoluçuluq hərəkatının bizə göstərdiyi budur ki, türkçülüyn ilk qurumlarından biri olan Ocaq, müxtəlif türkçü düşüncələrdən olan qrupları birləşdirdi.

Anadoluçuluq ideologiyasının tərəfdarlarından biri olan Hilmi Ziya Ülken Turançılıqı bir xəyal olaraq təsvir edir. Ona görə də məqsəd Anadolu coğrafiyasını mühüm və mərkəzi mövqə kimi qəbul edərək millət, vətən və mədəniyyət tərifinə çatmaq olduğundan, bu sərhədləri aşan bütün perspektivlər rədd edilir. Buna görə də Ülken üçün türk milləti etnik mənşə etibarilə Oğuz tayfasına, vətən baxımından tarixi bir formasiya olan Anadoluya və Rumelinin bir hissəsinə, din baxımından İslama, müasir sivilizasiyaya bağlıdır. Vətən mədəni birliyin qurulmasından yaranmışdır.(2, s.49)

Bu hərəkat Cümhuriyyət dövründə öz miqyasını və təsirini xeyli artırdı. Burada yeni dövlətin siyasi-ideoloji baxışları ilə Anadoluçuluq cərəyanının oxşar, ortaq fikirlərinin üst-üstə düşməsinin də payı var idi. Öz sahəsində nüfuzu olan akademiklər, sənətcilər, siyasətçilər vətənpərvərlik və Anadoluçuluq kimi tanınan yanaşmanı mədəni və siyasi baxımdan yüksəltdilər. Araşdırmalarını Anadolu coğrafiyası əsasında aparmış, dini-ictimai qrupları, maddi-mədəni irsi, əsərləri bu coğrafiya ilə əlaqləndirmişlər. Anadoluçuluq hərəkatının geniş vüsət almasında böyük rol oynadığı üçün "fikir atalarından" sayıla bilən Hilmi Ziya Ülken də belə tədqiqatçılardandır.

Hilmi Ziya Ülkenin redaktoru olduğu, ilk dəfə 1918-1919-cu illərdə və 1924-1925-ci illərdə Cümhuriyyət dövründə nəşr olunduğu Anadolu jurnalı bu sahədə ilk sistemli yazıların yer aldığı nəşrdir. Burada tarixçi Mükremin Xəlil Turançılığın tarix tezisini tənqid edərək, Anadoluçuluğun tarix tezisini belə ifadə edir: "Dövlət qurumunu hər şeydən üstün görən köhnə tarixçilər öz tarixini ölkə və millətin adı əlaqləndirməmişlər. Əvvəllər Səlcuqlu və Qaramanlı adlanırdısa, indi Osmanlı adlanır. Halbuki millət eyni millət, ölkə eyni ölkə idi. Bu səhv bu günə qədər davam edir. Milli hərəkat inkişaf etdikdən sonra tariximiz türk tarixi adlandırılmağa başladı. Amma türk tarixi deyiləndə bizim tariximiz yox, Türkün tarixi ağılımıza gəldi. Bəziləri bunu - köhnə təfəkkürlə - Osmanlı türklərinin tarixi adlandırdılar. Halbuki tarixdə belə bir vilayət, millət yoxdur. Osmanlı türkü və səlcuq türkü mənasız terminlərdir. Türklərin vilayətləri və xalqları dünyanın bir çox yerində köç edərək, məskunlaşaraq dövlət və sivilizasiyalar qurmuşlar. Türkmənlər əsasən Anadolu, İran və Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Türk tarixi deyəndə Azərbaycan, İraq, Suriya, İran, Türkünistan və s. dövləti quran türk tayfasına mənsub vilayətlərin və xalqların tarixi yada düşür. Anadoluya köçən türklər bu yeni vətəndə səlibçilərlə və bizanslılarla mübarizə aparmış və daimi məskunə çevrilmişlər. Daha sonra bu türklər yeni imperiya quraraq Rumeli, Suriya və İraqı fəth etdilər. Ona görə də tariximizin adı Anadolu Tarixidir." [2, s.79] Göründüyü kimi, əsas fikir Anadolu üzərində formalaşmışdır.

Anadoluçular Anadolu coğrafiyasının tarixi-mədəni zənginliyinə əsaslanaraq İslamı fərqli bir ölçüdə şərh edirdilər. Anadoluçuluq ideologiyası "milli oyanışı" İslami çərçivədə qəbul edirdi. Bunun fəlsəfi əsaslandırılması xüsusilə Mustafa Şekip (Tunç) bəyde göründüyü kimi Berqsonun mistik düşüncələrinin Anadolu İslamına çevrilməsi şəklində özünü göstərirdi. Burada Anadolu millətçiləri islamçılığın, xüsusən də İslam modernistlərinin sufi təfsirlərini bir növ azgınlıq kimi qəbul etmə meylini rədd edirdilər. Anadoluçuluğun fikrincə, türklər İslamı Anadoluda öz milli xüsusiyyətlərinə çevirmiş və Yunus Əmrə və Mövlanədə onu ən yetkin halına gətirmişlər. Anadolu türklərinin apardığı Qurtuluş Savaşı da bu ruhdan ilhamlanmışdır"(5, s.84).

Ülken vətənpərvərliyin digər üç ideologiyaya münasibətindəki fərqi belə izah edir. Onun fikrincə, "Osmanlıların turançılığa, bəzi qərblilərin islamçılığa reaksiyaları həmişə iki mücərrəd baxışın savaşından ibarət olub. Lakin bu üç hərəkata qarşı vətənpərvərliyin reaksiyası digərlərindən çox fərqli idi, çünki bu, xəyali vətənə qarşı həqiqi vətən ideyasının, mücərrəd baxışa isə konkret baxışın reaksiyası idi. Bu baxışın millət anlayışı, ilk növbədə, tarixdə sərhədləri çəkilmiş vətən haqqında konkret təsəvvürə əsaslanırdı. Dini birlik kimi başa düşülən ümmət və ya beynəlxalq dini icma nə vətən təşkil edir, nə də millətdir. Əslində dil ailəsini təşkil edən bir irqin yaşadığı hüdudsuz

torpaqlar vətən deyil və bu mənada irqə millət demək olmaz. Osmanlı İmperiyası davam etdikcə onun hakim olduğu torpaqlar İmperatorluq, yəni milli vətən və ona bağlı vətənlər adlandırılırla bilərdi. Amma tək vətən və millət təşkil edə bilməz". Bununla belə, Ülken Türk Ocağında Turançılıq ideologiyasına maraq oyandığını da vurğulayırdı.

Nəticə

Beləliklə, Turançılığın türkçülüğün uzaq məqsədi olduğunu görmək mümkündür. Turan adı altında dünyadakı bütün türklərin birliyi başa düşülür və bu birlik Türküstan adlanır. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortağ dəyərləri, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir. Azərbaycan ədəbiyyatında da yüz ildən artıqdır ki, Turan düşüncəsi və məfkurəsi bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov A. Milli dövlətçilik məfkurəsi və layiqlik (genesis və təkamül). Bakı-2002.
2. Adçı M. Türk və dünya: munis tariximiz. Tərc. və red. T. Hacıyev. Bakı-2006.
3. Ələkbərov F. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (monoqrafiya). Bakı-2011.
4. Ədilli Ş. Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslam. Bakı, "Elm və təhsil"-2013.
5. Əzizəoğlu H. Türklüyümüz. Bakı-2007.
6. Orkun H.N. Türkcülüğün tarixi. Ankara-1977.
7. Rəsulzadə M. Ə. Milli birlik. Bakı-2009.
8. Rüstəmov Y. Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr. Bakı-2005.

Açar sözlər: ideologiya, turançılıq, türkçülük, millətçilik, anadoluçuluq, Azərbaycan, Türkiyə

Ключевые слова: идеология, туранизм, тюркизм, национализм, анатолианство, Азербайджан, Турция

Keywords: ideology, Turanism, Turkism, nationalism, Anatolianism, Azerbaijan, Turkey

Xülasə

Məqələdə türkçülük, turançılıq, millətçilik ideologiyası araşdırılır. Belə ki, türkləri bir çətir altında toplamaq və bu toplumun gələcək hayatını müəyyən etmək üçün təxminən yüz əlli il əvvəl ortaya atılmış bu ideyanın da yaranmasının ictimai, siyasi, tarixi və mənəvi səbəbləri vardı. Türklər öz tarixi köklərinə qayıtdıqca bu ideya yenidən gündəmə gəlmiş, ideoloji hərəkətə çevrilmişdi. Turan adı və Turançılıq ideyası da türklüyün düşdüüyü indiki tarixi şəraitdən qaynaqlanmışdı. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortağ dəyərləri, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir.

Тюркизм, туранизм и идеология национализма

Резюме

В статье рассматривается идеология тюркизма, туранизма и национализма. Таким образом, имелись социальные, политические, исторические и духовные причины для создания этой идеи, выдвинутой около ста пятидесяти лет назад с целью собрать турок под одним зонтиком и определить дальнейшую жизнь этого общества. Когда турки вернулись к своим историческим корням, эта идея возникла снова и превратилась в идеологическое движение.

Название Туран и идея туранизма также возникли из нынешних исторических условий, в которые попал тюркский народ. Тот факт, что тюркские народы, объединенные под именем Туран, постепенно сближаются друг с другом в плане языка, литературы и культуры, является одним из факторов, способствующих воплощению этой идеи в жизнь. Хотя сегодня эта идея кажется несбыточной мечтой, исторические факты не доказывают, что это вообще была несбыточная мечта. В этом отношении выявляется великая роль литературы и поэзии. Литературное описание этих общих ценностей, прошлого народа, исторических реалий, существовавших в истории, служит еще большему сближению национальной идеи.

Turkism, Turanism and nationalism ideology

Summary

The article examines the ideology of Turkism, Turanism, and nationalism. Thus, there were social, political, historical and spiritual reasons for the creation of this idea, which was put forward about one hundred and fifty years ago to gather the Turks under one umbrella and determine the future life of this society. As the Turks returned to their historical roots, this idea came up again and turned into an ideological movement.

The name Turan and the idea of Turanism also originated from the current historical conditions in which the Turkic people have fallen. The fact that the Turkic peoples united under the name of Turan are gradually approaching each other in terms of language, literature and culture is one of the factors that serve to make this idea come true. Although this idea seems like a pipe dream today, the historical facts do not show that it was a pipe dream at all. In this respect, the great role of literature and poetry emerges. Literature's description of these common values, the past of the people, historical realities that have existed in history serves to bring the national idea even closer.

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva

Фенг Хинхуан³

КИТАЙСКИЕ ТЕМЫ И ОБРАЗЫ В ФУТУРИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Футуризм (лат. «futurum» — будущее) — общее название авангардного художественного движения 1910-х — начала 1920-х годов, особенно в Италии и России.

Футуризм, в отличие от акмеизма, зародился не в России. Это явление полностью западное, оно было произведено и заложено в теоретической основе на Западе, а место происхождения его — Италия. Главный мыслитель футуризма и знаменитый писатель Филиппо Томмазо Маринетти (1876-1944). 20 февраля 1909 года он опубликовал в парижской газете «Фигаро» первый «Футуристический манифест», содержащий «контркультурные, антиэстетические, антифилософские» тенденции.

Русский футуризм не стал целостной художественной системой; этот термин относится к различным русским авангардам. Эти авангардисты представляли собой систему, которую в России называли футуризмом, поскольку были обнаружены сходства между итальянским футуризмом. Школа была более разнообразной, чем ее предшественники — символизм и акмеизм. «Восточный ветер», ворвавшийся в литературу начала XX века, должен был повлиять на футуристическую литературу и творчество Велимира Хлебникова. Поэт с самого рождения чувствовал себя в большом и странном мире, разделенном на восток и запад. В разгар раскола между Хэкси.В «Автобиографических записках» 1914 года Хлебников писал: «Я родился в стойбище монгольских буддистов-кочевников, получившем название «Ханский базовый лагерь», на берегу Каспийского моря, где вот-вот исчезнут сухие степи [1.156]... ..

Можно точно сказать, что ни один другой поэт не может так долго и сознательно «мучиться Азией», как Хлебников. Почти в каждой его работе присутствуют азиатские элементы, «восточные элементы», какие-то явные, какие-то нет.

В. В. Иванов писал о причинах поворота Хлебникова на Восток: «В начале века Хлебников первым осознал, что в образы художников азиатских стран и великие религиозные произведения Азии вторгаются предвестники будущих исторических потрясений». [2.56]

Для Хлебникова, Восток был, с одной стороны, уникальным явлением в его биографическом творчестве. Так, после гражданской войны он отправился в Иран, где получил персидское прозвище «Дервиш». Это означает «Цветочный Жрец». Будучи студентом, Хлебников в своих поэтических тетрадах и черновых тетрадах хранил близость к странам Востока и хронологии исторических дат нынешнего «Третьего мира». Основываясь на своих расчетах, он предполагал, что в Африке возникнут крупные независимые страны. С другой стороны, Восток Хлебникова — неотъемлемая часть эстетического проекта русского футуризма. К.И. Чуковский так комментировал русский футуризм: «Надо признать, что футуризм странный — Удмуртский, Персидский, Башкирский, Китайский, Ассиро-вавилонский, Египетский.

Кажется... Футуризм только прикидывается футуризмом, а на самом деле является чем-то другим... Там, в глубине души, есть какое-то другое течение, оригинальное, местное, очень русское,

Очень национально» (Чуковский 1914: 125). Абсолютное неприятие русскими футуристами западноевропейской буржуазной цивилизации привело их на Восток. С точки зрения первобытного сознания они ощущали себя разрушителями западной культуры.

В некоторых произведениях мы путешествуем в Индию, Египет, Центральный и Ближний Восток, Африку, Север и Закавказье, Башкирию, Калмыцкую степь, Дальний Восток - в мифический мир орокенцев, в Свято Эпоху славянско-печенежской борьбы. Составить этот список легче, чем составить список восточных регионов, которых нет в творчестве Хлебникова, чем составить список восточных регионов, фигурирующих в творениях поэта.

Попытка создать концепцию времени в движении всемирной истории и раскрыть ее специфические законы с самого начала была связана с конфликтом между Россией и Азией, Западом и Востоком, конфликтом, который Хлебников воспринял очень эмоционально. Он считает, что поражение России — это не частный случай, а одно из звеньев многовекового конфликта между Россией и Востоком.

Для Хлебникова поражение России означало обнаружение определенных закономерностей в цепочке важных исторических событий, и внутри этих закономерностей он искал числовой «код», который, по его мнению, мог предсказать будущее. Случайные совпадения укрепляют веру поэта в то, что он действительно обладает способностью предсказывать свою дальнейшую судьбу.

Воспроизводя конкретную историческую эпоху, конкретный регион и страну на Востоке, поэт даже в произведении, может создать мировоззрение и человеческое мышление, принадлежащее той эпохе и региону.

При этом изменение художественного сознания Хлебникова было мгновенным, сосредоточив внимание на общем образе, стиле, ритме и интонации, лексике и грамматическом строе соответствующих частей стихотворения. В этом стихотворении описывается Китай:

Я закрываю веки и вижу пагоды благоуханны:

Здесь мамонт жил, любимец богдыхана.

И с края кровли льют свой звон на пол

^{3 3} Магистрант кафедры Русской литературы БГУ.

бубенчики,
И разноцветных светочей горят красиво
венчики.
我闭上眼睛, 看到芬芳的宝塔:
这里生活过毛象, 是皇帝的最爱。
从屋顶边缘铃铛叮叮当地落在地板上,
彩色的灯都亮着精美的花冠。 [3.78]

В этом стихотворении Хлебников раскрывает существенные изменения в национальном искусстве, принимая «открытый» подход: Анонсируя воображаемое движение лирического субъекта в пространстве и времени («Я закрываю веки и вижу...»).

Мыслительный строй четверостишия медленный, поэт использует многосложные слова с фонемами а, е: закрываю, благоуханны, богдыхана, разноцветных, бубенчики, чтобы подчеркнуть счастье обычной жизни китайского народа. Ощущение счастья. Повторение многочисленных внутренних голосов подчеркивает впечатление медленной жизни, ее монотонного вращения: пагоды — благоуханны — богдыхана. Здесь важен звук, он создает нежный тон, например

Тон четырехстишия «中国» тот же: благоуханны, любимец, кровли, льют.

Весь ритм, стиль, экзотическая система строф как бы определяется уже фигурирующим в первой строке длинным ключевым словом благоуханны, которое словно символизирует медлительность и мягкость, легкую, как приятное звонкое ощущение. Степени, китайские пагоды и имперские традиции, фонарики и колокольчики. Будущее развитие мировых языков и будущее развитие человеческой истории поэт связывает с Китаем: Поэт видит Китай через буддизм, конфуцианство и даосизм. Образ Лао-Цзы, китайского философа и основоположника даосизма, в картинах Хлебникова связан с любовью и свободой. В поэме «Ка» («Ка», 1915) упоминаются «дни Белого Китая» — буддийский миф, идеальное третье поколение мировой истории, о приходе Будды Майтрейи. Этот миф тесно связан с буддийским учением Шамбалы. Шамбала — страна духовного блаженства, где духовный мир соединен с материей, где существует духовное братство, связанное со всеми великими учителями человечества. Поэтому близка этому учению и идея Хлебникова о единстве мировых религий.

В дореволюционный период В.В.Маяковский посвятил себя созданию мифа о собственной личности, соединив черты «проклятого поэта» с «сверхчеловеком» Ницше. «Ницшеанство» в раннем творчестве Маяковского. Наиболее ярко характеристики выражены в поэме «Облака в штанах».

Китайцы ценят поэта и его поэзию не только потому, что поэт написал всемирно известное стихотворение «Хорошо!» и «Владимир Ильич Ленин», еще и потому, что он писал много трогательных стихов о Китае: «Прочь руки от Китая», 1924, «Московский Китай», 1926, «Мрачный, Юмор», 1927, «Париж и Китай», 1927, «Нота Китая», 1929.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Суворова А.А. Восточный театр и западноевропейский «Авангард». Взаимодействие культур Востока и Запада [М]. М.: Наука, 1987.
- 2) Тартаковский П.И. Поэт. Россия. Восток (К вопросу о западно-восточной концепции В. Хлебникова в поэме «Хаджи-Тархан» [J]. *Вопросы литературы*, 1987(6): 91-121.
- 3) Тартаковский П.И. Русская советская поэзия 20-х - начала 30-х годов и художественное наследие народов Востока [М]. Ташкент: Фан, 1977.
- 4) Трегубова И. Китайский цикл Николая Гумилёва [OL]. «Николай Гумилёв: электронное собрание сочинений».
- 5) Черкасский Л.Е., Муравьев В.С. (Сост.); Послел. Иванов В.В. Восточные мотивы. Стихотворения и поэмы [М]. М.: Наука, 1985.
- 6) Чаадаев П.Я. Сочинения: в 2 т. Т.2. [М]. М.: Наука, 1991
- 7) Шаймухамбетова Г.Б. Гегель и Восток. Принципы подхода [М]. М.: Вост. лит. РАН, 1995.

Резюме

В статье в основном анализируются китайские темы, жанры, образы в в футуристической литературе Серебряного века. Творчество Велимира Хлебникова содержит множество тем и образов, характеризующих Китай в футуризме Серебряного века, поэтому данная статья в основном посвящена творчеству Хлебникова.

Ключевые слова: Серебряный век, Китайские темы, восток, футуризм

SUMMARY

The article mainly analyzes Chinese themes, genres, images in the futuristic literature of the Silver Age. The work of Velimir Khlebnikov contains many themes and images that characterize China in the futurism of the Silver Age, so this article is mainly devoted to the work of Khlebnikov.

Keyword: Silver Age, Chinese themes, east, futurism

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Xiaodan Yang⁴

ДАОССКАЯ МЫСЛЬ В ПРОИЗВЕДЕНИИ И. А. БУНИНА «СНЫ ЧАНГА»

Писатель И. А. Бунин написал три рассказа в период с 1914 по 1916 год. Такие как «Братья», «Господин из Сан-Франциско» и «Сны Чанга». В трех рассказах мало связи с точки зрения персонажей и сюжетов. Но их сравнивают друг с другом и называют трилогией искусства и философии. Они имеют сходство в тематическом содержании и мировоззрении. Все их повествования основаны на темах жизни и смерти.

Хотя в рассказе присутствуют сюжеты смерти, перспектива изучения этого произведения не должна ограничиваться самой смертью. И. А. Бунин записал в дневнике: «*Если ты не понимаешь выживания, как ты можешь понять смерть?*» [3, с. 142]. То есть «未知生, 焉知死». Можно видеть, что мысль китайского Конфуция: «未知生, 焉知死» глубоко укоренился в памяти И. А. Бунина. Более того, И. А. Бунин также записал в своем дневнике: «*Лаоцзы, написавший Тао-те-кин, родился с семью волосами, старцем. Страшная гениальная легенда!*» [1, с. 312]. На первый взгляд, рассказ о мучительной смерти капитана, загадочный художественный мир И. А. Бунина всегда связан с проблемой отчуждения. Людям суждено покинуть этот мир, поэтому И. А. Бунин всегда проявляет заботу о жизни и смерти. В жизнь И. А. Бунина в детстве вошли две великие тайны: любовь и смерть. Чем сильнее эмоция по отношению к жизни, тем сильнее страх смерти. И эмоции людей по отношению к смерти неоднородны. Некоторые люди живут под тенью смерти всю свою жизнь. И. А. Бунин жил под этим чувством. Смерть, любовь и повседневность становятся вечными, делая жизнь определенной мыслью, занимающей центральное положение в сознании и творчестве И. А. Бунина. По сути, И. А. Бунин передал здесь свое понимание «Дао», которое является символом, связывающим существование противоречий. Эта концепция близка антиномии в творчестве И. А. Бунина. Антиномию в рассказе воплощают две истины жизни, а именно красота жизни и безумие жизни. И. А. Бунин использовал Дао, чтобы соединить эти две антиномии.

В рассказе повествуется история русского капитана, который во время плавания купил собаку у старика-китайца. Имя собаки Чанг. Во время долгого путешествия Чанг был единственным, кто мог слушать капитана. Капитан рассказал Чангу, как он счастлив: у него есть дом в Одессе, жена и милая дочь, которые ему очень нравятся. Затем жизнь меняется, когда капитан узнает, что любимая жена его больше не любит. Из-за потери любви капитан потерял свои идеалы и надежды, стал пьяницей и в конце концов умер в депрессии.

Рассказ рассказывает не только историю стремления капитана к счастью и жизненному опыту в его жизненных взлетах и падениях, но также и историю его возможной смерти. Это скорее вопрос о смысле жизни и счастье в жизни. В начале рассказа написано: «*Не все ли равно, про кого говорить? Заслуживает того каждый из живших на земле?*» [2, с. 49]. Само это предложение содержит идею равенства всех живых существ, отстаиваемую в буддизме. В даосской культуре и люди, и животные рождаются от Дао, и их действия должны соответствовать законам Дао. Можно также полагать, что животные, включая человека, какими бы маленькими они ни были, должны пройти этот процесс от рождения до смерти. С этой точки зрения люди и животные равны. В середине рассказа написано: «*Было когда-то две правды на свете, постоянно сменявших друг друга: первая та, что жизнь несказанно прекрасна, а другая – что жизнь мыслима лишь для сумасшедших*» [2, с. 50]. Первая упомянутая здесь правда – это счастливая реальность, потому что капитан в то время жил очень хорошей жизнью и имел любимую жену и дочь. Но когда он узнал, что жена его больше не любит, он лично почувствовал правду другого рода. И капитан убежден, что в мире с начала времен есть только одна правда. Это последняя правда. «*Друг мой, я видел весь земной шар – жизнь везде такова! Все это ложь и вздор, чем будто бы живут люди: нет у них ни Бога, ни совести, ни разумной цели существования, ни любви, ни дружбы, ни честности, – нет даже простой жалости*» [2, с. 57]. В рассказе также написано: «*знаешь ли ты, что такое Тао, выдуманное вами же, китайцами? Я, брат, сам плохо знаю, да и все плохо знают это, но насколько можно понять, ведь это что такое? Бездна-Праматерь, она же родит и поглощает и, поглощая, снова родит все сущее в мире, и иначе сказать – тот Путь всего сущего, коему не должно противиться ничто сущее. А ведь мы по-минутно противимся ему, по минутно хотим повернуть не только, скажем, душу любимой женщины, но и весь мир по-своему! Жутко жить на свете, Чанг, – сказал капитан, – очень хорошо, а жутко, и особенно таким, как я!*» [2, с. 56]. Согласно даосизму, это относится к законам движения небесных тел, законам естественного движения, и этот закон нельзя нарушать. Почему люди, такие как жена капитана, могут не подчиняться этому закону? Это связано с когнитивными способностями людей. После того как у людей появляются когнитивные способности, у них появляется рациональное мышление и язык. В этом их отличие от животных, у которых есть только мышление и нет языка. Тогда люди смогут нарушить законы Дао. Пусть оно меняется в соответствии с вашими желаниями. Согласно точке зрения Лао-цзы в «Дао Дэ Цзин»: «*人法地, 地法天, 天法道, 道法自然*» (Человек следует за землей, земля следует за небом, небо следует за Дао, а Дао следует за природой) [5, с. 34]. Не с каким-либо намерением. Это просто соответствует природе. Во вселенной есть четыре великие вещи: небо, земля, человек и Дао. Дао раньше всего. Оно защищает небо и землю и пользуется уважением всех вещей. Но в рассказе жена капитана изменила мужу. Природа все равно меняется весной, летом, осенью и зимой, но почему люди нарушают это Дао? Прежде всего И. А. Бунин понимает Дао как закон самозарождения вселенной и

⁴ Магистрант кафедры Русской литературы БГУ.

закон всей природы. Это принесет гармонию в мир. Трагедия главного героя рассказа И. А. Бунина также должна испытывать влияние Дао. И. А. Бунин прекрасно осознает созидательную и разрушительную природу «Дао».

Это также вызывает двойственные характеристики писателей, которые хотят исследовать происхождение Вселенной и вернуться к природе. Во-вторых, поскольку физиологический импульс людей к осуществлению желаний нарушает законы природы, то они будут наказаны и не получают счастья жизни. Жена капитана его больше не любит, потому что у нее более высокие желания. Проводите время в таверне каждый день и скоротайте время. Более того, он потерял свои идеалы, ему скучно каждый день, и в конце концов ему остается только принять смерть. *«Жутко жить на свете, Чанг, – сказал капитан, – очень хорошо, а жутко, и особенно таким, как я! Уж очень я жаден до счастья и уж очень часто сбиваюсь: темен и зол этот Путь или же совсем, совсем напротив?»* [2, с. 56]. Главное в описании И. А. Бунина — не подчеркнуть эмоциональный тип трагедии. Скорее, он подчеркивает индивидуализированный ум, подчеркивая свою боль и печаль. Когда И. А. Бунин хотел найти в рассказе счастье, он сначала думал о счастье как о труде, но труд только для жизни и воспроизводства не может отражать цельность и счастье жизни, как у упомянутых в рассказе немцев. *«среди краснолицых немцев, – людей тупых, дельных, работающих с утра до вечера с той целью, конечно, чтобы пить, есть, снова работать и плодить себе подобных»* [2, с. 57]. Во-вторых. Он также считает, что любовь не может принести счастья, потому что любовь может измениться в любой момент. Например, как жена капитана в рассказе. Когда его жена предала мужа, капитан наконец покончил с собой, и капитан поплатился за это своей жизнью. На самом деле, счастье, которое искал И. А. Бунин, скорее всего, было отражено в любимой и преданной собаке Чанг. Когда капитан умер, и художник, и Чанг были очень опечалены: по мнению капитана, люди жили во лжи и лицемерии. Верность и благодарность отразились в собаке Чанг. Наконец, собака стала счастливо жить с другим владельцем. Итак, кроме первого вида счастья и второго вида боли, какой еще третий вид? Где правда? Это правда вечной жизни. Капитан умер от боли, но для Чанга капитан не умер и всегда будет в памяти Чанга. Благодаря преданности и благодарности Чанга он почувствовал реальность того, что капитан может жить вечно. То есть в сердце Чанга капитан никогда не умрет. Благодаря такому настрою Чанг обрел радость и счастье.

Главные герои рассказа — капитан и собака Чанг. Чанг является носителем определенных взглядов. В начале рассказа они появляются одновременно. Но позже в рассказе собака Чанг становится все более важной. Видно, что видение Чанга ниже видения рассказчика, но выше видения капитана. Взгляды капитана и Чанга постоянно меняются, но взгляды Чанга идут дальше, чем взгляды капитана. *«И, коснувшись задрожавшей рукою головы Чанга, наклоняет-ся еще ниже – и глаза их, полные слез, встречаются в такой любви друг к другу, что все существо Чанга беззвучно кричит всему миру: ах, нет, нет – есть на земле еще какая-то, мне неведомая, третья правда!»* [2, с. 62]. Видно, что понимание Чанга намного выше, чем у капитана. Понимание истины капитаном постоянно меняется в зависимости от его ситуации, которая отличается от ситуации Чанга. В своей книге «Повышенное чувство жизни.: Мир Бунина» О. В. Сливичкая считает, что *«мир Бунина — это два способа противоречивого сосуществования»* [4, с. 61]. Писатель словно хочет показать, почему люди неправильно понимают правду жизни, основываясь на собственном опыте. Хотя это и не объясняет правды жизни, но, сравнивая собачье видение со зрением капитана, оно резко обрисовало абсурдность узкого понимания людьми своей жизни.

Смерть в повести И. А. Бунина загадочна, а взгляд И. А. Бунина на смерть уникален в русской литературе. Это не та смерть, в красоту и сладость которой верил Ф. К. Сологуб в эпоху Серебряного века и к которой следует смело стремиться. И это не для того, чтобы подчеркнуть ничтожность смерти. Скорее, он подчеркивает приближение к великой силе. Взгляд И. А. Бунина на смерть позволяет нам приблизиться к этой великой силе.

Литература

1. Бунин И. А. Полное собрание сочинений в 13 томах. Т. 9. «Воспоминания»; «Дневник 1917—1918 гг.»; «Дневники 1881-1953 гг.»; «Первые литературные шаги»; «Перед грозой». Интервью разных лет. - М.: Воскресенье, 2006. с. 592.
2. Бунин И. А. Полное собрание сочинений в 13 томах. Т. 4. Воды многие (1914 – 1926); Грамматика любви (1914 – 1926). - М.: Воскресенье, 2006. с. 536.
3. Карпов А. Проза Ивана Бунина [М]. Москва: флинта, Наука, 1999. С. 142.
4. Сливичкая О. Повышенное чувство жизни.: Мир Бунина [М]. Москва: МГУ, 2004. с. 270.
5. 唐忠民主编. 中国传统文化精华. 老子. 庄子. 时代文艺出版社, 2003 年. (Под редакцией Тан Чжунмина. Сущность китайской традиционной культуры. Лаоцзы. Чжуанцзы. Издательство Times Literature and Art, 2003. с. 34.)

РЕЗЮМЕ

«Сны Чанга» - одна из трилогии творческой художественной философии И. А. Бунина. В ней рассказывается история смерти капитана. Собака Чанг осознает "третью правду" - правду о выходе из смерти и вхождении в вечную жизнь. И. А. Бунин, как и Л. Н. Толстой, чрезвычайно увлечен наблюдением жизни и размышлением о смерти. Только благодаря внимательному наблюдению и пониманию человеческой природы мы можем по-настоящему пересечь культурные и национальные границы и познать вечную ценность жизни. Многие произведения И. А. Бунина отражают конфликт и интеграцию двух разных культур — Востока и Запада. Творчество И. А. Бунина не ограничивается даосскими мыслями, и можно даже заключить, что И. А.

Бунин не копировал даосскую классику, а стремился к творчеству.

Ключевые слова: И. А. Бунин; «Сны Чанга»; смерть.

TAOIST THOUGHT IN I. A. BUNINA'S WORK "THE DREAMS OF CHANG"

SUMMARY

"Dreams of Chang" is one of the trilogy of creative artistic philosophy of I. A. Bunin. It tells the story of the captain's death. Dog Chang realizes the "third truth" - the truth about leaving death and entering eternal life. I. A. Bunin, like Tolstoy, is extremely passionate about observing life and thinking about death. It is only through careful observation and understanding of human nature that we can truly cross cultural and national boundaries and realize the eternal value of life. Many of I. A. Bunin's works reflect the conflict and integration of two different cultures - East and West. The creativity of I. A. Bunin is not limited to Taoist thoughts, and one can even conclude that I. A. Bunin did not copy Taoist classics, but strived for creativity.

Key words: I. A. Bunin; "Dreams of Chang"; death.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Самира Лятиф гызы Гасанова⁵
**ОСОБЕННОСТИ СЕНТИМЕНТАЛИЗМА В ПОВЕСТИ И.КУТКАШЕНЛЫ
 «РАШИД БЕК И СААДЕТ ХАНУМ»**

Исмаил бек Куткашенлы (1808-1861) является одной из самых неоднозначных и интересных фигур в азербайджанской литературе. И.Куткашенлы происходил из знатного азербайджанского рода, и отец писателя будучи либерально настроенным человеком, приложил все усилия для того чтобы его сын получил хорошее образование. И.Куткашенлы служил в русской армии, участвовал в русско-турецкой и русско-персидских войнах 1826-1828 годов, дослужился до звания генерал-майора, в связи со службой побывал во многих городах России, в Варшаве служил в азербайджанском конном дивизионе, и за доблестную службу был удостоен многочисленных наград. Будучи писателем и занимая одновременно высокий военный пост, И.Куткашенлы активно занимался просветительской деятельностью, был избран членом Кавказского Императорского русского географического общества. Глава Кавказа барон Розен в своем послании князю Чернышеву от декабря 1837 года так писал о Куткашенлы: «Я прикомандировал для сбора конных боев по провинциям Кубы капитана Ролковского полка Куткашенлы, который выполнял особые поручения в моем управлении. Этот человек, происходивший из среды уважаемых беков Закавказья, благодаря своему глубокому мышлению и верности, заслужил не сомневаться в нем» (6, с.13). Регалии и заслуги И.Куткашенлы в сфере дипломатии, политики, его достижения и награды в военной службе можно перечислять очень долго. И конечно же, заслуги И.Куткашенлы в национальной литературе должны быть отмечены особо. И.Куткашенлы вошел в историю азербайджанской литературы как основатель современного жанра азербайджанской повести и яркий представитель сентиментализма в азербайджанской литературе.

Во время пребывания в Варшаве на военной службе в 1835 году Куткашенлы опубликовал свою знаменитую повесть «Рашид бек и Саадет ханум». Сюжет повести взят из азербайджанской жизни, однако произведение написано на французском языке под названием «Conte Orientale». (5, 97) Произведение «Рашид бек и Саадет ханум» посвящено любви молодых людей, принадлежащих к двум дворянским семьям, и единодушно оценивается критиками как шедевр творчества Куткашенлы. В 1852 году И.Куткашенлы опубликовал еще одно, очень интересное произведение – «Сафарнаме», в котором нашли отражение глубокая наблюдательность и знания в области истории, географии и этнографии. В этом произведении излагаются впечатления автора о паломничестве в Мекку, а также приводятся ценные знания о природе, населении и хозяйстве Гянджи, Борчалы и других регионов Азербайджана. В целом же творчество И.Куткашенлы исследовано крайне мало и объем его творчества также полностью не восстановлен. Вместе с тем, литературоведы считают И.Куткашенлы первым и наиболее ярким представителем сентиментализма в азербайджанской литературе. Это мнение представляется обоснованным, поскольку в повести «Рашид бек и Саадет ханум» налицо все наиболее типичные, характерные признаки сентиментализма. Прежде всего, в сентиментализме основное внимание сосредоточено на человеческой личности, его душевных переживаниях. Сентименталисты впервые выдвинули идею о внесловной ценности человеческой личности. Эта идея была сформирована под влиянием идеологии Просвещения и нашла наиболее яркое воплощение именно в литературе сентиментализма. В восточной, и частности в азербайджанской литературе сентиментальные мотивы присутствовали во все времена, и подчас «отголоски» сентименталистской «чувствительности» ощущались и в романтизме, и даже (пусть крайне редко) в некоторых произведениях реализма. Однако именно «Рашид бек и Саадет ханум» является сугубо сентиментальным произведением. Прежде всего, сюжет произведения достаточно типичен, поскольку в нем говорится о светлой, искренней любви двух молодых людей. Вместе с тем, «восточное» начало проявляется в повести очень ясно. С одной стороны, оба героя- Рашид бек и Саадет ханум- происходят из рода именитых беков, т.е. принадлежат к одному сословию. Эта особенность отличает повесть Куткашенлы от русского и западноевропейского сентиментализма, например, от повести «Бедная Лиза» Н.М.Карамзина и романов С.Ричардсона. Главные герои повести «Рашид бек и Саадет ханум» безукоризненны, обладают самыми высокими нравственными качествами. Вместе с тем, их общение затруднено, и это связано с образом жизни, традициями азербайджанцев в XIX веке. Саадет ханум тоскует о любви, сравнивает свою жизнь с увядшими листьями, однако ни ее мать, ни воспитательница Шама не могут понять ее чувства, более того, приписывают душевное смятение девушки колдовским чарам. На этом автор прерывает свое повествование и представляет другой главный образ повести- Рашид бека. Рашид бек единственный сын Исмаил бека. Рашид известен своей добротой и щедростью, своим благородством, пламенным сердцем. Он искусно владеет оружием, увлекается литературой, знает историю и философию Востока, и самое главное- выступает защитником слабых и обездоленных. Эти характеристики разительно отличают Рашид- бека от Эраста («Бедная Лиза») и от избалованных, развратных героев Ричардсона (Мистер Би, Ловелас). Рашид бек также мечтает иметь спутницу жизни, «которая бы любила и утешала в опасностях и заботах» (6, 29). Согласно восточным традициям, жениху было запрещено видеть нареченную до свадьбы. Однако Рашид бек желает увидеть девушку, полюбить ее и только потом связать с ней свою судьбу, то есть

⁵ Бакинский славянский университет. kentavr9@yandex.ru

помыслы Рашид бека чисты и искренни. Именно поэтому отец Рашид бека, узнав о серьезных намерениях сына, немедленно посылает гонцов к родителям Саадет чтобы сосватать ее для любимого сына. Здесь налицо еще одно серьезное отличие от русского и западноевропейского сентиментализма- взаимной любви молодых людей, их воссоединению препятствует решение матери Саадет ханум выдать дочь за другого человека. (на Востоке воля родителей в создании семьи всегда являлось серьезным фактором). Далее автор повествует о самых трудных испытаниях, через которые пришлось пройти Рашид беку для того чтобы встретиться с Саадет. Саадет ханум, узнав Рашида, переодетого нищим, говорит ему о своем твердом решении следовать за ним. Здесь также отчетливо проступает специфика азербайджанского сентиментализма. Если в русском и западноевропейском сентиментализме события разворачиваются на сравнительном ограниченном фоне (семья, хозяева, слуги), то в повести Куткашенлы присутствуют и оскорбленное достоинство отвергнутого жениха (Аскер ага) и месть, и вооруженное противостояние, и желание Рашид бека разрешить инцидент мирным путем. Очень интересны в повести описания внешности Рашид бека. Автор использует выразительные средства, более характерные для фольклорного творчества, как например, участие Рашид бека в состязании молодых джигитов. Рашид бек представлен автором на великолепном коне с золоченой сбруей, вооруженный с головы до ног. По сути, автор описывает Рашид бека как сказочного героя. Однако, Рашид бек не просто герой, борющийся с абстрактным злом. И. Куткашенлы в своей повести представляет читателю образ героя нового типа. (7,83) Рашид бек- носитель новых взглядов на любовь, семейные отношения, на отношение к женщине. В противовес общепринятым взглядам он хочет жениться только по взаимной любви. Рашид бек человек умный, решительный, дальновидный, ему в высшей степени свойственно чувство собственного достоинства, которое сочетается с уважительным отношением к окружающим вне зависимости от их социальной принадлежности и материального состояния.

В отличие от Эраста, «просто хорошего, вовсе не плохого человека», Рашид не проявляет мягкотелости и не пытается унижить простых людей. Он искренне восхищается простой семьей Мардана и где-то по – доброму завидует теплым, уважительным отношениям, принятым в семье этого крестьянина. Здесь также проступают моменты, отличающие азербайджанский сентиментализм от русского и западноевропейского сентиментализма. Представители простого сословия, крестьяне, которые помогают Рашид беку вовсе не беспомощные бедняки. Так простой крестьянин Мардан оказывает поддержку Рашид беку, это умный, честный человек, надежный человек.

Образ Рашида, черты его характера, глубина души, психология раскрываются в повести Куткашенлы не столько авторскими комментариями, репликами, отступлениями, сколько диалогами и монологами, постоянными спорами и беседами. Образ Рашида нарисован с глубокой любовью. Этот образ олицетворяет ту группу азербайджанской интеллигенции, которая уже с начала XIX века отличалась либеральными, прогрессивными взглядами. (3, 495). Что касается образа Саадет ханум, то этот характер не менее интересен. В отличие от Памелы или Лизы, Саадет ханум не подвергается гонениям, не терпит унижений из-за своего «низкого» происхождения, однако ей грозит брак с нелюбимым человеком, и она проявляет сильную волю и противостоит прессингу. Она проявляет смелость, находчивость, решительность. Учитывая нормы жизни того времени, это было совсем не просто. Саадет ханум- личность, и это проявляется в том, что автор называет ее не просто Саадет, а уважительно- Саадет –ханум- госпожа. Саадет соглашается на отважный поступок- она бежит из отчего дома со своим возлюбленным. Этот поступок нарушал нормы женского «благочестия», принятые в то время, однако Саадет- ханум считает бесчестьем замужество с нелюбимым человеком. Т.е. если героини Ричардсона и Карамзина выглядят порой более покладистыми, то Саадет ханум способна принять самостоятельное решение.

В повести «Рашид бек и Саадет ханум» отражены вопросы личного мужества, цельности характера и духовной культуры. Здесь писателю удалось создать целый ряд персонажей, героев, отличающихся самоотверженностью и мужеством. В этом произведении говорится о возвышенной любви между Рашид беком и Саадет ханум, которая отражает единство их идей, жизненных позиций и характера. Автор рассказывает о факторах, воодушевляющих молодых, формирующих у них такие качества как настойчивость, упорство, желание обрести в любви духовное богатство и нравственное совершенство. В единстве всех этих черт формируется нравственно-эстетический идеал, о котором мечтал И.Куткашенлы. Из представленных в статье фактов становится ясно, что повесть И.Куткашенлы «Рашид бек и Саадет ханум» не является простой «калькой» с образцов русского или западноевропейского сентиментализма. Напротив, повесть «Рашид-бек и Саадет –ханум» есть ярчайшее, очень самобытное и оригинальное произведение азербайджанской сентименталистской литературы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гуковский, Г.А. Карамзин. Русская литература XVIII века / Г.А. Гуковский. – М.: Аспект Пресс, 1998, 529 с.
2. Веселовский, А.Н. Поэзия чувства и “сердечного воображения”. М., 1999, 512 с.
3. История Всемирной Литературы. Изд-во «Наука», 1988, т.V, 792 с.
4. Итоги и проблемы изучения русской литературы XVIII века. Л.: Наука, 1989, 350 с.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (3 cildə), cild II, Bakı, 1960, 203 s.
6. Babazadə B. Azərbaycan sənətşünaslığı. Bakı, 2003, 110 s.
7. Cavad Heyət Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, Yazıçı, 1993. 176 s.

Ключевые слова: *сентиментализм, жанр, психологизм, повесть, просвещение, нравственность, герой.*

Açar sözlər: *sentimentalizm, janr, psixologizm, povest, Maariflənmə, mənəviyyat, qəhrəman.*

Key words: *sentimentalism, genre, psychologism, story, Enlightenment, morality, hero.*

İ.Kutkaşenlinin “Rəşid bəy və Səadət xanım” povestində sentimentalizmin xüsusiyyətləri

XÜLASƏ

Məqalədə İ.Kutkaşenlinin “Rəşid bəy və Səadət xanım” povesti təhlil olunur, əsərdə sentimentalizm ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər sadalanır. Qeyd edilir ki, İ.Kutkaşenlinin əsərində qəhrəmanlar Qərbi Avropa və rus sentimentalist ədəbiyyatında təsvir olunan qəhrəmanlardan xeyli fərqlənir və həmin fərqlər bir çox hallarda azərbaycanlı qəhrəmanların üstün olmasını göstərir. Belə ki, Rəşid bəy həm cəsur qəhrəman, həm də mütərəqqi dünya görüşünə malik olan bir şəxsiyyətdir. Səadət xanım obrazı həmçinin zavallı Şərq qadını stereotipini pozur, və bu obraz öz qətiyyəti ilə və sədaqəti ilə seçilir.

Features of sentimentalism in the story by I.Kutkashenli “Rashid bey and Saadet Khanum”

SUMMARY

In the article the narrative "Rashid bey and Saadat khanim" by I. Kutkashenli is analyzed and the features characteristic of sentimentalism literature are listed in the work. It is noted that the heroes, created by I. Kutkashenli are significantly different from the heroes depicted in West-European and Russian sentimentalist literature, and those differences show the superiority of Azerbaijani heroes in many cases. Thus, Rashid-bek is both a brave hero and a personality with a progressive outlook. The character of Saadat Khanum also breaks the stereotype of the poor Oriental woman, and this character stands out for her resolution and loyalty.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Qoca oğlu Qocayev

**Xudayarova Günəş Musaxan Qızı
SATİRİKLƏRİN AZADLIQ ANLAYIŞI**

XX əsrin əvvəllərində yeni ictimai-siyasi hadisələr və inqilabların baş verməsi nəticəsində milli ruhlu mətbuatın, ictimai məzmunlu satiranın inkişafı sürətlənmişdir. Yeni səciyyəli satirik şeirlər cəmiyyətin mövcud vəziyyətini bədii cəhətdən əks etdirirdi. Satirik şeirlər dövrün ictimai-siyasi, mədəni mühitini təhlil etmək və reallığı düzgün dəyərləndirməyə imkan verən bədii nümunə hesab olunur, dövrün haqsızlıq, ədalətsizlik, laqeyidliklərinə qarşı kəskin ifşaedici məzmunu ilə seçilirdi. Bu məzmununda satirik nümunələrlə xalqı oyanışa səsləyən M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, S.Mənsur, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi kimi sənətkarlar dövrün reallıqlarını diqqət mərkəzinə çəkirdilər.

“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı olduqca çoxcəhətli idi. Bu dövrün ədəbiyyatında çox mühüm hadisə o idi ki, ədəbiyyatda xalq kütlələrinin azadlıq istəyi, inqilabi hərəkatın güclənməsi, milli şüurun güclü oyanışı ilə əlaqədar olaraq tənqidi realizm aparıcı istiqamətə çevrilmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realist istiqamətin inkişafında dahi xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirin müstəsna rolu olmuşdur. Sabir realizminin canı humanizm və azadlıq ideyalarında idi”[3, s.256-257].

Məlum olduğu kimi Azərbaycan satirik poeziyası keçən əsrin əvvəllərində bədii vasitə olaraq özünün ən yüksək zirvəsinə yetişir. Heç şübhəsiz, bu zirvənin başında Mirzə Ələkbər Sabir dayanırdı. Ədibin şeirlərində millət, vətəndaşlıq, milli düşüncə, milli özünüdərk satirik formada təzahür edir. Ümumiyyətlə, Sabir yaradıcılığını bu gün də əhəmiyyətli edən onun satirik dillə milli-mənəvi varlığı, yaddaşı yeniləməsi idi. Onun milli ideali xalq idi, buna görə də satirik şeirlərində milli özünüdərk problemini qoydu. Xalqı özünü tanımağa, dərk etməyə səslədi. Sabirin əsas məqsədi kəskin satirik dillə milli psixologiyaya təsir göstərmək, xalqı oyatmaq və ictimai şüuru formalaşdırmaq idi. “Sabir böyük poemalar, dastanlar yazmamışdır. Lakin onun hər hansı satirik bir şeirində məzmun dolğunluğu, az sözlə dərin fikirləri ifadə etmək xüsusiyyəti vardır. Poemalarda uzun-uzadı təsvirlərdə verilən tiplər onun yaradıcılığında bir-iki misrada çox məhərrətlə canlandırılır” [4, s. 108].

M.Ə.Sabirin inqilabçı satirik kimi yetişməsində, dünyagörüşü, poetik üslubunun ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksəlməsində, məlum olduğu kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının müstəsna rolu olmuşdur. Milli amala xidmət Sabir satirik şeirinin əsas qayəsi hesab olunur. Yaşadığı dövrdə xalqın taleyinə laqeyid yanaşanları “Məktub” adlı satirik şeirində kəskin ifşa edir: “Tikmə, kənar ol, gözümə milləti! Neyləyirəm, milləti, milliyyəti?! Oldu başımdan dəng, dəyiş söhbəti, az söylə millət belə, ümmət belə!..”[10, s. 141]. Sabir millətin taleyini, onun azad və firavanlığını heçə sayanları satirik poeziyada əsas tənqid hədəfinə çevirmiş, bu yolda üsyankar şeirlərlə xalqı oyanışa səsləmişdir. Ə.Yurdsevər Sabir məramını şərh edərkən qeyd edirdi ki, Sabir milli hüriyyət arzulayan, zümrə və sinif fərqi olmadan bütün fərdlərin dövlət və qanun qarşısında bərabər yaşamasını istəyən və bunları satirik formada ifadə edən ədiblərdən idi. Realizmin yeni mərhələyə yüksəlməsində Sabirin bir sənətkar və mütəfəkkir kimi böyük rolu olmuşdur. Sabirin 1905-ci il inqilabından təkan alan ictimai və bədii tənqiddən çox çəkmədən öz mütərəqqi cəhətləri ilə ədəbiyyatımıza təsir göstərdi. Sabirin yaradıcılığının son dövrü -1905-1911-ci illər onun tanınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun yaradıcılığı yaşadığı dövrün, əsrin nəbzini tuta bilmiş, mütəəssirlik keyfiyyətlər satiralarına əbədiyaşarlıq gətirmişdir. Sabir o dövrdə inqilabi satiranı ədəbi hərəkatın mühüm hissəsinə çevirmişdi. Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatı realist planda təqdim edən, cəmiyyətin təzadlı situasiyalarını işıqlandıran şair və yazıçılarımız “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsi ilə xalqa səslənirdi. M.Ə.Sabir də o şəxslərdən idi ki, ömrünün son illərini bu jurnalda satirik şeirlər çap etdirərək xalqa xidmət etmişdir. Sabir xalqın tarixi müqəddəratına özünü məsul bir şəxs hesab edir, öz ideyalarını tənqid, ifşa və inkar planında nəzərə çatdırmaqdan başqa, satiralarında qoyulan məsələlərdən, obyektiv inandırıcılıqla təsvir edilən həyat həqiqətlərindən müvafiq məntiqi nəticələr çıxarır və gələcək azadlıq, xoşbəxtlik dünyası haqqında düşüncələrini ifadə edirdi. Sabirin azadlıq ideali dünyagörüşündəki humanizmlə, insanın azad və yaradıcı bir həyat qurması haqqında arzuları ilə əlaqədar olmuşdur. Onun azadlıq və insanlıq məfhumlarını eyniləşdirməsi də buradan irəli gəlir: “Kim ki, insanı sevər, - aşıqı-hüriyyət olur, bəli, hüriyyət olan yerdə də insanlıq olur” [10, s. 149]. Sabir azadlıq olan yerdə insanlıq ola bilər qənaətinə gəlir. O, yaradıcılığı boyu millətin mənafeyini özünə ideal seçmişdi. Satirik şeirlərində milli-mənəvi dəyərlərindən, adətlərindən uzaq düşən millətinin halına acıyaşair yazır:

Hər bir işə əl qatdı, mürvət götürüldü!
Millətdə olan büsbütün adət götürüldü! [10, s. 260]

Sabir əsərləri ilə Azərbaycan həyatının realist təsvirini verərək zülmə, istismara, köhnəliyə qarşı mübarizə aparmış, yaradıcılığı ilə azadlıq hərəkatına xidmət etmişdir. Onun böyüklüyü, bir tərəfdən, ictimai bərabərsizlik və ədalətsizliyin, onların doğurduğu fəlakətləri, habelə ədalətsizliyin səbəblərini görməsində idisə, digər tərəfdən, onun əsərlərində bədii surətlər vasitəsilə əks etdirilən azadlıq ideyalarında idi. Sabirin XX əsrin ilk onilliyində baş verən hadisələri kəskin satirik dillə təsvir etdiyi şeirlər “Hophopnamə”də toplanmışdır. Əsrin əvvəllərində elə mühüm ictimai-siyasi və məişət məsələsi yoxdur ki, bu kitabda öz bədii ifadəsini tapmamış olsun. “Hophopnamə” xalqın həyat və mübarizəsini bütün cəhətləri ilə əks etdirən kitabdır. Bu kitaba daxil olan hər bir şeirdə Sabir bədii ifadə vasitələri ilə satirik dilin həmahəngliyində dövrün insanlara verdiyi məhrumiyyətləri, köhnəpərəstliyi kəskin tənqid və

ifşa edir, azadlıq, hürrüyyət arzularını ifadə edir:

Doğar xurşidü-hürrüyyət, bütün azad olur aləm,
Xəyali-xamə düşmə, bilmə bir gün şad olur aləm! [10, s. 186]

Bu misralarda Sabirin bir gün azadlığın, hürrüyyətin var olduğu cəmiyyətin xəyaldə deyil, reallıqda mövcud olmasına müəyyən qədər inamını görürük.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik poeziyasının mövzu dairəsi son dərəcə geniş və əlvan, ideya-məzmunu isə inqilabi-demokratik mahiyyət daşıyır. Xalqın həyatında və beynəlxalq aləmdə baş vermiş mühüm hadisələr satirik şeirdə yeni, orjinal bədii boyalarla əks olunmuşdur. Bu mənada dövrün satirik poeziyasını xalqın həyatını əks etdirən güzgüyə də bənzətmək olar. 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə Mirzə Ələkbər Sabir tərəfindən əsaslandırılmış inqilabi-satirik şeir məktəbi yarandı ki, bu məktəbin əhatə dairəsi qısa zamanda hüdudları aşaraq, demokratik mətbuatımızın nümunəsi olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə Şərq ölkələrində də əks-səda doğurdu. Sabir ədəbi məktəbinin təkə Azərbaycanın Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Mirzəli Möcüz, Məmməd Səid Ordubadi kimi davamçıları var idi. Onlar satiralarında çarizmin ədalətsizliyini tənqid edir, demokratizm və azadlıq ideyalarının tərənnüm edirdilər.

Azadlıq, yenilik, tərəqqipərvər ideyalar Sabirin davamçılarından olan Əliqulu Qəmküsar yaradıcılığının da ana xəttini təşkil edir. "Əliqulu Qəmküsarın bədii yaradıcılığı 1905-ci il inqilabının məhsulu olan "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrindən sonra başlanır. Sabirləri, Əli Nəzmiyə köhnə qəzəl ədəbiyyatının təsiri altından çəkib çıxaran "Molla Nəsrəddin" Ə.Qəmküsarın da yaradıcılığına yeni istiqamət verdi" [8, s. 8]. Əliqulu Qəmküsar "Çox da" adlı şeirində satirik dil və bədii sualların vəhdəti ilə köhnəpərəstliyi tənqid edir, xalqa hürrüyyət istəyini ifadə edir:

Bizə lazımdır ki, hər işdə olaq köhnəpərəst,
Gəlməsin şənimizə köhnəpərəstlikdə şikəst,
Biz qəbul eyləmişik çünki onu ruzi-ələst,
Olsa hürrüyyət əgər aləmə qismət, bizə nə? [8, s. 68]

Şeirdə köhnəpərəstlikdən və köhnəpərəstliyin insanı mənəvi olaraq məhv etməsindən, yenilik və hürrüyyət kimi anlayışları dərk etməməsindən şikayəti görürük.

Ədəbiyyatımız XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi və tarixi hadisələrlə zəngin olmuş, Vətən və millət azadlığı uğrunda fədakarlıq göstərmiş sənətkarlar yetirmişdir. Belə sənətkarlardan biri də Səməd Mənsur olmuşdur. Səməd Mənsurun öz qeydlərində 1908-ci ildən ədəbiyyat sahəsində çalışdığını yazmış və Bakıda fəaliyyət göstərən "Məcməüş-şüəra" adlı ədəbi məclisin iştirakçıları olan Mirzə Əbdülxalq Yusif, Əbdülxalq Cənnəti, Buzovnalı Azər, Mikayıl Seyidi, Əliabbas Münzib və Əliəğa Vahid kimi sənətkarlardan öyrənmiş, şeirləşmələrdə uğur qazanaraq "Mənsur" təxəllüsünə layiq görülmüşdür. S.Mənsur "Məcməüş-şüəra" şairlərinin əksəriyyətindən fərqli olaraq, klassik poeziya tərzində ədəbi nümunələr yaratmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda dövrünün aparıcı istiqamətlərindən biri olan satirik şeirin, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi də tanınmışdır. "Felyetonlarının birində "yazılması və tənqid edilməsi lazım gələn şeylər hər vaxt yazılacaqdır" xəttini tutan şairin bu fikri bütün yazılarında öz əksini tapmışdır. S.Mənsurun ölümü ilə əlaqədar Ə.Münzibin yazdığı nekroloqda şairə və onun yaradıcılığına verilən böyük qiymət diqqətəlayiqdir: "Aprel inqilabından sonra Şura idarələrində qulluq etmiş, "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinə də satiralar yazmışdır. Lakin satiraları nə qədər Sabirə təqlid edərək yazmışsa da, fəqət Sabir qədər müvəffəqiyyətə müvəffəq ola bilməmişdir. Bununla bərabər satiraları tənqidi cəhətdən qüvvətlidir. Sabirdən başqa bütün müasir şairlərlə bərabərlik edəcək dərəcədə qüvvətli olması mənzumələrindən bəllidir" [9, s. 9-10].

Səməd Mənsur yaradıcılığının ideya təməli millətin azadlığı, Vətəninin istiqlalına əsaslanır. Satiralarının tənqid hədəfləri dövrün ictimai-siyasi hadisələri, millətin savadsızlığıdır. Daima millətin maariflənməsini arzulayan şair bu sahədəki narahatlığını, başqa millətlərin elm sahəsində uğurlarını, bizdə isə millətin geriliyini "Bir möminin avropalıya xitabı" satirasında təsvir edir. Səməd Mənsura görə, azadlıq xalqın maariflənmə yolunun maneəsiz inkişafından qaynaqlanır:

Uydurma dərin ağılı vəzi-üləmayə,
Bir saatini boş yerə sən vermə fəneyə,
Tap texnikanı, padşah ol ərzə, səmayə,
Bul, istər isən getməyə yol ulduza, Ayə,
Sal elm yolundan başını dərdə, bəlayə
Lazım deyil, əlbəttə, bunlar bizə üqəlayə.
Beş gün bu cahanda quru bir nam mənə bəsdir,
Üqbadə isə cənnəti-rizvan mənə bəsdir. [9, s. 79]

S.Mənsur Vətən, millət azadlığı, xalqın maariflənməsi istiqamətində yazıb-yatarmış, yaşadığı dövrün hədə-qorxularına baxmayaraq, mübariz poeziyası ilə ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus iz qoymuşdur.

Xalqın azadlığı və maariflənməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirən, ictimai-siyasi hadisələri kəskin satirik dillə poeziyada əks etdirən görkəmli söz ustalarından biri də Əli Nəzmi olmuşdur. O, 1920-ci ilə

qədərki yaradıcılığında xalqına qarşı edilən zülm və işgəncəni iti və kəskin bir dillə təsvir etmişdir. Vətən, millət dərdi Əli Nəzmi yaradıcılığına hopmuşdur. O, Vətəninin gələcək səadəti üçün azadlığın gərəkli olduğunu coşqun ilhamla təsvir və təbliğ etmişdir. Yaradıcılığının başlıca ruhu inqilab, azadlıq, vətən, millət, insansevərlik, milli amal, milli dil uğrunda mübarizə əzmlı bəşəri problemlərdir. Şairə görə, azadlıq vətən və millətdən başlayır və bu amalı yaradıcılığı boyu təbliğ edir. Əli Nəzmi də Sabir ədəbi məktəbinin davamçısı olaraq azadlığı millətin firavanlığında görür.

Əsrin əvvəllərində geniş vüsət alan azadlıq ideyaları hər şeydən əvvəl onu poeziyaya gətirən sənətkarların özünüdərk yolundan keçirdi. Əli Nəzmi də həqiqət güzgüsü olmaq, onun vasitəsilə xalqın gözünü açmağa çalışmaq yolunda əzmlə yazıb yaradırdı.

“Əli Nəzmi, bir tərəfdən burjuaziya təlqiləri ilə mücadilə edərkən, o biri tərəfdən, yeni ictimai quruluşda təsadüf etdiyi fərdi, yaxud ümumi qüsurları da göstərməkdən çəkinməmişdir” [1, s. 77]. Şair 1917-ci il fevral inqilabının əsl mahiyyətini ifadə edən satirik şeirlər yazmışdır. “Hürriyyətdən kim pay apardı?” satirasında yeni hökumətin xalqa verdiyi “azadlıqları” iztehzə ilə belə ifadə edirdi:

Ölkəmizdə mövcud olan hürriyyət,
Millətlərə böylə eyləsin qismət!
Fin xəlqinə yırtıq-yamaq istiqlal,
Polyaklara dolu vədə bir çuval,
Ukraynaya muxtariyyət, su, torpaq,
Türkmənistanlı müslümlərə şapalaq...
Azərbaycan türklərinə vur təpik. [2, s. 45]

O, fevral inqilabının Azərbaycan xalqına yaşatdığı bəlaları daha kəskin ifadə etmək məqsədi ilə digər xalqlarla müqayisə etmiş, milli ruhu, milli kimliyi məhvə aparan rejimi satirik dillə tənqid etmişdir.

1906-1920-ci illərdə Əli Nəzminin əsərlərində azadlıq, bərabərlik və demokratizm ideyalarının qabarıq ifadə olunduğunu görürük. O, xalqın həyat və məişətini, dövrün əsas ictimai hadisə və münasibətlərini tənqidi realist planda vermişdir. Satirik ruh, realit mündəricə, demokratizm şairin yaradıcılığının mühüm xüsusiyyətlərindən idi.

Dövrün reallığını satirik dillə və xalqına azadlıq diləyini bu üsulla ifadə edən sənətkarlarımızdan biri də M.S.Ordubadi olmuşdur. O, tarixi roman, dram əsərləri qələmə almaqla yanaşı, bir sıra satirik şeirlərin müəllifi kimi də məşhurdur. “1905-ci il rus inqilabından sonra Azərbaycanda başlayan inqilabi hərəkət Ordubadi yaradıcılığında demokratik fikirləri canlandırır. O, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “Hərdəmxəyal” imzası ilə şeir və felyetonlar yazır. Bu dövrdə çarizmin milli qırğın siyasətindən tənqə gələn Ordubadi deyir: “Mən həmişə qanlı sənələrdənmi yazacam” [5, s. 121]. Ordubadi çarizm siyasətinə etirazını satirik üslubda ifadə etmişdir. “Molla Nəsrəddin”çi M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqa şairlər kimi M.Ə.Ordubadının yaradıcılığında da satirik şeirlər mühüm yer tutur. Bu şeirlərin əsas mövzusu mövhumata, cəhalətə, avamlığa qarşı etiraz, milli oyanışın təbliğidir. “İnqilabdan əvvəl satiralarında, mənzum və mənsur felyetonlarında Şərqi despotizmini, çar üsul-idarəsini, feodal, burjuva və ruhani əxlaqını, maarif, mədəniyyət düşmənlərini qamçılayan ədib yeni dövrdə öz kəskin satira süngüsünü qaragürhçülüğə qarşı çevirir” [6, s.7]. Ordubadının tarixi romanlara gedən yolu satirik şeirdən başlayır. Ordubadiyə görə, romanlarda təsvir olunan hadisələri dərk etmək üçün sadə xalqı əvvəl buna hazır etmək lazım idi. Kəskin satirik qələmi ilə xalqın acınacaqlı vəziyyətini xatırlamaqla onun həll yollarını xalqın oyanması, birliyində gördüyünü ifadə edir. Ordubadının ilk şeirləri bütövlükdə əsərlərinə daxil edilməsə də, yazıcının “Həyatım və mühitim” memuarında həmin illərdə yazdığı bir sıra şeirləri öz əksini tapmışdır. “Qəflət”(1906), “Vətən və hürriyyət”(1907) adlı şeir kitabları yeni əsrin bədii ifadəsi kimi ədəbi mühitin diqqətini çəkmişdi.

Məmməd Səid Ordubadi “Qəflət” kitabında qəflət fəlakətindən qurtuluş açarının hürriyyətdə olduğu bildirmişdir. Bu cəhətdən “Qəflət” XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qəflət əleyhinə yönəlmiş kitablardan biri idi. M.S.Ordubadi hürriyyət və azadlığı tərənnüm etməklə insanları qəflət yuxusundan oyanmağa çağırır:

Dur, ey qaif yatan könlüm, oyan
bu xabi-qəflətdən,
Sənə yoxdur səmər hərgiz bica bu istirahətdən.
... Gözün var isə hürriyyət ziyasından götür hissə,
Yaşa insanca, insanlartək azad ol əsarətdən. [7, s. 23-24]

Məmməd Səid Ordubadi əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir yaradıcılığındakı azadlıq anlayışını öz yaradıcılığına gətirərək, “Vətən və hürriyyət”(1907) adlı kitabında hürriyyət çağırışlı şeirlərləməramını bildirməyə müvəffəq olmuşdur.

Çar hökuməti demokratik fikirlə adamlarla birlikdə Ordubadını də təqib edir, onu çar siyasəti üçün təhlükəli bir sima kimi 1913-cü ildə həbsə alıb sürgün edirlər. 1917-ci il fevral inqilabına kimi sürgündə qalan Ordubadi çar hökumətinin süqutundan sonra sürgündən qurtara bilməmişdi. Sürgün illəri Ordubadının mübariz iradəsini qıra bilmədi, əksinə, istibdada qarşı onu daha da qəzəblənməsinə səbəb oldu. Hələ Novoçerkassk zindanında ikən şair çarizm əleyhinə şeirlər yazırdı:

Bitməzmi cəfa, axıra yetməzmi keşəkəş?
Axırda yaxar zatını yaxdıqların atəş! [5, s. 126]

Ordubadi şeirlərində Sabir satirasının ruhu duyulur. Sabir sanki bu sahədə müəllim kimi yalnız müasirlərinin deyil, özündən sonra gələn satiriklərin də təqdir etdiyi bir ədib olmuşdur.

Sonda bunu qeyd etməliyik ki, XX əsrin əvvəllərində azadlıq ideyaları istər romantik, istərsə də satirik poeziyada geniş vüsət almışdır. Satirik şairlərin yaratdığı xalqın mənəvi yaddaşına xitab edən, onu tərəqqiyə səsləyən poeziyanın ədəbiyyat tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. Əsrin əvvəllərində satirik poeziyanın ana xəttindən biri də xalqı özünə tanımaq, onları gələcəyə hazırlamaqdan ibarət idi. M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, S.Mənsur, Ə.Nəzmi və M.S.Ordubadi kimi satiriklər bu ideyaların öhdəsindən ustalıqla gəlmişdilər. Onların yaradıcılığı böyük ictimai amala-azadlıq anlayışını təlqin etməyə yönəlmiş, kəskin satirik ruhulu şeirləri xalqı milli özünüdərkə, oyanışa səsləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 288 səh.
2. Ağayev İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri. Bakı: Elm, 2002, 124 səh.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 696 səh.
4. Cəfər X. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı: Yazıçı, 1980, 245 səh.
5. Cəfər X. Ədəbi qeydlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, 194 səh.
6. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. III c, Bakı: ÇINAR-ÇAP, 2003, 360 səh.
7. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 səh.
8. Qəmküsar Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 168 səh.
9. Mənsur S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 səh.
10. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə. I c, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 səh.

Xülasə

Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində öz milli kimliyi uğrunda mübarizəyə başlamışdır. Xalq çar müstəmələkəçilərinin müqaviməti qarşısında davamsız olmalarına baxmayaraq, mövqelərindən geri çəkilmirdi. Çarizmin şovinist siyasəti nəticəsində milli qüvvələr arasında təxirbatlar aparılırdı. Bu dövrdə mövcud quruluşla barışmazlıq mübarizəsi aparən satiriklər kəskin ifşaedici məzmununda qələmə alandıkları yeni ruhlu şeirləri ilə poeziyaya inqilab ovqatı gətirmişdilər. Satirik ədəbiyyat ictimai-siyasi hadisələr, milli ruh, tarixi şəraitlə bağlı olur və onun əsasında yaranır. Beləliklə, XX əsrin 20-ci ilinə qədər yazılmış satirik şeirlər də ictimai-siyasi, tarixi, sosial hadisələri özündə əks etdirir. Milli ədəbi-tarixi zəmini nəzərə almadan XX əsr poeziyasının satirik xüsusiyyətlərini, poetik spesifikliyini və estetik tələblərini şərh etmək mümkün deyil. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti yalnız realizmi əks etdirmək deyil, onun istiqamətini dəyişməyə və özünüdərkə yönəlməsidir. Bu proses poeziyada milli özünüdərkəmə ilə əks olunmağa başlamış, satirik poeziya bədii vasitə olaraq özünün ən yüksək zirvəsinə qalxmışdır. Əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, S.Mənsur, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi kimi sənətkarlar dövrün reallıqlarını satirik dillə ifadə edir, xalqı oyanışa, azadlığa, mövhumat və cəhəldən xilas olmağa səsləyirdilər. Satiriklərə görə, azadlıq milli özünüdərkədə, zülmə, istismara, köhnəliyə qarşı mübarizə aparmaqda, xalqın maariflənmə yolunun maneəsiz inkişafında, millətin azad, firavanlığında idi. Satiriklər azadlığa fərdi deyil, ictimai-siyasi, sosial aspektdən yanaşırdılar. Onlar öz azadlıq ideallarını kəskin satirik üslubda ədəbiyyata gətirməklə xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq məramını ifadə edirdilər.

Açar sözlər: inqilab, azadlıq, mübarizə, haqsızlıq, tənqid, satirik poeziya.

SATIRISTS' CONCEPTION OF FREEDOM

Summary

The people of Azerbaijan started to fight for their national identity at the beginning of the 20th century. The people did not back down from their positions despite being unsustainable in the face of the resistance of the tsarist colonialists. As a result of the chauvinist policy of tsarism, agitations were carried out between the national forces. During this period, the satirists, who were fighting against the existing structure, brought a revolutionary tone to poetry with their new spirited poems written with sharp revealing content. Satirical literature is related to socio-political events, national spirit, historical conditions and is created on its basis. Thus, satirical poems written up to the 20th year of the 20th century also reflect socio-political, historical and social events. It is impossible to interpret the satirical features, poetic specificity and aesthetic requirements of twentieth-century poetry without taking into account the national literary and historical background. The main feature of this stage is not only to reflect realism, but to change its direction and focus on self-awareness. This process began to be reflected in poetry with national self-awareness, and satirical poetry rose to its highest peak as an artistic tool. At the beginning of the century, artists such as M.A. Sabir, A. Qamkusal, S. Mansur, A. Nazmi, M. S. Ordubadi expressed the realities of the time in a satirical language and called the people to wake up, to freedom, to get rid of superstition and ignorance. According to the satirists, freedom was in national self-awareness, in the struggle against oppression, exploitation, and obsolescence, in the unhindered development of the people's path to enlightenment, and in the freedom and prosperity of the nation. Satirists approached

freedom not from an individual, but from a socio-political, social aspect. By bringing their ideals of freedom into literature in a sharp satirical style, they expressed their intention to awaken the people from their sleep.

Keywords: revolution, freedom, struggle, injustice, criticism, satirical poetry.

КОНЦЕПЦИЯ СВОБОДЫ САТИРИСТА

Резюме

Азербайджанский народ начал борьбу за свою национальную идентичность с начала XX века. Народ не отступил со своих позиций, хотя сопротивление царских колонизаторов было невыносимым. В результате шовинистической политики царизма велись волнения среди национальных сил. В этот период революционный тон в поэзию внесли сатирики, боровшиеся против существующего строя, своими новыми энергичными стихами с острым разоблачительным содержанием. Сатирическая литература связана с общественно-политическими событиями, национальным духом, историческими условиями и создается на их основе. Таким образом, сатирические стихотворения, написанные до 20-го года 20-го века, отражают и общественно-политические, исторические и социальные события. Сатирические особенности, поэтическую специфику и эстетические требования поэзии XX века невозможно интерпретировать без учета национальной литературно-исторической подоплеки. Основная особенность этого этапа – не просто отразить реализм, но изменить его направленность и сосредоточиться на самосознании. Этот процесс стал отражаться в поэзии национального самосознания, сатирическая поэзия поднялась на высшую вершину как художественный инструмент. В начале века такие художники, как М.А.Сабир, А.Гамкусар, С.Мансур, А.Назми, М.С.Ордубади, сатирическим языком выражали реалии времени и призывали народ проснуться, стать свободными, купить. избавление от суеверий и невежества. По мнению сатириков, свобода заключалась в национальном самосознании, в борьбе с угнетением, эксплуатацией и устареванием, в беспрепятственном развитии народного пути к просвещению, в свободе и благополучии нации. Сатирики подходили к свободе не с индивидуального, а с общественно-политического, социального аспекта. Они выразили намерение разбудить народ ото сна, внеся в литературу идеалы свободы в остром сатирическом стиле.

Ключевые слова: революция, свобода, борьба, несправедливость, критика, сатирическое стихотворение.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent Səadət Şixiyeva

Nəzakət Qafqazlı ⁶
MİRZƏ İSA XƏYALİ (1850-1917)

XIX əsrin ikinci yarısında Lənkəran ədəbi mühitində yetişən şairlərdən biri də Mirzə İsa Xəyalidir. Müasirlərinin maarifpərvər alim-ziyalı kimi qəbul etdikləri M.İ.Xəyali Mirzə İsmayıl Qasirin rəhbərlik etdiyi “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin sayılıb-seçilən nümayəndələrindən hesab edilmiş, əsərlərini klassik şeir üslubunda yazaraq dövrün ictimai yaralarını açmış, ölkənin iqtisadi-mədəni geriliyini, hakimlərin eyiblərini tənqid atəsinə tutmuş, elmi və maarifi tərənnüm etmişdir.

Mənbələrin verdikləri məlumatlara görə Mirzə İsa Hacı Məhəmməd Rəhim oğlu Xəyali 1850-ci ildə Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur (1, s. 91; 2, s. 99; 3, s. 89). Atası sərraf olan Mirzə İsa ilk təhsilini Ərdəbildə almış, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, klassik Şərq poeziyasının qayda-qanunlarını mənimsəmişdir. Gənlik illəri doğma şəhərində keçən Mirzə İsa təxminən 1871-ci ildə Lənkərana köçmüş, burada ailə quraraq, demək olar ki, ömrünün sonuna qədər Lənkəranda yaşamışdır. Bəzi mənbələrdə isə şairin 28 yaşında, 1878-ci ildə Ərdəbildən Lənkərana gəldiyi və ömrünün sonuna qədər burada yaşaması qeyd olunur (2, s. 202).

Dolanışığını təmin etmək üçün müxtəlif işlərdə çalışan, yerli camaatla qaynayıb-qarışıb onların hörmətini qazanan, şəhərin ziyalıları ilə ünsiyyət qurmağı bacarıb şeir-sənət xiridarlarının diqqətini cəlb edən Mirzə İsa çox keçmir ki, “Fövcül-füsəha”nın daimi iştirakçılarından birinə çevrilərək Lənkəranda bir şair kimi tanınmağa başlayır.

Təxminən 80-ci illərdə Lənkəranda ailəsinin maddi vəziyyətini təmin etməkdə çətinliklərlə üzləşən Mirzə İsa iş dalınca əvvəlcə Bakıya, sonra da Mərvə və Aşqabad şəhərlərinə üz tutsa da, çox keçmir ki, təzədən Lənkərana qayıdır, burada kiçik bir bəzzaz dükanı açaraq ömrünün sonuna kimi bu işlə məşğul olaraq ailəsini dolandırır.

Mirzə İsa Xəyalinin vəfat tarixi dəqiq məlum deyil. Mənbələrin birində onun hicri tarixi ilə 1325-ci il məhərrəm ayının 20-də (miladi təqvimə ilə 1907-ci il mart ayının 5-də) 64 yaşında Lənkəranda vəfat etməsi və şəhərin Kiçik Bazar məhəlləsindəki təzə qəbiristanlıqda dəfn olunması (4, s. 16), digərində isə hicri tarixinin 1328-ci il məhərrəm ayının 20-də (miladi 1910-cu il fevral ayının 1-də) vəfat etməsi qeyd olunur (4, s. 17). Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan digər bir sənəddə isə onun 1917-ci ildə vəfat etdiyi göstərilir (5, s. 16). Mirhaşım Talışlı da şairin 1878-ci ildən 1917-ci ilə qədər Lənkəranda yaşadığını qeyd edir və yazır ki, “qəbri şəhərin Kiçik bazar qəbiristanlığında mövcud olan şair Lənkəranda 39 il ömür sürmüşdür” (2, s. 202).

Nəsreddin Qarayev Mirzə İsa Xəyalinin 1850-ci ildə Ərdəbildə anadan olduğu və 1917-ci ildə Lənkəranda vəfat etdiyini qeyd edir (1, s. 91).

Bəzi mənbələrdə Mirzə İsa Xəyalinin “Ziyayi” və “Arif” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı da qeyd olunur. Mirhaşım Talışlı yazır: “Lənkəran şairləri ona Arif Mirzə İsa deyər müraciət etmişlər. Qasirin ona yazdığı bir neçə şeir var ki, bu şeirlər “Mirzə Arifə” sərəlvəsi ilə verilmişdi (2, s. 203).

Mirzə İsmayıl Qasirin həmin şeirlərindən birində oxuyuruq:

*Mirza İsa, qıl nəzər naməmdə iinvan altına,
 Səbt olub zahirdəki məqsəd pünhan altına.
 Lənkəranı tərək edib Bakı ara tutdun vətən,
 Saldın əhbabı sərəsər yar, hicran altına.
 Çox da Bakıda yubanma Lənkərana qıl səfər,
 Müddəi söylər yığıb sərraf milyon altına (6, s. 63).*

Tədqiqatlarda göstərilir ki, Mirzə İsa Xəyali Azərbaycan və fars dillərində üç-dörd kitab yazmışdır. Lakin onun ədəbi irsi tam əldə edilməmişdir. Əlyazmalar İnstitutunun arxivindəki “Lənkəran şairləri” adlı məcmuədə onun “Elədi”, “Uzaq”, “Məni”, “Eyləyibsən”, “Arasında”, “Səbəbi-təlifi kitabı-Xəyaliyyət”, “İran əhlinin tənbih və nəsihətinə”, “Əhli-İrənin məzəmmətinə”, “Əhvalati-vəliəhdi-Yapon”, “İtaliyalı qarının vəsiyyəti”, “Dər müqəddimeyi-əncümən” və başqa şeirləri verilmişdir. Həmin arxivdəki D- 379 sifirli cümg-məcmuədə isə şairin Azərbaycan dilində yazdığı “Nə gördü bilməm ol şuxi-nüktədarı məndən”, “İsa neçə müddətdi ki, heyətdə qalıbdır”, “Deyillə şəh yenə məşrutəni müqərrər edər”, “Saqiya, ey fərxəndə ruxü mahcəmal”, “Saqiya, dönmə əhdü peyməndən” – mətləli şeirləri, fars dilində naməlum şəxsə yazılmış məktubu da qorunub saxlanılır.

Adı çəkilən “Deyillə şəh yenə məşrutəni müqərrər edər”, “Nə gördü bilməm ol şuxi-nüktədan məndən” şeirləri və farsca məktubu avtoqraf hesab olunur. Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunan mənbələrdə şairin otuzə yaxın şeiri toplanmışdır.

M.İ.Xəyalinin əsərlərinin tədqiqi deməyə əsas verir ki, yaşadığı cəmiyyətdə gördüyü haqsızlıqlar, İranın iqtisadi-mədəni geriliyi və monarxist rejimin tənqidi, maarif və mədəniyyətin, xeyirxah əməllərin təbliği və tərənnümü şairin poetik irsinin əsas mövzusunun, məzmununun və ideyasını təşkil edir.

⁶ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Erkən realizm və yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xəyalinin şeirlərində yalançı ruhanilərdən tutmuş cəmiyyəti idarə edən ali təbəqənin nümayəndələrinə qədər bir çox zümrələr kəskin şəkildə tənqid olunur. Şairin “Saqiya, lütfi-aşıqanə ilən” mətləli şeirində məmləkətdə söz sahibi olanların ədalətsizliyi ucbatından xalqın soyulub var-yoxdan çıxmasının təsviri ilə tanış oluruq. Şeirdə oxuyuruq:

*Görürsən ruzü şəb bu beş qəpiyi,
Alı hər kimsə bir bəhanə ilən,
Padşahlar deyir ki, məmləkəti,
Saxlaram ləşkəri xəzanə ilən.
Qələmi kağız ilən hakimii ürf
Əhli-züllam taziyanə ilən.*

Yetişir mətləbə təbib əhli,

Neçə misqal raziyanə ilən (4, vər. 22-23).

Onun “Əhli-İranın tənbiş və məzəmmətinədir”, “Rücu əhli-İranın məzəmmətinə”, “Gürizi-əhli-İranın məzəmmətinə”, “Gürizi əhli-İranın məzəmmətinə və onların ədəmi-tifaqına” şeirlərində İran dövlət başçılarının ləyaqətsizliyi və laqeyidliyi üzündən İran xalqlarının zillətdə yaşaması, vətənidən didərgin düşməsi, ölkənin var-dövlətin xaricilər tərəfindən talan edilməsi və s. bu kimi ictimai problemlər təsvir olunur.

“Gürizi-əhli-İranın məzəmmətinə və onların odemi-tifaqına” şeirində şair göstərirdi ki, mömtakət odalotli qanunlarla idarə olunub ölkədə elm və texnika inkişaf etsəydi, İran əsrin tələbləri ilə ayaqlaşardı. Əhali sahibsiz olmasaydı, evindən, el-obasından didərgin düşməz, bir tikə çörək üçün xarici ölkələrə üz tutub orada olmazın zülmərlə qatlaşmazdı. Əgər dövlət mütərəqqi qanunlarla idarə olunsaydı, zəhmətkeşin qayğısına qalınsaydı, həm dövlət, həm də xalq bundan fayda görərdi. Şair düşüncələrini belə ifadə edir:

*Məgər yoxdu İranda mədəniyyət,
Ki, qılsın bu cəməət sərfi-övqat?
Həmi ondan götiirsün nəj dövlət.*

Həmi məşğuli-kəsb olsun rəiyyət (5, vər. 46).

İran hakimlərinə üz tutub onlara İranın tarixini xatırladan M.İ.Xəyali onları İranın həyatında iz buraxmış Kəyumərs, Ənuşirəvan, Zöhhak kimi hakimlərdən ibrət götürməyə çağırırdı.

XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin əksəriyyəti kimi M.İ.Xəyali də cəmiyyətinin tərəqqisini, xalqın güzəranın yaxşılaşmasını milli oyanışda, elmin və mədəniyyətin inkişafında görürdü ki, bu baxımdan onun “İtaliyalı qarının vəsiyyəti” şeiri çox xarakterikdir. Əsərdə italiyalı qoca bir qarının vətən balalarının təhsil alması üçün halal zəhmətlə qazandığı pulunu ölkədə məktəblər tikdirməyə sərf etməsi təsvir olunmuş, bununla İran varlıları avropalı qoca qarının nəcib hərəkətindən ibrət götürməyə çağırılmışdır.

M.İ.Xəyali “Mehdi bəy Şəqaqi və xani-şair və onların sərgüzəşti” adlı məsnəvisində XVIII əsrin sonu, XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış şair Şəqaqinin dili ilə faydalı zəhmətə xər baxan, günlərini ictimai əhəmiyyəti olmayan şeirlər yazmaqla keçirən təqlidçi şairləri tənqid edir, onların yazdıqlarını “hərzəvü hədyan” adlandırır, müasirlərini dövrün tələblərindən doğan sənət ardınca getməyə çağırırdı.

Zəhmətin, əməyin tərənnümü M.İ.Xəyalinin şeirlərinin əsas mövzularındandır. Halal zəhməti, faydalı əməyi təbliğ edən şair bildirir ki, insan qəbir evinə kimi çalışmalıdır. Əli-ayağı salamat, canında hərəkət olan hər bir kəsin bیکar oturub kimdənsə sədəqə gözləməsi qeyrətsizlikdir. Dövründən şikayətlənən şair onu da göstərirdi ki, bu əsrdə zəhmət çəkib minnətsiz fayda götürmək müşkül məsələdir.

Odur ki, şair yazır:

*Bəli, insan gərək əvvəl çəkə zəhmət, görə nəf,
O da bu əsrdə mümkün döyü minnətdən uzaq.
Kəsb ilə zəhmət özü lazımlı məlzum düşüb,*

Necə ki, aşıq olan olmadı töhmətdən uzaq.

Səyü kışış gərək etmək nə qədər var ömrün,

Rizq təhsilini yazmıbla məşəqqətdən uzaq (4, vər. 26-27).

Şairin “Səbəbi-təlifi-kitabi-Xəyaliyyə” adlı şeirindən məlum olur ki, o, əlli yaşında ikən, təxminən 1900-cü illərdə “Xəyaliyyə” adlı bir əsər yazmışdır. Təəssüf ki, həmin əsər hələlik əldə edilməmişdir.

M.İ.Xəyalinin əldə olunan şeirlərində həqiqətə, sədəqətə çağırış, vətənə məhəbbət əsas motivlərdəndir. “Şairə görə, hansı təriqətə qulluq edirsənsə et, Vətənin, xalqın həqiqi vətəndaşı olmalısən” (2, s. 207). Şairin bir şeirində oxuyuruq:

*Gər əlim boşdu, gözüm toxdu, kiirür olsa kiirür,
Yaradıb könliimü Xəllaq özü xiclətdən ızzaq.
Batılən şəri-rəsuli-nəsəvi rəsmimdir,
Deyiləm rəsmde yetmiş iki millətdən ızzaq.*

Deyiləm bəhrəsiz, hər elmdə bir hissəm var,

Həqq məni eyləməyib hər cürə nemətdən uzaq (2, s. 207).

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, M.İ.Xəyali M.Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli nümayəndələrindən olmuş, onun tədqiqatlardan kənar qalmış poetik irsi geniş şəkildə tədqiq olunmağa layiqdir. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanan və təxminən 1930-cu illərdə başqa-başqa şəxslər tərəfindən yazılan iki mənbədə Mirzə İsa Xəyalinin təzkirə yazdığı göstərilir.

Mirzə İsa Xəyalinin təzkirə müəllifi olması və "Ziyayi" təxəllüsü ilə şeirlər yazmazı barədə XIX əsr Lənkəran ədəbi mühitinin mötəbər tədqiqatçısı Mirhaşım Talışlı belə yazır: "O, bir müddət Ziyayi təxəllüsü işlətməmiş və təzkirəsini – şairlər haqqında seçmələrini "Təzkireyi-Ziyayi" adlandırmışdır. O, 200 illik dövrü əhatə edən Azərbaycan şairlərinə aid bioqrafik məlumatlar və onların yaradıcılığından nümunələr vermişdir (7, s. 93).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, XIX əsrin ikinci yarısında Ərdəbildə Ziyai təxəllüslü iki şair olmuşdur. Mirzə İsa Ziyai öz təzkirəsində ərdəbilli Kərbəlayi Haqverdi Cigərçi təxəllüslü şairdən bəhs edərkən yazmışdı: "Bir dəfə Mövlana Ziyai, Şəms Ərdəbili və bir neçə nəfər başqa yoldaşları ilə birlikdə bir məclisdə oturmuşdu. Bir nəfər Cigərçini müzakirə edərək, onu təriflədi vəsf etdi. Mövlana ondan soruşdu ki, "onun adı nədir?" Dedi: "Kərbəlayi Haqverdi". Mövlana dedi: "Haqverdi adında şair, Şahveron adında padşah və Məşədi Nadirməhəmməd adında vəzir əsla ola bilməz. Hərgah belə bir təsadüf olarsa, onun haqqında iltifat yaxşıdır. Mən bu söhbətlərinə görə bir də onlarla görüşmək arzusunda oldum" (8, vər. 77 a).

Yuxarıda verdiyimiz bu parçadan aydın olur ki, həmin məclisdə Mövlana Ziyai və Şəms Ərdəbili ilə birlikdə haqqında danışdığımız təzkirənin müəllifi Mirzə İsa Ziyai də iştirak etmişdir. Həm də onun Mövlana Ziyai və Şəms Ərdəbilinin söhbətlərinin arzusunda olması göstərir ki, təzkirə müəllifi Mirzə İsa Ziyai ilə yuxarıdakı mətnə göstərilən Şəms Ərdəbilinin dostu Mövlana Ziyai ayrı-ayrı şəxslərdir.

Həmin təzkirədə ərdəbilli Mövlana Ziyai haqqında da məlumat verilmişdir. Burada yazılır ki, "Mövlana Ziyai Ərdəbil əhlidir, o vilayətin varlı ailələrinin birindəndir. İncə, gözəl zövqlü, gözü tox bir cavandır. Şahmat elmində kamil, arif bir şəxsdir. Gecə-gündüz vaxtını Şəms Ərdəbili ilə keçirir. Bəlkə bir saat bir-birilərdən ayrılırlar. 1871-ci ildə kəcrəftar zəmanə onunla düz gətirməyib, mal və mülkdən əli boş çıxıb, Ərdəbildən Gilan tərəfə gəlib, on iki il Lənkəranda sakin olub. Təxəyyülatından bir neçə tuğra türkcə qəzəli yazılır (8, vər. 82 b). Təzkirədə Mövlana Ziyainin "Qoyubdu başə ol sərv-i səhi küla əyri", "Əgərçi hicrdən canımda olmuş min bəla peyda", "Dilbərə, şəhdi-ləbin dil hər dəm eylər arzu", "Bir zəman görsəm fərəhdən ərşə əfğanım çıxar", "Çox kimsədən dilər bu dili-binəva mədəd" misraları ilə başlanan qəzəlləri verilmişdir (8, vər. 200 b-201 a).

Xəyalinin isə əlyazmasının haşiyəsində "Xəyali Ərdəbilinin kəlamından" başlığı altında "Bir yol eşidib ol məhi naməhrəm içində", "Şəhneyi-hicr kəsib başımı qəssab kimi", "Ömrün qəbaləsi şəbi-hicran əlindədir" mətlləli qəzəlləri getmiş, həyatı haqqında isə-heç bir məlumat verilməmişdir.

Bir məsələ aydındır ki, "Təzkireyi-Ziyai"ni yazan İsa ibn Hacı Məhəmmədrəhim Ziyai həmin təzkirənin 81 "b" vərəqində qeyd olunmuş Ziyai deyildir. Bu həmin şəxs olsaydı müəllif, Şəms Ərdəbili ib Mövlana Ziyainin iştirak etdikləri məclisdən bəhs edərkən onlarla söhbət etmək arzusunda olduğunu yazmazdı. Müəllif tərtib etdiyi təzkirənin müqəddiməsində özü haqqında məlumat verdiyi üçün təkrara ehtiyac duymamışdır. Onun həm Ziyai, həm də Xəyali təxəllüsləri daşmasına gəlincə deməliyik ki, eyni hal bir çox şairlərdə müşahidə olunur.

Həmin təzkirənin əvvəlində üç vərəq ağ buraxılmışdır. Bu vərəqlərin hər birində bənövşəyi karandaşla köhnə rus və ərəb əlifbaları ilə yazılmışdır: "İsa Xəyali təxəllüs Ziyad-fikri", "Mirza İsa Xəyali təxəllüs". Hər halda bunları yazan naməlum adam Xəyali ilə Ziyainin eyni şəxs olduğuna əmin olmuşdur. Əgər belə olmasaydı, təzkirənin 5 "a" vərəqində "Sərraf Ərdəbilli kimi tanınan mərhum Hacı Məhəmmədrəhimin oğlu Ziyai təxəllüslü İsa" yazıldığı halda naməlum bir şəxs oraya Ziyai əvəzinə Xəyali sözlərini yazardımı? Yeri gəlmişkən bunu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin təzkirənin xətti Mirzə İsa Xəyalinin D-379 şifrəli cüng-məcmuədəki avtoqraf xəttinə çox oxşayır.

Görkəmli alim Əkrəm Cəfər də həmin təzkirənin Mirzə İsa Xəyalinin qələminin məhsulu olduğunu təsdiq edir. O xatırlayır ki, 1928-ci ildə Lənkəranda müəllim işləyərkən məhz AMEA Əlyazmalar İnstitutunda D-269 şifrə altında saxlanılan "Təzkireyi-Ziyai"ni M.İ.Xəyalinin oğlu İbrahimxəlil İsadadədən almış və bir neçə ay özündə saxlayaraq, dönə-dönə oxumuşdur.

"Təzkireyi-Ziyai" fars dilində, Lütfəli bəy Azərin "Atəşkədə"si səpgisində yazılmışdır. "Atəşkədə"də olduğu kimi burada da əvvəl şairlərin həyatı, sonra isə onların əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Təzkirəyə əlavə olunan şairlərin əksəriyyəti XIX əsrin ikinci yarısında Ərdəbil və Təbrizdə yaşayıb yaratmışlar. Burada həmçinin S.Ə.Şirvani, Mirzə Əlisgər Növrəs, Əbüllhəsən Şahid, Mirzə Rəhim Fəna, Fatma xanım Kəminə, Hacı Abbas Ağah kimi Şirvan və Qarabağ şairləri də daxil edilmişdir. Bunlardan əlavə həmin əlyazmasında başqa təzkirələrdə adlarına rast gəlmədiyimiz Rindi Şirvani, Niyazi Şirvani və Əsrar Qarabağının şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Ümumiyyətlə, burada XIX əsrin yetmişdən artıq şairi haqqında məlumat vardır.

Təzkirədə Ərdəbil şairbri ilə tanış olarkən öyrənirik ki, XIX əsrin 60-70-ci illərində orada da şair və

alimlərin məclisi olmuşdur. Musiqişünas və sənətkar Sərraf Ərdəbili, dövrünün “bütün elmlərindən xəbərdar” olan Molla Qulaməli Həsərət, Kərbəlayi Fərəc, Zikri Ərdəbili, Mirzə Əsəd Ərdəbili, əvvəllər Ərdəbildə olub, 1871-ci ildə Lənkərana köçən Molla Məhəmməd Mücrüm, Mövlana Ziyai Ərdəbili, Mirzə Əbdürrəhim Rağib Ərdəbili, Məşədi Zeynalabdin Ünqa, Mirzə Abdulla Sağəri və başqaları tez-tez həmin məclisə toplaşaraq şeir-sənət ətrafında söhbət açmış, mübahisələr aparmışlar. Təzkiyədə Əliməmməd Rövşən, Mirzə Abdulla Sağəri, Kərbəlayi Haqverdi Cigərçi, Mirzə Əbdürrəhman Rağib, Ünqa və başqalarından bəhs edilərkən onların həmin məclisdə iştirakı və müşairləri haqqında çoxlu qeydlər vardır (8, vər. 202-b 203 a).

Təzkiyədə musiqi, rəssamlıq, xəttatlıqda məharəti olan, həmçinin təbabət, nücum və sair elmləri gözəl bilən söz ustaları ilə yanaşı, Məşədi Məhəmməd Müsəvvir, Mirzə Rəhim Fəna, Mövlana Ziyai Ərdəbili və Mahmud kimi şairlərin öz dövrlərinin görkəmli şahmat ustalan olmasına dair məlumat da verilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Ərdəbil və Təbriz şairləri haqqında qısa da olsa məlumat və əsərlərindən nümunələri verdiyi üçün bu təzkiyə ilk mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş dəbiyyat

1. Poetik məclislər. Bakı: Yazıçı, 1987
2. Mirhəşim Təlişli. Əsərləri. 1 cild. Bakı: Adiloğlu, 2007
3. Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012
4. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, 38. Qovluq -17(358)
5. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi. İnventar 21520 38, Qovluq 17(358), 38. Qovluq -17 (358)
6. Mirzə İsmayıl Qasir. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1988
7. Böyükağa Hüseynbalaoğlu, Mirhəşim Təlişli. Lənkəran. Bakı: Maarif, 1990
8. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi. D-269

Açar sözlər: ədəbi mühit, klassik şeir, şair, ictimai mövzular, ilk mənbə

Key words: literary environment, classic poem, poet, social themes, first source

Ключевые слова: литературная среда, классический стих, поэт, общественные мотивы

Xülasə

Mirzə İsa Xəyali XIX əsrdə Lənkəran ədəbi mühitində yetişən sənətkarlardandır. O, Cənubi Azərbaycanda, Ərdəbil şəhərində doğulub boya-başa çatmış, gənc yaşlarından Lənkərana köçərək burada məşqunlaşmış, şair kimi də burada məşhurlaşmışdır. Mirzə İsmayıl Qasirin rəhbərlik etdiyi “Fövcül- füsəha” ədəbi məclisinin tanınmış simalarından olan sənətkar əsərlərini həm Azərbaycan, həm də fars dillərində yazmışdır. Onun nə sağlığında, nə də ölümündən sonra kitabı çap olunmamış, əsərləri pərakəndə şəkildə müxtəlif əlyazma və cümlələrdə qorunub saxlanılmışdır. Əldə olan şeirlərindən belə məlum olur ki, o, əsasən klassik şeir üslubunda yazmış, əsərlərində ictimai mövzulara da geniş meydan vermişdir. Mirzə İsa Xəyali, eyni zamanda Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkiyəsinin təsiri ilə “Təzkireyi-ziyayi” adlı əsərini də yazmış, burada XIX əsr Azərbaycan şairlərinin bir çoxu haqqında məlumat vermişdir.

Мирза Иса Хаяли (1850-1917)

Резюме

В статье анализируются произведения одного из представителей Ленкоранской литературной среды XIX века Мирзы Иса Хаяли. Он родился в Южном Азербайджане в городе Ардебиль, но в юности переехал в Ленкорань, обосновавшись там, прославился как поэт. Он являлся одним из ярких представителей литературного межделиса «Фовджул-фусаха», которым руководил Мирза Исмаил Гасир. Поэт писал свои стихи как на родном азербайджанском, так и на фарси.

Мирза Иса Хаяли так и не опубликовал ни одной книги. Ни при жизни поэта, ни после его смерти его произведения не издавались. Все его творения хранились в виде рукописей в разных местах. Исследуя его стихотворения, дошедшие до наших дней, автор статьи делает следующие выводы: поэт писал в основном в стиле классической поэзии. В его произведениях затрагиваются общественные проблемы. Мирза Иса Хаяли также написал «Тезкирейи-зияи» (тезкире о просвещении) под влиянием известного тезкире «Атешкеде» Лютфали бек Азера. В своем тезкире он рассказывает о многих азербайджанских поэтах XIX века.

Mirza Isa Khayali (1850-1917)

Summary

Mirza Isa Khayali is one of the poets who grew up in Lankaran literary environment in the 19th century. He was born in South Azerbaijan, in the city of Ardabil, grew up, moved to Lankaran from a young age and settled here, where he became famous as a poet. One of the well-known figures of the "Fawcul-fusaha" literary majlis headed by Mirza Ismayil Gasiri, he wrote his works in both Azerbaijani and Persian languages. Neither during his life nor after his death, his book was not published, his works were preserved in different manuscripts. It is known from the available poems that he wrote mainly in the style of classical poetry, and in his works he gave a wide space to social themes. At the same time, Mirza Isa Khayali also wrote a work called "Tazkireyi-ziyayi" under the influence of Lutfali bey Azer's "Ateshkeda" tazkirah, where information is given about many Azerbaijani poets of the 19th century.

Rəyçi: professor İslam Qəribli

Məmmədova Tinatin İsabəli qızı ⁷

ZƏLİMXAN YAQUBUN “HÜSEYN SARACLI” DASTAN POEMASI

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub (1950-2016) müasir Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, şeir və sənət aləminə keçən əsrin 60-cı illərinin sonlarında gəlmiş, az bir müddət ərzində xalq ruhunun və mənəviyyatının tərənnümünə həsr olunan poetik nümunələrlə oxucuların və ədəbi ictimaiyyətin dərin rəğbətini qazanır. Bir qələm şairi kimi onun yaradıcılığında şəxsiyyət – insan, onun mənəvi dünyası, özünü axtarış təkamülü aparıcı mövzu istiqamətlərindən biri kimi müəyyənələnir. Bir əlamətdar cəhət də odur ki, şairin ilk yaradıcılıq nümunələrində bu məziyyət özünü qabarıq nümayiş etdirir: “Ədəbi fəaliyyətə 1960-cı ildə “Qələbə bayrağı” rayon qəzetində çap etdirdiyi “Şota Rustaveliyə” adlı şeirlə başlamışdır” - məlumat-xarakterli qeydlər də bunu əyani surətdə təsdiqləməkdədir. Xalq taleyi, onun mənəvi-əxlaqi dünyasına məxsus ən incə mətləblər şairin yaradıcılığının əsas ideya-bədii qaynaqları sırasındadır. Bu doğru qənaətdir ki: “Zəlimxan Yaqubun poeziyasında milli dəyərlərin unudulmasına, etinasızlığa, biganəliyə qarşı bir üsyan var. Bu şeirlərin poetik gücü bir də ona görə effektiv təsir bağışlayır ki, onlar şairin öz əxlaqından, düşüncə və zəkasından, mənəviyyatından qidalanırlar”.

Zəlimxan Yaqub mənsub olduğu etnosun varlığını, əbədiyaşarlığını təcəssüm etdirən anlayışları özünün şeirlərində şair fəhmi və istedadı ilə yüksək, ideallar səviyyəsinə qaldırdığı kimi, belə bir missiyanı epik irsində - poemalarında da əsas münasibət və tərənnüm obyektinə çevirməyə nail olur. Əlamətdar haldır ki, şair milli varlığı və düşüncəni özündə əks etdirən xüsusiyyətləri yalnız məhdud və mücərrəd halda təqdim etmək yolu tutmur, məsələn, o, xalq anlayışını, təsəvvür və adət-ənənəsini daha real və təbiiboyalarla təsvirə gətirəndə ona alternativ və adekvat anlayışlardan sənətkarlıqla yararlanmağa müvəffəq olur. Bu, xalqın bağrının, ürəyinin başında gəzdirdiyi sazdır. Saz sadəcə olaraq bir musiqi aləti kimi şairi düşündürür, saz həm də xalqın danışan dili, dərdlərinin, qayğılarının tərcümanı, dar gündə, böyük mübarizə və döyüş meydanlarında düşmən üzərinə atılan igidləri zəfərə və qalibyyətə sövq edən xalqla bərabər bir anlayış səviyyəsinə qaldırılır. Saz-söz Zəlimxan Yaqubun əsas ilham qaynaqlarından biridir. Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında aşiq şerinin oynadığı rol akademiksə Həbibbəyli belə səciyələndirir: “Aşiq ədəbiyyatı üstündə köklənən Zəlimxan Yaqub həтта ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq ayrı-ayrı saz havalarına onların ruhuna uyğun olan şeirlər yazmışdır”.

Zəlimxan Yaqub sənətini yeni və baxımlı edən cəhətlərdən biri də şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus olan dastan yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata gətirilməsidir. Şair “Hüseyn Saracılı dastanı” ilə yazılı ədəbiyyatda novatorluq edərək ona şifahi ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan ənənəvi dastan yaradıcılığını bəxş etmişdir. O, bir qədər də irəli gedərək bu yaradıcılıq növünü nəzmə çəkməklə oxuculara təqdim etmişdir. Zəlimxan Yaqubun epik poeziyasının böyük bir hissəsini dastan motivli əsərlər təşkil edir. “Qurtuluş dastanı”, “Yunus İmrə dastanı”, “Böyük ömrün dastanı”, “Hüseyn Saracılı dastanı”, “Əlli yaşın dastanı” və bu qəbildən olan digər epik yaradıcılıq nümunələri heç də şifahi şəkildə yaranan eyniadlı əsərlərin yazılı variantı deyildir. Onlar fərdi poetik xarakterə əsaslanan orijinal yazılı ədəbiyyat nümunələridir. Ancaq xalq ədəbiyyatında olduğu kimi burada da bədii axtarış obyektini xalq həyatı və onu düşündürən məsələlərdir.

Belə bir janrdə qələmə alınan nümunələr içərisində 2006-cı ildə qələmə alınan “Hüseyn Saracılı dastanı” (dastan-romanı) özünün quruluşu, mövzu və ideya- bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir. Şair yaradıcılığında dastan yaratmaq ənənəsinə həvəs və marağın oyanmasını on üç cildlik “Əsərləri”nə yazdığı on sözdə belə izah edir: “Ömrümün uşaqlıq çağlarından böyük sənətkarların danışdığı dastanları yaddaşıma köçürməyim, o dastanların qəhrəmanlarına bənzəmək həvəsim sonralar mənə o imkanı verdi ki, “Saz”, “Yunus Əmrə”, “Ələsgər”, “Aşiq Hüseyn Saracılı”, “Ədəbiyyət”, “Peyğəmbər” kimi lirik-epik əsərlər, dastanlar yaratdım. Əgər vaxtilə çox böyük təsir gücünə, dilgözlüyünə malik olan dastanları qəlbimə, ruhuma köçürməseydim, mənə də zərrə qədər şübhə yoxdur ki, yuxarıda adını çəkdiyim əsərlərin heç biri dünyaya gəlməzdi”. Əsər ulu Borçalı mahalının ünlü sənətkarı aşiq Hüseyn Saracılıın həyatı, yetişdiyi mühit, ailə, el-oba çevrəsi, aşılıq sənətinin incəliklərinə yiyələnmək məharəti, ən nəhayət, sənətinin zirvəsində böyük ad-san, şöhrət qazanması təbii və inandırıcı boylarla nəql olunur. Dastan poetikasının bütün elementlərini özündə əks etdirən əsərin başlanğıcının ənənəvi ustadnamə ilə açılması belə bir həqiqətdən soraq verir. Ustadnamə, şübhəsiz ki, Hüseyn Saracılıdan da verilə bilərdi, ancaq Zəlimxan Yaqub özünün bu qəlibləşən janrın tələblərinə tam şəkildə cavab verən yaxşı bir nümunəsini təqdim edir.

Körpə vaxtı bir beşiyə sığarsan,
Cavan vaxtı dünya sənə dar gəlir.
Bivəfədi, bel bağlama ömrə sən,
Aylar keçər, qış yetirər, qar gələr.

Əyilməyə qoymayasan işini,
Sındırasan ehtiyacın dişini,
Nizam olmaq tez ucaldar kişini,
Hardan gəlsə əllərində var gələr.

Qılinc ensə, qalxan olmaz hər sinə,

⁷ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

Oğulsansa çətin günə gər sinə,
Ay Zəlimxan, iş dönəndə tərsinə,
Nə dost çatar, nə imdada yar gələr.

Əsərin nəsrə olan parçalarının təhkiyəsi çox mükəmməldir. Dili son dərəcə səlis və rəvandır. Həmin hadisələrin təsviri nəzmlə verilsə, bəlkə də, əsərin dilində xoşagəlməz bir yorğunluq yaranardı. Poemanın yazılmasında dastançılıq ənənəsinə kifayət qədər əməl edilib. Əsər üç ustadnamə ilə başlayır. Sonra isə müəllif buta almanı xatırladan yuxu görür. Bu əsərin yazılması üçün şair ustad aşığın özündən xeyir-dua alır. Əsər boyu müəllifin obrazını da müşahidə etmək olur. O, bəzən qəhrəmanı ilə həmsöhbət olur və ona həyatı suallar verir. Elə ilk sualları da aşığın keçmişinə işıq salır. Aşıq bu qədər dərdli olmasının səbəbini on yaş olarkən atası Qurban ağanın Saraçlının Yuxarı başında, Qaraqayanın döşündə, Qalxma arxının üstündə şura hökuməti tərəfindən rus beşaçılanı ilə güllələnməsi ilə izah edir. "Qurban kişinin ölümündən üç gün sonra hökumətdən kağız gəlir ki, onu güllələmək olmaz, bağışlamaq lazımdır". Bu epizodlarla keçən əsrdə mövcud quruluş tərəfindən xalqımızın başına gətirilən haqsız müsibətlərin iç üzünü göstərilir. Qərarı verilməmiş icrası həyata keçirilən məqsədyönlü qətlərin məramı aydınlaşdırılır. Hüseyn Saraçlının atasının dostu Tomarı Qurban kişigilə Cücəkəndə getməsi və onun qızı Şahsənəmə vurulması ilə əsərin razvyazkası başlayır. Onun qızla əhdi-peyman bağlayıb anasına bu xəbəri çatdırması ilə əsərə düyün vurulur. Anası ona bildirir ki, bu sevdə elə atasının da uşaqlıq arzusu olub. Ata qəbrindən xeyir-dua alıb nişan edirlər. 37-ci ilin fəlakətləri onları iki il nişanlı qalmağa məcbur edir. Evləndikdən sonra üç oğulları, üç qızları olur.

Bundan sonrakı bölümə yenə müəllif yuxusunda iki dəfə aşığı görür. Ona verilən suallar və alınan cavablar türkün taleyindən narahatlığı əks etdirir. Bu hissədə çoxlu türk torpaqlarının adları çəkilir və onların indiki durumundan gileylər verilir. Bununla yanaşı, bir çox ustad aşıqların, kəndlərin, xalq oyunlarının, milli yeməklərin, yol-izlərin adları çəkilir, onları qorumağı türklüyü qorumaq kimi xarakterizə edir. Həm də Hüseyn Saraçlıyla bir çox başqa aşıqlar arasında olmuş əhvalatlar milli nümunə kimi təqdim olunur. "Aradan 27 il keçib, mən niyə bu xatirəyə qayıtdım? Qayıtdım ona görə ki, köhnə kişilərin kişi xarakteri var idi". Ümumiyyətlə, poemada Hüseyn Saraçlı ilə bağlı bir çox əhvalatlara yer verilmişdir. Onunla birgə digər sənətkarlarımız haqqında da ibrətəməz bilgiler almış oluruq. Poemanın əsas leytmotivi Borçalıdan olan aşığın timsalında Borçalının aqibətinə nəzər salmaqdır. Hüseyn Saraçlıdan sonra o mahalın necə yoxluğa doğru getməsinin kədərinə əks etdirməkdir. Əslən Borçalıdan olub, sonralar didərgin həyatı yaşayanların da obrazı yaradılır. "Günlərin bir günü belə bir məktub İstanbuldan - Qul Mehdidən gəldi. Aydın oldu ki, onun şairliyi də var. Özü də şair Nəbinin eloğlusudu, Faxralı kəndindəndi. Hasannılandandı. İkinci Cahan savaşında almanlara əsir düşüb, öz xilas yolunu Türkiyədə tapıb". Hüseyn Saraçlı tezəcə Qul Mehdinin məktubuna cavab yazsa da, məktub yalnız onun məzarı üstündə oxuna bilər. Poemada aşığın haqq aşığı olmasına işarə edən çoxlu haşiyələr var. Onlardan biri də belədir. Aşıq Lök Candarına toya gedərkən yolda bir insanla rastlaşır. Həmin adamın qatil olduğunu və keçirdiyi hissləri anlayır. Gedib toya çatarkən bəlli olur ki, qatil elə həmin aşığı toyunu eləməyə gəldiyi oğlanı öldürübmiş. Əsərdə Hüseyn Saraçlının müxtəlif bölgələrə səfərlərindən və orda qazandığı hörmətlərdən də bəhs edilir. Onun Aşıq İslam Ərdənərlə Borçalıda görüşü vətəndə didərgin düşənlərin vətənə dönüşünün simvolu kimi verilib. Təbrizin cəngavər aşığı Aşıq Hüseyn Cavanla Gəncədəki görüşü Təbriz həsrətini, vətənin parçalanmasını ifadə edir. Dərələyəzdə İbrahim kişinin bir həftə saz-söz məclisinin qonağı olması, Sərraf Qasımla dəyişmələri bütövlük rəmzi kimi xarakterizə olunub. Bunların içərisində ən təsirli səfər Qazaxıstan səfəridir. Otuzuncu illərdə Füzuli rayonunun Kərimbəyli kəndindən sürgün edilənlər haqqında ayrıca poeması olsa da, bu əsərdə də həmin məsələyə toxunulub. Əskiparadan sürgün edilən Bimar Mehralı adlı şairlə olan əhvalat repressiya illərinin bütün acınacaqlı anlarını göz önünə gətirir. Mehralının butası olan Gülnara elçi gedirlər. İki il sonra onlar aşığı Qırğızıstan oğullarının sünnet toyuna çağırırlar. Aşıq da uşağın adını Vətən qoyur. Aşıq qayıdandan altı ay sonra Bimar Mehralı ona məktub göndərir. Məktub Hüseyn Saraçlıya yetişəndən bir həftə sonra Bimar ayrılığa dözə bilməyib ölür. Poemada Hüseyn Saraçlı ilə bağlı əhvalatlar qələmə alınarkən, məqamı gəldikcə digər sənətkarlarla bağlı epizodlar verilir. O, bütün şəyirdləriylə birgə Ağbaba mahalına qonaq gedir. Orda baş verən hadisələr söylənilərkən Aşıq Şenliyin Mehdixanların toyunda zəhərlənməsi hadisəsi də qələmə alınır. Eləcə də Faxralıda şair Nəbinin qəbrini ziyarət edərkən bir çox başqa sənətkarlar haqqında da bilgi almış oluruq.

Əsərin final hissəsini Zəlimxan Yaqub "Kim idi Aşıq Hüseyn Saraçlı?" sualı ilə başlayır. Cavabı da özü verir ki, əslində onun kimliyi onun böyüklüyündə idi. Müəllif bu böyüklüyü belə qiymətləndirir. "Böyük sənət də özünü ağlayan, içinə enən, əslinə, kökünə qayıdan sənətdi". Sonluğa yaxın poemanın yazılmasının əsl səbəbinin faciələrimizin yaddan çıxarılması, mənəvi səfərbərliyə çağırış olduğu məlum olur. Aşığın 70 illik ömür yolunu qələmə almaqda şairin məramı əsl insan həyatı yaşayanların nümunə kimi dəyərləndirilməsidir. Aşıq 1987-ci ildə dünyasını dəyişsə də, şair onun qəbrini üstə verdiyi sözə 20 il sonra əməl edir. Onun adına dastan bağlayır. "O mənim Şəmsim oldu, mən onun Mövlanası,- Aşıq Hüseyn Saraçlı" misraları ilə səmimi etiraflarını edir. Poemaya diqqətlə nəzər saldıqda sanki elmi tədqiqat təsiri bağışlayır. Hətta poemanı folklor toplusu da adlandırmaq olar. Əsərdə çoxlu atalar sözü və məsəllər, rəvayətlər, bayatılar işlədilməklə bərabər, bir çox aşiq havalalarının, aşıqların və sairə adları çəkilmişdir. Xeyli dastanların adlarına rast gəlirik.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Ensiklopedik-məlumat kitabı. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, səh.957.2.
2. Nəcəfova M. Zəlimxan Yaqubun İstiqlal poeziyası. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı, "Elm və təhsil"

- nəşriyyatı, 2016, səh. 237.
3. Həbibbəyli İ. Zəlimxan Yaqub sənətinin özünəməxsusluğu. Ədəbi şəxsiyyət və zaman, Əsərləri, 10 cilddə, II cild, Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017, səh. 924.
 4. Yaqub Z. Özünə basdırdığın ağaca söykən. İki cilddə, I cild, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2010, səh. 111-112.
 5. Yaqub Z. Zəlimxan nə yazsa, saz dilindədi. Özünə basdırdığın ağaca söykən. İki cilddə I cild, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2010, səh. 181.
 6. Turan A. Ön söz: "Dünən işi deyil, Zəlimxan başdan gəlir", Özünə basdırdığın ağaca söykən. İki cilddə, I cild, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2010

Xülasə

Elmi məqalədə o vaxt xalq şairi Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan dastançılıq ənənəsinin orijinal nümunələrindən olan "Hüseyn Saraçlı dastanı"nın mövzusu, bədii ideyası və yaradıcılıq məsələləri açıqlanır. Ümumiyyətlə, bu paragraflarda Hüseyn Saraçlının həyatının ən mühüm məqamları və taleyini misal göstərmək olar. Aşuq dövrünün çevrəsini, zamanın məbədlərini, insan talelərinin qəm və iztirablarını ifşa edir, keçmiş əfsanəvi bir tarix kimi önəm verərək oxucunu (dinləyicini) keçmişlə üz-üzə qoyur. Bu müşahidələr tam aydın və konkret mənzərəni əks etdirmək gücünü nümayiş etdirir. Müəllifin "...folklordan birbaşa sitat yoxdur..." deməsi Zəlimxan Yaqubun yeni folklor mətninin yaradılmasında yaradıcılıq nailiyyətinin göstəricisi kimi aydın başa düşülür.

Açar sözlər: dastan, ozan, saz, poema, Hüseyn Saraçlı, Zəlimxan Yaqub

Zalimkhan Yagub's epic poem "Huseyn Saraçlı".

Summary

In the scientific article describes the theme, artistic idea and creative issues of "Huseyn Saraçlı's epos" which is one of the original samples of tradition of dastanism, occupying a unique place in the creativity of the national poet Zalimkhan Yagub. Generally speaking, in these paragraphs, Hussein Saraçlı's most important moments of his life and his destiny are examples. The ashug exposes the circle of the circle, the temples of the time, the grief and anguish of the human destinies, and sets the reader (the listener) face to face with the past, giving importance to the past as a legendary history. These observations demonstrate the power to reflect a completely clear and concrete picture. The author's "... no direct quotation from the folklore ..." is clearly understood to be an indication of the creative achievement of Zalimkhan Yagub in creating a new folklore text.

Keywords: epic, ozan, saz, poem, Huseyn Saraçlı, Zalimkhan Yagub

Эпическая поэма Залимхана Ягуба «Гусейн Сараджли».

Резюме

В статье рассказывается о теме, художественной идее и вопросах мастерства дастана "Гусейн Сараджли" - одного из оригинальных примеров традиции дастанства, занимающий уникальное место в творчестве народного поэта Залимхана Ягуба. Вообще говоря, в этих параграфах наиболее важными моментами его жизни и его судьбы являются примеры Хусейна Сараджли. Ашуг раскрывает круг круга, храмы времени, печаль и мучение судьбы человека и ставит читателя (слушателя) лицом к лицу с прошлым, придавая значение прошлому как легендарной истории. Эти наблюдения демонстрируют способность отражать совершенно ясную и конкретную картину. Авторская «... непрямая цитата из фольклора ...» явно понимается как свидетельство творческого достижения Залимхана Ягуба в создании нового фольклорного текста.

Ключевые слова: эпос, озан, saz, поэма, Гусейн Сараджли, Залимхан Ягуб.

RƏYÇİ: dos: E.Vəliyeva

İsayeva Nigar Fəxrəddin qızı⁸
NAXÇIVANDA DƏDƏ QORQUD İZLƏRİ
(Səfərəli Babayevin araşdırmalarında)

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının tarixini, etnoqrafiyasını, dilini, həmçinin coğrafiyasını öyrənmək üçün əvəzsiz ilkin mənbələrdən biridir. Burada tarixi-coğrafi reallıq bədii yaradıcılıq vasitəsilə əlaqəli şəkildə əks olunmuşdur. Dədə Qorqud dünyası, Dədə Qorqud irsi təkcə “Kitab”ın on iki boyunda deyil, həmçinin bu gün də Azərbaycanda mövcud olan, dastanla səsleşən, onun qəhrəmanlarının, o dövrün qəbilələrinin adlarını zəmanəmizə qədər qoruyub saxlayan toponimlərdə yaşayır. O təkcə Azərbaycanın deyil, digər türkdilli xalqların folklorunda, dastanlarında, rəvayətlərində, hekayətlərində, əfsanələrində və nağıllarında bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Dədə Qorqud dünyasını yaşatmaqda Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında rast gəlinən qədim Oğuz yaşayış məskənləri qalıqlarının, qəbiristanlıqların, məzarlıqlardakı at və qoç heykəllərinin, qədim insanın yaşadığı mağaraların, kahaların, əfsanələrin və s. də xüsusi rolu vardır. “Kitabi-Dədə Qorqudda adları çəkilən coğrafi obyektlərin bir qismi hal-hazırda həmin adları qoruyub saxlamaqdadır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi və təbliği sahəsində Azərbaycan tədqiqatçılarından A.Musaxanlı, İsmayıl Hikmət, Əmin Abid, H.Araslı, Ə.M.Dəmirçizadə, M.Arif, M.H.Təhmasib, Ə.Sultanlı, Mirəli Seyidov, Anar, M.A.Şirəliyev, F.Zeynalov, Ş.Cəmsidov, B.Budaqov, P.Xəlilov, S.Əlizadə, K.Vəliyev, Əjdər Fərzəli, S.Əliyarov, Səfərəli Babayev, Bəhlül Abdulla, Məhərrəm Qasımlı, Elməddin Əlibəyazadə və başqalarının xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Əlbəttə, indiyədək “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyası, toponimiyası ilə bağlı qorqudsünaslıqda müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin dastanın coğrafiyası tam halda, bütün dəqiqliyi ilə geniş, sistemli şəkildə ilk dəfə Səfərəli Babayevin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Bunun bir səbəbi də qorqudsünasların əsasən ədəbiyyatçı, dilçi, tarixçi, etnoqraf, pedaqoq və filosoflardan ibarət olması, onların sırasında peşəkar coğrafiyaşünasların olmaması ilə bağlıdır. Oxuculara təqdim edilən bu kitabın müəllifi professor Səfərəli Babayev bəlkə də Azərbaycanda ilk peşəkar coğrafiyaçı qorqudsünasdır. Bu mənada onun “Naxçıvanda Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri adlı monoqrafiyası təqdirəlayiqdir. O, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya ixtisasını bitirmiş, qədim Naxçıvan diyarının təbiətinə həsr olunmuş elmi əsər yazıb dissertasiya müdafiə etmişdir. Səfərəli Babayev Naxçıvanın coğrafiyasına dair sambalı monoqrafiyanın, onlarla qiymətli məqalələrin müəllifidir. Yarım əsr ərzində coğrafiya fənnindən dərs deyən Səfərəli müəllim Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin eyniadlı kafedrasına rəhbərlik edir. Elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, həm də Coğrafiya Cəmiyyətinin sədri kimi professor Səfərəli Babayev Naxçıvan diyarının coğrafiyasını və toponimlərini mükəmməl öyrənmişdir. Bütün bunlar onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının coğrafiyasına dair yeni faktlar aşkara çıxarmasına və həmin istiqamətdə təzə mülahizələr irəli sürməsinə və mühüm elmi nəticələr əldə etməsinə münbit şərait yaratmışdır. Səfərəli Babayev “Dədə Qorqud” dastanlarını yenidən və dərinlən oxuyub-öyrənmiş, dastanlardakı Naxçıvanla bağlı yer adlarının müəyyən olunması, dəqiqləşdirilməsi və izah edilməsi üçün geniş, dərin və əhatəli tədqiqatlar aparmışdır. Nəticədə o, “Dədə Qorqud”dakı əlliyyə yaxın toponimin Naxçıvan ərazisində mövcudluğu qənaətinə gəlmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar olan coğrafi obyektlər və tarixi-mədəniyyət abidələri Naxçıvanda əsasən üç regionda yerləşir: 1. Arazboyu düzənlik və alçaq dağlıq sahədə - Sədərək, Qaraçoban, Şəhur, Böyükdüz düzləri; Sədərək, Əyrək, Qazançılı, Qazançılar, Qaraçuğ, Böyükdüz kəndləri, Dərəşam qədim yaşayış məntəqəsi, Dərəşam suyu, Qaradərə. 2. Orta dağlıq sahədə - Əlincə qalası, Qazançı kəndi, Qazançı qalası, Ağ qaya, Salaxan qayası, Qarauş (Qaraquş) yaylağı, Qaraquc Dərbəndi, Məkkəz Dərbəndi. 3. Yüksək dağlıq sahədə - Qaraquc dağı, Göy göl, Qazan göl, Qazan göl aşırımı, Qa zangöl dağı, Qazanköç yaylağı və bunlarla bilavasitə əlaqədar olan Nəbi yurdu və Gəmi qaya. Əkinçilik, heyvandarlıq, ovçuluq və s. ilə məşğul olan oğuzlar bir növ yanmköçəri həyat sürmüş, heyvan sürülərini yazda dağlara - yaylaqlara qaldırmış, soyuqlar düşəndə arana - qışlaqlara endirmişlər. Ərazidə aşkar edilən yaşayış yerlərinin, qalaların qalıqları, qəbiristanlıqlar, insanların məskən saldıqları təbii mağaralar, dağların ətəyində qazılmış kahalar sübut edir ki, oğuzların həm dağlıq, həm də düzənlik (aran) sahələrdə daimi yaşayış məskənləri olmuşdur. Əldə edilən faktiki materiallar - coğrafi adların dil mənsubiyyəti, qəbiristanlıqlar, oradakı qəbirlərin istiqaməti, tikililərin me”marlıq üslubu, xalq arasında indiyədək yaşayan əfsanələr və s. şəksiz olaraq sübut edir ki, Naxçıvan ərazisinin ilk sakinləri oğuzlar Azərbaycan türkləri olmuşdur. Araşdırmalar, dastandakı coğrafi adların Naxçıvanda hal-hazırda mövcud olan toponimlərlə müqayisəli təhlili əsasında Naxçıvanın “Dədə Qorqud”la əlaqədar yer adlarını üç qrupa bölmək mümkündür:

1. Adları birbaşa dastanda göstərilən coğrafi obyektlər.
2. Dastanın qəhrəmanlarının və Oğuz tayfalarının adlarından törəndiyi güman edilən toponimlər.
3. Mikrotoponimlər.

Birinci qrupa daxil olan toponim 16-dır: Qaraçuğ kəndi, Qaraquc dağı, Dərəşam qədim yaşayış yeri, Dərəşam suyu, Şəhur (Şəruk) düzü və şəhəri, Əlincə qalası, Göy göl (Göycə dənizi), Köksü gözəl, Ağ qaya, Salaxan qayası, Altuntaxt, Günorta daşı (Günortac), Qara dərə, Qara dağ, Göycə dağı (Göy dağ) və Dərbənd (Qaraquc, Məkkəz, Sirab və Tivi Dərbəndi). Dastanın baş qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlər çoxluq (20-yə qədər) təşkil edib, Naxçıvan diyarının üç regionunda yerləşir (Kitabda oxuyun: Naxçıvanda Qazan xanla əlaqədar yer adları). Bəzi toponimlərin coğrafi mövqeyi, onların dastanın ayrı-ayrı boylarındakı hadisələrlə əlaqəli görünməsi

⁸ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

belə fikir yürütməyə əsas verir ki, bu coğrafi obyektlər “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının adları ilə adlandırılmışdır. Bizcə, Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlərin yaxınlığında Qaraquc dağının şərq hissəsində, Altuntaxtm şimalında yerləşən Buğaçəşmə bulağı, Buğaçəşmə dərəsi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un I boyundakı Dirsə xan oğlu Buğac xanın, Sədərək (rayonu, qəsəbəsi, düzü) dastanda Sədərəkdən - “Şərurun ucundan” Əlincə qalasına doğru səfərə çıxan Səkrəkin, Əyrək kəndləri Əkrəkin, Arazboyu düzənliyin bir hissəsi olan Böyükdüz (düzü, kəndi) əsərin adlı-sanlı qəhrəmanlarından Bükdüz Əmənin, Sədərək düzünün qonşuluğunda yerləşən Qaraçoban düzü igid Qaraca çobanın adı ilə əlaqədardır. Sədərək rayonunda Qərbi Daşburun və Şərqi Daşburun dağları, Şərur rayonunda Aşağı Daşarx və Yuxarı Daşarx, Oğuzdaşı kəndləri, Babək rayonundakı təbii mağara Daşqala, Ordubad rayonunda Daşbaşı toponiminin Daş Oğuz adından törədiyini güman etmək olar. Bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvan MR-də “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən toponimlərlə və dastanın personajlarının adları ilə əlaqədar olan coğrafi adlardan yalnız Şərur, Dərəşam, Qaraçug, Əlincə qalası tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmiş, 50-dən artıq toponim diqqətdən kənar qalmışdır. Adları çəkilən dörd coğrafi obyektə də Şərurun Şərur olması, Qaraçugun da Naxçıvan diyarında yerləşməsi şübhə altına alınmışdır. Biz belə bir münasibəti hörmətli tədqiqatçılarımızın Naxçıvan diyarında toponomiyası ilə yaxından tanış olmamaları ilə izah edirik. Bu səbəbdəndir ki, dastanın bəzi boyalarında qəhrəmanların səfərlərinin marşrutları, obyektlərin coğrafi mövqeyi, relyef şəraiti və s. bəzi tədqiqatçılar tərəfindən qeyri-obyektiv şəkildə izah edilir, toponimlərin yeri, səmti, bir-birindən olan məsafəsi qarışıq salınır, nəticədə ciddi anlaşılmaqlıqlar yaranır. Uşun Qoca oğlanlarının səfər marşrutlarının istiqaməti, Salur Qazanın on min baş qoyununun hansı Dərbənddə saxlanması, Qaraçugun, Qaraqucun, Altuntaxtın, Salaxana qayasının, Günortacın və s. harada yerləşməsi məsələsi də mübahisəli məsələlərdəndir.

Səfərəli Babayevin tədqiqatlarında “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı birbaşa çəkilən Naxçıvan toponimləri aşağıdakılardır.

- *Ağ qaya* - Salur Qazan: “Ağ qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var” - Babək rayonu, Çalxan dağında, zirvəsi 1758 m.
- *Altuntaxt* - “Qazan bəy... geri döndü. Altuntaxtında yenə evini tikdi”. - Babək rayonu Qaraquc sahəsində yaylaq və qədim yaşayış yer.
- *Qara dərə* - “Qara dərə ağzında qadir verən qara buğa dərəsindən beşikin yunu olan... Qazan qartaşı Qaragünə çapar yetdi. - Culfa rayonunda çay. Arazın sol qolu, uzunluğu 40 km, Yayca düzündən axır. Daimi axıma malik deyildir, vaxtaşırı güclü sellər keçir.
- *Qaraçug* - “...Qaraçugun qaplanı... Salur Qazan yerindən turmuşdu”. - Babək rayonunda kənd.
- *Qaraquc (Qaraqış)* - “Beyrək... aydır: “Qaraqucda Qazlıq atuma binərdim.” Babək və Şərur rayonları sərhəddində dağ və region.
- *Qara dağ* - “Bir yigidin Qaradağ yumrusunca malı olsa yığar durur.” - Şahbuz rayonunda 1758 m yüksəkliyində dağ. Külüs kəndindən 1 km cənubda yüksəlir.
- *Dərbənd* - Kafir: “Qazanın Qapılı Dərbənddə on min qoyunu vardır.” - Naxçıvan MR-də üç Dərbənd vardır: 1. Şərur rayonu Tənənəm kəndinin şimal şərqində, Qaraqucun qərbində yüksək qayalarla əhatə olunmuş yaylaq sahəsi. 2. Babək rayonundakı Çalxanqala ilə Şahbuz rayonunun Tırkeş kəndi arasında Məkkəz dağında yerləşən Dərbənd. Burada qədim İşıqlar kəndi, “Qala yeri” deyilən sahə vardır. 3. Babək rayonunda Sirab mineral sularının “Kalba ayağı” qrupunun 1-2 km-də yerləşən Qapılı Dərbənd. Qədim yaşayış yerinin nişanələri, bürclər qalmaqdadır.
- *Dərəşam* - “Dərəşam ucundan keçdi, o qardaşı tutulan qoruya gəldi” - Babək rayonunda dəmiryol stansiyası, qəsəbə və qədim kəndin xarabalığı.
- *Dərəşam suyu* - “Dərəşam suyunu üzüb keçdilər” - Dastanda “Dərəşam suyu” dedikdə Araz çayı nəzərdə tutulur.
- *Əlincə qalası* - “Əkrəyin yolu Əlincə qalasına düşdü” - Culfa rayonunda Əlincə çayın sağ sahilində Əlincə dağı (1821 m) üzərində qala.
- *Köksü gözəl* - “Köksü gözəl böyük dağa ova çıxdı” - Şahbuz rayonunda Salvartı dağında sahə və göl (“Göy su gözəl kimi də işlədilir.)
- *Günortac* - “Basat Təpəgözə söyləmiş: “Olduğum yer, yurdum mənim Günortacdır”. - Babək rayonu Çalxan dağın qərb hissəsində qaya. Ona “Günorta daşı” deyirlər. Günorta olarkən onun kölgəsi tamam yox olur.
- *Salaxan* - “Basat... Təpəgözün qayası olduğu Salaxana qayasına gəldi. - Babək rayonunda Qazan yaylağının qərbində Salaxan dərəsinin sol sahilində uzun, yüksək, keçilməz qayalıq (Salaxan dərəsi, Salaxan bulaq, Salaxan yurdu, Salaxan mağaraları da vardır).
- *Şərur* - “Ondan Şərurun ucundan (Şərük) Göycə dənizə təkin el çarpdı.” - Şərur düzü, Şərur şəhəri
- *Göycə dənizi* (Göygöl) - “Ondan Şərurun ucundan Göycə dənizə təkin el sarpdı.” - Ordubad rayonunda 3065 m yüksəklikdə göl.
- *Göycə dağı* - “Qazan bəy deyir: “Mən bu oğlanı götürüb ova gedim... Kafir sərhəddində cızıqlara, Ağlağana, Göycə dağa götürüb aparım.” - Göy dağ (2720 m) Culfa rayonunda Bəyəhməd kəndinin cənubunda Gilan çayın yuxarı axınının qərbində yerləşir. Ordubad rayonunda Göycələr sıra dağları, Culfa rayonunda Göynük kəndi vardır.

Xülasə

Aparığımız araşdırmalar, bir sıra tarixi və coğrafi dəlillər sübut edir ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının əsas yaşayış məskənlərindən biri də Naxçıvan diyarı olmuşdur. “Dədə Qorqud”la əlaqədar olan toponimlər Azərbaycanda, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan diyarında - Qərbi Azərbaycanda və onlarla qonşu olan ərazilərdə - Türkiyənin

şimal-şərqində, Gürcüstanın cənub-şərqində və Cənubi Azərbaycanın şimal hissəsində yerləşir və onlarla əlaqədar olan hadisələr, boylar bu ərazilərdə cərəyan edir. Məqalədə Səfərəli Babayevin “Kitabi-Dədə Qorqud”da verilən Naxçıvan toponimləri haqqında araşdırmaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, Naxçıvan, toponim, Ağ qaya, Dərəşam, Əlincə.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Günəl Əhmədova⁹

ƏLİ NƏZMİNİN MƏNZUM FELYETONLARININ FORMA VƏ MƏZMUN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Felyetonlar nəslrlə yazıldığı kimi, nəzmlə də yazıla bilər. Azərbaycan mətbuatında bir çox mənzum felyetonlar dərc olunmuşdur. Bu tip felyetonlar nəzmin qanunauyğunluqlarına əsasən yazılır. Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum felyetonların parlaq nümunələrinə Mirzə Ələkbər Sabirin, Əli Nəzminin, Əliqulu Qəmküsarin, Cəfər Cabbarlının və b. sənətkarlarımızın yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür.

Əli Nəzmi “Molla Nəsrəddin”, “Kəlniyyət”, “Babayı-Əmir”, “Zənbur”, “Tuti”, “Tərəqqi”, “İstiqlali-İran”, “Sədayi-həqq”, “Maarif və mədəniyyət”, “Yeni fikir”, “Yeni Gəncə”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi bir çox mətbu orqanda əsərlər çap etdirmişdir. O, “Acidil”, “Ə.N.”, “Əlidəyənkli”, “Gəncə cavanları”, “Gəncəlizadə”, “Hekayəçi”, “Həcəmətqulu”, “Həmişəki”, Hərdəmfikir”, “Qanacaqsız”, “Qoca zıq-zıq”, “Kəfsiz”, “Məşədi Sijimqulu”, “Noxtasız”, “...O...”, “Peşiman qoca”, “Sijimqulu”, “Şəmşir”, “Şəmşir Əyyar”, “Şəmşirək” və s. kimi imzalarla mətbuatda çıxış etmişdir.

Əli Nəzmi yaradıcılığı yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ədibin felyetonları da bu baxımdan olduqca dəyərlidir. Onun mənzum felyetonlarının nəzəri istiqamətdə araşdırılmasına ehtiyac var. Ədəbi-nəzəri tədqiqatlarda felyetonlar haqqında araşdırmalar kifayət qədər çox deyil. Bu janrın ədəbiyyatımızda tarixi, toxunduğu problemlər, müəllif mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində rolu, sosial-siyasi prosesləri işıqlandırması, sənətkarlıq baxımından rəngarəngliyi, mətbuat və ədəbiyyatın kəsişməsindəki mövqeyi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən felyeton haqda tədqiqatların genişləndirilməsi böyük elmi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatlarla tanışlıq göstərir ki, mənzum felyetonlar çox az öyrənilib. Mənzum felyetonların forma və məzmun xüsusiyyətləri, strukturu, yaradıcılıq texnikası problemlərinin tədqiqi ədəbiyyatşünaslığımızda öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Nəzəri aspektdə araşdırmaların məhdudluğu janr haqqında konkret fikrin olmamasına, onun sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də, həm nəslrlə, həm də nəzmlə yazılan felyetonların forma və məzmun xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi vacibdir. Bu baxımdan Əli Nəzminin də felyetonlarının öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə. Əli Nəzminin mətbuatda çap olunan felyetonları arasında həm nəslrlə, həm də nəzmlə, həm də dramatik nitq komponentləri əsasında yazılan felyetonlar vardır. Müəllif müxtəlif mövzulara həsr olunan felyetonlarında satıradan yararlanmış, əsərlərində bir çox ictimai-siyasi məsələləri işıqlandırmışdır. Bu yazılarında o, hadisələri özünəməxsus yazı texnikası vasitəsilə oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Siyasi hadisələrin gərgin inkişafı fonunda felyetonların məzmunu getdikcə kəskinləşmiş, janr bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Belə bir zamanda Əli Nəzminin felyetonları öz satirik kəsəri, dərin məzmunu ilə seçilmiş, dahi ədibin sayəsində felyetonların parlaq nümunələri yaranmışdır.

Felyetonist öz əsərinin mərkəzinə ictimai-siyasi problemlərin ifşası üçün məsələnin ən vacib olan tərəflərini, əhəmiyyətli vəziyyətlərini qoyur. Bu əsərlərdə obraz felyetonistin vəzifələrinə, onun çatdırmaq istədiyi ideyalara tabedir. Felyetonlarda obraz yaradarkən jurnalistika tələblərini pozmaq yolverilməzdir. Felyetonist təxəyyüldən yalnız jurnalist vəzifələri ilə məhdudlaşan çərçivədə istifadə edə bilər. Hadisə və obraz seçimi felyetonistdən istedadı və yüksək sənətkarlığından irəli gəlir. Mühüm faktların, hadisələrin seçilməsi əsərin dəyərinə və əsərə marağın artmasına şərait yaradır. Bu tipli yazılar oxucuların daha çox diqqətini cəlb edir və kiçik bir yazı daşdığı önəmlə böyük bir ələmə qapı açır. Felyetonlar baş verən hadisələrin ifşası fonunda problemlərin dərinliklərinə qədər oxucu zehində təhlilinə xidmət edir.

Əli Nəzminin mənzum felyetonlarının həsr olunduğu mövzuları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti
- İran istibdadı və Məhəmmədəli şahın törətdiyi əməllər
- Avamlıq, cəhalət
- Dini mövhumat
- Hakim zümrənin xalqın başına gətirdiyi fəlakətlər
- İkinci Dünya müharibəsi, Hitler və faşizm
- Yaşadığı dövrdə insana dəyər verilməməsi, xalqın çətin vəziyyəti və s.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı Hitlerin törətdiyi qətliaqlar, müharibə nəticəsində günahsız insanların həyatına son qoyulması Əli Nəzminin kəskin satira atəsinə tutduğu məsələlərdəndir. Onun 1942-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap olunan “Hitlərdən ələltülərinə”, “Tülkü həccə gedir”, “Canavarın Allaha etirazı” mənzum felyetonları bu mövzuda yazılmışdır.

“Hitlərdən ələltülərinə” adlı mənzum felyetonda dövrün faşist komandanlarının adı çəkilir və onlar Hitlerin ələltüləri kimi təqdim olunur. Müxtəlif xalqların diktatorları Hitlerə kömək etmək uğrunda öz xalqının başına açdığı bələlərdən danışır və artıq ona yardım edəcək yollarının qalmadığını bildirirlər. Tipin öz dili ilə özünü ifşa üsulundan istifadə edən müəllif bununla da faşizmin dünyada törətdiyi dəhşətləri və xalqlara verdiyi zərəri nümayiş etdirir. Felyetonda poliloqdan istifadə olunmuş, Hitler ələltülərindən yardım istəmiş, Antonesku, Xorti, Mussolini, Mannerheyim kimi faşist diktatorları Hitlerə müraciət etmişlər.

⁹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan. E-mail: gunel_9704@mail.ru

Məsələn, Mannerheymin dilindən deyilir:
 Mən bütün fin xalqını satdım, fəda etdim sənə,
 Onları min dildə aldatdım, fəda etdim sənə.
 Bir oyuncaq qıldım oynatdım, fəda etdim sənə,
 Qanlara, torpaqlara qatdım, fəda etdim sənə,
 Tanrımı, insafımı atdım, fəda etdim sənə.
 İndi artıq yardıma yox iqtidarım, əl götür!

Qalmamış millət yanımda etibarım, əl götür! [2, s. 281]

Onların dilindən söylənilənlər İkinci Dünya müharibəsi dövründə Hitlerin qəddarlığı və müttəfiqlərinin də Hitlerə uyub xalqlarının başına gətirdikləri fəlakətləri ifşa edir.

Felyetonun sonunda Hitlerin dilindən qeyd edilir:

“Ey böyük tanrım, mənə yox müttəfiqlərdən kömək,
 Qoyma dinsiz bolşeviklər “dostuna” vursun kömək!” [2, s. 282].

Felyetonların əsas xüsusiyyətlərindən biri burada faktların əksini tapmasıdır. Burada da faktlar verilmiş, real tarixi hadisələr və şəxslər ifşa obyektinə çevrilmişdir.

Felyeton faktlarla zənginliyi ilə seçildiyi kimi, bədii keyfiyyətləri ilə diqqət çəkir. Bundan əlavə, satirik, ironik bir ovqat da əsərə hakim olur ki, bu da onun daha da böyük bir maraq cəlb etməsinə səbəb olur.

“Tülkü həccə gedir” mənzum felyetonu da Hitlerin faşist siyasəti və İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlıdır.

“Canavarın Allaha etirazı” adlı mənzum felyetonda Canavar Hitlerin törətdiyi bəd əməlləri heç canavarların belə törətməyəcəyini söyləyir. Burada Canavarın nitqi vasitəsilə Hitlerin etdikləri sadalanır, belə bir misli görünməmiş qəddarlıq canavarın etirazına səbəb olur. Çünki adətən canavarı yırtıcı hesab edirlər, amma canavar söyləyir ki, mən heç bir zaman bu qədər vəhşi, bu qədər qaniçən olmamışam. Hitleri canavara bənzətdikləri üçün canavar etiraz edir.

“Oxşadır onlar mənə, gündə yazıb Hitleri.

Halbuki, heç də bunun yox hala uyğun yeri.

Qalmışam, aləm bilir, mən o köpəkdən geri.

Yırtıcı o, ya mənəm? Hər kəsə qiymətmi yox?

Tanrım, adamda məgər rəhm, ədalətmi yox?” [3, s. 325].

“Bir ananın gənc oğlu, ya qızını ver nişan.

Öz qucağında qanın şişəyə tutdum haçan?

Məndə bu vəhşiliyi görmədi haşa zaman!

Üstümə yıxdıqları çirkə nəyahətmi yox?

Tanrım, adamda məgər rəhm, ədalətmi yox?” [3, s. 325].

Canavarın söylədikləri ilə faşizm kəskin şəkildə tənqid olunur:

“Zülmünə qoymuş bütün aləmi heyran faşist,

Körpə qanından arar dərdinə dərman faşist,

Dörd ayağı yox onun, ya deyil insan faşist?

Ya ki, o insanda qəlb, üz suyu, qeyrətmi yox?

Tanrım, adamda məgər rəhm, ədalətmi yox?” [3, s. 326]

Əsər faşistlərin binaları, abidələri yandırdığı, körpə, gənc, qoca, qadın demədən neçə-neçə dinc xalqların, günahsız insanların həyatına son qoyduğu, bir çox alim və ədiblərin əsərlərini cırıb, yandıraraq məhv etdiyi kimi faktlarla zəngin bir mənzum felyeton kimi nəzərə çarpır. Faktların çoxluğu Hitlerin əməlləri barəsində geniş məlumat almağa imkan yaradır.

“Qoydu nişanə oxa gəncləri hitlerçilər,

Dinc, əliboş xalqları eylədilər dərbədə.

Yırtıcı heyvan deyil rəhmsiz bu qədər,

Hər şeyi təfriq üçün rəhm, fərasətmi yox?

Tanrım, adamda məgər rəhm, ədalətmi yox?” [3, s. 326]

Son bənddə canavar Allah etiraz edir ki, Hitleri ona oxşatmasınlar, çünki o, heç zaman Hitler kimi yırtıcı, vəhşi olmayıb:

“Mən belə haqsızlığa etməliyəm etiraz,

Bəndə sənindir, onu danla, öyüd ver bir az.

Qoy mənə oxşatmasın Hitleri, bir hökm yaz!

İzzəti-nəfsə məgər zərrəcə hörmətmi yox?

Tanrım, adamda məgər rəhm, ədalətmi yox?” [3, s. 326].

Əli Nəzminin İranda baş verən siyasi-ictimai proseslərin işıqlandırılmasına həsr olunmuş bir çox felyetonları dərc olunmuşdur. Onun “Balaca felyeton” başlıqlı felyetonu da bu mövzudadır. Felyeton Əhməd şah Qacarın Avropadan İrana qayıdacağı haqqında qəzetlərdə çap olunan xəbərlərlə bağlıdır. Məhəmmədəli şahdan sonra hakimiyyətə gələn Əhməd şah 1923-cü ildə ölkədən qovulub Avropaya getmişdir. Atatürk hakimiyyətin türk mənşəli Qacar sülaləsinin əlində qalmasını istədiyi üçün Əhməd şah Avropadan İrana qayıtmasını tövsiyə etmiş, bunun üçün ona türk hərbi qüvvələrinin də kömək edəcəyini söyləmişdir. Türkiyə Xarici İşlər Naziri Tofiq Rüşdü bəy Lozannada Əhməd şahla görüşmüşdür. Görüşdə iranlı məmur Ərfəüddövlə və İranın Parisdəki vəzir-i muxtarı Əmu Kohən də

iştirak etmişlər.

“Türkiyə naziri şahı bildirdi ki: “Atatürk, Tehrana qədər Əlahəzrətin müşayiət edilməsi və oradakı səltənətə qarşı çıxanları işdən uzaqlaşdırılması istiqamətində bir qoşun korpusunu da göndərməyə hazırdır və vəziyyət normallaşdıqdan sonra, Əlahəzrət onu müşayiət edən qoşunun vəzifəsinə xitam versin”. Yəni, Atatürk hakimiyyəti Rza xanın əlindən alıb Əhməd şahı qaytarmağı təklif edirdi. Bu təklifi eşidən Əhməd şahın sifəti dəyişdi və o “sizin türkcənizi başa düşürəm” dedi. İndiyə qədər türk dilini çox gözəl anlayan şah üçün bu sözlər fransız dilinə çevrildi. Əhməd şah hirsələnib dedi: “Atatürkü deyən ki, İran şahı heç vaxt əcnəbi qoşunu ilə öz ölkəsinə qayıtmayacaqdır!”. Bunu deyib, otaqdan çıxdı. Bundan sonra Atatürk Rza xanın (az sonra Rza şah Pəhləvinin) hökumətini tanımaq məcburiyyətində qaldı. Beləliklə də Qacar sülaləsinə və İranda türklərin 1000 hakimiyyətinə son qoyuldu” [1].

“Gəzdi Avropada çox, yadıma düşmüş vətəni,
Sən görən şah deyil o, indi olubdur mədəni,
Qurtarıb xəstəliyi, lap sağalıbdır bədəni,
Buraxıb Londonu, öz məsqəti tehranə gəlir,
Baxəbərsənmi, dadaş? Şah genə İranə gəlir?”

Varlı Avropada şahənə əlamət çoxdur,
Kimya, elm və texnik... qiyamət çoxdur,
Gülyanaq, qönçə dəhənlər, uca qamət çoxdur,
Şah, görək ovcu dolu, yoxsa fəqiranə gəlir.
Baxəbərsənmi dadaş? Şah genə İranə gəlir!

Boylə dərələr ki, bitibdir şahım artıq parası,
Kisəsi boşluq olur hər kəs üçün üz qarası,
Tez gedər hər yara, getməz bu yaman dil yarası,
Bu acı sözdən adam lap usanıb canə gəlir!
Baxəbərsənmi, dadaş? Şah genə İranə gəlir!” [3, s. 309].

Nəticə. Mənzum felyetonların mətbuatımız və ədəbiyyatımızda yeri və rolu dəqiq müəyyənləşdirilməli, problemə konkret nəzəri yanaşma formalaşmalıdır. Məqalədə qoyulan və aydınlıq gətirilən problem gələcəkdə də bu istiqamətdə araşdırmaların aparılması üçün zəmin yarada bilər. Çünki hazırda mənzum felyeton haqqında araşdırma aparmaq istəyən tədqiqatçı mənbə azlığı ilə üzləşir. Bununla bağlı olaraq felyetonlar daha çox təhlilə cəlb olunmalıdır. Əli Nəzminin mənzum felyetonları da bu cəhətdən tədqiq edilməsi vacib olan bədii publisistik mətnlərdir. Müəllifin toxunduğu bir çox mövzular öz aktuallığı ilə seçilir. Müasir dövrümüzə yaxından səsleşən məqamların çoxluğu bunu bir daha sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhməd, D. İran şahı Qacar: “Atatürkü deyən ki...” <https://www.nuh.az/16783-ran-ah-qacar-ata-trk-deyin-ki.html>
2. Nəzmi, Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979, 360 s.
3. Nəzmi, Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 544 s.
4. Ершов, Л. Стихотворный фельетон Маяковского. Литература, Умения Revoluce, BRNO, 1973, с. 115-120

Açar sözlər: Əli Nəzmi, felyeton, nəzm, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, mətbuat, satira

Key words: Ali Nazmi, feuilleton, versification, “Molla Nasreddin” journal, press, satire

Ключевые слова: Али Назми, фельетон, стихотворение, журнал «Молла Насреддин», пресса, сатира

Xülasə

Ədəbiyyatşünaslığımızda mənzum felyetonlar kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Tədqiqatçıların əsasən nəsr ilə yazılan felyetonlardan bu janrın nümunəsi kimi bəhs etməsi səbəbindən yazıçıların seçilmiş əsərlərinin toplandığı kitablara onların əsasən nəsr ilə yazılan felyetonları daxil edilir. Mənzum felyetonların tədqiqi felyeton janrının forma təsnifatının aparılmasında böyük əhəmiyyət malikdir. Məqalədə bu kontekstdə Əli Nəzminin mənzum felyetonları tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Əli Nəzminin mətbuatda həm nəsr ilə, həm də nəzmlə yazdığı felyetonları müxtəlif mətbu orqanlarda dərc olunmuşdur. O, felyetonlarında dövrün ictimai-siyasi proseslərinə işıq tutmuş, baş verən hadisələri işıqlandıraraq oxucuları da bu proseslərə qarşı ayıq olmağa səsləmişdir. Onun felyetonlarında çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti, Hitler və faşizm, İran istibdadı, dini mövhumat, cəhalət, avamlıq, əhalinin çətin vəziyyəti, hakim təbəqənin xalqa qarşı zülmü kimi məsələlər əsas tənqid hədəfləridir.

Features of form and content of Ali Nazmi's poetry

Summary

Verse feuilletons have not been sufficiently studied in our literary studies. Due to the fact that researchers, in some cases, only talk about prose feuilletons as an example of this genre, their feuilletons written mainly in prose are included in the books that collect selected works of writers. The study of verse feuilletons is of great importance in the form classification of feuilleton genre. In this context, Ali Nazmi's verse feuilletons are included in the research.

Ali Nazmi's feuilletons written in the press both in prose and verse were published in various media. In his feuilletons, he shed light on the social and political processes of the time, illuminated the happening events and called the readers to be vigilant against these processes. In his feuilletons, issues such as the colonial policy of Tsarist Russia, Hitler and fascism, Iranian tyranny, religious superstition, ignorance, commonness, the plight of the population, and the oppression of the ruling class against the people are the main targets of criticism.

Особенности формы и содержания поэзии Али Назми

Резюме

Стихотворные фельетоны недостаточно изучены в нашем литературоведении. В связи с тем, что исследователи в ряде случаев говорят лишь о прозаических фельетонах как об образце этого жанра, их фельетоны, написанные преимущественно в прозе, включаются в книги, собирающие избранные произведения писателей. Изучение стиховых фельетонов имеет большое значение в формологической классификации жанра фельетонов. В этом контексте в исследование включены стихотворные фельетоны Али Назми.

Написанные в печати фельетоны Али Назми как в прозе, так и в стихах публиковались в различных средствах массовой информации. В своих фельетонах он проливал свет на социальные и политические процессы того времени, освещал происходящие события и призывал читателей к бдительности в отношении этих процессов. В его фельетонах основными объектами критики являются такие вопросы, как колониальная политика царской России, Гитлер и фашизм, иранская тирания, религиозные суеверия, невежество, обывденность, тяжелое положение населения и угнетение правящего класса против народа.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Ofelya Murad İsmayılova
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMİ VƏ QÜDRƏTLİ
ŞƏXSİYYƏT HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev dünya şöhrətli görkəmli dövlət xadimidir. O, müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi və böyük qurucusudur. Siyasi-ideoloji baxışları, qətiyyəti və cəsarəti, müdrikliyi və uzaqgörənliyi ilə bu şəxsiyyət bir çox siyasi liderlərdən fərqlənirdi.

Akademik Bəkir Nəbiyevin qeyd etdiyi kimi “Bu şəxsiyyətin ədəbiyyata, sənətə, mədəniyyətə sonsuz məhəbbəti var idi. O, həmçinin klassik və çağdaş ədəbi-nəzəri irsimizə də böyük qiymət verirdi”(1, s.12).

1997-ci ildə Azərbaycan Yazıçıların X Qurultayındakı nitqində Heydər Əliyev etiraf etmişdi ki, “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc yaşlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm. Mənim formalaşmağında ədəbiyyatın böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum...” (2)

Müşahidələr göstərir ki, böyük siyasi xadim Heydər Əliyev dram əsərlərini, şeirləri, incəsənəti də çox qiymətləndirirdi. O, dram əsərləri içərisində Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasına, Xalq şairi Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinə, Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərinə, milli mətbuatdan “Molla Nəsrəddin” jurnalına, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” operasına, Hüseyin Cavidin “İblis” əsərinə xüsusi önəm verdiyini və bu ədəbi nümunələri xüsusilə fərqləndirdiyini dəfələrlə nəzərə çatdırmışdı.

Görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimləri Qara Qarayevin, Rəsul Rzanın, Tahir Salahovun, Mirzə İbrahimovun, Rəşid Behbudovun, Süleyman Rəhimovun dövrün ən yüksək mükafatı olan Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adlarına layiq görülmələri görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin birinci mərhələsinin ən mühüm hadisələri idi. 1972-ci ildə böyük dövlət xadimi və görkəmli yazıçı Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 100 illik yubileyinin keçirilməsi və Bakı şəhərində ona heykəl ucaldılması dövrün tarixi hadisəsinə çevrilmişdi.

Heydər Əliyev ana dilimizin inkişafı məsələlərinə, onun dövlət dilinə çevrilməsi uğrunda mübarizə aparmışdı. 1978-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ölkənin Konstitusiyasına ayrıca maddə kimi daxil edilməsinə nail olundu. Xalq şairləri Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Məmməd Araz, Anar, Sabir Rüstəmxanlı və başqaları dövlət səviyyəsində aparılan bu mübarizədən daha da ruhlanmış, gözəl əsərlər yaratmağa nail olmuşdular.

Bu baxımdan görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyində Heydər Əliyevin yazıçı haqqında söylənilən nitqində ana dili məsələlərinə göstərilən diqqət bir daha vurğulanmışdı. O demişdi: “Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətində ən dəyərli cəhətlərdən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir. Onun daima işlətdiyi “Vətən.., Millət.., Dil...” sözləri xalqımızın, millətimizin fikirlərini, arzularını ifadə edir” (3, s.243).

Qüdrətli şəxsiyyət Heydər Əliyev ədəbiyyat sahəsində də azərbaycançılıq siyasətinə xüsusi önəm verirdi. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 600 illik, Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileylərinin keçirilməsi dediklərimizin bariz nümunəsidir. Heydər Əliyevin xatırlamasından aydın olur ki, Nəsiminin heykəlinin Bakı şəhərində ucaldılması, adının əbədiləşdirilməsi böyük söz ustasının Azərbaycan şairi olduğunu diqqət mərkəzinə çəkmək idi. Bu hadisə dünyada böyük əks-səda doğurdu və Azərbaycanı tanıtdı.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi də bu sənətkarın milliyətçə azərbaycanlı olduğu məqsədini təsdiqləyirdi. “Dahi Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsi böyük mütəfəkkir şairin Azərbaycan xalqı qarşısında, bütün türk xalqları, dünya mədəniyyəti qarşısındakı xidmətlərinə verilən qiymətdir. Həm də mədəniyyətimizi, tariximizi təsdiqləyən hadisədir” (3, s.185).

Dünya şöhrətli böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyinin qeyd olunması da Heydər Əliyevin bu qüdrətli sənətkarı həm Azərbaycanda, həm də Azərbaycan şairi kimi dünyada tanıtmaya vəzifəsini daşıyırdı. Qeyd olunan yubiley tədbirlərində dövlət xadimi Heydər Əliyev öz parlaq nitqləri ilə hər bir azərbaycanlıda dərin vətənpərvərlik duyğularının və milli iftixar hissəsinin qüvvələndirilməsinə çalışırdı. Ulu öndər demişdi: “Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyini keçirdikdə, bizə çox yerdə irad tuturdular ki, 840 il yuvarlaq tarix deyildir. Ancaq biz sübut etdik ki, Nizami Gəncəvi elə bir şəxsiyyətdir ki, tarixdə, dünya mədəniyyətində elə iz qoyub getmişdir ki, onun yubileyi hər il keçirilə bilər” (3, s.184).

Ulu öndər həmişə bu fikirdə olmuşdur ki, “bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz və yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissələri oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış bu dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçibdir” (3, s.192).

Ümummilli liderimiz deyirdi ki, ədəbiyyatı o qədər sevirəm ki, ədəbiyyatla, şeirlə, poeziya ilə, bizim şairlər ilə görüşmək mənim üçün həmişə çox xoşdur. Zəlimxan Yaqub onunla görüşdə belə bir şeir səsləndirmişdi:

14 iyul – on dörd illik rəhbərliyin özül daşı,
 O tarixdən işıqlandı gözlərimiz,
 O tarixdən qanadlandı sözlərimiz.
 O tarixdən dil duruldu, təmizləndi,
 O tarixdən ana dilim anam kimi əzizləndi (4, s.35).

Xalq şairi Xəlil Rzanın da Heydər Əliyevə həsr etdiyi şeir gözəl səslənir:

Əyləşib öz təxtində millətinin şahı tək.
 Kim ona inanmasa, ar olsun, o, öləcək,
 Kim ona inanarsa, onunla yüksələcək.
 Apar Azərbaycanı qürubdan sübhə doğru,
 Ey Atatürk nəfəsli Heydər Əlirza oğlu!

Ulu öndərimizə yazılan yüzlərlə şeirin əksəriyyətində ona Heydər baba, el atası deyilir. Lakin Xalq şairi Mirvarid Dilbazinin Ulu öndərə həsr etdiyi şeirlərdə onu “oğul” adlandırır, ona ana xeyir-duası verir:

Xalqının misilsiz qayğılarını,
 Öz çiyini üstündə götürən oğul,
 Var olsun bu oğul qeyrətin sənini!
 Tarix nə üz götürür, nə rüsvət alır...
 Tarixdə tarixi həqiqət qalır.
 Adın həqiqətlə birgə ucalır,
 Xalqına xidmətdir şöhrətin sənini!(5, s.56)

Eləcə də Söhrab Tahirin yaradıcılıq bioqrafiyasında Heydər Əliyevin obrazı işıqlı və əzəmətlidir. Şairin dövlət başçımıza ünvanladığı şeirdə əzmkar ruhun ifadəsi əksini tapıb:

Mən rəhbərdən çox yaxşılıq görmüşəm
 Verdiyindən hamıya pay vermişəm.
 Qal baxtımın sarayında yaxşılıq
 O tayımda, bu tayımda yaxşılıq.
 Qızıl taxıl dənəsidir yaxşılıq
 Kimə versən, dönəsidir yaxşılıq (6).

Heydər Əliyevin irəli sürdüyü nəzəri-ideoloji prinsiplərin şairlərin yaradıcılığına bilavasitə təsiri olmuşdur. Onlarla görüşlərdə Ulu öndərin səsləndirdiyi hər hansı fikirlər şairlər üçün enerji və güc mənbəyinə çevrilmişdi. Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz poeziyasının oynaq ritmi, həyəcan və çağırışa köklənən üslubu Heydər Əliyev siyasətinin cəsarət ruhu ilə qidalanırdı. Akademik İsa Həbibbəylinin fikrincə “Görkəmli dövlət xadimi azərbaycançılıq istiqamətində dövlət səviyyəsində həyata keçirdiyi genişmiqyaslı tədbirlər ölkədə milli-mənəvi özünüdərkə xidmət edən ədəbiyyata geniş meydan açmışdır. Azərbaycanda milli istiqlal ədəbiyyatının yeni mərhələsi yaranmışdır” (7, s.34).

Bəxtiyar Vahabzadənin “Ay Allah” şeirində oxuyuruq:

Niyə çağırıram mən səni tez-tez
 Sən ki, içimdəsən hər zaman, Allah!
 Ağıldan xəbərsiz, başdan xəbərsiz
 Yuxumda danışan ağılımsan, Allah!(8)

Xəlil Rzanın “Afrikanın səsi” şeirində estetik ovqatın çaları artıq dəyişmişdi. Bu poeziyadan ətrafa kükrəyən, püskürən odlu nəfəsin enerjisi yayılırdı:

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram!
 Qolumdakı zəncirləri qıram gərək! Qıram! Qıram!
 Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi,
 İstəmirəm Səma kimi, Günəş kimi, Cahan kimi!(9)

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun “Əbədiyyət dastanı”nda Heydər Əliyevin həməən dönəmdə sovet imperiyasının daxilində apardığı mübarizə poetik əksini tapıb:

İlahi! Gör bu yerdə o kimlərlə döyüşüb,
 Çox əliqanlılarla, hakimlərlə döyüşüb.
 Cavidı sərt Sibirin şaxtasında çürüdən,
 Böyük Əhməd Cavadı gilə-gilə əridən
 Müşfiqi bir gecədə al qanına bələyən...
 Zalim, qan ocağının dağıtdı yuvasını,
 Təmizlədi ruhunu, dəyişdi havasını(10, s.9).

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin məqbərəsinin tikilməsi onun adıyla bağlıdır ki, bu da siyasi lider üçün asan deyildi. Bu barədə geniş məlumatı Musa Qasımlının “Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol” kitabında oxuyuruq: “Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra MK-nın Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdirinə Məhəmməd Füzuliyə İraqın Kərbəla şəhərində məqbərə tikilməsi haqda tapşırıq vermişdi. Müdir məsələni araşdırıb, cavab vermişdi ki, İraq hökuməti ölkənin əlverişsiz daxili

vəziyyəti ucbatından bu məsələyə razılıq vermir. Sonra məsələnin həllinə Xarici İşlər Nazirliyi və Elmlər Akademiyası cəlb edilmişdi. Məsələ SSRİ Xarici İşlər Nazirliyi qarşısında qaldırılmışdı. Onlar da Sovet İttifaqının Bağdaddakı səfirinə istinadən məqbərənin bərpası məsələsindən əl çəkməyi tövsiyə etmişdilər. Lakin Ulu öndərin tapşırığına əsasən AMEA-nın o vaxtkı Prezidenti İraqın Bakıdakı baş konsulu ilə görüşərək Azərbaycan ictimaiyyəti və alimləri adından İraq hökuməti qarşısında məsələnin müsbət həll olunmasını xahiş etmişdi. Cavab notasında İraq hökuməti məsələnin uğurla həll olunmasına razılıq vermişdi”(11, s.95).

Ümummillə liderimiz başladığı, həyata keçirilməsinə qərar verdiyi işləri sona çatdırmağı bacarırdı. Bunun üçün bütün səyi ilə adikeçən instansiyaları səfərbər edir, müsbət cavab almayana qədər sakit olmurdu.

Onun belə əvəzsiz xidmətlərindən biri də 1982-ci ildə Hüseyn Cavidlə bağlı fikirlərinin həyata keçirilməsi idi. 40 il əvvəl dünyasını dəyişmiş bir insanın məzarının qürbətdən Vətənə köçürülməsi mümkündürmü? Bu siyasi qiyam kimi qəbul olunurdu və bu hadisəni Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin şah əsəri kimi saymaq olardı. Xalq şairi Fikrət Qoca yazırdı:

Cavid, səni namərd yıxdı, görüm insafa gəlsin,

Qırx il gəlirdin, gəl a Cavid, səfa gəldin.

– şeirdə söhbət 1937-ci ilin repressiya dalğasının faciəvi qəhrəmanından gedir.

1982-ci ildə Cavidin qayıdışı ilə milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın milli epoxası başlayır. Heydər Əliyevin ortaya qoyduğu bu məsələlər poeziyada öz əksini tapır. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirində bu fikirlər belə səslənir:

Yanar sinəsiylə buz qıranların,
Haqq səsi, dağ səsi tutub dünyanı.

Səni torpağına qaytaranların

Ömrü uzun olsun, torpağın sanı(7, s.34).

Ulu öndərimizin 1993-cü ildə Azərbaycana qayıdışı dövrü Naxçıvanda Hüseyn Cavidin əzəmətli məqbərəsi hazırlanır. Məqbərədə Cavidlər ailəsi – Cavidin, Müşkünaz xanımın və oğlu Ərtoğrulun məzarları yan-yanı uyuyur. Bu hadisələr, ümumiyyətlə, milli ədəbiyyatımızın şərəfli tarixidir.

Zəlimxan Yaqub məqbərənin açılış mərasimində “bu türbən mübarək olsun, bu qeyrətə eşq olsun”, – deyərək Ulu öndərin gördüyü bu çətin işi poeziyada belə səsləndirib:

Ulu qüdrət olan yerdə yeri yoxdur dərd-azarın,

İşığına yığışmışıq bir türbədə üç məzarın.

Sən Allahın dostusanmış, son səfərin, son güzərin,

Vətən adlı Məkkə oldu, hac oldu, Cavid Əfəndi.

Ləyaqətin bu millətə tac oldu, Cavid Əfəndi!(4, s.28)

Fikrimizi yekunlaşdıraraq cürətlə demək olar ki, Heydər Əliyev milli ədəbiyyatımızın şərəfli tarixidir. O, tarixin böyük şəxsiyyətidir. Ulu öndərimiz tarixi Azərbaycanımızın, əbədi istiqlalımızın yol yoldaşı, müasir zamanəmizin Ali Vətəndaşdır.

Azadlıq Allahı tək əyləşib öz yerində,

Yerin, göyün nuru var peyğəmbər gözlərində.

Sadəliyi nur saçır, əzəməti dərinədə

Gedir, polad çiyində Kəpəz, Qoşqar boyda yük.

Ey Atatürk nəfəsli Heydər Əlirza oğlu!

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nəbiyev Bəkir. Heydər Əliyev. Prezident haqqında etüdlər. Bakı: “Elm”, 1998.
2. Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayındakı nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 5 iyun 1997.
3. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: “Ozan”, 1999.
4. Zəlimxan Yaqub. “Ədəbiyyət dastanı”. Seçilmiş əsərləri. XI cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013.
5. Mirvarid Dilbazi. Oğul qeyrəti. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004.
6. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 2000-ci il, 26 yanvar.
7. İsa Həbibbəyli. Milli istiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə haqqında söz. Bakı: Çəşniyev, 2016.
8. Repressiya: gizlini və gerçəkləri ilə. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1969, 20 sentyabr.
9. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1992, 25 yanvar.
10. Zəlimxan Yaqub. “Ədəbiyyət dastanı”. I kitab. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013.
11. Musa Qasımlı. Heydər Əliyev – İstiqlalın gedən yolu. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2006.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan dövlətinin banisi, siyasi xadim, ümummillə lider

Key words: Heydar Aliyev, founder of Azerbaijan State, political personality, national leader

Ключевые слова: Гейдар Алиев, основоположник Азербайджанского государства, политический деятель, общенациональный лидер

Summary

The image of an outstanding statesman and powerful personality Heydar Aliyev in Azerbaijani literature

The twentieth century is imprinted as the era of independent statehood and Heydar Aliyev's epoch in the historical memory of the Azerbaijani people.

The personality of this outstanding statesman is very rich. He was a broad-minded person with a rich worldview. Heydar Aliyev made titanic efforts in the construction and development of the statehood of modern Azerbaijan. Studying the rich heritage of the great leader, especially at the modern historical stage, assume an extremely great importance. The national leader outlined a course that ensured activities of Azerbaijan as an independent and sovereign state.

The great leader thought about the fate of Azerbaijan as a state, at the same time cared about the fate of the future generation, so that they would live in a free country.

Резюме

В азербайджанской литературе образ выдающегося государственного деятеля и могучей личности Гейдара Алиева

XX век запечатлелся в исторической памяти азербайджанского народа как эпоха независимой государственности и Гейдара Алиева.

Личность этого выдающегося государственного деятеля очень богата. Он был широко мыслящий человек с богатым мировоззрением. Гейдара Алиев прилагал титанические условия в деле строительства и развития государственности современного Азербайджана.

Изучение богатого наследия великого лидера, особенно на современном историческом этапе, имеет чрезвычайно большое значение. Общенациональный лидер наметил курс, обеспечивающий деятельность Азербайджана как независимого и суверенного государства.

Великий лидер, думая о судьбе Азербайджана как государства, в то же время заботился о судьбе будущего поколения, чтобы они жили в свободной стране.

Dos. T.Əliyev

Xəlilzadə Şəbnəm Şahin qızı¹
SATİRANIN GENEZİSİ VƏ NƏZƏRİ ESTETİK PRİNŞİPLƏRİ

Satira ideologiya ilə mübarizə aktı olaraq, ədəbi sferaya gətirilmiş bir estetik forma kimi qəbul edilir. Odur ki, hər bir xalqın ən çox tanınmış yazıçı və şairləri eyni zamanda öz dövrünün satirikləri hesab edilə bilərlər. Bu mənada satirik olmayan şair və yazıçıların yaradıcılığında müəyyən mənada satira elementlərinə rast gəlinir. Satira cəmiyyətdə baş verən hadisələrə münasibətdə reallığı tənqid edən ədəbi janrdır.

Satira ictimai mübarizənin bir vasitəsi kimi antik dövrlərdə meydana gəlmişdir, mənşəyi isə lap qədimlərə gedib çıxır. Antik dövrdə satira əvvəlcə xalq yaradıcılığı kimi meydana gəlmişdir. O, ilk çağlarda Romanın mədəni həyatına poetik, lirik bir janr, forma kimi daxil olmuşdur. Bu janrdan romalı yazıçı–satirik Yuvenal öz dövrünün mənəvi və əxlaqi qüsurlarını lağa qoymaq, istehza etmək, ələ salmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Onun yaradıcılığı Avropanın satirik janr ənənələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Araşdırmaçıların fikrincə, qədim yunan filosofu Antisfen, antik filosof və yazıçı Bion Borisfenit satira janrının əsasını qoyublar. Həmin dövrdə olduqca məhsuldar bir janr olaraq, “Mineppe satirası” meydana gəlmişdir. Bu ad eramızdan əvvəl yaşamış məşhur yazıçı – satirik Mineppenin adı ilə bağlıdır.

Qədim Yunan dramaturqu Aristofan “komediyanın atası” hesab edilir. Mənbələrin bildirdiyinə görə, Aristofan 44 komediya yazmışdır. Onlardan on biri tam şəkildə günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır, qalan əsərlərindən isə fraqmentlər məlumdur. Onun yaradıcılıq dövrü quldarlıq dövrünün böhranlı illərinə təsadüf edir. Həmin dövrdəki ictimai – siyasi mübarizə onun yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Aristofan müharibələri, işğalçılıq siyasətini pisləmiş, onu ictimai bəla, insanlığın faciəsi kimi göstərmişdir. Xalqın iztirablarına, məşəqqətlərinə laqeyd dələduz, hiyləgər, zalım və qəddar dövlət xadimlərinin əməllərini öz əsərlərində qabardaraq ifşa etmişdir. O satiranın, satirik gülüşün müxtəlif formalarından məharətlə istifadə etmişdir. Hələ Qədim Yunanıstanda Aristofanın komediyalarında o dövrün siyasi mübarizədəki gərginlikləri öz əksini tapmışdır. Aristofanın komediyaları, ümumilikdə yaradıcılığı Avropa ədəbiyyatında məhz satirik janrın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Romalı natiq, şair və vəkil Kvintilian satiranı ədəbi bir janr kimi xarakterizə edən ilk şəxs olmuşdur. Satiranın inkişafında “maskaların komediyası” İtaliya xalq oyunu mühüm rol oynamışdır.

Satira nümunələrinə sanskrit ədəbiyyatda, Çin ədəbiyyatından da rast gəlmək olur. Xüsusi ədəbi forma olaraq, satira romalılar tərəfindən formalaşmış və satira sözü də latın sözü olan “satura” sözündən yaranmışdır. Sözü mənasına gəldikdə isə, Qədim Roma ədəbiyyatında bu söz əyləncəli - dedaktiv xarakter daşıyır və özündə həm nəsr, həm də poeziya nümunələrini ehtiva edir.

Bəzi ehtimallara görə, “Satira” sözü öz adını latıncadan yarallah - yarıvəhşi mifik bir varlıqlar olan masqaraçı, adamı ələ salan, lağa qoyan “satur”lardan götürür. “Lat. satira, daha qədim satura, hərfi mənası – qatışıq, masqara” –“ədəbiyyat və incəsənətdə gerçəkliyin inikası üsullarından biri; ictimai eylərin, mənfiliklərin qəzəblə pislənməsi, kəskin tənqidi kimi” təqdim edilir.[1, səh.306] Rus dilinin izahlı lüğətində isə satira sözünün mənası belə izah edilir: “Reallığı gülüş doğuran və eybəcər şəkildə ifşa edərək əks etdirən ədəbi janr” [2, səh.932]

Lakin satiranın nə demək olduğu, bu terminin etnogenezi, mənşəyi barədə aparılan çoxsaylı araşdırmaların mötəbərliyinə, əhatəliyinə baxmayaraq, onun meydana gəlməsi barədə fikirlər müxtəlifdir və bu günə qədər satiranın etnogenezi barədə yekdil fikir mövcud deyil. Belə ki, satira sözünün definitsiyası, yəni məfhumun qısa tərifi, onun qısa şərhə yoxdur. Hər dəfə araşdırmaçıları qarşısında müxtəlif suallar meydana gəlir : Satira nədir? Satira ilə komik janr arasındakı sərhədlər necə müəyyən edilir? Siyasi satira ilə mövcud qanunların pozulub–pozulmaması baxımından onlar arasındakı sərhədlər necə müəyyənləşdirilir? Bu tipdə bir çox digər suallar meydana çıxır.

Satira janrının meydana gəlməsi və tarixi barədə müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar bu janrın Qədim Yunanıstanda meydana gəldiyini söyləyirlər, digər bir qrup tədqiqatçılar satiranın Romada yarandığını hesab edirlər. Fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, danılmaz bir faktdır ki, satira nadir ədəbi janrlardan biri olaraq, bu gün də insanların tərbiyyəsində, əxlaq və mənəviyyatında, estetik dünyagörüşündə mühüm, əhəmiyyətli rol oynayır. Bu səbəbdən də araşdırmalar dərinləşdikcə, bu tip suallara cavab tapmaq da çətinləşir. Satiranın nəzəri prinsipləri genişləndikcə, onun nə olduğu, ona necə tərif verilməsi də bir o qədər çətinləşir. Satira janrında yazan müəllif öz mətnindəki hədəfə aldığı obyektin xarakterini daha inandırıcı və dolğun təsvir etmək üçün müəyyən formaldan istifadə edir. Bu halda əsərdə müəyyən fantastik süjet xəttinin olması da labüddür. Belə formaldan hiberbola (mübaligə), sarkazm (istehza, kinayəli, rişxəndli, acı gülüş), parodiya, qroteks (mübaligəli, qeyri-adi tərzdə təsvir etmə), litota (kiçiltmə), alleqoriyanın adlarını çəkmək olar.

Satira cəmiyyətdə mühüm sosial-siyasi rola malikdir. Çünki satirik əsərlərdə insanların fəaliyyəti, həyat tərzini, insanlar arasındakı münasibətlərə başqa prizmadan baxılır, yəni satiranın köməyi ilə müxtəlif mövcud hakimiyyətə qarşı öz tənqidi fikirlərini səsləndirə bilər, global problemlərə toxunulur. Satirik janr insanları məcbur edir ki, cəmiyyətdə, ətrafda baş verən naqisliklər, əyriliklər, eybəcərliklər fonunda nələrin baş verdiyini dərk etsinlər və insanlar mənəviyyat və əxlaqi dəyərlər barədə düşünsünlər. Başqa sözlə, satiranın qarşıya qoyduğu əsas məqsəd acı gülüşün, məsxərənin, kinayə və rişxəndin vasitəsilə insanları tərbiyələndirmək, islah etməkdir.

Yazıçılıq sənətinin məsuliyyəti barədə fikir söyləyən fransız yazıçı A.Kamyu demişdir: “Yazıçının vəzifəsi mümkün qədər çox adamı birləşdirməkdir. Buna görə də, o, yalan və köləliyə boyun əyməməlidir. Çünki yalanın və köləliyin hökm sürdüyü yerdə tənhalıq artır. Yazıçının nə qüsuru olursa olsun, onun peşəsinin aliliyi iki çətin vəzifəyə əsaslanacaq: bildiyin şey barədə yalan danışmamaq və zülmə müqavimət göstərmək”. [3,səh.5]

Bu fikirlərə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, satirik janrda əsərlər yazan yazıçılardan, şairlərdən digər yaradıcı

adamlara nisbətən daha çox məsuliyyət, cəsarət tələb edilir. Çünki satirik mətnə oxucu daha çox həssas yanaşır, zamanın, yaşadığı mühitin həqiqətlərini daha aydın görür və müqayisə edir, ümidlənir, satirik mətnə inam mənbəyi kimi baxır. Satirik mövzunun kəsərliliyi, real həqiqətləri bütün çıpaqlığı ilə göstərməsi nə qədər inandırıcıdırsa, faktlara əsaslanırsa, oxucu yaşadığı cəmiyyətin naqisliklərini, nöqsanlarını analiz etməli olur, oradan nəşə götürür, müəyyən nəticələr çıxarır.

Satirik bir ədəbi əsərin anlaşılın, aydın, səlis, sadə, eyni zamanda ironiyalı bir tərzdə, bir dildə qələmə alınması da geniş oxucu auditoriyasını özünü cəlb etməyin əsas şərtlərindən biridir. Çünki oxucu belə mətnlərdə, əsərlərdə özünün nöqsanlarını, dərdlərini, problemlərini cəmiyyətdəki mənfilikləri, əyriyyətləri aydın görə bilir.

Servantesin “Don Kixot” əsəri yüz illər bərbəksiz olaraq, o dövr İspaniyasının timsalında bəşəri fikirləri ilə istehza dolu hadisələri ilə satirik janrın fəvqündə durur: “...İçərisində yaşadığımız cəmiyyəti tanımayıb hər zülmü, haqsızlığı ortadan götürmək iddiası donkixotluqdur, arzusu, niyyəti və əməli ilə gördüyü qəribə işlərin qeyri – reallığı donkixotluqdur. Qız görmədən onun xülyasına qanadlanmaq donkixotluqdur. Donkixotluq həmişə olub və ola bilər; hər ölkədə, hər cəmiyyətdə olub, ola da bilər. Donkixotluq milliyyətə ispandır, o, İspaniya hidalgosudur, donkixotluğun nə vətəni var, nə milliyyəti”. [6, səh.12]

Dünya şöhrətli rus yazıçısı, satirik hekayələr və pyeslər ustası A.P.Çexovun müasirlərindən biri demişdir ki, əgər bir möcüzə nəticəsində Rusiya yer üzündən silinərsə, Çexovun hekayələri əsasında onu yenidən bütün xırda təfəsilatı və təfərrüatı ilə bərpa etmək mümkündür. Lev Tolstoy isə Çexovun yaradıcılığı barədə belə demişdir: “Hər bir saxta ciddiliyi bir kənara qoyaraq, təsdiq edirəm ki, texniki keyfiyyətlərinə görə Çexov məndən daha yüksəkdə durur.” [9, səh.12]

“Satira ədəbi hadisə olmaqdan daha çox ictimai – siyasi hadisədir, onu həzm etmək, təsirindən silkələnib oyanmaq üçün ictimai zəmin, birinci növbədə oyanmış vətəndaşlıq hissi və qeyrəti tələb olunur”. [10, səh.12]

“Yazıçı qəzəblə, bütün nifrətilə bu və ya başqa bir ictimai hadisəni qələmə alır, acı gülüşə tutursa, bir tip və ya onun təmsil etdiyi ictimai zümərəyə, mənfi bir adətə qarşı nifrətini acı gülüş yolu ilə verirə, o zaman satira yararır”. [4, səh.87]

Din pərdəsi altında yalan, fırıldaq, pozğunluq, mövhumat və cəhalətin xalq kütləsinə gətirdiyi bəlalar, yetirdiyi zərərlər, mənəvi əzablar satira vasitəsilə satirik yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. İdeya–məzmun cəhətdən xarakterlərin dərinliyi, hadisələrin dinamikliyi, fikir azadlığı satirik mətnlərin əsas prinsiplərindəndir.

“M.F.Axundov deyirdi ki, çoxları bir tərəfdən çarların, zülmkarların, tiranların, digər tərəfdən – ruhanilərin təzyiqi altında tamamilə inkişafdan qaldılar; onların qabiliyyətləri korlandı, yaltaqlıq, riyakarlıq, qorxaqlıq, namərdlik kimi keyfiyyətlər inkişaf etdi. Bir sözlə, onların azadsevərlik, cömərdlik, qərəzsizlik və kimi alicənab keyfiyyətləri, tamamilə, əks keyfiyyətlərlə əvəz olundu. Bütün çarlar, zülmkarlar və ruhanilər günahkardılar.” [5, səh. 278]

Bayağı gülüş naminə yazılan satiranın, boş hırıltının heç vaxt cəlbədisi olmayıb və rəğbət qazanmayıbdır. Əsl satira xalqın öz milli kimliyini, əsl simasını, milli faciəsini, kədər və problemlərini işıqlandırmalıdır. Xalqın xarakteri, dünyagörüşü, ictimai - siyasi həyatda yeri, fəaliyyəti satiranın əsas predmeti olmalıdır. Satirik əsərdə saf gülüş, düşündürücü gülüş, qəhqəhə əsas qəhrəmana çevrilməlidir. Belə gülüş yadda qalandır, insanı təsirləndirir onu düşünməyə vadar edəndir. Qəlbə, zehinə hopan belə gülüşləri nə poeziyanın, nə fəlsəfənin, nə də sənətin digər sahələrinin və digər mənəvi dəyərlərin gücü ilə çatdırmaq mümkün deyil. Çünki bu həyatın özüdür; bəzəksiz-düzəksiz, fəlsəfəsiz, poeziyasız. Həyat həqiqətlərini qüsuruz, boyasız çatdırmaq satira üçün ilham mənbəyidir, əsl fədakarlıqdır.

Karl Marks vaxtilə satira ilə bağlı demişdir ki, bəşəriyyət öz keçmişlə gülə - gülə ayrılır. Satiranın məhz dəyəri və gücü bundadır ki, ətaləti, cəhaləti keçmişin qalıqlarını gülə - gülə zehnlərdən, yaddaşlardan silə bilər, xalqın gələcəyi üçün nələr etməyin vacibliyini çatdırır. Cəmiyyət üçün əsas xəstəliklər olan mövhumat, cəhalət, fanatizm, xurafat məhz satiranın yaratdığı acı gülüş, istehza və məsxərəylə işıqlandırılaraq oxucuya çatdırılır, onu düşünməyə, öz fikirlərində, həyat yolunda düzəlişlər etməyə vadar edir. Satira ustaları həmişə zamanəsinin qabaqcıl fikir və ideyaları ilə silahlanmış ziyalılar olmuşdur. Gələcəyi görməklə xalqın inkişafını, düçar olduğu problemləri digər inkişaf etmiş xalqlarla müqayisə fonunda təhlil edərək mövzunu satirik müstəvidə, ironiya ilə geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq xüsusi məharət tələb edir.

Ölkədə gedən ictimai – siyasi proseslərin ən qaynar vaxtlarında meydana çıxan satira, gülüşü bir silaha çevirərək sağlam, saf və təmiz fikirlərlə bütöv bir xalqın, oxucunun ruhuna, şüur və düşüncəsinə təsir etmək gücündədir. Cəmiyyətdəki qüsur və nöqsanları müşahidə etmək, həyat həqiqətlərini, reallıqları inandırıcı, eyni zamanda sadə dildə, gülüş, rişxənd və istehza doğuran bir tərzdə izah etmək satiranın heç bir bədii mətnin çatdırma bilmədiyi yoludur, yozumdur.

Cəmiyyətdə baş verən ictimai eyibləri, naqislikləri inkişafa əngəl olan mənfilikləri üzə çıxararaq qabarıq şəkildə, mübaligəli, gülüməli bir tərzdə təsvir edən satira əslində eybəcərlikləri kinayə və ironiya ilə yanaşı alt qatında dramatik bir tərzdə, acı gülüş vasitəsilə çatdırır. Karl Marks əsərlərinin birində satira barədə belə fikir söyləmişdir ki, satirik əsəri oxuyanda xalq özü öz halından gərək dəhşətə gəlsin, titrəsin, onda qeyrət hissi baş qaldırsın və öz dö-zülməz vəziyyətindən qurtarmaq üçün rəşadət göstərsin.

Ü.Hacıbəyov vaxtilə demişdir: “Bizim boşboğaz tənqidçilərimiz, moizəpərəstlər də az deyil, bu tənqidçilərin bəziləri öz boşboğaz adətlərinə görə, bəziləri də məhz qərəzi – şəxsi ucadan hər yerdə və hər zamanda oturub – durub əhli adamları tənqid etməyə başlayırlar. Əlbəttə, həqiqi və doğru tənqid çox vacibdir və mənfəəti də çoxdur. Lakin cahilənə tənqid çox zərərlidir. Çünki cahil tənqidçi heç bir şey anlamır. Yaxşı - yamanı seçə bilmir.”

Satira hər bir cəmiyyətin güzgüsüdür. Cəmiyyətdəki əksikləri, etiraz və narazılıqları göstərmək, tənqid hədəfinə çevirməklə acı güllüş yaratmaq üçün satira bir bədii vasitə kimi çox dəyərlidir və çox spektirlidir, rəngarəngdir. Satiranın palitrasında cəmiyyəti düşündürən rənglər sonsuzdur və hər bir rəngin də sonsuz çalarları mövcuddur. Bu janrdə əsər yazmaq olduqca çətindir. Əsl sənətkar məhz sözün qüdrətilə bu rəngləri, çalarları öz üslubu və dəstixətilə çatdırı biləndə xalq həmin güzgüdə özünü görüb tanıyır, dərk edir.

Satirik janrdə yazan şair və ya yazıçı həmin güzgüdə hər bir kəsin əsl simasını, xarakterini göstərməyi bacarmalıdır. Bu isə ümumilikdə cəmiyyətin hansı durumda olmasını, səviyyənin hansı əxlaqın sahibi olmasını, hansı eybəcərliklərdən yaxa qurtara bilməməsinin göstəricisidir. Zamanın nəbzini tutmaq, insanların məişət problemlərindən tutmuş, təhsil səviyyəsinə, yaşam tərzinə, dünyagörüşünə müdaxilə etməyi bacaran satira bu gün də ədəbiyyatın əsas qollarından biri olaraq yaşamaqdadır. Satira həmişə birmənalı qarşılanmayıbdır. Elə cəmiyyətlər var ki, müəyyən zaman kəsiyində hətta satira janrı onun müəllifi üçün təhdid obyektinə çevrilib, hədə - qorxuylə müşayət ediləbdir. Lakin elə cəmiyyətlər də vardır ki, onlar satiranı qəbul etməklə yanaşı onun hədəflərində olan nöqsanlardan arınmağa, təmizlənməyə səy göstəriblər. Satiranın dili acı olsa da, çox kəskin maneraya malik olsa da hər şeyi olduğu kimi göstərəndə sanki şirinləşir, özünküləşir, doğmalaşır hətta. Çünki əsl satira səmimi, eyni zamanda yerində və vaxtında nəzər diqqətə çatdırılan satira, “düzü düz, əyrini əyri” göstərir. Buna nail olanlarsa əsl sənətkara çevrilirlər.

Müasir dünyamızda zaman faktoru köklü şəkildə dəyişib və elə bil bu dəyişiklik zamanın əhəmiyyətinə də kölgə salıbdır. Çünki sürət baxımından zaman çox sürətlə gedir və belə bir sürətli zamanın içində biz sürətli narahat, həyəcanlı və emosional hiss edirik. Məhz bunun da səbəbkarı təbiətlə, zamanla dil tapa bilməyən insan faktorudur. Qərb dünyasının öyündüyü texnoloji inkişaf, elmi potensial illə deyil, günlə, saatla dəyişən texniki inkişaf, bu sürəti daha da intensivləşdirəbdir. Texnologiyanın təsiri altına düşüb öz düşüncəsindən məhrum olan müasir insan özünü virtual aləmə təslim edir, insani hisslərdən uzaqlaşdıqca qazandığı isə əsəbi gərginlik, aqressivlik olur. Elə şərq ədəb-ərkanı, müdrikliyi də bu qərb texnologiyasının qurbanına çevrilməkdədir.

Artıq “süni intellekt” termini adıləşibdir. İnsanın düşüncələrinə, fikirlərinə tam sahiblənmək üçün insanın özünün icad etdiyi texnologiyalar ədəbi prosesdən də yan keçmir. Bəşəriyyət sanki insan – insan, insan – təbiət, insan – Allah, insan – sevgi və digər paralellərdən uzaqlaşaraq texnoloji prosesin əsirinə çevrilir. Belə bir cəmiyyətdə artıq satiranın da hədəfləri, estetik prinsipləri, tənqid obyektləri dəyişikliklərə məruz qalır. Bu kontekstdə artıq dövrümüzə dini mövhumatı, geriliyi, köləliyi, zorakılığı, tərəqqidən, təhsildən, maarifdən, mədəniyyətdən geri qalma kimi məsələlərin satira mövzusunda çevrilməsi bəlkə də öz aktuallığını itirdiyindən bir o qədər də maraqlı görünməyə bilər.

Elə bədii əsərlər var ki, genişdir, əhatəlidir, lakin onlarda o qədər də dərinlik nəzərə çarpmır, elə əsərlər də var əksinə lokanikdir, yığcamdır, amma dərinliyi heyrətamizdir. Satira janrında qələmə alınan əsərlərin, mətnlərin əsas məziyyətlərindən biri də məhz bu faktordur. İctimai fikrin inkişafında sinfi mübarizələrdə, əqidə və ideologiyaların toqquşmasında satira həmişə kəsərli, təsirli və mübariz bir kateqoriya kimi bir silaha çevrilərək ədəbiyyat hadisəsi olaraq, cəmiyyətin formalaşmasında, estetik düşüncəsində mühüm rol oynamışdır.

Satirada ironiyani ana xətti kimi götürən bədii əsərlər həmişə rəğbətlə qarşılanıb, oxunaqlı olub, oxucu kütləsinə özünə cəlb etməyi bacarıbdır. Fəlsəfi fikirləri özünə hopduran, psixoloji problemləri özündə ehtiva edən, yorucu və çətin anlaşılan dərin fəlsəfi və psixoloji ədəbi nümunələr, macərə, fantastik, tarixi mövzuda qələmə alınan əsərlər, əyləncəli dedektiv janr və digər ədəbi janrları satirik janr qədər bir çox oxucular üçün cəlbədicilə olmaya bilər. Bu baxımdan insanların həyatına, məişətinə daxil olan texnoloji cihazların yaratdığı basqılardan, elm və texnikanın sürətli inkişafından doğan gərginlikləri azaltmaq üçün satirik janr əhəmiyyətli rol oynayır.

M.F.Axundov satira barədə belə bir tutarlı fikir söyləmişdir: “İnsanların təbiətində olan pis və yaramaz əməlləri tənqid, istehza və məsxərədən başqa heç bir vasitə ilə məhv etmək olmaz”. Bəs müasir dövrümüzə satiranın istiqaməti, mövzusu nədir? Sovet dövründə satira atəşinə məruz qalan təbəqələr, müasir dövrümüzdəki insanlardan nə ilə fərqlənirlər? İndi ədəbiyyatın, sənətkar, yazıçı, şairin, incəsənət adamının səmərəli fəaliyyətini necə qiymətləndirmək olar? Bu mənada satira janrı da öz ənənəvi mövzularına nəzər salmağa, zəmanəylə ayaqlaşmağa, öz oxucusunu tapmağa, insanların zövqünü oxşamaq üçün yeni metodlar, təhkiyə üsulları və daha maraqlı mövzular tapmağa məhkumdur.

Eyni zamanda qloballaşma, texnoloji inkişaf fonunda estetik görüşlər həyatımızın müxtəlif sahələrinə dərinlən nüfuz etdikcə satiranın da rolu əhəmiyyətli dərəcədə fərqli bir istiqamət götürür, onun təsir gücü də müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. İnsanların psixologiyasında, rəftarında və davranışlarında, zehni təkamülündə, əxlaqında, insanpərvərlik, vətənpərvərlik ideyalarında düzgün istiqamətin müəyyənələnməsi üçün ədəbi prosesin bir qolu olan satirik janrın da öhdəsinə düşən məsuliyyət daha da artmış olur. A.P. Çexovun təbirincə desək, insanda hər bir cəhət gözəl olmalıdır – fikri də, hissi də, hərəkətləri də, üzü də, görkəmi də, paltarları da...

Belinskinin dediyi kimi, “İncəsənət həyatın şairinə təhlili olduğu, nəcib, ülvü, mütərəqqi və gözəl ideyalar təbliğ etdiyi, bizim estetik ideallarımızı canlandırdığı üçün gözəldir. Həyat həqiqəti yaradıcılıq aləmində bədii həqiqətə çevrilərkən, bədii obrazlarda təcəssüm taparkən, hətta eybəcər və naqis təzahürlər də gözəl görünür, estetik ləzzət verir.” [7, səh. 53] Satirik mətnin, satirik bədii əsərin bu istiqamətdə təsir gücü və estetik prinsipləri daha dolğun və mükəmməl xarakter alır. M.F.Axundov tənqid və satiranı xalqın tərbiyəsində, şüurunun formalaşmasında, oxucuların və tamaşaçıların mədəniyyətinin saflaşdırılmasında, daha döyüşkən və mübariz bir janr kimi daha üstün tutmuşdur.

“Gözəllik, ülvilik, faciəvilik və komiklik estetik kateqoriyalar kimi qəbul edilmişdir. Bu kateqoriyaların hər

birinin öz tərkib bölgüsü və dərəcələri mövcuddur. Məsələn üçün, gözəllik kateqoriyası daxilində qəşənglik, göyçəklik, incəlik, nəfslilik, heyranlıq kimi bölgülər, dərəcələr və rənglər tapmaq olar. Habelə komiklik kateqoriyasında gülüş, istehza, ifşa, yumor, satira, parodiya kimi müxtəlif münasibət dərəcələri və boyaları vardır”. [7, səh. 30]

Hələ qədim dövrlərdən məlumdur ki, elm ilə yanaşı incəsənət gerçəkliyi dərk etməyin bərabər hüquqlu formalarından biridir. Bu nöqtəyi – nəzərdən onun spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək mahiyyət etibarilə estetik fikrin əsas problemi. Ədəbiyyatın təyinatı ilə bağlı ikinci mühüm məsələ onun sosial həyatda oynadığı rol ilə bağlıdır. Uorrenin fikrincə, ədəbiyyatdan ictimai silah kimi istifadə etməyə cəhd göstərənlər onu istər – istəməz təbliğat vasitəsinə çevirirlər. Ədəbiyyat tarixi birmənalı şəkildə sübut edir ki, böyük sənətkarlar bəzən ictimai həyata laqeyd olduqlarını bəyan etsələr də, heç vaxt insanların üz – üzə gəldikləri problemlərdən yan keçmə bilməmişlər. Bu hər şeydən əvvəl incəsənətin bu və ya digər şəkildə xalqın ümid və arzuları ilə bağlıdır və sənətkar heç vaxt onu əhatə edən insanlara, onların problemlərinə biganə qala bilməz. Əlbəttə ki, sənətkarın partiyaların siyasi, ictimai hərəkətlərin istiqaməti ilə münasibətləri çox zaman mürəkkəb və ziddiyyətli səciyyəyə malik olur. Lakin sənət əsərinin ictimai məzmununu təkzibolunmaz faktıdır və onu heç cür sənətin estetik baxımdan özünəyeterliliyi haqqında söz – söhbətlə ört – basdır etmək mümkün deyil. [8, səh. 85]

Qeyd olunduğu kimi zaman – zaman satira janrı da ədəbiyyatın bir çox janrları kimi dəyişikliklərə uğramış və bu janrın felyeton, təmsil, karikatura kimi istiqamətləri meydana gəlmişdir. Artıq satiraya aid edilən kateqoriyalarda, müasir dünyada ədəbiyyatında, ədəbi yaradıcılıqda, düşüncə tərzinin formalaşmasında siyasi satira öz aktuallığı ilə diqqət çəkir. Sürətlə dəyişən dünyamızın inkişaf tempi ədəbi proseslərə öz təsirini göstərir. Burada satira janrı da istisna deyil.

Satira yarandığı dövrdən üzü bəri əsrlərlə keçdiyi inkişaf mərhələləri zaman – zaman, insanların düşüncə tərzini baxımından, tarixi hadisələrlə bağlı dəyişikliklərə məruz qalsa da, onun estetik prinsipləri mahiyyət etibarilə dəyişməz qalmışdır. Başqa sözlə, satira janrı həmişə reallıqlara və həqiqətlərə münasibətdə bütün məsələlərə estetik əsaslarla yanaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı – 1984, 608 səh
2. Д.Н. Ушаков «Большой толковый словарь современного русского языка», Москва – 2007, 1240 стр
3. “Xəzər” dünya ədəbiyyatı jurnalı, Bakı – 2023 №3, 236 səh
4. Professor S.C. Hacıyev “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı – 1958, 286 səh
5. Heydər Hüseynov “XX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən”, Bakı – 2006, 543 səh
6. M. Servantes “Lamançlı Don Kixot”, Bakı – 2013, 625 səh
7. Mehdi Məmmədov “Estetika haqqında söhbətlər”, Bakı – 1975, 128 səh
8. Qorxmaz Quliyev “XX əsr Amerika ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar”, Bakı – 2011, 208 səh
9. А.П. Чехов «Рассказы и повести», Москва – 1981, 640 стр
10. N.V. Qoqol “Ölü canlar. Müfəttiş”, Bakı – 1989, 448 səh
11. Igor Kriçtafovitch “Humor theory” [illus. by Yuro Ivanov ; authorized translation by Anna Tonkonogui], Outskirts press – 2006, 168 p
12. Wayne C. Booth “A Rhetoric of irony”, The University of Chicago Press; Chicago and London – 1974, 292 p

SATIRANIN GENEZİSİ VƏ NƏZƏRİ ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Satira müasir ədəbiyyatda sosial və siyasi mövzuların müzakirəsi baxımından mühüm rola malikdir. O, həmçinin oxucuya çətin, sosial və siyasi reallıqlara ironiya və anlaşıqlı yanaşmada kömək edir. Satirik əsərlərin vasitəsilə müəllif hakimiyyətə qarşı, ictimai hadisələrə, qlobal problemlərə və insanlara arasındakı münasibətdə tənqidi fikirlərini ifadə edə bilər. Satira ədəbi hadisə olmaqdan daha çox ictimai – siyasi hadisədir. Satiranın ictimai fikrin formalaşmasında və mühüm məsələlər barədə dialoqun yaranmasında rolu vardır.

Satira janrının meydana gəlməsi və tarixi barədə müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bir çox tədqiqatçılar satiranın Qədim Yunanıstanda meydana gəldiyini söyləyərsə də, digər bir qrup isə Romada yarandığını hesab edir. Bu janrdan romalı yazıçı Yuvenal – satirik lirik janr kimi öz dövrünün mənəvi və əxlaqi qüsurlarını lağa qoymaq, istehza etmək, ələ salmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Satira nümunələrinə Sanskrit ədəbiyyatında, Çin ədəbiyyatında da rast gəlmək olar. Satira real hadisələrə mənfi münasibət bildirən, ifşaedici ədəbi janrdır. Xalqın xarakteri, dünyagörüşü, ictimai – siyasi həyatda yeri, fəaliyyəti satiranın əsas predmeti olmalıdır. Satirik əsərdə saf gülüş, düşündürücü gülüş əsas qəhrəmana çevrilməlidir.

Satirik bədii əsərin təsir gücü və estetik prinsipləri daha dolğun və mükəmməl xarakterə malikdir. Beləliklə, satirik janrdakı qələmə alınan əsərlər daha lokanikdir, yığcamdır, amma dərinliyi heyrətamizdir.

ORIGIN AND THEORETICAL AESTHETIC PRINCIPLES OF SATIRE

Summary

Satire has an important role in the discussion of social and political issues in modern literature. It also helps the reader to approach difficult, social and political realities with irony and understanding. Through his satirical works, the author can express his critical views on the government, social events, global problems and the relationship between people. Satire is a more social-political event than a literary event. Satire has a role in forming public opinion and creating dialogue about important issues.

There are different versions about the origin and history of the satire genre. Although many researchers say that satire originated in Ancient Greece, another group believes that it originated in Rome. The Roman writer Juvenal used this

genre as a satirical lyrical genre, as a means of making an object of derision, ridiculing, mocking the spiritual and ethical defects of his time. Examples of satire can be found in Sanskrit literature and Chinese literature. Satire is an expository literary genre that expresses a negative attitude to real events. The main subject of satire should be the character, worldview of the people, their place and activity in social and political life. In a satirical work, pure laughter, engrossing laughter should become the main character.

The impact and aesthetic principles of a satirical work have a more complete and perfect character. Thus, the works written in the satirical genre are more laconic, concise, but their depth is fascinating.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ САТИРЫ

Резюме

Сатире принадлежит важная роль в обсуждении общественно-политических проблем в современной литературе. Это также помогает читателю подойти к сложным социальным и политическим реалиям с иронией и пониманием. Через свои сатирические произведения автор может выразить свои критические взгляды на власть, общественные события, глобальные проблемы и отношения между людьми. Сатира — скорее общественно-политическое событие, чем литературное событие. Сатира играет роль в формировании общественного мнения и создании диалога по важным вопросам.

Существуют разные версии о происхождении и истории жанра сатиры. Хотя многие исследователи утверждают, что сатира зародилась в Древней Греции, другая группа считает, что она зародилась в Риме. Римский писатель Ювенал использовал этот жанр как сатирически-лирический жанр как средство высмеивания, издевательства, насмешки над моральными и духовными недостатки своего времени. Примеры сатиры можно найти в санскритской и китайской литературе.

Сатира – разъяснительный литературный жанр, выражающий негативное отношение к реальным событиям. Главным предметом сатиры должны быть характер, мировоззрение, место и деятельность народа в общественной и политической жизни. В сатирическом произведении главным действующим лицом должен стать чистый смех, вызывающий смех.

Воздействие и эстетические принципы сатирического произведения искусства имеют более полный и совершенный характер. Таким образом, произведения, написанные в сатирическом жанре, более сжаты, лаконичны, но глубина их поразительна.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Əkrəm Həsənov¹⁰

FÜZULİ POEZİYA MƏKTƏBİNİN DAVAM ETDİRİLMƏSİ ƏDƏBİ İNKİŞAFIN
STİMULLARINDAN BİRİ KİMİ

Giriş. Məşhur ingilis şərqşünası Gibb "Osmanlı poeziyasının tarixi" əsərində yazır ki: "Öz diühasının orijinallığı ilə məşhur olan Füzuli Bağdadini öz parlaq işığıyla Şərqdə şafəq saçan günəşlə müqayisə etmək olduğu halda, İran şeirindən ilham almış şairlər içərisində ən istedadlı konstantinopollu Baqini isə qərbdə əks olunan işıqla işıq verən ay ilə müqayisə etmək olar"(9,s.302). Həmin məqalədə ingilis alimi Füzuli Divanını "Həqiqi ləzzətin xəzinəsi" adlandırır, divanın hər bir qəzəlində "fikrin və düşüncənin dürrü" olduğunu qeyd edir, "Leyli və Məcnun"u isə bu vaxta kimi türk dilində yazılmış poemalar içərisində ən gözəl məsnəvi hesab edir.

Füzuli ədəbiyyat tariximizdə müstəsna xidmətləri olmuş bir sənətkardır. Azərbaycan dilini o zamana qədər görünməmiş bir yüksəkliyə qaldırmış, bununla da "nəzmi-naziki türk ləfzində asan eyləmiş", poeziyada və nəsrə Türk dilini Şərqdə hakim elitar dil səviyyəsinə qaldırmış Məhəmməd Füzuli milli dilimizin tarixində və taleyində çox böyük bir missiyanı həyata keçirmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev yazır: "Söhbət türkcə yazmaqdan yox, türkcə şeir ənənələrini Şərqdə hakim ədəbi dəbə və ənənəyə çevirməkdən, ərəbcə və farsca qədər kamil, məqbul, elitar ənənə səviyyəsinə qaldırmaqdan gedir. Bu işi türklük miqyasında, özü də birbaşa oğuzcanın materialında Füzuli görmüş olur. Məhz Füzulidən sonra ana türkcəyə münasibətdə "vəhşi tikan" və ya "vəhşi cüyür" metaforasından daha heç əsər-ələmət qalmır"(9, s.302).

Əsas mətn. Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatına "Leyli və Məcnun" kimi bənzərsiz bir poema, lirik şeirlərdən ibarət mükəmməl Divan, əlavə olaraq farsca və ərəbcə də divanlar, Azərbaycan nəsrinin ilk nümunələrini, ərəbcə, farsca yazmış olduğu əsərlər bəxş etmişdir və bu ədəbi irs dərin fəlsəfi mündəricəsi, məna tutumu, bədii mükəmməlliyi ilə seçilir.

Böyük ədəbimiz Cəfər Cabbarlı "Füzuli haqqında" məqaləsində yazır: "Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatını fars və ərəb girdəblərindən dartıb çıxartmış və dörd yanını sarmış boşluq içərisində yeni doğmuş ədəbiyyatını çiyinlərinə almış və yenilməz addımlarla ta yüksəklərə qaldırıb parlaq bir sentimentalizm ədəbiyyatı olmaq üzrə vaxtına təqdim etmişdir. Füzulinin dörd əsr bundan əvvəl yazdığı sentimentalist əsərlər bu gün belə bütün sentimentalizm ədəbiyyatının ilk sıralarında gedə bilir. O, öz mövzularında bəzən böyük ədəbi keçmişə malik yazıçılar ilə yarışmış, onların yazdıqları mövzulardan istifadə etmiş, lakin bu yarışda onlardan geri qalmamış və hər halda "Leyli və Məcnun" kimi dahiyənə əsərlərində ən qoca rəqiblərini geri buraxmış və hamısından yüksəyə qalxmışdır"(4, s.221-222).

Füzuli ədəbi məktəbi və onun poetik ənənələri haqqında söz açmaq o deməkdir ki, gərək ədəbiyyat tariximizin Füzuli ilə başlayan və sonrakı əsrlərdə də davam edən inkişaf istiqamətini düzgün müəyyənləşdirənsən. Cəfər Cabbarlı elə həmin məqaləsində nə qədər mübaligəli olsa da, həqiqətdən uzaq olmayan fikirlərini qələmə alaraq yazır ki: "Füzuli öz diühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verdi. Lakin eyni zamanda onun diühası ağır bir yük kimi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı üzərinə düşüb, onu öz ağırlığı altında əzməyə başladı. El ağızından çıxmış ədəbiyyat, bir dahinin qələmi altında yonuldu və birdən-birə klassik bir yüksəkliyə qalxdı. Mühit isə bu yüksəkliyə çıxacaq bir hazırlığa malik deyildi. Şairlər, ədiblər Füzulini ötmək deyil, bəlkə ona yetişmək və var qüvvələrilə öz əsərlərini Füzulinin əsərlərinə bənzətmək və beləliklə, ədəbiyyatı qırıldığı nöqtəyə vardırmağa və orada bərkitməyə çalışırlardı. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı öz orijinal mənliliyini itirmiş və Füzulinin ardınca qoşmağa başlamışdı"(4, s.222).

Deməli, Füzuli ədəbi məktəbi və poetik ənənələri ədəbiyyat tariximizdə uzun əsrlik bir tarixi əhatə edir və burada Cəfər Cabbarlının fikirləri ilə razılaşsaq da, razılaşmasaq da, hər halda bu ənənələr poeziya tarixində mühüm və əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yaşar Qarayev haqlı olaraq yazır ki: "Bəli, beş əsrdir ki, "Füzuli məktəbi" Şərq poeziyasını təsir orbitindən buraxmır: "Divan", "Leyli və Məcnun"u isə xüsusən türk və islam xalqlarının, istisnasız, bütün nəsillərinin sənət, fəlsəfə, etika və əxlaq ənənəsini özündə birləşdirən vahid bədii dövrüdə fasiləsiz iştirak edir. Hər nəsil hər yeni dövrdə bu irsə yenidən qayıdır"(10, s.176).

Füzuli lirik şairdir. Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatında lirikanın ən gözəl nümunələrini yaratmış Füzulini əbəz yerə "insan qəlbini mühəndisi" adlandırmamışlar.

Poetik növlərin ən qədimi lirikadır. Əgər dram, epos və geniş həcmli digər əsərlə bilavasitə həyatı təsvir və inikas edirsə, lirika varlığı şairin həyatdan, gerçəklikdən və öz subyektiv aləmindən aldığı təsirlər, intibalar vasitəsilə tərənnüm və ifadə edir. Lirika musiqi ilə yaxın və bağlı olan bir sənətdir. Onun da əsas vəzifəsi insanın fikir və duyğularını cilalamaq, ona zövq verməkdən ibarətdir. Böyük şairimiz Səməd Vurğun vaxtilə yazmışdı ki: "Lirik şeir insanın qəlbini dilə gətirməli, onun qəlbində yuva salmalı, ...onu isitməli, zəhmətdə, mübarizədə, kədərli və nəşəli dəqiqələrdə insana yoldaş olmalı və beləliklə də, insanı yüksəltməli, onu daha güclü, daha ağıllı və mənəvi cəhətdən zənginləşdirməlidir. Şair öz yaradıcı gözü ilə həyatın mahiyyətinə nə qədər dərinə nüfuz edirsə, ətrafında baş verən hadisələri bir o qədər yaxından duyur, onun lirikası insanın arzu və istəklərini bir o qədər dolğun ifadə edir, onun şeiri bir o qədər ictimai əhəmiyyət kəsb edir"(15, s.339).

Füzulini bir lirik şair kimi səciyyələndirərkən iki əsas məsələ, Füzuli lirikasının başlıca məğzi, mahiyyəti eşq

¹⁰ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26. e-mail: garibekrem@hotmail.com

məfhumu ilə bağlıdır. O, bütün dünya ədəbiyyatında eşqin ən böyük tərənnümçüsüdür. Azərbaycanca divanının ilk qəzəli məhz eşqin mənə və mahiyyəti, onun insan həyatında oynadığı müstəsna rolu haqqındadır.

*Qəd ənərəl-eşqə- lil-üşşaqi minhacəl hüda
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida.
Eşqdir ol nəşeyi-kamil kimi, ondandır müdam
Meydə təsviri-hərərət, neydə təsiri-səda.
Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdir
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda...*(13, s.37)

Füzuli lirikasının əsas mahiyyətini özündə əks etdirən bu qəzəldə eşq insan həyatının kamil, yetkin bir nəşəsi, insanı mənən saflaşdıran, daxilən gözəlləşdirən bir təsiredici qüvvə kimi təqdim edilir. Füzuli eşq yolunun yolçuları olan aşıqları həqiqət yolunun yolçuları hesab edir. Şairin lirikasında iki söz – EŞQ və Aşiq sözləri daha çox hallanır. Bu sözlər Füzuli lirikasının əsas atributlarıdır.

Görkəmli ədəbiyyat tarixçisi Firidun bəy Köçərli yazırdı: *“Füzulinin əsəri-qələmiyyəsinin hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, tərü təzə qalmaqına iki ümdə səbəb vardır. Onlardan birisi budur ki, haman əsərlərin tamamı pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan-ayağa aşıqanədir”*(6, s.92).

Aşiq obrazı klassik ədəbiyyatımızın əsas qəhrəmanıdır. Şairin fəlsəfi görüşlərini, siyasi-ictimai qənaətlərini, hakim dini ideyalara, müxtəlif məzhəb və təriqətlərə, cəmiyyət hadisələrinə münasibəti ifadə edən Aşiq, əslində, şairin mənəvi-intellektual dünyasının ifadəsidir. Beləliklə, o, yalnız fərdi hissləri, sevgi münasibətlərini deyil, daha önəmli məqamları da özündə əks etdirir. Nizamidən başlamış bütün klassiklər eşq deyəndə yalnız fərdi münasibətləri nəzərdə tutmamışlar. Aşiq isə bu eşqi varlığında daşıyan kamil bir insandır. Füzuliyünas Əlyar Səfərli *“Divan ədəbiyyatı sözlüyü”*ndə Aşiqin missiyası barədə yazır: *“Divan ədəbiyyatında Aşiq həm də şairdir. Aşiq eşq ilə bağlıdır; aşiq sözü eşq sözündən eyni kökdən törəmişdir. Hər şair öz şeirlərində aşıqdən bəhs açarkən özünü vəsf edir, öyünür; öz duyğu və düşüncələrini qələmə alır. Təsəvvüf şeirində Aşiq Allaha qovuşmaq istəyən bir insandır; məşuqə isə Allahın təmsalidir”*(14, s.30).

Füzuli eşqinin mahiyyətinə gəldikdə isə, bu xüsusda müxtəlif fikirlər səslənmişdir ki, biri digərini inkar edir. Real eşq, yoxsa platonik eşq: mübahisələr əsasən bunların hansının Füzuli lirikasında aparıcı olması ilə bağlıdır. Akademik Teymur Kərimli yazır: *“Füzuli ilahi məhəbbətlə dünyəvi məhəbbəti balla qaymaq kimi bir-birinə elə təbii şəkildə qarışdırırdı ki, ondan sonra gələn sənətkarlar artıq bunları bir-birindən ayıra və bu məhəbbətin dadından doya bilmədilər. Füzulinin sintez etdiyi bu məhəbbətin sayəsində qəm şirinləşdi, əzab, cəfa ləzzətə mindi”*(Kərimli, 2003: 63). Akademik Fuad Qasımzadə isə *“Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur”* (Füzulinin dünyagörüşü) Bakı, 1968) monoqrafiyasının *“Eşq, məhəbbət fəlsəfəsi”* fəslində bu məsələ ilə bağlı geniş söz açmış, füzuliyünas alimlərin – Yevgeni Bertels, Həmid Araslı, Mir Cəlal, Mirzəğa Quluzadə və Məmməd Cəfərin, həmçinin Türkiyə alimlərindən Məhəmməd Köprülüzadə, Abdulkadir Qaraxan, Hasibə Mazioğlu və Abdulkərim Gölpınarlının fikirlərinə müraciət edir. Təbii ki, bu alimlərin hamısı Füzuli lirikasında eşqin, məhəbbətin başlıca motiv olduğunu qeyd edirlər. Lakin bu eşqin xarakter və mahiyyəti məsələsinə gəldikdə fikirlər haçalanır. Feyzulla Qasımzadə isə məsələyə daha obyektiv yanaşır: *“Füzuli yaradıcılığında “platonik eşq”, “ilahi eşq” ünsürləri vardır və bəzən hətta onlar qüvvətli görünürlər. Lakin eşq məsələsində həlledici amil bu deyildir. Füzulinin eşqi tərənnüm edən əsərlərinə bütövlükdə, bir küll halında yanaşdıqda aydın olur ki, şairin yaradıcılığında platonik və mütləq görünən eşqlə yanaşı, maddi və real eşq, əsl bəşəri məhəbbət, dünya nemətləri və dünyəvi hisslərlə bağlı olan həyatı eşq də vardır və məhz bu eşq həm kəmiyyət və həm də xüsusən keyfiyyət cəhətinə üstünlük təşkil edir və daha qabarıq, daha qüvvətli, təsirli və cəlbədicə verilmişdir”*(11, s.131).

*Gərçi, ey dil, yar üçün üz verdi yüz möhnət mana,
Zərrəcə qəti-məhəbbət etmədin, rəhmət sana!
Saxlama nəqdi-qəmi-eşqini, ey can, zahir et
Kim, verim həbsi-bədəndən çıxmağa rüxsət sana.
...Səndə diin gördüm, Füzuli, meyli-mehrabü nəmaz,
Tərki-eşq etməmi istərsən, nədir niyyət sana?*(13, s.54)

Füzulinin bu qəzəlində real eşqin tərənnümü əsas yer tutsa da, ilahi eşqdən gələn müəyyən təsirlər açıq-aydın qəzəlin ruhuna hopmuşdur. Yaşanılan bir eşqin hekayəti dinlənən bu qəzəldə, aşıqın yar yolunda yüz möhnət görmüşdür, lakin ona olan məhəbbətini zərrəcə kəsməyib, buna görə özünü rəhmətə layiq bilməsi sırf real hisslərdən gəlir. Eşq qəmini bir sərvət kimi canda gizli saxlamaq, sonra da onu bədən məhəbbətindən azad etməyə istəyi Füzuli qəzəllərində dönə-dönə işlənmişdir: *“Ruzi-hicrandır; sevin, ey mürgi-ruhum, kim, bu gün, Bu qəfəsdən mən səni, albəttə, azad eylərəm”* – yəni irreal bir mənzərə yaratsa da, real görünür. Eşq xəstəliyinin sağalmazlığı fikrinə də Füzuli qəzəllərində dəfələrlə təsadüf etmişik: *“Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacından, təbib, Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanındadır”*. Yuxarıdakı qəzəldə isə qəflət şərabından məst olan sevgilinin Allahı unutmaq dərəcəsinə ifrat lovgalığına və təkəbbürünə işarə edilir. Sonuncu beytdə isə belə bir təsəvvür yaranır ki, sanki Füzuli məhrabı, namazı aşıqlıya qarşı qoymuşdur, ancaq belə deyildir, burada, sadəcə, eşqə bağlılıq, onu tərki etməmək istəyi ifadə edilmişdir. İlk baxışda bu qəzəl aşıqla məşuq arasında sırf real münasibətləri ifadə etsə də, burada sifilikdən gələn müəyyən təsirlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, klassik şeirdə eşqin cismani deyil, ruhani bir hiss kimi dərk edildiyi məlumdur, eşq insanın cismində yox, ruhunda və canında qərar tutur. Yaxud, *“mehrab və namaz”*

sözləri irfani mənələrdə işlənmişdir, irfanda “mehrab və namaz” dini riyakarlıq hesab edilir.

Füzuli ənənələri, onun eşq fəlsəfəsi XVII-XVIII əsrlər anadilli Azərbaycan lirikasında öz davamını tapmışdır. Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov yazır: “XVII əsr Azərbaycan lirik poeziyası Füzuli şeirinin qüvvətli təsiri altında inkişaf etmişdir. Füzuli irsi dövrün görkəmli sənətkarları – Sadiqi, Əmani, Rəhməti, Məsihi, Saib, Vəhid Qəzvini, Qövsü, Mövci, Mirzə Saleh Təbrizi, Məlik bəy Avçı, Vaiz Qəzvini, Mürtəzaqulu Sultan Şakmlu, Təsir, Vali, Rövnəqi, Kəsbi, Şükri və başqaları üçün bədii sənətkarlıq məktəbi olmuşdur. XVII əsr Azərbaycan poeziyasında Füzuli ənənələrinin xeyli inkişaf etdiyi dövrdür” (8, s.222).

Paşa Kərimov qeyd edir ki, Füzulinin gözəlliyi, eşqi tərənnüm edən, həyatdakı ədalətsizliklərə, insanlar arasındakı qeyri-bərabərliyə etirazını bildirən lirik, ictimai-fəlsəfi poeziyası XVII əsr şairlərimiz üçün nümunə olmuş, onlar əsərlərində dahi şairin poetik ustalığından, təşbih, istiarə, mübaligə və təzadlar yaratmaq üsullarından geniş istifadə etmişlər. Füzuliyənənlik dövrün lirikasının səciyyəvi cəhətlərindəndir. Tədqiqatçının gətirdiyi misallar da bunu əyani şəkildə sübut edir.

Füzulinin eşqin tərənnümü ilə bağlı, məhəbbətin əbədiliyini, aşıqlığın kamilliyini təsdiq edən fikirləri XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Qövsü Təbrizinin şeirlərində də öz əksini tapmışdır. O, Füzulinin eşq fəlsəfəsini davam və inkişaf etdirən şairlərdən biri olmuşdur.

Gər nalə çəkməsin dili-bimar neyləsin?

Aşiq gözümlə gər ağlamasın zar, neyləsin?

...Qövsü, sənimmi halına bir əhli-dil demiş:

Qoymaz məni fələk göz açım, yar neyləsin? (12, s.138)

Akademik Həmid Araslı Füzulinin Qövsiyə təsiri barədə yazır: “Füzuli məhəbbəti dar çərçivədən çıxarır. O, məhəbbət məfhumu altında incə, həssas bir qəlbin varlığı, həyatı qavrayışını düşünür. Hər şey ona məhəbbət süzgəcindən keçdiyi zaman şirin və sevimli görünür. Qövsü də öz böyük ustadı Füzuli kimi məhəbbət məfhumu altında varlığı-həyatı görür....Qövsü hər kəsdən çox Füzuli təsirində olmuş, ona nəzirələr yazmış, onun sənət qüdrətindən öyrənmişdir. Qövsü Füzuliyə yazdığı nəzirələrinin çoxunu öz böyük ustadının sözləriylə bitirir” (1, s.576).

Füzuli ədəbi məktəbi ənənələrini özünəməxsus orijinal və novator cəhətləri ilə davam və inkişaf etdirən şairlərdən biri də XVII əsrin böyük lirik şairi Saib Təbrizi olmuşdur. Bu iki böyük sənətkarın hər birinin özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətləri vardır. Lakin Füzuli Saib üçün poetik bir məktəb rolunu oynamışdır. “Saibin ana dilindəki şeirlərində nəzəri cəlb edən əsas cəhət onun Füzuli təsirində yazan bir sənətkar olmasıdır. Şairin Azərbaycan dilində yaratdığı qəzəllərindən mühüm hissəsi vəzn, ifadə, hətta şəkil etibarilə də Füzuliyə nəzirə olaraq yazılmışdır” (1, s.566).

Şair-tədqiqatçı Balaş Azəroğlu “Saib Təbrizinin sənət dünyası” monoqrafiyasında haqlı olaraq qeyd edir ki: “Saib Təbrizi yaradıcılığı başdan-ayağa qədər lirikadır. O da Füzuli kimi qəlb şairidir, qəzəllərində böyük ehtirasların təbliği əsas yer tutur. Füzuliyə görə də, Saibə görə də eşq insan üçün ən böyük nemət hesab olunur. Hər iki şairin vəsf etdiyi məhəbbət sadəcə sevib-sevilmək deyil, məna və məzmunca bundan çox yüksəkdə dayanan bir sevgidir. Bu sevgi insanı daxilən təmizləyən, həm də onus yaşamağa, yaşatmağa sövq edən bir sevgidir. Elə buna görə də Füzuli deyir “eşq səvabdır” (3, s.73-74).

XVIII əsr Azərbaycan poeziyasını “Vaqif və Vidadi” mərhələsi kimi səciyyələndirmək olar. “Füzuli tilsimi” hələ də davam edirdi, lakin xalq poeziyası və aşıq yaradıcılığı tədricən ön plana, ilkin mövqeyə keçməyə can atırdı və deyə bilirik ki, müəyyən dərəcədə buna nail olurdu. Heca vəznli şeirlər, qoşmalar, gəraylılar qəzəli, rübaini, müxəmməsi sıxışdırmağa başlamışdı. Ancaq qəzələ və və deməli, Füzuli ədəbi məktəbinin ənənələrinə və estetikasına maraq qətiyyətlə azalmamışdı. XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrdə təşkil olunmuş ədəbi məclislərin əsas yaraşığı qəzəl idi. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəlin bir janr kimi inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirək, burada üç şəxsiyyətin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır: öncə Məhəmməd Füzulinin, sonra Səfid Əzim Şirvaninin, daha sonra Əliəğa Vahidin. Ancaq bu o demək deyil ki, başqa klassikləri – Xaqani, Nizami, Nəsimi, Qazi Bühranəddin, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi və digər şairlərin qəzəlin inkişafında elə bir əhəmiyyətli rolları olmamışdır. Təbii ki, belə düşünmək yanlışlıq olardı. Ancaq Füzuli, Seyid Əzim Şirvani və Əliəğa Vahid Azərbaycan qəzəlində istər məzmun, istərsə də forma-sənətkarlıq baxımından yeniliklər yaratmışlar. Əlbəttə, Füzuli qəzəli bir janr kimi türkdilli ədəbiyyatların elitar janrına çevirdi, Azərbaycan qəzəlini ərəb-fars girdabından xilas etdi, qəzəldə romantik bir aləm yaratdı, Qəm fəlsəfəsinin əsasını qoydu, yüksək və əlçatmaz, bənzərsiz və təkrarolunmaz təşbihlər, metaforalar, mübaligələr vasitəsilə Sözü ali zirvəyə qaldırdı. Füzulidən sonra Azərbaycan şairləri onun poetik məktəbindən faydalanmaya bilməzdilər. Böyük mütəfəkkirimiz Cəlil Məmmədquluzadə 1925-ci ildə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi “Füzuli” məqaləsində yazırdı: “Rəhmətlik Füzuli birinci nömrəsindən başlamış bu günə qədər “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində iştirak etmiş və şeirlər yazmışdır. İnanmırsunuz, götürün “Molla Nəsrəddin”in iyirmi illiyini tökün qabağınıza, hansı şeirə baxsanız, onda Füzulidən bir duz vardır” (5, s.247). Bu “bir duz” ifadəsi Füzulinin özündən sonra bütün Azərbaycan poeziyasına təsirini çox sərrast ifadə edir.

Nəticə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundovun maarifçilik ideyaları, Abbaqulu ağa Bakıxanovun, İsmayıl bəy Qutqaşının, Mirzə Şəfi Vazehin, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Həsən bəy Zərdəbinin yeni ədəbiyyat uğrunda mücadiləsi ilə diqqəti cəlb edir. Lakin klassik janrlar, o cümlədən, qəzəl yenə də şairlərin ən çox müraciət etdikləri şeir şəkli idi və çox maraqlıdır ki, maarifçi xəttin nümayəndələri də

öz fikir və duyğularını ifadə etmək üçün klassik formalara müraciət edirdilər. Məsələn, Bakıxanovun əksər şeirləri əruzda yazılmışdır, onun lirik-aşıqanə qəzəlləri də vardır. Mirzə Fətəli Axundov “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nı əruz vəznində, həm də fars dilində qələmə almışdır. Seyid Əzim Şirvaninin elmi, maarifi təbliğ edən şeirləri və satiraları haqqında da bunu söyləmək olar. Üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildində oxuyuruq: “XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında realist ədəbiyyatın inkişafı ilə bir sırada, dini-sxolostik, aşiqanə formalist şeir də yaşamaqda idi. Bu şeirin nümayəndələrindən çoxu nəzirəçilik yolu ilə qəzəl, qəsidə və mərsiyə yazırdılar. Bunların içərisində qəzəl şairləri üstünlük təşkil edirdi. Düzdür, qəzəl şeiri içərisində həqiqi və təbii insan duyğularını, azad sevgini, sevinc və kədəri tərənnüm edən mənalı əsərlər yox deyildi. Lakin qəzəl şairlərinin çoxu ictimai həyatın tələbinə kənar olan təqlidçilər idi” (2,s.158).

Daha sonra həmin şairlər üç qismə ayrılır, bunların bir qismi klassiklərə nəzirə yazanlar, mücərrəd eşqi tərənnüm edənlər (Məxfi, Ağadadaş Sürəyya), bir qismi azad sevgi duyğularını vəsf edənlər (Xurşidbanu Natəvan, Asi Bahar Şirvani və b.), bir qismi isə elm, maarif, məktəb barədə şeir yazanlar (Aba Dadaş Müniəri, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Abbas ağa Nazir, Mirzə İsmayıl Qasir və b.)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri / H. Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998. – 732 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / red. Ə.Sultanlı, Ə.Mir Əhmədov, K.Talibzadə – Bakı: EA-nın nəşriyyatı, – 1960. – c.2. – 905 s.
3. Azəroğlu, B. Saib Təbrizinin sənət dünyası / B.Azəroğlu. – Bakı: Yazıçı, – 1981, – 175 s.
4. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cildə] / C.Q.Cabbarlı. – Bakı: Azəməşr, – 1950. – c.1. – 291 s.
5. Cəlil Məmmədquluzadə, Əsərləri (Mənuarlar, məqalələr, məktublar): [4 cildə] / tərt. ed. və izahların müəll. İ. Həbibbəyli ; red. V. Məmmədov – Bakı: Öndər, – 2004. – c.1. – 472 s.
6. Firdun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / transliterasiya və tərt. ed., müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəll. R. Qənbər qızı – Bakı: Elm, – c.1. – 1978. – 595 s.
7. Kərimli, T.Görünməyən Füzuli / T.Kərimli. – Bakı: Elm, – 2003. – 112 s.
8. Kərimov, P.Ə. XVII əsr Azərbaycan lirikası / P.Ə.Kərimov, Bakı: Nurlan, – 2011. – 354 s.
9. Qaibova, R. İngilis şərqşünasları Füzuli yaradıcılığı haqqında // – Bakı: “Məhəmməd Füzuli” məqalələr toplusu, – 1958.
10. Qarayev, Y.Tarix: yaxından və uzaqdan / Y.Qarayev. – Bakı: Sabah, – 1996. – 712s.
11. Qasımzadə, F. Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur: Füzulinin dünyagörüşü / F.Qasımzadə, – Bakı: Azəməşr, – 1968. – 359 s.
12. Qövsü Təbrizi. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. H.Araslı – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 1958. – 191 s.
13. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: [6 cildə] / tərt. ed. H.Araslı, red. T.Kərimli – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2005. – 400 s.
14. Səfəri, Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü / Ə.Səfəri. – Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 487 s.
15. Səməd Vurğun. Əsərləri:[6 cildə] / tərt. ed. K.Talibzadə – Bakı: Elm, – 1972. – c.6. – 460 s.

Açar sözlər: Füzuli, şeir, qəzəl, əruz, Türk əruzü, ədəbi məktəb.

Key words: Fuzuli, poetry, ghazal, arud, Turkish arud, literary school.

Ключевые слова: Физули, поэзия, газель, аруз, турецкое аруз, литературная школа.

Xülasə

Məhəmməd Füzuli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Şərq xalqları ədəbiyyatlarında əsərləri dönə-dönə nəşr olunmuş, çox sevilən və oxunan və əsrlər keçdikcə öyrənilən, tədqiq olunan ən tanınmış sənətkarlardandır. Füzuli təkcə Azərbaycanda və qardaş Türkiyədə deyil, eləcə də Avropada, bir sözlə, bütün dünya ədəbiyyatında korifey sənətkarlar, ədəbi zirvələr sırasındadır. Füzuli Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi nadir və görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Onun adı dünya ədəbiyyatının korifeyləri olan Nizami, Firdovsi, Sədi, Xəyyam, Nəvai, Dante, Şekspir, Hafiz, Puşkin, Bayron kimi söz ustaları ilə yanaşı dayanır.

Məqalədə Füzuli ədəbi məktəbi və onun ənənələrinin davam etdirilməsi, bu məktəbin nümayəndələrinin yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri və s. araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı müqayisəli tarixi-metoddan istifadə edilmişdir.

THE CONTINUATION OF FUZULI POETRY SCHOOL AS ONE OF THE STIMULUS OF LITERARY DEVELOPMENT

Summary

Muhammad Fuzuli is one of the most famous artists, whose works have been repeatedly published, loved and read, explored and studied over the centuries, not only in the literature of Azerbaijan, but also in the literature of all Eastern nations. Fuzuli is among the elite artists and literary peaks not only in Azerbaijan and brother Turkey, but also in Europe, in a word, in the literature of the whole world. His name stands next to the luminaries of world literature such as Nizami, Ferdowsi, Sadi, Khayyam, Navai, Shakespeare, Hafiz, Pushkin, Byron.

The article describes the Fuzuli literary school and the continuation of its traditions, the unique features of the creativity of the representatives of this school, etc. has been investigated.

The comparative historical method was used during the research.

ПРОДОЛЖЕНИЕ ФИЗУЛИСКОЙ ШКОЛЫ ПОЭЗИИ КАК ОДНОГО ИЗ СТИМУЛА ЛИТЕРАТУРНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Мухаммад Физули – один из самых известных художников, произведения которого неоднократно издавались, любили и читали, изучали и изучали на протяжении веков не только в литературе Азербайджана, но и в литературе всех восточных народов. Физули входит в число элитных художников и литературных

вершин не только Азербайджана и братской Турции, но и Европы, словом, в литературе всего мира. Физули – одна из редких и выдающихся личностей, внесенных азербайджанским народом в сокровищницу человеческой культуры. Его имя стоит рядом с такими корифеями мировой литературы, как Низами, Фирдоуси, Сади, Хайям, Наваи, Данте, Шекспир, Хафиз, Пушкин, Байрон.

В статье описывается Физулинская литературная школа и продолжение ее традиций, своеобразие творчества представителей этой школы и др. было расследовано.

В ходе исследования использовался сравнительно-исторический метод.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Zülfüyyə Məmmədhusəynova
XIX ƏSR QARABAĞ QADIN ŞAIRƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA XALQ ŞEİRİ
ÜSLUBU VƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Giriş. Xalqımızın yaratdığı folklor nümunələri bütün dövrlərdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Folklorçu alim Almaz Həsənqızı yazır ki, “Azərbaycanda, folklorla bağlı tədqiqatların aparılmasına başlanmasının, təxminən, yüz əlli ilə yaxın bir tarixi vardır. Daha dəqiq desək, cüng, salnamə, səyahətnamə, qədim yazılı abidələr, liğətlərdə yer alan folklor örnəkləri, bəzən onlar haqqında verilən məhdud məlumatlar nəzərə alınmazsa, xalq yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlar on doqquzuncu yüzilin sonlarından aparılmağa başlamışdır.” (Həsənqızı, 2015: 3). Daha sonralar isə folklor nümunələrinin toplanması və tədqiqi sistemli və davamlı şəkildə aparılmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı məsələlərdən biri də folklor mövzu və motivlərinin yazılı ədəbiyyatda, bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilməsi, folklor janrlarının yazılı ədəbiyyatda da yaşama hüququ qazanması yolları, səbəbləri və nəticələrinin doğurduğu situasiyanın araşdırılmasıdır. XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin qadın şairələrinin – Ağabəyim ağa, Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə və Aşıq Pəri yaradıcılıqlarının bu baxımdan təhlili zamanı maraqlı və bədii fikrimizin inkişafı cəhətdən əhəmiyyətli məqamlar üzə çıxmışdır.

Əsas mətn. Sözügedən sənətkarların yaradıcılığında folklor motivləri bir neçə nüansda özünü göstərir. Məsələn: folklor obrazlarının xatırlanması, adlarının çəkilməsi, lirik qəhrəmanın hər hansı bir xarakterik xüsusiyyətinin onlarla müqayisə olunması, onlara aid xüsusiyyətlərə işarə edilməsi və bütün bunların sənətkarın bədii qayəsinə xidməti və s. Məsələn, Ağabəyim ağanın şeirindən aşağıdakı parçaya diqqət edək (şeirin tərcüməçisi Bəylər Məmmədovdur):

Yerişdə kəkliyəm mən, uçuşda da şahbazam,

Bir qurpımda ovlaram padişahi-ünqanı. (Məmmədov, 1989: 18)

Məlumdur ki, ünqa – bəzən “Zümrüd quşu” da adlandırılan Simurq quşu Azərbaycan mifoloji mətnlərində və nağıllarında, (məsələn: “Simnarın nağılı”, “Məlikməmməd”) ən çox rast gəlinən obrazdır. “Azərbaycan mifologiyasında yer alan quş obrazlarından Simurq quşunun konkret olaraq hər hansı gerçək quşla əlaqələndirilməsi mümkün deyildir. Lakin Simurq quşunun xeyirxahlığı, insanlara, darda qalanlara yardım etməsi, qaranlıq dünya ilə işıqlı dünya arasında sərhədsiz məsafə qət etməsi onu Humay quşuna yaxınlaşdırır; hətta eyniləşdirir.” (Vəliyev, 2005: 42). Görkəmli folklorçu alim Məhəmmədhusəyn Təhmasib də “Əfsanəvi quşlar” məqaləsində xeyirxah qüvvələrin təmsilçisi olan Simurq quşu, onun arxetip obrazları, mənşəyi barədə ətraflı bəhs etmişdir (Təhmasib, 2010: 152-163).

Ağabəyim ağanın fəxriyyə məzmunlu yuxarıdakı beytində şairə özünün fiziki keyfiyyətlərini – yerisini kəkliklə, uçuşunu şahbazla müqayisə edir. Əslində bu obrazlar da mifologiyadan gəlmişdir. Məsələn, şahbaz qartalabənzər xeyirxah quşdur. Kəklik isə xalq şeirində adətən gözəllərin yerişinin bənzədildiyi və Azərbaycanda bir neçə növü olan quşdur. Şairə özünün üstün cəhətlərini sadaladıqdan sonra “quşların şahı olan Simurqu bir qurpımda ovlaram”, - deyər öyünür. Xalq ədəbiyyatının, nağıl və əfsanələrimizin ən məşhur obrazları içərisində div və pərilər xüsusi yer tutur. Adları çəkilən obrazlar barədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sanbalı tədqiqatlar qələmə alınmışdır. Yazılı ədəbiyyata da nüfuz edən bu obrazların zaman-zaman həm müsbət, həm də mənfi örnəkləri yaranmışdır. Professor Vaqif Vəliyev yazır ki: “*Bunun tarixi kökləri vardır. Folklorşünaslar, xüsusilə də Məhəmməd Husəyn Təhmasibin apardığı tədqiqat göstərir ki, Zərdüşt dininə qədər bizim ərazidə yaşayan xalqların inandığı və müqəddəs hesab edərək sitayiş etdiyi qüvvələrdən biri div olmuşdur*” (Vəliyev, 1985: 259). Div və pəri obrazlarına yaradıcılıqlarını tədqiq etdiyimiz qadın şairələrin əsərlərində də həm müsbət, həm də mənfi amplituda rast gəlirik.

Uydu bir əhdşikən div pərizadə könül,

O səbəbdən necə gör töhməti-əğyarə düşüb. (Kəminə, 2022: 26)

Fatma xanım Kəminədən gətirdiyimiz bu beytdə “pəri mənşəli div” mənfi xarakterik cizgisi - əhdi pozan biri kimi xatırlanmışdır. “Div” və “pərizadə” sözlərinin bu kontekstdə yanaşı işlənməsi də maraqlıdır. Çünki “pəri” adətən birmənalı olaraq gözəl, ilahi simaya malik və s., yəni müsbət mənalarda işləndiyi halda, burada mənfi çalarda verilmişdir. Şairə gileylənir ki, könül (könlü) əhdini pozan bir pərizadə divə meyil etdiyi üçün əğyarın töhmət və məzəmmətinə məruz qalmışdır. Qeyd edək ki, şeirin nəşr variantında “könlü” sözündən əvvəl “vergül” qoyulmuş, bu yazı qaydası isə onu xitaba çevirmiş və mənə təhriyə uğradılmışdır. Əslində isə bu mətnə “könlü” mübtədadır.

Yuxarıda folklordan gələn “pəri” obrazı haqqında dediklərimizi Fatma xanımın aşağıdakı beyti bir daha təsdiq edir.

Tərbiyə etmiş onu bəlkə mələk, ya ki pəri

Var güman: gözədlər olurlar çünki o cadulər də. (Kəminə, 2022: 27)

Şairə gözəlin vəsfinə həsr etdiyi və hər beytində onun bir xüsusiyyətini önə çəkdiyi qəzəlinin yuxarıdakı beytində maraqlı məzmun çatdırmağa nail olmuşdur: aşıq yoldan çıxaran adətən gözəlin baxışlarındakı mənəli, bir az da məchul ifadə, əfsun (cadu, sehr) olur. Fatma xanım bunun səbəbini gümaneyi də qoyaraq belə izah edir ki, bəlkə də bu gözəli fəvqəlbəşər bir varlıq, mələk və ya pəri tərbiyə etdiyi üçün onun baxışlarında belə sehrlə bir qüvvə vardır. Göründüyü kimi, burada “pəri” obrazı “mələk” obrazına bərabər tutaraq müsbət cinahda verilmişdir.

Deməli, buradan aydın olur ki, “pəri” obrazı ayrılıqda işlədildikdə müsbət, “div” ilə birləşdikdə mənfi obyekt kimi götürülmüşdür. Elə aşağıdakı nümunələrdən də bunu aydın görmək olur:

Bir parə işarət nəyə lazım, nəyə layiq,

Xatəm düşər, əlbəttə ki, bir divin əlinə. (Kəminə, 2022: 34)

Və ya:

Ol divi-pərizadı görüm düşsün, ilahi,

Harut kimi qəsri-Xudanın rəsəninə. (Kəminə, 2022: 35)

Bu beytlərdə də “sehrli üzüyə sahib olan” div və divi-pərizad şairənin sevmədiyi “məxluqlardır”, hətta ikinci beytdə Fatma xanım Allahdan onun (divi-pərizadın) da aqibətinin Harut kimi olmasını, yəni yandırılmasını, Tanrı qəsrinin kəndirinə rast olmasını təvəqqe edir.

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin qadın şairələrinin yaradıcılığında xalq deyimləri, atalar sözləri və el məsəllərinin, alqış və qarğışların da geniş işləndiyini görürük. Məsələn, Aşıq Pərinin gəraylısından bir bəndə baxaq:

Məni dilə salan qonşu,

Görüm üzün qara olsun.

Danışıbsan yalan, qonşu,

Görüm üzün qara olsun. (Əroğul, 2014: 35)

Əvvəla qeyd edək ki, şeirin nəşr variantında üçüncü misrada “qonşu” xitab olduğu halda ondan əvvəl “vergül” qoyulmamışdır. Ümumiyyətlə, yaradıcılığını tədqiq etdiyimiz qadın şairələrin irsinin mətnşünaslıq məsələlərinin araşdırılması ayrıca bir əsərin araşdırma mövzusu ola bilər. Şairənin el dilindən alıb işlətdiyi “*Görüm üzün qara olsun*” ifadəsi şeirin nəqərat misrası kimi işlədilmiş, hər bəndin sonunda təkrarlanmışdır. Məlumdur ki, “üzü qara olmaq” hansısa bəd əmələ, qəbahətli işə, pis rəftara, cəmiyyət tərəfindən suç, günah kimi qəbul edilən əmələ görə utanmaq, xəcalət çəkmək, başqaları tərəfindən qınanmaq, məzəmmət olunmaq kimi mənələrdə işlədilir. “Məsəllər, deyimlər” etimoloji lüğətində ifadənin mənşəyi incələnməmiş və onun şamanlarla bağlı olduğu yazılmışdır: “*Şaman adətlərinə görə, qədim dövrlərdə pis əməl törədən şəxsləri el-oba arasında kütləvi şəkildə ifşa edərdir. Uşaqdan böyüyə kimi hamı həmin şəxsin bəd əməllərindən xəbər tutardı. Adət belə idi: hər hansı günah işlətməmiş, məsələn, oğurluq etmiş şəxsin üzünü kömürlə qaradar, sonra küçə-küçə gəzdirib ona lənət yağdırarmışlar. Beləliklə, üzüqaralıq başqa adamları günah işlərdən çəkindirərmiş. Sonradan həmin adət aradan qalxsə da, ifadə işlənməkdə davam edib*” (Məhərrəmli, 2019: 316).

Aşıq Pəri də onun haqqında yalan, böhtan danışan, şayiələr yayan “qonşusu”nu şeirində xalq yaddaşına həkk olunmuş bu bəd dua ilə lənətləyir.

Qeyd edək ki, bədii nümunədə, şeirdə adi məişət məsələsinə, şəxsi həyata geniş yer vermək klassik divan şeirinə xas xüsusiyyət deyildir. Yuxarıda izahını verdiyimiz hal məhz şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyata təsiri ilə izah oluna bilər.

Bir məqama da diqqət çəkmək istərdik ki, türkdilli şeir fondunu incələyərkən belə bir durumu müşahidə edirik: qadın şairələr öz düşmənlərinə əsasən qarğışla, kişi şairlər isə vulqar sözlərlə (söyüşlə) münasibət bildirirlər. Bu məsələdə çox az istisnalar da vardır, təbii ki. Fatma xanım Kəminənin və Aşıq Pərinin yaradıcılığında da belə “lənətləndirici” ifadələrə rast gəlirik. Aşıq Pəri də “qonşu” adlandırdığı və mətndən aydın olduğu kimi, qadın cinsinə məxsus şəxsə qarşı çıxaraq yazır:

Evdə qalıb zay olasan,

Qarılara tay olasan,

Əzrayıla pay olasan,

Görüm üzün qara olsun. (Əroğul, 2014: 36)

Təbii olaraq şairələr rəqiblərinə və onlara qarşı çıxan, yollarında maneələr yaradan insanlara münasibətdə qarğışlardan istifadə edirlərsə, özlərinin və sevdiklərinin haqqında da el arasında yayılmış və alqış (alxış) adlanan deyimlərdən istifadə etmişlər. Məsələn, əgər haqqında “*Yarəb, rəqib tapmaya yol yar kuyinə*” (Kəminə, 2022: 38) deyərək sanki bununla da “başqa sevgilinin” yara doğru yolunu bağlayacağına ümid edən Fatma xanım, çətin vəziyyətə düşmüş, sanki “qəza tutmuş” (frazoloji ifadə!) Kəminənin, yəni özünün bu bəlalardan, nahaq müsibətlərdən qurtulması üçün dua-alqış edir, Allaha yalvarır:

Dutmuş qəza Kəminəni, yarəb, xilas elə,

Qoyma düşə aman yenə nahəq müsibətə. (Kəminə, 2022: 40)

Atalar sözləri və el məsəllərinin bədii mətnə gətirilməsi, şeirin vəzn, qafiyə sisteminə uyğunlaşdırılaraq verilməsi klassik poetikada irsalül-məsəl adlanır. İrsalül-məsəl didaktik məzmunun geniş yayılması ilə yanaşı, şeir dilinin sadələşməsinə və zənginləşməsinə də xidmət edir. İrsalül-məsəllərin klassik divan şeirində işlənmə ənənəsi qədim tarixə malikdir. AMEA-nın müxbir üzvü XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin şeirlərində atalar sözləri və el məsəllərinin işlənməsindən danışarkən yazır: “*İrsali-məsələ Nizami əsərlərində həm hadisələrin təsviri, həm obrazların təqdimi, eyni zamanda şairin əhvalatlara münasibətini bildirdiyi parçalarda, nəsihətamiz mülahizələrində də rast gəlirik. Şair əhvalatların təsviri ilə bağlı tez-tez məzmunu müdaxilə edir; hadisələrlə bağlı haşiyə çıxaraq münasibətini bildirir. Belə haşiyələrdə çox zaman o öz şəxsi rəyini xalq məsəlləri ilə təsdiqləyir; dediklərini el hikməti ilə yekunlaşdırmağa çalışır*” (Araslı, 2004: 356).

Bu ədəbi ənənə sonrakı dövrlərdə daha da geniş yayılır, XV-XVI əsrlərdən etibarən türkdilli şeirin inkişaf tapması, təkcə xalq arasında deyil, saraylarda da üstün tutulması, rəğbət görməsi sayəsində xalq yaradıcılığına müraciət halları daha da sıxlaşır. Bunu XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin qadın şairələrinin yaradıcılığında da görürük.

Bir məsəldir, bağban olan bar çəkər,

Əndəlibin hər meyli gülzar çəkər,

Allaha nabəndə ahu-zar çəkər,

Qəm çəkmə, kamildir kamalın sənini. (Əroğul, 2014: 40)

Aşiq Pəri yaradıcılığından gətirilən nümunədən də gördüyümüz kimi, şairlər öz fikrini qüvvətləndirmək və təsdiqləmək üçün xalq bədii təfəkküründən gətirdiyi məsəl və atalar sözlərini, adətən, “bir məsəldir”, “məsəl var ki”, “de(yi)rler ki” və s. kimi ifadələrdən sonra təqdim edirlər. El arasında işlənən və “əziyyət çəkən hər kəs öz zəhmətinin bəhrəsini görəcəkdir” anlamına gələn “bağban olan bar çəkər” ifadəsindən sonra şairə artıq öz düşüncə məhsulu olan, lakin aforizmləşmiş hikmətamiz fikirlərini qələmə almışdır: bülbül olan gül-çiçəkliyə meyil göstərər, Allaha bəndəlik etməyən insanın günü ah-vayla keçər... Şairə sonda müxatibinə müraciətlə qəm çəkməməsini tövsiyə edir, çünki o, artıq kamalda kamillik mərtəbəsinə yetişmişdir. Yeri gəlmişkən, burada işlədilən “qəm çəkmə” frazeologizmi də xalqımızın düşüncə tərzini və deyimləri ilə bağlı ifadədir. Xalqın bədii təfəkkür səviyyəsini, obrazlı düşüncə qabiliyyətinin açarlarından biri də “daşlaşmış ifadələr” də adlandırılan frazeoloji birləşmələrdir. Aid olduğu xalqa və yarandığı dilə mənsub olub xalqın və dilin minillik təcrübəsini daşıyan frazeologizmlərin özəlliyi və identikliyi təsdiqləyən faktlardan biri də budur ki, onlar başqa təfəkkür tərzinin yazılı və şifahi ifadə forması olan əcnəbi dillərə heç vaxt olduğu kimi tərcümə oluna bilmirlər. Tərcümə zamanı onların ancaq çevrilən dildəki alternativini tapmaq mümkündür. Dildə frazeoloji ifadələrin yaranması təfəkkürlə bağlı olsa da, eyni zamanda dilin ifadə imkanlarının genişlənməsinin də göstəricisidir. Mütəxəssis alimlərin də qeyd etdikləri kimi, “...*frazeoloji birləşmələrin yaranması şifahi və yazılı ədəbiyyatda uğurla işlənən bəzi obrazlı poetik ifadələrin, məcazların geniş yayılması, zaman keçdikcə müstəqil mənə kəsb edərək dildə sabitləşməsi ilə bağlıdır. Bu proses daim baş verir; ona görə də bəzən məcazla frazeologizm arasında daqiq sərhədləri müəyyən etmək çətin olur*” (Məhərrəmli, 2018: 4). Bəlkə də elə məhz bu səbəbdən əsas “aləti” məzac olan şeir-söz sənətində frazeoloji ifadələrdən bol-bol istifadə edilmişdir: “gözü düşmək”, “gözdən (nəzərdən) düşmək (salmaq)” “gözə gəlmək”, “qan tutmaq” (*Qan tutub gözlərini məst ikən peyvəstə* (Kəminə, 2022: 33)), “bağrına daş bağlamaq”, “dil uzatmaq” və s.

Fatma xanım Kəminənin touzi və təkrirlərlə süslənmiş aşağıdakı beyti klassik şeirin ən yaxşı örnəklərindən olmağa yanaşı, həm də Azərbaycan dilinin poetik imkanlarının genişliyini göstərən səciyyəvi nümunədir.

Gözəllər içrə gözümlə düşdü birçə alə gözə,

Görüm, ilahi, o göz gəlməsin zəvalə, gözə. (Kəminə, 2022: 28)

“Göz” ləkəsinin beş dəfə ustalıq və poetik incəliklə təkrar olunduğu “D” və “Z” səslərinin davamlı olaraq bir-birini izlədiyi beytdə “diqqəti cəlb etmək”, “vurulmaq”, “aşiq olmaq” mənalarında işlədilən “gözüm düşdü” frazeologizmi şeirə xüsusi ahəng verməklə yanaşı, onun bədilik və emosionallığını da artırmış, yüksək sənət nümunəsinə çevirmişdir.

İnsaf deyil bikişin üstə dil uzatmaq,

Mən qalmamışam kimsənənin xeyri şərinə. (Kəminə, 2022: 34)

Fatma xanımın bu beytindəki “dil uzatmaq” ifadəsi xalq arasında “həddini aşaraq kiminsə haqqında nalayiq söz danışmaq” və ya “birisinə qarşı təhqiramiz sözlər işlətmək” mənalarında işlədilir. Şairə sözdən istifadə bacarığı sərgiləyərək dilin bütün qatlarından məharətlə istifadə etmişdir. O, kontekstdən də göründüyü kimi, özünü nəzərdə tutaraq şəfqət duyğuları ilə kimsəsiz bir insana qarşı həddini aşmağın, “dil uzatmağın” xoşagəlməz bir hal olduğunu qələmə almış, elə ikinci misrada da öz vüqarını, cəsarətini, kimsənin müdafiəsinə ehtiyacı olmadığını söyləmişdir.

Daş bağla bağrına, tənə fuladə döndərib,

Göz tikmə rəhm edə, yənə tab et cəfalərə. (Kəminə, 2022: 34)

“Bağrına daş bağlamaq” və “göz tikmək” ifadələrini işlətdiyi beytdə şairə boş ümidlərə qapılmamağı, soyuqqanlı olmağı, “tənə polada döndərib cəfalara dözməyi” məsləhət bilir.

XIX əsr Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin qadın şairələrinin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrlə yanaşı, klassik ədəbiyyatda da geniş işlənmiş bəzi ifadə və sözləri xalq arasında sadə danışq dilinə uyğunlaşdırılaraq, sanki “təhrif olunaraq” işlədilən variantlarına da rast gəlirik. Belə sözlərdən biri də “səgrəqib” sözüdür. Klassik divan şeirində əsasən mənfi xüsusiyyətləri ilə xatırlanan rəqib obrazı müxtəlif xoşagəlməz varlıqlara bənzədilmiş, çeşidli ünvanlarla adlandırılmışdır. “Divan şeirində rəqib portreti” adlı geniş və sanballı tədqiqatın müəlifitürkiyə alimi Abdullah Aydın bu xüsusda yazır: “*Rəqibin köpəyə bənzədilməsi geniş yayıldığı üçün bu barədə çoxlu sayda beyt yazılmışdır. Başqa sözlə, divan şeirində fərqli köpək növləri ilə rastlaşırıq. Buradakı növ sözü elmi anlamda köpək növünü deyil, divan şairinin gözü ilə köpəyin xarici görünüşünü ifadə edir*” (Aydın, 2018: 80).

Gördüyümüz kimi, rəqibin bənzədildiyi, adının verildiyi, bəzən isə adının önündə təyinedici – epitet kimi işlədilən (köpək rəqib, səg rəqib) obyektlərdən biri də köpəkdir. Bizim diqqətimizi cəlb edən məqam isə şairənin it kimi rəqib, it xislətli rəqib, it xasiyyətli rəqib və s. anlamlar daşıyan bu sözü alaraq onun xalq içərisində işlənərək canlı danışq dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun dəyişikliyə uğradılmış şəklini yazılı ədəbiyyata gətirməsidir.

Çərxi-fələk mənə saldı nəzərdən,

Seyrağıbı qurtarmasın azardan,

O qürbət ellərdə mən oldum candan,

Eylədi bir ayrı xiyal dərviş! (Əroğul, 2014: 46)

Gördüyümüz kimi, Aşiq Pəri “səgrəqib” sözünü Qarabağ dialektinə uyğun olaraq “seyrağıb” kimi işlətməmişdir. Tədqiqatçı alım Sənubər Abdullayeva da bu kimi sözlərin ədəbiyyatımızda işlənmə xüsusiyyətlərinə toxunaraq yazır: “*Azərbaycan dastanlarının dilində işlənən fars dili sözlərinin əksəriyyəti fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır. Bu sözlərin bəziləri ədəbi dildəkindən fərqli səslənir; çünki bu sözlərin əksəriyyəti danışq dilinə uyğunlaşdırılaraq dastan dilində işlədilmişdir. Bir neçə misal gətirək: damən-daman, şahı-şayı, xain-xayın, xahiş-xayış, bəhane-mahna,*

səgrəqib-seyrağıb, bazubənd-bəzmənd, əfsar-osar, xərid-xırd, abruy-abır, asımanasman və s."(Abdullayeva, 2011: 60).

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin qadın şairələrinin yaradıcılığında xalq yaradıcılığı motivlərindən danışarkən folklor janrlarına müraciət hallarından da bəhs etmək lazımdır. Bu baxımdan yazılı ədəbiyyatda bayatların işlənməsi və maraqlı nümunələrinin qələmə alınması diqqəti cəb edir:

*Qarabağ qar əlində,
Gülöyşə nar əlində,
Öldürsən, özün öldür,
Qoyma əğyar əlində.*(Əroğul, 2014: 67)

Aşıq Pərinin bu bayatı istər mövzu, istərsə də quruluş baxımından klassik bayatlardan heç də fərqlənmir: əvvəlki iki misra əsas mövzu üçün bir hazırlıq mərhələsidir. Müəllifin çatdırmaq istədiyi əsas mətləb isə şeirin sonuncu misralarında ifadə olunmuşdur.

*Bülbül, səni kim uçurtdu,
Kim daldan dala qaçırtdı,
Kim sənə badə içirtirdi,
Kimlər oldu saqi, bülbül?! (Ağabəyim ağa, 2020: 7)*

Ağabəyim Ağanın sevgi, həsrət, ayrılıq dərdi, gizli ümid kimi məhrəm duyğuları ehtiva edən şeiri də bayatı üstündə yazılmışdır. Şeirin son bəndinin hər bir mısrası istifham sənəti üzərində qurulmuşdur. Şairə sanki bülbülə xitabən verdiyi sualları özüinə ünvanlayır. Çünki o da bülbül kimi yurdundan-yuvasından uçurulmuş, budaqdan budağa "qovulmuşdur". O, "Kim sənə badə içirtirdi", - deyir. Məlumdur ki, klassik poeziyada badə bildiyimiz adı şərab deyildir. Badə - çeşidli səbəblərdən olan hər cür məstliyin, özünü tərək etmişliyin, maddi və fani dünyadan keçməyin rəmzidir. Burada saqının də kim olması önəmlidir. Çünki rəmzi şərabı verən saqi də real insan ola bilməz, onun da gizli, qeyri-maddi bir ünvanı olmalıdır. Eyni zamanda, burada dastan yaradıcılığında çox geniş yayılmış "buta vermək", "buta içirtmək" ənənəsinə də işarə vardır.

Nəticə. Akademik Teymur Kərimlinin "Görünməyən Füzuli" kitabında da dedi ki, "şairlərin ətraf mühitdə görüb assosiativ şəkildə əks etdirdikləri hadisə və predmetləri adi adamlar görmür"(Kərimli, 2003: 6). Bu xüsusi istedad və ilahi lütf olan qabiliyyət eyni zamanda sənətkarların əldə etdikləri, bilik və təcrübə əsasında damla-damla topladıqları informasiya və məlumatları mənimsəyərək onları bədii yaradıcılığa daşmasında, tamamilə yeni və orijinal şəkildə "yenidən istehsal etməsində", fərqli interpretasiyalarda təqdim etmə məharətində də özünü göstərir. Bunu XIX əsr Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin qadın şairələrinin yaradıcılığında folklor motivlərinin işlənməsinin özəllikləri də bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayeva, Sənubər. (2011). Azərbaycan nağıl və dastanlarında alınma sözlər. (Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfrans). (ss. 56-63). 4-7 may. Bakı-Gəncə.
2. Ağabəyim ağa, Cavanşir. (2020). "Vətən bağı" al-əlvandır. ("Ədəbiyyat qəzeti", 7 noyabr).
3. Araslı, Nüşabə. (2004). Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri). Bakı: "Elm".
4. Əroğul, Əlisahib. (2014). Aşıq Pəri: həyatı, mühiti və sənəti. Bakı: "Şərq-Qərb".
5. Həsənzadə, Almaz. (2015). Folklorşünaslığa giriş (dərs vəsaiti). Bakı: "Elm və təhsil".
6. Kərimli, Fatma xanım. (2022). Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən Əzizə Cəfərzadə. Yeni nəşrin tərtibi və redaktoru Ömər Bayram. Bakı: "Elm və təhsil".
7. Kərimli, Teymur. (2003). Görünməyən Füzuli. Bakı: Elm.
8. Məhərrəmli, Qulu; İsmayılov, Rafiq. (2018). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun Kitab.
9. Məhərrəmli, Qulu; İsmayılov, Rafiq. (2019). Məsəllər, deyimlər. Etimoloji lüğət. Bakı: Altun Kitab.
10. Məmmədov, Bəylər. (1989). Nəvənin şair qohumları. Bakı: Yazıçı.
11. Təhməsin, Məhəmməd Hüseyin. (2010). Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: Mütərcim.
12. Vəliyev, İsmayıl. (2005). Azərbaycan mifik təfəkküründə sehrli quşlar. ("Dədə Qorqud", 2005, No 1). (ss. 41-51).
13. Vəliyev, Vaqif. (1985). Azərbaycan folkloru (Ali məktəb üçün dərslik). Bakı: "Maarif" nəşriyyatı.

XÜLASƏ

Hər bir xalqın söz sənətinin tarixi ən azından xalqın öz tarixi qədər qədimdir. Şifahi şəkildə yaranıb dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək nəsildən-nəslə ötürülənsöz sənəti nümunələrində onu yaradan, yaşadan xalqın soy kökü, həyat tərzi, adət-ənənələri, təsərrüfat fəaliyyəti, inancı, təbiətlə, qonşu xalqlarla münasibəti, varolma uğrunda apardığı mücadilələr, yaradığı coğrafiyada baş vermiş ictimai-siyasi və sosial məsələlərə xalqın reaksiyası, onun ümumi dünyagörüşü, düşüncəsi və s. əksini tapmış, zaman-zaman əsasən mövzusunun əhatə dairəsi, məzmun, ifadə özəlliyi və işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif janrları formalaşmışdır. Folklor nümunələrinin ən spesifik özəlliyi isə xalq danışq dili elementlərini qoruyub saxlamasıdır ki, bu fakt dil tarixinin öyrənilməsi baxımından onları əvəzsiz etibarlı mənbəyə çevirir.

Məqalədə XIX əsrdə Qarabağda yaşayıb-yaratmış qadın şairələrinin yaradıcılığında işlənməmiş, yeni motiv və çalarlarla ifadəsini tapmış folklor motivləri, xalq şeiri üslubunun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı Tədqiqat zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, hermenevtik araşdırma üsulunun imkanlarından, tarixi-müqayisəli və lonqvopoetik metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: poeziya, folklor, ənənə, motiv, mövzu, məzmun, yenilik

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Məmmədova Svetlana Əli Abbas qızı ¹¹
AŞIQ ƏLƏSGƏR ŞEİRİNİN TƏRCÜMƏ ÖZƏLLİKLƏRİ

Tərcümə sənəti xüsusi tərcümə istedadı, hərtərəfli bilik, o cümlədən dil bilikləri tələb edən sənətdir. Məhz bütün bu keyfiyyətlərin və məlumatların birləşməsi ən yaxşı tərcüməçilərə başqa xalqların bədii ədəbiyyat nümunələrini yüksək səviyyədə tərcümə etməsinə imkan verir. Belə bir fikir var ki, hər hansı poetik əsəri istənilən başqa dilə tərcümə etmək prinsipcə mümkündür. Bu fikirlə qismən razılaşa bilərik, çünki tərcümə üçün hər şey eyni dərəcədə uyğun deyil. Elə əsərlər var ki, başqa dilə tərcümə oluna bilmir. Əsərin tərcümə oluna bilməsi ilk növbədə onun milli və fərdi kimliyindən asılıdır. A.Fet deyirdi ki, “şair nə qədər orijinal və populyardırsa, o, bədii tərcüməyə o qədər az meyllidir”. Dərhal sual yaranır: orijinallıq nədir və necə təzahür edir, milli kimlik nədir?

Bu anlayış heç bir lüğətdə, məlumat kitabçasında və ya xüsusi ədəbiyyatda tam əhatə olunmur. Nə “Ədəbiyyat ensiklopediyasında”, nə “Ədəbiyyat terminləri lüğətində”, nə də “Poetik lüğət”də kolorit, orijinallıq və ya milli kimlik, milli kolorit anlayışlarına həsr olunmuş izahlar yoxdur. Alimlər, adətən, bədii tərcümə məsələlərinə toxunduqda, onun tərkib hissələrini önə çəkəndə milli orijinallıqdan, koloritdən danışırlar. Bədii düşüncə sistemi obrazları təfəkkürdən qaynaqlandığından burada dil vasitələri lüğət tərkibi, qrammatik formaları müxtəlif şəkildə poetik fikrin ifadələnməsinə xidmət edir. Yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq folklorlarda bu proses daha mürəkkəb səciyyəvilikdədir. Zəngin məcazlar sistemi, leksik-üslubi kateqoriyaların danışıq – məişət leksikasına bağlılığı təkcə folklor ədəbiyyatının poetikasının öyrənilməsində deyil, həm də onun tərcüməsində lüğət tərkibinin xüsusi leksik-üslubi laylarının araşdırılmasını tələb edir. Azərbaycan xalq nağıllarının rus dilinə tərcüməsi işində də dil potensialının hər iki müqayisədə funksional xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Məqalədə qarşıya qoyulan başlıca məqsəd Azərbaycan nağıllarının rus dilinə tərcüməsində hər iki tərəfdən dil resurslarının öyrənilməsi, leksik üslubiyyat və bədii nitqin qarşı dilə çevrilməsindəki potensial imkanlarının araşdırılmasıdır.

İstər Azərbaycan dilinə, istərsə də Azərbaycan dilindən başqa dillərə bədii ədəbiyyatın tərcümə tarixi, sözsüz, bu ədəbiyyatın özü qədər qədim deyil. Bununla belə, son iki yüz il müddətində dünyə bədii ədəbiyyatının ən gərəkli nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğu təq, Azərbaycan bədii ədəbiyyatı da dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunaraq özünə çoxsaylı oxucu tapmış, proses hal-hazırda da fəal şəkildə davam etməkdədir. Burada bir cəhəti də qeyd etməyi zəruri bilirik. Düzdür, indi, yəni Azərbaycan istiqlalını əldə etdikdən sonra bədii tərcümə sahəsində də bir təbəddülət özünü yaxşı mənada hiss etməkdədir. Dilimizə, yaxud dilimizdən özgə dillərə bədii əsərlər dolayısı ilə yox, birbaşa tərcümə olunmaqdadır. Amma bu həqiqəti də danmaq olmaz ki, ideoloji tələbə uyğun olaraq, çox-çox zaman müddətində bədii ədəbiyyatımız dünyaya rus dili də, elə əsasən, bu vasitənin müdaxiləsi ilə bizə doğmalaşa bilirdi. Azərbaycanda A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani kimi klassik sənətkarlarımız tərəfindən əsası qoyulan tərcüməçilik işi bu gün öz vüsətli çağını yaşamaqdadır. İnamla demək olar ki, Azərbaycanda indi tərcümə və tərcümə sənəti ədəbiyyatımızın, eləcə də ədəbiyyatsünaslığımızın aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir. Respublikamızda tərcümə və tərcümə sənəti ilə məşğul olan çoxsaylı mütəxəssislər yetişmişdir. Bu mütəxəssislərin sırasında Vladimir Qafarovun da ayrıca və ləyaqətli yeri olmuşdur.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan folklorunun rusçaya tərcü-mələri yalnız ənənəvi janrları deyil, həm də aşıq yaradıcılığını əhatəedirdi. Azərbaycan aşıq sənətinin zirvəsində özünə əbədi yer qazanmış Aşiq Ələsgərin poetik irsi də rus tərcümələrinin içərisindədir. Təbii ki, Azərbaycan aşıq sənətinin bu korifeyinin əsərləri mütləq şəkildə digər dillərdə çap edilmiş aşıq şeiri antologiyalarına salınmalı idi. Qeyd edək ki, Aşiq Ələsgər sağlığında odövrün məşhur rus şairi Yakov Polonski ilə görüşmüş, sonradan aşıqla və bütövlükdə aşıq sənəti ilə yaxından tanış olan Polonski öz heyrətini gizləyə bilməmiş və görüş təəssüratlarını məqalə yazaraq bildirmişdir. Onun bu məqaləsi rus oxucularının Aşiq Ələsgərlə ilk tanışlığı hesab edilə bilər: “Aşiq Ələsgərin həyatındakı diqqətəlayiq hadisələrdən biri 1851-ci ildə Tiflis yaxınlığında məşhur rus şairi və yazıçısı Yakov Polonski ilə görüşü olmuşdur. Aşıqla görüşdükdən sonra qonaq “Kav-kaz” qəzetinin səhifələrində ustadın yalnız virtuoz sazçalmasına və ya güclü səsinə deyil, həm də repertuarının genişliyinə səmimi qəlbədən heyran qaldığını yazmışdır”.

Можно отметить,
 Красавица, в мире большом и высоком
 Изменой себя унижать - для чего?
 Судьбой тебе посылается сокол,
 Веленье судьбы искажать - для чего?

V.Qafarov Aşiq Ələsgərin şeirini tərcümə etmişdir. Tərcümənin hər sətirində dörd vurğulu sait və müvafiq olaraq eyni sayda söz var. Görünür, orijinalın ritmini kifayət qədər dəqiq çatdırır. Gördüyümüz kimi, orijinalın bu ilk dördlüyündə bölgü 4+4+3 şəklindədir və gəlin rezervasiya edək - ikincidə ritmdə bir qədər fasilə ilə söz hüdudunda bölgü baş verməyən xətt /Namusu əğ/ yara satmaq/nədəndir?/ şəklindədir.

Ey nazənin, bu gen, geniş dünyada,
 Namusu eğyara satmaq nədəndir?
 Gər adına deyilmişsə şahibaz,
 Söylə görüm, onu atmaq nədəndir?

Aşiq Ələsgərin ən məşhur “Çərşənbə günündə....” qoşmasının tərcüməsi də bu kitabdadır:

¹¹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun apancı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

Çərşənbə günündə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun keçdi sinəmdən
Cadu qəmzələri qanıma düşdü.

В четверг у ручья я ее повстречал,
Мне в сердце глаза чаровницы запали,
Лукавая бровь изогнулась, как лук,
И в грудь мою стрелы-ресницы попали.

İşarəteylədimdərdimibildi,
Gördümhəmgözəldi,həməhli-dildi,
Başınıbuladı, gözündəngüldü,
Güləndəqadasıcanıma düşdü.

Я понял – она хороша и умна:
Глубокий намек разгадала сполна
И мне отказала с улыбкой она
– Несчастья и счастья границы совпали.

Ələsgərəmhərəlməndənhalıyam,
Dedim, səntəbibsən, mənyaralıyam,
Dedinişanlıyam, özgəməlyam
Sındıqol-qanadım, yanımadüşdü.

Я что ей сказал?
Я сказал у ручья:
“Ты в горе, как я, оттого, что ничья”
Она же сказала: “Просватана я”,
- И руки мои, словно птицы, упали .

Aşığın qəhrəmanı aşıq alagöz xanımla çeşmə başında çərşənbəgünündə görüşür. Əgər fikir verdinizsə, tərcümədə bu görüş çərşənbəgünü deyil, cümə axşamı baş verir. Əvvəlcə, bu, oxucuda bir çaşqınlıq yaradır, çünki Azərbaycan dilini belə incəliklərinə qədər bilən tərcüməçi sözsüz və şübhəsiz ki, günləri səhv sala bilməz. Bəs tərcümənin bu şəkildə edilməsinin səbəbi nədir? Sən demə, bu, tərcüməçi tərəfindən məqsədyönlü şəkildə edilmiş bir “səhv”dir. Həmin nəşrə Vladimir Qafarovun yazdığı “Продолжая ашугские традиции” (“Aşıq ənənələrini davam etdirərkən”) son sözündə deyilir: “В чет-верг у ручья я ее повстречал”. В оригинале – в среду. Четверг употреблен для усиления аллегории, имеющейся в первой строке оригинала: «Чərşənbə günündə çəşmə başında» // “Çərşənbə(cümə axşamı) çeşmə başında. Orijinalda çərşənbə günündə. Ammarus mətnində çetverq sözü orijinalın birinci misrası ilə alleqoriyayararmaq üçün belə yazılıb”. Maraqlı tərcümələrdə biri də “Gərəkdi” qoşmasının tərcüməsidir:

Aşıq olub, tərki-vətən olanın,
Əvvəl, başda pür kamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.

Ашуг, что вышел в дальнюю дорогу,
Разумен, первым делом, должен быть.
Участливым, учтивым и ученым –
В любом понятие зрелым должен быть

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər (Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr), Bakı, Şərq-Qərb, 1999
2. Azərbaycan folklor külliyyatı, Bakı, Nurlan, 2010.
3. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı, Nurlan, 1999.

Особенности перевода стихотворения Ашига Алескера Резюме

Каждый народ отражает и сохраняет свое существование, исторические этапы жизни и эволюции, обычаи, национальную самобытность в своей художественной литературе, которая считается частью ее духовной культуры. Поэтому художественная литература имеет особое значение в ознакомлении и ознакомлении народа с характерными особенностями другого народа, а художественный перевод занимает исключительное положение как инструмент на этом пути. Владимир Абдул Азим оглы Гафаров занимался

переводческой деятельностью почти полвека. В статье переводчику-исследователю удалось через перевод донести до российского читателя лучшие образцы азербайджанской любовной поэзии. Отражено и отношение В. Гафарова к творчеству Ашика Алескера.

Ключевые слова: ашик, АшикАлескер, саз, перевод, искусство перевода, искусство ашика.

Translation features of Ashiq Alasgar's poem

Summary

Every nation reflects and preserves its existence, historical stages of life and evolution, customs, and national uniqueness in its fiction, which is considered to be a part of its spiritual culture. Therefore, fiction has a special value in introducing and introducing a nation to the characteristic features of another nation, and literary translation has an exceptional position as a tool on this path. Vladimir Abdul Azim oglu Gafarov has been engaged in translation work for almost half a century. In the article, the translator-researcher was able to convey the best examples of Azerbaijani love poetry to the Russian reader through translation. V. Gafarov's attitude towards the art of Ashiq Alasgar was also reflected.

Keywords: *ashiq, Ashiq Alasgar, saz, translation, art of translation, art of ashig*

Xülasə

Hər bir xalq varlığını, tarixi yaşayış və təkamül mərhələlərini, adət-ənənəsini, milli özünəməxsusluğunu daha çox mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsindən sayılan bədii ədəbiyyatında da əks etdirir, yaşadır. Odur ki, bir xalqı başqa bir xalqın söylənilən səciyyəvi cizgiləri ilə tanış etməkdə, tanıtmada, şübhəsiz, bədii ədəbiyyat xüsusi dəyər daşıyır və bu yolda bir vasitə olmaqla bədii tərcümənin müstəsna mövqeyi vardır. Vladimir Əbdül Əzim oğlu Qafarov yarım əsrə yaxındır tərcümə işi ilə məşğul olmuşdur. Məqalədə tərcüməçi-tədqiqatçının Azərbaycan aşığı şerinin ən yaxşı nümunələrini tərcümə yolu ilə rus oxucusuna çatdırma bilməsindən söhbət açılmışdır. Həmçinin V.Qafarovun Aşiq Ələsgər sənətinə münasibəti də əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *aşiq, Aşiq Ələsgər, saz, tərcümə, tərcümə sənəti, aşiq sənəti*

RƏYÇİ: *dos. T.Əliyev*

Aygün Ərziman qızı Qasımova ¹²
HÜSEYN ARIFIN “YƏHYA BƏY DİLQƏM” POEMASI

Hüseyn Arif ənənəvi şeirin qoşma janrının XX əsrdəki ən böyük nümayəndələrindəndir. S.Vurğundan sonra bu yolu davam etdirənlər sırasında şairin adı birincilər sırasındadır. Bu, hər şeydən əvvəl, Hüseyn Arif yaradıcılığının milli təfəkkürlə, xalq yaradıcılığı ilə bağlı olması da əlaqədardır. Hüseyn Arifin “Dilqəm”, “Dostluq simfoniyası”, “Mingəçevir təranəsi”, “Ana torpaq”, “Lahic duyğuları”, “Ömürdən bir fəsil”, “Dağ kəndi”, “Sazın tellərindədir”, “Aman ayrılıq”, “Saza toxunma”, “Beyləqan-Örənqala”, “Dağ kəndi”, “Natəvan”, “Cəfər dastanı”, “Durnagöl əfsanəsi”, “Aşıq Ali” kimi poemaları başdan-ayağa etnoqrafik yaddaş, tarixi-bədii salnamə, dastanlaşma məhəbbəti, qəhrəmanlıq abidəsidir.

XX əsr Azərbaycan poeziyasında Hüseyn Arifin özünəməxsus mövqeyi var. Şairin yaradıcılığı ənənəvi poeziyamızın ozan-aşıq yaradıcılığının davamıdır. Ancaq bir məsələni qeyd edək ki, istər tarixi, istərsə də müasir mövzuda yazdığı poemalarında o həmişə xalq müdrikliyinə, elin saz-söz yadigarına arxalanır, folklorlardan, şifahi xalq ədəbiyyatından aldığı obrazları, bədii sistemi cilalayır, xalq deyimlərini, obrazlı ifadələri yeni çalalarda, novator yollarla yenidən xalqa qaytarırdı.

Respublikamız müstəqillik, istiqlaliyyət qazandıqdan sonra ədəbi-ənənəvi təfəkkür tipinə, mənəvi dəyərinə ehtiyac duyulur.

Bu cəhətdən Azərbaycan xalq şairi Hüseyn Arifin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Şairin bədii axtarışında xüsusən poemaları diqqəti özünə çəkdi. “Məhəbbət” poemasında gözəl poetik təsvirlə gənclərə təmiz sevgi, ailəyə bağlılıq duyğuları aşılıdı. “Yolda” poeması isə onun poeziyasında ayrıca mərhələ oldu. Bu əsər Səməd Vurğunun ömür yolundan bəhs edir. Əsərdə Vurğun surəti əvvəlcə Vaqif poeziyasının böyük davamçısı kimi maraqlı təsvir edilir. Səməd Vurğuna bəslənən dərin el məhəbbətinin çeşidli təzahürləri poemada canlı əksini tapır.

Bu bir həqiqətdir ki, tarixi kökdən bəhrələnmədən ulu irsin ibrətəməz ənənələrini yaşıtmadan qüdrətli poeziya yaratmaq olmaz. “Burada lap qədimlərdən gələn morfoloji təfəkkürün də elementləri hələ yaşamaqdadır. Burada müəllif-ifaçı özünü vəsf etdiyi təbiətdən və xalqdan ayırmır. Kökümüzə xas olan bu daxili bütövlük, xalqla, təbiətlə üzvi vəhdət müasirimiz olan Hüseyn Arifin timsalında yeni həyatını yaşayır. Bu gün çox az adam tapıla bilər ki, milli tarixi yaddaşın çağdaş müstəviyə gətirilməsi sahəsində şairlə müqayisə oluna bilsin” (1).

Bu sıradan XVIII əsrin XIX əsrin birinci yarısında adı dillərə düşüb taleyi dastana çevrilən Yəhya bəy Dilqəmin taleyi Hüseyn Arifi düşündürmüş, ayrıca epik səpkidə qələmə alınan poemanın qələmə alınmasına zəmin yaratmışdır. Mərhum folklorşünas Sədri Paşayevin Yəhya bəy Dilqəmin həyatı və yetişdiyi mühit haqqında belə bir məlumatı dəqiqəti cəlb edir. “XVIII əsrin sonu XIX əsrin birinci yarısı arasında yaşayıb yaratmış Yəhya bəy Dilqəm öz lirik-aşıqanə qoşmaları həsrətli, qubarlı gəraylıları və taleyinə uyğun bəslədiyi məşhur saz havası ilə həm müasirləri, həm də özündən sonrakı nəsillər arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Yəhya bəy Dilqəm Şamaxor (oxu: Şəmkir-A.Q.) rayonunun Dəllər-Cırdaxan kəndində doğulmuşdur. Köhnə kənd yerində indi də Dilqəmin bir çox nişanələri qalmaqdadır. Dilqəmin evinin yeri, evinin qabağında çinarların kötüyü durur. Evə yaxın yerdə “Dilqəm bulağı” vardır. İndiyə qədər bizə təkcə Ağdabanlı Qurbanın adı ilə bağlı “Qurbanbulağı” məlum idi. “Dilqəm bulağı” bir daha sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq el sənətkarlarının adı ilə bağlı bulaqlar yaranmışdır ki, o dövrün saz-söz məclisləri də məhz bu bulaqların başında keçmişdir” (2, s24).

Hüseyn Arif 1972-ci ildən etibarən “Dilqəm” poeması üzərində işləməyə başlayır, poemadan müəyyən fəsilləri və parçaları mətbuat səhifələrində nəşr etdirir.

Bu poemada adı keçən və əsərin əsas qəhrəmanı olan Dilqəm tanınmış bəy və el şairi olan Yəhya bəyin təxəllüsü olmaqla yanaşı həm də Azərbaycan folklor arealında və aşığı yaradıcılığında həsrət, kədər, ümitsizlik, göynərti və qubarlı eşq obrazının simalarına çevrilmişdir. Bu dəfə Dədə Qorqudu, Yunis Əmrəni, Qurbanını, Abbas Tufarqanlı ümumiləşdirilmiş bir obraz- Dilqəm qişafəsində görürük. Dilqəm saz, ozan obrazının qədim folklor qatlarından poetik yaddaşa köçən bir obrazdır. “Dilqəmi üstündə köklənib sazı”-deyəən şair bu xatirələr işığında Cavanşiri, Koroğlunu, Kərəmi, Nəbini gözləri önünə gətirir, Aşıq Alını soraqlayır, sinədəftər babalara üz tutur, onlardan hikmətli söz, hadisə və rəvayət öyrənməyə çalışır. Hesab edir ki, gəraylılar, divanilər, bağlamalar, müxəmməslər əsrlərin arxasından gəldiyinə, adət-ənənələrimizi, mənəvi dəyərlərimizi bizə çatdırdığına görə yaşamaq, inaslanı ədalətə, düzlüyə aparmalıdır. “Dilqəm” poeması Hüseyn Arifin koloritli, milli yaddaşa söykənən, söz və saz sənətinin uralığına, böyüklüyünə xidmət edən, aşığı-ozan sənəti ənənələrini poetik dillə oxuculara çatdıran, tarixi ənənələri yaşadan poemalarından hesab olunur. Əsəri oxuduqca hiss olunur ki, şair Mili, Muğanı, Şirvanı, Murovdağı, Qoşqarı qarış-qarış gəzib, həmin yerləri hafizəsinə həkk edib, qəlbində yaşadıb. Ona görə də bu yerlərdən bəhs edəndə hissələri güc gəlir, duyğulu anlar yaşayır. O, Kəpəzə, Murovdağa səyahətə çıxır, təkcə təbiətin gözəlliklərindən zövq almaqla işini bitmiş hesab etmir. Aşıq Alını soraqlayır, onun hansısa evdə, hansısa arxiv və sənət ocaqlarında saxlanan əsərlərini soraqlayır, onların izinə düşməyə çalışır. Aşıq Ali şair üçün ona görə əziz və doğmadır ki, onun yaradıcılığı xalq hikmətinin, türkün bədii və fəlsəfi təfəkkürünün ifadəsidir.

Soraqdayam-

¹² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr” şöbəsinin böyük elmi işçisi. e.posta: a.qasimova62@gmail.com

Aşıq Alı soragında,
Aylar, illər yola düşüb.

Athı, atsız
Vaxtlı-vaxtsiz

Yönüm sağa,
sola düşüb. (3, səh 179)

Hüseyn Arifin poemada Qazaxa, Qarabağa, Kəlbəcərə üz tutur, sinədəftər babaları axtarır, onları söz boğçasına açmağa cəhd edir. "Dilqəmi"yə qulaq asa-asa çox şeyləri xatırlayır. Müdrik insanları, sənətkarları ana-ana, onları xatırlaya-xatırlaya özü də müdrikləşir, əsil sənəti saxtadan seçməkdə çətinlik çəkmir.

Şairin poetik düşüncəsinə görə "Dilqəmi"yə qulaq asanda xalqımızın əsrlər boyu çəkdiyi əziyyətlər, yadellilərin zülmü yada düşür. Hiss olunur ki, aşıq sənətinin incəliklərinə, poetik qüdrətinə bələddir. "Bir şairin kədəri bir xalqın kədəridir"-deyən şair "Dilqəmi"ni qəm dastanı hesab edir, bu aşıq havasının qədim dövrlərdən gədiyini yada salır:

"Dilqəmi"-qəm dastanı,
Aşib qərinələri,
İnləyib dönə-dönə
Milyon-milyon insanı.
Dil kövrək, könül kövrək,
Qəmli segamızıtk

Notsuz belə yaşayır. (3, səh 183)

Bu əsərdə XIX əsr mənəvi dünyasının tərənnümü ön plandadır. Dədə-babalarımızın ta qədimlərdən müdrik ozanlara, müqəddəs qopuza hörmətin xatırladır. Sanki şair belə bir poemanı yazmaqla aşıq ədəbiyyatımızı yaradanlar haqqında mövcud olan boşluğu doldurmaq istəmişdir və təkcə bu poemada yox, həm də bütün şerlərində bu istəyinə nail olmuşdur. Mərhum alimimiz Xudu Məmmədovun dediyi kimi "Həyatımızda elə bir dəyərli yenilik olmayıb ki, Hüseyn Hüseynzadə ona laqeyd olsun. Ömrü ömürlərə bağlı olan xalqın verdiyi qiyməti sənətkar üçün ən yüksək qiymət hesab edən şair başqa cür ola bilməz".

Hüseyn Arif "Dilqəm" poeması saza, aşıq sənətinə ucaldılan ən böyük abidədir. Məqsədini gerçəkləşdirmək üçün şair aşıq poeziyasının tarixi keçmişini araşdırdı. Əslində Yəhya bəy olmuş, amma nakam məhəbbətin Dilqəm etdiyi aşığın ağrılarına yaşadı. Şairin başladığı bu poema kədərli bir hekayətə çevrildi. Ona qədər şeirinə xas olmayan qəm motivləri gətirdi. Demə bu onu gözləyən dəhşətli kədərdən xəbər vermiş. Poema yazılarda oğlu Arif gəncliyinin çiçəklənən illərini yaşayırdı. Ancaq əsər bitməmişdən Arifin gənc ömrü yarımçıq qaldı. Şair bu böyük dərdini şerlər silsiləsində açıq bildirdi. Əsəri oxuyanlar bu sarsıdıcı qəmə şərik oldular. Bundan sonra Hüseyn Arif şeirində qəmli motivlər gücləndi. Taleyin sərt hökmü ilə şertlənən bu vəziyyəti şeirinin yeni səciyyəsi kimi qəbul etdi:

Arif gedən gündən Hüseyn adlı

Bir kədər şairi gəldi dünyaya.

Poema XVIII əsrin sonu, XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış Azərbaycan milli ədəbiyyatının davamçılarından biri Yəhya bəy Dilqəm haqqındadır. Şifahi xalq ədəbiyyatında bu məşhur el şairi haqqında "Yəhya bəy və Dostu xanım" adlı dastan da mövcuddur. Həmin dastanda Dilqəmin əmisi qızı Dostu xanımla olan məhəbbət macəralarından, onun eşiqi yolunda çəkdiyi bəlalardan, min bir məşəqqətdən, nakam taleyindən bəhs edir.

Poemada həmin anların, məqamların xatırlanması qoşma janrının geniş imkanları hesabına, heca vəzindən geninəboluna istifadə etməklə nəql edilir. Elə Yəhya bəy Dilqəmin "Varmola" qoşmasının xatırladılmasında olduğu kimi:

Heyif oldu, əlim əldən üzüldü,
Mənim üçün bir saat da yüz ildi,

Bağlar xəzan oldu, güllər pozuldu,

Mən kimi gülşəni solan varmola (3, səh201)

"Yəhya bəy və Dostu xanım" dastanından Dilqəmə məxsus olan bu şəri Hüseyn Arif oxucuya olduğu kimi təqdim edir. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatına müraciət etdikdə Yəhya bəy Dilqəmin yaradıcılığında belə və buna bənzər qoşmalar nəzər diqqətimizi özünə cəlb edir. "Yetişirmi ola", "Azalarmola" və s. Qoşmalar bu qəbildəndir və yaxud poemada Yəhya bəyin dilindən verilən və onun özünəməxsus bir sənətkarlıqla yana-yana dediyi aşağıdakı qoşmaya baxaq:

Şəmki qələmində, Kür qırağında,

Uçdu telli sonam gölə gəlmədi.

İstədim cananın vəsfini yazım,

Sığışib qələmə, dilə gəlmədi. (3, səh 199)

Bu nümunənin birinci bəndinki "Şəmki qələmində" misrası dastanda "laçın barəsində" kimi işlənmişdir. Görünür şərə qoşmanın başqa bir misra ilə başlanan bu variantı da məlumdur. Bəzi oxşarlıqların üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, bəzən dastanla müqayisədə poemada bir-birinə bənzəməyən anlara rast gələrik.

Hüseyn Arifin əsərində Dilqəmin ömür-gün yoldaşının adı Telli xanımdır, dastan da isə Dostu xanım. Dastandan fərqli olaraq "Dilqəm" poemasında Yəhya bəyin atı ilə tanışlıq müəyyən marağ doğurur və elə burdaca aşığın sonradan götürdüyü Dilqəm sözünün də mənası yavaş-yavaş açılır. Məlum olur ki, Yəhya bəy Dilqəm adlı sevimli atının əbədi olaraq itirəndən sonra atının ölümündən çox məyus olmuş və adının sonuna Dilqəm təxəllüsünü əlavə etmişdir. Lakin bütün təzadlarına baxmayaraq poema Dilqəm haqqında nakam və ilahi bir məhəbbətin acı xatirələri

fonunda əsl həqiqəti müasir nəslə realist bir tərzdə çatdırı bilir:

Könül həmdəmini itirən kəsi
Nə ocaq qızdırır, nə od isidir.
Dünyanın dünyadan ağır itkisi
Ailə itkisi, yar itkisidir. (3, səh198)

Poemanın başlanğıc hissəsində Dilqəmin adına və şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramı poetik bir pafosla ifadə edən müəllif böyük el sənətkarının şeirlərində əsas janr kimi aparıcı mövqe qazanan qoşmaya müraciət etməsi təsadüfi deyil, burada hadisə və şəxsiyyətə uyumlu forma və qəlib çərçivəsində münasibət bildirilməsi də özünün diqqət çəkiciliyi ilə əlamətdarlıq qazanmış olur:

Torpağa baxıram, daşa baxıram
Torpağımda Dilqəm, daşımnda Dilqəm.
Xəbərlə, xəbərsiz ötür fəsillər,
Baharımda Dilqəm, qışımda Dilqəm.(3,səh177)

“Dilqəmi” üstə köklənmək poemanın ayrı-ayrı fəsillərində də özünün qabarıq nümayiş etdirməkdədir. Belə bir məziyyəti nakam taleli aşıq sənətkarın öz sevgisi yolunda çəkdiyi məşəqqətlərin inandırıcı və təsirli şəkildə ifadəsi zamanı yaxından görmək olur. H.Arif “Dilqəm” obrazının folklordan-aşıq ədəbiyyatından gələn rəmzi səciyyəsinə qələmə aldığı poemasının hər bir hissəsində diqqət önündə saxlamış və əsərin məzmununu bu mahiyyət üzərində qurmuşdur.

Poemanın “Axtarış” adlı hissəsində aşığın ömür və sənət yoluna məxsus incə təfərrüatları axtarıb-aramaq, onu epik təhkiyənin mərkəzinə çəkməkəsas məqsəd və qayəyə çevrilir. Şair belə bir axtarış sevdasının gözüne el-el, oba-oba, oymaq-oymaq gəzib dolaşdığı yerlərlə dərinədən tanışlığından qürurla söz açır və belə səyyahlığın ona yaddaşlardan silinməkdə olan sənətkarların da üzə çıxarılmasında bir vasitə olduğunu inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışır:

Saçlarımın qırovunu
Murovdakı,

Qoşqardakı
boz buluddan.
Kəpəzdəki,
Murğuzdakı
çəndən soruş.
Soraqdayam,-
Aşıq Alı sorağında.
aylar,
illər yola düşüb.

Atlı, atsız
Vaxtlı, vaxtsiz
Yönüm sağa,
Sola düşüb (3, səh 179)

Axtarmaq, aramaq, itib-batmaqda olan sənət incilərini və onu yaradan şəxsiyyətləri tapıb üzə çıxarmaq ümumən poemanın əsas leytmotivi kimi üzə çıxır. “Saz götür” adlı fəsli maraqlı doğurur:

Həzin-həzin ötür saz.
Yaralı insan kimi
Köksünü ötürür saz.
Səslər dalğa-dalğadır.
Səslər qalxıb ayağa
Yeri, göyü ağladır.
Yayılr qırıq-qırıq,
İllərin arxasından
Gələn nalə, hıçqırıq,
Nə ağırılmış “Dilqəmi”
Necə yaman olurmuş
El həsrəti, el qəmi!..(3, səh 183)

Bu fəsildə Aşıq Mirzənin Dilqəmdən ürək ağrısı və daxili bir həyəcanla bəhs etdiyi hadisələrin özü baş verənlərə müəllif və tamaşaçı mövqeyini də paralel şəkildə izləməyə imkan yaradır.

Aşıq yanır, saz yanır,
Dilqəmin taleyinə
Oğlan yanır, qız yanır.
Verib çiyin-çiyinə
Dastanı dinləyirik.
Bir səs yüksəlir yenə:
-Danış, ay Mirzə, danış. (3, səh 184)

“Ayrılıq” və “Usta bir saz bağla” adlı fəsillərdə hicran və saz anlayışları eyni bir məxrəc altına gətirilir.

Boğular içində nitqi, avazı,
Qoşulub pərdəyə, telə ağlayır.
Qabarmış köksündə sədəfli sazı,
Belə inildəyər, belə ağlayar:

“Şəmkir qələmində, Kür kənarında,
Uçdu telli sonam gölə gəlmədi.
İstədim cananın vəsfini yazım,
Sığışıb qələmə, dilə gəlmədi”. (3, səh199)

Uşaqılı dostları Tünü, Yəhya bəy,
Bərkdə bir-birini çatmış dadına.
Əlvən mütəkkəyə dirsəklənərək
Açır diləyini Yəhya bəy ona(3, s 201)

Hüseyn Arif sonralar nəşr olunan şeirkitabalarından birinə- “Ömür deyir..” ə

“Dillən Dilqəm eşqinə” adlı fəsildən bir parçanın daxil etməsi poema üzərində uzun müddət yaradıcılıq axtarışlarının aparıldığını əyani surətdə təsdiqləməkdədir. Poemanın onuncu fəslindən bir parça kimi verilən nümunənin əvvəlində verilən bir qeyd şairin başına gələn müsibətli günlərin ağır-acıları ilə Dilqəm arasındakı kədər və nisgil dolu yaşantılarını dolğun şəkildə əks etdirməkdədir.

Hüseyn “sənət zirvəsində” əyləşib, “mövzusunu” uzaqlardan alan, oxucu başına müəmmalar yağdıran bir şair deyil. O, dilinin doğmalığı, mövzusunun dərinliyi, sadəliyi ilə hər kəsi heyrətləndirir (4, səh 5)

ƏDƏBİYYAT:

1.N.Cəfərov “Ot kökü üstündə bitər”, Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 6 iyul 1990

2.S.Paşayev XIX ƏSR Azərbaycan aşığı yaradıcılığı, Bakı 1990

3.H.Hüseynzadə “Dilqəm” (“Dilqəm” poeməsindən parçalar) Seçilmiş əsərləri, İki cilddə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975. (səh 177-203)

4.H.Hüseynzadə “Dilqəm” (“Dilqəm” poeməsindən parçalar) Seçilmiş əsərləri, İki cilddə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975 (Xudu Məmmədov, “Şairin şer dünyası” səh 5)

Açar sözlər: H.Arif, Dilqəmi, sevgi hekayəsi, aşiq haqqında rəvayət, poema

Ключевые слова: Х. Ариф, Дилгами, история любви, повествование о любви, стихотворение

Key words: H. Arif, Dilgami, love story, narrative about love, poem

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan poeziyasında Hüseyn Arifin özünəməxsus mövqeyi var. Şairin yaradıcılığı ənənəvi poeziyamızın ozan-aşiq yaradıcılığının davamıdır. Bu cəhətdən Azərbaycan xalq şairi Hüseyn Arifin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Hüseyn Arif 1972-ci ildən etibarən “Dilqəm” poeması üzərində işləməyə başlayır. Bu poemada adı keçən və əsərin əsas qəhrəmanı olan Dilqəm tanınmış bəy və el şairi olan Yəhya bəyin təxəllüsü olmaqla yanaşı həm də Azərbaycan folklor arealında və aşiq yaradıcılığında həsrət, kədər, ümitsizlik, göynərti və qubarlı eşq obrazının simalarına çevrilmişdir. Bu dəfə Dədə Qorqudu, Yunis Əmrəni, Qurbanini, Abbas Tufarqanlı ümumiləşdirilmiş bir obraz- Dilqəm qiyafəsində görürük. Dilqəm saz, ozan obrazının qədim folklor qatlarından poetik yaddaşa köçən bir obrazdır.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Ариф занимает уникальное место в азербайджанской поэзии XX века. Творчество поэта является продолжением творчества поэта-любителя нашей традиционной поэзии. В этом плане обращает на себя внимание творчество азербайджанского народного поэта Гусейна Арифа. Гусейн Ариф начал работать над поэмой «Дильгам» с 1972 года. Дильгам, упомянутый в этом стихотворении и являющийся главным героем произведения, является псевдонимом Яхья-бея, известного поэта и поэта Эла, а также стал олицетворением тоски, печали, отчаяния, зелени, мрачности. любовь в азербайджанском фольклоре и в творчестве любви. На этот раз мы видим Деда Горгууда, Юниса Амру, Гурбани, Аббаса Туфарганлы в образе обобщенного персонажа – Дильгама. Дилгам саз – образ, перешедший из древних фольклорных пластов образа певца в поэтическую память.

SUMMARY

Huseyn Arif has a unique position in 20th century Azerbaijani poetry. The poet's work is a continuation of the poet-lover's work of our traditional poetry. In this respect, the work of the Azerbaijani folk poet Huseyn Arif attracts attention. Huseyn Arif started working on the poem "Dilgam" since 1972. Dilgam, who is mentioned in this poem and is the main hero of the work, is the pseudonym of Yahya Bey, a well-known poet and El poet, and has also become the personification of longing, sadness, despair, greenness, and gloomy love in Azerbaijan's folklore area and in love's creativity. This time we see Deda Gorgud, Yunis Amra, Gurbani, Abbas Tufarganli in the guise of a generalized character - Dilgam. Dilgamsaz is an image that has moved from the ancient folklore layers of the image of the singer to the poetic memory.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Cavidə Məmmədova¹³

DEVID HERBERT LOURENSİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏBİƏT MOTİVİ

Giriş: Devid Herbert Lourens bədii əsərləri ilə dünya ədəbiyyatında mühüm yerə sahib olduğu kimi, orijinal ideyalarıyla da Qərb bədii-fəlsəfi düşüncə tarixində özünəməxsus yer qazanmışdır. Başqa sözlə, onun əsərləri orijinal bədii-fəlsəfi mahiyyəti, insan haqqında fərqli görüşlər sərgiləməsi baxımından dünya ədəbiyyatında xüsusi yerə sahibdir. İnsan, təbiət, müasir dünya, sənaye inkişafından qaynaqlanan problemlər və bu kimi bir çox məsələlər Lourensın əsərlərinin əsas mövzusuudur. Yazarın əsərlərində insan daha fərqli yöndən görünür; insanın daxili aləmi, davranış və qərarları oxucular üçün tamamilə yeni istiqamətdən, həm də fərqli amillərlə izah edilir. Lourens bəzi əsərlərində sənayeləşmiş cəmiyyətdəki insanların psixoloji vəziyyətinə, insanlar, zümrələr arasındakı münasibətlərə işıq tutur. Yazar XX əsr insanının duyğularını, arzularını, mənəvi ehtiyaclarını ifadə etməyə çalışdığı əsərlərində bir çox mühüm problemlərə diqqət çəkir. İlk vaxtlarda yazarın əsərləri qəbul edilməsinə, hətta bəzilərinin nəşrindən imtina edilməsinə baxmayaraq, bu gün onun yaradıcılığı, o cümlədən, “Oğullar və Sevgililər”, “Aşiq qadınlar”, “Göy qurşağı” və b. əsərləri dünya ədəbiyyatşünaslığında yüksək dəyərləndirilir. Fikrimcə, bunun əsas səbəbi Lourensın bədii-fəlsəfi görüşləri ilə bağlıdır. Yazarın insan, həyat, ümumilikdə varlıq haqqında düşüncələrini daha aydın ifadə etmək üçün seçdiyi mövzu və təsvir keyfiyyətləri o dövrün oxucusuna bir qədər yabançı görünsə də, zamanla yazarın fəlsəfi görüşlərinə maraq əsərlərinin əhəmiyyətini də yüksəltmişdir.

Texnoloji inkişafın iqtisadi artımı və inkişafı təmin etməsinə rəğmən, digər tərəfdən cəmiyyətə mənfi təsirlərinin olduğunu düşünən yazar, bu inkişafın hətta təbii duyğuları belə məhdudlaşdırdığını və az qala məhv etdiyini iddia edir. Xüsusən də roman və hekayələrində müəllif bu məsələlərin təsvirinə xüsusi yer ayırır, insan duyğularının mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlarına diqqət çəkir; bunların əks olmasına rəğmən birinin yaşaması üçün digərinin əhəmiyyətindən bəhs edir. Fəlsəfi məzmunu malik şeirlərində də Lourens bu ideyalarını zəngin poetik bir dillə və simvolik mənalarla ifadə edir. Şair, demək olar ki, bütün şeirlərində insanın mürəkkəb təbiətini, onun duyğularını, düşüncələrini, arzularını özünəməxsus şəkildə təsvir edir. Lourens şeirlərində təbiət, insanın təbiətlə əlaqəsi, sevgi, azadlıq kimi bir çox mühüm problemlərə toxunmuşdur. Onun əsərlərində dərin idrakın, anlayışın məhsulu olan, orijinal fəlsəfi ideyalar yer almaqdadır. Çox zaman yazar bu fəlsəfi görüşlərini fərqli motivlər, simvollar vasitəsilə qələmə alır ki, bunların da hər biri ayrılıqda bir araşdırma mövzusuudur. Bu baxımdan, Lourensın əsərlərini mövzu, məzmun, forma xüsusiyyətləri, dil, üslub, poetik keyfiyyətləri baxımından tədqiq etmək mümkündür. Lakin məqalə konkret olaraq şairin yaradıcılığında mühüm yerə və mənə yükünə sahib olan təbiət motivinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Lourensın fəlsəfi görüşlərində və bədii əsərlərində təbiət

Lourensın yaradıcılığında özünəməxsus, maraqlı keyfiyyətlərdən biri şairin ədəbi-bədii düşüncələrini çiçəklərin, ağacların, quşların və heyvanların fərqli hallarının təsviri ilə ifadə etməsidir. Beləliklə də “quşların, heyvanların və çiçəklərin təbii aləmi Lourens üçün “yeni bir dünyaydı” (4, s.10). Təbiət Lourensın öz düşüncələrini aydın və poetik bir dillə ifadə etmək üçün ən sevimli mövzularından biri idi. Belə ki, hər hansı bir çiçəkdən, ağacdən, quşdan və digər canlılardan bəhs edərkən yazar insan təbiəti, insan varlığında her hansı bir keyfiyyəti ifadə etməkdədir. Şairin romanlarında təbiət bir neçə məzmununda yer alır. Fəlsəfi görüşlərinə uyğun olaraq, təbiət insanla etim arasında mövcud olan “bağ”ardan biri kimi roman və hekayələrində təsvir edilir. Başqa məzmununda isə təbiətin təsviri ictimai mühitin mahiyyətini, insanların ruh halını simvollaşdırır. Bu mənada təbiətdəki səslərin, yaxud sükutun hər birinin ayrıca məzmunu vardır. İctimai mühitin mahiyyəti də, insanların bir-birinə münasibəti də, obrazların fərdi duyğu və təəssüratları da təbiətin müxtəlif hallarının təqdimində ortaya çıxır. İnsan varlığında keçmişlə görünməz bağların mövcudluğunu müxtəlif simvollarla təqdim edən yazar daha çox təbiəti bu bağlılığın real vasitəsi olaraq təsvir edir:

“Ah, o, buranı nə qədər sevirid! Yaşıl bağ yolu, çiçək dəstələri... min illərin bağı olan bu alovlu bağ... Nə qədər qədim, nə qədər qədim bir yer” (2, s.3-4).

Hekayələrindən birində müəllif qəhrəmanının məhəbbətinin ilk günlərindən bu hissəni tükənməsinə doğru enişini, bu halın hər mərhələsində yaşanan təəssürat və xəyal qırılıqlarını solan çiçəklərin təsvirində təqdim edir. Həm də çiçəklərin bitmə və böyümə mühiti ilə qəhrəmanının yaşadığı sosial mühitin mahiyyətinə də aydınlıq gətirir. Əsər boyunca güllərin müxtəlif halını təsvi edən yazar sonda “Otaqda soyuq, ölümcül xrizantema qoxusu vardı”, - deyərək həm qəhrəmanın ruh halını, həm də real vəziyyəti səciyyələndirir (3, s.382).

Aydın olduğu kimi, yazar insanın ruh halını, onun psixoloji təbəddülatlarını, təbiətindəki müəmmalları ifadə etmək üçün təbiət ünsürlərindən, mənzərə və təbiət canlılarından bir obraz, bir simvol kimi geniş istifadə edir.

Lourensın bu mövzuda olan maraqlı əsərlərindən biri “İlan” şeiridir. Lourensın bir çox şeirləri kimi bu şeiri də avropalı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif problemlər əsasında, həm də fərqli mənalarda izah olunmuşdur. Lakin bu şeirdə bizim diqqətimizi çəkən məsələ insan təbiətindəki ziddiyyətlərin təsviridir. Sözügedən şeirdə bir adamın ilanla qısa bir qarşılaşması təsvir edilir. Ümumiyyətlə, ilan və insan arasındakı münaqişə mövzusu ədəbiyyata dini mətnlərdən gəlməkdədir və Lourens də əsərində bu münaqişəni bir simvol olaraq qələmə alır. Belə ki, şair ilanla insanın qarşılaşmasını fərqli şəkildə təsvir edir; əsərin adı “İlan” olsa da əsas qəhrəmanı insandır. İlanın hərəkət və vəziyyətlərini təfərrüatıyla qələmə alan şair, əslində, ilana diqqət edən adamın təbiətini, düşüncə və duyğularını sərgiləyir. Adam ilanı qəfil gördüncə qərribə, biri digərinə zidd hallar yaşayır: həm ilanla danışmaq istəyir, həm ondan

¹³AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. cavi_e@yahoo.com

qorxdığını etiraf edir (1,s.333). İlanə qarşı fərqli hisslər yaşayan, fərqli düşüncələrə qapılan və dəqiq bir qərara gələ bilməyən şəxsin tərəddüdləriylə şair, insanın içindəki ziddiyyətləri təsvir etməyə çalışır. Bu, insanın həm özünü tam mənada anlaya bilməməsini, həm də nəfisiylə mübarizədə olduğunu göstərir.

Lourensin belə maraqlı şeirlərindən biri də “İnsan və yarasa” adlanır. Şeir sadə bir səhnənin təsvirini ehtiva edir; otağına girmiş yarasanı çölə çıxarmağa çalışan adam, həm yarasanın düşdüyü halları, həm də öz hisslərini mükəmməl bir şəkildə ifadə edərək oxucuları həyat və varlıq haqqında bir daha düşündürməkdədir. Yarasanı “çılğın bir şəkildə intiqamçı”(5, s.277) olduğunu düşünən şair ona qarşı xoş olmayan duyğuları və yarasanın həyat mübarizəsini, işığa qarşı dözümsüzlüyünü təsvir etməklə bir münaqişəni təsvir etməyə çalışır; bu münaqişədə haqsız olan yoxdur, hər varlıq özünə görə haqlıdır. Adam yarasanı görmək istəmir, onun otağında olmasından narahatdır, yarasa da ona qarşı bu xoş olmayan münasibətdən xəbərsizdir və adamın otağına gəlişi də heç bir məqsədlə bağlı deyil. Onu otağında görmək istəməyən şair düşünür: “Onu vurub öldürüb bir kənarıma atmaq?Yox, onu mən yaratmadım” (5, s.277).

İnsandakı şəfqət və ədalət duyğusu, eyni zamanda, yarasaya qarşı hiss etdiyi xoş olmayan duyğular insanın içində yaranırdan mövcud olan münaqişəni simvollaşdırır.Digər yandan şair heç bir canlıyı öldürməyə haqqımızın olmadığını xatırladır, amma yenə də bu canlıya duyduğu ikrah hissini dilə gətirməyə davam edir. Şeirdə qəhrəmanın davranışlarında gizli bir zalımlıq var və eyni zamanda, oxucu yarasaların içində gizli bir təhlükənin olduğu təəssüratına qapılır. Şeirində sadə bir hadisəni həyəcanverici bir dillə, mürəkkəb duyğuların izahıyla qələmə alan şair, əslində, həyatın amansızlığını, dünyanın sanki güclü ilə zəif arasındakı müharibə meydanı olduğunu, həyatın varlıqlar arasındakı bəzən məntiqli, bəzən də məntiqsiz mücadilələrdən təşkil olunduğunu izah edir.

Şairin belə maraqlı şeirlərindən biri də “Dağ aslanı” (Mountain Lion) əsəridir. Əsərdə təbiət, aslan və sialhlı insanlar təsvir edilir. Müəllif təbiətin vəhşi bir canlısı olan şir ilə silahlı insanları qarşılaşdırmaqdadır və bu əsərdə insan aslandan daha qorxunc və təhlükəli bir varlıq kimi görünür: “Adamlar! Dünyada qorxulacaq tək heyvan” (5, s.330). Bu, əsər, əslində, qorxulu varlığın kim, yaxud nə olduğu sualını ortaya qoyur. Əsərdə insanların aslanı öldürməsi müasir insanın təbiəti, canlıları və dünyanı məhv olmaq təhlükəsində qoymasını simvollaşdırmaqdadır.

Lourens bəzən təbiət mövzusunun müasir dünyanın insanı təbii xüsusiyyətlərindən uzaqlaşdıran amansızlığına, insanlar arasında soyuqluq və laqeydlik yarıdan texniki inkişafa qarşı bir etiraz olaraq qələmə alır alır. Bu baxımdan, şairin yaradıcılığında təbiətin, xüsusən də ağacların ayrı bir yeri var. Şair “Badam çiçəyi” şeirində ağacın budaqlarını qılınca bənzədərək, “ağacların əsrlər boyunca irqlər kimi acı çəkdiyini” (6, s.241-242), amma yenə də geri dönmək üçün mücadilə edərək çiçək açmağa çalışdıklarını yazır”(6, s.241-242). Şair bu şeirində həyat enerjisinin hər qüvvəyə üstün gəldiyini ifadə edir. “Müasir şairlər arasında sərbəst şeir dərin, təbii, yarı dini bir zəmin qazandıracaq qədər irəli getmiş Lourens” (7, s.494) fəlsəfi görüşlərini tamamilə özünəməxsus mövzu, simvollarla, poetik dillə, maraqlı motivlərlə, xüsusən də təbiət motivi ilə uğurlu bir şəkildə ifadə etməyi bacarmışdır.

Nəticə: Devid Herbert Lourensin insan haqqında görüşləri yazarın yaradıcılığında məzmun, mövzu, ifadə üsullarını müəyyən etmişdir ki, bu da yazarın həm poeziyasına, həm də nəsrinə özünəməxsusluq qazandırmışdır. Bu baxımdan, təbiət motivi də şairin yaradıcılığında əsas yer tutan mühüm məsələlərdəndir. Təbiət şairin əsərlərində bir neçə məzmununda yer alır; a) insanın daxili aləmi, ruhu ilə bağlı, sirlərlə dolu bir aləm olaraq; b) insan varlığında yaranırdan mövcud olan ziddiyyətli keyfiyyətlərin təsviri üçün bədii vasitə olaraq; c) müasir insanın psixologiyasında, ruhi-mənəvi dünyasından baş verən dəyişikliklərin bədii əksinə yardım edən bir obraz olaraq. Bu baxımdan, Lourensin əsərlərində oxucu insanları iki fərqli cəbhədə görür. Belə ki, şair təbiəti daha çox qazanc əldə etmək məqsədinə çevirən adamlarla insani dəyərlərə əhəmiyyət verən, sevgi, sədaqət, ədalət duyğularına bağlı olan insanlar arasında dərin bir uçurumun olduğunu təsvir edir. Birincilər təbiəti daha çox pul qazanmaq vasitəsi halına gətirərəkən, ikincilər öz varlığında təbiətlə bir bağlılıq duyan və bundan mənəvi güc alan insanlardır. Qeyd etdiyimiz kimi, bütün bu düşüncələrini irəli sürmək, fikirlərini daha aydın izah etmək üçün yazar təbiət mövzusunə müraciət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Lawrence D.H. Lawrence's Stories, Essays, and Poems. London: J.M. Dent & Son, 1973, 333 p.
2. Lawrence D.H. England, my England. Double9 Books, 2023, 170 p.
3. Lawrence D.H. Selected stories by D.H.Lawrence, Penguin Classics,2008, 400 p.
4. Lawrence D.H.Love poems and others. Cat Books Publishing, 2020, 560 p.
5. Lawrence D.H. The complete poems of D.H. Lawrence. Wordsworth, 1994, 352 p.
6. Lawrence D.H. The complete poems of D. H. Lawrence. Wordsworth, 2002, 389 p.
7. Perkins.D. A history of modern poetry. Harvard University Press,1979, 640 p.

Açar sözlər:ədəbiyyat, Lourens, təbiət, mövzu

Key words: literature, Lawrence, nature, theme

Ключевые слова: литература, Лоуренс, природа, тема

Xülasə

Dünya şöhrətli yazıçı Devid Herbert Lourens əsərlərində qələmə aldığı mövzu və ideyalarla təkə ingilis ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatında yeni bir səhifəyə imza atmışdır. Yazarın istər nəsr əsərləri, istərsə də şeirləri onun fəlsəfi görüşlərini mükəmməl şəkildə əks etdirməkdədir. Lourensin bütün əsərlərində onun insan və həyat, fərdin hiss və düşüncə aləmi, reallıq və arzular arasındakı ziddiyyət kimi müxtəlif məsələlər haqqında orijinal düşüncələri bədii əksini tapır. İnsan xöşbəxtliyi haqqında düşüncələrini ifadə etmək üçün Lourens özünəməxsus

ədəbi üsullardan, simvollarından, müxtəlif motivlərdən istifadə etmişdir. Yazarın yaradıcılığında önəmli yerə sahib olan motivlərdən biri də təbiətdir. Məqalədə Lourensin yaradıcılığında təbiət motivi ilə ifadə etdiyi bədii-fəlsəfi görüşlərinin bədii əksi araşdırılır. Lourensin müxtəlif əsərləri təhlil edilərək mövzu, məzmun və ideya baxımından qruplaşdırılır, təbiət motivinin yazarın yaradıcılığında əhəmiyyəti və daşdığı dərin fəlsəfi mahiyyəti izah edilir.

THE MOTIF OF NATURE IN THE WORK OF DAVID HERBERT LAWRENCE

Summary

The famous English writer David Herbert Lawrence opened a new page not only in English literature but also in world literature with the themes and ideas he wrote in his works. His prose works and poems perfectly reflect his philosophical views. All of Lawrence's works artistically reflect his original thoughts on various subjects such as man and life, the world of emotions and thoughts of the individual, the conflict between reality and imagination. Lawrence used unique literary methods, symbols and various motifs to express his thoughts on human happiness. One of the motifs that occupies an important place in the author's work is nature. The article examines the artistic reflection of Lawrence's artistic-philosophical thoughts expressed through nature motifs in his works. By analysing and grouping various works of Lawrence in terms of theme, content and ideas, the importance and deep philosophical essence of the nature motif in the author's work is explained.

МОТИВ ПРИРОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЭВИДА ГЕРБЕРТА ЛОУРЕНСА

Резюме

Знаменитый английский писатель Дэвид Герберт Лоуренс открыл новую страницу не только в английской, но и в мировой литературе темами и идеями, которые он излагал в своих произведениях. Его прозаические произведения и стихи прекрасно отражают его философские взгляды. Все произведения Лоуренса художественно отражают его оригинальные мысли на различные темы, такие как человек и жизнь, мир эмоций и мыслей отдельного человека, конфликт между реальностью и воображением. Лоуренс использовал уникальные литературные приемы, символы и различные мотивы, чтобы выразить свои мысли о человеческом счастье. Одним из мотивов, занимающих важное место в творчестве писателя, является природа. В статье рассматривается художественное отражение художественно-философских мыслей Лоуренса, выраженных через мотивы природы в его произведениях. Анализируя и группируя различные произведения Лоуренса по тематике, содержанию и идеям, объясняется важность и глубокая философская сущность мотива природы в творчестве автора.

Rəyçi: fil.f.d., dosent Xanım Zairova

Şöhrət Nüsrət qızı Məmmədova¹⁴

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN FOLKLOR QAYNAQLARI

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində M.Ə.Sabir yaradıcılığı ayrıca bir hadisədir. Fövqəladə zamanlıq, fəvqəlməkanlıq səviyyəsində ucu-bucağı görünməyən zənginliyə bağlanan şairin ədəbi irsi etnokulturoloji sistemin paradigmatik mənzərəsini əhatələmək gücü və imkanları ilə məktəb səviyyəsində özünü nümayiş etdirməklə, həm də ədəbi-mədəni axara istiqamət verir. Uşaqlar üçün yazdığı təmsilləri, mənzum hekayələri, şerqləri və s. bunun ən mükəmməl nümunəsi olaraq əsaslı sistemə dayanmaqla üfqi və şaquli yanaşmaları zərurətə çevirir. “M.Ə.Sabirin uşaqlara məxsus şeirləri ibrətəməz səciyyəlidir. O, təlqin edəcəyi fikirlərini inandırıcı, real həyat hadisələri ilə əsaslandırır” (8, s. 129). Mətn fenomenliyi, sözün məna yaddaşı və janr məzmunu ilə əsaslı təsəvvür formalaşdırıcı uşaq şeirləri paradigmatik məzmunu, funksional səviyyəsi ilə öz qaynağını xalqın zəngin yaradıcılığından götürür. Əfsanə, rəvayət, atalar sözü, məsəl, tapmaca, nağıl, yanılımac, düzgü, sanama, layla, oxşama, xalq mərasimləri kontekstində olanlardan yararlanmaqla orijinal düşüncəni sərgiləyən örnəklər M.Ə.Sabir düşüncəsinin və yaradıcı imkanlarının nümayişi üçün əsas olur.

Sabir – böyük şair vətəndaş. “Məktəb uşaqlarına töhfə”, “Məktəb şerqi”, “Məktəbə tərgib”, “Elmə tərgib”, “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Ağacların bəhsi”, “Cütücü”, “Qarğa və tülkü”, “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Təbib ilə xəstə”, “Qoca bağban”, “Qarınca”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Uşaq və pul”, “İsgəndər və fəqir”, “Azarlı kəndçi”, “Camuşçu və sel”, “Molla Nəsrəddin və oğru”, “Örümçək və ipəkqudu”, “Artıq alıb, əskik satan tacir”, “Yalançı çoban” və s. hər birisi şairin orijinal düşüncəsini, uşaq dünyasının zənginlikləri ilə həmahəng addımlamaq bacarığını (həm də imkanlarını) aydınlaşdırır. “Sabir şeiri ideya-mövzu, janr və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə çox zəngindir. Zaman keçdikcə, illər, qərirlər bir-birini əvəz etdikcə Sabir – böyük şair vətəndaş oxucuya daha da yaxınlaşır” (5, s. 13). Doğrudan da böyük şair zaman etibarilə bizdən uzaqlaşdıqca ruhu, mənəvi zənginlikləri, yaratdıqları ilə bizə, gənc nəsllə daha da yaxınlaşır. Artıq təxminən yüz ilə yaxındır ki, bu böyük şairin yaratdıqları xalqın yaddaş hadisəsi olaraq əbədiyaşarlıq qazanmışdır. “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Ağacların bəhsi”, “Cütücü”, “Yalançı çoban” və s. bədii örnəkləri məktəbə təzəcə qədəm qoyan uşaqların oxuyub öyrəndikləri əvəzsiz nümunələrdir.

XIX əsrin son onilliklərində uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda görülən böyük işlər bütünlükdə məktəb, təhsil, təlim və tərbiyə məsələlərini əhatə etməklə çox yönlü bir fəaliyyəti diqqət önünə gətirir. Artıq son dərəcədə ciddi ayaqlanmalarla, milli oyanışla səciyyələnən mühit ictimai-siyasi həyatın bütün tərəflərinə əsaslı sayğı və həssaslıqla yanaşmalarla özünü göstərməyə başladı. Ədəbiyyat bütün olanların avanqardı funksiyasını yerinə yetirdi, mətn//mühit, mətn//subyekt, mətn//mətn səviyyəsində müşahidə edilən zənginləşmə bütünlükdə ədəbi-mədəni proses səviyyəsində etnik müəyyənliyi bir prinsip olaraq əsas götürməklə işini xalqın zəngin yaddaşında olanlara həssaslıq nümayiş etdirdi. “XIX əsrin son rübündə Azərbaycan ziyalıları uşaq ədəbiyyatı yaratmaq və onu inkişaf etdirmək üçün bütün qüvvələrini səfərbər etmişdilər. Bu işdə “Əkinçi”, “Kəşkül” və “Ziya” kimi mətbuat orqanları, H.Zərdabi C.Ünsizadə, H.Qaradaği, A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, M.T.Sidqi və b. ziyalılar faydalı və diqqətəlayiq işlər görmüşlər” (7, s. 5). M.Ə.Sabir məhz bu zəngin ədəbi-mədəni hərəkətin nəticəsi olaraq ortaya çıxmaqla özünəqədərki və özündən sonrakı yolun dinamikasını bir bütöv olaraq ortaya qoymuşdur. Mətbuatın bu sahədə gördüyü işlər, eləcə də uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində gördüyü əvəzsiz axara istiqamət verməsi M.Ə.Sabir timsalında bir dühani uşaq ədəbiyyatı timsalında ədəbiyyat tarixinə nümunə olaraq təqdim etdi.

Uşaq şeirləri və zəngin folklor yaddaşı. Uşaq oyunları, mif, əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə, təmsil, atalar sözü, məsəl, tapmaca, mərasim folkloru və s. bütün mahiyyəti ilə uşaqların bilik, bacarıq və vərdişlərini ortaya çıxarmağa, şəxsiyyət kimi formalaşdırmağa köklənmişdir. Zəngin folklor yaddaşı, etnoqrafik müəyyənliyin yüksək texnoloji fakturası, mətn konstruksiyası səviyyəsində olanlar, eləcə də mədəniyyət modelləri bir təlqin və tərbiyə nümunəsi olaraq ədəbiyyatın şifahi və yazılı qolunu izləmişdir. Hər iki xətt şəxsiyyət fenomenliyi timsalında etnopotensiya olaraq gələcəyi formalaşdırmağa köklənmişdir. M.Ə.Sabir poeziyası uşaq ədəbiyyatı aspektində mənzum hekayə, şerq, təmsil timsalında mükəmməl bir təsəvvürlə diqqət önünə gəlir.

Mənim bağım, baharım,
Fikri ziyalı oğlum!
Məktəb zamanı gəldi,
Dur, ey vəfalı oğlum!
 Ey gözü, ey canım!
 Get məktəbə, cavanım!
Gün çıxdı, sübh açıldı,
Qaranlıqlar qaçıldı,
Pəncərədən gün düşdü,
Otaqlara saçıldı,
Ey gözü, ey canım!
Get məktəbə, cavanım! (3, s. 376).

¹⁴ <https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti sohret.nesirova@mail.ru

Göründüyü kimi, mətn informasiyası və fikrin özünəməxsusluqla təqdim üsulu səviyyəsində müşahidə olunan mənərə çeşidli parametrlərdə bir neçə istiqaməti sərgiləyir.

a) dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti və problemləri aspektində bədii mətnin verdiyi bilgi;

b) ailə münasibətləri kontekstində müşahidə olunan təsəvvürün diqqət önünə gətirdiyi təfəsilat;

c) məktəb və tərbiyə baxımından özünü göstərən təsəvvürün ümumi spesifikasiyası və etnomədəni anlamda sıraladığı təsəvvür;

d) folklor qaynaqlarından yararlanma müstəvisində mətn informasiyasının formalaşdırdığı arxaik qatın ehtiva etdiyi rəngarənglik və s.

Ümumiyyətlə, "folklor yazılı ədəbiyyatın yaranması və inkişafı üçün ən əsas mənbələrdən biridir. Bütün dünya ölkələri şairlərinin ən yaxşı əsərləri xalqın kollektiv yaradıcılıq xəzinəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatı çox qədim zamanlardan, yazının meydana gəldiyi vaxtan başlayaraq şifahi xalq ədəbiyyatı ilə həmahəng inkişaf etmişdir. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif və başqalarının yaradıcılığında bunu aydın görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində folklor və yazılı ədəbiyyatın bir-birindən istifadəsi, qidalanması qarşılıqlı olmuşdur. Belə ki, folklor yazılı ədəbiyyatın əsas mənbəyi olduğu və bütün inkişaf prosesində ədəbiyyata təsir etdiyi kimi, ədəbiyyatın da öz növbəsində şifahi yaradıcılığa mühüm və səmərəli təsiri görünməkdədir. Bu təsir dildə, formada, ifadə vasitələrində, xalqı maraqlandıran, düşündürən bir sıra müasir ideya və motivlərdə özünü göstərməkdədir" (2, s. 465-466). Sabir yaradıcılığının mahiyyətini, sənət və düşüncə kredosunu əhatələyən məsələlərdən birisi folklor zənginliyindən yararlanma baxımından əldə elədiyi uğurlardır. Xalqın etnoqrafik yaddaşı, arxeoloji zənginliyi, uşaq dünyasını ifadə bacarıqları, fantastik xəyallar aləminin bədii mətnə gətirilməsi və s. bir mükəmməllik və istedad nümunəsi olaraq spesifikasilaşır. "Uşaq və buz", "Ağacın bəhşi", "Yaz günləri", "Cütcü", "Qarğa və tülkü" və s. kimi nümunələr yüksək sənət intelleksiyası, mətn konstruksiyası baxımından diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır.

Çıxdı günəş, doldu cahan nur ilə,
Cütcü sürür tarlada cüt şur ilə.

Atlar, öküzlər kotana güc verir,
Gah yürüyür, gah yıxılır, gah durur.

Cütcü batıb qan-tərə yer şumlayır,
Şumladığı tarlasını tumlayır. (3, s. 383).

Ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda görülən işlər bütün aspektləri ilə uşaq dünyasını ifadəyə, onun istək və arzularını eyni düşüncə və təsəvvürdən çıxış etməklə onların öz dili ilə əks etdirməyə köklənir. Burada bilgi vermədən, maraq və düşüncələr səviyyəsində canlandırmadan onun ifadə üsullarını təqdimə qədər bir əsrarəngizlik özünə yer alır. Ona görə də XIX əsrin ikinci yarısından başlayan hərəkətilik bütün məzmunu ilə mətn intelleksiyası səviyyəsində uşaq, körpəlik, cocuqluq səviyyəsində olanları bir bütöv olaraq təqdimə və aşılamağa yüklənir. Xalqın əməksevərlik timsalında həyat tərzinin bir epizodunu əks etdirən cütcü ilə bağlı bilgilər həm də tərbiyəvi mahiyyəti ilə spesifikasilaşır. Təxminən yüz ildən çox bir zamanı əhatələyən bu nümunə dərslərin bəzəyinə çevrilmiş və böyük bir toplum bu tip nümunələrlə əməksevərlik səviyyəsində tərbiyə almışlar. "Atlar, öküzlər kotana güc verir"dən "qan-tərə batıb yer şumla"maya qədər gedən bir əmək həyatını əks etdirən bu nümunə bu gün də özünün yüksək sənət intelleksiyasını fəvqəlzamanlıq səviyyəsində qoruyub saxlayır. Ritual-mifoloji səciyyədən etnokulturoloji semantikanın kəsb etdiyi məzmunu qədər olanlar kiçik yaşlılarda, yeniyetmələrdə bir əxlaq, tərbiyə, yaşam tərzini səviyyəsində təlqin modeli olaraq özünü göstərir. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının məhz XIX əsrin son rübündən təşəkkülə başlaması zamanın münbit şəraiti ilə əlaqədar idisə, onun xüsusi bir sahə kimi qısa bir dövrdə özünü təsdiq etməsi xeyli dərəcədə bu ədəbiyyatın tarixi kökləri kimi çıxış edən - folklor və klassik ədəbiyyatla bağlı idi" (6, s. 50). Folklor bütün zamanlarda ədəbiyyat, bədii düşüncənin müxtəlif tərəfləri üçün bir enerji qaynağı olaraq özünü təzahür etdirmişdir. Uşaq ədəbiyyatında da belədir və onların haqqında yaranan oxşamalar, laylalar, əzizləmələr, sanamalar, yanılmaclar, uşaq oyunları, rəqslər, mərasimlər, lətifələr, mənzum hekayələr bütünlükdə şəxsiyyət formalaşdırmağa, kutsal əxlaqi dəyərləri bir mədəniyyət kodu olaraq etnopotensiya səviyyəsində gələcəyə ötürməyə həssaslıq göstərir.

"Qarğa və tülkü", "Təbib ilə xəstə", "Qoca bağban", "Mollal Nəsrəddinin yorğanı", "Uşaq və pul", "İsgəndər və fəqir", "Azarlı kəndçi", "Camuşçu və sel", "Molla Nəsrəddin və oğru", "Artıq alıb, əskik satan tacir" və s. poetik örnəklər paradiqmatik səviyyəsi, sintaqmatik düzümü və sərgilədiyi semantik işarələnmə ilə bütün zamanların örnəyi ola bilmə xüsusiyyəti ilə yüksək təsiredicilik funksiyası yerinə yetirir. Məsələn, "Uşaq və pul" mənzuməsinin verdiyi bilgi tərbiyə, yaşam tərzini baxımından mükəmməl bir təsiredicilik xarakteri ilə nümunəyə çevrilir. Bədii örnəyin məzmununda ifadəsini tapan uşağın anasına sevincək dedikləri ("ana, gəl, gəl ki, dövlətə çatdıq, pullu olduq, səadətə çatdıq") ilə xarakterizə olunursa, məsələnin mahiyyətini bilən ananın cavabları ("oğul, nə sərd imiş qanın, ki, buna razı oldu vicdanın") isə bütün zamanlara çatacaq tərbiyə örnəyidir. Bundan əlavə ananın bir valideyin, böyük kimi dediyi "hiç zənn etməm özgənin mali bizi zəngin qılıb edə ali" deyib söylədikləri bir əhvalat, hadisə rəvayət, nağıl səviyyəsində min illərin zəngin təcrübəsinə dayanır.

Nəticə. Xalq ədəbiyyatı öz zənginlik məzmunu, işarələdiyi mükəmməlliklə müxtəlif səviyyələrdə əvəzsizliyi, qaynaq olmanı diqqət önünə gətirir. Zaman və məkan tanımayan invariantlar, müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərən

deqradasiyalar folklor yaddaşında müəyyən olmuş stereotiplərin aparıcı funksiyasını ayaq üstə saxlamaqla gəlinən yolun ana axar müstəvisində tipologiyasını açıqlayır. M.Ə.Sabir istedadının əvəzsiz örnəyi olaraq meydana çıxan uşaq şeirləri ezoterik xarakteri ilə nümunə olmanı, etnokulturoloji sistemin mükəmməllik səviyyəsini diqqət önünə gətirir. Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda gedən prosesin dönməzliyini sərgiləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı, Elm, 1988, 388 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
3. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992, 558 s.
4. İsayev İ. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidədidən H.K.Sanlıyadək. Bakı, ADPU, 2014, 406 s.
5. Məmmədov M. Şairin poetik irsi. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 3-14.
6. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
7. Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, s. 5-10.
8. Məmmədova Ş. Uşaq əsərlərində sənətkarlıq məsələləri. Bakı: ADPU, 2014, 212 s.
9. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
10. Saləddin Ə. Sabir və folklor. Bakı: Gənclik, 1969

Açar sözlər: M.Ə.Sabir, folklor, uşaq şeirləri, şərq, təmsil, mənzum hekayə və s.

Key words: M.A. Sabir, folklore, children's poems, oriental, fairy tale, verse story, etc.

Ключевые слова: М.А.Сабир, фольклор, детские стихи, восток, сказка, стихотворный рассказ и др.

Xülasə

Folklor və yazılı ədəbiyyat məsələləri bütün zamanlarda bədi düşüncənin ana axarına istiqamət verən ən əsas problemlərdəndir. Dünya ədəbiyyatının görkəmli sənətkarları özlərinin möhtəşəm ədəbiyyat abidələrini məhz xalq ədəbiyyatının zənginliklərindən istifadə etməklə yaratmışlar. Həmin abidələrin əbədiyaşarlıq qazanması bütün parametrlərdə etnik ruhun yaşarlığına, ilkin təsəvvürlərdən günümüze gələn tabu və törə münasibətlərinin kutsallığının qorunmasına yönəlmişdir. M.Ə.Sabir yaradıcılığı da bir istiqamətdə bu zənginliyin polifoniyasını müxtəlif səviyyələrdə əks etdirməyə yüklənir. Daha geniş spektrli görünüşü isə böyük şairin uşaq şeirlərində əhatəli parlaqlığı ilə özünü göstərir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayan hərəkətilik maarif, təhsil, məktəb məsələlərində islahatların aparılmasını qaçılmaz edirdi. Min illərə yoldaşlıq edən kristal məktəb tarixi artıq yeni sferaya daxil olmaqla ədəbiyyatın gedişinə, dərslik və tədris problemlərinin öncüllənməsinə də həssas yanaşmaları zərurətə çevirdi. A.Bakıxanovun, İ.Qutqaşının, M.Ş.Vazehin, M.F.Axundovun, H.Zərdəbinin, M.Şaxtaxtının gördüyü böyük işlər bir istiqaməthə elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. H.Zərdəbinin "Əkinçi" qəzetində "balalarımızın başa düşəcəyi, sadə, aydın dillə əsərlər yaradaq" çağırışı bütün səviyyələrdə ədəbi-mədəni mühiti hərəkətə gətirmişdir. M.Ə.Sabirin də uşaq şeirləri məhz bu prosesin ən uğurlu örnəklərindən biri kimi-bir-birindən maraqlı əsərlərin yaranışı üçün əsas oldu.

Фольклорные источники детских стихов Мирзы Алкбара Сабир

Резюме

Вопросы фольклора и письменной литературы относятся к числу важнейших проблем, направляющих ход художественной мысли во все времена. Выдающиеся деятели мировой литературы создали свои великолепные литературные памятники, используя богатства народной литературы. Бессмертие этих памятников направлено на долговечность этнического духа по всем параметрам, сохранение святости табу и родоплеменных отношений, дошедших до наших дней от первоначальных замыслов. Творчеству М.А. Сабир поручено отразить полифонию этого богатства на разных уровнях в одном направлении. Более широкий спектр творчества великого поэта с всеобъемлющим блеском проявляется в его детских стихах.

Мобильность, начавшаяся в начале XIX века, сделала неизбежным проведение реформ в образовании, школьном вопросе. История хрустальной школы, сопровождавшая ее на протяжении тысячелетий, уже вышла на новую сферу и заставила чутко подходить к прогрессу литературы, учебникам и педагогическим проблемам. Большие работы, проделанные А. Бакыхановым, И. Гутгашиным, М. Ш. Вазе, М. Ф. Ахундовым, Х. Зардаби, М. Шахтагли, были направлены на устранение проблем в области науки, культуры и образования. Призыв Х. Зардаби в газете "Акинчи": "Давайте создавать произведения, понятные нашим детям, простым и понятным языком" взволновал литературную и культурную среду на всех уровнях. Как один из наиболее удачных примеров этого процесса, детские стихи М. А. Сабир стали основой для создания интересных произведений.

Folklore sources of childhood's poems of Mirza Alkbar Sabir

Summary

The issues of folklore and written literature are among the most important problems that guide the mainstream of artistic thought at all times. Prominent artists of world literature created their magnificent literary monuments using the riches of folk literature. The immortality of those monuments is aimed at the longevity of the ethnic spirit in all parameters, the preservation of the sanctity of the taboo and tribal relations that have come down to the present day from the initial conceptions. M.A.Sabir's creativity is charged with reflecting the polyphony of this wealth at different

levels in one direction. A wider range of views is manifested in the children's poems of the great poet with comprehensive brightness.

The mobility that began at the beginning of the 19th century made it inevitable to carry out reforms in education, school issues. The history of the crystal school, which has been a companion for thousands of years, has already entered a new sphere and made it necessary to take sensitive approaches to the progress of literature, textbook and teaching problems. The great works done by A.Bakıxanov, I.Gutgashinli, M.Sh.Vazeh, M.F.Akhundov, H.Zardabi, M.Shahtakhtli were aimed at eliminating problems in the fields of science, culture, and education. H.Zardabi's call in "Akinchi" newspaper, "Let's create works that our children will understand, in simple, clear language" moved the literary and cultural environment at all levels. As one of the most successful examples of this process, M.A.Sabir's children's poems became the basis for the creation of interesting works.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Nəbiyeva Vüsala¹⁵

CON STEYNBKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ƏSƏRİNDƏ PSIXOLOGİZM

Amerikan realist romanının incilərindən hesab edilən “Qəzəb salxımları” mötəbər yazıçı Con Steynbek (1902-1968) tərəfindən qələmə alınmış və 1939-cu ildə kitab işıq üzü görmüşdür. Kapitalizmin insanların həyatında əks etdirdikləri acı həqiqətləri nümayiş etdirən bu möhtəşəm roman sayəsində psixoloji məqamlar önə çıxmaqla yanaşı insanın bir şəxsiyyət kimi hər zaman və hər vəziyyətdə formalaşmasını canlandıran yazıçı bu günlə də səsleşən sosial bərabərsizliyi kəskin formada göstərməyə nail olmuşdur. Bu romanın nəşr olunması əlamətdar bir hadisə idi. Reallığın kəskinliyi, hadisələrin faciəvililiyi, ölümün xilas yolu olaraq görülməyi və çarəsizliyin susqunluğunun təsvir edilməsi son dərəcə ürəkəgrıdıçı haldır. Yazıçı romanda Amerikada baş verən iqtisadi çaxnaşmanı əks etdirən “Böyük Böhran”ı incəliyinə qədər canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. *“The Depression was the longest and deepest downturn in the history of the United States and the modern industrial economy. The Great Depression began in August 1929, when the economic expansion of the Roaring Twenties came to an end. A series of financial crises punctuated the contraction”*[1].

Sözsüz ki, “Qəzəb salxımları” romanında insanların sağ qalmağa çalışma cəhdləri, yalnız özlərini və yaxınlarının aç qalmamalarını təmin etmək naminə öz torpaqlarından imtina etmək məcburiyyətində qalaraq birilərinin maddi rifahının daha da yüksəltməsinin səbəbkarları olan fermerlər canlandırılmışdır. İllərcə əziyyətlə öz torpaqlarında yaşamağa çalışan fermerlərin 1929-cu ildən böhranın gətirdiyi fəsadlar qarşısında həyatları tamamilə dəyişir. Əllərindəki torpaqları su qiymətinə satmaq məcburiyyətində qalmaq, satmadıqları təqdirə ölümə məhkum olmaq dövrün yaratdığı acınacaqlı vəziyyəti idi. Digər tərəfdən baxdıqda görürük ki, həmin dövrdə ABŞ-da yaşayan fermerlərin çox vaxt şəxsi torpaqları olmadığından onlar məhsul əldə etməkdən ötrü torpaq icarəyə götürürdülər. Əlbəttə ki, mülkiyyətçilərin istədikləri zaman fermerləri torpaqlarından çıxartması qaçınılmaz hallardan biri idi. Amma icarədarlar bu torpaqlarda o qədər yaşayırlar ki, artıq bu torpaqlar onlar üçün doğmalaşır. Beləliklə, yaranan bu vəziyyət ədibin romanında bu cür canlandırılır. *“And all the time the farms grew larger and the owners fewer. And there were pitifully few farmers on the land any more, And the imported serfs were beaten and frightened and starved until some went home again, and some grew fierce and were killed or driven from the country. And the farms grew larger and the owners fewer”*[2, s.241]. Təbii ki, iqtisadi böhran zamanı fermerlər arasında kirayə haqqını ödəyə bilməyənlər də olurdu və torpaq sahibləri fermerləri zorla qovdular, evləri traktorlarla yıxırlar, tarlaları şumlatdırırdılar. Dünyaya göz açdıqları gündən bütün ailələri ilə bu torpaqlarda yaşayan insanlar nə edə bilərdilər?! Mümkün olan hər şeyi sataraq ailələri ilə birlikdə yaşamaq üçün yeni yollar axtarmaq yeganə çıxış yolu olaraq görünürdü. Burada ən dəhşətli fakt odur ki, bədbəxtliklərdə günahlandırılma bilən müəyyən və konkret bir müqəssir yox idi. Torpaqları, evləri korlayan traktorçular, ancaq idarəçilərdən sifariş alan muzdlular idi. Fermerlər nə edəcəklərini və necə edəcəklərini dəqiq bilmirdilər. Bununla bağlı romanda belə bir fikir səslənir *“But where does it stop? Who can we shoot? I don't aim to starve to death...”* [2, s.39]

Əlbəttə, mövcud olan hadisələrin romanda əks olunması, böhran nəticəsində müəyyən sağlamlıq mövqeyə gələnlərdə “Qəzəb salxımları” kitabına qarşı dərin nifrət hissinin yaranmasına gətirib çıxartdı. *“...The Grapes of Wrath was a phenomenon on the scale of a national event. It was publicly banned and burned by citizens; it was debated on national radio hook-ups; but above all it was read. [3, s.16].* Naşı kapitalistlərin sərmayələrini düzgün və ehtiyac olan sahələrə sərf etməmələri də Steynbek tərəfindən romanda işlənmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, toxunduğu mövzular, dövrünün çətinliklərinin bütün təfərrüatı ilə əsərlərində əks etdirməsi onu xalqın sevimlisi etdiyi halda mövqelərini qorumağa çalışan şəxslərin düşməninə çevirmişdi. Bu haqda daha sonra fikir bildirən ədib belə bir məqamı qeyd edir. *“When the Grapes of Wrath got loose, a lot of people were pretty mad at me. The undersheriff of Santa Clara County was a friend of mine and he told me as follows: “Don't you go into any hotel room alone. Keep records of every minute and when you are off the ranch travel with one or two friends but particularly, don't stay in a hotel alone.” “Why?” I asked. He said, “Maybe I'm sticking my neck out but the boys got a rape case set up for you. You get alone in a hotel and a dame will come in, tear off her clothes, scratch her face and scream, and you try to talk yourself out of that one. They won't touch your book but there's easier ways”*[4, s.301-302].

Həç bir oxucunu laqeyd qoymayan həyatı və həqiqəti əks etdirən bu roman qeyd etdiyimiz kimi, “Böyük Böhran” zamanı Amerika fermerlərinin üzləşdiyi problemləri çox dəqiq əks etdirir. “Qəzəb salxımları”nın nəşrindən sonra tənqidçilər Con Steynbekin uğurunun səbəbi kimi onun sosial məsələlərə toxunması olduğunu vurğulamışdılar. Kapitalizmin bir növ “parçala və idarə et” süarı əməkçi insanların düşar olduqları acınacaqlı vəziyyətdən maksimum şəkildə istifadə etmələrinə gətirib çıxartmışdır. Bu acınacaqlı vəziyyətdə insanlar özləri üçün hər hansı bir amal uğrunda mübarizə aparmayaraq yalnız var gücləri ilə aclıqdan ölməmək üçün çarpışırlar. Romanda Oklahoma ştatında yaşayan öz torpaqlarını becərən, övladlarını böyüdən, bu torpaqlarda dünyaya göz açan və əcəlləri gəldikdə bu dünyadan köçüb gedən vicdanlı insanların psixoloji çöküntüsünü və vəziyyətin insanı düşar etdiyi miskin halları, insan ləyaqətinin, qürurunun tapdaqlar altına alınmasını Steynbek romanda bu cür canlandırır. *“We was hungry —they made us crawl for our dinner. They took our dignity. They—I hate ‘em!”* [2, s.328]

“Qəzəb salxımları” oxunduqda biz özünəməxsus ailə dastanını görürük və burada qeyri-adi Cod ailəsi ilə

¹⁵ AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu e-mail: paradiseaegis@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2236-9170

qarşılaşırıq. Qətl üçün həbsxanadan sonra Tom Cod tamamilə xarab olmuş və xarabalıq içində olan ailə fermasına qayıdır. Oklahomadakı həyat şəraitini görəndə bütün ailə əşyalarını toplayaraq düçar olduqları vəziyyətdən çıxış yolunu Kaliforniyaya üz tutmaqda görürlər. Codlar Kaliforniyada həyatda qalmaq və birtəhər də olsa ailəsini dolandırmaq üçün iş tapmağa çalışırlar və beləliklə, günəşli Kaliforniyanın cəhənnəmində yanmağa məhkum olurlar. Steynbek bu romani ilə bir ailənin timsalında bir dövrün içtimai problemlərini əks etdirmişdir.

Eyni vəziyyətdə olan bütün fermerlər Kaliforniya ştatlarına gedib məhsul yığımı da daxil olmaqla müxtəlif işlərlə məşğul olaraq pul qazanacaqlarına ümid edirdilər. Mövsümsəl iş olduğundan və bu işə tələbatında çox olmasından insanlar əməklərini qəpiklərə satmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu vəziyyətdən sui-istifadə edən kapitalistlər köməkətsiz və başqa seçimləri olmayan işçilərdən maksimum şəkildə istifadə edib, onların əməklərini dəyərsizləşdirirdilər və burada yeganə mənfəət əldə edən varlıqlar kapitalistlər olur və insanlar arasında yaranan böyük uçurum doldurulmayacaq dərəcədə artmağa başlayırdı. “—*we're half starved now. The kids are hungry all the time. We got no clothes, torn an' ragged. If all the neighbors weren't the same, we'd be ashamed to go to meeting*” [2, s.33]. Vəziyyət çıxınılmazlığından aqah olan işçilər istismar olunduqlarını bilib-bilə alçaldıcı qəpiq-quruşlar üçün işləməyə davam edirdilər və onlar bilirdilər ki, bu vəziyyətdə işləməsələr, ümumiyyətlə işsiz qala bilərdilər. İşçilərin iş bəyənəməmə lüksləri yox idi və mövcud olan məsxərə qazanandan imtina etdiklərində başqa çarəsizlər məcburiyyətdən bu işləri görəcəkdirlər.

İnsanlar acından ölürlər, bəziləri dəli olur və bütün bu bədbəxtliklər insanları insanlığa sığmayan hərəkətlər etməyə vadar edir. İşçi qüvvəsi üçün rahatlıq içində yaşamaq xülyaya çevrildiyindən onlar ailələrinin çox zəruri ehtiyaclarını qarşılamaq uğruna aqılsız və hələ də təvəkkül hərəkətlər törətməyə belə razı idilər. İnsanlar çarəsiz və müdafiəsiz idilər, nə edəcəyini və kimdən kömək istəyə biləcəklərini belə bilmirdilər. Əlbəttə, işçi qüvvələrinin çoxalmalarından istifadə edən kapitalistlər onlara daha az əmək haqqı verirlər və beləliklə aclıq pandemiyası baş alıb gedir. “Qəzəb salxımları”nda Con Steinbeck bizi qəzəbin ölümcül və ya mənəvi günah olmadığı bir dünyaya dəvət edir. Bu dünyada mədənin səsinə qulaq asırsan, çünki o, ağılın, ürəyin, haqqın və vicdanın səsinə qat-qat daha güclü fəryad qopardır. Mədə hakimiyyəti ələ aldıqda dünyanın istənilən gücü onu dayandıra bilməz və əvvəl-axır mədənin qalibiyyəti qaçınılmazdır.

Romanın hər bir səhifəsi ümitsizlik, ümid, mübarizə, aclıq, ölüm və gözlənilməz nəticələrlə doludur. Aclıq dünyada təhlükəli şeylərdən biridir. İnsanlar bir tikə çörək üçün bir-birlərini öldürə bilərlər, xüsusən də övladının bundan əziyyət çəkdiyini gördükdə bu iqiqat dözülməz olurdu. Beləliklə, aclığın hökmranlıq etdiyi romanda belə bir fikir səslənir. “*How can you frighten a man whose hunger is not only in his own cramped stomach but in the wretched bellies of his children? You can't scare him—he has known a fear beyond every other*” [2, s.246]. Biz “Qəzəb salxımları”nda valideynlərin zəhmətini, ailələrini necə qoruduqlarını və yorulmalarına rəğmən övladlarınadımdayaq olduqlarını müşahidə edirik. Bu romanın əsas personajlarından biri olan güclü Ana həmişə övladların kömək etməyə və onları başa düşməyə hazırdır. Məşəqqətli macərələrə düçar olmalarına rəğmən Ana daim gücü daxilində ailəsini bir arada tutmağa sonsuz cəhd göstərir. Psixoloji cəhətdən baş verənlərlə üz-üzə gələ bilməyən ata mənəvi çöküntü yaşayır. Cod ailəsinin həyatı tamamilə dəyişir, ata nüfuzunu itirir və mənəvi cəhətdən çox güclü olan Ana ailəsi ilə bağlı bütün səlahiyyəti əlinə almaq məcburiyyətində qalır. Onu da qeyd edərk ki, güclü ruhlu və güclü iradəli qadın təsvir edərək müəllif qadının gücünü və iradəsini nə dərəcədə yüksək qiymətləndirdiyini nümayiş etdirir. Bütün roman boyu ailənin ölümü addım-addım dağıldığını, qorxu və cinayətin onları parça-parça qoparaq, zəiflətdiyinin şahidinə çevirir.

“Qəzəb salxımları” imkanlarından sui-istifadə edənlərdən, ailədən, insanların əzab-əziyyətdən, keçdikləri və keçə bilmədikləri sınaqlardan, insan münasibətlərindən, hisslərindən, doğma yurddan, taledən, ümiddən, sonsuz mübarizədən, və insanın seçimindən bəhs edən çox ağır, dərin və kədərli bir romandır. Roman boyu Cod ailəsinin mütəmadi azaldığını müşahidə edirik. Romanda canlanan hər bir hadisə və personajlar həyatın unikal qalereyasını yaradır ki, onların üzərində o dövrün hadisələrinin ümumi mənzərəsi, müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi bütün ideya bariz nəzərə çarpır. Biri qaçır, biri ölür, kimsə üsyan edib alternativ yollar axtarır, kimsə xəyanət edir, kimsə xilas olur və bunların hamısı psixologizmin çox yüksək notlarında cərəyan edir. Baba öldükdən sonra həyat yoldaşı həyatını onsuz təsəvvür edə bilmədiyini üçün ölür. Onların ölümü köklərinin məskunlaşdığı torpaqlardan qoparıldığı üçün baş verir. Doğuş zamanı fiziki travma alan Codların böyük oğlu Nox Cod ailəyə yük olmamaq üçün oranı tərkdən ilk insan olur. Əsərdə sonralar Noxla nə baş verdiyi məlum olmur. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görəndə müdrik Ana hər vəziyyətdə soyuqqanlılığını qorumağa çalışır, O sabahın nə gətirəcəyini bilmir və həyat onu küncə sıxışdırmış olsa da o qorxu qarşısında təslim olmur. Ana yeri gəldikdə övladlarının ailədən ayrılmaq qərarını təmkinlə qəbul edir, çünki başqa yolu olmadığını və hər kəsin bir həmlə ilə sağ qalmaq uğrunda mübarizə apardığını dərk edir. Ana biruzə verməməyə çalışsada həyat şəraiti onu çox yorur. O sadəcə göz yaşlarının heç nəyi həll etmədiyini bilir və emosional enmələr yaşamağın vəziyyəti yalnız və yalnız çətinləşdirəcəyinin fərqi vardır. Romanda tükənmiş ata obrazı heç bir xeyri olmayan dekorativ əşyanı xatırladır. Bu əsərin baş qəhrəmanlarından biri də evin oğlu Tom Coddur. Tom MakAlestrin həbsxanasında sırf yaxşı davranış sərgilədiyinə görə yeddi il deyil, dörd il qalmışdır. Bununla yanaşı, böhranın yaratdığı vəziyyət həbsxana şərtlərinə də kəskin təsir etdiyi üçün imkan daxilində məhkumlar azadlıqla təmin olunmağa başlanılır. Romanda, həttə həbsxananın belə cari dövrdə mövcud olan vəziyyətdə azadlıqda yaşamaqdan yaxşı olması vurğulanır, çünki azadlıqda yaşamaqdan fərqli olaraq insanın həbsxanada yatıb və yemək yeyə biləcəyi sığınacaqlarının olduğu qeyd olunur.

Bu romanın qəhrəmanları yaşamaq üçün məkan və qazanc yeri tapmaqdan ötrü uzun və əzablı yol keçirlər. Roman boyu kimlərsə baş verən hadisələrdən sınırlı, tərəddüdlər yaşayır, qaçır uzaqlaşmaq istəyir, davam

gətirməyərdən ölürlər. Onların düşüncəsinə görə ehtiyaclarını qarşılıya biləcək əkilər becərəcəkləri torpaqlarının olmasıdır. Təəssüf ki, çıxdıqları yollar onları daha parlaq və sakit həyata aparmağa qadir deyil. O dövr həqiqətən dəhşətli idi. Beləliklə, Steinbek kapitalizmi bütün çırpıqlığı ilə göstərməklə yanaşı insanların psixoloji gərginliyini məharətlə təsvir etməyə müvəffəq oldu.

Roman açıq finala başa çatır və Cod ailəsinin taleyinin necə sonlandığı məlum deyil. Müəllifin oxucularına demək istədiyi ana fikirlərdən biri də odur ki, insan həyatında baş verən bütün çətinliklərə və məhrumluqlara baxmayaraq, şəxsiyyət kimi qala və öz həqiqi mahiyyətini saxlaya bilər. Bütün bu hadisələrin fonunda insan heç bir vəziyyətdə, hətta çox gərgin hadisələrdə belə, dayanmadan irəli getməli, təslim olmamalı və yaşadığı müddətcə nəyisə etməyə çalışmalıdır.

Ədəbiyyat

1. The Great Depression [Electronic resource] / URL: <https://www.federalreservehistory.org/essays/great-depression#:~:text=The%20Depression%20was%20the%20longest,financial%20crises%20punctuated%20the%20contraction.>
2. Steinbeck, J. *The Grapes of Wrath* / J. Steinbeck. – London: GUILD PUBLISHING, – 1979. – 473 p.
3. Alexander, C. *John Steinbeck's The Grapes of Wrath* / C. Alexander. – New York: MONARCH PRESS, – 1965. – 96 p.
4. Steinbeck, J. *The Acts of King Arthur and His Noble Knights* / J. Steinbeck. – Toronto: McGraw-Hill Ryerson Ltd., – 1976. – 364 p.

Açar sözlər: *ləyaqət, psixologizm, fermer, açlıq, sui-istifadə*

Ключевые слова: *достоинство, психологизм, фермер, голод, злоупотреблять*

Key words: *dignity, psychologism, farmer, hunger, abuse*

Психологизм в произведении Джона Стейнбека «Гроздь гнева» Резюме

«Гроздь гнева» Джона Стейнбека (1902-1968) считается одним из величайших американских реалистических романов. Это великолепное произведение изображает суровые реалии капитализма и углубляется в психологические аспекты и формирование человеческой личности в различных ситуациях. Публикация этого романа стала значительным событием, ознаменовавшим его влияние. Суровая действительность, трагичность событий, изображение смерти как пути спасения и молчание беспомощности чрезвычайно душераздирающие.

«Гроздь гнева» описывают борьбу людей, пытающихся выжить после того, как их выгнали с их земли во время «Великой Депрессии». Фермеры, которые годами усердно трудились на своей земле, столкнулись с экономическими трудностями и эксплуатацией капиталистов. В книге подчеркивается серьезное неравенство и эксплуатация отчаявшихся рабочих в то время. Рабочие были вынуждены продолжать работать за минимальную плату, несмотря на то, что знали, что их эксплуатируют, потому что у них не было других вариантов. Они не могли позволить себе быть избирательными в своей работе, и если они отказывались, всегда находились другие, достаточно отчаянные, чтобы взяться за эту работу. Естественно, изображение реальных событий в романе привело к сильному негодованию по отношению к «Гроздьям гнева» среди тех, кто из-за кризиса развил особую финансовую лояльность. В романе Стейнбеком также прорабатывается и тот факт, что капиталисты не тратят свои капиталы в нужные и необходимые области.

В романе рассказывается история совестливых людей, которые сталкиваются с трудными ситуациями, угнетающими и унижающими человеческое достоинство. «Гроздь гнева» — это глубокая и грустная история о страданиях семьи, испытаниях, человеческих отношениях, чувствах, родине, судьбе, надежде, борьбе и человеческом выборе. Изображение семьи Джодов отражает общую идею, которую автор хочет донести до читателя. В романе персонажи убегают, умирают, бунтуют, предаются и спасаются, и все это происходит в очень высоких нотах психологизма. Так, Джону Стейнбеку, затронувшему социальные вопросы в романе «Гроздь гнева», удалось умело описать психологическое напряжение людей, показав при этом капитализм во всей красе.

Psychologism in John Steinbeck's "The Grapes of Wrath" Summary

"The Grapes of Wrath" by John Steinbeck (1902-1968) is considered one of the great American realistic novels. This magnificent work portrays the harsh realities of capitalism and delves into the psychological aspects and formation of human personality in various situations. The publication of this novel was a significant event marking its impact. The harsh reality, the tragedy of events, the depiction of death as a way of salvation, and the silence of helplessness are extremely heartbreaking.

"The Grapes of Wrath" depicts the struggles of people trying to survive after being forced off their land during the "Great Depression". The farmers, who had worked hard on their land for years, faced economic hardship and exploitation by capitalists. The book highlights the severe inequality and the exploitation of desperate workers during this time. Workers were forced to continue working for minimal pay, despite knowing they were being exploited, because they had no other options. They couldn't afford to be selective about their work, and if they refused, there were always others desperate enough to take the job. Naturally, the portrayal of real-life events in the

novel resulted in a strong resentment towards “The Grapes of Wrath” among those who, due to the crisis, developed a particular financial allegiance. In the novel, Steinbeck also explores how capitalists fail to invest their wealth in necessary areas.

The novel tells the story of conscientious people who face difficult situations that oppress and hurt human dignity. “The Grapes of Wrath” is a deep and sad story about a family’s suffering, trials, human relationships, feelings, homeland, fate, hope, struggle, and human choice. The Joad family’s depiction shows the overall idea that the author wants to convey to the reader. In the novel, characters run away, die, rebel, betray, and are saved, all of which happen with high psychological tension. Thus, John Steinbeck, who touched upon social issues in the novel “The Grapes of Wrath”, managed to skillfully describe the psychological tension of people, while showing capitalism in all its colors.

Rəyçi: fil.f.d., Dilarə Əliyeva

Flora Namazova¹⁶

**İ.ƏFƏNDİYEV DRAMATURGIYASINDA İCTİMAİ-SOSIAL PROBLEMLƏRİN
BƏDİİ-LİNQVİSTİK TƏQDİMİ**

İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus zəngin dil xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sənətkarlardandır. Ədib əsərlərində dilin “tikinti materialları”ndan – söz və ifadələrdən ustalıqla istifadə etmişdir. Ona görə də İ.Əfəndiyevin lirik-psixoloji dramların zəngin dil faktlarını, dil hadisələrini öyrənməyə ciddi ehtiyac duyulur. Bu məqamlar dilçi mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

İ.Əfəndiyevin dramları və onların sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında yazıçılar, dilçilər, ədəbiyyatşünaslar – Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif, Elçin, Hüseyn Abbaszadə, Ə.Cəfərzadə, B.Vahabzadə, A.Axundov, T.Hacıyev, Q.Kazimov, K.Hüseynov, Əziz Mirəhmədov, Y.Qarayev, K.Vəliyev, Mövlud Süleymanlı, Vaqif Bayatlı və başqaları yüksək fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də 16 yanvar 2014-cü ildəki çıxışında qeyd etmişdir: “İlyas Əfəndiyev klassik ədəbi fikrin böyük ənənələri zəminində öz üslubunu yaradan sənətkar kimi xalqımızın söz sənəti xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermişdir. Yazıçının bədii nailiyyətlərlə zəngin irsi ədəbiyyatımızda yeni mərhələnin təşəkkülünə səmərəli təsir göstərmişdir. Azərbaycan teatr sənəsinin müasir simasının formalaşmasında İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası özünəməxsus əhəmiyyətli yer tutur”.

İlyas Əfəndiyevin dramları təkcə ideya-məzmun və sosioloji planda deyil, eləcə də, bədii dili və üslubu ilə müasirdir. Azərbaycan teatri öz repertuarını ötən yüzilliyin bir neçə onilliyi ərzində bu dramaturgiya üzərində qurmuşdur. Azərbaycan teatrinin repertuarındakı əsərlərinin sayı etibarilə İ.Əfəndiyev dramaturgiyamız tarixində birinci yeri tutur. Bu əsərlərdə həmin illəri öz əməlləri ilə canlı təmsil edən insanlar təəssüm etdirir. Filoloji aləmdə özünəməxsus bir iz qoyan “Bahar suları”, “Atayevlər ailəsi”, “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər”, “Büllur sarayda”, “Xurşudbanu Natəvan”, “Şeyx Xiyabani”, “Mahnı dağlarda qaldı”, “Tənha iyde ağacı”, “Hökmdar və qızı” və s. bu kimi əsərlər olmadan müasir Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrinin tarixi xəyli natamam görünərdi.

Bədii dilin, xüsusilə, dram dilinin təhlili qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri yazıçının xalq dilinə əlaqə və münasibətini, onun üslubunun xalqiliyi, fərdiliyi dərəcəsini müəyyən etməkdir. Bu məsələ sənətkarın dünyagörüşü ilə səsleşir.

Bədii elementlərin janr spesifikasiyi, dramaturqun üslub təkamülü, semantik-üslubi vasitələr, ümumi semantik prinsiplər, dialoqların quruluşu və qanunauyğunluqları, sözün mənaca dəyişmə istiqamətləri və s. pyeslərin nitq materialına əsasən öyrənilmiş, onların işlənmə məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir.

Sovet dönəmindəki dram əsərlərində həyati konfliktlər, canlı xarakterlər formalaşdı. Bu cəhətlər lirik-psixoloji üslubun intisarı ilə həyatiləşdi və nəticələndi. Tənqidçi B.Nəbiyevin təbiri ilə desək, ədəbi-ictimai fikir tariximizdə lirik-psixoloji üslubun inkişafı və böyük uğurları bilavasitə və hamıdan çox İ.Əfəndiyevin şərəfli adı və əsərləri ilə bağlıdır. XX əsrin əllinci-altmıncı illərindən etibarən ictimai həyatda baş verən dəyişiklikləri ilkin duyan, yeni insanı, onun mürəkkəb daxili aləmini, sevən və qayğılarını, kədər və faciələrini sənətində dilin orijinal vasitələri ilə əks etdirən yazıçılar arasında İlyas Əfəndiyevin xüsusi mövqeyi vardır. Onun əsərləri ilə dramaturgiyamıza əsl həyati konfliktlər əsasında yaradılmış qəhrəmanların təmiz ürəkli, prinsipial və mərd adamların yeni surətləri gəldi (6, s. 6).

Bu məqsədlə dramaturgiya və onun dil-üslub ənənələri, yeni tipli dramların lirik-psixoloji səpkiləri, sözün mənə keçidləri, struktur dəyişmə (əvəz olunma) və s. məsələlər araşdırılmış, onların ənənəvi və İlyas Əfəndiyevə məxsus bəzi yenilikləri müəyyənləşdirilmişdir.

İlyas Əfəndiyevin dram dili haqqında əvvəllər çox az yazılmasına baxmayaraq, müstəqillik dövründə dram və dram dilinin tipik əlamətləri, İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilinə məxsus başlıca cəhətlər, yazıçının dil və sənətkarlıq axtarışları, onun üslubuna xas olan lirik-psixoloji özəlliklər, dram dili üzərində sənətkarın işləmə prinsipləri, həmçinin dram dilini və üslubunu qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirilmişdir.

Dram əsərlərinin linqvopoetik istiqamətdə araşdırılması bir sıra şərtlərə əməl olunmasını tələb edir. Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev müasir Azərbaycan dramaturgiyası tarixində bədii dialoqun kamil ustası kimi tanınmışdır. Bədii əsərlərdə, xüsusilə dram əsərlərində personajların nitqini ümumxalq dialoq nitqi (danışq dili) nümunəsi kimi vermək asan və əlverişli yoldur. İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində təkrarlar bir sistem təşkil edir. Dilimizin daxili strukturundan çıxış edən dramaturq yaratdığı personajların nitqində aşağıdakı tiplərdən olan təkrarlara müraciət etmişdir: ana anadır, qız qızıdır, gəliş gəlmək, gedəndə getsin, gələndə gəlsin, baxmırlar ki, baxmırlar, gələndə... gəlməyəndə, yalançının yalançısı, artırmağına artıra bilərik, qayıdanda qayıdaraq, çatdıraraq çatar, deyirlər qoy desinlər, öküzsən öktüz, öktüz gəldin, öktüz də gedəcəksən, qəribənin qəribəsidir, kor-kor, gör-gör və s. Bu və ya digər sintaktik-konstruktiv təkrar növləri semantik çalarları gücləndirir, mətnin intensivliyini, emosionallığını təmin edir. İ.Əfəndiyevin dram dilinin leksik-semantik zənginliyi bədii-səciyyələndirici amillərlə dəyərlidir. Onun sözdən istifadə ustalığı üzə çıxarılmış, obraz və personajların nitqində işlənen söz və ifadələrin mənə tutumu, leksik-grammatik, leksik-semantik qrupların xarakterizəedici əlamətləri xüsusilə diqqətə layiqdir.

İlyas Əfəndiyevin dramlarında nitqin müxtəlif formalarından istifadə edilməsi obraz və personaj nitqini qısaltmağa yol açır ki, bu da nitqin gerçək həyatdakı nitqə maksimal dərəcədə yaxınlaşdırılmasına əlavə imkan yaradır.

¹⁶ Mingəçevir Dövlət Universiteti Təhsil fakültəsinin dekani, fil.e.d., dos.

Onun pyeslərindəki dramaturji dialoqların situativ təhlilinin nəticələri göstərir ki, obraz və personajların nitqinin faktiki olaraq onun özünü xarakterizə etməsi olduğunu nəzərə alaraq dramalarda iştirak edən surətlərin müxtəlif hərəkətlərini lokallaşdırmaq lazım gəlir və bunun üçün formal linqvistik üsullardan, yəni müəyyən qrammatik və leksik vasitələrin müəyyənələnməsindən, obrazın nitq hərəkətinin üslubi əlamətlərinin müəyyən edilməsindən və s. istifadə edilir; surətin nitq fəaliyyətinin strategiya və taktikasından, yəni dialoqun inkişaf dinamikasında surətin özünün təşəbbüsü ilə temanın dəyişdirilməsindən və s. istifadə olunur.

Tədqiqat göstərir ki, İlyas Əfəndiyevin dram dilinin semantik strukturunda frazeoloji vahidlər bədii-ifadəlilik vasitəsi kimi fəal iştirak edir. Dramaturq onun müxtəlif formalarından poetik, kontrast, alleqorik, ənənəvi, metaforik müqayisələr zamanı geniş surətdə istifadə edir.

Dram əsərlərində hadisələri təzahür etdirən hərəkətin inkişaf dinamikasının daxili və zahiri növləri vəhdətdə ifadə olunmalıdır. Bu zaman tamaşada dramatizm və dinamikanın bitkin modeli və mahiyyəti əldə edilir.

Dramaturgiyada insanın bir varlıq olaraq təqdimi nəsrə nisbətən daha böyük mənəvi-psixoloji gərginliklə, hissi-emosional və dramatik intizarda verilir. Bu "intizar" dilin müxtəlif vasitələri ilə gerçəkləşir. Dramalarda yazıçının niyyət və amalı – demək istədiyi söz və fikir obraz və personajların xarakteri, hərəkəti, jesti, mimikası və nitqində əksini tapır.

Lirik-psixoloji təsvir üsuluna keçid İ.Əfəndiyev dramaturgiyasında insan amilinin ön plana keçməsinin ən əsas estetik keyfiyyətidir. Onun dramlarının ideya-məzmunu üç istiqamətdə olmuşdur: 1) mənəvi-əxlaqi dəyərlərin bədii təqdimi; 2) sosioloji problemlərin bədii təqdimi; 3) tarixiliyin bədii təqdimi.

Müəllif yaradıcılığının erkən çağlarında sosioloji problemlərə, daha sonra isə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə üstünlük vermişdir. Bu problemə yanaşmanı üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında Azərbaycan cəmiyyətinin sosial həyatı;
- 2) İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasında Azərbaycan mənəvi-əxlaqi problemləri ;
- 3) İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasında tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr .

İlyas Əfəndiyev dram yaradıcılığına 1943-cü ildə xalq yazıçısı Mehdi Hüseynlə birlikdə yazdığı "İntizar" əsəri ilə başlamışdır. Bu əsərdə dövr üçün xarakterik olan dil və nitq vasitələrindən istifadə edilmişdir. Burada müharibə mövzusu ilə bağlı terminologiya üstünlük təşkil edir. Əsərdə arxa cəbhə, müharibə dövrü insanların düşüncə və münasibətini, o dövrün sosial və mənəvi-etik normalarını əks etdirən leksika və frazeologiya mövcuddur: Məs.: saçımı müharibələrdə ağartmışam, vuruş meydanlarından döşümlə beş-altı ordenlə qayıtmışam, ən böyük təsəlli, ürəyim çəkilən dağın hayfı yerdə qalmaqacaq, düşməni mən də əzmışəm, oğlum da əzib, nəvələrim də əzəcəklər (Alxas bəyin oğluna və gənclərə müraciətindən) ifadələrində müharibələrə nifrət güclü səslənir, müasirliyi ilə seçilir, bugünkü gəncliyi erməni faşizminə qarşı mübarizəyə səsləyir.

Dramaturqun "İşıqlı yollar" pyesində neftçilərimizin həyat və mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Pyesin obrazlarının – buruq ustası Baba dayının, gənc mühəndis Gülarənin, şəhərə işləməyə gəlmiş oğlanın – Səfərqulun, Elmarn, Səlimin, Lalənin və başqalarının danışmaları, dialoqları gərgin situasiyalarla xarakterizə olunur.

Kənd həyatı İlyas Əfəndiyevin dramlarının da başlıca mövzusunun təşkil edir. Dramatik hadisələr kənd yerlərində cərəyan edir. Kənd həyatı İlyas Əfəndiyevin "Bahar suları"nda geniş dramatik səhnələr yaradır. Alxanla Uğur arasındakı münasibət müxtəlif dil-nitq vasitələri ilə üzə çıxır. Diqqət edək Alxanın nitqindəki xalqdan gələn örnəyə: "Ey qardaşoğlu...deyir, qartallar bir gün cəm olub, qoca qartal özünə ağsaqqal seçdilər. Qoca qartal da onlar üçün nə ki lazımdır etdi. Körpələrinə isti ceyran qanı içirdi. Dəlilərinə yol göstərdi. Günlərin birində uzaqları seyr edib qayıdan cavan bir qartal qoca qartal dedi: "Niyə sən bizi bu dar qayalığa sıxışdırıb durmusan? Heç bilirsənmi dünyada necə geniş yerlər, əzəmətli qayalar var?! O zaman qoca qartal "ah" çəkib quşları çağırır dedi: "Əzizlərim, mən daha qocalmışam. Gözlərim yaxşı görmür. Özünü bir başçı seçin". Quşlar səs-səsə verib, "biz sənsiz dolana bilmərik" dedilər. Dünyagörmüş qoca qartal dedi: "Yox, səhv edirsiniz, bax, bu cavan qartal özünü başbələn seçin. İndi onun qanadları mənimkindən qüvvəlidir. Onun gözləri daha uzaqları görür". Quşlar fikirləşdilər, sonra "ah" çəkib qoca qartalın sözünü təsdiq etdilər" (280, 2 c., 110-111).

"Qarıbə oğlan" dramı lirik-psixoloji dilin ən parlaq nümunəsidir. Komediya. Dramaturq, ilk dəfə, olaraq komik-bədii vasitələrdən çox böyük ustalıqla istifadə etmişdir. "Komizm vasitələri əslində aydındır- kiçikdən böyüyə dilin mənalı vahidlərindən: sözlərdən, ifadələrdən, birləşmələrdən, cümlə və mətlərdən ibarətdir. Bunların hər birinin komizmə xidmət imkanı sonsuz və hüdudsuzdur. Məsələn, komizm vasitələrindən biri kimi, ümumiləşmiş şəkildə "söz" adlandırılan dil vahidini qeyd etdik. Sözü komik sənətdə rolu təsəvvür etdiyimizdən qat-qat geniş və zəngindir" (5, s. 34).

İlyas Əfəndiyevin "Ağıllılar və dəlilər" pyesi cəmiyyətdə gedən mənəvi deformasiya problemini ailə dramı mövzusunda, komediya janrında əks etdirir.

"Ağıllılar və dəlillər" dramında rüsvətə, qohumbazlığın sosial həyata vurduğu təsirlər, mənfiliklər göstərilir.

İlyas Əfəndiyevin "Sən həmişə mənimləsən" dramı mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii dərkidir. Lirik-psixoloji ovqat bu pyesin əsasında dayanır. Yaşlı bir kişi ilə gənc bir qızın başa çatmayan məhəbbəti bu dramın ideya-məzmununu təşkil edir. Bu dramın digər bir adı da "Boy çıxəyi"dir. "Boy çıxəyi" adı həradan doğmuşdur və bunun əsərdəki hadisələrlə hansı bağlılığı vardır? Müəllif 1964-cü ildə pyesin tamaşasından sonra onun müzakirəsi zamanı öz çıxışında bu məsələyə aydınlıq gətirərək qeyd etmişdir: "Necə il bundan qabaq mən Qarabağ dağlarında qaribə ətri olan bir çiçək gördüm. Onu qoxlayanda adama elə gəlirdi ki, üfüqlər nəhayətsiz dərəcədə genişlənir. Mavi səma ucubacağı olmayan əsrarəngiz bir ümmana çevrilir. Xəyal isə onun dərinliklərində hey qanad çalaraq, sözlə ifadəsi

mümkün olmayan bir gözəllik kəsb edir. Qəlbində nəcib hisslər, xeyirxah arzular baş qaldırır. Bununla belə, o gülün ətrində zərif bir sərtlik var idi. Mən yanımdakı kəndlindən çiçəyin adını soruşdum. Cavab verdi ki, buna bəzi yerlərdə “boy çiçəyi”, bəzi yerlərdə isə “boxça gülü” deyirlər. Boy çiçəyini gəlinlər dərib, toy paltarlarının arasına qoyurlar. İllər keçir, çiçək qurquru quruyur. Amma yenə də öz ətrini itirmir. Elə bir indicə dərmisən” (3, 7 c., s. 260).

İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dramaturgiya C.Cabbarlı ədəbi məktəbi, qabaqcıl sənət ənənələri əsasında boy ata-ata mənalı yol keçmiş, ideya-estetik vüsət tapmış, dərin müasirlik və yüksək emosionallıq keyfiyyəti ilə seçilmişdir. Aktual həyat problemləri qaldırmaq cəsarəti, hadisələrə ayıq, fəal sənətkar münasibəti, yüksək prinsipiallıq və həqiqi vətəndaşlıq mövqeyi, habelə digər ideya-bədii məziyyətlər nəinki İ.Əfəndiyev dramaturgiyasını, bütövlükdə yaradıcılığını səciyyələndirən mühüm amillərdəndir.

“Tənha iydə ağacı” əsərində (1990) ictimai və əxlaqi bərc məsələləri yüksək bədii bir dildə təqdim olunur. Dramaturq burada rəmzdən istifadə etmişdir...pyesdə iydə ağacı obrazı rəmzi mənə daşıyır, vətən həsrətini ifadə edir. Vaxtilə Kərim bəyin ata yurdunda əkdii iydə ağacı tənha qalmışdır. Yazıçı göstərir ki, bolşevik rejimi təkə adamlara deyil, ağaclara da, bağlara da divan tutub. Tənhalıq isə təkə insanlar üçün deyil, ağaclar üçün də faciədir (2, s. 223).

“Mənim günahım” dramaturqun ciddi ictimai problemlərə marağının gücləndiyi, müəllifin lirik-psixoloji, intellektual dram yaratmaq axtarırlarının davam etdiyini göstərən bir əsər, həyat və şəxsiyyətin cəmiyyət qarşısında borca münasibəti haqqında düşüncələridir.

Dramaturq dramaturgiya dilində insan psixologiyasında yaranan dəyişiklikləri izləməyi üstün tutur. Çünki psixologiya xarakterə nisbətən daha sürətlə dəyişir, psixologiyada yaranan bu və ya digər yeniliyin xarakterə keçməsi üçün müəyyən müddət lazımdır (1).

“Məhv olmuş gündəliklər” xarakterlər dramıdır. Həyatı, müəyyən ictimai-əxlaqi meyllərin təmsilçisi olan adamların şəxsində ideyalar, dünyabaxışları toqquşur.

İlyas Əfəndiyevin dramalarının bir çoxu tarixi mövzudadır. Tarixi mövzuda olsa da, bu əsərlərdə də müasir həyatımızın, cəmiyyətimizin problemləri qaldırılır. Onun tarixi dramalarının da ideya-məzmunu kimi, dil və üslubu da gözəldir. Belə dramalardan biri “Mahni dağlarda qaldı” (1971) pyesidir. Bu dramın ideya-bədii keyfiyyətləri bir yana, dil cəhəti haqqında tədqiqatçılar belə bir epizodu xatırladırlar: “Xatırlayıram ki, 70-ci illərin ikinci yarısında Bakı metrosunun sənişinləri- rus dilini biləni də, bilməyəni də vaqona daxil olar-olmaz “Pravda”, “Komsomolskaya pravda”, “İzvestiya” qəzetlərinə nümayişkarənə göz gəzdirdirdilər. Sanki bununla “mən mədəniyəm, aristokratam, savadlıyam” deyirdilər. Bir dəfə bu səhnəni təkrar seyr edərkən tələbə dostlarıma üz tutdum: “İmkanım olsaydı, bu vaqondakıları birbaşa Azdramaya – İlyas Əfəndiyevin “Mahni dağlarda qaldı” tamaşasına aparar və sonra soruşardım: “Hansı dil yaxşıdır? Bəli, bu, keçmişimizin qəribə bir epizodudur, lakin ibrətamiz tarixidir. İlyas Əfəndiyev əsərləri ilə bütöv bir sistemin ilk baxışda görünməyən və dilimizə qarşı yönəlmiş mənfur niyyətləri ilə mübarizə aparırdı” (7).

“Tənha iydə ağacı” (1991) dramı mühacirət həyatına, qütbətdə vətən həsrəti ilə ömür sürən azərbaycanlıların taleyinə və bu həyatı doğuran ictimai-siyasi məsələlərə həsr edilmişdir. Bu dramlar bağlı olduğu dövrün ədəbi dilini yaşadır.

İ.Əfəndiyev folklor ənənələrinə bağlı sənətkardır. Onun dram dilinin şirinliyi obrazlarının nitqində folklor ənənələrinə söykənməsidir. “Bahar suları” dramında kolxoz sədri qoca Alxanın öz yerini - sədrliyi gənc mütəxəssis Uğura verməsi səhnəsində maraqlı bir tarixi epizoddan istifadə etməsi yerində və məqsədəuyğun seçilmiş bir üsuldur: Alxan. Ey qardaşoğlu...deyir, qartallar bir gün cəm olub, qoca qartalı özlərinə ağsaqqal seçdilər. Qoca qartal da onlar üçün nə ki lazımdı etdi. Körpələrinə isti ceyran qanı içirdi. Dəlilərinə yol göstərdi. Günlərin birində uzaqları seyr edib qayıdan cavan bir qartal qoca qartal deddi: “Niyə sən bizi bu dar qayalığa sıxışdırıb durmusan? Heç bilirsənmi dünyada necə geniş yerlər, əzəmətli qayalar var?” O zaman qoca qartal ah çəkib quşları çağırdı: “Əzizlərim, – dedi, – mən daha qocalmışam. Gözlərim yaxşı görmür. Özünü də ayrı bir başçı seçin”. Quşlar səs-səsə verib. “Biz sənsiz dolana bilmərik” dedilər. Dünyagörmüş qoca qartal: “Yox, səhv edirsiniz, – dedi, – bax, bu cavan qartalı özünü də başbilən seçin. İndi onun qanadları mənimkindən qüvvətlidir. Onun gözləri daha da uzaqları görür”. Quşlar fikirləşdilər, sonra ah çəkib qoca qartalın sözünü təsdiq etdilər (3, 2 c., s. 254).

Yaqub İsmayılovun nöqtəyi-nəzərincə zamanın ən vacib, ağılları düşündürən, qəlbləri həyəcanlandıran ictimai problemlərinə diqqət, sürətlə inkişaf edən cəmiyyətimizdə baş verən dəyişiklikləri görmək və göstərmək bacarığı, adamların psixologiya və dünyabaxışlarında yeniliyin müxtəlif təzahürlərinə həssaslıq, novatorluq İlyas Əfəndiyev istedadının əsas xüsusiyyəti olub, bədii axtarırlarının məzmun və istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

İ.Əfəndiyevin pyeslərinin dili üzərində aparılan müşahidələr də göstərir ki, dramatik mətnlərdə həqiqət mühiti, anlayış mühiti və anlam mühiti kimi başlıca keyfiyyətlər aşkarlanır.

Dram mətnləri zaman və məkan baxımından sət şəkildə lokallaşan və ünsürləri sonrakı inkişafa, istisnalara və ya əvəzlənməyə məruz qalmayan qapalı bədii sistemdir. Dram mətni xüsusi kommunikasiya forması kimi adresant, məlumat, adresat, şifrə, şifrələnmə, şifrələrin açılması və bu kimi elementlərin, həmçinin də mətnin informativləşmə səciyyəsinin, kommunikativlik əlamətinin, şifrə sisteminin qarşılıqlı bağlılıq cəhətlərinin, yazıçı, dramaturq ilə oxucunun, tamaşaçının qarşılıqlı münasibətinin və onların doğurduğu üslubi durumun öyrənilməsinə ciddi ehtiyac yaranır.

İ.Əfəndiyevin dramatik mətnlərində koqeziya hadisəsi müəyyən məntiqə əsaslanır. Koqeziya fasilələrlə, kəsik-kəsik gerçəkləşir. Koqeziya mətnin replikalarının ayrı-ayrı hissələri arasında qrammatik, semantik və leksik əlaqə

yolu ilə əmələ gəlir. Kontakt inteqrasiya, ələlxüsüs da dramatik mətnlərdə tamlığı təmin edilməsi üçün onun bütün parçalarının birləşməsinə üzə çıxarır. Ona görə də koqeziya sintaqmatik prosesdir.

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərində diskurs mətn daxilindəki morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən amillər səviyyəsində tədqiq olunur. Dram əsərlərində də diskursun təşkili mexanizmini araşdırmaq üçün onun tərkib hissələrini bir-birindən ayıraraq ardıcıl sıralamaq gərəkdir, bu cür durum diskursu seqmentləşdirir.

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev həm də qüdrətli qələmə malik, istedadlı bir dramaturq olmuşdur. Onun dram əsərləri Azərbaycan xalqının sosial-siyasi həyatının hər bir sahəsini əhatə edərək, bu xalqın öz köktü, öz soyu üzərində inkişaf tarixinin bədii salnaməsi olmaqla, Azərbaycan xalqının zəngin dil özəlliklərinə əsaslanmış və bu bina üzərində ucalmışdır. Nəticə etibarilə dramaturq müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ən gözəl, ən oxunaqlı, yeni, bədii-estetik məzmunlu, oxucunu cəlb edən sənət nümunələrini yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Baku" axşam qəzeti, 3 iyun 1967-ci il.
2. Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000, 310 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı: Yazıçı, 1984.
4. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1965.
5. Kazımov Q. Komik-bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 188 s.
6. Nəbiyev B. O, həmişə müasirdir \ \ Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, "Avrasiya press", 2005.
7. Tahirli A. Nasir və dramaturqun lirikası. "Ədəbiyyat qəzeti", 3 oktyabr 2003, № 38 (3372).

Açar sözlər: İ.Əfəndiyev, dramaturgiya, ictimai-sosial, situativ təhlil, koqeziya.

Keywords: I.Efendiyev, dramaturgy, social-social, situational analysis, cohesion.

Ключевые слова: И.Эфендиев, драматургия, социально-бытовое, ситуационный анализ, связность.

Xülasə

İlyas Əfəndiyevin dramları təkcə ideya-məzmun və sosioloji planda deyil, eləcə də, bədii dili və üslubu ilə müasirdir. Azərbaycan teatrı öz repertuarını ötən yüzilliyin bir neçə onilliyi ərzində bu dramaturgiya üzərində qurmuşdur.

Bədii dilin, xüsusilə, dram dilinin təhlili qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri yazıçının xalq dilinə əlaqə və münasibətini, onun üslubunun xalqiliyi, fərdiliyi dərəcəsinə müəyyən etməkdir. Bu məsələ sənətkarın dünyagörüşü ilə səsleşir. Məhz məqalədə tədqiqatə cəlb olunan əsas məqam yazıçının bu sahədə sənətkarlıq axtarışlarını müəyyənləşdirməklə, gerçəkliyin personaj nitqində obrazlı şəkildə ifadə edilmə imkanlarını dərk etməkdir.

Artistic and linguistic presentation of public and social problems in I.Efendiyev's drama

Summary

Ilyas Efendiyev's dramas are modern not only in ideological content and sociological plan, but also in artistic language and style. Azerbaijani theater built its repertoire on this dramaturgy during several decades of the last century.

One of the important issues facing the analysis of the artistic language, especially the language of drama, is to determine the relationship and attitude of the writer to the vernacular language, the degree of originality and individuality of his style. This issue resonates with the worldview of the artist. The main point involved in the research in the article is to identify the writer's search for artistry in this field and understand the possibilities of figuratively expressing reality in character speech.

Художественно-языковое представление общественно-социальных проблем в драматургии И. Эфендиева

Резюме

Драмы Ильяса Эфендиева современны не только по идейному содержанию и социологическому плану, но и по художественному языку и стилю. На этой драматургии азербайджанский театр строил свой репертуар на протяжении нескольких десятилетий прошлого века.

Одним из важных вопросов, стоящих перед анализом художественного языка, особенно языка драмы, является определение отношения и отношения писателя к простонародному языку, степени оригинальности и индивидуальности его стиля. Этот вопрос переключается с мировоззрением художника. Главное, что задействовано в исследовании, представленном в статье, - выявить поиски писателя в этой области и понять возможности образного выражения действительности в речи персонажей.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Röya Məftun qızı Mürşüdoğa¹⁷
**BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ MÖVZUSU SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN
 HEKAYƏLƏRİNDƏ**

Böyük Vətən müharibəsində “hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarı ədəbiyyatın da yolunu, istiqmətini, pafosunu müəyyənləşdirən xarakterik əlamət oldu. Spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən yeni tarixi dövr sənətin, sənətkarın qarşısında böyük vəzifələr qoydu, həmin vəzifələrin xüsusi fəallıq, operativlik və çevikliklə yerinə yetirilməsini, zamanının tələbinə uyğun dəyərli əsərlər yaradılmasını irəli sürdü və tələb etdi” [4, 37]. İstər müharibə illərində, istərsə də müharibədən sonra yazılan bədii nümunələr içərisində mövzunun işlənməsi baxımından poeziyadan sonra hekayə janrı operativliyi, digər ədəbi janrları öncələməsi ilə diqqət çəkir. II Dünya müharibəsinin acı dəhşətlərinin işıqlandırılmasında Azərbaycanın görkəmli yazıçıları Mir Cəlalin, Ənvər Məmmədخانının, Mehdi Hüseynin, İsa Muğannanın Sabir Əhmədlinin, Fərman Kərimzadənin və s. adlarını xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

İsa Muğannanın “Tütək səsi”, “Saz”, “Şinel”, Ənvər Məmmədخانının “Buz heykəl”, Mehdi Hüseynin “Dost”, “Nişan üzüyü”, Mir Cəlal Paşayevin “Anaların üsyanı”, “Vətən yarıları” kimi hekayələri müharibə gerçəkliyinin ifadəsi baxımından dəyərli nəsr nümunələridir. Yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatının da əsas mövzularından biri olan müharibə bəşəri problem olaraq yaradıcı şəxsiyyətləri düşündürmüş, nəticədə “müharibə olmasın” ideyasını təbliğ edən bir-birindən maraqlı ədəbi nümunələr: Ernest Hemenqueyin “Əlvida, silah”, “Əcəl zəngi”, Lev Tolstoyun “Hərb və sülh”, Konstantin Simonovun “Dirilər və ölümlər”, Mixail Aleksandroviç Şoloxovun “İnsanın taleyi” və s. meydana gəlmişdir. Bu əsərlərin hər birində müharibə sosial-ictimai hadisə olmaqla yanaşı, “psixoloji tərəfləri” ilə də ədəbiyyatda incələnilir, dağıdıcı mahiyyəti tənqid olunurdu.

II Dünya müharibəsinin acı mənzərəsi və doğurduğu problemlər poeziya sahəsində olduğu kimi, nasirləri də mövzu ətrafında səfərbər etmişdir. Yaradıcılıqlarında bu problemə toxunan yazıçılarımızın çox böyük əksəriyyəti müharibədə iştirak etmiş, döyüşçülərin hiss və həyəcanlarını, əhval-ruhiyyəsini şəxsi təcrübələrindən qaynaqlanaraq təsvir etmişdir. Müharibə başladığı dövrdən bu mövzuda maraqlı nəsr nümunələri yaranmış, epik növün hər üç janrında: hekayə, povest və romanlarda problemin işlənmə dairəsi getdikcə daha da genişləndirilmişdir. 50-ci illərdə döyüş səhnələrinin daha çox əks olunduğu əsərlərdən fərqli olaraq, 60-cı illərdə meydana gələn ədəbi nümunələrdə müharibənin arxa cəbhədə, insanların əhval-ruhiyyəsində doğurduğu əks-səda özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başlamışdır. Yazıçılar müharibədə vuruşan əsgərlərin döyüş rəşadəti, qəhrəmanlıqları ilə yanaşı arxa cəbhədə onların yolunu gözləyən anaların, həyat yoldaşların, övladların bir-birindən fərqli ümumiləşdirilmiş obrazlarını yaratmaqla problemin üfüqlərini daha da genişləndirdilər. Yaxınlarını cəbhəyə yola salan insanların mənəvi iztirabları, qara kağızın gətirdiyi faciəvi ovqat, yarımçıq qalan ömürlər müharibənin nəticəsi kimi bədii nümunələri hansı dövrdə yaranmasından asılı olmayaraq birləşdirən ortaq cəhətlərdir.

II Dünya müharibəsi milyonlarla insanın ömrünə son qoymuş, ağır faciələrə səbəb olmuşdu. Və bu müharibənin ağır-acısını hər kəs dadmış, həyatında, taleyində daşımışdır. Çünki “Böyük Vətən müharibəsi, ümumxalq müharibəsi idi. Bütün ölkə, xalq vahid məqsəd uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. Cəbhə ilə arxa arasında möhkəm vəhdət, canlı və qırılmaz əlaqə vardı” [4, 49]. Bu baxımdan görkəmli yazıçımız İsmayıl Şıxlı “Cəbhə gündəlikləri” adlı kitabında yer alan hekayələr müharibə mövzusunda həsr olunan əsərlər içərisində xüsusi yer tutur. Cəbhədə olduğu dövrdə dostluğun, yoldaşlığın, inamın dərinliyini dərk edən yazıçının bu problem ətrafında qələmə aldığı hər bir əsəri vətən uğrunda döyüşən, mübarizə aparan əsgər haqqında bir-birindən fərqli hekayətlərdir. “Kerç sularında”, “Həkimin nağılı”, “Səhəri gözləyirdik”, “Haralısan ay oğlan”, “Konserv qutuları” hekayələri İsmayıl Şıxlının cəbhədə gördüyü, yaşadığı hadisələrin bədii əksidir.

İsmayıl Şıxlı cəbhədə yaşadıkları hadisələrin təsirilə qələmə aldığı “Konserv qutuları” hekayəsində müharibənin acı, təəssüf doğuran mənzərəsini təsvir etməklə yanaşı kəşfiyyət prosesində baş verənlərə yumaristik rəng qatır. Nikbin ovqat hekayədə maraqlı və orijinal məqam kimi diqqət çəkir. Azərbaycanlı döyüşçü Mahmudun rus qızı Tanyanın köməyi ilə əldə etdiyi konserv qutularını tikanlı məftillərə bənd etməklə düşmənlər içərisində təşviş yaratması, qarşı tərəfin döyüşdə uğursuzluğu ilə nəticələnir. Halbuki hərbi hissəyə təzə gələn Mahmud təcrübəsiz olduğu üçün etimad göstərməyən komandir onu özü ilə kəşfiyyətə aparmaqdan çəkinmişdi. Lakin, Mahmud qoçaqlığı və iti zəkası ilə döyüş yoldaşlarından geri qalmadığını əməli ilə isbat edərək cəbhədə məşhurlaşır.

Yazıçının “Həkimin nağılı” hekayəsində isə Krasnodar şəhərinin işğalından sonra əhalinin çəkdiyi məhrumiyyətlər bir ailənin simasında ümumiləşdirilir. Əsərin qəhrəmanı Pavlik xəstə, qızı Anya isə ac olduğu üçün çörək gətirmək, sevdiklərini itirməmək üçün şəhərə getmək istəyən ana-Liza nə qədər israr etsə də, faşistlərin amansızlığını gözünün qarşısına gətirən qayğıkeş ər bu gedişin bir dönüşü olmayacağını dərk etdiyi üçün acından ölsələr belə Lizanı şəhərə buraxmayacağını qət edir. Ac övladını,

¹⁷ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Dillər Universiteti. roya.meftunqizi@mail.ru

xəstə həyat yoldaşını yuxuya verdikdən sonra şəhərə gedən Liza bir daha geri qayıtmır. Bir müddətdən sonra fədakar qadının nəşi çuxurda qalaqlanmış meydərlərin içərisindən tapılır. Alman faşistləri köməksiz, əli yalın, məsum, doğmalarından nigaran qadına acımamış, yüzlərlə insanlarla bərabər onu da öldürmüşdülər. Kədər doğuran bu süjet görkəmli rus yazıçısı Mixael Şoloxovun "İnsanın taleyi", Ənvər Məmmədخانının "Buz heykəl" kimi əsərlərinin qəhrəmanlarını yada salır. Ən maraqlı məqam ondadır ki, Liza qızı qədər aciz, əri qədər xəstə olmasa da, ömrü yarıda qalmış, onlar isə sağ-salamat qalmışdılar.

İsmayıl Şıxlının "Səhəri gözləyirdik" hekayəsində cəbhədə döyüşən bir neçə azərbaycanlı gəncin döyüş rəşadətindən söz açaraq, onların mənəvi-psixoloji vəziyyətini, əhval-ruhiyyəsini, ovqatını əks etdirir. Təyyarəçi qız Zümrüdün müharibədən əvvəlki sevgi dolu həyatı ilə təyyarənin partılması nəticəsində sevdiyi insanın-leytenantın qolları arasında ölümü qürub edən günəşin son işartısını xatırladır.

"Haralısan, ay Oğlan?" hekayəsinin də qəhrəmanları ağır mənəvi şəraitdə bir-birinin səsinə, hənirinə bağlanmış gənclərdir. Bu gənclərin sevgi məcarası müharibə səhnələrinin fonunda işıqlandırılır. İsmayıl Şıxlı qələmə aldığı hekayələrlə sanki "müharibə insanın yaranışdan ən doğma hissi olan sevgini məhv edə bilməz" fikrini təbliğ edərək ümumdünyəvi bəlaya meydan oxuyur.

Yazıçının "Cəbhə gündəlikləri" nə daxil olan hekayələrini nəzərdən keçirərkən diqqət çəkən ən maraqlı nüans təsvir edilən hadisələrin paradoksal şəkildə verilməsidir. Bu əsərlərin hər birində qəm, kədər, faciə müstəqil deyil, sevinclə, qələbə əzmi, ruh yüksəkliyi ilə həmahəngdir. Nasir cəbhədə bir-birini görmüş, bəyənmiş iki gəncin sevgi səhnəsindən fərqli səhnəyə-qızğın döyüşlərin gətirdiyi məkana keçid edir. Səngərdə keşik çəkən döyüşçü keçmişini xatırlayıb işıqlı gələcəyə ümid bəsləyir.

Müharibə reallıqlarını əks etdirən əsərlərdən biri də Azərbaycan yazıçısı Ənvər Məmmədخانının "Ananın ölümü" hekayəsidir. Əsərin süjeti ölüm döşəyində can verən ananın oğul həsrəti və onu görmədən bu dünyadan köçmək istəməməsi üzərində qurulub. Ananın yeganə oğlu Murad müharibədədir. Lakin birdən-birə onun göndərdiyi məktubların arası kəsildəndən sonra ananın ümidi də gündən-günə əriyən şam kimi yoxa çıxır və qadını ölüm döşəyinə salır. Süjeti izləyərkən görkəmli Azərbaycan şairi Süleyman Rüstəmin "Ana və poçtalyon" şeiri yada düşür. Şairin poetik, emosional ovqatla yazdığı şeir Ənvər Məmmədخانlı qələmində nəsrin ağır pərdəsinə bürünür.

Dərdinin böyük, ümidinin az olmasına baxmayaraq ana oğlunu görməmiş Əzrayıla can vermək niyyətində deyil. Ana yeganə oğlunu tək böyütmüş, bütün ümidini, istəyini ona bağlamış, onun üçün yaşamışdır. Sahibsiz qadına acıyan qonşular "dava qurtardı" xəbəri ilə nigaran qadına ölməkdə yardımçı olmaq üçün oğlunun isti əli əvəzinə qadının evində saxladığı qara daşı verməklə onu mənəvi əzabdan xilas etməyə çalışırlar: "Ananın inadkar ürəyi son dəfə çırpınmış və son zərbəsini vurmuşdu" [5, 87]. Məsmə qarının tapıb gətirdiyi daş əsərin sonunda ananın dərdədən qubar bağladığı ürəyi kimi qara taleyinin rəmzinə çevrilir.

Ənvər Məmmədخانının müharibə dəhşətlərini əks etdirən əsərləri içərisində "Buz heykəl" hekayəsi də xüsusi yer tutur. Və bu kiçik əsər ədəbiyyatımızda müharibə haqqında yazılmış ən mükəmməl əsərdir desək yanlışdır. Əsərdəki təsvirlər, müharibənin özü ilə bərabər gətirdiyi məhrumiyyətlər, çətinliklər və faciələri əks etdirmə baxımından inandırıcılığı ilə rəğbət doğurur. Oxucu özü də əsərin qəhrəmanı ana kimi o şaxtalı, çovğunlu günün iştirakçısına çevrilib ağır və acı onunla bərabər yaşayır, həyatın sərt rüzgarından buza dönüb abidələşir.

Ana gecənin qaranlığında övladını sinəsinə basaraq xilas etmək üçün acımasız təbiətə qarşı dayanıb, böyük ümidlə mübarizə aparır. Ucsuz-bucaqsız çöllükdə ananın sığınacağı yeganə istinagah bir cüt çılpaq ağcaqayın ağacıdır. Müharibənin törtədiyi bəlalardan qaçıb canını qurtaran gənc qadın körpəsini xilas etmək üçün gecənin qaranlığına təslim olaraq yalnız bu hissini təzyiqi və təsiri ilə dayanmadan addımlayır. Övladının donacağından qorxan Ana əynindəki yun jaketi, başındakı qalın şalını çıxarıb körpəsinə bükür. Ana "titrəyən son nəfəsini, eşidilməyən son sözünü də onun üstünə örtür" [5, 81]. Gecə kəşfiyyatdan qayıdan üç döyüşçü ağcaqayına söykənmiş buz heykəli görəndə sarsıntı keçirirlər. Buzdan tökülmüş heykəl bütün müharibələrə qarşı etirazın simvolu kimi çılpaq ağcaqayınların olmayan kölgəsində əbədiyyətə qovuşur, abidələşir. Yazıçı müharibənin ağaclarını kölgəsiz, çılpaq göstərməklə onun dağıdıcı gücünü, insanlığın məhvinə hesablanmış mahiyyətini nəzərə çatdırmağa çalışmışdır. Amansız mənzərə müharibənin buz qədər sərt, soyuq simasını gözümüz qarşısında canlandırmaqla insanın və insanlığın etiraz səsi kimi ucalır. Ananın qucağında buz bağlamış düyüncəni sövq-təbiiliklə yoxlayan döyüşçü bağlamanın dərinliyində onlara baxan bir cüt körpə gözünü görəndə sarsıntı keçirir: "Körpə sağdır, uşaqlar eşidin, körpə sağdır və qoy bütün dünya eşitsin, körpə sağdır" [5, 82]. Donmamış, qəlbində həyat hərərəti olan körpə beş il ərzində qəhrəmancasına həlak olan döyüşçülərin davamı, gələcəyi, ümidi, işıqlı sabahı idi. İnsan əlilə törədilən müharibələrə, savaqlara rəğmən o sağ idi. Fədakar ana öz canı bahasına övladını qorumağa müəssər olmuşdu.

II Dünya müharibəsinin vəhşətlərindən yazan və bu mövzuya müraciət edən yazıçılarımızdan biri də Mehdi Hüseindir. Yazıçının "Qara gözlər", "Nişan üzüyü", "Dost" və s. əsərlər müharibə mövzusunda yazılmış bədii nümunələrdir.

"Dost" hekayəsində düşmən cəbhəsinə satılan qadının- Mariya Karpovnanın əqidəsizliyi, satqınlığı, vətənə xəyanəti süjetin inkişafı boyunca hiddət doğurur. Kənd boşaldılmış, yerli sakinlərdən

qalmış “toyuq-cüceləri, donuzları, meyvəsi dərilməmiş bağ-bağatları ac alman əsgərlərinə qalmışdı” [1, 48]. Kənddə ələ keçməyən insanların yerini nişan verən Mariya yanıdığı halda almanlar tərəfindən təhqirlərə məruz qalır, verdiyi məlumatlar düz çıxmazsa cəzalandırılacağı ilə hədələyirdi. Çünki o almanlara sona qədər sədaqət göstərəcəyinə and içmişdi. Müəllif hekayədə “satqınları heç kim qəbul etmir, heç kim sona qədər onlara inam və etimad bəsləmir” ideyasını aşılayır. Ləyaqət, vicdan kimi yüksək insani duyğulardan məhrum olan Mariya vətənini, həmvətənlərini öz mənafeyi ucbatından satan vətən xainlərinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Belələrinin döyüş meydanından qaçan fəraridən heç bir fərqi yoxdur. Mariyanın bələdçiliyi ilə ələ verilən Tatyana almanlar tərəfindən güllələnir. Həqiqətən də vətənlərin sevdikləri üçün güllələnən günahsız insanların qanı yerdə qalmır. Çox keçmir ki, Semyon Burmenkonun rəhbərliyi ilə partizan dəstəsi kənd sakinlərinə köməyə gəlir, bu arada Mariyanı tutub Tatyananın güllələndiyi yerə gətirib orada eyni aqibətlə öldürürlər. Mariya başqaları üçün qazdığı quyuya düşür və layiq olduğu cəza ilə mükafatlanır.

Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş bir çox əsərlərdə əsgərlərin ön cəbhədə apardıqları mübarizəylə yanaşı, arxa cəbhədə baş verən həyat hadisələrinin paralel olaraq təsviri diqqət çəkir. Belə əsərlərdən biri Mehdi Hüseynin “Qara gözlər” əsəridir. Hekayənin qəhrəmanı Aslan Həşimzadənin döyüş əzmi, bacarığı, at belində dörd nala çaparaq düşmənlə Koroğlutək döyüşməsi, doğma vətəndə qoyub gəlidiyi qara gözlü, vəfalı ömür yoldaşı Gülcamala, övladlarına bəslədiyi məhəbbətdən güc alaraq mübarizə aparması real bədii boyalarla bədii ifadəsini tapır: “Vuruşan əsgərin iradəsini qadın vəfasızlığından çox heç nə zəiflədə bilməz. Ətə dəyən güllə adi bir sızıltıya səbəb olur, bu güllə isə daha incə bir nöqtəyə dəyir. Bu güllədən insanın ürəyi yaranılır. Qəlb yarası isə ağır, sağalmazdır” [3, 83] və müəllifin dilindən səslənən bu fikirdən bir nəticə hasil olur: qadın vəfalı olmalıdır ki, əsgər də ürəkli olsun, döyüşə bilsin və bu döyüşçü üçün ən böyük mənəvi güc, motivasiyadır.

Vətən sevgisi, vətənə məhəbbət döyüşlərdə iştirak edən hər bir azərbaycanlı üçün şəərəfdir. Onlar bu hekayədə Sovet İttifaqının deyil, Bakının müdafiəçiləri kimi çıxış edirlər. Onlar Azərbaycanı, Bakını qorumaq üçün döyüş meydanlarında mübarizə aparırlar. Qəflətən həyat yoldaşının ölməsi ilə bağlı məktub alan Aslan icazə alıb Bakıya, doğma şəhərinə gəlməli olur, iki ildən sonra vətəninə gələn döyüşçü kədərli olsa da, şəhəri qoyub getdiyi kimi gördüyü üçün çox sevinir, çünki onun gəlidiyi yerlərin daşı daş üstündə qalmamışdı.

Evinə gələndən sonra Aslan Gülcamalin xəstəlikdən deyil, intihar nəticəsində öldüyünü eşidir və dərin sarsıntı keçirir. Əsgər ailəsinə rayon rəhbərliyi tərəfindən edilən qeyri-etik hərəkət hiddət doğurur. Çünki Rəhimzadə eyni zamanda Aslanın dostu, məktəb yoldaşdır. Dostunun döyüş meydanlarında olduğunu bilə-bilə belə bir namussuzluq edir. Və bu süjet görkəmli yazıçı İsa Muğannanın “Tütək səsi” əsərini xatırladır. Günün günorta çağı qara kağızı gəlmiş dostu Muxtarın evinə girən, onun arvadı Sürməli Söylünü çıxılmaz vəziyyətdə qoyan hamının Əzrayıl adlandırdığı Cəbrayıl obrazı ilə Rəhimzadə oxşarlığı ilə diqqət çəkir. Gülcamalin namusunu ləkələyərək, intiharına səbəb olan Rəhimzadə müharibə dövründə arxa cəbhədə qalmağından istifadə edən rəhimzadələrin ümumiləşmiş obrazıdır.

Yazıçının “Nişan üzüyü” hekayəsində isə oğluna patron almaq məqsədi ilə hər ay beş günlük məvacibini, bir mis qazanını, samovarını, eyni zamanda nişan üzüyünü də cəbhəyə verən ana 1940-1945-ci illərdəki Azərbaycan qadınının ümumi dəyərlərini ifadə edirdi. Oğlundan məktub alandan sonra ana cəbhəyə necə, hansı yolla patron tapacağını və göndərəcəyini düşünür: “Qalın corab deyil ki, gündə 3 cüt toxuyam” [3, 63]. Ana hətta oğlu üçün alıb saxladığı nişan üzüyünü də patron almaq üçün hədiyyə edir. Hekayələri nəzərdən keçirərkən “hər şey vətən üçün, hər şey cəbhə üçün” tezisinin Böyük Vətən müharibəsi zamanı hər bir vətəndaş üçün şüara çevrildiyini görür, onun həqiqi sınaq meydanı olduğu qənaətinə gəlirik.

Bu mövqe görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin müharibə mövzunda yazdığı istənilən əsərində özünü göstərir. Müəllifin “Anaların üsyanı”, “Analar yollara çıxdılar”, “Vətən yaraları”, “Qan yaddaşı”. “Atlı” və s. hekayələrinin əsas obyektı bütün zamanların ağır problemi olan müharibə və insan məsələsidir. Yazıçının “Vətən yaraları” hekayəsində vətən uğrunda döyüşən əsgərin torpaq sevgisi, rəşadəti, mübarizlik əzmi əks olunur. Hekayədə döyüşlərin birində yaralanmış gəncin yarıdan aldığı hisslər-ağrılar, nisgilli xatirələr ifadə olunur. Əsgər özündən əvvəl yaralanmış döyüş yoldaşlarının keçirdiyi hissləri yadına salır, onları zamanında dərk etmədiyi üçün təəccüblənirdi. Hissiz sükut aləmindən sağ-salamat döndüyü üçün sevinc hissi keçirir. Xəstə yatağında olan döyüşçü yaşadığı ömür haqqında düşünür, sərf-nəzər etməyə vaxt qazanıb cəbhədə gördükləri, yaşadıkları, olum və ya ölüm arasında qalan döyüş həyatı haqqında yenidən düşünmək, yenidən uşaqlıq olub böyümək kimi arzuya köklənir.

Mir Cəlalin “Anaların üsyanı” əsərində isə Mariya adlı gənc qadın övladına çörək gətirmək üçün bir yaşlı körpəsini evdə qoyub çıxmağa məcbur qalır. Qaranlıq, soyuq meşədə vahimə içərisində vurnuxan Mariya şəhərə qayıdıb övladını xilas etmək niyyəti ilə cəhd etsə də, faşist gülləsi onun əlini yaralayır. Üç gün ac, susuz, yorğun vücudu ilə mübarizə aparan qadın şəhərin Qızıl ordu tərəfindən xilas edildiyini eşidəndə övladının yanına tələsir. Mariya qapını açıb içəri girəndə anasını görmək istəsə də, onu da, körpə qızını da otaqda vəhşicəsinə öldürülmüş şəkildə tapır. Faşistlərin hücumu nəticəsində binalar

uçmuş, körpülər bombardıman edilmiş, şəhər xarabazara çevrilmişdi. Yazıçı bir ailənin simasında evsiz, eşiksiz qalmış insanların fəci durumunu ürək yangısı ilə ifadə edir. Övladının soyuq nəşini qolları arasına alan ana yerə, göyə, üsyan edir, Ana təbiəti insanlığını azmışlara qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Tərədilən vəhşiliklər ana təbiətin təbii halının qeyri-təbii formada pozulması idi. Elə bu səbəbdən də Mariya təbiətdən intiqam- deyə imdad diləyirdi.

II Dünya müharibəsi haqqında düşüncələrini yenidən ədəbiyyata gətirən görkəmli yazıçı İsa Muğannanın qələmə aldığı “Şinel” hekayəsi aradan 80 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq uzaq. müharibəni yaddaşımızda yenidən təzələyir, hər iki müharibədə yaşadığımız ağrıları, faciələri gözümüz qarşısında canlandırır. Əsərin qəhrəmanı Əzizə xanım bizim müasirimizdir. O uzun illər bundan əvvəl, müharibə vaxtı başına gələn əhvalatı heç cür unuda bilmir. Qışın sazaqlı bir günündə vağzalda qatar gözləyən gənc bir qızın bütün vücudu tənizflə sarınmış, əynində şinel olan əsgərlə qarşılaşması və onun üşüdüyünü görən döyüşçünün öz şinelini gənc qıza verməsi insanlıq haqqında ən humanist düşüncələri bir daha isbatlayır. Vətən uğrunda döyüşən əsgərin şücaət göstərdiyi məkanın yalnız döyüş meydanı olmadığı sözügedən hadisənin təmsalında bir daha təsdiqini tapmış olur. Bir qədər getdikdən sonra vücudundakı ağrılara tab gətirməyən əsgər qızdan ayrılmağa məcbur olur. Səhəri gün yenidən vağzala gələn gənc Əzizə yaralı əsgərin xəstəxanaya aparıldığını və öldüyünü öyrənir. Lakin o gənc əsgər ömrü boyu Əzizə müəllimənin xatirindən silinmir.

Ədəbiyyat

1. Cəlal M. Əsərləri. 5 cildə, II cild, Bakı: Adiloğlu, 2013, 444 s.
2. Əliyeva L. Ədəbiyyatda müharibə mövzusu və müəllif münasibəti // Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər” sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 15, №4, 2019
3. Hüseyn M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 320 s.
4. İsmayilov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2010
5. Məmmədخانلی Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 416 s.
6. Şıxlı İ. Kerç sularında (hekayələr). Bakı: Azərnaşr, 1950, 139 s.

Açar sözlər: müharibə, hekayə, əsgər, qələbə, sovet dövrü

Ключавие слова: война, рассказ, солдат, победа, советская эпоха

Key words: war, story, soldier, victory, soviet era

Тема Великой Отечественной войны в азербайджанских рассказах советской эпохи Резюме

В статье в исследовании задействованы азербайджанские рассказы, написанные на тему Великой Отечественной войны. Анализируются рассказы известных писателей: Анвара Мамедханли, Мир Джалала Пашаева, Мехти Гусейна, Исмаила Шихлы, Исы Муганны. В ходе исследования, как в годы войны, так и после войны, с точки зрения обработки темы жанр повествования выделяется своей оперативностью, опережая другие литературные жанры. Помимо того, что Вторая мировая война является социально-социальным событием, в статье анализируется ее психологический аспект, критикуется ее разрушительный характер. В контексте рассказов освещаются храбрость воинов, сражавшихся на войне, и проблемы, с которыми столкнулись люди в тылу.

The theme of the Great Patriotic War in Soviet-era Azerbaijani stories Summary

In the article, Azerbaijani stories written on the theme of the Great Patriotic War are involved in the research. The stories of famous writers: Anvar Mammadkhanli, Mir Jalal Pashayev, Mehdi Huseyn, Ismail Shikhli, Isa Mughanna are analyzed. During the research, both in the war years and after the war, in terms of processing of the subject, the narrative genre stands out for its operability, ahead of other literary genres. In addition to being a socio-social event, World War II is analyzed with its psychological aspects and its destructive nature is criticized in the article. The bravery of the soldiers fighting in the war and the problems faced by the people at the rear are highlighted in the context of the stories.

RƏYÇİ: 10s. L.Ələkbərova

Санани Гюляр Мовсум к.
**АРХИТЕКТОР СВЕТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР
ГЕЙДАР АЛИЕВ**

Ушёл из жизни Человек, гигант, политик и стратег.
Достиг он жизнью тех высот, каких никто достичь не смог.
Один ушёл, в иной он мир попал, На тот же пост сын твёрдо встал.
Твои дела достойно он продливает, и честь, и славу сохраняет.
Вернул родные земли, Карабах
Гейдара имя не умрёт в веках!

Более трети века в современной истории Азербайджана связано с именем государственного деятеля, общенационального лидера Гейдара Алиева. Десятилетия, в течении которых руководил нашей страной этот выдающийся человек, феноменальный политический деятель, навеки вписавший своё имя в современную историю азербайджанской государственности, можно назвать периодом возрождения, национального прогресса, национального пробуждения, и наконец, периодом строительства независимого государства.

Самым главным итогом политической и государственной деятельности Гейдара Алиева является Азербайджанская Республика, созданная под его непосредственным руководством и оставленная им в дар народу.

В историю входят избранные, становятся же её достоянием лучшие, дела которых эпохальны и неповторимы. Можно с уверенностью сказать, что Гейдар Алиев стал достоянием политической истории не только азербайджанского народа.

Его большой опыт, уникальное прогнозирование нашли отражение в современной глобальной политической науке, ибо не только в европейском, но и в мировом масштабе был признанной величиной и непрекаемым авторитетом.

Эпоха Гейдара Алиева стала золотым периодом истории, культуры, науки, образования Азербайджана. То, что общенациональный лидер даровал Азербайджану, на протяжении всей истории не сделал ни один руководитель. Именно этот гениальный человек создал мощную армию, возродил экономику.

Летом 1993 года, когда судьба Азербайджана, только что обретшего независимость, оказалась под угрозой, азербайджанский народ доверил своё будущее и будущее своей страны Гейдару Алиеву. Это было великое возвращение, и общенациональный лидер благодаря своей мудрости, богатейшему опыту, решительности и воле избавил страну, народ, молодое независимое государство от неминуемой катастрофы.

Наш народ не забыл и никогда не забудет спасительной и созидательной миссии великого лидера. Азербайджанский народ, оказавшийся в очень тяжёлом положении в 90-х годах прошлого века, обязан Гейдару Алиеву своим спасением и сегодняшним прогрессом.

В своё время видный американский политолог З.Бжезинский сказал: «Сейчас есть только один человек, который может руководить Азербайджаном - Гейдар Алиев!».

Гейдар Алиев пришёл в этот мир не просто лидером, а победителем, завоевавшим уважение азербайджанского народа сразу и навсегда. Это, безусловно, харизма, но это ещё и талант, который на протяжении всей жизни он совершенствовал.

Постсоветские годы действительно показали величие личности Гейдара Алиева, который смог в короткие сроки обуздать кризис в Азербайджане, наметив практические пути для вывода молодой республики на платформу стабильности.

Снова встав у руля власти нового Азербайджана, Гейдар Алиев вдохнул в людей веру, вернул им надежду на восстановление атмосферы толерантности, спокойствия и гармонии.

С уверенностью следует отметить, что именно Гейдар Алиев стал главным зодчим независимой Республики, её государственного строительства, разработки Закона-Конституции. Благодаря ему в нашей стране построено и ныне успешно развивается правовое, демократическое государство. Его социально-экономическая политика успешно осуществляется во всех областях.

На местах людям пришлось пережить кошмары на почве межнациональных распрей, сепаратизма и религиозной нетерпимости.

Гейдар Алиев быстро смог взять ситуацию под контроль. Он обратился к соотечественникам с призывом, что многонационализм как была большим завоеванием Азербайджана, таковой и останется. Долгом правящих сил является стимулирование трендов, воссоздающихся необходимые механизмы для соблюдения всех свобод для каждого гражданина вне зависимости от его идентичности.

Так появился Государственный Комитет по работе с религиозными организациями Азербайджана. Вопросы межнациональных отношений также оказались под вниманием государственных ведомств.

Это был самый сложный путь первопроходца, путь, на который осознанно может вступить только уверенный в своих силах человек. Выросший как политик в СССР, не имея могущественных покровителей, честно служа народу. Гейдар Алиев имел все основания встать у государственного руля самого СССР. Тридцатилетний опыт руководителя высшего уровня не просто говорит о масштабе личности Гейдара Алиева, он свидетельствует об упорном труде над собой. Кредо общенационального лидера опиралось на силу своего

интеллекта, воли, нравственности, но более того – преданности азербайджанскому народу.

«В своей жизни всего добился я сам», - с достоинством и гордостью говорил Гейдар Алиев, наш лидер. Он пришёл один, без команды, чтобы начать писать историю независимого Азербайджана с чистого листа.

Гейдару Алиеву пришлось из руин поднимать вконец разрушенную экономику, искать пути гражданского мира и согласия, полагаясь только на собственные силы. Он создал широкий спектр возможностей, сформировал политическую платформу для маневра во внутренней и внешней политике.

Каждому народу для достижения национальной независимости и строительства суверенного государства необходимы три важнейших условия – исторический шанс, национальная идея и наличие лидера.

Третьем важнейшим условием обретения независимости, строительства и укрепления демократического Азербайджанского Государства было наличие исторической личности, феноменального политического деятеля – общенационального лидера Гейдара Алиева.

В 90-е годы именно Гейдару Алиеву удалось переломить ситуацию вокруг нефтегазовых проектов, принципиально определить стратегические пути прокладки трубопровода. В основе нашего экономического процветания лежит инициированный Гейдаром Алиевым договор о разработке углеводородных ресурсов Каспия, вошедший в историю как «Контракт века».

Успешная реализация «Контракта века», добыча ранней нефти на месторождении «Чыраг» в 1997 году явились наглядной демонстрацией успеха новой нефтяной стратегии Президента.

Гейдар Алиев превратил Азербайджан в региональную державу – лидера, он ввёл принципиально новую логику политического менеджмента, доведя искусство политического руководства до высочайшего мастерства.

Известный американский политолог Збигнев Бжезинский образно назвал мир великой шахматной доской, и на этом игровом поле Гейдар Алиев был блистательным гроссмейстером, ход за ходом принципиально развивая новую логику внешнеполитических событий, при этом не принося в жертву ни свое достоинство, ни интересы нации.

Отличительной особенностью Гейдара Алиева как руководителя было то, что он находился во главе Азербайджана при двух различных политических системах и в рамках требований обеих систем делал всё для возвышения Азербайджана, духовного и культурного развития народа.

Летопись его жизни, политическая и государственная деятельность Гейдара Алиева – это история развития и укрепления национальной государственности Азербайджана, яркие страницы непростого периода в жизни страны.

Он был единственным руководителем в истории Азербайджана возвысившимся до политического Олимпа такой сверхдержавы, как СССР, и конкретной работой доказавшим, что заслуженно занимает место в одном ряду с самыми знаменитыми государственными и политическими деятелями мира.

К памяти Гейдара Алиева с глубоким уважением относятся ни только в постсоветском пространстве, но и во всём мире.

Гейдар Алиев был человеком блестящего ума и импровизации. В нём было героическое начало. Так бывает только с личностями, которые ощущают историческую миссию.

Практически ни одна область нашей жизни не оставалась вне его неустанного, пристального внимания и заботы, компетенции, а спектр его деятельности был поистине безграничен. Как человек универсально талантливый, Гейдар Алиев глубоко, на высоком профессиональном уровне разбирался в различных сферах духовной и материальной жизни, что давало ему возможность успешно управлять социально-культурным развитием республики в целом, включая такие области, как идеология, экономика, образование, наука, искусство, право, международные отношения и другие сферы общественно - политической системы, уверенно ведя нашу страну по пути исторического прогресса. Своими пламенными выступлениями Гейдар Алиев демонстрировал компетентность и принципиальность не только политика мирового уровня, но, в первую очередь, патриота высочайшей пробы, знатока национальной жизни. О чём бы он ни говорил, где бы он ни участвовал, каждое его слово было на вес золота. Во все времена он подавал пример своими оперативностью, творческой целеустремлённостью, самобытностью. Но главное, конечно, были дальновидные и взвешенные политические решения, благодаря которым мы живём сегодня в свободном, демократическом обществе.

Гейдар Алиев - поистине феноменальная личность масштабных дарований, обладающая уникальными качествами и – политической прозорливостью, историческим опытом, мудростью стратега и мыслителя, глобального масштаба. В том, что ныне Азербайджан является признанным центром мультикультурализма в мире, Гейдар Алиев сыграл исключительную роль.

Вот как о нём отзывались мировые лидеры:

Бывший Президент Турции Сулейман Демирель: «Всё, что есть в Азербайджане, создано благодаря заслугам Гейдара Алиева». Одним из самых важных вопросов, решённых им в Азербайджане, является прочная стабильность, экономическое развитие, созидательная работа.

Бывший Президент США Джордж Буш: «Я восхищён очевидным лидерством, отвагой, широким

мировоззрением и уникальными ораторскими способностями всемирно известного государственного деятеля Гейдара Алиева».

Президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган: «Гейдар Алиев был известным и любимым лидером не только в Азербайджане, но и во всём тюркском мире. Ему принадлежит высказывание «Одна нация, два государства», прекрасно выражающее турецко - азербайджанскую дружбу. Мы должны стремиться к сохранению и укреплению единства и братских отношений тюркского мира. Мы должны стремиться к тому, чтобы идея, выраженная в этом мудрейшем высказывании, продолжала жить».

Президент России Владимир Путин: «Он был великим государственным деятелем. Он был политической глыбой. Я относился к нему не только с большим уважением, я относился к нему с любовью».

Бывший Президент США Билл Клинтон: «Я высоко ценю заслуги Гейдара Алиева в укреплении Азербайджана в последние годы, как независимого государства, следующего путём демократии и рыночной экономики, проведении экономических реформ и большие успехи, достигнутые в этом деле... Под руководством Гейдара Алиева Азербайджан достиг больших успехов в преодолении трудностей на пути к независимости. (Обращаясь к Гейдару Алиеву). Господин Президент, Вы очень нужны нам. Мы высоко ценим Ваши заслуги в установлении мира и стабильности в регионе Кавказа и Центральной Азии. Экспортирование альтернативными путями на мировые рынки богатых ресурсов Каспия благодаря Вашим лидерским качествам и сильной воле сыграет важную роль в укреплении независимости государств региона».

Бывший Президент Франции Жак Ширак: «Эта необыкновенная личность вывела Азербайджан на путь прогресса. Я высоко ценил отвагу, мудрость и решимость, проявленные им во время наших различных встреч, особенно во время обсуждений, вокруг нагорно-карабахского конфликта... Азербайджану повезло в том, что этой страной руководит такой мудрый, дальновидный и авторитетный государственный деятель, как Президент Гейдар Алиев, обладающий большой политической волей и богатым опытом государственности».

Бывший премьер – министр Великобритании Тони Блэр: «Проведение встреч и переговоров с таким выдающимся государственным деятелем, как Гейдар Алиев, большая честь. Великобритания придаёт особое значение дальнейшему укреплению связей с Азербайджанской Республикой, Президентом Гейдаром Алиевым. Мы считаем Азербайджан и Президента Гейдара Алиева нашими стратегическими союзниками. Работа, проделанная в Азербайджане в последние годы благодаря мудрому руководству Президента Гейдара Алиева в сфере строительства правового, демократического и светского государства, внимательно проследживается и одобряется правительством Великобритании».

Видный киргизский писатель Чингиз Айтматов: «Гейдар Алиев является исторической, даже легендарной личностью. Гейдар Алиев всегда был на службе народа. Он смог продемонстрировать качество, не присущее многим политическим деятелям, являющимся его ровесниками и даже тем, кто моложе его – готовность к самым актуальным вызовам современного периода. Именно благодаря богатому политическому опыту и широте гуманитарного мировоззрения Гейдара Алиева сегодня в Азербайджане царят стабильность, толерантность, культура, просвещение. Всё это – основные факторы, обеспечивающие современное развитие и прогресс Азербайджанского государства. Гейдар Алиев – один из самых великих лидеров XX века. Он – один из нынешних созидателей новой истории современного демократического Азербайджана».

Известный политолог США Збигнев Бжезинский: «Гейдар Алиев – личность с политической точки зрения сильная, логичная, интеллектуальная, одним словом безусловный лидер».

Бывший Президент Румынии Эмиль Константинуеску: «Гейдар Алиев очень интересная личность. Он один из лидеров мирового масштаба. Хочу подчеркнуть ещё одно качество – качество великого государственного деятеля».

Бывший Генеральный секретарь ООН Бутрос – Бутрос Гали: «Я доволен, что в лице Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева обрёл для себя близкого друга и единомышленника. Я глубоко уважаю и почитаю Гейдара Алиева, высоко ценю его политическую деятельность и дальновидность».

Бывший Президент Грузии Эдуард Шеварднадзе: «Народ ещё узнает, какую большую роль сыграл феномен Гейдара Алиева в деле независимости и свободы Кавказа. Гейдар Алиев был уникальной личностью, обладавшей «стальной волей».

Бывший Президент Узбекистана Ислам Каримов: «Я горжусь тем, что у меня был такой друг, как Гейдар Алиев. Он был великим политическим деятелем с чёткой, ясной, последовательной политической позицией».

Цитаты Гейдара Алиева

«Для каждого человека национальная принадлежность является источником гордости. Я всегда гордился и сегодня горжусь тем, что я – азербайджанец».

«Можно находится в оппозиции к власти, но нельзя быть в оппозиции к Родине, народу, нравственности и высоким идеалам».

«Большую политику нельзя подчинить мелким чувствам и интересам».

«Не народ существует для государства, а государство – для народа».

«Нет более трудной дороги, чем дорога независимости».

«Культура обогащает народы самым лучшим, что накопило человечество».

«Подлинную духовность нельзя купить ни за миллион, ни за миллиард. Но люди, лишённые духовности ничего не стоят в обществе, даже если у них есть миллионы и миллиарды».

«Свобода совести и вероисповедания – духовное богатство нашего общества».

Политический преемник Гейдара Алиева, Президент Ильхам Алиев успешно развил концепцию культурного плюрализма, превратив Азербайджан в один из мировых полюсов толерантности.

Сегодня Азербайджан уверенно шагает вперёд по пути, определённом общенациональным лидером. Наш народ доверяет достойному продолжателю великого лидера, Президенту, Победоносному Верховному Главнокомандующему Вооружёнными Силами Азербайджана Ильхаму Алиеву, поддерживает его.

За годы, прошедшие после кончины архитектора и создателя современного государства, великого сына тюркского мира Гейдара Алиева, могила этой выдающейся личности, вечно живого Президента, стала местом поклонения азербайджанского народа, молодёжи.

Люди приходят сюда, чтобы выразить почтение памяти Великого Азербайджанца, прославившего свой народ и Азербайджан во всём мире, признанного одной из самых выдающихся личностей планеты.

Литература

1. А.Абасбейли, Э. Абасбейли – Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997 г.
2. И.Гусейнова – Гейдар Алиев от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005 г.
3. Газета «Известия», 2005 г.
4. Газета «Аргументы и факты», 2004 г.
5. Ф.Абдуллазаде - Гейдар Алиев. Политический портрет. Баку, 1998 г.
6. Газета «Бакинский рабочий», 2003-2005 гг.
7. Газета «Бакинский рабочий», 2021 г.
8. Газета «Бакинский рабочий», 2022 г.

Аннотация

Гейдар Алиев легендарная личность, поражающая мудростью, отвагой, решимостью, дальновидностью. Он является авторитетным государственным деятелем, обладающим большой политической волей и богатым опытом государственности.

Именно благодаря богатому политическому опыту и широте гуманитарного мировоззрения Гейдара Алиева сегодня в Азербайджане царят стабильность, толерантность, культура, просвещение. Всё это – основные факторы, обеспечивающие современное развитие и прогресс Азербайджанского Государства.

Гейдар Алиев – один из самых великих лидеров XX века.

Ключевые слова: личность, мудрость, решительность, воля, дальновидность, авторитет, государственный деятель.

Xülasə

Heydər Əliyev müdrikliyi, cəsarəti, qətiyyəti, uzaqgörənliyi ilə diqqəti çəkən əfsanəvi şəxsiyyətdir. O, böyük siyasi iradəyə, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan mötəbər dövlət xadimidir. Nəhz Heydər Əliyevin zəngin siyasi təcrübəsi, humanitar dünyagörüşünün genişliyi sayəsində bu gün Azərbaycan dövlətinin müasir inkişafını və tərəqqisini təmin edən əsas amillərdir. Heydər Əliyev – XX əsrin ən böyük liderlərindən biridir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, hikmət, qətiyyət, iradə, uzaqgörənlik, səlahiyyət, dövlət xadimi.

SUMMARY

HeydarAliyev is a legendary person, striking with wisdom, courage, determination, foresight. He is an authoritative statesman with great political will and rich experience in statehood. It is thanks to HeydarAliyev's rich political experience and the breadth of the humanitarian worldview that stability, tolerance, culture and enlightenment reign in Azerbaijan today. All these are the main factors that ensure the modern development and progress of the Azerbaijani State. HeydarAliyev – one of the greatest leaders of the 20 century.

Keywords: personality, wisdom, determination, foresight, will, authority.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Günel Qəribova Aydın qızı¹
BÖHRANLARIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ
ƏLAQƏLƏRİN ROLU

Böhranların idarə edilməsi mühüm təşkilati funksiya olaraq qalır [1]. Çünki bəzi böhranlar təşkilatların fəaliyyətini sona çatdırmağa belə qadirdir. Digər tərəfdən isə böhranlar təşkilatların reputasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır və beləliklə, tərəfdaşların marağını azaldır. Böhranların idarə edilməsi mühüm təşkilati funksiya. Bu funksiya ictimaiyyətlə əlaqələrin əsas mahiyyətlərindən biridir. Strateji və marketing funksiyası kimi ictimaiyyətlə əlaqələr böhranları həll etmək və ya idarə etmək üçün vacib bir vasitə kimi təqdim edilmişdir. Bu məqalə təşkilati böhranların idarə edilməsində ictimaiyyətlə əlaqələrin necə tətbiq oluna biləcəyini vurğulamaq məqsədi daşıyır. İdarəetmənin dörd əsas funksiyasına (planlaşdırma, rəhbərlik, təşkilatlanma və nəzarət) bütün biznes və idarəetmə ədəbiyyatında istinad edilmişdir. Bununla belə, son onilliklərdə kommunikasiya getdikcə beşinci idarəetmə funksiyası kimi qeyd olunur [2]. Dörd əsas idarəetmə funksiyası dəyişməyə də, bu funksiyalar əsas daxilə kimi kommunikasiyaların əlavə edilməsi ilə yeni rəng almışdır. Bunun arxasında duran məntiq heç də uzaqgörən deyil. Kommunikasiya strateji planlaşdırma prosesinin əsas komponentlərindən biridir [2]. Paul Watzlawick-in sözləri ilə desək, “Siz ünsiyyət qura bilməzsiniz” [3]. Watzlawick-in bəyanatı sözlər üzərində maraqlı bir oyun kimi görünsə də, bu ifadənin həqiqətini pozmaq olmaz. Çünki ünsiyyət qurmamaq özlüyündə ünsiyyətdir. Ünsiyyət insanların şifahi və ya qeyri-şifahi şəkildə məlumat və fikirləri paylaşdığı bir prosesdir. Qeyri-verbal ünsiyyət heç bir nitq formasından istifadə etmədən səssiz ünsiyyət formasıdır [4]. Ünsiyyət o qədər vacibdir ki, insanın varlığı əsasən ondan asılıdır. Təşkilatların mövcudluğu da belədir. Adekvat ünsiyyət olmasa, təşkilat dayana bilər [5]. Ünsiyyət təşkilatın mövcudluğunun və hətta böhranın idarə olunmasının ayrılmaz hissəsidir.

Böhranlar müxtəlif insanlar üçün çox şey deməkdir. Bununla belə, təşkilatlar kontekstində böhranlar düzgün idarə edilmədikdə mənfi nəticələrə səbəb ola biləcək əməliyyatlar üçün əhəmiyyətli təhlükədir [7]. Bu, təşkilatların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərə və mənfi şərtlər yarada bilən sağlamlıq, təhlükəsizlik, ətraf-mühit və iqtisadi məsələlərlə bağlı maraqlı tərəflərin mühüm gözləntilərini təhdid edən gözlənilməz hadisədir [7]. W.T Coombs "Davam edən Böhran Əlaqələri: Planlaşdırma, İdarəetmə və Cavab vermə" kitabında böhranları sistemdə orta stress yaradan bəzi nasazlıqlar kimi təsvir edir [8]. Böhran həm də insanların işlədikləri sistem haqqında əsas fərziyyələrinin pozulması deməkdir [9]. Bir vəziyyətin böhran sayılması üçün Mitroff təklif etdi ki, bütün sistem elə bir şəkildə pozulmalıdır ki, nəinki əməliyyatlar əsaslı şəkildə pozulsun, həm də menecer və işçilərin fərziyyələrinə əsas etibarilə etiraz edilsin. İkincisi, o, bir vəziyyətin böhran adlandırılması üçün təşkilatın sağ qalması üçün ciddi təhlükə yaratmalı olduğunu irəli sürdü [10]. W.T Coombs daha sonra bildirdi ki, böhranlar fəvqəladə vəziyyətdir və aşağıdakı potensial riskləri ehtiva edir:

1. Biznes daxilində pozuntuların daha da artması;
2. Mediavə ya səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müvafiq təqiblər nəticəsində vəziyyətin daha da pisləşməsi;
3. Adi işlərə qarışma;
4. Təşkilatın və onun sahiblərinin imicinin zədələnməsi;
5. Təşkilatın məhsuldarlığına zərər. [8].

Böhranların təsiri: Böhranlar təşkilatın davamlı sağ qalması üçün ciddi təhlükə törətsə də, İctimaiyyətlə əlaqələr üzrə ekspertlər hesab edirlər ki, bu, həm də təşkilatın mövqeyini dəyişdirmək və onun öz missiyasını yerinə yetirmək üçün yenidən yerləşdirməyə imkan verəcək rəqabətli reputasiyanı bərpa etmək üçün bir fürsətdir.

“Təşkilat böhranlarına hazırlıq: Uğursuzluqdan öyrənməyin əhəmiyyəti” adlı məqalədə A.Karmeli və J.Şaubroek Weitzel və Jonssonun qeydinə istinad etmişlər ki, təşkilati böhranın təqdim etdiyi oriyentasiya və reabilitasiya, ya da pis və ya yaxşı üçün dönüş nöqtəsi arasında seçim vardır. [9]. Bu nəticə(lər) İctimaiyyətlə Əlaqələr qrupunun vəziyyətə nə dərəcədə reaksiya verdiyinə əsaslanacaq. Məsələlər baş verənlərdən deyil, necə həll olunduğundan asılıdır. Strateji idarəetmə və böhran aləti kimi İctimaiyyətlə Əlaqələrin əsas rolu burada özünü göstərir. Böhranlar nəticəsində fəaliyyətini dayandıran şirkətlərin nümunələrinə nəzər salaq, Barings Bank Barings Bank 1762-ci ildə təsis edilib və dünyanın ən böyük və ən sabit bankları arasında idi. Bu, İngiltərənin köhnə tacir banklarından biri idi və bir vaxtlar Kraliça II Yelizavetanın bu bankda hesabı var idi. Bununla belə, bank 1995-ci ildə Sinqapurdakı ofisində fəaliyyət göstərən treydlərdən biri olan 28 yaşlı Nik Lison icazəsiz ticarətdə 1,3 milyard dollar itirdikdən sonra onun nağd pul tələblərini ödəyə bilməməsi nəticəsində bank çökdü. Bank bağlanmazdan+ əvvəl arbitraj imkanlarından istifadə edərək, digər ölkələrdə yerləşən iqtisadiyyatlara sərmayə qoymaqla gəlir əldə edirdi. Alman iqtisadiyyatının mübarizə apardığı dövrdə Baringsin bir bank olaraq etdiyi ən mühüm seçimlərdən biri I Dünya Müharibəsindən sonra Almaniya əhəmiyyətli investisiyalar etməkdən çəkinmək idi. Bu qərar onlara əhəmiyyətli miqdarda pula qənaət etməyə imkan verdi [13]. İngiltərə Bankı bir xilasətmə planı hazırlamaq üçün səy göstərsə də, son çöküşün baş verməsinin qarşısını almaq üçün kifayət etmədi. Bundan sonra Hollandiyanın ING Groep şirkəti bankın aktivlərini satın aldı və bu, son nəticədə ING Barings-in yaradılmasına gətirib çıxardı. Digər tərəfdən, bu törəmə müəssisə 2001-ci ildə ABN Amro-ya satıldı. Nik Lison həbs cəzasına məhkum edilsə də, böhran nəticəsində bankın əməliyyat prosedurları qəfil dayandırıldı. Məhz bu hadisədən sonra bank gələcəkdə belə bir hadisənin təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün strategiya tətbiq etdi.

¹ Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının doktorantı. gunelmedia@gmail.com

Daha bir nümunəyə toxunaq, Lehman Brothers 2008-ci ildə dağılan zaman ABŞ-da dördüncü ən böyük investisiya bankı idi. Uğursuzluq zamanı onun bütün dünyada 25.000 işçisi var idi. Şirkətin aktivləri 639 milyard dollar, öhdəlikləri isə 613 milyard dollar təşkil edib. Bu bank 2007 və 2008-ci illər arasında baş verən Maliyyə Böhranı zamanı baş verən ifratların simvolu oldu. O, maliyyə bazarlarında yarışan və itirilmiş iqtisadi fəaliyyətin təqribən on trilyon dollara başa gələn subprime fəlakət tərəfindən istehlak edildi [14]

15 sentyabr 2008-ci ildə ABŞ-ın dördüncü ən böyük investisiya bankı olan Lehman Brothers Holdings, Inc., Birləşmiş Ştatların tarixində ən geniş iflas prosesinin başlanğıcı olan 11-ci Fəsil çərçivəsində müdafiə üçün müraciət etdi.. 164 ildir fəaliyyət göstərən şirkətin iflası davam edən qlobal maliyyə böhranında mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Lehman Brothers, əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün gündəlik milyardlarla dollar toplamaq üçün lazım olan yüksək leverageli, yüksək riskli biznes strategiyasını izləməkdə çox müvəffəqiyyətli idi. Bu, çox uzun müddət şirkətin Baş İcraçı Direktoru vəzifəsində çalışmış Riçard Fuldun nəzarəti altında həyata keçirilib. 2006-cı il ərzində Lehman Brothers daşınmaz əmlakla bağlı aktivlərə aqressiv investisiyalar etməyə başladı. Tezliklə, şirkət bu sektorlarda tənəzzülün başlanğıcı ilə üst-üstə düşən mənzil və subprime ipoteka kreditləri ilə bağlı böyük risklərə məruz qaldı. Lehman maliyyə institutu balans hesabatı, əsas əmsallar və risklərin davamlı monitorinqini təmin etmək üçün bir qrup mühasib və risk mütəxəssisi işə götürdü. Mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün özünü məhv edən və şübhəli davranışlara əl atdı. Buna baxmayaraq, Lehman Brothers maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədiyi üçün sonda çökdü. İctimaiyyətlə əlaqələr müəyyən edilmişdir: Bir çox PR praktikalrı hesab edirlər ki, ictimaiyyətlə əlaqələr anlayışı çox vaxt səhv başa düşülür və izah etmək çətindir [11]. İllər ərzində təkamülə baxmayaraq, bir çox biznes sahibləri hələ də PR-nin əhəmiyyətini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Şirkətlər PR-a sərmayə qoymadıqansa, marketinqə çox pul xərcləməyi üstün tuturlar (əksər marketinq büdcələrində görüldüyü kimi). PR təcübəsi 19-cu əsrə təsadüf etsə də, təqribən 50 il bundan əvvəl bu praktika ciddi şəkildə öyrənilsə də, hələ də müəyyən etmək çətindir. [11] PR-ın ən mühüm təriflərindən biri Harlow (1976) tərəfindən verilmişdir və o, İctimaiyyətlə əlaqələri belə tərif edir: “bir təşkilat və təşkilat arasında qarşılıqlı əlaqə, anlaşma, qəbul və əməkdaşlıq xətlərinin qurulmasına və saxlanmasına kömək edən fərqli idarəetmə funksiyası. ictimaiyyət:

- problemlərin və ya məsələlərin idarə edilməsini əhatə edir;
- rəhbərliyə məlumatlı olmağa kömək edir və ictimai rəy qarşısında məsuliyyət daşıyır;
- ictimai maraqlara xidmət etmək üçün idarəetmənin məsuliyyətini müəyyən edir və vurğulayır.

Rəhbərliyə dəyişikliklərdən xəbərdar olmağa və ondan səmərəli istifadə etməyə kömək edir, trendləri qabaqcadan görməyə kömək etmək üçün erkən xəbərdarlıq sistemi kimi xidmət edir və tədqiqat və etik ünsiyyət üsullarını əsas alətlər kimi istifadə edir” [11].

BÖHRANLARIN İDARƏ: böhranlarla mübarizə aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş faktorlar toplusunu təmsil edir, faktiki zərəri azaltmaq və davamlılığını asanlaşdırmaqdır [8]. Bu, təşkilatın böhranları idarə etmək üçün yerləşdirdiyi mexanizm, strategiya və sistemdir. İllər keçdikcə böhranın idarə edilməsi reaktiv mərhələdən qabaqçılıq mərhələyə keçdi. Böhranların idarə edilməsi fəvqəladə hallara hazırlıqdan inkişaf etmişdir və indi bir-biri ilə əlaqəli dörd amildən ibarətdir:

- Qarşısının alınması
- Hazırlıq
- Cavab
- Təftiş [8].

Qarşısının alınmasının yeni böhran kampaniyasının qurulmasından daha yaxşı olduğu həqiqəti həmişə olduğu kimi qüvvədə qalır. PR mütəxəssislərinin böhranı idarə edə bilməsinin ən yaxşı yolu onun baş verməsinin qarşısını almaqdır. Buna misal olaraq, bazarlara çıxmazdan əvvəl pis əyləç sistemləri olan avtomobillərin geri çağırılması və insanların həyatını itirməsinə və markanın nüfuzuna ziyan vurmasına səbəb ola bilər. Böhran idarəçiliyinə hazırlıq ətraflı böhrana hazırlıq planının (CPP) olmasını tələb edir. Bu, böhran vəziyyətində görülməli təfərrüatlı tədbirlər planını ehtiva edir. O, həmçinin böhran zəifliklərinin diaqnostikasını, böhran idarəetmə komandasının və sözcünün seçilməsi və təlimini, böhran portfelinin yaradılmasını və böhran kommunikasiya sisteminin təkmilləşdirilməsini əhatə edir [8]. Cavab böhranda hazırlıq komponentlərinin ətraflı tətbiqidir. Bu, imitasiya edilmiş və ya real həyatda böhran ssenarisində hazırlığın müntəzəm sınaqdan keçirilməsini tələb edir [8]. Böhran idarəçiliyində dördüncü element kimi təftiş təşkilatın cavab mərhələsində nə dərəcədə ədalətli olduğunu qiymətləndirməyi nəzərdə tutur. Bu, təşkilatların reaksiyasının qiymətləndirilməsidir [8].

Böhranların İdarə Edilməsi Fazaları: Böhranların idarə edilməsi üç mərhələyə bölünə bilər:

- Böhrandan əvvəlki mərhələ
- Böhran mərhələsi
- Böhrandan sonrakı mərhələ.

Böhrandan əvvəlki mərhələ böhrana səbəb ola biləcək məlum riski azaltmağa və ya aradan qaldırmağa çalışan bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Böhran mərhələsi böhranın davam etdiyi mərhələdir. Bu, böhrana reaksiya mərhələsidir - böhran zamanı rəhbərliyin etdiyi və dediyi budur. Böhrandan sonrakı mərhələdə təşkilat həmişə olduğu kimi işə qayıdır, lakin sonra böhranlar mərhələsində istifadə olunan fəaliyyətləri və strategiyaları qiymətləndirmək lazımdır.

Nəticə: Böhranların idarə edilməsi və İctimaiyyətlə Əlaqələrin rolu haqqında bu qısa məqalədə açıqlamaq çətindir.

Bununla belə, İctimaiyyətə Əlaqələrin böhranların idarə olunmasında oynadığı rolu müəyyən etməyə çalışdıq. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir təşkilat böhrandan uzaq deyil. Bəziləri gözlənilsə də, dən gözlənilməz anda baş verə bilər. Böhranlar mənfəət təhdidi kimi başlasa da, effektiv böhran idarəetmə planı mövcud olduqda, təşkilatlar böhranlardan əvvəlkindən daha güclü və daha yaxşı çıxış edə bilərlər.

Ədəbiyyat

- [1] W. Timothy Coombs and S. J. Holladay, *The Handbook of Crisis Communication*. John Wiley & Sons, 2011.
- [2] L. T. Fall, "The increasing role of public relations as a crisis management function: An empirical examination of communication strategising efforts among destination organisation managers in the wake of 11th September, 2001," *Journal of Vacation Marketing*, vol. 10, no. 3, pp. 238–252, Jul. 2004, doi: <https://doi.org/10.1177/135676670401000304>.
- [3] "You cannot not communicate!," Executive School of Management, Technology and Law (ES-HSG). <https://es.unisg.ch/en/blog/you-cannot-not-communicate/#:~:text=This%20sentence%20was%20coined%20by> (accessed Nov. 10, 2023).
- [4] D. Phutela, "The Importance of Non-Verbal Communication," www.proquest.com, Dec. 2015. <https://www.proquest.com/openview/52442af596bbd7cc0220950cc1a9a3f2/1?pq-origsite=scholar&cbl=2029989>
- [5] G Wells, *How to communicate*. London, 1978.
- [6] K. G. B. Bakewell and Internet Archive, *Managing user-centred libraries and information services*. London ; New York : Mansell, 1990. Accessed: Nov. 10, 2023. [Online]. Available: <https://archive.org/details/managingusercent0000bake>
- [7] T.M. Wut, J.(Bill) Xu, and S.Wong, "Crisis management research (1985–2020) in the hospitality and tourism industry: A review and research agenda," *Tourism Management*, vol. 85, p. 104307, Aug. 2021.
- [8] W. T. Coombs, *Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing, and Responding*. SAGE Publications, 2021. Accessed: Nov. 10, 2023. [Online]. Available: <https://books.google.co.uk/books?id=2vBLEAAAQBAJ&lpq=PP13&ots=1IFkLu9okJ&lr&pg=PT1#v=onepage&q&f=true>
- [9] A. Carmeli and J. Schaubroeck, "Organisational Crisis-Preparedness: The Importance of Learning from Failures," *Long Range Planning*, vol. 41, no. 2, pp. 177–196, Apr. 2008, doi: <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2008.01.001>.
- [10] I. Mitroff and T. C. Pauchant, "Transforming the Crisis-Prone Organization: Preventing Individual, Organizational, and Environmental Tragedies," *Semantic Scholar*, Mar. 24, 1992. <https://www.semanticscholar.org/paper/Transforming-the-Crisis-Prone-Organization%3A-and-Mitroff-Pauchant/4b354240159626ef4aff59d7e401e5c91941e65f/citing-papers> (accessed Nov. 10, 2023).
- [11] A. Theaker, *The Public Relations Handbook*. Routledge, 2020. Accessed: Nov. 10, 2023. [Online]. Available: https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=MBAHEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=role+of+public+relations+in+crisis+management&ots=SStw00MWFk&sig=uUgdp0ZwbuGvgtl_YxPaZyqal#v=onepage&q=role%20of%20public%20relations%20in%20crisis%20management&f=false
- [12] A. Hayes, "Crisis Management Definition," *Investopedia*, Mar. 22, 2022. <https://www.investopedia.com/terms/c/crisis-management.asp>
- [13] J. Chen, "Barings Bank: Its collapse, acquisition, Lessons Learned," *Investopedia*, <https://www.investopedia.com/terms/b/baringsbank.asp> (accessed Dec. 15, 2023).
- [14] N. Lioudis, "The collapse of Lehman Brothers: A case study," *Investopedia*, <https://www.investopedia.com/articles/economics/09/lehman-brothers-collapse.asp> (accessed Dec. 15, 2023).

Açar sözlər—böhranların idarə edilməsi, ictimaiyyətə əlaqələr, brend reputasiyası, marketinq kommunikasiyaları, maraqlı tərəflər.

Ключевые слова: антикризисное управление, связи с общественностью, репутация бренда, маркетинговые коммуникации, заинтересованные стороны.

Xülasə:

Günümüzdə müəyyən brendin imicini qoruyub saxlamaq heç də asan deyil. Çünki gözlənilməz anda, gözlənilməz hadisələr baş verə və şirkətin imicinə ciddi zərər yetirə bilər. Bu qeyri-müəyyən hadisələr çox vaxt "böhran" adlanır.

Bəzi böhranları öncədən görmək və aradan qaldırmaq mümkün olsa da, bəzi məqamlarda bu mümkün olmur. Əgər böhran vəziyyəti düzgün idarə olunmazsa, tez-tez təşkilata düzəlməz ziyan vura bilər. Belə zərərlər bəzən dağıdıcı ola bilər, çünki onlar təşkilatın imicinə və nüfuzuna daimi təsir göstərə bilər. Bu məqalənin məqsədi İctimai Əlaqələrin böhranların idarə edilməsində oynadığı əsas rolu araşdırmaqdır.

Keywords—crisis management, public relations, brand reputation, marketing communications, stakeholders.

The role of public relations in crisis management

Summary:

Nowadays, it is not easy to maintain the image of a certain brand. Because at an unexpected moment, unexpected events can happen and seriously damage the image of the company. These uncertain events are often called "crises".

Although some crises can be foreseen and eliminated, at some points this is not possible. If a crisis situation is not managed properly, it can often cause irreparable damage to an organization. Such losses can sometimes be devastating, as they can have a permanent impact on an organization's image and reputation. The purpose of this article is to explore the key role Public Relations plays in crisis management.

Роль связей с общественностью в антикризисном управлении

Резюме:

В наше время поддерживать имидж определенного бренда непросто. Потому что в неожиданный момент могут произойти неожиданные события и серьезно повредить имиджу компании. Эти неопределенные события часто называют «кризисами».

Хотя некоторые кризисы можно предвидеть и устранить, в некоторые моменты это невозможно. Если кризисная ситуация не управляется должным образом, она часто может нанести непоправимый ущерб организации. Такие потери иногда могут быть разрушительными, поскольку они могут оказать необратимое влияние на имидж и репутацию организации. Цель этой статьи — изучить ключевую роль связей с общественностью в кризисном управлении.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVRİ MƏTBUATINDA
FELYETON JANRI (Nəriman Nərimanov)

1905-1907-ci illər rus inqilabı ictimai həyatın bütün sahələrində böyük oyanışa səbəb oldu. Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi, çarizmin söz və mətbuat “azadlığı” sahəsində bəzi müvəqqəti güzəştlərə getdiyi şəraitdə var qüvvələri ilə çalışır, milli şüurun oyanmasına, tərəqqipərvər ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər. Azərbaycan milli mətbuatı 1905-ci ildən coşğun bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Burjuaziyanın mətbuat sahəsində hakim mövqə qazanmaq söylərinə rəğmən Azərbaycanda hümmətçilər, eləcə də demokratik fikirlil ziyalılar dövrü mətbuat sahəsində qızgın fəaliyyət göstərirdilər

Məhz bu dövrdə - 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda həmin dövrlə ayaqlaşan mətbuatın ilk ulduzları “Hümmət”, “Dəvət-qoç”, “Təkamül”, “Yoldaş” kimi qəzetləri çap olunmağa başladı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bu mətbuataın səhifələrində bəzi sıx ideya əlaqəsi olmuşdur. Bu dövrdə ölkənin demokratik yazıçıları xalqın ictimai həyatında fəal iştirak edir, zəhmətkeşlərin öz hüquqları uğrunda daha qızgın bir qüvvə ilə mübarizəyə qoşulmasına təsir göstərirdilər.

Azərbaycan milli burjuaziyası, məhz müstəmləkə zülmü altında olan bir ölkənin burjuaziyası kimi sayca az, iqtisadi və siyasi cəhətdən isə zəif idi. O, iqtisadi cəhətdən rus kapitalizmi ilə bağlı siyasi cəhətdən isə çarizmdən asılı idi. Sinfi təbiəti milli burjuaziyanı xarici kapitalla, rus və erməni burjuaziyasına qarşı azad rəqabətə təhrik etsə də bunun obyektiv vəziyyəti, iqtisadi və siyasi mövqeyi buna tam imkan vermirdi. Milli burjuaziya öz sinfi mövqeyini ölkənin iqtisadi-ictimai yüksəlişi, xüsusilə milli sənayenin inkişafı pərdəsi altında irəli sürür və bu məqsədlə müxtəlif “vətənpərvərlik” tədbirlərinə əl atırdı.

Milli burjuaziyanın bəzi liberal hərəkatları məhz buradan irəli gəlirdi. Bundan istifadə edən N.Nərimanov, Ü.Hacəbəyli, S.M.Əfəndiyev və başqa publisistlər burju orqanları səhifələrində inqilabi-demokratik ideyaları da cəsarətlə yayırdılar.

Mühitin ümumi mənzərəsinin ifadəsi baxımından N.Nərimanovun felyetonları və siyasi publisistikası diqqəti xüsusi cəlb edir. Nəriman Nərimanovun publisistik fəaliyyətinin geniş bir sahəsini onun siyasi felyetonları təşkil edir. Böyük dramaturq və istedadlı yazıçı satira sahəsində də öz qələmini sınamış və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Məlum olduğu kimi XX əsr dövrü mətbuatının ən fəal iştirakçılarından biri dövrün vacib və aktual siyasi ictimai problemlərinə cavab verən, həm də həmin siyasi problemləri fəhlə-kəndli sinfinin mənafeyi nəzərindən həll etməyə çalışan N.Nərimanov kəskin tənqidi fikirlərini ifadə etmək məqsədi ilə felyeton janrına müraciət etmişdir.

N.Nərimanovun dövrü mətbuatda qızgın fəaliyyəti 1905-1907-ci illərdə “Həyat”, “İrşad” qəzetləri ilə sıx surətdə əlaqədar olmuşdur. Daha sonra o, arası kəsilmədən müxtəlif mətbuat orqanlarında (“Burhani tərəqqi”, “Bəsirət”, “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz” və s.) iştirak edirdi. Bununla belə fevral burju-demokratik inqilabından nəşrə başlayan “Hümmət” bolşevik qəzetinin ən fəal əməkdaşı olub, onun səhifələrində əsasən “Nər” imzası ilə yazılar çap etdirmişdir. “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində çap etdirdiyi onlarca publisist yazılarını ən çox “Cümə söhbətləri”, “Həftə fəryadı” ümumi rubrikası altında oxuculara təqdim edirdi. “Cümə söhbəti” rubrikası altında ciddi üslubda yazılmış siyasi-publisist məqalələr “Həftə fəryadı” rubrikasında isə satirik mahiyyətdə yazılar, əksəriyyəti isə felyetonlar verilmişdir.

Birinci rus inqilabının ən şiddətli dövründə, zəhmətkeş kütlələrin demokratik azadlıqlar uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə girişdiyi bir şəraitdə yazılmış yuxarıdakı cümləni yazmaqda nə qədər cəsarətli addım atdığı göz qabağındadır. O əsil vətənpərvər kimi söz, mətbuat azadlığının alovlu çarçısı idi.

N.Nərimanovun istər “Həyat” istərsə də “İrşad”da dərc etdiyi siyasi publisist əsərləri ilə felyetonları arasında ideya-məzmun etibarilə heç bir sədd qoymaq mümkün deyildir. Hətta onları bir-birindən ayırmaq bəzən, yalnız istehzanın, gülüş doğuran kəskin sarkazm daha güclü olması ilə mümkün olur.

N.Nərimanovun felyeton yaradıcılığı molla-nəsrəddinçilərin ədəbi ənənələri ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur. İctimai siyasi şərait təqib və təzyiqlər mətləbi üstüörtülü şəkildə, eyhamlarla söyləməyi tələb edirdi. N.Nərimanov “Arıbəy” gizli imzası ilə “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi felyetonlarının birində onu felyeton yazmağa sövq edən ictimai səbəbləri özünəməxsusluqla səciyyələndirir və vurğulayır ki, “indi elə bir vaxtdır ki, istəyirəm bir şeyin barəsində yazasan, axırda o şey özü yaddan çıxıb, ancaq filanlar başında cib-cib cibildəyirlər” söyləyərək qənaətini digər istiqamətə yönləndirir və maraqlı bir məqamı diqqət öntünə gətirir. Söyləyir ki, “axırda əlacın pozulub məqaləni elə bir tövr düzəldirsən ki, üstünə düşəndə də cavab verməyə sözüün” deyəsən.

1905-1907-ci illər imperializm dövrünün birinci xalq inqilabı dövründə çar mütələqqiyəti demokratik mətbuat üçün dözülməz şərait yaratmışdı. Senzura tarixində görünməmiş bir cənfəşanlıq edərək mətbuatın inqilabı azadlıq ideyalarını yaymalarına maneçilik törədirdi..

N.Nərimanov senzuranın azad fikri, demokratik mətbuatı təqib etməsinə aid kəskin çıxışları məhz onun söz azadlığında tutduğu ardıcıl mövqeyin ifadəsi idi.

N.Nərimanovun “Kaspi” qəzetində çıxan “Yazıçılıq edən müsəlmanlar haqqında bir neçə söz” adlı məqaləsi öz vaxtında haqlı olaraq böyük canlanmaya, mübahisəyə səbəb olmuşdur. Bu münasibətdə “Tərcüman” və “Turkestanskiye vedemosti” xüsusi məqalə çap etdirdilər.

N.Nərimanovun “Kaspi” qəzetində dərc edilmiş yazıçılıq edən müsəlmanlar haqqına bir neçə söz məqaləsi Azərbaycan dilində qəzet nəşri və ümumən mətbuat və nəşriyyat işinin qüvvətləndirilməsi yolunda ciddi addımdır. O, göstərir ki, milli dildə mətbuatın olmaması üzündən rus dilində çap edilmiş əsərlərin çoxu geniş oxucu kütləsinə çatmır. N.Nərimanov Azərbaycan dilində qəzet çıxarılmasını, sadə şəkildə yazılmış kitab və məcmuələr buraxılmasını irəli sürür.

Professor Mir Cəlal Paşayevin “Görkəmli realist yazıçı Nəriman Nərimanov” adlı məqaləsi yazıcının ümumən publisistikasını, o cümlədən felyetonlarını doğru qiymətləndirmək baxımından xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. O, yazmışdır:

“Nərimanovun bədii irsində onun publisistik məqalələri və çıxışları mühüm yer tutur. O, təkcə bədii söz ustası, məşhur dramaturq və prozaik deyil, eyni zamanda alovlu bir publisist olmuşdur. Mədəniyyət, maarif, pedaqogika, incəsənət, ədəbiyyat, dil, yeni əlifba və s. haqqında onun çoxlu maraqlı məqalələri, çıxışları və qeydləri qalmışdır. Onlar öz dövründə böyük rol oynamış və bu gün üçün də əhəmiyyətini saxlamışdır”.

Təəssüf ki, bu zəngin irs müəyyən səbəblərdən bir müddət xalqın istifadəsindən kənar qalmışdır. Tədqiqatçı Ə.Mirəhmədov üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə “Mətbuat” bölməsində N.Nərimanovun publisistik əsərlərini doğru qruplaşdıraraq onun ideya-mövzu xüsusiyyətləri haqqında mülahizələr irəli sürür:

Publisist N.Nərimanovun əsərlərini janr etibarilə iki yerə bölmək mümkündür: publisistik məqalələr və satirik felyetonlar. Satirik felyetonlarını yazıçı əsasən “Həftə fəryadı” sərlövhəni ilə çap etdirirdi...

Hər iki qismə daxil olan əsərlərində N.Nərimanov dövrünün ən mühüm, canlı məsələlərinə toxunur, özünəməxsus ustalıqla inqilabi fikirlər yayır. Onu maraqlandıran mövzuların dairəsi çox genişdir. O, təbətə tarixindən, Azərbaycan xalqının məişətindən tutmuş, dumaya, milli hərəkata, pedaqojiyə, ana dilinə qədər onlarla ən ciddi siyasi-ictimai və mədəni hadisələrlə məşğul idi”.

İnqilabın gedişi şəraitində də irtica öz işini görürdü. N.Nərimanov çarizmin riyakarlığını “Həftə fəryadı” silsiləsindən olan publisistik məqalələrindən birində ustalıqla göstərirdi. “Həqiqət natamam olursa onun müridləri də az olar” (Şiller) məşhur fikri öz məqaləsinə epigrafla seçmiş müəllif yazırdı: “Rusiyada Konstitusiya bihər və tamamilə verilmiş olsa idi oktyabrın indiyədək qan su yerinə axmazdı. Həqiqət pərdəli olmasa idi yəqin дума olmazdı. Bir tərəfdən söz azadlığı verildi, digər tərəfdən natiqlərin ağızlarını möhürlədilər, mətbuat azadlığı verildi, çapxanaları, qəzetləri qapadılar; ictimai azadlıq elan olundu. Kazaklar isə marş deyib də qamçılarını ilə məclisə yığılanları qovlayıb baş-gözlərini əzdilər.

N.Nərimanov təxminən eyni vaxtda “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində çıxış edir və hər iki qəzetdə onun publisistik əsərləri, o cümlədən felyetonları “Cümə söhbəti”, “Həftə fəryadı”, “Hərdən bir” ümumi başlıqları ilə çıxırdı. Bir çox hallarda ümumi başlıqlar Azərbaycan dövrü mətbuatında külli miqdarda felyeton və məqalənin sərlövhəsini də əvəz etmişdir. Təəccüblü deyil ki, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, H.İ.Qasımov, N.B.Vəzirov və b. görkəmli felyeton ustalarının əsərləri mövzu ilə əlaqədar konkret sərlövhəyə malik deyildir... N.Nərimanov “Həftə fəryadı” ümumi sərlövhəsini “Bəsirət” qəzetində də (1914-1916) işlətməmişdir.

Satirik rubrikaların xüsusi olaraq ayrılması satirik jurnallara aid deyil. Satirik jurnalların əsas mündəricəsini felyeton, satirik şeir və başqa bu tipli yazılar təşkil etdiyi üçün “Satirik şöbə” açmağa ehtiyac yox idi.

Ciddi ictimai-siyasi mətbuatlarda o zamankı şəraitə uyğun olaraq belə satirik bölmələr təşkil etməyə böyük bir ehtiyac duyulurdu. Bu bölmələrin əsas materialları felyetonlardan ibarət olurdu. Nümunə üçün “Təzə həyat”, “Bəsirət” və başqa mətbuat orqanlarını qeyd etmək olar. “Təzə həyat” qəzetində “Kəfim gələndə” rubrikası altında külli miqdarda felyeton dərc edilmişdir. “Biris” imzası ilə dərc olunan həmin felyetonların müəllifi “Təzə həyat” qəzetinin redaktoru Haşımbəy Vəzirov idi.

“Bəsirət” qəzetində isə bir “həftə-becar” başlığı ilə çap edilmiş çoxlu felyetona rast gəlinir. Bu felyetonların müəllifi “Bəsirət”-in redaktoru istedadlı jurnalist Hacı İbrahim Qasımov idi.

Satira və yumora dövrü mətbuatda böyük ehtiyacdən irəli gələrək ayrı-ayrı mətbuat orqanları nəinki qəzetin səhifələrində rubrikalar açır, hətta qəzetlərə əlavə şəkildə xüsusi satirik səhifələr, vərəqələr belə çap etdirdilər. “Yeni irşad” qəzetinə əlavə olaraq 1911-1912-ci illərdə “Çarxçı” adlı satirik vərəqəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Çarxçı” həftəlik satirik vərəqənin 1911-ci ilin sentyabrından 1912-ci ilin mart ayınadək cəmi 21 nömrəsi buraxılmışdır.

“Yeni irşad” qəzetinin redaksiyası (Baş redaktor Mehdibəy Hacinski) idi kinayə ilə “Çarxçı” satirik vərəqəsinin “Məsul müdiri”ni “həvəg”, baş mühərrirlərini isə “Pələng” adlandırmışdır. 1910-1911-ci illərdə nəşr edilmiş “Günəş” və “Yeni həqiqət” qəzetlərinin də “Palanduz” satirik vərəqələrin “Sərmühərriri: Qujux müdiri Toxmaq, Naşiri “Heyvərə” – deyə adlandırılırdı. Həmin satirik vərəqənin 1910-1911-ci illərdə cəmi 18 nömrəsi çap edilmişdir. İstər “Çarxçı”, istərsə də “Palanduz” satirik vərəqələri həcm etibarilə böyük olub, öz səhifələrində onlarca felyeton, şeir, bilməli xəbərlər, parodiya, təziyanə, qırmanç və sairə dərc etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “İrşad” qəzeti, 1906, № 70.

2. Anbəy: Hərdən bir öz ruza məmimizdən (felyeton) “həyat” qəzeti, 27 iyun 1906, № 165.

3. «Туркестанский курьер», 1896, 15 феврал.

4. Bax: “Kaspi” qəzeti, 1986, № 25

5. Kəlməyət həftə-becar (felyeton), “Bəsirət” qəzeti, 6 iyun, № 48

6. Kəlməyət, həftə-baçar (felyeton), “Bəsirət” qəzeti, 5 mart, 1916, № 83

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövrü mətbuatında felyeton janrı (Nəriman Nərimanov)

XX əsr ictimai, siyasi və mədəni proseslər ümumi dinamikası baxımından təkcə Azərbaycan səviyyəsində baş verənlərlə səciyyələnir. Burada dünya miqyasında gedən proseslərin yeni düzən sərgiləməsi və buna istiqamətlənməsi bir aydınlıqla müşahidə olunur. Avropanın ayrı-ayrı ölkələri, eləcə də Rusiya təmsalında olanlar və s. bunun tipik nümunəsidir. Azərbaycanda isə prosesin ümumi diaxroniyası bir başqa tiplidir. Ümumi xətdə bu prosesin bir-biri ilə uzlaşması və spesifiklik kəsb etməsi məsələləri də vardır. Spesifiklik anlamında böyük dövlətçilik məfkurəsinə bağlanan toplumun düşdüyü siyasi mühit, işğalçılıq həyatına məhkumluğu, yeni stereotiplərin müəyyənlişməsi ictimai, siyasi, mədəni həyatın hərəkətliliyi üçün əsas olurdu.

A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, İ.Qutqaşının təmsalında boy göstərən maarifçilik hərəkatı, bir qədər əvvəl M.P.Vaqifin, Q.Zakirin ortaya qoyduğu fərqli yanaşma tərzii, lokal səviyyədə baş verənlərin mühit və şəxsiyyət təmsalında mövqe nümayişləri və s. hamısı tarixi-mədəni axara öz təsirini göstərməkdə idi. Yeni tipli məktəb təsəvvürü, maarifçilik ideyasının aparıcı xətdə sərgilədiyi mənzərə, ədəbi-mədəni mühitdə bizim tez-tez vurğuladığımız M.F.Axundov mərhələsi, eləcə də S.Ə.Şirvaninin mühit səviyyəsində funksional rolu və s. bütün mahiyyəti ilə yüzillik boyu intibahı, yeni düzənin qurulması baxımından ayaqlaşmanın zərurətini qaçılmaz edirdi. “Əkinçi” qəzetinin və bu qəzetin baş yazarı H.Zərdabinin, eləcə də onun (qəzetin) ətrafına toplaşan ziyalı mühitinin prosesdə funksional rolu nəinki həmin dövr baxımından, hətta bütünlükdə sonrakı dövrlər üçün də nümunədir.

Mətbuat səhifələrində gedən yazılar bütünlükdə məzmunu, mövzu istiqamətlərinin müxtəlifliyi baxımından qalaqlanmış problemlərin çözümlünə hesablanmışdı. H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, M.Şahtaxtı, İ.Qaspralı, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, C.Ünsizadə, Ə.Qəmküsar, C.Cabbarlı və s. onlarla, yüzlərlə şəxslər təmsalında gedən proses sifətində dərk edən, problemin həlli istəyindən öz qaynağını götürürdü. Bu şəxslərin hər birisi gördüyü böyük işlərlə sonrakı zamanlar üçün gediləcək yolun nəzəri konsepsiyasını işlədilər. Milli mücadilə müstəvisində həm də nümunəyə çevrildilər. Bütün bunlar məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər : felyeton, satira, mətbuat, çarizm, epigraf, redaksiya, rubrika, müəllif, şərait, siyasi.

РЕЗЮМЕ

Процесс, произошедший с точки зрения общей динамики политических и культурных процессов, характеризуется не только тем, что происходит на уровне Азербайджана в XX веке. Здесь отчетливо прослеживается новый порядок глобальных процессов и его направление в мире. Разные европейские страны, а также те, которые представлены Россией, типичный пример тому. Но общая диахрония процесса в Азербайджане несколько иная. В Азербайджане общая диахрония процесса имеет иной тип. В целом этот процесс скоординирован между собой и имеет проблемы специфики. С точки зрения специфики, политическая среда, в которой общество, привержено идеологии великой государственности, осуждению оккупационной жизни, определению новых стереотипов и была основой мобильности общественной, политической и культурной жизни. Просветительское движение А. Бакиханова, М.Ш. Вазех, И. Гуткашинли, а несколько ранее М.П. Вагиф, Г. Закир, которые были представлены вокруг происходящего на местном уровне и демонстрировали позиции в форме человека и т. д. - все они оказали влияние на историко-культурный поток. Представление о новом типе школы, взгляд на ведущую линию поддержки просветительских идей, период М.Ф.Ахундова на литературно-культурном уровне, который мы указали, в то же время функциональный период С.А.Ширвани на окружающем уровне и т.д. все это сделало формирование новой линии неизбежным. Роль Х.Зардаби, главного редактора газеты «Акинчи» и а также функциональная роль интеллигентской среды, собравшейся вокруг нее (газеты) в этом процессе, не только с точки зрения того периода, она даже является примером для периодов вообще.

Публикуемые в печати статьи направлены на решение накопившихся проблем по своему содержанию и разнообразию проблемы. Х. Зардаби, С.А. Ширвани, Н. Вазиров, Дж. Мамедгулузаде, А. Саххат, М. А. Сабир, О. Ф. Неманзаде, М. Шахтахтли, И. Гаспрали, Н. Нариманов, У. Гаджибейли, Дж. Унсизаде, А. Камкюсар, Дж. Джаббарлы и другие процессы, происходившие в присутствии сотен людей – лишь понимавших реальность, взяли свой источник из желания решить проблему.

Ключевые слова: фельетон, сатира, пресса, царизм, эпиграф, редакционная статья, поэтический, автор, обстоятельства, политический.

SUMMARY

The process - which was happened from the point of view the general dynamics of political and cultural processes, it is characterized not only by what is happening at the level of Azerbaijan in XX century. Here the new order of global processes and its direction in the world is clearly observable. Different European countries, as well as those represented by Russia, is a typical example to this. But the general diachrony of the process in Azerbaijan is more different type. In Azerbaijan, the general diachrony of the process is of a different type. In general, this process is coordinated with each other and there are problems of specificity. In terms of specificity, the political environment in

which society, is committed to the ideology of great statehood,condemnation of occupation life, definition of new stereotypes, and it was the basis of the mobility of social, political and cultural life. The enlightenment movement of A. Bakikhanov, M. Sh. Vazekh, I. Gutkashinli, and a little earlier M.P. Vagif, G. Zakir which were presented surrounding what is happening at the local level and demonstrating positions in the form of a person, etc. all of them had influence on the historical and cultural current. The imagine of new type of school, view of the leading line of supporting enlightenment ideas,the period of M.F.Akhundov on literary and cultural,which we pointed, at the same time the functional period of S.A.Shirvani on surrounding level and etc.all these made the formation of new line period inescapable. The role of H.Zardabi, chief editor of the newspaper " Akinchi" and as well as the functional role of the intellectuals environment,who gathered around it (the newspaper) in this process, not only from the point of view of that period, it is even an example for periods in general. The articles published in the press,which were designed solving accumulated problems in their content and variety of the problem. H. Zardabi, S.A. Shirvani, N. Vazirov, J. Mamedguluzade, A. Sakhhat, M. A. Sabir, O. F. Nemanzade, M. Shakhtakhtli, I. Gasprali, N. Narimanov, U. Hajibeyli, J. Unsizade, A. Kamkyusar, J. Jabbarli and other processes, occurring in the presence of hundreds of people - who only understood reality, took their source from the desire to solve the problem.

Key words: feuilleton, satire, press, tsarism, epigraph, editorial, poetic, author, circumstances, political.

ЕЎЎЎЎЎ: dos. S.Abbasova

Ramal İbrahimov ²

MOBİL JURNALİSTİKA MEDİANIN GƏLƏCƏYİ KİMİ

Giriş: Məhdud imkanlarla informasiyanın əldə olunması, emalı və ötürülməsini təmin edən mobil jurnalistika medianın gələcək inkişafına təkan verir. Çəkiliş meydançasında rejissor, operator, jurnalist və hətta ssenari müəllifi kimi fəaliyyət göstərən mobil jurnalistlər smartfonları ilə xəbəri canlı yayımlayır və ya redaksiyaya sürətli şəkildə ötürə bilirlər. Bu da böyük avadanlıq və heyətin informasiya bolluğu və savaşı erasında yararsız hala düşməsinə gətirib çıxarır. Beynəlxalq Jurnalistlər Şəbəkəsində uzun müddət mojo təlimçisi olmuş Qlen Malkehi (Glen Mulcahy) bu mənada maliyyə və çətinliklə üzləşmə məsələsində mobil jurnalistlərin əməyini yüksək qiymətləndirir:

“Böyük media qurumları nəhəng yayım infrastrukturlarına görə daha bahalı olmağa meyillidirlər. Təhlükəli bir şey ortaya çıxdıqda, insanlar geri çəkilmək və potensialı görməkdənsə, onu mümkün qədər tez məhv etməyə çalışırlar”.(1)

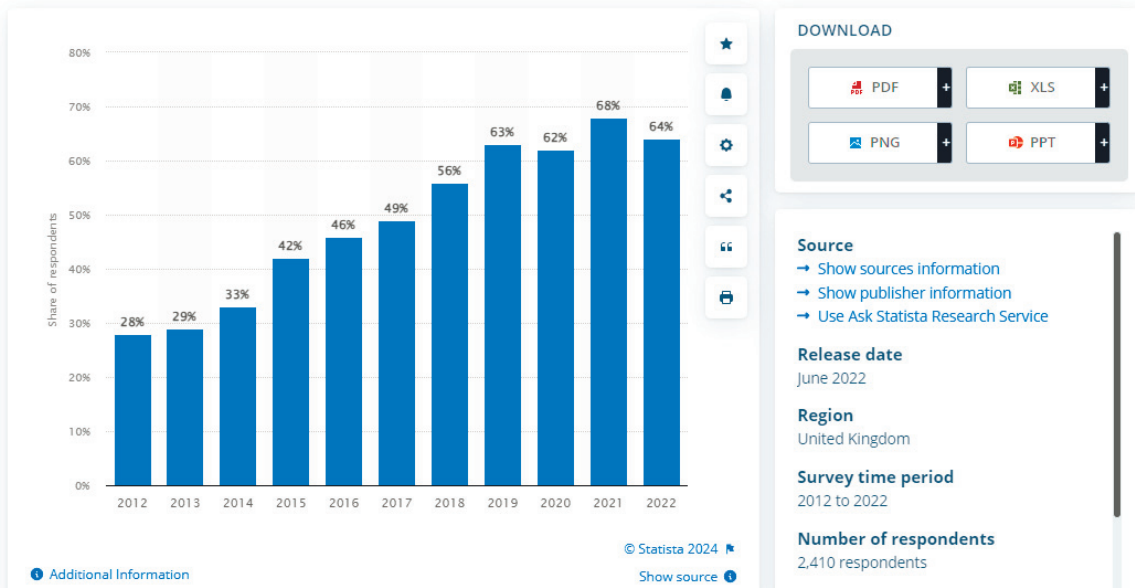
“Periscope” kimi mobil tətbiqlərlə canlı yayımı həyata keçirə bilən jurnalistlər üçün isə bu qədər maliyyə vəsaitinin sərf edilməsi əbəsdir. Çünki onların əsas məqsədi *“böyük kameralar, ötürücü avadanlıqlar olmadan televiziya, sosial media və onlayn jurnalistika üçün operativ xəbər istehsal etməkdir”.* (2) “Mobil jurnalistika” adlı kitabın müəllifi olan Byörn Staşen bu sözləri ilə bir nüansı da xüsusilə diqqətə çatdırır. Yəni, mobil jurnalistlər 3 istiqamətdə məzmun yaratmağa ən sərfəli və sürətli şəkildə nail olmağı hədəfləyirlər. Bu da informasiya müharibəsi dövründə onların medianın universal əsgerlərinə çevrilməsinə şərait yaradır. “Der Tagesspiegel” qəzetinin şef redaktoru Markus Hesselmannın dediyi kimi *“jurnalistika ancaq nəyə kamera tutmaq deyil, raport vermək və redaktə etməkdir”.* (3)

Mobil jurnalistikanı medianın gələcəyinə çevirən amillər

Mobil jurnalistikanın medianın gələcəyinə çevrilməsinə şərait yaranan amil isə smartfonların funksionallığı və sürətli şəkildə böyük kütləni cəlb etməsidir. “Digital News Report 2020”nin hesabatına görə, dünya əhalisinin 2/3-si, yəni 69 faizi həftə ərzində yayımlanan xəbərləri mobil cihazlarından əldə edirlər. (4) Ölkələr üzrə isə insanların təqribən yarısı (48%) xəbərlərə daxil olmaq üçün hər həftə iki və ya daha çox cihazdan istifadə edir. 2014-cü ildə bu göstərici 39% idi. Təbii ki, kompüterlər və noutbuklar bir çoxları üçün vacib olaraq qalır, lakin smartfonun rahatlığı və çoxyönlülüyü digərlərini üstələməkdədir. Məsələn, Böyük Britaniyada smartfonlar kompüterləri 2017-ci ildəngəridə qoyub və hələ də bu istiqamətdə liderliyi özündə saxlayır. (5) 2017-ci ildə Britaniyalıların 49%-i xəbərləri smartfon vasitəsilə əldə edirdisə, bu rəqəm 2020-ci ildə 62, 2022-ci ildə isə 64 faizə çatdı. (6) Bu da smartfonların əhatə dairəsinin genişlənməsi və mobil kontentin daha çox istifadəçiyə çatması deməkdir. Elə ona görə də, smartfonlar üçün mobil məzmun istehsal etmək zərurəti ortaya çıxır. Məhz bu anda da mobil jurnalistikanın (MOJO) əhəmiyyəti üzə

Media > News

Share of respondents using a smartphone to access news in the United Kingdom from 2012 to 2022

ÇIXIR.

Zaman və hadisələrin sürətli şəkildə dəyişdiyi və informasiya savaşının pik həddə çatdığı bir dövrdə mobil

jurnalistikanın gələcəyin mediasını formalaşdırması təbii proses kimi çıxış edir. Operativlik və bununla yanaşı sərfəlilik amilləri mojo-nun inkişaf perspektivlərini gözəl önünə sərir. “Mobile Journalism Manual”ın naşiri Torben Stefan deyir ki, “*mobil jurnalistika çox sürətlə məşhurlaşır, çünki çox ucuzdur*”. (7)200 dollarlıq smartfon, 30 dollarlıq ştativ və mikrafon dəsti ilə asanlıqla kontent istehsalı mümkündür. Eyni zamanda, çantaya yerləşdirilməsi asan olan mobil jurnalist ləvazimatları çəki cəhətdən də yüngül olmaları ilə seçilir. Smartfon, kiçik mikrafon, mobil cihazlar üçün ştativ və xarici çəkilişlərə uyğun işıq – bunların hamısı 3 kiloqramlıq bir ağırlıq deməkdir. Bu da jurnalistin peşəsini rahatlıqla icra etməsinə şərait yaradır. (8)Həmçinin, jurnalistə çəkiliş meydançasında işi sürətli şəkildə bitirməyə və oranı tərk etməyə də təkan verir. Münaqişə baş verən ərazilərdə MOJO-nun faydası daha aydın şəkildə sezilir. Məsələn, Ukraynada Rusiya ilə münaqişə nəticəsində baş verənləri izləməli və yerində görüntülər təqdim etməli olan jurnalistlər bunu ağır texnikanı gəzdirmədən edə bilirlər. Nəticədə, müharibə zonaları şəkillərin dərhal çəkilməsinə və yerində redaktə edilməsinə imkan verən bu tip jurnalistikadan getdikcə daha çox faydalanır.(9)Hindistanda jurnalistika məktəbləri bu yanaşmanın tələbələrini ödədiyini söyləməkdən utanmırlar. Onların fikrincə, bu, geniş ictimaiyyəti maraqlandıracaq hekayələri çatdırmaq üçün arsenalın bir hissəsidir.(10)Afrikada da gənclərin mobil jurnalistikanı öyrənməsinə əhəmiyyət verilir. Bu üsulla onlar ölkələrinin məhəlləri, şəhərləri və reallıqlarını asan şəkildə auditoriyaya ötürə bilirlər. MOJO təlimlərinin köməyi ilə afrikalılar mövzunu necə çərçivəyə salmağı, baş verənləri video və ya fotodasənədləşdirməyi, həmçinin telefonlarından multimedia cihazı kimi düzgün istifadə etməyi öyrənə bilirlər. (11)

Mobil internet jurnalistikanın təkamül prosesini daha sürətli şəkildə keçməsinə səbəb olur. Sosial şəbəkələr, “YouTube” kimi video platformalar MOJO-nu medianın gələcəyi olaraq göstərir. Özünü lentə alan şəxslə jurnalist arasında da fərqlər məhz məqamda üzə çıxır. Xəbərlə yaşayan və daim axtarışda olan biri sırasıyla vətəndaşdan fərqli olaraq, hər reportajın arxasında duran 6 suala (nə?, kim?, harada?, nə vaxt?, niyə? və nə etdi?) cavab verəcək faktları lazımı qaydada auditoriyaya çatdırmaqla bilir. ITN-in redaktorlar üzrə direktoru Kris Şaunun dediyi kimi:

“Sosial şəbəkələr sənədlə film çəkənlər üçün tamamilə yeni mənzərələr açır və naşirlər sosial şəbəkələrin məzmunundan istifadə edərək ən heyranamiz filmlər çəkə bilirlər.”(12)

Mobil jurnalistin dəyişən mediada fəaliyyət imkanları

Mobil jurnalistikanı gələcəyin mediası edən bir faktor da daim gəlir qazanmaq imkanının olmasıdır. Bildiyimiz kimi, artıb-azalan reklam gəlirləri, böyük sahibkarların kiçik media qurumlarının qapılarını bağlaması, müstəqil media qurumlarının mübarizə aparması və ictimaiyyətin böyük bir qisminin jurnalistlərə inamsızlığı qlobal media problemi səviyyəsindədir. Bu fonda MOJO jurnalistlərə pul qazanmağın yeni yolunu göstərir. Belə jurnalistlərin əksəriyyəti hazırladıqları hekayələri, materialları böyük media orqanlarına satmağa dəvət olunur. Böyük Britaniyada “Hekayəni sat” ölkənin ən böyük müstəqil xəbər agentliyinə çevrilib. Səyyar jurnalistlərlə mətbuat arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Hətta jurnalistlər çəkiliş və ya reportaj üçün təkliflər almaq üçün aktual mövzuların siyahısına yazıla bilirlər. (13)

Böyük jurnalların, qəzetlərin və ya televiziya kanallarının marağından asılı olmaq istəməyənlər reportajlardan, fotosəkillərdən və s. pul qazanmaq üçün onlayn platformalar da yarada bilirlər. İdeya, məsələn, dərin mövzular üçün bir az pul ödəməyə hazır bir auditoriya yaratmaqdır. Digər mobil jurnalistlərlə əməkdaşlıq həm də internetin bir küncündən çıxmağa kömək edə bilər və müxtəlif şəxsiyyətlərin yerli, milli və ya beynəlxalq auditoriyaya məlumatlandırmaq üçün birgə işlədiyi yer, platforma təmin edə bilər.

Didaktik bacarıqlara malik olduğuna inanılan isə mobil jurnalistika kurslarının yaradılmasına başlaya, həmçinin, daha peşəkar olmaq istəyən yazıçılar və ya fotoqraflar üçün kouçinq xidmətləri təklif edə bilirlər. Bir neçə illik təcrübədən sonra asanlıqla həyata keçirilən bu addım jurnalist olmaq arzusundakılara da keyfiyyətli məlumat təklif etməyə şərait yaradır. Bu, məsələn, vebinarlar şəklində kurs platformalarının istifadəsi və ya hətta məsləhət kitablarının satışı ilə ola bilər.

Nəticə: Getdikcə mobil cihazlara inteqrasiya edən müasir dünyanın gələcəyi də smartfonlara bağlıdır. Bütün biznes müəssisələri kimi media da bu tendensiyanı izləməyə məcburdur. Yəni, auditoriya haradadırsa, media da o tərəfə diqqətini yönəltməlidir. Hazırda, mobil cihazları ilə daha çox vaxt keçirən kütləyə informasiyanı da elə oradan ötürmək daha adekvat variant hesab olunur. Ona görə də, sürətli şəkildə xəbəri toplamaq və ötürməyə yarayan mobil cihazlar həm jurnalistlərin işini asanlaşdırır, həm də auditoriyanın informasiya tələbatını daha tez ödəməyə xidmət edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, operativlik və dəqiqliyin prioritet olduğu dünyamızda bu dəyərlərə qarşı öhdəliklər də günbəgün sərtləşdirilir. Media qurumları həm lokal, həm qlobal səviyyədə bir-biri ilə informasiya savaşına girirlər. Bu situasiyada mobil jurnalistlərin əlindəki imkan onların dəyərini sürətlə artırır. Ona görə də, gələcəkdə də bu jurnalistlərə böyük ehtiyacın olacağını təxmin etmək heç də çətin deyil.

Ədəbiyyat

1. Marc Young - The future of journalism is mobile (link: <https://www.shure.com/en-US/performance-production/louder/the-future-of-journalism-is-mobile> , son baxış tarixi: 10.06.2024)
2. Marc Young - The future of journalism is mobile (link: <https://www.shure.com/en-US/performance-production/louder/the-future-of-journalism-is-mobile> , son baxış tarixi: 10.06.2024)
3. Marc Young - The future of journalism is mobile (link: <https://www.shure.com/en-US/performance-production/louder/the-future-of-journalism-is-mobile> , son baxış tarixi: 10.06.2024)
4. Executive Summary and Key Findings of the 2020 Report (link: <https://www.digitalnewsreport.org/survey/2020/overview-key-findings-2020/> , son baxış tarixi: 13.06.2024)
5. Doaa Fareed - Mobile Journalism and the future of the Media Industry (2020) (link:)

6. <https://www.linkedin.com/pulse/mobile-journalism-future-media-industry-dooa-fareed> , son baxış tarixi: 13.06.2024)
7. Share of respondents using a smartphone to access news in the United Kingdom from 2012 to 2022, Statista.com (link: <https://www.statista.com/statistics/297831/mobile-news-preferences-uk/> , son baxış tarixi: 13.06.2024)
8. The rise of mobile journalism: Publishing's new frontier? (link: <https://mediamakersmeet.com/the-rise-of-mobile-journalism-publishings-new-frontier/> , son baxış tarixi: 13.06.2024)
9. The rise of mobile journalism: Publishing's new frontier? (link: <https://mediamakersmeet.com/the-rise-of-mobile-journalism-publishings-new-frontier/> , son baxış tarixi: 21.06.2024)
10. Ukrainian journalists use smartphones to tell stories of displaced communities (link: <https://www.journalism.co.uk/news/mobile-journalism-training-in-ukraine-journalists-are-part-of-these-displaced-communities-s2/a1058762/> , son baxış tarixi: 21.06.2024)
11. Bennett University: The tech age of storytelling through mobile journalism (MoJo). (link: <https://timesofindia.indiatimes.com/education/news/bennett-university-the-tech-age-of-storytelling-through-mobile-journalism-mojo/articleshow/101272303.cms> , son baxış tarixi: 21.06.2024)
12. Mobile journalism in Burkina: the practice is increasingly appealing to TV journalists (<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/mobile-journalism-fastest-way-change-how-africas-story-told> , son baxış tarixi: 21.06.2024)
13. The rise of mobile journalism: Publishing's new frontier? (link: <https://mediamakersmeet.com/the-rise-of-mobile-journalism-publishings-new-frontier/> , son baxış tarixi: 21.06.2024)
14. Mobile journalism: the new approach in the field (<https://cursus.edu/en/30209/mobile-journalism-the-new-approach-in-the-field> , son baxış tarixi: 21.06.2024)

Xülasə

Smartfonlar global səviyyədə gələcəyin simasını dəyişirlər. Etiraf edək ki, müasir dünyada artıq hər kəsin ən az bir smartfonu var. Bu da bütün xidmətləri insanların cibinə qədər çatdırmaq öhdəliyini aktuallaşdırır. Buna görə də, digər sahələr kimi media da artıq xəbərləri, informasiyaları insanların rahatlıqla əldə edə biləcəyi yerə aparmalıdır. Bu yer də smartfonlardır. Asanlıqla çəkiliş etməyə və informasiya toplamağa yarayan mobil cihazlar xəbərlərin də rahatlıqla ötürülməsi ilə gündən-günə insanların rəğbətini qazanır. Həmçinin, MOJO jurnalistlər üçün bir məkana və zamana bağlılığı da aradan qaldırır. Bu da jurnalistlərin daha çox media qurumu ilə eyni anda əlaqə saxlaya bilməsinə təkan verir. Medianın kontent istehsalında mobil cihazların xidmətlərinə yönəlməsi mobil jurnalistləri gələcəyin media mentorlarına çevirmək imkanı qazanır. Belə ki, onlar gələcəkdə kurslar, vebinarlar vasitəsilə öz bilik və təcrübələrini yeni nəsillə bölüşə bilirlər. Bu da mobil jurnalistin ömür boyu gəlir əldə etmək imkanından xəbər verir.

Summary

Smartphones are changing the face of the future globally. Let's face it, everyone in the modern world already has at least one smartphone. This makes the obligation to deliver all services to people's pockets relevant. Therefore, media, like other fields, should take the news and information to the place where people can get it easily. This place is also smartphones. Mobile devices, which are suitable for easy recording and gathering of information, are gaining people's sympathy day by day with the ease of transmitting news. Also, MOJO eliminates time and place constraints for journalists. This also encourages journalists to be able to communicate with more media organizations at the same time. The focus of the media on the services of mobile devices in content production has the opportunity to turn mobile journalists into media mentors of the future. So, in the future, they can share their knowledge and experience with the new generation through courses and webinars. This indicates the opportunity of a mobile journalist to earn a lifetime income.

Резюме

Смартфоны меняют лицо будущего во всем мире. Посмотрим правде в глаза: у каждого жителя современного мира уже есть хотя бы один смартфон. Это делает актуальным обязательство по доставке всех услуг в карманы людей. Следовательно, средства массовой информации, как и другие области, должны доставлять новости и информацию туда, где люди могут легко их получить. Это место также смартфоны. Мобильные устройства, пригодные для удобной записи и сбора информации, с каждым днем завоевывают симпатии людей легкостью передачи новостей. Кроме того, MOJO устраняет ограничения по времени и месту для журналистов. Это также стимулирует журналистов иметь возможность одновременно общаться с большим количеством средств массовой информации. Сосредоточение внимания средств массовой информации на услугах мобильных устройств при производстве контента дает возможность превратить мобильных журналистов в медиа-наставников будущего. Так что в будущем они смогут поделиться своими знаниями и опытом с новым поколением посредством курсов и вебинаров. Это указывает на возможность мобильного журналиста получать пожизненный доход.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Джафаров Микаил Магамедоглу, Фейзиєва Азиза Автандил кызы¹
 ИЗ ОПЫТА ПРОВЕДЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ РКИ

В практическом курсе русского языка для иностранцев лексика является одним из самых сложных аспектов теории и практики обучения. Говоря о психологических особенностях обучения лексике и связанных с ними трудностях её усвоения, Б. В. Беляев писал: «Из всех основных аспектов иностранного языка, которые должны практически усваиваться учащимися в процессе обучения, наиболее важным и существенным с психологической точки зрения следует считать лексику, потому что без запаса слов, хотя бы и незначительного, владеть языком невозможно» (6, с.5).

Трудности в преподавании лексики непосредственно связаны с тем, что лексическая семантика является одной из самых сложных областей лингвистического исследования. Причины такого положения коренятся в скрытом характере системности лексики, трудности исчисления единиц словаря, объёмности, многоаспектности слова, обладающего грамматическим и собственным (лексическим) статусом, многомерности смысловых отношений слов в словаре, непосредственной соотнесённостью слова с внеязыковой действительностью (1, с.5-6).

Обзор лингвометодической литературы, посвящённой проблемам описания и преподавания русской лексики показывает, что в центре внимания исследователей находятся проблемы лексического значения, организация и презентация словарного материала в учебном процессе (5). В связи с этим рассматриваются способы семантизации слов, а также методы и приёмы обучения лексике. По справедливому мнению исследователей, всю стратегию обучения лексике определяет понимание её как системы, выражением которой являются различные группировки слов, т.е. синонимы, антонимы, паронимы, словообразовательные гнезда однокорневых слов и т.д.

Знакомство с лексикой, пополнение словарного запаса и усвоение лексических единиц в продуктивных формах речи происходит на всех занятиях, по всем каналам речевого общения. И это не случайно, так как овладение лексико-грамматическими средствами русского языка предполагает всестороннее изучение лексических единиц с целью наилучшего освоения закономерностей их функционирования в речи. Поэтому описание и представление языкового материала на разных этапах обучения должно быть системно-функциональным, т.е. язык должен описываться и презентироваться как функционирующая система, с её подсистемами и элементами. Системно- функциональный подход к описанию, презентации рассматриваемого языкового материала призван, с одной стороны, облегчить и сделать более прочным усвоение языкового материала, а с другой - расширить возможности употребления изученного материала в речи, обеспечить высокий уровень его сознания и обобщения, что позволяет учащимся более широко и свободно осуществлять перенос, производить выбор и использовать известные им языковые средства для осуществления речевой деятельности. Системно- функциональное представление языкового материала включает и указание на возможные речевые реализации изучаемых единиц (2, с.7). Поэтому подготовку учебного материала для усвоения функционального потенциала слова победа следует начать с описания моделей его сочетаемости со словами различных частей речи. 1. Модель- существительное + существительное со словом победа в позиции: победа армии, победа народа, победа героя, победа человека, победа добра, победа разума, победа в войне. 2. Модель - существительное + существительное со словом победа в постпозиции: день победы, парад победы, знамя победы, в честь победы, в случае победы, близость победы, площадь победы, результаты победы, во имя победы. Добавим также редкую модель: от победы к победе. 3. Модель- существительное + глагол: победа досталась, победа далась, победа принадлежит, победа придёт, победа зависит. 4. Модель - глагол + существительное: добиться победы, одержать победу, праздновать победу, стремиться к победе, верить в победу, обеспечить победу, надеяться на победу, закончиться победой, торжествовать победу, отмечать победу, поздравить с победой, предвкушать победу, ковать победу, закреплять победу, приводить к победе, гордиться победой. 5. Прилагательное + существительное: великая победа, блестящая победа, блистательная победа, нравственная победа, исключительная победа, решающая победа, историческая победа, абсолютная победа, полная победа, военная победа, славная победа, скорая победа и др. По существу первые адъективные компоненты данной группы словосочетаний - это эпитеты к слову победа. Поэтому роль и функции таких эпитетов нуждаются в более детальном описании. Прежде всего следует отметить, что эпитеты являются важнейшим стилистическим средством литературного языка. « Удачный, свежий эпитет усиливает выразительность и образность нашей речи, обогащает содержание высказывания, подчёркивает индивидуальный признак определяемого предмета и явления» (4,3). Недаром эпитеты относят к золотому фонду русского языка. Изучение этого богатейшего материала в теоретическом и практическом отношении позволяет ознакомиться с особенностями отдельных групп эпитетов, которые служат благодатным источником обогащения словарного запаса учащейся молодёжи, надёжным материалом развития русской речи иностранцев.

В первую очередь, следует заметить, что в «Словаре эпитетов русского литературного языка» (К.С. Горбачевича и Е. П. Хабло) к слову победа приводится около четырёх десятков эпитетов, извлечённых из произведений художественной литературы и публицистики. Концептуальный анализ данных эпитетов по харак-

¹ BDU. Rus dili kafedrası

теру выражения ими признаков позволяет выделить среди этих лексем несколько групп.

1. Выражение позитивной оценки победы: блестящая, блистательная, великолепная, выдающаяся, замечательная, славная, яркая. Героические воины ... под командой своих прославленных командиров прошли тяжёлый четырёхлетний боевой путь и закончили его блистательными победами в Берлине (Г. Жуков. Воспоминания и размышления); Победа над войсками Брусилова, притом победа ... блестящая... признавалась в Берлине совершенно необходимой (Сергеев-Ценский. Брусиловский прорыв); Точно была одержана блистательнейшая победа и победители праздновали свой пример, влача за своими колесницами надменных вождей вражеского стана (Н.С. Лесков. Некуда, 1864). После блестящей победы в 44-дневной Отечественной войне под руководством победоносного Верховного Главнокомандующего Президента Ильхама Алиева Азербайджан отправляет миру месседжи, основанные на идеях мира, сотрудничества и гуманизма (Бак. раб. от 19. 02. 2022 г., с.6); ... антиазербайджанские силы ... не могут переварить нашу блестящую Победу над Арменией (Из речи Ильхама Алиева на церемонии инаугурации Президента Азербайджанской Республики (Бак. раб. 15. 02. 2024, с.3); Блестящая Победа во второй Карабахской войне ещё раз показала, что азербайджанский народ – великий народ (там же).

2. Выражение масштабов победы: великая, большая, всенародная, грандиозная, крупная, полная. Возрождение крестьянства к новой жизни и коллективному труду на земле – это великая победа энергии пролетариата (М. Горький. Приветствие...); Великая Отечественная война была всенародной. И победа над врагом тоже была победой всенародной (Рокоссовский. Солдатский долг); Великая победа имеет большое историческое, политическое, социальное и международно - правовое значение (Бак. раб. 19.02. 2022., с.4); (Некоторые страны) не могут смириться с Великой Победой Азербайджан в 44-дневной Отечественной войне (Бак. раб. 17.01. 2024 г. с. 4); Великая победа Азербайджана, добытая в Год столетия Гейдара Алиева, показала величие духа азербайджанского народа, который выразил вотум доверия политике возрождения общенационального лидера (Бак. раб. 30. 12. 2023 г. с.4).

3. Выражение интенсивности победы: быстрая, молниеносная, скорая, трудная, решительная. Победа над войсками Брусилова, притом победа решительная и быстрая признавалась в Берлине совершенно необходимой (Сергеев – Ценский. Брусиловский прорыв); Сокрушительная Победа Азербайджана в 44-дневной Отечественной войне за освобождение своих исконных земель от армянской оккупации подняла на небывалую высоту и значительно активизировала деятельность диаспорских организаций... (Бак. раб. 19. 02. 2022г., с.6).

4. Выражение значимости победы: важная, весомая, всемирно- историческая, принципиальная, решающая, нравственная, спасительная, долгожданная, окончательная. Наш путь к окончательной победе был долгим и тернистым; он занял почти четыре года (Конеv. Сорок пятый). И эта весть о победе такой долгожданной и спасительной! – принесла генералу также и личное облегчение (Березко. Дом учителя); Увековечивая историческую Победу (Распоряжение Президента Азербайджанской Республики. Об учреждении дней городов по освобождённым от оккупации территориям Азерб. Республики) (Бак. раб. 1.08. 2023, с.1); Свой ценный вклад в эту историческую Победу внёс каждый народ, проживающий в нашей стране (из речи Ильхама Алиева на церемонии инаугурации Президента Азербайджанской Республики 14. 02. 2024 г. – Бак. раб. 15. 02, 2024, с. 3)... победа нравственная та, которая убеждает противника в нравственном превосходстве своего врага и в своём бессилии, была одержана русскими под Бородином (Л. Н. Толстой. Война и мир. Том III); К победам на суше Россия привыкла, а победа на море, да ещё такая, когда полностью уничтожен был флот противника, явилась совершенно исключительной (Сергеев-Ценский. Синопский бой).

5. Выражение закономерности победы: закономерная, неизбежная. Закономерная победа (Ильхам Алиев поведёт страну в благополучное будущее). (Бак. раб. 10.02.2024 г. с. 5); Исторически неизбежная победа (из интервью с генеральным директором Каспийского Института стратегических исследований Игоря Коротченко).

Приведённый выше набор эпитетов к слову победасвидетельствует о том, что данное слово, обладая высокой номинативной сущностью (семантикой), всегда вызывало и продолжает вызывать позитивные эмоции и духовный подъём народа. Поэтому восторженное отношение азербайджанского народа к празднованию Дня долгожданной победы в Карабахской войне вполне естественно. В судьбе нашего народа эта победа стала историческим событием и символом единства людей при освобождении родных земель от захватчиков. Интересно отметить также, что популярность слова победа в нашей стране провоцировало желание применить данное слово для обозначения номенклатурных реалий. Так, например, оно начало обозначать дорогу, парад (Дорога Победы, Парад Победы); Ср.: примеры : Так уже завершено строительство главной транспортной артерии Карабахского региона -Дороги Победы (Бак. раб. 5.03. 2022г., с.1); Год, объединивший нацию (Нас 60 миллионов азербайджанцев), особенно вдохновил Парад Побед в Ханкенди (Бак. раб. 16.01. 2024 г., с. 6). Правда, аналогичные факты встречаются и в русском языке. Ср. «Победа» – вершина хребта Улахан-Чистай (Якутия), самая высокая в системе хребта Черского. «Победа», марка легкового автомобиля модели М-20, выпускаемого в 1946- 56 гг.

И вовсе не случайно, что слово победа имеет тесные ассоциативные связи с обширным набором номинативных единиц языка, которые в основном служат для обозначения успешного завершения таких явлений, как война, битва, сражение, бой, соревнование и т.п. По данным словарей ассоциаций русского языка со

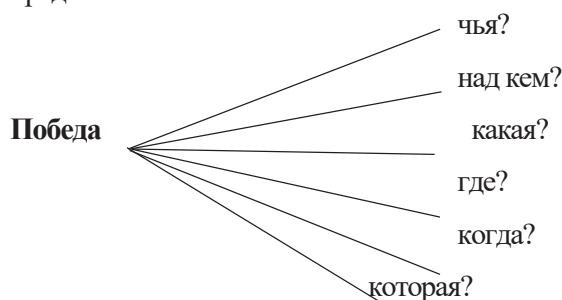
словом победасоотносятся слова война, медаль, победитель, радость, кубок, награда, выигрыш, спорт, соревнование, поражение, победить, день, салют, счастье, успех, праздники др. Рассматриваемое слово встречается также в составе пословиц и поговорок: Друг друга поддерживать - победу одерживать. Хорошая новость, когда говорят: «Победа есть...». Где смелость, там и победа. Первая победа – не победа. Герои куют победу. Шаг вперед – шаг к победе. Где отвага, там и победа. Кто хорошо бьется, тому победа и достается.

Наконец, обратимся к прикладному аспекту рассматриваемой проблемы. Дело в том, что в лингвотетодической литературе нередко встречается суждение о целесообразности усвоения лексики изучаемого иностранного языка путём неоднократного выполнения заданий, связанных с лексическим окружением слов и составлением так называемых лингвистических карт.

Задание 1. К данным предложно- падежным формам слова **победа** подберите нужные глаголы составьте с ними предложения.

...с победой, ...к победе, ...за победу, ...для победы, ...до победы,...после победы, ...кроме победы,...на победу, ...благодаря победе,...без победы..., в честь победы.

Задание 2. Отвечая на вопросы, употребите нужные слова (по 3 -5 на каждый вопрос) и составьте с ними предложения.

Описание лексического содержания слова **победа** и моделей его сочетаемости в типовых конструкциях позволяет определить функциональные возможности и лексико- грамматические признаки этого слова. Думается, что усвоение эпитетов к слову **победа** и его ассоциативных связей в лексической системе будет способствовать обогащению словарного запаса студентов, а также совершенствованию их коммуникативной компетенции.

Список использованной литературы:

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. 2-е изд. М., 1965.
2. Битехтина Г.А., Юдина Л.П. Система работы по теме «Глаголы движения». М., Рус.яз., 1985, 160 с.
3. Горбачевич К.С., Хаблю Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. Л., Наука, 1979, 567 с.
4. Митрофанова О. Д. Тенденции развития методики обучения русскому языку как иностранному/ Практическая методика преподавания русского языка на начальном этапе. М.: Рус. яз., 1990, с. 5-9.
5. Половникова В. И. Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе. М., Рус. яз., 1982, 104 с.
6. Слесарева И. П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. М.: Рус. яз., 1980, 182 с.

Ключевые слова: лексика, системно- функциональное изучение, модели словосочетаний, номинативная **Acar sözlər:** leksika, sistemli - funksional tədqiq, söz birləşmələrinin modelləri, epitetlər, nominativ funksiya, **Keywords:** lexicon, systematic - functional study, word formation patterns, nominative function, linguistic map.1

Резюме

В статье рассматривается вопрос о взаимосвязи между смысловым содержанием слова **победа**, его сочетаемостью и лексическим окружением. Особое внимание уделяется функциональному потенциалу эпитетов к слову **победа**, а также ассоциативным связям. Предлагаются такие типы заданий, на основе которых возможно обогащение словарного запаса студентов, а также совершенствование их коммуникативных навыков.

Rus dili xarici dil kimi dərslərində leksik işlərin aparılma təcrübəsindən

XÜLASƏ

Məqalədə “победа” sözünün məna tutumunun sözlərlə birləşməsi və leksik əhatəsinə daxil olan qarşılıqlı əlaqələr araşdırılır. “Победа” sözünə aid epitetlərin funksional potensialına, həmçinin onun assosiativ əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Tələblərin söz ehtiyatının zənginləşməsinə və onların kommunikativ bacarıqlarının təkmilləşməsinə xidmət edən tapşırıq növləri təklif edilir.

From the experience of conducting lexical work in lessons of the Russian language as a foreign language

Summary

The interrelationships between the meaning capacity of the word “победа” (“victory”) and its lexical scope are investigated in the article. It has been paid special attention to the functional potential of the epithets related to the word “победа” (“victory”), as well as its associative connections. It has been suggested types of tasks that served to enrich students’ word stock and improve their communication skills.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В лексической системе русского языка адъективная лексика (имена прилагательные) имеет важное назначение – она является основным средством выражения атрибутивности. И вовсе не случайно, что “в современном русском языке имена прилагательные – это самая многочисленная после имен существительных армия слов” (1, с.152). В настоящей статье мы ограничимся изучением полисемии только качественных прилагательных, хотя это явление свойственно также относительным и притяжательным прилагательным.

В целом же центральной проблемой лексической полисемии является изучение семантической структуры слова. Еще В.В.Виноградов писал о том, что между отдельными значениями многозначного слова существуют определенные иерархические отношения, позволяющие подразделять эти значения на свободные и фразеологически связанные, основные и производные, прямые и переносные и т. д. (1).

Так, например, у многозначного прилагательного глубокий основным, номинативным значением является значение 1. “Имеющий большую глубину” (глубокий колодец, глубокая река), производным от основного значения, номинативно-производным является значение 2. “Находящийся на значительной глубине, далеко от поверхности; пронизывающий на значительную глубину” (глубокие корни). Аналогичной является и позиция значения 3. Что касается значения 4. “Отличающийся глубиной содержания” (глубокая мысль, глубокое изучение) и значения 5. “Очень сильный, достигший значительной степени (о чувстве, состоянии и т. п.)” (глубокий интерес, глубокий траур и т. п.), то они относятся к числу переносных значений.

Говоря об основных тенденциях развития многозначности в сфере адъективной лексики исследователи отмечают ряд факторов, способствующих развитию данного явления.

1. Частотность употребления слова, связанная с актуальностью для носителей языка обозначаемого словом понятия. К примеру, по данным “Частотного словаря русского языка” (М., 1977), среди наиболее частотных слов, русского языка встречаются такие многозначные прилагательные, как большой (с индексом 2066), новый (1722), старший (726), великий (692), последний (664), молодой (608), высокий (549), хороший (535), важный (521), полный (515), главный (509), маленький (487), черный (473), белый (471), старый (468), крупный (349), известный (339), настоящий (314), широкий (312), цельный (302), тяжелый (296), простой (287), живой (232), добрый (277), милый (242) и т. д.

2. Отсутствие экспрессии и эмоциональной окраски у “производящего слова” (скупой – 3 значения, прижимистый – 1 значение).

3. Особенности структурного облика слова. Наблюдения показывают, что семантическое развитие непростых по структуре прилагательных во многом определяется закономерностями развития лексической многозначности производных единиц, так как между словообразовательной сложностью слова и его лексической многозначностью существует определенная связь. Эта связь выражается в том, что “слова простые, немотивированные или производные первой ступени образования, как правила, способны вмещать большее количество значений, чем слова сложной словообразовательной структуры” (4, с. 73-74).

4. Функционально-семантическая природа данной тематической группы. Так, например, прилагательные из тематической группы “признак по свойству человеческого характера”, как правило, реализуют значения типа 1) “Наделенный определенным свойством характера”: вежливый (человек), злой (старик); 2) “Свидетельствующий о наличии качества, свойства характера”: вежливый (ответ), злой (взгляд).

В ряде случаев наблюдается перенос телесных признаков, присущих особенно людям, на природу. Например, старый (древний) город.

В лексико-семантической группе прилагательных размера и объема переносные значения образуются по моделям:

1) значение размера и объема – значение количества (метонимия): большой (дом) – большой (отряд) - большой (чувство); высокий (здание) - высокий (зарплата) - высокий (чувство); низкий (здание) – низкий (зарплата) - низкий (мысли, люди); широкий (река) - широкий (массы) - широкий (натура); узкий (тротуар) – узкий (круг, общество) – узкий (интересы).

Как видно из приведенных примеров, у прилагательных со значением размера и объема обнаруживается целый ряд индивидуальных свойств. Причем своеобразие смыслового содержания некоторых слов находит отражение в моделях развития полисемии. В этом отношении вызывает интерес одна из моделей образования переносных значений у тематической группы прилагательных цветообозначения: значение цвета – название абстрактных качеств и эмоций. Ср.: белый – чистый, невинный; чёрный – мрачный, тяжелый; серый – скучный, тоскливый; розовый – радостный, неясный; зелёный – неопытный по молодости (7, с. 27).

Изучая особенности употребления многозначных прилагательных в различных контекстах, целесообразно использовать прием сопоставления функционально-семантического потенциала соотносительных цветообозначений в русском и родном языке студентов. В этом отношении определённый интерес представляют прилагательные белый и ағ, у которых наряду с эквивалентными можно обнаружить и ряд инди-

² БГУ, ст. преп.

видуальных значений. Так, например, прилагательное ađ, помимо исходного цветового значения, имеет также несколько индивидуальных значений: 1) дутый, преувеличенный, ясный, например: ađ yalan, ađ böhtan (белая ложь, белая клевета); 2) монеты, сделанные из серебра или другого белого материала (ađ pul); 3) беловатое пятно на глазе (gözünə ađ gəlmək); чистый, неиспользованный (ađ kağız) (См.: 6, с. 17-18).

Что касается качественных прилагательных, то следует отметить, что признаки, обозначаемые этими словами, различны по природе. В одних случаях они воспринимаются как собственные признаки предметов, в других – как признаки, не воспринимаемые органами чувств. Слова первой группы принято называть эмпирическими, а слова второй группы – рациональными.

Прилагательные обеих групп имеют определенную специфику в образовании вторичных (переносных) значений, которая реализуется в типичных для каждой тематической группы моделях полисемии. К тому же, группа качественных прилагательных постоянно расширяется за счёт развития качественных значений у относительных и притяжательных прилагательных. Ср.: золотые часы - золотые руки (умельце); стальные рельсы – стальные мускулы; куриное яйцо (притяж.) – куриный бульон (относит.) - куриный ум (качеств.); медвежья берлога (притяж.) - медвежья шуба (относит.) - медвежья услуга (качеств.).

Деление прилагательных на эмпирические и рациональные носит условный характер, так как значения многозначных слов неоднородны, неоднотипны. К примеру, у многозначного качественного прилагательного яркий (по данным МАС имеет 5 значений: 1. “Очень сильный, сияющий, ослепительный, изучающий сильный свет” и значение 2. “Отличающийся чистотой и концентрированностью тона, цвета” соотносят данное слово со зрительно воспринимаемыми признаками предмета, а значение 3. “устар. Громкий и звонкий (о звуках)” – со слуховым восприятием. Последние два значения рассматриваемого прилагательного - значение 4. “перен. Выделяющийся среди других по силе, воздействию и т.д., выдающийся в каком – л. отношении” и значение 5. “перен. Производящее сильное впечатление своей убедительностью, выразительностью и т.л.” переводят слово яркий в сферу обозначений признаков, не воспринимаемых органами чувств. Таким образом, многозначное качественное прилагательное яркий по линии первых трех значений входит в группу эмпирических прилагательных, а по линии двух последних – в группу рациональных прилагательных.

В такой ситуации наиболее адекватной может стать такая классификация многозначных прилагательных, которая осуществляется с учётом характера отдельных значений (ЛСВ).

Весьма важной проблемой является также определение критериев выделения семантических групп качественных прилагательных. Эта проблема затрагивается во многих исследованиях. В этом отношении особый интерес представляют исследования Л.М. Грановской, где все стороны анализируются прилагательные, обозначающие цвет в русском языке XVII-XX вв. (3). Опираясь на богатый языковой материал специальной и художественной литературы, а также данные общенародного языка, исследователь описывает основные источники формирования цветообозначений, пути их проникновения в литературный язык и особенности функционирования на различных этапах развития русского национального языка. Подобное углублённое изучение определённой тематической группы прилагательных, несомненно способствует объективному освещению и такого типичного для многих разрядов прилагательных семантического явления, как окачествование.

Анализ многочисленных случаев образования переносных значений у прилагательных позволяет прийти к выводу о том, что общее направление развития многозначности “определяется движением мысли от простого к сложному, от конкретного к абстрактному” (8, с. 95).

Далее можно привести множество примеров, иллюстрирующих случаи употребления качественных прилагательных в переносном значении. Этот факт даёт основание заключить, что полисемия качественных прилагательных достаточно регулярное явление в русском языке.

В то же время следует заметить, что реализация конкретных моделей полисемии в сфере адъективной лексики происходит под влиянием целого ряда системных и случайных факторов, не всегда способствующих возникновению многозначных слов.

Специальные исследования в этой области показали, что имена прилагательные как слова, отражающие в своих значениях все многообразие качеств, свойств и признаков, существующих в мире предметов и явлений, достаточно богаты по содержанию. В этом отношении особо выделяются многозначные прилагательные, в семантике которых объединяются целые пучки частных значений. Стало быть, от трактовки проблемы полисемии в значительной степени зависит и решение вопроса о смысловых границах многозначных слов, представляющих в русском языке своеобразную группу лексических единиц.

Более того, изучение функционального потенциала и смыслового содержания многозначных слов, наряду с другими разрядами лексики, может способствовать усвоению закономерностей употребления адъективной лексики в процессе коммуникации. В связи с этим главное внимание должно быть уделено словам, предназначенным для активного усвоения, так как эти слова нужны студентам не только для понимания содержания изучаемых текстов, но и для обогащения своего словарного запаса, необходимого для общения в различных жизненных ситуациях.

Из психологии обучения известно, что новое слово должно встретиться много раз, чтобы оно прочно закрепилось в памяти студентов. Именно поэтому нужно всячески стремиться к достаточному числу повторений слов в наиболее типичных сочетаниях и предложениях (5, с. 76).

С учётом этих рекомендаций можно подготовить для студентов ряд заданий активного (конструктивного) характера. Ср.:

1. К данным прилагательным подберите подходящие по смыслу существительные и составьте с ними предложения.

Ароматный, звонкий, великий, добрый, тёплый, дремучий, ясный, слепой, легкий, мягкий, быстрый, твёрдый, длинный, широкий, ровный, скрытный, тихий, грустный, полезный, скучный, простой, сильный.

2. Подберите антонимы к прилагательным и составьте с ними предложения.

Простой, левый, высокий, поздний, слабый, вредный; скупой, талантливый, молчаливый, жаркий, бедный, вежливый, глупый, тяжелый, голодный, тонкий, дешевый, больной, пустой, далёкий, глубокий.

В заключение отметим, что в рамках небольшой статьи невозможно было охватить все аспекты такого сложного явления, как полисемия. В дальнейшем необходимо рассмотреть и такой интересный процесс, как окачествование относительных и притяжательных прилагательных.

Литература

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. 2-е изд. М., "Высшая школа", 1972, 614 с.
2. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов. Избр. труды. Лексикология и лексикография. М., "Наука", 1977, с. 162-192.
3. Грановская Л.М. Прилагательные, обозначающие цвет, в русском языке XVII-XX вв. АҚД, М., 1964.
4. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. М., "Рус. яз.", 1984, 152 с.
5. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М., 1978.
6. Мукимова Н.Р. Межъязыковая лексическая эквивалентность. АҚД, Баку, 1999, 21 с.
7. Прохорова В.А. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. М., "Изд-во. Моск.ун-та", 1980, 87 с.
8. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка). Л., "Изд-во. ЛГУ", 1979, 134 с.

Ключевые слова: многозначные качественные прилагательные, признаки предметов, переносное значение, эмпиричные и рациональные прилагательные.

Açar sözlər: çoxmənalı əsli sifətlər, əşyaların əlamətləri, məcazi məna, empirik və rəasional sifətlər.

Key words: polysemous original adjectives, signs of things, figurative meanings, empirical and rational adjectives.

Резюме

Многозначные прилагательные представляют собой обширную группу слов лексической системы. Они обозначают различные признаки и свойства предметов и явлений. Одним из источников полисемии качественных прилагательных является образование у них переносных значений. По характеру обозначаемых признаков качественные прилагательные делятся на эмпиричные (сладкий сахар, высокое здание) и рациональные (сладкая жизнь, высокий гость).

Rus dilində çoxmənalı sifətlərin öyrənilməsinə dair

Xülasə

Çoxmənalı sifətlər leksik sistemin geniş bir söz qrupunu təmsil edir. Onlar əşya və hadisələrin müxtəlif əlamət və xassələrini bildirir. Əsli sifətlərin çoxmənalı olmasının mənbələrindən biri onların məcazi mənalının əmələ gəlməsidir. Əsli sifətlər ifadə etdikləri əlamətlərin xarakterinə görə empirik (şirin şəkər, yüksək bina) və rəasional (şirin həyat, yüksək qonaq) qruplara bölünür.

About the study of polysemous adjectives in the Russian language

Summary

Polysemous adjectives represent a wide group of words of the lexical system. They denote various signs and properties of things and events. One of the sources of polysemousness of original adjectives is the formation of their figurative meanings. Original adjectives are divided into empirical (sweet sugar, high building) and rational (sweet life, high guest) groups according to the nature of the signs that they expressed.

Rəyçi: prof. M. Cəfərov

ИНТЕГРИРОВАННЫЙ УРОК КАК СПОСОБ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Развитие технологий и прогресса в обществе ставит перед общеобразовательной школой серьезные задачи по улучшению качества обучения, формированию умений и навыков, которые соответствуют требованиям современного общества.

Так как именно в начальной школе закладывается фундамент для последующих этапов образования перед начальной школой стоят предельно точные образовательные цели задачи. Нужно предельно крепко заложить основы всестороннего развития учащихся, формировать прочные навыки выразительного чтения, счета, грамотного письма, развитой речи, культуры поведения. Поэтому с целью повышения уровня обучаемости в начальных классах, большое значение имеют интегрированные уроки как способ мотивации к обучению учащихся.

Психологические основы процесса интеграции учебных предметов отражены в работах Г.И. Батуриной, И.Д. Зверева, Ш.И. Ганелина, Ю.А. Самарина, В.Н. Максимовой.

В.Н. Максимовой отмечает взаимосвязанность содержания, методов и видов обучения; Г.И. Батурина видит под интеграцией формирования целостного учебно-воспитательного процесса и научно-обоснованной системы целенаправленного управления процессом формирования личности; И.Д. Зверев под основным признаком интеграции понимает целостность системы обучения; О.И. Бугаев отмечает необходимость установления межпредметных связей с целью формирования у учащихся целостной картины мира; Ю.А. Самарина пишет, что интеграция навыков и умений является нужным условием для формирования естественного миропонимания учащихся и проводится на основе общих для всех предметов цикла фундаментальных закономерностей природы.

Многочисленные психолого-педагогические исследования комплексно раскрываются отдельные аспекты проблемы интеграции. Идеи межпредметных связей и их переход в самостоятельную дидактическую проблему связаны с теоретическими и практическими трудами педагогов различных эпох: Я.А. Коменского, И.Г. Песталоцци, А. Дистервега, К.Д. Ушинского.

Понятие «интеграция», как и сам интеграционный процесс, появилось в словарях относительно недавно. Его основоположниками можно считать таких ученых как Р. Шмед, Х. Кельзен и Д. Шиндлер. Но если они рассматривали данное понятие как взаимодействие людей и государств, то мы будем рассматривать данное понятие как педагогический процесс. Хотим отметить, что с момента, когда впервые об этом понятии заговорили и до сегодняшнего дня данное понятие активно развивалось, принимая различные формы и виды. Кадашниковая Н. Ю отмечает, что интеграция есть выражение объединенных целей, различных принципов и видов организации процесса обучения и воспитания, результатом которых является – формирование у обучаемых совершенно новой системы знаний и навыков [5-24].

Об интеграции как о процессе, который нужно ввести в учебную деятельность заговорили тогда, когда знания, накопленные и обобщенные такой наукой как философия, были настолько обширны, что в результате из этой науки стали выделяться самостоятельные отрасли. Разделение наук, приводило к тому, что осуществляется переход к раздельному преподаванию учебных предметов. В процессе деления началось разрушаться естественная связь, которая находится между предметами и явлениями реального мира.

Выдающийся педагог Я.А. Коменский был одним из первых, кто ввел в систему обучения объективные закономерности воспитания и обучения. Он попытался дать ответ на вопросы на которые не могла ответить педагогика старого времени. Общественный деятель призывал расширять сознание школьника, говоря с ним о предметах и явлениях чувственно воспринимаемого мира. Согласно его теории, в природе, а следовательно в обучении и воспитании, не может быть скачков. Он видел более многообещающим образование, благодаря которому ученику предоставляется целостная картина мира. Коменский писал: «Все, что находится во взаимной связи, должно преподаваться в такой же связи» [6-12].

Однако И.Ф. Герbart был первым кто предпринял попытку показать значимость интеграции в педагогическом процессе. Он выделял четыре этапа в обучении: ясность, ассоциация, система и метод. Если первые две ступени Гербарта были направлены на приобретение знания, то две последние были призваны привести в связь то, что было усвоено ранее. Герbart говорил о том, что «область умственной среды показывает себя в способности воспроизвести ранее полученные знания в связи с теми, которые уже усваиваются в данный момент». [2-56]

К.Д. Ушинский, показал наиболее полное психолого-педагогическое обоснование дидактической значимости взаимосвязей между преподаваемыми дисциплинами и явлениями. В своей книге «Человек как предмет воспитания» он выводит их из различных ассоциативных связей, отражающих объективные взаимосвязи предметов и явлений реального мира.

Таким образом, можно сказать, что ученые-педагоги принимали интеграцию в обучении как неотъемлемую часть учебного процесса, которая проявляется в желании отразить взаимосвязи реального мира в педагогической деятельности, установить взаимосвязь изучаемых предметов и явлений и объединить в еди-

³ *Baka Slavyan Universitetinin magistrantı e-mail: calilovarafiqqa97@mail.ru*

ную неразрывную цепь, что, в свою очередь, обеспечивает гармоничное развитие личности.

Воплощение практической деятельности интеграции в образовании впервые осуществила Великобритания в начале XX в., когда европейскими учеными были разработаны так называемые «кооперированные курсы», сущность которых вела к интеграции профессиональных знаний с практической деятельностью. Позже такие курсы стали использоваться во многих колледжах и университетах Европы и Соединенных Штатов Америки. Зарубежные специалисты говорили, что кооперативное обучение, как особый вид интеграции, дало положительное влияние на педагогический процесс и представляло собой более эффективную новейшую форму подготовки специалистов, которая дает возможность о развитии всесторонней личности и более углубленного обучения [7-20].

Не мало важную роль в интеграции учебных предметов играет мотивация к обучению младших школьников.

Мотивация – общее название для процессов, методов и средств побуждения учащихся к продуктивной познавательной деятельности, активному освоению содержания образования [2-30].

Учебная мотивация – это проявляемая учащимися мотивированная активность при достижении целей учения. Отличительной чертой учебной мотивации то, что в процессе учения усваивает знания и навыки, растет как личность, а педагог, в свою очередь, является не только носителем информации, но и человеком, который занимается развитием будущего общества. Под мотивацией понимается то, что побуждает человека к каким-либо действиям, поступкам, это своего рода внутренний позыв к деятельности.

Мотивация учения, энтузиазм к учебному труду, познавательной деятельности, школьному предмету занимают ведущие места среди причин, характеризующих производительность дидактического процесса. Мотивы учения – основные движущие силы дидактического процесса [2-16].

Учебная мотивация классифицируется на следующие типы:

Внешняя мотивация – мотивация, которая не связывается с содержанием какой ни будь конкретной деятельности, но связана с внешними по отношению к субъекту обстоятельствами (например, обучение за хорошие отметки, за вознаграждение, т.е. главное не то, что школьник получит знаний, а то, какая-то будет за это награда).

Внутренняя мотивация – мотивация, которая связывается не с внешними обстоятельствами, а с самим содержанием деятельности. К внутренней мотивации относятся:

- познавательные мотивы – те мотивы, которые взаимосвязаны с содержательными или структурными характеристиками самой учебной деятельности: цель получать знания, стремиться овладеть способами, благодаря которым ученик может самостоятельно приобрести знаний;

- социальные мотивы – мотивы, которые связаны с факторами, влияющие на мотивы учения, но не связаны с учебной деятельностью: стремление быть полезным обществу человеком, стремление добиться большего успеха в какой-либо деятельности;

- мотив достижения – стремление добиться более лучших результатов и мастерства в деятельности; оно проявляется в выборе сложных заданий и стремлении их выполнить. Успехи в любой деятельности зависят от мотивации достижения, а не от не только от способностей, навыков, знаний. Человек с высоким уровнем мотивации достижения, стремясь получить весомые результаты, настойчиво работает ради достижения поставленных целей;

- мотивация избегания неудачи – это когда дети стремятся избежать плохой отметки и тех последствий, которые она может вызвать – недовольство учителя, наказание родителей.

Основы положительной мотивации есть положительные стимулы, а основы отрицательной мотивации являются отрицательные стимулы. Например: конструкция – «если я выполню домашнее задание, я получу конфету» является положительной мотивацией. Конструкция – «если я выполню домашнее задание, то меня не накажут» является отрицательной мотивацией. Для каждого ребенка степень выраженности и сочетание мотивов учения индивидуальны.

Таким образом, взрослый передает ребенку не только средства и способы познавательной деятельности, развивает познавательные способности, но и свое отношение к этой деятельности. При участии взрослого ребенок имеет возможность обратиться за помощью, исправить ошибки, выбрать задание соответствующего уровня сложности. Но главное – взрослый наделяет смыслом новую для ребенка познавательную деятельность, помогает удержать мотивацию и направить ребёнка на решение задачи.

Результатом данной деятельности становятся духовно богатые, музыкально и творчески образованные личности, готовые к постоянной работе над собой в достижении поставленных целей, воспринимающие сложные жизненные задачи как увлекательную игру, требующую своего решения.

Подводя итог вышеизложенному, можно сказать, что в педагогике под интеграцией понимается наивысшая форма выражения и единение целей и принципов для организации процесса учения и воспитания, результатом которого является прививание у школьников качественно новой системы знаний и навыков. Мотивация играет значительную роль в интеграции учебного процесса, так как именно она побуждает учащихся к продуктивной познавательной деятельности, активному освоению содержания образования в процессе интегрированных уроков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Герbart, И. Ф. Педагогика. Избранные труды / И. Ф. Герbart; переводчик А. П. Поливанова; под редакцией Г. П. Вейсберга. — Москва: Издательство Юрайт, 2004. — 213 с.
2. Гликман И.З. Основы мотивации учения // Инновации в образовании. – 2007
3. Загвязинский, В.И. Теория обучения. Современная интерпретация. Учебное пособие. / В.И. Загвязинский. – М. 2001.
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2000.
5. Кадашников Н.Ю. Интегрированные уроки в 1–4 классах. Учитель – 2008
6. Коменский А.Я. Избранные сочинения / А.Я. Коменский. – М.: Учпедгиздат, 1955.
7. Лямина З.Н. Интегрированные уроки – одно из средств привития интереса к учебным предметам. // Начальная школа. – 2012.
8. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: книга для учителя / А. К. Маркова, Т.А. Матис, А. Б. Орлов. – М., 2010
9. Матюхина М.В. Изучение и формирование мотивации учения у младших школьников. – Волгоград, 2007.
10. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. Том 1. 1974

Açar sözlər: inteqrasiya, motivasiya, təlim, təhsil, fənn, əlaqə

Ключевые слова: интеграция, мотивация, обучения, образования, предмет, связь

Keywords: integration, motivation, training, education, item, connection

SUMMARY

INTEGRATED LESSON AS A WAY OF MOTIVATING STUDENTS

The article discusses integration in teaching Russian language and literature. The author, based on modern pedagogical approaches, commented on the essence of intra-subject integration based on the standards of the educational system. Thus, the organic connection of activities, expressed by standards in various subjects, along with the fact that creates ample opportunities for the creative process and targeted acquisition of knowledge. Also encourages teachers and students to search for new sources.

XÜLASƏ

İNTEQRASIYA OLUNMUŞ DƏRS ŞAĞİRD LƏRİ MOTİVASIYA ETMƏK ÜÇÜN BİR VASİTƏ KİMİ

Məqalədə rus dili və ədəbiyyatının tədrisində inteqrasiyadan bəhs edilir. Müəllif müasir pedaqoji yanaşmalara əsaslanaraq, təhsil sisteminin standartları əsasında intra-subyektlərəarası inteqrasiyanın mahiyyətini şərh etmişdir. Beləliklə, müxtəlif fənlər üzrə standartlarla ifadə olunan fəaliyyətlərin üzvi əlaqəsi, bununla yanaşı, yaradıcılıq prosesi və biliklərin məqsədə uyğun olması üçün bol imkanlar yaradır. Həmçinin müəllim və tələbələrə yeni mənbələr axtarmağa sövq edir.

Rəyçi: prof. Cəfərov Telman Həmzəğa oğlu

Tərən Əliş qızı Əliyeva⁴

LİŖVİSTİK KOMENTARİYADAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Bəşər mədəniyyətinin bizə bəxş etdiyi ən dəyərli nemətlərdən biri də dilimizdir. Uzun bir inkişaf yolu keçərək bu günümüzdə gəlib çıxan Azərbaycan dili özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Dilimizin zənginləşməsində fonetik və leksik vahidlərlə yanaşı morfoloji göstəricilərin xüsusi rolu vardır. İstər leksik, istərsə də qrammatik göstəricilərimizin formalaşmasında müəyyən əhəmiyyətə malik olduğunu görmək mümkündür. Morfoloji göstəricilərin tükənməz imkanlarından istifadə etməklə dilimiz daha da zənginləşmiş və formalaşmışdır.

Sözsüz ki, dilin hər hansı bir qatının öyrədilməsində tarixilik problemi daha həcmli, daha monumental tədqiqatın mövzudur. Eyni zamanda məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, dil təlimində tarixilik özünü müxtəlif formalarda – etimoloji təhlil, dil tarixinə istinad etmələr, tarixi məlumatlar, tarixi komentariyalar şəklində özünü göstərir. Əgər etimoloji təhlil ayrı-ayrı sözlərin, xüsusəndə alınma sözlərin yaranma mexanizmini və məna tutumunun semantikasını araşdırmaq məqsədi ilə tətbiq edilirsə, tarixi məlumatlar və tarixi komentariyalar əsasən qrammatik formaların işlənmə dairəsini daha optimal mənimsətmək üçün tətbiq edilir. Dilin daxili imkanları, bəzi hallarda isə qohum və ya başqa dillərin qrammatik quruluşunun təsiri ilə formalaşmış bir çox qrammatik vahidlərin izahında, etimoloji təhlillə müqayisədə, həmin vasitələrdən istifadəyə təsadüf hallarda rast gəlmək mümkündür ki, bu da onların hansı məqamda, hansı məzmununda və hansı formada verilməsini elmi-metodik səviyyədə öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən, müşahidələrimiz göstərir ki, dilin qrammatik, xüsusən də morfoloji quruluşunun şüurlu mənimsədilməsində bu metodik vasitələrdən – tarixi komentariyalardan sistemli şəkildə istifadə mürəkkəb xarakterli dil hadisələrinin qavranılmasını asanlaşdırır.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, dilin morfoloji quruluşunun mənimsədilməsində tarixi komentariyalardan istifadəni sistemli tətqiq etmək Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin aktual problemlərindən biri kimi öz həllini gözləyir.

Azərbaycan dilinin morfolojiyasının tədrisi prosesində çətin qavranılan bir sıra dildaxili və dilxarici hadisələrlə tənzimlənmiş qrammatik formaların mənimsədilməsində tarixi komentariyalardan bir vasitə kimi istifadə etdikdə şagirdlərin dilimizin morfoloji quruluşuna aid aldıqları məlumat dahada geniş olur. Azərbaycan dili dərslərində tarixi komentariyalardan istifadə sistemli şəkildə aparılmalıdır.

Dilin müasir vəziyyətinin öyrənilməsində onun qədim və zəngin tarixinə müraciət edilməsinin üstünlükləri dilin morfoloji quruluşunun düzgün müəyyənləşməsində özünü göstərir. Hətta əlifbanın tədrisində yazının tarixi haqqında müəyyən komentariyanın verilməsinin vacib olduğunu qeyd edə bilərik. Morfolojiyanın öyrədilməsi prosesində ayrı-ayrı nitq hissələrinin dərinəndən mənimsədilməsində komentariyanın nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edə bilərik. Aparılan müşahidələrə istinadən deyə bilərik ki, verilən bəzi komentariyalar şagirdlərin və tələbələrin qavrama qabiliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmır. Sözsüz ki, bu zaman tədrisin keyfiyyətində aşağı düşür. Deməli komentariyanın imkanlarından istifadə edərkən dinləyicinin bilik səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bir şeyi utunmaq olmaz ki, Müasir dilin daha dərinəndən mənimsədilməsi üçün tələbələrdə fənnə qarşı maraq hissi yaratmalıyıq.

Müasir dilin daha dərinəndən mənimsədilməsi, tələbələrdə öyrədilən fənnə qarşı maraq hissənin artırılması, onlarda özünəməxsus məntiqi təfəkkürün formalaşması komentariyalardan düzgün istifadə etməkdən asılıdır. Morfoloji kateqoriyaların öyrənilməsində tarixilik prinsipinin əsas götürülməsi bir çox obyektiv səbəblərlə izah olunur. Belə ki, Azərbaycan dili tarixinin sistemli şəkildə tədqiqata gec cəlb olunması dilimizin morfoloji quruluşunun hərtərəfli araşdırılmasına imkan verməmişdir. Məhz keçən əsirdən başlayaraq Azərbaycan dili təliminin məzmununun müəyyənləşdirilməsi və bu sahə ilə bağlı prof.H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dili tarixi qrammatikası”, “Azərbaycan dili tarixi morfolojiyası” adlı elmi əsərlərin nəşr edilməsi problemin sonrakı həlli üçün zəmin rolunu oynadı. Eyni zamanda dilimizin qrammatik quruluşunun və qanunauyğunluğunun inkişafının ayrı-ayrı cəhətlərin üzə çıxarmaq məqsədi ilə faktlara tarixi münasibət işində düzgün nəticələr çıxarmaq imkanı verir.

Azərbaycan dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tarixilik prinsipinə əsaslanır. Çünki məqsəd bu gündə gənc nəsllə dilimizin tarixi haqqında müəyyən məlumatları aşılamaqdır. Bir çox morfoloji kateqoriyalar vardır ki, onların inkişaf prosesini dərinəndən dərk etmədən dilimizin müasir vəziyyəti haqqında müəyyən fikir formalaşdırma bilmərik. Məhz bunu nəzərə alaraq təlim prosesində tarixi komentariyaların imkanlarından istifadə etmək tələb olunur. Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi komentariyalar dərslərdə mütləq öz əksini tapmalıdır. Çünki bu tarixilik baxımından məqsədəuyğun sayılsa da, dərslərin məzmunca yüklənməsinə və həcmcə böyüməsinə gətirib çıxardığı üçün metodik baxımdan qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu halda ən optimal çıxış yolunu tarixi komentariyaların imkanlarından düzgün istifadə etmədə görürəm.

Müasir Azərbaycan dili qrammatik (morfoloji) quruluşuna görə artıq sabitləşmiş və tamamilə formalaşmış dünya dillərindən sayılır. Deməkdir ki, dilimizdəki hər bir qrammatik (morfoloji) kateqoriyanın özünəməxsus vahid variantlı ifadə forması – şəkilçisi vardır. Bununla belə, ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus bir sıra sözlərin bəzi qrammatik kateqoriyalar üzrə dəyişməsində ümumi qaydadan kənar istisna hallarda rast gəlinir ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi, əsasən dildaxili inkişafın, qismən də dilxarici amillərin təsiri ilə bağlıdır.

Ali təhsil müəssisələrində dil, adətən, diaxronik və sinxronik baxımdan öyrənilir. Azərbaycan türkcəsinin diaxronik baxımdan tədqiq edən əksər alimlərin (Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, T.Hacıyev, Ə.Şükurov və b.)

⁴ 0000-0001-2345-6789

əsərlərində diaxronik – sinxronik baxım, yəni dilimizin tarixi inkişaf strukturunun onun müasir səviyyəsi ilə müqayisədə araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Lakin müasir dilimizin tədqiqində, sinxronik–diaxronik baxım, yəni əks əlaqə təsadüfi hallarda tədqiqata cəlb edilmişdir. Apardığım müşahidələrə istinadan qeyd edə bilərəm ki, fənn müəllimləri dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı tarixi komentariyalara təsadüfi hallarda müraciət etsələr də, ümumən dil və ədəbiyyat dərslərində bu mütodik üsullardan müntəzəm istifadə edirlər. Belə ki, ayrı-ayrı insan və yer adlarının, xüsusən klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərin izahında tarixi komentariyalar geniş tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, dilin morfoloji xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsində müraciət olunan vasitələrdən biri də tarixi komentariyalardır. Bu vasitədən sistemli, müntəzəm və məqsədyönlü istifadə edilməsi üçün isə onun verilmiş prinsiplərini və imkanlarını elmi şəkildə müəyyənləşdirmək və aydınlaşdırmaq lazımdır. İstər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də ali məktəblərimizdə dilimizin morfoloji quruluşunun mənimsədilməsində ortaya çıxan mübahisəli məsələlərin həllində tarixi komentariyaların yeganə metodik vasitə olduğu şübhə doğurmur. Lakin elmi-metodik ədəbiyyatın və məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, morfolojiyanın tədrisində tarixi komentariyalardan istifadə imkanları müəyyənləşdirilməyincə ondan səmərəli bir vasitə kimi geniş danışmağa dəyməz. Odur ki, mövzudan-mövzuya keçdikcə bu imkanları üzə çıxarmaq, konkret mövzu daxilində hansı məzmununda verilməsini dəqiqləşdirmək problemin həlli mərhələlərindən birini təşkil edir.

Morfolojiyanın tədrisində tarixi komentariyalardan istifadə imkanlarını ayrı-ayrılıqda araşdırmazdan əvvəl, hər dəfə eyni məsələyə yenidən qayıtmamaq üçün əksər nitq hissələrinin, xüsusən, isim, sifət, fel və zərfin mənimsədilməsində tez-tez qarşıya çıxan ümumi bir problemə toxunmaq istədim. Məlumdur ki, dilimizin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində əsas yük morfoloji yolla söz yaradıcılığının üzərinə düşür. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin quruluşca növlərinin mənimsədilməsində şəkilçilərin də dərinləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlk dəfə “Söz yaradıcılığı” bəhsində kök və şəkilçi haqqında ətraflı məlumat əldə etməyimizə baxmayaraq, məhz morfolojiyada ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisində sözdüzəldici şəkilçilərlə konkret şəkildə yaxından tanış oluruq. Hər bir morfoloji göstəricinin xarakterik xüsusiyyəti tədris prosesində öyrədilir. Lakin müşahidələrimiz göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçilərin mənimsədilməsində qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri onların bəzi düzəltmə sözlərin tərkibində müəyyənləşdirilə bilməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, çox zaman -çı, -çi, -çu, -çü və -lıq, -luq, -lik, -lük şəkilçilərinin rolunu dərk edən tələbələr onların qovuşmasından formalaşmış -çılıq, -çilik, -çuluk, -çülük şəkilçilərini mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər: ya peşmançılıq –peşman-çılıq, avaraçılıq –avara-çılıq, mehribançılıq –mehriban-çılıq, dilxorçuluq –dilxor-çuluq kimi sözlərin morfoloji təhlili düzgün aparılmır (peşman-çı-lıq, mehriban-çı-lıq) və bununla nəticəsində morfoloji təhlil zamanı problemlər ortaya çıxır. Bəzən addan fel düzəldən -lan, -lən, -laş, -ləş şəkilçilərinə nümunələr gətirilərkən müəyyən səhvlərə yol verilir. Məsələn, ağıllanmaq, çirkənlənmək, felləri ilə yağlamaq, birləşmək, sözləşmək felləri ilə ağlaşmaq fellərini bir cərgəyə qoyaraq təhlil edirlər. (1.35) Bu kimi qüsurlar yalnız şagirdlər və tələbələr tərəfindən deyil hətta mütəxəssis tərəfindən edildiyini də qeyd edə bilərik. Məsələn, -dakı, -dəki şəkilçisi də çox zaman parçalanaraq təhlil olunur. Başındakı sözü baş -i-n-da-kı şəklində təhlil olunur. -Dakı, -dəki şəkilçisinin yaranma mexanizmini tarixi inkişafdan kənarda götürüb ayrı-ayrı təhlil etmək heçdə düzgün deyil. Bu kimi məsələlər elmi cəhətdən mübahisəlidir. Lakin nəzərə alınmalıyıq ki, -dakı, -dəki şəkilçisi bütöv, vahid bir şəkilçi kimi təsnif edilir. (2.40)

Məhz bu mübahisələrə son qoymaq üçün təlim prosesində bəzi sözdüzəldici şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi ilə bağlı konkret tarixi komentariyaların (əsasən morfoloji təhlil prosesində) verilməsini məqsədəuyğun sayırıq. Hər şeydən əvvəl, şagirdlərdə belə şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi mexanizmini açmaq lazımdır. Prof.S.Cəfərov qeyd edir ki, buna o zaman ehtiyac olur ki, həmin tipli şəkilçilər “ya ümumiyyətlə, ya da bir sıra sözlərdə təklildə yeni mənalı söz əmələ gətirmək funksiyasını itirmiş olsun” (2. 40)

Doğrudanda şagird anlasa ki, peşmançılıq, avaraçılıq, dilxorçuluq kimi sözlərin tərkibində -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi yeni söz yaratmaq funksiyasını itirmişdir. Çünki peşmançı, dilxorçu, avaraçı kimi sözlər müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə işlənir. Heç vaxt bu tipli sözlərdə -çılıq şəkilçisi tərkib hissələrə ayrılmır.

Dilimizdə tarixən müstəqil işlənilib, indi isə bir sıra şəkilçilərin tərkibində “daşlaşmış” hala düşmüş şəkilçilər onlardır. Bunlardan çoxunun öyrənilməsi məsələn: -ağan, -əyən, -ıcı, -ucu, -ücü, -inti, -inti, -untu, -üntü və s. ümumtəhsil məktəblərində tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Mənimsədilməsində heç bir çətinlik olmadığı üçün bu şəkilçilərlə əlaqədar tarixi komentariyalardan istifadəyə də ehtiyac yoxdur. Lakin müasir dilimizdə müstəqil şəkilçi kimi işlənən, iki və ya daha artıq şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmiş -dakı, -dəki, -da, -də yerlik hal şəkilçisinin – ki sifət düzəldən şəkilçi ilə birləşərək mürəkkəb quruluşlu -dakı, -dəki şəkilçisi yaranmışdır. –Lan, -lən şəkilçisi –la, -lə fel düzəldən şəkilçi və -n felin növ şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. –Laş, -ləş şəkilçisi –la, -lə fel düzəldən şəkilçi, -ş növ düzəldən şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır.

-Cığaz, -ciyəz şəkilçisi kiçiltmə məzmunlu -cıq, -cik şəkilçi ilə müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş –az, -əz şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Müasir ədəbi dildə müraciət olunan –casına, -cəsinə şəkilçisində bir neçə birləşmədən yaranmışdır. Bu kimi şəkilçilərin yaranma yollarının müəyyənləşməsində tarixi komentariyaların böyük rolu vardır. Tarixi komentariyalar vasitəsi ilə biz yalnız şəkilçilərin yaranma yolları haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmirik eyni zamanda təhlil zamanı həmin şəkilçiləri paralamaz əksinə, dildaxili inkişafın nəticəsi kimi qəbul edirik. Dilin morfoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edib öyrənərkən müraciət etdiyimiz mənbələr vardır ki, həmin mənbələrin dilini biz bəzən tarixi komentariyalardan istifadə etməklə təhlil edirik. İstər morfoloji göstəriciləri, istərsə də ayrı-ayrı morfoloji kateqoriyaları aid olduğu dövrün tələblərindən yanaşaraq təhlil edirik. Çünki bu gün

ədəbi dildə sabitləşən hər bir morfoloji kateqoriyanın bir yaranma tarixi vardır. Yarandığı dövrün xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı dilin inkişafı prosesində dəyişərək formalaşan morfoloji kateqoriyalarda vardır. Bu kateqoriyaların dəyişməzində yalnız dildaxili faktorlar deyil, eyni zamanda dilxarici faktorlarında müəyyən rol vardır. Yuxarıda haqqında danışdığımız şəkilçilərin öyrənilməsində hər iki aspektən yanaşmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur. Bu gün ədəbi dildə işlənən bir çox morfoloji göstəricilər vardır ki, onları etimoloji cəhətdən araşdırdıqda məlum olur ki, onlar bir-birindən törəmədir. Məsələn: fəl düzəldən –la, –lə şəkilçisi ilə “elə” felinin, zərf düzəldən –la, –lə şəkilçisinin “ilə” qoşmasının oxşarlığı bir daha onu göstərir ki, bir çox morfoloji göstəricilər vardır ki, yaranma etimologiyalarına görə biri digərindən törəmədir.

Morfoloji kateqoriyaların tarixi aspektdə yanaşaraq yaranma yollarını müəyyən edərkən bir morfoloji kateqoriyanın digərinin yerində işlənməsinə də təsadüf etdik. Tarixi komentariyanın imkanlarından istifadə edərək hal şəkilçilərinin işlənmə vəziyyəti ilə tanış olarkən belə bir mənzərə ilə qarşılaşdıq. Tarixən həm yazılı abidələrimizin dilində, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində hal şəkilçilərinin birinin digərinin yerində işlənməsinə təsadüf etdik. Deməli hal şəkilçiləri öz funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı digər halın da vəzifəsini də icra etmişdir. Məsələn; “Oğlanı iki talısının arasında uçurub çıxdı, yıqdı; Qara yerin üstünə ağ ban evin dukdurmuşdu.” Gətirdiyimiz bu nümunədə birinci misalda yerlik hal forması çıxışlıq hal formasında, ikinci misalda isə yönlük hal forması yerlik hal məzmununda işlənmişdir.

Qeyd etməli ki, hal kateqoriyasında müşahidə etdiyimiz bu vəziyyət Müasir ədəbi dildə müşahidə olunmur. Tarixi komentariyanın imkanlarından istifadə etməklə şəxs şəkilçilərinin tarixən ədəbi dildə işlənən variantlarında diqqət yetirək. Bu gün hərəkət bildirən sözlərin sonuna artırılan –ım, –im, –um, –üm morfoloji göstəricilər tarixən –ayım//əyim; –alım//əlim/alum, –ələm//–suz, –əüz//–alı, –//əli variantlarında işlənmişdir. Bu variantlarla yanaşı –ğıl, –gil, –a-gör//ə-gör və s. variantlara təsadüf etmək mümkündür. (3.123)

Müasir dilimiz üçün –im, –ım, –um, –üm variantı nə qədər işləkdisə, digər variantlar öz işləkliyini itirmişdir. Digər variantlar dialekt və jivələrimizdə işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, hər bir morfoloji kateqoriya ilə bağlı istənilən qədər kamentariyalar vermək mümkündür. Məsələn; Azərbaycan dilində müraciət olunan şəkilçilərdən biridə feli sifət şəkilçiləridir. Feli sifət şəkilçiləri də digər şəkilçilər kimi təhlil zamanı parçalanır. Yəni içməli, yeməli, gülməli tipli feli sifətləri təhlil edərkən iç-məli, gülməli, ye-məli və s. kimi morfemlərə ayırmaq lazımdır. Deməli, –ma, –mə şəkilçisi bu tipli sözlərdə müstəqil şəkilçi kimi fəaliyyətini dayandırmışdı. Tarixi kamentariyanın imkanlarından istifadə edərək qeyd edə bilərik ki, –malı, –məli şəkilçisi də mürəkkəb quruluşlu şəkilçilər qurupuna daxildir. Eyni zamanda, –malı, –məli şəkilçisi bir deyil bir neçə funksiya yerinə yetirir. Bu şəkilçinin də tədrisində şəkilçinin yaranma yollarına diqqət yetirmək lazım gəlir. –Malı, –məli şəkilçisi –ma, –mə inkar şəkilçisinin –lı, –li şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmışdır. Ayrı-ayrılıqda həm –ma, –mə, həm də –lı, –li şəkilçisi yeni sözlərin yaranmasında iştirak edir.

Müşahidələr göstərir ki, eyni istiqamətdə –anda, –əndə, –dıqca, –diqəcə, –duqca, –düqəcə, –arkən, –ərkən və s. şəkilçilər mənimsənilməsində tarixi kamentariyalara müraciət etmək mümkündür. Hər bir morfoloji kateqoriyanın tədrisi prosesində gözəl effekt verən tədqiqatçılıq metodunun geniş tətbiqi tarixi kamentariyalardan bir metodiki vasitə kimi istifadə edilməsinə də lazımı meydan açır. Xüsusən tədqiqatçılıq məharəti tələb olunan bəzi mövzuların tədrisində bu imkanların üzə çıxması üçün kifayət qədər linqvistik material var. Hətta əlifbanın tədrisində yazının tarixi haqqında kiçik komentariyanın verilməsinin nə qədər vacib olduğunu qeyd edə bilərik. Bu baxımdan morfolojiyanın öyrədilməsində kamentariyaların əhəmiyyəti danılmazdır. İstər orta məktəb proqramında, istərsə də ali məktəb proqramında morfolojiyanın tədrisinə xüsusi yer verilir. Bu bölmədə yalnız nitq hissələri deyil, eyni zamanda morfoloji göstəricilər də geniş planda tədris olunur. Hər bir nitq hissəsi tədris olunarkən onunla bağlı morfoloji göstəricilərdə təhlil olunur. Deməli yalnız komentariyanın vəzifəsi şəkilçilərin yaranma yollarını müəyyən etməkdən ibarət olmur. Dil yarandığı gündən aid olduğu xalqın dilə olan tələbatını ödəməyə çalışır. Prosesin gedişində dilə yeni-yeni söz və ifadələr gəlir. Bu söz və ifadələr dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Söz və ifadələrin dilimizin xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmasında morfoloji göstəricilərin xüsusi rolu vardır.

Bizə məlumdur ki, keçən əsrin 60-cı illərində başlayaraq prof. Ə.Əfəndizadə ayrı-ayrı sözlərin leksik mənasını və etimologiyasının müəyyənləşdirilməsində, bu və ya digər qrammatik hadisənin mahiyyətinin açılmasında tarixi kamentariyalardan bir vasitə kimi istifadə edərək morfolojiyanın qarşısında duran bəzi problemlə məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Aparılan müşahidələrə istinadən qeyd etmək olar ki, ədəbiyyat dərslərində, xüsusəndə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini və klassik dövrə aid materiallar tədris olunarkən dillə bağlı tarixi kamentariyalar vermək lazımdır. Yazılı mənbələrimizin dilində işlənən və zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq bu günümüzdə gəlib çıxan bir çox sözlər vardır ki, həmin sözlərdə kamentariya verməklə izah edə bilərik. Məsələn; Afərin ol gül yanaqlu dilbəri rənaya kim, Boyu sərvə rəvan etmiş turur.

Gətirdiyimiz bu nümunədə “ol” və “turur” sözləri işlənmişdir. Hər iki söz müasir vəziyyətdən fərqli variantlarda işlənmişdir. “Ol” sözü müasir dövrdə “o” variantında, “turur” sözü isə xəbərlilik kateqoriyasının göstəriciləri olan –dır, –dir, –dur, –dür şəkilçisinin tarixi variantlarıdır. Bir çox tədqiqatçılar “turur” sözünün durmaq felindən yarandığını qeyd edir. bu kimi nümunələrin sayını istənilən qədər artırma bilərik. Bu da onu göstərir ki, tarixi kamentariyanın imkanlarından istifadə etməklə dilimizin morfoloji xüsusiyyətlərini həm tarixi aspektdə, həm də müasir aspektdə tədqiq edib öyrənmə bilərik.

İctimai hadisə olan dil həm də tarixi bir kateqoriyadır. Dilin tədrisində tarixilik prinsipinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirməli, buna təlimin prinsiplərindən biri kimi yanaşmalıyıq. Məlumdur ki, tarixilik prinsipi müxtəlif

yollarla həyata keçirilir ki, bunlardan ən əhəmiyyətliyi bir sıra dil materiallarının təhlilində tarixi komentariyalardan istifadədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tarixi komentariyalar dilin qrammatik (morfoloji) quruluşunun məqsədyönlü şəkildə mənimsədilməsində, bu günkü gənc nəslin linqvistik tərəkürünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynayıb, onların zehni qabiliyyətlərinin dərinləşməsinə və zənginləşməsinə geniş inkişaf açır, ən vacibi isə ana dilinə, onun tarixinə məhəbbət və maraq hissəsinin formalaşmasına təkan verir.

Elmi ədəbiyyatlardan məlum olur ki, tarixi komentariyalardan istifadə problemi bir çox dillərin tədrisi metodikasında geniş və hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməsə də, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində ətraflı və sistemli öyrənilmişdir.

Morfolojiyanın tədrisində tarixi komentariyalardan istifadə imkanları bütün nitq hissələrini əhatə etməsi baxımından ümumi xarakter daşıyır. Lakin hər bir nitq hissəsinin öyrənilməsində müəyyən spesifik cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, əgər isim, sifət, əvəzlik və felin tədrisi prosesində bu imkanlar qrammatik kateqoriyalarda (ismin hal, mənsubiyyət, xəbərlilik, kateqoriyası, sifətin dərəcə əlaməti, felin zaman, növ və s.) bağlıdırsa, say, zərflər, qoşma, bağlayıcı və ədatın tədrisi prosesində leksik mənası və qrammatik funksiyası çətin mənimsənilən və ya qarışıq salınan sözlərin leksik-semantik və qrammatik inkişafı ilə əlaqədardır. Morfolojiyanın tədrisində istifadə edilən tarixi komentariyalar Azərbaycan dilinin mənşəyi, keçdiyi tarixi inkişaf yolu, daxil olduğu dil ailəsi haqqında biliklərin formalaşmasına, eləcə də qohum və yad dillərlə əlaqə səviyyəsinin şüurlu dərəcəyə çatdırılmasına şərait yaratmışdır. Morfolojiyanın tədrisi prosesində tarixi komentariyaların effektiv tətbiqi dilin digər bölmələrinin – fonetika, leksika, söz yaradıcılığı və sintaksisin tədrisində ondan səmərəli istifadənin zərurətini aktuallaşdırır.

Dil dərslərində tarixi komentariyanın imkanlarında istifadə olunmasının nə qədər vacib və aktual olduğunu dilin morfoloji quruluşunun tədrisi prosesində bunu aydın görmək mümkündür.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili tarixi. I hissə. Bakı, 1979.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
3. Hacıyev T. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1986.
4. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.

Açar sözlər: Azərbaycan dili komentariya, morfolojixüsusiyyətlər, öyrənilməsi yolları, ilkin arxetiplər, etimologiya

Keywords: Azerbaijani language commentary, morphological features, ways of learning, primary archetypes, etymology

Ключевые слова: комментарий на азербайджанском языке, морфологические особенности, способы обучения, первичные архетипы, этимология.

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycan dilinin morfoloji göstəricilərin formalaşma tarixi haqqında müəyyən faktlara aydınlıq gətirməyə çalışmışam. Onu da qeyd etməliyəm ki, hər bir dil vahidi dilin inkişafı prosesində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Morfoloji göstəricilərin həm fonetik tərkibində, həm də məzmunun da baş verən dəyişmələr daxili faktorlar hesabına baş verir. Morfoloji göstəricilərin yaranma etimologiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən morfoloji göstəricilər həm tarixi aspektdə, həm də müasir aspektdə dəfələrlə tədqiq edilib öyrənilib. Bizə məlumdur ki, dilimizin zənginləşməsində morfoloji göstəricilərin xüsusi rolu vardır. Biz komentariyaların imkanlarından istifadə etməklə hər bir dil vahidinin ilkin arxetipləri haqqında müəyyən məlumatlar əldə edə bilərik.

Summary:

In the article, I tried to clarify certain facts about the history of the formation of morphological indicators of the Azerbaijani language. I should also mention that each language unit undergoes certain changes in the process of language development. Changes in both the phonetic composition and the content of morphological indicators are caused by internal factors. Various opinions and opinions have been expressed about the etymology of morphological indicators.

The morphological indicators used in the Azerbaijani language have been studied and studied many times both in the historical aspect and in the modern aspect. We know that morphological indicators have a special role in enriching our language. We can obtain certain information about the primary archetypes of each linguistic unit by using the possibilities of commentaries.

Резюме:

В статье я попытался прояснить некоторые факты из истории формирования морфологических показателей азербайджанского языка. Следует также отметить, что каждая языковая единица в процессе развития языка претерпевает определенные изменения. Изменения как фонетического состава, так и содержания морфологических показателей обусловлены внутренними факторами. По поводу этимологии морфологических показателей высказывались различные мнения и мнения.

Морфологические показатели, используемые в азербайджанском языке, неоднократно изучались и изучаются как в историческом аспекте, так и в современном. Мы знаем, что морфологические показатели играют особую роль в обогащении нашего языка. Определенную информацию о первичных архетипах каждой языковой единицы мы можем получить, используя возможности комментариев.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Р.Я.Тахмазова, Н.Н.Ширализаде

ПИСЬМО КАК ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ

В современной методической литературе различают письмо и письменную речь. Подобное разграничение связано с особенностями механизма письма, который складывается из двух звеньев: составления слов из букв и составления письменных сообщений из слов и словосочетаний. В основе осуществления первого звена лежит владение графикой и орфографией, причем оно должно быть доведено до уровня навыка, а для реализации второго звена характерно выражение мыслей с помощью определенного графического кода, т.е. необходимо речевое умение. Нетрудно заметить, что письменная речь включает в себя как обязательные элементы графические и орфографические навыки.

Письменная речь представляет собой специфический вид речевой деятельности: кодирование информации с учетом графического канала связи или порождение речи в графическом оформлении.

Письменная речь отличается от других видов речевой деятельности не только своей специфичностью, но и степенью распространенности использования ее в быту. Языковеды и методисты неоднократно показывали, что передача и прием информации с помощью человеческого языка осуществляется главным образом в виде устной речи (говорение и аудирование) или чтения. Пользование письменной речью является значительно более ограниченным. Еще меньшую практическую значимость имеет применение письменной речи на иностранном языке. Более скромная роль письменной речи по сравнению с устной речью и чтением в жизни определила и место этого вида речевой деятельности в обучении иностранным языкам.

Письмо и письменная речь, выступая как средства обучения, играют разную роль на различных этапах обучения. Так, на начальном этапе обучения основной задачей является обучение письму, так как в этот период происходит формирование умений каллиграфии и умений, связанных со звуко-буквенными соответствиями. Указанные умения представляют собой необходимое условие формирования чтения и письменной речи. На среднем этапе центр тяжести в работе над письмом переносится на орфографию в связи с накоплением нового языкового материала. Одновременно с этим развивается письменная речь как средство, способствующее формированию умений и навыков устной речи. Наконец, на старшем этапе приобретенные ранее письменные умения совершенствуются наряду с аналогичным совершенствованием устной речи. Определенное место занимает и работа над орфографией применительно к новому языковому материалу. Кроме того, письменная речь приобретает еще одну важную роль - она становится вспомогательным средством в самостоятельной работе учащихся над языком, в частности в виде составления аннотаций и планов по прочитанным текстам.

Для того чтобы вскрыть роль письма и письменной речи как средства обучения, необходимо рассмотреть психофизиологическую характеристику письма. Прежде всего следует отметить, что, по мнению психологов, письменное кодирование информации на любом языке представляет собой достаточно сложную деятельность. При собственном продуцировании письменного сообщения механизм состоит, во-первых, из тех же элементов, что и при формировании звукового сообщения, и, во-вторых, из перевода звукового кода в графический. Первый момент представляет собой разнообразную и сложную деятельность: «программирование грамматико-семантической стороны высказывания, грамматическая реализация высказывания и выбор слов, моторное программирование компонентов высказывания (синтагм), выбор звуков, выход». Эта деятельность при выражении мыслей на письме дополняется ассоциированием элементов звукового сообщения и тех или иных графем, и двигательной деятельностью, сопровождаемой проговариванием во внутренней речи. В тех случаях, когда мы списываем с текста или записываем воспринятое на слух, первым элементом будет не кодирование собственного сообщения, а декодирование речевого произведения, воспринятого на слух или зрительно. Таким образом, во всех случаях пользования письменной речью имеют место два этапа пользования кодом данного языка: 1) кодирование или декодирование, в результате чего создается упреждение в звуковом коде и 2) кодирование с помощью графического кода.

Проговаривание в процессе упреждения может быть разным по интенсивности в зависимости от сложности письменного сообщения и степени владения человеком тем или иным языком.

Анализ деятельности, осуществляемой в процессе формирования письменных сообщений, показывает, что письменная речь носит вторично кодовый характер. Эту точку зрения разделяют большинство ученых. Однако некоторые авторы утверждают, что графический код обладает определенной автономностью и не может трактоваться как вторичный по отношению к звуковому. В частности упреждение во внутренней речи на иностранном языке, по мнению Э.П.Шубина, есть не обязательное условие осуществления письменной речи, а лишь привычка, перенесенная из родного языка.

Независимо от того, является ли внутреннее проговаривание обязательным компонентом письменной речи или только привычкой, перенесенной из родного языка, сам факт устного упреждения имеет огромное значение для методики.

Два этапа формирования письменной речи (кодирование или декодирование и кодирование в графике) и наличие устного упреждения определили связь письма с устной речью и чтением и сделали его важным средством обучения языку.

Факт, что при оформлении собственных письменных высказываний первым этапом являются те же операции, что и при формировании устных сообщений, дает основание отнести говорение и письменную

речь к репродуктивной деятельности. Следовательно, упражнения в письменной речи помогают развитию устной речи. Разница между устным и письменным высказываниями сводится к тому, что в первом случае процесс формирования завершается звуковым оформлением и требует высокой степени автоматизации, при письме же это только первый этап, и в процессе написания возможны изменения, дополнения и раздумья пишущего. В связи с этим в методике предпринимались попытки при обучении взрослых переходить от письма к устной речи. Таким образом, письменная речь выступает в качестве важного средства, содействующего развитию устной речи.

Не менее тесной является связь письма с чтением, хотя она осуществляется в других направлениях по сравнению с устной речью. И письменная речь, и чтение базируются на одном и том же коммуникативном коде - графическом. Следовательно, знание звуко-буквенных соответствий имеет огромное значение как для овладения чтением, так и письмом. И в том и в другом случае деятельность человека связана с проговариванием, хотя при письме оно выступает как начальное звено перекодировки, а при чтении как конечное. Разница состоит в различии характера операций: при письме это кодирование, а при чтении - декодирование. Краткий анализ связей между чтением и письмом доказывает, что письмо может выступать и в этом случае как средство, помогающее развитию умений и навыков чтения.

Наконец, анализ формирования письменных сообщений показывает, что в процессе этой деятельности осуществляется опора на **все** виды ощущений, привлекаются все анализаторы: акустический, речедвигательный, зрительный, рукодвигательный. Из психологии известно, что запоминание материала происходит быстрее и прочнее, если деятельность, в процессе которой осуществляется запоминание, осуществляется с опорой на все анализаторы. Из сказанного следует, что письменные упражнения являются эффективным средством усвоения языкового материала.

Выдвижение письма и письменной речи в качестве средства обучения связано не только с трудностями этого вида речевой деятельности, но и с лингвистическими особенностями графических кодов изучаемых в школе иностранных языков. Эта специфика обусловлена, в первую очередь, особенностями в области графики и орфографии. Трудности в области графики определяются тем, что в английском, немецком, французском языках имеются буквы, тождественные по написанию русским буквам, но передающие совершенно другие звуки (например, р, п и др.). У учащихся возникают ложные ассоциации, ведущие к большому количеству ошибок. Еще большие трудности вызываются орфографией изучаемых языков, особенно английского и французского. В основе орфографии западноевропейских и русского языков лежит разное соотношение фонетического, морфологического, идеографического и традиционного принципов. Так, в английском и французском языках огромную роль играет традиционный принцип в орфографии, тогда как в русском значительно большее значение имеют фонетический и орфографический принципы. Во всех западноевропейских языках, несмотря на серьезные отличия их орфографических систем, имеются общие черты, определяющие трудности. Эти черты сводятся к следующему. Во-первых, отсутствуют количественные соответствия между звуком и буквой. Так, например, звук [s] может передаваться в английском и французском языке двумя буквами, а в немецком - даже тремя. Во-вторых, полисемия букв. Так, буква *sm* может передавать в изучаемых языках звуки [s] и [z], а в немецком, кроме того, в сочетании с буквами *rn* или *tn* начале слова или корня и звук [s]. В-третьих, наличие синонимичных буквенных обозначений. Так, звук [k] может передаваться в западноевропейских языках буквами *c, k, q*. В-четвертых, отсутствие звучания у некоторых букв и буквосочетаний, например, *gh* в английском языке, *hv* начале французских слов и в середине и в конце немецких слов. Кроме того, имеются специфические трудности, характерные для того или иного изучаемого в школе иностранного языка.

Все это составляет значительные трудности для учащихся. В связи с этим выдвигается проблема создания орфографического минимума, охватывающего активную лексику и явления активного грамматического минимума.

Наконец, определенные трудности связаны со стилем изложения мыслей. Если даже и не овладевать одним из вариантов книжно-письменного стиля, все равно изложение мыслей в письменной форме должно отличаться от устной речи логичностью, завершенностью, что является необязательным в такой степени для устных высказываний.

Обучение технике письма

Обучение технике письма распадается на научение графике, каллиграфии и орфографии. Первые две задачи решаются в основном на младшей ступени обучения и требуют лишь упражнений в совершенствовании на средней и старшей ступенях. Работа над овладением орфографией продолжается в течение всего периода накопления активного лексического запаса.

Обучение графике в свою очередь связано с решением двух задач: овладение звуко-буквенными соотношениями и установление связей между различными функциональными вариантами каждой буквы. Первая задача тесно связана с задачей обучения технике чтения, ибо в основе техники как чтения, так и письма лежит механизм ассоциирования определенных графических символов со звуками речи. Разница состоит лишь в направленности действий. При обучении технике чтения действия по декодированию направлены на ассоциацию графических знаков с определенными звуками. При овладении техникой письма мы имеем обратные направленные ассоциации. Из этого можно сделать вывод о том, что параллельное и взаимосвязанное

обучение технике чтения и письма содействует формированию тех и других навыков.

Характер обучения звуко-буквенным отношениям зависит от сложности этих отношений. Наиболее простым случаем является тот, когда соответствие звука и буквы постоянно и отсутствует интерференция со стороны родного языка. В этом случае ассоциация устанавливается крайне просто: звуко-кинестетическое восприятие – зрительнопредставление и затем письменное действие. В этом случае достаточно незначительного числа самых простых упражнений. Эти упражнения основываются на указанной выше ассоциации и подразумевают повышение самостоятельности ученика. Так, сначала учащиеся ищут в разрезной азбуке или прописях букву или буквосочетание, соответствующие произнесенному учителем звуку или звуко-сочетанию. В таких упражнениях даны возможные графические соответствия, их следует только выбрать. Более сложным представляются выписывание слов из текста с постоянным звуко-буквенным соответствием и написание букв и буквосочетаний, соответствующих произнесенному звуку.

Следует, однако, признать, что подобные звуко-буквенные отношения охватывают крайне малую часть из общего числа имеющихся в каждом языке (к таким соответствиям можно, например, отнести отношения [t] и T, тили [f] и F, f).

При полисемии или синонимии графем необходимы дополнительные упражнения и увеличение их общего количества. При полисемии графем известную помощь могут оказать таблички, которые передают, например, соответствие буквы sv трех изучаемых в школе языках звукам [s], и [z], а в немецком языке в сочетании с буквами ti r- также звуку [s]. Подобные схематические изображения закрепляют ассоциации. Помимо упомянутых выше упражнений необходимы специфические, направленные на группировку и выборку слов из их набора или текста с учетом того или иного соответствия. Например, выбрать все слова, в которых буква sv звучит как [s]. Можно представить себе и такое упражнение, когда учащимся предлагается разнести слова с буквой spio группам в зависимости от того, какой звук эта буква передает. Аналогичные упражнения применимы и при синонимичных графемах. Важную роль при обучении звуко-буквенным обозначениям играет звуко-буквенный и слоговой анализ. Значение подобного анализа состоит в том, что при его выполнении последовательно расчленяется весь процесс кодировки слова в графический образ, в ходе которого достаточно ярко выявляются звуко-буквенные соответствия. В методике предлагается следующая схема такого анализа, проводимого с целью обучения технике письма: целое слово в его звучании - звуковые слоги - звуки - соответствующие им графемы - графические слоги - целое слово на письме. Приведенная выше полная схема анализа используется крайне редко. В практической работе учитель использует ее отдельные элементы в зависимости от трудностей, возникающих перед учащимися, и от цели, которую он себе ставит. Фонетическая часть анализа может проводиться с опорой на транскрипцию или без нее. Целесообразность такой опоры зависит от изучаемого языка. При обучении английскому языку она желательна, при обучении немецкому - излишня. Графическая часть анализа проводится устно и письменно. После того как учащиеся овладели азами графики и орфографии, для дальнейшего закрепления звуко-буквенных ассоциаций очень полезно проводить устное называние слов по буквам. При обучении каллиграфии на первый план выдвигается задача правильного начертания букв и различимости письма, т.е. требования, связанные с осуществлением коммуникации при минимальных помехах.

Литература

1. Шубин Э.П. «Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам» 1972 г.
2. Миролубова А.А. и др. «Общая методика обучения иностранным языкам» 1967 г.

Açar sözlər: məktub, yazılı dil, nitq fəaliyyəti, təhsil vasitəsidir, kodlaşdırma, qrafika sənəti, orfoqrafiya, şəxsiyyət
Key words: letter, written language, speech activity, means of education, coding, graphic arts, spelling, personality

Summary

The article is about the importance of teaching writing to students, its difference from oral speech and reading. A good writing must be well-organized, logical with wide-range vocabulary and good grammar.

Xülasə

Məqalədə tələbələrə yazmağı öyrətməyin vacibliyindən, onun danışq və oxumaqdan fərqiindən bəhs edilir.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ БЕСЕД-ДИСКУССИЙ НА МАТЕРИАЛЕ
СПЕЦТЕКСТОВ И СТАТЕЙ

Коммуникативная направленность обучения русскому языку как иностранному (РЯКИ) может осуществляться и в такой форме, как беседа-дискуссия, т.к. одна из основных задач коммуникативной методики – изучение языка в его коммуникативной функции, как средства общения.

В сложном динамическом процессе общения учащихся важную роль играет не только позиция говорящего, но и слушающего (поскольку от неё во многом зависит позиция говорящего). Поэтому беседа-дискуссия может вызвать наибольший интерес к языку обучения. По словам М.Уэста, "...язык - это форма поведения, это реакция организма в целом на окружающую социальную среду, и слова - только часть этой реакции, которая помимо того, включает в себя также позу, мишку, жесты" статья "О практическом изучении английского языка как формы поведения".

Данное высказывание мы привели для того, чтобы обратить внимание на учёт не только языковых, но и неязыковых характеристик речевого высказывания (поза, мимика, жесты) в процессе бесед-дискуссий.

Переходя к непосредственному изложению нашего опыта работы в проведении бесед-дискуссий в группах иностранных учащихся прежде всего, хотелось бы отметить, что при работе в вышеуказанных группах, где уровень владения русским языком находится на достаточном уровне, мы ставим следующие цели: активизацию ранее усвоенного грамматического материала, пополнение словарного запаса и умение использовать приобретённые в процессе обучения знания в свободном говорении. Всё это мы стараемся представить в таком особом типе занятий, как беседа-дискуссия (на материале проблемных статей и спецтекстов).

Беседы-дискуссии требуют подготовки, как было отмечено выше, и в грамматическом, и в тематическом плане. Грамматико-лексический материал мы берём такой, который уже знаком студентам из тем предшествовавших дискуссии занятий. Что касается тематики – содержательного плана, то мы стараемся обеспечить его материалом, близким к тем темам, которые также уже изучены студентом и являются как бы продолжением предшествующей тематики по ТОМУ или иному вопросу. Этот метод не только позволяет расширить "поле действия" студента во время дискуссии, но и даёт возможность выполнять например, такое задание : постройте своё высказывание на общности тематики нескольких текстов; сделайте вывод о наибольшей значимости в зависимости от имеющейся информации одного из текстов.

Обычно тему будущей дискуссии мы согласуем с учащимся. Иногда даже предлагаем каждому учащемуся подготовиться по желанию к дискуссии на любую предложенную им тему. После изложения учащимся своей концепции по выбранной им самим для дискуссии теме, остальные учащиеся могут задать ему вопросы, по дискуссировать с ним, выходя, таким образом в неподготовленную речь. Но большей частью, особенно на II курсе, преподаватель сам конкретизирует и намечает тематику. Можно познакомить студентов-с проблематикой не называя конкретного материала для обсуждения. Предлагая такую форму, мы стараемся учитывать общий уровень развития учащихся, уровень представления ими содержания своей специальности. Иначе поставленные проблемы могут не найти у них должного отклика. Можно предложить самим учащимся сформулировать проблемы, которые их волнуют.

Когда предмет обсуждения определён, нужно направить внимание студентов на составленные проблемы наводящими вопросами преподавателя. Это позволит провести дискуссию в нужном направлении и исключит бурную реакцию учащихся по какому-нибудь частному второстепенному факту.

Для большего оживления дискуссии преподаватель, конечно, может спровоцировать диалог, но надо сделать так, чтобы этот диалог был управляемым.

В связи с тем, что беседы-дискуссии побуждают, как правило, учащихся к свободному высказыванию на изучаемом языке, и как показывает опыт работы, создают атмосферу непринуждённости, которая способствует непосредственному включению в коммуникацию, целесообразность и результативность такой работы оправдана. Однако как отмечается в методической литературе, цели и методика проведения дискуссий разными авторами понимается не однозначно. Так одни считают, что для ведения беседы необходимо сообщить учащимся как можно больше фактических сведений по обсуждаемому вопросу. Другие отдают предпочтение предварительной работе с заданиями по лексике и грамматике. Опыт же нашей работы показывает, что взятая проблемная тема должна представлять, прежде всего, как стимулирующая речевую активность студентов, попутно расширяя его языковые знания. Такой подход обычно позволяет создать живой, эмоционально оправданный стимул для активизации деятельности учащихся, мы даём студентам возможность высказаться, спорить, отстаивать свою точку зрения так, как они бы это сделали на родном языке. Работу над ошибками, закрепление моделей лучше проводить после дискуссии.

Перед дискуссией мы обычно проводим следующую подготовительную работу:

1. Отбор нескольких публицистических статей полемического характера.
2. Выделение лексики для активного словарного запаса синтаксических конструкций, нужных для оформления высказывания.
3. Составление устных заданий по усвоению новой лексики (толкование слов, подбор синонимов и антонимов, многозначность слов, составление конструкций и т.д.).

⁵ Baki Musiqi Akademiasının İctimai elmlər kafedrasının dosenti

4. Подбор дополнительного информативного материала в связи со взятой темой.

В методической литературе разработан ряд приёмов, которые целесообразно использовать для обучения сложным навыкам и умениям ведения дискуссии:

1. Ответы на дискуссионные вопросы.
2. Аргументированные ответы на вопросы.
3. Выбор одного из контрастирующих подходов к проблеме.
4. Высказывание по поводу серии дискуссионных вопросов.

Задания, которые мы предлагаем учащимся, можно условно разделить на два вида: лексические и по содержанию дискуссионных проблем. Активная лексика – это речевые стереотипы (выражение согласия или несогласия, оценка статьи, выводы, изложенные собственной точки зрения). Тематическая лексика (связанная с обсуждаемой темой) и общеупотребительная лексика также прорабатываются. Соответственно задания могут быть такого типа (лексич.):

- 1) Запомните слова и словосочетания, выражающие согласие или несогласие;
- 2) Обратите внимание на некоторые выражения, словосочетания, употребляемые при формулировке вывода по обсуждаемой проблеме;
- 3) Объясните вашу точку зрения, используя следующие словосочетания;
- 4) Используя приведённую лексику, обменяйтесь мнениями по следующим вопросам;
- 5) Прочитайте высказывание и выразите к нему своё отношение;
- 6) Обратите внимание на использование некоторых слов;
- 7) Дайте развёрнутые ответы на вопросы, употребляя при этом выделенные слова;
- 8) С помощью приведённых словосочетаний расскажите об основных положениях, выдвинутых автором статьи;
- 9) В каких ещё словосочетаниях можно употребить выделенные слова в том же значении?
- 10) Какие другие значения выделенного слова вы знаете?
- 11) Объясните смысл данных выражений (передайте своими словами цитату);
- 12) Найдите более употребительные соответствия данным выражениям.

К аргументации ответов на поставленный вопрос мы обязательно привлекаем каждого учащегося, при этом мы считаем важным обратить внимание их на умение выражать собственное критическое отношение к фактам, поступкам, высказываниям. Определённое значение, как мы убедились, имеют альтернативные вопросы. Альтернатива побуждает к высказыванию и выражению собственного критического отношения к поставленному вопросу. Очень хорошо себя зарекомендовал метод постановки ряда дискуссионных вопросов на одну проблему. Это даёт возможность направить мысль студентов обучить их умению строить развёрнутое высказывание.

Предложенная нами примерная тематика бесед-дискуссий безусловно не исчерпывает всей её многообразности. Соответственно и задания могут быть в зависимости от проблематики более конкретными или, наоборот, более обобщёнными. Всё это говорит о том, что методика проведения бесед-дискуссий требует постоянных поисков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Уэста М. Методика преподавания иностранного языка за рубежом. М., 1967, стр.28.
2. В.М.Матвеевой. Пособие по развитию навыков устной речи под редакцией. М., Изд-во "Высшая школа", 1972.
3. Актуальные вопросы преподавания русского языка как иностранного. Сборник докладов конференции. М., 1978.
4. Ланидус Б.А. Обучение второму иностранному языку как специальности. М., Изд-во "Высшая школа", 1980.

Резюме

В статье говорится о стимуляции речевой активности студентов, наполнении словарного запаса и об умении использовать приобретенные знания в свободном говорении.

Авторы дают несколько пунктов к беседе – дискуссии, о возможности обучить их умению строить развёрнутое высказывание.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Язык функционирует в двух формах - в устной и письменной. Две формы выражения языка тесно взаимосвязаны, поэтому хорошо развитая устная речь благотворно влияет на навыки письменной речи, и, наоборот, письменная речь способствует развитию и совершенствованию устной речи. Тем не менее между ними есть и существенное различие: письменная речь - это определенным образом графически оформленная речь, опирающаяся на буквенные изображения. Отличаются они и по своей внутренней природе: обе эти формы речи выражают наши мысли, чувства, но в живом слове переход от мысли к слову совершается значительно быстрее, причем словесное оформление мысли чаще всего бывает окончательным.

Письмо является одним из видов речевой деятельности, в котором реализуется письменный способ формирования мыслей, чувств, побуждений соответственно ситуации обучения.

Письменная речь - это умение правильно писать на том или ином языке, способность излагать свои мысли на бумаге просто, доступно и логично. Письменная речь должна быть точной, правильной, краткой, доступной, осмысленной, эмоциональной. Главнейшим из них будет все же правильность, то есть умение пишущего выражать свои мысли грамотно, в соответствии с существующими нормами правописания, а также нормами орфографии и пунктуации.

Обучение письменной речи – сложный процесс, имеющий несколько этапов, которые необходимо соблюдать в определенной последовательности. Особенно

сти письменной речи:

1. Письменная речь использует книжный язык, употребление которого достаточно строго нормировано и регламентировано.
2. Порядок слов в предложении закреплён, инверсия (изменение порядка слов) не типична для письменной речи, а в некоторых случаях, например, в текстах официально-делового стиля речи, недопустима.
3. Предложение, являющееся основной единицей письменной речи, выражает сложные логико-смысловые связи посредством синтаксиса.
4. Письменной речи свойственны сложные синтаксические конструкции, причастные и деепричастные обороты, распространенные определения, вставные конструкции и т.п.
5. При объединении предложений в абзацы каждое из них строго связано с текстом.

В современных условиях необходимо владеть письменной речью на высоком уровне для реальной письменной коммуникации. Несомненно, письменная речь приобретает все большее значение, так как возрастает роль письменного общения в получении и передаче информации.

Обучение письменной речи становится одним из наиболее важных учебных аспектов. Как и любой другой обучающий аспект, письменная речь имеет свои цели и задачи. Основной целью обучения письменной речи является формирование у учащихся письменной коммуникативной компетенции.

Задачи, решаемые при обучении письменной речи, включают формирование у учащихся речемыслительных навыков и умений формулировать мысль в соответствии с письменным стилем, расширение знаний и кругозора, овладение культурой и интеллектуальной готовностью создавать содержание письменного произведения речи, формирование представлений о предметном содержании, речевом стиле и графической форме письменного текста.

На начальном этапе закладываются прочные основы графических и орфографических навыков для обеспечения возможности пользоваться письмом на последующих этапах.

Письменная речь используется как средство для лучшего усвоения лексико-грамматического материала. Предлагаемые для письменного выполнения задания нацеливают на углубленное понимание читаемого, на поиск нужного ответа, на выражение собственного отношения к прочитанному. В качестве конечных требований выдвигается развитие умений письменно выражать свои мысли.

Обучение устной и письменной речи в методике издавна называется развитием связной речи. При этом под связной речью понимается развернутый ответ учащегося по материалу учебной дисциплины, устное и письменное изложение текста, реферат, описание, рассуждение, доклад и т.д., т.е. определенное речевое произведение.

Виды письменной речи: -упражнения;- изложение; - сочинение; - оформление деловых бумаг.

Упражнения по развитию письменной речи делятся на следующие группы:

1. Репродуктивные: изложение подробное, сжатое, выборочное, с заменой лица рассказчика, осложненное грамматическими заданиями.
2. Репродуктивно-оценочные: изложение с элементами сочинения, включающие в себя собственные аналитические размышления над текстом.

⁶ BDU. Rus dili kafedrası

3. Сочинения разных жанров: сочинение-миниатюра, сочинение по пословице, загадке, по личным наблюдениям, сочинение по картине и т.д.

4. Сочинения и изложения с элементами художественного творчества: рассказ о герое произведения, сочинение сказки, афоризма, загадки, рассказа, домысливание неоконченных историй в соответствии с логикой развития сюжета и характеров героев и т.д., художественные зарисовки, сценки, написание сценариев.

Изложение - общее название работ, связанных с воспроизведением чужого текста.

Виды изложений выделяют с учетом разных оснований. Изложения классифицируются следующим образом:

- по отношению к объему исходного текста: подробные и сжатые изложения,

- по отношению к содержанию исходного текста: полные, выборочные, с дополнительными заданиями;

- по сложности языковым заданием: с лексикой, грамматическими, стилистическими и др. заданиями;

- по восприятию исходного текста: изложение прочитанного, услышанного, воспринятого на слух и зрительно;

- по степени знакомства с исходным текстом: изложение незнакомого текста и знакомого, известного учащимся.

Для практики обучения речи важно выделить значимые основания классификации. Таких оснований два:

1. способ восприятия текста;

2. характер его воспроизведения.

По способу восприятия текста изложения делятся на:

а) изложения, в которых текст воспринимается на слух;

б) изложения, в которых текст воспринимается зрительно;

в) изложения, в которых текст воспринимается на слух и зрительно.

По характеру воспроизведения текста различаются:

1. Изложения подробные.

Содержание воспроизводится полно, со всеми подробностями; сохраняется тип текста, его композиция и языковые особенности.

2. Изложения выборочные.

Воспроизводится не весь текст, а его часть, связанная с определенной темой. Тип текста, его композиция могут изменяться.

3. Изложения сжатые.

Передается главное, детали и подробности опускаются. Тип текста может быть сохранен или изменен в зависимости от объема и характера сжатия.

Виды изложений по-разному воздействуют на мыслительную деятельность учащихся. При подробном изложении идет осмысление временных, причинно-следственных, пространственных отношений. При выборочном и сжатом воспроизведении текста учащиеся выделяют одну часть материала и отвлекаются от другой, что развивает такую мыслительную операцию, как абстрагирование. Изложения с творческим заданием развивают воображение и активизируют творческую мысль.

В работе над изложением можно выделить несколько этапов в деятельности преподавателя и учащихся. Деятельность преподавателя сводится к:

- подготовке учащихся к созданию своих текстов на основе данных;

- проверке и оценке созданных текстов (изложений);

- подготовке и проведению анализа изложений.

Деятельность учащихся сводится к:

1. подготовке к письменному воспроизведению текста;

2. написанию изложения и осуществлению самоконтроля;

3. совершенствованию написанного.

Подготовка к изложению проходит на специальном занятии по развитию речи или осуществляется постепенно на уроках русского языка, предшествующих тем, какая дидактическая задача решается:

1. Сообщение цели изложения.

2. Подготовка к восприятию текста.

3. Восприятие текста.

4. Анализ текста (содержательный, структурный, языковой).

5. Изложение текста в соответствии с поставленной задачей.

6. Самоконтроль.

Готовясь к изложению, педагог выбирает те приемы, которые помогут более успешно решить поставленные задачи.

1. Вступительная беседа:

Назначение этого приема работы - подготовить учащихся к восприятию текста. Вопросы могут быть связаны как с условиями создания текста, его автором, самим текстом, так и жизненным опытом учащихся. В беседу включаются вопросы, подводящие к пониманию основных проблем произведения. Желательно в

процессе беседы использовать различные наглядные материалы: книги, портреты, и т.д., что позволит лучше подготовить учащихся к восприятию содержания и создаст необходимый эмоциональный настрой на уроке. Беседа по содержанию текста не только готовит к его воспроизведению, но и развивает мыслительные способности, воспитывает определенные качества личности.

2. Восприятие текста:

Восприятие содержания текста происходит по-разному. С целью знакомства с текстом могут быть использованы такие приемы, как:

1. чтение текста преподавателем;
2. чтение текста про себя учащимся;
3. параллельное прослушивание текста и чтение про себя (комбинированный прием).

Выбор приемов будет зависеть от конкретных условий: характера изложения (подробное, сжатое, выборочное), сложности текста, подготовленности учащихся к тому или иному способу восприятия.

Задачу более глубокого понимания содержания, композиции и языка решают приемы работы, направленные на анализ текста.

Разбор текста - дело очень важное и вместе с тем трудное. Беседа должна помочь глубже понять текст как тематическое и смысловое целое. А это значит понять коммуникативную установку автора, определить не только тему и основную мысль, но и выяснить, какие факты являются главными, определяющими, каковы причинно-следственные связи и отношения. Учащийся должен не только увидеть авторскую позицию, но и определить и уметь обосновать свое отношение к данному тексту.

Анализируя структуру текста, важно показать, что текст представляет собой не только тематическое и смысловое, но и структурное единство, предупредить возможные ошибки при воспроизведении текста.

Целесообразно, чтобы текст - образец был перед глазами учащихся. Они в процессе анализа, с одной стороны, могут убедиться, что текст членится на части, каждая из которых так или иначе связана с общей темой и основной мыслью текста, а с другой, - наблюдают способы связи частей и предложений в тексте, разнообразие способов выражения этой связи.

Таким образом, перед тем как учащиеся будут воспроизводить содержание текста по частям, необходимо предложить им разделить тему и основную мысль текста, его стиль и тип.

Кроме того, среди приемов работы с текстом особое место занимает составление плана. Составление плана - это самостоятельная речевая деятельность, это средство для лучшего осмысления, запоминания текста и организации его воспроизведения. План способствует совершенствованию речи учащихся, т.к. при работе над ним требуется правильное, точное, достаточно выразительное словесное оформление заголовков.

Изложение представляет собой лишь один элемент в общей системе работы по развитию связной речи. На практике изложения часто пересекаются с другими видами работ. Вопрос о взаимосвязи сочинений и изложений рассматривался в методике многократно.

Взаимосвязь изложений и сочинений в том, что оба вида работы формируют умения связной речи, готовят к естественной коммуникации. Можно наметить следующую последовательность усложнения в работе по созданию текста.

- 1) Воспроизведение чужого текста по частям - свободный диктант.
- 2) Создание текста на основе данного - изложение.
- 3) Создание своих текстов - сочинение.

В сочинении учащийся выражает свои индивидуальные склонности, интересы, вкусы, даёт выход своему воображению. Но нельзя забывать, что сочинение в то же время учебная работа, одно из упражнений по развитию письменной речи учащихся. Выполняя это упражнение, учащиеся учатся:

1. Накапливать материал для сочинения: наблюдать, выделять из своего опыта главное - то, что относится к теме сочинения, элементарно осмысливать факты, события, знания, правильно передавать факты и отдельные признаки.
2. Отбирать нужные для сочинения слова, строить словосочетания и предложения по законам грамматики.
3. Располагать материал в нужной последовательности, то есть составлять план и придерживаться его в составлении связного текста, а в случае необходимости - изменять последовательность.
4. Орфографически правильно записывать текст, расставлять знаки препинания, делить текст на абзацы, соблюдать красную строку и другие требования.

Сочинения могут быть весьма разнообразными по своим педагогическим целям и возможностям, и каждый вид требует особых методических приёмов подготовки и проведения.

В практике наибольшее распространение получили сочинения по картине, экскурсии, по наблюдениям за погодой, растениями и животными, описание картин природы или отдельных предметов, рассказы о труде взрослых и детей, об играх и развлечениях, рассказы по аналогии с прочитанным. Согласно утвердившимся методическим традициям, в сочинениях различают описание, повествование и рассуждение.

Повествование - самый подвижный и живой тип речи, поэтому наиболее доступный. А рассуждения являются наиболее трудной формой сочинения.

Обучая строить тексты разных типов, преподаватель помогает учащимся осознать особенности текста, овладеть определенными умениями, и вместе с тем вся эта работа служит средством развития коммуни-

кативных умений, коммуникативных способностей человека. Важно отметить, что работа над письменной речью начинается с устных ответов, с монологической речи. Момент говорения при работе с сочинением или изложением необходим. Чем детальнее учащиеся проговорят, обсудят, прослушают, рассмотрят то, с чем им предстоит работать, тем качественнее будут выполнены работы, поскольку это позволит осознать поставленную задачу, упорядочить мысли и развить устную речевую деятельность.

При обучении написания сочинения используются следующие этапы:

1) Подготовка к написанию сочинения.

Проводится работа, связанная с анализом авторских текстов, которые приближены по тематике к теме предстоящего сочинения, учитель обращает внимание на средства языка, которые используют мастера слова. Преподаватель ведет работу по увеличению словаря учащихся по выбранной ими теме, учит их глядеть в суть понятия, отделять несущественные признаки от существенных признаков понятия и постепенно подходить к развернутым суждениям.

2) Написание сочинения.

Перед написанием сочинения обязательно должна быть вступительная беседа. С помощью беседы появится определенное эмоциональное настроение на занятии, которое поможет учащимся выразить свои мысли и чувства при написании сочинения.

Типичными приемами работы обучающего сочинения являются составление плана или обсуждение заранее подготовленных планов. Работа проводится устно. Затем учащиеся самостоятельно записывают свое сочинение.

3) Работа над сочинением после написания.

Проводится обсуждение творческих работ учащихся.

Умения в письменной речи могут формироваться с помощью разных упражнений.

- Поставьте в пропуски слова, словосочетания, части предложения.
- Перепишите текст, исключая второстепенные слова и предложения
- Выпишите из текста ключевые предложения.
- Упражнения, основанные на словотолковании на основе словаря.
- Найдите изобразительные средства в тексте.
- Составьте текст на основе перечня слов и словосочетаний, подобранных по определенному тематическому принципу
- Озаглавьте текст. Составьте и напишите план по прочитанному тексту.
- Ответьте на задаваемые преподавателем вопросы письменно.
- Составьте письменно вопросы по прочитанному тексту
- Составьте тезисы или план для сообщения (доклада);
- Напишите заметку для школьного сайта,
- Отредактируйте текст;
- Напишите мини-сочинения;

Развивать речь можно только практической деятельностью - аудирование, чтение, говорение и письмо - это механизмы речевой деятельности. Использование разнообразных приемов обучения способствует закреплению языковых явлений в памяти, созданию более стойких зрительных и слуховых образов, поддержанию интереса и активности учащихся. Подводя итог, хочется еще раз сказать о необходимости развития письменной речи, о ее целенаправленном и систематическом контроле, о творческом подходе в формировании навыков письма и в огромном разнообразии заданий, которые могут быть предложены учащимся.

Литература

1. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка как иностранного.- М.: Русский язык.
2. Бальхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового) :учебное пособие для преподавателей и студентов.-М.: Изво Российского университета дружбы народов.2007.
3. Гребенченко Л.В. Виды заданий по формированию связной речи. М., 2001.
4. Архипова Основы методики развития речи учащихся. М., 2004.
5. Пассов Е.И., Кузнецова Е.С. Обучение письму: учебное пособие – Воронеж:НОУ «Интерлитингва»,2022.

Ключевые слова: обучение, изложение, сочинение, упражнения, устная и письменная речь.

Açar sözlər: təhsil, təqdimat, tərkibi, məşğələ, şifahi və yazılı nitq.

Keywords: teaching, presentation, composition, exercises, oral and written speech.

Резюме

Статья знакомит с разными видами изложения и сочинения, а также представлен перечень упражнений, способствующих подготовке учащихся к написанию самостоятельных текстов и, в конечном итоге, формирующих навыки и умения письменной речи. В статье освещается содержание работы преподавателя по развитию связной речи, оптимальный отбор приемов обучения, которые обеспечивают качественное овладение письменной речью.

Xülasə

Məqalədə müxtəlif təqdimat və kompozisiya növləri təqdim olunur, həmçinin tələbələri müstəqil mətnlər yazmağa hazırlamağa və nəticədə yazı bacarıq və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edən tapşırıqların siyahısı

təqdim olunur. Məqalədə müəllimin ardıcıl nitqin inkişafı, yazılı nitqin yüksək keyfiyyətli mənimsənilməsini təmin edən tədris metodlarının optimal seçimi üzrə işinin məzmunu vurğulanır.

Summary

The article introduces different types of presentation and composition, and also presents a list of exercises that help prepare students to write independent texts and, ultimately, develop writing skills and abilities. The article highlights the content of the teacher's work on the development of coherent speech, the optimal selection of teaching methods that ensure high-quality mastery of written speech.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ NİTQ BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA
TAPŞIRIQLARIN ROLU

Aşağı kurs tələbələrinin şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün daxil olan informasiyaların dil materialları düzgün müəyyən edilməlidir. Nitq fəalliyətinin tədrisinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi çalışmalardır. Şifahi üçün materiallar kompleks şəkildə müəyyən nitq çalışmadan tərtib olmalıdır ki, onlar dilin bütün aspektlərini özündə əks etdirə bilirlər. Buna görə də müəllimlər çalışmaları seçərkən onları növbələşdirməyi bacarmalıdır buna görə də asandan çətinə prinsiplərinə riayət edilməlidir. Bu zama anlama səviyyəli çalışmalar əsas yer tutur. Bu zaman vaxtın düzgün bölüşdürülməsinə diqqət yetirilməlidir (1, səh. 12). Dilçilər dil öyrənənlərin şifahi nitqin inkişaf haqqında nitqə yiyələnmək üçün ancaq sözü bilmək kifayət deyildir söyləmişlər. Tələbə öytəndiyi sözlərdən istifadə edib cümlə qurmağı və bu sözləri cümlədə əlaqələndirməyidə bacarmalıdır. Tələbələr şifahi nitq və bacarıq vərdişlərinə möhkəm yiyələnmək üçün hələ tədrisin ilk mərhələsindən onlara fonetika, lüğət və qrammatika sahəsində verilən biliklər praktik məqsədə yönəldilməli, bu biliklər şifahi nitq bacarığı və vərdişlərinə çevrilməlidir. Hər bir müəllim buna həm dərstdə, həm də dərstdən kənar işlərin icrası zamanı nail ola bilər. Şifahi nitq inkişaf etdirmək üçün müəllim dərslə başladığı ilk gündən ingilis dilində danışmağa çalışmalı və dil mühitini yaratmalıdır. Onlar aşağıdakı çalışmalarda verilən ifadələri hər dərslə təkrar etməklə tələbələr ingilis dilini marağını artırır, bu dili öyrənməyə və bu dildə danışmağa çalışırlar.

Activity (tasks).

1) Good morning, good afternoon, 2) stand up, 3) take your seat, 4) come to the board, 5) open your books, 6) read the text.

Activity (tasks).

1) What is the date today, 2) What is day today? 3) what is the time now? 4) what is your name? what is your mother's fathers's names? Who's absent? See you tomorrow.

Nitqin formalaşmasında əsas rol oynayan dinləyib anlama. Çalışmalarının dil öyrənənlərdə eşitdiyi nitq düşüncə anlama əldə etdiyi yeni informasiyaları yadda saxlamaq, bacarıqlarını formalaşdırır, dinlədiyi mətnə əsas fikri müəyyən edir və yeni informasiyanı seçir. Bunun üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur.

1) Nitqdə motiv olmalıdır (motivation)

2) Danışmaq üçün, nitq üçün münasib olmalıdır

3) Nitq eəngərəng olmalıdır (emotional, colourful)

4) Nitqdə situativlik olmalıdır (situational)

Nitq ünsüyyət prosesi olduğu üçün müəllim tələbələri hazırlıqlı nitqdən tədrisən hazırlıqsız nitqə hazırlamalıdır və o nitq çalışmaları ilə şifahi tapşırıqları da fərləndirilməlidir. Məs., nitq çalışması dedikdə tələbə müəyyən mövzu haqqında danışır. Müəllim suallar verir və ya tələbə şəkilə baxıb gördükləri haqqında danışır, digər tələbələr deyilənləri əlavə edir. Şəkil dərslərdə geniş tətbiq olunan mühüm vasitələrdən biridir. Ümumiyyətlə, bu vasitə intellekti və söz ehtiyatlarını artırır. Maraqlı şəkil üzrə iş tələbələri fəallaşdırır, onların nitqini açır, danışdırır, bildikləri söz və ifadələrdən istifadə edərək şəkilə müxtəlif başlıqlar altında daha geniş və ətraflı təsvir edirlər. Bu məqsədlə ayrı-ayrı əşyaların şekillərindən və məzmun etibarilə tələbəyə tanış olan "At the lessons my family", "At the library", "newspapers" və s. kimi kompleks şekillərdən istifadə etmək olar. Bu şekillərin tələbələrə öyrənilməsi, onlarda konkret mövzu ətrafında düşünməyə yeni-yeni sözlərin öyrədilməsinə kömək olur. Bu sahədə mövzuya aid olan tapşırıqlardan istifadə mövzunu müxtəlif yolla auditoriyaya çatdırmaq üsullarından istifadə edilir (2, səh.31-33). Şifahi çalışma nitq materiallarının mənimlənməsində tətbiq olunur (fonetika, qrammatika, leksika). Bunlar nitq çalışmaları, nitqə hazırlayıcı çalışmalar və ya şərti nitq tapşırıqlarıdır. Məsələn, şeirin əzbər deyişməsinə buna misal göstərə bilərik. Şeirin əzbər deyilməsi həm fonetika üçün, həm də nitq inkişaf etdirmək üçün yaxşı nitq çalışmasıdır. Şeirin tələbələri ifadəsi oxuya, səlis tələffüzə, dilin intonasiya və ritmik qaydalarına düzgün riayət etməyə çalışdırır. Tibb Universitetinin tələbələri əsasən dinləmə və oxuma bacarıqlarına yiyələnirlər. Yazı vərdişləri çalışma və tapşırıqlar zamanı geniş tətbiq edilir. Tibb Universitetinin tələbərinə əsasən oxuma vərdişlərini aşılayarkən onlarda lüğətlə bərabər tibbi terminlərin öyrədilməsi əsas yer tutur. Bu zaman danışmaq mövzularına "At the chemist's", "At the dentist's", "At the polyelimiies" mənbələrinə geniş yer verilir. Bunları öz növbəsində xarici dil zirvə tələbələr şifahi nitqin formalaşmasında böyük rol oynayır. Dili öyrənənləri şifahi nitqlərinin artırılmasında yalnız deklamasiya deməyi deyil, həmçinin yaxşı hadisələrə rəğbət bəsləməyi pis hadisə və davranışla nifrət etməyi öyrənirlər. Bu da onlara hər bir hadisəyə öz münasibətlərini bildirməyə və burada öz fikirlərini ingilis dilində çatdırmağı öyrədir. Şifahi nitqin danışma və eşidib-anlama kimi iki forması var, yəni şifahi nitq iki formada təzahür edir: 1) monoloji nitq, 2) dialoji nitq. Monoloji nitqdə ünsüyyət prosesində bir neçə şəxs iştirak edir, lakin bu şəxslərdən yalnız biri danışır, qalanları isə onu dinləyir. Buna görə monoloji nitq həmişə ardıcıl, məqsədəuyğun və düşünülmüş xarakteri daşıyır. Digər tələbələr mətni diqqətlə dinlədikdən sonra məruzə edənə suallar verə bilirlər. Monoloji nitqin inkişafında mətnin oxuyub nəql edilməsi əsas rollardan biridir. Bunun üçün dərslərdə olan məlumatdan istifadə etmək yaxşı nəticə verir. Tələbələr mətnlər əsasında fikirlərin şifahi söyləməsi onlara nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etməsi deməkdir. Mətn auditoriyaya və ya evdə oxuna bilər, suallar əsasında cavablar alınır, bu cavabla mətnin əsas məzmunu aydındır. Tibb tələbələrini tibbi mətnləri oxuyub onun mənasını başa düşmək üçün tərcüməyə ehtiyacları olur.

⁷ Azərbaycan Tibb Universiteti, yabiyeva@amu.edu.az asefixanova@gmail.com

Sözləri cümlədə işlədərək onlarda sözləri daha tez məniməməyə vərdisləri aşılaya bilir.. Dialoji nitq prosesində iki və ya daha çox tələbə iştirak edir. Onların hər biri həm başqalarının nitqini dinləyir, həm də özləri danışır. Bu üsul diskussiya xarakterli olur. Dialoqda iştirak edən tələbələr nitqi adətən qısa və konkret və daha çox sadə şəkili olur. Monoloji və dialoji nitq dilöyrənənlərə ünsiyyətə girmək, öz fikirlərini ifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırır. Bu zaman tələbə öz nitqində sadə və mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə edir, oxuduğu və dinlədiyi mətnin məzmununu izah edir, eyni fikir müxtəlif formalarda ifadə edir, müxtəlif tipli mətnlər qurur, onları şərh edir, nitq etiketlərindən, qanunda istifadə edir, danışmaq prosesində dilin leksik vasitələrindən, yardımçı vasitələrdən yerli yerində istifadə edib, mətnlərə istinad ən sadə inkişaf forması olan sual-cavabdan daha geniş istifadə olunur. Belə ki, tələbələr sualı başa düşələr də cavab vermək də çətinlik çəkirlər. Onlar buna vərdiş etdirmək üçün müddətli təkrar tələb olunur. Həm sözləri, həm də mətni anlamaqdan ötrü məqaləni bir neçə dəfə oxumaq lazımdır. Söz ehtiyatını genişləndirmək üçün bu üsuldan istifadə edilməlidir. Tələbə sadə və mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməlidir. Bu zaman tələbələr nitqində sadə və mürəkkəb mətnlərdən istifadə edir. Müxtəlif tipli mətnlər quraraq onları auditoriyaya çatdırır (3, səh.17). Tələbələr mətnləri müəllimlərinə çatdırarkən müxtəlif köməkçi vasitələrdən istifadə edirlər. Onlar bu zaman fikirlərini daha geniş çatdırırlar. Şifahi nitqdə ən sadə və inkişaf forması olan sual-cavab əsas yer tutur. Bildiyimiz kimi sual cavab daha mühüm rol oynayır. Sadə formalarda tələbələrə ən çox bəli və ya xeyir sualına cavab verən ümumi sualları verilir. “Are you ready?”. “Do you have a brother or a mother?”. “Do you know this woman?”. “Who is your teacher” and etc. Sonra isə tələbələr söz ehtiyatını genişləndirmək üçün xüsusi suallara yer verilir. “Who is your mother?”. “Where were you born?”. “What are you brothers?”. “What is your father?”. “How many lessons do you have today”. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün ana dilindən ingilis dilinə və ingilis dilindən ana dilinə tərcümə də böyük rol oynayır. Bu halda həm qrammatik biliklər, həm də leksik materiallar təkrarlanır və beyinə həkk olunur və nitqə çevrilir daha dolğun cümlələrdən istifadə olunur. Mən xarici dilləri sevirməm və artıq üç dildə danışa bilirəm. I like foreign languages and now. I can speak in three language. The chemist’s shop situated near our university. Əczaxana bizim universitetin yanında yerləşir. Tələbələr şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi hər bir müəllimin qarşısında bir missiya kimi durur. Bu zaman tələbələrə şifahi nitq əlaqəli şəkildə yaratmaq lazımdır. Şifahi nitqin inkişafında onun tapşırıqlardan da istifadə əsas yer tutur. Bu da tələbələr intellektual səviyyəsini inkişaf etdirir və onların dünya görünüşünü artırılmasında əsaslı rol oynayır. Oyun tapşırıqları (Pazle) tələbələr arasında qrup işinin tərkibində kömək edir, onların yalnız dil biliklərini deyil, keyfiyyətlərini kəşf etməyə, özünü qiymətləndirməyə, qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafında, düşünməyə səvən olur. Dilöyrənələrdə monoloji nitqdən daha çox dialoji nitqə münasibət bildirirlər. Dialoji nitqə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəşər şəkildə, rəhbərli bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibəri) ilə əks əlaqəsi olur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Bu, təşkil olunmuş proqramlaşdırılmış nitqdə, yəni danışan deyəcələrini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir müəyyən fərqə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin səviyyəsini, deyəcələrinin ona necə təsir edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağı özü üçün müəyyənləşdirir. Tibb Universitetinin tələbələri monoloji nitqdən həmişə standart tibbi mətnlər üzərində istifadə edirlər. Bu mətnləri danışdıqdan sonra auditoriya öz münasibəti danışana bildirirlər (4, səh.43-45). Həmişə məlumdur ki, şifahi dilin leksikasında ümumiləşərək sözlərə geniş yer verilir, yazılı ədəbi dildə isə elmi, texniki, siyasət, tibbi və digər terminlərdən istifadə edilir. Şifahi ədəbi dil fikrin əsas incəliklərini müxtəlif intonasiya çalarlarını özündə əks etdirən canlı dildirsə, yazılı nitq bir növ sünidir. Bu keyfiyyətə istənilən səviyyədə malik deyildir. Şifahi nitq ədəbi dil kimi müəyyən vasitə olmadı ki və ya digər fikri gələcək nəsle çatdırı bilmir. Yazılı nitq tələbələr öz bilik və informasiyalarını bir-birinə ötürmək ehtiyacından yaranmışdır. Bu nitq xüsusi təlim yolu ilə forma alır. Əlbəttə ki, danışan öz fikrini aydınlıq gətirərək auditoriyaya çatdırdıqdan onların münasibətlərini bildirməlidirlər. Tələbələr qeyd etdiyimiz kimi tapşırıqlarda oyun (pazle) tipli tapşırıqlara əsas yer verirlər. Bu çalışmalardan istifadə edərək tələbələr yazılı, bilik, səviyyəsini nəzərə almaq mühüm şərtidir. Bu tapşırıqların formasını öncədən müəyyənləşdirmək lazımdır. Beləliklə, ingilis dilində şifahi nitq bacarıqlarının inkişafında tapşırıqların çalışmaları rolu haqqında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, birinci kurs tələbələrini şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çalışmaları tərtibində ardıcılıq və sistemlilik prinsiplərinin tələblərinə riayət etmək lazımdır. Bu zaman monoloji və dialoji tipli çalışmaları sual-cavab, xarici dildən ana dilinə, ana dilindən xarici dilə tərcümə çalışmalarıdan istifadə etmək lazımdır. Burada həm də didaktik oyun tapşırıqların da diqqət yetirmək vacib şərtlərdən biridir. Belə ki, monolog və dialoq tipli çalışmaları tələbələrdə şifahi nitqin inkişafını sürətləndirir, canlı danışmaq dilini yaxşı mənimsədir, mükəmməldir və ünsiyyət yiyələndirir. Sual-cavab tərcümə tipli tapşırıqlar, şəkil üzrə söhbətlər, mətnlər qurmaq tələbələrə söz ehtiyatını artırır, cümlə qurmağa və ünsiyyətə girməyə kömək edir. Puzzle tipli çalışmaları tələbələrdə motivasiya yaradır, qrup işinin təşkilində kömək edir, qarşılıqlı əməkdaşlıq yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.G.A.Yusifov. “Dil dərslərində çalışmaları səmərəli istifadə yolları”. Bakı, 2011.
- 2.V.M.Streng. “Modern English Strukture”. London, 2000.
- 3.M.A.Belyayeva. “English Grammar”. Moscow, 1999.
- 4.Бархударов/Т.С. “Язык и перевод”. Москва, 1975.

XÜLASƏ

Açar sözlər: şifahi nitq, tapşırıqlar, kommunikasiya, dil bacarıqları

Nitq fəaliyyətinin tədrisində tapşırıqlardan istifadə əsas yerlərdən birini tutur. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədi

ilə istifadə edilən müxtəlif tipli tapşırıqlar dil öyrənənlərin verbal fəaliyyətlərini inkişaf etdirir, sürətləndirir, onların maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı, əməkdaşlıq etməyi, sialoqlarda fəal iştirak etməyi aşılayır. Müasir dövrdə şifahi nitq bacarıqlarının integrativ şəkildə aşılması ali məktəblərin qarşısında qoyulmuş əsas məqsədlərdən biridir. Şifahi nitq vərdişlərinin aşılması üçün öyrənilən dildən ünsiyyət məqsədi ilə istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu da hər bir tələbədən dörd bacarığın (dinləyib anlama, danıma, oxu və yazı) istifadə edilməsini tələb edir. Dörd bacarığın istifadə edilməsi tələbələrə ətraf mühit haqqında gərdüyü, eşitdiyi hadisələr barədə fikir yürütmək, hisslərini bölüşdürmək, bildiyi məlumatları qrup yoldaşları ilə bölüşmək kimi mühüm məsələlərdə nitq vərdişlərini inkişaf etdirir. Mətnlərin seçilməsi leksik və qrammatik çalışmaları yazı və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirir. Seçilmiş düzgün mətnlərdən istifadə bütün bacarıqların mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Mətnlər onların çətinlik dərəcələri nəzərə alınır çünki onlar dil öyrənənlərin yaşına uyğun olmalıdır. Bu çalışmaları həmçinin zəif və güclü tərəfləri aşkara çıxarılmalı və ya mətn dinlənilərkən auditoriyada normal şərait tam təmin olunmalıdır. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində oyunlar da mühüm rol oynayır. Burada mətnlər İngilis dilindən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilini İngilis dilinə tərcümə edilərək həm danışımağa, həm də auditoriyada bir birləti ilə ünsiyyət qurmağa kömək edir. İnsanlar arasında əlaə yaratmağa xidmət edən dil ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə ünsiyyəti gerçəkləşdirərək dil vasitəsi ilə reallaşdıran prosesdir. Dilin aspektləri fonetika, qrammatika, leksika tədrisdə vasitə şifahi nitq isə həm vasitə, həm də məqsəddir. Bu məqalədə İngilis dilində şifahi nitq inkişaf etdirmək üçün nitq və qrammatik tapşırıqlardan onların sistemli şəkildə işlədilməsi lazımdır.

**THE ROLE OF TAKES IN THE FORMATION OF ORAL SKILLS
IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING
SYMMARY**

Key words: language skills, exercises, communication.

Exercises are the most important means of teaching speech activity. Varieties of exercises used for development of oral speech enhance students speech activity, teach them the ability to communicate in different situation, collaborate and participate in dialogue in order. To achieve this method teachers should speak English and create a language environment from the first day of training. In modern times one of the main goals set in higher educational institutions is the integrate instillation of oral speech skills. It is essential to develop and improve learners competencies and abilities learning foreign languages. These skills are targets in the communication of learning languages. Every learner should have four language these skills encourage and inspire students to share their feeling emotions and talk about environment and events they have seen and heard. Selections of texts lexical and grammatical tasks and exercises play an important role in language learning. Teachers need to learn that the content of texts and tasks should be suitable types of achievements and ways of grouping student as well as translations from English into Azerbaijan and vice versa help learners speak and communicate in the target language. Using these abilities the students will improve their English level. These level will help them to communicate each other.

**РОЛЬ ЗАНЯТИЙ В РАЗВИТИИ УСТНОЙ РЕЧИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ
С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: устная речь, языковые упражнения, коммуникация.

Упражнения являются важнейшим средством обучения речевой деятельности. Различные виды упражнений, используемые для развития устной речи. Эта речь развивает и ускоряет речевую активность учащихся, прививает им умение общаться в разных ситуациях. И потом активно сотрудничать и участвовать в диалогах. Для этого учителя сами должны стараться говорить по английски с первого дня обучения и создавать языковую среду. Для развития устных языковых навыков, как в университете, так и в средней школе. В наше современное время одной из основных целей, поставленных в средних и высших учебных заведениях являются интегративное прививание навыков устной речи. Для прививания навыков устной речи в общении на изучаемом языке, необходимо развивать способности и умения. Для этого каждый учащийся должен иметь информацию в четырех языковых навыков. Использование этих навыков вдохновляет и поощряет учащихся делиться о своих чувствах, окружающей среде знаниях, событиях, которые видел и слышал и это развивает их навыки устной речи. Подбор текстов лексические и грамматические упражнения играют важную в обладании языковыми навыками чтения и письма. При выборе текстов их сложность должна соответствовать возрасту учащихся и слабые стороны студентов.

Rəyçi: **prof. Məmmədova Z.Ş.**

TARİH EĞİTİMİ ÖĞRENCİLERİNİN KOMŞU İMAJINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ-2

Not: Makalenin başlangıcı olan I. kısma eski sayıdan ulaşabilirsiniz.

Yapılmış değerlendirmeler sonucunda, lise Tarih Eğitimi derslerinin Coğrafya bilimiyle ortaklaşa (haritalarla) öğretilmesi gerektiği vurgulanırken, Tarih Eğitiminin psikoloji bilimiyle olan bağı da psikotarih bağlamında ortaya çıkmıştır. Tarih Eğitiminin Coğrafyayla öğretilmesi konusu niteliksel olarak araştırılırken, komşu imajı bağlamında niceliksel olarak şimdiye kadar araştırılmamıştır. Ayrıca, bu çalışma disiplinlerarası imaj konusunun tarih eğitimi, psikotarih, coğrafya bilimleriyle müşterek öğrenilmesi, öğrencilerin coğrafi mekanı öğrenmelerinde harita ve tarih metinlerine yönelik bilgi, görüş ve davranışlarının ölçülmesi babında disiplinlerarası kombinasyonla ilk niceliksel çalışma olmasıyla bahsi geçen bu konuya yönelik çalışmayı bilime katkı sağlama ve yaklaşım olarak yenilik getirmekle de müşerreflendirmektedir. Farklı disiplinlerden yararlanılarak tarih eğitiminin bireylerin farklı felsefik ideoloji, teori, hafıza ve bellek, davranış açısından öğrenilmesi mantıksal olarak Tarih Eğitiminde yeni bir kombinasyonlu tarih eğitimi çalışması yaklaşımının bilimsel olarak öğrenilmesinin akademik camiaya da makul katkı sağlayacağı inancındayım

BÜLGÜLAR

Tablo 1

1.Alt Amaca Yönelik Bulgular

	Sınıf	f	N	%	BF ₁₀
	8	44	68	65	2.8
	9	16	68	24	2910.7
	10	3	68	4	8.535e+13
	11	5	68	4	4.103e+11

*p>0.5

Tablo 1’de Ortaokul öğrencilerinin Azerbaycan Tarihi dersliklerinde yer alan konulara yönelik ölçek cevaplama ve sınır ülkelerine yönelik bilgileri cevaplama sonuçları gösterilmiştir. Çalışmaya katılan öğrenci sayısı 68 olmuştur. Katılımcıların en çok 8. sınıftan olduğu (f=44; %65; BF₁₀=2.8, p>0.5) görünmektedir. Komşu imajı ve Sınır Devletlerine yönelik en az katılımınsa 10. sınıf (f=3; %4; BF₁₀=8.535e+13) ve 11. sınıf (f=5; %4; BF₁₀= 4.103e+11) olduğu görünmektedir. Katılımcıların %24’ü 9. sınıftır. Komşu imajına yönelik anket çalışmasına katılan öğrencilerin sınıf gruplarına göre dağılımlarında anlamlı farklılık görülmektedir. Sınıf sayısı arttıkça katılım sayısı azalmıştır.

Tablo 2

2.Alt Amaca Yönelik Bulgular

	Gr.	f	N	%	BF ₁₀
Cinsiyet:	E	42	68	61	0.977
	K	26	68	38	0.977

*p>0.5

Tablo 2’de Komşu İmajı ve Sınırlara yönelik yapılmış anket (ölçek) çalışmasına katılan öğrencilerin cinsiyet dağılımı gösterilmiştir. Çalışmaya katılan öğrencilerin toplam sayısı 68 olmuştur (N=68). Toplam Katılımcılardan 42’i erkek olmakla en çok %61’i teşkil etmektedir (f=42; %61; BF₁₀= 0.977, p>0.5). Ayrıca katılımcıların 26’ı kız öğrenciler olmakla toplam katılımcıların %38’i teşkil etmektedir (f=26; %38; BF₁₀= 0.977). Çalışmaya yönelik yapılan ankette

⁸ Türkiye Cumhuriyeti Gazi Üniversitesi: Tarih Eğitimi ABD Doktora öğrencisi Ankara: Besevler Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Aviasiya Akademisi ögr.gör. elchin.suleymanov@naa.edu.az

PEDAĞOGİKA- ПЕДАГОГІКА

Tarih Eğitimi öğrencilerinin Komşu İmajı ve Sınırlara yönelik cevaplamalarında erkeklerin kız öğrencilerden çok olduğu bulunmakla, cinsiyet dağılımında farklılaşmanın olduğu bulunmuştur.

Tablo 3

3.Alt Amaca Yönelik Bulgular

Değişken	Düzyey	f		N		P		p	
Ailemizde maddi imkanımız:	Orta	30		66		0.455		0.539	
	İyi	36		66		0.545		0.539	
	Kötü	0		0		0		-	
p < 0.5.									

Tablo 3’de öğrenciler tarafından tercih edilen sınır devleti ve Komşu İmajı Çalışmasına katılan Ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin ailelerinin maddi imkânları açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmaya katılan anket sonucundan görünmek üzere ailesinde maddi durumu kötü olarak bulunmamıştır. Bu bağlamda maddi durumun Komşu imajı veya derse yönelik çalışmada her hangi etkisi bulunmamaktadır. Çalışmaya katılan toplam 68 öğrenciden 66’ı (N=66) bahsi geçen soruyu cevaplamıştır. Çalışmaya katılan öğrencilerden 30’nun ailesinin maddi durumu orta iken 36’nın ailesinde maddi durumu iyi olduğu bulunmuştur. (N-Orta=30, N-İyi=36, N-Kötü=0; p < 0.5).

Tablo 4

4.Alt Amaca Yönelik Bulgular

Yaş:	f	%	Geçerli %	Kümülatif %	
13	11	16	17		17
14	37	54	57		74
15	14	21	22		95
16	1	1	1.5		97
17	1	1	1.5		98
18	1	1	1		100
Geçersiz	3	4	-		-
Toplam	68	100	-		-

Tablo 4’de Komşu İmajı Çalışmasına katılan ortaokul öğrencilerinin çalışmaya yaş kategorisine göre katılım merakları gösterilmiştir. 13 ila 18 yaş grubu aralığında yapılan değerlendirmede toplam katılımcı sayısı 68 (N=68), geçersiz katılımcı sayısı 3 (N=3; %4) olarak bulunmuştur. Komşu İmajı Çalışmasında Tarih Eğitimi Öğrencilerinin Çalışmaya Katılım Merakları’nda en çok 14 yaş grubu öğrencilerinin iştirak ettiği ortaya çıkmıştır (f=37; %54). İkinci sırada; 15 yaş grubu öğrenciler (f=14; %21), üçüncü sırada; 13 yaş grubu öğrenciler (f=11; %16) yer almaktadır. Yaşa göre katılımda en düşük öğrenci gruplarını ise 16,17,18, yaş grupları sergilemektedirler (f=1; %1). Netice itibariyle, Ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin yaşa göre Komşu İmajı Çalışmasında ankete katılım meraklarında ve davranışlarında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 5

5.Alt Amaca Yönelik Bulgular

Tablo 5’de Komşu İmajı Çalışmasında iştirak eden Tarih Eğitimi öğrencilerinin Binom ve

N	%	Cevaplayanlar N	Türkiye N1	%	Rusya N2	%	Erm. N3	%	Gürc. N4	%	İran N5	%	Diğer N6	%
---	---	-----------------	------------	---	----------	---	---------	---	----------	---	---------	---	----------	---

PEDAĞOGİKA- ПЕДАГОГІКА

68	100	50 (52)	28	56	8	16	5	10	4	8	6	12	3	6
----	-----	---------	----	----	---	----	---	----	---	---	---	----	---	---

Anket Test Sonuçlarına dayalı hazırlanan (bkz.Ek-1 ve Ek-2) kara sınırı ülkelere ait bilgilerine yer verilmiştir. 68 öğrenciden 18'i ölçeği cevaplandırmayarak boş bırakmayı tercih etmişlerdir. Öğrencilerden en çok 28'i %56 oranla (N1=28), Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye ile sınırı olduğunu cevaplamışlardır. Ölçeği tamamlayan toplam, 50 öğrenciden 16'sı %16 oranla Azerbaycan'ın Rusya ile sınırı olduğunu belirtmiştir (N2=8; %16). 6 öğrenci ise %12 oranla Azerbaycan'ın İran'la sınırı olduğunu belirtmiştir (N5=6; %12). Çalışmaya katılan öğrencilerden 5'i, %10 oranla Ermenistan (N3=5; %10), 4'ü %8 oranla Gürcistan (N4=4; %8), 3'ü % 6 oranla Diğer Ülkelerle Azerbaycan'ın Kara Sınırları olduğunu belirtmişlerdir. Ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin Komşu İmajı ve Sınır Devletler'e yönelik tercihlerinde %56 oranla en çok Türkiye Cumhuriyeti'ni belirttikleri bulunulmuştur.

Tablo 6

6.Alt Amaca Yönelik Bulgular

Komşu İmajı:	Cevap.	Türkiye	Rusya	Erm.	Gürc.	İran	Diğer
	N	N1	N2	N3	N4	N5	N6
Dost/ Komşu Ülke	30	22	4	0	0	2	2
Düşman Ülke	4	0	1	3	0	0	0
Yorum Yapmamış	6	6	0	0	0	0	0
Toplam	40	28	5	3	0	2	2

Tablo 6'da Tarih Eğitimi öğrencilerinin Sınır Devletleri ve Komşu İmajı tercihlerine yönelik sınır ülkelerinin Azerbaycan'la ilişkilerine yönelik davranış görüşlerine yer verilmiştir. Katılımı sağlayan öğrencilerden 50'i (bkz.Tablo 5) Azerbaycan'ın sınır devletlerini kayd etmişlerdir. Tablo 6'da bahsi geçen katılımcı öğrencilerin Azerbaycan'la olan ilişkilerine yönelik öğrenci görüşleri Ek-1 ve Ek-2'den betimlenerek 'Dost/Komşu Ülke', 'Düşman Ülke', sınır devletini yazarak yorum yapmayanlara 'Yorum Yapmamış' kategorisinde Binom Testine dayalı değerlendirilmiştir. Toplam 40 (N=40) öğrenciden 34'ü sınır devletle ilişkiye cevap vermiş iken, 6'sı (N=6) cevap vermemeyi tercih etmiştir. Katılımı sağlayan öğrencilerden 22'si Türkiye (N1=22), 4'ü Rusya (N2=4), 2'si İran (N5=2), 2'si Diğer Ülkeler (Fransa, Ukrayna) Dost/Komşu Ülke kategorisinde görüş bildirmişlerdir. Öğrencilerin Dost Ülke kategorisinde sınır devletlere yönelik tercih ettikleri ülke daha çok Türkiye (N1=22) olduğu bulunmuştur. Sınır devletlere yönelik ortaokul Tarih eğitimi öğrencilerinin sınır devletlerine yönelik tercih görüşlerinde, Düşman Ülke kategorisinde Ermenistan (N3=3), Rusya (N2=1) görüş bildirirken, diğer ülkelere yönelik sınırın olduğunu bildirseler de görüş bildirmeyerek herhangi davranış sergilememişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Sınır devletleri ve Komşu imajı çalışmasında ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin sınıflara göre frekans dağılımında anlamlı farklılık bulunmuştur. Öğrenciler sınır devletleri ve komşu imajı davranışlarında sınıflara göre farklılık göstermişlerdir. 8. sınıftan en çok katılımın olduğu, sınıf düzeyleri arttıkça katılımın azaldığı ve sınıf düzeyinin artmasıyla davranış merakında azalmayla sonuçlanmıştır.

Sınır devletleri ve Komşu imajı çalışmasında ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin cinsiyet dağılımında anlamlı farklılığın ortaya çıktığı bulunmuştur. Öğrencilerin sınır devletlerine seçme tercihi ve o sınır devletine yönelik nasıl komşu imajı oluştuğuna yönelik davranışlarında cinsiyete göre dağılımda erkeklerin kadınlara bakılmış çokluk teşkil ettiği bulunmuştur.

Sınır devletleri ve Komşu imajı çalışmasında ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin maddi durumlarına yönelik anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Öğrencilerin aile düzeyleri iyi ve orta düzeydeyken, ailesinde maddi durumu kötü olan denek bulunmamıştır.

Sınır devletleri ve Komşu imajı çalışmasında ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin çalışmaya yaş grubuna göre katılım merakları doğrultusunda davranışlarına yönelik en çok 14 yaş grubu öğrencilerinin iştirak ettiği bulunmuş, en az katılım merak ve davranış gösteren deneklerinse 16,17,18, yaş grupları olduğu bulunmuştur.

Sınır devletleri ve Komşu imajı çalışmasında ortaokul Tarih Eğitimi öğrencilerinin kara sınırı ülkelere yönelik ölçekte en az bir sınır devleti bildirmeleriyle öğrenilmiş, bilgi ve tercih davranışları bulguları analiz edilmiştir: Çalışmada iştirak etmiş öğrenci deneklerden 28'i %56 oran artış farklılığıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye ile sınırı olduğunu cevaplamışlardır.

Komşu imajı çalışmasında Tarih Eğitimi öğrencilerinin kara sınır ülkelere yönelik komşu imajı görüş ve tercih davranışlarında komşu ülke imajında daha çok tercih ettikleri ülke Türkiye olmuştur. Katılımı

sađlayan 50 öđrenciden 5 sınır ölke içerisinden 28'i Türkiye'ni sınır devleti olarak tanımlama tercihinde bulunmuşlardır. Bahsi geçen denek öđrencilerin 22'i Türkiye'ni dost ölke olarak yorumlamış, 6'sı ise herhangi yorum yapmama davranışını sergilemişlerdir.

Sonuç itibarıyla 2020-2021 Akademik Yılı Bahar dönemi lise Tarih Eğitimi kitaplarında oluşturulan komşu imajı, bu imaja binen öğrencilerde oluşturduğu tercih davranışını ađırlığında %56 oranla Türkiye Cumhuriyeti'ne ađırlık verildiđi bulunmuştur. Ortaokul Tarih Eğitimi dersliklerinde yer alan konu metinlerinde sınır devletlerine yönelik komşu imajı oluşumunda Türkiye Cumhuriyeti'ne ađırlık verildiđi anlamlı farklılıkla bulunmuştur.

Gelecekte Tarih Eğitimi kitaplarında genel olarak konu metinlerine daha çok ađırlık verilmekle, eski devletlerin haritalarının şimdiki devir haritalarla karşılaştırılmalı yapıların hazırlanması ve öğrenme metodolojisi etkinlik temelli öğretimin önem arz ettiđi ortaya çıkmıştır. Çünkü çalışma sonucunda bu gibi öğrenme metodolojisinin oluşturulan komşu imajında önemli rol oynadığı, hatta derslik metinlerinde rota konumuna sahip olduđu anlaşımıştır. Bu bağlamda komşu imajı oluşumunda bahsi geçen çalışma bir nevi oluşturulan komşu imajının tartısı, bulgu sonucudur.

Gelecekte bu çalışma bağlamı farklı Azerbaycan ve Türkiye'nin farklı illerinde çalışmalar yapılarak, çalışma evreninin büyütölmesi vasıtasıyla pilot projeler uygulanabilir. Fakat, niceliksel olarak yapılacak bu çalışmaların niteliksel karşılaştırılması zarureti ortaya çıkacağından karma yöntemli araştırmalarla betimsel, keşfedici bağlamda da ele alınabilir.

Kaynakça

1. Akbaş, E. (2019).Yayın kritiđi: Dünyada Türk imajı: Tarih ders kitaplarındaki durum, A. Şimşek (Ed.), *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 8(1), ss. 317-341. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tuhed/issue/43050/568760>
2. Bircan, T, Safran, M. (2013). Tarih Öğretiminde Haritaların Önemi ve Kullanımı, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakóltesi Dergisi*, 14 (2) , 461-476 . <https://dergipark.org.tr/en/pub/kefad/issue/59471/854622>
3. İstanbul İşletme Enstitüsü (2020). Nicel Araştırma Nedir? <https://www.iienstitu.com/blog/nicel-arastirma-nedir#:~:text=ne%20anlama%20gelir%3F-Ya%20C5%20Fanan%20olaylar%20C4%B1%20ve%20olgular%20C4%B1%20nesnelle%20C5%20Ftirerek%20C%20g%20C3%B6zlem%20yap%20C4%B1labilir%20hale%20getiren%20C%20C3%B6l%20C3%A7%20C3%BCmleyebilen.%20C5%20Fekilde%20C3%B6l%20C3%A7mek%20ve%20say%20C4%B1lar%20a%20C3%A7%20C4%B1klamak%20C4%B1r.> 31.05.2021 tarihinde alınmıştır.
4. Köşker, N. (2020). Öğretmen Adaylarının Türkiye'ye Komşu Ülkelere İlişkin İmajları . *International Journal of Geography and Geography Education* , (41), 13-35 .
DOI: 10.32003/igge.650842
5. Malkoç, S , Ata, B. (2021). Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Vatandaşlık Tiplerinin Belirlenmesi, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* , (Gelecek Sayı) , 459-496 . DOI: 10.30964/auebfd.897458
7. Mendes Pekdemir, I , Dönmez Turan, A. (2019). Davranış Teorilerinin Bireysel, Sosyal ve Normatif Açından Kavramlaştırılması: BSN Davranış Modeli Önerisi . *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakóltesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 29 (85) , 127-186 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuiueyd/issue/42837/517884>
8. Şimşek, A. (Ed). (2018). *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
9. TDK (2021).Çalışma Yöntemi. <https://sozluk.gov.tr/> 31.05.2021 tarihinde alınmıştır.
10. Yılmaz Odabaşı, H. (2020). Psikotarihin Tarihi: Yaklaşımlar ve Tartışmalar. Universal
11. *Journal of History and Culture*, 2 (2) , 131-152 . <https://dergipark.org.tr/en/pub/ujhc/issue/57616/784206>
12. <https://www.google.com/search?source=univ> HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"& HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"tbn=isch HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"& HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"q=Azerbaycan+Haritasi HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"& HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"sa=X HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"& HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"biw=1366 HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"& HYPERLINK
"https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azerbaycan+Haritasi&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGMBHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625"bih=625#imgrc=dbbRFQmGYm7OSM

EK-1

Tercih Davranışlarını Ölme Amalı Kullanılmış Sınır Ülke ve Komşu İmajı Tamamlama Öleđi

PEDAQOGİKA- ПЕДАГОГІКА

Sınır Ölkələr	Bu ölkə haqqında bilgi və düşüncələrinizi belirtiniz.	Bu ölkə ilə Türkiyə arasındakı ilişkileri tanımlayınız.
Gürcüstan	Fikrim yox	Fikrim yox
Azərbaycan	qardaş ölkə	kültürel və ictimai bağ
Ermenistan	Sevilməyən bir ölkə	Tarixi anlaşmazlıqlar
Suriyə	karışık bir yığılı var	mülteci və sığınmaçılar
İraq	Siyasi otorite zayıf	Astəni müdaxilələr
İran	dışa kapalı politikalar	Enerji əlaqələri, malumları
Yunanıstan	Anlaşmazlıq yasağına bir ölkə	Kıbrıs sorunu

Köşker (2020:16)

EK-2

Kişisel Bilgi Formu (Demografik Ölçək)

1

Sınıfınız:

2

Məktəbiniz

3

Cinsiyət:

4

Yaş:

5

1.Yuxu Rejimim qaydasındadır:

Hə

Yox

6

Gündə neçə saat yatırırsınız?

7

Tarixi filmlər izləməyi xoşlayırsan?

Hə

Yox

8

Tarix dərslərindən qiymətlərim:

Əla (5)

Yaxşı (4)

Kafi(3)

9

Tarixi və ya sənədli Filmlər izləmək tarix dərslərini öyrənməyimdə həvəs yaradır:

Hə

Yox

10

Həftədə neçə dəfə tarixi və ya sənədli film izləyirsən?

11

Hansı tarixi və ya sənədli filmləri izləmişən?

12

Ailəmdə maddi imkanımız:

Yaxşı
Orta
Pis

13

Gələcəkdə, Universitetə qəbul haqqında fikirləşirəm:

Hə
Yox

14

Universitetə qəbul olsam Tarix və ya Tarix Müəllimliyi ixtisasını seçərəm:

Hə
Yox

EK-3
Azərbaycan Taksimat Haritası

Kaynak:<https://www.google.com/search?source=univ&tbm=isch&q=Azərbaycan+Haritası&sa=X&ved=2ahUKEwjy7M2B8vPwAhU9DGM BHcVrBgEQ7A16BAgDEFg&biw=1366&bih=625#imgcr=dbbRFQmGYm7OSM>

Lalə Məmmədova Nəzrin İsmayılova⁹
İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRƏLƏ TƏDRİSİ

Bu gün ingilis dili bənəlmiləl dil statusu almış, ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsində mövcud olan 6 materikin hər birində bu dil danışılır. İngilis dili Birləşmiş Krallıq (The UK), ABŞ, Yeni Zelandiya və Avstraliyanı ana dilidir. İngilis dili elm-texnikanın, İnternertin dilidir. Ali məktəblərin Pedaqojoi və Dilşünaslıq fakültələrində təhsil alan tələbələr ingilis dilini filologiya zəminində öyrənirlər. Texniki, iqtisadi, hərbi Ali məktəblərdə ümumi ingilis dili (general English) ilə yanaşı müvafiq ixtisaslara uyğun ingilis dili dərsləri keçirilir. Bu Xüsusi ingilis dili (Special English) kimi nəzərdə tutulur. Diqqətinizə təqdim etdiyimiz məqalədə ingilis dilinin müxtəlif aspektlərdən tədrisinin təşkil edilməsi yollarından danışacağıq. Çalışdığımız Ali Hərbi İnstitut respublikamız üçün ixtisaslı hərbiçilər hazırlayır. Bu gün elm və texnologiya sürətlə inkişaf edir. Hərbi sənayenin də inkişafı mütəşəkkil şəkildə davam etdirilir. Azərbaycan müstəqillik elan edib öz ordu quruculuğuna başladı. Bu gün hərbi sənayesi də inkişaf edir, hərbi maşınlar, tərəqqisinə nail olunan müasir silahlar xarici dillərin öyrənilməsinə tələb edir.

Hərbi mövzuları bilmək üçün ilk növbədə terminoloji lüğətlə işləməyi öyrənməliyik.

Terminologiyayı öyrənməliyik. **Termin** müxtəlif ixtisas və peşə sahibləri ilə əlaqədaolan ixtisas sözləridir.

İngilis dilində bəzi sözlər həm adi mənaya malikdir, həm də termin kimi istifadə olunur. **Məsələn, "tank"- "sözü- çən, bak, və "tank" hərbi nəqliyyat növü**

Branch-budaq. Branches of army-ordu növləri

"Ground forces" - quru qoşunları. "Marine Corps"-dəniz piyadası

"Navy" – Donanma "Air forces—Hərbi hava qüvvələri

Hərbi ingilis dili hərbi mətnlərin öyrənilməsində, oxunmasında, ingilis dilinin praktik və nəzəri cəhətdən öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Bu zaman şifahi və yazılı ingilis dilinin Hərbi hava qüvvələri, quru qoşunlar hərbi dənizçilik sahələrində öyrənilməsi araşdırılır. Bənəlmiləl hərbi təlimlərdə ingilis dili hərbi əməliyyatların aparılmasında, hərbiçilərlə ünsiyyət yaratmağa imkan yaradır. Bu dili, (ingilis dili) müxtəlif ölkələrdən olan qüvvələrin birgə əməliyyatı zamanı hərbi əməllərin verilməsi, döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin anlaşılması üçün istifadə olunur. (1,45)

Təbii belə bir problemlə qarşılaşdıqda hərbi terminologiyanın öyrənilməsi vacibdir. Bunun üçün dil dərslərində öncədən hərbi terminlər müdaviyəyə öyrədilməlidir.

Müəllim dərslərində tələbələrə hərbi terminlər üzrə cədvəl təqdim edə bilər

Military Forces

	Military forces	Hərbi qüvvələr	Военные силы
	Army	Ordu	Армия
	Armament	Silahlanma	Вооружатся
	Disarmament	Tərkisilah olmaq	Разоружение
	To fight	Döyüşmək, vuruşmaq	Сражаться
	Fighting	Döyüş	Сражение
	A battle	Döyüş, savaş	Бой
	To operate	əməliyyat keçirmək	вести военную операцию
	Military operation	Hərbi əməliyyat	Военная операция
0	To defend	Müdafiə etmək	Защищать
1	War	Müharibə	война
2	Peace	Dinclik, sülh	Мирное спокойствие
3	Wounded people	Yaralanmış insanlar	Раненные
4	The cases	Yaralılar	Раненные
5	A soldier	əsgər	Солдат
6	An officer	Zabit	Офицер
7	Marshal	Marşal	Маршал
8	Admiral	Admiral	адмирал
9	General	General	Генерал
10	Major	Mayor	Майор
11	Colonel	Polkovnik	Полковник
12	Sub colonel	podpolkovnik	Подполковник
13	Lieutenant colonel	Podpolkovnik	Подполковник

⁹ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut mammadovlala@gmail.com

PEDAQOGİKA- ПЕДАГОГИКА

14	Capitan	Kapitan	Капитан
15	Lieutenant	Leytinant	Лейтинант
16	Sergeant	Çavuş	Сержант
17	Weapon	Silah	Оружие
18	Nuclear weapon	Nüvə silahı	Ядерное оружие
19	Gun	Pistolet, revolver	Пистолет
20	Rifle	Tüfəng	Ружье
21	Machine gun	Pulemyot	Пулемет
22	tank	Tank	Танк
23	Fleet	Donanma,dəniz flotilyası	Морская флотилия
24	Navy	Dəniz qüvvələri	Военные морские силы
25	Air Force	Hava qüvvələri	Воздушные военные силы
26	ADA air defense artillery	Zenit artilleriyası	Зенитная артиллерия

Text Azerbaijan Army

The armed forces of Azerbaijan consist of three branches: the Azerbaijani Land Forces, the Azerbaijani Air and Air Defence Force, and the Azerbaijani Navy. The country has about 56,850 ground force troops, with additional paramilitary forces of 15,000. Associated forces include the Azerbaijani National Guard, the Internal Troops of Azerbaijan, and the State Border Service, which can be involved in state defense under certain circumstances

1. Read the text and answer the questions

A) How many branches do Azerbaijan Army consist of?

B) How many ground force troops do Azerbaijan have?

Mətnlərdən, məqalələrdən asılı olaraq tərcümə variasiyası da mövzuya uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn,

Nairobi International Convention on Removal of Wrecks, 2007

«Nairobi International Convention on Removal of Wrecks, was adopted on 18 May, 2007 by the International Conference on the Removal of Wrecks convened by the International Marine Organization (IMO) at the Headquarters of the United Nations office at Nairobi (UNON) from 14 to 18 May, 2007. The Convention provides the legal basis to enable States to remove, or have removed from their coastlines and waters around the coasts, wrecks posing a hazard to the safety of shipping or to the marine environment.»

Gördüyümüz kimi, mətn rəsmi konfrans materialıdır. Onun tərcüməsində də rəsmi üsuldan istifadə olunmalıdır. İlk cümlə məchul növdə işlədilmişdir, buna görə də cümlənin tərcüməsi də azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq məchul növlə tərcümə olunmalıdır. Cümlədə “to adopt”-feildən istifadə olunub. Bilirik ki, ingilis dilində qəbul etmə- kimi üç feil mövcuddur: “to accept, to admit, to adopt”. Qeyd etməliyik ki, rəsmi-ışğuzar sənədlərin, fərmanların, qanun layihələrinin, beynəlxalk konfrans və konvensiyalarda qəbul edilən sənədlər məhz “to adopt” feili ilə verilməlidir. Bu feil rəsmi sənədlərin qəbulu ilə əlaqələndirilir. (to accept the invitation, to admit to the hospital). Materialın tərcümə variantını hazırlayaq” **Batmış Gəmilərin Çıxarılması üzrə Nayrobi Beynəlxalq Konvensiyası**

« Batmış gəmilərin çıxarılması üzrə Nayrobi Beynəlxalq Konvensiyası, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı(İMO) tərəfindən çağırılan və BMT-nin Nayrobidə yerləşən Baş Qərargahında, 14-18 may, 2007 ci ildə keçirilən Konfransında qəbul edilmişdir. Konvensiya dənizçilik və dəniz mühitinə(ekologiyaya) vurduğu təhlükəni nəzərə alaraq, sahiləyən dövlətlərə, öz sahil suallarını çirkənləndirmədən qorumaq üçün görüləcək tədbirlərə hüquqi təminat veririr(hüquqi bazanın yaradılmasına zəmanət verir)»

Rus dilinə tərcüməsinə nəzər salaq: «Найробийская международная конвенция об удалении затонувших кораблей, 2007»

«Найробийская международная конвенция была принята 18 мая 2007 года на конференции сщаванной Международной Морской Организацией (ИМО) в штаб квартире ООН в Найроби с 14 по 18 ьфя 2007 года. Конвенция обеспечивает основу, позволяющую государствам удалять со своих береговых линий и вод вокруг побережья затонувшие корабли, представляющие угрозу безопасности судоходства или морской среде». (2, 20-21)

Hüquqi tərcüməyə nəzər salaq. Qeyd etməliyik ki, tərcümə prosesində orijinalın ayrı-ayrı lelsik və qrammatik elementləri müxtəlif vasitələrlə təqdim oluna bilər. Adekvat tərcümə tələb olunarsa o zaman tərcüməçi lelsik, qrammatik və stilistik transformasiyalardan istifadə edə bilər. Funksional baxımdan tərcümənin 4 növü mövcuddur: bədii, ictimai, siyasi və xüsusi. Hüquqi tərcümə tərcümənin xüsusi bölümünə aiddir. Hüquqi tərcümənin də əsaslarını bilmək mühüm şərtlərdən biridir. Əsas xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, hüquqi terminlərlə zəngin olan mətnlərin tərcüməsi hazırlanarkən onun ana dili ilə müqayisəsini düzgün aparmaq tələb olunur. Burada əsas şərt lüğət ehtiyatının geniş olması və bu sözlərin ümumi ingilis dilində(general English) və xüsusi ingilis dilində(special English) qarşılıqlı düzgün müəyyənləşdirilməsidir. (3,56-57) Məsələn,

Jury- sözü general English –münsiflər heyəti, juri kimi istifadə olunur, жюри

Hüquqi termin kimi Jury –andlılar məhkəməsi- суд присяженных

Error –sözü ümumi ingilis dilində “səhv” kimi işlədilir.

Hüquqi termin kimi: Court of Error- Appelasiya Məhkəməsi(ABŞ-in bəzi ştatlarında)
 Hüquqçi terminlərinin tərcüməsində çox ehtiyatlı olmaq lazımdır.Unutmaq olmaz ki, hər bir ölkənin öz hüquq sistemi olmaqla yanaşı, özünəməxsus ifadələri də mövcuddur.

Şəhər-county-qraflıq

County-qraflıq-İngiltərədə inzibati ərazi bölgüsü qraflıqlar hesab olun

County of Berkshire-Berkşaye qraflığı; Cambridjeshire County-historic county

ABŞ-da

Şəhər-vilayət-metropolitan town

County –Amerikada-vilayət mənasında işlədilir

Hüquq terminləri-bu terminləri bilmək və öyrənilməsini davam etdirmək vacib amillərdən biridir

	Innocent	günahsız	Не виновный, жертва
	A witness	şahid	свидетель
	An evidence	Dəlil, sübut	доказательство
	A medical testimony	Tibbi ekspertiza	Медицинская экспертиза
	To kill	Öldürmək	убить
	A killer	qatil	убийца
	To murder	Öldürmək, qətlə yetirmək	убить
	A murderer	Cani, qatil	убийца
	To assassinate	Öldürmək(siyasi baxışlara görə)	Убить (по политическим убеждениям)
0	A crime	Cinayət	преступление
1	A Criminal	Törədilmiş cinayət, cani	Криминал, (преступник) 2. криминальное дело
2	To commit a crime	Cinayət törətmək	Совершить преступление

“Witness of Procsecution” Agatha Christie

“**Mr. Mayherne**, a lawyer, and his client **Leonard Vole**, a handsome 33-year-old man accused of the murder of Miss Emily French: an elderly, wealthy woman he recently befriended. Mayherne stresses to his client the gravity of the situation in which he finds himself: “I must impress upon you again that you are in very grave danger, and that the utmost frankness is necessary”. In fact, Mayherne himself believes Vole is likely guilty. Guessing this, Vole protests his innocence, and his apparent sincerity impresses Mayherne favorably”.

"Cənab Mayherin, vəkil olaraq müştərisi, dostluq etdiyi yaşlı, varlı qadın. Miss Emili Frençin, qətlində ittiham olunan yaraşlıq 33 yaşlı kişi Leonard Voul ilə söhbət edir : Mayherin öz müştərisinə vəziyyətin ciddiliyini vurğulayır: "Mən sizə bir daha bildirirəm ki, siz çox ciddi təhlükədəsiniz və səmimi olmaq və həqiqəti söyləmək lazımdır". Əslində, Mayherin özü Voulun günahkar olduğuna inanır. Bunu təxmin edən Vole günahsız olduğunu iddia edir və onu səmimiyyətinə inandırmağa çalışır”

Мистер Мейерн, адвокат, и его клиент Леонард Воул, красивый 33-летний мужчина, обвиняемый в убийстве мисс Эмили Френч, пожилой, богатой женщины, с которой он недавно подружился разговаривают . Майерн обращает внимание своего клиента на серьезность ситуации, в которой он находится: «Я должен еще раз внушить вам, что вы находитесь в очень серьезной опасности и что необходима предельная откровенность». На самом деле, сам Майерн считает, что Воул, скорее всего, виновен. Догадываясь об этом, Воле заявляет о своей невинности и своей кажущейся искренности.

Yuxarıda göstərdiyimiz tərcümə Aqata Kristinin “İddiəçinin şahidi”(Свидетель обвинения) hekayəsindən bir hissədir. Burada gördüyümüz kimi hüquqi ifadələr mövcuddur.Eyni zamanda bu bir hekayədir. Tərcümə zamanı terminlər olduğu kimi təqdim olunur eyni zamanda bədillik də unudulmamalıdır.

İqtisadi tərcümə xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi anlayışına daxildir. "İqtisadiyyat" termini bir neçə təsnifata malikdir. Birincisi, ölkə və onun ayrı-ayrı regionlarının iqtisadiyyat sahələri, eləcə də istehsalın bəzi şərtlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olan elmdir. İkincisi, iqtisadiyyat cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətini, eləcə də istehsal, paylanma, mübadilə və istehlak sistemində inkişaf edən münasibətlərin bütövlüyünü nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın səmərəli istifadəsi problemləri araşdırılır

İqtisadi (maliyyə) tərcümə iqtisadi mətn və məqalələrin, maliyyə və mühasibat bəyannamələrinin, bank sənədlərinin, ixrac bəyannamələrinin, habelə digər maliyyə sənədlərinin tərcüməsi deməkdir. Beynəlxalq şirkətlərin işgüzar qarşılıqlı fəaliyyəti müxtəlif ölkələrdə həyata keçirildiyindən onlar daim ünsiyyət qurmalı, habelə hesabatla işləməlidirlər. İqtisadi mətnlərin tərcüməsi tərcümənin ən populyar növlərindən biridir.

The small business

«Would you like to be a proprietor of a one-man business? One-man business exsists in many industries, but are probably most common in the retail trades.Imagine that you want to start a business as a shop owner. When you have decided what sort of retail shop you want to open, you will have to find the finance that you need. A lender is unlikely to offer you money to start the business unless you can provide some security for the loan. That is, you should have some asset that your creditor can turn into cash if your business fails and you are unable to repay that you

have borrowed» Mətnə diqqət yetirək. Small business-one man business –kiçik bizness kimi tərcümə ediləcək. Burada “industry” sözünə rast gəlirik. Əksər hallarda bu söz “sənaye” kimi tərcümə edilir. Lakin, bu mətnə sənaye mənasında deyil –sahə-biznes sahəsi kimi işlədilmişdir. One man business exists in many industries- Kiçik biznes bir çox sahələrdə mövcuddur-kimi tərcümə edilməlidir. “Retail shop”- shop sözünün bir neçə mənası var: mağaza, dükən, sex, emalatxana. Retail-pərakəndə satış deməkdir. Retail shop-pərakəndə satışla məşğul olan mağaza mənasında işlənməlidir.

Bu mətnə suffiks və pefikslərdən istifadə olunub. Oün-öner-sahib olmaq-sahibkarç

Lend-lender-borc vermək-sələməçi, credit-kreditor-kredit-kreditor-sələməçi,

Unlikely-un inkarlıq bildirən prefiks-istəmədən. Unable-imkansız, re-təkrar hərəkəti göstərən prefiks-repay-yenidən ödəmək, security sözzünü tmühafizə mənasında daha çox eşitmişik, bu mətnə security-təhlükəsiz mənasında işlədilmişdir. Mətnə sinonim ifadələrə də ras gəlirik. To borrow-to lend, a lender-creditor, proprietor-owner və s.

Mətnə yeni söz və ifadələrə də raast gəlirik asset mülk, daşınmaz əmlak-propety,

To offer-təklif etmək-to suggest, frazeoloji birləşmə-to turn into cash-nəqd pula çevirmək. Buradan belə nəticə çıxır ki, müxtəlif yönümlü mövzular xüsusi diqqət tələb edir. Burada yalnız terminlərə deyil, leksik, qrammatik elementlərə də nəzər yetirmək vacib şərtlərdən biridir. Təbii iqtisadi terminləri də bilərək ümumi ingilis dilində olan sözlərlə qarışıq salmaq olmaz (4, 78). Bəzi iqtisadi terminlərə nəzər salaq.

	An accountant	hesabdar	бухгалтер
	cash	Nəqd pul	Наличные деньги
	cashier	kassir	кассир
	A cash- desk	Kassa (marketdə)	касса
	A bill	Veksel(qiymətli kağız)	вексель
	share	Aksiya	акция
	income	Gəlir (xalis gəlir)	доход
	profit	Gəlir	доход
	benefit	Mənfəət	Доход-выгода
0			
1	salary	Maaş (ayliq)	Зарплата(месячный)
2	wage	Maaş(gündəlik)	Зарплата(ежедневный)

İstifadə olunan ədəbiyyat

- 1.F.Abdullayeva “Peşəkar İngilis dili”, Bakı,2021
2. Removal of Wrecks –International Convention of IMO, London,2007
- 3.A.E.Зеликман “Английский для юристов», Ростов,2009
- 4.Richard Mead «English for Economics», Longman,2000
- 5.Longman Dictionary of Contemporary English, Longman,2001
- 6.Agatha Christi “Witness of Prosecution”

Açar sözlər söz beynəlmiləl mətn qrammatika tərcümə qanun iqtisadiyyat termin

Ключевые слова: слово международный текст грамматика перевод закон экономика термин

Key words: word international text grammar translation law economics terminology

Резюме

В статье рассматривается то, как преподается английский язык для конкретных целей. Автор обратился к различным лингвистическим текстам и представил их научное исследование. Тексты, рассмотренные в предыдущей статье, охватывают широкий круг тем. Автор использовал современную литературу.

Summary

The article deals with the problem how English is taught for specific purposes. The author addressed to various linguistic texts and presented their scientific research. The texts discussed in the previous article cover a wide range of topics. The author used modern literature.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ONUN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNİN
METODİK ƏSƏRLƏRİNDƏ**

Müstəqil respublikamızda Azərbaycan dili məktəblərimizin hər birində ana dili kimi tədris olunur. Eyni zamanda da Azərbaycan dili ölkədə bütün ictimai-siyasi, mədəni şəraitin tənzimlənməsinin vəsaiti kimi çıxış edərək təlim-tərbiyə sistemində hərəkətverici qüvvə kimi fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən də, tədris müəssisələrində ana dilinin təlimi zamanı diqqətli olmalı, Azərbaycan dili fənninə idraki-praktik istiqamətdə malik olan, şagirdlərə dil haqqında biliklər verən, onların dil və nitq bacarıqlarını formalaşdıran bir fənn kimi yanaşılmalıdır. Məlumdur ki, təlimin nəticəsi müvafiq biliyə, təcrübəyə əsaslanaraq onların şagirdlərə çatdırılması ilə müəyyənləşdirilir. Bu səbəbdən də, ana dili təliminin qarşısında bir sıra vəzifələr durur ki, hazırdə ana dili təlimdə məhz bu vəzifələrə əsaslanaraq tədris prosesi həyata keçirilir. Bu vəzifələr şagirdlərin ana dili haqqında biliklərin əsasları ilə silahlanması, onlarda elmi dünyagörünün formalaşdırılması, dildə və nitqdə gözəllik haqqında təsəvvürlərin yaradılması, dil və estetik idealın formalaşması, inkişafı, orfoqrafik və durğu işarəsinə aid bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, Azərbaycan ədəbi dili normalarının təkmilləşdirilməsi və şagirdlərin lüğət ehtiyatının, nitqinin zənginləşdirilməsi, şagirdlərin öz fikirlərini yazılı və şifahi ifadə etmək bacarıqlarına yiyələnməsidir.

Müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq, Azərbaycan dili fənninin məzmununun ha-zırlanmasında şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması əsas götürülür. Həmin mərhələ bilik, bacarıq və vərdişlərdən ibarət olan tələblərlə hüdudlanmır, eyni zamanda həyati bacarıqlar da mənimsədir. Təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, onun məntiqi üsullar əsa-sında formalaşdırılması Azərbaycan dili fənninin əsas vəzifəsi sayılır (5, s. 44-48).

Ümumilikdə, Azərbaycan dili fənninin qarşısında duran vəzifələr iki qrupa bölünür ki, bunlar ümumi və xüsusi didaktik vəzifələrdir. Dil təliminin başlıca didaktik və-zifə isə şagirdlərin nitqini və təfəkkürünü inkişaf etdirmək onları tam və savadlı, ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmiş mədəni insanlar kimi tərbiyə etməkdir. “Şagird şəxsiyyətində nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması mühüm göstəricidir. Bu vəzifə, əsasən, ümumtəhsil məktəb mərhələsində həyata keçirilir. Azərbaycan dili kursu aparılan işlərin əsasında durmaqla şagirdlərə aşılanaq ən zəruri nitq mədəniyyəti ilə bağlı bacarıqları əhatə edir” (12, s. 123).

Dövlət də dilin tətbiqi, əlifba kimi məsələlərə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşır, eyni zamanda da, bu istiqamətdə ciddi addımlar atır və qərarlar qəbul edirdi. 2000-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan dilinin Dövlət səviyyəsində qorunması və işlədilməsi istiqamətində 4 fərman verilmişdir:

1. 2001-ci il 18 iyun - Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı; (4, s. 26) ^[1]_[SƏP]

Bu Fərmanda öz əksini tapan məsələ Azərbaycan Respublikasının başlıca vəzifə-lərindən biri, Qloballaşma şəraitində müstəqil fəaliyyət göstərən Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və inkişaf etdirilməsi idi. Fərmanın uğurlarından biri də Dövlət Dil Komissiyasının təşkili idi.

Fərmanda dilimizin tədrisi məsələsinə xüsusi yer verilir. Dilimizin tədrisi keyfiy-yətinin, nəticəsinin yüksəldilməsi uğrunda müəyyən tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur. Məktəblə bağlı məqamların belə işıqlandırılması həmin vaxtlarda bu sahədə nöqsanların olduğundan xəbər verirdi. Anadilli tədrisdə dilimiz əsas fənlərdən hesab olunur, 1-ci sinifdən 11-ci sinfə kimi tədris edilməsinin vacibliyi xüsusi şəkildə vur-ğulanırdı. Eyni zamanda rus dilli məktəblərdə də ana dilimizin tədrisinə xüsusi bir diq-qətlə yanaşılması fikri öz əksini tapırdı.

2.2001-ci il 4 iyul-Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının Tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı; (4, s. 36)

3. 2001-ci il 9 avqust - Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edil-məsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı; (4, s. 38) ^[1]_[SƏP]

4. 2002-ci il 30 sentyabr - Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azər-bay-can Respublikasının Qanunu; (4, s. 40) ^[1]_[SƏP]

30 sentyabr 2002-ci il tarixli, Prezident H.Əliyevin imzası ilə təsdiq edilmiş «Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nun bir neçə bəndinə nəzər yetirək:

Buradakı əsas məna və məzmun ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini Azərbaycan Dövləti öz müstəqil dövlətçiliyinin prioritet əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı mil-li-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bəhs etdiyimiz həmin Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasında dövlət dili kimi hüquqi statusunu tənzimləyir.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir. (4, s. 42) ^[1]_[SƏP]

¹⁰ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Dövlət Universiteti. mustafayeva-saida@mail.ru

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır (4, s. 46).

Bununla da, Azərbaycan dilinin təhsil sahəsində tətbiqi xüsusi maddədə öz əksini tapmış oldu. Qanuna əsasən, təhsil ana dilində aparılmalı, başqa dildə olan müəssisələrdə ana dilinin icbari tədrisi və qəbul imtahanlarında Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməsi məcburi idi. Həmçinin informasiya vasitələrinin Azərbaycan dilində aparılması və televiziya aparıcılarından Azərbaycan dilini mükəmməl bilmək tələb olunurdu. Tərcümə olunmuş filmlər Azərbaycan ədəbi dil normalarına tabe olmalı idi. Reklamlarda da dövlət dili işlədilməli, ancaq ən vacib zamanlarda dövlət dili ilə bərabər hər hansı başqa bir dildən istifadəyə icazə verilirdi.

Qanunda öz təsdiqini tapan maddələrdən də aydın olduğu kimi, dövlətimiz ana dili məsələsinə çox böyük məsuliyyət, qayğı və sevgilə yanaşır. Elə bu səbəbdəndir ki, tarixi keçmişimizə nəzər yetirdiyimizdə şahid oluruq ki, bu gün Azərbaycan dili öz inkişafının ən yüksək, çiçəklənən bir dövrünü yaşayır. Bu da ziyalılarımız qarşısında çox ciddi tələblər qoyur. Dilimizin elmi-nəzəri və praktik müstəvidə araşdırılması sahəsin-də onlardan ciddi addımlar atmağı, mükəmməl elmi əsərlər, təhsilin ali və ümumtəhsil səviyyələri üçün dərsliklər hazırlamaq istiqamətində səy göstərməyi gözləyir. Çünki düzgün qurulan elmi fəaliyyət, mükəmməl yazılmış dərsliklər təhsil müəssisələrində də savadlı kadrların yetişməsilə, inkişafın da günü-gündən yüksəlməsinə təkan verir.

3 iyun 2010-cu il tarixində “Yeni kurikulum sənədinin qəbul edilməsi (Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları. 3 iyun 2010) bu sahədə gedən işlərin geniş vüsət almasına səbəb oldu” (8, s. 62).

Metodika sahəsində də müntəzəm olaraq yeni dərslik, metodik vəsait və göstərişlər hazırlanaraq çap edilirdi.

Professor Məhəmməd Həsənovun doktorant Saidə Mustafayeva ilə şərikli hazır-ladıqları “VII–VIII siniflərdə sintaksis və durğu işarələrinin tədrisi” adlı metodik vəsait 2001-ci ildə çap edilir. Vəsaitdə Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və on-ların tədrisi yolları, durğu işarələrinin işlənmə məqamlarının güzgün müəyyənləşdirilməsi (11, s. 5-123) məsələləri öz izahını tapmışdır. Metodik vəsaitin əvvəlində ilk olaraq müəlliflər sintaksis bölməsinin tədrisi zamanı şagirdlərin hansı bilik və bacarıq-lara yiyələnəcəkləri haqqında məlumat verirlər. Qeyd edilir ki, “Sintaksisin tədrisi ilə əlaqədar olaraq şagirdlər sintaktik anlayışları mənimsəyir, yazılı nitqin sintaktik konstruksiyaları, sinonim sintaktik vasitələrə dair biliqlər əldə edirlər; bunun nəticə-sində də onlar fikrin məzmunundan asılı olaraq, bu və ya digər konstruksiyadan öz nitqlərində yerli –yerində istifadə etmək bacarığına yiyələnirlər. Sintaktik biliklər, eyni zamanda, durğu işarələri vərdişlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sintaksisi öyrəndikcə məktəblilərin idrak qabiliyyəti, fikirləşmək, məntiqi mühakimə yürütmək, əqli nəticə çıxarmaq bacarığı inkişaf edir, formalaşır” (10, s. 380-381)

Bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərkən görkəmli alim, professor Həsən Balyev 2007-cü ildə ali məktəb tələbələri üçün Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr” adlı dərsli-yini yazaraq, çap etdirir. Kitabda, dilçi, alim B.Əhmədovunun “Azərbaycan dili təlimi-nin qanunları, prinsipləri və metodları” kitabında dil təlimini ayırdığı üç qanunu – • Dil təlimi prosesində təfəkkürlə dilin əlaqəsinin nəzərə alınması qanunu. •Dilin nəzəri mə-sələsinin şagirdlərin nitq praktikası zəminində öyrədilməsi qanunu. •Dil təlimində dife-renciasiya edilmiş bütün komponentlərin sistem halında birləşməsi (inteqrasiya edil-məsi) qanununu (9, s. 38) nəzərdən keçirən alim məsələyə fərqli bir münasibətlə yanaşır. I qanunu və ondan doğan prinsip və tələbləri qeyd-şərtsiz dil təlimi üçün spesifik qanun kimi qəbul edir. Lakin ikinci və üçüncü qanunları isə təlim qanunu səviyyəsinə qaldırmayaraq tələb kimi qəbul etməyi daha düzgün hesab edir (7, s. 106-108).

Metodik fikirləri dilin tədrisi mövzuları ilə əlaqələndirən alim, lüğət üzrə işin təşkilində öncə məfhum mənimsədilməsini, yəni şagirdlərə yeni sözləri mənimsəyərkən, əvvəlcə həmin sözün mənası və yaxud mənalarnı öyrətməyin əsas şərt olduğunu irəli sürür. Mənimsəmənin düzgün təşkili üçün isə həmin sözləri müxtəlif cümlələr daxilində işlənilib şagirdlərə çatdırılmalıdır.

Nitq hissələrinin də qrammatik əlamətlərinin onun semantikasi əsasında başa salınmalı olduğu əsərdə xüsusi şəkildə vurğulanır. Belə ki, nitq hissələrinin qrammatik və semantik əlamətləri paralel surətdə mənimsədilməlidir. Sözün həm qrammatik, həm də leksik mənalarnı izah edilməlidir.

Məlumdur ki, nitqin dolğunluğu, təsirliliyinin ilkin amili məzmunundan ibarətdir. Nitqdə məzmunu aydın, dəqiq çatdırmağı bacarmaq ən əsas şərtidir. Çünki öyrənən məzmunu mükəmməl mənimsədikdə cümlələrin düzgün qurulmasına, orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmağa, durğu işarələrini yerində düzgün işlətməyə diqqət yetirmək imkanına sahib olacaqdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyatını tədris edən müəllimlər həmin cəhətə ciddi fikir verməli, inşa yazılarına hazırlıq işinə diqqət yetirməlidir. Ona görə ki, burada məqsəd şagirdin yazacağı mövzunun məzmununu ona öyrətmək və bununla da şagirdlərin rəhbərli nitq inkişafını formalaşdırmaqdır. Müəllim müşahidə xarakterli inşalar yazdırarkən şagirdlərə müşahidə zamanı nələrə diqqət yetirməyin vacib olduğunu düzgün izah etməli, lüğət üzrə bəzi işlər aparmalıdır. Əvvəlcədən planlaşdırma düzgün aparılarsa, vaxt itkisinə də şərait yaranmaz. Şagirdlər inşa yazarkən məzmun üzərində fikirləşməyə az vaxt sərf edər və onların inşa yazıları dolğun və məzmunlu olar, həm fikirləri öz-özünə sistem halında axıb gələr, həm də rəhbərli şəkildə bir-birini tamamlayar. Deməli, inşa yazan şagird fikir yox, fikri ifadə etmək üçün söz və cümlə axtarmalıdır. Cümlələri üslubca düzgün qurmalıdır. Bu da, dil təlimində təfəkkürlə dilin, nitqin vəhdət və fərqlinin nəzərə alınması, məna və qrammatik forma üzərində işlərin paralel şəkildə aparılmasını tələb edir.

Tədrisdə qarşıya çıxan digər bir çətinlik isə, öyrənənlərin bir çox hallarda sözlərə, anlayışlara, məfhumlara birtərəfli yanaşmasıdır. Formasına görə eyni, mənacə müxtəlif olan sözləri bəzən qarışdırdıqları kimi, azca oxşarlığı olan qrammatik qayda və ya an-layışları da çox hallarda eyniləşdirirlər. Məsələn, şagird sifəti yalnız necə? nə cür?

suallarına cavab verən bir nitq hissəsi kimi tanıdığı halda, bir müddətdən sonra tərzi-hərəkət zərflərinin də eyni suallara cavab verdiyini görür və bu zaman onları qarışdırıb ciddi səhvə yol verir. Nəticədə, müəllimin müdaxiləsi olmazsa, həmişə sifətlə tərzi-hərəkət zərflərini qarışdırırlar. Odur ki, müəllim isim düzəldən şəkilçiləri tədris edərkən göstərir ki, -ma feldən isim düzəldən leksik şəkilçidir. Buna aid bir neçə nümunə (qovurma, soyutma və s.) də təqdim edilir, sinifdə və evdə tapşırıqlar yazdırılır.

Eyni zamanda da, fel bəhsi tədris edilərkən təsdiq fellərdən inkar fel düzəltmək üçün fellərin sonuna -ma (-mə) şəkilçisi artırılması ilə inkarlıq yaradılması, isim bəh-sinin tədrisində isə həmin şəkilçinin yeni söz yaratması haqqındakı şagirdlərin diq-qətinə çatdırılmış biliklər yenidən təkrar edilərsə, şagird üçün mövzunun mənimsənilməsində qaranlıq məqamlar qalmaz. Çünki, şagird yeni bilik və vərdişi qazanarkən əvvəlki ehtiyatna – bilik və vərdiş xəzinəsinə müraciət edir. Əvvəllər qazanılmış bilik və vərdişlərdən süurlu surətdə istifadə edilməlidir. Bu prosesdə müəllimin rəhbərliyi və göstərişinin istifadəsinin faydalı olduğu fikrini irəli sürən alim, həmin istifadənin əhəmiyyətli tərəflərini də vurğulayır. O, mənimsəmənin əsasının keçmiş biliklərlə əlaqə yaradılması, bu qaydada qazanılmış bilik və vərdişlərin yaddan çıxmasının, əvvəlki biliklərin yeniyə oxşar cəhətlərinin seçilib müəyyənləşdirilməsi, yəninin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və onların süurlu şəkildə müqayisəsinin təşkili məfhum və anlayışları dəqiq mənimsəməyə şərait yaradır.

Qrammatikanın tədrisi məsələsində ilk mövzu kimi Azərbaycan dilində söz kökünün xüsusiyyətinin düzgün öyrədilməsində onun mənalılığın ön plana çəkilməsinin çox vacib olduğunu göstərir. Alim belə bir nəticəyə gəlir ki, hər sözün mənə verə bilən hissəsini kök adlandırmaq olmaz. Ona görə ki, köklə yeni əmələ gələn düzəltmə söz arasında müəyyən mənə bağlılığı, yəni mənə yaxınlığı olmalıdır. Məsələn, məktəb-məktəbli, qapı-qapıçı, meşə-meşəlik, duz-duzlu və d. bu tip düzəltmə sözlər arasında mənə bağlılığı, yəni yaxınlıq var. Lakin “başmaq” sözünün birinci, yəni baş hissəsi mənə versə də, bunu həmin sözün kökü hesab etmək olmaz və “başmaq” sözünün də baş sözündən əmələ gəldiyini söyləmək yanlışdır. Ona görə ki, -maq məsdərin şəkilçisidir.

Digər bir mövzudan, İsim bəhsində adlıq haldan məlumat verilərəkən onun hal şəkilçisinin olmaması və kim? nə? suallarına cavab verməsi qeyd edildiyi üçün ismin qeyri-müəyyənlik və təsirlik halında olan sözləri qarışdırılır. Eynilə də yer zərfləri tədris edildikdən sonra şagirdlər ismin yön, yerlik və çıxışlıq halındakı sözləri gah isim, gah da zərf adlandırmaqla səhvə yol verirlər. Bu kimi hallarda, yiyəlik və II şəxs təki-nin mənsubiyyət –in şəkilçilərini, təsirlik halla III şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisini – cümlələrin sonundakı xəbər şəkilçili isimləri, sifət və sayları fellə qarışdırırlar. Belə mövzuların tədrisi zamanı onların arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri şagirdlərə yaxşı mənimsətmək lazımdır ki, bu vəzifə də müəllimin üzərinə düşür (6, s. 370-393).

Metodist alim Ə.Abbasov Azərbaycanda təhsilin təşkili və ana dilinin yeni standartlar, təlim metod və üsulları ilə tədrisinin təşkili məqsədilə aparılan işlərə kö-məklilik məqsədilə bir sıra elmi-metodiki məqalələri ilə yanaşı, “Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları” (1), “Pedaqoji texnologiyalar” (2), “Yeni fənn kurikulumlarının səciyyəvi cəhətləri” (3) kitablarını hazırlayaraq çap etdirir.

Beləliklə də, XXI əsrin əvvəllərində yazılmış metodik əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı müxtəlif problemlərə toxunulur və onların həlli yolları izah edilir, dilin dərk edilməsi, öyrədilməsi, sevdirməsi üsulları, dilçiliyin şöbələrinə aid kitablarının yazılmasındakı əsas elmi - metodik cəhətlər izah olunur.

Alimlərdən M.Həsənov, H.Baliyev, S Mustafayeva və digərlərinin əsərlərində dilçiliyin bölmələrinə daxil olan mövzuların tədrisindəki çətinliklər, nitq inkişafı üzrə aparılması nəzərdə tutulan işlər və onların həlli yollarının göstərilməsi haqqındakı elmi-metodik fikir və mülahizələr öz əksini tapır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.M. Azərbaycan dili. «Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları». Bakı: Mütərcim, 2000
2. Abbasov Ə.M. Pedaqoji texnologiyalar. (Şərikli) Bakı: Mütərcim, 2006
3. Abbasov Ə.M. Yeni fənn kurikulumlarının səciyyəvi cəhətləri. Azərbaycan məktəbi, Bakı: 2007
4. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Gənclik, 2017
5. Baliyev H.B., Baliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014
6. H.B.Baliyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003
7. H.B.Baliyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mülahizələr. Bakı: ADPU, 2007
8. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I h., Dərslük, Bakı: ADPU, 2016
9. Əhmədov B. Azərbaycan dilin təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: Maarif, 2007
10. Həsənov M.S. Seçilmiş əsərləri. III cild. APU, 2013.
11. Həsənov M.S., Mustafayeva S.S. VII–VIII siniflərdə sintaksis və dərğü işarələri-nin tədrisi. Metodik vəsait, Bakı: Maarif, 2001
12. Məmmədova A.G. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi. Bakı: Mütərcim, 2015

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, metodika, əsər, təlim prosesi.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, преподавание, методика, работа, учебный процесс

Key Words: Azerbaijani language, teaching, methodology, work, learning process

Азербайджанский язык и вопросы его преподавания в методических работах начала XXI века Резюме

В статье по актуальной теме в методических трудах, написанных в начале XXI века, обсуждаются выявленные проблемы, связанные с преподаванием азербайджанского языка, кафедрами языкознания и идеи, в которых говорится об их решении. Научно-методический инструментальный упоминается при написании учебников по темам, относящимся к факультетам языкознания. Профессора М.Гасанов и С.Мустафаева

«Преподавание синтаксиса и пунктуации в VII-VIII классах», Х. Балиева «Методика преподавания азербайджанского языка в средней школе», А. Аббасов «Образовательные стандарты школ Азербайджанской Республики». «Новая тема». Рассмотрены методические идеи изучения преподавания азербайджанского языка и лингвистики на кафедрах «Конкретные проблемы учебных программ» и другие подобные методические работы. В статье, а также в этих работах методы научного обоснования азербайджанского языка, сведения о связанных с ним областях науки, работа над грамматикой, речевыми процессами, организацией образования в Азербайджане, новыми стандартами, методами обучения. и методы, а также поддержка организации и развития преподавания обсуждаются ряд научных и методических идей.

Issues of Azerbaijani language and its teaching in the early 21st century methodological works

Summary

The article analyzes the ideas discussed in methodological works written in the early 21st century on teaching Azerbaijani language and linguistics branches as an actual topic. It examines the identified issues and their solutions related to teaching branches of linguistics. The scientific-methodological aspects of writing textbooks covering topics related to branches of linguistics are also highlighted.

The methodological ideas regarding the teaching of Azerbaijani language and linguistics branches in works such as "Teaching Syntax and Punctuation Marks in Grades VII-VIII" by Professor M. Huseynov and S. Mustafayev, "Methodology of Teaching Azerbaijani Language in Secondary School" by H. Balyev, "Education Standards of the Republic of Azerbaijan Schools" by E. Abbasov, "The Sociological Aspects of New Subject Curricula," and others are reviewed. The article also discusses the scientific basis of the methodology for teaching the Azerbaijani language in these works, information about its relationship with other fields of science, works in orthography, grammar, and speech development directions, efforts made for organizing education in Azerbaijan, new standards, and the organization of teaching with teaching methods and approaches.

Rəyçi: DOS. L..LƏKBƏROVA

Sevda İslam qızı Abbasova
YAZILI VƏ ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişafı əsas istiqamətlərdən biridir. Şagirdlərə ana dilinin öyrədilməsi, ilk növbədə, dilin cəmiyyətdə və hər bir insanın həyatında oynadığı rolla müəyyən edilir. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, özünüdərk, idrak qabiliyyətlərinin formalaşması, nitqinin inkişafı ünsiyyət prosesində baş verir. Adətən, ibtidai siniflərdə şagirdlərin şifahi nitqi onların yazılı nitqindən zəngin olur. Şagirdlər yeni biliklərə məhz şifahi nitq vasitəsilə yiyələnirlər. Şifahi nitq tədricən yazılı nitq üçün möhkəm əsas yaradır. Şagirdin şifahi nitqi nə qədər inkişaf edərsə, onun yazılı nitqi də o qədər yüksək olar. Yazılı nitqin inkişafı isə öz növbəsində şifahi nitqin zənginləşməsinə təsir göstərir. Ona görə də müəllim nitqin hər iki cəhətinin qarşılıqlı inkişafı qayğısına qalmalıdır. Şagirdlərin düzgün, ifadəli danışmalarına, öz fikirlərini yazılı şəkildə dəqiq ifadə etmələrinə nail olmaq son dərəcə vacibdir. Eyni zamanda, ibtidai siniflərin kurukulumu, fonetikanın öyrənilməsi, qrammatika, orfoqrafiya və nitq fəaliyyətinin inkişafı dörd illik təhsil müddətində şagirdlərin nitq bacarıq və vərdislərinin formalaşmasını müəyyən edir.

Metodik ədəbiyyatlarda (Y. Kərimov, A.Rəhimov, N. Abdullayev, Ə. Abbasov, N. Cəfərova) şagirdlərin nitqinin vəzifələri belə şərh edilir: nominativ funksiya - hər bir şəxsin dili öyrənməsi həyatda olan əşya və hadisələrin adları və onlarla bağlı aylaşmaların öyrənilməsi ilə başlanır. Kommunikativ funksiya –bu funksiya dilin ünsiyyət vəzifəsini yerinə yetirir. İdraki funksiya- Bu funksiyanın köməyiylə şagirdlər ətraf aləmdə baş verən hadisələri dərsk edir, təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərə yiyələnirlər. Tənzimləyici funksiya şagird nitqin köməyiylə özünənəzarət edir, özünüidarə edir, hərəkətlərini qaydaya salır, düşünülmüş fəaliyyət göstərir.

Nitqin növləri haqqında da bəzi fikirlərə nəzər salaq:

Xarici nitq - səslərlə və ya bir qrafiklə işarələnmiş nitqdır ki, bu zaman başqalarına ünvanlanmış monoloq və ya dialoq nəzərdə tutulur.

Daxili nitq- yəni danışılmayan və yazılmayan nitq, "zehni" nitq, yəni özünə ünvanlanmış nitq nəzərdə tutulur.

- Şifahi nitq – obyektivliklə xarakterizə olunan səs, informasiya vasitələri (danışma sürəti, səsi yüksəltmək və aşağı salmaq, fasilə vermək və s.) nəzərdə tutulur.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişafına təkan verən istiqamətlər bunlardır: şagirdin nitqinin inkişafı üçün onun əhatə dairəsini genişləndirmək, onun ünsiyyətdə olduğu dil sistemi ilə ilkin tanışlığını təmin etmək, söyləmək istədiyi məzmunu uyğun cümlələr seçməyi öyrətmək; deyilənləri, eşitdiklərini düzgün və dəqiq qəbul etməyi öyrətmək.

Bütün bunlar uşaqların hər gündü ünsiyyət prosesinə aid olan nitq situasiyalarıdır. Bu situasiyalar istənilən zaman və məkan şəraitində baş verə bilər. Bu tələffüz səviyyəsində sözlərin düzgün tələffüz edilməsini, diksiyanın qurulmasını, intonasiya bacarıqlarının formalaşmasını təmin edir. Lüğət üzrə leksik iş zamanı isə söz ehtiyatının artırılması və zənginləşdirilməsi üzrə aparılan işlər nəzərdə tutulur.

Şagirdlərin nitqinə dair verilən tələblərdən məzmunluq və məntiqiliyi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hekayə və ya essenin məzmun şagirdin yaxşı bildiyi faktlara, şəxsi müşahidələrinə əsaslanmalı, kitablardan, rəsmlərdən, internetdən, ətraf aləmdən əldə edilən məlumatlara əsaslanan həyat təcrübəsini əks etdirən yazı olmalıdır. Bu zaman şagirdlərin yaş səviyyəsi və maraqları nəzərə alınmalıdır. Məntiqilik isə mövzunu yaxşı bilməklə müəyyən edilir. Bu işin səmərəli olması üçün ardıcılıq, təqdimatın etibarlılığı, hər hansı bir hissənin buraxılması və təkrarların olmaması, mövzu ilə əlaqəli olmayan cümlə və ifadələrin işlədilməməsi, məzmunundan irəli gələn nəticələrin çıxarılması kimi bir sıra tələblər gözlənilməlidir. Məsələn:

1. Dəqiqlik danışanın və ya yazanın təkcə müşahidə faktlarını, hissələrini reallığa uyğun çatdırmaq deyil, həm də bunun üçün ən yaxşı dil vasitələrini seçmək qabiliyyətini (sözləri, ifadələri, frazeoloji vahidləri, bədii təsvir vasitələrini seçmək bacarığı) nəzərdə tutur.

2. Dil vasitələrinin zənginliyi və müxtəlifliyi dedikdə məzmunu ən yaxşı şəkildə çatdırmaq üçün fərqli vəziyyətlərdə, fərqli cümlə quruluşlarında, fərqli sinonimlər seçmək bacarığı nəzərdə tutulur.

3. Nitqin aydınlığı, yəni, nitqin dinləyici və oxucu üçün əlçatan olması, anlaşılması.

Məqsədinə görə, nitq mövcud vəziyyətdən asılı olaraq kommunikativ olmalıdır.

4. İfadəlilik (ekspressivlik) - nitq parlaq, gözəl və inandırıcı olmalı, "parazitlər" və vulqar sözlər işlədilməməlidir.

5. Düzgünlük nitqin ədəbi normaya uyğunluğudur. Yazılı nitq üçün orfoqrafiya və durğu işarələri, şifahi nitq üçün isə tələffüz və orfoepiya normaları əsasdır.

İbtidai təhsil pilləsində məktəblilərin rabitəli nitqini inkişaf etdirmək üçün bir sıra bacarıqların aşılması da vacibdir. Rabitəli nitq dedikdə tələffüz ehtiyacını ödəməyə yönəlmiş, hər hansı bir mövzunu çatdıran (yəni vahid bir bütövü təmsil edən), məntiq və qrammatika qanunlarına görə təşkil edilmiş, müstəqilliyə, tamlığa malik olan və bir - biri ilə əlaqəli hissələr nəzərdə tutulur. Nitq vahidi kimi hekayə, məqalə, roman, monoqrafiya, məruzə, hesabat və s. nəzərdə tutula bilər. Sinif şəraitində isə müəllimin verdiyi suala şagirdin ətraflı şifahi cavabı, yazılı kompozisiya və ya təqdimatı və s. nəzərdə tutulur. İbtidai siniflərdə rabitəli nitqin inkişafına xidmət edən aşağıdakı iş növləri qəbul edilir:

- suallara ətraflı cavabın verilməsi (söhbət zamanı da daxil olmaqla);

- müxtəlif şifahi və ya yazılı çalışmalar (oxunmuş əsərlərin təhlili, qrammatik materialın öyrənilməsi, qrammatik formaların və söz ehtiyatının fəallaşdırılması ilə bağlı mətn üzrə işlər);

- sistemli şəkildə aparılan müşahidə qeydləri, təbiət və hava haqqında gündəlik qeydlər);
- müxtəlif versiyalarda oxunmuşların şifahi şəkildə danışılması;
- şagirdlərin verilmiş müəyyən bir mövzu, şəkil, müşahidə, plan və ya süjet üzrə şifahi hekayələr qurması;
- bədii mətnlərin oxunması, əzbərləndirilməsi, mətnin yaddaşa əsasən yazdırılması;
- nağılların şifahi improvizasiyası, ədəbi və bədii yaradıcılığın başlanğıcı kimi şeir, hekayə yazmaq;
- mətnə uyğun ifadə yazıların aparılması (bədii, publisistik və elmi porulyar mətnlər üzrə) ;
- müəllim tərəfindən verilən mətnlərin həm şifahi, həm də yazılı şəkildə yenidən qurulması (seçmə üsulu ilə təkrar danışma və təqdimat, təkrar danışmanın yaradıcı formaları, hekayələrin dramlaşdırılması və s.)
- dramlaşdırmanın müxtəlif növləri, şifahi (sözlü), rəsmi çəkməklə, oxunmuş hekayələrin təsviri, oxunmuş əsərlərin və ya öz hekayələrinin xəyali ekran versiyası;
- müxtəlif növ yazılı inşalar;
- oxunmuş kitablar, tamaşalar, filmlər haqqında rəylərin verilməsi.

Nitq inkişafı üzrə işi optimal təşkil etmək üçün şagirdlərin ümumi inkişafını və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi onun zənginləşdirilməsi və fonetika, leksika və qrammatikanı necə mənimsəməsindən asılıdır. Məktəblərdə apardığımız müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, düzgün yazı bacarığını mənimsəmək, nitqi dinləmək və fikirlərini yazılı və şifahi şəkildə düzgün ifadə etmək bacarığı uşaqlar üçün çətindir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, müəllimlər şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif iş növlərindən istifadə edirlər. Bunlardan biri də müəllimlərin nitqin inkişafı ilə bağlı dəstək sxemlərindən istifadə etməsidir. Bunun nəticəsində hətta zəif oxuyan şagirdlər də imla, ifadə, esse və təqdimat yazmağa həvəslə başlaya bilərlər. Sınıfda, kollektiv şəkildə esse yazılarkən, birgə yaradıcılıq texnikasından istifadə olunur. Müəllim hər kəsin mətni birlikdə yaratmaq üzərində çalışmasını təklif edir. Kollektiv esse ilk cümlədən sıraya görə qurulur, birinci cümlə nəzərə alınaraq, sonrakı cümlələr tərtib edilir və s. Eyni zamanda, məzmun üzrə çatışmazlıqlar vaxtında düzəldilir, mövzunun sonrakı inkişafı ciddi şəkildə izlənilir. İş bitdikdən sonra ümumi səylərlə yaradılan mətn ifadəli şəkildə oxunur. Bu vəziyyətdə fəaliyyətin bir növü olaraq kollektiv yazının dəyəri, şagirdin özünü ifadə etmə formasını tapmasına kömək etməsidir: əgər kiməsə gördüklərini və hiss etdiklərini sözlə çatdırmaq çətin olarsa, yoldaşları ona kömək edəcək. Bunu etmək üçün hər kəsin fərqli etdiyi eyni təsvir və ya nəql obyektini, eyni təbiət şəkillərini və ya eyni həyat hadisələrini tapmaq lazımdır. Sonra kollektiv yazılmış belə yazıya hər bir şagird öz rənglərini, öz hisslərini, öz münasibətini və baxışlarını gətirəcək.

İfadə mətninin məzmunu şüurlu şəkildə mənimsənilməzsə, şagirdlər onu yaza bilməzlər. Hər bir təqdim edilən mövzu şagirdləri düşündürməli, müqayisə aparmağa, ümumiləşdirmə etməyə, nəticə çıxarmağa yönəltməlidir. Metodik ədəbiyyatın təhlili nitqin inkişafı üçün müxtəlif üsul və vasitələri təsnif etməyə imkan verir. Bu baxımdan şagirdlərində nitqin inkişafı üçün aşağıdakı metod və üsulları qeyd edə bilərik:

- təqlidedic
- nümunəvi mətnlərin təhlili; - öz dil quruluşlarının sintezi, axtarış fəaliyyəti; ümumiləşdirmə, yaradıcılıq işlər, hər növ təkrar danışma; inşa və ya esse mövzusunun anlaşılması, açıqlanması ilə əlaqədar aparılan işlər; inşa yazısını müəyyən bir plan ətrafında birləşdirilməsi; material toplamaq; mətn tərtib etmək
- yazılanları təkmilləşdirilməsi; ünsiyyətə uyğun nitq situasiyalarının yaradılması; rollu oyunlar, şifahi rəsm; gündəlik tutmaq; müxtəlif ədəbi janrlara uyğun təxəyyüldə süjetlər yaratmaq; yaradıcılıq cəhdləri.

Mətn qurmaq: lüğət işi; söz birləşmələri üzrə iş; cümlə üzərində işlər; məntiqi iş; mətn nəzəriyyəsinə əsaslanan çalışmalar. Nitqin nümunələr əsasında öyrədilməsinin bir çox texnikası və növləri var: bunlar oxunan mətnin təkrar yazılmasının çoxsaylı növləri, müxtəlif növ yazılı ifadələrdir.

Təqlid metodunun üstünlüyü ondadır ki, şagirdlərin nitqinin inkişafını digər üsullara hazırlayır. Nitqi inkişaf etdirmə metodlarının ikinci qrupu dilin kommunikativ funksiyasından - ünsiyyət üsullarından irəli gəlir. Bu metodlar qrupu nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinə, xüsusən də nitq aktının təhlilinə əsaslanır. Bu metod həm mərhələlər üzrə situasiyanı, motivasiyanı, həm də qarşı tərəfin anlayışını və rəyini nəzərə alır. Ünsiyyət metodlarının özünəməxsus texnika və məşq növləri var: nitq situasiyalarının yaradılması, nitq oyunları, gəzinti və ekskursiyalar, şifahi rəsm, gündəlik tutmaq, təxəyyülə əsasən süjetlər yaratmaq və nəsr, şeir, dram janrlarında yaradıcılıq cəhdləri. Bu üsul şagirdlərdə müxtəlif bacarıqlar formalaşdırır və onların tətbiqinə xidmət edir Məsələn: mövzu ilə bağlı inşa və ya es-sələrin başa düşülməsi və onun açıqlanması; kompozisiyanı müəyyən bir fikrə tabe etmək; material toplamaq; mətn tərtib etmək; yazılanları təkmilləşdirmək. (1, 95)

Nitq inkişafı metodları didaktik münasibətdən irəli gələn yeni fəaliyyət üsullarıdır ki, yeni bacarıqlar, qaydalar və nümunələr əsasında formalaşır, dil qanunlarına əsaslanır. Bu metod hazırlıq və ya köməkçi funksiyaları yerinə yetirən çoxlu texnika və nitq məşq növlərinə malikdir. Lüğət işi - sözlərin mənasını, onların çalarlarını şərh etmək, sinonimlərlə, antonimlərlə, paronimlərlə, frazeoloji vahidlərlə işləmək, lüğətlərlə işləmək, sözlərdən istifadə edərkən səhvləri düzəltməkdir.

Söz birləşmələri üzrə iş - verilmiş sözlərlə söz birləşmələri qurmaq, sözlərin uyğunluğunu yoxlamaq, mətnə ifadələr daxil etmək, ifadələrdəki səhvləri aşkar etmək və düzəltmək, buraxılmış səhvlərin qarşısını almaq üçün məşqlər etmək.

Cümlə üzərində iş - verilmiş sözlərdən istifadə edərək müəyyən bir mövzuya aid cümlələr qurmaq, model sxemlərinə görə cümlələr qurmaq, cümlələri genişləndirmək, cümlənin quruluşunu dəyişdirmək, eyni fikri fərqli sintaktik variantlarda ifadə etmək, sərbəst cümlə və ifadələr qurmaq və s.;

Məntiqi iş - anlayışlarla işləmək və onların təriflərini qurmaq, təbiət obyektlərini xüsusiyyətlərinə görə müqayisə etmək, ümumiləşdirmələr və mülahizələr qurmaq, məntiqi səhvləri düzəltmək;

Mətn nəzəriyyəsinə əsaslanan məşqlər - mətnin quruluşunu modelləşdirmək, mətndəki əlaqə növlərini işlətmək, müxtəlif janrlarda mətnlər tərtib etmək, süjeti dialoq şəklində köçürmək.

Konstruktiv texnikaya əsaslanan bu təlimlər təhsil, təlim xarakteri daşıyır. Hər üç metod qrupu, şagirdlərin və müəllimlərin işində qısa şəkildə birləşdirilərək Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə, eyni zamanda uşaqların ictimai fəaliyyəti ilə yaxından əlaqəli olub şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır.

Rabitəli nitq elə bir nitq hesab olunur ki, tələffüz ehtiyacını ödəməyə yönəlmiş olsun, tam bir mövzunu çatdırsın (yəni vahid bir bütövü təmsil etsin), məntiq və qrammatika qanunlarına uyğun olaraq təşkil edilmiş olsun. (3, 79) Uyğun nitq vahidləri bir hekayə, məqalə, roman, monoqrafiya, hesabat, məruzə və məktəb şəraitində - şagirdin müəllim tərəfindən verilən bir suala, yazılı kompozisiya və ya təqdimata ətraflı şifahi cavabı hesab olunur. Bəzi hallarda, tutarlı nitqdə, ayrı bir cümlə tamlıq, bütövlük tələblərinə cavab verərsə (məsələn, tapmaca) bərabərləşdirilə bilər.

Şagirdlərin özlərinə aid rabitəli nitqin aşağıdakı məşq növləri var:

- Suallara ətraflı cavablar (söhbət zamanı da daxil olmaqla);
- Oxunan əsərlərin təhlili, qrammatik materialın öyrənilməsi, qrammatik formaların və söz ehtiyatının aktivləşdirilməsi ilə əlaqədar, tələblərin ifadələri ümumiyyətlə yuxarıdakı tələblərə cavab verərsə, müxtəlif mətn təlimləri;
- Müşahidələrin qeydləri (sistemli şəkildə aparılırsa);
- Müxtəlif versiyalarında oxunanların şifahi şəkildə təkrarlanması;
- Müəyyən bir mövzu, şəkil, müşahidələr, verilmiş bir plana, süjetə görə şagirdlərin şifahi hekayələri;
- Əzbərlədiyi bədii mətnləri oxumaq, bu cür mətnləri yaddaşdan yazmaq;
- Nağılların improvizasiyası, ədəbi və bədii yaradıcılığın başlanğıcı - şeirlər, hekayələr yazmaq;
- Nümunəvi mətnlərin yazılı bəyanatları (bədii ədəbiyyat, publisistik, populyar elm);
- Müəllim tərəfindən verilən mətnlərin yenidən qurulması (selektiv təkrarlama və təqdimat, təkrar danışımanın və təqdimatın yaradıcı formaları);
- Müxtəlif dramatisasiya növləri, şifahi rəsm, oxunan hekayələrin təsviri, oxunan əsərlərin və ya öz hekayələrinin xəyali uyğunlaşdırılması;
- Yazılı kompozisiya (müxtəlif növlərdə).

Təlim növləri arasında, şagirdlərin yazılı əlaqəli nitqinin inkişafı üçün yaradıcı metodlar içərisində ifadə yazılar və esselər əhəmiyyətli yer tutur. Bu bərdə metodist alim Y. Kərimov qeyd edir ki, Azərbaycan dili tədrisinin ən səmərəli nəticəsi şagirdlərin öz fikrini müstəqil və rabitəli verə bilmə bacarığına necə yiyələnmələri ilə ölçülür. (5, səh. 289)

Nəticə olaraq qeyd edək ki, yüksək bədii mətnlər nitqin düzgünlüyünün formalaşmasına, nitq mədəniyyətinin artmasına, bədii zövqün aşılmasına və dil qabiliyyətinin inkişafına kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. "Nitq mədəniyyətinin əsasları", ADPU nəşriyyatı; Bakı; 2014. 277 s.
2. Ağarəhim. Əsərlər. 20 cildə. XX cild. (Ana dilinin tədrisi metodikası (İbtidai siniflərdə)), Bakı, BQU nəşriyyatı, 2015. 470 s.
3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2019, 430 s.
4. Qurbanov V.Y., Xəlqov F.R., Abbasova S.İ. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti", Bakı, ADPU, 2018. 243 s.
5. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.
6. Hacıyev A.X. Linqvistik və metodik araşdırmalar. Bakı, 2009, 192 s.
7. Həsənov M.M., Cəfərova N.B., Bəhmənova C.D. Kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları. Bakı: ADPU, 2017, 71 s.

YAZILI VƏ ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişafı əsas istiqamətlərdən biridir. Şagirdlərə ana dilinin öyrədilməsi, ilk növbədə, dilin cəmiyyətdə və hər bir insanın həyatında oynadığı rolla müəyyən edilir. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, özünüdərk, idrak qabiliyyətlərinin formalaşması, nitqinin inkişafı ünsiyyət prosesində baş verir. Adətən, ibtidai siniflərdə şagirdlərin şifahi nitqi onların yazılı nitqindən zəngin olur. Şagirdlər yeni biliklərə məhz şifahi nitq vasitəsilə yiyələnirlər. Şifahi nitq tədrisən yazılı nitq üçün möhkəm əsas yaradır. Şagirdin şifahi nitqi nə qədər inkişaf edərsə, onun yazılı nitqi də o qədər yüksək olar. Yazılı nitqin inkişafı isə öz növbəsində şifahi nitqin zənginləşməsinə təsir göstərir. Ona görə də müəllim nitqin hər iki cəhətinin qarşılıqlı inkişafı qayğısına qalmalıdır. Şagirdlərin düzgün, ifadəli danışımlarına, öz fikirlərini yazılı şəkildə dəqiq ifadə etmələrinə nail olmaq son dərəcə vacibdir. Eyni zamanda, ibtidai siniflərin kurukulumu, fonetikanın öyrənilməsi, qrammatika, orfoqrafiya və nitq fəaliyyətinin inkişafı dörd illik təhsil müddətində şagirdlərin nitq bacarıq və vərdislərinin formalaşmasını müəyyən edir.

Açar sözlər: ibtidai təhsil səviyyəsi, Azərbaycan dili, təlim prosesi, yazılı və şifahi nitq

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ РЕЧИ

Резюме

Развитие речи учащихся в начальных классах является одним из основных направлений. Обучение

учащихся родному языку в первую очередь определяется той ролью, которую язык играет в обществе и в жизни каждого человека. В процессе общения происходит становление ученика как личности, формирование самосознания, познавательных способностей, развитие речи. Обычно устная речь учащихся начальных классов богаче письменной речи. Студенты получают новые знания посредством устной речи. Устная речь постепенно закладывает прочную основу для письменной речи. Чем больше будет развиваться устная речь студента, тем выше будет его письменная речь. Развитие письменной речи, в свою очередь, влияет на обогащение устной речи. Поэтому педагог должен заботиться о взаимном развитии обеих сторон речи. Чрезвычайно важно дать возможность учащимся правильно говорить и выражать мысли, точно выражать свои мысли в письменной форме. При этом формирование начальных классов, изучение фонетики, грамматики, правописания и развитие речевой деятельности определяют формирование речевых умений и навыков учащихся в течение четырехлетнего периода обучения.

Ключевые слова: начальный уровень образования, азербайджанский язык, процесс обучения, письменная и устная речь.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF WRITTEN AND ORAL SPEECH

Summary

The development of students' speech in primary school is one of the main directions. Teaching students their native language is primarily determined by the role that language plays in society and in the life of each person. In the process of communication, the student becomes a person, develops self-awareness, cognitive abilities, and develops speech. Typically, primary school students' oral speech is richer than written speech. Students gain new knowledge through oral speech. Oral speech gradually lays a solid foundation for written speech. The more a student's oral speech develops, the better his written speech will be. The development of written speech, in turn, affects the enrichment of oral speech. Therefore, the teacher must take care of the mutual development of both sides of speech. It is extremely important to enable students to speak and express themselves correctly and to express their thoughts accurately in writing. At the same time, the formation of primary classes, the study of phonetics, grammar, spelling and the development of speech activity determine the formation of students' speech skills and abilities during the four-year period of study.

Key words: primary level of education, Azerbaijani language, learning process, written and oral speech.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

İsmaylova Məsmə Əliyulla qızı
DİALOQLARDA EMOTİVLƏRİN TƏTBİQİ

Müasir dövrdə dil-nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dialoqlardan istifadə olunması, ədəbi dilin danışıq dilinə yaxınlaşmaq meyilləri dialoji nitqin hərtərəfli, kompleks tədqiq olunmasına tələbatı artırır. Müəyyən insan kollektivinin üzvləri arasında əsas və ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olub semioloji sistem təşkil edən, təfəkkürün inkişaf vasitəsi rolunu oynayan, mədəni-tarixi ənənələri nəsillərdən-nəsillərə çatdıran dil ictimai hadisədir. İnsan kollektivi üzvləri arasında ünsiyyət yaratmaq, informasiyanı ötürmək ehtiyacı dilin yaranmasının əsas səbəbi olmuşdur. Dil də nəsil-dən-nəslə keçə-keçə inkişaf etmişdir. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması onun daimi və fasiləsiz fəaliyyətini təmin etmişdir. “Dil potensial mövcud olan kompleks kateqoriya və fasiləsiz təkrar olunan prosesdir” Nitq fəaliyyəti özünü daim iki istiqamətdə göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Dilçilik ədəbiyyatında şifahi və yazılı nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılır, oxşar və fərqli cəhətləri barədə ayrıca fikirlər söylənilir. Nitqin hər iki forması bir-biri ilə sıx əlaqədədir, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyir.

Şifahi nitq səsli nitq şəklində təzahür edir. Belə nitq ədəbi dil normalarından istifadə dərəcəsi və üsullarına görə fərqlənir. Bu mənada şifahi nitq daha sərbəst, ədəbi dil normalarına o qədər də riayət etməyən nitq növü kimi səciyyələndirilir və adətən, yazılı nitqə qarşı qoyulur. Elmi ədəbiyyatda xüsusi üslubi səciyyəli funksional sistem olmaq etibarilə ədəbi dilin qeyri-rəsmi bir forması kimi rəsmi formaya – kitab dilinə qarşı qoyulan nitq – danışıq dili adlandırılır və bu dil danışıq aktının hazırlıqsız baş verməsinə, danışanların söhbətdə bilavasitə iştirak etməsinə görə ədəbi dildən fərqləndirilir.

Dialoji nitqdə iştirakçı tərəflər yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə kifayətlənmirlər. Hər bir kommunikator müsahibənin hissələrinə təsir göstərməyə çalışır. Müsahibə təsir göstərmək arzusu nə qədər çox olursa, dil vasitələrinin seçilməsi, nitqdə işlədilməsinə diqqət artırılır. Məlumatın ekspressivliyi dil vasitələrinin ciddi şəkildə seçilməsinə səbəb olur.

“Şifahi nitqi danışıq dili ilə eyniləşdirmək olmaz. Bədii əsərlərdə verilən dialoq nitqi danışıq dili nümunəsi hesab olunur və şifahi nitq sayılmamalıdır. Çünki bu nitq artıq yazıya alınmışdır və yazılı nitqdır”. Bədii əsərlərdə verilən dialoji nitq əslində ədəbi dilə yaxınlaşdırılmış şifahi nitqdır. Bəzi hallarda bədii əsərin müəllifi dialoq iştirakçılarının nitqini şifahi nitqə daha çox yaxınlaşdırır, personajın öz şifahi nitqində ədəbi dil normalarını pozduğunu diqqət mərkəzinə çəkərək, onun xarakterini açmağa çalışır. Bədii ədəbiyyatda ikitərəfli, iki iştirakçısı olan danışıqla şifahi nitq və ya danışıq dili arasında fərq vardır. Bu fərq hər şeydən əvvəl, bədii ədəbiyyatda verilən danışıq parçalarının bir müəllif tərəfindən düşünülmüş yazıya alınmasında özünü göstərir. Deməli, müəllifin üslubu, onun lüğət ehtiyatı, istifadə etdiyi konstruksiyalar istər-istəməz personajların nitqinə daxil olur. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə danışıq dili şifahi nitqlə eyniyyət təşkil edir. Hər iki halda nitq situasiyası eynidir, danışanlar nitq aktında bilavasitə iştirak edirlər. Nitq aktı, əsasən, hazırlıqsız gedir və onun gedişi nitq prosesindən asılı olur.

Hər bir şifahi nitq aktı üçün onun baş vermə şəraiti olur. Bu şəraitin həm dildaxili, həm də dilxarici formaları vardır. Dildaxili şərait danışıqda iştirak edənlərin nitqinin əlaqələnməsindən, sual və cavabların məzmunundan asılı olub nitq aktının nitq iştirakçılarından birindən digərinə keçməsinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dilxarici şərait isə nitqin baş verməsinə və onun strukturuna, digər xüsusiyyətlərinə təsir göstərən vəziyyətlə bağlıdır. Nitq şəraiti ünsiyyətin baş verdiyi şəraitin bütün elementlərini əhatə edir. Şifahi nitq aktında bilavasitə nitq şəraiti ilə bağlı olaraq danışıqda özünə yer alan dil vahidləri işlədilir. Belə vahidlər situativ vahidlər adlanır.

Dilçilikdə situasiya müəyyən söyləmin işləndiyi kontekst, nitq şəraiti, tərz, məqsədi kimi qəbul edilir. Həmin situasiya ilə əlaqədar olan vahidlər isə situativ vahidlərdir. Məsələn, situativ söyləmə konkret məzmunu yalnız həmin şəraitdə anlaşılan söyləmədir.

Danışıq üslubu müasir ingilis dilinin əsas funksional üslublarından biridir. Bu hökm təkcə ingilis dili üçün deyil, Azərbaycan dili üçün də doğrudur. Hər bir dil üçün aydın, ahəngdar, anlaşılıq danışıq dili, danışıq üslubu vacibdir.

Dil paradigmasının mövcud formalarından yayınma ənənəvi hal aldıqda və danışıq dilində özünü çox göstərdikdə belə yayınmalar dilin başqa üslublarına keçərək normanın özünü, onun üslubi səciyyəsinə dəyişir. Beləliklə, dialoqlar da dil sisteminin inkişafının potensial istiqamətləri özünü göstərir. Bundan başqa, dialoqlarda dilin bütün funksiyaları, o cümlədən emotiv, estetik funksiyaları az və çox dərəcədə ifadəsini tapır. Emotiv və estetik funksiyaların, ekspressivliyini müasir Azərbaycan və ingilis dillərində dialoji nitqdəki xüsusiyyətlərini canlı danışıqdan, belə imkan olmadıqda isə bədii əsərlərdən götürülmüş dialoqlar əsasında öyrənmək mümkündür.

Dialoji nitqdə morfoloji baxımdan bir-birindən uzaq olan vahidlər üslubi sinonim kimi çıxış edir. Məsələn, feil və feil-ad konstruksiyaları belə mövqedə qeydə alınır: Birds were singing - Birds were in song. Adil oxuyur. Adil oxumaqdadır. Dialoji nitqdə istənilən qrammatik forma əlavə konnotativ mənə ala bilər. Qrammatik formanın üslubi konnotasiyası dialoji nitqdə denotativ mənə ilə kontekstin uyğun gəlməməsinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Bu uyğunsuzluq qrammatik formanın işlənməsi zamanı əmələ gəlir. İfadəlilik formanın qrammatik mənəsi ilə sözün leksik mənəsi arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasının nəticəsi olur. Leksik və qrammatik mənənin sintezi əvəzinə onlar arasında ziddiyyət aşkarlanır. Belə ekspressivlik situativ kontekst zəminində meydana çıxır.

Hazırda danışıq dilində, dialoji nitqdə şəkildəndən istifadə edilməsini analitik forma sıxışdırır. Müqayisə və üstünlük dərəcəsi *more* və *the most* konstruksiyalı formalarla əmələ gəlir. Bu forma həm danışıq dilinə məxsus üslubi çalara, həm də emosional formaya malikdir. Onlardan istifadə zamanı sifətin keyfiyyətinin əlavə gücləndirilməsi baş verir. *He held up his finger. “You are the most clever woman I’ve ever known...” (A. Rice “Pandora”).*

Dil vahidləri və vasitələri dil sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya ünsürün və ya elementin sistem daxilində müəyyən üsul və formada mövcud olması və bu sistemə müəyyən şəkildə xidmət göstərməklə təyin olunur. Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Bu kommunikativlik şərti cümləyə xas olan predikativlikdən irəli gəlir. Cümlə elementlərinin kombinator imkanları bu elementlərin hansı nitq hissəsi olması və bu nitq hissəsinin hansı leksik-semantik və qrammatik yarımqrupuna məxsus olması ilə əlaqədardır. Dialoji nitqdə mətnaltı məna başqa nitq hissələri ilə ifadəsini tapsa da, bu funksiya əsasən nida və əvəzliliklərin köməyi ilə yerinə yetirilir.

Dildə ünsiyyətin təbiiliyini təmin edən kifayət qədər emotiv vasitələr vardır. İngilis dilli dialoji nitqin təhlili göstərir ki, emosional fonun yaradılması üçün emotiv vasitələr kompleks şəkildə istifadə olunur. Məsələn,

A: Well, do you like fishing?

B: Yes, I sometimes go fishing in a river near my house in Scotland.

A: Well, here it is different. I go fishing on a lake. **It's a hundred kilometers long!** (hey-rət)

Dil vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətin müsahibə çatdırılması emotivlərin kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməkdir. Emotiv leksik vasitələrin, o cümlədən də nidaların dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunması bu dilin mənimsənilməsi prosesində formalaşır. Ona görə də hər bir dilin daşıyıcısı emosiyaları ifadə etmək zamanı hansı emotivdən, necə istifadə etmək üzərində düşünür.

Çoxmənalı sözlərin, o cümlədən emotivlərin tətbiqi aşağıdakı yollarla olur: 1) paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri); 2) supersegment vasitələrlə (intonasiya, ton, səsin gərginliyi); 3) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası ilə bağlılıq); 4) verbal kontekstlə (əlavə sözlərdən istifadə yolu ilə).

Dialoji nitqdə emosional vəziyyətin birbaşa ifadəsi qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə olur. Məsələn, əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək və s. Bu vasitələri nitq müşayiət edə bilər. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığıdır. Onların mənası konsituasiya ilə birbaşa bağlıdır.

Dialoji nitqdə bir sıra cümlə konstruksiyaları yaranır ki, onların fikir ifadə etməsində intonasiya həlledici amilə çevrilir. Onların kommunikativ funksiyaları yerinə yetirməsi yalnız intonasiya sayəsində mümkün olur. Bu araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, müxtəlif sistemli dillərdə həmin dillərin söz lüğətinə aid olan sözlərin mənalının genişlənməsi, inkişafdan asılı olaraq müxtəlif çalarlara bölünməsi, onların onların müəyyən sözlərlə birlikdə işlənməklə ifadə etdiyi mənalının araşdırılması istənilən dilin leksikologiyasının illər keçdikcə inkişaf edib lüğət tərkibinin inkişafına çox təsir göstərir. Bu sözlər istər adi sözlər, istərsə də elmi terminlərdə də özünü büruzə verir ki, bu da leksikologiyada sözlərin mənasına görə subqruplara bölünməsinə imkan yaradır. Xarici dilin öyrənilməsində şifahi nitqin inkişafı məsələsi indii aktual problemə çevrilmişdir. Şifahi nitq dedikdə «şifahi ünsiyyət» başa düşülür. Əgər bir adam dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə, o həmin dildə şifahi danışmaqda çətinlik çəkməyəcəkdir. Buna görə də dil materiallarının ardıcıl mənimsədilməsi şifahi nitqin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan dil tədrisi metodikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri tədrisi şifahi nitq biliklərinin artırılmasına yönəlməkdir. Şifahi nitq üzrə işlərin qarşısında ən əsas məqsəd tələbələri müəyyən söz ehtiyatına və nitq vərdişlərinə yiyələndirməkdən ibarətdir. Əgər şifahi nitqin intensiv inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulursa, dialoji nitqdə elliptiklik nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi nitq çalışmaları, dialoqlar hazırlanmalı, tədrisdə istifadə edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Azərbaycan danışq dili. Bakı: "Maarif", 1985, 192 s.

2. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, AMEA Mərkəzi kitabxanası, 2008, 136 s.

3. Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия. Ярославль, Изд-во ЯПИ, 1990, 92 с.

4. Seyidalıyev N. Cümlə tipli frazeoloji vahidlər// Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s. 275-277.

5. Kərimova D. Şifahi nitqin inkişafında dialoji nitqin əhəmiyyəti// Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s. 277-280.

Dialoqlarda emotivlərin tətbiqi

Xülasə

Dil paradiqmasının mövcud formalarından yayınma ənənəvi hal aldıqda və danışq dilində özünü çox göstərdikdə belə yayınmalar dilin başqa üslublarına keçərək normanın özünü, onun üslubi səciyyəsinə dəyişir. Beləliklə, dialoqlar da dil sisteminin inkişafının potensial istiqamətləri özünü göstərir. Bundan başqa, dialoqlarda dilin bütün funksiyaları, o cümlədən emotiv, estetik funksiyaları az və çox dərəcədə ifadəsini tapır. Emotiv və estetik funksiyaların, ekspressivliyini müasir Azərbaycan və ingilis dillərində dialoji nitqdəki xüsusiyyətlərini canlı danışqdan, belə imkan olmadıqda isə bədi əsərlərdən götürülmüş dialoqlar əsasında öyrənmək mümkündür.

Dil vahidləri və vasitələri dil sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya ünsürün və ya elementin sistem daxilində müəyyən üsul və formada mövcud olması və bu sistemə müəyyən şəkildə xidmət göstərməklə təyin olunur. Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Bu kommunikativlik şərti cümləyə xas olan predikativlikdən irəli gəlir. Cümlə elementlərinin kombinator imkanları bu elementlərin hansı nitq hissəsi olması və bu nitq hissəsinin hansı leksik-semantik və qrammatik yarımqrupuna məxsus olması ilə əlaqədardır.

Dialoji nitqdə istənilən qrammatik forma əlavə konnotativ məna ala bilər. Qrammatik formanın üslubi

konnotasiyası dialoji nitqdə dennotativ məna ilə kontekstin uyğun gəlməməsinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Bu uyğunsuzluq qrammatik formanın işlənməsi zamanı əmələ gəlir. İfadəlilik formanın qrammatik mənası ilə sözün leksik mənası arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasının nəticəsi olur. Leksik və qrammatik mənanın sintezi əvəzinə onlar arasında ziddiyyət aşkarlanır. Belə ekspressivlik situativ kontekst zəminində meydana çıxır. Qeyd olunan bütün proseslər məqalədə öz əksini tapmışdır.

ПРИМЕНЕНИЕ ЭМОЦИЙ В ДИАЛОГАХ

Резюме

Когда отклонение от существующих форм языковой парадигмы становится традиционным и это слишком сильно проявляется в разговорной речи, такие отклонения переходят в другие стили языка и изменяют саму норму, ее стилистические характеристики. Таким образом, диалоги также показывают потенциальные направления развития языковой системы. Кроме того, диалоги выражают в той или иной степени все функции языка, в том числе эмоциональные и эстетические. Особенности эмоциональной и эстетической функций, выразительности в диалогической речи на современном азербайджанском и английском языке можно узнать из живой речи, а если это невозможно, то можно учиться на основе диалогов.

Языковые единицы и средства выполняют в языковой системе определенные функции. Функция — это конкретный метод элемента или элемента внутри системы, определенный в форме, который предоставляет услугу этой системе определенным образом. Если функция предложения в целом связана с его коммуникативным назначением, то функции его элементов и компонентов заключаются в построении коммуникативной единицы. Комбинаторные возможности составных частей и элементов предложения реализуются в структуре предложения. Предложение является основной коммуникативной единицей. Такое коммуникативное состояние обусловлено предикативной природой предложения. Явление комбинаторных возможностей элементов предложения, части речевого элемента и лексико-семантики этой части речи, связано с принадлежностью к грамматической подгруппе. В диалогической речи любая грамматическая форма может приобретать дополнительное коннотативное значение. Стилистическая окраска грамматической формы раскрывается в результате несоответствия денотативного значения и контекста в диалогической речи. Это несоответствие возникает при обработке грамматической формы. Выразительность есть результат устранения несоответствия между грамматическим значением формы и лексическим значением слова. Вместо синтеза лексического и грамматического значения выявляется противоречие между ними. Такая выразительность появляется на основе ситуационного контекста. Все упомянутые процессы отражены в статье.

Ключевые слова: эмотивный, лексический, семантический, контекст, денотатив, диалог, синтез, вывод, диалогическая речь, заключение.

USING EMOTIONS IN DIALOGUES

Summary

When a deviation from the existing forms of the language paradigm becomes traditional and this is too strongly manifested in spoken language, such deviations move into other styles of the language and change the norm itself, its stylistic characteristics. Thus, dialogues also show potential directions for the development of the language system. In addition, dialogues express to one degree or another all the functions of language, including emotional and aesthetic. It is possible to learn the characteristics of emotive and aesthetic functions, expressiveness in dialogic speech in modern Azerbaijani and English from live speech, and if this is not possible, then you can learn on the basis of dialogues.

Linguistic units and means perform certain functions in the language system. Function - is a specific method of an element or element within a system, defined in a form, that provides a service to that system in a specific way. If, the function of a sentence, as a whole, is related to its communicative purpose, then the functions of its elements and components are to construct a communicative unit. The combinatorial capabilities of the constituent parts and elements of a sentence, are realized in the structure of the sentence. The sentence is the basic communicative unit. This communicative state is due to the predicative nature of the sentence. The phenomenon of combinatorial possibilities of sentence elements, part of speech element and lexico-semantics of this part of speech, associated with belonging to a grammatical subgroup. Any grammatical form can acquire additional connotative meaning in dialogical speech. The stylistic coloring of the grammatical form is revealed as a result of the discrepancy between the denotative meaning and context in dialogical speech. This discrepancy occurs when processing grammatical form. Expressiveness is the result of eliminating the discrepancy between the grammatical meaning of the form and the lexical meaning of the word. Instead of synthesizing the lexical and grammatical meaning, a contradiction between them is revealed. Such expressiveness appears on the basis of the situational context. All mentioned processes are reflected in the article.

Key words: emotive, lexical, semantic, context, denotative, dialogue, synthesis, conclusion, dialogic speech, conclusion.

RƏYÇİ: dos. S. Abbasova

Əhmədova Aysun¹
DƏRSİN TƏŞKİLİNDƏ FORMA VƏ METODLARIN DÜZGÜN
SEÇİLMƏSİ

"Dərs" anlayışına müasir didaktika, metodologiya və pedaqoji texnologiyalara dair ədəbiyyatlarda belə bir tərif verilir: dərs təhsil prosesinin vahid, məntiqi cəhətdən tam, vaxtla məhdudlaşan bir seqmentidir. Burada tədris təxminən eyni yaşda və eyni hazırlıq səviyyəsində olan şagirdlərlə aparılır. Pedaqog M. Mehdizadənin obrazlı ifadəsinə görə "Dərs, planetlər kimi, bütün digər təhsil fəaliyyətlərinin ətrafında fırlanan günəşdir."

Müasir dərsə verilən tələblərə nəzər salaq: Yaxşı dərs həтта təcrübəli müəllim üçün də asan deyil. Dərslərin aparılması məharəti əsasən müəllimin dərsin təmin etməli olduğu sosial və pedaqoji tələbləri dərk etməsindən və yerinə yetirməsindən asılıdır. Bu tələblər məktəbin məqsədləri, təhsilin qanun və prinsipləri ilə müəyyən edilir. Dərsi tərtib edərkən onun təşkili şərtlərinə və qaydalarına riayət etmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı tələblərə əməl etmək vacib hesab edilir:

- dərsin ümumi didaktik məqsədini, o cümlədən tərbiyəvi, təhsilverici və inkişaf etdirici komponentlərini müəyyən etmək;
- şagirdlərin məqsəd və imkanlarına uyğun olaraq onun həcmi və mürəkkəbliyini müəyyən etməklə dərsin növünü seçmək və tədris materialının məzmununu hazırlamaq;
- bütün məqsədlərə nail olmağa səbəb olacaq dərsin didaktik məqsədlərini ardıcıl müəyyənləşdirmək və təfərrüatlandırmaq;
- məqsədlərə, tədris materialının məzmununa, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsinə və didaktik məqsədlərə uyğun olaraq tədris metod və üsullarının ən səmərəli birləşməsini seçmək;
- dərsin məqsəd və vəzifələrinə, məzmununa və tədris metodlarına uyğun strukturunu müəyyən etmək;
- dərsin təşkilinin uyğun forma və metodlarını seçmək.

Deməli, hər bir tədris metodikasını sistemi dərsin təşkilinin müxtəlif formalarına və metodlarına uyğun gəlir. Ancaq tədris metodlarını və dərsin bu və ya digər təşkilati formasını seçməzdən əvvəl dərsin növünü müəyyənləşdirmək mühümdür. Fikrimizi qısa şəkildə bildirək: Tədris nəzəriyyəsi və praktikasında aşağıdakı dərs tipologiyalarına xüsusi əhəmiyyət verilir: əsas didaktik məqsəd üçün; onların həyata keçirilməsinin əsas üsuluna görə; tədris prosesinin əsas mərhələlərinə uyğun olaraq.

Əsas didaktik məqsədə görə aşağıdakı dərs növləri fərqləndirilir:

- yeni materialın təqdim edilməsi üzrə dərs;
- öyrənilənləri möhkəmləndirmək üçün dərs;
- bilik və bacarıqların tətbiqi dərsi;
- biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsi;
- bilik və bacarıqların yoxlanılması və korreksiyası dərsi;
- birləşdirilmiş dərs.

Tipologiyasına əsasən, onlar əsas təşkili üsuluna görə dərslərə bölünürlər: söhbət şəklində; mühazirələr; ekskursiyalar; kino dərsləri; şagirdlərin müstəqil işi; laboratoriya və praktiki işlər; müxtəlif sinif formalarının birləşməsi.

Tipologiya təhsil prosesinin əsas mərhələlərinə əsaslanırsa, aşağıdakı dərslər fərqlənir: giriş; materialla ilkin tanışlıq; konsepsiyaların formalaşdırılması, qanun və qaydaların müəyyən edilməsi; alınan qaydaların praktikada tətbiqi; təkrar və ümumiləşdirmə; nəzarət; qarışıq və ya birləşdirilmiş.

Dərsin təşkili formaları aşağıdakılar ola bilər:

1. Yarışlar və oyunlar şəklində dərslər. Bura müsabiqə, estafet yarış, duel, Çən və hazırcavablar klubu, işgüzar oyunlar, roll oyunlar, krossvord, viktorina və s.
2. Sosial təcrübədə məlum olan iş formaları, janrları və üsulları əsasında dərslər. Bura tədqiqat, ixtira, ilkin mənbələrin təhlili, şərh, beyin həmləsi, müsahibə, hesabat, icmal və s. aiddir.
3. Tədris materialının qeyri-ənənəvi təşkilinə əsaslanan dərslər. Bura müdriklik dərsi, blok dərsi, "mütəxəssis fəaliyyətə başlayır" dərsi və s. aiddir.
4. İctimai ünsiyyət formalarına bənzəyən dərslər. Bura mətbuat konfransı, brifinq, auksion, fayda performans, tənzimlənən müzakirə, panorama, telekonfrans, reportaj, dialoq, "canlı qəzet", şifahi jurnal və s. aiddir.
5. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin imitasiyasına əsaslanan dərslər. Bura təhqiqat, patent idarəsi, elmi şura və s. aiddir.
6. Sosial-mədəni tədbirlər zamanı fəaliyyətin imitasiyasına əsaslanan dərslər. Bura qiyabi ekskursiya, keçmiş ekskursiya, səyahət, gəzinti və s. aiddir.
7. Fantaziyaya əsaslanan dərslər. Bura nağıl dərsi, sürpriz dərs və s. aiddir.
8. Dərsdə sinifdənkənar işin ənənəvi formalarından istifadə. Bura "araşdırma ekspertlər tərəfindən aparılır", tamaşa, "brain rinq", debat və s.
9. İnteqrasiya olunmuş dərslər.
10. Dərsin təşkilinin ənənəvi üsullarının transformasiyası: mühazirə-paradoks, qoşa sorğu, ekspress sorğu, dərs-qiyətləndirmənin müdafiəsi, dərs-məsləhət, dərs-seminar və s. aiddir.

Dərslərin tipologiyasına və onların çatdırılma formasına başqa yanaşmaya misal olaraq oxşar dərslərin aşağıdakı bloklarını göstərmək olar:

- Yaradıcılıq dərsləri: ixtira dərsi, sərgi dərsi, inşa dərsi, yaradıcı hesabat dərsi və s.
- Sosial tendensiyalara uyğun gələn dərslər: dərslər - biliyin ictimai icmalı, debat dərsi, dialoq dərsi və s.
- Fənlərarası və fəndaxili dərslər: iki fənn üzrə eyni vaxtda, müxtəlif yaşda olanşaagairdlər üçün üçün
- Tarixizm elementləri olan dərslər: alimlər haqqında dərslər, fayda dərsi, tarixi icmal dərsi, portret dərsi və s.
- Teatr dərsləri: dərslər-tamaşa, xatirələr dərsi, dərslər-məhkəmə, dərslər-auksion və s.
- Oyun dərsləri: dərslər - işgüzar oyun, dərslər - rollu oyun, didaktik oyunla dərslər, dərslər-müsabiqə, dərslər-səyahət və s.
- Yardımçı dərslər: sınaq dərsi, valideynlər üçün dərslər, məsləhət dərsi və s.

İstənilən dərslərin "doğulması" onun son məqsədinin - müəllimin nəyə nail olmaq istədiyinin dərk edilməsindən və düzgün, aydın müəyyənləşdirilməsindən başlayır; sonra vasitələrin yaradılması, yəni müəllimə məqsədə çatmağa nə kömək edəcək, daha sonra isə metodu müəyyənləşdirməklə məqsədə nail olmaq üçün müəllimin necə hərəkət edəcəyi bilinməlidir. Müəllimin qarşısında təlim metodları sistemini seçmək problemi durur.

Yunan dilindən tərcümə olunan "metod" sözü "tədqiqat, üsul, məqsədə çatmaq üçün yol" deməkdir. Terminoloji mənada metod təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşma üsulu, məqsədə nail olma yoludur. Tədqiqat olunan obyektin şüurda adekvat şəkildə əks etdirilməsi, onun mahiyyətinin aşkara çıxarılması, qanunlarının dərk olunması üçün tətbiq edilən priyomların məcmusudur. Tədqiqat metodunda tətbiq olunan obyektin məzmunu, daxili təbiəti ifadə olunur. Fəlsəfi lüğətdə deyilir: "Metod – ən ümumi mənada – məqsədə çatmaq yolu, müəyyən qaydada nizamlanmış fəaliyyətdir". Aydın ki, təlim prosesində metod müəyyən təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətlərinin nizamlı yolu kimi çıxış edir.

Bu baxımdan hər bir tədris metodu üzvi olaraq müəllimin tədris işini (təqdimat, yeni materialın izahı) və təşkilini özündə ehtiva edir. Yəni müəllim bir tərəfdən materialı özü izah edir, digər tərəfdən isə şagirdlərin tədris və idrak fəaliyyətini stimullaşdırmağa çalışır, onları düşünməyə, müstəqil nəticə çıxarmağa və s. sövq edir.

Bəzən müəllim özü yeni materialı izah etmir, sadəcə onun mövzusunı müəyyənləşdirir, motivasiya yaradaraq giriş söhbəti aparır, şagirdlərə qarşıdakı təlim fəaliyyəti barədə göstəriş verir, sonra isə onları materialı özləri tapmağa, tədqiqat aparmağa, məsələnin mahiyyətini qavramağa və mənimsəməyə dəvət edir. Gördüyümüz kimi, burada da müəllimin tədris işi onun təşkil etdiyi fəal təlim-tərbiyə fəaliyyəti ilə birləşir.

"Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda təhsil sisteminin innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə səriştəyə əsaslanan şəxsiyyət və nəticəyönlü təhsil modelinin yaradılması strateji hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. (1)

Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir:

Tədris metodları dedikdə, öyrənilən materialın mənimsənilməsinə yönəlmiş müxtəlif didaktik vəzifələrin həlli üçün müəllimin tədris işinin metodları və şagirdlərin tədris və idrak fəaliyyətinin təşkili başa düşülməlidir.

Müxtəlif tədris üsullarını aşağıdakı beş qrupa bölmək olar:

a) müəllim tərəfindən biliyin şifahi təqdimatı və fəallaşdırılması üsulları; şagirdlərin idrak fəaliyyəti: hekayə, izahat, mühazirə, söhbət;

Öyrənilən materialı şifahi təqdim edərkən illüstrasiya və nümayiş etdirmə üsulu:

b) öyrənilən materialın konsolidasiyası üsulları: söhbət, dərslərlik ilə işləmək:

c) şagirdlərin qavramaq və mənimsəmək üçün müstəqil iş üsulları yeni material: dərslərlik ilə iş, laboratoriya işi;

d) biliklərin təcrübədə tətbiqi və inkişaf etdirilməsi üzrə tərbiyə işinin metodları bacarıq və vərdişlə: məşqlər, laboratoriya məşqləri;

e) tələbələrin bilik, bacarıq və bacarıqlarının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üsulları: şagirdlərin işinin gündəlik müşahidəsi, şifahi sorğu (fərdi və frontal), dərslər nöqtələrinin təyin edilməsi, nəzarət, ev tapşırığını yoxlamaq, proqramlaşdırılmış nəzarət.

Bu və ya digər metodun istifadəsinin seçimindən və xarakterindən çox şey asılıdır. Əsas odur ki, uşaqlar üçün təlim işinin sevincli və maraqlı olacağı, yoxsa darıxdırıcı və ağır olacağı nəzərə alınsın. Metodlar müəllimin yaradıcılığını, işinin səmərəliliyini, tədris materialının mənimsənilməsinə və şagirdin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşmasını müəyyən edir.

Tədris metodlarının dərslərin təşkili formalarına uyğunluğu və onlardan düzgün istifadə təlimin səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr 2013-cü il.
2. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V- XI siniflər). Bakı, 2015.211 s.
4. Əliyeva F., Məmmədova Ü. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2014. 185 s.
5. .Hacıyev. A. «Azərbaycan dili» fənni kurikulumunun mahiyyəti və təlim prosesində ondan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, Bakı, 2012, № 3, səh. 30-35.
6. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, "RS poliqraf" MMC, 2007, 270 s.
7. Qasımova R.M. Pedaqogika.mühazirə kursu, Bakı, 2003.

Правильный выбор форма и методы в организации занятия

Резюме

Организация и проведение урока зависит от мастерства учителя, его понимания и выполнения социально-педагогических требований, которые он должен обеспечить на уроке. Эти требования определяются

целями школы, законами и принципами воспитания. При подготовке занятия необходимо соблюдать условия и правила его организации. Для этого считается важным соблюдение следующих требований: определить общую дидактическую цель урока, включающую воспитательную, воспитательную и развивающую компоненты; выбрать тип урока и подготовить содержание учебного материала, определив его объем и сложность в соответствии с целями и возможностями обучающихся; выбирать наиболее эффективное сочетание приемов и методов обучения согласно целям, содержанию учебного материала, уровню подготовки учащихся и дидактическим целям; определить структуру урока в соответствии с его целями и задачами, содержанием и методами обучения; выбрать подходящие формы и методы организации урока. Указанные вопросы подробно освещены в статье.

Ключевые слова: методы обучения, организация урока, цель, форма и методы.

Correct choice of form and methods in organizing a class

Summary

The organization and conduct of a lesson depends on the skill of the teacher, his understanding and fulfillment of the socio-pedagogical requirements that he must provide in the lesson. These requirements are determined by the goals of the school, laws and principles of education. When preparing a lesson, you must comply with the conditions and rules of its organization. To achieve this, it is considered important to comply with the following requirements: determine the general didactic goal of the lesson, including educational, educational and developmental components; choose the type of lesson and prepare the content of the educational material, determining its volume and complexity in accordance with the goals and capabilities of the students; choose the most effective combination of teaching techniques and methods according to the goals, content of educational material, level of student preparation and didactic goals; determine the structure of the lesson in accordance with its goals and objectives, content and teaching methods; choose appropriate forms and methods of organizing a lesson. These issues are covered in detail in the article.

Key words: teaching methods, lesson organization, purpose, form and methods.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Vüsalə Qurbanova¹
SOSIAL İNTEQRASIYA

Sosial inteqrasiya fərdin müəyyən bir qrupun üzvü olması, qrupun digər üzvləri tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Sosial inteqrasiya fərdlə cəmiyyətin və sosial qrupların əlaqələrində mövcud olur. O bu münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına və qorunmasına kömək edir. Sosial inteqrasiya cəmiyyətin müxtəlif bölmələrinin bir-birləri ilə bağlantılı olmasıdır. Lakin bu bağlantılar hər daim balans şəklində, yəni qarşılıqlı olmalı və bərabərlik pozulmamalıdır. Fərd cəmiyyətin əsas tərkib hissəsidir. Onu məxsus olduğu kollektivdən, cəmiyyətdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Fərdin sosiallaşması dedikdə onun digər insanlarla birgə çox vaxt keçirməsi, sosial baxımdan aktiv olması kimi məsələlər nəzərdə tutulur. Sosiallaşma kollektivlik və həmrəylik hissələrini inkişaf etdirir. Sosial insanların əksinə anti-sosial insanlar kollektivlik və həmrəylik ideyalarına qarşı çıxırlar. Belə insanlar özlərinə qapanıq olurlar. Həmçinin, digər insanlarla ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar zamanlarının çoxunu özlərinə ayırır, təkbəşinə vaxt keçirməyi sevirlər.

İctimai müqavilə nəzəriyyəsi: Nəzəriyyənin əsasını cəmiyyətlərin hansı səbəblə və nə zaman formalaşdıqları barədə tədqiqatlar təşkil edir. Cəmiyyətdə yaşamaq üçün lazım olan xüsusiyyətlər, insanların cəmiyyətdəki rolları müşahidə edilmişdir. İctimai müqavilə nəzəriyyəsi Tomas Hobbson adı ilə bağlıdır. O, 1588-1679-cu illərdə yaşamış məşhur ingilis filosofu və siyasi mütəfəkkirdir. Tomas Hobbson fikrincə insanlar ictimai müqaviləyə daxil olmamışdan əvvəl təbiət vəziyyətində idilər. O, elə hesab edirdi ki, təbiət vəziyyəti bütövlüklə insan-insan mübahisəsindən ibarət idi. Buna səbəb isə hər kəsin sərbəst olması və hamının yalnız özünü düşünməsi idi. İnsanlar arasında birlik, bərabərlik mövcud deyildi. Onları idarə edən xüsusi orqanlar, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün qayda-qanunlar yaradılmışdı. Bütün bunlar ajiotaja səbəb olurdu. Sülhü bərqərar edərək münaqişələri həll etmək və kollektiv yaşamaq üçün insanlar sosial müqavilə bağlamışlar. Beləliklə, Hobbsona görə, sosial inteqrasiyanın ən yaxşı yolu sosial müqavilə bağlamaqdır. Müqavilə insanların demokratik şəkildə seçilən hakimiyyət tərəfindən idarə olunmasına gətirib-çıxarır. Bu, münaqişə və xaosun qarşısını alır. Qanunlara əməl edilməsi təhlükəsizliyin və ədalətin bərqərar olmasına xidmət edir. Tomas Hobbson hökumətin əsas funksiyasının sosial inteqrasiya və sosial nizamı təmin etməkdən ibarət olduğunu vurğulayırdı.

Sosial inteqrasiya barədə düşüncələr:

Auguste Comte və onun sosial inteqrasiya barədə düşüncələri(1798-1857): Fransız filosofu və riyaziyyatçıdır, həm fəlsəfəyə, həm də sosiologiyaya böyük töhfələr vermişdir. O, sosioloq kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Sosial teorisini təbiət elmləri ilə əlaqələndirən Auguste Comte XIX əsrin biologiya əsri olacağını düşünürdü. Buna səbəb isə o dövrdə biologiyada təkamül ideyasının çox güclü olması idi. O, həmçinin biologiyayı cəmiyyətin öyrənilməsi üçün baza hesab edirdi. Biologiya təbii orqanizmlərin tədqiqi kimi qəbul edildiyi kimi, sosiologiya da sosial orqanizmlərin tədqiqi kimi qəbul edilə bilər. Onun fikrincə cəmiyyət təbii orqanizmlərdən daha qəlizdir. Buna görə də Comte cəmiyyəti “mürəkkəb orqanizm” hesab edirdi. Onun düşüncələrinə görə insan orqanizminin əsasını hüceyrələr təşkil edirsə, sosial orqanizmin təməlini ailələr təşkil edir. Cəmiyyətin bütün digər hissələri cəmiyyətin əsas vahidi olan ailədən asılıdır. Comte insanın ehtiyacları olduğu kimi cəmiyyətin də ehtiyaclarının olduğunu vurğulayırdı. Cəmiyyətin davam etməsi üçün onun ehtiyacları qarşılmalıdır. Buna baxmayaraq cəmiyyətin düzgün işləməsi üçün ödənilməli olan bir əsas ehtiyac var ki, o da sosial inteqrasiya ehtiyacıdır. Sosial inteqrasiya ehtiyacı əslində cəmiyyətin müxtəlif hissələrinin koordinasiyası, tənzimlənməsi və nəzarəti ilə bağlıdır. Sosial inteqrasiyanın mövcud olmadığı və ödənilmədiyi cəmiyyətlərdə sosial “patologiyalar” inkişaf edir. Comte sosial inteqrasiyanın inkişafı üçün 3 əsas yolu qeyd etmişdir:

- Cəmiyyətin müxtəlif hissələri arasında qarşılıqlı asılılıq mexanizmi yaratmaqla,
- Siyasi nəzarət məqsədilə güclü mərkəzlər yaratmaqla, cəmiyyətin müxtəlif sistem və hissələrini idarə etməklə,
- Cəmiyyətin müxtəlif bölmələri üçün ümumi cəhətləri tapmaqla, diqqəti onların oxşar xüsusiyyətlərinə yönəltməklə.

Bu, Comtenin sosial statik modelinin yaranmasına səbəb oldu. O, qeyd edirdi ki, sosial inteqrasiya ehtiyacları ödənilərsə, cəmiyyət tarazlıq vəziyyətində olar. Modeldə deyilir ki, cəmiyyətdə sosial diferensiallaşmanın səviyyəsi yüksəldikdə cəmiyyətdə inteqrativ problemlər yaranır. Cəmiyyətin müxtəlif hissələri üzərində mərkəzləşdirilmiş nəzarətin olmaması, əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında resursların qeyri-bərabər paylanmasına, eləcə də diferensiallaşmaya səbəb ola bilər.

Emile Durkheim və onun sosial inteqrasiya barədə düşüncələri(1858-1917): Fransız sosioloqu olmuşdur. Funksionalist olan Durkheim cəmiyyətdə sosial nizamın necə qorunduğu ilə maraqlanırdı. O, sosial nizam haqqında danışmaq üçün “sosial həmrəylik” terminindən istifadə etmişdir. Onun düşüncələrinə əsasən cəmiyyətdəki institutlar sosial həmrəyliyi qorumaq üçün fəaliyyət göstərirlər. Cəmiyyətdə əmək bölgüsü haqqında yazarkən, o, əmək bölgüsünün funksiyasının sosial nizamı və ya sosial həmrəyliyi qorumaq olduğu fikrini irəli sürdü. Onun fikrincə əmək bölgüsü daha çox sosial funksiyaya malik idi. Durkheim sosial faktlara üstünlük verir və sosial hadisənin sosioloji izahatlarını axtarırdı. Onun din haqqında maraqlı fikirləri mövcud olmuşdur. Durkheimə görə dinin əsas funksiyası sosial həmrəyliyi təşviq etməkdir. O, dinlə bağlı tərifində yazır ki, din insanları kilsə adlanan əxlaqi bir cəmiyyətə bağlayır. Kilsə eyni inancları və ibadətləri paylaşan insanlardan ibarətdir. Beləliklə, din inteqrativ funksiyaya malikdir və insanı cəmiyyətə inteqrasiya edir. Durkheimə görə, din vasitəsilə mənimsənilən əxlaqi dəyərlər sosial inteqrasiyaya töhfə verir. Sosial inteqrasiya fərd və cəmiyyət arasındakı əlaqəni tənzimləyir. Sosial

inteqrasiya cəmiyyətin qaydalarına tabe olan və cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiya edərək qısa zaman ərzində uyğunlaşan fərdlərə görə mövcuddur. Qaydaların ciddi şəkildə tətbiqi sosial inteqrasiyaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu nəzəriyyə həm də kriminologiyada mühüm izahedici vasitədir. Belə ki, daha yaxşı inteqrasiya olunmuş cəmiyyətdə insanlar başqalarının ehtiyac və tələblərinə həssas yanaşdıqlarına görə belə cəmiyyətdə hər zaman cinayət də az olacaq. Sosial norma və qaydalara əhəmiyyət verən şəxslər cinayət törətməkdən çəkinəcəklər. Sosial normalara uyğunluq səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, sosial inteqrasiya da o qədər yüksəkdir. Sosial normaları vacib hesab edən insanlar öz maraqlarını ictimai maraqlardan kənarında düşünməyə cəsarət etmirlər. Ənənəvi ailələrdə böyüyən uşaqlar həmişə böyüklerini razı salmağa meyillidirlər və mənəvi təzyiqlərə də dözlülər. Beləliklə, Durkheim qeyd edir ki, sosial inteqrasiya zəif olan cəmiyyətlərdə fərdiyyətçilik güclənir və kollektiv qaydalar, normalar, dəyərlər arxa plana keçir. Sosial inteqrasiyanın güclü olduğu cəmiyyətlərdə isə əksinə fərdiyyətçilik zəifləyir və kollektiv qayda və normalar mərkəzi yer tutur. Durkheimin başqa bir diqqətəlayiq əsəri “İntihar” idi. Kitabda intihara səbəb ola biləcək sosial şəraitlər araşdırılıb. Əsərdə fərdi və psixoloji amillərdən daha çox sosial amillər üstün tutulmuşdur. Durkheim intihara fərdi və psixoloji amillərin məhsulu kimi deyil, sosial amillərin və fərdin cəmiyyətə inteqrasiyasının olmamasının məhsulu kimi baxırdı. Durkheimin fikrincə intihar sosial inteqrasiyanın mövcud olmamasının nəticəsidir. O, intiharın üç növündən – eqoist, altruistik və anomik intihardan bəhs etmişdir. Eqoist intihar cəmiyyətdə həddindən artıq fərdiliyin nəticəsidir. Belə ki, insan öz həyatı üzərində tam nəzarətə malik olduğuna inanır, nəticədə özünü öldürür. Altruistik intihar fərdin hər hansı ideologiya naminə həyatına son vermesidir. Anomik intiharlar sosial parçalanma nəticəsində baş verir. Durkheim anomik intiharların səbəbinin məhz sosial inteqrasiya olduğunu qeyd edirdi. Bu səbəbdən də, o, hər daim sosial inteqrasiyaya xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Təhsil sistemində sosial inteqrasiya: Təhsil sisteminin uğurlu olması üçün sosial inteqrasiyaya diqqət edilməlidir. Bu məqsədlə təhsil proqramlarından istifadə olunması xeyli faydalıdır.

1. “One Globe Kids” təhsil proqramı: Proqram 4-10 yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulub. Onu fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də məhz kiçik yaşlı uşaqlar üçün yararlı olmasıdır. Digər bir cəhət isə təhlükəsizliyin daim nəzarət altında saxlanması, bu sahədə ciddi tədbirlər görülməsidir. Proqramın əsas məqsədi başqalarına qarşı qərəzli münasibətə maneə olmaq məqsədilə uşaqları erkən yaşda digər mədəniyyətlərlə tanış etməkdir. Şagirdlər digər ölkələrdəki uşaqlarla tanış ola, onların mədəniyyətləri haqqında biliklərə yiyələnmək imkanını əldə edirlər. Nəticədə uşaqların dünyaya haqqında bilik səviyyələri inkişaf etdirilir və onlar mədəniyyətlər arasındakı fərqləri öyrənirlər. Həmçinin, şagirdlərin “qlobal təxəyyülləri” zənginləşir. Həmin dərs üçün hansı ölkənin seçiləcəyini müəllim və ya sinif qərarlaşdırma bilər. Proqramın tərtibçiləri inanırlar ki, uşaqlarda dünyaya haqqında təsəvvürlər yaratmaq, onlarla dünyada baş verən hadisələr barədə söhbətlər aparmaq erkən yaşlarda daha effektiv nəticə verir. Şagirdlərə müxtəlif dərs planları və fəaliyyətlər verilir. Bunlar şagirdləri araşdırmalar aparmağa, ölkələr arasındakı oxşarlıqları, fərqlilikləri müşahidə etməyə təşviq edir. İnteraktiv fəaliyyətlər tanışlığın inkişaf etdirilməsi, dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Müəllimlər səmərəli üsul və metodlarla təlim prosesi zamanı yaranan çətinlikləri, problemləri həll etməyi bacarırlar. Onlar hər yaş qrupuna uyğun vəsaitlərlə təmin edilir, həmin vəsaitlərdən istifadə edirlər. “One Globe Kids” proqramı hesab edir ki, qlobal qarşılıqlı əlaqə üçün lazım olan bacarıq və inam çox gənc yaşdan təşviq edilə bilər və buna nail olmağı hədəfləyir. Onun vasitəsilə 4 əsas bacarıq inkişaf etdirilir:

- Qlobal bilik-Dünyadakı məşhur insanları, mədəniyyətləri tanımaq, onları bənzərsiz edən əsas cəhətlərini dərk etmək.
- Mədəni cəhətdən açıq münasibətlər-Fərqliliklərə açıq olan, eyni zamanda oxşarlıqları müsbət əlaqələr üçün fürsət kimi gören düşüncə tərzini və münasibət.
- Əlaqə bacarıqları-Həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə olarkən əziyyət çəkməmək, yüksək səviyyədə özünəinamə sahib olmaq.
- Prososial bacarıqlar-Güvənmək, kömək etmək, komandada fəaliyyət göstərmək, empatiya qurmağı bacarmaq kimi prososial qabiliyyətlərə malik olmaq.

Bu bacarıqlar gələcəkdə tolerans olmağı, streotiplərə qarşı daha az həssaslıq göstərməyi aşılayır. Bütün bunlardan çıxış edərək qeyd etmək olar ki, “One Globe Kids” proqramının 8 əsas güclü cəhəti var:

- Daha çox üz-üzə deyil, online əlaqələrə üstünlük verilir. Bu da yarana biləcək narahatçılığın qarşısını alır.
- Uşaqlar uzaq məsafədə olan digər uşaqlarla dostluq edə bilirlər.
- Kiçik yaşlı məktəblilər üçün uyğundur. Yüksək səviyyəli və peşakarcasına hazırlanmış materiallardan istifadə edilir.
- İnteraktiv fəaliyyətlər, maraqlı metod və üsullar həm kiçik yaşlıların diqqətini çəkirlər, həm də onlar üçün əyləncəlidir.
- Valideynlərlə əməkdaşlıq etmək üçün geniş imkanlara sahibdir.
- Məktəblərdə istifadə üçün əlverişlidir.
- Təlim prosesi zamanı, təlim materialları hazırlanarkən kurikulum əsas götürülür.
- Dərslər planlaşdırılarkən şagirdlərin müxtəliflikləri nəzərə alınır. Şagirdyönlülüyə diqqət edilir.

2. “Generation Global” təhsil proqramı: Proqram 13-17 yaşlı gəncləri əhatə edir. “Generation Global” proqramının əsas məqsədi şagirdlərə fərqli mədəniyyətlərə qarşı toleranslı vətəndaş olmaq üçün lazım olan bacarıq və təcrübəni öyrətməkdən ibarətdir. Onun vasitəsilə gənclər başqa ölkələrdə yaşayan həmyaşıdları ilə münasibət qurur, onlarla dostluq edirlər. Bu da öz növbəsində şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etməsinə gətirib-çıxarır. Proqram şagirdlərin dünyagörüşlərinin zənginləşməsinə kömək edir. Buna görə də onlarla qlobal mövzuları müzakirə

etmək, qloballaşma ilə bağlı araşdırmalar etmək olduqca asandır. “Generation Global” proqramının əsas hədəfləri aşağıdakılardır:

- Gənclərin tənqidi düşünmə və ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.
- Açıq fikirli, müasir düşüncəli gənclərin yetişdirilməsi.
- Onlara qlobal şəkildə öz həmyaşıdları ilə tanış olmaq imkanının verilməsi.
- Hər bir şəxsin dininə və mədəniyyətinə hörmət etməyin vacibliyinin öyrədilməsi.
- Gələcəkdə sosial mövzularla (din, irq mədəniyyət və s.) bağlı yarana biləcək münaqişələrin və təhlükələrin qarşısının alınması.

Şagirdləri həvəsləndirmək və motivasiya etmək məqsədilə tədris edilən hər bölmənin sonunda onlara xallar verilir. Müvafiq xalı toplayanlar “dialoq ustası” adını qazanırlar. “Generation Global” təhsil proqramının tərtibçiləri dialoqu “Dialoq mənim başqalarının həyatlarını, dəyərlərini, inamlarını anladığımı, eləcə də başqalarının mənim həyatımı, dəyərlərimi, inamlarımı anladıkları prosesdir.” kimi şərh edirlər. Müxtəlifliyi qəbul etməyi öyrənmək müasir qlobal cəmiyyətin müsbət cəhəti kimi qəbul edilir. Nəticədə şagirdlərin düşüncə tərzləri inkişaf edir. Onlar dünyaya fərqli tərzdə baxmağı öyrənirlər. Dialoq gənclərə yüksək səviyyəli tənqidi düşüncə bacarıqları aşılayır. Eyni zamanda şagirdlər başa düşürlər ki, dialoq zamanı qarşı tərəfə hörmətlə yanaşmaq, ona diqqətlə qulaq asmaq və sözünü kəsməmək lazımdır. “Hörmətlə yanaşmaq” dedikdə qarşı tərəflə “razılaşmaq” nəzərdə tutulmur. Əksinə fikir ayrılıqları kontekstində hörmət etməyi bacarmaq olduqca vacibdir. “Generation Global” təhsil proqramı gəncləri özlərini düşmənçiliklə, münaqişələrlə deyil, daha hörmətli şəkildə ifadə etməyə vadar edir. Bu məqsədlə şagirdlərə əvvəlcə dialoq barədə məlumat verilir. Növbəti mərhələdə onlar dialoq haqqında əldə etdikləri informasiyaları praktik formada tətbiiq edirlər.

Müəllimlər və şagirdlər təhsil prosesi zamanı bir çox keyfiyyətli vəsaitlərdən istifadə edirlər. Bu vəsaitlər müzakirələrdə və debatlarda istifadə olunmaq üçün çox əlverişlidir. Şagirdləri aktivliyə sövq edən fəaliyyətlər, zəngin məzmunlu tapşırıqlar təlim prosesinin keyfiyyətini artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dr.Lindsey Cameron and Dr.Hannah Swift. “One Globe Kids” in action, 2017
1. https://www.equalityhumanrights.com/sites/default/files/prejudice-unlawful-behaviour-anti-prejudice-projects-one-globe-kids_0.pdf
2. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Social_integration
3. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hobbes
4. Stolley K.S. The basics of sociology. London, 2005

СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Резюме

В середине XIX века антропологи рассмотрели пути развития людей, современный уровень, которого они достигли сейчас. Они изучали изменения в обществах и культурах. Причины этих изменений заняли центральное место в исследованиях антропологов. В Британии существовало две основные теории эволюции: функционализм и диффузионизм. Функционализм – это изучение функций, которые социальные институты имеют и которые им служат. Диффузионизм поддерживает развитие культуры от одного центра к другому. Функционализм был широко распространен в Англии, диффузионизм – в Германии. Хотя и диффузионисты, и функционалисты использовали социальную интеграцию, диффузионисты чувствовали в ней большую потребность. В результате всего этого в XX веке социальная интеграция вошла в науку антропологию как теоретическая идея.

Ключевые слова: социальная интеграция, идея, теория, глобализация, образование

SOCIAL INTEGRATION

Summary

In the middle of the 19th century, anthropologists reviewed the development paths of people, the modern level they have reached now. They have searched changes in societies and cultures. The reasons for these changes occupied a central place in the researches of anthropologists. In Britain, there were 2 main theories of evolution: functionalism and diffusionism. Functionalism is the study of the functions that social institutions have and serve them. Diffusionism supports the development of culture from one center to another. Functionalism was widespread in England and diffusionism in Germany. Although both diffusionists and functionalists used social integration, diffusionists felt a greater need for it. As a result of all this, in the 20th century, social integration was included in the science of anthropology as a theoretical idea.

Key words: social integration, idea, theory, globalization, education

Rəymi: dos.S.Abbasova

MUSİQİ FƏNNİNİN İNTEQRATİV TƏDRİSİ HAQQINA

Musiqi ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin təhsil-tərbiyəsinin, ümumi inkişafının, nitq mədəniyyətinin, bədii zövqünün, mənəvi aləminin zənginləşdirilməsi, formalaşdırılması məqsədini həyata keçirir. Musiqinin digər fənlərlə inteqrasiyası şagirdlərdə mənəvi-emosional, ümumi intellektual səviyyənin, vətənpərvərlik, humanizm, dostluq, tolerantlıq hissələrinin inkişafına zəmin yaradır. Musiqinin inteqrativ tədrisi prosesində şagird şəxsiyyətinin formalaşması, onlarda zövq, estetik mədəniyyət, milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət və maraq, yaradıcılığa meyil, mücərrəd və obrazlı təfəkkürün inkişafı, əməksevərlik və başqa iradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi və s. daha səmərəli həyata keçirilir.

İnteqrasiya təhsil islahatının əsas prinsiplərindən biri olub, təbii əlaqələr şəraitində ümumiləşmiş biliklərin verilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Musiqinin digər fənlərlə inteqrasiyası zamanı şagirdlərin nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaq, nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək üçün istifadə etmək bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesini intensivləşdirir, onları möhkəmləndirir, ən başlıcası təlim vaxtına qənaət olunur.

Musiqi tədrisinin Azərbaycan dili və həyatla əlaqəsi, onun tərbiyəvi əhəmiyyətini daha da gücləndirir. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla musiqi fənninin Azərbaycan dili ilə inteqrasiyasından nəticəni tez və mükəmməl əldə etmək üçün istifadə olunur. Azərbaycan dilindən istənilən mövzunun tədrisində dərslərin motivasiya və digər mərhələlərində musiqi parçalarından, mahnılardan istifadə etmək daha səmərəli öyrənmə mühiti yaradır.

Müasir zamanda şagirdlərin musiqi incəsənətinə marağının artırılması, yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində, mədəni, mənəvi və estetik cəhətdən cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş kimi böyüməsində Azərbaycan dili dərslərində oxu materiallarının musiqiyə inteqrasiyası mühüm rol oynayır. "Uşaq və buz" (M.Ə.Sabir), "Anam işdən gələcək" (T.Mütəllibov), "Anamı incitmirəm" (H.Arif) seirlərinin, "8 Mart" mətninin və s. musiqi dərslərində uyğun musiqi ilə müşayiət olunması xoş əhvalın yaranmasına, mənimsəmənin yüksəlməsinə səbəb olur [2, s. 86, s.98, s.100, s.101 və s.]. İkinci sinifdə F.Əmirovun "Bahar gəlir", "Bizim həyat" mahnılarının Azərbaycan dilində müvafiq mövzuların tədrisində səsləndirilməsi estetik sövqün inkişafına və mənimsəmənin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Musiqinin ecazkar gücündən bəhs edən "Çahargah əfsanəsi" mətni üzrə iş şagirdlərdə musiqiyə maraq və məhəbbət hissini tərbiyə etməklə, onların oxu bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına təkan verir. Elə bu mətnin tədrisində müəllim "Çahargah"ı səsləndirərsə, dərslərin effektiv qavranılması təmin olunacaqdır [3, s.14-15]. "Kimdir gözəl?" mətnindəki fəsillər haqqında məlumatlar da musiqi ilə əlaqələndirilməlidir. Şagirdlərin intellektual bacarıq və vərdişlərini inkişaf etirmək məqsədi ilə fəsilləri canlandıran dörd kiçik musiqi nömrəsi "Qızıl payız" (mus.S.Rüstəmov), "Qar yağır" (mus.O.Zülfüqarov), "Açıl tumurcuq" (mus.R.Şəfəq), "Uşaqlar, ay uşaqlar" (mus. C.Cahangirov) səsləndirilir. Musiqi nömrələrinin hansı fəslə aid olduğunu müəyyənləşdirmək şagirdlərdə fikri fəallığı artırır, müstəqil düşünməni, təhlil etmə öz fikrini əsaslandırma, musiqini dinləmə, duyma, ifadəmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təlim materialının inteqrativ mənimsənilməsi zamanı müəllim şagirdlərin yaradıcı təfəkkürlərini inkişaf etdirərək, konstruktiv şəkildə araşdırma aparmaq, Azərbaycan dili və musiqi dərslərində məsələləri qarşılıqlı şəkildə aydınlaşdırıb problemin həllini tapmaq, nəticələr çıxarmaq və s. keyfiyyətlər aşılayır.

Üçüncü sinif "Azərbaycan dili" dərslərində "Milli Musiqi Günü" adlı mətnə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun doğum gününün Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fərmanı ilə Milli Musiqi Günü kimi qeyd olunmasından bəhs olunur. "Hər il sentyabrın 18-də insanlar Üzeyir bəyin məzarını ziyarət edir, ruhuna dualar oxuyurlar. Azərbaycanın hər yerində Milli Musiqi Günü münasibətilə konsertlər təşkil olunur, müxtəlif müsabiqələr keçirilir. Bir sözlə, Milli Musiqi Günündə xalqımız dahi bəstəkar oğlunun xatirəsini yad etməklə yanaşı, musiqimizin inkişafı və təbliği üçün böyük işlər görür" [4, s.146]. Mətnə verilmiş məlumatların daha dərinləndirilməsi məhz musiqi fənninə inteqrasiya zamanı mümkündür. Musiqi dərslərində müəllim musiqi əsərini yaradan bəstəkar haqqında, onun həyat və yaradıcılığı haqqında müəyyən məlumatlar verir. Müəllim inteqrativ mənimsəmə prosesində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürlərini inkişaf etdirilməsi üçün onların həyat təcrübəsindən və ətraf mühitin müşahidəsindən də istifadə edir. Azərbaycanın professional musiqisinin banisi Ü.Hacıbəyovun həyat və yaradıcılığı haqqında maraqlı məlumatların verilməsi, onun bəstəsi olan musiqi əsərlərindən müəyyən musiqi parçalarının səsləndirilməsi, hətta bu məlumatların ardıcıl olaraq birinci sinifdən başlayaraq verilməsi daha müsbət nəticələr verir.

Bəstəkarlar haqqında söhbət mütləq onların portretlərinin şagirdlərə göstərməklə aparılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, ibtidai siniflərdə bəstəkarların həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat vermək o qədər də vacib deyildir, çünki şagirdlər bu məlumatı yadda saxlaya bilmirlər, lakin musiqi dinlənilmə və mahnı oxumaq mərhələsində müəllim bəstəkar haqqında hər dəfə kiçik və maraqlı söhbətlər edərsə, onda həm dinlənilən əsərə maraq artar, həm də məktəblilər həmin əsəri daha asan mənimsəyərlər. Azərbaycan dilindən "Xor" şeirinin tədrisində [5, s.197] musiqidən "Odlar ölkəsi" mahnısının xorla oxusundan istifadə yüksək effekt yaradır.

Cəmiyyətin tələbinə müvafiq yeni nəslin yetişdirilməsi sahəsində inteqrasiyanın tətbiqi və səmərəli istifadəsi musiqinin tədrisində yeni nailiyyətlərin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Musiqi dərslərinin inteqrasiyasında İKT-dən istifadə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan dili və musiqi dərslərində kompyuter texnologiyasından istifadə edərək fəal (interaktiv) təlim metodu ilə dərslərin aparılması təlim prosesinin daha da səmərəli və maraqlı keçməsinə səbəb olur. Şagirdlərin Azərbaycan dili və musiqi dərslərinə marağı daha da artır, bu da təhsilin keyfiyyətinə və inkişafına güclü təsir göstərir.

Musiqi dərslərinin inteqrasiyası ədəbi tələffüz və orfoepik normaların gözlənilməsində də özünü göstərir.

Belə ki, musiqi müəllimləri mahnının sözlərini öyrədərkən uşaqların sözləri aydın deməsinə az fikir verir və yüksəkdən tələffüzün qaşısını almırlar. Onlara elə gəlir ki, şagirdlər səsləri yüksəkdən tələffüz edərlərsə, diksiya o qədər aydın olar. Halbuki diksiya səsin qüvvəsindən heç də asılı deyildir. Düzgün diksiyanı əldə etmək üçün müəllim sözləri alçaqdan və pıçıltı şəklində oxumalıdır. Belə olduqda diksiya təmiz və aydın olur. Nitq fəaliyyəti üçün eşitmə və tələffüz etmə vərdişləri və onun başlıca müxtəlifliklərinin mənimsənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Belə ki, nitqi eşitmə üzrə möhkəm vərdişlərə yiyələnmək nitqin səslərinin müxtəlif incəliklərini qavramaq bacarığını (səslərin tələffüzünün güzgünlüyü, dəqiqliyi, sözlərin aydınlığı, səslərin tonunun qalxıb-enməsi, güclənilib zəifləməsi, axıcılığı, nitqinin sürətlənməsi və yavaşması, tembr, rəng və s.) təmin edir[6, s.418]. Həmcinin Azərbaycan dili dərslərində oxu materialını intonasiya ilə oxumaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi şagirdlərin musiqi dərslərində musiqini qavrama qabiliyyətlərini gücləndirir. Mətnin oxusu və musiqinin dinlənilməsində şagirdlərin maraq və ehtiyaclarının ödənilməsi intonasiya üzrə işin səmərəli təşkilindən çox asılıdır.

Azərbaycan dili fənnində elə mövzular var ki, orada üç fənnin (Azərbaycan dili-musiqi-təsviri incəsənət) inteqrasiyasından istifadə olunur. “Durna”, “Qaranquş”, “Bənövşə” və s. şeirlərə mahnı bəstələnib və musiqi dərslərində tədris olunur. “Cəngi”, “Yaxşı yol”(mus.Ü.Hacıbəyov),“Sərhədçilər”(mus. O.Rəcəbov), “Əsgər marşı”(mus. C.Ouliyev), “Sadiq olaq vətənə”(mus. O.Zülfüqarov), “Oğul istəyir Vətən”(mus. R.Şəfəq) və s. marş musiqisi şagird şəxsiyyətinin idraki inkişafına, mənəvi-emosional cəhətdən zənginləşməsinə zəmin yaradır. “Xocalı faciəsi”, “Şəhidlər xiyabanı”, “Çağırır vətən” və digər vətənpərvərlik mövzularının tədrisində marş musiqisindən istifadə vətəni qorumaq, mübarizə aparmaq, düşməni məhv etmək əzmini yüksəldir. Bu cür inteqrasiya olunmuş dərslər şagirdlərdə şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının inkişafı və zənginləşməsinə kömək edir.

İbtidai siniflərdə ana dili nitq fəaliyyəti zəminində, yəni dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı əsasında tədris olunur ki, bunların hər biri musiqi fənni ilə inteqrativ istiqamətdə qurula bilər. Musiqi fənninin inteqrativ tədrisi zamanı müəllimin peşə hazırlığı, peşə funksiyaları (konstruktiv, mobiləşdirici, təşkilatçılıq, kommunikativ, məlumatlılıq), aydın şərh olunmuş bilik, hər iki fənn üçün uyğun mövzular, şagirdlərin onları öyrənməsi, təlim-tərbiyə prosesi, ümumi mədəni inkişaf əlaqəli bacarıq və vərdişləri özündə ehtiva edən kompetensiyalar da mühüm rol oynayır.

İnteqrativ tədrisin səmərəliliyi, qazanılan bilik və bacarıqların möhkəmliyi həm də bu prosesdə şagirdlərin müstəqil işlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır. Azərbaycan dili və musiqinin inteqrasiyasında didaktik vəzifədən asılı olaraq əlaqə növləri tipikləşdirilir. Bu prosesdə düzgün və uyğun iş üsulunun seçilməsi müəllimdən yenilikçi və yaradıcı olmağı tələb edir. Bu zaman innovativ dərs modeli və fəal/interaktiv təlim üsullarından istifadə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı. Kurikulum, 2013, №4, s.103-113
2. İsmayilov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili (1-ci sinif üçün dərslik). Bakı: Altun Kitab, 2012, 160s.
3. İsmayilov R., Abdullayeva S., Orucova G., Cəfərova D. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı: Altun Kitab, 2009, 208 s.
4. İsmayilov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (3-ci sinif üçün dərslik). Bakı: Altun Kitab, 2010, 207 s.
5. İsmayilov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X. Azərbaycan dili. (4-cü sinif üçün dərslik). Bakı: Altun Kitab, 2011, 223 s.
6. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 520 s.

Резюме

ОБ ИНТЕГРАТИВНОМ ОБУЧЕНИИ МУЗЫКЕ

В современном этапе повышение интереса учащихся к искусству музыки, их формирование и развитие творческих способностей для культурно, духовно и эстетического роста учащихся как полезных граждан общества интеграция текстов чтения в учебник “Азербайджанский язык” играет важную роль. С учетом возраста учеников это используется для получения быстрого и совершенного результата и цели урока при интеграции музыки с предметом “Азербайджанский язык” ..При мотивации и на других этапах преподавание азербайджанского языка на любую тему, использование песен, музыкальных частей создает более эффективную среду обучения.

Ключевые слова: музыка, интегративное обучение, эффективность, приобретаемые знания, сила навыков.

Summary

ABOUT INTEGRATIVE MUSIC TEACHING

In modern time the integration of the texts with the textbooks of “The Azerbaijani language” plays an important role in the field of increasing student’s interest in musik, in formation and development of their creative abilities and in this case it also plays an important role of their growth as a useful citizens of society.

Given the age of the students is used for quick and perfect result and purpose of the lesson during the integration of music with the subject “The Azerbaijani language”. When motivation and at other stages of teaching the Azerbaijani language on any topic, the use of songs, musical pieces creates a more effective learning environment.

Key words: music, integrative learning, efficiency, acquired knowledge, power of skills.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Bəhri Nailə Bədəl¹
**KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞMASINDA ƏDƏBİ DİL
 NORMALARININ ROLU**

Müasir dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf, cərəyan edən hadisələrin xaraktercə dəyişkənliyi və s. kimi proseslər kommunikasiya sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Bu proseslərin sosial aspektdən qanunauyğun və düzgün anlaşılması, təbii ki, kommunikasiyanın ədəbi dil (nitq) normaları ilə tənzimlənir. Kommunikasiyanın səviyyə müxtəlifliyinə (məişət, işgüzar, akademik, ümumxalq, elektron və s.) baxmayaraq dil normalarının münasibəti- funksiyası vahiddir. Ünsiyyət səviyyə və tərz baxımdan rəngarəng olduğu kimi, ədəbi dillə linqvistik tənzimlənmə vasitəsi cəhətdən də fərqli səciyyəyə malikdir:

- Kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin leksik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin qrammatik vasitə ilə tənzimlənməsi.

Bu kommunikativ prosesin tənzimlənmə vasitələrinin spesifik metod və üsulları olsa da, funksionallıq baxımdan birdir. Səs dilin maddi əsasını təşkil etdiyi üçün kommunikativ prosesin tənzimlənmə təməli də fonetik vasitə ilə başlanır. Ünsiyyətin normal düşüncə səviyyəsində təqdimi dil vahidlərinin sistematik ardıcılığına müvafiqdir.

“Dil sistem xarakter daşıyır. Bu sistemi təşkil edən dil vahidləri (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə)” özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Bu sistemin bir başında fonem, o biri başında cümlə dayanır. Fonem dilin öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan vahidi, cümlə isə dilin son, ən mənalı vahididir” [1, s. 35].

Dil (nitq) normalarının ünsiyyətin düzgün və qrammatik qanunauyğunluqla ifadəsini təşkil etmək üçün ilk növbədə ədəbi dil anlayışının dərki məqsədəuyğundur. Ədəbi dil normalaşmış və nümunəvi dildir, fonetik, leksik, qrammatik normaları özündə ehtiva edir. Bu baxımdan ədəbi dilə “mədəni dil” də deyilir.

Fikrin müsahibə çatdırılması işində ilk prinsip nitqin düzgünlüyü prinsipidir. Bu prinsip kommunikativ prosesin doğru ünsiyyətin anlaşılıq təminində prioritet təşkil edir. Nitqin düzgünlüyü prinsipinin məzmun komponentinə aşağıdakılar daxildir:

- Kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi. Məlumdur ki, nitqin həmsöhbətə anlaşılıq, aydın çatdırılmasında və ünsiyyətin maksimum dərəcədə təşkil edilməsində fonetik vahidlərin mühüm rolu vardır. Ümumiyyətlə, nitq normaları ünsiyyətin formalarına eyni linqvistik imkanlarla xidmət etmir. “Ədəbi dilin bəzi normaları (leksik və qrammatik normalar) həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dil üçün ümumi, bəzi normalar (orfoqrafik normalar) ancaq yazılı dil üçün, bəzi normalar isə ədəbi dilin şifahi forması üçün səciyyəvi olur [4,S.119]

Qeyd etdiyimiz kimi, fonetik norma kommunikasiyanın hər iki formasını (şifahi və yazılı) tənzimləyir. Məhz bu normativ meyarı baxımdan fonetik norma iki variant əsasında təzahür edir: Orfoepik; Orfoqrafik.

Nitqin şifahi normalarını tənzimləyən qaydalar orfoepik qaydalar, bu qaydaların cəmi isə orfoepiya adlanır. Şifahi kommunikasiyanı normalaşdıran orfoepiyanın üç mühüm obyektı vardır:

1. Ayrı-ayrı səslərin və səs tərkiblərinin tələffüzü;
2. Söz və ifadələrin tələffüzü.
3. Qrammatik formaların (şəkilçi və bir sıra dil elementlərinin – hissəciklərin) tələffüzü.

Dildə orfoepik tələffüzlə yanaşı, həm də ədəbi tələffüz termini də mövcuddur. Lakin bu tələffüz anlayışları eyni dərəcədə işləsələr də, fərqli səciyyəyə malikdir. Belə ki, ədəbi tələffüz istilahı geniş anlayışdır. Başqa sözlə desək, ədəbi tələffüz məzmun kontekstində orfoepiyanın əhatə etdiyi obyekt elementlərini ehtiva etməklə bərabər, vurğu və intonasianı da vəhdətdə təqdim edir.

Fikrin məzmunca anlaşılın ifadəsi üçün digər orfoepik meyarların tamamlanmasında vurğu və intonasianın rolu əvəzəedilməzdir. Vurğunun yerində tələffüzü mənanın qüvvətlənməsinə müsbət təsir edir. Əks mövqedə səsləndikdə məna pozulur. Adətən nitq zamanı dinləyən müsahibinin nə danışdığına çox diqqət yetirir, necə danışdığı ümumi mənanın təsiri altında cəlbədiciliyini itirir. Kommunikativ prosesdə bunun əksini də görmək olur. Sözüün fonetik tərkibində hər hansı səsin yanlış tələffüzü diqqəti əsas mənadan yayındırır. Sözüün yanlış tələffüzü cəlbədicil olur. Ritorik proses məzmunun gec və yanlış anlaşılması ilə nəticələnir. “Azərbaycan dili başlıca olaraq üç tələffüz üslubuna malikdir: bunlardan birincisini şərti olaraq normativ üslub adlandırmaq olar. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir. İkincisi, kitab üslubudur. Buna ən çox məktəblərimizdə, bir sıra natiq və alimlərin danışığında təsadüf edilir. Üçüncüsü, adi danışq üslubudur. Adi danışq üslubu orfoepik tələffüzə nisbətən kitab üslubundan daha çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir” [3,s.44-45].

Tələffüzün təsnifatını tələffüz vasitələrinə görə belə müəyyənləşdirmək olar:

1. Səsin tələffüzü: a) Saitin tələffüzü; b) samitin tələffüzü
2. Heca və vurğunun tələffüzü
3. Sözüün və ifadənin tələffüzü
4. Abreviaturların tələffüzü.
5. Qrammatik formaların (şəkilçi və hissəciklərin tələffüzü).

Kommunikasiyanın normal münasibətə çevrilməsində tələffüz vasitələrinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Ədəbi dili dialekt və şivələrdən fərqləndirən spesifik əlamətlərdən biri onun şifahi (akustik) forması ilə bərabər, yazılı (qrafik) forması da mövcuddur. Konkret desək, ünsiyyət birmənalı, yalnız şifahi formadan ibarət deyil, formaca yazılı kommunikasiyadan da gündəlik həyat tərzimizdə geniş istifadə edilir.

Fonetikanın orfoqrafik variantının kommunikasiyanın tənzimlənməsindəki mənimsənilmə hədəfləri bunlardır:

- Səsin şərti işarəsi olan hərflərin düzgün yazılışı;
- Söz və ifadələrin düzgün yazılışı
- Morfemlərin (şəkilçi morfemlərin) düzgün yazılışı;
- İxtisarların yazılışı
- Sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydalarının düzgün mənimsənilməsi.

Həmçinin “orfoqrafiya və punktuasiya” anlayışlarını da yazılı kommunikasiyanın komponentinə əlavə etmək olar. Şifahi nitqin məzmun incəliklərini intonasiya vasitəsilə ifadə etmək mümkündürsə, yazılı nitqin məna bütövlüyünü durğu işarələri ilə tamamlamaq olur. Kommunikativ bacarıqların formalaşmasını tənzimləyən fonetik norma paralel olaraq şifahi və yazılı nitq, onların ümumi (oxşar) və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsində də aktiv rol oynayır.

Qeyd edilən faktları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi leksik və qrammatik normaların bünövrəsi sayıla bilər. Azərbaycan dilində sözlərin yazılışı fonetik prinsipə əsaslanır. Yəni sözlərin əksəriyyəti düzgün tələffüzə müvafiq yazılır. Lakin alınma sözlərdə isə orfoepik və orfoqrafik fərqlər mövcuddur. Həmin leksik vahidlərin yazılışını onların düzgün tələffüz formasına görə tətbiq ediriksə [yarpaq, çiçək], o halda orfoqrafik normanı, tələffüzünü, əksinə, yazılış formasına uyğun icra ediriksə [məktəb, anaya], deməli, orfoepik normanı pozmuş olur. Nəticədə fonetik normaya düzgün riayət etməmiş olur.

2.Kommunikativ prosesin leksik vasitə ilə tənzimlənməsi – bu norma hamıdan sözün mənasına yaxından bələd olmağı, onu yerində və düzgün işlətməyi tələb edir. Söz dilin ən mühüm vahididir. Ünsiyyətin səmimiyyəti, səviyyəliyi onun komponentini təşkil edən leksik vahidin yerində tam mənası ilə və sərrast işlədilməsindən asılıdır. “Lügət” tərkibini təşkil edən sözün əsas vəzifəsi dildaxili və diltarici faktları düşüncə obyektinə çevirməkdir. Bu zaman müəyyən fikir ifadə etmək üçün uğurlu söz tapmaq və onu qrammatik qaydalara uyğun əlaqələndirməkdir” [5, s.332]

Sözün mövqeyində və anlaşılmaz tərdə işlənməsi ünsiyyətin təsirini azaldır, onun səviyyəsini zəiflədir. Həmçinin ədəbi dildə işlənməsi yasaq edilən söz və ifadələrdən, eyni zamanda dialekt və şivələrdən, vulqarizmlərdən istifadə ədəbi dilin leksik normasının pozulması hesab edilir. Bu cür leksik vahidlərdən bədii üslubda istifadə edilməsi istisnadır.

3.Kommunikativ prosesin qrammatik vasitələrlə tənzimlənməsi. Fonetik normada olduğu kimi qrammatik norma da iki cür təzahür edir: a) sintaktik; b) morfoloji.

Sintaktik norma–kommunikativ prosesin sadə, aydın, səlis anlaşılmasında həlledici funksiyaya malikdir. Sintaksis normanın hədəfləri dilçilik ədəbiyyatlarında bu şəkildə sistemləşdirilir: a) söz birləşməsi və cümləni təşkil edən sözlərin düzgün əlaqələndirilməsi; b) xəbərin mübtədə ilə uzlaşma qaydaları; c) xəbərin həmcins mübtədalara uzlaşma qaydaları; ç) sözün sırası və intonasiya tələblərinin düzgün icrası.

6) Morfoloji norma–qrammatik şəkilçilərin sözdə müvafiq ardıcılıqla işlənilməsinə tələb edir. Bu norma nitq hissələri içərisində əsasən isim və feillərdə tətbiq edilir ki, bu da qrammatik şəkilçilərin həmin nitq hissələri ilə bağlı olmasının təzahürüdür. “Qrammatik mənaların maddi ifadəsi (qrammatik ifadə üsulu) bu normaların özləri ilə sıx şəkildə əlaqədardır” [4, s.292]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, kommunikativ bacarıqların formalaşmasında ədəbi dilin normalarının mühüm rolu vardır. Kommunikasiya öz gücünü nitq (dil) normalarından alır. Fikrin müsahibə düzgün, rabitəli, səlis və aydın çatdırılması kommunikasiya prosesinin nitq normaları ilə tənzimlənməsinin təzahürüdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Şərq-Qərb, Bakı – 2007, 424 s.
- 2.A.dilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İlahlı dilçilik terminləri lüğəti. Elm və təhsil, Bakı – 2020, 656 s.
3. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. Nitq mədəniyyəti məsələləri, Elm, Bakı – 1969.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili (I cild). Elm və təhsil, Bakı – 2010, 452 s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Elm və təhsil, Bakı – 2021, 512 s.

XÜLASƏ

Kommunikativ bacarıqların formalaşmasında ədəbi dil normalarının rolu

Müasir dünyanın simasını əks etdirən qloballaşma sürətləndikcə kommunikasiya zərurəti daha da artır. Çağdaş dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf cərəyan edən hadisələrin xaraktercə dəyişikliyi və s. kimi proseslər kommunikasiya sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Kommunikasiyanın səviyyə müxtəlifliyinə (məişət, işgüzar, akademik, kütləvi, elektron) baxmayaraq dil normalarının münasibəti-funksiyası vahiddir. Ünsiyyət səviyyə və tərz baxımından rəngarəng olduğu kimi, ədəbi dildə linqvistik tənzimləmə vasitəsi cəhətdən də fərqli səciyyəyə malikdir:

- Kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin leksik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin qrammatik vasitə ilə tənzimlənməsi.

Bu kommunikativ prosesin tənzimlənmə vasitələrinin spesifik metod və üsulları olsa da, funksionallıq baxımdan vahiddir.

Kommunikativ bacarıqların formalaşmasında ədəbi dilin normalarının mühüm rolu vardır. Kommunikasiya öz gücünü nitq (dil) normalarından alır. Fikrin müsahibə düzgün, rabitəli, səlis və aydın çatdırılması kommunikasiya prosesinin nitq normaları ilə tənzimlənməsinin təzahürüdür.

Açar sözlər: kommunikativ bacarıq, ədəbi dil, orfoepik variant, orfoqrafik variant, fonetik norma, leksik norma, sintaktik norma, morfoloji norma.

РЕЗЮМЕ

Роль норм литературного языка в формировании коммуникативных навыков

По мере ускорения глобализации, отражающей облик современного мира, потребность в общении возрастает. Социально-политическое, экономическое и культурное развитие, происходящее в современном мире, изменение характера событий и т.п. такие процессы тесно связаны с системой связи. Несмотря на разнообразие уровней общения (бытовой, деловой, академический, массовый, электронный), реляционная функция языковых норм едина. Поскольку общение разнообразно по уровню и стилю, оно имеет и различную характеристику и по средствам языковой регуляции в литературном языке:

1. Регуляция коммуникативного процесса средствами фонетики;
2. Регуляция коммуникативного процесса лексическими средствами;
3. Регуляция коммуникативного процесса средствами грамматики.

Хотя средства регуляции этого коммуникативного процесса имеют специфические методы и методы, их функционал един.

Нормы литературного языка играют важную роль в формировании коммуникативных навыков. Коммуникация черпает свою силу из речевых (языковых) норм. Правильная, коммуникативная, беглая и ясная передача мысли является проявлением регуляции процесса общения речевыми нормами.

Ключевые слова: коммуникативная способность, литературный язык, орфоэпический вариант, орфографический вариант, фонетическая норма, лексическая норма, синтаксическая норма, морфологическая норма.

SUMMARY

The role of literary language norms in the formation of communicative skills

As globalization, which reflects the face of the modern world, accelerates, the need for communication increases. Social-political, economic and cultural development occurring in the modern world, changes in the nature of events, etc. such processes are closely related to the communication system. Despite the diversity of communication levels (domestic, business, academic, mass, electronic), the relation-function of language norms is uniform. As communication is diverse in terms of level and style, it also has a different characteristic in terms of means of linguistic regulation in literary language:

1. Regulation of the communicative process by means of phonetics;
2. Regulating the communicative process with lexical means;
3. Regulation of the communicative process by means of grammar.

Although the means of regulation of this communicative process have specific methods and methods, the functionality is uniform.

The norms of the literary language have an important role in the formation of communicative skills. Communication derives its power from speech (language) norms. The correct, communicative, fluent and clear delivery of an idea is a manifestation of the regulation of the communication process by speech norms.

Keywords: communicative ability, literary language, orthoepic variant, orthographic variant, phonetic norm, lexical norm, syntactic norm, morphological norm.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Cəfərova Nabat Beydulla qızı¹
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASININ KEÇDİYİ İNKİŞAF YOLU
HAQQINDA (XIX ƏSR)

Tarix boyu hər bir xalqın özünəməxsus maarif və mədəniyyəti, pedaqoji fikri və düşüncəsi olmuş və bunlar dünya elm və mədəniyyətinin inkişafına daim öz töhfələrini vermişdir[3, s.4]. Tarixi sənədlərdən məlumdur ki, XVI əsrdə Səfəvi dövləti zamanı ana dilində məktəblər açılmışdır. M.Füzulinin "Külliyatı", "Leyli və Məcnun" əsəri o dövrdə məktəblərdə (mollaxanalarda) Azərbaycan dili dərsləri kimi istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin inkişafı üçün bu dildə yazıb-yaradan Füzuli, Xətai, Həbib, Qövsü Təbrizi, Təbriz Əfşar və b. bu kimi sənətkarların əsərlərinə, aşiq sənətinə, xalq incilərinə (bayatı, qoşma, layla, tapmaca və s.), o cümlədən klassik ədəbiyyata xüsusi yer verilmişdir. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, "Dəhnamə", "Nəsihətnamə" əsərlərini, qəzəllərini sadə Azərbaycan dilində yazmışdır.

XVIII-XIX əsrlərdə ziyalılar dini təhsildən cana doymuşdular. Onlar dünyəvi məktəblərin açılmasına can atır, uşaqlara dünyəvi biliklərin verilməsini tələb edirdilər. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya - İran müharibələri nəticəsində Azərbaycanın iki yerə parçalanması və Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər məktəb təhsilinə müsbət təsir etdi. Bu dövrdə təlim rus dilində olsa da, Azərbaycanda müxtəlif tipli dövlət təhsil müəssisələrinin (qəza ibtidai məktəbləri, müsəlman məktəbləri, gimnaziya və realni məktəblər, rus - Azərbaycan məktəbləri, rus və müsəlman qız məktəbləri, demiryolu və sənət məktəbləri, seminariyalar, peşə və orta ixtisas məktəbləri və s.) yaranması xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə güclü təkan verdi. Azərbaycan maarifçiləri bu tipli məktəblərin yaranmasının xalqın maariflənməsində böyük rolu olacağına inanırdılar[5, s.5].

Demək olar ki, təhsil tarixində XIX əsr xüsusi yer tutur. XIX əsrin II yarısından fəaliyyətə başlayan yeni tipli gimnaziya və realni məktəblərini bitirən azərbaycanlı gənclərin böyük bir hissəsi Rusiya və Avropanın ali məktəblərində təhsil almaq imkanı qazandı. XVIII əsrdə Azərbaycanın bir sıra yerlərində: Daş Salahlıda Şəfi Əfəndi, Pənahabadda (Şuşada) Molla Pənah Vaqif, Gəncədə Mirzə Şəfi Vəzəh ana dilində məktəblər açdılar. Molla Pənah Vaqifin Şuşa şəhərində açdığı yeni tipli məktəbdə təlim-tərbiyə işləri Azərbaycan dilində aparıldığından, bu, Azərbaycan dilində ilk məktəb hesab olunur.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, dövlət xadimləri xalq arasında savadsızlığın aradan qaldırılması üçün gərgin mübarizə aparırdılar. Azərbaycan ziyalıları A.Bakıxanov, Mirzə Abbas Abdulayev, Abdulla Tofiq Sur, Seyfəddin Şirvani, Zeynalabdin Abaszadə, Əlimirzə Nərimanov və b. 1827-ci ildə rus hökumətinə müraciət etdilər ki, respublikada yeni tipli (qəza, real, gimnaziya və s.) məktəblər açılsın. Bu məktəblərdə rus dili, hesab və şəriət dərsləri ilə yanaşı Azərbaycan dili də bir fənn kimi öyrədilsin. Çar hökuməti Azərbaycan ziyalılarının müraciətini qəbul etdi. 1830-cu ildən başlayaraq yeni tipli qəza məktəblərinin açılmasına icazə verdi.

Həmin ildən qəza məktəblərinin əsasnaməsi hazırlandı. Əsasnamə üzrə realni və qəza məktəbləri fəaliyyətə başladı. Azərbaycanda qəza məktəbləri Şuşada (1830), Şəkiddə (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Şamaxıda və Naxçıvanda (1837) və başqa şəhərlərdə açıldı. Məktəblərdə görkəmli maarif xadimləri (M.Ş.Vəzəh, S.Ə.Şirvani, İsmayıl bəy Qutqaşlı, Hacı Ağası, Mirzə Mehdi Hacı Canı oğlu Abdulla, Mirzə Baxış Nazim, Baba bəy Şakir və b.) dərs deməyə dəvət olunurdular[2, s.30].

Şuşa qəza məktəbi Zaqafqaziya məktəblərinin 1829-cu il 2 avqust tarixli nizanaməsinə əsasən, 1830-cu il dekabrın 30-da fəaliyyətə başlamışdı. Məktəb dövlət idarələri üçün qulluqçular, ilk növbədə isə, Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməçilər hazırlamaq məqsədilə açılmışdı. Şuşa qəza məktəbinin birinci sinfinə əvvəlcə 19 şagird qəbul olunmuşdu[3]. Şagirdlərin sayına görə bu məktəb nəinki bütün Zaqafqaziyada və Qafqazda, hətta Rusiyada da birinci yeri tuturdu. Qəza məktəbləri yerləşdikləri ərazidə yeganə təhsil müəssisəsi olmaqdan əlavə, həm də mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərirdi. Şuşa Qəza məktəbi də bu istiqamətdə mühüm təbliğat işləri aparırdı. Şəhərdə musiqiyə və ədəbiyyata olan böyük maraq məktəbdə müxtəlif mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə də müstəsna təsir göstərirdi. Eyni zamanda, bu məktəb Azərbaycanın o dövri inkişafı üçün fəaliyyət göstərən şəxslərin yetişməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi [2, s.26]. Azərbaycanda o cümlədən, Cənubi Qafqazda ilk olaraq şəhər məktəbi 1874-cü ildə Şuşada yaradıldı. Göründüyü kimi, 1830-cu ildə əsası qoyulan Şuşa qəza məktəbi 1874-cü əvvəlcə üç sinifli, 1878-ci ildən isə dörd sinifli şəhər məktəbinə çevrildi [5]. Buranı bitirənlərdən bir çoxları (Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov və başqaları) sonralar Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına daxil oldular [6]. XIX yüzilliyin sonlarında müxtəlif sahələrdə baş verən dəyişikliklər, həm Azərbaycanın mədəni həyatına, həm də maarifçilik hərəkatını inkişafına müsbət təsirini göstərdi. Həmin dövrdə maarifçiliyin inkişafı dini təhsil sistemindən dünyəvi təhsil sistemə keçidi sürətləndirdi. XIX əsrdə Azərbaycanda yeni tipli məktəblər meydana gəldi və yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Belə məktəblərin nüfuzu və maarifçilik fəaliyyəti nəticəsində Qarabağ bölgəsi, nəinki Azərbaycanda, həmçinin, Cənubi Qafqazda da, demək olar ki, ilk birinci yeri tuturdu.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda ilk orta məktəblər - realni məktəb, gimnaziya və progimnaziya yarandı. İlk progimnaziya 1865-ci ildə Bakıda təsis edildi, 1867-ci ildə realni gimnaziyaya çevrildi. "Gimnaziya və progimnaziya Nizamnaməsi" (1871) görə, bütün gimnaziya klassik yönümlü oldu, realni gimnaziya isə realni məktəblərə çevrildi. Bakıdan sonra realni məktəblər Gəncə (1867) və Şuşada (1881) açılmışdı. 1896-cı ildə Bakıda klassik kişi gimnaziyası təsis edilmişdi. "Realni progimnaziya dörd əsas, bir hazırlıq siniflərindən,

¹ADPU-nun professoru

gimnaziyalar isə 7 sinifli idi” [H.Əhmədovun qeyd edilən əsəri, səh. 191-192]. Bu məktəblər müvafiq olaraq natamam orta və orta təhsil verirdi. XIX əsrin sonunda Azərbaycanda kişilər üçün 7 natamam orta və orta məktəb fəaliyyət göstərirdi, onlarda 2366 şagird təhsil alırdı [5, s.5].

Bu ənənə XIX əsrin sonlarında da davam etdirilmişdir. Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, XIX əsrin 80-ci illərində cəmi bir real məktəb Bakıda və bir klassik progimnaziya isə yalnız Gəncədə fəaliyyət göstərirdi. Bu isə bir tərəfdən əhalinin orta təhsilə olan ehtiyacına cavab vermirdi, digər tərəfdən isə sənaye və ticarətin artmaqda olan tələbatını da qətiyyənləndirirdi. Şuşada belə çatışmazlıqlar özünü xüsusilə büruzə verirdi. Orta məktəbə olan tələbat get-gedə daha da artırdı. Ona görə də, Şuşada progimnaziya təsis sahəsindəki tələbin nəticəsiz qalmasını görən şəhər əhalisi 1880-ci il iyunun 30-da Peterburqa-Qafqaz komitəsinə müraciət [7] etdi. Nəhayət, 1881-ci il sentyabrın 20-də Şuşada 6 sinifli Realnı Məktəbin bünövrəsi qoyuldu. Hazırlıq siniflərindən və üç əsas sinifdən ibarət təşkil olunan məktəbə ilk dəfə 159 şagird qəbul edilmişdi. Şuşa Realnı Məktəbində tanınmış maarifçilər Haşım bəy Vəzirov, Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov və Yusif bəy Məlikhaqəzərov dərslər demişlər. Əslən şuşalı olan bu görkəmli şəxsiyyətlərin hər biri dövrünün savadlı və sayılıb-seçilən insanları idi. Məsələn, görkəmli pedaqoq Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov Fransada və Rusiyada təhsil almışdı. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Yusif bəy Məlikhaqəzərov da müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, aktyor və rejissor kimi də şəhər əhalisi içərisində böyük nüfuzla malik idi. Pedaqoq, publisist, tərcüməçi, jurnalist, yazıçı və nəşir kimi tanınan Haşım bəy Vəzirov isə Şuşada müsəlman-rus məktəbi yaradıldıqdan sonra bu məktəbə direktor vəzifəsinə dəvət edildi. Məktəbdə direktor vəzifəsində işləməklə yanaşı şəhər bələdiyyə idarəsinə də qəbul edilmişdi. Bundan başqa, o, Şuşa Realnı Məktəbinin hazırlıq sinfində ana dilindən də dərslər deyirdi. Öz missiyasını uğurla həyata keçirən, xalqın maariflənməsi, elmə yiyələnməsi işində müstəsna xidmətləri olan, Azərbaycan ədəbiyyatına bir sıra məşhur yazıçılar, ədiblər, bəxş edən Realnı Məktəbin binası sonralar bir sıra təhsil müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi üçün gözəl məkana çevrildi. Şuşanın qədim tikililərindən hesab edilən bu təhsil ocağının binası da ermənilər tərəfindən dağıdılmışdı. Hazırda işğaldan azad edilən ərazilərdə dağıdılan təhsil infrastrukturunun bərpası istiqamətində mühüm işlər görülür. Qarabağda həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin başında məhz təhsil müəssisələrinin yenidən qurulması, məktəblərin və ali təhsil ocaqlarının bərpası dayanır. Unutmaq olmaz ki, düşmənin məhv etdiyi belə tarixi məktəb binalarının əvvəlki görkəmini olduğu kimi geri qaytara bilməsək də, lakin orada tikilən binaların müasir tələblərə tam cavab verəcəyi gün kimi aydındır. Bundan əlavə, Şuşa şəhərində Azərbaycan təhsilinə əhəmiyyətli töhfə verəcək digər təhsil ocaqlarının da tikintisi planlaşdırılır ki, bu da olduqca təqdirəlayiqdir hadisələrdəndir. İnanırıq ki, digər dağıdılmış təhsil ocaqları kimi, Şuşa Realnı Məktəbi də təmir-bərpa işlərindən sonra öz işinə yenidən başlayacaq və xalqımız üçün ziyalı kadrların yetişdirilməsi istiqamətində fəaliyyətini ötən əsrlərdə olduğu kimi, yenə də davam etdirəcəkdir. Bundan başqa, bu illərdə A.Bakıxanov Azərbaycanda pansion məktəbinin təsis olunması layihəsini hazırlayıb (1832-ci il, 20 fevral) Rusiya hökumətinə göndərmişdi. A.Bakıxanovun bu müraciəti qəbul edildi, Azərbaycanda pansion məktəbinin açılmasına icazə verildi. Pansion məktəbinin birinci sinfində əlifba təlimi, hesab, Azərbaycan dilində dərslər aparılırdı. 2-ci və 3-cü siniflərində rus dili, qrammatika, tarix, coğrafiya və fars dilinin qrammatikası öyrədilirdi.

Demək olar ki, XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən məktəblər vahid tədris planı və proqramlarla işlədi. Məktəblərdə şagird sıxlığı 15-25 nəfərə çatdırıldı. Bu dövrdə şöhrətli alim Mirzə Cəfər Topçubaşov tərəfindən dilçiliyə aid, İbrahim Gəncəvi tərəfindən “Tarixi-Gəncə”, Mirzə Adıgözəl bəy Qarabaği tərəfindən “Qarabağnamə” və s. kimi əsərlər yazıldı.

Azərbaycan maarifçiləri məktəblərin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, köhnə dərsləklərdən əl çəkib, o dövrün tələblərinə uyğun dərslər və dərslər vəsaitləri yazmaq təşəbbüsü qaldırdılar. Bu çətin və məsuliyyətli işi öz üzərinə götürən görkəmli maarifçi Abbasqulu Ağa Bakıxanov “Qanuni-Qüdsi”, “Təhziübül-əxlaq”, “Kitabi nəsihət” və ya “Nəsihətnamə” əsərlərini yazdı. A.Bakıxanovun yazdığı bu üç əsər Azərbaycanda yeni çiçəklənən maarifin ilk dərsləri kimi meydana çıxdı. A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” (1828) əsəri dərslər kimi yazılmışdır. Fars dilinin qrammatik qaydalarını öyrədən bu əsər üç fəsildən “Hərflər, Kəlmələr və Cümlələr”dən ibarət idi [1].

Maarifçi alim 1836-cı ildə “Nəsihətnamə” adlı bir dərslər tərtib etdi. Dərslər 24 səhifədən ibarət olsa da, burada tərbiyyəyə aid 102 mətn verilmişdi. Bu dərsləkdə nəsihətlərdən böyüklərə hörmət, dostluq, düzlük, doğru danışmağa adət etmək, mərdlik, qoçaqlıq, zəhməti sevmək, elm və təhsilə maraq göstərmək, tənbellərə qarşı nifrət və s. kimi əxlaqi məzmununda nəsihətlər öz əksini tapmışdı. “Təhziübül-əxlaq” əsəri pedaqoji və psixoloji elmin nəzəri məsələlərini əhatə edirdi. Əsər 12 fəsildən və nəticədən ibarət idi. Kitabda mərdlik, ədalət, insanlarla yaxşı rəftar etmək, dünya malına tamah salmamaq, zəhməti, oxumağı və elmi sevmək, vətənə və xalqa məhəbbət və s. kimi əxlaqi məsələlər öz əksini tapmışdı.

A.Bakıxanovun yazdığı bu əsərlər mədrəsə məktəblərində Azərbaycan dilini öyrədən yeganə dərslər vəsaiti idi. Bu əsərlər XX əsrin əvvəllərinə kimi məktəblərdə istifadə olunmuşdur. XIX əsrin Azərbaycanlı alimi Mirzə Kazımbəy tarixə, dilçiliyə, şərqşünaslığa aid yüzdən artıq elmi əsər yazmış, dünya şöhrətli, istedadlı alim kimi tarixə düşmüşdür.

Mirzə Kazımbəy “Gülüstən” əsərini rus dilinə, “Dərbəndnamə” əsərini ingilis dilinə, “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabını alman dilinə tərcümə etmişdir. Mirzə Kazımbəy 1835-ci ildə Peterburq Akademiyasının həqiqi üzvü və 1837-ci ildə Londonun fəxri üzvü seçilmişdir. M.Kazımbəyə “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərinə görə o dövrün ən yüksək Demidov mükafatı verilmişdir. Professor M.Kazımbəy “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərini Qazan şəhərində (1839) çap etdirmişdir. Əsər 556 səhifəlik dərslər idi. Dərslər üç bölməni əhatə edirdi:

Birinci bölmədə – fonetika (əlifba, sait, samit və onların tələffüz qaydaları) və nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik) verilmişdir. İkinci bölmədə – fel, zərf, köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, nida) öz əksini tapmışdır. Üçüncü bölmədə isə cümlə üzvləri, sözlərin uzlaşması və bağlanması ümumi sistemdə verilmişdir.

Dərslük rus dilində (“Qrammatika turetsko-tatarskoqo yazıka”) yazılmışdır. Həm də Azərbaycan dilini öyrənən qeyri-millətlər üçün gözəl, sanballı vəsait hesab olunur. Mirzə Kazımbəy Azərbaycan dili qrammatikasının ilk yaradıcısı olmuşdur[4].

2. Görkəmli maarifçilərin Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının inkişafında rolu. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda ticarət, sənətkarlıq sürətlə inkişaf edirdi. Ölkədə iqtisadi və mədəni həyat canlanması elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyata və təhsilin inkişafına öz təsirini göstərirdi. Qəza, gimnaziya, real adlı məktəblər təkcə şəhər yox, eləcə də kənd əhalisinin savadlanmasına xidmət edirdi.

Ölkədə maarifçiliyin əsas ideyasını vətənpərvərlik təşkil edirdi. Mütəfəkkir ziyalı M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov və başqaları ruhani təhsili verən məktəblərin fəaliyyətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Azərbaycan maarifçilərinin və xalqın bu mübarizəsi təkcə ruhani tərbiyəsi verən məktəblərə qarşı deyildi, onlar məktəblərdə təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yeni dərslüklərin, yeni nəzəriyyənin yaradılmasına can atırdılar [2, s.].

Bu dövrdə Mirzə Fətəli Axundov yeni əlifba layihəsinin həyata keçirilməsi üçün ciddi-cəhdlə çalışırdı. M.F.Axundov 1836-1842-ci illərdə Tiflisdə yaşamış, şəhər qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi işləmişdir. O, müəllim işlədiyi müddətdə ərəb əlifbasının törətdiyi çətinlikləri görmüş, həmin əlifbanı dəyişmək üçün uzun müddət mübarizə aparmışdır. M.F. Axundov ərəb əlifbasının türk xalqlarına münasib olmadığı haqqında ilk fikir söyləyənlərdən biri olmuşdur. Mütəfəkkir ərəb əlifbasının öyrədilməsi üçün asan yollar düşünmüş, yeni əlifba tərtib etmişdir. M.F.Axundov 1854-cü ildə yazdığı əlifba layihəsində ərəb əlifbasının nöqsanlarını izah edirdi. M.F.Axundov geniş xalq kütlələrini və asan bir yolla savadlandırmaq üçün köhnə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi uğrunda çalışıb, dramatik əsərlərini çox sadə xalq danışığı dilində yazan M.F.Axundov xalq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət vermiş və ədəbi yaradıcılığında xalq ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsindən istifadə etmişdir. İfba sahəsində böyük maneələrə baxmayaraq, alovlu vətənpərvər ədib öz məsləkindən dönmədi, ömrünün axırına qədər bu sahədə qələm çaldı, Osmanlı vəzirləri, İran mürtecələri ilə qələm mübarizəsi apardı, həmin məsələ ilə əlaqədar olaraq özünün məşhur “Əlifba haqqında mənzumə” əsərini yazdı” [6, s.11].

M.F.Axundovun hazırladığı (1854) yeni əlifba layihəsi 12 sait və 32 samit səsli hərfdən ibarət idi. O, hərflərin söz daxilində işlənməsi, onların yazılış qaydasına dair metodika hazırlamışdı. M.F.Axundov ömrünün axırına kimi (20 ildən artıq) hazırladığı yeni əlifbanı xalq arasında təbliğ etmək üçün yorulmadan iş apardı. Qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün dünya əlifba xətlərinə diqqət yetirdi: birinci xətt Çin əlifbası (heroqlifli xətt), ikinci xətt ərəb və fars əlifbası (sillabi xətt, sağdan sola), üçüncü xətt avropa-alfabet xətt (soldan sağa) [6, s.5].

Mütəfəkkir bu əlifba xətlərinin içərisində Avropa əlifba xətlərinə üstünlük vermişdir. Ona görə ki, Avropa əlifbası soldan sağa yazılır, hərf sıraları sait və samit səslərindən ibarətdir, hərflərin yazılış formasında nöqtələrin qoyulmasına ehtiyac yoxdur. M.F.Axundov bu səbəblərə görə 1870-ci ildə Azərbaycanda ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi məsələsini irəli sürmüş, “Yeni əlifba haqqında mənzumə” əsərini yazmışdır. O, əsərdə qeyd etmişdir ki, müsəlman uşaqlarına ərəb əlifbasını öyrənmək, riyaziyyatı öyrənməkdən çətinidir. Onlar ərəb əlifbasının oxusu və yazısını öyrənməkdə yüksək səviyyəyə çatmırlar.

M.F.Axundov yeni tərtib etdiyi əlifba layihəsini məktəblərdə və xalq arasında təbliğ etmək üçün 1863-cü ildə Osmanlı və İran hökumətlərinin başçılarına və maarifpərvərlərinə müraciət etdi, lakin hökumət məmurları mütəfəkkirin arzu və istəyinə qarşı çıxdılar, müraciəti cavabsız qaldı. XIX əsrin ortalarında ölkədə yeni tipli “Üsuli-cədid” məktəbləri açıldı. Bu məktəblərin üstün xüsusiyyəti o idi ki, burada dərslər ana dilində aparılırdı.

XIX əsrdə Məhəmmədətağı Sidqi Ordubadda (1892, “Əxtər” məktəbi) və Naxçıvanda (1894), Seyid Əzim Şirvani Şamaxıda (1869), Hacı Səid Əfəndi Ünsizadə Şamaxıda (1874, “Məclisi-üns” məktəbi), Həsənəli xan Qaradağı Şuşada (1878), Mir Möhsün Nəvvab Şuşada (1895), Mirzə İsmayıl Qasir Lənkəranda (1896), Mirzə Kazım Ələsgərzadə İrəvanda “Üsuli-cədid” məktəblərini açmağa müvəffəq oldular. Azərbaycanda maarifin inkişafında yeni bir dövr başlanırdı.

1876-cı ildə Qori seminariyasında Azərbaycan şöbəsi yaradılmışdır. 1876-cı ildə Qori seminariyasında Azərbaycan şöbəsi yaradılmışdır. Zaqafqaziya ibtidai məktəblərində ana dilinin təliminə icazə verərkən A.Osipoviç çox sevinmiş və yuxarıda adını çəkdiyim «Vətən dili» kitabını çap etdirmişdi. Onu da qeyd edək ki, bu dərslük Azərbaycan məktəbləri üçün ana dilində, tərtib olunmuş ilk kitab idi. Qori Müəllimlər Seminariyasının müəllimi Səfərəli Vəlibəyovun kitab haqqında fikri daha çox maraqlıdır: «Bu qiymətli nəşrin meydana gəlməsi və yayılması bütöv bir epoxa təşkil edir ki, bu zamandan başlayaraq Sədinin, Hafizin və başqa şairlərin kitablarından alınmış, tərbiyəli hekayələr, xeyirxahlıq nümunələri əsasında qurulmuş əski, ölgün fars təlimi əvəzinə tatar (Azərbaycan-M.T.) məktəbində ana dili eşidiləcək, şux və şən uşaq gülüşü yüksələcəkdir».

Qori Müəllimlər Seminariyasında açılmış şöbədə oxuyan azərbaycanlıların adları bu gün də fəxrəli çəkilir. 130 il bundan əvvəl yaranmış Azərbaycan şöbəsinin fəaliyyətini yada salmaq, millətimize, xalqımıza can-dildən xidmət edən Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin «Vətən dili» kitabını xatırlamaq maarifçilik tariximizə göstərilən hörmətdir. Azərbaycanlı kadrların hazırlanması yolunda 14 il zəhmət çəkən Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi və müəllimi A.O.Çernyayevskinin fəaliyyətini öyrənmək üçün arxivimizdə bəzi sənədlər də var. A.Çernyayevskinin H.B.Zərdabi və onun həyat yoldaşı Hənifə xanımın yazışmaları bu gün də maraqlı doğurur.

Xalqımızın qabaqcıl oğulları N.Nərimanov, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, P.B.Əfəndiyev, T.B.Bayraməlibəyov və bir çoxları A.Osipoviçin yetişdirmələri olmuşdur.

Azərbaycan bölməsinə A.O.Çermyayevski müdir təyin olunmuşdu. Seminariyada Azərbaycanın gələcək maarif xadimləri, istedadlı metodistlər Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Müslüm bəy Maqomayev, Həbib Mahmudbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları təhsil alırdılar. Qori müəllimlər seminariyasının məzunları hesabına Azərbaycanda pedaqoji kadrların sayı artır, təhsil və maarif uğurla inkişaf edirdi [7, s. 14].

Ədəbiyyat

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. <https://lib.az/persons/>
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: ADPU, 2020, 404s.
3. Hüseynzadə R. "Pedaqogika tarixi" fənni üzrə proqram. Bakı, 2010, 43 s
4. Mirzə Kazım bəy. <https://lib.az/persons/6>
5. Muradov A. Ümumtəhsil məktəbi strukturunun təşəkkülünə dair/Azərbaycan müəllimi.- 2012.- 13 aprel.- S.5.
6. Sanyeva İ. Mirzə Fətəli Axundovdan Heydər Əliyevədək "əlifba mücadiləsi"... Bakı xəbər . -2014.- 3 dekabr.- S.11.
7. Teymurov M. Böyük pedaqoq. Mədəniyyət.- 2009.- 6 may.- s. 14.
8. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). // Kurikulum, 2010, № 3, s.117-130

О пути развития методики преподавания азербайджанского языка (XIX век) РЕЗЮМЕ

В XIX веке интеллектуалы стремились открыть светские школы и требовали давать детям светские знания. В рамках колониальной политики царской России меры, реализованные в области образования в Азербайджане, положительно сказались на школьном образовании. В этот период, хотя преподавание велось на русском языке, различные типы государственных учебных заведений в Азербайджане (начальные школы Газы, мусульманские школы, гимназии и реальные школы, русско-азербайджанские школы, русские и мусульманские женские школы, железнодорожные и художественные школы, семинарии, профессиональные и средние специальные школы) и т. д.) дали мощный толчок подъему культурного уровня народа. Азербайджанские педагоги считали, что создание таких школ сыграет большую роль в образовании народа [5, с.5]. Можно сказать, что XIX век занимает особое место в истории образования. Большая часть азербайджанской молодежи, окончившая гимназии и реальные училища нового типа, начавшие действовать во второй половине XIX века, получила возможность учиться в университетах России и Европы. Эта традиция была продолжена в конце 19 века.

Ключевые слова: азербайджанский язык, преподавание, методика, история, путь развития, XIX век, школа.

About the way of development of methods of teaching the azerbaijani language (xix century)

Summary

In the 19th century, intellectuals sought to open secular schools and demanded that children be given secular knowledge. As part of the colonial policy of Tsarist Russia, measures implemented in the field of education in Azerbaijan had a positive impact on school education. During this period, although teaching was in Russian, various types of public educational institutions in Azerbaijan (Gaza primary schools, Muslim schools, gymnasiums and real schools, Russian-Azerbaijani schools, Russian and Muslim girls' schools, railway and art schools, seminaries, vocational and secondary specialized schools), etc.) gave a powerful impetus to the rise of the cultural level of the people. Azerbaijani teachers believed that the creation of such schools would play a big role in the education of the people [5, p.5].

We can say that the 19th century occupies a special place in the history of education. Most of the Azerbaijani youth, who graduated from gymnasiums and real schools of the new type, which began to operate in the second half of the 19th century, had the opportunity to study at universities in Russia and Europe. This tradition was continued at the end of the 19th century.

Key words: Azerbaijani language, teaching, methodology, history, path of development, XIX century, school.

Rəyçi: dos.S.İ.Abbasova

Mobil Aslanlı Huntürk
İSLAM FƏDAİLƏRİNİN HƏRBİ VƏ FİZİKİ-İRADİ HÜNƏRİ

Bu bir həqiqətdir ki, haqq və ədalət yolunda ağır istirablara tab gətirmiş, dözülməz cəfalara, bəlalı müsibətlərə mətinliklə sinə gərmiş peyğəmbərlər böyük fiziki hazırlıqları, yenilməz pəhləvanlıqları ilə qəlblərdə əbədiləşmişlər. Heç şübhəsiz ki, bütün varlıqları ilə ruhən və cismən kamilləşmiş İslam peyğəmbəri çevik təfəkkürü, iti təxəyyülü, yüksək erudisiya və geniş elmi dünyagörüşü ilə bərabər, həm də yetkin fiziki-cismani keyfiyyəti və fiziki mədəniyyət səviyyəsi baxımından da səciyyələnir.

Məlum həqiqətdir ki, bir çox mənəbə və məxəzlərdə Məhəmməd (ə.s.) peyğəmbər qorxmaz qəlb sahibi olan cürətli bir pəhləvan, cəngavər döyüşçü, rəşadətli qəhrəman və şücaətli igid kimi təqdim edilir. Dərin zəkası, qeyri-adi fitri istedadı, ecazkar fəhm-fərasəti olan bu müqəddəs şəxsin ruhuna və batilinə möcüzənə mənəvi və fiziki qüdrət bələnməmişdir. Qaynaqlarda göstərilir ki, fərasətli süvari kimi əlində uzun qılınc, ağır nizə, tarım kaman «Düldül» atının belində vüqarla durub cahangirlik göstərmiş Məhəmməd peyğəmbər öz xarakterindən gələn çevikliyə, hünərə, rəşadətə olan sonsuz rəğbət və həvəs, habelə bütün İslam ümmətlərini, o cümlədən öz varisləri olan əziz nəvələri (Həzrəti-Əlinin uşaqları) İmam Həsənə, İmam Hüseyini mütəmadi olaraq daşqaldırma, güləş, oxatma, qılıncoyunatma, atçapma və s. kimi idmanın bir sıra növləri ilə ciddi məşğul olmağa cəlb edirdi.

İslam mənbələrində Həzrəti-Əlinin fiziki tərbiyə məşğələlərinə maraq və istəyi barədə geniş yer verilmişdir. Mötəbər mənbə və məxəzlərdə din uğrunda kafirlərə qan qusduran Həzrəti-Əli (ə.s.) şimşək sürəti ilə qaçan şahbaz ərəb atları üzərində mahir ox süzdürən, dəqiq şəşpər sancan, ağır nizəni uzaq hədəfə sərrast tuşlayan, cida və gürzü sərrast tuşlayan, cəld qılınc oynadan, daş qaldıran, həm də güclü pəhləvanların kürəyini yerə vuran mahir güləş ustası kimi təqdim edilir.

Tarixi qaynaqlarda, xüsusilə qədim ərəb və fars mənbələrində dərin əql və zəka sahibi olan Həzrəti-Əlinin özünün də həyatda qeyri-adi fiziki gücə malik, yenilməz bir pəhləvan, bahadır cüssəli cəngavər döyüşçü və mahir sərkərdə kimi təqdim edilir. Həmin mənbələrdə imamın zəmanəsinin olduğu qədər çevik, cəld, cürətli, həm də at çapmaq, ox-yay dartmaq, qılınc oynatmaq, qurşaq tutmaq, bir sözlə, fiziki təmrinlərin icrasında məharət göstərən yenilməz bir cavansir kimi təsvir olunur. Neçə əsrdir ki, o müqəddəs imamın dönməz əqidə, dərinə məslək və amal uğrunda apardığı haqlı mübarizələrdə qazandığı tarixi zəfər, göstərdiyi əfsanəvi qəhrəmanlıqlar bütün bəşəriyyət tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

İmamımızın basılmaz düşmən ordusu üzərinə etdiyi güclü həmlələr nəticəsiz qalmamışdır. Mötəbər mənbələrdə Həzrəti-Əlinin «Xəndək davası» və «Xeybər müharibəsi»ndə göstərdiyi misilsiz hünər və şücaət, sərdarlıq məharəti, ağılsız pəhləvanlıq rəşadəti barədə çox maraqlı bilgilər verilir. Cahangir sərkərdənin bənzərsiz fiziki güc və qüvvəsi barədə ətraflı təsvirə malik olmaq üçün, onun yalnız Xeybər qalasına müzəffər yürüşdə bir əli ilə ağır dəmir darvazanı yerindən qoparıb başı üzərinə sipər edərək Qüreyş qoşununun kafirlərinə divan tutmağını xatırlamaq kifayətdir. Tarixi qaynaqlarda göstərilir ki, idmanın bir neçə növündə fiziki üstəlik və məharət nümayiş etdirən Həzrəti-Əlinin bahadır qədər, yenilməz pəhləvanlıq şücaətindən bəhs edən maraqlı səhnələrə qədərincə rast gəlinir. Güc və qüvvələrini sınaqda yarısan bütperəst şahzadə ilə imamımızın arasında gedən dialoqda deyilir ki, Həzrəti-Əlinin rəqibi onun qolunun altında sıxdığı nizəsini nə qədər gücənsə də çıxara bilmədiyi halda, Fəttah qoltuğunun altında var gücüylə sıxdığı həmin nizəni qüdrətli imamımızın iki barmağınyan çox asanlıqla çıxarmışdır.

İkinci şərti Fəttahın onun ayağını yerindən tərptəməsi idi. Bu da qətiyyətə mükün olmur. Rəqib nə qədər gücənib əlləşirsə, heç bir şey alınmır.

Üçüncü şərt isə onların qurşaq tutub yapışmaları olur. Bu güləş mübarizəsində Həzrəti-Əli (ə.s.) rəqibinə çox usta bir fənd işlədərək onu göyə qaldırır küreklərini yerə çırpır.

Bütün islam ümumətini sağlam, gümrah, çevik və davamlı görmək arzusu ilə öz müsəlman qardaşlarına uca peyğəmbərimizin ən böyük tövsiyəsi onlara övladlarını fiziki təmrinlərə alışdırmaqdan ibarət idi. Bu baxımdan Məhəmməd peyğəmbərin bütün dövrlər üçün aktual olan dərin mənə kəsb edən bir kəlamı qiymətsiz bir örnək kimi maraq doğurur: «Övladına idman öyrətmək atanın borcudur. Övladın haqqı atının boynunda bunlardan ibarətdir: ona oxuyub yazmaq (elm) öyrədə, üzmək və ox atmaq fəndlərini aşılamaq və ona halal ruzi yedizdir».

Şərq dünyasında xalqı bəşəri əməllərə, hümanist ideyalara yönəldən, bu yolda ağır məşəqqətlərlə, dözülməz mərhumiyyətlərlə üzleşmiş Həzrəti-Əli dərin qibtəyə layiq fiziki və hərbi hazırlığı sayəsində misilsiz zəfər yürüşləri ilə bütün müsəlman ümmətlərinin qəlbində əbədi bir heykəl qoymuşdur.

Tarixdə «Bədr döyüşü», «Ühüd döyüşü», «Əhzab (Xəndək) döyüşü», «Xeybər döyüşü», «Təbuk döyüşü», «Cəməl» (əhdi sındırma) döyüşü, «Siffeyi» (haqdan dönmüşlər, zülmkarlar) döyüşü, «Nargin döyüşü» və s. kimi qanlı çarpışmalarda yüksək əzm və rəşadət, misilsiz fədakarlıq göstərmiş, «Salamatlıq ən gözəl geyimdir» - deyən Peyğəmbərin bütün zəfər yürüşlərinin fəvqində onun fiziki kamilliyi, gümrahlığı və qıvrıqlığı dururdu.

Din, Vətən, torpaq uğrunda məslək yoldaşlarını şəhidlik zirvəsinə uralmaqda qorxmazlığı, cürətliyi dönə-dönə təlqin edən Həzrəti-Əli (ə.s.) deyirdi: «... yataqda ölməkdən qılınc ilə min dəfə yaralanmaq mənə daha yaxşıdır...». Göründüyü kimi, dövrünün mahir sərdarı olan Həzrəti-Əli (ə.s.) bənzərsiz hərbi sənəti, yüksək fiziki möhkəmliyi və iradi hazırlığı ilə öz nümunəvi sərkərdəliyini sübut etmişdir. Döyüşçülərinə cəsarətli həmlə, düşünərək müdafiə olunmaq, əks-hücum, özünü ələ alma, özünə inam, təşəbbüskarlıq və s. kimi hərbi, fiziki və psixoloji hazırlığının səmərəli nəticəsi barədə onlarda inam hissi yaratmağı təlim edirdi.

Məlum hədislərin birində göstərilir ki, döyüş meydanlarında yaralı aslan tək cəngavərlik nümayiş etdirən

peyğəmbərimizi təqib edən bədpərəst Fəttahla bağlı olan məqamları xatırlamamaq qeyri-mümkündür. Bu hadisədən hali olan peyğəmbər özünü cəsusa bağban kimi təqdim etməklə, Həzrəti-Əlinin də zahiri görkəmi, fiziki hazırlıq səviyyəsi baxımından eyni ilə özü kimi olduğunu bildirir. İmam Cəfəri Sadiq buyurur ki, bir gün islam peyğəmbəri öz nəvələri Həsən və Hüseyin ilə qızı Fatiməgilə gəlirlər. Peyğəmbər onlara buyurur ki, durun ayağa, bir-birinizlə güləşin. Onlar başlayırlar güləşməyə. Həmin vaxt Həzrəti-Fatimə evdə yox imiş. Bir az keçmədən sonra evə qayıdan Həzrəti-Fatimə görür ki, uşaqları həvəslə güləşirlər və atası Həzrəti-Məhəmməd də böyük nəvəsi İmam Həsəni qələbə çalmağa təşviq edir. Həzrəti-Fatimə sual verir ki, atacan, niyə bunların birini qələbə çalmağa təşviq edirsən?

Peyğəmbər cavab verir ki, qızım, sən istəmirsən ki, mən balam Həsəni təşviq edib, həvəsləndirəm, halbuki cənab Cəbrayıl o birisi balam, Hüseyini qələbə çalmağa həvəsləndirir. Mənbə və məxəzlərdə çox nüfuzu peyğəmbərlərimizdən olan Cəfəri-Sadiqın oxatma yarışlarında əvəz edə biləcək bir rəqibi olmadığı faktı da vurğulanır. Peyğəmbərin tarım kirşəsindən süzən yayların hamısı sərrastcasına hədəfə sancılmış.

Hələ on yaşından mütəmadi şəkildə güləşlə məşğul olmuş Həzrəti-Əli həmin dövrün ən güclü güləş ustası kimi ad qazanmışdır. O, həm də bacarıqlı bir mürşüd tək onun cahangir sərdarlığı altında təlim keçən əsgərlərinə güləşin bütün texniki-taktiki fəndlərin gizli sirlərini mənimsətməkdən həzz duyardı.

Süffeyin müharibəsi zamanı Hənzəli adlı bir pəhləvan müaviyyəyə köməyə gəlir. Hənzəli dövrünün elə bir nəhəng pəhləvanıymış ki, ona yalnız Həzrəti-Əlinin gücü çatarmış. Peyğəmbərin dostlarından olan Maliki-Əjdər adlı birisi özü ona qalib gəlmək üçün müaviyyənin qoşunu tərəfə keçərək Hənzəlini öldürüb başını Həzrəti-Əliyə gətirmək istəyir. Onunla qarşılaşan Ənhəliyə özünü çoban kimi təqdim edir, həm də Həzrəti-Əlinin dostu olduğunu bildirir. Ənzəli ondan Həzrəti-Əlinin döyüş fəndlərini öyrənmək istəyir. Malik Hənzəliyə Əlinin bir sıra güləş fəndlərini öyrətməyə başlayır. Malik Hənzəlini göydə oynucaq kimi bir neçə dəfə atır-tutur və dərhal qılıncını çıxarıb onun boynunu göydə ikən üzür. Düşmənin başını götürərək deyir: «Ya Əli, mən ona qalib gəldim. Bəs deyirdin ki, səndən başqa ona heç kimin gücü çatmaz. Həzrəti-Əli gülüb deyir: - Ya Malik, bil və agah ol ki, Hənzəlini göydə atıb tutan mən idim, bu mənim qüvvəm idi. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, böyük peyğəmbərimiz hərtərəfli biliyə, zəngin erudisiyaya, geniş dünyagörüşünə malik bənzərsiz üləma, yunan fəlsəfəsini, riyaziyyatı, fəlsəfəni, astronomiyani, hüququ, təbiəti, ədəbiyyatı, bir sözlə, bütün elmləri dərindən bilən, «Nəhcül-Bəlağə», «Divani Əmin» kimi monumental əsərlərin müəllifi olmaqla yanaşı, həm də zamanəsinin yenilməz bahadırı, idmanın güləş növünü dərin incəliklərinə qədər bilən və onun yaradıcılarından olmuşdur.

Fərəsət və hünərdə, şücaət və ərđəmləkdə qardaşı İmam Hüseyindən heç də geri qalmayan, mübarizə bayrağını çiyinə alaraq kafirlərə qənim kəsilən Həzrəti-Abbasın da yenilməz pəhləvanlığı qaynaqlarda dönə-dönə qeyd olunmuşdur. Məlum həqiqətdir ki, bu günümüzdə qədər gəlib çıxan Həzrəti-Əli qılıncının xofu hələ indi də bəd əməl sahiblərini «Səni görüm Həzrəti-Əli qılıncına tuş gələsən» nifrət ifası ilə lənətləyirlər.

Haqq, ədalət carçısı, sülh və xeyirxahlıq rəmzi olan humanist peyğəmbərlərimizin fiziki qüdrəti, pəhləvanlıq rəşadəti həmişə öz silahdaşlarına möhkəm arxa olmuşdur. Onun, Süffeyidə Müaviyyənin ordusu Fəratı zəbt edib su vermədiyi halda məğrur döyüşçülərini həmin qanlı savaqda fədakarlıq göstərməyə ruhlandırın təkrarsız nitqi tarixi hadisələrdən hesab olunur: «... Ya mütiliyi qəbul edib, şərəfsizliyi göz önünə al, ya da qılıncını qanla sulayıb (Fəratın suyuna yetişin!...) Ölüm qəhr olaraq, alçalaraq yaşamaqdan doğur. Dirilik qəhr edərək, ucalaraq ölməkdəndir».¹¹ Cahansümül sərkərdə müridlərinə döyüş texnikası və taktikasının gizli sirlərini, itkisiz vuruş qaydalarını başa salarkən buyurmuşdur: «Zirehlərinizi sinənizə tutun, zirehləri arxa cərgədə düzün. Dışlərinizi qıcaayın: çünki, savaqda tab gətirmək insanın başından qılıncı uzaqlaşdırır. Mizraqı vurarkən, yaxud sizə mizraq vurularkən lazım gələndə əyilin, ya da qamətinizi dikəldin; bu cür mizraq vurmaq daha təsirlidir. Hər tərəfə boylanmayın; boylanmaq, yalnız bir səmtə gözünü dikmək, gözyummamaq, ürəkdəki gücü, qüvvəti çoxaldır. Susun, susmaq, təmkinli olmaq insandan qorxunu uzaqlaşdırır...».¹²

Peyğəmbərimizin səlb döyüşləri, onun hərbi traktovkaları bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlayan siyasi-taktiki, ictimai bir dəyərdir. «Nəhcül-Bəlağə» əsərində insanın fikizi kamilliyi, hərbi təliminə dair misilsiz fikir və mülahizələr inandırıcı şəkildə diqqəti cəlb edir. Əsərdə döyüşçülərin vuruş meydanında inadçı, qətiyyətsiz, təkidli davranışı qələbə əzmi üçün başlıca atribut kimi təqdim olunur. Qeyd edildiyi kimi, döyüş meydanında rəşadət göstərmək arzusu ilə həmlə etmək qələbə qazanmağa ümidi daha da artırır. Bu baxımdan Həzrəti-Əlinin « Hücüm özü ən yaxşı müdafiədir» devizini əsas tutaraq döyüş zamanı əshablarına müraciəti həmin fikrin davamı kimi daha səciyyəvidir: «Geri çəkilməyiniz, sonra yenidən hücumla keçməyiniz sizə çətin gəlməsin. Geri dönməyiniz, sonra da hücum etməyiniz ağır olmasın. Qılıncın haqqını verin...».

Həzrəti-Əlinin yenilməzliyini, qeyri-adi pəhləvanlığını və hərbi təlimindəki təkrarsız məharəti, onun həm də tarixdə məşhur «Xeybər müharibəsi»ndəki göstərdiyi misilsiz fədakarlıqlarla dəyərləndirilir.

Mənbələrdə göstərilir ki, Həzrəti-Məhəmməd əleyhissalam on dörd min qoşunla mühafizə olunan Xeybər qalasını almaq üçün onu Həzrəti-Ömərle, Həzrəti-Əbubəkrə tapşırır. Nizami ordularla müdafiə olunan düşmənlərlə döyüşdə heç nə hasil olmur. Uca peyğəmbərimiz bir vacib əməliyyatı hünər və fərəsətinə yaxşıca bələd olduğundan yalnız Həzrəti-Əliyə həvalə edir. Həzrəti-Əli (ə.s.) dərhal İslam bayrağını götürüb Xeybər qalasına yetişir və əlindəki bayrağı yerə sancır. Peyğəmbərimiz düşmən sələflərini pə qoşunu ilə darmadağın edir.

Burada diqqəti çəkən əsas məqam Həzrəti-Əlinin düşmənin ən cəsur, ən güclü, ən azgın döyüşçüləri ilə qarşı-

¹¹ Həzrəti-Əmir Əli ibn Əbutalıb. Nəhcül-Bəlağə. Bakı, "Gənclik", 2006, səh. 113.

¹² Həzrəti-Əmir Əli ibn Əbutalıb. Nəhcül-Bəlağə. Bakı, "Gənclik", 2006, səh. 119.

qarşıya cəng etmə səhnəsidir. Bu döyüşdə Həzrəti-Əlinin ilk rəqibi həmin qalanın rəisi Haris adlı birisidir. Peyğəmbərimizin qalaya daxil olmasına mane olan Haris əlində qılınc onun qabağına çıxır. Həzrəti-Əli (ə.s.) bir qılınc zərbəsinə onu həlak edir. Elə bu vaxt qaladan çox adlı-sanlı pəhləvan, bütün döyüşlərdə əfsanəvi igidlik və qəhrəmanlıqlar göstərmiş Harisin qardaşı Mərhəb adlı yenilməz sərkərdə çıxır.

Məxəzlərdə göstərilir ki, Mərhəb çox qəribə geyinirmiş və həm də iki şəmşir bağlamışdı. Başını zərbələrdən qorumaq üçün dəmir papaq qoymuşdu. Həmin papağın ətrafına daşlar düzərmiş ki, qılınc zərbəsinin qabağını alıb başına xətər dəyməsin. Mənbələrin məlumatına görə, Həzrəti-Əli (ə.s.) Mərhəblə üzləşəndə ona elə bir sarsıdıcı zərbə endirir ki, bu həmlə onun qalxanını iki yerə bölüb, dəmir papağını və daşları sındırır, əmmaməsini dağıdır. Beləliklə, peyğəmbərimizin Zülfüqarı onun başını və bədənini iki yerə bölür. Cəhənnəmə vasil olan düşmənin qanlı meyitini gören müsəlman qoşunlarının Allahu Əkbər sədalari göyə ucalır.

Həzrəti-Əli (ə.s.) da növbəti rəqibi Harisin üçüncü qardaşı Yasər olur. O da qardaşları kimi, peyğəmbərimizin Zülfüqarına tuş gəlir. Nəhayət, Həzrəti-Əli (ə.s.) xariquladə bir qüvvə ilə Xeybər qalasının qapısından yapışır onu bir əllə qopardıb neçə metr kənara tullayır. Düşmən ordusu həmin qanlı savaşa məğlub olur və beləliklə, Xeybər qalası fəth olunur. Allahın aslanı, övlialar sultanı, din uğrunda vuruşların cahanşümul sərkərdəsi Həzrəti-Əli (ə.s.) həmin məslək və amal uğrunda apardığı 29 qəzavatin rəhbəri, qəhrəman döyüşçüsü olmuşdur. O, İslam üçün ən ağır və fəlakətli müharibələrdən hesab olunan Xəndək davasında iştirak edəndə 28 yaşı vardı.

İslam peyğəmbərlərinin qeyri-adi fiziki keyfiyyətlərə, fəvqəlbəşər hərbi səriştəyə, habelə onun cəngavər-döyüşü kimi mühüm əlamətlərinə yüksək dəyər verən məşhur fransız tarixçisi Baron Kardova «Həzrəti-Əli (ə.s.) qeyri-müsəlman alimlərinin gözü ilə» adlı məcmuəsində yazır ki, Əli (ə.s.) – o necə bir bənzərsiz şücaət sahibi, taybərəbəri olmayan qəhrəman və cəsur insan İslam peyğəmbəri ilə çiyin-çiyinə vuruşur, fəaliyyət göstərir və möcüzəsayaqı qiyam edirdi. Uca peyğəmbərin (ə.s.) ona bağlandığından danışan müəllif qeyd edir ki, bunlar tarixdə şan-şöhrət və əzəmətlə xatırlanır.

Böyük şairimiz öz həmdillisi olan türk oğlunun uca şəhidlik zirvəsinə yüksəlməsini, onun pəhləvanlıq və bahadırılıq şücaətinin heyretli anlarını dərin poetik mənə çaları ilə nəzmə çəkmişdir: «Andan sonra Müslimi-Azərbaycanı saqi-yi-bəzmi-rəzm olub, nə nəreyi-məstanə ilə Günbədi-Gərdunə sədalar bırxub çox bixəbərləri camifənadan sərməst etdi. Gah şəmşiri-atəşbarla rəzm edib, gah tiri tizrəftarla müharibə qılurkən kəsəti-cərahətdən fəz olub mərkəbindən düşdü... Andan sonra anın nəqdi-pakı və xələfi-salehi meydənə girib, babayi-büzürqvarının intiqamını alıb bir şaqi zərbətiylə bəzmi-gahi-bəqayə intiqil etdi». Şair həmin kədərli səhnəni dərin qüssə ilə belə anladır:

*Xoş ol arif ki, bildi mülki-dünyanın sərəncamın,
Həyatından təməttə bulmayıb içdi əcəl camın.*

Mənbə və məxəzlərdə istər əqli qüdrəti, istərsə də fiziki məharəti ilə bağlı bu günümüzdə qədər irqindən, dinindən asılı olmayaraq dünyanın bir çox tarixi şəxsiyyətlərini heyrətə gətirən müqəddəs imamlarımızdan biri olan Həzrəti-Abbas barədə də maraqlı bilgilərə rast gəlinir. Həmin qaynaqlarda göstərilir ki, o, (Həzrəti-Abbas) ucaboylu, gözəl surətli bir kişi idi ki, ata minəndə ayaqları yerə çatardı. Onun künyəsi Əbülfəzil, ləqəbləri Səqqə, Qəməri bəni Haşim idi və Kərbəla bayrağı hesab olunurdu. Qəməri bəni-Haşim şücaət nümunəsi, həmlə və döyüş aslanı idi. . .

Qaynaqlarda Davud peyğəmbərin də inadkarlığı, təkidliyi, qətiyyətliliyi ilə yanaşı, fiziki hazırlıq səviyyəsi və hərbi təlim işlərində fəal və işgüzarlığı, fəhm-fərasəti, habelə bir sıra fiziki tapşırıqların ustalıqla icra edilməsində fərqləndiyi göstərilir. Qeyd etməliyik ki, Həzrəti-Davud peyğəmbər öz dərin zəkası, geniş təfəkkürü və humanist keyfiyyətləri ilə yanaşı, həm də yüksək fiziki ustalıq və hərəkəti bacarığı cismani cəhətdən qüdrətli bir bahadır kimi məşhur idi. Bu əzəmətli, hünərli igid fiziki təmrinlərə çox sıx bağlılığı sayəsində idmanda heyrətamiz nəticələr göstərmişdir. Mənbələrin məlumatına görə o, dövrünün ən güclü sapand daşı atanı olmuşdur.

1400 il bundan əqdəm qələmə alınmış müqəddəs kitabəmiz olan «Qurani-Kərim»də insan sağlamlığına qənim kəsilən (siqaret, içki, narkotik maddələr və s.) zərərli adətlərdən uzaqda olmaq, fiziki tərbiyə nişanələləri – idman, oyun, turizm, gimnastika, üzgüçülük, habelə yardımçı-gigiyenik amillərə – yuxu, qida, rejim, həm də təbii amillərə – hava, su, günəş, təbii və i.a. xüsusi diqqət yetirməyi məsləhət görür. Bu mənada müsəlmanlığın əsas şərtlərindən olan namaz qılma gigiyenik amilləri özündə əxz etdirən atributlardandır.

Namaz qılma prosesində adətən sağlam və gümrahlığa xidmət edən spesifik xüsusiyyətlər – qüsl olunaraq əl-üzü, qol və ayaqları, bir sözlə, bütün bədən üzvlərini pak saxlamaq kimi gigiyenik cəhətlərlə yanaşı, həm də bir sıra gimnastika proseduraları və bəzi fiziki çalışmaları da kompleks şəkildə yerinə yetirilir. İbadət zamanı xüsusi xalı üzərində Məkkə qibləsi səmtində duran şəxs əvvəlcə ayaq üstə durur, əllərini başından xeyli yuxarı qaldıraraq aşağı endirir. Sonra dizləri və ayaq barmaqları üstə əyləşərək (diz çökərək) hər iki əlini gövdəyə dayaq verməklə başını ayağa əyərək, alınını yerə qoyub müqəddəs yerlərin torpağından bişirilmiş möhür daşına toxundurur. Namaz zamanı əllərin, qolların, gövdə və qıçların, bir sözlə, müxtəlif pozalarda vəziyyətlərin ardıcıl və sistemli dəyişməsi, bədən üzvlərinin hərəkiliyini təmin edən kompleks idman tapşırıqları icra edilir.

Beləliklə, on yaşından başlayaraq gündə beş dəfə mütəmadi və sistemli şəkildə icra olunan namaz, onun dini xüsusiyyətlərindən əlavə, lazımi mühüm hərəkəti keyfiyyətlər tələb edən fəaliyyət növü olaraq insandan güclü iradi say, məsuliyyətlik, dönməz xarakter və s. kimi şüurlu intizam tərbiyəsi formalaşdırmaqla bərabər, onların həm də fiziki-cismani cəhətdən yetkin, qıvrıq, davamlı və uzunömürlü olmalarına da zəmin yaradır.

Gigiyenik amillərə ən çox namaz zamanı riayət olunur. «Qurani-Kərim»dən müəyyən surələr oxumaqla insanda bir sıra mənəvi, əxlaqi-etik xüsusiyyətlərin tərbiyə olunub möhkəmləndirilməsinə, habelə mərdlik, humanist

hisslər, bəşəri duyğular formalaşdırmasına zəmin yaradan və həmin sadalanan amillərin onun məslək, amal, inam və əqidəsinə çevirməkdə namazın misilsiz əhəmiyyəti vardır. Namazdan əvvəl dəstəmaz (abdəst) və yaxud qüsul alınması, təmizliyə riayət olunmasının, paklığa xidmətin ən bariz nümunəsidir. Vaxtaşırı dəriyə, tükə, dırnağa, paltara, bir sözlə, bədənin bütün üzvlərinə ciddi qulluq etmək İslamın ən nəcib əməllərindəndir. İslamın tələb etdiyi ayrı-ayrı hallarda biz müsəlmanların dini mərasimlərdə müxtəlif üsullarla paklıq məqsədi ilə icra etdiyi qüsul təkcə bu dinin ənənələri üçün deyil, bütün dinlər üçün mütərəqqi hal sayıla bilər.

Səhhətin mühafizəsi və onun möhkəmləndirilməsi işində təmizliyin əlahiddə yer tutduğu müqəddəs peyğəmbərlərimiz tərəfindən dönə-dönə vurğulanır: «Vücudu təmiz olaraq yatan adam, ibadətlə məşğul olan oruc tutana bənzər». Müqəddəslərimizin fikrincə, təmiz olmayan şeylər günahdır, haramdır».

İnsan səhhətinə namazın sağlamlaşdırıcı rolu və funksiyası barədə çox ciddi və maraqlı fikirlər mövcuddur. Namazdan əvvəl dəstəmazın alınması onun gigiyenik əhəmiyyətindən savayı, qəbul olunan soyuq su prosedurası əsəb üzvlərinin bərpaasına kömək göstərir, onun sistemini tənzimləyir. Namaz qılarkən tələb olunan müxtəlif bədən hərəkətləri, eyni zamanda hipodinamiyanın qarşısını alır, oynaqlar, vətər, bağlar və s. arasında elastikliyin artması, qan dövranının fəallaşması və s. kimi bir sıra müsbət hallar yaranır. Bu barədə Əl-Maidə surəsinin 6-cı ayəsində deyilir: «... Namaza durduğunuz zaman üzünüzü və dirsəklərlə birlikdə əllərinizi yuyun (Yaş əlinizlə) başınızı və hər iki bəndə (oynağa) qədər ayaqlarınızı məsh edin (və ya: başınızı məsh edin, ayanlarınızı isə hər iki topuğa qədər yuyun)».

Sağlamlığın təmin edilməsinə zəmin yaradan əsas amillərdən biri də pəhrizin gözlənilməsidir. Bütün bunlara isə hər il adətə görə oruc tutmaq, onun əməllərinə ciddi əməl etmək insanda sağlam və gümrəhliyə təminat verən başlıca vasitələrdəndir. Böyük mənəvi sərvətlərimiz olan dini ədəbiyyatlarımızda bəşər övladlarını xeyirxahlığa, qayğıkeşliyə, mərdliyə, bir sözlə, insanlığa xas olan bütün nəcib və pak əlamətləri özündə ehtiva edən, İslam işığının nuruna durmadan üz tutan, onda ruhən və cismən sağlamlığın təmin edilməsi göstərilir. «Qurani-Kərim»də insanın sağlamlığının təmin olunmasında, qidanın qəbul olunması işində tarazlığın pozulmaması, daha doğrusu yeyib-ichməkdə etidalın gözlənilməsinə çox ciddi münasibət bildirilir. «Süfrə surəsi»nin 8-cı ayəsində buyrulur ki, Allahın sizə halal buyurduğu pak nemətləri haram etməyin və həddi də aşmayın. Allah həddi aşanları sevməz.

Həzrəti-Əli fədailərində amal, məslək yolunda mübarizə aparmağı, haqq və ədalətin zəfər çalması üçün onlara inadla, qətiyyətlə döyüşməyi və bu yolda hər bir kəsin öz canından keçməyə hazır olmağa səsleyir. Şübhəsiz ki, bu çağırış döyüşçülərdə yüksək inam, ruh, qələbə əzmi kimi psixoloji atributlar aşılamaqla yanaşı, onlarda azadlıq yolunda mücadilə, çarpışmalarda şücaət, rəşadət göstərməyə də zəmin yaradırdı. Peyğəmbər əfəndimiz həmin ağır və kəşməkeşli məqamda öz müridlərinə belə buyururdu: «Bunlar sizdən vuruşu dadmaq, sizin əlinizdən savaşı aşıb yemək istəyirlər. Onları doyurun!».

Peyğəmbərimizin qədərsiz fiziki məharəti, misilsiz hünər və rəşadəti, comərdliyi, habelə onun qanlı qovğalarda yaralı aslan tək göstərdiyi fədakarlıqlar barədə yetərinə dəlil və faktlar mövcuddur.

Mötəbər İslam mənəblərində uca peyğəmbərin igidlik və qəhrəmanlıqlarını, mətin xarakterini, dərin zəkalı bir ülama, hafizləri ağası kimi bənzərsiz fiziki və mənəvi əlamətləri təsvir olunur. Həmin cəng savaşılarından bəzilərinə diqqət yetirək: «**Bədr**» döyüşündə Qüreyş kafirlərindən 70 nəfər müsəlman qətlə yetirildi ki, onlardan 36 nəfəri, həm də ən məşhur pəhləvanları, o cümlədən Müaviyənin qardaşı, dayısı və əmisi Həzrəti Əli əli ilə məhv edilmişdir.

«**Ühiid**» müharibəsində Qüreyş kafirləri 9 nəfər ən güclü cəngavərləri bayraqdar seçib müsəlmanların üstünə göndərmişdi. Onların hamısı Həzrət Əlinin mübarək əli ilə qətlə yetirildi. Bu işdən qəzəblənən Savəb (o, qətlə yetirilənlərin qulu idi) and içdi ki, peyğəmbəri mütləq qətlə yetirsin. Lakin o da Həzrəti-Əlinin əli ilə belindən yarı bölündü. Elə bu müharibədə Həzrəti-Əli (ə.s.) 70 yara almışdı, yaraların hamısı da arxadan deyil, bədənin qabaq tərəfindən idi.

Peyğəmbər (ə.s.) buyurdu: «Xəndək günündə Əlinin bir zərbəsi cinn və insanın ibadətindən daha fəzilətlidir».

Ədəbiyyat

1. Aslanlı M.İ. "İslam" da fiziki mədəniyyət və qəhrəmanlıq motivləri. "Respublika" qəz., 9 14, 20 aprel 2017-ci il.
2. Həzrəti Əlinin kəlamları. Bakı: Ömək, 1991.
3. Həzrəti Əli. Kəlamlar. Bakı: Qanun, 2020.
4. "Qurani-Kərim". Bakı: Çıraq, 2004.
5. Məhcül-Bəlağə / Toplayanı və tərtib edən: S.Rəzi. Bakı: Təcri Quran, 2006.
6. Пророк Мухаммед. Высказывания. Баку: Гянджлик, 1990.

Иманова Рена Сади кызы
ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Понятие компетенции используется в методике преподавания языка при определении общих и частных целей и содержания обучения. Компетенция - это комплекс знаний, навыков, умений, приобретённый в ходе занятий и составляющий содержательный компонент обучения. Для современной методики преподавания иностранного языка важную роль имеет коммуникативная компетенция. Коммуникативная компетенция при обучении иностранному языку – это совокупность знаний о системе языка и его единицах, их построении и функционировании в речи, о способах формулирования мыслей на изучаемом языке и понимания суждений других, о национально-культурных особенностях носителей изучаемого языка. Коммуникативная компетенция – это способность человека к полноценному речевому общению во всех сферах деятельности с соблюдением социальных норм речевого поведения. Общение – это сложный и многогранный процесс установления и развития контактов между людьми, порождаемый потребностями совместной деятельности, это необходимое условие бытия людей, социума. Вне общения невозможна человеческая деятельность, потому она может выступать и как процесс взаимодействия индивидов, и как информационный процесс, и как процесс влияния людей друг на друга и взаимного понимания. Личность, вступая в общение, использует речевые средства, которые формируются в результате специального обучения. Мы говорим о коммуникативной компетентности как о целостной системе психических и поведенческих характеристик человека, способствующих успешному общению. Следовательно, формировать способность и готовность осуществлять межличностное и межкультурное общение – основная задача при обучении иностранных слушателей русскому языку. Формирование коммуникативной компетенции для иностранных обучающихся происходит во всех её составляющих:

- языковой компетенции (фонетика, лексика, грамматика, развитие навыков оперирования языковыми единицами в коммуникативных целях);
- речевой компетенции (совершенствование умений во всех основных видах речевой деятельности – говорении, аудировании, чтении и письме).
- дискурсивной компетенции (построение высказывания в соответствии с заданной ситуацией общения);
- компенсаторной компетенции (умение выходить из положения в условиях дефицита языковых средств, при получении и передачи информации);
- социокультурной компетенции (знания специфики культуры России, умение выделять общее и специфическое в культуре родной страны и России).

Главная цель образования – формирование и воспитание всесторонне и гармонично развитой, активной, творческой, осознающей глобальные проблемы человечества и готовой активно участвовать в их решении личности. Современное общество испытывает потребность в человеке, обладающем такими качествами, как высокий уровень коммуникативной компетентности, самостоятельность, независимость суждений. Успешная коммуникативная деятельность способствует формированию коммуникативной личности, владеющей нормами литературного языка, способной свободно выражать свои мысли и чувства в устной и письменной форме, умеющей решать языковыми средствами коммуникативные задачи в разных сферах и ситуациях общения.

Коммуникативная компетенция выражается в умении: слушать и понимать собеседника, проявляя уважение и терпимость к чужому мнению; самостоятельно вступать в контакт с любым типом собеседника (по возрасту, социальному положению, вероисповеданию и т. д.); поддерживать контакт в общении в формах диалога и монолога; стимулировать собеседника к продолжению общения; высказывать, аргументировать и отстаивать своё мнение; вежливо разрешать конфликты в общении; оценивать успешность ситуации общения; корректно завершать ситуацию общения; создавать письменные высказывания на заданную тему; адекватно передавать содержание прослушанного или прочитанного текста в устной и письменной форме; владеть русским языком на уровне функциональной грамотности.

В процессе обучения русскому языку, особенно на начальном этапе необходимо учитывать такие личностные качества обучающихся, как национальность и основные поведенческие особенности её представителей; жизненный опыт обучающихся, их способности, сфера интересов, наличие коммуникативной мотивации. Мотивация – основа успешного изучения иностранного языка, так как именно мотив побуждает к деятельности и направляет её. Коммуникативная мотивация стимулирует человека к общению, желанию поделиться информацией, и в результате приносит удовлетворение обучающимся и уверенность в своих силах, желание продолжать и углублять изучение языка. Для этого необходимо создать доброжелательную обстановку на уроке, доверительные отношения между преподавателем и обучающимися, научить студентов работать в команде. Какие же коммуникативные умения должны формировать преподаватели у студентов при обучении иностранному языку? Конечно же, необходимо формирование таких коммуникативных умений, как слушание и чтение.

Цель слушания – восприятие, понимание и переработка воспринятой на слух информации. Этого можно достигнуть при условии способности у студента таких коммуникативных умений, как концентрировать внимание на содержании текста с учётом коммуникативной установки (запомнить информацию, отве-

тить на вопрос и т.д.); членить текст на смысловые части, выявляя основную мысль каждой части; удерживать в памяти содержание текста, фиксировать в процессе слушания текста опорные слова, на их основе составлять план текста, улавливать средства выразительности звучащей речи.

Формирование у иностранных студентов коммуникативной компетенции при обучении русскому языку является одной из главных задач, стоящих перед преподавателем.

Ведь язык – это средство общения, социализации и адаптации учащихся в современном мире. Все знания о мире постигаются через язык, посредством языка. Язык - главное средство общения и основной инструмент формирования национального самосознания. Обучение студентов устному и письменному речевому общению приобретает особую значимость в современной ситуации, позволяя иностранным студентам, изучающим русский язык, ознакомиться с русской культурой. На уроках русского языка студенты получают начальное представление о нормах русского литературного языка и правилах речевого этикета, учатся ориентироваться в целях, задачах и условиях общения, выборе адекватных языковых средств для успешного решения коммуникативных задач

Профессиональные, деловые контакты, межличностные взаимодействия требуют от современного человека универсальной способности к умению построить множество разнообразных высказываний как в устной, так и в письменной форме. Основная тенденция изменений, происходящих в настоящее время в системе образования, отражает направленность на гуманистические ценности, коммуникативную культуру, процессы развития и самоактуализации личности каждого участника образовательного процесса.

Для формирования и развития коммуникативной компетенции при обучении студентов русскому языку выделяются такие интерактивные методы, как устная и письменная коммуникация. Под устной коммуникацией подразумевается различные формы учебного диалога; сообщения на заданную тему; анализ собранной информации; описание объекта; обсуждение, дискуссия; вовлечение в спор; интервью, опрос; выступление в качестве ведущего; театрализованная постановка художественных произведений или отрывков из них; ролевые и деловые игры. Письменная коммуникация включает в себя деловые документации - составление анкет и анкетирование; составление объявлений, рекламных вывесок и так далее; написание записок, писем, открыток; согласно изучаемой теме составление списка, например, необходимых продуктов, вещей для путешествия, адресатов для поздравления и так далее. На начальном этапе обучения важной задачей преподавателя является создание доброжелательной, лёгкой атмосферы на уроке, что естественным образом раскрепощает студентов, помогает победить все страхи, связанные с культурным шоком и языковым барьером. Этому служит не только поведение преподавателя и его отношение к слушателям, но и задания.

Урок можно начинать с фонетических упражнений, стихотворения, песни, беседы о погоде, о делах вчерашнего, сегодняшнего и завтрашнего дня. Вопросы может задавать как преподаватель, так и любой студент из группы. Всё это для студентов будет разминкой, которая настроит их речевой аппарат и создаст рабочий настрой в группе. Студентам часто хочется поделиться новостями, задать друг другу вопросы личного характера, пошутить – это и есть мотив для коммуникации. Затем в течение урока необходимо постоянно использовать задания, подталкивающие или вынуждающие студентов объясняться по-русски.

Приведенные выше определения коммуникативной компетенции позволяют сделать следующий вывод: коммуникативная компетентность состоит из следующих компонентов: умение говорения (высказывать свою точку зрения), умение чтения с пониманием, умение понимания на слух и умение письма, способность вступать в контакт (слушать и понимать точку зрения собеседника, вести дискуссию), готовность решать коммуникативные задачи.

Таким образом, коммуникативная компетенция проявляется в поведении человека, его деятельности, способности разрешать практические ситуации, является характеристикой личности человека. Поэтому формирование коммуникативной компетенции требует включения в учебный процесс всего комплекса способностей, знаний и умений сразу. Обществу необходимы коммуникабельные, обладающие разносторонними (в частности в области общения) знаниями и умениями люди, так как в настоящее время появилось множество профессий и специальностей, требующих взаимодействия людей, умения договариваться, регулировать конфликтные и стрессовые ситуации. Поэтому формирование коммуникативной компетенции является основной и ведущей целью обучения любому языку.

Коммуникативная компетенция – это не только способность реализовать лингвистическую компетенцию в различных условиях речевого общения, с учетом социальных норм поведения и коммуникативной целесообразности высказывания. Коммуникативная компетенция так же обладает рядом содержательных характеристик, она индивидуальна и динамична; даже в родном языке человек, начиная с элементарной компетенции раннего возраста, проходит в своём развитии через промежуточные компетенции и только в зрелом возрасте достигает стабильной компетенции, с присущим каждому человеку индивидуальными особенностями. В современных методиках формирование и совершенствование коммуникативных компетенций проводится путем выполнения комплекса коммуникативно-направленных упражнений.

Под «коммуникативными упражнениями» подразумеваются такие ситуативно окрашенные упражнения, которые воспроизводят реальные условия общения, содержат побуждение к разговору, служат для выражения собственных мыслей в пределах освоенного языкового материала. При обучении иностранному языку необходимо использовать коммуникативный метод, в котором ценностью являются дар речи, язык

понимания, способность к действию, к самоопределению и т.д. Одним из важных пунктов коммуникативного метода является работа студентов в парах, микрогруппах по четыре-восемь человек. Преподаватель создает разные ситуации, чтобы студенты могли пробовать себя в реальном общении. Такой вид работы позволяет студентам самостоятельно поправлять друг друга, находить ошибки в своей речи и в речи своего собеседника. Обсуждая различные темы и вопросы в группах, студенты помогают другим правильно выражать свои мысли, а также строить предложения так, чтобы они были более понятными. Эта работа проводится под руководством преподавателя, который сам показывает образец речевого поведения, комментирует и исправляет высказывания студентов. Неотъемлемой частью обучения являются сюжетно-ролевые игры и драматизация. Они очень эффективны, особенно на первом этапе изучения языка. Между студентами разыгрываются разные ситуации из повседневной жизни (например, купите книги в книжном магазине или позвоните в справочную службу и узнайте о прибытии поезда). Таким образом создается проблемная ситуация, которую должны решить студенты. Сюжеты могут быть самые простые – поход в магазин, поездка на экскурсию, знакомство. Студенты должны решить какую-либо ситуацию, используя вербальные и невербальные средства языка.

Коммуникативная методика практикует и дискуссионные игры. Темы дискуссий могут быть разными: обсуждение любимых книг, фильмов, музыки, проблем экологии и поведения, отношение к дружбе, труду, спорту и т.д.

Суть этих игр состоит в том, чтобы обсуждать и анализировать актуальные темы, волнующие молодых. Каждый студент высказывает свою точку зрения относительно того или иного вопроса. Преподаватель только направляет студентов, развивает тему, задает наводящие вопросы, высказывает свое мнение.

Коммуникативный метод предполагает развитие способности думать на изучаемом языке в обстоятельствах реальной жизни. Преподаватель моделирует на уроке как можно больше ситуаций общения и поощряет попытки студентов принять в них участие. Таким образом, у студентов стимулируется желание высказаться, что обеспечивает взаимодействие не только преподавателя со студентами, но и студентов между собой. Студентам предлагаются задания, в ходе выполнения которых систематически развиваются умения всех видов речевой деятельности (аудирование, устная речь, чтение и письмо). Коммуникативный метод включает в себя метод конструирования изучаемого текста, который располагает обширным набором приемов и типов речевых упражнений; большинство из них выполняют подготовительную или вспомогательную функцию: словарная работа, работа над словосочетанием, над предложением. Все упражнения, входящие в систему конструктивных приемов, носят учебно-тренировочный характер. Метод конструирования текста также располагает обширным набором речевых упражнений:

1. Толкование значений слов.
2. Работа с синонимами, антонимами, фразеологическими единицами.
3. Работа со словарями: толковым, словообразовательным, синонимическим, орфографическим.
4. Составление словосочетаний с конкретными слова – для текста или словосочетаний заданного типа.
5. Интонирование предложений, работа над паузами, логическими ударениями.
6. Свободное составление предложений, фраз.
7. Редактирование предложений.

Итак, на уроках русского языка работа над коммуникативными компетенциями проводится с помощью разных методических приемов и средств, преподаватель должен их хорошо знать и применять в учебном процессе.

Основное место при коммуникативном обучении так же занимают игровые ситуации, работа с партнером, задания на поиск ошибок, которые не только позволяют наращивать лексический запас, но учат мыслить аналитически. При этом необходимо применить коммуникативный подход при обучении русскому языку как иностранному. Коммуникативный подход – это подход, направленный на формирование у студентов смыслового восприятия и понимания речи, а также овладение языковым материалом для построения речевых высказываний. Коммуникативный подход в обучении, прежде всего, призван научить студентов свободно ориентироваться в речевой среде, а также уметь адекватно реагировать в различных языковых ситуациях. Ведь надо помнить, что коммуникация не возникает сама по себе, она всегда обусловлена каким-либо действием, неразрывно связана с реальной жизнью.

Использованная литература:

1. Агафонова, И.Н. Развитие коммуникативной компетенции учащихся [Текст] / И.Н. Агафонова // Упр. начальной школой. - 2009. - №2. - С. 222б.
2. Архипова В.В. Коллективная организационная форма учебного процесса [Текст] / В.В. Архипова. - СПб.: АОЗТ Интерс, 2006. - 135 с.
3. Зимняя, И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия / И.А. Зимняя – М.: Исследоват. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с.
4. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций [Текст] / В.В. Сафонова. Воронеж: Истоки, 1996. – 237 с.
5. Седов, К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К.Ф. Седов. – М., 2004.
6. Пасов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. «-ое издание. М.: Просвещение. 1991.
7. Байбалова А.Э. Текст как продукт, средство и объект коммуникации. Социопсихолингвистический аспект. – Саратов, 2001.
8. Бодалев, А.А. Психология общения: Избранные психологические труды [Текст] / А.А. Бодалев. – М.: Наука, 2009. – 558 с.
9. Бальхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового). Учебное пособие для преподавателей и студентов. М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2007.
10. Сергеев И.С., Блинов В.И. Как реализовать компетентный подход на уроке и во внеурочной деятельности: Практическое пособие. М.: АРКТИ, 2007.

Açar sözlər: kommunikativ kompetensiya, təhsilin məqsədi, ünsiyyət, şəxsiyyət, formalaşma.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, цель образования, общение, личность, формирование.

Xülasə

Məqalədə xarici (rus) dili dərslərində kommunikativ səriştənin inkişafı məsələsivə bu səriştənin bütün komponentləri – linqvistik, nitq, diskursiv və sosial-mədəni komponentləri araşdırılır. Xüsusi təlim nəticəsində formalaşan nitq vasitələri təhlil edilir. Əcnəbi tələbələrə rus dilinin tədrisi zamanı əsas vəzifə üzə çıxır – tələbələrin şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurma qabiliyyətinin və hazırlığının formalaşdırılması.

Резюме

В статье рассматривается вопрос формирования коммуникативной компетенции на уроках иностранного (русского) языка и все составляющие этой коммуникативной компетенции - языковой, речевой, дискурсивной и социокультурной компетенции. Анализируются речевые средства, которые формируются в результате специального обучения. Выявляется основная задача при обучении иностранных слушателей русскому языку - формирование способности и готовности студентов осуществлять межличностное и межкультурное общение

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Nüşabə Əjdər qızı Əliyeva¹³, İradə Bəbir qızı Əliyeva¹⁴
İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYA VƏ RİSK ETMƏNİN FAYDALARI

He who is not courageous enough to take risks will accomplish nothing in life.

Muhammad Ali

Risk almağa yetərinca cəsarəti olmayan kəs həyatda heç bir uğur qazanmaz.

Məhəmməd Əli, boks üzrə üç qat dünya çempionu

Yaşanan bir uğur son bir uğur deyil. Çünki bir uğurun ardınca yeni bir uğur olmasa, gələcək uğurlara qapılar qapanır. Uğursuzluq da belədir. Yaşanan bir uğursuzluq ölümcül bir proses deyil. Uğursuzluq gərək insanı üzməsin, onu depressiyaya salmasın, tam tərsinə, onu ruhlandırın, irəliyə doğru təkanlasın, geriləməyə qoymasın. Əgər uğursuzluğa bu prizmadan baxılırsa, o zaman o, yeni bir uğurun gələcəyini müjdə verən bir prosesdən ayrısı olmaz. Bir uğurun son olmadığını, bir uğursuzluğun ölümcül olmadığını, davam etmə cəsarətinin önəmli olduğunu yazan Böyük Britaniyanın sabiq Baş naziri Uinston Çörçill (Winston Churchill) motivasiyadan və cəsarətdən (risk etməkdən) qaynaqlanan uğurlara dəvət edərək deyirdi (1, s.48):

Success is not final, failure is not fatal: it is the courage to continue that counts.

Uğur son deyil, uğursuzluq ölümcül deyil: önəmli olan – davam etmə cəsarətidir.

Bu böyük siyasətçinin bir nəsr örnəyi olan bu sitatının “uğur” anlamında “success” və “uğursuzluq” anlamında “failure” adlı iki ismi, “son” mənasında “final” və “ölümcül” mənasında “fatal” adlı iki sifəti ritorika baxımından diqqət çəkən nitq hissələridir. Belə ki, “success-failure” isim cütliyünün hərflərinin sayı 7, oxunuşda heca sayı ikidir, “final-fatal” sifət cütliyünün hərflərinin sayı 5 olsada, oxunuşda heca sayı yenə ikidir. Göründüyü kimi, hərflərin sayları ayrı-ayrı olan bu dörd sözün hər biri oxunuşda iki hecalıdır. Bu, natiqin poetik yanaşmasından qaynaqlanan dərin təfəkkürünü ortaya qoyur. Bu sitatın digər bir gücü odur ki, “Önəmli olan – davam etmə cəsarətidir” anlamında “It is the courage to continue that counts” cümləsi “Önəmli olan – risk etmə cəsarətidir” cümləsinə işarə edir, “risk” sözünü səsləndirmədən. Böyük dövlət adamı, göründüyü kimi, bir sitatda “uğur, uğursuzluq, cəsarət, gərgin əmək, risk” olmaqla 5 anlayışı qapsayır.

Yaşanan hər məğlubiyyətin bir səbəbi var, o səbəb aradan qalxmayınca, məğlubiyyət yenidən yaşanacaq. Demək, məğlubiyyət (planın boşa çıxması) yalnız planın sağlam olmaması üzündən baş verir. İlk məğlubiyyət heç vaxt son və qarşısı alınmaz məğlubiyyət deyil, əksinə, ilkin məğlubiyyət təhlükənin qarşısında olduğunu söyləyən bir siqnaldır. Bu durumdan qorxmayaaraq, heçnədən çəkinməyərək, riskə gedərək, çökən plan yenidən işlənməlidir. 20-ci əsr amerikalı motivasiya yazarı Napeleon Hill “Düşün və zəngin art” mənasında “Think and grow rich” kitabında hədəfinə sarı susayan insanı uğura doğru motivasiya edərək yazırdı (2, s.102):

When defeat comes, accept it as a signal that your plans are not sound, rebuild those plans, and set sail once more toward your coveted goal.

Məğlubiyyət gələndə onu planlarının sağlam olmadığını siqnal kimi qəbul et, bu planları yenidən qur və susadığın hədəfə doğru bir daha yelkən aç.

“Rebuild” (“yenidən qur”), sitat üçün gözlə motivasiya edici tapıntı olan “set sail” (“yelkən aç”) feilləri “risk et, riskə get, risk al” feillərinin mətnində sətiraltı sinonimləridir. Bundan başqa, “susadığın hədəfə doğru” mənasında “toward your coveted goal” diqqətimizi çəkir. Bu söz birləşməsindən anlayırıq ki, hədəfi üçün susayan (hədəfinə can atan) çalışqan bir insan riskə getməyə canla-başla hazırdır.

Risk etmək düşünüb-daşınmadan özünü təhlükəyə atmaq deyil, tam tərsinə, düşünüb-daşınaraq, maddi-mənəvi təhlükəni gözə alaraq davranmaqdır. Dünyada elə bir uğurlu insan tapılmaz ki, böyük ya xırda risk olmadan uğura çıxsın. Demək, harda uğur var, orada istər-istəməz risk, qorxmamazlıq, ağıldan qaynaqlanan şövq (aşırı istək) var. Amerikalı milyarder Uorren Baffet (Warren Buffet) işgüzar bir prosesdə riskin rolunu dərinlən anlayaraq vurğulayır ki, uğurlu olmaq istəyən bir insan risk almasa (riskə getməsə), hər zaman risk almış (riskə getmiş) başqa bir insan üçün işçi olaraq çalışacaq (3, s.36):

If you do not take risks, you will always work for someone who does.

Əgər risk almasanız, almış biri üçün hər zaman işləyəcəksiniz.

“Risk etmək” anlamında “take risks” frazeoloji məsdər olaraq azərbaycanca “risk almaq, riskə getmək”, türkçə “risk almak, riske gitmək”, rusca “пойти на риск” olaraq işləkdir. “Take risks, risk almaq, risk almak” kalkalı məsdər üçlüyüdür. “Risk almasanız” proses üçün səbəb, “almış biri üçün işləyəcəksiniz” proses üçün nəticədir. Demək, bir örnəkdə səbəb-nəticə-frazem bağlantısını görürük.

Bir insan qorxunun üzünə baxmağı dayandırırsa (həyat yolunda irəliləməsi üçün problemlərdən qorxmursa), qarşıya çıxan hər çətinlikdən doğan hər təcrübə ilə güc, cəsarət və güvən qazanır. Demək, qorxusu olmayan insan gücə, o da riskə, o da problemləri aşmasına, o da irəliləyişə yol açır. Bu dördlüyün başında güc dayanır, ortasında risk dayanır, sonunda isə irəliləyiş. ABŞ-in keçmiş Prezidenti Franklin Ruzvelt-in həyat yoldaşı Eleanor Ruzvelt (Eleanor Roosevelt) oxucusuna yüksək motivasiya verərək, bütün potensialını (gizli yatan iç gücünü) toparlamağı tövsiyə edərək deyir ki, icra etdiyiniz işdə qabağa getmək üçün edə bilmədiyini düşündüyünüz bir şeyi etməlisən və bu zaman

¹³ ORCID: 0009-0008-5052-4722 Azərbaycan Tibb Universitetinin baş müəllimi E-mail: nushabe.aliyeva@bk.ru

¹⁴ ORCID: 0009-0000-9925-7890 E-mail: iradaazeri@mail.ru

azərbaycanca “malı, məli” vaciblik bildirən qrammatik şəkilçisinin ingiliscə ekvivalenti olan, borc-öhdəlik daşıyıcısı sayılan “must” qrammatik şəkilçisini işlədir, tövsiyə-məsləhət daşıyıcısı olan “should” qrammatik şəkilçisini işlətmir. Başqa sözlə, bu xanım yüksək motivasiya yaratmaq üçün “bir borc olaraq” anlamında “must do” (“ətməlisən”) deyir, “bir tövsiyə olaraq” anlamında “should do” (“ətməlisən”) demir (4, s.89):

You gain strength, courage and confidence by every experience in which you really stop to look fear in the face. You are able to say to yourself, “I have lived through this horror. I can take the next thing that comes along”. You must do the thing you think you cannot do.

Qorxunun üzünə baxmağı gerçəkdən dayandırdığın bir təcrübə ilə güc, cəsarət və givən qazanırsan. Öz-özünə deyə bilərsən ki, “Mən bu dəhşəti yaşadım. Qarşıma çıxan bir sonrakı şeyi götürə bilərəm”. Sən edə bilmədiyini düşündüyün şeyi etməlisən.

“Mən bu dəhşəti yaşadım. Qarşıma çıxan bir sonrakı şeyi götürə bilərəm” adlı iki cümlədən anlaşılır ki, həyatın dikte etdiyi hər çətinliyi aşmaq bir dəhşəti yaşamağa bərabərdir və bu, hələ son deyil, çünki bir riskin verdiyi hər qələbə hələ qazanılmamış bir çox qələbələrin sadəcə xəbərçisidir. Bu prosesin sonu olmur, onun ancaq başlanğıcı və son olmayan sonu var.

Yaşadığımız planetin belə bir yazılmamış qanunu var ki, ingiliscə “pain”, türkcə “acı”, rusca “страдание”, ərəb kökenli azərbaycanca “istirab” anlayışı olmadan xoşbəxtlik öz dəyərini itirir. Ona görə itirir ki, gerçək bir xoşbəxtlik yalnız istirabdan sonra yarana bilər. İstirab olmadan xoşbəxtlik öləri bir sər in mehdır, qalmağ üçün əsmir, getmək üçün əsir. İstirabın verdiyi bir durumu riskə gedənlər bilər, risk etməyənlər onun dadını əsla duya bilməzlər. Uzun çəkən bir rahatlıqda xoşbəxtlik olmur, çünki komfort (rahatlıq) uzun-uzadı olanda insanı bezikdirir və bezikdirən bir hal insanın ruhunu incidir, onu balansdan çıxarır. Dahi rus yazarı Fyodor Dostoyevski istirab çəkərək xoşbəxtliyi satın almanın önəmini “Cinayət və cəza” anlamında “Преступление и наказание” romanında belə açıqlayır (5):

Нет счастья в комфорте, покупается счастье страданием. Таков закон нашей планеты.

Rahatlıqda xoşbəxtlik yoxdur, xoşbəxtlik acı çəkərək satın alınır. Planetimizin qanunu budur.

Dünya hər an dəyişir, özəlliklə 21-ci əsrdə yaşanan dəyişikliklər, proqreslər, ixtiralar olduqca çoxdur, qlobal miqyasda bunların sayı durmadan artır. Odur ki, çağdaş (modern) dünya ilə ayaqlaşa bilmək üçün mütləq anlamda risklər etmək lazımdır. Heç risk etməmək – inkişaf etməmək, geridə qalmağ, yeniliklərdən xəbərdar olmamağdır. Facebook sosial media xidmətini yaradan media maqnati, internet sahibkanı, xeyriyyəçi, 40 yaşlı milyarder Mark Zukerberq (Mark Zuckerberg) bir sitatında risk etməməyi bərk qnyaraq deyir (6):

The biggest risk is not taking any risk. In a world that changing really quickly, the only strategy that is guaranteed to fail is not taking risks.

Ən böyük risk heç risk almamağdır. Gerçəkdən çox tez dəyişən bir dünyada qəti olaraq uğursuzluğa uğrayan tək strategiya risk almamağdır.

Uğura çatmanın yolları çoxdur. Hər böyük insanın uğurla bağlı öz açıqlamaları var, onların hamısında risk anlayışına yer ayrılır. Dünyaca tanınan amerikalı kino aktiyoru, siyasi xadim, prodyuser Arnold Şvartsenegger (Arnold Schwarzenegger) uğura çatmanın 6 yolunu açıqlayır – aydın hədəflər qoyun, çox çalışın, risk alın, xatadan öyrənin, intizamlı olun, geri verin (7).

1. **Set clear goals, aydın hədəflər qoyun** – Düşüncə yoluyla tapılan, aktif fəaliyyət ilə çatılması mümkün olan, istənməyə dəyər bir durumdur. Aydın hədəflər insan potensialına, enerjisinə, puluna və vaxtına qənaət edən bir pozitiv yanaşmadır.

2. **Work hard, çox çalışın** – Elə bir durumdur ki, bu zaman bir insan öz hədəfinə tez çatır, yeni hədəflər üçün vaxt qazanır, çox pula və çox təcrübəyə sahiblənilir. Futbol kralı braziliyalı Pele yerində buyurur (8):

You must respect people and work hard to be in shape.

İnsanlara sayğı duymalı və formada olmaq üçün çox çalışmalısən.

Bu örnəkdə “must” (“malı”) vacib şəkilindən görünür ki, bu böyük idman adamı insanlara sayğı duymanı və çox çalışmanı uğurlu olmaq istəyənlər üçün bir vəzifə sayır.

3. **Take risks, risk alın** – İlk başlanğıcda çətin, sonra isə uğurlara işiq salan bir motivasiya durumudur. Birinin öz hədəfinə çatması, üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməsi riskdən keçir. Bu durumda risk katalizator (hədəfə olan şövqə alovlandırın) bir faktordur. Buddist-lamaist ruhani lideri Dalay-lama “sevgi, uğur, risk” üçlüyünü bir sitatda sıralayır (9, s.73):

Take into account that great love and great achievements involve great risk.

Diqqətə alın ki, böyük sevgi və böyük uğurlar böyük risk ilə bağlıdır.

Sitatda “take into account” adlı ingiliscə idiomatik feil rastlanır. Bu feil “bilin” mənasında azərbaycancaya “diqqətə alın”, türkcəyə “dikkate alın”, ruscaya “примите во внимание” formatında kalka olunur.

4. **Learn from failure, xatadan öyrənin** – Peşə təcrübəsi, həyat təcrübəsi qazanmaq üçün öyüləcək bir yoldur. Bir insan etdiyi xataları unutmamalı deyil, tam tərsinə, onları vaxtaşırı gözdən keçirməli, onlardan dər əs almalıdır ki, gələcəkdə bu xataları bir daha yaşamam. Çinli milyarder Cek Ma (Jack Ma) xatadan dər əs almanın önəmini “Cek Ma öz sözlərində” anlamında “Jack Ma in His Words” adlı kitabda çox gözəl açıqlayır (10, s.82):

You do not fail if you learn something new from your mistakes. Real failure is when you stop trying.

Xatalarından yeni nəşə öyrənsən, (bir şey) itirmərsən. Gerçək itirim o zaman olur ki, çalışmağı durdurasan.

5. **Be disciplined, intizamlı olun** – Bir insanın icra etdiyi istənilən bir işi düzənə salan, ziyanlardan qorumağa yardım edən bir durumdur. Rus psixoloq və yazarı Aleksey Xristinin intizam və özünə nəzarətə dair bir çox sitatların yazarıdır. “Dəyişikliklər yolunda” mənasında “На пути к переменам” kitabında intizamdan söz açarkən yazır (11, s.41):

Не ждите когда появится мотивация. Ее создает действие. Главное, это дисциплина и самоконтроль.

Motivasiyanın gəlməsini gözləməyin. Onu hərəkət yaradır. Önəmli olan intizam və özünə nəzarətdir.

6. **Give back, geri verin**–Bu deyim “verimli əlin olsun” anlamına gəlir. Bir insan biliyindən, malından, bacarığından paylayınca, ona olan sayğı və sevgi artmağa üz qoyar. Dünyaca tanınan milyardlərin hamısının verimli əli olub, yəni onlar yardımsevər insanlar olublar. Amerikalı müğənni və bəstəkar Cekson Braun (Jackson Brown) insanları verimli (əliaçıq) olub, ən xoşbəxt olmağa çağırır (12):

Remember that the happiest people are not those getting more, but those giving more.

Unutma, ən xoşbəxt insanlar o kəslər deyil ki, çox alırlar, o kəslərdir ki, çox paylaşırlar.

Həyatda hər şeyin bir zamanı var. Zamanında yaşanan hər proses düzgün bir prosesdir. Bitkilərin bar verməsi, heyvanların döllənməsi, isti fəsil olan yay, soyuq fəsil olan qış, mülayim fəsillər olan yaz və payız konkret zamanda olur, hər zaman olmur. Söz demək də belədir, riskə getmək də belədir, böyümək (tərəqqi etmək) də belədir. Amerikalı milyarder, zəngin olmanın sirlərini işıqlandıran Endryu Karnegi (Andrey Carnegie) riskin cəsarət və zamanla bağlılığından yazarkən deyib (13, s. 10):

The best time to expand is when no one else dares to take risks.

Böyümək üçün ən yaxşı zaman kimsənin risk almağa cəsarət etmədiyi zamandır.

Sitatda “yaymaq” anlamında latınca “expandere” məsdərindən törənən ingiliscə “expand” məsdəri diqqət çəkən anlayışdır. Bu məsdər ingiliscə (həcmdə, ölçüdə, miqdarda) “böyümək” deməkdir. Bir insan risk edib bir işi aşanda o, həmin işin həcmində, ölçüsündə və miqdarında böyümüş olur. Bundan başqa, “to dare to take risks” kontekstində önəm daşıyır. Azərbaycanca “risk almağa cəsarət etmək”, rusca “осмелитьсяпойти на риск”, türkçə “risk almağa cəsarət etmək” məsdərlərindən anlaşılır ki, istənilən risk cəsarətdən qaynaqlanır.

Həyatda yeni səhifə açmaq, tanınib seçilmək, dünyasını dəyişəndən sonra örnək və istinad izi qoymaq üçün, yəni öləndən sonra xoş duyğularla anılmaq üçün bir insan yeni cığır açmalıdır, kimsənin açdığı ya açma bilmədiyi ya da açmasının fərqi olmadığı bir cığır açmalı deyil. Başqasının cığırı ilə gedən yenilikçi olmaz, keçdiyi cığır onun adına yazılmaz. Dünyanın ən böyük biznes maqnatı, 318 milyard dollarlıq sərvəti olmuş amerikalı Con Rokfeller (John Rockefeller) keçilmiş bir yolu “aşınmış yol” anlamında “worn path” adlandıraraq buyurur (14, s.9):

If you want to succeed you should strike out on new paths, rather than travel the worn paths of accepted success.

Uğurlu olmaq istəsəniz, yaşamış bir uğurun aşınmış yolları ilə getmək yerinə yeni yollar tapmalısınız.

“Yeni yollar tapmalısınız” mənasında “you should strike out on new paths” ifadəsi ilə “cəsarət edib risk etməlisiniz, yenilikçi olmalısınız” demək istənilir.

İztirab ağır bir yaşam yolu olsa da, onun müsbət yönələri də var. Bütün böyük insanlar iztirab yolu keçərək böyük məqamlara çatıblar. İztirab olmadan kimsə böyük miqyasda tanınmaz. İnsanı insan edən dərdədir, iztirabdır, çətin həyatdır. Nizamilər, Xaqanilər, Füzulilər, Nəsimilər, Sabirlər, Vurgunlar, Şekspirilər, Dostoyevskilər ancaq və ancaq iztirab və dərd yolunu keçməli olublar. Amerikalı aktrisa, kino prodyuseri Mary Tyler Moore uğura çatmaq istəyənlərə deyir (15, s. 4):

Take chances, make mistakes. That's how you grow. Pain nourishes your courage. You have to fail in order to practice being brave.

Risqlər al, xatalar et. Ancaq beləcə böyüyə biləcəksən. İztirab cəsarəti bəsləyər. Cəsur olmağı öyrənmək üçün uğursuzluğu dadmalısan.

Mövzunun aktuallığı

İşgüzar kommunikasiya risk ilə sıx bağlıdır. Belə olduğu üçün bu mövzu bütün zamanlarda aktual olduğu kimi, indi də aktualdır, hər zaman da aktual olacaq. Bu mövzunun aktuallığı əsla bitməz, çünki insan həyatı, iş-gücünün böyüməsi, kontakt çevrəsinin genişlənməsi, prestij qazanması, yaşadığı cəmiyyətdə özünü tanıtməsi və yerini tapması – bunların hamısı böyük ya kiçik riskdən keçir.

Mövzunun birinci aktuallığı odur ki, işgüzar kommunikasiyanın risk ilə bağlılığı ingiliscə və rusca sitatların, habelə məqalə müəllifinin azərbaycancaya etdiyi düzgün tərcümələrin işığında tədqiq olunur, həm də nəzərə alaq ki, bütün sitatlar həyatda böyük uğurlar qazanan insanların gəldiyi məntiqli sonuclardır.

İkinci aktuallığı odur ki, ingiliscə və ruscadan azərbaycancaya filoloji tərcümələr bu məqalədə sərgilənir, tərcümə ilə bağlı azərbaycanca, türkçə, ingiliscə və rusca sözlər incələnilir.

Üçüncü aktuallığı odur ki, qrammatik məsələlərə toxunulur. Belə ki, sadalanan dörd dildə frazeoloji feillər göstərilir, onların bir-birinə kalka olunması açıqlanır, eləcə də sitatlarda aparıcı mövqedə dayanan qrammatik vahidlərə (feillərə, isimlərə) aydınlıq verilir.

Tədqiqat əhəmiyyəti

Bu tədqiqat işi akademik və işgüzar kommunikasiya, iqtisad və kommertiya, biznesin təşkili və idarə olunması, linqvistik və müqayisəli tərcümə problemlərinin tədqiqinə həsr olunan elmi məqalələrin və dissertasiyaların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Nəticə

Bu elmi işdən alınan sonuclar bunlardır:

1. Dəyişkən olan indiki zaman üçün mövzu çox aktualdır;
2. Samballı sitatlar mövzunu yönləndirən bir gücdür;
3. Kommunikasiyada riskin yolunu bütün dünya yığışib yazsa, yazıb bitirməz;
4. İstinad olunan on beş ədəbiyyat siyahısından 9-u son on beş ildə xaricdə çıxan yeni kitablardır;

Ədəbiyyat

1. Inspirational and Motivational Journal, Quotes by Winston Churchill, "Independently Published", 2021, 100 p.
2. Hill N., Think and Grow Rich, "GreateSpace Independent Publishing Platform", 2014, 114 p.
3. Greatest Warren Buffet Quotes, "Independently Published", 2024, 86 p.
4. The Quotable Eleanor Roosevelt, "University Press of Florida", 2013, 272 p.
5. <https://www.livelib.ru/Нет счастья в комфорте/ Федор Достоевский>
6. <https://www.brainyquote.com/Taking Risks Quotes / Mark Zuckerberg>
7. <https://www.moonshots.io/Arnold Schwarzenegger / The six rules>
8. <https://www.brainyquote.com/Pele Quotes>
9. <https://www.goodreads.com/Quote by Dalai lama>
10. Jack Ma in His Own Words, "Agate B-2", 2016, 144 p.
11. Христинин А., На пути к переменам, "Ridero", 2023, 100 s.
12. <https://www.classy.org/50 Giving Quotes / Jackson Browne>
13. Carnegie A., Autobiography of Andrew Carnegie, "Babblebooks", 2008, 235
14. Gesell M., On Money: The Quotes of John Rockefeller, "GreateSpace Independent Publishing Platform", 2016, 26 p.
15. Delaphaine A., Mary Tyler Moore, "Gramercy Park Press", 2017, 64 p.

Xülasə

İşgüzar kommunikasiya və risk etmənin faydaları

Bu elmi məqalədə akademik və işgüzar kommunikasiya, linqvistika və müqayisəli tərcümə problemlərinə toxunan ingiliscə və rusca sitatlar yer alır, məqalə müəllifinin dəqiq filoloji tərcümələri ilə.

Dünyaca tanınan Con Rokfeller (John Rockefeller) başqa olmaqla 4 biznes maqnatının, dünyaca tanınan Fyodor Dostoyevski başqa olmaqla 3 yazarın, dünyaca tanınan Uinston Çörçill (Winston Churchill) başda olmaqla 2 dövlət adamının, dünyaca tanınan futbolcu Pele-nin, 1 din rəhbərinin və 1 bəstəkarın sitatlarına elmi baxış keçirilir.

Məqalə müəllifinin kommunikasiya, dilçilik və müqayisəli tərcümə ilə bağlı yazdığı açıqlamalar bu elmi işin özəyini təşkil edirlər.

Açar sözlər: işgüzar kommunikasiya, ingiliscə sitat, rusca sitat, biznes maqnatı, dövlət adamı, yazar

Summary

Business communication and the benefits of risk-taking

This scholarly article contains English and Russian quotations dealing with problems of academic and business communication, linguistics, and comparative translation, with precise philological translations by the author of the article.

4 business tycoons including the world-famous John Rockefeller, 3 writers including the world-famous Fyodor Dostoyevsky, 2 statesmen including the world-famous Winston Churchill, the world-famous football player Pele, 1 religious leader and 1 composer. citations are reviewed scientifically.

The statements written by the author of the article about communication, linguistics and comparative translation form the core of this scientific work.

Keywords: business communication, English quote, Russian quote, business magnate, statesman, writer

РЕЗЮМЕ

Научная статья содержит английские и русские цитаты, посвященные проблемам академического и делового общения, языкознания и сравнительного перевода, с точными филологическими переводами автора статьи.

Научно рассмотрены 4 бизнес-магната, в том числе всемирно известный Джон Рокфеллер, 3 писателя, в том числе всемирно известный Федор Достоевский, 2 государственных деятеля, в том числе всемирно известный Уинстон Черчилль, всемирно известный футболист Пеле, 1 религиозный лидер и 1 композитор.

Высказывания автора статьи о коммуникации, лингвистике и сравнительном переводе составляют ядро данной научной работы.

Ключевые слова: деловое общение, английская цитата, русская цитата, деловой магнат, государственный деятель, писатель.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Aysu Kamran qızı Siracova

FONETİKA ÜZRƏ DİL QAYDALARININ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ İNTEQRASIYA

Cəmiyyətdə özünütdədiq və özünüidarə üçün lazım olan nitq bacarıqlarının aşılınması birbaşa ana dili fənninin tədrisi ilə bağılıdır. Müasir ana dili dərslıkləri şagirdlərə ədəbi dil normaları ilə bağı linqvistik biliklər verməklə yanaşı, nitq bacarıqlarının formalaşmasına da xidmət edir. “Müasir təhsilin əsasını təşkil edən öyrənmə (qavrama) və düşünmə prosesinin reallaşdırılmasında nitq müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İdraki prosesin bütün mərhələlərində fəaliyyətlər mənimsədilmiş, dil vahidlərinə, nitq modellərinə əsasən qurulur”. [1, s. 23]

Həm ibtidai, həm də tam orta təhsil mərhələsində tədris olunan fənlərin mənimsədilmə səviyyəsi, təlim keyfiyyəti bilavasitə ana dili fənni ilə bağılı olmasa da, dil ilə bağılı dərin bilgi, nitq bacarıqları təlimdə açar rolunu oynayır. Yəni, ana dilinin məntiqi imkanlarından, nitq strukturundan yararlıana bilməyən şagird riyaziyyat, coğrafiya, tarix və s. kimi fənləri dərinləndərək etmədə çətinliklə rastlaşa bilər.

İndiyə qədər Azərbaycan dili dərslıklərində şagird daha çox tərifi və qaydaları əzbərləyir, mahiyyəti sona qədər dərk etməyə cəhdlər etmədən onun bəzi elementlərini praktik tətbiq edirdilər. Yeni dərslıklərdə əvvəlkilərdən fərqli olaraq nəticəyönümlülük əsas hədəf kimi götürülərək şagirdləri maraq dairəsini və inkişaf səviyyəsinin atributlarını nəzərə alan təlim standartları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dili fənni şagirdlərə düşünməyi, anladıqlarını düzgün ifadə etməyi öyrətməklə yanaşı, milli mədəniyyətin, milli tərakkürün formalaşdırılması kimi müqəddəs bir işə də xidmət edir. Təqdim edilən hər bir qayda, tərifi ardıcılıq və varislik gözlənilməklə dil hadisələrinin mahiyyətinin açılmasına yardım edir. Ana dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olduğı diqqət mərkəzində saxlanılır.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən Azərbaycan dili fənni vasitəsilə şagirdlər düzgün yazı və şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnir, nitqin leksik, fonetik, qrammatik və üslubi imkanları ilə yaş və bilik səviyyəsinə uyğun tanış olur, əməli cəhətdən zəruri olan dil qaydalarının mahiyyətini aydınlaşdırır. Azərbaycan dili fənni dəqiq daxili quruluşa və sistemə malikdir və o, bu sistemdə fəaliyyət göstərən daxili qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənir. Ən kiçik dil vahidi olan fonemdən başlayan və ən mükəmməl konstruksiyaya malik cümlə ilə sonuclanan vahid sistem dilin mövcudluğunun təminatçısıdır.

Ana dili təlimi üzrə görkəmli tədqiqatçı, professor Yəhya Kərimov bunu nəzərə alaraq yazmışdı: “Sistem dedikdə, ana dili kursunun hər bir sinfə müvafiq məzmununu işləmək, oxu və yazı vərdişlərinin yaranması prosesini öyrənmək (çətinlikləri aşkara çıxarmaq, onların başvermə səbəblərini araşdırmaq, şəraiti təhlil etmək, nöqsanları aradan qaldırmağa xidmət edərək şəraitə hazırlamaq) ana dilinin optimal tədrisinin möhkəm və asan mənimsənilməsini, təcrübədə tətbiq etmə bacarığının verilməsini, şpğıdlərin ümumi inkişafını təmin edən yollar və vasitələr müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur”.(2, s.28)

Azərbaycan dili təlimində dil qaydalarını öyrədərəkən dil vahidləri arasındakı daxili əlaqə nəzərə alınmalı, inteqrasiya gözlənilməklə systemsizlik, pərakəndəlik aradan qaldırılmalıdır. Əks halda bilik və bacarıqların dayanıqlığına zəmanət vermək olmaz. Dil qaydalarının mənimsədilməsində dildaxili əlaqəni müəyyənləşdirmək və qrammatik ümumiləşdirmələr aparmaq zəruri şərtlərdəndir. İbtidai mərhələdə mənimsədilən dil materiallarının ümumiləşdirilərək mənimsədilməsi bir də ona görə zəruridir ki, qazanılan biliklər tam orta ümumtəhsil pilləsində zəmin rolunda çıxış edə bilsin.

Qeyd edək ki, ibtidai siniflərdə sadə formada öyrədilən qrammatik anlayış və qaydalar orta təhsil pilləsində mənimsədiləcək dil qaydaları üçün ilkin baza, ilkin mənbə rolunda çıxış edir. Bu mərhələdə öyrədilən fonetik hadisə və qanunlar, leksik üslubi imkanlar, morfoloji kateqoriyalar (inkarlıq, şəxs, mənsubiyyət və s.) və sintaktik elementlər gələcəkdə bütövlükdə dilə aid anlayışların dərinləşməsinə, mətnlərin qrammatik-linqvistik mahiyyətinin dərinləndərək mənimsənilməsinə yardım edir.

Fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar olaraq, şagirdlərdə Azərbaycan dili səs sisteminin xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradılmalı, onlara ədəbi tələffüz qaydalarının mənimsədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Buradan nəticə çıxararaq fonetika bəhsinin tədrisi qarşısında qoyulan başlıca vəzifələri aşağıdakı şəkildə konkretləşdirmək olar:

a) bu bəhsin tədrisi ilə əlaqədar olaraq, şagirdlərdə aydın təsəvvür yaradılmalıdır ki, fonetika dilçilik elminin bir bölməsi olmaqla dilin səs sistemi, səslərin əmələ gəlməsi və xüsusiyyətləri, bunların hərflərlə ifadəsi, heca, vurğu və s. haqqında məlumat verir: fonetika danışıq səsləri haqqında bilik sahəsidir;

b) bu bəhs şagirdlərə səslə hərfin, səslı dillə yazılı dilin orfoepiya ilə orfoqrafiyanın bir-birindən fərqi, eləcə də bunları bir-birinə qarşılıqlı münasibətini elmi surətdə anlamaq, dərk etmək üçün möhkəm əsas verməlidir;

c) həmin bəhsin tədrisi şagirdlərdə vərdişlərin inkişafı və formalaşmas üçün lazımi zəmin yaratmalıdır;

ç) fonetikanın tədrisi prosEsində şagirdlərə yazımızın qrafikasının əsas xüsusiyyətləri haqqında lazımi bilik verilməli, onlarda bir sıra orfoqrafik vərdişlərin möhkəmləndirilməsi təmin edilməlidir.

Fonetikanın tədrisində başlıca məsələ olan səslə hərflə arasındakı fərqi başa düşən, bu fərqi aydın şəkildə görə bilmək şifahi nitqlə yazılı nitq arasında mövcud olan başlıca fərqi düzgün dərk etməyin canını, əsas məğzini təşkil edir. (7, s.29)

Fonetikanın tədrisində şagirdlərə danışıq səslərinin nitqdəki mənə əhəmiyyəti haqqında müəyyən anlayış vermək nəzərdə tutulur. Bu hər bir səsin –fonemin sözün ən kiçik, lakin son dərəcə mühüm mənəli hissəsi olduğunu onlara dərk etdirməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə aşağıdakı tipli sözlər üzərində çalışmalar aparılması faydalıdır: *göl-gül, üzüm-özüm, tələ-dələ, kül-gül* və s.

Eyni məqsədlə müvafiq sözlə səslər artırıldıqda və ya ondakı səslərin sayını azaltdıqda mənənin dəyişdiyinə

də şagirdlərin diqqətini cəlb etmək maraqlı olar. Məs., *O, ox, oxu; dayaz, ayaz, yaz, az; əl, ələ, ələn; ilək, lək, ək; al, alt, altı; çiçək, içək, çək, ək*.

Bu tipli çalışmalar sözdəki səsləri fərqləndirməyi, hər səsin fonetik əhəmiyyətini qiymətləndirə bilməyi şagirdlərə öyrətmək baxımından çox faydalıdır. Sözlün səslənməsi ilə yazılmış formasının fərqi şagirdlərə yaxşı öyrətmək üçün fonetikadan ilk dərslərdə müvafiq sözləri onlara səs tərkibinə görə təhlil etməyə daha əlverişlidir. Şagirdlərə dilimizin səs sistemi ilə hərf sistemi arasındakı fərqi düzgün tələffüz qaydaları ilə düzgün yazı qaydaları arasında qarşılıqlı münasibəti və bunların bir-birindən fərqli cəhətlərini dərk etməyə, beləliklə, onlarda orfoepik, orfoqrafik vərdişlərin inkişafı və formalaşmasına nail olmaq həmin sahədə aparılacaq işin səmərəliliyindən, effektivliyindən asılıdır.

Fonetikanın mövzu dairəsinə danışmaq səslərinin əmələ gəlməsi də daxildir. Səslərin əmələ gəlməsi haqqında şagirdlərə verilən bilik fonetikadan onların ilk dərslərdə aldıkları məlumatla məhdudlaşmır. Sait və samitlərin öyrənilməsi prosesində şagirdlərin bu bilikləri daha da genişləndirilir. Məs., saitlərlə samitlərin, dodaqlanan saitlərlə dodaqlanmayan saitlərin, kar samitlərlə cingiltili samitlərin fərqi öyrədilərkən şagirdlər bunların əmələ gəlməsində danışmaq üzvlərinin iştirakı üzərində müşahidə və müqayisələr aparır, müvafiq nəticə çıxarırlar. Fonetik mövzulara daxil olan anlayışlardan biri də saitlərin uzun tələffüzüdür. Uzun saitlər haqqında məlumatın verilməsi məsələnin tək cəhəti ilə bitmir. Yazı və tələffüz qaydalarının elmi əsasda öyrənilməsində də bunun çox böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Məlum faktıdır ki, şagirdlərin yazı işlərində *saat, camaat, təccüb* və s. kimi eynicinsli qoşa saitli sözlərin bir saitlə, yəni [sa:t], [cama:at], [tə:ccüb] şəklində səhv yazılması hallarına tez-tez təsadüf olunur. [6, s.46]

Uzun saitlərin yazıda qrafik ifadəsi ilə əlaqədar qaydaları şagirdlərə mənimsətmək və onların bu sahədəki vərdişlərini daha tez formalaşdırmağa nail olmaq üçün saitlərin uzun tələffüzü haqqında onlara müəyyən anlayış verilməsinin zəruriliyi yeni proqramda düzgün həll edilmişdir. Saitlərin uzun tələffüzü zamanı şagirdləri çalışmalar üzərində işlətmək lazımdır. Bir sıra sözlərdə işlənən eynicinsli qoşa saitlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur. Məs., *saat[sa:t]; camaat[cama:t]; mətbəə[mətbə:]; bədi[bədi:]; təbi [təbi:]*

Vahid bir elmin tərkib hissələrini təşkil edən dilçiliyin şöbələri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu şöbələr arasındakı dialektik əlaqə onların inkişafına təsir edir. Ayrı-ayrı şöbələrin mövzularına, hadisələrin düzgün şərhinə kömək edir. Məs., söz yaradıcılığı ilə leksikologiya, semasiologiya və morfologiya şöbələri daha sıx bağlıdır. Belə ki, söz yaradıcılığı üsulları arasında əmələ gəlmiş hər bir yeni sözlün leksik xüsusiyyətləri leksikologiyada, semantik cəhəti semasiologiyada, morfoloji əlaməti morfologiyada şərh olunur.

Dilçiliyin şöbələrindən olan fonetikanın da orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, morfologiya, sintaksislə əlaqəsi çox yaxındır.

Bildiyimiz kimi, tədris fonetika bölməsindən başlayır. Dilçilik elminin bir şöbəsi olan fonetika dilin səs tərkibindən, səs qanunlarından bəhs edir. Fonetika təlimi bütün sonrakı bölmələrin tədrisi üçün zəmin rolunu oynayır. Fonetikanın öyrəndiyi danışmaq səsləri olmadan nə dil, nə də qrammatika ola bilər. Çünki bütün cümlələr sözlərdən, sözlər də səslərdən ibarətdir. Fonetikanın məzmununa aşağıdakılar daxildir: səs və hərf, sait, samit, ahəng qanunu, hesa, vurğu. [2, s.113]

Proqram üzrə fonetika bölməsinin tədrisi səs və hərf mövzusu ilə başlanır. Səs tələffüz edilir, hərf isə yazılır və oxunur. Fonetikanın tədrisinə başlarkən, əvvəlsə şagirdlərə səs və hərflərin fərqi izah edilmişdir. Eyni zamanda diqqət etmək lazımdır ki, şagirdlər səsə hərfi bir-birilə qarışdırmasınlar, eyniləşdirməsinlər. Çünki bu, əsasən də, dilə aid əsərlərdə ciddi səhv hesab edilir. Təəssüf ki, bu mühüm məsələyə Azərbaycan dilinin fonetikasına aid yazılmış bir sıra əsərlərdə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Bunlar da dilimizin səs sistemi ilə hərf sistemi, sözlərin səslənməsi-tələffüzü ilə yazılışı arasındakı fərqi kifayət dərəcədə nəzərə alınmamışdır.

Səslə hərf arasında əlaqə, yazı ilə danışmaq arasında əlaqə ilə bağlıdır. Çünki fonetika qaydaları tək cəhətli fonetik yox, həm də fonetik prinsipə uyğun tərtib olunur. Məs., *baxça, ehdiyat, qarğıs* kimi deyilən sözlər *bağça, ehtiyat, qarğız* kimi yazılır. Belə sözlərdə səsə hərf uyğun gəlir. Müəllim bir növ səsə hərfin fərqi izah etməklə, orfoqrafiya və orfoepiya üçün zəmin yaradır. Belə ki, şagirdlər sözü səs və hərfin tərkibinə görə təhlil etməyi öyrənməli, nəticədə sözlün yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqi dərhal təyin etmək bacarığına yiyələnmişdirlər. Çünki bu, sözlərin düzgün yazılışını, eləcə də tələffüzünü öyrənməkdə çox mühüm tələbdir.

Təhlil edilən hər hansı sözdəki səslər və onların miqdarı tələffüzə görə müəyyən edilmir. Məsələn: *şair, dəftər* sözlərində səslərlə hərflərin miqdarı belə müəyyənləşdirilir: “*şair*” sözündə dörd hərf, beş səs [şa.yir] vardır. Dəftər sözü isə altı hərf və altı səsdən ibarətdir. Sözlərdəki səs və hərfin fərqləndirilməsi məsələsində bir çox orfoqrafik və orfoepik qaydalar da nəzərdə tutulmalıdır. Misallara müraciət edək:

Orfoqrafiyada: 1. Birinci hecasındakı samiti həm n, həm də m ilə deyilən sözlər “n” ilə yazılır. Məsələn, *anbar, sünbül, zənbil*.

2. Birinci hecasındakı saiti müxtəlif şəkildə (*e, o, ə, ü*) deyilən sözlər “ö” ilə yazılır. Məsələn, *dövlət, dövr, zövq* və s.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin şüurlu mənimsənilməsində fonetikanın tədrisinin əhəmiyyətindən danışarkən prof. B.Əhmədov göstərirdi ki, fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar olaraq müəllim dilimizin fonetik qaydalarını şüurlu surətdə mənimsətməyə başlayır. Müəllimin ədəbi tələffüzün aşılınması üzrə əldə edəcəyi hər cür müvəffəqiyyətin əsası da öz bünövrəsini buradan götürür. Bunu nəzərə alaraq, fonetika dərslərində şagirdlərin orfoqrafik vərdişləri ilə yanaşı olaraq, ədəbi tələffüzə yiyələnmələrinə də xüsusi fikir vermək lazımdır.

Səs və ya hərfin müqayisəli öyrədilməsi şagirdlərdə düzgün ədəbi tələffüz vərdişlərinin yaranmasını

asanlaşdırır. "Vurğu" mövzusu orfoepiya ilə əlaqəli tədris olunmalıdır. Çünki bu anlayış tələffüzlə əlaqədardır. Düzgün vərdişi əldə etmək üçün vurğunu bilməyin əhəmiyyəti böyükdür: *Yazıq Ələsgəri oda sahibdi, Fələk gözdən sahib, o da sahibdi*. Buradakı *oda- o* da sözlərini düzgün oxumaq üçün vurğunu yerində işlətmək lazımdır. Səslə hərfi fərqləndirmək üçün müəllim diqqətlə *bağ-bax, az-al, dəvə-dəfə* və s. sözlərdə həmin səslərin mənanı necə dəyişdirdiyinə fikir verməlidir.

Azərbaycan dili tədrisində ədəbi tələffüz və savadlı yazı vərdişlərinin aşılınması üzrə aparılan işin böyük hissəsi sait səslərin deyilişi ilə bağlıdır. Sözlərdə saitlərin qoşa işlənməsi, ahəng qanununun tələbi və s. səbəblər üzündən sözlərin yazılışı düzgün deyilişindən müəyyən dərəcədə fərqlənir ki, bu fərqlər sait səslərlə bağlı olan orfoepik normaları yaradır. Fonetikanın tədrisi zamanı öz köklərində saitlərin tələffüzü və yazılışı ilə əlaqədar aşağıdakı sahədə üzrə iş aparmaq olar:

- a) həm "e", həm də "ə" ilə deyilən sözlər (*eniş, ertə*);
- b) həm "e", həm də "a" ilə deyilən sözlər (*qəhrəman, davam*);
- c) "o" ilə yazılıb, "a" ilə tələffüz olunan sözlər (*motor, kolxoz*).

Müəllim bu sözlərin düzgün deyilişini şagirdlərə öyrədkən, orfoqrafik-orfoepik cədvəllərdən istifadə etməlidir. Saitlərin tədrisi zamanı orfoqrafiyası orfoepiyası ilə eyniyyət təşkil etməyən sözlərin yazılışı və deyilişi üzərində iş aparılmalıdır. Burada məqsəd sözün qrafik forması ilə ədəbi deyilişi arasındakı fərqi dərk etməkdir. Ədəbi tələffüzlə yazı arasındakı fərqi yaranmasına səbəb olan saitlərin aşağıdakı orfoepik normalarını göstərə bilərik.

1. Sözlərin birinci, ikinci, bəzən də sonuncu hecasında yazılan "ə" saiti "a" kimi tələffüz olunmalıdır. Məs., kətan-katan, xoşbəxt-xoşbaxt, qəhrəman-qəhraman.

2. Bu sözlərin birinci hecasında yazılan "ü" saiti "u" kimi deyilir. Məsələn: sübut-subut, rüsvay-rusvay və s.

Deyilənlərdən aydın olur ki, fonetik materiallar şagirdlərdə ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafında əsasdır. Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydalarına, orfoepik qaydaların bir-birilə bu cür üzvi surətdə bağlılığı onu göstərir ki, şagirdlərdə də ədəbi dilin həmin normalarına aid möhkəm vərdişlər yaratmaq üçün orfoqrafik qaydalarla orfoepik qaydaların əlaqəli şəkildə öyrədilməsi başlıca şərtlərdən biri olmalıdır. Şagirdlərin orfoepiya qaydalarına riayət etməsini izləmək üçün müəllimlər tez-tez fonetikaya müraciət etməlidir.

Fonetika bəhsində praktik əhəmiyyəti olan ahəng qanunu, heca, vurğu mövzularının tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fonetika bölməsinin tədrisində "Ahəng qanunu" mövzusunun keçilməsi gələcəkdə keçiriləcək dərslər üçün də zəmin yaradır. "Morfoloji yolla söz yaradıcılığı" bəhsini keçərkən şagirdlər burada şəkildə yazılışında yenidən fonetikada keçirilmiş "Ahəng qanunu" mövzusunə qayıtmaq lazım gəlir.

Bundan əlavə, samitlə bitən miqdar saylarına *-inci, inci, -uncu, -üncü*, saitlə bitən isimlərə isə *-nci, -nci* şəkildə artırmaqla sıra sayları əmələ gətirilməsini şagirdlərə mənimsətmək məqsədilə yenidən fonetikaya aid bilikləri təkrarlamaq həm yeni mövzunu onlara yaxşı ayılayır, həm də keçilmiş mövzunu bir daha şagirdlərin yadına salır və bilikləri möhkəmləndirir. Şagirdlərin yazıda ən çox səhvə yol verdikləri qaydalardan biri də sözlərdə uzun saitin işlənməsi ilə əlaqədardır. Bu qaydanın zəmini aşağı siniflərdə, fonetika bölməsi tədris edilərkən "Heca" mövzusu keçilərkən qoyulmalıdır. Bu isə orfoqrafik qaydaların fonetika bölməsinin daxilində keçilməsi kimi qiymətləndirilməlidir. (3, s.27).

Fonetikanın tədrisində fonetika ilə etimologiya əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Etimologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, sözlərin mənşəyini öyrənir. Elə sözlər var ki, onları etimoloji cəhətdən müqayisə etmək lazımdır. Məsələn, *məhrum* və *mərhum* sözləri yazılarda mənə başa düşülmədiyi üçün bəzən orfoqrafik səhvə yol verilir. Belə halda müəllim izah etməlidir ki, *məhrum*- əli hər şeydən çıxmış yazıq adamdır; *mərhum* – vəfat edən, rəhmətə gedən adam deməkdir.

Müəllim müqayisə üsulundan istifadə edərək bu sözlərin mənasını, tələffüzünü şagirdlərə öyrədir. Eyni zamanda etimologiya ilə əlaqə yaratmış olur. Fonetika bəhsinin tədrisində terminlərin öyrədilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Terminlər leksikologiyanın tərkibinə daxil olan anlayışdır. Şagirdlər bu və ya digər bilik sahəsinə daha asan yiyələnirlər. Terminlər məfhumların yadda qalmasını təmin edir və nitqi lüğət zənginliyi baxımından fərqləndirir. Fonetika bəhsinə daxil olan terminlərin hamısı konkret mövzularla bağlıdır. İlk növbədə, fonetika termininin özü haqqında şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmaq tələb olunur.

Beləliklə, müəllim *telefon, pətefon, mikrofon* kimi termin sözlərin mənalərini şagirdlərə izah edir. Müəllim hələ aşağı siniflərdə bəzi sözlərdə uzun saitlərin işlənməsini şagirdlərə izah etməlidir. Bu zaman müəllim uzun saitli sözlərdən misal kimi istifadə etməlidir. Məs., *mədən, təmir, istefa, feil, Sabir, Adil, əruz* və s. kimi sözləri misal olaraq göstərməli, həm də mənalərini izah etməlidir. Bu yolla da şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşdirilməlidir. Müəllim uzun saitli sözlərdən bir qismini şagirdlərdə onların paronimləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənməyə çalışmalıdır. [1, s.15]

Fəndaxili inteqrasiya zamanı fonetika morfologiyaya ilə əlaqəli tədris edilməlidir. Morfologiyada ismin hallarını keçərkən bəzi ikihəcalı sözlərdə *i, i, u, ü* saitləri düşür. Məsələn: *sinif, sinfin, şəkil-şəklin, fikir-fikrin, fəsil-fəsilin* və s.

Fonetikanın tədrisində morfologiya ilə əlaqələndirilməsinin daha aydın şəkildə vermək üçün aşağıdakı mövzulardan istifadə etmək olar:

Fonetikadan keçilən mövzular: Qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü; Ahəng qanunu, heca; Sonu "q" və "k" ilə bitən çoxhəcalı sözlərin yazılışı və tələffüzü; Vurğu.

Morfologiyadan keçirilən mövzular: Ümumi və xüsusi isimlər. İsm quruluşca növləri. İsimlərin

hallanması; İsmın quruluşca növləri; İsmın hallanması. Mürəkkəb adlar; Sifətin quruluşca növləri.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, sintaksis də fonetika ilə əlaqəli tədris olunmalıdır. Bildiyimiz kimi, fonetikanın tədrisində misallar cümlələrdən ibarətdir. Cümlə ilə sintaksisin tədqiqat obyektidir. Sintaksisdə “Sadə cümlədə sözlərin sıralanması” mövzusu keçilir. Bu zaman fonetikada keçirilən “Vurğu” mövzusunə qayıtmaq və məntiqi vurğunu başa salmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hümətova R. Ana dili (II hissə), Bakı, ADPU-nun nəşri, 2019, 290 səh.
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilin tədris metodikası. Bakı, Nasir, 2003, 519 s.
3. Hacıyev A. Ana dili fənni üzrə məzmun xüsusiyyətləri, “Kurikulum” jurnalı, 2011, № 1, 46-50.
4. Paşayev A. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2012, 180 səh.
5. Balıyev H.B. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 425 s.]
6. Müasir Azərbaycan dili. I cild (Fonetika və fonologiya), Bakı, AMEA-nın nəşri, 2020, 315 səh.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə, Bakı, Nurlan, 2016.

Fonetika üzrə dil qaydalarının öyrədilməsində inteqrasiya

Xülasə

Azərbaycan dilinin sistemli şəkildə tədrisi fonetika bölməsindən başlayır. Dilçilik elminin bir şöbəsi olan fonetika dilin səs tərkibindən, səs qanunlarından bəhs edir. Fonetika təlimi bütün sonrakı bölmələrin tədrisi üçün zəmin rolunu oynayır. Fonetikanın öyrəndiyi danışq səsləri olmadan nə dil, nə də qrammatika ola bilər. Çünki bütün cümlələr sözlərdən, sözlər də səslərdən ibarətdir. Fonetikanın məzmununa aşağıdakılar daxildir: səs və hərf, sait, samit, ahəng qanunu, hesa, vurğu.

Fonetik materiallar şagirdlərdə ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafında əsasdır. Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydalarına, orfoepik qaydaların bir-birilə bu cür üzvi surətdə bağlılığı onu göstərir ki, şagirdlərdə ədəbi dilin həmin normalarına aid möhkəm vərdişlər yaratmaq üçün orfoqrafik qaydalarla orfoepik qaydaların əlaqəli şəkildə öyrədilməsi başlıca şərtlərdən biri olmalıdır. Şagirdlərin orfoepiya qaydalarına riayət etməsini izləmək üçün müəllimlər tez-tez fonetikaya müraciət etməlidir. Fonetika bəhsində praktik əhəmiyyəti olan ahəng qanunu, heca, vurğu mövzularının tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin tədrisi, fonetika, morfolojiya, inteqrasiya, nitq hissələri

Integration in the teaching of language rules in phonetics

Summary

The systematic teaching of the Azerbaijani language begins with the phonetics section. Phonetics, which is a branch of linguistics, deals with the sound composition and sound laws of the language. Phonetics training serves as a foundation for teaching all subsequent sections. Without the spoken sounds studied by phonetics, there can be neither language nor grammar. Because all sentences are made of words, and words are made of sounds. The content of phonetics includes the following: sounds and letters, vowels, consonants, the law of harmony, hesa, stress.

Phonetic materials are the basis for the development of literary pronunciation skills in students. Such an organic connection of spelling rules and orthoepic rules in the Azerbaijani language shows that one of the main conditions should be the teaching of orthographic rules and orthoepic rules in order to create strong habits in students related to those norms of the literary language. Teachers should often refer to phonetics to monitor students' adherence to spelling rules. Special attention should be paid to the teaching of the law of harmony, syllables, and accents, which are of practical importance in phonetics.

Keywords: teaching of the Azerbaijani language, phonetics, morphology, integration, parts of speech

Интеграция в преподавании языковых правил по фонетике

Краткое содержание

Систематическое обучение азербайджанскому языку начинается с раздела фонетики. Фонетика – раздел лингвистики, изучающий звуковой состав и звуковые законы языка. Обучение фонетике служит основой для преподавания всех последующих разделов. Без изучаемых фонетикой звуков речи не может быть ни языка, ни грамматики. Потому что все предложения состоят из слов, а слова состоят из звуков. В содержание фонетики входят: звуки и буквы, гласные, согласные, закон гармонии, хеса, ударение.

Фонетические материалы являются основой развития навыков литературного произношения у учащихся. Такая органичная связь правил орфографии и орфоэпических правил в азербайджанском языке показывает, что одним из главных условий является преподавание орфографических правил и орфоэпических правил в родственной форме с целью формирования у учащихся устойчивых привычек, связанных с этими нормами литературного языка. Учителя должны часто обращаться к фонетике, чтобы контролировать соблюдение учащимися правил правописания. Особое внимание следует уделить преподаванию закона гармонии, слогов и ударений, имеющих практическое значение в фонетике.

Ключевые слова: преподавание азербайджанского языка, фонетика, морфология, интеграция, части речи.

RƏCİ: dos. S.Abbasova

**YARADICI İNSANIN ŞƏXSİYYƏTİNDƏ İSTEDAD VƏ ÇILĞINLIQ
(Dünya ədəbiyyatında rəssam obrazının təzahürünə dair)**

Rəssamın şəxsiyyətinin özünəməxsusluğu müxtəlif zaman kəsirlərində yaradan yazıçılar üçün həmişə aktual olub. Artıq XIX əsrin II yarısında realist yazıçıların diqqət mərkəzində rəssamın praktik fəaliyyəti, onun cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqələri, ictimaiyyətdəki statusu olur. Rəssamın özünüdərkli, öz müqəddəratını təyin etmə, özünə qalib gəlmə, çətinlikləri dəf etmə bacarığı, reallaşmayan xoşbəxtlik motivi, puç olmuş ümidlər, incəsənətin kommersiallaşmağı, peşəkar rəssamla dilentant rəssamın həyat və fəaliyyətinin təsviri realizm cərəyanına məxsus əsərlərdə qaldırılan problemlərdir. Bu əsərlərdə rəssam ali romantik oreolda deyil, öz dövrünün və cəmiyyətinin siyasi, ictimai, psixoloji kontekstinə uyğun baxış bucağı ilə çıxış edir. Bu mövzuya nərdə Ernest Teodor Amadey Hofman “Yezuiter kilsəsi”, Herman Hesse “Roshalde”, “Narsis və Holdmund”, Erix Mariya Remark “Xülyaların sığınacağı”, Onore de Balzak “Naməlum şedevr”, Mark Levi “Gələn səfər”, İvan Bunin “Ağlım itirmiş rəssam”, Sergey Yesin “İmitator”, Dina Rubina “Kordobanın ağ göyərçini”, Kadzuo İsiquro “Aydın olmayan dünyanın rəssamı”, Kenzo Kitakata “Qış yuxusu” və başqaları toxunmuşdur. Adları çəkilən yazarlar rəssamın yaradıcı təfəkkürünün xüsusiyyətləri, onun incəsənətə mübtəlalığı, yaradıcılığın qüdrətinə və hər şeyə qadirliyinə inamı ilə birgə ilahi verginin – fitri istedadın günaha batmaya aparan şirnikləndirici cazibə və nəfs ilə nisbətini, ideal və real həqiqət arasında olan konflikt, dahi şəxsiyyətin orta səviyyəli rəssam və peşəkarlıqdan uzaq olan, yaradıcı təşəbbüsü olmayan sənətkar ilə qarşıdurmasını əsas götürmüşlər.

Əfsuslar olsun ki, bəzən rəssam yüksək və şərəfli yaradıcılıq missiyasını aşkara çıxararaq alçaq xislətini də nümayiş etdirmiş olur. Rəssamın təsviri sənətə olan maraq və şövqü, müşahidə qabiliyyəti, yaradıcı təxəyyülü ilə yanaşı rəzalətə aparan xüsusiyyətləri də yer alır. Onun həyata keçməyən arzuları, geniş kütlə içərisində tənhalığı, əhatəsindəki çevrənin nadanlıq və ikiüzlülüyündən doğan anlaşılmazlıq faciəvi sonluğa – aqressiyaya, hətta cinayətə sövq edir. Yolunu azmış, mənəvi şikəstliyə düşmüş, daxili resursları tükənmiş rəssam artıq incəsənətə düha kimi baxmır, təbiət və insanlardan ilhamlanmır, qadınlar belə əvvəlki tək onun həyatında həlledici rol oynamır.

Ernest Teodor Amadey Hofmanın “Gecə etüdləri” adlı novellalar toplusuna daxil olan “Yezuiter kilsəsi”ndə dəlilik astanasında duran rəssamın patoloji vəziyyəti müşahidə edilir. Rəssam-memar Bertold kilsə mehrablarını müqəddəs obrazlarla bəzəmə ilə kifayətlənir. Lakin daxili imkanları daha geniş miqyaslar tələb edən istedadlı gəncin düşüncə və təxəyyülü memarlıq rəngkarlığının dar çərçivələri ilə məhdudlaşır. Potensialını lazımı səviyyədə nümayiş etdirə bilməyən həssas insan ona xas olan əzəli xoşqəlblik və həlimlikdən qəzəbə doğru gedərək, dəlilik həddinə çatır. İstedadını düzgün məcraya yönəldə bilməyən rəssam özünü və sənətini lənətləyərək sərgərdanlıq və əbədi tənhalığa düşür.

Yaradıcılığının ilkin mərhələsində Bertold xidmət etdiyi sənətinin dərinliklərinə yiyələnmək üçün Neapolda məşhur peyzaj ustası Filipp Qakkertdən dərslər alır. Peşəkar rəssam Bertoldun əsərlərində əzəli istedadın təzahürünü deyil, yalnız təbiətə soyuq təqlidi görür. Qakkertin fikrincə, rəssamın ali məqsədi gördüyünü kor-koranə təqlid etməkdir, təbiətin əbədlilik, füsunkarlığını dərinləndirərək duyaraq kətan üzərinə köçürmək, gözəlliyə biganə qalmayan seyrçilərin qəlbini rıqqətə gətirməkdir. Rəssamın əsəri pisi yaxşı, xəsisliyə əli açmaq qədər olmasa da, özündə yüksək tərbiyəedici qüvvə cəmləyir. Əgər əsər seyrçiyə toxunursa, qəlbinə və intellektinə nüfuz edərsə, onu düşündürsə, deməli vəzifəsini yerinə yetirmiş olur. Əsl sənətin mahiyyəti formanın mükəmməlliyində deyil, əsərin məzmununun dolğunluğundadır, onun insana bəxş etdiyi vəcdədir. Ustad rəssamın fikrinə qeyri-adekvat münasibət düşüncəsiz Bertoldu ruh düşkünlüyünə gətirir. Müqəddəs Məryəm obrazını əbədləşdirmək amalı ilə yaşayan divanə rəssam onun əvəzinə xanımı Ancelanı vəsf edir. Nəticədə əsər olduqca cansız və quru alınır. Özünə inamını itirən iradəsiz gənc incəsənətə şübhə ilə yanaşır, insan cəmiyyətindən uzaq durur. İllər sonra məhrumiyətlər hesabına sənətinə qovuşaraq həyatı bahasına əsərini tamamlayır, lakin istədiyi nəticəni almayınca Oder sularına qərğ olur.

Alman romantiki ustalılıqla öz sənətinə sadıq qalan baş qəhrəmanın ilahi ideala can atmasını qələmə alır. Lakin Hofmanın qəhrəmanının ilahi ideala cəhdi özünü doğrultmur, çünki o, aliliyi, məsumiyyəti müqəddəs Məryəmdə deyil, real qadında görür.

Onore de Balzakin “Naməlum şedevr” povesti qoca Frenhoverin tükənməz yaradıcı axtarışlarını əks etdirir. Yaradıcılıqda realizm tərzindən uzaqlaşma, fikri məzmununda deyil, fanatikcəsinə sırf formada cəmləmə onu mənəvi boşluğa gətirib çıxarır. Frenhoverin incəsənətin mahiyyətini açıqlayan estetik görüşləri rəssamın vəzifəsini təbiətin gözəgörünməz tərəflərinin təsvirində görür. Bu fikrə əsasən əsl rəssam atanomiyanın qanunlarına istinad edərək naturanı olduğu kimi çəkməməli, təxəyyülünü işə salmalıdır. Əsl rəssam surət çıxaran deyil, şairdir. Lakin perspektiva qanunlarına riayət etməmə, işıq-kölgə effektlərinə üstünlük verməmə, obrazların qeyri-realist şərhli tablolu psixoloji və texniki cəhətdən natamam edir. Fləmand boyakarı Fransua Porbusun şövqlə işlədiyi Misirli Məryəm ilk baxışdan zərif götünsə də, peşəkar sənətsünəsinin gözü ilə canlı qadını deyil, soyuq mərməri xatırladır. “Fil sümüyü rəngində olan bu vücudda sanki qan axmır, həyat al qırmızı damarlardan şəh tək tökülür...”, - deyərək Frenhover qadın obrazının ifadə üsulu və rəng həllinə tənqidi yanaşır [1, s. 292]. Ancaq onun özünün ərsəyə gətirdiyi “Gözəl Nuazez” əsəri də

¹⁵ Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının. Humanitar və ictimai fənlər kafedrasının dosenti,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alizadeafer@rambler.ru

mükəmməllikdən uzaqdır: yüksək zümrələrə mənsub macəraçı qadının portreti klassik rəngkarlıq kanonlarına uyğun deyil.

İstedadın günaha batmaya aparan şirnikləndirici cazibə və nəfs ilə nisbətində ingilis yazıçısı Adam Nevillin “Nömrə 16” romanında Feliks Hessen və Set obrazlarının simasında rast gəlinir. Yazıçı mahirənə şəkildə iki fərqli yaradıcı şəxsiyyət – eksentrik rəssam Feliks Hessen və hələ formalaşmamış sənətsünas Set ilə mistik əlaqəni göstərərək onların timsalında mənəviyyəti tükənmiş insanın portretini çizir. Nevillin qəhrəmanları sanki iki ayrı dünyada – yaratmış olduqları əsərlərin irreal dünyasında və real aləmdə yaşayır. Hessen əsərlərində həyatın nifrət oyandıran tərəflərini olduğu kimi, naturalistcəsinə seyreiciyə çatdırır. Eksentrik rəssam yurdsuz uşaqların acı taleyini təsvir etməklə kifayətlənmişdir. O, sahibsiz, baxımsız azyaşlıların xarakterlərində xoşagəlməz xüsusiyyətləri, qarşısızlımaz özbaşınalığı, hiddəti kətana köçürür. Uşaqlar coşquncasına böyüklərin hərəkət və həyat tərzini təqlid edərək, artıq öz yaşdılarından uzaqlaşmış, onların cərgəsinə qoşulduqlarını zənn edir. Oğurluq, pozğunluq insanı rəzalətə aparan mənəvi düşkünlüyün, yırtıcı xislətin təzahürüdür. Hessen ölümə məhkum olmuş xəstələrin can vermə səhnəsini, həyatdan küsmüş bəndələrin iztirablarını, insanda daxili çirkinliklə yanaşı zahiri eybəcərliyi, anadangəlmə fiziki nöqsanları xirda detallarına qədər çəkir. Onun fikrincə, yalnız bu cür təhrif olunmuş obrazlar yer üzərindəki həyatın mənasızlıq və dəhşətini ifadə edərək əsl həqiqəti əks etdirir. “Eybəcərlik bəzən gözəllikdən daha dolğun görünür” [3]. Hessen kömürlə qeyri-adi, ekstraordinar cizma-qaraları, antiestetizmə qərq olmağı ilə xaotik, qarışıq, nizamsız dünyada insanın şəxsiyyət kimi tamlığını, onun əzəli daxili imkanlarını layiqincə tətbiq etməyin mümkünlüyünü inkar edir. Nevillin qəhrəmanının incəsənətə, ümumiyyətlə, həyata bu cür yanaşma tərzini onun yaradıcı insana xas son dərəcə fərqli və dərin dünyagörüşündən xəbər vermir, əksinə, qeyri-sabit psixikasını, iradi keyfiyyətlərinin yoxluğunu bir daha təsdiqləyir. Cəmiyyətdən bilərəkdən təcrid olunmuş, öz dünyasından kənara çıxmağı özünə qadağan etmiş qəribə adamcığaz çox keçmədən ilham mənbəyini itirir və daxilən tükənir. İnsan cəmiyyətinə uyğunlaşmağı bacarmayan əcaib Hessen illərlə ərsəyə gətirdiyi rəsm əsərlərini məhv edir və bununla qeyri-sağlam yaradıcı iddialarına son qoymuş olur.

Nevillin digər qəhrəmanı sənətsünas Set də Hessen kimi daxili sarsıntı yaşayır, yaradıcı potensiya və qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyə izahsız xiffət hissi keçirir, tənhalığa, çaşqınlığa qərq olur. Üzgün Set ixtisası üzrə iş tapmayınca, əməyinin bəhrəsini görməyincə özünü ayrı sahədə sınaq qərarına gəlir: o, Londonun mötəbər rayonlarından birində Barrinqton-haus adlı yaşayış evində gecə gözetçisi kimi çalışır. Lakin zavallının Böyük Britaniyanın paytaxtını fəth etmək cəhdləri də boşa çıxır. Təsəllini yalnız incəsənətdə tapan Set Hessenin metaforik məzmunlu rəsmlərindən qaynaqlanır. Həmkarının mübaliğəli, biçimsiz əsərlərindən ilhamlanaraq, Set qeyri-ixtiyari onun üslub və texnikasını mənimsəyir. O, kağızda, daha sonra isə kətanda, hətta divarlarda belə insanın parçalanma, çürümə halını, ana bətnində hələ doğulmamış körpələrin aydın olmayan surətlərini işləməklə, tərzində özünəməxsusluq və ekspressionizmə xas orijinallıq əldə etdiyini düşünür. Əsl incəsənətə deyil, onun təqlidində, illüziyasına aludə olmuş qəhrəmanın xəstə ağı konkret real insanları deyil, xülyasında yer alan əcaib fiqurları müşahidə edir.

İnsanı yaradıcı akta sövq edən affektlər “Dyuma-Ki” romanında Amerika yazıçısı Stiven Kinqin diqqət mərkəzindədir. Yazıçı Edqar Frimantl obrazının simasında yaradıcı insanın təlatümlərini – ruh düşkünlüyü, təfəkküründəki ikililiyi qələmə alır. Qəza nəticəsində sağ qolundan məhrum olmuş rəssam Meksika körfəzində yerləşən Dyuma-Ki adasına köçür. “Travma almış vücut və beyin nəinki diktaturaya bənzəyir; onlar elə diktaturanın özüdür. Yer üzündə ağırdan acımasız müstəbid yoxdur; şüurun qarışıqlığından savayı zalım hökmdar tanımıram”, - deyərək Kinqin qəhrəmanı bədbin düşüncələrə qərq olur [2]. Adada qalarkən Frimantl özündə rəssamlıq qabiliyyəti kəşf edir. O, həyatın mənasını boyalar, fırça və kətan parça üzərində görüncə daxili gücünə inam əldə etməyə başlayır. Qağayılarla qürub, balıqçılıqları ilə zəngin okean sahili təkcə Frimantlın yaradıcı temperamenti nöqtəyi-nəzərindən ətraf aləmin əksi deyil, həmçinin onun üçün o ağır dövərdə daxilində gizli gedən çarpışmaların ifadəsidir.

Yaradıcılıq, incəsənətə vurğunluq Kinq üçün güclü terapevtik vasitədir. Yazıçı hərəkətdən qalmış, zəifləmiş, gücdən düşmüş qəhrəmanın xarakterində psixoloji məntiqi ön plana çəkərək, onun rəngkarlığa olan əzmini göstərməyə çalışır. Qəhrəmanın monoloq və dialoqları da, öz növbəsində, onun xarakterinin psixologizmini dərinləşdirir. Frimantl boyakarlıqda xilas tapır, özü və təbiətlə ahəng əldə edir, başına gələn bədbəxt hadisədən sonra həyatında taxt qurmuş böyük bir neqativi – qorxu hissini dəf edir.

Rəssamın saxtakarlığa meyilliliyi italyan yazıçısı Luici Quarnyeriyə maraq kəsb edir. “Vermeyerin ikili həyatı” romanında ədib fitri istedadı olmağına baxmayaraq, rəssam kimi formalaşmayan Han van Meyeqerenin qeyri-sağlam özünü təsdiq cəhdlərini işıqlandırır. Niderland əsilli rəssam başqa boyakarlara məxsus orijinal nümunələrin surətini işləyərək onları əsl rəsm əsərləri kimi tədqim edir. Saxtakar rəssamın işlərini XVII əsrin məşhur təsviri sənət ustalarının şedevrlərindən ayırmaq mümkün deyil. O, mahirənə tərzdə qüdrətli sənətkarların üslubunu, dəst-xəttini, texnikasını, rəng həllini təqlid etməkdə elə mükəmməllilik əldə edir ki, ən yaxşı ekspertlər belə surəti rəsm əsərinin əslindən ayırmaqda çətinlik çəkir. Allahlıq iddiasında olan Meyeqeren işinə təqsir kimi baxmır: o, bununla vaxtilə ona dəstək olmayan, yolunu kəsən mötəbər, böyük nüfuz sahibi olan sənətsünas və tənqidçilərdən intiqam alır.

Arturo Peres-Reverte “Fləmand lövhəsi” romanında yaradıcı insanın dünyagörüşünü araşdırır. Estet insanın sarsılmış ruhu əsərdə alleqorik məfhumlar olan çilgünlük, dəlilik anlamları ilə tədqim olunur. Gözəlliyə və incəsənətə aludə olmuş insanın həyata münasibətini ağıl və hiss deyil, fantasmaqorik şüuraltı qaranlıq instinktlər təyin edir. Əsl yaradıcılıq fani dünyanı, keçici anlamları əbədləşdirməkdir. Həqiqi incəsənət, yaradıcılıq dühası mənəviyyətsizliqdan uzaqdır, alçaqlıq və rəzalətdən kənardır. Tanrı bəndəsini xüsusi bir ilahi vergi – fitri istedadla

mükafatlandırır, lakin bəzən insan layiqincə bu ali bəxşinin dərinlik və mahiyyətinə varmayaraq, onu düzgün məcraya yönəltmir. Şöhrət, təkəbbür, sonradan görmüslərə xas olan əda, mənfəət onu şərə aparır. Rəssamın xarakterinə müraciət edərək Peres-Reverte bu əbədi sualın cavabını axtarır: bu cür hallarda yaradıcı insan nə etməlidir? O, öz istedadına xəyanət edərək, ondan imtina etməlidir? Yoxsa alçaq xislətinin törədcəyi fəsadlara baxmayaraq sonuna kimi özünü təsdiqləməlidir? Əsl istedad vicdanına güzəştə getdikdə nə baş verir? Özünü tanı hesab edən insan hədsiz dərəcədə bədbəxt və təhlükəlidir. Allahsızlıq onu cinayətə sövq edir, nəticədə o, nəinki başqalarının, özünün belə həyatını məhv edir.

Əntiq əşyalar dükanının sahibi, rəngkarlıq üzrə ekspert olan Sesar Ortis de Polas romanın dinamik obrazlarından. Yüksək mədəniyyət, incə zövqə malik Sesar çevrəsindəki insanlar üzərində böyük təsir gücü və qeyri-məhdud səlahiyyətlərə sahibdir. İlk baxışdan nəcib insan təəssüratı bağışlayan Sesar heç də göründüyü kimi deyil – onun səmimiyyət və xoşsimahılığının arxasında qəddarlıq və rəhmsizlik durur. Utanmaq bilmədən, arsızcasına insanların həyatı ilə oynayan və kənardan qurduğu oyununu təəssüf, peşmançılıq hissi çəkmədən izləyən Sesar ikili obrazdır: bir tərəfdən incəsənətin dəyərini bilən, bədii təxəyyülünün bənzərsizliyi ilə seçilən estetik, digər tərəfdən isə komediant, oyunçu və qatil.

Peres-Revertenin “Flamand lövhəsi” romanı yaradıcı insanın xarakterində istedad və çılğınlığın nisbətini, oyunun, ikililiyin onun təbiətində taxt qurduğunu bir daha təsdiqləyir. Allaha inamsızlıq, fikir və düşüncələrində əsaslı bir bünövrənin olmaması, şahmat turnirindəki məğlubiyyət, hörmətdən düşmə və həqarət təcridən yazıçının qəhrəmanında patoloji forma halı alaraq mübtəlalığa çevrilir. Sesar ilhamlanmaq və ilham mənbəyi olmaq xüsusiyyətindən və poetik vüsətindən məhrum olur. Qəzəb impulslarının təsiri altına düşən bədxah Sesar şərə xidmət etməyə başlayır. Yalnız zənginlik və şən-şöhrət ona xoşbəxtlik gətirmir. Sesar bu maddi nemətlərə geniş kütlə içərisində itməmək naminə yiyələnir. Peres-Reverte mahircəsinə “zərif” caninin psixopatologiyasını oxucuya çatdırır. “Flamand lövhəsi” tablosu Sesara həyata keçməyən arzularını xatırladaraq, onu yeni təhlükəli bir oyuna qərq edir. Nəticədə ehtiyatkarlıq və tədbirliliyini itirən oyunçu insanların talelərini həll etmək missiyasını üzərinə götürür və, beləliklə, allahlıq iddiasına girir. «Həyatda heç nə sırf qara və ya ağ rəngdə olmur, xeyir belə cildini dəyişib şər formasında təqdim oluna bilər, çirkinlik gözəlliklə əvəz oluna bilər... İnsan həm sevir, həm də sevdiyinə xəyanət edə bilər... İnsan özündə eyni zamanda atanı, qardaşı, oğulu, məşuqu, cəlladı və qurbanı cəmləyə bilər...», - Sesar təqsis sanmadığı bu etirafı etməklə şahmat partiyasındakı hər bir məğlub olmuş fiqurun müqabilində insan həyatını qurban gətirməkdən çəkinmir [4, s. 587].

Peres-Revertenin mənəviyyəti tükənmiş qəhrəmanını qeyri-adekvat addımlara sövq edən qüvvə nədir? Niyə incəsənət və gözəlliyə aludə olmuş estetiklərin böyük bir əksəriyyəti ahıl yaşında ağıl zəifliyi yaşayır? Yaradıcı insan çox zərif və həssas mexanizmdir. Onun həyatı bütövlükdə özünə qalib gəlməyə, öz şübhə, tərəddüd, qorxularını dəf etməyə istiqamətlənib.

Göründüyü kimi, təqdim olunan nəsr əsərlərində rəssamın şəxsiyyəti, yaradıcı təfəkkürünün xüsusiyyətləri, onun varlığın mənasını dərk etmək cəhdi, etik-estetik dəyərlərə münasibəti, daxili təlatümləri – təbiətindəki istedad və çılğınlığın nisbəti, incəsənətə mübtəlalığı qələmə alınır. Əsl rəssam cəmiyyətə ziddir, asosialdır. Onun xarakterini təzadlar – coşğunluq, həssaslıq, tez təsirlənmə, daim axtarışlarda olan ağıl, fikrə qərq olma, tənhalığa meyli, özünü tənqid, aza qane olmama, əzm və mətanət təşkil edir. Təbiətən çılğın olan rəssam onu başa düşməyən və ona layiq olmayan kütlənin simasında mənəviyyətsizliyin bütün təzahürləri ilə qarşılaşır, ətraf mühitin süniliyini, haqsızlığını, mənəvi yoxsulluğunu kəskin şəkildə hiss edir. Yaradıcı ideyaların reallaşmamağı və bu zəmindən yaranan qeyri-məmnunluq hissi onda mənəvi düşkünlüyə gətirib çıxarır. Söz ustalarının diqqət mərkəzində rəssam yaradıcılığında ilahi qüvvə və nəfs, öz idealına sadıq qalan rəssamda gizli gedən yaradıcı və cinayətəkar əməllərin nisbəti durur. Onların hər biri özünəməxsus tərzdə böyük istedad sahiblərini mənəviyyət və şərəfin ümumbəşəri qanunlarına uyğun mühakimə etməyin mümkünlüyü kimi əbədi suallara cavab axtararaq, yaradıcı insanın dünyagörüşünü bütün dərinliyi ilə açmağa çalışır. Rəssamın yaradıcılığının nüvəsini incəsənət mövzusu və mənəvi-əxlaqi dəyərlərin dirçəlişi təşkil etsə də, hamı öz yüksək və şərəfli missiyasının mahiyyətini dərk etmir. Şimikləndirici cazibə, tovlama, yoldan çıxarılma, günaha batma təhlükəsi böyük olur. Nəfs və tamah mənəviyyətin tükənməsinə gətirib çıxarır. İnsaniyyətdən məhrum olan fərd bir daha xoşbəxtlik əldə edə bilmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balzak O. Seçilmiş əsərləri / Fransız dilindən tərcümə / Bakı: Azəməşr, 1986, 388 s.
2. King S. Dyuma-Ki. Roman / İngilis dilindən tərcümə / Moskva: AST, AST Moskva, 2009, 672 s. // Elektron resurs: http://loveread.ec/read_book.php?id=1486&p=1
3. Nevill A. Nömrə 16. Roman / İngilis dilindən tərcümə / Moskva: Eksmo, Domino, 2011, 496 s. // Elektron resurs: http://loveread.ec/read_book.php?id=8559&p=1
4. Peres-Reverte A. Flamand lövhəsi. Roman / İspan dilindən tərcümə / Moskva: Eksmo, 2013, 648 s.

Ключевые слова: художник, живопись, творчество, вдохновение, талант, эстетические взгляды, художественное изображение, мания величия

Keywords: artist, painting, creativity, inspiration, talent, aesthetic views, artistic imagination, megalomania

Талант и безумие в личности творческого человека (к вопросу о воплощении образа художника в мировой прозе)

Резюме

В настоящей статье предлагается идейно-тематический анализ прозаических произведений с главным героем художником. Личность художника, его попытки освоить смысл бытия, одержимость

искусством, полное погружение в творческий процесс всегда находились в центре внимания мастеров слова. Э. Т. А. Гофман, О. Бальзак, А. Нэвилл, С. Кинг, Л. Гуарньери, А. Перес-Реверте и другие писатели мастерски раскрывают внутренний мир утонченного эстета, его метания между иллюзией и действительностью, исследуют необузданную природу, мировидение и неординарность экспрессивного художника. Показывая степень воздействия изобразительного искусства на живописца, они по-своему пытаются ответить на извечные вопросы: чем обусловлено творческое становление художника? Может ли настоящий художник оступиться и изменить своему призванию? Утратив духовную устойчивость, художник в состоянии обрести гармонию? Можно ли судить большой талант по универсальным канонам духовности?

Многогранная и противоречивая личность художника, организуя эпический стержень повествования в произведениях вышеназванных писателей, задает тон и составляет проблематику (погружение в искусство, демонический дух творца, соотношение таланта и соблазна, соперничество). Это и указывает на важность проблемы искусства и углубленное рассмотрение образа художника, а также обуславливает актуальность статьи.

Talent and Madness in the Personality of a Creative Person (on the Issue of Embodiment of the Artist Image in World Prose)

Summary

In this article an ideological and thematic analysis of prose works with the main character being an artist is set. The personality of the artist, his attempts to master the meaning of existence, obsession with art, complete immersion in the creative process always took central stage in attention of word artists. E. T. A. Hofmann, O. Balzac, A. Newell, S. King, L. Guarnere, A. Perez-Reverte and other writers masterfully reveal the internal world of a refined aesthete, his trash between illusion and reality, investigate unbridled nature, worldview and originality of an expressive artist. Showing the degree of influence of fine art on the artist, they try to answer in their own way the eternal questions: what determines the creative development of the artist? Can true artist misstep and betray his mission? Is an artist able to find harmony having lost spiritual stability? Is it possible to judge great talent according to the universal canons of spirituality?

The many-sided and contradictory personality of the artist, organizing the epic core of the narration in the works of the writers mentioned above, set a tone and creates the serious problematic (immersion in art, the demonic spirit of the creator, the correlation between talent and temptation, rivalry). This fact affirms the importance of the problem of art and an in-depth consideration of the artist's image, and also determines the relevance of the article.

Rəyçi: Naidə Camal qızı Məmmədhanova, filologiya elmləri doktoru, professor

ДИАЛОГ КАК МЕТОД ОБУЧЕНИЯ И САМОРАЗВИТИЯ КУРСАНТОВ

Диалог - является одним из самых распространенных видов устной речи, наиболее естественной формы речевого общения. Диалоги разграничиваются по тематике: одни из них связаны бытовыми темами, другие с тематикой отвлеченного характера. Ход развития устной речи идёт от упражнений в диалоге к формированию навыков связной монологической речи. Таким образом, владение монологической речью всегда предполагает высокий уровень языкового развития говорящего. «Диалог является одним из самых распространенных видов устной речи, наиболее естественной формой речевого общения. Диалог - это разговор между двумя или несколькими лицами. Разговорная речь чаще всего по своей природе является диалогической. Речевой организации диалога является ряд сменяющихся друг друга реплик, границей которых служит конец речи одного собеседника и начала речи другого», (1,27-28), Развитие диалога, его внешние и внутренние движения реализуется в репликах-стимулах и репликах-реакциях, взаимосвязью которых и достигается единство речевого потока; движения разговора. Первая реплика, как правило, является исходной в диалоге, последующие реплики ориентируются на её состав, дублируется те или иные её особенности. Бытовые ситуативные диалоги строятся полностью на принципах разговорного стиля языка. Именно в повседневных разговорах, товарищеских беседах немаловажную роль играет жест, мимика, характерные для разговорной речи, экспрессивность. В диалогах на отвлечённые тематику оказывает сильное влияние книжные стили языка, в беседах о свойствах переживаниях, впечатлениях - влияние поэтической, художественной речи. В художественной литературе диалог выстраивается как один из приемов изображения человека, явлений окружающей действительности. В художественном повествовании с помощью диалога писатель рассказывает мысли и чувства человека, обращает внимание читателя на своеобразные характеры героев, на их связи и взаимоотношения. Часто диалог даётся в сочетании с вводящей авторской речью, которая как бы, проясняет обстановку, в которой протекает диалог, помогает понять характер интонации реплик героев. В настоящее время в понимании сущности диалога и диалогических взаимоотношений формируется в репликах философско-психологического подхода теории речевой деятельности, психолингвистических дискурса, в частности интонационных оснований диалога. До недавнего времени знание диалога в процессе формирования личности недооценивалось, ему отводилась второстепенная роль. В тоже время, диалогическая речь по мнению выдающихся отечественных психолога Л.С. Выготского, - это первичная форма человеческого общения, детерминант психического развития личности. Посредством диалога происходит освоение окружающей действительности, развитие данного слова, познание внутреннего мира другой личности и самого себя. Ситуации диалогического общения, в которой коммуникация осуществляется лицом к лицу, создаются предпосылки для саморазвития каждой вступающей в контакт языковой личности. Диалог с полным на то основанием можно назвать общением личным и личностным: это не только экспликация, но и сопоставление, а иногда и противопоставления, нескольких смысловых позиций, связанных с каждым из коммуникантов.

Согласно философской антропологической концепции М.М.Бахтина, диалогичность выступает неотъемлемым свойством человеческой природы. Индивид приобретает качественные характеристики, раскрывает как индивидуальность только во взаимодействии со средой, в общении. Ключевым для М.М. Бахтина является понятие «другой», так как личность становится личностью, познаёт и осознаёт себя, свою духовную содержательность только в соотношении с другими, через другого. По мнению философа, само бытие человека, есть глубочайшее общение. Быть - значит быть для другого и через него для себя. «Только в общении, взаимодействие человека с человеком раскрывается и «человек в человеке», как для других, так и для себя самого,» - утверждает М.М. Бахтин.

«Диалог является основной формой социальной коммуникации, он учит студента явно выражать свою точку зрения, отстаивать свою позицию. В системе продуктивного обучения «диалог» трактуется как односложный акт общения по схеме: вопрос-ответ. Между тем, учебный диалог призван добиваться взаимодействия сознания его участников, чтобы совместными усилиями предмет дискуссии становился объемным, понятным, разноплановым. Педагог, является организатором учебного процесса, имеет возможность применить в рамках диалога приёмы сближения и налаживания сотрудничества со студентом, увидеть его внутренние проблемы, установки и позиции, на основе которых ученик формирует свою точку зрения.»(2, 45-46)

В обучающем диалоге все вместе движутся к истине: пространство обсуждения открыто, нет готовых ответов, есть только путь и ориентиры. Диалог со студентом оказывает на него многофакторное воздействие, а значит ведет к решению различных дидактических задач. Диалоговая форма решения проблемы в ходе без личностного общения, будучи освоенной студентами, становится одной из главных механизмов его мыслительной деятельности. Применение диалогового метода обучения в практике вузовского образования пока не нашло широкого распространения. Возможными причинами этого являются дефицит времени, поскольку диалог должен быть организован в рамках существующей научной системы обучения. Психологической и дидактической базой разработки нами диалогового метода является идея проблемного метода обучения личностно-ориентированного метода, педагогически сотрудничество и системно-деятельностного

¹⁶ Военный Институт имени Гейдара Алиева guliyevaaygun@mail.ru

подхода. Обучение диалогу должно осуществляться не обособленно, а в тесном сопряжении с изучаемым программным материалом.

«В современных условиях диалог приобретает новое значение и качество, выступая базовым принципом коммуникативного содержания образования. Поликультурное общество, насыщенное многообразными коммуникативными связями, предполагает не только налаживание отношений сотрудничества, взаимопонимание, но и возникновение противоречий, полемических споров» (3,78). Поэтому способность студентов вести плодотворный, эффективный диалог в самых различных областях социокультурной сферы, познавать мир не с монологических позиций, а диалогически, плюралистически становится наиболее важным и коммуникативным свойством. Для того чтобы современный человек обладал данным навыком необходимо, чтобы его этому научили. Это требует соответствующей организации образовательного процесса современных ВУЗов. Коммуникативная грамотность - знание правил общения, умение соотнести их с конкретной ситуацией. Она включает культуру речи, языковую и речевую грамотность, знание о педагогике и психологии общения, знание логики и этики общения. Именно диалог как особый уровень коммуникативного процесса отвечает потребности человека в глубоком личностном контакте. Только в диалоге развивается способность критически мыслить. Существенным в диалоге считается то, что понимающий подход вырабатывает у человека способность думать, размышлять. Средством достижения этой задачи является лексика, стиль и логика языка беседы, развивающий у студентов осознанный, внутренне принятый навык моральной речи, служащий формированию нравственной личности. Для существования диалога с одной стороны, необходимо общие исходные информационная база его участников, а с другой - исходный минимальный разрыв знаниях участников диалога. В противном случае участники диалога не будут сообщать друг друга новую информацию по предмету речи, а следовательно он не будет продуктивным. Диалог - прежде всего процесса познания, которые активно реагирует на новшества современной эпохи, старые и вновь созданные традиции. По общему мнению учёных, любое высказывание включает в себе смысл, принадлежит кому-то и направлен на кого-то. «Для реализации диалога необходимо, чтобы оба участника разговора выполняли определенные требования. Во-первых, собеседникам должна быть интересно обсуждаемая проблема, во-вторых, им необходим хотя бы минимальный опыт и знания по этой теме. Кроме этого, ведения диалога всегда связано с определенной традицией, в рамках которой происходит разговор» (4, 34). Он должен быть открыт для других и иметь перспективу на будущее. Как известно, диалог может осуществляться в различных формах. И тот, кто вступает в разговор, должен знать его правило, в том числе и свою роль в нём. При исследовании диалога мы будем исходить из традиционного, ещё античного представления о диалоге как процессе выявления смысла и углубления в его содержание. Следует подчеркнуть необходимость в диалогического обучения в образовании, поскольку диалог рассматривается нами как один из основных принципов, условий преподавания. Образование и коммуникация понимаются как неотъемлемые взаимосвязанные единицы, где обычно диалог реализуется на практическом уровне, как правило, между преподавателем и студентами. Наше внимание сосредоточено на том, в каком случае диалог может быть использован как приём обучения и как основной метод преподавания. С этой целью в статье приводятся примеры использования диалога на занятиях в процессе обучения. Сущность диалога заключается в том, что этот вид речевой деятельности предполагает двух и более участников разговора, каждый из которых излагает свои мысли на определенную тему, причём речь каждого говорящего направлена на собеседника. Поскольку диалог - одна из форм общения, к нему относятся те же правила, что и к общению в целом. Таким образом происходит двухсторонняя связь, которая, как правило, является обратной. Диалог как форма общения с миром способствует внешнему воздействию на человека, который может как активно принимать и разделять информацию, так и отвергать её или не соглашаться с ней. Диалог является и формой внутренней деятельности человека, направленной на посторонние раздражители и на самого себя, становится одним из основных способов открытости человека внешнему миру, средством понимания мира и возможностью активного участия в нём.

Диалог - сложный способ общения, поскольку подразумевает сознательное усилие человека открыться другому человеку. Кроме этого, диалогу приписывают интеграционную функцию, так как он компенсирует односторонность индивидуального человеческого опыта. Диалог способствует личностному росту индивидуума – помогает исправить ошибочное представление об окружающем мире и сконцентрировать субъективное мнение о нём. Диалог является особой формой разговора. Для его успешного осуществления обе стороны должны быть в равной степени сосредоточены на активном общении по конкретной теме, пытаться взаимодействовать между собой и в результате прийти к общим выводам.

Применять диалог в общении - означает подчинять закрытость открытости. Каждая наша суждение субъективно. Диалогическое обучение способно на любой стадии развития человеческого познания выйти за эти пределы и открыться. Без для логистического знания, без его присутствия, по крайней мере неявно, человеческое подсознание потеряла бы связь с реальностью.

По своей природе мы духовные существа. Нас связывают с другими диалогические отношения. Диалог является не только местом встречи идей или мнений, герменевтический процессом постепенного обнаружения смысла, углубления понимания его содержания и духовной связи между Я- Ты им Я - Бог. Диалог будет продуктивным в том случае, когда для его осуществления появляется предпосылки, способность и умение задавать вопросы, сформулировать проблемы и находить их решения. Важно уметь задавать такие

вопросы, которые позволяют начать диалог, стимулируют мышление и желания рассуждать. На продуктивность диалога не влияет количество вопросов, а только их качества. Цель такого диалога - не загнать собеседника в угол, а сообща заняться поиском истины.

На процесс обучения оказывает влияние целый ряд факторов. Один из наиболее важных аспектов считается личность учителя и его целенаправленное воздействие на студента. Кроме преподавателя на процесс обучения влияют и другие факторы - например, те, которые стимулируют познания: компьютер, интернет, мобильные телефоны и т.д.

Понятие обучение как диалога основано на гуманистической концепции преподавания, которая характеризуется конструктивным подходом к управлению образовательным процессом. Обучение чаще всего воспринимается как расширение и реконструкция того, что студент уже знает в какой-то степени. Обучение должно быть активным, что подразумевает четкую мотивацию студента и его желание получить соответствующие знания. Студент активно обрабатывает новые знания, систематизирует их, а также реконструирует старые знания. В контексте наших рассуждений о диалоге мы не говорим о нем лишь только как об одном из приемов обучения. Мы хотим подчеркнуть, что диалог необходимо использовать и как метод, как принцип образования, которые будут способствовать повышению качества образования. Этот принцип может быть реализован в виде открытой дискуссии, дебатов, интервью, противостояния различных мнений, дискуссионных групп.

Мы рассматриваем диалог как современный поиск ответов на вопросы, решение проблем и ситуаций, открытие новых знаний и оценивания старых, сравнивая их с уже усвоенными знаниями. Диалог - это всегда разговор, при котором открываются как студент педагогу, так и наоборот - педагог студенту. Современное преподавание должно быть основано именно на взаимной открытости обоих участников преподавания - педагога и студента.

Диалогический принцип обучения должен быть одним из центральных в дидактической концепции педагога. Такое понимание обучения очень важно, поскольку оно является основой и источником размышлений преподавателя, влияет на разрешения конкретных дидактических ситуаций, определяет взаимоотношения педагога со студентами, направляет учебную деятельность и воздействует на результативность.

Реализация диалогического обучения с методической точки зрения не обязательно должно осуществляться только через беседу, дискуссию педагога и студентов или между студентами. Это лишь некоторые внешние формы проведения диалога. В нашем понимании диалог как принцип преподавания может включаться и в другие, например, интерактивные методы обучения.

Наиболее распространённые мероприятия, направленные на использование диалога, являются: оценка результатов и реализация диалога; обработка источников знаний, подтверждающих окончательные выводы; поиск других аргументов в поддержку выводов или даже против этих выводов; применение выводов диалога на практических и теоретических мероприятиях; обсуждение индивидуального опыта и связанные с ним отношения и мнения; основы для дальнейшего диалога; внутренний диалог как средство индивидуального субъективного самосовершенствования; осознание смысла и важности диалога для себя. Результатом этих действий должно быть не только приобретение знаний, умений и навыков, но и в особенности накопления опыта работы по получению этих знаний, поиску и доступу новой информации, с которой студент встречается в ВУЗе и за её пределами. В предыдущих частях статье мы попытались обратить внимание на общие вопросы связанные с диалогом, возможности и необходимость его использования в сфере образования. На более глубоком философском, психологическом и педагогическом анализе мы не будем останавливаться. Мы хотим сосредоточиться на практических моментах в преподавании, посредством которых обучение может быть реализовано как диалог.

В настоящее время проблемы диалога в обучении очень актуальна в первую очередь в связи с изменениями, происходящими в современной системе образования. Так в данной статье мы сосредоточились прежде всего на изучение диалога как процесса познания и как одного из условий общения. Кроме того, нами были затронуты вопросы культуры диалога, его ведение, а также потребности диалога в обучении.

Таким образом, диалог - это не только очень эффективный метод и прием обучения, это ещё и основной принцип современного преподавания, который способствует высокой степени мотивации, максимальной индивидуализации обучения, предлагает широкие возможности для творчества, самореализации учащихся. Как показывает практика, проблемное диалогическое обучение способствует более практичному усвоению нового материала, так как учащиеся добывают знания самостоятельно, сознательно переживая каждый шаг.

Список литературы:

1. Япоушек Я. «Диалог как форма сотрудничества между людьми», Москва, 2021
2. О.Д.Митрофанова, В.Т.Костомаров «Методика преподавания русского языка как иностранного», Москва, 2000
3. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного Москва. Высшая школа, 2003.
4. Битехтина Н.Б. и др. Методическая мастерская: Образцы уроков по русскому языку как иностранному М.: Русский язык, 2012.

Ключевые слова: диалог, обучение, методы, приемы, сближение, сотрудничество

Açar sözlər: dialoq, təlim, prinsip, metodlar, üsullar, yaxınlaşma, əməkdaşlıq

Key words: dialogue, education, principles, methods, converge, cooperation.

XÜLASƏ:

Məqalədə təlim prosesində dialoqda ünsiyyətin mədəniyyətindən və təbiətindən irəli gələn əsas ünsiyyət qaydalarının bilik lərinə əsaslanan mühüm prinsiplərindən biri kimi baxılır. Dialoq təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına aparən ümumi anlayış kimi başa düşülür. İnteraktiv metodlara və təlim üsullarına əsaslanaraq dialoqun aparılmasına diqqət verilir. Dialoqun inkişafına onun xarici və daxili hərəkətlərinin stimül-replikalarda və replika-reaksiyalarda realizə olunan, nitq danışığının bərabərliyinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə nail olunur. Eyni zamanda məqalədə dilin danışq stilinin prinsipləri əsasında qurulan məişət situasiyası dialoqları haqqında danışılır .

SUMMARYE:

In the article dialogue is considered as one of the important principles in the educational process which is based on knowledge of the rules of communication which is derived from the nature and culture of communication. Dialogue is understood as the general requirement leading to improvement of educational quality. The special attention is paid to conducting dialogue to learn on interactive methods. The article also deals with domestic-situational dialogues which are based on principles of spoken language style, and a gesture and special expressions play important role in it.

Rəyçi f.f.d. dosent, Bünyadova V.Ş.

Səfərova Sona Hilal qızı, İsmaylova Nəzrin Faiq qızı¹⁷
İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QAVRAMA NÖVLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Qavrayış aqlın müəyyən faktlar, hadisələr və anlayışlar arasından seçərək yadda saxladığı və öyrəndiyi bütün məfhumlar toplusudur. Bu anlayışın ən böyük sübutu insanın ilk növbədə onu maraqlandıran predmetə aid əşyaları və sözləri qavraması prosesidir. Qeyd etməliyə ki, qavranılan hər məhfumu yaddaşda tam saxlamaq mümkün deyil, bəzi məlumatlar asanlıqla unudulur. Yaddaşda yalnız vacib və zəruri məlumatlar saxlanılır. Sensor, zehni və intuitiv qavrayış növləri mövcuddur. **1- Sensor qavrayış:** Eşitmə qavrayışı nəzərdə tutulur. - Daha yüksək səslərin digər səsləri boğmaq qabiliyyəti eşitmə qavrayışının ən əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Vizual qavrayış - İnsanlar həyatları boyu əldə etdikləri məlumatların, təxminən, 80%-ni vizual qavrayış vasitəsilə öyrənirlər. **2- Zehni qavrayış:** Zehni qavrayış ümumilikdə dörd fərqli mərhələdən ibarətdir. Bunlar müvafiq olaraq: düşünmə, yadda saxlama, beyin yorma və əzbərləmədir. **3- İntuitiv qavrayış:** İntuitiv qavrayış obyektiv fakta əsaslanmır. Duyğular düşüncələrdən daha vacibdir. İstənilən xarici dilin öyrənilməsində yuxarıda göstərdiyimiz qavrayış növləri böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edir.

Auditoriyada tələbələrə dil öyrənmə prosesi zamanı öyrədilən materialın maksimum dərəcədə qavranılması üçün hansı üsullardan, metodik vasitələrdən istifadə olunacağı müəyyənəndirilməlidir.

Bu məqsədlə bəzi öyrənmə (qavrama) üsullarını nəzərdən keçirək.:

1. Tələbələrin müəyyən qismi məlumatı gördükdə, daha yaxşı qavrayırlar. Məsələn, dərs prosesində müəllim diaqramlar, sxemlər, şəkillər və ya cədvəllərdən istifadə etməklə daha yaxşı nəticə əldə etmiş olur. Yəni tələbələrimizin müəyyən hissəsi vizual şəkildə təqdim olunan materialı daha effektiv qavrayır. Məsələn, Present Indefinite Tense və ya Present Simple belə bir qrafiklə izah etsək istədiyimiz uğurlu nəticəni əldə etmiş olarıq. Eyni zamanda dərs prosesində müxtəlif krosvordların həllini birlikdə etmək mümkündür. Müəyyən qrup tələbələr məhz qrafik tablolar vasitəsi ilə təqdim olunan materialları daha asanlıqla qavraya bilirlər. (1,37)

PRESENT SIMPLE					
POSITIVE		NEGATIVE		QUESTIONS	
I	do work study	I	don't	Do	do work ? study
you		you			
we		we			
they		they			
he		he			
she	does works studies	she	doesn't	Does	do work ? study
it		it			
<i>I usually work at home. He usually works at home.</i>		<i>They don't live near here. She doesn't live near here.</i>		<i>Do you smoke? Yes, I do. Does Jim smoke? No, he doesn't.</i>	
PRESENT SIMPLE IS USED FOR					
- permanent situations	- repeated or habitual actions in the present	- general truths and laws of nature	- timetables or programmes		
<i>She works in an office.</i>	<i>He often buys her flowers.</i>	<i>The Sun sets in the west.</i>	<i>The lesson starts at 10am.</i>		

Use the clues to complete the crossword puzzle.

Across

- The practice of selling products at a very low price in an export market. (7)
- They separate countries and can make trade more difficult (7)
- Limited numbers or amounts that are officially allowed. (6)
- Taxes paid on goods coming into or going out of a country. (7)
- A general word which covers all things which stop people trading freely. (8) **Down**
- To give money to a company or industry to make a product cheaper to buy or produce. (9)
- The removal or reduction of government controls on a particular business activity. (12)
- A situation in which goods come into and out of a country without any controls or taxes. (4,5)
- Government department responsible for collecting taxes on goods. (7)
- To bring something into a country from abroad, usually in order to sell it. (6)

¹⁷ Военный Институт имени Гейдара Алиева

9							

2. Qeyri ixtisas ali məktəblərdə ingilis dili əsasən praktiki xarakter daşdığı üçün müxtəlif mövzularda diskusiyaların təşkili, audio materialları dinləməklə eşitmə effektivliyini inkişaf etdirərək –sensor qavramadan arzu edilən nəticəni əldə etmiş olur. Məsələn, tələbələrə müəyyən mövzular-topiklər təklif edirik və bu zəmində diskusiyalar təşkil edirik. Belə topiklərdən “ My family”, “My day”, “My best friend”, “Our country”, “Heroes of my Motherland” və s. Mövzular ətrafında tələbələrimizi müzakirələrə dəvət edir və onlarda danışıq vərdişlərini inkişaf etdirməyə çalışırıq. Təbii belə hallarda tələbələrimize yardım məqsədi ilə konkret mövzuya aid söz və ifadələr, hazır cümlə modelləri təqdim edilərsə effektiv iş əldə etmiş olarıq. Belə halda, “Mapping”(american variant) və Clusstring(British variant) təklif edə bilərik.(2, 45-47)

Let’s speak “ Family”For discussion this topic we need “family vocabulary” Try to understand the following items(words) and then speak.These terms refer to the closest relatives you may interact with daily.**Father:** a male parent; the man who is the parent of a child.**Mother:** a female parent; the woman who is the parent of a child.**Brother:** the male child of the same parents. **Sister:** the female child of the same parents.**Son:** a male child.**Daughter:** a female child.

The extended English family words extend beyond the immediate family to include other relatives. These terms allow for a broader understanding of family connections.**Grandfather:** the father of your mother or father.**Grandmother:** the mother of your mother or father.**Uncle:** the brother of your mother or father; or husband of your aunt.**Aunt:** the sister of your mother or father; or wife of your uncle.**Cousin:** the child of your aunt or uncle; a relative of the same generation.Bu ifadələr kartlara yazılaraq tələbələrə təqdim oluna bilər. Belə müzakirələr zamanı sual və cavablardan istifadə edərək tələbələri fərdi və qrup halında işlətməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa çalışmalıyıq.Məsələn,**The questions :** a) *Do you have a family?* b) *How many people are in your family?*

c) *What is your father/mother?* d) *Do your parents work and where?* e) *How many brothers or sisters do you have?* f) *Are they elder or younger than you? Who is the eldest-youngest child in your family?*

Speak about characteristic features of your family members:

g)*Who is easygoing/outgoing in your family?* h) *Is your dad serious and strickt person?*

i) *and your mom-is she kind? Can you share your secrets with your mom?* j)*Do you get on well with your family?* k) *Is your family friendly?*

Tələbələrə verilən məlumatları konspektləşdirməyi öyrətməliyik.Audio materiallar bir neçə dəfə səsləndirilər bilər ki, tələbələr anlaya bilsin. Audio materialları anlamaq üçün suallr təqdim oluna bilər. Dinləmə mətni təqdim edilərkən tələbələrə belə müraciət etmək olar: 1.*Listen attentively to the dialogue(text)* 2.*Try to understand some items* Bəzi tələbələr dinləyib sonra məzmunu təqdim etməkdə çətinlik çəkirlər. İlk növbədə izah olunmalıdır ki, onlar evdə bu prosesə hazırlaşsınlar. Necə,? O zaman tələbələrimize belə bir məsləhət verə bilərik

“Every learner wants to speak better English, right? But how do you improve your speaking ? Easy – talk to yourself! You may not want to talk to yourself in public (!), but when you're at home, practise speaking out loud, or just 'talk' in your head. Try to use new vocabulary or phrases that you've heard or read. Practise speaking about topics that are in the news or relevant to your everyday life.

Of course, speaking a language is all about communication, and we need to actually talk to people too! But talking to yourself first can help you have better conversations with others.”

Do it at home.

But we are in auditorium now.

Audio texts are great for us for strengthening our listening skills.

1.Close your books and listen attentively

2.After finishing with the audio, open the text. Read it carefully, and translate unknown words and sentences using vocabulary.

Turn on the audio version again, and listen to it while reading the script. Pay attention to the details – can you now understand the words you didn’t get at first?

Listen to the audio again, this time – without text. You may not believe us, but you will see a significant difference from the first time you turned it on! Then we can advice our students the followings:Do this practice regularly, and it will bring you colossal results. The more you listen in English, the faster you will see the improvements. And again, choose only the audio that you are genuinely interested in. If you start with things that are boring for you, you won’t reach success.

İngilis dilinin tədrisi zamanı –öyrənmə-qavrama söz və ifadələrin yadda saxlanması üçün onları oxumaqla yanaşı yazmaq, sadə cümlələrdə işlədərək yaddaşda qalmasına çalışmaq lazımdır.Bunun üçün dərs prosesində şifahi sual cavabdan istifadə olunması qavramanın tam təkmilləşməsinə şərait yaradır. Tələbələr bu söz və ifadələrə aşağıdakı suallara cavab verməklə nail ola bilərlər.

1st step.Questions: a)Do you know the meaning of “tank” in Azerbaijan? b)What’s the meaning of “silah” in English? c)Can you translate the word “army”into Azerbaijan? D)What does it mean in English the phrase “ milli ordu”?

2-nd step. Writing of spelling test. Teacher dictates different words for writing by students.

A gun, a nuclear weapon, national army, battle, to fight, to liberate, freedom, to defend, to be proud of and etc.

Müəllim tərəfindən diktə edilərək yazdırılan söz imlası tələbələrdə həm eşitmə, həm sözləri yada salmaqla yaddaş

möhməmlətməyə, həm də dəqiq yazı vərdişlərinə yiyələnməyə xidmət etmiş olur. Bu da eşitmə, xatırlama və görmə kimi sensor qavrayışların inkişafına təkan verir.

3-rd step. Dərslə öyrənilən söz və ifadələrin sadə cümlələrdə işlədilməsi və genişləndirilməsi prosesi. (sadədən mürəkkəbə doğru) Bu proses tələbələrin qrammatik biliklərini, düzgün cümlə quruluşunun qaydalarını möhkəmləndirməyə imkan verir. Bu da qavrama prosesini gücləndirmiş olur. Məsələn, 1. It is a gun. 1a. It is a modern gun. 2. Have you seen a nuclear weapon? 2a. Nuclear weapons are dangerous for ecology. 3. We have our national army. 3a. Azerbaijan citizens are proud of their "National Army" 4-th step. Word games- Söz oyunları Word games are great because they help the students focus on sounds and letters, and develop skills they need for reading, writing, and spelling.

For example, Changing one letter – make a new word

B+all= ball; c+all=call; w+all= wall; h+all=hall; f+all=fall

W+ay= way; s+ay=say; h+ay=hay; g+ay=gay; r+ay=ray

Find the missing words in the word "Teacher" – you may replace the letters.

Teach, each, reach, here, hear, hare, eat, ate, tea, ear, car, rat, chart and etc.

Understand from the context

1. There was a **case** on the road. 2. The **first cases** were sent to hospital. 3. Detective Baxter investigated **the case** of Leonardo Brown, who was accused in killing the reach widow Emily French. [1st sen. accident, 2nd sen. The injured, 3rd sen. criminal incident] Easily confused words- These words are called commonly confused words. Words that share a similar pronunciation, meaning, or spelling. (3,67-68)

Plane- 1. a flat or level surface 2. a vehicle designed for air travel, with wings and one or more engines : We'll be boarding the plane in about 20 minutes. Məntiqi suallar. Bu tip suallar tələbələri düşünməyə, keçdikləri söz və ifadələri xatırlamağa sövq edir və bu proses keçmiş materialın qavranılmasını dərinləşdirir.

Logical questions a) What is end of "everything?" Answer: "the letter g"

Or Mr/Smith has 5 daughters. 1. Anne is cooking. 2. Lucy is playing chess. 3. Kate is watching TV 4. Mary is sleeping. 5. What is Jane doing? Answer Jane is playing chess with Lucy.

References

1. Ayatov, R., & Sherov, D. (2020). Improving the Conversational Process in Foreign Language Teaching. International Engineering Journal for Research and Development
2. Lawtie, F. (n.d.). Teaching speaking skills 2 - overcoming classroom problems. Teaching English | British Council | BBC. Retrieved from <https://www.teachingenglish.org.uk/>
3. Mahu, D. (2012). Why is Learning English So Beneficial Nowadays. Short Contributions – Perspectives On Communication.
4. Makhmudov, K. (2020). Current Problems of Teaching English and New Approaches to Resolve in Secondary Education Schools. In Modern Trends in Linguistics: Problems and Solutions

Ключевые слова: событие, слово, информация, важный, изучать, легко, вид, голос

Key words: event word information important to learn easily kind voice

Açar sözlər: hadisə söz məlumat vacib öyrənmək asanlıqla növ səs

SUMMARY

It is commonly believed that English has already become a widely used language, and through it, one can participate in a variety of social activities, because language is more than simply a way of expression, it helps people form relationships and know how to interact in different social contexts depending on sociolinguistic situations. English is one of the most important languages of the world. "The goals and means of language study, however, continue to be hotly debated. At one end, language is considered to be principally instrumental, a skill to use for communicating thought and information. At the opposite end, language is understood as an essential element of a human being's thought processes, perceptions, and self-expressions; and as such it is considered to be at the core of translanguaging and transcultural competence." (4, 89)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос понимания, восприятия разных слов и фраз, текстов на английском языке. Автор рассказывает о том, как материалы, преподаваемые на английском языке, по-разному доносятся до студентов, особенно подчеркивается аудиовизуальная подача представленного материала. Понимание разговорного английского часто представляет трудности, даже для тех, кто свободно владеет чтением и письмом. Основные проблемы, с которыми обычно сталкиваются: маленький словарный запас, расхождение между произношением и письменной формой слов, скорость речи носителей языка, различия в акцентах и диалектах

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Исаева Севиндж Исмет, Гулиева Айгюн Хангусейн¹⁸

СПЕЦИФИКА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

В статье поднимается вопрос обучения иностранных военных кадров, прибывших для обучения в военных вузах Азербайджана, русскому языку как иностранному. Процесс обучения иностранных военнослужащих русскому языку указывает на специфику и особенности обучения не только разговорной, но и технической речи. Особое внимание следует обратить на необходимость уделять время изучению терминов и понятий, относящихся к сфере специальных знаний. Для определённой категории военнослужащих необходимо приступать к обучению русскому языку с нуля. На основе полученного опыта педагоги уделять большое внимание техническому обучению, так как иностранные военнослужащие имеют слабую подготовку как по русскому языку, так и по специальным предметам. «*Вся система освоения курса русского языка, в свою очередь, должна быть направлена не только на обучение русскому как средству освоения предметных курсов, но и на подготовку иностранных военнослужащих к освоению специальных технических предметов*» (1, 18-19). В обучении русскому языку в военных вузах инженерного профиля важная роль отводится распределению времени между обучением русскому языку и специальным предметам. Этот подход к процессу обучения предлагает целенаправленный учёт связи «русского языка как иностранного» со специальными предметами. Существует необходимость создания современных учебников и учебных пособий для курсантов инженерных вузов. Отсутствие на данный момент таких учебников замедляет процесс овладения техническим языком, что нежелательно при изучении новых технологий в военной области. Учебные пособия должны соответствовать современным требованиям. Необходимо включать в процесс подготовки курсантов больше профессиональных терминов. Это облегчит учащимся военно-технических вузов изучение и овладение современной технологией. И поэтому Международное сотрудничество Азербайджана и выполнение договоров по подготовке иностранных военных кадров в вузах Азербайджана является безусловным, ставит задачи по решению комплекса специфических проблем по обучению и подготовке иностранных военных специалистов. Военные технические вузы выполняют поставленную задачу. Прежде чем приступать к выполнению задач подготовки по техническим специальностям, иностранным обучающимся необходимо выучить русский язык. Особое место в обучении иностранцев в азербайджанских военных вузах отводится изучению русского языка как литературного, так и разговорного. Начиная с первого курса преподавание специальных дисциплин ведётся на русском языке и обычно определённых категорий иностранных военнослужащих, например, дальнего зарубежья, приходится начинать с нуля.

«Русский язык» на подготовительном и первом курсах обучения является основной дисциплиной, и от успешного овладения устной и письменной русской речью, учебно-научного и технического языка зависит эффективность, интенсивность и результативность формирования профессиональных знаний обучаемых.

В статье рассматриваются вопросы особенностей и специфики обучения иностранных военнослужащих инженерного профиля техническому языку, формированию как образовательной, так и лингвокультурологической компетенции.

В практике обучения иностранных военнослужащих русскому языку в вузах инженерного профиля этот язык необходимо выучить за 6 месяцев, после чего обучаемые готовы приступить к изучению специальных и профилирующих дисциплин и всего комплекса иных дисциплин в целом.

«Обучение иностранных военнослужащих русскому языку—это совокупность сложных и многоуровневых систем. Разговорная речь обладает определенной структурой, в ее состав входит ряд элементов. Можно выделить три основные составляющие образовательной компетенции: языковое, предметное и коммуникативное умение владения языком.» (3,37)

Языковое умение связано с лингвистической стороной владения русским языком; оно обеспечивает формирование у говорящего способность строить грамматически правильные и осмысленные предложения.

Предметное умение отвечает за смысл этих предложений, обеспечивает получение новых знаний из разных источников-устных и письменных.

Коммуникативное умение раскрывает намерения говорящего, формируя у него способность выставить правильные ситуации общения, использовать предложения в определённых речевых ситуациях. Можно сказать, что комплексное содержание обучения техническому стилю речи складывается из: 1. Формирования и развития речевых навыков и умений, требующихся для общения в учебно-научной сфере деятельности курсантов; 2. Овладения необходимыми языковыми средствами, в частности, такими как технический стиль и устная научная речь; 3. Усвоения определённого минимума основной информации, актуальной для конкретной специальности с целью необходимого уровня владения языком. Надо отметить, что курсанты, приезжающие на обучение в военные вузы Азербайджана из стран ближнего зарубежья, обычно уже имеют высокий уровень знания языка, в отличие от курсантов дальнего зарубежья. Однако они в равной степени имеют слабый уровень предметных знаний по математическим и естественно-научным дисциплинам и полное их отсутствие в цикле базовых инженерных и технических дисциплин. У курсантов из дальнего зарубежья фактически отсутствуют лингвокультурологические знания о стране изучаемого языка. Поэтому в сложившейся

¹⁸ Военный Институт имени Гейдара Алиева. guliyevaaygun@mail.ru

ситуации целесообразно считать, что все три вышеперечисленных умения технической и разговорной речи одинаково значимы применительно к данному конкретному контингенту военнослужащих, а именно к курсантам инженерного профиля. Следует отметить, что преподаватели русского языка порой начинают подменять преподавателей-предметников и дублировать их функции, так как курсанты просят постепенно включать в изучаемые на занятиях по русскому языку тексты, профессиональные термины для формирования таких умений и навыков, которые могли бы пригодиться по другим дисциплинам, составляющим ядро профессиональной инженерно-технической подготовки. На самом деле, преподаватели русского языка, работающие в инженерных вузах, тоже занимаются формированием предметных умений своих обучаемых. А также преподаватель русского языка может решить поставленную задачу, только работая в тесном контакте с преподавателем –предметником, из-за недостаточных познаний в области технических наук. Предметник отбирает текстовый материал из определённых учебных дисциплин, а преподаватель русского языка обрабатывает его и готовит к предъявлению в иноязычной аудитории, стараясь знакомить курсантов не только с техническим языком, но и с познаниями разговорного языка, правилами общения.

И поэтому, если тактика обучения на подготовительном курсе выбрана правильно, то с годами количество часов, отведенных на изучение технического русского языка, уменьшается, и преподаватель русского языка получает возможность перераспределять учебное время, больше внимания уделяя другим аспектам, где основным является нейтральный стиль русского литературного языка в целом.

«Распределяя учебное время и программу образования каждый семестр, начиная с первого курса, отводится время на изучение текстов, написание рефератов и сочинений на военные темы, либо с инженерно-техническим уклоном. И поэтому, чем старше курсанты, изучающие русский язык, тем обширнее языковые знания, умения и навыки.» (2,45)

Особое внимание следует уделять устному общению на старших курсах, опросу на профессиональные темы, так как именно в этот период появляется необходимость отстаивать свою точку зрения, свой взгляд на ту или иную проблему по специальности.

Особенно важным в обучении иностранных курсантов является тематический подбор материала для внеаудиторной работы с преподавателем. Можно использовать в качестве текстового материала статьи по специальности. Наиболее эффективными являются научно– популярные статьи из периодических изданий. Они помогают курсантам пополнять свой словарный запас, расширяют кругозор.

Самую главную роль в обучении русскому языку в вузах инженерного профиля играет распределение времени между обучением русскому языку и специальным предметам, а также взаимодействие преподавателей, что обеспечивает высокую профессиональную подготовку обучаемых. Такой подход к процессу обучения возможен только при целенаправленном учёте связи «русского языка» со специальными предметами. На 0-м курсе опираются на специальные предметы, изучаемые на первом курсе. Например, в 1-ом семестре первого курса выделяют тот лексический и грамматический материал, который является общим для нескольких учебных дисциплин, а затем он излагается в пособии по русскому языку, тем самым обеспечивая многократное обращение к нему. Таким образом, материал изучается не только на занятиях по русскому языку но и на лекциях и семинарах по специальным дисциплинам.

Учитывается преемственность в изучении специальных дисциплин а взаимодействие между ними, т.е. устанавливается связь лексико-грамматического материала с учебными дисциплинами последующих курсов. Таким образом, выявление общего лексико-грамматического материала позволяет отобрать актуальный материал и основную терминологию определения и использованы для формирования умений и навыков, необходимых будущему специалисту. Отсутствие современных учебников для курсантов инженерных вузов, которые учитывали бы профиль будущей специальности лингвокультурологические данные, отражали реальные потребности в познании материала данной категории курсантов, значительно снижает качество и уровень подготовки военных специалистов и тем самым замедляет процесс овладения техническим языком. Учебные пособия, которые используются в учебном процессе, не охватывают весь комплекс специальных дисциплин, изучаемых в вузе. Поэтому в настоящее время система обучения русскому языку должна осуществляться в двух направлениях. 1. Создание учебников и учебных пособий профессионального профиля, в которых учитываются особенности специальности будущих инженеров. 2. Создание словарей относительно специальности обучения иностранных курсантов. Приведем пример задания в учебном пособии, посвященном техническим терминам по дисциплине «применение автомобильных подразделений».

В качестве предтекстовых заданий мы предлагаем использовать следующее:

1. Ответьте на вопросы:

- Какие автомобили вы знаете?
- Назовите колёсные военные машины.
- Прочитайте термины и их определения:
- система тормозов
- система управления автомобиля, обеспечивающая безопасность при движении и остановках:
- деформация—изменение взаимного положения частиц тела, связанное с их перемещением относительно друг- друга;

- стандарт-документ, в котором в целях добровольного многократного использования устанавливаются характеристики процессов производства, эксплуатации, хранения, перевозки, реализации и утилизации, выполнения работ или оказания услуг.

3. Прочитайте определение разных форм деформации:

- Деформация изгиба - вид деформации, при котором нарушается прямолинейность главной оси тела.

- Деформация кручения вид деформации, при котором к телу приложен крутящий момент, вызванный парой сил, действующих в перпендикулярной плоскости оси тела.

- Деформация растяжения - вид деформации, при которой нагрузка прикладывается продольно от тела, то есть соосно или параллельно точками крепления тела.

- Деформация сдвига тела - вид деформации, аналогичный растяжению, с одним отличием в способе приложения нагрузки, ее прикладывают соосно, но по направлению к телу.

- Безопасность автомобиля – совокупность его свойств и конструктивных особенностей, характеризующих его приспособленность к движению с минимальной вероятностью дорожно-транспортных происшествий и сведения к минимуму возможных их последствий, а также безвредность его использования для людей и окружающей среды.

- Безопасность активная

- совокупность свойств и конструктивных особенностей автомобиля обеспечивающих снижение вероятности дорожно-транспортных происшествий.

- Безопасность пассивная совокупность свойств и конструктивных особенностей автомобиля, обеспечивающих снижение тяжести последствий дорожно-транспортных происшествий.

Проверьте правильно ли вы поняли текст, ответьте на вопросы:

- О каком деформации автомобиля может идти речь при ДТП?

- Какие средства безопасности вы знаете?

- О каком виде безопасности идет речь в тексте?

Работая в инженерном вузе с иностранными военнослужащими, преподаватель не может эффективно обучать русскому языку курсантов, если он не имеет представления о специфике обучения в техническом вузе, а также не зная содержания учебных планов и программ по специальным дисциплинам, профессиональных потребностей будущих инженеров и область применения профессиональных знаний, полученных в вузе.

Кроме того, процесс обучения русскому языку иностранных военно-служащих, обучающихся в вузах инженерного профиля, имеет существенные отличия от обучения студентов или курсантов других специальностей.

Эта обусловлено не только слабой начальной подготовкой по русскому языку, но и спецификой учебного процесса в инженерном вузе, широким разнообразием технических дисциплин, овладение которыми предполагает знание русского языка.

Выводы. В практике обучения иностранных военнослужащих русскому языку в инженерных вузах технический язык становится ведущим аспектом обучения. Одним из главных путей повышения эффективности процесса обучения русскому языку иностранных военнослужащих является изучение их профессиональных потребностей и потребностей в коммуникации, а также передача лингвокультурологических знаний о стране изучаемого языка. «Большое значение в процессе обучения техническому языку отводится вопросам взаимодействия между специальными дисциплинами и изучением русского языка; так как иностранные военнослужащие имеют слабую подготовку как по русскому языку, так и по специальным предметам. Для формирования лингвокультурологической компетенции используются как экскурсии в музеи, так и походы в театры на спектакли на русском языке.» Важны связи содержания курсов русского языка и других предметов, а именно вся система освоения курса русского языка должна быть направлена не только на обучение русскому языку как средству освоения предметных курсов, но и на подготовку иностранных военнослужащих к освоению специальных технических предметов. В заключение мы пришли к следующему выводу: в практике обучения иностранных военнослужащих русскому языку в инженерных вузах технический язык становится ведущим аспектом обучения. «Одним из главных путей повышения эффективности процесса обучения русскому языку иностранных военнослужащих является изучение их профессиональных потребностей и потребностей в коммуникации, а также передача лингвокультурологических знаний о стране и изучаемого языка.» (4, 69) В связи с последними инновациями возникла острая необходимость в учебных, соответствующих современным требованиям. В первую очередь это касается военно-инженерных вузов. В практике обучения иностранных военнослужащих русскому языку в инженерных вузах технический язык становится ведущим аспектом обучения.

Список литературы:

1. Абдивалиева Г. «Методика обучения русскому языку в среднем профессиональном учебном заведении. Русский язык как фактор культурно-образовательной интеграции общества» СПбГУ 2016 г. Выпуск № 11.
2. Булат Р.Е. « Качество высшего образования как педагогическая система ». «Научно—технические ведомости» СПбГПУ , 2015 г., № 4.
3. Пименова М.В., Титаренко Т.В. « Статус русского языка в странах ОДКБ.» « Мир человека в пространстве языка.» СПбГУ. 2017 г.
4. Бальбеков Р.Ю., Чурилов Э.В. « Специфика обучения русскому языку в военно-техническом вузе.» «Педагогические науки.» 2018 г., № 2.

Ключевые слова термин, инженер, целенаправленность, учебник, лингвокультурология, статья, развитие

Açar sözlər:termin, mühəndis, dərslik, məqsədyönlülük, məqalə, inkişaf, linqvokulturologiya,

Keywords: term, engineer, textbook, an article, development, purpose, linguistics

XÜLASƏ

Bu məqalədə biz müəlliflər qonşu dövlətlərdən Azərbaycana ali hərbi təhsil almaq üçün gəlmiş vətəndaşlara rus dilinin tədrisi metodikasına bilavasitə dair öz fikirlərimizi ifadə etmişik. Əsas diqqəti xüsusi fənlərə aid termin və anlayışların öyrədilməsinə yö-nəltməyi tövsiyə etmişik. Bundan başqa rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində inteqrasiya yanaşması zəruridir

SUMMARY

This article deals with the methods of teaching Russian as a foreign language for civilians studying in military institutes of our country. It is recommended to put attention at learning terminology and concepts related to the branches of special disciplines. As well integration approach is required in the process of the Russian language as a second foreign language. The connection between subjects relives the process of language study..

Rəyçi : f.f.d. dosent, Bünyadova V.Ş.

Cəfərova Sevil Rafiq qızı¹⁹, Cəfərova Zeynəb Mustafa qızı²⁰
MOTİVASİYANIN TƏLİM PROSESİNDƏ ROLU

Motivasiya – özünü və başqalarını özünün şəxsi və ya ictimai məqsədlərə nail olunması üçün fəaliyyətə vadar etmə prosesidir. Bu, bir növ insan fəaliyyətinin təşkilidir. Motivasiyadan danışarkən tələbat və ehtiyac anlayışlarından geniş istifadə olunur. Tələbat dedikdə, insanın bütün bu keyfiyyətlərindən asılı olaraq özünəxas formaya düşmüş ehtiyacları nəzərdə tutulur. Ehtiyac – insanın müəyyən bir məqsədə xidmət edəcək nəyinsə çatışmazlığını hiss etmək qabiliyyətidir.

Motivləşdirmə anlayışı çox aspektli və çox istiqamətlidir. Fred Lyutens göstərir ki, ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində bu anlayış müxtəlif cür ifadə edilir; zərurət, motivlər, məqsədlər, arzu, ehtiras, tələbat, sövqetmə, mükafatlandırma, məramlar. Lakin "motivləşdirmə" latın sözü olub "sövqetmə", "oyatmaq" mənası verir.

Dərsdə şagirdlərin təfəkkürünün fəallığı məsələsi, yəni öyrənənlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi tələbi həmişə əsas məqsəd olmuşdur. Lakin "ənənəvi" adlandırdığımız dərslərdə "quru didaktizm", elmiliyə daha çox diqqət ayrılması, motivasiyanın yaradılmaması, frontallıq, emosionallığın zəifliyi, tədqiqatçılığa, fikir müstəqilliyinə yer verilməməsi kimi faktorlar həmin tələbin bugünkü müstəvidə reallaşmasına imkan verməmişdir (1, s.138).

Təcrübə göstərir ki, pedaqoji dəstəyin müəllimin şagirdə, şagirdin özü-özünə inamı və etibarı zəminində təşkili təhsilalanlarda fəallığın yaranmasına, özünütəhrikə və motivlərə yol açır. Buna görə də müəllimin vaxtında və məzmunlu şəkildə belə metoddan istifadəsi olduqca faydalıdır. Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllimin peşə fəaliyyətinin əsas atributlarındandır. Onun formalaşmasının əsası müəllim hazırlığı prosesində qoyulur. Buna görə də müəllimin pedaqoji peşəkarlığının və səriştəliliyinin formalaşmasına pedaqoji təhsil illərindən, yəni peşə biliklərinin aşılması prosesindən başlanılmalıdır. Peşə bilikləri peşə fəaliyyətinin nəzəri və praktiki əsaslarının mənimsənilməsindən ibarət olduğundan pedaqoji fəaliyyətin səviyyəsinə də ciddi təsir göstərir. Onun formalaşdırılması prosesinin müasir tələblər səviyyəsində təşkil edilməsi, məzmunlu və ustalıqla aparılması tələblərdə peşəkarlıq və səriştəliliyin ilk elementlərinin yaranmasında əsaslı rol oynayır. Buna görə də gələcək müəllimlərdə peşəkarlıq və səriştəliliyin yüksək səviyyədə təşkilinə nail olmaq üçün onlarla, ilk növbədə, psixoloji pedaqoji hazırlığın aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu hazırlıq işində motivlərin formalaşdırılması xüsusi yer tutur (1, s.139).

Motivasiya insanın daxili və xarici amillərin təsiri altında müəyyən bir davranışa və fəaliyyətə cəlb edilməsinin mürəkkəb prosesidir. O, uşağın daxili dünyasının çoxmərhləli qarşılıqlı əlaqəsinin, onun ehtiyaclarını ödəyə biləcək stimulların nəticəsidir. Motivlərin başqalarının təsiri ilə yaranan xarici, yaxud tələblərin özünün daxilindən gələn, öz təşəbbüsü ilə yaranan daxili motivlər olması da, təhsilalanların peşəkarlığının artırılmasında və səriştəyə yiyələnmələrində az rol oynamır. Təcrübə göstərir ki, xarici motivlər bu prosesdə müəyyən təsir gücünə malik olsalar da, əsas rol daha güclü, daha dərin və davamlı olan daxili motivlərə məxsusdur. Müəllimin səriştəliliyi xarakterində özünü göstərir. İnküziv təlim çərçivəsində onun motivasiyaedici xarakterini pedaqoji fəaliyyətini reallaşdırmağa xidmət edən şəxsi maraqları formalaşdırır. Motivasiyaedici xarakter ümumi dəyərlər, ehtiyaclar, inküziv təhsilin adekvat məqsədləri və məsələləri, müəyyən pedaqoji fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün özünü motivasiya etmək bacarıqları kimi müəyyənləşir. Bu səriştə üçün müəllimin şəxsi hədəfləri önəmlidir. Onun koqnitiv xarakterini, inküziv təlimin həm nəzəri, həm də praktik məsələləri üçün zəruri olan informasiyaları qəbul etmək, mənimsəmək, istifadə etmək, refleksiv xarakter müəllimin inküziv təlimə hazırlaşma və bu prosesin həyata keçirilməsi şərtləri daxilində refleksiya apara bilmək bacarığını formalaşdırır. Funksionallıq xarakteri isə inküziv təlim şərtləri daxilində qeyd olunan əsas peşə bacarıqlarını əhatə edir:

- Diaqnostik bacarıq-şagird kollektivinin, şəxsiyyətin təlim-tərbiyəsinin inkişaf səviyyəsinin, pedaqoji prosesin ümumilikdə və ayrı-ayrı mərhələsində vəziyyətinin doğru diaqnozunu qoya bilmək qabiliyyətini ifadə edir;

- Proqnozlaşdırma bacarığı-hər hansı bir pedaqoji fəaliyyətin nəticələrini proqnozlaşdırma bilmə qabiliyyətini ehtiva edir;

- Konstruktiv bacarıq – adekvat məqsədlər (ümumi, fərdi) müəyyənləşdirmək və şagirdlərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq pedaqoji fəaliyyətin savadlı planlaşdırılması qabiliyyəti deməkdir;

- Təşkilatçılıq bacarığı – pedaqoji fəaliyyətin təşkilini, fərdi yanaşmanın yaradıcı tətbiqini özündə ehtiva edir.

Motivasiya insan davranışlarını istiqamətləndirməklə onların fəaliyyətsizliyini aradan qaldırır, fəaliyyətin davamlılığını təmin edir. Təlim üçün nəzərdə tutulan müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək və ya xüsusi davranışlara təhrik etmək məqsədilə yaradılan motivasiya situativ motivasiya adlanır. Bəzən fəal təlimin təşkilində bunu təlimin başlanğıcındakı "problemin qoyuluşu" da adlandırırlar. Təlimdə motivasiya təhsilalanlarla əlaqəli olub, onları təlim prosesində iştirak etmək arzuları ilə təmin edir. Fəaliyyətsizlik, zəif motivasiya ilə müşayiət olunan təlimdə təhsilalanlar özləri özlərini ruhlandırmaqda çətinlik çəkirlər (2, s.13).

Yüksək motivasiya olunmuş öyrənənlərlə qoyulmuş məqsədlərə, təlimin nəticələrinə yiyələnmək mümkün və asan olduğu halda, zəif motivasiya edilmiş öyrənənlərlə təlimin məqsədlərinə nail olmaq çətinləşir. Fəal təlim prosesində motivasiya açar rolunu oynayır və ən güclü təhrikəedici, təsiredici bir faktordur. Məqalədə müəyyən bir təlim üçün nəzərdə tutulan situativ motivasiyadan, hər hansı konkret bir təlimin strukturundan deyil, daha çox motivasiyanın

¹⁹ ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi, sevil.ceferova@agcebedi.adpu.edu.az

²⁰ BDU-nun magistrantı cfrovazevnb532@gmail.com

psixoloji amil kimi əhəmiyyəti, onun növləri və öyrənənlərdə yaranma səbəbləri, təlimdə təzahür formaları, təlim prosesinə təsiri, davamlılığı, nəticələri haqqında bəhs edilir.

Bütün öyrənənlər motivasiyalı ola bilər, lakin onların motivasiya mənbələrinin fərqli olması gözləniləndir. Bu fərqləri bilən müəllim öyrənənlərin öyrənmə həvəsini tənzimləmə bacarığına malik olmuş olur. Təhsilalanlarla motivasiyanı yaradan səbəbləri bilmək pedaqoji prosesin təşkilatçıları üçün vacibdir.

Motivasiya haqqında nəzəriyyələr onun iki növünü qeyd edir: daxili (təbii) motivasiya və xarici motivasiya.

Daxili motivasiya özündə daxili motivasiya faktorlarını, xarici motivasiya isə xarici motivasiya faktorlarını cəmləşdirir. Daxili faktorlara öyrənənlərin özlərinin daxili ehtiyaclarını, maraqlarını aid etmək olar. Xarici dil fənlərinin öyrənilməsi zamanı mövcud olan daxili motivasiyaya xarici vətəndaşlarla ünsiyyət qurmaq üçün yaranmış dil problemini daxili ehtiyac kimi, öyrənmək istədiyi dilin ölkəsinə, tarixinə, mədəniyyətinə, əhalisinə və s. olan həvəsi öyrənənin marağı kimi nəzərdən keçirmək olar. Daxili tələbatlar və maraqlar təhsilalanların motivasiyasının davamlılığını, uzun müddətliyini, dayanıqlığını təmin edir.

Təlimdə öyrənənlərin verdiyi sualların keyfiyyəti və kəmiyyəti onların daxili motivasiyası, maraqları kimi dəyərləndirilməlidir.

Daxili motivasiyanın əksi olaraq xarici motivasiya xaricdən təsir edən faktorların nəticəsində yaranır. Xarici təsiredici qüvvələrə təhsilalanların yaşadıkları sosial həyatı, müəllimləri, təlim metodlarını və təlim mühitini aid etmək olar. Məsələn, cəmiyyətdə dilə olan münasibət tələbələrin öyrənilən dilə münasibətinə təsir edir. Cəmiyyətin beynəlmilləşməsi, ölkənin dünya kontingentlərinə inteqrasiyası, inkişaf etmiş əlaqələri, əmək bazarının tələbləri bu münasibəti formalaşdıran amillərdəndir (3, s.27).

Güclü xarici motivasiya faktoru olan müəllim həm də ruhlandırıcıdır. Şagird və tələbənin yüksək və zəif motivasiyası müəllimdən çox asılıdır. O, təlim prosesini təşkil, tədris materiallarının rəngarəngliyini, maraqlı olmasını, sərbəst seçim şəraitinin yaradılmasını təmin edir.

Bir çox hallarda şagird və tələbələr müəllimləri onlara inandıqları, onlardan öyrənməyi gözlədikləri üçün öyrənməyə çalışırlar.

Uyğun təlim metodlarının seçilməsi həm təlim prosesinin gedişinə, təlim nəticələrinin əldə olunmasına, həm də təhsilalanların motivasiyasına təsir edən xarici motivasiya faktorudur. Fəal təlimin təşkili prosesində təlim mühitinin təlimin metodlarına, nail olunacaq məqsədlərə görə yaradılması öyrənənlərin motivasiyasını nəzərdə saxlayan təlimin təşkili mütəxəssislərinin diqqətindən yayınmamalıdır.

Daha bir xarici faktor-valideyn də nəzərdən qaçmamalıdır. Bu faktoru bünövrə/özəy də adlandırmaq olar. Uşaqların ailə (ev) şəraiti öyrənmə həvəsinin ilkin bazasını formalaşdırır. Bu, ailələrdə uşaqlarla ünsiyyətin kifayət qədər məhsuldar olması nəticəsində yaranır. Ətraf aləmi öyrənməyə başladıkları andan onlar üçün yaradılan şərait, təşkil olunan materillər olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Danışmağa başladıqdan sonra ətraf aləmi dərk etmək üçün uşaqlarda saysız-hesabsız suallar yaranmağa başlayır və çox şey məhz bu sualların necə qarşılanaçağından asılıdır. Özünə dəyər, öz bacarıqlarına inam, bacarıq, müstəqillik hissləri ilə ailələrdə böyüyən uşaqlar təhsilləri müddətində öyrənmə prosesindəki riskləri qarşılamaya hazır olurlar. Sadəlik hisslərin çatışmazlığı uğursuzluqlara dözm və onların aradan qaldırılması üçün lazım olan gücü kəskin şəkildə azaltmış olur.

Uşaqların məktəb illəri başladığında, onlarda artıq məktəblə əlaqəli uğurlar və uğursuzluqlar haqqında fikir formalaşmış olur. Uğurlar və uğursuzluqlarının səbəblərinə, onlara səbəb olan mənbələrə münasibət şagirdlərin təlimdə müxtəlif situasiyalara yanaşmalarına, bu situasiyaların öhdəsindən gəlmələrinə və təhsillərinin sonrakı pillələrindəki fəaliyyətlərinə təsir edir.

Inkişaf/yaş da şagirdlərin motivasiyasına təsir edən amil kimi diqqəti cəlb edir. Bu faktor da valideyn faktoru kimi təhsilin aşağı (məktəbəqədər) və orta (orta ümumtəhsil) mərhələlərində özünü daha qabarıq göstərir. Aşağı sinif şagirdləri uğur qazanmaq üçün sərf etdikləri səylərin pozitiv nəticəsinə inandıqları halda, yuxarı sinif şagirdləri sanki neqativ nəticə gözləyirlər və bu zaman onlar artıq əvvəlcədən uğursuzluğu qəbul edir, heç bir şey sərf etmədən və ya minimal səylərlə kifayətlənməyə üstünlük verirlər. Belə halların aradan qaldırılması və ya olmaması üçün valideyn faktoru, davamlı valideyn-müəllim əməkdaşlığı mütləq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Öyrənmə həvəsini valideyn və müəllimin birgə fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş ümumi "bacarıq" da adlandırmaq olar.

Motivasiya ilə bağlı araşdırmalarda xarici motivasiya ilə müqayisədə daxili (təbii) motivasiya daha təhrikedici, güclü və önəmli hesab edilir. Bəzi müəlliflər hətta motivasiyaya insanı müəyyən nailiyyətlər əldə etməyə sövq edən daxili təhrikedici qüvvə kimi tərif verirlər. Daxili motivasiyası yüksək olan öyrənənlər ötürülən informasiyaya olan maraq sayəsində məlumatın daha da dərinliyinə gedərək geniş biliyə yiyələnməklə uğurlu nəticələr əldə etdikləri halda, daxili motivasiyası olmayan və xarici motivasiyası zəif olan tələbələr tələb olunan ən az səylərlə çətinlik dərəcəsi daha az olan tapşırıqlara meyilli olaraq, lazım olanları yerinə yetirməklə kifayətlənirlər. Daxili motivasiyalı öyrənənlərin fəallıq dərəcəsi yüksək olur, xüsusi səylərlə qarşıya çıxan çoxsaylı maneələri dəf etməyə israrlı olurlar, tapşırıqlara daha çox vaxt sərf edir, onları həvəslə yerinə yetirirlər, nəticədə isə təlim prosesinin gedişi asanlaşır.

Lakin xarici faktorların əhəmiyyətini də kifayət qədər yüksək dəyərləndirmək lazımdır. Hətta, bəzi müəlliflərin fikrinə görə, motivasiya akademik tapşırıqların əhəmiyyəti, miqdarı və təsir gücündən asılıdır. Daxili faktorların təsiri nəticəsində yaranan göstəricilər xarici faktorların təsiri ilə də yaranma bilər. Fərq ondan ibarətdir ki, xarici motivasiya zamanı xüsusi səylər, işlər, strategiya tələb olunur.

Xarici motivasiyası zəif olan təhsilalanlar hər hansı bir mükafatı əldə etmək, müəyyən cəzalardan yayınmaq, müəllimdən təşəkkür, qiymət almaq naminə fəallıq göstərmək, təhsil pilləsini "birtəhər" başa vurmaq, yoldaşları ilə rəqabət aparmaq və s. kimi göstəricilərə qısamüddətli motivasiyaya malik olurlar. Qısamüddətli motivasiyanı uzunmüddətli motivasiya ilə əvəz etmək, tələbələrin təhsilə, öyrənməyə yanaşma tərzini dəyişmək üçün müəllimlər, təhsil ocaqları onların xarici motivasiyasını diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar (4, s.19).

Təlimçi/müəllim tələbə/şagird motivasiyasının inkişafı üçün xüsusi strategiyaya malik olmalıdır. Müəllimin xüsusi strategiyası dedikdə, öyrənlərin maraqlarının davamlılığını təmin etmək üçün onların sosial həyatı ilə (real-lıqla) uyğunluq təşkil edən təlim materiallarının maraqlı, müxtəlif olmasını təmin etmək, tələbələrin şəxsi məqsədləri ilə üst-üstə düşən xüsusi məqsədlərin qoyulmasını, ötürücü təlim mühitinin yaradılmasını, uyğun, rəngarəng təlim üsullarının seçilməsini və s. aid etmək olar.

İnteraktiv təlim prosesində motivasiya nə qədər yüksək olarsa təlimin nəticələrinə bir o qədər asan yiyələnmək olar. Hər bir müəllimin, təhsil strukturunun qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri motivasiyanı və onun təlimdəki rolunu düzgün dəyərləndirmək, onu təhsilalanlarda yaratmaq və inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat:

1. İlyasov, M. Müəllim peşakarlığı və pedaqoji sərəştəliliyin müasir problemləri. Elm və təhsil, Bakı, 2018
2. Mehrafov, A.O. Sərəştəli müəllim hazırlığının problemləri. Elm və təhsil. Bakı, 2015
3. Qədirov, Ə. Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı. Maarif, Bakı, 1969
4. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. Pedaqogika. Bakı, "Nurlan". 2007

Xülasə

Motivasiya insanın daxili və xarici amillərin təsiri altında müəyyən bir davranışa və fəaliyyətə cəlb edilməsinin mürəkkəb prosesidir. O, uşağın daxili dünyasının çoxmərəhələli qarşılıqlı əlaqəsinin, onun ehtiyaclarını ödəyə biləcək stimulların nəticəsidir.

Motivlərin başqalarının təsiri ilə yaranan xarici, yaxud tələbələrin özünün daxilindən gələn, öz təşəbbüsü ilə yaranan daxili motivlər olması da, təhsilalanların peşəkarlığının artırılmasında və sərəştəyə yiyələnmələrində az rol oynamır. Təcrübə göstərir ki, xarici motivlər bu prosesdə müəyyən təsir gücünə malik olsalar da, əsas rol daha güclü, daha dərin və davamlı olan daxili motivlərə məxsusdur.

Daxili motivasiyası yüksək olan öyrənlər ötürülən informasiyaya olan maraq sayəsində məlumatın daha da dərinliyinə gedərək geniş biliyə yiyələnməklə uğurlu nəticələr əldə etdikləri halda, daxili motivasiyası olmayan və xarici motivasiyası zəif olan tələbələr tələb olunan ən az səylərlə çətinlik dərəcəsi daha az olan tapşırıqlara meyilli olaraq, lazım olanları yerinə yetirməklə kifayətlənirlər.

Daxili motivasiyalı öyrənlərin fəallıq dərəcəsi yüksək olur, xüsusi səylərlə qarşıya çıxan çoxsaylı maneələri dəf etməyə ısrarlı olurlar, tapşırıqlara daha çox vaxt sərf edir, onları həvəslə yerinə yetirirlər, nəticədə isə təlim prosesinin gedişi asanlaşır.

Açar sözlər: *motivasiya, təlim prosesi, interaktivlik, daxili motivasiya, xarici motivasiya, təfəkkürün fəallaşdırılması, simvollar, stimullaşdırıcı suallar və s.*

THE ROLE OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS

Summary

Motivation is a complex process of attracting a person to a certain behavior and activity under the influence of internal and external factors. It is the result of the multi-stage interaction of the inner world of the child, the stimuli that can satisfy his needs.

The fact that the motives are external, caused by the influence of others, or internal motives that come from within the students themselves and arise on their own initiative, does not play a small role in increasing the professionalism of the students and acquiring competence. Experience shows that although external motives have a certain influence in this process, the main role belongs to internal motives, which are stronger, deeper and more durable.

While learners with high intrinsic motivation achieve successful results by going deeper into the information and acquiring broad knowledge due to their interest in the transmitted information, students with no intrinsic motivation and weak extrinsic motivation tend to perform tasks with a lower degree of difficulty with the least effort required, instead of what is needed. They are satisfied with doing.

Intrinsically motivated learners have a high degree of activity, they insist on overcoming numerous obstacles with special efforts, spend more time on tasks, perform them enthusiastically, and as a result, the learning process is easier.

Keywords: *motivation, learning process, interactivity, internal motivation, external motivation, activation of thinking, symbolic materials, stimulating questions, etc.*

RƏYÇİ: *dos. S. Abbasova*

XALQ PEDAQOGİKASINDA SOSIAL-PSIXOLOJİ AMİLLƏR

Xalq pedaqogikası nəyə deyilir? Bu sualın cavabını tapmaq üçün bir çox tədqiqatçılar tədqiqatlar aparmışlar. Onlardan V. F. Afanasyevin, adigey xalq pedaqogikası məsələlərini öyrənən K. J. Namitokovun, özbək xalq pedaqogikası sahəsində tədqiqat aparan M. Ş. Şirbayevin, Robert Altın və Deço Denevanın və başqa tədqiqatçıların bəzi tədqiqatlarını göstərmək olar. Ancaq bu tədqiqatçılar arasında rəy birliyi yoxdur. Məsələn, “xalq pedaqogikası” məfhumu altında:

Q. S. Vinqradov – tərbiyə haqqında bacarıq və biliklər toplusunu, şəxsiyyəti müəyyən istiqamətdə formalaşdırmaq məqsədi ilə tətbiq edilən vərdiş və tərzlərin cəmini;

K. J. Namitokov – gənc nəslin tərbiyəsi haqqında zəhmətkeşlərin atalar sözü və məsələlərdə ifadə etdiyi fikirləri;

V. F. Afanyasf – qəhrəmanlıq eposunda irəli sürülmüş pedaqoji ideyaların cəmini;

V. V. Smirenin – şifahi xalq yaradıcılığında tərbiyə məsələlərinə aid olan fikirlərin toplusunu başa düşmüşdür.

J. İ. Xanbikovun özünün verdiyi uzun və dolaşlıq tərifləri isə belədir: xalq pedaqogikası gənc nəslin təlim-tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələri, vasitə və yolları haqqında xalq nəzəriyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edən bilik və təcrübə sahəsinə deyilir (1, s.47).

Hal hazırda elmə görə bu təriflərin heç biri tam dəqiq və mükəmməl hesab etmək olmaz. Çünki, əvvəla, onlarda xalq pedaqogikasının mövzusu ilə mənbələri və ya vasitələri bir-birinə qarışdırılır. Halbuki bunlar başqa-başqa şeylərdir və tərifdə mənbələrə toxunmağa ehtiyac yoxdur. İkincisi bu təriflərdə tərbiyə obyektini kimi ancaq gənc nəsli götürülür. Halbuki xalq pedaqogikasında tərbiyə obyektini – ümumiyyətlə, insandır, o cümlədən də, uşaqlardır. Doğrudur, uşaqların tərbiyəsinə xalq daha çox fikir verir. Hər bir xalqın nümayəndəsi uşaqları özlərinin gələcəyi hesab etdikləri üçün onları diqqət mərkəzində saxlayır və onlara tərbiyə vermək naminə əllərindən gələni edirlər. Lakin bu dahəqiqətdir ki, insanlar təkcə gələcək üçün yox, həm də gündəlik yaşayışları haqqında düşündüklərindən cəhd etmişlər ki, ancaq uşaqlar, gənc nəsli deyil, özlərinin tay-tuşları da tərbiyəli, kamallı, işlək, gözəl və sağlam olsun; ağıldan kəm, fərasətsiz, xudbin və tənbel olmasın. Buna görə də onlar bir tərəfdən özlərinin iş və nümunələri ilə, digər tərəfdən bədii sözün qüdrəti ilə nəinki uşaqları, hətta bir-birlərini də tərbiyə etməyə çalışmışlar.

Yaşlı nəslin nümayəndələri axşamlar bir yerə yığılıb nağıl danışmaqla, tapmaca deməklə, mahnı oxumaq və şeşlik qurmaqla yalnız əylənməmiş, vaxt keçirməmişlər, həm də bir-birinin ümumi inkişafına kömək etmişlər.

“Xalq pedaqogikası nəyə deyilir?” sualına gəldikdə isə xalq pedaqogikası – sözün əsil mənasında tərbiyə məsələləri üzrə zəhmətkeş kütlələrin baxış, fikir, ideya, təcrübə, qayda-qanun, adət və ənənələrinin məcmusudur, toplusudur. Onun mövzusu tərbiyədir. Tərbiyənin obyektini isə yaşından və cinsindən asılı olmayaraq şəxsiyyətdir, insandır.

Xalq pedaqogikası – təlim-tərbiyənin məzmununu, məqsədi, vasitələri, üsulları, təşkili və s. məsələləri haqqında zəhmətkeş kütlələrin tarix boyu gündəlik müşahidələrinin nəticəsi kimi əldə etdikləri, əmək və yaşayış şəraitinin təsiri altında topladıkları bilik, təcrübə, baxış, qayda-qanun və adət-ənənələrin məcmusudur. Bu pedaqogikanın özünə məxsus anlayışları da vardır. Məsələn, uşağ baxımı – onu vaxtında yedirdib-ıçirtmək, yuyundurmaq, bələmək, yaturtmaq, geyindirmək, gəzintiyə çıxarmaq və s. belə məsələlərə aid təlimat və qaydalar, uşağı ərəsəyə, boya-başa çətdirmək, yəni onu tərbiyə edib mənəvi və fiziki cəhətdən kamala çətdirmək, öz-özünü tərbiyələndirmə, oxumaq, təhsil-təlim vermək və s.

Xalq pedaqogikasının tədqiqat metodlarına diqqət etsək görərik ki, tarix boyu kütlələrin tərbiyə sahəsindəki təcrübə, fikir və ideyaları əsas etibarilə görüb-götürmək, müşahidə, nümunə, müsahibə, təhlil, yoxlama, sınaqdan keçirmə və s. belə üsullarla təşkil edilmiş, toplanmış, yığılmış, zənginləşdirilmiş və yayılmışdır. Ona görə də bunları xalq pedaqogikasının araşdırma (tədqiqat) üsulları adlandırmaq olar. İnsanı nə cür becərməli, ərəsəyə, boya-başa çətdirməli, kamala yetişdirməli, ona hansı keyfiyyətləri aşılamalı, bundan ötrü nə kimi üsul və vasitələrdən istifadə etməli, həm də necə istifadə etməli, hansı tələblərə əsaslanmalı, insanın inkişafının şərtləndirən amillər, tərbiyə işində kollektivin və tərbiyəçinin rolu və s. bütün bu kimi məsələlər xalq pedaqogikasının oyrəndiyi sahələrdir (1, s.68).

Xalq pedaqogikasında, o cümlədən Azərbaycan pedaqogikasında tərbiyənin təşkili formaları və mənbələri də məlumdur. Məsələn, xalq tərbiyəsinin təşkili formaları – müxtəlif növ oyunlar, uşaq və gənclərin əmək birləşmələri; ailə-məişət işlərində, bayram və toy şənliklərində, həmçinin yasmərəsimlərində uşaqların iştirakı və s.; mənbələri isə ailələrin tərbiyə təcrübəsi, didaktik məzmunu və pedaqoji istiqamətə malik olan folklor nümunələri və musiqi əsərləri, tərbiyəvi adət-ənənələr, rəngarəng maddi mədəniyyət abidələrində, xalq idmanı növlərində, tarixi və etnoqradik materiallarda şəxsiyyətin formalaşması məsələsinə dair bu və ya digər şəkildə əks edilmiş təcrübə, fikir, baxış və ideyadır. Elə buradan aydın olur ki, xalq pedaqogikasının əhatə etdiyi məsələlər, tədqiqat sahəsi çəx genişdir.

Müasir elmi pedaqogikada sistemə salınıb dərinləşdirilən və inkişaf etdirilən pedaqoji əsasların, demək olar ki, hamısı başlanğıc halında əvvəlcə xalq pedaqogikası materiallarında mövcud olmuşdur. Buna görə də, təbiidir ki, xalq pedaqogikası elmi pedaqoji fikrin və planlı təlimin yaranıb inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. Müasir musiqi üçün klassik xalq musiqisi, müasir təsviri və tədbiqi incəsənət üçün xalq incəsənəti tükənməz mənbələr olduğu kimi, müasir akademik pedaqogika üçün də xalq pedaqogikasının rolu inkaredilməzdir. Daha dəqiq desək, xalq pedaqogikası akademik pedaqogikanın ulu babasıdır. Sözün geniş mənasında tərbiyənin mahiyyəti, vəzifəsi, üsul və vasitələri üzrə təcrübə, fikir və ideyalar, bəsit şəkildə olsa da, ən əvvəl xalqın əməli fəaliyyətində, real pedaqogikasında işlənilib hazırlanmışdır.

²¹ ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi. sara.memmedova@agcebedi.adpu.edu.az

Məlum həqiqətdir ki, insanlar cəmiyyətdə həmişə qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar: həyata qədəm qoyan hər bir yeni nəsil öz sələflərindən irs aldığı müəyyən həyat təcrübəsinə, təfəkkür materialına əsaslanır. Bu proses eynən tərbiyə sahəsinə də aiddir. Atalar sözlərində deyilir ki, “Övlad valideynin məbədidir”, “Atalardan qalan uşaqlara mirasdır” və s. Övlad, uşaq (yəni gənc nəslin nümayəndələri) valideynlərin (yəni yaşlı nəslin) tərbiyə sahəsindəki təcrübəsinə əsas etibarilə ya müşahidə, ya nümunə, ya da şəxsi sınaq, şəxsi yoxlama vasitəsi ilə yiyələnir (2, s.19). Yaşlı nəslin özü də insanların, o cümlədən gənc nəslin tərbiyəsi sahəsində xalqın tarix boyu əldə etdiyi, təkmilləşib cilalana-cilalana əslərdən-əslərə gələn bilik və təcrübələrindən həmin üsullarla istifadə edilmişdir.

Eyni dövrdə, eyni şəraitdə yaşayan insanların, ailələrin özləri də bu üsullarla tərbiyə sahəsində bir-birinin təcrübəsindən ya kortəbii, ya da şüurlu surətdə öyrənmişlər, nümunə götürmüşlər. Məsələn, ailənin bütün yaşlı üzvlərinin yeməkdən qabaq əllərini yuduqlarını görəndə uşaq özü də belə edir. Həm də bu, uşağın ilk dövrlərindəki fəaliyyətində bir növ təqlid xarakteri daşıyır. Yaşa dolduqca uşaq yeməkdən əvvəl əlləri yumağın nə üçün vacib olduğunu başa düşür və buna şüurlu surətdə əməl edir. Başqa bir misal: ailə üzvlərindən xəstələnən olduqda ata-ananın təlaş keçirdiyini, xəstəyə xüsusi qayğı göstərdiyini, onun üçün dava-dərman əldə edildiyini gözlərilə görəndə uşaq da həmin ruhda tərbiyə olunur. Belə misallar qonşuya, insanın öz-özünə, kiçiklərə, qadına, kollektivə, vətənə, əməyə və s. aid münasibətləri sahəsində də gətirmək olar. Məsələn, işi, əməyixəşləməyən, geyiminə, səliqə-sahməyə fikir verməyən bir uşağın valideyni, adətən, qonşu ailədəki işgüzar, səliqəli və diribaş uşağı övladına nümunə gətirərək deyir: “bax gör o necə qəşəng geyinir, ata-anasına necə kömək edir?! Məgər sən elə o bilməzsən?! Əlbəttə, olarsan, çalışsan, özünə fikir versən olarsan”. Belə hallarda valideyn daha münasib təsir yolları axtarır və həmin axtarış qonşunun ailə tərbiyəsi sahəsindəki təcrübəsini müşahidə və müsahibə yolu ilə, ya da onların hər ikisi vasitəsilə öyrənməyə, sonra safçürük etməyə və yaxşıcəhətlərindən istifadə etməyə gətirib çıxarır. Bu yolla yaxşı təcrübə xüsusidən ümumiyyətlə doğru, yəni ailədən-ailəyə, oradan məhəlləyə, məhəllədən kəndə, kənddən obaya, oradan ölkəyə yayılır, milyonlarla adamın malı olur. Bu proses akademik pedaqogikanın yüksək dərəcədə inkişaf etdiyi müasir dövrdə də davam edir. Ailələr, qonşular, kəndlər, şəhərlər, xalqlar, vətənlər tərbiyə sahəsində bir-birinin müsbət təcrübə və nəticələrini müxtəlif yollarla, o cümlədən müşahidə və müsahibə üsulları vasitəsilə ehtiramla öyrənib sınaqdan keçirir və təbliğ edirlər.

Müşahidə, müsahibə, nümunə və sınaq xalq pedaqogikasının başlıca üsulları kimi yüksək qiymət verildiyini əsaslandırmaq üçün şifahi ədəbiyyatdan da çoxlu misallar gətirmək olar. Məsələn atalar sözlərində oxuyuruq: “Uşaq gördüyün götürür” (müşahidə), “Soruşan dağlar aşar, soruşmayan düzdə çəşar”, “Yüz bilsən də, bir biləndən soruş” (müsahibə), “Qonşu qonşuya baxar, canını oda yaxar”, “Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gəzər” (nümunə), “On ölç, birbiç” (sınaq) və i.ə. Nağıllar, dastanlar, lətifələr və s. aydın surətdə göstərir ki, zəhmət adamları tərbiyə sahəsində nəsilin, ayrı-ayrı ailələrin, dünyagörmüş baba və nəvələrin, müdrik cavanların, “dədə” aşıqların təcrübəsini müşahidə yolu ilə “görüüb-götürmüş” fikir və ideyalarını müsahibə vasitəsilə “soruşub öyrənmiş”, bu təcrübəni, fikir və ideyaları sınaqdan keçirib əxz etmişlər. Bu əxz etmə prosesi fəal səciyyəli olduğundan və xalq pedaqogikası ümumi tarixi prosesdə həmişə irəliləyən – gələcəyə doğru inkişaf etdiyindən (yəni pedaqoji fikrin inkişafı ibtidadacılıqdan natiqəsinə qədər həsil edilən məlumatın ümumiləşdirilməsindən məsələlərin daha dərin qoyuluşuna doğru, təlim-tərbiyə hadisələrinin arasındakı əlaqələrin səciyyəsinə aydınlaşdırmağa doğru, biliksizlikdən- biliklərə doğru getdiyindən), həmçinin gənc nəslin tərbiyəsinin yaxşılaşdırmaq üçün əməkçi kütlələr daim səy göstərdiklərindən onlar mənim sədikləri və istifadə etdikləri təcrübəni, fikir və ideyaları daha da zənginləşdirmiş və yüksəkliklərə qaldırmışlar (3, s. 82).

Xalq pedaqogikasının əsas mənbəyi – insanın tərbiyəsi, boya-başa çatdırılması sahəsində toplanılmış təcrübədir. Bu təcrübə həmin pedaqogikanın müxtəlif vasitə və abidələrində əks olunubdur.

Xalq pedaqogikasında tərbiyənin məqsədi – insanı boya-başa, ərsəyə, kamala çatdırmaqdır, yəni ideal insan yetişdirməkdir; vəzifəsi – onun fiziki inkişafını, sağlamlığını təmin etməkdən, adamı əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdan, ona ədəb-ərkan qayda-qanunlarını, mərifət elmini aşılamaqdan, insanın aqlını artırmaqdan və zövqünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir; amilləri isə özünün bütün cisim və hadisələri ilə birlikdə doğma təbiət, əmək, xalq incəsənəti nümunələri, canlı söz, məişət qayda-qanunlarıdır. Xalq pedaqogikasında tərbiyənin obyekt və subyekt – yaşından, cinsindən asılı olmayaraq insandır. Doğrudur, uşağın tərbiyəyə ehtiyacı daha çoxdur və buna görə də onun tərbiyəsinə fikir verilməlidir. Ancaq yaşlılar da tərbiyəsiz keçinə bilməzlər. İslam Peyğəmbəri Məhəmməd-in (s.ə.v) dediyi kimi: “Elmi beşikdən qəbrəyə qoyulmuş oğlunu”. Özü də bəzən ələdə qadınla kişi arasında fərq qoyulmamalıdır: “Aslanın dişisi erkəyi olmaz” və yaxud “Ərlər arvadın torpağı bir yerdə götürülüb” və s. İndi isə xalq pedaqogikası nəyə deyilir – sulına qayıdaq:

Xalq pedaqogikası – sözün əsil mənasında tərbiyə məsələləri üzrə zəhmətkeş kütlələrin baxış, fikir, ideya, qayda-qanun, təcrübə, adət-ənənələrinin məcmusudur. Onun mövzusu tərbiyədir. Tərbiyənin obyekt isə yaşından və cinsindən asılı olmayaraq şəxsiyyətdir, insandır. İnsanı nə cür bəsləməli, ərsəyə, boya-başa çatdırmalı, kamala yetişdirməli, ona hansı keyfiyyətləri aşılamalı, bundan ötrü nə kimi üsul və vasitələrdən istifadə etməli, həm də necə istifadə etməli, hansı tələblərə əsaslanmalı, insanın inkişafını şərtləndirən amillər, tərbiyə işində kollektivin və tərbiyəçinin rolu və s. bütün bu kimi məsələlər xalq pedaqogikasının öyrəndiyi sahələrdir (4, s. 69).

Təbiət hadisələrinin ilkinliyini qəbul etmək və insan varlığını, davranış və hərəkətlərini həmin hadisələrlə əlaqələndirmək, bu hadisələrdən müvafiq ictimai və pedaqoji nəticələr çıxarmaq xalq pedaqogikasına, o cümlədən, Azərbaycan xalq pedaqogikasına xas olan bir xüsusiyyətdir. Xalq pedaqogikası təbiətə uyğunluq prinsipi üzərində qurulmuşdur. Bu da təbii haldır. Çünki həmin pedaqogikanın yaradıcısı olan ata və analarımız təbiətin qoynunda doğulmuş, böyüyüb boya-başa çatmış, yaşamaq üçün lazım olan nemətləri təbiətdə tapmış, özünü təbiətin kiçik bir hissəsi hesab etmişlər. Onlar öz müəahidələri nəticəsində görmüşlər ki, insana aid olan bir sıra xüsusiyyətlər

(doğulmaq, qidalanmaq, hərəkət etmək, hirs lənmək, qışqırmaq, yatmaq, ölmək və s.) başqa canlılara, başqa varlıqlara da xasdır. Məsələn, heyvan da bala doğur, onu qoruyur, quş yumurtadan bala çıxarır, ona dən tapır gətirir, balalar böyüyəndə onları uçurur; münbit torpağa düşmüş toxum cücərir, göyərək qalxır, çiçək açır, bəhrə verir... tələfolub gedir; insan kim quş da, heyvan da yatır, xəstələnir, ölür; qarışqa da əlbir işləyir, tapdığı yemi öz yuvasına daşıyır; küləkəsir, ağacdan yarpağı qoparır, qabağına salıb qovur; buludkarvanları hərəkətə gəlib kəndi-kəsəyi bürüyür, “yükünü boşaldıb” çəkilib, “yox olur”, ildırım çaxıb öz səsi ilə ələmi lərzəyə gətirir və bir göz qırpımında yox olub gedir... Bucür oxşarlıqları götürərək ibtidai insanlar, ulu baba vənənələrimiz öz həyatları, vəziyyətləri ilə başqa varlıqların, cisim və hadisələrin həyatı və vəziyyətləri arasında bənzəyiş görmüş, öz əhval-ruhiyyələrini, hiss və həyəcanlarını bu hadisələrə oxşatmaqla ifadə etmişlər. Onlar özləri ilə təbiətə arasındakı bu bənzəyişdən istifadəyə “o qədər alışıb və bu qarışdırma o qədər dərin və təbii olmuşdur ki, tədricən bumüqayisənin köməyi ilə xarici aləmdən danışıqlıqda dərhal insanların da daxili aləmini anlamaq çətin olmamışdır”. İnsan həmişə həyatdan örgənir.

Qədim insanlar da ətraf aləmin cisim və hadisələrindən öyrənmişlər. Çexovun yazdığı kimi, onlar kitablardan deyil, tarlada, meşədə, çay kənarında öyrənmişlər; onları nəغمə oxuyan quşların özü, batarkən üfükdə əlvan şəfəq əmələ gətirən günəş, ağaclar və otlar örgətmişdir. Qədim yunan filosofu Demokrit də əbəs demirdi: “biz toxuculuqda hörməçilərin, ev tikməkdə qaranquşların, oxumaqda bülbüllərin şagirdiyik”.

Təbiət (özünün cisim və hadisələri ilə birlikdə) insanın ilkmüəllimi – tərbiyəçisidir. O, dünyagörüşü ictimai istehsalat təcrübəsi ilə bağlı olan və ətraf aləmə əməli surətdə yayılmaq, kainatın kortəbii qüvvələri ilə mübarizə aparmaq prosesində təşəkkül edib formalaşan insanlarda öz rəngarəngliyi ilə müxtəlif keyfiyyətlər və hisslər doğurmuşdur. Professor M. Cəfərin çox doğru göstərdiyi kimi, çay və dənizin coşğundalğaları insanda coşğun əhval-ruhiyyə, mülayim, sakit dalğaları – mülayim əhval-ruhiyyə, ayli-uldüzlu aydın gecələr – fərəh, çadlıq, nıkbınlik; tutqun, qara buludlu, yağmurlu gecələr – kədər; şimşəyin çaxması – heyrət, həyəcan əmələ gətirir. Eyni qayda ilə təbiətdəki hər bir hadisə, səs, rəng və s. indi olduğu kimi, ilk insanlarda da müxtəlif hisslər doğurmuş, onların şüuruna və əxlaqına qüvvətli təsir göstərmişdir.

İnsanlar təbiət qoynunda doğulub böyüyən uşaqların sağlam olduğunu öz təcrübələrində görmüşlər, müxtəlif növ xəstəlikləri təbiətin hazırdərmanları ilə müalicə etmişlər, bir özlə, ömürləri boyumehriban və sərt, mülayim və şıltaq, ağlar və güler təbiətlə bağlı olmuşlar, onun insan həyatı və tərbiyəsi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini açıq-aydın dərk etmişlər. Buna görə də onlar, yuxarıda deyildiyi kimi, müxtəlif həyat hadisələri ilə özlərinin fəaliyyətləri arasında müəyyən oxşarlıq axtarıb və tərbiyə işinin ayrı-ayrı cəhətlərini bu hadisələrə əlaqələndirmişlər; əksər hallarda isə tərbiyə işini təniətə uyğun şəkildə qurmağa çalışmışlar. Övladlarına Günəş, Bahar, İldırım, Polad, Aslan, Şahin, Maral, Qızılgül, Bənövşə, Bülbül, Göyərçin və sair belə adlar qoyarkən insan istəmiş ki, o da, onun nəslində günəş kimi ulu və parlaq, bahar kimi xoş, tərəvətli və sevimli, ildırım kimi əzəmətli, polad kimi əyilməz, aslan kimi cəsur, Şahin kimi vüqarlı, maral kimi gözəl, mehriban, bulbul kimi şirindilli, göyərçin kimi mülayim olsun və sairə. Yaxud ağacı zoğ, şiv ikən istənilən tərəfə əyməyin asan olduğunu təcrübədən bilən xalq bu qənaətə gəlmişdir ki, adamı da uşaq ikən istənilən istiqamətə yönəltmək olar. Buradan isə belə bir pedaqoji nəticə çıxır: müsbət keyfiyyətləri, nəcib sifətləri adama erkən yaşlardan aşılamaq lazımdır: “Uşağı bələkdə, küçüyü dəlməkdə” və s. Bu qayda ilə əməkçi insanlar təbiət hadisələri və prosesləri ilə tərbiyə məsələləri arasında əlaqə yaradaraq dərin pedaqoji mənası olan “Dəmiri isti-isti döyərlər”, “Ağac bar verəndə başını aşağı salar”, “Boş sünbül başını dik tutar” və s. bu kimi çoxlu atalar sözü və məsələlər düzəltmişlər (5, s. 39).

Nağil və dastanlarımızda qəhrəmanların müxtəlif təbiət qüvvələrinə tez-tez müraciət etmələri, onlardan məsləhət almaları və ya nümunə götürmələri faktı da xalqın təbiət hadisələri ilə insan fəaliyyəti arasında uyğunluq axtarmasından, xalq pedaqogikasının təbiət-varlıq prinsipinə əsaslanmasından irəli gəlir.

Xalq pedaqogikası – təlim-tərbiyə sahəsində kütlələr tərəfindən empirik yolla gündəlik yaşayış şəraitinin təsiri altında əldə edilən təcrübələrin, fikirlərin, ideyaların, adətlərin, ənənələrin, qayda və qanunların məcmusudur. Xalq pedaqogikasının obyektı yaşından və cinsindən asılı olmayaraq insandır, mövzusu isə tərbiyədir; tərbiyə hamı üçün lazımdır: ona gənc nəsil də, yaşlılar da, qadınlar da, kişilər də möhtacdır; başqa sahələrdə olduğu kimi, tərbiyədə də kişilərlə qadınlar arasında hüquqi baxımdan fərq olmamalıdır.

Xalq pedaqogikasını akademik pedaqogikadan fərqləndirən cəhətlər vardır, lakin onları bir-birinə yaxınlaşdırən cəhətlər daha çoxdur. Xalq pedaqogikasının ümumi əsasları müasir elmi pedaqogikanın ümumi əsaslarına uyğun gəlir. Bu həmin elmin düzgünlüyünü, həyatiliyini, xəlqiliyini bir daha sübut edir. Xalq pedaqogikası akademik pedaqogika ilə əsas məsələlərdə, məqsədlərdə birləşir və o, elm qanunlarının obyektiv mahiyyətini bir daha sübut etmək üçün ən sanballı material verir. Xalq pedaqogikası metodoloji cəhətdən xalq hikmətinə – xalq fəlsəfəsinə əsaslanır; bu fəlsəfə isə realist, demokratik səciyyəyə daşsada, seyrçilikdən və utopizmdən azad edilir.

Ədəbiyyat :

1. Həşimov Ə, Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası antologiyası. Bakı-1993
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı-1993
3. Pedaqogikanın əsasları. Bakı 2008. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, səh.5.
4. Həşimov Ə. Azərbaycan Xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, Maarif-1970
5. Həşimov Ə. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq xidmətlərindən istifadə. Bakı, Maarif-1991

Xülasə

Müasir elmi pedaqogikada sistemə salınıb dərinləşdirilən və inkişaf etdirilən pedaqoji əsasların, demək olar ki, hamısı başlanğıc halında əvvəlcə xalq pedaqogikası materiallarında mövcud olmuşdur. Buna görə də, təbiidir ki, xalq pedaqogikası elmi pedaqoji fikrin və planlı təlimin yaranıb inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

Müasir musiqi üçün klassik xalq musiqisi, müasir təsviri və tədbiqi incəsənət üçün xalq incəsənəti tükənməz mənbələr olduğu kimi, müasir akademik pedaqogika üçün də xalq pedaqogikasının rolu inkaredilməzdir. Daha dəqiq desək, xalq pedaqogikası akademik pedaqogikanın ulu babasıdır. Sözün geniş mənasında tərbiyənin mahiyyəti, vəzifəsi, üsul və vasitələri üzrə təcrübə, fikir və ideyalar, bəsit şəkildə olsa da, ən əvvəl xalqın əməli fəaliyyətində, real pedaqogikasında işlənilib hazırlanmışdır.

Xalq pedaqogikası – təlim-tərbiyə sahəsində kütlələr tərəfindən empirik yolla gündəlik yaşayış şəraitinin təsiri altında əldə edilən təcrübələrin, fikirlərin, ideyaların, adətlərin, ənənələrin, qayda və qanunların məcmusudur.

Xalq pedaqogikasında tərbiyənin məqsədi – insanı boya-başa, ərsəyə, kamala çatdırmaqdır, yəni ideal insan yetişdirməkdir; vəzifəsi – onun fiziki inkişafını, sağlamlığını təmin etməkdən, adamı əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdan, ona ədəb-ərkan qayda-qanunlarını, mərifət elmini aşılamaqdan, insanın aqlını artırmaqdan və zövqünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir; amilləri isə özünün bütün cisim və hadisələri ilə birlikdə doğma təbiət, əmək, xalq incəsənəti nümunələri, canlı söz, məişət qayda qanunlarıdır. Xalq pedaqogikasında tərbiyənin obyektı və subyektı – yaşından, cinsindən asılı olmayaraq insandır.

Açar sözlər: xalq pedaqogikası, pedaqogika, təlim, tərbiyə, tərbiyənin məqsədi, sosial amillər, psixoloji amillər və s.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS IN FOLK PEDAGOGY

Summary

Almost all of the pedagogic bases systematized, deepened and developed in modern scientific pedagogy initially existed in folk pedagogy materials. Therefore, it is natural that folk pedagogy played an important role in the emergence and development of scientific pedagogical thought and planned training.

The role of folk pedagogy for modern academic pedagogy is undeniable, just as classical folk music for modern music and folk art for modern visual and applied art are inexhaustible sources. More precisely, folk pedagogy is the great-grandfather of academic pedagogy. In the broadest sense of the word, experience, thoughts and ideas on the essence, task, methods and means of education, although in a simple way, were first developed in the practical activity of the people, in real pedagogy.

Folk pedagogy is a set of experiences, thoughts, ideas, customs, traditions, rules and laws acquired empirically by the masses in the field of education under the influence of daily living conditions.

In folk pedagogy, the purpose of education is to bring a person to perfection, that is, to raise an ideal person; its task is to ensure its physical development and health, to prepare a person for work, to inculcate in him the rules of etiquette, the science of enlightenment, to increase a person's mind and to develop his taste; and its factors are native nature, labor, examples of folk art, living words, laws of household rules, together with all its objects and phenomena. In folk pedagogy, the object and subject of education is a person, regardless of age and gender.

Key words: folk pedagogy, pedagogy, training, upbringing, purpose of upbringing, social factors, psychological factors, etc.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

YENİ TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ YOLU İLƏTƏRCÜMEYİ – HAL
MATERİALLARININ MƏNİMSƏDİLMƏSİ

Sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu ilə bağlı materialları proqrama nə üçün daxil edilir və onların tədrisində hansı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulur? Bu belə anlaşılmalıdır ki, ədəbiyyatımızın yaradıcıları olan bu sənətkarların hər birisi yaşadıkları dövrün canlı timsalıdır. Demək olar ki, onların həyatı bir ibrət aynası və tərbiyə məktəbi kimi çıxış edə bilər. Onların mühiti, ədəbi aləmə gəlişi, fikir və duyğular aləminin formalaşdığı zəmin, dünyagörüşləri şagirdlərə müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər aşılayır. Şagirdlər aydın şəkildə və əyani olaraq dərk edə bilirlər ki, zamanından, dövründən asılı olmayaraq, xalq işinə yaxın olan, el yolunda qələm çalan, zəhmət çəkən heç bir kəs unudula bilməz. Kim el yolunda nə isə bir yaxşı iş görsə, onun istəklərinə biganə qalmasa, o adamlar, o şəxslər min illər keçərsə belə, xalqın yaddaşından çıxıb bilməz. Bu, bir həqiqətdir. Şagirdlər bu məlumatları öyrəndikcə başa düşürlər ki, insanların 60-90 illə ölçülən cismani ömürləri ilə yanaşı, mənəvi ömürləri də vardır. Özü də əgər bu mənəvi ömür mənəvi və xalqı üçün gərəklili olubsa, onda o, illər, əsrlər çərçivəsinə sığmır. Şagirdlər aydın şəkildə anlayırlar ki, insanın əbədi yaşarlılığı meyarları vardır. Bunun ən ümumi el-oba yolunda nələri isə eləməkdir. Bəyəm elə bir şəxs tapıla bilmə ki, özündən sonra gələcək nəsillərə nə isə yaxşı və xeyirxah işlər qoyub getməyi fikirləşməsin və belə bir arzuya biganə qalsın? Yuxarı siniflərdə sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu materialları öyrədildəndə bu kimi məsələlər həmişə müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Şagirdlər sənətkarların həyatına dərinləndirildikcə onlarda belə bir əqidə yaranmalıdır ki, kaş yaxşı işlər görə biləydim və mən də həmin görkəmli şəxsiyyətlər kimi doğma, qədərbilən xalqın yaddaşında yüz illərlə qalaydım. Bugünkü günümüzdə bu cür düşüncə tərzinə nə dərəcədə ehtiyac olduğuna söyləmək, yəqin ki, bir qədər artıq görünərdi?

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, VIII-IX siniflərdə isə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi proqramın tələbi əsasında həyata keçirilir. Həmin siniflərin proqramında hər bir sənətkar haqqında verilən annotasiyada "həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat" şəklində tələb irəli sürülmüşdür. Bundan çıxış edən dərslər müəllifləri bioqrafik məlumatla sənətkarın yaradıcılığı barədəki informasiyanı qovuşuq şəkildə vermişdir. Bu iki istiqaməti birləşdirən materiallar yığcam olduğundan onların tədrisində ayrıca saat verilməmişdir. Sənətkarın tədris olunan əsərinin məzmununun mənimsədilməsi üzrə işin müəyyən qismi həmin materialın öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə reallaşdırılır (1, s.132).

X-XI siniflərdə isə vəziyyət fərqlidir. Bu siniflərdə, proqramın tələbinə əsasən, müəlliflərinin də qarşısında fərqli vəzifə qoyulur; həmin siniflərin dərslərində hər bir sənətkarın həyatı haqqında əhatəli məlumatın verilməsi zəruri olmuşdur. Deyilənlərdən aydın olur ki, müxtəlif siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi fərqli yanaşma tələb edir. Bu fərqli yanaşma metodların, priyomların, vasitələrin, iş növlərinin və formalarının seçilməsini şərtləndirir. Ənənəvi metodikada tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi yollarından kifayət qədər danışılmış, məktəb təcrübəsi ümumiləşdirilərək faydalı tövsiyələr verilmişdir. Bu sahədə zəngin təcrübə qazanan müəllimlər bioqrafik məlumatların mənimsədilməsini hər bir mərhələnin (V-VII, VIII-IX, X-XI siniflər üzrə) özünəməxsusluğunu nəzərə almaqla həyata keçirirlər. Lakin tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi prosesində məktəb təcrübəsində yol verilən qüsur barədə də metodik ədəbiyyatımızda az yazılmamışdır. Bu qüsurlar, əsasən, dərslərdən irəli gəlir (4, s.82).

Dərslərin bir qisminə rəqəm sıxlığı, faktların sadalanmasına aludəçilik yazıçının şəxsiyyətinin, onun yaradıcılığının istiqamətləndirilməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən mühüm sosial-siyasi hadisələrin şərhini ya kölgədə qoyur, ya da unudur. Nəticədə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsinə həsr edilən dərslər sönük, maraqsız keçir, şagirdlərdə əzbərçiliyə (dərslərdəki materialın məzmununu bunu tələb edir) meyli güclənir.

Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisində müşahidə edilən digər bir qüsur subyektiv səbəblə bağlıdır; bəzi müəllimlər ehtiyac olmadan dərslə xeyli əlavə material cəlb edir, onsuz da ağır olan proqramı yükləyirlər. Bu, xüsusən V-IX siniflərdə yol verilməzdir. Əlbəttə, hər bir sənətkarın tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi prosesində müəllimin əlavə məlumatna ehtiyac yaranır. Lakin bundan sui-istifadə edilməməlidir. Fəal/interaktiv təlim tədris materialının lüzumsuz olaraq yüklənməsini məqbul saymır (3, s.63).

Tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə fəal/interaktiv təlimin tətbiqi maraqlı nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. V sinifdə "Qara torpaq və sarı qızıl" hekayəsinin tədrisindən əvvəl onun müəllifi – S.Rəhimov haqqında şagirdlərə müəyyən məlumatın verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dərslərdə müəllif haqqında verilən məlumat, yığcam olsa da, maraqlıdır; bu məndə yazıçı haqqında aşağı siniflərdə öyrənilmiş məlumatların xatırlanması tələbinin irəli sürülməsi diqqəti, xüsusilə çəkir.

Motivasiya.

Dərslər müəllimlərlə başlayıram.

M.- Siz keçən il- dördüncü sinifdə "Şir və tülkü" adlı bir hekayə oxumuşsunuz. O, hekayəni xatırlayırsınız mı? Hekayədə nədən danışılır? Şagirdlərin əksəriyyəti fəallıq göstərir, süjeti, demək olar ki, olduğu kimi xatırlayır.

Yenidən sinifə müraciət edirəm:

M.- Bəs bu maraqlı hekayəni kim yazmışdır? Sinifə sükut çökür. Şagirdlərin gərginlik içində düşündüklərini müşahidə edirəm. Onlardan doğru cavab ala bilmirəm, amma kədərlənmirəm. Açıq-aşkar hiss edirəm ki, şagirdlərin çoxu narahatdır, qaşlarını çatacaq nigaranchılıqla qurcuxur... Onları intizardan qurtarıram: Heykayəni Süleyman

²² ADPU Aqcabədi filiali. Müəllim

Rəhimov yazmışdır! Şagirdlərimin sifətində yaranan rahatlıq cizgilərini, daha dəqiq desəm, məmunluğu bir anlığa müsahibə edir və ucadan:

- "Amma..." deyirəm, bir anlığa fasilə edir, sifətlərdə intizarın yarandığı daxili razılıqla müşahidə edirəm...

-Amma bu yazıçı haqqında məlumatınızın olması vacibdir. Madam ki hekayəsini xoşlayırınsınız, deməli onu, həm də tanımalısınız ki, sonralar da əsərlərinə rast gələndə oxuyasınız.

Beləliklə, mövzunu elan edir və lövhədə yazıram:

Süleyman Rəhimov (1900-1983).

Sinfə müraciət edirəm:

-Yazıçı haqqında hansı məlumatlar sizi maraqlandırır?

Şagirdlərin fikirləri dinləndikdən sonra tədqiqat sualını lövhədə yazıram.

Tədqiqat sualı: Süleyman Rəhimovun həyatı və yaradıcılığı barədə nələri bilmək vacibdir? Sonra tədqiqatın aparılması mərhələsi gəlir.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdlər dərslikdə S. Rəhimovun həyatı və yaradıcılığı barədə verilmiş məlumatı, yazıcının xatirələri əsasında hazırladığım yığcam mətni (həcmi bir səhifədən də az olmuşdur) fərdi olaraq oxuyur, lövhədə əks olunmuş aşağıdakı cədvəli dəftərlərində doldururlar:

Anadan olduğu yer	Təhsil aldığı məktəblər	Çalışdığı peşələr	Əsas əsərlərin adı	Ən çox yazdığı məsələlər

Növbəti mərhələ qazanılmış biliklərin mübadiləsi olur.

Məlumatın mübadiləsi.

Hər şagird parta yoldaşı ilə fikir mübadiləsi aparır. Cütlər cədvəllərini müqayisə edir, vacib saydıqları düzəlişləri aparır, əlavələr edirlər.

Yeni mərhələyə keçilir.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili

Lövhəyə iki şagird dəvət edirəm. Onlardan biri cədvəldəki ilk üç sütunu, ikincisi isə son iki sütunu doldurur. Bu prosesdə maraqlı məqamlar müşahidə olunur; müxtəlif mənbələrə, xüsusən internetə müraciət edən şagirdlərin əlavələri dolğunluğu, zənginliyi ilə seçilir. Bütün şagirdlər lövhədə (cədvəldə) yazılanları izləyir və öz yazılarına əl gəzdirirlər. Zəif şagirdlərdən birinə cədvəldəki məlumata əsaslanmaqla S. Rəhimovun həyatı və yaradıcılığı barədə danışmağı həvalə edirəm.

Növbəti mərhələyə keçirilir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə, öz qənaətlərini bildirmələrinə nail olmaq üçün istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

Süleyman Rəhimovun həyatı, yaradıcılığı barədə məlumatın öyrənilməsi nəyə görə əhəmiyyətlidir?

-Yazıçı bu gün yaşasaydı əsərlərini hansı mövzuda yazardı, o, əsərlərində ən çox hansı məsələlərdən söz açardı?

Nə üçün belə düşündüyünüzü əsaslandırın.

Sonda qiymətləndirməni həyata keçirirəm.

Qiymətləndirmə:

Şagirdlərin hər birinə dərsdəki fəaliyyətini, dərsin özünü (bioqrafik məlumatın mənimsənilməsinə həsr olunan mərhələni) qiymətləndirməsi üçün imkan yaradırəm. Şagirdlərə fərdi qiymətləndirmə vərəqi paylayıram. Onlar artıq bilirlər ki, 0-dan 10-a qədər olan 4 şkala üzrə qiymətləndirmə aparmalıdır. Yəni şagird göstərilən tələbi əsas götürməklə müvafiq rəqəmi göstərməlidir (dairəyə almalıdır).

Şagirdin adı və soyadı _____ Tarix _____

Mövzunun mənimsənilməsi

Çox zəif: 012345678910 tam mənimsəmişəm.

Dərsdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 012345678910 çox fəal oldum.

Dərsdə digərlərini dinləməsi.

Zəif dinlədim: 012345678910 çox diqqətlə dinlədim.

Dərsin maraqla olub-olmaması.

Maraqlı olmadı: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Müəllim üçün məlumat

Bioqrafik məlumatın V, VI və VII siniflərdə bu şəkildə mənimsədilməsi məqsəddə uyğundur. Lakin burada yalnız birdərs modeli verildi. Yəni V-VII siniflərdə bioqrafik məlumatların öyrədilməsi prosesində dərslər fərqli şəkildə (modeldə) qurulması da mümkündür və faydalıdır. Müəllim sövqetməni başqa cür təşkil edə bilər, tədqiqat sualı fərqli məzmununda ola bilər vəs.

Bir mühüm məsələni də unutmamaq olmaz; bədii əsərin tədrisinə ayrılan vaxt az olarsa, V, VII siniflərdə bioqrafik məlumatın ənənəvi metodların tətbiqi ilə mənimsədilməsi məqbul sayıla bilər. Məsələn, VI sinifdə Abbas Səhətin "Vətən" şerinin tədrisinə proqramda bir saat ayrılmışdır. Deməli, vaxtın məhdud olması müəllimin tərəcəmüyi-halını yuxarıdakı

qaydada öyrətməyə imkan verməyəcəkdir. Belə olan halda müəllim yığcam məlumat verməklə kifayətlənə bilər. Şagirdlər dərsdə öyrəndiklərini digər mənbələrdən (o cümlədən internet şəbəkələrindən) əldə etdikləri məlumatlarla zənginləşdirməli olurlar (7).

Müəllim üçün məlumat

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, VIII və IX siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi həm əvvəlki (V-VII), həm də sonrakı (X-XI) siniflərdən fərqlənir; bu iki sinifdə bioqrafik məlumatla sənətkarın yaradıcılığı barədəki məlumat qovuşuq verilir. Üstəlik onun tədrisi üçün ayrıca saatin nəzərdə tutulması eksperimentin təşkilində ciddi çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb oldu; bu birinci növbədə vaxt qıtlığında özünü göstərdi. Bu faktın özü də bir daha sübut edir ki, ədəbiyyatdan mövcud proqram yeni texnologiyaların tətbiqi baxımından əlverişli deyildir.

C. Məmmədquluzadənin VIII sinifdə öyrədilən tərcümeyi-halı (yaradıcılığı ilə qovuşuq) eksperiment materialı kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Şagirdlərin əksəriyyəti Cəlil Məmmədquluzadənin nəzərdə tutulduğunu bildirir. Belə olduğu halda mövzunu elan edir və lövhədə yazıram: Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932).

Şagirdləri aşağıdakı tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə istiqamətləndirirəm:

Tədqiqat sualı:

C. Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı barədə nələri öyrənmək vacibdir?

Şagirdlər fikirlərini söyləyirlər və bunun əsasında tədqiqatın hansı istiqamətdə aparılmasının lazım olduğu müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın aparılması.

Lövhədə əksini tapmış aşağıdakı cədvəli dəftərlərinə köçürmələrini şagirdlərdən xahiş edirəm.

Anadan olduğu yer və mühiti	Təhsil aldığı məktəblər, fikri inkişafına onların təsiri	Çalışdığı sahələr	İlk əsərləri	Çap etdirdiyi jurnal və onun əhəmiyyəti	Bədii əsərlərinin mövzusu, onlarda əksini tapan başlıca məsələlər (yazıçını düşündürən, narahat edən problemlər)

Şagirdlər aşağıdakı mənbələr üzrə fərdi qaydada işləyir, əldə etdikləri məlumat əsasında cədvəli doldururlar:

Müəllim üçün məlumat

Fəal/interaktiv təlimin mühüm əlamətlərindən biri informasiya (bilik) mənbəyinin çox olmasının təmin edilməsidir. Çap materialları (məqalə, elmi və bədii əsərlər, xatirələr və s.) mühüm mənbələrdən sayılır. Klassik metodikada çap materiallarından istifadə faydalı hesab edilsə də, konkret tövsiyələr verilməmişdir. Bu materialların sinifdən asılı olaraq hansı həcmdə və necə tətbiq olunması, öyrənilən mövzu ilə əlaqələndirilməsi yolları və s. tətbiq olunmamışdır. Xarici ölkələrin pedaqoji ədəbiyyatı ilə tanışlıq göstərir ki, bütün siniflərdə müxtəlif mənbələrdən çap materialları, internet, kompyuter, elektron vasitələri və s. istifadə zəruri tələb kimi həyata keçirilir.

Aşağı siniflərdə (VI sinif də daxil olmaqla) çap materiallarının hansı bölməsindən istifadə olunacağı, nələrə diqqət yetirməyin vacib olması və s. barədə şagirdlərə tövsiyələr verilir. Yuxarı siniflərdə tövsiyələrdəki konkretlik zəifləyir; şagirdlərin çap materiallarından özləri üçün lazım olanları seçə bilmələri onların müstəqilliyinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Çap materiallarındakı fikirləri müqayisə etmək lazım gələndə, yaxud onlarda mübahisəli məqamlar olanda yuxarı siniflərdə də istifadə mənbəyi dəqiqliklə göstərilir. Biz eksperimentin gedişində fərqli yol seçməyə məcbur olduq. Buna əsas səbəb şagirdlərin təcrübəsizliyi idi; elə ilk mərhələdə aydınlaşdı ki, hətta X-XI sinif şagirdləri belə mənbələrlə müstəqil işləyə bilmir. C. Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” ilə bağlı konkret tapşırıq üzrə təklif olunan cəmi iki mənbədən (çap materialından) istifadə etməli olan şagirdlər xeyli vaxt sərf etsələr də, əhəmiyyətli nəticə əldə edə bilmədilər. Məhz buna görə də eksperimentin gedişində şagirdlərin istifadə etdikləri çap materiallarının bölmələri dəqiq göstərildi. Təcrübə onu da təsdiq etdi ki, bu istiqamətdəki işə aşağı siniflərdən başlanması şagirdlərin yuxarı siniflərdə mənbələrlə müstəqil işləmələrinə imkan yaradır. Lazım olan səhifələrin surətini çıxarmaqla problemi həll etdik. Bu, şagirdlərin hamısını materialla təmin etmək baxımından da əlverişli oldu.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Bu, cütlük şəklində işin tətbiqi ilə həyata keçirilir. Həmin prosesdə cədvəllərdə düzəlişlər, dəqiqləşdirmələr aparılır, əlavələr edilir.

Məlumatın müzakirəsi

Üç şagirdə (hərəsi iki sütunda işləməklə) lövhədəki cədvəli doldurmağı həvalə edirəm. Bu prosesdə, adətən, qızğın mübahisə gedir. Hər kəs cədvələ daha tutarlı, əhəmiyyətli əlavələr etmək arzusunda olduğunu bildirir. Onların şifahi şəkildə bildirdikləri əlavələrin, düzəlişlərin bütün sinif tərəfindən dinlənilməsinə, münasibət bildirilməsinə xüsusi diqqət yetirir və buna vaxt ayırıram.

Bir sıra hallarda cədvəldəki hər sütunda əhatə olunmalı cavabı ayrı-ayrı şagirdlərə danışdırıram. Bu, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi baxımından səmərəlidir. Ümumiyyətlə, şagirdlərin monoloji nitqinin dinlənilməsi imkanı diqqətdən yayınmamalıdır (8).

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması. Buna nail olmaq üçün aşağıdakı istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

- C. Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı barədə məlumatın öyrənilməsi nə üçün lazımdır?
 - Onun həyatında, fəaliyyətində bu günün adamı üçün nümunə nə ola bilər? -Yazıcının əsərlərində əksini tapan hansı məsələlər bu günə səsləşir?

Qiymətləndirmə.

Şagirdlərdən bir neçəsini qiymətləndirir və jurnalda qeyd edirəm. Bunun üçün yalnız şifahi cavabları yox, müstəqil işlərin nəticələrini də əsas götürürəm.

QEYD: Şagirdlərin dərstdə öyrəndikləri materialın mənimsəmə səviyyəsini ölçmək və tətbiq etmə qabiliyyətini yoxlamaq üçün ev tapşırığının verilməsi də məqsəduyğundur.

Evdə iş. Layihə üzrə işi davam etdirin.

1. Sınıfdə öyrəndiklərinizi göstərilən mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında zənginləşdirin və tamamlayın.
2. Yazılı qeydlər əsasında şifahi təqdimata hazırlaşın.

Həmçinin şagirdlərin müstəqil işləyə bilməsi üçün aşağıdakı mənbələri təklif etmək olar.

Mənbələr:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. V cild, Bakı: Elm, 2009
2. Babayev Y. M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Bakı: Elm və təhsil, 2014
3. Ədəbiyyat (X sinif şagirdləri üçün elektron vəsait).
4. <http://edebiyat.ucoz.com>.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, hər hansı bir sənətkarın ədəbiyyat tarixində yeri və mövqeyi, ənənələrə sadıqlığı, novatorluğu, özündən sonra gələn ədəbi nəsillərə təsiri və s. kimi məsələlər şagirdlərə təkcə ədəbi-tarixi biliklər vermir, həm də onların milli qürur, ləyaqət və iftixar hissəsinin formalaşdırılmasında fəal rol oynayır. Sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu ilə bağlı materiallar tədrisi nəzərdə tutulan ədəbi əsərlərin daha dərinə qavranılmasına şərait yaradır. Ədəbi əsərlərin hansı şəraitdə meydana gəlməsi şagirdlərin ümumi inkişafına əməlli-başlı təsir göstərir, onu daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Maraqlı bir söz eşidəndə, şeir parçası və ya əhvalat dinləyəndə biz dərhal onun müəllifi ilə maraqlanırıq. Bu mənalı sözü və ya fikri söyləyənlərin şəxsiyyətinə bizdə dərin bir hüsn-rəğbət yaranır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. N.Cəfərov, N.Araşlı, S.Hüseynoğlu. VIII sinif üçün dərslik. Bakı, 2005, səh. 159-160.
2. Mir Cəlal, F.C.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1974, səh. 17-19.
3. Hacıyev A. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, Bakı 2003
4. Əhmədov C., Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı 1991
5. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, pedaqoji universitet və institutlarda bakalavr hazırlığı üçün proqram, Bakı 2005
6. Veysova Z, Fəal (interaktiv) təlim, müəllim üçün vəsait, Bakı 2007.
7. www.kurikulum.az
8. www.edu.gov.az

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatın tədrisi prosesində mühüm mövzulardan olan “Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi” məsələsinə toxunulmuş, müasir dərsin tələbinə uyğun tövsiyələr verilmişdir. Hər bir sənətkarın yaradıcılığı qədər onun tərcümeyi-halının da öyrədilməsi vacibdir. Belə ki, əsər müəllifinin tərbiyəsi, təhsili, yetişdiyi mühit və hansı tarixi mərhələdə yazıb-yaratması mütləq şəkildə onun əsərlərinə sirayət edir. Biz sadalanan mühüm faktorları öyrəndikdə əsərdə müəllif tendensiyası, onun həyata baxışı, mövzunu mənalandırma xüsusiyyətini daha düzgün mənimsəyə bilirik.

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində tərcümeyi-hal materialları, siniflərdən aslı olaraq, fərqli məzmununda və həcmdə öyrədilir. V-VII siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi ilə bağlı proqramda heç bir tələb irəli sürülməmişdir. Lakin həmin siniflər üçün hazırlanan dərsliklərdə ənənədən çıxış edilərək yığcam bioqrafik məlumat verir. Bu materiallarda başlıca məqsəd sənətkarın şəxsiyyətinə və yaradıcılığına maraq oyatmaqdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, dərsin tədrisi, sənətkar, şair, yazıçı, bədii əsər, sənətkar ömrü, ədəbi mühit, dünyagörüş və s.

T

RANSULATION USING NEW LEARNING METHODS – ADAPTATION OF CASE MATERIALS

Summary

In the article, the issue of "Teaching of biographical materials", which is one of the important topics in the process of teaching literature, was touched upon, and recommendations were given in accordance with the requirements of the modern lesson. It is important to teach the biography of each artist as well as his work. Thus, the author's upbringing, education, the environment in which he grew up and the historical stage in which he wrote and created definitely affect his spirit. When we study the listed important factors, we can better understand the tendency of the author in the work, his outlook on life, and the feature of interpreting the subject.

Today, in secondary schools, biographical materials are taught in different content and volume, depending on the classes. There are no requirements in the curriculum for teaching biographical materials in grades V-VII. However, in the textbooks prepared for those classes, it gives concise biographical information based on tradition. The main purpose of these materials is to arouse interest in the personality and creativity of the artist.

Keywords: literature, lesson teaching, artist, poet, writer, artistic work, artist's life, literary environment, outlook, etc.

Rəyçi: DOS. L. Ələkbərova

ÜZEYİR HACIBƏYOVUN YARADICILIĞI VƏ MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Hələ XIX əsrin əvvəllərində feodalizmin çürümə prosesinin şiddətlənməsilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda feodalizm və onun ayrı-ayrı təzahürləri əleyhinə çıxan maarifçilik hərəkatı təşəkkülə başlamışdı. Həmin dövr maarifçiliyini tədqiqatçılar iki baxımdan izaha çalışırlar: həm dar mənada, həm də geniş mənada.

Maarifçilik geniş mənada xalqı maarifləndirmək, xalq kütlələri içərisində mədəniyyəti, elmi, sənəti yaymaq, xalqın şüurunu dini və başqa mövhumi görüşlərdən azad etmək deməkdir. Lakin “maarifçilik” istilahının bundan başqa da bir mənası var. Maarifçilik eyni zamanda, təhkimçiliyi, feodalizm quruluşunu və onun ictimai-iqtisadi normalarını, siyasi təsirlərini, məfkurəvi - mədəni ağalığını ləğv etmək uğrunda aparılan mübariz bir hərəkatdır.

İlk Azərbaycan maarifçiləri XIX əsr boyunca özünün iki inkişaf dövrünü – ilkin təşəkkül və yetkinlik mərhələsini keçirən maarifçiliyi sağlam təməllər üzərində inkişaf etdirərək sonrakı mərhələdə bu sahədə xidmətə qoşulan ziyalılarımıza ləyaqətlə təhvil verə bildilər. Məhz ilk maarifçilərin başladığı bu hərəkatın layiqli davamçılarından biri də Üzeyir Hacıbəyov oldu.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində özünəməxsus yer tutan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də dahi bəstəkar, milli operamızın banisi, istedadlı yazıçı, jurnalist, görkəmli pedaqoq, uşaqlar üçün dərslik müəllifi, musiqi məktəbinin və konservatoriyanın təşkilatçısı Üzeyir bəy Hacıbəyovdur.

Böyük bəstəkar Azərbaycan musiqisinin ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirərək onu dünya səhnəsinə çıxarmışdır. Üzeyir bəyin ana laylası qədər həzin, eləcə də emosional musiqisini dinləyən hər kəs özünü, mənsub olduğu xalqı daha dərinləndirən dərək edir, mənəvi-estetik cəhətdən zənginləşir. Çünki onun əsərlərinə insan qəlbinə rıqqət gətirən, onda nəcib hisslər tərbiyə edən melodiklik və zəriflik xasdır. Uşaqlıq illərini musiqimizin beşiyi Şuşada keçirib, burada ikisinifli rus-tatar məktəbini bitirib, daha sonra tanınmış maarif ocağı Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında (1899-1904) təhsil alıb. Ü.Hacıbəyovun dünya görüşünün formalaşmasında Qori Müəllimlər Seminariyasının böyük rolu olub. Təhsil illərində o, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olub, rus və Avropa musiqiçilərinin əsərlərini mənimsəyib, skripkada, nəfəsli alətlərdə çalmağı öyrənib. Seminariyanı bitirdikdən sonra Cəbrayıl qəzasının Hadrud kəndinə müəllim təyin olunub, burada o, rus dili, hesab, tarix, nəğmə və musiqi fənlərini tədris edib. Bakı şəhərinə gəldikdən sonra Bibiheybət məktəbində ibtidai sinif müəllimi kimi fəaliyyətini davam etdirib. Üzeyir bəy “Səadət” məktəbində dərs dediyi dövrdə “Rustürk və türk-rus lüğəti”, “Hesab məsələləri” kitablarını nəşr etdirib.

Ü.Hacıbəyov “İkinci il”, “Məktəb məsələsi”, “Müəllim ictimaiyyəti haqqında” məqalələrində hamılıqla ümumtəhsil hüququnu müdafiə edərək, tədris və təhsilin elmi-pedaqoji əsaslar üzərində qurulmasının zəruriliyini vurğulayırdı. O, təhsildə əsas yeri şüurluluq, sistemlilik, xalqilik prinsiplərinə verirdi. “Dilimizi hansı vasitələrlə öyrənək və zənginləşdirək” adlı məqaləsində müəllif təhsilin ana dilində aparılmasının əhəmiyyətindən, dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsinin vacibliyindən yazırdı.

O, “Xəbərdarlıq” məqaləsində milli məktəblər, maarif məsələlərinə toxunaraq yazırdı: “Müəllimlik vəzifəsi çox çətin və məsuliyyətdir. Hər adam onun öhdəsindən gələ bilməz, özünü müəllim adlandıran hər kəsə uşaqları tapşırmaq böyük bir xətdir. Təlimdən başqa uşaqların tərbiyəsi də müəllimin öhdəsindədir. Tərbiyə işində cüzi bir səhlənkarlıq uşağın gələcəyini poza bilər”. Digər məqaləsində Qori Seminariyasından bəhs edərək, Azərbaycan şöbəsinin Bakı, Tiflis və ya Şamaxıya köçürülməsinin zəruriliyini qarşıya qoyub.

Ü.Hacıbəyov “Ordan-burdan” sərlövhəli felyetonunda ermənilərin başqalarına aid olanları öz adlarına çıxarmalarına ironiya ilə yanaşır, onların işinin böhtan və ya təqlid olduğunu vurğulayır. Bu yazını oxuyarkən bu gün də ermənilərin Azərbaycan mədəniyyətinin incilərinə təcavüzü yada düşür, böyük bəstəkarın uzaqgörənliyini və onlar haqqında yazdığı həqiqətləri bir daha təsdiqləyir.

Üzeyir bəy pedaqoji fəaliyyəti zamanı şagirdlərin dərs vəsaiti baxımından çətinlik çəkdiqlərini görür və bu problemin aradan qaldırılması üçün çalışırdı. 1908-ci ildə tərtib etdiyi “Hesab məsələləri” dərsliyi Orucov qardaşları mətbəəsində dərc olunub. Dərslik 3 hissədən (biriqəməli ədədlər, yuvarlaq onluqlar, ikiriqəməli ədədlər) ibarət olub, bura daxil edilmiş məsələlər pedaqoji tələblərə cavab verən ardıcılıqla düzülüb. O dövrün pedaqoqları bu dərsliyi Azərbaycan məktəbləri üçün faydalı və lazımlı vəsait hesab ediblər. Dərslik M.Ə.Rəsulzadənin də diqqətini çəkib və “Tərəqqi” qəzetində onun haqqında məqalə dərc etdirib. M.Ə.Rəsulzadə kitabın tətbiqini tövsiyə edərək yazırdı: “...104 səhifədən ibarət təmiz və aydın surətdə asan Azərbaycan sadə türkcəsiylə tərtib olunmuş “Hesab məsələləri” adında bir kitab nəşr olunmuşdur. Mühərrirlərimizdən müəllim Üzeyir Hacıbəyov cənablarının bu əsəri ibtidai məktəblərin 1-ci və 2-ci şöbələri şagirdlərindən ötrü lüzumlu bir dərs kitabıdır...”.

Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığı zəngin və çoxcəhətlidir. Onun ecazkar sənət əsərləri milli musiqi mədəniyyətimizin zərif inciləridir.

Ü.Hacıbəyovun librettoları humanist mənalarına və bədii keyfiyyətinə görə sərbəst dram əsərləridir. “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” dərin insani duyğuları ifadə edən, dolğun ictimai tiplər yaradan gözəl səhnə əsərləridir, müxtəlif dillərə tərcümə olunub, səhnədə müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulub, dəfələrlə filmlər çəkilib.

1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” 1992-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi qəbul edilib.

²³ ADPU-nun Ağcabədi filialının müəllimi etrabe.ceferova@agebedi.adpu.edu.az

Onun şah əsəri "Koroğlu" operası türk xalqlarının qəhrəmanlıq əfsanəsi olan eyniadlı dastanından epizodlar əsasında hazırlanıb, Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti tarixində özünəməxsus layiqli yer tutur.

Ü.Hacıbəyov Azərbaycan gəncliyini savadlı, hərtərəfli inkişaf etmiş, seçdiyi sahədən asılı olmayaraq yüksək peşəkar mütəxəssis kimi görmək arzusunda idi. O, müəllim adını şərəflə daşıyaraq, bilik və bacarığını böyük həvəslə tələbələrinə çatdırırdı. Ü.Hacıbəyov həm də böyük musiqişünas alim olmaqla, musiqiyə dair çoxlu məqalələr yazmış, tədqiqatlar aparmışdır.

Üzeyir bəy bütöv bir istedadlı bəstəkarlar, ifaçılar nəslini yetişdirib. Zəmanəsinin böyük və dünyəşöhrətli musiqi xadimlərindən olan Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Soltan Hacıbəyov, Niyazi və başqaları onun yetirmə və tələbələridir.

Maarifçi dünyagörüşə malik olan Üzeyir Hacıbəyov yaxşı bilirdi ki, xalqın nicəti onun təhsilində, elmin və mədəniyyətin inkişafında və bu dəyərlərə ləyaqətlə yiyələnməklə mümkündür. Xalqın təhsillənməsi isə öz ana dilində məktəblərin var olması, dilinin saflığının qorunması ilə mümkün ola bilərdi.

Hələ 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində Üzeyir bəy dilimiz haqqında yazırdı: "...Halbuki bizim türk lisanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hissələrini bəyanə qadirdir. Belə bir zəngin lisanın sahibi olub da onunla istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir". Həm böyük sənətkarımızın, həm də Avropa alim və yazıçılarının çox yüksək qiymət verdikləri Azərbaycan dilinin bayağılaşdırılmasına göz yumma bilərikmi? Buna haqqımız varmı? Düşünürük ki, buna mənəvi hüququmuz çatmır.

Ü. Hacıbəyli yazırdı: "Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, o millətin özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücut onun dilidir". ("*Həqiqət*" qəzeti, 24-25 yanvar 1910- cu il)

Üzeyir bəy Hacıbəyli öz məqalələrində dəfələrlə ana dilimizin saflığı məsələsinə, bu dilin yad sözlərdən təmizlənməsinə, sırf Azərbaycan türkcəsi olmasına çalışmışdır. Bu xüsusda onun "Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsnü - təvəccühi" məqaləsi maraqlıdır. 20 yaşlı mühərrir bu məqaləni 1905-ci il 10 sentyabr tarixli "Həyat" qəzetinin 62-ci sayında "Üzeyir" imzası ilə dərc etdirmişdir. Burada gənc jurnalist "Peterburqskiye vedemosti" qəzetində Maqda Neyman adlı bir yazarın ana dilimiz əleyhinə yürütdüyü həyasız böhtana öz nifrətini bildirmiş, ona kəskin cavab vermişdir.

Ana dilinin tədrisini irəli sürərək Üzeyir bəy Hacıbəyli bir-birinin ardınca üç məqalə yazmışdır. Bu məqalələr "Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrəni b kəsb-i-maarif etməliyik" sərlövəsi altında "İrşad" qəzetinin 1906-cı il 15, 16, və 20 fevral tarixli saylarında "Üzeyir bəy Hacıbəyov" imzası ilə dərc edilmişdir. Bu məqalələrdə Üzeyir bəy ana dili haqqında çox qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Ədib ana dilini bilməyənləri istehza ilə "zavallı" adlandırır və bu qisim insanlara ana dilini öyrənmək üçün yollar göstərir. Və bir daha xüsusi olaraq vurğulayır ki, "...Avropa dillərinə vaqif olan zat, öz dilini də mükəmməl surətdə bilsə, hər bir cəhətdən millətə artıq nəf gətirər".

Təbii ki, Üzeyir bəy heç vaxt çox dil bilməyin əleyhinə olmamışdır. Lakin öz doğma dilini bilməyib ərəb, fars, rus, ingilis, fransız dillərində "bülbul kimi ötənlərə" istehza ilə gülmüş, buna qarşı barışmaz olmuşdur. Böyük sənətkar özü Azərbaycan dilini, təhsil aldığı rus dilini bütün incəlikləri ilə bilməklə yanaşı, bir neçə dilə - ərəb, fars, türk, tatar, gürcü, ləzgi, fransız dillərinə də bələd olmuş, bu dillərdə sərbəst danışmışdır. Ona görə də dil məsələsinə tez-tez müraciət etmiş, Azərbaycan türkcəsini mükəmməl öyrənmək üçün xalqına faydalı məsləhətlər vermişdir. Üzeyir bəy özünün "Üsuli - təbii" (Müəllim Əli cənablarına müxtəsər cavab) yazısında qeyd edirdi: "Qafqazda türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli bəy Hüseyinzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan etmişdir ki, türk dilində "hansı ki", "hansılar ki" sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsulu ilə dərs verən müəllimlər rusun "kotory" kəlməsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxarıblar, onun istemalı lüzumsuz bir ağırlıqdır". Qəribədir ki, qeyd etdiyimiz bu fikirlərin üstündən bir əsrdən çox zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də həmin ifadələr işlənir. Elə "belə deyək" kəlməsi də o qəbildən olan bir ifadədir. Belə çıxır ki, söz sərəfləri olan ustadlarımızın bizim üçün örnək ola biləcək fikirlərini qulaqardına vurmuşuq.

Üzeyir bəy Hacıbəyli "Yeni üsuli - təbii haqqında bir neçə söz" ("*Tərəqqi*" qəzeti, 6, 8 mart 1909), "Üsuli - təbii" ("*Tərəqqi*" qəzeti, 1 aprel 1909), "Dilimizi korlayanlar" ("*İqbal*" qəzeti, 16 oktyabr 1912) və s. məqalələrində ana dili məsələlərindən geniş bəhs etmişdir.

Müsəlman Şərqişində sözün əsl mənasında milli bəstəkarlıq ənənəsinin məhz Azərbaycanda meydana gəlməsi bir tərəfdən obyektiv tarixi şərtlər, sosial-mədəni kontekst ilə bağlı idisə, digər tərəfdən subyektiv faktor olan Üzeyir Hacıbəyli fenomeni ilə şərtlənirdi. Bəstəkarın musiqi sahəsindəki zəhmət və canatımlarının ilk böyük bəhrəsi "Leyli və Məcnun" operası oldu: 1908-ci il yanvarın 25-də Bakıda H.Z. Tağıyevin teatrında ilk tamaşası baş tutan bu əsərlə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərq aləmində opera sənətinin təməli qoyulmaqla musiqi mədəniyyəti tariximizdə yeni bir dövr açıldı.

1909-1915-ci illərdə Ü.Hacıbəyli bir-birinin ardınca librettolarını xalq dastanları və rəvayətlər əsasında yazdığı "Şeyx Sənan" (1909), "Şah Abbas və Xurşidbanu" (1912), "Əsli və Kərəm" (1912), "Harun və Leyla" (1915) operalarını ərsəyə gətirir. "Rüstəm və Söhrab" (1910) operasının əsasını isə Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin motivləri təşkil edir. Bu əsərlərin hamısında Üzeyir bəy muğamdan, aşıq musiqisindən geniş istifadə edib.

Sovet dövründə mədəni-maarif işinin musiqi sahəsində geniş vüsət alması ilə maarifçilik hərəkatı sanki yeni bir təzahür tapırdı. Opera ilə yanaşı, Azərbaycan dramaturgiyasında da mühüm rol oynayan Üzeyir Hacıbəyli musiqili komediya janrında "Ər və arvad" (ilk tamaşası - 1910), "O olmasın, bu olsun" (ilk tamaşası - 1911), "Arşın mal alan" (1913) musiqili komediyalarını da ərsəyə gətirmiş, mətnlərini də özü yazmışdı. O həm bəstəkar, həm də dramaturq kimi, ilk növbədə, Azərbaycan maarifçiliyinin nümayəndəsi kimi çıxış edir və vurğulayırdı ki, "mən, demək olar ki, Axundovun komediyaları "Xan Sarabi", "Məstəli şah", "Hacı Qara" və məşhur dramaturqumuz Ə.Haqqverdiyevin "Dağılan tifaq" əsərləri üzərində böyümüşəm". Onun opera və musiqili komediyalarının doğurduğu ictimai əks-sədanı əsərlərin musiqisi ilə yanaşı, toxunduğu məsələlərin aktuallığı da şərtləndirirdi. Bu əsərlərdə dövrün məişəti, xalqın adət-ənənələri də əksini tapırdı.

Üzeyir Hacıbəylinin 1903-1948-ci illəri əhatə edən publisistik yaradıcılığının ən yaddaqalan dövrü, yəqin ki, 1918 - 1920-ci illərdir. Bu iki il ərzində ərsəyə gətirdiyi publisistik yazılar sonradan sovet hakimiyyəti illərində yasaq edilərək xalqdan gizlədilmişdir. Azərbaycanın müstəqillik dönməsində Üzeyir bəy sevinc və fərəh hissi ilə hər gün aktual və maraqlı yazılarla "Azərbaycan" qəzetində çıxış etmiş, əvvəlcə müxbir, parlament müxbiri kimi, ardınca isə qəzetin redaktoru kimi çoxlu sayda məqalə və felyetonları dərc olunmuşdur. "Nuru Paşa həzrətləri şərəfinə böyük ziyafət", "Partiyalarımıza", "Azərbaycan parlamenti", "Andranikin məsələsi", "İstiqlal və istiqbal ümidi", "Qarabağ haqqında", "Ermənistan və Azərbaycan münasibəti", "Qarabağ hadisəsi", "Erməni-gürcü münasibəti", "Ordumuz", "Bayrağımız sarsılmaz", "Rusiya əhvalı", "İçimizdəki denikinlər", "Milliləşmək", "Məmləkətimizin halı nasıldır?" və s. yazılarında Üzeyir bəy onu narahat edən, düşündürən ictimai və siyasi məsələlərdən bəhs etməklə xalqın səsini çəvrilməyə, millətin hiss və düşüncələrini əks etdirməyə nail olmuşdur.

"Azərbaycan jurnalistikası tarixində elə şəxsiyyətlər var ki, onların mətbu fəaliyyətlərini araşdırmaqla tarixin konkret bir dövrünün həqiqət və gerçəkliklərini ortaya qoymaq mümkündür. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, yəni mənəvi dəyərləri qlobal surətdə yenidən qiymətləndirmə dövründə bu klassiklərə və onların yaradıcılıq fəaliyyətlərinə yenidən nəzər salınmağa başlandı. Azərbaycanda yenidən latın qrafikasına keçid ədəbi-bədii irsin yenidən tədqiqi üçün imkanlar yaratmaqla mətbuatın, eləcə də publisistikanın istər mövzu-ideya, istərsə də sənətkarlıq baxımından yeni baxış bucağından araşdırılması zərurətini və hər şeyə obyektiv tarixi qiymət vermək kimi təxirəsalınmaz vəzifəni ortaya qoydu (7, s.14).

Üzeyir Hacıbəylinin - "Kaspi"dən tutmuş, "Azərbaycan"a qədər olan - publisistikasını izləsək, görərik ki, bu irsin ictimai xarakteri, janr palitrası, mövzu rəngarəngliyi və toxunduğu problemlərlə çağdaş dövrümüzün gerçəklikləri arasında bir bağlılıq, paralellik özünü göstərir. Yəni bu irslə müasir dövrümüz arasında maraqlı tarixi paralellər axtarmaqla xalqı, milləti düşündürən suallara cavab tapmaq, tarixi həqiqətlərə nail olmaq mümkündür. Bir sözlə, Ü.Hacıbəylinin həyat yolu və onun zəngin fəaliyyəti, yüz il keçməsinə baxmayaraq, bizim üçün realıq, əsərləri günümüzün gerçəkliyi, dövr, zaman fərqli olsa da, qaldırdığı məsələlər də eynisi ilə bizi bu gün də düşündürən problemlərdir.

"Üzeyir Hacıbəyov o cür xoşbəxt sənətkarlardan və ictimai xadimlərdəndir ki, zaman keçdikcə böyüklüyü, fəaliyyətinin mütərəqqi və humanist mənası daha parlaq şəkildə gözə dəyməkdədir. Onun zəngin irsi indi də diqqəti cəlb edir və müdərəcə genişliyi, dərin mənası ilə bizi heyran buraxır". Ü.Hacıbəyli çıxış etdiyi mətbuat orqanlarının bir çoxunda həm jurnalist və publisist kimi, həm də redaktoru kimi fəaliyyət göstərir ki, bu da Azərbaycan mətbuatı tarixində onun bir redaktorluq məktəbi yaratması kimi qiymətləndirilə bilər" (8, s.7).

Üzeyir bəy Hacıbəylinin Cümhuriyyət dövrü yazılarında dövrünün ən mühüm problemlərinin, o cümlədən, suveren dövlət və müstəqillik, demokratiya, milli maarifçilik, azad söz və mətbuat, vicdan azadlığı, erməni məsələsi, Qarabağ problemi kimi məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanması ilə birgə bu problemlərin həlləməsi ilə birgə məsələlərin dərin siyasi mahiyyəti ilə bağlı nəzəri fikirləri də maraqlıdır.

Ədəbin "Nə istiyorlar", "Siyasi imtahan", "Xatimə", "İçimizdəki denikinlər", "Qarabağ hadisəsi", "Səddi-İsgəndər" və eləcə də tarixi həqiqətləri özündə əks etdirən yüzlərlə yazıları bu gün Azərbaycan haqqında yazılan böhtan və iftiralara, tarixi təhriflərə qarşı Azərbaycan ziyalılarının istinad etdikləri tutarlı cavablar və faktlardır.

"Ü.Hacıbəylinin dövlətinə, vətəninə, millətinə, bayrağına sonsuz sevgisinin təcəssümü olan "Bayrağımız sarsılmaz" məqaləsi zülm və əsarətin yoğun zəncirlərini qırıq-qırıq etməyə qadir olmuş bir millətin, gənc Azərbaycan dövlətinin haqq və azadlıq rəmzini özündə daşıyan üçrəngli bayrağına həsr olunmuşdur.

Ədib sağ və sol düşmənlərimizin xain gözlərini qamaşdıran müqəddəs bayrağımızın üç rəngini göylərə qaldıran ağacın iti bir ox olub alçaq düşmənlərimizin qara qəlblərini deşməsilə namərd belini sındırıb alçaq başları əydirmək üzrə olduğunu mübariz bir ruhla qeyd edir: "O ağac sınımaz, o nur sönməz, o əl dönməz!!! Çünki bayrağımız həqiqi bayrağıdır. O, bir millətin hüquqi-bəşəriyyətinin harisidir. Bir millət ki, onun da insan kimi yaşamağa haqqı vardır! Bir millət ki, daha əsir olmaq istəmir!" (9, s.5).

Ü.Hacıbəyli və onun əqidə və məslək yoldaşlarının vaxtilə yüksəldikləri üçrəngli bayraq 70 ildən sonra yenidən xalqın müstəqillik, suverenlik, milli azadlıq uğrunda mübarizəsində Azadlıq meydanında dalğalanaraq xalqı yenidən öz müstəqilliyini əldə etməsi yolunda sıx birləşirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ü. Hacıbəyov. "Azərbaycan" qəzeti, 1 dekabr 1918-ci il
2. Ü. Hacıbəyov. "Həqiqət" qəzeti, 24-25 yanvar 1910- cu il
3. Ü. Hacıbəyov. "Yeni üsuli - təbii haqqında bir neçə söz". Tərəqqi qəzeti, 6, 8 mart 1909
4. Ü. Hacıbəyov. "Üsuli - təbii". "Tərəqqi" qəzeti, 1 aprel 1909
5. Ü. Hacıbəyov. "Dilimizi korlayanlar". "İqbal" qəzeti, 16 oktyabr 1912
6. Ələkbər Məmmədov, "Nur karvanı" kitabı, Bakı - 2003, səh. 138.
7. Babayeva, G. Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistik irsinə bir baxış / 525-ci qəzet. 2019. 13 sentyabr. Səh.14
8. Fərəcova, Z. Vətən sevgisini musiqi dilinə çevirən bəstəkar / Zöhrə Fərəcova // Azərbaycan. 2019. 19 sentyabr. - Səh. 7.
9. Orsar, R. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının cazibəsi və Şiməmməd Hüseynov fədakarlığı / Ramiz Ədalət. Bakı, 2020. 5 may. Səh.5.

Xülasə:

Azərbaycan ictimai fikir tarixində özünəməxsus yer tutan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də dahi bəstəkar, milli operamızın banisi, istedadlı yazıçı, jurnalist, görkəmli pedaqoq, uşaqlar üçün dərslik müəllifi, musiqi məktəbinin və konservatoriyamızın təşkilatçısı Üzeyir bəy Hacıbəyovdur.

Böyük bəstəkar Azərbaycan musiqisinin ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirərək onu dünya səhnəsinə çıxarmışdır. Üzeyir bəyin ana laylası qədər həzin, eləcə də emosional musiqisini dinləyən hər kəs özünü, mənsub olduğu xalqı daha dərinləndirərək

edir, mənəvi-estetik cəhətdən zənginləşir. Çünki onun əsərlərinə insan qəlbini riqqətə gətirən, onda nəcib hisslər tərbiyə edən melodiklik və zəriflik xasdır.

Ü.Hacıbəyov Azərbaycan pedaqoji fikir və təhsil tarixində silinməz iz qoymuş, müstəsna zəka sahibi, musiqi mədəniyyətimizin korifevi, görkəmli bəstəkar, maarifçilik ideyalarının carçısı, xalqına sədaqətlə xidmət edən böyük müəllim və alim, müdrik, nəcib insan kimi yaddaşlarda qalacaqdır.

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyov, bəstəkar, publisist, maarifçi, ictimai xadim, musiqiçi, müəllim, alim, müdrik insan, xeyirxah insan, sənətkar və s.

ТВОРЧЕСТВО И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЗЕЙРА ГАДЖИБЕКОВА

Резюме:

Узейр-бек Гаджибеков – гениальный композитор, основоположник нашей национальной оперы, талантливый писатель, журналист, выдающийся педагог, автор учебников для детей, организатор музыкальной школы и консерватории – одна из выдающихся личностей, занявшая особое место в истории Общественное мнение Азербайджана.

Великий композитор развил лучшие традиции азербайджанской музыки и вывел их на мировую сцену. Каждый, кто слушает колыбельную Узейр-бея, такую же грустную, как колыбельная его матери, глубже понимает себя и людей, к которым он принадлежит, духовно и эстетически обогащается. Потому что его произведениям свойственна мелодичность и элегантность, успокаивающая человеческое сердце и питающая благородные чувства.

У.Гаджибекова будут помнить как великого педагога и учёного, верно служившего своему народу, мудрого и благородного человека, оставившего неизгладимый след в истории педагогической мысли и образования Азербайджана, обладателя исключительного ума, корифея нашего музыкального искусства, культуры, выдающийся композитор, предвестник просветительских идей.

Ключевые слова: Узейр Гаджибеков, композитор, публицист, просветитель, общественный деятель, музыкант, педагог, учёный, мудрец, добрый человек, художник и т.д.

CREATIVITY AND EDUCATION ACTIVITY OF UZEYIR HAJIBAYOV

Summary:

Uzeyir Bey Hajibeyov, a genius composer, founder of our national opera, talented writer, journalist, outstanding pedagogue, author of textbooks for children, organizer of music school and conservatory, is one of the outstanding personalities who has a special place in the history of Azerbaijan public opinion.

The great composer developed the best traditions of Azerbaijani music and brought it to the world stage. Everyone who listens to Uzeyir Bey's lullaby, as sad as his mother's lullaby, gets a deeper understanding of himself and the people he belongs to, and becomes spiritually and aesthetically enriched. Because his works are characterized by melodiousness and elegance that soothes the human heart and nurtures noble feelings.

U. Hajibeyov will be remembered as a great teacher and scientist who faithfully served his people, a wise and noble person who left an indelible mark on the history of pedagogical thought and education in Azerbaijan, a possessor of exceptional intelligence, a luminary of our musical culture, an outstanding composer, a harbinger of enlightenment ideas.

Keywords: Uzeyir Hajibeyov, composer, publicist, educator, public figure, musician, teacher, scientist, wise person, kind person, artist, etc.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Алекперова Лейла, Сона Черкез
**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ УПРАЖНЕНИЙ
В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ**

Одним из задач лингводидактики является правильное применение упражнения, рассматривается как основное материальное средство организации речевой деятельности обучающихся при самостоятельной работе. Поэтому определение статуса упражнений, их структуры и функций, их типология – одна из важнейших задач методики преподавания языков..

В связи с уточнением статуса языковых упражнений упоминается об его различном толковании.

В лингводидактике этот термин употребляется как синоним к слову «тренировка». Это значение было перенесено и в методику. Кроме того, в методике наряду с термином «упражнение» в том же значении употребляются термины «задание», «задача». В психолингвистике под упражнением понимается многократное выполнение действий или видов деятельности, имеющее целью их освоение, опирающееся на понимание, сознательный контроль и их корректировку.

Упражнение – это как бы маленький сценарий акта общения, в котором задана программа действий говорящего и слушающего, а также читающего.

Попыток классификаций упражнений сделано немало. Часть методистов предлагает в основу какой-либо один критерий: степень преобразования информации, возможность обеспечить употребление элементов языка, подготовленность высказывания и др. Но каким бы правильным такой критерий ни был сам по себе, выдвигать лишь один критерий неверно методически.

Другие методисты[1-41] предлагают два или три, четыре критерия. Но их набор ничем строго не обусловлен: в один из них входит различие монологической или диалогической формы речи, в другой – нет, в одни входят мыслительные операции, виды опор или даже место выполнения, упражнений, в других этого нет.

Все упражнения, прежде всего, следует разделить на две большие группы: упражнения для формирования навыков и упражнения для развития речевого умения. Такими упражнениями соответственно являются условно – речевые и речевые. Они выступают в классификации в ранге типа. Каждый тип должен быть адекватен той цели, который он служит. Это значит, что качества упражнений каждой категории должны соотноситься с содержанием намеченной цели.

Разные качества упражнений по-разному важны для их адекватности, ибо наличие или отсутствие каких-либо качеств определяет разную меру «оречевленности» упражнения. Под «оречевленностью» мы понимаем меру адекватности упражнения тому, что имеет место в реальном процессе общения. Данную меру «оречевленности» можно определять главным образом по четырём параметрам:

- 1) наличие речевой задачи;
- 2) наличие ситуативной отнесённости фраз;
- 3) заданность речевой деятельности;
- 4) наличие опор различного характера.

Каждый из параметров по своему характеру может быть различен, а упражнение – обладать разным набором параметров.

В условно-речевых упражнениях реплика говорящего задана, обусловлена, опоры имеют место, но они обладают ситуативностью, обладают речевой задачей. Тем самым создаются основные условия, адекватные речевым, что и позволяет формировать навык, способный к переносу.

Однако на этапе формирования навыков могут быть использованы и такие упражнения, которые обладают всем набором указанных признаков, но ситуативность их условна. Тем не менее, их можно назвать условно-речевыми, ибо они выполняются при наличии речевой задачи. Таким, например, является упражнение, выполняемое при помощи подстановочной таблицы, если дана установка «Представь, тебе нужно кого-то попросить о чём-то. Как ты это сделаешь?».

Вполне возможно, что учащиеся будут соотносить свои фразы в сознании с какими-то реальными ситуациями. Но даже если этого нет, форма повелительного наклонения ассоциируется с речевой задачей («попросить кого-то сделать что-то») и с условной ситуацией, что создаёт хотя бы минимум адекватности реальному процессу общения.

Такие упражнения можно отнести к условно-речевым первого вида. Тогда настоящие условно-речевые, где есть и речевая задача, и реальная ситуативность, можно отнести ко второму виду.

Попытку более подробной классификации предпринял Пассов Е.И. Он различает содержательно-формальные и содержательные упражнения. Тут же он предлагает различать условно-коммуникативные и реально-коммуникативные упражнения (критерий-наличие естественной мотивированности и информативности). Если упражнение не информативно, то его вообще нельзя считать речевым.

Какие проблемы возникают применительно к упражнениям

Что же позволяет осуществлять функцию управления деятельностью учителя и учащихся и их взаимодействие?

1. Упражнение имеет конкретную направленность на обучение определенному виду речевой деятельности и должно с помощью задания мотивировать учащихся.

2. В нем зафиксирована конкретная задача, соотносящаяся с ближними и дальними целями развития определенного вида РД.

3. В нем задано конкретное речевое действие и определены условия его осуществления.

4. В нем задан предмет действия: материальный – текст, подлежащий распознаванию, и идеальный – мысль, хотя последняя также может быть в определенной мере материализована в задании, если в нем намечен предметный план речи (при говорении).

5. В нем прогнозируется речевой продукт, планируемый результат и возможное использование речи в других видах деятельности: речевой и неречевой.

Тем самым упражнение предопределяет деятельность учащихся, практически моделирует ее. Оно должно апеллировать к их потребности – мотивационной сфере, к знаниям, навыкам и умениям, материально обеспечивая их конкретную реализацию.

Для того чтобы грамотно использовать учебник как основное средство обучения языкам, необходимо более глубокое понимание его функций, особенностей его содержания и структуры, понимание значимости упражнений, умение ориентироваться в них. В частности, следует знать, что ни один материальный компонент содержания учебника не может иметь сам по себе методической значимости, если он не соотнесён с теми действиями, которые на его основе должны формироваться.

Так, например, существенно, реализуются ли при обучении говорению или чтению все основные функции общения – познавательная, ценностно-ориентационная, регулятивная и конвенциональная, ибо без этого нельзя достигнуть планируемого результата.

Следовательно, система упражнений для развития каждого вида речевой деятельности должна быть направлена на реализацию всех указанных функций общения, если цели, зафиксированные в программе, не вносят в них ограничения.

На практике, однако, часто случается, что развитие речи идёт только в русле познавательной функции, когда преобладают упражнения на информирование.

В связи с усилением коммуникативной направленности обучения можно наметить объективную тенденцию в редукции указанных звеньев системы упражнений, к их сближению и даже совмещению.

К сожалению, следует отметить, что проблема упражнений ни в теории, ни в практике не получила достаточно удовлетворительной разработки. Представляется, что не создана ещё такая теория усвоения, которая в полной мере учитывала бы специфику формируемых видов речевой деятельности с учётом её многосложности и иерархичности.

Список литературы

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам [Текст] : учеб. пособие / Н.Д. Гальскова. – М.: Аркти-Глосса, 2000. – 165с.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению [Текст] : учеб. пособие / Е.И. Пассов. – М.: Просвещение, 1991. – С.142-159.
3. Пассов Е.И. Коммуникативные упражнения [Текст] : учеб. пособие / Е.И. Пассов. – Л.: Просвещение, 1967. – 185с.
4. Пассов Е.И. Условно-речевые упражнения для формирования грамматического навыка [Текст] : учеб. пособие / Е.И. Пассов – М.: Просвещение, 1978. – 168с.
5. Пассов Е.И. Системность упражнений для обучения говорению / Е.И. Пассов // Иностр. яз. в шк. – 1977. № 6. – С.12-15.
6. Рогова Г.В. Коммуникативные упражнения на английском языке [Текст] / Г.В. Рогова // Иностр. яз. в шк. – 1984. - № 5. – С.83-86.

Резюме

Данная статья посвящена проблеме применения упражнения в процессе обучения языку, методике их создания. Авторы считают, что система упражнений для развития каждого вида речевой деятельности должна быть направлена на реализацию коммуникативной функций общения, если цели, зафиксированные в программе, не вносят в них ограничения.

Упражнение – это как бы маленький сценарий акта общения, в котором задана программа действий говорящего и слушающего, а также читающего.

Ключевые слова: упражнения, применение, методика.

Xülasə

Məqalə dil tapşırıqlarının tədbiri ilə bağlı məsələlərin həllinə həsr edilmişdir. Burada dil tapşırıqlarının kommunikativ rolundan danışılır, şagirdlərin dilinin aktivləşməsində əsas amil olduğu göstərilir. Burada dil tapşırıqlarının yazılma metodikası və onun yazılma prinsipləri təhlil olunur.

Müəlliflərin fikrincə dil tapşırıqları ünsiyyət aktı üçün yazılmış bir ssenaridir ki, burada danışanın və eşidənin, o cümlədən mütaliə edənin konkret funksiyaları öz əksini tapır.

Açar sözlər: tapşırıqlar, tətbiq, metodika

Summary

This article is devoted to the use of exercise in the process of language learning, the method of their creation. The authors believe that a system of exercises for the development of each type of speech activity should be directed towards the communicative functions of communication, if the goals set forth in the program, they do not make restrictions.

Exercise - it's like a small act of communication scenario in which the specified action program speaker and listener, as well as reading.

Keywords: exercise, the use of a metodika

Rəyçi: dos.T.Əliyev

Таир Джафарли
**ПОНЯТИЕ «РЕЧЕВАЯ СИТУАЦИЯ» В СОВРЕМЕННОЙ
 ЛИНГВОДИДАКТИКЕ**

В последнее время внимание исследователей все более сосредоточивается на функциональной стороне языка и принципах построения активной грамматики, вернее коммуникативной грамматики, что непосредственно связано в первую очередь с вопросом активизации речевой деятельности.

Лингводидактические проблемы речевой ситуации часто соотносятся с лингвистическими проблемами, группирующимися вокруг данного понятия. Так, использование понятия «речевая ситуация» в обучении основывается на результатах лингвистических исследований в области ситуативно-речевой вариативности. В то же время, потребности лингводидактики влияют на направленность лингвистического анализа, выдвигая следующие задачи: описание ситуативно варьируемых языковых явлений, установление связи между функционированием языковых средств и действием определенного признака (параметра) ситуации, выявление зависимости основных структурных особенностей речи от характера речевой ситуации.

Понятие «речевая ситуация» трактуется по-разному, что объясняется, прежде всего, сложностью самого рассматриваемого явления.

Анализ толкований речевой ситуации в лингводидактических работах показывает, что исследователи данной проблемы имеют в виду внутреннюю структуру языка.

Другие подходы к речевой ситуации представлены в психолингвистике и социолингвистике, наиболее употребительными и значимыми для лингвистического описания будут такие определения речевой ситуации:

- предметная (денотативная) ситуация, ядром которой является денотативная сторона;
- предметная ситуация как предметная обстановка протекания акта речи (большинством исследователей включается в пределы общей ситуации речи);
- общая ситуация речи (речевая ситуация в широком понимании), объединяющая в себе как компоненты, связанные с предметной ситуацией, так и компоненты, связанные с участниками коммуникации.

Понимание ситуации как сложного денотата (отрезка объективной действительности, отношений между предметами и их признаками), отражаемого в высказывании, характерно для области семантического синтаксиса и связано с его задачами.

Данное понимание ситуации используется в методике в целях организации материала. Так, О. Д. Митрофанова предлагает группировать материал вокруг одной смысловой категории. Такой категорией она считает смысло-речевую ситуацию (например, определение предмета, квалификация предмета, принадлежность предмета к классу и т.д.) [1, с. 100—111]. Сходное толкование «ситуации» отражено в работах других авторов, разрабатывающих принципы обучения устной речи. Е. М. Розенбаум представляет ситуацию как источник речевой деятельности, определяющий содержательную сторону высказываний, т. е. обращает внимание на характер отраженности ситуации в высказывании. Признание ситуации основой организации материала выдвигает проблемы отбора ситуаций, их распределенности, минимизации и последовательности в обучении.

Предметная ситуация как предметная обстановка протекания акта речи обычно рассматривается в границах общей ситуации речи в качестве одного из ее основных признаков. Понятие предметной ситуации речи используется в лингвистике в связи с изучением речевого поведения в типичных ситуациях, временно-пространственно локализованных, в основном при обращении к ситуативно прикрепленной устной речи, стереотипным репликам [5, с. 56—57]. В методике преподавания иностранных языков понятие предметной ситуации, регламентирующей вербальное и невербальное поведение человека, связано с решением вопросов рече-поведенческого узуса [4, с. 138—141].

Широкое понимание ситуации восходит к Ш. Балли, причислявшему к ситуативным знакам и общий прошлый опыт собеседников, и все известные им события и обстоятельства, которые могут послужить мотивом для их разговора. Такое понимание ситуации разделяют многие лингвисты. Оно используется при разработке проблем устной речевой коммуникации, в частности при установлении способов взаимосвязи устного высказывания и ситуации, рассмотрении ситуации как одного из факторов, вызывающих вариативность речевых высказываний [9, с. 58—60].

Зависимость устной речи (преимущественно речи разговорной) от ситуации общения, видимо, повлияла на то, что к понятию «ситуация» прибегают чаще всего при анализе именно данного объекта устно-разговорной речи в ее монологической и диалогической формах. В этих исследованиях учитывается общая ситуация протекания речи. К ее параметрам, влияющим на строение разговорной речи, относят: число говорящих, условия осуществления речевого акта (контактные/дистантные), общность апперцепционной базы участников коммуникации, наличие или отсутствие предмета речи при разговоре и некоторые менее значительные характеристики общения [4, с. 9—11].

При анализе диалогической формы коммуникации лингвистов интересует проблема влияния ситуации на формирование диалогов, на их восприятие и понимание, связь организации произносимого высказывания с такими моментами ситуации, как близость отношений собеседников, степень общности взглядов. Анализируется роль в диалогическом общении невербальных ситуативных знаков, паралингвистических средств.

Однако современная лингвистика не имеет пока комплексного описания ситуативной обусловленности речи. Имеющиеся в данной области исследования освещают особенности общения в стандартных ситуациях, довольно жестко регламентирующих выбор речевых структур. Примером таких ситуаций служат ситуации так называемых «городских» диалогов («В магазине», «В транспорте» и т. п.), основной характеристикой которых является место общения, предметное окружение говорящих. Методические рекомендации по отбору материала для составления учебных диалогов с учетом фактора их ситуативной обусловленности опираются на наиболее разработанную часть этой лингвистической проблемы и касаются вопросов закрепленности тех или иных языковых выражений за определенными ситуациями, употребления речевых стереотипов.

Недостаточность конкретных описаний речевых особенностей, вызванных воздействием определенных параметров общеречевой ситуации, затрудняет выделение критериев отбора языкового учебного материала.

В учебных диалогах, связанных с вариабельными ситуациями, часто нарушается ситуативная адекватность, в них практически не представлена возможная ситуативно обусловленная вариативность речи. Причина этого заключается в том, что не учитываются такие признаки ситуации, как отношения между собеседниками, наличие или отсутствие общей апперцепционной базы, характер осведомленности о предмете высказывания, а также частотность ситуации, ее временная продолжительность или краткосрочность, число участников общения и некоторые другие признаки.

Обучение устной монологической речи, ситуативная вариативность которой ограничена тематической прикрепленностью и жанровой принадлежностью самого речевого произведения, должно строиться с учетом взаимосвязи темы, жанра и общей ситуации протекания речи.

Таким образом, из трех основных аспектов рассмотрения понимания ситуации в лингвистике наиболее актуальным для методики преподавания является анализ общеречевой ситуации, проявляющейся в воздействии на устную речь (письменная форма коммуникации подвергается влиянию ситуативного фактора в незначительной степени).

Методисты предлагают свое понимание термина «ситуация». Так, Е. И. Пассов характеризует ситуацию как «такую динамическую систему взаимоотношений общающихся, которая, основываясь на отражении объектов и событий внешнего мира, порождает потребность к целенаправленной деятельности в решении речемыслительной задачи и питает эту задачу» [3, с. 56]. Он считает целесообразным строить обучение речевой деятельности, основываясь не на теме и не на «социальном контакте», а на динамической речевой ситуации.

Использование в учебном процессе внеязыковой ситуации и ситуации общения как стимула к речи, с одной стороны, и явления, вызывающего речевую реакцию, с другой, признается многими методистами. При этом одной из важных сторон учебно-речевой ситуации считается ее проблемность, обеспечивающая стимулирующий характер ситуации [5].

В методике обучения иностранным языкам и русскому языку как иностранному разрабатываются вопросы создания учебно-речевых ситуаций, проводится отбор коммуникативных ситуаций, сопоставляются ситуации в естественном общении и в обучении диалогу, обсуждается правомерность использования учебной ситуации, отличающейся от реальной.

Одним из важных моментов, который еще предстоит разрабатывать в методике, является обусловленность функционально-стилистической дифференциации языковых элементов воздействием ситуации общения. Связанные с этой проблематикой вопросы рассматриваются в настоящее время в рамках русского речевого этикета.

В лингвистической же литературе изучается взаимосвязь функциональной разновидности языка и ситуации общения, анализируется влияние определенных сторон, признаков ситуации на функционально-стилистическую дифференциацию речевых средств (см. работы Т. Г. Винокур, И. Р. Гальперина, Д. Н. Шмелева).

И методика, и лингвистика, обращаясь к обусловленности устного высказывания экстралингвистическими признаками речевого общения, среди последних, наряду с ситуацией, выделяют фактор темы. Тематическая и ситуативная прикрепленность устной речи, одновременное воздействие на нее факторов темы и ситуации общения позволяет говорить о наличии сложного ситуативно-тематического фактора.

Отбор и организация языкового материала, характер его презентации в учебных пособиях по развитию навыков устной речи — все это требует выявления характера взаимосвязи между темой и ситуацией и анализа языковых особенностей устной речи в зависимости от действия комплексного ситуативно-тематического фактора. Проведение таких исследований на разных языковых уровнях помогло бы решению данных методических задач.

Использование принципа ситуативное в обучении предполагает координацию проблематики методических и лингвистических исследований ситуативной обусловленности устной речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Митрофанова О. Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. М., 1976;
2. Розенбаум Е. М. Основы обучения диалогической речи на языковом факультете педагогических вузов. М., 1975;
3. Злаптева О. А. Русский разговорный синтаксис. — М., 1976; 8
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.,

5. Леонтьев А. А. К определению речевой ситуации. — В кн.: Речевая ситуативность в преподавании иностранных языков в специальном языковом вузе. М., 1973; 11
6. Пассов Е. И. Ситуация, тема социальный контакт (к проблеме организации речевого материала). — Иностранные языки в школе, 1995, № 1; 12

Xülasə

Məqalədə nitq situasiyasının mahiyyəti müasir linqvodidaktika mövqeyindən araşdırılır və problemin aktuallığından söz açılır. Bundan əlavə qeyd olunur ki, dilin öyrədilməsində dil materiallarının kommunikativliyi ilk plana çəkilməlidir. Belə olduqda mənimsənmiş materialların tətbiqi daha da asanlaşır.

Rəyçi: dos. L.Əkbərova

Земфира Маңсимова, Лала Мурадова

ПЕРЕВОД КАК МЕТОДИЧЕСКИЙ ПРИЁМ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Процесс перевода представляет собой сложный вид языковой деятельности, при котором студент должен выбирать наиболее подходящие для данного случая слова и синтаксические конструкции, т.е. найти соответствующие средства выражения мысли на том языке, на который делается перевод.

В процессе перевода студенты сталкиваются с необходимостью одновременно рассматривать языковые явления азербайджанского и русского языков, сравнивать эти явления, находить в них общее и различное, отыскивать необходимые для данного случая слова. Трудность заключается в выборе соответствующих языковых форм для передачи чаще всего понятных студентам мыслей. Поскольку студентам постоянно приходится слышать русскую речь, а часто и говорить по-русски, у них вырабатывается привычка при необходимости переходить от одного языка к другому. Но в большинстве случаев студенты не задумываются над различием похожих звуков, слов, форм слов, что приводит к явлениям интерференции в обоих языках. Именно поэтому такой вид работы как обучение переводу, представляет в группах с азербайджанским языком обучения большую ценность.

Важным приемом при обучении языку являются упражнения-переводы. Это очень многогранный и интересный вид работы, возможности которого пока до конца не изучены. Еще и сейчас нет специальных исследований, которые бы говорили, когда, как, на каком материале при изучении иностранного языка следует проводить упражнения-переводы.

В последние десятилетия в практике преподавания русского языка в школах с азербайджанским языком обучения сложилась определенная традиция использования упражнений-переводов. Такие упражнения вводятся уже на первом этапе обучения второму языку.

Их немного, от 5 до 10-15. Обычно они состоят из отдельных слов или очень простых предложений. Задания к ним такие: «Напишите по-русски», «Прочитайте и напишите по-русски». Цель этих упражнений в основном сводится к расширению словарного состава или отработке какого-нибудь орфографического правила.

На последующих занятиях количество упражнений-переводов увеличивается, задания к ним несколько усложняются, но по-прежнему остаются однообразными: Например: «Перевести и записать по-русски», иногда более конкретны, «Переведите с азербайджанского языка на русский и запишите по-русски данные слова.

Обычно подобные упражнения предлагаются учащимся в конце работы над темой, после того как данное языковое явление уже отработано на материале изучаемого языка.

Эксперименты показали, что упражнения-переводы могут быть использованы в вузах, при подготовке студентов восприятию новой темы, в процессе объяснения нового материала, после его объяснения, при повторении раздела и т.д. Место работы над упражнениями-переводами в значительной мере должно определяться теми языковыми явлениями, которые рассматриваются на данном уроке.

Упражнения-переводы могут выполняться при изучении языковых явлений этой группы в конце и в начале работы над темой. Они помогают студентам вспомнить знания, полученные на уроках родного языка, а это позволяет значительно сэкономить время для объяснения нового материала на уроках второго языка. Приступая к объяснению знаков препинания при однородных членах предложения, можно предложить студентам выполнить упражнение с таким заданием: «Переведите текст на русский язык. Озаглавьте его и запишите перевод. Объясните расстановку знаков препинания, используя знания, полученные на уроках азербайджанского языка».

Упражнения-переводы при правильной методике работы помогают усвоению тех специфических особенностей в грамматической структуре и лексическом составе русского языка, которые представляют трудность для студентов-азербайджанцев на уровне продуктивного овладения языком. Они способствуют преодолению внешней и внутренней интерференции в процессе достижения активного владения языком, что является главной задачей обучения русскому языку в Азербайджане.

Методика проведения упражнений-переводов должна зависеть от цели, которая поставлена преподавателем (воспроизвести в памяти студентов определенные языковые явления, научить находить их в устной речи или в написанном тексте, закрепить или повторить отдельные вопросы или тему), и вида выполняемых упражнений: для перевода могут быть предложены отдельные слова, словосочетания, предложения и связанные тексты.

Планируя работу над переводом, преподаватель должен просмотреть каждое упражнение, определить, какие слова неизвестны студентам и как над ними работать; что в данном упражнении представляет специфику изучаемого языка и должно быть обязательно выделено; что обучающимся уже известно и может быть использовано для повторения изученного; какие орфографические и грамматические моменты следует противопоставить, чтобы избежать интерференции.

Гораздо сложнее усваиваются обучающимися противоположные и частично сходные явления, поскольку процесс запоминания этих явлений тормозится теми сведениями, которые студенты получают из курса родного языка. При объяснении явлений этих групп в сознании студентов наступает взаимосмещение возникающих представлений с уже известными, чем-то подобными или, напротив, отличными, что в опре-

деленной мере затрудняет восприятие.

Следовательно, методика работы над такими явлениями должна учитывать психологические особенности их восприятия. Методически оправдан в этом случае прием противопоставления, который помогает разграничить, противопоставить несопадающие явления и тем самым предупредить возможную интерференцию. Одним из эффективных видов работы, который дает возможность сопоставлять явления двух языковых систем, можно считать упражнения-переводы. Так, тему «Произношение звука «ц» можно начинать с выполнения следующего задания: «Переведите на русский язык. Обратите внимание на произношение звука «ц» в русском и азербайджанском языках».

К лексической работе относится знакомство учащихся с новыми словами, которое может проводиться путем перевода, если значение соответствующего азербайджанского слова уже известно студентам, или путем толкования значения слова, если оно совсем новое для студентов. Для удобства работы над лексикой целесообразно объединять, группировать слова. В основу таких группировок может быть положено значение слова, его графическое или звуковое оформление.

Удобно проводить лексическую работу, объединяя слова в следующие группы:

1) слова, специфичные для русского языка, например: брезжит, ветхий, водрузить, ликование, обитель, холить;

2) слова, очень похожие по произношению и написанию на азербайджанском и русском языках. В большинстве своем это заимствования, например: вестибюль, люк, симфония, транспарант, тротуар и др. Было бы очень хорошо, если бы словарная работа на уроках родного и второго языка была продумана и построена так, чтобы изучение таких слов проводилось на уроках азербайджанского языка, а на уроках русского языка было сокращено до минимума;

3) слова, отличающиеся от азербайджанских написанием и произношением.

При переводе предложений и связных текстов кроме лексической, орфоэпической и орфографической работы студенты выполняют задания по грамматике и стилистике. Большое внимание должно быть уделено работе над переводом связных текстов. Нужно приучить студентов начинать работу с чтения текста, который дан для перевода. Текст должен быть внимательно прочитан с начала до конца. После этого необходимо поработать над отдельными словами и конструкциями; может быть, следует записать на доске перевод некоторых слов и словосочетаний. Очень важно научить студентов при переводе находить нужные слова. В случае затруднения в выборе слова следует предложить студентам написать ряд синонимов и просмотреть, какое из записанных слов больше подходит в данном случае.

Следующий момент, на который важно обратить внимание при переводе, – это сопоставление и противопоставление грамматических форм в азербайджанском и русском языках, что должно предотвратить явление интерференции. Преподаватель или студент читает весь текст, после чего выясняет, какие слова неизвестны студентам.

После проведения лексической работы можно приступить к выполнению основного задания упражнения – к работе над знаками препинания.

Вопрос о том, каким должен быть текст для перевода, требует специального изучения, хотя уже сейчас можно сказать, что на первом этапе обучения такой текст должен быть небольшим по объему, несложным по лексическому материалу и особенно синтаксическому строению, так как синтаксис студенты начинают изучать значительно позже.

Теория перевода не только формулирует цели и задачи перевода, но и подсказывает пути разрешения переводческих проблем, связанных с вышеперечисленными аспектами языка. Его задача – установить имеющиеся в двух языках соответствия: лексические, грамматические и стилистические, а также и расхождения, и подсказать возможные способы перевода. Теория перевода отнюдь не является сборником рецептов, как переводить.

Воспроизведение в переводе содержания и формы оригинала должно быть максимально точным. Однако, характер точности зависит от характера переводимого текста. То, что может быть признано правильным и точным в переводе научной прозы, может оказаться неточным в отношении художественной литературы, где подлинная точность перевода нередко достигается именно путем отступлений от подлинника и замен.

При переводе научной и технической литературы следует помнить, что она характеризуется широким применением терминов.

При переводе официальных документов переводчик сталкивается с аналогичной задачей. Специальная терминология и отсутствие всякой прагматики характерны и для официальных документов – юридических, дипломатических и т.п. Синтаксис официальных документов, особенно документов юридического характера, часто очень сложен в силу наличия разного рода оговорок и уточнений.

Как известно, термин перевод имеет несколько значений. И поэтому в задачу лингвистического смысла перевода входит построение определенной модели процесса перевода, более или менее точно отражающей существенные стороны этого процесса.

В процессе построения моделей особенно важно подчеркнуть следующее:

1. Теория перевода отражает не все, а лишь некоторые наиболее существенные черты описываемого

явления. Она должна рассмотреть не все отношения между текстами ИЯ (исходный язык) и ПЯ (подлинный язык), но лишь закономерные отношения. В умении находить индивидуальные единичные соответствия заключается творческий характер переводческой деятельности.

2. В теории перевода имеет место построение не одной какой-либо модели, а целого множества моделей. В современной теории перевода существует целый ряд «моделей» перевода, которые не исключают друг друга, и ни одна из них не может претендовать на абсолютную истинность и универсальность.

При всем разнообразии высказываемых точек зрения в теории перевода обращает на себя внимание одна общая черта: опора всех теорий (и каждой) на одну из областей переводческой деятельности.

При переводе всегда наличествуют два текста, один из которых является исходным и создается независимо от второго, а второй создается на основе первого путем межъязыковых трансформаций. Текст, который создается независимо от другого, называется подлинником, а зависимый от подлинника текст – переводом. Язык подлинника называется исходным языком (ИЯ), а язык перевода – переводящим языком (ПЯ). Мера эквивалентности перевода подлиннику сохраняет инвариантность текста на ИЯ и ПЯ.

Наука о знаковых системах (самиотика) двусторонняя. Здесь различаются план выражения (форма) и план содержания (значение). При переводе формы подвергаются изменению, а значения остаются неизменными. Употребление одного слова в разных значениях усложняет процесс перевода. В процессе перевода мы имеем дело не с одним словом, а как минимум с предложением или группой предложений, что стирает многозначность слов.

Переводом называется процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменно плана содержания, т.е. значения.

Здесь термин «план содержания» или «значение» следует понимать, учитывая все виды отношений, в которых находятся языковые единицы. Правильное понимание сущности процесса перевода требует детальной разработки теории языковых значений (самасиологии).

Сохранение содержания значения неизменным при переводе относительно. При межъязыковой трансформации неизбежна потеря в отношении текста подлинника, т.е. текст перевода не может быть абсолютным эквивалентом текста подлинника. Задачи переводчика – сделать этот эквивалент более полным, но сделать стопроцентным совпадение значений было бы нереальным. И поэтому при переводе необходимо учитывать, какими можно «жертвовать» значениями, какие из них необходимо использовать.

1. Возможность сохранения плана содержания при переводе предполагает, что в разных языках содержатся единицы, совпадающие по значению. Но нередко, наблюдаются семантические расхождения в системе языковых единиц.

Расхождения в семантических системах разных языков – несомненный факт, являющийся источником многочисленных трудностей при переводе. Многие, основываясь на этом, считают, что эквивалентность подлинника и перевода не базируется на тождестве выражаемых значений. Тем не менее наше определение перевода можно считать правомерным.

2. В любом языке система языковых значений отражает весь окружающий коллектив людей, а также собственный внутренний мир каждого члена этого коллектива, поскольку сама реальная действительность, окружающая разные коллективы людей, имеет гораздо больше общих черт, чем различий, поскольку значения разных языков совпадают в гораздо большей степени, чем они расходятся. Другое дело, что эти значения по-разному сочетаются, группируются и выражаются в разных языках.

Наибольшие трудности при переводе возникают тогда, когда в исходном тексте описываются так называемые «реалии» т.е. предметы и явления, специфичные для данного языка (народа и страны). Но и это отнюдь не означает принципиальную невозможность переводческой задачи, ибо любой человеческий язык обладает свойством описывать не только уже известные, но и совершенно новые, прежде никогда не встречающиеся ситуации. Не способный на это язык не представлял бы коммуникативной целостности и не мог бы быть орудием познания и сделал бы человеческий прогресс просто невозможным; именно такие свойства языка делают возможной передачу средством другого языка ситуаций, специфических для жизни разных народов.

3. Переводчик при переводе имеет дело не с языками как системами, а речевыми произведениями, т.е. текстами. Расхождения в системах разных языков нейтрализуются, стираются, сводятся на нет в речи. Следует иметь в виду, что для перевода существенным является не эквивалентность отдельных слов и отдельных изолированных предложений, а всего переводимого текста.

Для окончательного уяснения процесса переводимости необходимо развеять еще одно сомнение относительно возможности полной и адекватной передачи значений, выражаемых на одном языке средством другого языка. Источником этого сомнения является взгляд (можно сказать, предрассудок), согласно которому якобы существуют развитые и отсталые языки.

Усматривать какую-то «примитивность» или «развитость» языков было бы крайне наивно. Языки любого фонетического и грамматического строя и любого количества словарного состава в состоянии выразить любую мысль и любое понятие. Деление же языков на «низкие» и «высшие», «отсталые» и «прогрессивные», «первобытные» и «цивилизованные» носит расистский характер. Вполне справедливо по этому поводу отмечает американский лингвист Р.А.Холл: «Все исследования, которые до сих пор проводились на «примитивных» языках, показали, что они имеют тот же тип строения и такой же богатый словарь, как и

другие языки» Американский антрополог проф. Ричард Ли, проживавший долгое время среди бушменов, условия жизни которых ничем не отличаются от условий жизни первобытных людей, приходит к заключению, что «попытки найти разницу в умственных способностях представителей разных рас не приведут ни к чему хорошему».

Перевод может осуществляться: а) с одного языка на другой неродственный, родственный, близкородственный; б) с литературного языка на его диалекты и с диалекта на литературный язык – противоположный случай – нереален; в) с языка древнего периода на данный язык в его современном состоянии (например, с древнетюркского языка на современный азербайджанский, с древнерусского на современный русский и т.п.).

Использованная литература

1. Бархударов Л. С. «Язык и перевод». М., «Международные отношения», 1975 год.
2. Бархударов Л. С. «Языковые значения и перевод» Вопросы теории и методики преподавания» 1970 год.
3. Джафаров Н., Азадалиева С.Дж. «Rus dilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dili elementləri» Monoqrafiya. Bakı, 2003.

Резюме

Статья посвящена актуальной теме перевода одного при обучении практическому русскому языку. Это очень интересный вид работы, возможности которого пока до конца не изучены.

Xülasə

Bu məqalə aktual bir mövzuya həsr olunub. Rus dilinin öyrənilməsində tərcümənin əhəmiyyətindən söhbət gedir.

Summary

This article is devoted to the actual theme. Are talking about the importance of studying the Russian language translation.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ “TÜRKOLOGİYA” FƏNNİNƏ AİD VƏSAİTLƏRƏ BİR NƏZƏR

Giriş. Artıq yarım əsrə yaxındır ki, ölkəmizin ali məktəblərində “Türkologiyaya giriş”, “Türkologiyanın əsasları”, “Türk dillərinin müqayisəsi” və s. bu kimi fənlər tədris olunmaqdadır. Müstəqillik dövründə bu fənlərin müvafiq ixtisasların tədris planına əsas fənlər kimi əlavə olunmağı olduqca arzulanandır. Türk dövlətləri arasında yaranmış sıx əlaqələr, xalqlar arasındakı yaxınlaşmalar, qarşılıqlı ünsiyyətin yaranması, müxtəlif sahələrdə olan əməkdaşlıqlar bunu labüd edir. Bir çox türkoloqların, şərqşünasların yetişməsində müstəsna rolunu alan Mirzə Kazımbəyin pedaqoji prosesdə yaradaraq tətbiq elədiyi, İsmayıl bəy Qasıralımın “Tərcüman” qəzetində əhatəli və davamlı bir şəkildə özünə həyat tapıb türk ellərini qarış-qarış gəzən türklər üçün ünsiyyət ortaq dili fikrinin bar verməsi üçün də bu addım çox yararlı ola bilər.

Sovetlər Birliyinin çökməsindən sonra bəzi türkdilli dövlətlərin (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan) müstəqillik yoluna qədəm qoyması ilə Türkologiya elmi də yeni bir müstəvidə inkişafa keçdi. Bir çox görüşmələr, sammitlər, simpoziumlar və s. keçirildi ki, bunlar da töhfəsiz qalmadı. Bu yeniliklər, töhfələr, proseslər və nəticələri barədə məlumatlar təhsil sahəsinə də gətirilməlidir. Yenilikləri özündə əks elətdirən, müasir tələblərə cavab verən dərslik və dərs vəsaitləri tərtib edilməlidir. Məqalədə ölkəmizin ali məktəblərində istifadə edilən ən yayılmış və tanınmış ədəbiyyatlar təhlilə cəlb edilmişdir.

1981-ci ildə Fərhad Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” dərsliyi nəşr edilmişdir. Dərslik bu sahə üzrə Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsər hesab olunur. Kitabın “Ön söz”ündə müəllif qeyd etmişdir ki, dərslik tərtib olunarkən sovet türkologiyasının əldə etdiyi nailiyyətlər əsas götürülmüşdür. Dərslik hazırlanarkən N.Baskakovun “Введение в изучение тюркских языков” (M., 1969), “Языки народов СССР в Советскую эпоху” (M., 1969, 1973), “Philologia Turcicae Fundamenta” (I, Wiesbaden, 1959) əsərlərindən, eləcə də Moskvada, Leninqradda və milli respublikalarda nəşr olunan ümumtürkoloji əsərlərdən, ayrı-ayrı türk dillərinə aid yazılmış qrammatikalardan, bu dillərin leksik, fonetik və qrammatik quruluşunu səciyyələndirən monoqrafik tədqiqlərdən geniş istifadə olunmuşdur [8, s. 4].

Fərhad Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” dərsliyində türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələləri, quruluşu, təsnifi, tədqiq tarixi, əlifbaları və türk dilləri ailəsinə daxil olan qruplardakı hər bir dil barədə ayrılıqda məlumat verilmişdir. Hesab edirik ki, təhsilin bakalavr səviyyəsinin bir yarımilliyində (nəzərə alsaq ki, fənn əsasən aşağı kurslarda tədris olunur) türk dilləri ailəsinə daxil olan 30-a yaxın dil barəsində ətraflı materialın verilməsi (tarixi, inkişafı, səciyyəvi xüsusiyyətləri, tədqiqatçıları, dialektləri və s.) özünü doğrultmur. Belə ki, bir çox ali məktəblərin tədris planına “Qədim türk dili”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Türk dillərinin dialektləri” (magistratura səviyyəsi) və s. kimi fənlər də daxildir. Eyni zamanda tələbələr üçün dillərin müxtəlif sahələrinə aid bu qədər çoxşaxəli məlumatın mənimsəməsi çətinlik yaradır, əzbəçilik tələb edir və tez unudulur.

Fərhad Zeynalovun “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya)” əsəri Məmmədli Qıpçağın redaktorluğu ilə çap edilmişdir. Kitabın əvvəlində “Professor Fərhad Zeynalov və onun elmi irsi” hissəsində əsəri nəşrə hazırlayan Məmmədli Qıpçaq bu barədə yazmışdır: “1984-cü il oktyabr ayının 16-da türk dillərinin görkəmli tədqiqatçısı F.R.Zeynalov dünyasını dəyişdi. 55 illik qısa bir ömür yaşayan görkəmli alim bu müddətdə 11 kitab və 70-dən artıq elmi məqalə çap etdirmişdi. O, vəfat edərkən müxtəlif nəşriyyatlarda 4 kitab öz çapını gözləyirdi: “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Türk dillərinin yazılı abidələri” (C.Cəfərovlə birlikdə), “Kitabi-Dədə Qorqud”un və Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərlərinin elmi-tənqidi mətni (S.Əlizadə ilə birlikdə). Bunlardan yalnız biri-“Kitabi-Dədə Qorqud”un elmi-tənqidi mətni 1988-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çapdan çıxdı” [9, s. 4]. 2008-ci ildə çapdan çıxmış “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” kitabının tədrisə yararlığı barədə bir neçə qeydimizi göstərmək istərdik:

1. Fənnin adından da göründüyü kimi bu kursda türk dillərinin sintaksisi barədə də məlumat olmalı idi. Kitabın girişində qeyd edilmişdir ki, tələbələrin ixtiyarına verilən bu kitab fonetika, leksika və morfolojiya bölmələrini əhatə edir. “Türk dillərinin müqayisəli sintaksisi” adlı bölmənin kitabın əlavə hissəsi kimi ayrıca çapı nəzərdə tutulur [9, s. 13]. Amma sonrakı illərdə belə bir materialın çapına rast gəlinmir.

2. Hesab edirik ki, kitab daha çox tədqiqat işi xarakterində tərtib olunub. Nəzərə alsaq ki, hər sahə üçün təməl bilik və bacarıqları verməli olan dərslik, dərs vəsaiti formatında olan kitabların dili olduqca sadə və aydın olmalı, artıq məlumat ilə yüklənməməli, mövzular daha dəqiq və yığcam verilməlidir. Kitabda lazımından çox rast gəlinən ümumiləşdirmələr, fərziyyələr, müxtəlif mövzular üçün verilən uzun girişlər, tədqiqatçıların bu məsələlər barədə verilən fərqli fikirləri və s. bu tələbləri pozur.

2013-cü ildə Buludxan Xəlilovun Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə ithaf olunmuş “Türkologiyaya giriş” dərsliyi (ikinci nəşr) işıq üzü görmüşdür. Dərsliyin birinci fəslində dünya dillərinin morfoloji təsnifinə (amorf dillər, aqlütinativ (iltisaf) dillər, flektiv dillər, inkorporlaşan dillər) həsr olunmuşdur. Birincisi, bu mövzu “Ümumi dilçilik” fənninə aiddir və o fəndə əhatəli şəkildə tədris olunur. Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabında səhifə 16-dan 81-ə qədər olan hissə bu mövzuya həsr olunmuşdur. “Dünya dillərinin təsnifi” adlanan fəsildə bu mövzunu bütün xırdalıqlarına qədər əhatə edən “Təsniflər haqqında”, “Dillərin təsnifi prinsipləri”, “Dillərin coğrafi təsnifi”, “Dillərin tipoloji təsnifi” və s. adlanan yarım fəsillərdə dünya dillərinin xüsusiyyətləri əhatə olunaraq oxucuda

²⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Xəzər Universiteti. sevinc.qemberova@mail.ru

geniş və dəqiq mənzərə yaradılır. Eləcə də, Nəsir Məmmədov, Əbülfəz Rəcəbov və b.bu fənn ilə bağlı tərtib etdikləri vəsaitlərdə bu mövzu barədə məlumat vermişlər. İkincisi, mövzu o qədər qısa verilmişdir ki, əlavə vəsaitlərə müraciət olunmasa öyrətmək və öyrənmək çətinləşir.

Dərslərdə mövzuların bölgüsü, ardıcılığı, dillər barədə olan məlumatların çox hissəsi Fərhad Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” dərsləri (1981) ilə üst-üstə düşür. Nəzərə alsaq ki, digər dərslər Sovetlər dövründə tərtib olunmuş və bir çox məsələlərə dövrün ideoloji və siyasi görüşlərinə uyğun yanaşılmışdır. İkinci dərslərdə həmin hissələr çıxarılmış və müəyyən əlavələr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, əvvəlki təsnif burada xırda dəyişikliklərlə verilmiş, amma müəllif (Fərhad Zeynalov) qeyd edilməmişdir. Bütün türk dilləri barədə məlumatın verilməsi bu dərslərdə də öz əksini tapmışdır. Buludxan Xəlilovun “Türkologiyaya giriş” dərslərində türkdilli xalqlara məxsus dastanların (“Törəyiş”, “Köç”, “Manas”, “Şu” və s.) məzmunu verilmişdir. Hesab edirik, vəsait artıq müasir dövrün və tədrisin tələblərinə cavab vermir, çünki bu sahədə olan bir çox yeniliklər göstərilməmiş və tədris prosesində çətinlik yaradır [6].

2017-ci ildə Elza Səmədovanın müəllifi olduğu “Türkologiyaya giriş” adlı dərs vəsaiti çap olunmuşdur. Burada “Dil nəzəriyyələri, türk dilinin dünya dilləri arasındakı yeri”, “Türk ləhcələrinin təsnifi”, “Türk dilinin yaşı və tarixi dövrləri”, “Göytürk əlifbası, qədim türk dilində söz yaradıcılığı və fonetik, morfoloji xüsusiyyətlər” və s. mövzularında olan fəsillər verilmişdir. Vəsaitdə mövzuların özündən əvvəlki ədəbiyyatlardan fərqli səpkidə verilməsi təqdirəlayiq haldır. Nəzərə alsaq ki, bu adda olan digər ədəbiyyatlarda türk dilləri ailəsinə daxil olan 28 (iyirmi səkkiz) dil barəsində ayrılıqda məlumat verilir və bütün bunların bakalavr tələblərinə bir semestr (yarım illik) ərzində tədris olunması nəzərdə tutulur. Burada isə müəllif daha çox fundamental məsələlərə toxunmuş, qədim türk dilinin xüsusiyyətlərini (proto-türk dövründən başlayaraq yeni türk dövrünə qədər) izləmişdir. Kitabda diqqətimizi çəkən bir neçə məqamı qeyd etmək istərdik:

1. “Dil, ləhcə, dialekt terminləri və onların istifadə yerləri” bölməsində Muharrem Ergin və Əhməd Cəfəroğlunun bu barədə olan nəzəri fikirlər və bölgüləri verilmişdir. Bunlara əsasən də Azərbaycan dili şivə və ləhcə kimi dəyərləndirilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə münasibət birmənalı deyildir: “Terminlər arasındakı meyarlar düzgün müəyyənləşdirilmədiyindən ləhcə, şivə və ağız terminlərinin bir-birinin əvəzində işlənməsinə tez-tez rast gəlinir. Türk alimlərinin bu mövqeyi digər türkoloqlar tərəfindən etirazla qarşılanır. Çünki onların şivə və ya ləhcə adlandırdıqları müasir türk dillərinin hər birinin ərazi-inzibati bölgüsü, ədəbi dilləri, üslublar, bir-birindən cüzi fərqlənən dialektləri möcuddur [5, s. 8].

2. Kitabda V.Radlovun, N.Baskakovun, R.Aratın, T.Təkinin, Ə.Cəfəroğlunun türk dilləri üçün verdikləri təsniflər işıqlandırılmışdır. Amma Bəkir Çobanzadə, Fərhad Zeynalov, Afad Qurbanov, Nizami Cəfərov və d.türkoloq-alimlər barədə məlumata rast gəlinmir. Qeyd edək ki, Fərhad Zeynalov yerli və xarici türkoloqların təsnifinə nəzər salaraq türk dillərinin sistemli və daha rahat bir şəkildə tədris olunması baxımından da yanaşmış və neçə onilliklərdə keçilən təsnifi (1. Oğuz qrupu türk dilləri; 2. Qıpçaq qrupu türk dilləri; 3. Bulqar qrupu türk dilləri; 4. Karluq-uyğur qrupu türk dilləri; 5. Uyğur-oğuz qrupu türk dilləri; 6. Çuvaş dili; 7. Yakut dili) təqdim etmişdir.

İsmayıl Kazimov pedaqoji fəaliyyəti prosesində bu sahədə olan vəsait çatışmazlığını görüb müasir türk dillərini müstəvisində hər bir şöbəni ayrılıqda işləyərək kitab çəkildə çap etdirmişdir: Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı, 2010; Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild, Bakı, 2011; Müasir türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. III cild, Bakı, 2019; Müqayisəli sintaksis (rus dilində). Bakı, 2016. “Müasir türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası” kitabında “Türk xalqları və müqayisə edilən dillər haqqında ümumi məlumat”, “Müqayisəli tədqiqatın istiqamətləri”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası predmet kimi”, “Morfolojiya” və s. verilmişdir.

Dillər barədə ayrıca olaraq verilən yazılar ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, müraciət olunan, qeyd olunan ədəbiyyatlar ən azı 40 il əvvəlki tədqiqatlardır. Müəllif qeyd eliyir ki: “Son illər türkmən dilçiləri “Фонетика туркменского языка” (1948, 1956, 1960) dərslərini ortaya qoymuşlar. 1971-ci ildə “Фонетика современного туркменского языка” əsərini nəşr etdirmişlər [7, s. 12]. Bir nüansı da demək istəyirəm ki, bu mənzərəni son dövrlərdə ortaya qoyulmuş bir çox kitablarda görmək olar. Əvvəlki məlumatlar verilir, ana dilimizdə bu dillər ilə bağlı yeni, ətraflı materiala rast gəlmək çox çətindir. Kitabın sonunda qısa şəkildə olsa belə, bir çox türk dillərini əhatə etməyə belə, mətnlərin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz, qaraqalpaq) verilməsi təqdirəlayiqdir. Tətbiqi istiqamətin genişləndirilib inkişaf etdirilməsini çox istərdik.

Afad Qurbanovun “Türkoloji dilçilik” kitabında (2019) “Türkoloji dilçilik və onun vəzifələri”, “Ortaq türk ədəbi dili”, “Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri”, “Ümumtürk antroponimiyası tarixi”, “Türk antroponimlərinin inkişaf dövrləri”, “Türk xalqlarında advermə ənənələri” və s. bölmələr verilmişdir. Birinci bölmədə öz əksini tapan “Türk dillərinin dünya dilləri arasında mövqeyi”, “Türk dillərinin mövqeyinə dair nəzəriyyələr”, “Türk dillərinin təsnifi tarixi”, “Türk dillərinin yarımqrupları” və s. yarımfəsillər tədris prosesində istifadə edilə bilər. Müəllif türk dillərinin təsnifi məsələsini müxtəlif ədəbiyyatlarda izləyərək belə təqdim etmişdir: “Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunu tarixi inkişaf və lingvistik əlamətlər baxımından beş yarımqrupa bölmək olar: 1. Oğuz dilləri yarımqrupu. 2. Qıpçaq dilləri yarımqrupu. 3. Bulqar dilləri yarımqrupu. 4. Karluq dilləri yarımqrupu. 5. Tukey dilləri yarımqrupu [3, s. 92]”.

Nəticə. Məqalədə ali məktəblərin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi, filoloq ixtisaslarında tədris olunan Türkologiya sahəsində istifadə olunan əsas dərs vəsaitlərinin təhlilinə toxunulmuşdur. Hazırda ölkəmizdə

Türkologiya sahəsində yetişən gənc və istedadlı türkoloq-alimlər fəaliyyət göstərir. Onlar tərəfindən bu sahədəki boşluqları nəzərə alaraq müasir tələblərə cavab verən və tədris prosesi üçün faydalı ola biləcək vəsaitlərin işlənilməsinin diqqətdə saxlanılması çox arzuolunan hal olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild (3 cildə). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
3. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
4. Məmmədli Məhərrəm. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: "Zərdabi Nəşr" MMC, 2019.
5. Səmədova E. Türkologiyaya giriş. Dərs vəsaiti. Bakı: Xəzər Universiteti, 2017.
6. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Bakı Çap Evi, 2013.
7. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. III cild. Bakı: Elm, 2019.
8. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981.
9. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008.
10. Баскаков Н. Введение в изучение тюркских языков". Москва, 1969.

Açar sözlər: Türkologiya, dil, qrup, dərslik, təsnif

Keywords: Turcology, language, group, textbook, classification

Ключевые слова: Тюркология, язык, группа, учебник, классификация

Xülasə

Məqalədə ali məktəblərdə tədris olunan "Türkologiyaya giriş" fənninin tədrisi zamanı istifadə olunan dərs vəsaitlərindən bəhs olunmuşdur. Bu fənnin tədrisində ölkəmizin aparıcı ali təhsil müəssisələrinin müvafiq ixtisaslarında 30 ildən çox Fərhad Zeynalovun "Türkologiyanın əsasları"(1981), hazırda isə əsasən Buludxan Xəlilovun "Türkologiyaya giriş" (2013) dərsliklərindən istifadə olunur. Məqalədə bu və digər dərs vəsaitləri təhlilə cəlb olunaraq üstünlükləri və çatışmazlıqları qeyd olunmuşdur. Bu fənlərin tədrisi prosesində müasir tələblərə cavab verən və təlim nəticələri düzgün təyin edilərək tərtib olunmuş dərsliklərə ehtiyac vardır. Məqsəd bu sahədə olan boşluğa dilçi-türkoloqların diqqətini cəlb etməkdir. Araşdırma zamanı təsviri, müqayisəli, müşahidə və təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Teaching the Subject "Introduction to Turcology" in Universities

Summary

The mentioned textbooks in the article are used while teaching the subject "Introduction to Turcology" in universities. In terms of teaching this subject, the textbooks that are used in respective professions of leading universities in our country are "The Fundamentals of Turcology" (1981) by Ferhad Zeynalov more than 30 years and "Introduction to Turcology" (2013) by Buludkhan Khalilov currently. The advantages and disadvantages of this or other textbooks are remarked by analyzing them in the article. Textbooks that satisfy modern requirements and are prepared by determining learning outcomes correctly are necessary in the teaching process of these subjects. The goal is to draw linguist-turcologists' attention to the gap in this area. Descriptive, comparative, observative and analytical methods are used during the research.

Преподавание предмета "Введение в тюркологию" в высших учебных заведениях

Резюме

В статье рассмотрены учебные пособия, используемые при преподавании предмета "Введение в тюркологию", преподаваемого в высших учебных заведениях. Более 30 лет "Основы тюркологии" Фархада Зейналова (1981 г.), а в настоящее время преимущественно "Введение в тюркологию" Булудхана Халилова (2013 г.) используются в преподавании этого предмета на соответствующих специальностях ведущих высших учебных заведений нашей страны. В статье эти и другие средства обучения были включены в анализ и упомянуты их достоинства и недостатки. В процессе преподавания этих предметов возникает потребность в учебниках, отвечающих современным требованиям и составленных с правильными результатами обучения. Цель – привлечь внимание лингвистов-тюркологов к недостаткам в этой области. В ходе исследования использовались описательный, сравнительный методы, методы наблюдения и анализа.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov¹
**PROBLEMLİ MÜHAZİRƏ: MÜƏLLİMLƏRİN VƏ TƏLƏBƏLƏRİN
 SUALLARI ƏSASINDA**

Müasir müəhazirə ənənəvi olanlardan çox fərqli şəkildə qurulur. Qərbdən əxz edilən müəhazirələr, bir qayda olaraq, interaktiv xarakterə malikdir. Ona görə də növləri, təxminən, belədir: iki nəfərin tərəfindən aparılan, mətbuat konfransı şəklində olan, dialoq-disskusiya, sualara cavab və s.

Ədəbiyyat fənnindən aparılan müəhazirələrin sual-cavab əsasında olması daha çox interaktivlik yaradır və inteqrasiyalarla (fəndaxili, fənlərarası, fənnüstü və s.) xarakterizə olunur. Ənənəvi təhsilin məzmun strukturlarında belə müəhazirələrin metodikası tədqiq olunmamışdı deyə, qabaqcıl təcrübəyə də çevrilmir və kütləviləşmədi. Hazırda bu məsələyə münasibət kökündən dəyişmiş və bəzi yeni təcrübələri innovasiyalara çevirmişdir. Belə bir müəhazirənin fraqmental təsviri və ya yığcam nümunəsi aşağıdakı kimidir:

Sual: Kurikulum metodologiyası ilə işləyən müəllim nəzm əsərlərindən keçəndə bir “parça söyləyin”, “əzbərləyin”, “əzbərlədiyinizi təqdimat edin demir”; heç özü də ən şedevr sayılan şeir parçalarının deklamasiyasının üstündən sükutla keçir. Belə olmalıdırmı?

Cavab: Bütün fənlər 2008-ci ildən kurikulum proqram və dərsləklərində göstəriləndi kimi klassik ədəbiyyat da, müasir ədəbi mövzular da interaktiv metodlarla, interaktiv qaydalarla öyrədilir.

Məqsəd və vəzifələrə dərinlən diqqət yetirsək, bunları demək olar:

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı təfəkkürə köçürülməsə, milli təfəkkürümüz formalaşmaz, inkişaf etməz, zənginləşməz. Bu bir həqiqətdir. Müasir təhsili təfəkkür məktəbi elan etmişik, lakin klassik ədəbiyyatı tədris edirik, öyrədirik, ancaq necə? Təhlil edirik, lakin bir parçanı belə yaddaşlara köçürmürük. Nə üçün? Çünki ədəbiyyatın tədrisi metodikasında “əzbər öyrənir, əzbər söylənir” təlim nəticəsi və standartı yoxdur.

Fənn kurikulumunda təlim məqsədi və ya təlim nəticəsi, yaxud da təlimin standartı göstərilir. Klassik ədəbiyyatı tərtib edənlər müəllim üçün metodik vəsaitlərdə həmin meyarları da nəzərdə tutmuşlar. Ancaq nəticə necədir? Vaxtilə, yəni ənənəvi təlimdə Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərindən parçaları əzbər bilən şagirdlərin filologiya fakültəsinə meyl etdiklərini görərdik. Hazırkı nəsə klassik ədəbiyyat yalnız sözdə öyrədirlər, əməldə yox. Əməldə o deməkdir ki, birisi M.Füzulinin “Söz” qəzəlindən, heçolmasa, üç-dörd beyti söyləyir və mənasını da şərh edir. Təlimdə bu olur nitq və təfəkkür inkişafı. Bəs təhsil funksionerlərinə deyən yoxdur ki, aya, bir beyti əzbər demədən onu necə şərh etmək olar? Deyənə də bəzən cavab verirlər ki, əzbər bilmək əsas deyil və kurikulumda da reallaşdırmaq üçün belə bir standart yoxdur.

Paradoks deyilmi? Nəzm əsərini tədris edəsən əzbər öyrənmək və söyləmək tapşırığı olmaya?! Və yaxud da:

Bayatıları keçəsən, bir bayatı söyləmək tələb olunmaya...

...Bəxtiyar Vahabzadənin “Azərbaycan – Türkiyə” şeirini keçəsən, əzbər söylənməsini tələb etməyəsən... Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini öyrədəsən, 3-5 bəndin əzbər söylənməsi tələb olunmaya. Bu, əsl obyektiv və eyni zamanda subyektiv problemlər kimi bizi narahat edir. Çıxış yolunu tapa bilmirik...

Sual:Nitq mədəniyyəti kitabınızda Mirzə Ələkbər Sabir kursu var. Siz satirik şairi bizə o dərəcədə dərinlən öyrənməyi tövsiyə edirsiniz; halbuki orta məktəbdə şairin əsərləri öyrədilmir. Yaxud da televiziya bəziləri tərəfindən açıqca iddia olunur ki, M.Ə.Sabir bu gün üçün aktual deyil. Belə olduqda biz filoloqlar kimlərə inanmalıyıq?

Cavab: Siz hər kəsə qulaq asmalı deyilsiniz. Gələcəyin alimləri, müəllimləri olacaqsınız; odur ki, vicdanınızın səsinə qulaqasmalısınız. M.Ə.Sabir xalqımızın bədii təfəkkürü vasitəsilə milli təfəkkürünün oyanmasında Nizami, Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Vaqif kimi əzəmətli şairlərindən biridir. O, xalqımızı xürafatdan, fanatizmdən, milli nihilizmdən ayılmaqla daha çox oxunmağa, öyrənməyə layiqdir. Siz onun “Səttərxana” şeirini oxuyun, dərk edin. Görün Sabir bu şeir ilə xalqı milli qeyrət, milli oyanış, azadlıq mücahidlərinə qaldıran Səttərxana necə qiymət verir. Səttərxan xalqımızı İran müstəbidlərinə qarşı qaldıran və qələbə çalan xalq qəhrəmanıdır.

“Aferin Təbriziyən, etdiz əcəb əhdə vəfa,

Dost, düşmən əl çalib eylər sizə səd-məzhəbi.

Çox yaşa dövlətli Sultanım əfəndim çox yaşa.

Cənnəti-ələda Peyğəmbər sənə etsin dua.

Çün bir xidmətlər bütün islamdır insanadır

Aferinim himməti-valayi Səttərxanədir” [2, s.74].

M.Ə.Sabirin “Səttərxan”ını bu gün Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov ilə inteqrasiyada öyrətmək təlim məqsədimiz, təlim nəticəmiz olmalı deyilmi? Səttərxan Gəncədə, Bakıda milli cümhuriyyət yaradılmasında, Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov fenomeni Qarabağ torpaqlarının erməni faşistlərindən azad olunmasında həlledici rol oynamadı mı? M.Ə.Sabir fenomeni Azərbaycan xalqının tarixində, hətta Şərqlə xalqlarının tarixində hərəkətverici qüvvə olmuşdur və olacaqdır.

M.Ə.Sabiri oxuyun, öyrənin; bununla siz milləti – tariximizi, milli təkamülümüzü öyrənmiş olarsınız.

Sual: M.Ə.Sabir yaradıcılığının leytmotivi milləti satirik gülüşlə qəflət yuxusundan ayılmaqdır. Onun satiraları klassik ədəbiyyatda olanlarla necə də səsləşir. Bu məsələyə münasibətiniz necədir ?

Cavab: M.Ə.Sabirin dini mövhumatı yayan zahidlər haqqında yazdıqlarını oxusanız görərsiniz ki, o, klassik ədəbi ənənələrin nəinki daşıyıcısı və davamçısıdır, hətta ümumiləşdiricisidir. Baxın, xalqı xürafata, mövhumata inanmağa sürükləyən zahidlər haqqında Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və b. dediklərinə necə sözlərlə, deyimlərlə möhür vurur. Məsələn:

Füzulidə: “*Deyil Allah üçün zahid edirsə məscidi təmir,
Təşəxxüs satmağa istər hazır etsin, o dükkanı*” [4, s.184].

Sabirdə: “*Zahid ölməkdən qabaq məqsudinə yetmək dilər,
Cənnətə uyğu ipiyə bir kəmənd atmaq dilər.*” [2, s.243].

Füzulidə: “*Soyarkən kafəri hər dəm deyərdin ki, səvab işidir,
Sözün nədir ki, bəs indi soyursan hər müsəlmanı?*”

Sabirdə: “*Söylə təqsiri nədir, tapdalıyorsan yazığı,
Belə işlər çox olur, hamısı şeytan işidir.*

*Etdiyin cürmünü şeytan adına çıxma, onun
Yox bu işdən xəbəri, söylə, müsəlman işidir.*” [2, s.305].

Görürsünüz, necə səsləşir. Baxın, budur M.Ə.Sabir fenomeni.

Sual: Müəllim, siz dediniz ki, M.Ə.Sabirin sözlə bağlı şeiri var. Mümkünsə, o haqda informasiya verərdiniz. Olarmı?

Cavab: Mən sizə İmaməddin Nəsiminin sözə dair bəzi qiymətli şeirlərini yazdırmışam... Dahi Nizami Gəncəvinin və Ə.Xaqaninin, M.Füzulinin söz haqqında şeirlərini də xatırlatmışdım. Bilirsiniz ki, N.Gəncəvi şeirlə bağlı natiq haqqında Tutıyanuş obrazı yaratmışdır.

Füzulinin “Söz” fəlsəfi qəzəlini dəfələrlə sizə söyləmiş və şərhini vermişəm. Sizlərdən də əzbər bilənlər var. İndi isə Mirzə Ələkbər Sabirin “Söz” şeirinin məna-məzmun təhlilini verəcəyəm.

Şeirin səslənməsi belədir:

*“Ey siz, nola dersəm sənə xurşudi-səməvat,
Səndən alıyır nuri-ziyəyi-həmə səməvat.*

Bir nuru-həqiqətsən, edib həqq səni nazil

Ki, nəqş edəsən aləmi nasutə fiyuzat” [3, s.53].

(Ey söz, sən səmələrin günəşisən. Bütün zərrələr öz nuruna səndən (günəşdən) alır. Haqq səni ona görə nazil edib ki, insanlıq aləminə xeyir-bərəkət verəsən).

Baxın, budur M.Ə.Sabir şeirinin mənası. “O, sözü günəş hesab edir. Qeyri-adi bir təşbih yaratmaqla sözə hər kəsdən daha yüksək qiymət verir.

Şair “Ey natiqeyi bədiə pərdaz” la başlayan “Nitqə kitab” şeirində natiq obrazı da yaratmağa naib olmuşdur. Həmin şeiri özünüz oxuyun və öyrənib təhlilinə diqqət edin [Bax:3, s.86-87].

Budur M.Ə.Sabirin “Söz” şeirindən çıxarılan nəticə.

Sual: Müəllim, M.Ə.Sabirin “Beynəlmiləl” şeiri haqqında bir şeyi soruşmaq istəyirəm. Məgər ondan əvvəl və sonra belə bir məzmununda şeir yazılmayıbmı?

Cavab: Filoloq tədqiqatçı olduğunuz üçün sizə deməliyəm ki, ikicildli “Hophopnamə”ni araşdırın. Əgər bu şeiri və onun haqqında izahatı diqqətlə oxuyasınız. O zaman bu sualınıza da cavab tapacaqsınız.

Bununla belə, deməliyəm ki, “Hophopnamə”nin 1-ci cildinin 258-261-ci səhifələrində bu barədə məlumat var. “İlk dəfə “Həyat” qəzetində (1 iyul 1905, №19) “M.Ə.Sabir” imzası ilə çap olunmuşdur. Birinci nəşrdən başqa, “Beynəlmiləl” adı da verilmişdir” [1, s.258].

Bu şeir dərc olunandan 27 gün qabaq, yəni 17iyun 1905-ci ildə Əlibəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetində bir şeir dərc etdirmişdir. Məzmunu və istiqaməti etibarilə müəllifin sonrakı əsərlərindən seçilən həmin şeirdə deyilirdi:

*“Pəncələşmək müqtəza bu narəva halat ilə,
Keçməsin əyyamımız bihudə bir heyhat ilə,*

Cəhli-xəlqi eyləyək bərbad irşadat ilə,

Baği-mülkü eyləyək abad irşadat ilə,

Dövri-islataatdır, sülh səlah əyyamıdır,

Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngamıdır [3, s.260].

Bu şeirin daha iki bəndi də var ki, Sabir yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı professor Məmməd Məmmədov tərtib etdiyi bu “Hophopnamə” kitabında vermişdir. Deməli, sülhə çağırış motivli “Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza” şeirini ilk dəfə Əlibəy Hüseynzadə yazmış, sonra Mirzə Ələkbər Sabirin “Beynəlmiləl” şeirinin də haqqında məqalə yazıb şairin istedadına yüksək qiymət vermişdir.

Beləliklə, biz burada filoloqtələbələrimizin bir necə suallarına verdiyimiz cavablarla oxucularımızı tanış etməli olduq. Əgər hörmətli oxuculara bunlar maraqlı görünərsə, digər suallara verdiyimiz cavablarımızı da dərc etdirə bilərik.

Son nəticə olaraq demək istəyirik ki, filoloq tələbə və müəllimə alim M.Ə.Sabir yaradıcılığını mənimsəməklə ədəbi-bədii təfəkkürünüzü zənginləşdirə, öz dünyagörünüsünü genişləndirə bilərik. Çünki M.Ə.Sabir yaradıcılığı Şərqi intibahının, Azərbaycan renesansının toplusudur və bu gün üçün xüsusilə aktualdır.

M.Ə.Sabiri bəyənəməyən və teledebatlarda yüngüllük edən cahil “tənqidçilər” isə şairin bu şeiri ilə cavab veririk:

“Lənət sənə, ey cəhl, nə bidad ediyorsan!

Hər gün yeni min mələnat icad ediyorsan!

Sərməşq edərək Habilü Qabil hərəkətin

Qardaşları qardaşlara cəllad ediyorsan!

Nakəslərə imdad ilə, bikəslərə bidad, –

Bir gör kimə yardım, kimə bidad ediyorsan?!” [Bax:3, s.378].

Beləliklə, interaktiv mühazirələrin sual-cavab əsasında aparılması hələlik innovasiya olsa da, artıq yayılmağa da başlamışdır [Bax: 5, s.89-98].

Filoloq magistr tələbələr ədəbiyyatın tədqiqatçısı olduğu üçün bunları da bilməlidirlər.

M.Ə.Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində klassiklər sırasında çox görkəmli yerlərdən birini tutur. Eyni zamanda satıra aləmində bərabəri olmayan dahidir. Nitq mədəniyyəti fənnində belə bir bölmə var: “M.Ə.Sabir kursu”.

Filoloq magistrantlar M.Ə.Sabir yaradıcılığı, o cümlədən natiqliyə dair onun fikirlərini dərindən də hərtərəfli şəkildə öyrənməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat :

1. M.Ə.Əsgərov “Natiqlik sənətinin əsasları”, Bakı, “Maarif”, 1975, -259 s.
2. M.Ə.Sabir “Hophopnamə”, I cild, Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2004, - 478 s.
3. M.Ə.Sabir “Hophopnamə”, I cild, Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2004, - 384s.
4. Məhəmməd Füzuli “Heyrət, ey büt”, Bakı, “Gənclik”, 1989, - 224 s.
5. Vaqif Qurbanov. Azərbaycan dili təliminin aktual problemləri (monografiya). Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2023, 264 s.

Problemlə mühazirə: müəllimlərin və tələbələrin sualları əsasında

Xülasə

Məqalədə müasir mühazirə ilə ənənəvi mühazirənin fərqli şəkildə qurulmasından bəhs edilir. Yeni təhsil proqramlarına əsasən mühazirələr interaktiv xarakterə malikdir. Ona görə də növləri, təxminən, belədir: iki nəfər tərəfindən aparılan mühazirə, mətbuat konfransı şəklində aparılan mühazirə, dialoq-diskussiya şəklində aparılan mühazirə, sual-cavab şəklində aparılan mühazirə.

Ədəbiyyat fənnindən aparılan mühazirələrin sual-cavab əsasında olması daha çox interaktivlik yaradır və inteqrasiyalarla (fəndaxili, fənlərarası, fənnüstü və s.) xarakterizə olunur. Ənənəvi təhsilin məzmun strukturlarında belə mühazirələrdən istifadə edilmirdi. Bu səbəbdən də qabaqcıl təcrübəyə çevrilmir və kütləviləşmədi. Hazırda bu məsələyə münasibət dəyişmiş və bəzi yeni təcrübələri innovasiyalara çevirmişdir. Belə bir mühazirənin fraqmental təsviri və ya yığcam nümunəsi məqalədə ətraflı şəkildə şərh olunur.

Açar sözlər:problemlə mühazirə, milli təfəkkür, klassik mövzular, dini fanatizm, islam mədəniyyəti, milli birliyə çağırış.

Problem lecture: on the basis of questions of teachers and students

Resume

The article talks about the different construction of a modern lecture and a traditional lecture. According to new educational programs, lectures are interactive. Thus, the types are approximately the following: a lecture conducted by two people, a lecture conducted in the form of a press conference, a lecture conducted in the form of a dialogue-discussion, a lecture conducted in the form of questions and answers. The fact that lectures on the subject “Literature” are built on questions and answers creates greater interactivity and is characterized by integration (within the subject, interdisciplinary, outside the discipline, etc.). Such lectures were not used in the content structures of traditional education. For this reason, it did not become a leading practice and did not become popular. Currently, attitudes towards this issue have changed and some new practices have turned into innovations. A fragmentary description or a brief example of such a lecture is described in detail in the article.

Key words: problem lecture, national thinking, classical themes, religious fanaticism, Islamic culture, call for national unity.

Проблемная лекция: на основе вопросов преподавателей и студентов

Резюме

В статье говорится о разном построении современной лекции и традиционной лекции. Согласно новым образовательным программам лекции являются интерактивными. Таким образом,

типы примерно следующие: лекция, проводимая двумя людьми, лекция, проводимая в форме пресс-конференции, лекция, проводимая в форме диалога-дискуссии, лекция, проводимая в форме вопросов и ответов.

Тот факт, что лекции по предмету «Литература» построены на вопросах и ответах, создает большую интерактивность и характеризуется интеграцией (внутри предметной, междисциплинарной, вне дисциплинарной и т.д.). Подобные лекции не использовались в содержательных структурах традиционного образования. По этой причине она не стала ведущей практикой и не стала популярной. В настоящее время отношение к этому вопросу изменилось и некоторые новые практики превратились в инновации. Фрагментарное описание или краткий пример такой лекции подробно описан в статье.

Ключевые слова: проблемная лекция, национальное мышление, классические темы, религиозный фанатизм, исламская культура, призыв к национальному единству.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Sahibə Hidayət qızı Əliyeva ²**KİTABXANA-İNFORMASIYA XİDMƏTİ PROSESİNDƏ OXUCU MƏMNUNLUGU**

Kitabxananın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi SSRİ kitabxanaşünaslığında əsasən kitabxana arxivləri-fond, nadir nüsxələr, hazırlanan biblioqrafik göstərici və vəsaitlər, yerinə yetirilən biblioqrafik sorğular, oxucu sayı, oxucuların davamiyyəti və s. parametrlər əsasında müəyyən olunurdu. Təəssüf ki, bu metodikadan Azərbaycanda bu günə qədər də istifadə edilir. Halbuki, kitabxana-informasiya fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün Qərbi Avropa, Türkiyə, ABŞ, Kanada və s. inkişaf etmiş ölkələri 90-cı illərdən başlayaraq, Rusiya Federasiyası isə son dövrdə fərqli yanaşmadan – xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsullarından istifadə edirlər. Qeyd edək ki, kitabxana xidmətinin keyfiyyətinə dair problem yönümlü məsələlər kitabxana menecmenti və marketinqi, keyfiyyət menecmenti, personalın idarə edilməsi istiqamətləri üzrə tədqiq edilmişdir. .A.Parazurman, L.Berri və B.Zaytmal, C. Cook, F. Heath, B. Thompson və s. müəlliflər isə öz əsərlərində xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsullarını göstərmişlər.

Kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətinin təmin edilməsi məsələləri kitabxana menecmenti və marketinqi sahəsindəki nəzəri və praktiki istiqamətlər (RD Stueart və BB Moran, M. Trask, M. N. Kolesnikova, V. V. Karmovsky, V. K. Klyuev, I. M. Suslov, M. Armstrong, P. Drucker, J. Carlson, R. Marr, və s. klassik əsərlərində əks olunan təməl prinsiplərə əsaslanan kadr idarəçiliyi keyfiyyəti rəhbərliyi, kitabxanaçılıq iqtisadiyyatıdır. Xidmətin keyfiyyətindən bəhs etmək üçün onun bir tərkib hissəsi olan "davamlı keyfiyyət yaxşılaşdırılması" təşkilatı sayılan TQM (Total Quality Management) konsepsiyasından bəhs edək. TQM-nin əsas ideyası budur ki, təşkilat yalnız məhsulların deyil, həm də işçilərin işi daxil olmaqla xidmətlərin keyfiyyəti üzərində də çalışmalıdır. Bu üç komponentin (məhsul, təşkilat, kadr) davamlı olaraq eyni vaxtda təkmilləşdirilməsi kitabxananın daha sürətli və daha səmərəli inkişafına imkan verir. İstifadəçilərə kitabxana xidmətlərinin təmin edilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemləri TQM və ISO-9000 standartlarının tətbiq olunmasını tələb edir. Kitabxanalarda TQM tətbiq etmə nümunələri mövcuddur, lakin bütün kitabxanalar bu konsepsiyamı izləyə və işlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün başqa yol və üsulları seçə bilmirlər.

Xidmət keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün bir sıra modellər işlənmişdir. Lakin praktikada SERVQUAL, SERVPERF, Grönroos və Gap (Gap), Kritik Hadisələr modellərindən daha çox tez-tez istifadə edilir. Bu modellərin əsas üstünlüyü onların universal olması və informasiya xidməti sektorunda asanlıqla tətbiq edilə bilməsidir. Biz də tədqiqat modeli olaraq, SERVQUAL modelinə üstünlük vermişik. Bu model, 1983-1988-ci illərdə ABŞ mütəxəssisləri A.Parazurman, L.Berri və B.Zaytmal tərəfindən elmi ədəbiyyata daxil edilmişdir. Modelin mahiyyəti xidmət keyfiyyətindən istifadəçinin (oxütücünün) nə gözlədiyini və real xidmətdən nə dərəcədə məmnun olduğunu müəyyən etmək və gözlənilən nəticə ilə real nəticə arasında yaranan fərqi-kəsilməni (gap) müəyyən etməkdir.

Tədqiqat işində aşağıdakı 5 ölçü üzrə qruplaşmış 22 parametr əsasında 10 Ali məktəb Kitabxanası və 5 kütləvi kitabxananın xidmət keyfiyyəti qiymətləndirilmişdir. Kitabxana-informasiya xidməti prosesində oxucu məmnunluğunu əsas şərtləri aşağıdakılardır:

1. Kitabxana mühiti, yer və avadanlıqlar.
2. Personalın kompetentliyi.
3. Müstəqil iş üçün imkanlar.
4. İnformasiyanın əldə edilməsi.
5. Müştəri ilə münasibət / empatiya.

Anket sorğusunda 7 ballıq Laykert şkalası əsasında 500 oxucu hər bir parametr üzrə xidmətin real və gözlənilən nəticəsini qiymətləndirmişdir. Qiymətləndirmə əsasında kəsilmələr müəyyən edilmişdir. Bu zaman digər analoji tədqiqatlardan fərqli olaraq, tolerant zona (Zone of Tolerance) nəzərə alınmışdır. Nəticələrin təhlili Personalın kompetentliyi və Müştəri ilə münasibət / empatiya ölçmə qrupu üzrə istər Ali məktəb kitabxanaları, istərsə də kütləvi kitabxanalar üçün mənfi kəsilmənin aşkarlanmadığını göstərdi. Bu tədqiqata cəlb olunan kitabxanalarda kadr təminatının oxucu məmnuniyyətinə tam cavab verdiyi anlamını verir. İnformasiya əldə etmək qrupu üzrə oxucu məmnuniyyəti ali məktəb kitabxanalarında təmin edilmir. Paradoksal haldır ki, kütləvi kitabxanalarda informasiya əldə etmək qrupu üzrə oxucu məmnuniyyətinin səviyyəsi yüksəkdir. Bu ali məktəb kitabxanalarının oxucularının yeni elmi informasiyaya daha çox tələbkar olması ilə izah oluna bilər. Müstəqil iş üçün imkanlar qrupunda da oxucu məmnuniyyəti tam ödənilməmişdir.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən amillər.-Oxucu məmnuniyyəti üçün kitabxana mühiti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxucular kitabxanada 7-8 saat, bəzi hallarda daha çox mütlə ilə məşğul olurlar. Bu müddətdə oxucu rahatlığını təmin edən ergonomik şərait yaradılmalıdır. Ergonomik mühit birbaşa və ya dolay yolla insan orqanına, hərəkət sistemini təşkil edən elementlərə, sümüklərə, oynaqalara, əzələlərə, sinir sisteminə təsir göstərir. Ergonomik mühit peşə sağlamlığı və təhlükəsizlik baxımından işçilər üçün də vacibdir. Buna nail olmadıqda, kitabxanaçıda yarana biləcək narazılıqlar xidmət prosesində özünü göstərərək haqlı oxucu narazılığına da səbəb olacaq. Kitabxanada ergonomik mühitin yaradılması avadanlıqlardan, atmosfer və səs xüsusiyyətlərindən, işıqlandırma formalarından asılıdır. Qeyd edək ki, kitabxana avadanlıqları insanın antropometrik ölçülərinə uyğun olmalıdır. Təəssüf ki, Azərbaycanda kitabxana avadanlıqları istehsal edən ixtisaslaşmış müəssisə olmadığından buna çox az hallarda əməl olunur və nəticədə oxucular müəyyən müddətdən sonra yorğunluq və diskomfort hiss edirlər. Kitabxana binasının

² Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru sahiba.aliyeva.71@mail.ru

içerisindəki havanın keyfiyyəti, temperatur, rütubət, təzyiq və elektroklimat xüsusiyyətləri bir binanın atmosfer xüsusiyyətlərini təşkil edir. Kitabxanadakı havanın keyfiyyəti, yaşanan həcmdə nəfəs aldığımız havanın təmizliyi ilə əlaqədardır. Təmiz hava səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müəyyən edilmiş zərərli konsentrat səviyyəsindən aşağı olan, məlum çirkləndiricilər olmayan və bu havanı nəfəs alan 80% və ya daha çox insanın havanın keyfiyyətindən narazılıq etmədiyi hava kimi müəyyən edilir. Kitabxana qapalı məkan olduğu üçün havanın çirklənməsi insanların sağlamlığına və məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Havadakı dəm qazı, karbon qazı, kükürd dioksidi, azot oksidi, formaldehid, siqaret tüstüsü, radon, asbest, qurğuşun uçucu üzvi birləşmələr, müxtəlif mikroorqanizmlər və allergenlər tənəffüs yollarında narahatlıq yaradan patogenlər adlanan viruslar, bakteriya və göbələklər kimi mikroorqanizmlərin yayılmasına səbəb olur. Nəzərə alınmalıdır ki, kitabxanalar ənənəvi olaraq çap məhsullarının uzun müddət saxlanıldığı məkan olaraq selluloz tozunun xeyli konsentrasiya olduğu yerdir. Bu da öz növbəsində kitabxanada nəfəs alınan havanın keyfiyyətinə təsir edir.

Kitabxanada hava keyfiyyətinin təyini 1999-cu ildə ASHRAE (Amerika Santexnika Mühəndisləri Birliyi) tərəfindən qəbul edilən qapalı hava keyfiyyəti üçün ən son standart havalandırma sistemində verilmişdir. Kitabxanalardakı çirkli hava əsasən toz hissəciklərinin normadan artıq olması, nəm disbalansının mövcudluğu və oksigen çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur. Kitabxanada aparılan fəaliyyətlər fizioloji fəaliyyətlərdən daha çox zehni aktivləşdirmə elementlərini ehtiva edir. Beynin zehni fəaliyyətlərdə kifayət qədər oksigen əldə etməsi çox vacibdir. Təmiz hava qavramaya birbaşa təsir göstərir. Buna görə də adekvat və keyfiyyətli havalandırma oxucu məmnuniyyətinə müsbət təsir edən amil kimi qiymətləndirilir. Kitabxanada temperatur qış aylarında 22-26 C, yay aylarında isə 18-22 C, nisbi rütubət 30% - 65% olmalıdır. Mütləq rütubət dəyəri ən çox 11,5 q / kq hava ilə məhdudlaşır. Normal temperatur səviyyəsinə nail olmaq üçün yerləşdiyi xarici iqlim və məkanın ölçüsü nəzərə alınmaqla müvafiq istilik və kondisioner sistemi qurulmalıdır.

Kitabxanalarda istifadəçi məmnuniyyətinə təsir edəbiləcək amillərdən biri də səs xüsusiyyətləridir. Oxucular kitabxanada zehni fəaliyyətlə məşğul olurlar və kitabxananın sakit və rahat yer olmasını istəyirlər. Səs-küy onların diqqətini yayındırır və son nəticə olaraq, psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Səs-küyə qarşı kitabxanalarda xüsusi akustik və izolyasiya tədbirlərinin görülməsi vacibdir. Digər tərəfdən müasir kitabxanalar multimediyaxidməti göstərirlər. Bu xidmətin göstərilməsi üçün də xüsusi şəraitin yaradılması tələb olunur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərində əksər kütləvi kitabxanalar yüksək mərtəbəli binaların birinci mərtəbələrində yerləşir və səsə bağlı standarta əməl olunmur. Bu da haqlı oxucu narazılığına səbəb olur.

İşıqlandırma məsələsi də oxucuları narahat edən və kitabxanalar üçün çox vacib olan bir məsələdir. Kitabxanalarda təbii və süni işıqlandırmadan istifadə edilir. Təbii işıqlandırma gündüz saatlarında normal pəncərələrlə təmin edilə bilər. Ancaq yüksək tavanlı və böyük sahəyə malik kitabxana binalarının təbii işıqlandırılma üsulları məhduddur. Bu səbəbdən və təbii işıqlandırmayı idarə etmək çətin olduğundan süni işıqlandırmadan istifadə etmək qaçılmaz olur. Kitabxana binalarında işıqlandırmayı düzgün təşkil etmək son dərəcə vacibdir. Bu gün kitabxana arxivlərində mikrofilm, film, musiqi və elektron mediaya ötürülən bir çox məlumatlar vardır və onlar tədqiqatçılara təqdim olunur. Kitabxanalarda bu cür materialların təhlili və qiymətləndirilməsi üçün xüsusi vasitələrlə təhciz olunmuş musiqi dinləmək, film izləmək üçün zallar, kompüter salonları yaradılmışdır. Belə yerlərin işıqlandırılması ehtiyaclarının oxu zallarının işıqlandırılma ehtiyaclarından fərqli olması qaçılmazdır. Süni işıqlandırma günəş şüalarının mövcud olmadığı və ya qeyri-kafi olduğu mühitlərdə istifadə olunan bir işıqlandırma mənbəyidir. İşıqlandırmada əsas məqsəd vizual baxımdan ən yüksək keyfiyyətli mühiti təmin etməkdir. Süni işıq mənbəyini idarə etmək mümkün olduğundan, vizual aşkarlama ən mükəmməl şəkildə təmin edilə bilər. İşıqlandırmanın binanın daxili mühit xüsusiyyətləri üçün uyğun olması oxucunun heç bir problem olmadan materialı mənimsəməsini təmin edir.

Kitabxanalar kitab rəfləri, sayğaclar, rəflər, oxu zalları, gözləmə otaqları və s. fərqli bölmələrdən ibarətdir. Bu şöbələrin sayı müəssisə və ya kampus tələbə quruluşuna və kitabxana binasının sayına görə dəyişir. Bu ərazilərin işıqlandırılması da müəyyən vəziyyətlərinə görə dəyişə bilər. Başqa sözlə, şöbənin məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif işıqlandırma avadanlıqları və texnikası istifadə edilə bilər.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri yeni informasiyaya əlyətərlikdir. Böyük maliyyə tələb etdiyindən ali məktəb kitabxanalarında əsasən nüfuzlu elmi jurnallara, tammətli elmi və indeksləşən məlumat bazalarına əlyətərliyin oxucuların gözlədiyi səviyyədən aşağı olması oxucu məmnuniyyətinə mənfi təsir göstərir.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən digər amil kimi oxucular kitabxananın iş vaxtının az və istirahət günlərinin düzgün müəyyən olunmamasını, kompüterlərin və periferiya qurğularının (printer, skaner, surətçixarma, oxucu, multimedia) çatışmazlığını, İnternet rabitəsinin zəif və ya heç olmamasını göstərirlər.

Müəyyən olur ki, yüksək oxucu (istehlakçı) məmnuniyyətinin təmin edilməsi xeyli maliyyə dəstəyini tələb edir. Bu təminatı universitetlər öz büdcələri hesabına həyata keçirirsə də, kütləvi kitabxanalarda dövlət və büdcə hesabına həyata keçirilməlidir. Odur ki, oxucu məmnuniyyətini kitabxana strukturlarının kateqoriyalarına müvafiq müəyyənləşdirmək olar. Kitabxanalarda oxucu məmnuniyyətinin öyrənilməsi hər bir kitabxana üçün gələcək fəaliyyətini müasir tələblərinə uyğun qurmaq üçün vacibdir. Bunun üçün kitabxana keyfiyyət menecmentini üzrə müstəqil fəaliyyət göstərən müəssisələrə müraciət edə bilər və müvafiq ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etməklə özü tədqiqat apara bilər. Kitabxanalar özləri xidmət keyfiyyətini yoxlamaq üçün LibQUAL+(™) , informasiya sistemindən istifadə edə bilər. Oxucular on-line olaraq anket suallarına cavab verdikdən sonra program təminatı cavabları təhlil edərək qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirmənin nəticəsi cədvəl və diaqram formasında istifadəçiyə təqdim edilir.

Kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təşkilati mədəniyyətin əhəmiyyətini çətin ki, qiymətləndirmək olmaz, çünki onun əsasında qüsursuz bir nüfuzun formalaşmasına və kitabların yüksək keyfiyyəti barədə fikirlərin yayılmasına kömək edən kitabxananın müsbət imici yaranır: iş, yəni əlverişli və güclü bir imicin yaradılması. Kitabxananın güclü bir imici, geniş populyarlıq və yaxşı bir şöhrətdir, ona üstünlük verilmiş bir münasibətlə, habelə xidmətlərinə meylliliyi, onların müsbət qiymətləndirilməsini, mütəxəssislərin işləmək istəklərini təsir edən digər xüsusi imicdir.

Bütün bu amillər bu və ya digər şəkildə kitabxananın müvəffəqiyyətinə təsir göstərir və onların həll edilməməsi, əksinə, istifadəçi narazılığının artmasına və şəkil itkisinə səbəb olur. Bu problemlər bir-birinə bağlıdır. Məsələn, idarəetmə problemini həll etmədən, şəklin yaxşılaşdırılması, yəni oxucunun ziyarət etdikdən sonra kitabxanada əlverişli bir görüntü yaratmaq üçün bütün tədbirlər təsirsiz ola bilər.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Обеспечение качества информационно-библиотечного обслуживания : пособие для руководителей б-к / отв. сост. Л. В. Куликова. Санкт-Петербург : Рос.нац. б-ка, 2013. 174 с.

2. Редькина Н. С. Качество онлайн-услуг библиотек // Научные и технические библиотеки. 2014. № 8. С. 18–27.

3. Романов П. С. Эффективность работы зарубежных библиотек: методы расчета и оценка Москва : ЦНСХБ, 2008. 262 с.

4. Сулова И. М. Маркетинговая парадигма в концепции библиотечного менеджмента // Библиотечное дело – 2001. Российские библиотеки в мировом информационном и интеллектуальном пространстве : тез. докл. 6 Междунар. науч. конф. (26–27 апр. 2001 г.). Москва, 2001. Ч. 2. С. 254–25

Açar sözlər: Kitabxana xidməti, oxucuməmnunluğu, oxucu arealı, personal, qiymətləndirmə meyarı

Ключевые слова: Библиотечного обслуживания, удовлетворенность читателей, , критерия оценки

Key words: Library service, reader satisfaction, reader environment, staff, evaluation criteria

Summary

The problem of reader satisfaction in the library service process and its requirements

On the main indicators of improving the library-information service in the modern library in the implementation of practical works in the direction of solving the readers' satisfaction. Because the final activity of the library-information service process in the achievement of a post-satisfaction the result of reader. In the aforementioned thesis the issue of reader satisfaction is also partially covered.

Резюме

Проблема удовлетворенности читателей в процессе библиотечного обслуживания и ее требования

Одним из основных показателей совершенствования библиотечного информационного обслуживания в современной библиотеке является выполнения практических работ в направлении решения проблемы читательской удовлетворенности. Потому что конечной деятельностью процесса библиотечного информационного обслуживания является достижение положительного результата удовлетворенности читателей. В упомянутой диссертации частично освещен и вопрос читательской удовлетворенности.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Yeganə Xaləddin qızı İsgəndərova¹
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR

Təlim prosesində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün məqsəd aydınlığı ilə yanaşı dərsin səmərəli təşkili formasını müəyyənləşdirmək, təlim metodlarından düzgün istifadə etmək, bu baxımdan hər bir tələbəyə yanaşma metodunu bilmək vacib şərtidir. Bütün bunlar dərsin maraqlı və elmi əsaslarla təkilini tələb edir. Müasir dövrün əsas tələbi tələbələrə yaradıcılıq, dərk etmə fəallığı, müstəqillik və digər təlim-tərbiyə keyfiyyətlərinin formalaşmasına daha əsaslı olmasıdır. Bu tələblərə uyğun keçirilən dərslərin uğurlu təşkili müəllimin üzərinə düşür. Müəllimin yönəldici rolu tələbələr tərəfindən bilik və bacarığın mənim-sənilməsi, onların zehni və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edir.

Xarici dil müəllimləri, dilin tədrisində pedaqoji və psixoloji aspektlərin tərkib hissələri olan, fərdi yanaşma, tələbədə motivasiya təbii, rəngarəng münasibət qurma prinsiplərinə riayət edərlərsə, uğur əldə edə bilərlər. Dərs zamanı tələbənin etdiyi səhvləri elə yanaşma ilə aradan qaldırmaq lazımdır ki, səhvi olan tələbə nəvəti addıma daha da həvəslənsin və bu prosesdə yoldaşları arasında prosesə uyğun münasibət yaratmaqdan cəkindirməsin.

Xarici dillərin öyrənilməsində dilin anamlı diqqətdə saxlanması konsepsiyasının nəzərə alınması daha faydalı ola bilər. Tələbəyə öyrədilən hər bir sözün və sözbirləşməsinin, hazır qəliblərin mənasını başa düşmək istəyiriksə şüurumuzda və ya beynimizdə həmin söz və söyləmin anlamını yaratmalıyıq.

Müasir dilçilikdə söz - əşya və ya hadisənin adıdır. Cümlə səviyyəsində isə mənə onun gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsini ifadə edir. Yalnız bundan sonra sözün və ya sözbirləşməsinin mənasının başa düşülməsinə və maneəsiz işlədilməsinə nail ola bilərik. Bu isə dildə baş verən bütün hadisələrini işarələrinin həm formal, həm də semantik tərəfinin ayrılıqda təcridədən keçirilməyə öyrənilməsilə mümkündür. Mexaniki əzbərləmə bu prosesdə həm mənasız həm də köməkəz görünür.

Sözün anlamı dedikdə onun müxtəlif pozisiyalarda yerinə, qoşulduğu sözə və ya ifadəyə görə tutduğu mövqə başa düşülür. Bu bütün dillərin öyrədilməsinə şamil edilir. Sadəcə müxtəlif sistemli dillərdə az da olsa sözlərin mənə və çalarlıqlarına görə müxtəliflik var, amma nəticə eynidir. İki söz eyni kontekstdə gəlsə, deməli o sözlərin mənasında eynilik və ya oxşarlıq vardır. Biz bilirik ki, söz mənası deyiləndə onun ifadə olunan anda şəraitə uyğun mənası başa düşülür. Sinonimlər semantik baxımdan o zaman eyniləşdirilir ki, onların əvəzlənməsindən yaranan cümlədə mənə dəyişik-liyi olmasın. Buradan da belə fikrə gəlmək olar ki, sinonimlik iki müxtəlif anlam arasında deyil, iki leksik vahid arasındakı münasibət kimi götürülür. Leksik vahidlərin sinonimliyi anlamın bir hissəsidir və onlar lüğətdə olan yaxın və eyni mənalı sözlər qrupudur.

Dünyanın aparıcı dillərindən biri olan ingilis dili müxtəlif ölkələrdə dünya miqyasında müxtəlif ixtisaslarda istifadə edilir. Bu baxımdan da ingilis dilininin “Ümumi İngilis” (General English) dili qolundan savayı, “Xüsusi Məqsədlər üçün olan İngilis Dili” (English for Specific Purposes) və s. kimi sahələri mövcuddur. “Xüsusi Məqsədlər üçün olan İngilis Dili” (ESP) özü özlüyündə müxtəlif hissələrə bölünür ki, onlardan da ən məhsukdarı “İşgüzar İngilis Dili” (Business English) sayılır.

Xarici dil tədrisindən bəhs edərkən yalnız dilin qrammatikasını, leksikologiyasını, morfologiyasını, sintaksisini deyil, eyni zamanda digər faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Xarici dili bilən şəxs dili bilməklə yanaşı, həmin dilin aid olduğu ölkənin mədəniyyətini, adət-ənənələrini, əhalisini, orada yaşayan hətta etnik qruplar haqqında dərin məlumatlı olmalıdır ki, Azərbaycan dilimizdə olan şivələr kimi, onların da özlərinə məxsus dil qrupları vardır. Çünki dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqədə olaraq vəhdət təşkil edir. Dil mədəniyyətdən kənarında mövcud deyil. Ümumən xarici dilin tədrisi müxtəlif ingilis dilli xalqlar, müxtəlif mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayır. Bu baxımdan demək olar ki, dilin tədrisi ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyət arasında sıx bir əlaqə mövcuddur.

Hər bir xarici dil dərsi müxtəlif sistemli dillərdə mədəniyyətlərin kəsişməsi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət sərəştəsinin modelini öyrədən mühit kimi qiymət-ləndirilə bilər. Xarici dildə öyrənilən hər bir yeni söz və ya anlayış fərqli bir mədəniyyəti ifadə edir. Hər bir söz, ifadə və anlayışın arxasında milli şüur dayanır.

Müasir dövrdə xarici dil tədrisi yeni metod və metodologiyaların tətbiqini tələb edir. Dünya ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni sahədə qarşılıqlı əlaqələr, millətlər və dillər arasında olan münasibətlər ünsiyyət prosesində yeni mərhələlər açır ki, bunun da nəticəsində millətlər arası müxtəlif münasibətlər genişlənir. Bu da xarici dilin tədrisində qarşıya yeni nəzəri və praktik problemlərin qoyulmasını və həll yollarının tapılmasını tələb edir.

İstər orta məktəblər də, istərsə də müxtəlif ali məktəblərdə xarici dili həqiqi ünsiyyət vasitəsi kimi tədris edib şagird və tələbələrə onların qavrama funksiyalarını, yaşını nəzərə almaqla öyrətmək lazımdır. Tədris prosesində təbii situasiyalar quraraq, xarici dildə diskussiyalar apararaq real ünsiyyət şəraiti yaratmaq spontan dialoqlar, debatlar təşkil etmək ən önəmli ünsürlərdən biridir. Dil öyrənmək tək verbal faktorlardan asılı deyil, çünki ünsiyyətdə effektivlik yaratmaqda kommunikativ sərəştə, etiket qaydaları və digər qeyri-verbal faktorlar da mühüm rol oynayır.

Xarici dillərin tədrisi prosesində tək sözlərin, qrammatikanın işlənmə dairəsini bilmək kifayət etmir. Mənsub olduğu dövlətlərin müxtəlif sahədə olan nümayəndələri ilə də ünsiyyətin qurulmasını təşkil etmək lazımdır. Fərqli mədəniyyətlərə xas bəzi millispeşifik komponentlər mədəniyyətlər arasında ünsiyyət qurmaqda çətinliklər yaradır. Öyrənilən dilin aid olduğu mədəniyyəti bilmədən dili ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənmək mümkün deyil. Kommunikativ sərəştəliyin səmərəliliyini artırmaq üçün dil daşıyıcısının mədəni aləminə daxil olaraq onun həyat tərzi, men-

¹ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi.

taliteti, adət-ənənələri, milli spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və öyrənmək lazımdır.

Xarici dil kimi Britaniya və Amerikan ingiliscəsindən danışarkən, hər iki dövlətin həyat tərzində, mədəniyyətində, adət-ənənələrində, müxtəlif yaş dövrlərində olan sakinlərin yaşayış yerindən başlayaraq, onların həyat tərzinin də nəzə almaq lazımdır. Hər iki dövlətin eyni dildə danışib yaratdıqlarına baxmayaraq, onların hər ikisinin özlərinə xas olan fərqlilikləri vardır.

XXI əsrdə baş verən yeniliklər, təlimin təşkilinə innovativ yanaşmalar, tədrisin məzmun və üsullarının təkmilləşdirilməsi, istifadə olunan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (internet, elektron poçt və s.) xarici dil müəllimlərinin fəallığını artırmış, həttəşagird və tələbələrdə də yaradıcı axtarışlarını gücləndirmişdir. Hazırda orta və ali məktəblərdə daha çox tətbiq edilən fəal (interaktiv) təlim üsulları, həvəslə təşkil olunan qeyri-ənənəvi açıq dərslər, innovativ yazılar elə həmin axtarışların nəticələri kimi dəyərləndirilir. Bundan əlavə hazırkı dövrdə müəllim – şagird-tələbə tədris kontingentini yeni texnologiyadan uzaq tutmaq mümkün deyil. Bu gün müəllimin qarşısında duran ən mühüm tələb – dövrün texnoloji innovasiyasından səmərəli istifadə etməkdir. Bildiyimiz kimi müəyyən məktəb və ali təhsil ocaqlarında yetərinə şərait tam qurulmadığı üçün müəllim bir az çətinlik çəkir. Amma bu heç də əsas səbəb sayılmır ki, bugünkü şagird və tələbələr günün tələbindən kənarında kənarında qalsın. Müəllimləndə olan texniki vasitələrin köməyi ilə şagird və tələbələr dünya inteqrasiyasına çatdırsın. Bizim müəllimlər bütün çətinliklərlə rastlaşsalar da müxtəlim təlimlər vasitəsilə tədris etdikləri xarici dil fənninin keyfiyyətli olması üçün əllərindən gələni edirlər.

Bütün bu problemlərlə yanaşı, xarici dillərin tədrisi prosesində informasiya texnologiyalarından düzgün istifadə etmənin üstünlükləri daha çoxdur. Onlar aşağıdakılardır:

İnternet şəbəkəsi xarici dillərin öyrənilməsinə xidmət edən, böyük bir kitabxanayı təmsil edir. Burada hər kəs öz maraq dairəsinə görə uyğun informasiya əldə edə bilər. siniflərdə ingilis dili dərslərində yazılı nitq bacarıqlarının müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə inkişaf etdirilməsi şagirdlərə müxtəlif növ mətnlər-xülasə, şəxsi məktub, essey tərtib etməyi öyrətmək imkanı verir. Şagirdlər və tələbələr elektron poçt, bloq, çat vasitəsilə məktub yazdıqları zaman şəbəkə etiketinə riayət etməyi, yəni nəzakətli olmağı, başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı, birgə işləməyi, müzakirə etdikləri mövzulara uyğun hekayələr yaratmağı, oxuduqlarını və ya dinlədiklərini təsvir və ya müzakirə etməyi, kollektiv şəkildə proyektlər həyata keçirməyi, yazışdıqları həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağı, eyni zamanda özləri haqqında yazılı şəkildə məlumat verməyi və elektron portfolio yarada bilmək kimi bacarıqlara yiyələnmiş olurlar. Bütün bu proses şagirdlərdə və tələbələrdə böyük maraq doğurur və yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün motivasiyanın artmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını maraqlı və müasir metodlarla təqdim etməklə şagird və tələbələrdə ingilis dili dərslərində yazılı kommunikativ kompetensiyayı və yazılı nitq bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirmək imkanı yaranır.

Beləliklə müasir dövrdə şagird və tələbələrımızın yüksək səviyyədə xarici dil- ingilis dilinə yiyələnməsi və uğur əldə etməsi üçün bu deyilənləri həyata keçirmək hər müəllimin qarşısında duran tələbdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dilarə İsmaylova, "English Teaching Methodology", ADU, Bakı 2021,
2. Ağazadə N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. Metodika və dilçilik. Bakı, 1974
3. Allen, V.F., Techniques in Teaching Vocabulary. Oxford, O.U.P., 1983.
4. Nation, I. S. P., & Coady, J. Vocabulary and reading. In R. Carter & M. McCarthy, (eds.), Vocabulary and Language Teaching. London: Longman. 1988.

Açar sözlər: metodika, innovasiya, təlim, motivasiya, ikidilli, müxtəlif sistemli, inteqrasiya, kommunikasiya, əlaqə, istifadə.

Ключевые слова: методология, инновации, обучение, мотивация, билингвизм, разные системы, интеграция, общение, общение, использование.

Key words: methodology, innovation, training, motivation, bilingualism, different systems, integration, communication, connection, use.

XÜLASƏ

Dünyanın hər bir yerində cəmiyyətin, ictimaiyyətin inkişafı üçün əsas meyar təhsildir. Biz müəllimlərin də qarşısında duran əsas məsələ gələcəyimizin inkişafı olan şagird və tələbələrin cəmiyyətdə xüsusi bir mövqə tutmasıdır. Bu baxımdan şagird və tələbələrımızın hər tərəfli inkişafı üçün xarici dillərin böyük əhəmiyyəti vardır. Son dövrlərdə inkişaf edən təhsilimiz, əldə etdiyimiz innovasiyalar bu nöqtəyi nəzərdən müəllimlərin səylərinin artmasını tələb edir.

Təqdim edilən elmi məqalədə respublikamızın müxtəlif məktəb və universitetlərində tədris edilən xarici dillərin metodikası qarşısında duran məsələlərə toxunulmuşdur.

Xarici dillərin öyrənilməsində metodik üsullar əsas yer tutur. Yaşından asılı olaraq xarici dillərin öyrədilməsində müəyyən üsullar vardır ki, bu da şagird və tələbələrin dünyaya çıxışına imkan yaradır. Bu baxımdan xarici dil dərsləri elə təşkil olunmalıdır ki, şagird və tələbə onu əzbərçiliklə öyrənməsin, materialı anlayaraq, müəyyən bacarıqları özündə aşılayaraq öyrənsin.

Hal-hazırkı dövrdə müəllimlərimiz zamanın bu tələbini yerinə yetirmək üçün özləri də müəyyən təlimlərdə iştirak edir və nail olduqları bacarığı təcrübədə tətbiq edirlər. Bu gənc nəslin dili qavramasında böyük rol oynayır.

Bildiyimiz kimi xarici dil olaraq ingilis dili dünya dili sayılır. İngilis dilli dövlətlərin dilinin öyrədilməsi gənclərimizi beynəlxalq sferaya daha mükəmməl hazırlamaq üçün müəyyən yeniliklər edilmiş, müəyyən vəsaitlər hazırlanmışdır. Bu da şagird və tələbələrin geniş material əldə etməklə əyani surətdə məsafədən asılı olmayaraq müxtəlif prosesləri yerinə yetirməyə imkan yaradır. Dilin anlamlı öyrənilməsi üçün müəyyən materiallar internet vasitəsilə istifadə edilərək dil öyrənenlərin anlamlı öyrənməsinə şərait yaradır. Bütün bu proseslərdə məqalədə öz əksin-

itapmışdır.

Основные направления оучения иностранным языкам

Резюме

Образование является основным критерием развития общества в любой части мира. Основная проблема для учителей – это развитие наших будущих учеников и их особое положение в обществе. С этой точки зрения большое значение имеет изучение всестороннего развивающего иностранного языка для наших школьников и студентов. В настоящее время развитие образования и инновации, которых мы достигли, требуют с этой точки зрения увеличения усилий учителей. В данной статье говорилось о проблемах методики преподавания иностранных языков в различных школах и вузах нашей республики.

Методика играет главную роль в изучении иностранных языков. В зависимости от возраста существуют определенные методы обучения иностранному языку, которые дают возможность учащимся и студентам иметь выход в мир. В связи с этим уроки иностранного языка должны быть организованы таким образом, чтобы учащиеся не заучивали его наизусть, а выучить этот язык, понимая и прививая соответствующие навыки. В настоящее время наши преподаватели проходят определенные тренинги для выполнения этого требования и применяют полученные навыки на практике. Это играет большую роль в изучении языка подрастающим поколением.

Как известно, английский язык, как иностранный, считается мировым языком. В преподавании языка англоязычных стран для лучшей подготовки нашей молодежи к международной сфере были введены и подготовлены определенные новшества. И это дает ученикам и студентам возможность получить много материала по проведению различных процессов, независимо от расстояния. Интернет-материалы дают возможность в совершенстве освоить иностранный язык. И обо всем этом говорится в этой научной статье.

Main directions of foreign language training

Summary

Education is the main criterion for the developing of society in any part of the world. The main problem for teachers- is the development of our future students and their special position in society. From this point of view, there is the great importance for learning of the comprehensive developing foreign language for our pupils and students. Currently, developing of education and innovations, that we have achieved, require increasing efforts of teachers, from this point of view.

It was spoken about problems of the foreign languages teaching methodic in different schools and universities of our republic in this article.

Methodology takes main role in learning of foreign languages. Depending from the age, there are certain of foreign language teaching methods, which give permit pupils and students having passage to the world. In this regard, foreign language lessons should be organized in such a way, that students shouldn't learn it by heart, but learn this language, understanding and instilling the appropriate skills. Currently, our teachers take place in certain trainings to fulfill this requirement, and apply the skills, which they have got, in practice. This takes the big role on learning language by the younger generation.

As we know, English, as a foreign language, is considered a world language. Teaching the language of English-speaking countries for better preparing of our young's for the international sphere, were introduced and prepared certain innovations. And, it gives to pupils and students a chance, for receiving a lot of material on carrying out various processes, regardless of the distance. All internet materials give opportunity for learning foreign language perfectly to learners. And all these, were spoken in this scientific article.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Саламова Нармина

МЕТОДИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ СОЗНАТЕЛЬНО – ПРАКТИЧЕСКОГО МЕТОДА

В качестве ведущего метода обучения русскому языку, отвечающего практическим целям преподавания. Справедливо считается сознательно – практический метод, теоретические основы которого были разработаны Б.Е.Беляевым.

Как видно из названия, хорошо передающего его суть, этот метод является сознательным, так как в процессе обучения предполагается осознание учащимися изучаемых языковых факторов, а также практическим, так как решающим фактором обучения признается иноязычная практика. Основной целью занятий является овладение русским языком как средством овладения русским языком как средством общения. Эта цель следующим образом формулируется в «Программе по русскому языку»:

- а) Подготовить студентов к овладению специальностью на базе русского языка.
- б) Подготовить студентов к жизни и учебе в условиях русской языковой среды.
- в) Подготовить студентов к пониманию и восприятию русской культуры.

Степень развития речевых навыков и умений, достигаемая в процессе обучения зависит от ряда объективных условий:

- а) От этапа обучения;
- б) От контингента учащихся.

В настоящее время предпринимаются усилия для того чтобы дать перечень объективных показателей уровней обученности языку на разных этапах обучения.

Наряду с практическими задачами не менее важными целями обучения являются также общеобразовательные и воспитательные задачи. Образовательная цель обучения достигается в процессе сопоставления языковых явлений родного и изучаемого языков, что способствует лучшему осознанию способов выражения и содержание мыслей, а также извлечению полезной информации из читаемого иноязычного текста.

Воспитательная задача обучения состоит в формировании у студентов – иностранцев передового мировоззрения, достигаемого в процессе их знакомства с жизнью, культурой, литературой, обычаями страны.

Содержание обучения. Под содержанием обучения обычно понимается языковой и речевой материал, который подлежит усвоению в соответствии с целями обучения, а также тематика и содержание текстов, на материале которого осуществляется обучение.

Методика обучения русскому языку как иностранному достигла определенных успехов в определении содержательной стороны обучения языку. За последние годы был произведен отбор лексики, составлены словари – минимумы, отобран грамматический и текстовый материал.

Процесс обучения русскому языку может быть представлен в виде сложной педагогической деятельности, направленной на решение двух методических задач:

- а) Первая – обучение средством общения и овладения речевой деятельностью. Эта задача достигается в результате сообщения учащимся языковых знаний и приобретения ими в результате выполнения упражнений произносительных, лексических, грамматических, стилистических навыков.
- б) Вторая – в результате формирования речевых умений, обеспечивающих процесс речевого общения. В методической литературе подчеркивалось, что обе задачи одинаково важны, хотя в зависимости от конкретных задач и целей обучения их роль в учебном процессе не всегда является равнозначной.

Обучение речевой деятельности осуществляется в процессе по аудированию, говорению, чтению и письму, соотношение между которыми определяется этапом обучения. Так, на начальном этапе значительное внимание обращается на устную форму коммуникации, в то время как на продвинутом этапе заметно увеличивается объем синтаксического чтения и больше внимания уделяется формированию навыков и умений письменной речи.

Методические принципы сознательно – практического метода.

1. Принцип сознательности, согласно которому обучению языку организуется путем сознательного овладения учащимися навыками и умениями через усвоение практически необходимых знаний. В то же время сознательность овладения языком не означает изучение теории в ущерб его практическому усвоению.

2. Принцип практической (коммуникативной) направленности. Этот принцип сознательно – практического метода обучения связан с предыдущим и требует основное внимание на занятиях уделять формированию речевых навыков и умений. Таким образом, при практической (коммуникативной) направленности обучения изучается не язык вообще, а система занятий направлена на овладение речевой деятельности на русском языке, которая обеспечивает возможность пользоваться языком в различных видах практической и интеллектуальной деятельности.

3. Принцип учета родного языка учащихся. Этот принцип предполагает использование как положительного влияния родного языка учащихся, так и преодоление его отрицательного влияния – интерференции. С этой целью во многих языковых курсах, создаваемых с ориентацией на родной язык обучающихся, предусматривается выполнение упражнений на преодоление отрицательной интерференции.

4. Принцип стилистической дифференциации. В соответствии с этим принципом занятия ориентируются с учетом стилистических особенностей русского языка, отбираемых в соответствии с конкретной це-

лю обучения. На начальном этапе много внимания уделяется разговорному стилю, официально – деловому, публицистическому, литературно – художественному и научному стилю речи. На продвинутом этапе внимание сосредоточивается на более детальном изучении стиля речи, характерного для специальности студентов.

5. Принцип функционально – ситуативного подхода. Этот принцип находит выражение в отборе языкового и речевого материала и предъявлении его в моделях, речевых единицах и речевых образцах соотношенных с ситуациями общения. Такой подход и использование материала позволяет учащимся с первых занятий включаться в общение на русском языке.

6. Принцип взаимодействия аспектного и комплексного подхода к изучению языка. При таком подходе, характерном для преподавания русского языка в вузе, принято выделять отдельные аспекты языка (фонетический, лексический, грамматический, стилистический и лингвострановедческий), на материале которых осуществляется формирование и развитие отдельных видов речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо). Единство аспектного и комплексного подходов обеспечивает наиболее рациональное использование сознательно – практического метода в условиях вузовского обучения.

7. Принцип концентрического расположения материала. Этот принцип определяет порядок распределения материала по этапам обучения. По этому принципу сначала планируется введение основных значений грамматических категорий и типичных средств выражения грамматических значений, затем происходит более детальное знакомство с материалом. Следование этому принципу обеспечивает возможность уже на раннем этапе обучения использовать язык как средство общения.

8. Принцип наглядности. При следовании названному принципу овладение языком осуществляется в результате широкого и систематического применения аудиовизуальных и технических средств обучения, благодаря которым достигается образование правильных представлений и понятий об изучаемых явлениях языка и обеспечивает развитие соответствующих навыков и умений.

9. Принцип беспереводного обучения языку. Согласно этому принципу преподавание ведется на изучаемом языке. Родной язык учащихся (язык посредник) привлекается в ограниченном объеме и преимущественно на начальном этапе обучения. Сказанное не исключает использование перевода как формы работы в процессе обучения и организации занятий с учетом родного языка учащихся.

В заключении следует отметить, что все перечисленные принципы сознательно – практического метода находятся в тесной взаимной связи, проявляется одновременно в любом элементе процесса обучения, хотя в разной степени, при доминирующем значении одного или нескольких из них в зависимости от конкретной цели и этапа обучения.

Можно утверждать, что при практической направленности обучения особенно велика роль принципа наглядности, реализация которого в учебном процессе обеспечивает оптимальный путь в процессе приобретения знаний и формирования речевых навыков и умений, а также функционирования системы обучения русскому языку как иностранному в целом.

Литература:

1. Леонтьев А.А. «Психологические основы обучения русскому языку как иностранному».
2. Шукин А.Н. «Современные методы обучения русскому языку как иностранному».
3. Вишнякова Т.А. «Некоторые вопросы преподавания русского языка как иностранного на продвинутом этапе».

Резюме

«Методическая концепция социально – практического метода обучения».

В данной статье речь идет об основной цели занятий – овладение русским языком как средством общения, о подготовке студентов к овладению специальностью на базе русского языка, о сложной педагогической деятельности, направленной на решение двух методических задач: первая – обучение средством общения и овладение речевой деятельностью, вторая – в результате формирования речевых умений, обеспечивающих процесс речевого общения.

Далее в статье говорится, что наряду с практическими задачами не менее важными целями обучения являются также общеобразовательные и воспитательные задачи.

Также в статье речь идет о содержании обучения, о проблеме аспектизации учебного процесса, о принципах сознательно – практического метода.

В конце статьи подчеркивается, что все перечисленные принципы сознательно – практического метода обучения находятся в тесной взаимной связи, проявляются одновременно в любом элементе процесса обучения, хотя в разной степени при доминирующем значении одного или нескольких из них в зависимости от конкретной цели и этапа обучения.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Babayeva Elza Ənvər qızı¹
BƏXTİYAR VAHABZADƏ – ŞAİR VƏ MÜƏLLİM

Global dünyada eyni bir–birini tamamlayan, heç bir fərqi olmayan varlıqlar var, desək, bu bir az düşündürücü ola bilər, lakin ədəbiyyat, incəsənət sahəsi müxtəliflik, əlvanlıq, rəngarənglik çalarları, zənginliyi ilə hər zaman fərqlidir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə məhz öz yaradıcılıq ampulası ilə hər zaman seçilir. Bəxtiyar Vahabzadə sevrələr, tədqiqatçılar onu xalqın ənənələrinə bağlı yenilikçi şair kimi tanıyırlar.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xalqa bağlı novatorluğunun fikirlərinin, hisslərinin yeniliyində, müasir gəncliyin zövq çalarlarında, əsrarəngiz təbiət gözəlliklərində axtarmaqla, duyğuların, yaşamağın, yaşatmağın ənənəyə, kökə sədəqətin parlaq prizmasından baxmaq lazımdır.

Uşaqlığını göy çəmənli, meşəli dağlarda keçirən, təbiət gözəlliklərindən zövq alan, həmçinin nənəsinin, anasının danışdığı nağıllar aləminin sehiri ilə yuxularında, xəyallarında həmin qəhrəmanların yol yoldaşı olan şair Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Hər bir kəlməsi hikmətlə yoğrulmuş şairin əsərləri gənclərin daxili dünyasından, daim təzələnen həyat və insan münasibətlərindən söz açır, gerçəkliyin ən müxtəlif bucaqlarına diqqəti cəlb edir.

1950-ci ildən Azərbaycan Dövlət Universitetində müəllim kimi fəaliyyətə başlayan şair uzun müddət ali məktəblərdə dosent və professor vəzifələrində çalışmışdır. Gənclərin şairlə görüşlərində səsləndirilən suallardan biri də məhz müəllimliklə bağlı olurdu. O zaman şair “Müəllimlik yaradıcılığınıza mane olurmu?” sualına “Yox” cavabı verirdi və cavabına belə haqq qazandırır: “...əvvəla, gənclərlə bir yerdə olmaq, onların istək və arzularını bilmək və bu arzularla yaşamaq, gənclik duyğuları ilə nəfəs almaq məni həyata bağlayır, ilhamımı hər gün təzələyir. Gənclik həyatı tükənməz ilham qaynağıdır. İkinci tərəfdən, yazıçılıqla bərabər, müəllimliyin də ilkin vəzifəsi insanlarda gözəl duyğular oymaq, onları böyük fikirlərin arxasınca qanadlandırmaq deyilmi? Beləliklə, mənim şairliyimlə müəllimliyim bir nöqtə birləşir.

Bəxtiyar Vahabzadənin insanı mənəvi uralığa səsləyən milli, poetik yaradıcılığı gənclərdə vətənpərvərlik ruhunun qüvvətlənməsində böyük rol oynayır. Tariximizə, milli-mənəvi, mədəni dəyərlərimizə böyük ehtiram, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması Bəxtiyar Vahabzadə fəaliyyətinin, yaradıcılığının ana xəttidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında vətənpərvərlik motivlərindən bəhs etməzdən əvvəl, bu mövzunun ədəbiyyatın tədrisində tutduğu aparıcı rol haqqında məlumat vermək yerinə düşərdi. Belə ki, istər universitet, istərsə də məktəb qarşısında duran ən başlıca məsələlərdən biri də təlimlə tərbiyənin vahidliyini təmin etmək, gənclərə elmlərin əsasını öyrətməklə bərabər, həm də onların fəal ictimaiyyətçi, ideya cəhətdən sağlam, vətənpərvər və mətin nəsillər kimi böyüməsinə, formalaşmasına nail olmaqdan ibarətdir. Odur ki, gənclərin, eləcə də məktəblilərin dünyagörüşlərinin formalaşması ideoloji işimizin diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biridir. Gənclərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında ictimai elmlər, o cümlədən ədəbiyyat çox iş görə bilər və önəmlidir. Belə ki, ədəbiyyat cəmiyyət hadisələrini dərk etməkdə, obyektiv aləmin sirlərini öyrənməkdə, vətənpərvərlik ruhunda yetişmələrində gənclərə yaxından kömək edir, onların həyat haqqındakı bilik və təsəvvürlərini genişləndirir, tamamlayır. Vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında humanitar fənlər, eləcə də ədəbiyyat daha geniş imkanlara malikdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ictimai-siyasi, vətənpərvərlik mövzusunda qələmə alınan şeirlər maraqlı doğurur. Bu tipli şeirlər onun yaradıcılığında istər məzmun, istərsə də forma kamilliyi baxımından əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 14 yanvar 2015-ci il tarixli sərəncamında yazıldığı kimi “Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyi olan görkəmli simalardandır. Sənətkarın insanı daim mənəvi uralığa səsləyən poetik-fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı milli poeziyada vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və ədəbi-ictimai fikrin istiqal ideyaları ilə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Tarixi-mədəni dəyərlərə ehtiram və ana dilinin saflığının qorunması Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi”.

Bəxtiyar Vahabzadə həm müəllim, həm şair kimi tələbələrə olan diqqət, sayğı, həssas münasibəti nümunə idi gənclərə. Şeir, sənətin mahiyyətini özünəməxsus şəkildə dərk edən bu tələbələrə qarşı həssas münasibəti müəllim-şair kimi Bəxtiyar Vahabzadənin orijinal və səmimi, xüsusiyyətinin bariz nümunəsi idi. Onun həyata, tələbələrə yeni-yeni və tərəvətli duyğuları, sevgisi hədsiz idi. Hətta, şairin dərs dediyi tələbələr də şeir yazır, çəkinə-çəkinə şairin fikrini öyrənməyə cəhd edənlər də olurdu. Məhz bir tələbənin siri haqqında şairin dediyi fikirlər çox səmimi idi: “...Bu şeirlərdə qışqırıq yoxdur, pıçılıq var. Ona görə ki, ürək söhbəti sakit və pıçılıqlı olur”, fikri tələbəni çox həyəcanlandırmışdı.

Bəxtiyar Vahabzadənin təcrübəsiz bir tələbəyə qayğısı, diqqəti, hətta onun şeirləri barədə xoş söz deməsi görkəmli bir sənətkarın-şairin həssaslığı ilə yanaşı, həm də müəllim kimi şəxsi nümunəsi idi. Bununla da o, tələbənin özünə inamını artırır və gələcək fəaliyyətini stimullaşdırır [1, s.16]. Bu cəhət uşaq, gənc, eləcə də hər bir şəxs üçün çox əhəmiyyətlidir. Ancaq müəllimlərimiz bunu bəzən unudurlar, yaxud da əhəmiyyət vermirlər. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, valideynlərdə də belə xüsusiyyət vardır. Valideynlərimiz uşaqlarını oynamağa yaxud başqa yere göndərəndə tez-tez məsləhətləri belə olur ki, heç kəsə yaxınlaşma, çəkil və kənardə dayan, problem yaratma və s.

¹ADPU-nun Quba filialının baş müəllimi

Azərbaycan ədəbiyyatında, ictimai fikir tariximizdə müstəsna rol oynayan B.Vahabzadə özündən sonra böyük bir irs qoyub. Həm şair, həm alim, həm də ictimai xadim kimi Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin inkişafına bənzərsiz töhfə verib.

Ədəbi yaradıcılığını Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulmasına, inkişafına, tərəqqisinə həsr edən B.Vahabzadə ədəbiyyatımızda, ictimai fikrimizdə, elmimizdə əlçatmazdır zirvə fəth edib. B.Vahabzadənin adı gələndə vətənpərvər şair, Azərbaycan dilinin mübariz mühafizəçisi yada düşür.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq yazır ki, Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və sənətkarlıq imkanlarının genişlənməsində B.Vahabzadənin müstəsna xidmətləri var. Dilimizin poetik imkanlarından məharətlə bəhrələnən şair fəlsəfi məzmunlu lirikanın gözəl nümunələrini yaratmağa müvəffəq olub. Mənəvi ucalıq, dünya və zaman, təbiət və insan həyatının mənası haqqında düşüncələrlə zəngin poeziyası ictimaiyyət tərəfindən daim rəğbətlə qarşılanıb. Şairin dərin lirizmi ilə səciyyələnən sözlərinə çoxsaylı mahnı bəstələnib.

B.Vahabzadənin tariximizin bir çox hadisələrini canlandıran dram əsərlərinin gənc nəslin tərbiyəsində böyük rolu olub. Müasir həyatdakı ziddiyyətlərin, qarşıdurmaların və mənəvi sarsıntıların təsviri ilə yanaşı, yüksək, pak və ülvi hissələrin tərənnümü Vahabzadə dramaturgiyasında böyük mərhələ təcəssümünü tapıb. Onun pyesləri Azərbaycan və eləcə də xarici ölkə teatrlarının səhnələrində uğurla tamaşaya qoyulub, müəllifinə geniş şöhrət gətirib. B.Vahabzadə həm də alim kimi Azərbaycan elmi qarşısında xidmətlər göstərmişdir. Şifahi ədəbi irsimizin, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində axtarıqlarının bəhrəsi olan əsərlərini elmi ictimaiyyət həmişə dərin maraqla qarşılayıb.

Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi və zənginləşməsi uğrunda mübarizə B.Vahabzadə yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edib. Ana dilimizin keşiyində duran, onu yorulmadan təbliğ edən B.Vahabzadə böyük bir ədəbi irs qoyub. Tədqiqatçılar yazır ki, B.Vahabzadənin hər bir əsəri əks-səda doğurmuş, qısa vaxtda oxucular arasında yayılıb. Çünki bu poeziya Azərbaycan adlı ananın südündən, isti nəfəsindən yoğrulmuş müdrik poeziyadır:

Dil açanda ilk dəfə ana söyləyərək biz,
"Ana dili" adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuzabudildəgilə-gilə.
Bu dilbizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil bir-birimizə hədi-peymanımızdır.
Bu dil tanıtmış bizə budünyada hər şeyi.
Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətlimirəkdir, onu gözlərimiztək
Qoruyub nəsilərə biz dəhədiyyə verək.

Bəxtiyar Vahabzadə öz hissi, qəlbi, fikri, yaradıcı münasibəti olan gənclərə həssas yanaşırdı. Müəllim həssaslıq olmasa, o, şagirdlərə, tələbələrə diqqət göstərə bilməz. Məhz bu həssaslıq Bəxtiyar Vahabzadənin şair, müəllim qəlbinə hakim idi. Ona görə ki, böyük şair, həm də böyük ürəkli müəllim idi.

Azərbaycan dövləti B.Vahabzadə yaradıcılığına, onun fəaliyyətinə, şəxsiyyətinə hər zaman sayğı bəsləyib və ədibin əməyi, zəhməti dövlət tərəfindən qiymətləndirilib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Bəxtiyar Vahabzadənin pedoqoji görüşləri: müəllim həssaslığı, gənclərə qayğı. "Ulduz" jurnalı, may, 2015
2. Hacıyeva K. Azərbaycançılıq ideologiyasının banisi – Bəxtiyar Vahabzadə. <https://manera.az/index.php?newsid=11911>
3. Poeziyamızın parlaq sənətkarı Bəxtiyar Vahabzadə. F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2020
4. Aida Ramizqızı Mirzəyeva. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında istiqlal ideyası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı – 2017

XÜLASƏ

BƏXTİYAR VAHABZADƏ-ŞAİRVƏ MÜƏLLİM

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xalqa bağlı novatorluğunun fikirlərinin, hissələrinin yeniliyində, müasir gəncliyin zövq çalarlarında, əsrarəngiz təbiət gözəlliklərində axtarmaqla, duyğuların, yaşamağın, yaşatmağın ənənəyə, kökə sədəqətin parlaq prizmasından baxmaq lazımdır.

Uşaqlığını göy çəmənli, meşəli dağlarda keçirən, təbiət gözəlliklərindən zövq alan, həmçinin nənəsinin, anasının danışdığı nağıllar aləminin sehiri ilə yuxularında, xəyallarında həmin qəhrəmanların yol yoldaşı olan şair Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Hər bir kəlməsi hikmətlə yoğrulmuş şairin əsərləri gənclərin daxili dünyasından, daim təzələnən həyat və insan münasibətlərindən söz açır, gerçəkliyin ən müxtəlif bucaqlarına diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, xalq şairi, ədəbiyyat, müasirlik, gənclik

РЕЗЮМЕ

БАХТИЯР ВАГАБЗАДЕ – ПЕДАГОГ И ПОЭТ

Творчество народного поэта Бахтияра Вагабзаде следует рассматривать через светлую призму верности традициям и корням эмоций, жить и сохранять жизнь, ища в новизне идей и чувств, его новаторстве по отношению к народу, в оттенках вкуса. современной молодежи, среди загадочных красот природы.

Творчество поэта Бахтияра Вагабзаде, который провел свое детство в сине травяных и лесистых горах, наслаждался красотой природы, был спутником этих героев в его мечтах и снах с волшебством мира сказок, рассказанных его бабушка и мать играют важную роль в воспитании молодого поколения. Произведения по-

эта, каждое слово которого соткано с мудростью, раскрывают внутренний мир молодых людей, постоянно обновляющуюся жизнь и человеческие отношения, привлекают внимание к самым разнообразным сторонам действительности.

Ключевые слова: Бахтияр Вагабзаде, народный поэт, литература, современность, молодежь.

SUMMARY

BAKHTIYAR VAHABZADE - TEACHER AND POET

The innovation of the national poet Bakhtiyar Vahabzade in relation to the people should be sought in the novelty of his thoughts and feelings, in the shades of taste of modern youth, in the mysterious beauty of nature, viewed through the bright prism of emotions, life and loyalty to traditions and roots.

An important role in the upbringing of the younger generation is played by the work of Bakhtiyar Vahabzadeh, a poet who spent his childhood in forests and mountains with blue grass and enjoyed the beauty of nature. The works of the poet, whose every word is woven with wisdom, reveal the inner world of young people, constantly renewing life and human relationships, draw attention to the most diverse aspects of reality.

Key words: Bakhtiyar Vahabzadeh, people's poet, literature, modernity, youth.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Нигяр Халилова¹
**О ПРОБЛЕМАХ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ - АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ
НА ЗАНЯТИЯХ РКИ**

Конечная цель изучения русского языка в русской аудитории предполагает практическое овладение этим языком для осуществления повседневной речевой деятельности с соблюдением основных норм русского литературного языка. Студенты должны научиться вести беседу на бытовые и общественно-политические темы, выражать свои мысли как в устной, так и в письменной форме.

Поэтому одной из основных задач обучения русскому языку студентов-азербайджанцев является развитие письменной речи.

Исследования методистов в области преподавания языков показали, что если устные формы работы затягиваются и не подкрепляются письменными упражнениями, то они постепенно теряют свою эффективность, так как, во-первых, не все студенты обладают хорошей слуховой памятью и, во-вторых, нецелесообразно строить обучение только на одном виде памяти студентов,

Наблюдения показывают, что студенты национальных вузов на уроках русского языка допускают смешение языков - явление, свойственное, главным образом, устной речи. Одним из эффективных средств предупреждения и устранения смешения русского и родного языков в устной речи студентов является рациональное использование наряду с устными формами работы, заданий и упражнений письменного характера.

Хотя устная и письменная форма речи являются разновидностями единого языка и совпадают в большинстве своих структурных черт друг с другом, между ними существуют значительные различия. Психологи в результате своих наблюдений пришли к выводу, что, во-первых, «устная и письменная речь соотносятся друг с другом не как два этажа одного и того же здания; устная речь возможна без письменной, а письменная без устной невозможна. Во-вторых, при обучении русскому языку у студентов основное внимание нужно уделять прежде всего развитию у студентов - устной речи и только на основе устной речи обучать письменной речи» (1, с. 16-17).

То обстоятельство, что устная и письменная речь студентов должны развиваться в тесной взаимосвязи и взаимодействия, диктует необходимость четкого определения конкретных задач и целевых установок уроков грамматики. В связи с этим каждый урок грамматики должен обслуживать две задачи: одну - по развитию устной речи, другую - по развитию письменной речи. Обе эти задачи объединяются единой целевой установкой, направленной на взаимосвязанное овладение речевой деятельностью и в ее основных видах. Их взаимосвязь выражается в рациональном чередовании на различных этапах урока упражнений устного и письменного характера.

Развитие письменной речи играет большую роль в изучении языка. Преподаватель призван развивать письменную речь студентов с тем, чтобы научить их общаться с людьми посредством письменной речи. Кроме того письмо содействует задачам идейно-политического и нравственного воспитания студентов, развитию у них диалектико-материалистического мировоззрения и логического мышления». Овладев навыками письма, студенты учатся в письменной форме рассказывать о виденном и слышанном, выступать с докладами, обмениваться опытом» писать заметки в газеты, составлять конспекты, грамотно оформлять различные виды деловых бумаг и т.д.

Развитие письменной речи надо рассматривать, исходя из ее специфики, как один из разделов методики обучения студентов-азербайджанцев русскому.

Учитывая специфику функционирования книжно-письменного языка, в процессе обучения письменной форме речи особое внимание следует уделить монологическим, связным высказываниям.

Важную роль для развития письменной речи играют условия, в которых обычно она протекает. То, что в устном общении может быть опущено или недосказано, при письменном общении должно найти свое полное выражение». Следовательно, письменная речь должна быть максимально завершенной, чтобы заполнить свою коммуникативную функцию.

Большое значение для развития навыков письменной речи имеет установление их объема, чтобы подготовить студентов к практическому пользованию русским языком в повседневной жизни и будущей трудовой деятельности, необходимо добиться того, чтобы они научились пользоваться такими образцами деловой письменной речи, как надпись на конверте, телеграмма, письмо, заявление, объявление, доверенность, расписка, автобиография, краткая рецензия на прочитанную книгу или просмотренный кинофильм.

Важную роль в овладении письменной речью играет усвоение - не только синтаксических понятий, но и правил пунктуации русского языка. Наши наблюдения показывают, что улучшение пунктуационной грамотности студентов всегда сопровождалось обогащением письменной речи изучаемыми синтаксическими конструкциями.

Анализ письменных работ студентов показывает, что нередко в заданиях, предусматривающих работу над связным текстом, некоторые, на первый взгляд, прочные навыки письменной речи исчезают, и студенты снова допускают такие ошибки, которые после изучения той или иной темы ими не допускались.

¹ преподаватель БГУ

Объясняется это тем, что в процессе работы над связной речью студентам-азербайджанцам приходится решать одновременно несколько трудных орфографических пунктуационных, стилистических задач, что представляет собой порою непосильную задачу.

Такое случается, оттого, что упражнения по развитию письменной речи либо не проводятся совсем, либо проводятся нерегулярно без какой-либо системы или же без учета особенностей письменной речи. Стало быть, огромное значение для развития у студентов-азербайджанцев прочных навыков русской письменной речи в процессе изучения синтаксиса и пунктуации имеет строгая системность в проведении уроков, систематическое использование на уроках различного рода многоплановых упражнений, регулярное повторение и закрепление грамматического материала.

Для того, чтобы ускорить темпы развития письменной речи, нужна специальная система письменных работ. В. В. Добровольская, приняв за основу методику проведения письменных работ, их общую направленность и целевую установку, делит виды письменных работ на две категории.

К первой категории она относит такие письменные работы, при выполнении которых студенты или тренируются в изучаемом материале (упражнение грамматического, лексико-грамматического типа, ответы на вопросы, диктанты), или воспроизводят «чужой текст данными в нем же языковыми средствами (изложение, пересказ). Во второй категории автор статьи относит такие работы, в которых студенты опираются на изученный материал (самостоятельно описывают увиденное и пережитое, анализируют тексты, рассуждают и делают выводы). К этой категории относятся такие виды письменных работ, как сочинение на свободную тему, сочинение на тему по специальности, рецензия, аннотация и др. Такого рода письменные работы Добровольская В.В. объединяет под общим названием «Творческие виды письменных работ» (2, с. 10).

Подготовительная работа, которая предшествует написанию одного из видов творческих письменных работ, развивает у студентов привычку наблюдать, оценивать, сравнивать, анализировать, пробуждает желание высказаться.

Эффективными упражнениями по развитию письменной речи являются следующие?

1. *Сокращение и распространение предложений. Этот вид работы закрепляет навыки употребления беспредложных сочетаний существительных и позволяет изучить порядок слов в русском языке.*

2. *Составление плана к изучаемому тексту. Обучение студентов-азербайджанцев составлению плана прививает умение выделить основное содержание текста, устанавливать взаимную связь между частями, развивает навыки использования языковых средств.*

3. *Запись кратких и развернутых ответов на вопросы.*

4. *Запись выученного наизусть, письмо по памяти.*

5. *Замена одного типа предложений другим.*

6. *Работа по переводу. Этот вид работы выполняет функцию контроля усвоения специальной лексики и грамматических конструкций.*

7. *Творческий диктант.*

8. *Составление и запись краткого описания картин*

9. *Составление и запись элементарных сочинений-миниатюр по картине, по вопросам, по плану. Эти короткие сочинения учат студентов различным способам отбора необходимых слов и выражений стиля речи, избегать лишних повторов и т.д.*

10. *Пересказ небольшого связного текста и его письменное изложение.*

Подытоживая изложенное выше, следует заметить, что эффективность перечисленных видов упражнений проявляется в повышении качества письменной речи студентов.

Литература:

1. Беляев Б. Психологические основы обучения русскому языку в национальной школе//Русский язык в национальной школе, 1962, №3, с. 16-17
2. Добровольская В.В. О проведении некоторых видов творческих письменных работ в группах учащихся - иностранцев. Сборник методических статей//Русский язык для студентов-иностранцев, №2, 1965
3. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Рус. яз., 1988, 155 с.
4. Левицкая Г.К. Обучение письменной речи// Иностранные языки в школе, №4, 1967
5. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М.: Рус.яз., 1989, 276 с.
6. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку. М., 2004, 270 с.

Ключевые слова: развитие речи, письменная речь, взаимосвязь устной и письменной речи, коммуникативная функция

Açar sözlər: nitqin inkişafı, yazılı nitq, şifahi və yazılı nitqin qarşılıqlı əlaqəsi, kommunikativ funksiya

Key words: speech development, written speech, relationship between oral and written speech, communicative function

Резюме

Язык функционирует в двух формах: устной и письменной. Несмотря на тесную взаимосвязь этих форм, между ними существуют значительные различия.

В процессе обучения русскому языку как средству общения должны учитываться специфические особенности устной и письменной речи. Навыки письменной речи помогают студентам описывать те или иные явления, события, оформлять деловые бумаги, готовить доклады. Развитию письменной речи студентов способствует систематическое использование упражнений творческого характера.

Xülasə

Dil iki formada fəaliyyət göstərir: şifahi və yazılı. Bu formalar arasında sıx əlaqə olmasına baxmayaraq, onlar arasında əhəmiyyətli fərqlər var.

Rus dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi tədrisi prosesində şifahi və yazılı nitqin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yazı bacarıqları tələbələrə müəyyən hadisələri, hadisələri təsvir etməyə, işgüzar sənədləri tərtib etməyə və hesabatlar hazırlamağa kömək edir. Tələbələrin yazılı nitqinin inkişafı yaradıcı xarakterli sistemli məşqlərlə asanlaşdırılır.

Summary

Language functions in two forms: spoken and written. Despite the close relationship between these forms, there are significant differences between them.

In the process of teaching the Russian language as a means of communication, the specific features of oral and written speech must be taken into account. Writing skills help students describe certain phenomena, events, draw up business papers, and prepare reports. The development of students' written speech is facilitated by systematic exercises of a creative nature.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Мамедова Зумруд Рагимовна²
**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ВЕРБАЛИЗАЦИЯ МИКРОНЦЕПТА «ГРЕХ»
 В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ**

Введение. Представления о том, что человек окажется в аду за свои грехи после смерти, существовали еще в славянском язычестве и продолжают по сей день. Язычники верили, что совершивший грехи, окажется в Пекле и будет жестоко наказан. Кроме того, понятие "грех" в русской культуре неразрывно связано с христианской традицией, где грех является одним из центральных понятий и обозначает нарушение закона или воли Бога. Это несомненно не могло не оказать влияние на язык.

Микроконцепты, отражают особенности менталитета и ценностей русского народа. Один из таких микроконцептов – это "грех". Этот моральный термин пронизывает множество фразеологических оборотов, ставших неотъемлемой частью русской речи и сознания. Фразеологические обороты с участием микроконцепта "грех" могут выражать не только негативные поступки, но и внутренние конфликты, сомнения и духовные трудности человека. Микроконцепт "грех" в русской фразеологии также может служить символом наказания или кармической справедливости.

Рассмотрим фразеологическую вербализацию микроконцепта «грех».

Вводит в грех. Данный фразеологизм имеет как устаревшее значение, так и просторечное:

- 1) сердить, раздражать кого-либо (просторечное): *Не даёт людям чаю натиться, в грех вводит, в расхот, в озлобление* (К.Федин. Анна Тимофеевна)
- 2) соблазнять кого-либо; побуждать к чему-либо недозволенному-устар.: *Не вводите меня в грех и не заставляйте быть доносчиком против моей воли: решите моё дело, как хотите* (Державин. Записки) [9, с. 59].

В значении «чрезмерно рассердить, раздражать кого-то» можно употребить и фразеологизм **довести до греха**: —*Удерживаю тебя, дурная, покамест ещё словом. А доведёшь до греха — и делом удержу! И Максимыч внушительно вертел в руках ремённый, сплетённый под змейку кнут* (М. Алек сеев. Дивизионка) [9, с. 202]. Фразеологизм употребляется в экспрессивной разговорной речи.

Устойчивое сочетание **бежать от греха** или форма **от греха** употребляется в значении избавляться, освобождаться от чего-то неприятного. «Грех» в данном контексте выступает метафорой для всего негативного и нежелательного. Это могут быть вредные привычки, зависимость, неприятные ситуации. *«Рулевой медленно, широко развёл руки, опустил на колени и, касаясь руками «конторки», точно распятый, повторил: — Дайте от грехов бежать!»* (М.Горький. Мои университеты) [9, с. 20].

Интересен фразеологизм **«грех попутал»**, который напоминает «бес попутал». Оба фразеологизма выражают идею того, что человек совершил определенный поступок под влиянием внешних сил, ослабивших его волю и разум, как бы снимает с него ответственность за содеянное: «— Побойся Бога! Ведь ты не чеченец оканный, а честный христианин; ну, уж коли грех твой тебя попутал, нечего делать: своей судьбы не минуешь!» (Лермонтов М. Ю., Герой нашего времени, 1840). В восточнославянских примерах можно встретить демонологическое значение «греха». Лексемой «грех» называли «злого духа, черта»: "Бог и грех, их два вещества, бог на хорошие дела учит, а грех на благие. Шишок баянный - грех, живет черт в бане, парится после двенадцати. Грех е ва рью, в байне, а шас не боимся – почему? - я думаю, мы все сами теперь грехи. Мы с Манькой обряжали кони, ва рью сидел грех, глаза такие ясные. Грех, говоря, хвост долгой, сам цорный весь и рога есь, с ногтям; дитей им пугали" (ПОС 8: 19) [2, с. 14].

Один (един) бог без греха выражение, оправдывающее какие-либо проступки, ошибки, упущения, а также подчеркнуть, что среди людей нет безгрешных, в отличие от бога люди склонны к ошибкам [9; 32]. Бог представляется как идеал, он без проступков и грехов. И в данном контексте подчеркивается божественная безупречность в отличие от человека: *«Один Бог без греха, а нам не быть богами»* (И.Хемницер. Сатира на честных).

Брать грех на душу (взять грех на душу) имеет значение «отвечать за предосудительные поступки» (Федоров 44): «Это, вероятно, погибающие просят о помощи: нельзя ли поворотить?» Капитан был убежден в противном; но, чтоб не брать греха на душу, велел держать на рыбаков» (Гончаров И. А., Фрегат «Паллада», 1857). В основе фразеологизма лежит христианское понимание греха. Встречается также вариативная форма **брать грех на совесть/взять грех на совесть**, которая имеет дополнительное значение «принимать на себя ответственность».

Носить грех на душе является устаревшим разговорным фразеологизмом, который означает чувствовать вину за что-либо. Грех в данном контексте воспринимается как некая тяжесть, ноша которую человек несет с собой: —*Не понимаем — колотим друг друга, а потом разберёмся — а зачем? Из одного теста сделаны. А ежели бы Иван тогда его зашиб! Век бы маялся, век бы на душе грех носил* (А.Соболев. Алтайский француз).

Фразеологизм **семь смертных грехов** употребляется для передачи очень тяжелых, непростительных проступков. — Что суд?.. Рассказывай тут! — усмехнулся Седов. — По делу-то племянник и выйдет прав, а

² очный докторант Бакинского государственного университета zumrud996@icloud.com
<https://orcid.org/0000-0001-8890-5856>

по бумаге в ответе останется. А бумажна вина у нас ведь не прощена — хуже всех **семи смертных грехов**. Данный фразеологизм, несомненно, имеет христианское происхождение, где смертных грехов как раз-таки семь: гордость, зависть, похоть, гнев, лень, жадность, обжорство. Фразеологизм носит метафорический характер, употребление которого подчеркивает крайнюю степень морального падения.

Близким по значению являются фразеологизмы *«смертельный грех»* (смертный грех), *«как смертный грех»*, а также фразеологизм *«грехи мои тяжкие»*. Данные формы фразеологизма имеют отрицательную коннотацию, передают значение «тяжелый проступок, равный смерти».

С грехом пополам употребляется для описания действий, которые выполнены с большим трудом, возможно, недостаточно хорошо: Прошло пять лет лечения в Швейцарии у известного какого-то профессора, и денег истрачены были тысячи: идиот, разумеется, умным не сделался, но на человека, говорят, все-таки стал походить, без сомнения, **с грехом пополам** (Достоевский Ф. М., *Идиот*, 1869). «Грех» здесь символизирует трудности, препятствия, а «пополам» передает значение недостаточности.

Интерес представляет фразеологизм *«совершать грех над собой»*, который означает кончать жизнь самоубийством. *Митька кричал: «Нехочу служить аспиду такому... силой возьмёт, так грех над собой совершу»* (Герцен. Долг прежде всего) [9, с. 640]. «Грех» в данном фразеологизме выступает абсолютным синонимом лексемы «самоубийство». Самоубийство является одним из тяжких грехов в христианстве и рассматривается как нарушение Божьей заповеди «не убий» (Исход 20:13), а также по религиозным представлениям закрывает дорогу в рай. Суицид считается грехом, так как в христианстве жизнь рассматривается как дар от Бога, и только он может решить, когда она может закончиться.

Заключение. На основе рассмотренного материала можно отметить, что все фразеологизмы, в составе которого присутствует микроконцепт «грех» имеют негативную коннотацию. Представления о грехе и его последствиях занимают важное место в русской культуре, находя свое отражение как в языческих верованиях, так и в христианской традиции. От древних представлений о наказании в Пекле до христианской концепции греха как нарушения божественного закона, эти идеи оказывают глубокое влияние на язык и мировоззрение русского народа.

Микроконцепт «грех» пронизывает множество фразеологических оборотов, служа не только обозначением негативных поступков, но и выражением внутренних конфликтов, сомнений и духовных трудностей человека. Эти фразеологизмы, такие как «вводить в грех», «бежать от греха», «брать грех на душу» и другие, отражают специфику русского менталитета, передавая символику наказания и кармической справедливости.

Каждое из устойчивых выражений, связанных с грехом, несет в себе глубокий смысл и показывает, как моральные и духовные ценности интегрированы в повседневную речь. Они подчеркивают важность борьбы с внутренними и внешними искушениями, ответственность за свои поступки и стремление к нравственной чистоте. Через эти фразеологизмы русская культура выражает свое отношение к моральным нормам и духовным идеалам, создавая богатую и многослойную картину ментального и языкового пространства.

Список использованной литературы

1. Рябцева, Н.К. Язык и естественный интеллект / Н.К.Рябцева. – М.: Academia, 2005. – 640 с.
2. Толстая, С.М. Грех в свете славянской мифологии // Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции Сборник статей. М., 2000.

Словари:

3. А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский Фразеологический объяснительный словарь русского языка. М.: ЭКСМО, 2009.- 704 с..
4. А. К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова Русская фразеология, историко-этимологический словарь. М.: Астрель, Аст, Люкс, 2005.- 927 с..
5. Васильев А. Н. Фразеологический словарь языка И. А. Бунина – Елец: Елецкий государственный университет им. И.А. Бунина, 2011. – 400 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 6 т. М., 1980. 2734 с.
7. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: ООО Полиграфуслуги, 2005. - 432 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х т. М.: Прогресс – АСТ, 1987. - 2944 с.
9. Фёдоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка. – М.: Астрель, АСТ, 2008. – 880 с.

Açar sözlər: frazeologiya, “günah” mikrokonsepti, rus dil şüuru

Ключевые слова: фразеология, микроконцепт «грех», русское языковое сознание, христианство

Key words: phraseology, microconcept “sin”, Russian linguistic consciousness, Christianity

Резюме

Статья посвящена анализу представлений о грехе в русской культуре и их влиянии на язык, начиная от славянского язычества до христианской традиции. В древности грешников ожидало наказание в Пекле, а с принятием христианства понятие греха стало обозначать нарушение воли Бога. Это глубоко отразилось в русском языке, где микроконцепт "грех" пронизывает множество фразеологизмов, отражающих особенности русского менталитета. Такие выражения, как «вводить в грех», «бежать от греха», «брать грех на душу», передают не только негативные поступки, но и внутренние конфликты, сомнения и духовные трудности. Они символизируют наказание и кармическую справедливость, показывая, как моральные и духовные ценности интегрированы в повседневную речь. Каждое устойчивое выражение несет глубокий смысл, подчеркивая борьбу с искушениями, ответственность за поступки и стремление к нравственной чистоте. Таким образом, фразеологизмы с участием «греха» создают многослойную картину ментального и языкового пространства русской культуры, выражая её отношение к моральным нормам и духовным идеалам.

Rus dil şüurunda “günah” mikrokonseptinin verbalizasiyası

Xülasə

Məqalədə rus mədəniyyətində günah haqqında fikirlərin təhlilinə və slavyan büt-pərəstliyindən xristian ənənəsinə qədər onların dilə təsirinə həsr edilmişdir. Qədim dövrlərdə günahkarlar cəhənnəm əzabı ilə qarşılaşdılar və xristianlığın qəbulu ilə günah anlayışı Allahın iradəsinin pozulması mənasına gəlməyə başladı. Bu, "günah" mikrokonsepti rus mentalitetinin xüsusiyyətlərini əks etdirən bir çox frazeoloji vahidlərə dərinlən əks olunur. «Вводить в грех», «бежать от греха», «брать грех на душу», kimi ifadələr təkcə mənfəi hərəkətləri deyil, həm də daxili ziddiyyətləri, şübhələri, mənəvi çətinlikləri ifadə edir. Onlar əxlaqi və mənəvi dəyərlərin gündəlik nitqə necə inteqrasiya olunduğunu göstərən cəza və karmik ədaləti simvollaşdırır. Beləliklə, “günah”ın iştirakı ilə frazeoloji vahidlər əxlaq normalarına və mənəvi ideallara münasibətini ifadə edərək rus mədəniyyətinin mental və linqvistik məkanının çox qatlı mənzərəsini yaradır

Summary

The article explores the concept of sin in Russian culture and its influence on language, from Slavic paganism to Christian tradition. In ancient times, sinners were believed to be punished in the underworld, while with the adoption of Christianity, sin came to signify a violation of God's will. This deeply affected the Russian language, where the microconcept "sin" permeates numerous idioms, reflecting the characteristics of the Russian mentality. Expressions such as "to lead into sin," "to flee from sin," and "to take sin upon the soul" convey not only negative actions but also internal conflicts, doubts, and spiritual struggles. They symbolize punishment and karmic justice, illustrating how moral and spiritual values are integrated into everyday speech. Each idiomatic expression carries profound meaning, emphasizing the struggle against temptations, responsibility for one's actions, and the pursuit of moral purity. Thus, idioms involving "sin" create a rich, multi-layered picture of the mental and linguistic landscape of Russian culture, expressing its attitudes towards moral norms and spiritual ideals.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Günay Xalid qızı Əfəndiyeva³

“AYVENHƏU” ƏSƏRİNDƏ ÜSLUBİ TƏRCÜMƏ VƏ SİMVLİK TƏSVİR

“Ayvenhəu” əsərini yazmaqla V.Skott XII əsr İngiltərəsini təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoyur, lakin öz bədii prinsiplərinə riayət edərək tarixi roman olduğuna baxmayaraq, lazımsız arxaizmlərdən və qədim adətlərdən imtina edir, geniş, müasir oxucu kütləsini nəzərə alıb naməlum əski sözləri işlətməməklə sonradan yaranan sözləri də əsərə daxil etməmişdir. Beləliklə, müvafiq tənəsüb saxlanılmış, tarixi roman olmaqla müasirləri üçün yazılmışdır. Bu prinsiplər Skottun “Ayvenhəu” əsərində həm obrazlarda, həm də şəkillərdə müşahidə edilir. Bu mənada “Ayvenhəu”-nun əvvəlində “ithaf etmənin” prinsipial mənə daşdığı demək olar. Tarixi tarix xatirinə təsvir etmək bu yaradıcılığa yaddır.

Sadəlik və yığcamlıq V.Skott yaradıcılığının başlıca məziyyətlərindəndir. Dil də öz tarixi inkişafı prosesində həmişə obyektiv olaraq yığcamlığa, ixtisara meyil edir. El ədəbiyyatı nümunələri olan aforizmlər ən yığcam parçalardır. Dilin tarixən dəyişmə və inkişaf qanunlarını çox gözəl bilən V.Skott həmin qanunlara istinad edir və bu əsasda lakonik cümlələr işlətməklə hər fəslində sadəlik və aydınlığı ilə dərin mənalar, sətiraltı fəlsəfi fikirlər yatan epiqraflar verir. “*Həmin mətnlər müəyyən koqnitiv, emosional və estetik informasiya kompleksi daşıyır və qapalı struktura malikdir*” [1, s. 119]. Bu epiqrafların sonluğundakı fəlsəfi yükün ağırlığı fikrin məntiqi çəkisini artırır, fəsiləki mətləbin mahiyyətinin açılması baxımından çox vacib detal kimi çıxış edir. Epigraflar burada çox önəmlidir. Rəhbər obrazı epigraflarda simvolikdir və bir növ, insanların davranışını təyin edən, diskursiv milli-etnik mənə verən stereotip kimi qəbul olunmalıdır. Deməli, epigraflar fəsil haqqında yığcam, məlumatlandırıcı, informativ xarakterə malikdir.

“*Then (sad relief!) from the bleak coast that hears
The German Ocean roar; deep-blooming, strong
And yellow-hair'd, the blue-eyed Saxon came*” [4, p. 47]. Thomson's Liberty.
“*Onların da arxasınca əli dəyənəkli məzhəçilər dəstəsi gəlir*” [2, s.74]. Bu epigraflar Con Draydenin “*Palamon və Arsit*” əsərindəndir [2, s.509]

“*At this the challenger with fierce defy
His trumpet sounds; the challenged makes reply:
With clangour rings the field, resounds the vaulted sky
Their visors closed their lances in the rest,
Or at the helmet pointed or the crest,
They vanish from the barrier; speed the race,
And spurring see decrease the middle space*” [4, p. 99]. Palamon and Arcite.

“*Şeypuru çalaraq cəngavər rəqibini cəngə çağırır;
Rəqibi də, meydan da, göy qübbəsi də onun səsinə səs verir:
Dəmir niqablar aşığı endirildi,
Nizələr sinələrə, dəbilqələrə tuşlandı,
Sədlər keçildi, köhlənlər sürət götürdü,
Döyüşçülər döş-döşə gəldilər*” [2, s. 86]. Epigraflar Con Draydenin “*Palamon və Arsit*” əsərindəndir [2, s. 509].

“*In the midst was seen
A lady of a more majestic mien,
By stature and by beauty Mark'd their sovereign Queen
And as in beauty she surpass'd the chair;
So nobler than the rest was her attire;
A crown of ruddy gold enclosed her brow,
Plain withough pomp, and rich without a show;
A branch of Agnus Castus in her hand,
She bore aloft her symbol of command*” [4, s. 111]. The Flower and the Leaf.

“*Duruşundan, gözəlliyindən bilinirdi ki,
Yalnız o, kraliça ola bilər.
Şahanə görünüşlü bir xanım
Qızların arasında dayanmışdı,
Gözəllikdə orada ona tay yox idi.
Geyimi hamusunkından gözəl idi,
Başındakı qızıl tac qaşına qədər idi,
Təmtəraqsız da, bəzəksiz də gözəldi;
Əlində bir bədmüşk budağı vardı,
Bu bir hökmranlıq rəmzi idi*” [2, s. 98]. 15-ci əsrə aid “*Gül və yarpaq*” şe'ri. *Agnus Cactus -bədmüşk budağı*
“adlı bitki o zamanlar iffət rəmzi hesab olunub. Orta əsrlərdə geniş şəkildə istidadə olunan dərman bitkisidir.
“*Thus, like the sad presaging raven, that tolls*

³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasının dosenti

*The sick man's passport in her hollow beak,
And in the shadow of the silent night
Doth shake contagion from her sable wings;
Vex'd and tormented, runs poor Barrabas,
With fatal curses towards these Christians*" [4, p. 121]. Jew of Malta.

*"Gələcəkdən bəd xəbər verən qarğatək
Xəstənin pasportunu dimdiyində tutaraq
Qara qanadlarıyla xəstəlik yayaraq
Lal gecənin qaranlığında uçur;
Xristianları bərk-bərk lənətləyərək
Yazıq Barrabas dəhşət içində qaçır".* [2, s. 108]. Epiqraf Kristofer Marlonun "Malta Yəhudisi" əsərindəndir.
*"(Heroes, approach!) Atrides thus aloud,
Stand forth distinguish'd from the circling crowd,
Ye who by skill or manly force may claim,
Your rivals to surpass and merit fame.
This cow, worth twenty oxen, is decreed,
For him who farthest sends the winged reed!"* [4, p. 152]. Iliad.
"Artid ucadan dedi:

- *Qoy hünəriylə tanınmışlar yanuma gəlsin;
Qoy o qəhrəmanlar yanuma gəlsin ki,
Bizim dəhşətli mühakiməmizdən qorxmurlar.
Kim məharətiylə bütün oxatanları geridə qoyarsa,
Yüz öküzə dəyən bir inək onundur."* [2, s. 138]. Iliadadan götürülmüş bir epiqrafdır. Buradakı mühakimədə ruhun gözəlliklərinin və cürkinliklərinin insana aid olması nəzərdə tülur. Onlar həmişə sadalanır həm bu dünyada həm də öldükdən sonra. Ümumiyyətlə V.Skottun əsərləri ilə yaxından tanış olarkən onun insanların orqanik, yaxud bədənsəl olmayan mənəvi dəyərlərlə bütünləşmələrinin necə vacib olmasını təqdir etdiyini görürük.

*"Far in a wild, unknown to public view,
From youth to age a reverend hermit grew;
The moss his bed, the cave his humble cell,
His food the fruits, his drink the crystal well;
Remote from man, with God he pass'd his days,
Prayer all his business—all his pleasure praise"* [4, p. 178]. Parnell.

*"Gözdən-qulaqdan uzaq bir cəzirədə
Cavan yaşlarında bir zahid yaşayırdı;
Yatağı mamırın üstü, hücrəsi mağaraydı,
Yediyi meyvə, içdiyi bulaq suyu ydu.
İnsanlardan uzaq gəzər, pənahı Allah idi,
İşi-gücü ibadət, zövq aldığı şey də ibadət idi* [2, s. 164]. Bu epiqraf Tomas Parnelin "Zahid əsərindəndir".

XVII əsrdə yazılmasına baxmayaraq "İnsandan uzaqlaşan, Allaha yaxınlaşır" adlı deyimlər bu gün də müasir dil və ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən frazalardır. V.Skott yaradıcılığının əsrarəngizliyini bir daha əsərlərinin dilinin özündən çox-çox öncəki əsrlərə gedib çıxması ilə özündən sonra gələcək nəsillər arasındakı bağın çox gözəl bir şəkildə bir söz bilicisi professionalığı ilə hər bir zamanın aktuallığını özündə ehtiva etdirməsidir.

"Ayvənhəu" əsərində olduğu kimi, "Kventin Dorvard" romanında da V.Skott çox sayda sitat işlətmişdir. Gətirilən sitatlar müəllifin ədəbi zövqündən, həm də əsərin ideyasından xəbər verir. Hər bir ifadənin olduqca maraqlı izahı və tarixi dərinliyi var. Bütün bu ifadələri tərcümə edərkən tərcümən çox böyük araşdırmalar aparmalıdır. Qanadlı ifadələrin tərcüməsində kompleks yanaşma mütləqdir. Bəzən elə məqam yaranır ki, tam fərqli dil tipologiyası və etnokulturoloji dəyərlərə mənsub ingilis xalqının dilində mövcud olan hansısa bir qanadlı ifadə Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərlə deyil, hər hansı hikmətli söz ilə verilə bilər ya da əksinə tendensiya da baş verə bilər. Yəni tərcümə xüsusi ilə də bədii tərcümə mexaniki çevirmə demək deyildir. Dilin leksik-semantik, frazeoloji, qrammatik, o cümlədən üslubi imkanlarına o dərəcədə bələd olmaq lazımdır ki, tərcümənin keyfiyyəti qənaətbəxş olsun.

Birinci epiqraf Şekspirin "Fırtına" əsərində Arielin nəğməsini eşidən Ferdinandın qışqırtısıdır [The Tempest a 1, s 2, e 385] Həmin epiqrafda musiqidən danışılır, amma tərcümədə, ümumiyyətlə, "səs" kimi verilir. İkinci epiqraf "əsrarəngiz səslər" kimi verilir. İkinci epiqraf Miltonun "Komus" ("Comus 560-562") əsərindəndir.

"To take in" tərcümə olunub "diqqətlə qulaq asmaq", "Under the ribs of death" tərcümə olunub "ölümün sinəsində (ölüm ayağında)" kimi. "What, the rude ranger? And spild spy? – hand off You are for no such rustics" [5, s. 275].

"Rədd ol, çək əlini, ey adam güdən. Belə qoçaqlara bata bilməzsən" [3, s. 198]. *"Tis brave for Beauty when the best blade wins her"* [5, s. 530]. *"İgidə əsir olmaq hər gözələ xoş gələr"* [3, s. 420].

Bu ifadələr Ben Consonun "Robin Hud hekayələri"ndəndir. Bu sözləri Robin Hud onu və dostlarını təhqir edən Mariannaya ünvanlayır. Sonradan məlum olur ki, cadüqər Mariannanın cildinə girib bu hərəkətləri edir.

Fəlsəfi aforizmlər (təriflər və ya aksiomlar) və didaktik aforizmlər (qeydlər) dildə cümlə və ya mətn şəklində

reallaşan obyektiv inikas fenomenidir. Dilin lüğət fondunu müdrik söz və ya fikir ehtiyatları ilə təmin edən bu dil ifadələri nümunəsində klişeləşmə (sitatlaşma) hadisəsi – mətnin frazeolojişməsi baş verir.

Epigrafların transformasiyasının müşahidəsi göstərir ki, tərcümə prosesində cümlə tipli frazeoloji ifadələrdən fərqli olaraq, epigraflar daxil olduqları mühitə uyğun tərcümə edilir və onların transformasiyası “sərbəst” metodla həyata keçir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva, G.X. Qanadlı ifadələrin struktur sabitliyi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – Bakı: BSU, – 2017. – s. 16–18
2. Skott, Valter. Ayvənəu [roman] / V.Scott. – Tərcümə edən Q.Bayramov. – Bakı: Şərq-East, – 2013. – 520 s.
3. Skott, Valter. Kventin Dorvard [roman] / V.Scott. – Tərcümə edən M. Rzaquluzadə. – Bakı: Gənclik, – 1968. – 472 s.
4. Sir Walter Scott. Ivanhoe. Oxford World's Classics / W.Scott. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – 582 p.
5. Sir Walter Scott. Quentin Durward / W.Scott. - Moscow: Foreign Language Publishing House, – 1962. – 650 p.

Açar sözlər: “Ayvənəu”, V.Skott, XIX əsr ingilis ədəbiyyatı, fəlsəfi aforizmlər

Keywords: "Ivanhoe", W.Scott, XIX century English literature, philosophical aphorisms.

Ключевые слова: «Айвенго», У.Скотт, английская литература XIX века, философские афоризмы.

Xülasə

Valter Skott XIX əsr ingilis ədəbiyyatında, eyni zamanda, xarici ölkələr ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi kimi şöhrət qazanmışdır. V.Skottun romanları XIX əsr ədəbiyyatında ictimai roman janrının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Dünya mənzərəsini əks etdirən hər bir mətn şifahi xalq yaradıcılığı kimi başa düşülməlidir. Bura tapmacalar, inanclar, müxtəlif rəvayətlər, əfsanələr, lətifələr, zərbi-məsəllər və atalar sözləri aiddir. Bir çox mifologemlər və arxetiplərin məhz şifahi xalq yaradıcılığı materialı əsasında bərpa olunması məqsəduyğundur.

V.Skott çox zaman el içərisində topladığı əfsanələri bu və ya digər əsərlərində, xüsusilə nəsr ricətlərində verir, daha doğrusu, əfsanə, rəvayət vasitəsilə ricətə çıxır. Bu əfsanələr çox yerinə düşür. “Ayvənəu” yazığının əsərində təsvir etdiyi əsas mövzunu işıqlandırır, ona, elə bil, yeni məna çaları gətirir. Beləliklə, yazıçı öz fikirlərini əyaniləşdirir.

Stylistic translation and symbolic representation in Ivanhoe

Summary

Walter Scott became famous as the founder of the genre of the historical novel in XIX century English literature, as well as in the literature of other countries. Scott's novels represent an important stage in the development of the genre of the social novel in XIX century literature. Any text reflecting the world view should be understood as an oral folk creation. This includes riddles, beliefs, various tales, legends, anecdotes, proverbs and sayings. It is reasonable to reconstruct many mythologems and archetypes on the basis of oral folk creations.

V.Scott often mentions in one or another of his works, especially in his prose rajats, the legends he has collected, or rather, he narrates through legends and tales. These legends are very true. "Ivanhoe" illuminates the main theme described by the writer in his work, it seems to give it a new shade of meaning. In this way, the writer visualises his thoughts.

Стилистический перевод и символическое изображение в «Айвенго»

Резюме

Вальтер Скотт прославился как основоположник жанра исторического романа в английской литературе XIX века, а также в литературе других стран. Романы Скотта представляют собой важный этап в развитии жанра социального романа в литературе XIX века. Любой текст, отражающий мировоззрение, следует понимать как устное народное творчество. Сюда относятся загадки, поверья, различные сказки, легенды, анекдоты, пословицы и поговорки. На основе устного народного творчества целесообразно реконструировать многие мифологемы и архетипы.

В.Скотт часто упоминает в том или ином своем произведении, особенно в своих прозаических раджатах, собранные им легенды, точнее, он рассказывает их посредством легенд и сказок. Эти легенды очень правдивы. «Айвенго» освещает основную тему, описанную писателем в своем произведении, он как бы придает ей новый оттенок смысла. Таким образом, писатель визуализирует свои мысли.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Гулиева Л.М.

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В РАБОТЕ С ИНОСТРАННЫМИ МАГИСТРАМИ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ

В определенный период работа с магистрами – иностранцами была приостановлена, в связи с чем не было необходимости обращаться к данной теме в рамках учебного процесса. Но после изменения системы высшего образования и с появлением магистратуры, как самостоятельного этапа обучения, вновь появилась надобность в этой работе. Поэтому на сегодняшний день эта форма обучения на наш взгляд вновь актуальна.

В работе с магистрами предусмотрено обращение к научно-популярным текстам о выдающихся ученых мира и их научных открытиях и работах; тексты, характеризующие личность ученого; тексты о дружестве ученых различных стран; тексты о специфике научного творчества; о международных научных контактах; о защите окружающей среды;

В предыдущих статьях, посвященных данной теме, мы говорили о жизни и творчестве известных азербайджанских ученых и просветителей, чья жизнь и деятельность были связаны с Азербайджаном.

В 2024 году Бакинскому государственному университету исполняется 105 лет и в преддверии этой знаменательной даты, хотелось бы обратиться к теме основания университета и рассказать нашим студентам о самом первом университете Азербайджана.

Студенческой молодежи нашей страны важно знать об истории создания, становления и развития их родного университета.

Перефразируя выражение «страна должна знать своего героя» можно сказать, что молодое поколение должно знать и гордиться выдающимися личностями, которые стояли у истоков создания университета и сделали всё, чтобы превратить наш университет в крупный международный центр.

Задания и отбор лексического материала служат целям развития магистров-иностранцев навыков устной и письменной речи умению извлекать информацию, выражать собственное мнение по поводу обсуждаемых в дискуссиях вопросов, использовать варианты и синонимические выражения в монологическом высказывании. Вопросы к тексту и ответы на них должны способствовать выработке у магистров навыков построения монологического высказывания с опорой на текст.

В процессе работы с магистрами необходимо развивать у них навыки беглого чтения и оперирования информативным материалом текста с учетом целей реальной коммуникации.

Тексты рассчитаны, как на работу под руководством преподавателя, поскольку предлагаемые вопросы носят творческий характер и предполагают различные (синонимичные) варианты ответов, так и на самостоятельную работу учащихся. Наличие текста — источника, к которому а магистры могут возвращаться в ходе выполнения задания, делает возможным выполнение заданий и самостоятельно.

Тексты, подобраны так, чтобы обучающиеся могли не только ознакомиться с разнообразными проблемами и достижениями современной науки, с вопросами этики ученых, но и усвоить лексико-грамматический материал, свойственный научному стилю речи и его разновидности - стилю научной популярной литературы (т.е. включение и изложение элементов различных стилей: разговорного, публицистического, художественного).

Большую часть текстов магистры-иностранцы, в зависимости от своей специальности, по выбору, могут использовать в качестве опорного материала при подготовке к докладам и сообщениям по специальности.

В текстах учтен лексико-грамматический материал «Программы по русскому языку для магистров-иностранцев».

Подбор текстов пособия ориентирован на программу и учебные планы для магистров-иностранцев как филологов, так и нефилологов.

Такой материал в рамках учебного процесса позволяет решать вопросы, как страноведческого характера, так и вопросы, связанные с актуальными проблемами, интересующими научных сотрудников всех специальностей, и кроме того, дает представление о стилистических особенностях языка научной и научно-популярной литературы.

Тексты может быть использовано как для работ в нормативных группах со студентами – иностранцами, так и с магистрами.

ОБ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ УНИВЕРСИТЕТА

Бакинский Государственный Университет создавался и делал свои первые шаги в сложнейший период истории Азербайджана, в годы строительства Азербайджанской Демократической Республики.

В ряду важнейших задач молодого независимого Азербайджана было создание высшего учебного заведения европейского стиля. В образовавшейся после Февральской революции Закавказской республике в 1918-ом году в Тифлисе был создан Закавказский Университет. Создан он был на базе Высших Женских курсов. Министром просвещения Закавказской республики был бакинец Фатали хан Хойский. И когда Разумовский – ректор университета, докладывал о создании университета в Тифлисе, Фатали хан обратился к нему с вопросом «Почему в Тифлисе? В Тифлисе есть Политехникум, а теперь ещё и Университет. Может правильной открыть Университет в Баку?» И хотя деятельность Закавказской республики в мае 1918-ого года была приостановлена и были созданы три республики – Азербайджан, Грузия и Армения – Закавказский Университет всё же в июле 1918-ого года был открыт.

Но с образованием самостоятельной республики идея создания Университета в Баку, ещё упорней и настойчивей продвигаемая членами правительства молодого государства, овладевала умами всей передовой интеллигенции страны.

И пока шли долгие переговоры в комиссии по поводу перевода Закавказского Университета из Тифлиса в Баку, Парламент Азербайджана в ультимативной форме объявил о своём решении иметь в Баку университет не позднее 1-ого мая.

Была у данного вопроса и оппозиция, считающая, что лучше отправлять молодых людей для получения образования в известные университеты Европы и других стран. Но правительство Азербайджана ставило задачу создания национальной базы высшего образования для дальней перспективы и было непреклонно в своём решении.

Из воспоминаний Разумовского:

«В конце апреля 1919 года я, (как пишет в своих воспоминаниях Разумовский) получил от Азербайджанского Правительства официальное предложение взять на себя организацию университета в Баку и образовать организационную комиссию. После переговоров я сложил с себя обязанность ректора Закавказского Университета и послал телеграмму в Баку о своём согласии.

...Наконец дело об открытии Университета в Баку поступило в общее собрание Парламента. Это был большой знаменательный день.

Публика состояла из широкой массы бакинской интеллигенции. Яркая, образная, прекрасная речь Мехти-бека Гаджинского, Гамид-бека Шахтагинского, Мамед Эмина Расул-заде и других выступающих, оставив глубокое впечатление, убедительно доказывала необходимость создания Университета в Баку, Речи произносились на русском и тюркском языках. После продолжительных выступлений и прений закон об основании Университета в Баку был принят и утверждён при громких аплодисментах. Таким образом, новая блестящая страница была вписана в историю Тюркского Народа. На стыке Европы и Азии загорелся новый светильник...»

Азербайджан получил свой высший очаг просвещения – Бакинский Государственный Университет.

В.И.РАЗУМОВСКИЙ

Василий Иванович Разумовский родился 27 марта 1857 года в Самарской губернии. В 1857 году он с золотой медалью окончил Самарскую гимназию и поступил на медицинский факультет Казанского университета, ректором которого он был назначен в 1909 году.

В.И.Разумовский не только хирург, но и учёный, просветитель, организатор клиник и высших учебных заведений.

В 1917 году Разумовский организует в Тифлисе один из первых в СССР Травматологический институт. В это же время он занимается организацией и строительством двух университетов – Кавказско- Русского в Тифлисе и Бакинского университета в Баку – и становится их первым ректором. Получив, в конце апреля 1919 года, предложение организовать университет в Баку, Разумовский сложив с себя обязанности ректора Закавказского университета в Тифлисе, в мае переехал в Баку.

1 сентября университет в Баку был открыт. В стенах молодого университета первая лекция была прочитана 10 октября 1919 года.

После падения Азербайджанской Демократической Республики решением Совета Министров Азербайджанской ССР от 28 апреля 1920 года Министерство Образования было реорганизовано в Комиссариат народного просвещения и все учебные заведения, в том числе и Бакинский государственный университет, были переданы в его подчинение. 11 мая того же года Народный комиссар просвещения Дадаш Буньядзаде издал указ относительно учебного и воспитательного процесса в Университете. В данном указе было отмечено, что университет будет налаживать отношения с Советской Россией, откуда и будут, в дальнейшем, приглашаться преподаватели. Новые власти оказывали постоянное давление на ректора университета профессора Разумовского, приглашенного еще правительством АДР, в результате чего он вынужден был покинуть Баку.

Вопросы к тексту:

1. Когда и где родился В.И.Разумовский?
2. Когда и какую организаторскую деятельность (работу) проводил Разумовский?
3. Когда и в связи с чем Разумовский переехал в Баку?
4. Когда был открыт Бакинский Государственный университет?

ПЕРВЫЙ РЕКТОР-АЗЕРБАЙДЖАНЕЦ ТАГИ ШАХБАЗИ

В первые годы своей деятельности Бакинский государственный университет набирал мощь, в нём были сконцентрированы лучшие научно-преподавательские силы того времени. Наступал новый этап в развитии вуза, когда после организационного периода университет должен был стать подлинным центром подготовки национальных кадров.

В 1926 году талантливый учёный, писатель, педагог Таги Аббас оглу Шахбази был избран ректором университета. Он стал первым ректором университета – азербайджанцем. Таги Шахбази родился в Баку в 1892-ом году в простой многодетной семье. Начальное образование Т.Шахбази получил в «духовной школе», а затем он учился в русско-татарской школе. После окончания школы он решил поступать в Харьковский университет. Для этого ему нужно было сдать вступительный экзамен на латинском языке. За один год

Т.Шахбази самостоятельно изучил латинский язык. Успешно сдав экзамен, он поступил в Харьковский университет сначала на биологический факультет, а затем перевелся на медицинский факультет. За годы работы в системе просвещения и здравоохранения Т.Шахбази накопил богатый опыт организационной работы, который ему пригодился в университете. Именно Таги Шахбази первым поставил вопрос о преподавании в университете на родном азербайджанском языке. Без решения этого вопроса университет не мог стать подлинным очагом национальной культуры и образования в Азербайджане.

Для реализации этого желания надо было проделать большую работу по подготовке национальных кадров научных работников и преподавателей.

За короткий период были организованы отделения с преподаванием на азербайджанском языке на всех факультетах. Но вместе с тем, прекрасно понимая значение русского языка, Таги Шахбази говорил: «Мы усиливаем обучение русскому языку. Он нам необходим для того, чтобы студенты могли использовать те научные источники, научные пособия и книги, которые имеются на русском языке. Без знания русского языка мы не можем себе представить студента».

Таги Аббас Шахбази (Симург) был очень одарённой личностью. Долгие годы, ещё со времени учёбы в реальном училище и университете, он занимался литературной деятельностью. Т.Шахбази был талантливым журналистом-публицистом и писателем. Его перу принадлежит ряд интересных художественных произведений. Наряду с государственной деятельностью он являлся ответственным секретарём и членом правления организации азербайджанских пролетарских писателей «Qızıl qələm».

В годы культа личности Шахбази был подло оклеветан и обвинён в национализме, пантюркизме и контрреволюционной деятельности. В 1937-ом году Т.Шахбази был расстрелян. И только в 1956-ом году он был посмертно реабилитирован.

Молодое поколение в лице студентов БГУ ценит и бережёт имя верного сына азербайджанского народа, первого азербайджанца – ректора университета.

Вопросы к тексту:

1. Когда Таги Шахбази был избран ректором БГУ?
2. Какой важный вопрос первым поставил Таги Шахбази?
3. Что говорил Таги Шахбази о важности изучения русского языка?
4. Как сложилась судьба Таги Шахбази?

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Qənimə Məhəmmədli qızı Allahverdiyeva, Mehriban Kirman qızı Muradova⁴
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Leksikologiya dilçiliyin əsas bölmələrindən biri hesab edilir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin leksikasını (lüğət tərkibini) təşkil edir. Leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi leksikologiya adlanır. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Leksikologiya dilçiliyin daim geniş tətbiq olunan sahələrindən biridir. Biz leksikologiya şöbəsində sözün leksik və qrammatik mənasını, təkmənəli və çoxmənalı sözləri, sinonimləri, omonimləri, antonimləri və digər sahələri öyrənirik. Leksikologiyanın hər bir sahəsi İngilis və Azərbaycan dillərinin tətbiq olunmasında geniş əhəmiyyətə malikdir.

M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” (Bakı: Maarif, 1976) kitabında yazır: “Bütün dillərdə olduğu kimi əksmənalı sözlər İngilis və Azərbaycan dillərinin leksikologiyasında da əsas bölmələrdən biri hesab edilir. Hər iki dildə istifadə olunan əksmənalı sözlər arasında bir çox ortaq və fərqli cəhətlər var. İngilis və Azərbaycan dillərində istifadə olunan əksmənalı sözlərin ən geniş yayılmış şöbəsi antonim sözlərdir. Antonim yunan dilində “başqa sözə qarşı əks mənə daşıyan söz” deməkdir. Ümumilikdə antonimlər leksik mənasına görə bir-birinə əks olan sözlərdir. Antonimlər İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində geniş rol oynayır” (1, s. 116).

Hər iki dildə, Azərbaycan və İngilis dillərində antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti və onu əhatə edən aləmə qarşı münasibətilə əlaqədardır. Bu cəhətdən antonimlərin müxtəlif mənə növləri var:

- 1) Əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət anlayışlarını bildiren antonimlər: Məsələn; ağ-qara, soyuq-isti, pis-yaxşı, tənbel-çalışqan, zalım-ədalətli, sərt-mülayim
- 2) Vaxt anlayışlarını bildiren antonimlər: Məsələn; səhər-axşam, gecə-gündüz, yay-qış, tez-gec, dünən-sabah
- 3) Məkan anlayışı bildiren antonimlər: Məsələn; irəli-geri, ora-bura, aşağı-yuxarı, ön-arxa içəri-bayır, xarici-daxili
- 4) Ölçü və miqdar anlayışlarını bildiren antonimlər: Məsələn; böyük-küçük, iri-xırda, uzun-qısa, az-çox, yüngül-ağır, alçaq-hündür, bütöv-yarımcıq
- 5) Hal-hərəkət və vəziyyət anlayışı bildiren antonimlər: Məsələn; açmaq-bağlamaq, gülmək-ağlamaq, tikmək-sökmək, ağarmaq-qaralmaq, yaşamaq-ölmək, gəlmək-getmək, oturmaq-durmaq.
- 6) Təbiət hadisələri ilə bağlı anlayışları bildiren antonimlər: Məsələn; işıq-qaranlıq, donmaq-ərimək, üşümək-qızınmaq, quraqlıq-yağmurluq.
- 7) Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildiren antonimlər: Məsələn; az-çox, bir az-lap çox, az-minlərcə, az-az - çox-çox.
- 8) İstiqamət, tərəf ifadə edən antonimlər: Məsələn; sağ-sol, o tərəf-bu tərəf, ora-bura.
- 9) Təsdiq və inkar bildiren antonimlər: Məsələn; bəli-xeyr, hə-yox.
- 10) Qeyri-müəyyən şəxs və ya əşya bildiren antonimlər: Məsələn; bu-o biri-hamı.

Ortaq cəhətlərlə yanaşı həmçinin, hər iki dildə işlənən əksmənalı sözlər arasında fərqli xüsusiyyətlərdə var. Məsələn: İngilis dilində istifadə olunan əksmənalı sözlər morfoloji quruluşuna görə iki böyük qrupa bölünür:

- 1) kök antonimlər (root antonyms)
- 2) düzəltmə antonimlər (derivational antonyms)

Kök (root) antonimlərin müxtəlif kökləri olur. Məsələn: “to love” (sevmək) - “to hate” (nifrət etmək), “long”(uzun) - “short”(qısa), “day” (gün) - “night”(gecə); və başqalarını kök (root) antonimlərə nümunə göstərə bilərik: “The new town of Whitney Clay had swallowed up the old village” cümləsindəki “new” (təzə) - “old” (köhnə) sözlərini, “It may be near, it may be distant; while the road lasts nothing turns me” cümləsindəki “distant” (uzaq) - “near”(yaxın); “If a man and woman sinned, let them go for into the desert to love or loathe each other there” cümləsindəki “loathe”(nifrət etmək) - “love” (sevmək); “So you think your friend in the city will be hard upon me, if I fail a payment?” - says the trooper, looking down upon him like a giant. “My dear friend, I am afraid he will - returns the old man looking up at him like a pigmy” cümləsindəki “giant” (nəhəng) - “pigmy” (cırdan) sözlərini kök (root) antonimlərə nümunə göstərə bilərik.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (Bakı: Elm, 1972) qeyd olunur: “Düzəltmə antonimlərin eyni kökləri olsa da şəkilçilərin köməyi ilə olur. Məsələn: “regular” (qaydalı) “irregular” (qaydasız), “fruitful” (məhsuldar) - “fruitless”(qeyri-məhsuldar). Düzəltmə antonimlər bu prefikslərin sayəsində əmələ gəlir: “un”, “dis”, “non”, “ful”, “less”, “in”; (il, im, ir); Məsələn: “successful” (müvəffəqiyyətli) - “unsuccessful” (müvəffəqiyyətsiz), “selfless” (fədakar) - “selfish” (axmaq), “approve (bəyənmək) - disapprove” (bəyənməmək) - “Who am I to approve or disapprove?”, “engage(məşğul olmaq) - disengage” (məşğul olmamaq) - “How soon will you be disengaged?” “I didn’t say you i was engaged”. “Audible (eşidilən) - inaudible” (eşidilə bilinməyən) - “Little audible links, they are chaining together great inaudible feelings and purposes (2, s. 281-283).

Ancaq Azərbaycan dilində antonimlərin morfoloji quruluşuna görə yalnız bir növü var: kök antonimlər. Məsələn: isti-soyuq, yaxşı-pis, yalan-doğru və başqalarını buna nümunə göstərmək olar. Yəni Azərbaycan dilində şəkilçi vasitəsilə yaranan antonimlər əsil antonimlər hesab edilmir. Məsələn: dadlı-dadsız, duzlu- duzsuz, yağlı-yağsız.

Bloofled və bir neçə ingilis dilçisi İngilis dilində antonimləri xüsusi və müqayisəli adda iki əsas qrupa bölmüşdür. Xüsusi antonimlərə bu sözləri nümunə göstərə bilərik: “love (sevgi) - attachment (sədaqət) - liking(xoşlamaq) - indifference (laqeydlik) - antipathy (antipatiya)- hate”(nifrət) (3, s. 564).

⁴ Azərbaycan Texniki Universiteti

Briab M.Semantics: Studies of the science of meaning. - N.Y.Dover Publications, Inc., Müəllif öz əsərində yazır: “İngilis dilində antonimlər ziddiyyətin dərəcəsinə görə tam və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlik deyilir. Məsələn: ağ-qara, dağ-dərə, yay-qış, alt-üst və s. Ziddiyyətin çox olduğu tam antonimlərə aşağıdakı nümunələrdə rast gələ bilərik: “If you have obeyed all the rules are no good”. M.Wilsonun əsərindəki bu nümunədə “good” (yaxşı) və “bad” (pis) sözlərini, “He was alive, not dead” Shaw-nun əsərindəki bu nümunədə “alive” (diri) və “dead” (ölü) sözlərini, “You will see if you were right or wrong” M.Briabın əsərindəki bu nümunədə “right” (düz) və “wrong” (səhv), “The whole was big, oneself was little” Galsworthy-nin əsərindəki bu nümunədə “big” (böyük) və “little” (balaca) sözlərini, “There is so much good in the worst of us, and so much bad in the best of us, That it hardly becomes any of us To talk about the rest of us” Hock-un əsərindəki “good” (yaxşı), “bad” (pis), worst (ən pis) və “best” sözlərini tam antonimlərə nümunə göstərə bilərik (4, s. 314). Azərbaycan və İngilis dillərində əksmənalı sözlər iki yolla əmələ gəlir:

- 1) Dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan antonimlər;
- 2) Başqa dillərdən alınan antonim sözlər.

Antonimlər və ya əksmənalı sözlər İngilis və Azərbaycan dillərinin bütün sahələrində: qrammatikasında, metodikasında, ədəbiyyatında və digər başqa şöbələrində rast gəlinən bir sahədir. Biz öz dilimizin və İngilis dilinin qrammatikasında bütün əsas nitq hissələrində antonim sözlərə rast gələ bilərik. İngilis dilində isimlər antonimlərlə zəngin deyil. Ancaq Azərbaycan dilində kifayət qədər isim olan antonimlərə rast gəlmək olar. Məsələn: İsim olan antonimlər: “good” (xeyir) - “evil” (şər), “love” (sevgi) - “hatred” (nirət), işıq - zülmət, insanlıq - vəhşilik, gecə - gündüz, mərhəmət - qəzəb, nəşə - qüssə, sülh - müharibə, asayiş - sakitlik, baş - ayaq, birlik - ayrılıq, toy - yas, xeyir - zərər, tərəqqi - tənəzzül və s.

Ginsburg R.S.A Course in Modern English Lexicology. M., 1979. Müəllif qeyd edir: “Əksər antonimlər sifətlərdən təşkil olunur. Sifət olan antonimlərdə “high” (hündür) - “low” (alçaq), “friendly” (dostcasına) - “hostile” (düşməncəsinə), “strong” (güclü) - “weak” (zəif), “wide” (geniş) - “narrow” (dar), beautiful (gözəl) - ugly (çirkin), big (böyük) - small (balaca), bright (parlamaq) - dim (tutqun), old (yaşlı, qoca) - young (gənc, cavan), yaxşı-pis, bərk-boş, doğma-yad, qalın-nazik, şirin-acı, şad-qəmgin, mərd-xəsis, iri-xırda, ağır-yüngül, xəstə-sağlam, qısa-uzun, uca-alçaq, təzə-köhnə, təmiz-çirkin, geniş-müxtəsər, qaranlıq-ışıqlı, pinti-təmiz, seyrək-sıx, tənbel-çalışqan, ağıllı-səfeh, düz-yanlış, isti-soyuq, ağ-qara, ağıllı-dəli, yüngül-ağır, ədalətli-zalım, alçaq-hündür, açıq-örtülü, ac-tox, ucuz-baha, igid-qorxaq, dar-enli, sakit-dəcəl, boş-dolu, düz-əyri, asan-çətin, yüksək-alçaq, kök-arıq, xoşbəxt-bədbəxt (5, s. 20).

Feillər antonimlərin çoxluğuna görə sifətdən sonra ikinci yerdə durur. Feil olan antonimlər: “to lose” (itirmək) - “to find” (tappaq), “to live” (yaşamaq) - “to die” (ölmək), “to open” (açmaq) - “to close” (bağlamaq), gəlmək-getmək, yazmaq-pozmaq, durmaq-oturmaq, atmaq-tutmaq, enmək-qalxmaq, əkmək-biçmək, gülmək-ağlamaq, yanmaq-sönmək, küsmək-barışmaq, tapmaq-itirmək, susmaq-danışmaq, soyunmaq-geyinmək, açmaq-bağlamaq.

İngilis və Azərbaycan dillərində çoxmənalı sözlərin bir və ya bir neçə antonimi ola bilər. Məsələn: “dull” (maraqsız) sifətinin antonimləri bunlardır: “interesting” (maraqlı), “amusing” (əyləncəli), “entertaining” (əyləncəli) və “active” (aktiv), başqa mənəsinə görə “deficient in interest” (maraqsız), və “clever” (ağıllı), “bright” (parlaq), “capable” (bacarıqlı) sözləri bu sözün antonimi ola bilər.

Nəticə. Beləliklə, biz İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusilə, şair və yazıçıların əsərlərində əksmənalı sözlərlə tez-tez qarşılaşırıq. Antonimlər bədi əsərlərdə ziddiyyəti oxucuya daha qabarıq şəkildə çatdırılmasında və emosional gərginliyin artmasına yaxından kömək edir. Məhz bu səbəblərə görə istər əvvəlki dövrlərdə, istərsə də müasir İngilis və Azərbaycan dillərində yazıçı və şairlər antonimlərdən yüksək səviyyədə istifadə etmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri oxucuya əsərdə baş verən hadisələri daha real, olduğu kimi çatdırmaq olmuşdur. Nümunə olaraq William Shakespearin “Romeo and Juliet” əsərində istifadə olunan antonimlərə nəzər salaq: “My only love sprang from my only hate. **Freeman and slave, patrician and plebeian, lord and serf, guild-master and journeyman, in a word, oppressor and oppressed,** stood in constant opposition to one another, carried on an uninterrupted, now hidden now open fight, a fight that each time ended, either in revolutionary re-construction of society at large, or in the common ruin of the contending classes” mətnində “freeman” - azad insan və “slave” - qul, “patrician” - zadəgan və “plebeian” - aşağı təbəqədən olan insan, “lord” - hökmdar və “serf” - qul, “guild-master” - gildiyə sahibi və “journeyman” - kiçik usta, “hidden” - gizli və “open fight” - açıq mübarizə oppressor (zülm verən) və oppressed (zülmə məruz qalan) kimi sözlər bir-biri ilə antonimlik təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1976, səh: 116.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1972, səh: 281-283.
3. Bloomfield L. Language. Chicago: The University of Chicago Press, 1984, p. 564.
4. Briab M.Semantics: Studies of the science of meaning. - N.Y.Dover Publications, Inc., - 1964, 314 p.
5. Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979, p. 20.

Açar sözlər: Leksikologiya, antonim, morfolojiya, düzəltmə antonimlər, kök antonimlər.

Key words: lexicology, antonym, morphological, derivational antonyms, root antonyms.

Ключевые слова: лексикология, антоним, морфологическую, коррекции слова, корневые антонимы.

The opposite words which are using in English and Azerbaijan languages and their characteristic feature Summary

Antonyms (Greek “anti”-opposite, “onyma” - name) are words belonging to the same part of speech, identical in style and having opposite denotative meanings. For example: “light” - Antonyms are usually believed to appear in pairs. Yet, this is not true in reality. For instance, the adjective “cold” may be said to have “warm” from its second an-

tonym, and the noun “sorrow” may be very well contrasted with “gaiety”. We can base on the definition antonyms as two or more words belonging to the same part at some contexts. However, polysemantic word may have an antonym or several antonyms for each of its meanings.

Антонимные слова в английском и Азербайджанском языке, их особенности
Резюме

Антонимы-это слова одной части речи, различные по звучанию и написанию, имеющие прямо противоположные лексические значения. Лексические единицы словарного состава языка оказываются тесно связанными не только на основании их ассоциативной связи по сходству или смежности как лексико-семантические варианты многозначного слова. Большинство слов языка не содержит признака, способного к противопоставлению, следовательно, антонимические отношения для них невозможны, однако, в переносном значении они могут обрести антоним.

Məqaləni nəşrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tövsiyə etmişdir.

Aygün Hasanova⁵**CURRENT AND ESSENTIAL ISSUES OF PEDAGOGICAL PROFESSIONALISM AND COMPETENCE**

In recent years, the question of professionalism and competence of teachers is the hot topic of the agenda. The concentration of professionalism and competence in the teacher is noted as the main signs of his pedagogical mastery and teacher innovation. It is no coincidence that the State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan, which was adopted in 2013 and envisages a long period until 2020, repeatedly emphasizes this issue and attaches great importance to it. There is an emphasize that the effect depends greatly on the teacher's academic skills, his teaching experience and professional level. There is a close correlation between these qualities of the teacher and the achievements of the students" [1]. Professionalism and competence are the basis of the teacher's activity structure. This problem is one of the issues that are emphasized in teacher training and teacher's professional activity and it is considered to be one of the main places in the education policy of our republic. Cultivation of these qualities ensures the efficiency of pedagogical activity, personality orientation and result-orientation. Professionalism and competence of the teacher make the teaching profession more prestigious, teacher's work more interesting, more content and more efficient. It is not a secret to anyone that the low level of professionalism and competence of a number of teachers plays no small role in the decline of the teaching profession and teacher reputation. The teacher's professionalism and competence in his profession help students to read better, acquire deeper and more comprehensive knowledge, skills and habits in the educational process, acquire more perfect moral and ethical values, become competitive specialists, educate every citizen as a worthy member of society, national and universal and creates a favorable ground for the acquisition of values.

In recent years, a number of successful works have been carried out and are currently being carried out in the field of development of education, strengthening of its material and technical base, application of new information-communication and training technologies, increasing the qualification and professional levels of teachers in our republic. In addition to these, "in the rapidly modernizing Republic of Azerbaijan, there is a need to take new steps in the direction of meeting the challenges of the development of human capital in the education system and to adapt the quality indicators of general education to European standards"[1]. Competent and professional teachers in Azerbaijan education, who deeply master new technologies, use them successfully in teaching, apply innovations and novelties to their own activities, are committed to school and their profession who considers teaching as his life credo, literally there is a great demand for teachers who breathe with it.

The educational reforms carried out in our republic, in addition to opening a wide path for pedagogical innovations, make it necessary to carry out novelties that correspond to European educational standards. Due to this necessity, increasing the level of professionalism and competence of teachers becomes one of the priority tasks of today. Mastering the pedagogical innovations taking place in the world, using them and deepening the content of the pedagogical activity by creating innovations is an urgent problem facing our education [5].

The basis of his formation as a professional and competent teacher is the improvement of professional and professional training of teachers, their interest in innovation, constantly increasing their professional and professional knowledge, skills and habits, self-education, self-education and pedagogical creativity. A teacher can become a professional teacher by not being satisfied with the knowledge he got at the university, the methodology he acquired and by constantly working on himself.

Increasing the level of professionalism and competence of the teacher it is a process that is directly related to his pedagogical activity. First of all, the pedagogical activity itself is constantly updated due to the demand. Pedagogical activity is a job that requires innovation. Its absence makes the pedagogical activity monotonous, reduces its attractiveness and variety, slows down the development of students, and reduces the effectiveness of the teacher's activity.

The speed of development of the society, students more innovations tendency, the training and educational work carried out in the school needs to be reconciled with the growing demands of the society. School, lesson, teacher should attract students. Pupils should look forward to encountering something new every day, to gain new knowledge, and to be interested in going to school and interacting with teachers. It is the teachers who create it [2]. Those teachers who are familiar with all the intricacies of the pedagogical process, not only do not get tired of working with students, but also enjoy this work, they live with school, lessons, and teaching. Students love them, respect them and are enthusiastic about their lessons. All this requires the teacher to constantly work on himself and improve his professionalism, expanding creative possibilities and looking for innovations.

Earning the title of a professional and competent teacher is both an honor and a difficult task. Achieving this does not happen only to those who are "born for this profession", who have a certain innate ability and talent for teaching. Teachers who are persistently working to rise to the top of their profession, who are constantly searching, who are always looking for new things and who are innovative, who adopt new pedagogical thinking can be the owners of such a name. Just as this name exalts them, they also hold the name of teacher as sacred, increase its reputation and grow interest and love for it [6].

Organization and development of pedagogical professionalism and competence

Professionalism and competence occupy one of the first places among the most important qualities for a

⁵, head teacher Email: hasanovaaygun157@gmail.com Sevinc Taghiyeva, head teacher taghiyevasevinc994@mail.ru

teacher. These two qualities combine such important aspects of pedagogical activity that they significantly influence the development of the thinking and personality of students by ensuring the completeness, personality orientation, and result orientation of the pedagogical process and lead to the formation of the young generation as a person with rich knowledge and a progressive outlook.

As one of the main goals of the first strategic direction in the State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan, "Creation of competence-based personalized educational content", the creation of a new system that ensures the constant improvement of the level of professionalism of educators is of great importance in this regard.

Professionalism and competence of the teacher is actually the ability of the teacher to perform his activities professionally at one level - in the pedagogical process and to have a competent approach to this process [7]. In other words, it means that he knows all the intricacies of his profession, masterfully performs his teaching activities, and is able to solve the problem in a scientific way, using optimal methods. Professionalism and competence are so closely related to each other that it is impossible to have one and not acquire the other. But also taking the transition and sequence into account here is important.

"Professionalism is that the teacher has the necessary knowledge, skills, technologies to work creatively with students, and deep mastery of the intricacies of the pedagogical process."

Competence is the ability of the teacher to carry out the pedagogical process skillfully and with more convenient methods. "It is the ability to effectively and efficiently apply the acquired knowledge and skills in practical activity. It ensures that the knowledge and skills acquired by a person become the result of a concrete activity. Competency-based education provides a more effective service to socio-economic development" [1].

A competent approach to the pedagogical process requires deep knowledge and skills from the teacher. Therefore, professionalism and competence are mutually related. A teacher's mastery of pedagogical values, protection of these values, functioning as an innovative pedagogue in the pedagogical process manifests itself as the relationship between professionalism and competence and the criteria of pedagogical mastery.

However, the efficiency of a teacher's professional activity does not depend only on the abundance of knowledge and skills. The main issue is to use the acquired skills correctly and effectively in certain pedagogical situations, to convey information and knowledge to students in various and optimal ways, flexibly. It is true that pedagogical knowledge helps the teacher and it serves to train and educate students. In addition to these, the development of high sensitivity, humanism, professional culture, and pedagogical activity necessary for professional activity correct orientation etc. such features are also among the features that characterize the teacher's professionalism.

It would be very interesting to answer such a question: - *What are the different and superior aspects of a professional and competent teacher from other teachers?*

First. A professional and competent teacher is a specialist who is attached to his profession with all his being, loves his work, and knows the subject he teaches deeply and comprehensively. This is the main thing that distinguishes him from other teachers. He knows his subject well and teaches well. He is aware of pedagogical innovations and has new pedagogical thinking. He is demanding of himself and always feels the need to learn.

Second. A professional and competent teacher competently approaches pedagogical events and processes, skillfully solves complex pedagogical problems. He makes different and more correct decisions in solving the problems that arise both in the training and education process, and solves them using operative methods.

Third. Professional and competent teachers are teachers who are distinguished by their constant search for innovations, their inclination to innovation, their creative approach to the pedagogical process, and their skillful use of modern approaches determined by the current pedagogy. The lessons they teach and the events they conduct are distinguished by their originality. Being constantly in search of innovations, being able to make certain innovations in standard situations has an important place in the teacher's professionalism. Experience shows that when a teacher's professionalism is high, he tends to deepen, renew and constantly search for this professionalism.

Fourth. Competent teachers are teachers who work not only for today, but for the future, who can foresee the results of their planned work, think about the future in everything, are optimistic about students and the pedagogical process, are not indifferent to their problems, and treat children as their own children.

Fifth. To have a high pedagogical culture. Such teachers are distinguished by their professionalism, and this enriches the teacher as a professional pedagogical culture, and becomes a true measure of his professionalism and competence. A professional and competent teacher values the students he teaches and accepts them as individuals.

Sixth. Speech, behavior, mimicry, pantomime of a professional teacher are effective, verbal and non-verbal communication styles complement each other. All his lessons are engraved in the minds of the students as if written on a stone, even students who do not read well or cannot read listen to his lessons with interest and are eager to be active.

Seventh. A professional and competent teacher is confident in himself, in what he says, and shows confidence in his students. Self-confidence is expressed in the words he says and the decisions he makes. It is objective and fair both when sympathizing and when punishing. When punishment is given, he criticizes not the child himself, but his wrong action.

Pedagogical competence requires the teacher to have creative thinking, innovative tendencies, needs, special skills for pedagogical activity, independence, enthusiasm, responsibility and love for his profession [3]. A teacher who can embody these things does not only shape the child, teenager and young person in front of him as a personality. At

the same time, he presents himself as a teacher through his activities and also realizes himself as a personality and values him as a citizen. We should not forget the fact that the deficiencies in the teacher's activity, the teacher's incompetence and irresponsible approach to his work, first of all, create a lack of confidence in him, lower his value as a person, and lead to the loss of his reputation as a teacher.

Pedagogical professionalism of a teacher is a phenomenon that occurs in the process of preparation for pedagogical activity and its implementation. So is the acquisition of pedagogical values. The teacher's professionalism not only values him as a teacher, professional pedagogue, but also activates him as a personality, a citizen, instills him with a civic position. This, in turn, renews the teacher's way of thinking and paves the way for new pedagogical thinking [4]. It creates ample opportunities for the teacher to "actualize himself" (A. Maslow), to realize himself, and causes the emergence of new values in pedagogical activity.

Literature:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
2. Cahangirov A., Qədirov F. Mütəəssir. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 2000 –ci il, 21-27 sentyabr.
3. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
4. Борулава М.Н. Гуманизация образования: направление и проблемы // Педагогика, 1996, № 7.
5. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. Москва: Педагогика, 1990.
6. Fisher, R. (2002). Shared thinking: Metacognitive modelling in the literacy hour. Reading, 36(2), 101-104.
7. Griffiths, D. (2017). The comparative method and the history of the modern humanities.

Xülasə

Pedaqoji peşəkarlıq və səriştəliyin aktual və zəruri məsələləri

Müəllim peşəkarlığı, müəllim səriştəsi anlayışı dövlət təhsil strategiyasının özəyini təşkil edir. Novatorluq, pedaqoji ustalığı səriştəliyin müəllimin simvolu hesab olunur. Məhz, bu səbəbdəndir ki, 2013-cü ildə qəbul edilən, 7 illik uzun bir dövrü əhatə edən Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası bu məsələni döndərdənə vurğulayır və buna böyük əhəmiyyət verir. Dövlət strategiyasında deyilir: "Müəllimin tədris təcrübəsi, onun akademik bacarığı, və peşəkarlıq səviyyəsi birbaşa təhsilalanın səriştəli və savadlı şəxs kimi formalaşmasına təsir edir. Öyrədən bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında ayrılmaz əlaqə və sıx korrelyasiya mövcuddur". Müəllimin fəaliyyət strukturunun əsasını peşəkarlıq və səriştəlilik təşkil edir. Müəllimin peşəkar fəaliyyəti və müəllim hazırlığı məsələsi Respublikamızın təhsil siyasətində əsas yer tutur. Pedaqoji fəaliyyətin şəxsiyyətə yönümlülüüyü, səmərəliliyivə nəticə-yönümlülüüyü bu keyfiyyətlərin tərbiyə olunması ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: *peşəkarlıq, səriştə, novatorluq, şəxsiyyətə yönümlülük, səmərəlilik, nəticə-yönümlülük*

Резюме

Актуальные и важные проблемы педагогического профессионализма и компетентности

Концепция профессионализма и компетентности учителей составляет основу государственной стратегии образования. Новаторство, педагогическое мастерство считается символом компетентного учителя. Именно по этой причине Государственная стратегия развития образования в Азербайджанской Республике, принятая в 2013 году и охватывающая длительный период в 7 лет, неоднократно подчеркивает этот вопрос и придает ему большое значение. В государственной стратегии указано: «Педагогический стаж преподавателя, его академические способности, уровень профессионализма напрямую влияют на формирование студента как компетентной и образованной личности. Между этими качествами учителя и достижениями учеников существует неразрывная связь и тесная корреляция». Основой структуры деятельности учителя являются профессионализм и компетентность. Вопрос профессиональной деятельности учителя и подготовки учителей занимает центральное место в образовательной политике нашей республики. Ориентация личности, эффективность и ориентация на результат педагогической деятельности напрямую связаны с воспитанием этих качеств.

Ключевые слова: *профессионализм, компетентность, инновационность, человекоориентированность, эффективность, ориентация на результат*

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Simnar Arif oğlu Əlizadə⁶**BİTKİN SADƏ CÜMLƏDƏ SEMANTİKA VƏ İNFORMASIYA MÜNƏSİBƏTİ**

Dilçilikdə cümləyə çoxlu təriflər verilmişdir. Bunların da əksəriyyəti, demək olar ki, bir- birinin təkrarıdır. Cümlə bitmiş fikir ifadədir. Əksər təriflərdə “Bitmiş fikir ifadə edən sözlərin birləşməsinə cümlə deyilir” qeyd olunsa da, bu, birtərəfli yanaşmadır. Cümlə sözlərin birləşməsi əsasında qurula bildiyi kimi bir sözdən də ibarət ola bilər. Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşaraq bitmiş fikir ifadədir və dil ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini cümlələrin köməyi ilə həyata keçirir. Cümləni formalaşdırən əsas əlamətlərə predikativliklik, modallıq, bitkinlik və intonasıya aiddir. Cümlə cümlə üzvləri əsasında qurulur. Cümləni formalaşdırən qrammatik əsas baş üzvlərdən qurulur. Buraya mübtədə və xəbər aiddir. Quruluşuna görə isə cümlələr iki cür olur; sadə, mürəkkəb. Yalnız bir qrammatik əsas əsasında formalaşan cümlələrə sadə cümlə, iki və ya daha artıq qrammatik əsasa malik cümlələrə isə mürəkkəb cümlə deyilir. Cümlə üzvlərinin bəzilərinin məqsəddən asılı olaraq buraxılıb- buraxılmamasına görə cümlələr bütöv və yarımçıq cümlələrə ayrılır. Bitkin sadə cümlələrdə fikrin ifadəsi üçün tələb olunan bütün cümlə üzvləri iştirak edir. Lakin hər zaman fikrimizi bütöv cümlələrin köməyi ilə ifadə edə bilmirik. Çünki bu hal dili ağırlaşdırır. Nəzərə çatdırılacaq fikri sürətli və tez ifadə etmək, az sözlə daha çox informasiyanı qarşı tərəfə ötürmək, dilin qənaət prinsipinə riayət etmək məqsədilə cümlədə bəzi üzvlər buraxılır ki, belə cümlələr yarımçıq cümlələr hesab olunur.

Sadə cümlə dilin qrammatik quruluşunun ən mühüm elementlərindən biridir. Cümlənin və onunla bağlı qrammatik kateqoriyaların inkişaf tarixində müəyyən bir dilin əsas qanunauyğunluqları aydın şəkildə təzahür edir. Hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunun sabitliyini nəzərə alsaq, cümlə, onun qurulma üsulları, cümlə formaları, dilin strukturunun ən sabit elementlərini təmsil edir. Cümlədə təkcə reallıq haqqında informasiya verilmir, eyni zamanda, danışanın həmin reallığa münasibəti də ifadə olunur. Dil cəmiyyətin bütün üzvləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi kimi cümlədən istifadə edir.

Cümlə semantikasi cümlənin qurulmasında iştirak edən sözlərin, ifadələrin necə birləşərək mənalı bir bütöv yaratdığını izah edir. Cümlənin informasiyası isə onun oxucuya, dinləyiciyə çatdırmaq istədiyi məlumatdır. Ünsiyyət prosesinin düzgün qurulması üçün mürəkkəb strukturlardan və qarışıq ifadələrdən uzaq duraraq sadə və anlaşılın cümlələr qurmaq lazımdır. Cümlənin semantikasi mənalardan toplusundan ibarətdir. Ə. Abbasov qeyd olunan mənalardan toplusunu üç qrupa ayırır:

1. Cümləni formalaşdırən ayrı- ayrı sözlərin mənalınınin məcmusundan ibarət olan leksik semantika.

2. Özündə morfoloji və sintaktik semantikaları birləşdirən qrammatik semantika. Cümlənin qurulmasında iştirak edən zaman, şəxs- xəbərlilik, hal, mənsubiyyət və s. kimi şəkilçilər morfoloji semantikanı, sözlər arasındakı mənə əlaqələri, cümlədə sözlərin sırası və s. kimi sintaktik vasitələr isə sintaktik semantikanın əsasında durur.

3. Sintaktik- modal və sintaktik- struktur mənalardan əsasında formalaşan və bunların təhlili əsasında mövcud olan intonasıya semantikasi [3, 86].

Cümlənin məzmun planı özündə üç aspekti birləşdirir ki, buraya nominativ, modal və kommunikativ aspektlər daxildir. Bütün bu aspektlər ya cümlənin leksik- qrammatik strukturunda, ya da nitq situasiyasının strukturunda öz zahirli ifadəsini tapır. Ş. Balliyə görə sözün nominativ funksiyası diktum adlanır və sözün aid olduğu semantik modelə əsaslanan denotativ modeli kimi müəyyən edilir. Cümlənin nominativ və modallıq aspektləri onun semantik quruluşunun əsasını təşkil edir. V.Z.Panfilova görə cümlənin kommunikativ aspektinin əsasını mühakimənin subyekt- predikat strukturu təşkil edir [8, 6]. Cümlənin mənası onu formalaşdırən dil vahidlərinin mənalından, yəni sözlərin nitqdə aktuallaşan linqvistik mənalardan ibarətdir. Nitq aktında həm intensiyanın məzmununu təşkil edən əlamətlər, həm də linqvistik mənə implikasiyasının məzmununu təşkil edən əlamətlər aktuallıq qazana bilər. Lakin qeyd etməliyik ki, cümlənin bütün komponentləri eyni dərəcədə aktuallaşmır.

Cümlə daxilində konkret mənə daşıyan sözün yerinə onun tematik bölgüsünə daxil olduğu ümumi anlayışı işlətdikdə konkret linqvistik mənənin məzmun planı da yenilənir. Məsələn; Fuad BMW- dən düşdü. O, çox yaxşı maşındır. İkinci cümlədəki “maşın” sözü birinci cümlədəki “BMW” sözünə işarə edir. Kontekstə nəzər saldıqda cümlədə ifadə olunan qeyri- müəyyənlik aradan qalxır. Belə ki, əgər “O, çox yaxşı maşındır” cümləsini ayrılıqda götürsək, nümunə bitkin sadə cümlə olsa da, müəyyən semantik yük daşısa da, ifadə etdiyi informasiya tam deyil. “Maşın” ümumi anlayışdır və bu tematik bölgüyə yüzlərlə maşın markası daxildir. Belə ki, cümlədə kommunikatorun hansı maşını nəzərdə tutduğu aydın deyil. Hətta o, bu fikri nəqliyyat vasitəsi haqqında deyil, paltaryuyan, qabyuyan, əçəkən kimi məişət texnikası olan maşınlar haqqında da deyə bilərdi. Kontekstə nəzər saldıqda söhbətin “BMW” markalı maşından getdiyi və kommunikator tərəfindən çox bəyənilməsi haqqında informasiya əldə edirik. İnförmasiya cümlənin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirdir. İnförmativlik üçün başlıca şərt onun aydın ifadə olunması qarşı tərəfin təfəkkür səviyyəsinə uyğun qurulmasıdır. Cümlədə ifadə olunan informasiya “BMW çox yaxşı maşındır” cümləsinin informasiyasına uyğun gəlir. Bu cümlədə diqqətimizi cəlb edən isə cümlənin daxilində həm tematik bölgünün özü “maşın” sözü, həm də onun tərkibinə daxil olan elementlərdən biri olan “BMW” sözü işlənməlidir. Bu hal dildə ağırlıq yaradır. Ona görə də “BMW çox yaxşı maşındır” cümləsini införmativ cəhətdən düzgün quruluş hesab etmirik. “BMW” deyilərkən bu sözün daxili təbiətində “maşın” sözü ağıla gəlir ki, bu halda cümlə daxilində “maşın” sözünün işlədilməsi ağırlıq yaradır. Beləliklə, cümlədə ifadə olunan informasiya “BMW çox gözəldir/ yaxşıdır/ rahatdır” şəklində qurulsay, daha məqsəduyğun və anlaşılın olar.

⁶ BDU- nun doktorantı, simnarelizade112@gmail.com

Semalar çox vaxt aktuallaşma prosesində konkretləşir və allosemələr şəkildə nitq mənasının tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. Allosemələr danışanın kommunikativ niyyəti ilə müəyyən edilən və konkret leksik mənada təcəssüm olunan semanın spesifik variantlarıdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələrə müraciət edək; *Gəmilərin hərəkətinə nəhəng dalğalar mane olur. Şagirdlərin imtahandan uğurla keçməsinə tənbəllik mane olur. Turalın sürətlə qaçmağına köklük mane olur.*

Verilmiş allosemələrdə müəyyən proseslərə mane olan və fərqli semantikalara malik “dalğalar”, “tənbəllik”, “köklük” kimi semalar aşkar edilir.

Sözlərin cümlə dilində məcazi mənada işləməsi də semantika və informasiyaya təsirsiz ötürmədir. *Dilimizdə “O, ayıdır!”*, *“Sən lap canavarsan”*, *“O, tülküdür”* kimi sadə cümlələr tez- tez işlənir. Təbii ki, bu cümlələrdə məcazlaşma var. “Ayı”, “tülkü”, “canavar” kimi leksik vahidlər öz əsas semantikalarından uzaqlaşaraq, adlandırdıqları canlıları deyil, onlara aid əlamətlərə, xüsusiyyətlərə işarə edir. Bu cümlələrdə həmin heyvanlara işarə olunduqda semantika və ifadə olunan informasiya üst- üstə düşür. Lakin bəzən situasiyadan asılı olaraq bu cümlələr elə məqamlarda qarşımıza çıxır ki, cümlənin semantikasi ilə nəzərdə tutduğu informasiya bir- birinə uyğun gəlmir. Nümunəyə diqqət edək; *Mən Karelın güləşməyinə baxırdım. Daha yaxşı olmaq istəyirdim. O, əsl ayıdır. Biz onun güləşlərinə baxa- baxa böyümüşük* [9].

Verilmiş nümunədəki “O, əsl ayıdır” cümləsinin semantika və ifadə etdiyi informasiyaya nəzər salmaq. Cümləni kontekstdən kənarında götürdükdə cümlənin semantikasına əsasən cümlədə söhbət vəhşi heyvan olan ayıdan gedir. Cümlədə “əsl” sözünü işlədilməsi isə informativliyi daha da qüvvətləndirir. Belə ki, kommunikatorun haqqında danışdığı və ya gördüyü ayı yaxşı bəslənmiş, kök, iri cüssəli bir heyvandır. Lakin kontekstə nəzər saldıqda cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyanın fərqli olduğunu görürük. Kontekstə nəzər saldıqda burada söhbətin güləşçidən getdiyi məlum olur. Burada heyvan deyil, insandan danışılır və ona ayı deyilir. Hər hansı bir şəxs ayıya bənzədilir. İnsan ayıya kök, kobud, iri, güclü, qüvvətli kimi keyfiyyətlərinə görə bənzəyə bilər. Verilmiş kontekstdə güləşçi ayıya bənzədildiyinə görə, fikrimizcə, bu gücünə və iri cüssəsinə görə ola bilər. Ona görə də, qeyd etdiyimiz cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan iki informasiya vardır.

1. O, ayı kimi güclüdür. 2. O, ayı kimi cüssəlidir.

Fikrimizcə, hər iki informasiya kontekstə əsasən doğrudur.

Verilmiş cümləyə fərqli kontekstdə baxsaq, bu zaman yeni bir informasiya ifadə olunacaq; *O, əsl ayıdır. Özünü tərpadə bilmir.*

Bu halda cümlədəki “ay” sözünə “köklük” semantikasi uyğun gəlir. Bu da cümlənin informasiyasının dəyişməsinə səbəb olur. Cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya “O, ayı kimi kökdür”, “O, çox kökdür” cümlələrinin ifadə etdiyi informasiyaya bərabərdir.

Cümlənin ayrılıqda ifadə etdiyi informasiya ilə mətn daxilində ifadə etdiyi informasiya bəzən bir- birinə uyğun gəlmir. Verilmiş cümlədə hansı informasiyanın nəzərə çatdırıldığını müəyyənləşdirmək üçün onun daxil olduğu kontekstə və məntdəki situasiyaya müraciət etmək, ona qonşu olan cümlələrə əsasən tədqiqatə cəlb etmək lazımdır. Sadə cümlələrdə semantika ilə informasiyanın bir- birinə uyğun gəlməməsi halı daha çox bu cümlə tipinin elliptik və yarımqıç formalarına özünü göstərsə də, bitkin sadə cümlələrdə də bəzən semantika ilə ifadə olunan informasiya bir- birinə uyğun gəlməyə bilər. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələrə diqqət edək: *Qəmlo atın belinə tullanmışdı.*

- *İndi bildim onun fikrini. Onda hayıf qoymayacağam. Məni yerimdən- yurdundan elədi. İndi dəvəni eşşəyin quyruğuna bağlayır.*

- *Ağlına başına yığ, otur yerində.*

- *Oturmayacağam. O, torpaq alır, ev tikir. Mənim də cibimdə siçanlar oynayıyır* [6, 365].

Nümunədəki “İndi dəvəni eşşəyin quyruğuna bağlayır” cümləsinin semantikasi və ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyası ciddi münasibət tələb edir. Cümləni məntdən kənarında götürdükdə bitkin sadə cümlədir, semantikasi aydındır. Belə ki, cümlədə kimsə tərəfindən dəvənin eşşəyin quyruğuna bağlanması haqqında informasiya verilir. Təbii ki, bu, real olan hadisədir. Hətta qədim zamanlardan karvanlar uzaq yerlərə səfər edərkən dəvələrin bir- birinin quyruğuna bağlanaraq sürüldüyünü və bu hərəkət zəncirinin karvanı formalaşdırdığını bilirik. Cümlədə də ifadə olunan informasiya buna uyğun gəlir. Lakin kontekstə nəzər saldıqda cümlədə ifadə olunan informasiyanın fərqli olduğunu anlayırıq. Belə ki, verilmiş cümlənin istər semantikasi, istərsə də ifadə etdiyi informasiya daha dərin qatda gizlənilir. M. Adilov “dəvəni eşşəyə bağlamaq” ifadəsinin semantikasını araşdırır. Lətifə əsasında yaranan bu ifadə deyilir: Ölüm ayağında olan ərəb dəvəsi ilə halallaşmaq istəyir. Dəvə qatlaşdığı bütün çətinlikləri, bütün zəhmətini ona halal edir. Lakin bir şeyi halal etmədiyini və bir şeyə görə onu bağışlamayacağını deyir. Dəvə dağa qalxarkən ipinin eşşəyin quyruğuna bağlanmasını sahibinə bağışlamır və bunu özünə təhqir hesab edir. Qeyd edilənlərə müvafiq olaraq, M. Adilov “dəvəni eşşəyin quyruğuna bağlamaq ifadəsinin semantikasını “ədalətsizlik etmək, kamil, ləyaqətli adamı ləyaqətsizə tabe etmək” şəkildə qeyd edir [4, 261]. Kontekstə nəzər saldıqda məlum olur ki, kommunikatoru güvəndiyi şəxs ona məlumat vermədən aradan çıxır, onu təhlükəli vəziyyətdə qoyur. Ona görə də, kommunikator bu hərəkəti özünə qarşı haqsızlıq, ədalətsizlik hesab edir. Cümlənin semantikasının dəyişməsi onun ifadə etdiyi informasiyanın da dəyişməsinə səbəb olur. Kontekst daxilində cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya “İndi o, mənə qarşı haqsızlıq, ədalətsizlik edir” cümləsinin ifadə etdiyi informasiyaya uyğun gəlir.

Bəzən elə nümunələrlə qarşılaşırıq ki, ilk baxışda, cümlənin semantikasi və informasiyası bizə aydın olur. Lakin cümlənin daxil olduğu kontekstin davamına nəzər saldıqda müəllifin əslində müəyyən bir fikri üstüörtülü təqdim etdiyi ortaya çıxır. Bu da bir daha semantika və informasiyanın müəyyələşməsində kontekstin və situasiyanın əhəmiyyətini sübut edir.

- *Əlif Hacıyevi tanıyırdın?*
- *Mən onun goruna qurban olum.*

Müəllim, əslində, Əlif Hacıyevin adını eşitmişdi, tanımırdı, vəzifəli adama xoş gəlmək üçün belə deyirdi [1, 48].

Verilmiş nümunədə “Mən onun goruna qurban olum” cümləsinin semantikasi ilə ifadə etdiyi informasiya üst-üstə düşür. Əlif Hacıyev Birinci Qarabağ müharibəsində qəhrəmanlıqla şəhid olmuş Milli Qəhrəmanlarımızdan biridir. Şəhidlik müqəddəs zirvə sayıldığından kommunikator onun məzarına qurban olduğunu qeyd edir. Verilmiş bitkin sadə cümlənin semantikasi aydındır. Cümlədə ifadə olunan informasiyalar isə çoxdur. Belə ki, “Əlif Hacıyevi tanıyırdın?” sual cümləsinin cavabı “Bəli, Əlif Hacıyevi tanıyırdım/ Xeyr, Əlif Hacıyevi tanımırardım” şəklində olmalı idi. Çünki sual cümləsinə özünə təsdiq və ya inkar formasında cavab verilməsini tələb edir. Lakin kommunikator verilən suala “Mən onun goruna qurban olum” cümləsi ilə cavab verir. Verilmiş cavab cümləsi ilə kommunikator bir neçə informasiyanı qarşı tərəfə çatdırır.

- 1) Əgər kommunikator onun goruna qurban olduğunu deyirsə, deməli haqqında danışılan şəxs artıq həyatda deyil, yəni vəfat etmişdir.
- 2) Əgər haqqında danışılan şəxsin goruna qurban olunursa, deməli, haqqında danışılan şəxs kommunikator üçün əhəmiyyətli biridir.
- 3) Əgər kommunikator tanıyıb- tanımadığı sualına “Goruna qurban olum” şəklində cavab verirsə, deməli, haqqında danışılan şəxsi tanıyır.

İlk baxışda, bizə elə gəlir ki, cümlədə ifadə olunan informasiya “Bəli, Əlif Hacıyevi tanıyıram” cümləsinə uyğundur. Həm də kommunikator verilmiş cümləni işlətməklə informativliyi bir az da gücləndirir. Bizə elə gəlir ki, kommunikator Əlif Hacıyevi çox yaxından tanıyır. Lakin dialoqun davamını oxuduqda “Müəllim, əslində, Əlif Hacıyevi tanımırdı, vəzifəli adama xoş gəlmək üçün belə deyirdi” cümləsinə əsasən müəyyən edirik ki, cümlədə informativlik şişirdilib. Kommunikator sadəcə haqqında danışılan şəxsin şəhid olması ilə bağlı məlumatı var. Kontekstə əsasən qeyd edə bilərik ki, cümlənin ifadə etdiyi informasiya “Əlif Hacıyevin şəhid olduğunu eşitmişəm / Əlif Hacıyevin Milli Qəhrəmanımız olduğunu bilirəm” cümlələrinin informasiyasına bərabərdir.

Cümlədə semantika və informasiya münasibəti haqqında T. Hacıyev yazır: “Yaranışı etibarilə cümlə dilin ən ilkin vahidi hesab olunmalıdır. Müasir dövrə qədər keçdiyi inkişaf yoluna, hansı struktur formalarda olmasına baxmayaraq, həmişə müəyyən informasiyaya malik olmuşdur” [7, 19]. Beləliklə, müəllifin fikrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, nəzərdə tutulan informasiya özünün aydınlığı, anlaşılıqlığı və tamlığı ilə yalnız bir sintaktik özəkdə- cümlədə verilir.

Nəticə. Fikrin ifadəsi üçün tələb olunan bütün üzvlərin iştirakı əsasında qurulanda qurulan bitkin sadə cümlələrin semantika və informasiyası yarımçıq formalara nisbətən az rast gəlinir. Bitkinlik və yarımçıqlıq anlayışları daha çox üslubi məqamlarla bağlıdır. Bitkin sadə cümlənin semantika və informasiyasının müəyyənləşməsində cümlənin daxil olduğu kontekst, oradakı situasiya və cümlənin əhatəsindəki cümlələrlə əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbas A. Ən uzun dərddli hekayə. Bakı, Gənclik, 2019, 130 s.
2. Abbasov Ə.M., Quliyev İ. E. Sadə cümlə sintaksisinə dair praktikum. Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 2011, 100 s.
3. Abbasov Ə. Sadə cümlənin semantik konsepsiyası. Dilçilik araşdırmaları, N2, sentyabr- dekabr, 2021, 86- 89 s.
4. Adilov M. Niyə belə deyirik. IV cild, Bakı, Elm və təhsil, 2019, 432 s.
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 443 s.
6. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, 3- cü cild, Qarlı aşırım (roman), Bakı, Ağındağ, 2004, 370 s.
7. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur- semantikasi. Azəməşq, Bakı, 2002, 304 s.
8. Васильев Л.М. Речевой смысл предложения как результат взаимодействия языкового и неязыкового знания, Предложения и текст: семантика, прагматика и синтаксис, Изда-тво Ленинградского Университета, Ленинград, 1988, 5-10 с.
9. <https://apasport.az/azerbaycan/%22O-sl-ayidir/%22-colorred-tarix-yazan-gulscinin-motivasiya-mnbyicolor-167492>

Açar sözlər: Sintaksis, cümlə, bitkin sadə cümlə, semantika, informasiya.

Ключевые слова: Синтаксис, предложение, полное простое предложение, семантика, информация.

Key words: Syntax, sentence, whole simple sentence, semantics, information.

Xülasə

Müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət edən cümlədə məqsəddən asılı olaraq, müxtəlif dil vahidləri mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnməyə, müəyyən informasiyanı daşıyır. Lakin sözlərin bu şəkildə əlaqələnməsi zamanı heç də həmişə alınan semantika ilə nəzərdə tutulan informasiya eyni olmur. Nəzərdə tutulan informasiya müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrin iştirakı ilə verilə bildiyi kimi, bir semantik yük daxilində fərqli informasiyalar da verilə bilər. İstənilən cümlə tipinin formalaşmasında əsas məqsəd müəyyən informasiyanı verməkdir. İnformasiyanın yaranmasında cümlədəki dil vahidlərinin ayrı- ayrılıqda daşdığı lüğəvi mənə və bir- bir ilə əlaqələnməyə yaranan semantik yük əsas rol oynayır. Cümlənin semantikasi ilə onda ifadə olunan informasiya hər zaman üst- üstə düşür. Bu hal sadə cümlənin elliptik formalarda daha çox özünü göstərsə də, bitkin sadə cümlələrdə də bu halla qarşılaşırıq. Bu tip cümlələrin semantikasının və nəzərdə tutulan informasiyanın müəyyənləşməsində kontekstə və mətdaxili situasiyaya əsaslanmaq lazımdır.

Семантика и информационная связь в полном простом предложении

Резюме

В предложении, служащем для выражения определенной идеи, в зависимости от цели разные языковые единицы связаны по смыслу и грамматике и несут определенную информацию. Однако при таком соединении слов предполагаемая информация не всегда совпадает с полученной семантикой. Поскольку

искомая информация может подаваться с участием разных лексических и грамматических средств, то и в рамках одной смысловой нагрузки может подаваться разная информация. Основная цель формирования любого типа предложения – передать определенную информацию. В создании информации ключевую роль играют лексическое значение, которое несут языковые единицы в предложении по отдельности, и смысловая нагрузка, создаваемая при общении друг с другом. Семантика предложения и выраженная в нем информация не всегда совпадают. Хотя эта ситуация проявляется больше в эллиптических формах простых предложений, мы встречаемся с такой ситуацией и в исчерпанных простых предложениях. При определении семантики предложений данного типа и предполагаемой информации необходимо опираться на контекст и ситуацию внутри текста.

Semantics and information relation in whole simple sentence

Summary

In a sentence that serves to express a certain idea, depending on the purpose, different language units are linked in terms of meaning and grammar and carry certain information. However, when words are connected in this way, the intended information is not always the same as the received semantics. As the intended information can be given with the participation of different lexical and grammatical means, different information can be given within one semantic load. The main goal in forming any type of sentence is to convey certain information. In the creation of information, the lexical meaning carried by the language units in the sentence separately and the semantic load created when communicating with each other play a key role. The semantics of the sentence and the information expressed in it do not always coincide. Although this situation manifests itself more in elliptical forms of simple sentences, we also encounter this situation in exhausted simple sentences. In determining the semantics of this type of sentences and the intended information, it is necessary to be based on the context and the situation within the text.

Rəyçi: F.e.d. prof. T. M. Hacıyev

Leyla Şiraslan qızı Nuriyeva, Pərvanə Adil qızı Qədirlil⁷
İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏ EKVİVALENTLƏRİ

Giriş. Bəşəriyyətin təşəkkül tapmasından bu yana insanlar bir-birləri ilə six ünsiyyətdə olmuşlar. Övvəllər bir-birlərinə bir şeyi başa salmaq üçün əl-ayaq hərəkətlərindən istifadə edirdilər. Bir müddət sonra insan heyvanlardan və təbiət hadisələrindən qorxdugunu bildirmək üçün qırıq-qırıq səslər çıxarmağa başladı. Bu insanda nitq mədəniyyətinin başlangıcı idi. Bir müddət sonra artıq insanların nitqi təkamül edərək müasir nitqə oxşamağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq fərqli dil ailələri əmələ gəlmişdir; Alman dili ailəsi, Türk dili ailəsi, İngilis dili ailəsi və s. Buna misal olaraq, ilk formalaşdıqları zaman bu dil ailələri bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənmirdilər. Lakin zaman keçdikcə insanlar daha böyük ərazilərdə məskunlaşdılar və bununla əlaqədar olaraq dil ailələri arasında əsaslı fərqlənmələr meydana gəldi.

Kaushanskaya V.L., Kovner R.L. "A Grammar of the English Language" (Leningrad, 1973). Müəlliflər bu mövzuda fikirlərini belə izah edirlər: "Qrammatik cəhətdən bu dillərə nəzər salsaq çox asanlıqla fundamental oxşarlıqların olduğunu şahidi olarıq. Məsələn, mübtədə və xəbərin bir çox dilin qrammatikasının əsasını təşkil etdiyi kimi. Modal feillərin bir çox dildə fərqli-fərqli mənalarda işlənməsinə baxmayaraq, ümum etibarlı ilə köməkçi feil vəzifəsini götürür. İngilis dilində isə modal feillər mənə dəqiqləşdirici feil olaraq işlədilir" [1, s. 156-163].

İngilis dilində modal feillərin əsas işlənmə məqsədi cümlədəki fikrin konkretliyinə kömək etməsi və daha geniş mənaların ifadə olunmasına köməkçi olmasıdır. Bunun yanında mürəkkəb mənə çalarlarının əmələ gətirilməsində də iştirak edir. Cümlələrin ayrı-ayrı üzvlərinə fərqli mənə verməklə bərabər müxtəlif növ zaman (şərt, istək, əmr və b.) cümlələrinin düzəlməsində istifadə olunur.

"Müasir Azərbaycan dili", 2-ci cild, Bakı: Elm, 1980. Mövcud dərslikdə qeyd olunur: "İngilis dilinin ən gözəl çarpan tərəflərindən biri də bir söz və ya söz quruluşunun müxtəlif qrammatik və leksik mənalarda işlənməsidir. Məsələn; eyni hüquqlu **should** və **would** modal feillərindən "should" həm əmr, həm tövsiyyə mənasında işlədilməsi, həm gələcəkdə baş verəcək bir hadisəyə münasibət bildirməsi; **would** modal feilin isə həm təklif mənasında işlənməsi, həm də, feilin arzu şəklində işlənməsi buna misaldır [2, s. 25-31].

Nümunə olaraq, aşağıdakı cümlələri göstərrə bilirik: - You **should** apologise. (əmr) - A: I have a toothache; B: You **should** go to dentist. (tövsiyyə); It's strange that she **should** be late (şübhə); **Would** you like tea or coffee? (təklif). Modal feillərin öyrənilməsində ediləcək əsas xüsusiyyətlər bunlardır:

Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973. Muxtar müəllim öz fikirlərini belə izah edir: "Feilin ayrılıqda bir mənə ifadə etmədiyi və müxtəlif qrammatik quruluşların tərkibinə daxil edildikdə bir mənə ifadə etdiyini unutmamaqdır. Məsələn, Əgər özünü yaxşı aparmasan, biz sənin cib xərcliyini kəsəcəyik. Suggestion (teklif): Hər hansı bir fəaliyyəti icra etmək üçün olunan təklifi açıqlamaq üçün işlədilir [3, s. 116].

Məsələn: Shall we go to the movies tonight? Yes, let's.

No let's not. (Bu axşam kinoya gedəkmi? Gedək. Yox, getməyə.)

An offer to help (kömək etmək üçün təklif): Hər hansı bir işdə kömək üçün işlədilir. Məsələn: Shall I give a lift. (**Sizi maşınla aparımı?**)

Religious texts (dini mətnlərdə): Dini mətnlərdə yasaq olan şeyləri daha təsirli şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir.

Məsələn: He who digs a pit shall fall into it. (**Ozğyə quyu qazan özü düsər**) You shall not steal. (**Qürur-lanmayın**) **Some more examples:** I should call him to account for it. (should obligation). (Mən onu çağırıb başa salmalıyam.) I should like a cup of tea in the English fashion, if you have it. (should conditional clause) (Səndə ingilis tipli çay varsa mən onu istəyirdim.) Unarmed men shouldn't poke their noses into the middle of a fight. (should obligation) (Silahsız adamlar burunlarını savaşa salmamalıdır.). I should kill ats. (shoul obligation) (Mən saclarımı hördürməliyəm.) I like we shall not gel any good out of discussing this question further. (shall future) (Mən elə fikirləşirəm ki, bu mübahisə bizə yaxşı bir şey qazandırmayacaq.) Sh's been studying hard for the exam, so she should pass. (should logical conclusion) (O imtahana çox ciddi hazırlasır, buna görə də o keçməlidir.) I should have thought the result. (should it would be if I thoughth about the result) (Mən gərək nəticə haqqında düşünürdim).

I should like a walk if you have time. (should conditional clause) (Vaxtın varsa gəzmək istəyirdim.)

Cavadov M. Modallıq məsələsinə dair bəzi qeyidlər. Azərbaycan EA xəbərləri, nömrə 2, 1959. Müəllif modallıq haqqında yazır: "MAY: May ifadə etdiyi mənələrə görə aşağıdakı mənələr bölünür: Faktual possibility - mümkünlük: Burada **may** hər hansı şeyin mümkünlüyünü ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn: Be careful! That road may be slippery. Ehtiyatlı ol! O yol sürüskən ola bilər. Oh, he'll be inclined, you may be sure, once it's a case of fighting the Jesuits; he is tehe most savage anti-clerical. I ever meet; in fact, he's rather rabid on the point Future (gələcək zaman) [4, s. 123-145].

May bəzən cümlədə gələcək zaman mənasını da ifadə edir. Məsələn: I may visit you tomorrow- Mən səne sabah baş çəkəcəyəm. You may have meant the pamphlet for an attack upon the Sanfedists; but many readers will construe it is an attac upon the Church and the new Pope; and this, as a matter of political tactics, the committee odes not consider desirable. Asking for permission (icazə istəmə): Hər bir şey üçün icazə istədikdə (may-dən istifadə etmək).

⁷ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti nəzdində İnşaat kolleci

Məsələn: May I borrow your pen for a moment. Sənin qələmini bir anlığa ala bilərəmmi. May I not expect the courtesy from you, or do you wish me to suppose that an atheist cannot be a gentleman? May I not have my share in your trouble? she whispered at last. Benediction and malediction (dualar və qarğıslar) Bəzən qarğış etdikdə **may**-dan istifadə edilir.

Məsələn: May he lie in peace! Allah ona rəhmət eləsin. May God grant you happiness. Allah sizi xoşbəxt eləsin.

May he never set foot in this house again!

Bir daha bu evə ayaq basmaq ona qismət olmasın.

Might: Might ifadə etdiyi mənalara görə aşağıdakı qruplara bölünür: Possibility- mümkünlük: **Might** da **may** kimi hər hansı bir şeyin mümkün ola biləcəyini bildirmək üçün işlədilir. Məsələn: She might get a scholarship this year. O, bu il təqaüd ala bilər. Might he come tomorrow? O sabah gələ bilirmi? Indirect speech for may.

Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər, Bakı: Maarif, 1965. Z.Əlizadə qeyd edir: “Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirərkən **may** yerine **might** işlədilir. Məsələn: He said: You may borrow my pen. He said I might borrow his pen.

O dedi: Sən mənim qələmimi götürə bilərsən.

O dedi ki, mən onun qələmini götürə bilərəm.

Keçmiş zaman üçün **may have (done)** və ya **might have (done)** işlədirik. Məsələn: A: I wonder why Kay didn't answer the phone.

B: She may have been asleep. O, bəlkə də, yatıbmış [5, s. 65-70].

A: I can't find my bag anywhere. B: You might have left it in the shop.

Sən, bəlkə də, onu mağazada qoymusan. Bəzən **could** modal feili **may** və **might**-in ifadə etdiyi mənanı ifadə edir.

Məsələn: The phone is ringing. It could be Tom = It may/might be Tom.

Must: Necessity Bir şeyin vacib olduğunu bildirmək üçün işlədilir.

Məsələn; Oh, it's later than I thought. I must go. Vaxt mənim düşündüyümdən də gecdir. Mən getməliyəm. **Must** şəxsə aiddir. Biz **must-I** öz şəxsi fikirlərimizi, bir iş olan şəxsi münasibətimizi ifadə etmək üçün işlədirik.

Nəticə. She's a really nice person. You must meet her. (I say this is necessary) O, çox gözəl insandır. Sən onunla görüşməlisən. (Mənə görə bu vacibdir). Yuxarıdakı cümlədə müəllif gözəl insanlarla görüşməyin vacib olduğunu söyləyir. Öz şəxsi fikrini ifadə etmək üçün **must**-dən istifadə edir: You must come in presently and see her.

1. Zəruriyyət: You must be back by 11. Sən saat 11-də geri qayıtmalısın. I must bow to the committee's decision.

2. Şübhə-Güman (Supposition) Biz **must-I** hər hansı bir şeyin necə olacağını güman etdiyimiz zaman işlədirik. Eyni zamanda bu hadisənin, şeyin doğru olduğunu da ehtimal edirik. Məsələn: You've been travelling all day. You must be tired. Sən bütün günü gəzmisən. Gərək ki, yorğunsan.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L. A Grammar of the English Language. Leningrad, 1973. p. 156-163.

2. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild, Bakı: Elm, 1980, səh: 25-31.

3. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Maarif, 1973. səh: 116.

4. Cavadov M. Modal liq məsələsinə dair bəzi qeyidlər. Azərbaycan EA xəbərləri, nömrə 2, 1959. səh: 123-145.

5. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965. səh: 65-70.

Açar sözlər: modal feillər, ingilis dili, ekvivalent, inkişaf, Azərbaycan dili, nitq mədəniyyəti.

Ключевые слова: модальные глаголы, английский язык, эквивалент, развитие, азербайджанский язык, культура речи.

Key words: modal verbs, english language, equivalent, development, Azerbaijani language, speech culture.

МОДАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Основная цель модальных глаголов в английском языке — помочь конкретизировать идею в предложении и помочь выразить более широкий смысл. Кроме того, он также участвует в образовании сложных смысловых оттенков. Помимо придания разного значения разным членам предложения, оно используется при построении предложений разного типа времени (условие, просьба, команда и т. д.).

Одним из наиболее ярких аспектов английского языка является использование слова или словесной структуры в различных грамматических и лексических значениях. Например; «следует» от модальных глаголов с теми же правами, должен и бы, употребляется как в смысле приказа, так и в смысле рекомендации, а также относится к событию, которое может произойти в будущем.

MODAL VERBS IN ENGLISH AND THEIR EQUIVALENTS IN AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The main purpose of modal verbs in English is to help the concreteness of the idea in the sentence and help to express wider meanings. In addition, it also participates in the formation of complex shades of meaning. In addition to giving different meanings to different members of the sentences, it is used in the construction of sentences of different types of time (condition? command, etc.).

One of the most striking aspects of the English language is the use of a word or word structure in different

grammatical and lexical meanings. For example; "should" from the modal verbs with the same rights, should and would, is used both in the sense of command and recommendation, and also refers to an event that may occur in the future.

Məqaləni nəşrə tövsiyə edən: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanovdur.

**НАШ ЮБИЛЯР
ПРОФЕССОРУ МИКАИЛУ ДЖАФАРОВУ – 85 ЛЕТ**

Профессору кафедры русского языка естественных факультетов БГУ Микаилу Магомед оглу Джафарову исполнилось 85 лет. Трудолюбие, умение мобилизовать себя на решение сложных научных проблем, целеустремлённость, настоящая интеллигентность – вот те слагаемые, которые характеризуют М.М. Джафарова в научной и педагогической деятельности за более чем полувековой период.

Судьба распорядилась так, что учёба в школе, а затем и в вузе оказались для него настоящим испытанием. Не успев окончить начальные классы в Грузии, в 1949 году из - за репрессии вынужден был прервать учёбу и продолжить её в далёком Казахстане, причём с первого класса уже в русской школе. Только в 1956 году после реабилитации, удалось вернуться в родное село и окончить там среднюю школу. Не менее трудными оказались и студенческие годы. Поступив в 1961 году в АПИЯ им. М.Ф. Ахундова, М.М. Джафаров проучился там всего год с лишним, так как был призван в армию. Через 3 года вернулся в родной вуз и окончил его только в 1969 году. Будучи студентом написал и опубликовал статью по методике преподавания русского языка. Его склонности к научному поиску были вовремя замечены доброжелательными наставниками, которые помогли молодому специалисту устроиться на работу в вузе.

Трудовую деятельность начал лаборантом. Творческие идеи сблизили его с профессором Ф.Г. Гусейновым, который оказал огромное влияние на научный рост своего ученика и который волею судьбы в дальнейшем стал научным руководителем его кандидатской и консультантом докторской диссертации. Закономерно и то, что в 1979 году Микаилмуэллим был приглашён на работу в БГУ, где сначала занимал должность старшего преподавателя, а затем в 1984 году был назначен заведующим кафедрой русского языка естественных факультетов. И это назначение оказалось удачным. Микаилмуэллиму суждено было руководить кафедрой в течение целых 40 лет.

Перу М.М. Джафарова принадлежит около полутора десятков научных и научно - методических работ. Он автор школьных и вузовских учебников, учебных пособий и программ. Неоднократно выступал официальным оппонентом на защитах диссертаций. За годы работы в вузе рецензировал множество научных работ и учебной литературы. Большое внимание уделяет повышению профессионального уровня преподавателей русского языка.

Поздравляем профессора М.М. Джафарова с юбилеем и желаем ему крепкого здоровья и дальнейших успехов в научно - педагогической деятельности.

От имени редколлегии Таир Джафарли